
શ્રીમદ્ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ-સુબોધિનીજી

[ગુજરાતી અનુવાદ]

ગો. વા. જયકૃષ્ણદાસ ક. પ્રિન્ટર્સ : ભરૂચ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૩૮૩ કિંમત ૩૦૦૦

ગ્રંથનામ અબોધિન

વર્ગિક કદ્દર ૩ : ૭૨૧ : ૩

अखिलभूमण्डलाचार्य श्री १०८ महलभाचार्यः ।

प्रकाशकः श्री १०८ महलभाचार्यः ।

श्री १०८ महलभाचार्यः ।

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાસા, અન્યાંક ૩

જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ભગવાદચાર્યજીવિરચિત

શ્રીમદ્ભગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજીનો

ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદકતાં

વે. શા. સં. જટાશંકર કાનજી શાસ્ત્રી, રાજકોટ

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

ભરૂચના: ગા. વા. શેઠ જયકૃષ્ણદાસ કસનદાસ દુરુડના દુરુડીઓ

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.

શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ

શેઠ મણિલાલ નરોત્તમદાસ

પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

ખી. એ, એલએલ. ખી., એડવોકેટ.

ભૂલેખર, મુંબઈ ૨

પ્રતિ ૧૧૦૦ { મૂલ્ય : પાકું પૂઠું ૩—૦—૦
કાચું પૂઠું ૨—૧૨—૦ } સંવત ૧૯૯૬

[સર્વ હક્ક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૩૮૩

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું

૧. પહિડત ગદ્દલાલાજીનું મંદિર, કેથિડ્રલ સ્ટ્રીટ, બ્રુસેથર, મુંબઈ ૨
  ૨. રા. રા. ગિરિધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, બુકસેલર, મોટા મંદિર, બ્રુસેથર, મુંબઈ ૨
  ૩. શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધદ્વૈત મહાસભા, મોટા મંદિર, સુરત
  ૪. પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડિયાદ
  ૫. રા. રા. લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ, બુકસેલર, ટેમલાપોળ, ઠાણપુર, અમદાવાદ
  ૬. વૈદ્યાનર બુક એજન્સી, મીઠાખળી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
-

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય • રાયખડ રોડ • અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મીસ્ત્રી, બી. એ.

भगवच्छास्त्रनिष्णात मगनलाल गणपतराम शास्त्री, एम. ए.

॥विर्भावः १९३० मार्गशीर्ष कृष्ण ४

निरोभावः १९९१ व्यापाठ कृष्ण २

પ્રસ્તાવના

છાપ્યાં વર્ષો પહેલાં સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત જગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રથમ સ્કન્ધનાં શ્રીસુઓધિનીજીનું મુદ્રણ કરી તેનું ભાષાન્તર કર્યું હતું અને તે પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું હતું. કેટલાંય વર્ષોથી તે ભાષાન્તર વૈષ્ણવોને મળતું ન હતું, એટલે ફરીથી ભાષાન્તર છપાવવાનું કામ હાથ ઉપર લેવામાં આવ્યું. આ ભાષાન્તર રાજકોટના શાસ્ત્રી જટાશંકર કાનજીભાઈ પાસે કરાવ્યું છે. તેમણે જગનલાલ શાસ્ત્રીના ભાષાન્તરની ધણી મદદ લીધી છે, એમ આ ભાષાન્તર ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. વૈષ્ણવોને પ્રથમ સ્કન્ધ સુઓધિનીજીનું અધ્યયન કરવાનું ધણું સરળ થઈ પડશે. બીજી આનંદની વાત એ છે કે દ્વિતીય સ્કન્ધ સુઓધિનીજીનું ભાષાન્તર સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કલ્યાણજીભાઈએ કર્યું છે અને તે વડોદરાના ભગવદ્ભં-પરાયણ શેઠ ટોડરમલભાઈ સામળ બેચર તરફથી હાલમાં છપાય છે. દિવાળી સુધીમાં તે છપાઈ જશે. આ અમૂલ્ય ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કરાવવાનો ખર્ચ તથા તેનું મુદ્રણ કરવાનો સંબંધો ખર્ચ ભરૂંચના ગોલોકવાસી વૈષ્ણવ જોડીસનદાસ કસનદાસ શેઠના દ્રુટીઓ પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ તથા શેઠ મણિલાલ નરોત્તમદાસે દ્રુટ ફંડમાંથી ધણી ઉદારતાથી આપ્યો છે, તે બદલ અમે તેમનો જાહેરમાં અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આ બે ત્રણ વર્ષથી તો શેઠ જોડીસનદાસના દ્રુટ ફંડની મદદથી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયા કરે છે. મમલાલ શાસ્ત્રીજી સ્મારકાંક, વિવરણગ્રંથ અને શ્રુત્યુત્સુઓધિકા જેવા મહત્વના ગ્રન્થો આ દ્રુટ ફંડના સાહાય્યથી જ પ્રકટ થયા છે એ વાત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં હશે તો સુવિદિત જ છે. આવાં સત્કાર્યો માટે દ્રુટફંડના દ્રુટીઓને ધન્યવાદ આપવો ધટે છે, અને અમે આશ્વા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આજ પ્રમાણે આ દ્રુટીઓ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા કરશે.

આ પુસ્તકમાં જો. વા. શેઠ જયકૃષ્ણદાસના પહેલાંના દ્રુટીઓ-જો. વા. શાસ્ત્રીજી મન્નલાલ ગણપતિરામ તથા જો. વા. શેઠ નરોત્તમદાસ કરસનદાસ-ના ફોટાઓ મૂકવામાં આવેલા છે.

આ ગ્રન્થનાં મૂક શોધવાનું કામ સંપ્રદાયના ઉત્સાહી યુવાન કાર્યકર્તા શાસ્ત્રી કેશવરામ કાશીરામે ધણી આનંદથી કર્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આદિત્ય મુદ્રણાલયના માલિક રા. રા. મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ. એ પણ આ કાર્યમાં ધણી સરળતા કરી આપી છે અને બીજી ઉપાધિઓ હોવા છતાં પણ આ ગ્રન્થનું મુદ્રણકાર્ય વિના વિલંબે કરી આપ્યું છે, તેને માટે તેમનો આભાર માનવો ધટે છે.

૧૮-૭૧, ત્રીજો ભોધવાડો,
બુલેયર, મુ'બઈ, ૨
તા. ૧૦-૬-૪૦

બાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

આમુખ

શુદ્ધદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, ઋગ્વેદ અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલાં પ્રસ્થાનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ બીજા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્ય જ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલાં શ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ બીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિ-ભાષા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયો આદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં-શ્રીનાથજીનાં-બાર શ્રીચંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આઠા કરે છે કે દ્વિતીય દ્વાદશસ્કન્ધ પુરાણ દ્વિરેવ સઃ ॥ આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે. આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આઠા કરે છે કે શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે । एकार्थं सप्तधा जानन्न-विरोधेन मुच्यते ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતજીએ રચેલા બે ગ્રન્થો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિનીજી-ધણા ઉપયોગી છે અને તેથી જેટલા પ્રમાણમાં આ બે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજાશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાથળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાથળ છે અને તેમાં પોષણ-લીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ઊત્તરીલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ઇશાનકથા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે અને તેમાં નિરાધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આશ્રયલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

शेठ नरेशचमदास करसनदास

जन्म : १८२८ कानिक शुक्ल २

अवसान : १८८२ आषाढ शुक्ल १३

શ્રીમદ્ભાગવતમાં અનેકવાર કહેવામાં આવેલું છે કે ઓતખ્ય: કીર્તિતખ્યમ પત્યાદિ; અર્થાત્ ભગવાનનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું વગેરે. શબ્દાત્મક અને ભગવદ્વૃપ ભગવદ્લીલાનું શ્રવણ, કીર્તન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની સર્ગ વગેરે દશ લીલાઓ છે. આ દશ લીલાઓના શ્રવણ, કીર્તન પત્યાદિ માટે અધિકાર અને સાધનની જરૂર હોય છે. આ જ કારણથી પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારનું અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને ત્યાર પછી જ સર્ગ વગેરે લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ સ્કન્ધમાં શ્રોતા અને વક્તાના અધિકારની ચર્ચા છે. અધિકાર ન હોય તો સ્વરૂપ, અર્થજ્ઞાન અને અભિપ્રાયજ્ઞાન મેળવે નહિ, તેથી અધિકારના વર્ણનની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ અધિકાર સ્થૂલ રીતે વિચાર કરતાં ત્રણ પ્રકારનો છે; સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં ઓગણીસ પ્રકારનો છે: સાધારણ, અસાધારણ અને ગુણાતીત: સાધારણ નવ પ્રકારનો છે, અસાધારણ પશુ નવ પ્રકારનો છે, અને નિર્ગુણ એક પ્રકારનો છે. આ રીતે આ સ્કન્ધમાં ઓગણીસ અધ્યાય છે. સ્થૂલ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રકરણનો અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો જોવામાં આવે છે: (૧) હીનાધિકાર પ્રકરણ, (૨) મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ અને (૩) ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ. પહેલા પ્રકરણમાં ત્રણ અધ્યાય છે, બીજા પ્રકરણમાં પશુ ત્રણ અધ્યાય છે અને ત્રીજા પ્રકરણમાં તેર અધ્યાય છે. આમ એકંદરે ઓગણીસ અધ્યાય થાય છે.

આ ઓગણીસ અધ્યાયોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

હીનાધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૧ શ્રોતા જિજ્ઞાસુ છે અને વક્તાએ શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરેલું છે.

અધ્યાય ૨ શ્રોતામાં માત્સર્યનો અભાવ છે અને વક્તા ચતુર છે.

અધ્યાય ૩ શ્રોતા શ્રવણમાં આદરવાળો છે અને વક્તાને ગુણજ્ઞાન છે.

મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૪ શ્રોતા અને વક્તા ઉપર ભગવદ્કૃપા છે.

અધ્યાય ૫ શ્રોતા અને વક્તામાં ભગવદ્દીયત્વ છે.

અધ્યાય ૬ શ્રોતા અને વક્તામાં ભગવદ્દેવતા છે.

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ

અધ્યાય ૭-૧૯ ઉત્તમાધિકારીને દૈવ વૈરાગ્યની અપેક્ષા રહે છે. ભગવાનમાં એકતાનતા આપ ત્યારે જ દૈવ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન પુરુષોત્તમરૂપ છે, તેથી ભગવાનમાં એકતાનતા દર્શાવવાને માટે બાર અંગવાળા પુરુષનું આધિક્ય દર્શાવવાને માટે તેર અધ્યાય વડે ઉત્તમાધિકારીનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. પુરુષનાં બાર અંગો છે: શીર્ષ, બે બાહુ, બે હાથ, બે સ્તન, હૃદય, બે સાયળ અને બે ચરણ. આ બાર અંગોવાળા પુરુષોત્તમ અંગી છે. બાર અંગો અને અંગી મળીને તેરની સંખ્યા થાય છે. તેથી બાર અંગોવાળા પુરુષોત્તમરૂપ ભગવાનમાં એકતાનતા રાખનારા ઉત્તમ અધિકારીનું નિરૂપણ તેર અધ્યાયોમાં કરવામાં આવેલું છે.

આ વિષયમાં જિજ્ઞાસુએ શ્રીગોકુલરાયકૃત અધ્યાયાર્થ જોવો.

‘શાકુન્તલ’
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા
તા. ૮-૬-૪૦

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	કથા	પૃષ્ઠ
૧.	શૌનક સૂતપૌરાણિકને ૭ પ્રશ્નો પૂછે છે	૧
૨.	ફલ-સાધનરૂપ ત્રણ કર્મોનો નિર્ણય	૪૧
૩.	શ્રીભગવાનના અવતારોનું વર્ણન	૭૭
૪.	શુકના વૈરાગ્યનું કારણ અને વ્યાસજીની ચિંતા	૧૧૪
૫.	ભક્તિનો મહિમા	૧૩૫
૬.	નારદ ભક્તિનું સ્વરૂપ કહે છે	૧૭૫
૭.	અશ્વત્થામાના બાણથી પ્રભુ રક્ષણ કરે છે	૨૦૨
૮.	બ્રહ્માઅર્ચાથી પરીક્ષિતનું રક્ષણ અને કુંતીજીની સ્તુતિ	૨૪૨
૯.	ભીષ્મની સ્તુતિ અને મુક્તિ	૨૮૯
૧૦.	પાંડવોની સુખકથા	૩૨૮
૧૧.	દ્વારકાવાસી ભક્તોનું સુખ	૩૬૪
૧૨.	પરીક્ષિતના જન્મનો ઉત્સવ	૪૦૧
૧૩.	વિદુરના ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્રનું નિર્માણ	૪૨૨
૧૪.	ઉત્પાતોને જોવાથી યુધિષ્ઠિરની ચિંતા અને અર્જુનનું દ્વારકાથી આગમન	૪૬૭
૧૫.	ભગવાનનું ગમન સાંભળી યુધિષ્ઠિરાદિનું સ્વર્ગારોહણ	૪૮૫
૧૬.	કાલથી પિડાયેલી જ્વમ્મિ પાસે પરીક્ષિત જાય છે	૫૩૩
૧૭.	પરીક્ષિત રાજા કલિને શિક્ષા કરી સ્થાનો આપે છે	૫૬૨
૧૮.	પરીક્ષિત રાજાને શ્રીમંત્ર ઋષિનો પુત્ર શ્યામ આપે છે	૫૯૫
૧૯.	પરીક્ષિતનું ગંગા ઉપર પ્રાયોપવેશન અને શુકાગમન	૬૩૯

पाठशुद्धिपत्रम्

प्रथमस्कन्ध-सुबोधिनी-पाठान्तराणि ।

पृष्ठ	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्श
प्रथमाध्यायः				
४	९	१	साङ्ख्या योगिनश्च । न वैदिकाः	साङ्ख्ययोगिनश्च न वैदिकाः,
७	६	३	अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा ।	अन्ये भगवद्रूपा अवतारा अधिकारिणो वा ।
८	१७	४	स च सुखविशेषशरीरः । देववि- शेषो लोक रूपः ।	स च सुखविशेषशरीरदेव- विशेषो लोक रूपः ।
८	१८	४	सत्रे सर्वत्र आसक्तिरेव	सत्रे सर्वत्र आसक्तिरेव
१०	१९	१०	समां (!) वा न प्रवेष्टव्य (!)मिति	समां न प्रवेष्टव्यमिति
१४	५	१८	कर्मश्रवणेन यत्फलं तद्भगवता देयं	कर्मश्रवणेन सत्फलं भगवता देयम्
१५	७	१९	किन्तु मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्ति- स्तथा श्रवणेऽपि । विशेषोऽप्युक्तः ।	किम्पुनर्मूर्तत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिः । तथा श्रवणेऽपि विशेषोऽप्युक्तः ।

द्वितीयाध्यायः

२१	२२	९-१०	गते चाऽर्थे रूपादिप्राप्तिरिति	गते वार्थे रूपादिप्राप्तिरिति
२१	२३	९-१०	अर्थेनाऽर्थ इव न कामः ।	अर्थेन च न कामः ।
२५	१०	१७	पापसामानाधिकरण्ये	पापसमानाधिकरण्ये
२७	३	२१	ईश्वरत्वेन निवर्तन्ते ।	ईश्वरत्वे न निवर्तन्ते ।
२७	३	२१	अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि न हान्यस्येश्वरत्वाज्ञानं	अन्यस्येश्वरत्वे ज्ञातेऽपि । नहान्यस्येश्वरत्वाज्ञानं
३२	९	३३	नितरां विष्टः अनध्यासेन	नितरां विष्ट अध्यासेन

तृतीयाध्यायः

४०	१६	१९	इह पर (!) आत्मनः	इह परत्र आत्मनः
४१	१३	२३	जन्मद्वयम् । तदुक्तम्—	जन्मद्वयं तदुक्तम्

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्शे
४७	५-६	३९	एतदेहावसानपर्यन्तं यथा भवतु तथेति पुनः (?) शब्दार्थः ।	एतदेहावसानपर्यन्तं यथा भवतु । तथेति पुनः शब्दार्थः ।
४७	६	३९	अनादराभावाय—उग्र इति	अनादराभावायोपपत्तिरिति

चतुर्थाध्यायः

४८	१८	१	द्वितीये तु	द्वितीये नु
५३	१६	१९	भौतिकदैविकात्मीयदोष- त्रयाभाव	भौतिकदैविकः आत्मीय- दोषत्रयाभाव
५९	४	२५	भट्टेष्विव	भट्टेष्वपि
५८	१५	३३	“स्व इत्यत्र व्यासकार्यसाधक इति वा” (अयं विशेषः)	(अत्र नास्ति)

पञ्चमाध्यायः

५९	९	१	हेतुत्वादुत्तरस्य हि	हेतुत्वाद् दुस्तरस्य हि
६०	१-२	३	इति (?) ते महदद्भुत-	इति ते महदद्भुतम्
६२	३	१०	ननु प्रतिपादकानां (?)	ननु प्रतिपादितानां
७२	२९	२९	तान् (?) नुवदति	तान्यनुवदति

षष्ठाध्यायः

८१	४	१९	वीक्ष्य(?)माणोऽपि	वीक्षमाणोऽपि
८३	२८	२६	भद्राणि मनोहरादीनि (?)	भद्राणि मनोहराणि
८४	२९	२८	पञ्चभूतानि (?) क्रमेण	पञ्चभूतातिक्रमेण
८६	२८	३४	निवृत्तिन्वात् (?)	निवृत्तत्वात्

सप्तमाध्यायः

९५	९-६	२०	ब्रह्माखं द्विविधं मतम्	ब्रह्माखं द्विविधं स्मृतं ।
९६	२६	२९	यथा भवान्	यथा भगवान्
९९	२२	३७	प्राणाप्राणैः (?) जीवनं	प्राणाप्राणौ जीवनं
१०३	२२	५२	परस्परकार्यजननाय	परस्परकार्यजननाय

अष्टमाध्यायः

२०५	३	१	सर्वहेतुकथा यैव	सर्वहेतुकथायै च
-----	---	---	-----------------	-----------------

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलमप्रमुद्रिते	अन्यादर्थे
१०७	११	७	महाक्रोध	महान् क्रोध
११२	२०	१९	न तु सेवकं मन्यते	न तु केवलं मन्यते

नवमाध्यायः

१२९	१२	११	भ्रातृ(?)पुत्रत्वेन	भ्रातृपुत्रपुत्रत्वेन
१३१	२	१५	तथाहि । पाण्डुना	नहि पाण्डुना
१४२	१८	४५	दिवि देवप्रचोदिताः	देवमानववादिताः

दशमाध्यायः

१४५	२८	४	क्षेत्रविशेषं	क्षेत्रविशेषे
१५२	२१	२१	भिन्नेन तेन व्यामोहितेषु	भिन्ने तेन तेन व्यामोहितेषु
१५८	२४	३३	अम्बिकावरादिः	अम्बिकावनादिः

एकादशाध्यायः

१५९	१९	१	प्रथमं प्रवेशे मङ्गलमाह ।	प्रथमं मङ्गलमाह ।
१६१	१०	६	प्रभवेत्परप्रभुः ।	प्रभवेत्परः प्रभुः ।
१६५	१६	११	योगितनुं यथा	योगिरक्षितनुं यथा
१६९	१०	२५	अतो विषयाज्ज्ञानं	अतोऽपि विषयाज्ज्ञानं

द्वादशाध्यायः

१७९	२३	१	एवमैकाग्र्यसिद्धयर्थं	एवमेकाग्रसिद्धयर्थं
१७५	२५	१	यथा वेदान्तविज्ञाने	यदा वेदान्तविज्ञाने
१७७	१८	८-९	अपीच्यवदर्शनं	अपीच्यं दर्शनं
१८१	७	१७	अदृष्टे कालादीना-	अदृष्टकालादीना-

त्रयोदशाध्यायः

१८६	१२	१	द्वये वक्ष्यति	द्वयेन वक्ष्यते
१८७	१८	५	प्रेमैव आनन्दरूपं भवति	प्रेमेव आनन्दरूपं न भवति
१९१	११	१८	ये पूर्वं भक्ष्यत्वेन	ये पूर्वं भक्ष्यत्वेन

चतुर्दशाध्यायः

२०५	१९	१	सन्दर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते	सन्दर्शप्रश्नश्च विनिरूप्यते
२०८	१३	१४	कपोतोऽयमित्यन्तं भिन्नं वाक्यम्	कपोतोऽयमित्यपरं भिन्नं वाक्यं

पत्र	पंक्ति	श्लोक	पंडितबलभद्रमुद्रिते	अन्यादर्शे
पञ्चदशाध्यायः				
२१५	२	१	कृष्णभक्त्येति रूष्यते	कृष्णभक्तो निरूष्यते ।
२१७	१६	७	तेनोऽन्यस्य च संक्षयः	तेनाऽन्यस्य च संग्रहः
२२५	१०	२१	इङ्गालःवं (?) सम्पद्यते	इङ्गालत्वं सम्पाद्यते
२२५	१०	२१	तदा रूपं देवत्वं	तथा रूपत्वं देवत्वं
२२९	२१	३६	दारौ (?) तु न तथा तेन	हरौ तु न तथा तेन

षोडशाध्यायः

२३७	११	२	लौकिकबलशौर्याद्यपेक्षायां	लौकिकबलसौन्दर्याद्यपेक्षायां
२४६	१०	३२	वा मन्यमानाः (?) चेत्	वा मन्यमानश्चेत्

सप्तदशाध्यायः

२४९	७	३	कृशां द्रव्याभावात् । यत्र यज्ञ- स्तत्र न यज्ञियानि द्रव्याणि	कृशां द्रव्याभावात् । अनेन कर्माभावः । यत्र यज्ञस्तत्र न यज्ञियानि द्रव्याणि
२५४	३०	१९	व्यवस्थान्वा(?)त्तवापि	व्यवस्थात्वात् । तवापि

अष्टादशाध्यायः

२६६	९	६	तावन्तं कालमनुभवेत्	तावन्तं कं कालमनुभवेत्
२६६	२७	७	कृते तात्क्षणिकः (?) पापः (?)	कृते तात्क्षणिकं पापं
२६७	२६	१०	सद्भावे भवति	सद्भावेन भवति
२७१	१९	१८	सफलं भवति	सफलं भवति

एकोनविंशाध्यायः

२८४	२५	१	तदङ्गेन नैरपेक्षेण	तदङ्गेन नैरपेक्षेण
२८७	१८	६	क्रियमाणायां प्रक्षालनं जात-	क्रियमाणायां तस्यां प्रक्षालनं जात-

---

શ્રીમદ્ભાગવત
પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજી
ગુજરાતી અનુવાદ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥
શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રવણકમલેભ્યો નમઃ ॥
જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યજી-વિરચિત

શ્રીમદ્ભાગવત-સુબોધિનીજી

ગુજરાતી અનુવાદ

—o—

પ્રથમ સ્કન્ધ : અધિકારલીલા

[૧. હીનાધિકાર : અધ્યાય ૧ થી ૩]

અધ્યાય ૧ લેા

[શ્રીસુબોધિની-મંગલાચરણ]

વન્દે શ્રીકૃષ્ણદેવં મુરનરકમિદં વેદવેદાન્તવેષં
લોકે ભક્તિપસિદ્ધયૈ યદુકુલજલધૌ પ્રાદુરાસીદ્ધપારઃ ।
યસ્યાસીદ્ધપમેવ ત્રિભુવનતરણે ભક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્રં
શાસ્ત્રં રૂપં ચ લોકે પ્રકટયતિ મુદા યઃ સ નો ભૂતિદેહુઃ ॥૧॥

કારિકાર્થઃ—શ્રીભાગવતની વ્યાખ્યા કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યજી શ્રીમદ્ભાગવતમાં વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને ઇષ્ટની સિદ્ધિને માટે નમન કરે છે:—‘પ્રતિબંધક-રૂપે રહેલા મુર અને નરકાસુરનો નાશ કરનાર, તેમ જ વેદ અને ઉપનિષદ્ વગેરેથી ભણી શકાય, તેવા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. જેનો પાર ન પામી શકાય, તેવા શ્રીહરિભગવાન લોકમાં ભક્તિને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે યદુકુલરૂપી સમુદ્રમાં પ્રકટ થયા છે, તેમ જ જેનું આનંદમય સ્વરૂપ જ ત્રણ લોકને તારવાના નિમિત્ત માટે પ્રકટ થયું છે અને જે પ્રભુ ભક્તિની માફક સ્વતંત્રપણે શાસ્ત્રાત્મક સ્વરૂપને પણ લોકમાં આનંદથી પ્રકટ કરે છે, તે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ અમને શ્રીભાગવતના વ્યાખ્યાનરૂપ સંપત્તિના કારણરૂપે આપ્યો. અર્થાત્ ભાગવતનો યથાર્થ અભિપ્રાય પ્રકટ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ જ પ્રેરક આપ્યો.’ (૧)

[ભાવાર્થઃ—આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ પ્રભુનું વંદન કરેલું હોવાથી સમગ્ર-સમા અને આનંદના નિધિરૂપ શ્રીકૃષ્ણ, શ્રુતિઓમાં પ્રતિપાદન કરાયેલા છે, અને તે જ શ્રીકૃષ્ણ પરાત્પર વસ્તુ છે.

શ્રીશબ્દનો પ્રયોગ કયો છે, તેનાથી પ્રદ્યાનંદરૂપ ચૈતન્યશક્તિ અથવા તેા દેવીરૂપ માયાનો પણ સંપ્રદ કરેલો છે. કૃષ્ણ શબ્દથી અવતારસ્વરૂપનો

પણ સમાવેશ થાય છે. આગળ દેવપદ આપવામાં આવ્યું છે; તેથી પ્રભુની અનેક નિત્યલીલાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરથી જે પરપુરુષ છે તે બે પ્રકારની લક્ષ્મી, ચાર પ્રકારના વ્યૂહો અને વિવિધ પ્રકારના અવતારોથી ક્રીડા કરે છે. તેવાં પ્રભુ જ ભજન કરવા યોગ્ય છે. આવી રીતે સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીમન્નારાયણે કહેલા પાંચરાત્રાદિક ગ્રંથોમાં બતાવેલી રીત અનુસાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં ચાર વ્યૂહોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે ચાર વ્યૂહોનો નિર્દેશ કરતા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, પહેલાં અનિષ્ટની નિવૃત્તિની માટે અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિને માટે સંકર્ષણ અને વાસુદેવ વ્યૂહનો મુરનરકમિદં અને વેદવેદાન્તવેદ્યં એ બે વિશેષણોથી બોધ કરાવે છે.

સંકર્ષણ પ્રભુ દૈત્યોનો સંહાર કરનારા છે. તેથી મુરનરકમિદં એ વિશેષણથી સંકર્ષણ વ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં મુર અને નરકાસુર નામના બે દૈત્યો ભક્તોને પ્રતિબંધ કરનારા હતા. તેનો નાશ કરવાથી સોળ હજાર રાજકન્યાઓને શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થઈ. માટે ભક્તોના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ પણ પ્રભુ પોતે જ કરે છે. બીજા વેદવેદાન્તવેદ્યં એ વિશેષણથી વાસુદેવવ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે; કારણકે વેદ અને ઉપનિષદ્ વગેરે શાસ્ત્રોથી જે જાણી શકાય તે પ્રભુ જ મોક્ષ આપે છે.

વંશવૃદ્ધિ કરનાર પ્રધુમ્ન વ્યૂહનો નિર્દેશ લોકે મક્તિપ્રસિદ્ધયૈ એ બીજા પદમાં કરેલો છે. અર્થાત્ પાર વગરના પ્રભુ પણ ભક્તિને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પ્રકટયા.

યસ્યાસીદ્ધપમ્ એ પદથી ધર્મરક્ષારૂપ અનિરુદ્ધ વ્યૂહનો નિર્દેશ કરેલો છે; કારણ કે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ એમ બે પ્રકારનો ધર્મ છે. તેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મનું રૂપ ત્રિલોકી છે અને નિવૃત્તિરૂપ ધર્મનું રૂપ મોક્ષ છે. તે બન્ને રૂપમાં નિમિત્તભૂત તો પ્રભુનું રૂપ જ છે; જ્યારે ત્રિલોકી અને મોક્ષ વગેરે અટકી પડે છે; અર્થાત્ ધર્મની વ્હાનિ અને અધર્મની ઉન્નતિ થાય છે, ત્યારે તેની રક્ષા માટે અનિરુદ્ધ વ્યૂહ પ્રકટ થાય છે.

આવી રીતે પોતાના રૂપાવતારનું પ્રયોજન, વ્યૂહદ્વારા કરીને હવે નામાવતારનું પ્રયોજન મક્તિવચ્ચ સ્વતન્ત્ર એ પદથી જણાવે છે. જેમ પોતાના માટે પ્રભુએ આનંદથી સ્વતંત્ર ભક્તિને પ્રકટ કરી છે, તેમ શાસ્ત્રાત્મક રૂપને પણ આનંદ વડે જ પ્રકટ કર્યું છે. આ ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતને પ્રકટ કરવામાં ભગવદાનંદ જ મુખ્ય છે. (૧)]

कर्ता ह्यः सकलस्य यो निगमभूः सर्वस्वरूपोऽपि स-
न्मर्वस्यापि विधारणो विजयते निर्दोषसर्वष्टदः ।

યો હીલાભિરનેકથા વિતનુતે રૂપં નિજં કેવલઃ

સોડ્યં વાચિ મમાસ્તુ પૂર્ણગુણભૂઃ કૃષ્ણાવતારઃ પતિઃ ॥૨॥

કારિકાર્થઃ—જે પ્રભુ વિશ્વમાત્રના કર્તા અને જાણનાર છે, તેમ જ વેદાદિ-શાસ્ત્રમાં દરેકના કારણરૂપ છે, અને દાષ વગરના ભક્તોને દરેક અલીપ્ત વસ્તુ આપનારા છે, જે સર્વ રૂપે વિરાજેલા છે, તે પણ સર્વને ધારણ કરતા થઈને વિજય પામે છે, અને જે પ્રભુ વિશુદ્ધ લીલાઓથી અનેક પ્રકારે પોતાના સ્વરૂપને વિસ્તારે છે, તે આ પૂર્ણગુણો સહિત પ્રકટ થયેલા, શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ મારી વાણીમાં સ્વામી તરીકે થાઓ. (૨)

[ભાવાર્થઃ—ગયા શ્લોકમાં ભાગવતની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રભુ પ્રેરક બને તેવી રીતે અભ્યર્થના કરી હતી. પરંતુ પ્રભુ તે કેવળ અનુકૂળ થઈ જાય તે પણ વ્યાખ્યાન કરવાની સંપત્તિ મળી શકે છે. અને તેવી સંપત્તિમાં પ્રભુનું અધિષ્ઠાન ન હોવાથી, વાણી લૌકિકવાણીના જેવી થઈ જાય. તેથી તેવી લૌકિકવાણીનું નિવારણ કરવા માટે, વાણીના સ્વામી તરીકે—પતિ તરીકે પ્રભુની સ્થિતિ થાઓ, તેવી પ્રાર્થના કરતા આચાર્યશ્રી શ્રુતિ અને સૂત્રાદિકમાં પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય શ્રીહરિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

જે આવા પ્રભુ વિજયને પામે છે અને આવી રીતે વિસ્તાર કરે છે; તે પ્રભુ મારી વાણીમાં પતિસ્વરૂપે વિરાજે, આવો સંબંધ છે. “જેનાથી આ બધાં ભૂત પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે” વગેરે અને “જે પરબ્રહ્મથી આ ક્ષિત્તી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ થાય છે” વગેરે શ્રુતિ અને વ્યાસસૂત્રમાં બતાવેલું સ્વરૂપ અહીં કર્તા સઃ એ પદમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

સર્વસ્યાપિ વિચારણઃ એ પદમાં પ્રભુનું ઉપાદાન કારણપણું અને ધારણા-ત્મક સેતુપણું કહેવાયેલું છે. તેથી વાણીમાં પણ પ્રભુની સ્થિતિ થાઓ, તે સિદ્ધ કર્યું છે.

અંતર્યામી બ્રાહ્મણમાં યો વાચિ તિષ્ઠન્ વગેરેથી આવા પ્રકારનું જ સાંભળવામાં આવે છે.

પ્રભુ તે પ્રાર્થના કરાયેલી વસ્તુને પૂરનારા જ છે. તે બતાવવા સારું નિર્દોષસર્વેષ્ટદ્વઃ એ પદ આપ્યું છે. અર્થાત્ નિર્દોષ ભક્તોને તે સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુ આપનારા પ્રભુ જ છે. તેથી કદાચ પ્રાર્થના કરાયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય તે તેમાં જીવદ્વર્ગ કારણભૂત છે, ભગવદ્વર્ગ કારણભૂત નથી. આ વસ્તુ પણ તે પદમાં સમજવવામાં આવી છે.

નિર્દોષ ભક્તોને ઇષ્ટ વસ્તુના દાનનો પ્રકાર બતાવે છે: — પ્રભુ અનેક વિશુદ્ધ લીલાઓથી પોતાના સ્વરૂપનો વિસ્તાર કરે છે.

તાપનીય શ્રુતિમાં જે મૂલ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેના

જેવું જ અત્રે પૂર્ણગુણમૂઃ એ પદથી કહેવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે શ્રીમદ્-ભાગવતમાં મૂલરૂપ અને અવતારરૂપ બન્ને પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે. (૨)]

શ્રીમદ્બ્રહ્મવિદ્દીક્ષવિલસદ્વંશાન્નિષ્ઠપૂર્ણેન્દવે

શ્રીગોપીપતિવન્દિને સુમનસિ બ્રહ્મામૃતસ્યન્દિને ।

શ્રીમદ્ભક્ષ્મણમદ્દસૂરિરિતિ યજ્ઞામાસ્વિલામીષ્ટદં

તસ્મૈ તાતમહાશ્વયાય હરયે કુર્મો નમઃ સિદ્ધયે ॥૩॥

કારિકાર્થઃ—શ્રીવલ્લભ વિદ્વદ્દીક્ષરના સુંદર વંશરૂપી સમુદ્રને સમુદ્ર કરવામાં પૂર્ણચન્દ્રમારૂપ, શ્રીગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરનારા, સુંદર મનરૂપી પુષ્પમાં બ્રહ્માનંદરૂપી મકરંદ (પરાગ)ને શ્રેણાવનારા, અને જેવું શ્રીલક્ષ્મણભદ્રસૂરિ એવું પવિત્ર નામ સમગ્ર ઇન્દ્રિય વસ્તુને આપનારું છે, તેવા હરિસ્વરૂપ પિતૃચરણ શ્રીતાતજીને, સિદ્ધિ થવા માટે અમે નમન કરીએ છીએ. (૩)

[ભાવાર્થઃ—હવે ત્રીજા શ્લોકમાં શિષ્ટાચારની પરંપરા પ્રમાણે આચાર્યશ્રી પોતાના પિતૃચરણને નમસ્કાર કરે છે.

અહીં શ્રીગોપીપતિવન્દિને એ પદથી શ્રીલક્ષ્મણભદ્રજી વિષ્ણુસ્વામિભક્તમાં પ્રસિદ્ધ ગોપાલોપાસનાના ઉપાસક હશે એમ દેખાય છે. પિતાજીને હરયે એવું વિશેષણ આપવાથી જેમ શ્રીહરિ પૂર્ણ છે તેમ શ્રીલક્ષ્મણભદ્રજી પણ પૂર્ણ ઉપાસક હતા, તેવું સૂચન કરેલું છે. (૩)]

શ્રીમદ્ભાગવતાગમઃ સુરતરુલ્લોકે ફલત્વં ગતો

ભાષાભેદવિભેદત્સયમપિ સ્યાન્નો વિરુદ્ધં મહત્ ।

મત્તયંશે ફલતા પ્રમાણસુબલે વેદત્વમર્થે પુનઃ

સ્કન્ધૈર્દ્વાદશમિયુતઃ સુરતરુઃ શાસ્ત્રાદિવશ્ચિદ્રયમ્ ॥૪॥

કારિકાર્થઃ—વેદસ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત કદંબવૃક્ષ છે અને તે લોકમાં ઉદ્ભવ કરવા માટે ફલપણને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમાં તે મહાપુરાણ હોવાથી લૌકિકીભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા એમ ભાષાભેદનું તારતમ્ય છે, અને તેથી ભાગવતમાં ફલપણ, વેદપણ અને કદંબવૃક્ષપણ વિરુદ્ધ નથી; કેમકે ભક્તિના અંશમાં ફલપણ છે, પ્રમાણના વિશેષબલમાં વેદપણ છે, અને અર્થમાં બાર ઓટી શાખાઓની સહિત કદંબવૃક્ષપણ છે. નાની નાની ૩૩૨ શાખાઓ તે કદંબવૃક્ષરૂપ ભાગવતમાં છે (એટલે ૩૩૨ અધ્યાયો છે.) (૪)

[ભાવાર્થઃ—હવે આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રી શિષ્યની શિક્ષા માટે મંગલાચરણ કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા અધિકારીઓને યથાયોગ્ય ફળ દેવા માટે આરંભમાં કાંઈપણ સ્પષ્ટ ન કહેવાથી દરેકની શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ અટકી જાય, તેના નિવારણને માટે દરેક અધિકારીને તે તે ફળને અનુકૂળ એવા ભાગવતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

એક જ શ્રીભાગવત આગમરૂપે, કલ્પવૃક્ષરૂપે અને ફલરૂપે શી રીતે હોઈ શકે, એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે લૌકિકીભાષા, મતાંતરભાષા અને સમાધિભાષા એમ ત્રણ પ્રકારની ભાષાઓમાં પરસ્પર ભેદ રહેલો છે અને તે ભેદથી તારતમ્ય પણ છે. તે કારણથી ઉપર જણાવેલાં આગમત્વાદિ ત્રણે વિરુદ્ધ થતાં નથી; કારણકે આ મહાપુરાણ છે.

એમ હોવાથી એક અંશમાં ત્રિરૂપતા હોય, પરંતુ સમગ્ર ભાગવતમાં તેમ ન હોઈ શકે. અને તેથી ત્રિરૂપતા (આગમરૂપ કલ્પવૃક્ષરૂપ, અને ફલરૂપ)નો ભંગ થાય છે.

જેમ ગૌરપુરુષના નામ કેશ અને નેત્રમાં સ્થામત્વ રક્તત્વ વગેરે બીજાં રૂપરંગો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તે પુરુષ ગૌર તરીકે જ ઓળખાય છે, પણ નાના રૂપવાળો છે એમ કહેવાતો નથી; તે પ્રમાણે અહીં પણ સમજવાનું છે; એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે પ્રતિયોગીના ભેદ વડે અર્થાત્ અભાવના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી એક પુરુષ પોતાના પિતાનો પુત્ર હોય છે, અને પોતાના પુત્રનો પિતા હોય છે. પુત્રત્વ અને પિતૃત્વ એ તો પ્રતિયોગીના ભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રમાણે અહીં શ્રીભાગવતમાં પણ તેને અધિકારીના ભેદથી ફલપ્રાપ્તિમાં ભેદ દેખાય છે; જેમ કે “યસ્યાં વૈ ભૂયમાણાયાં” એ વાક્યમાં ભાગવતને ભક્તિના ઉત્પાદક તરીકે કહેલું છે. અને તે પ્રમાણે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી સ્વતંત્ર પુરુષાર્થપણે શ્રવણ, કીર્તન વગેરેથી ભક્તિના અંશનું આસ્વાદન થાય છે, ત્યારે તે અંશમાં સંપૂર્ણ ફલરૂપ થાય છે.

ઈદં મગ્નતા પૂર્વે એ વાક્યમાં ભાગવતને શ્રીભગવાને પ્રકાશિત કર્યું છે. તેમ જ “સર્વવેદેતિહાસાનામ્” એ વાક્યમાં સર્વ વેદના સાર રૂપ પણ કહેલું હોવાથી પ્રમાણબળના જ અંશમાં સમગ્ર ભાગવતનું વેદપણું સિદ્ધ થાય છે.

વિષ્ણોઽધીત્યાન્નુયાત્રપ્રજ્ઞાં (બ્રાહ્મણ શ્રીભાગવતના અધ્યયનથી સુંદર બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે વગેરે) ઇત્યાદિક વાક્યોથી અર્થમાં ઊંચર શાખા પ્રશાખાઓથી સુક્ત શ્રીભાગવત કલ્પવૃક્ષ હોઈને તે તે કામનાઓને પૂરણ કરે છે. આવી રીતે સમગ્ર ભાગવતનું ત્રિરૂપપણું (ત્રણ રૂપો) સિદ્ધ થાય છે. (૪)]

अर्थ तस्य विवेचितुं न हि विभ्रुर्वैभानराद्वाक्यते-

रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवल्लीपतिः ।

दस्वाज्ञां च कृपाबलोकनपदुर्यस्मादतोऽहं मुदा

गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥૫॥

કારિકાર્થ:—જ્યાં સમગ્ર જગત અલૌકિક સુખ વગરનું છે, ત્યાં શ્રીભાગવતનો યથાર્થ અર્થ પ્રગટ કરવાને માટે વાણીના પતિ વૈષ્ણવ (શ્રીમદ્-

આર્ચ્યરણ) સિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી, તેથી લક્ષ્મીયુક્ત ભગવાન પોતાના અંશરૂપને, વ્યાસજીની માફક મનુષ્યશરીરયુક્ત બનાવીને, તેમ જ ઉત્તમ અર્થ કરવાની આજ્ઞા આપીને, જે કારણથી કૃપાદષ્ટિ કરવામાં ચતુર થયા, તે જ કારણથી વ્યાસજી અને વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રિય લાગે તેવો ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ હું આનંદથી ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરું છું. (૫)

[ભાવાર્થ:—ઉપરના શ્લોકમાં તે તે કળને અનુકૂળ ભાગવતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને પૂર્વેના અનેક પંડિતોએ ભાગવતની વ્યાખ્યા કરેલી છે તો પણ પોતાની વ્યાખ્યા કરવામાં જે પ્રવૃત્તિ થઈ છે, તેમાં સંગિતને જણાવતા આચાર્યશ્રી વ્યાખ્યાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. સમગ્ર શ્લોકમાં જ્યારે અલૌકિક સુખ નષ્ટ થયું, ત્યારથી ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવામાં વૈશ્વાનર વાકપતિ સિવાય અન્યમાં સામર્થ્ય રહ્યું નથી. અગ્નિ તો વાણીના પતિ હોવાથી તેમનું સામર્થ્ય અબાધિત રહી શકે. જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિના સમક્ષ સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેમ વાણી પણ કોઈકને જ પોતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે, આવી રીતે શ્રુતિમાં સંભળાય છે. વાણીના પતિ તો અગ્નિ જ છે. તસ્યાગ્નિરાસ્યં એ વાક્યમાં વાણીને અગ્નિના સુખ તરીકે વર્ણવી છે. તેથી ભાગવતના સાત અર્થ પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીઅગ્નિસ્વરૂપ વાકપતિ (શ્રીવદલભાચાર્યજી)માં જ છે.

તેમ હોવાથી લક્ષ્મીપતિ ભગવાને જેમ વ્યાસજીને ભાગવત પ્રકટ કરવા પ્રકટાવ્યા, તેમ પોતાના અંશરૂપ મને (આચાર્યશ્રીને) મનુષ્યતનુ (મનુષ્યના જેવું જેવું શરીર છે તેવો) પ્રકટાવીને કૃપાદષ્ટિથી ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા આપી.

તે કારણથી વેદવ્યાસજી અને ભગવાનને પ્રિય લાગે તેવો ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ હું આનંદથી ઘણા પ્રકારે પ્રગટ કરું છું. અહીં ગૂઢાર્થને પ્રકટ કરવામાં પ્રભુની આજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ જ કારણભૂત છે. (૫)]

લક્ષણાં નૈવ વક્ષ્યામિ ન ન્યૂનાદન્યપૂરણમ્ ।

આર્થિકં તુ પ્રવક્ષ્યામિ પરોક્ષકથનાદતે ॥૬॥

કારિકાર્થ:—હું લક્ષણને કહીશ નહિ. તેમ ન્યૂનપદથી ખીજ પદનું અનુ-સંધાન કરીશ નહિ. કેવળ પરોક્ષ કથન પ્રસંગને છોડીને, જેવો યથાર્થ આશય પ્રકટ થાય છે, તેટલો જ અર્થ હું બતાવીશ. (૬)

[ભાવાર્થ:—શબ્દનો અર્થ લક્ષણથી પણ થાય છે. ગજ્ઞાયાં ઘોષ: એ વાક્યનો યથાર્થ શબ્દાર્થ તો “ગંગામાં નાનું ગામડું” છે, પરંતુ ત્યાં ગજ્ઞાયાં નો અર્થ ‘ગંગાના કાંઠા ઉપર’ કરવામાં આવ્યો છે. તેને લક્ષણ કહેવાય. તેવો લક્ષણાર્થ હું નહિ કરું. પદ ઓછું મૂકીને ખીજ પદથી તેની પૂરવણી પણ નહિ કરું. પરોક્ષકથન જેવાં કે પુરંજનાખ્યાન વગેરેને છોડીને શબ્દનો યથાર્થ અભિપ્રાય જ પ્રકટ કરીશ, તેવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. (૬)]

અવિરોધેન સપ્તાનામર્થનામિદ સંગતિઃ ।

ઉત્તરોત્તરદૌર્બલ્યં વાચ્યં સંકોચતઃ પરમ્ ॥૭॥

કારિકાર્થઃ—સાત પ્રકારના અર્થોનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અહીં અર્થની સંગતિ પણ મળતી આવશે. તેમાં વ્યવહારના કારણરૂપ શક્તિસંકેતને લીધે પૂર્વપૂર્વના અર્થોના કરતાં પછી પછીના અર્થનું દુર્બલપણ કહેવાશે. (૭)

[ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રાર્થ, સ્કંધાર્થ અને પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ એમ સાત પ્રકારના અર્થો બતાવ્યા છે.

તે સાત અર્થોનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અહીં અર્થ મળતો આવશે. કેટલાક વ્યવહારને લઈને શબ્દોનો શક્તિસંકેત કરવો પડે છે. ત્યારે ઉપર જણાવેલા સાત પ્રકારના અર્થોમાં પછીપછીના અર્થનું દૂબળાપણું રહેશે; જેમકે સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ આનંદધન શ્રીહરિની લીલાઓનું પ્રતિપાદન કરવું એ જ છે, તોપણ તેમાં રાબાબા વગેરેની કથા તો આવે છે. તે પણ પ્રભુની લીલા છે એવું તે સ્થળે બતાવવામાં આવશે. તો પણ તે તે કથાઓનો પ્રત્યક્ષ અભિપ્રાય તો રાબાબાની કથારૂપ જ જણાય છે. તે કારણથી રાજકથાનો અર્થ દુર્લભ છે. (૭)]

માષાત્રયવિરોધશ્ચ કલ્પમેદાત્સમાહિતઃ ।

માષાત્રયવિમેદશ્ચ હક્ષણૈર્જાપ્યતે પુનઃ ॥૮॥

કારિકાર્થઃ—ત્રણ ભાષાના વિરોધનો પરિહાર કલ્પભેદથી સમજવાનો છે. અને તે ત્રણ ભાષાનો ભેદ પણ તેવા સ્વરૂપથી તે તે સ્થળે બતાવવામાં આવશે. (૮)

[ભાવાર્થઃ—શ્રીભાગવતમાં લૌકિકભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા એમ ત્રણ ભાષાઓમાં જ્યારે પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યારે તેનું નિરાકરણ કલ્પના ભેદથી કરવાનું છે; એટલે જુદા જુદા કલ્પોમાં કથાનકો પરિવર્તિત થાય છે. અને તે ભાષાત્રયનો ભેદ પણ દરેક લક્ષણોદ્ધારા વારંવાર કહેવામાં આવશે. (૮)]

અર્થત્રયં તુ વક્ષ્યામિ નિબન્ધેઽસ્તિ ચતુષ્ટયમ્ ।

અત્ર સન્તઃ સ્વસંતોષૈરાજ્ઞાં યચ્છન્તુ સિદ્ધયે ॥૯॥

કારિકાર્થઃ—સાત અર્થોમાંના પહેલા ચાર અર્થો તો તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં કહ્યા છે. અને બાકીના ત્રણ અર્થો અહીં બતાવીશ. તેમાં સત્પુરુષો પોતાના સંતોષ વડે અર્થની સિદ્ધિ માટે આજ્ઞા આપો. (૯)

[ભાવાર્થઃ—તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં આચાર્યશ્રીએ શાસ્ત્ર, સ્કંધ, પ્રકરણ અને અધ્યાયના અર્થો ઉપપત્તિપૂર્વક આપેલા છે. અને અહીં ભાગવતની વ્યાખ્યામાં વાક્ય, પદ અને અક્ષરનો અર્થ ઉપપત્તિપૂર્વક કહેવાશે. (૯)]

ભગવાનની આજ્ઞા વડે ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી શ્રીભાગવતસંહિતાનો આરંભ કરતાં વ્યાસજી શિષ્યોને શિક્ષણ આપવા માટે મંગલાચરણ કરે છે અને બીજાવાળી આરંભમાં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ પ્રથમ શ્લોકથી કરે છે:

जन्मागस्य यतोऽन्वयादितरतार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्

तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा

घाप्ता स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमाहि ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સમવાચી કારણરૂપ અને નિમિત્ત કારણરૂપ જે બ્રહ્મથી આ જગતનાં જન્માદિ થાય છે, જે સમગ્ર જ્ઞાનવાળા છે, પોતાના આનંદમાં જ રમણ કરનાર છે, જેણે આદિકવિ બ્રહ્માણે માટે હૃદયથી પુરાણ સહિત વેદનો વિસ્તાર કર્યો કે જે વેદમાં મોટા વિદ્વાનો પણ મૂંઝાય છે; તેજ, જલ, અને મૃત્તિકા એ ત્રણેનો એક બીજામાં અધ્યાસ જેમ જોનારના દૃષ્ટિદોષથી કંઈપણો હોઈને મિથ્યા છે, તેવી રીતે જે પ્રભુના અવતારાદિકમાં ત્રણ ગુણેના કર્મરૂપ ધર્મો જીવોને દેખવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે, તે બ્રહ્મ પોતાના અસાધારણ તેજ વડે હૃદયમાં કંપત્ત કરનાર છે; તે સત્ય અને સર્વત્રેષ્ટનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

વિવેચન:—અહીં પ્રથમના ત્રણ શ્લોકનો સંબંધ મળતો નથી; કારણ કે કથારૂપ શ્રીભાગવતનો આરંભ તો “નૈમિષેઽનિમિષક્ષેત્રે” એ યથા શ્લોકથી થાય છે. આવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ભાગવતનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે: “કે જેમાં ગાયત્રીનો પ્રારંભ કરીને ધર્મના વિસ્તારનું વર્ણન કરાય, અને વૃત્રાસુરના વધની કથા હોય તે શ્રીભાગવત કહેવાય છે.” જેમ યજુરૂપ વૃત્રાસુરના વધ વડે પ્રવૃત્ત થયેલા દરેક યજુનું નિરૂપણ વેદમાં છે તેમ અહીં ભાગવતમાં પણ ભક્તિરૂપ વૃત્રાસુરના વધના નિરૂપણથી અહીં ભક્તિની પ્રવૃત્તિ થશે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણે વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી છે.

તેનો અર્થ પ્રથમ ભાગવતમાં બીજા માટે નિરૂપણ કરાયેલો છે. જેવી રીતે વેદનું બીજા ગાયત્રી છે, તેમ શ્રીભાગવતનું બીજા પણ ગાયત્રી છે. આ કારણથી ભાગવતમાં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ કરવા વડે વેદનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો હશે, અથવા વેદથી દૂરગાપણું (વેદ પ્રબલ છે અને ભાગવત દુર્બલ છે) હશે, એવા પ્રકારની શંકાના સમાધાન માટે પ્રથમ શ્લોકમાં ગાયત્રીનો અર્થ બતાવ્યો છે: જે બીજરૂપ છે. હવે અહીંથી બીજા શ્લોકની સંગતિનું નિરૂપણ થાય છે કે જેમ વેદમાં યજુસંબંધી પદાર્થો રૂલ સહિત અને સાધન સહિત, યોગસિદ્ધિથી અનુભવવામાં આવે છે, તેવી રીતે શ્રીભાગવતમાં પણ વ્યાસજીએ “અપદ્યત્યુત્કલ્પં પૂર્ણમ્” (૧-૭)

પુરુષ, માથા વડે બંધન, અને ભક્તિથી બંધનમુક્ત થવું, એ બંનેનો અનુભવ સમાધિકારા કર્યો; તેથી આ “સમાધિભાષા” કહેવાય છે. ત્યાં પુરુષનો પ્રયત્ન ભક્તિ માટે છે. અને તે ભક્તિનું સ્વરૂપ નારદપંચરાત્રમાં કહેલું છે: “પ્રભુનું માહાત્મ્ય જાણીને સારી રીતે દૃઢ અને સર્વથી અધિક બે સ્નેહ થાય છે, તેને ભક્તિ કહેવાય છે. અને તેવી ભક્તિથી જ મુક્તિ થાય છે; બીજી કોઈ પણ રીતે નહિ.” તેથી અત્યંત દૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ તો હરેકને પોતાના આત્મામાં હોય છે, તેવો અન્ય ક્યોઈ કોઈ શકે જ નહિ; માટે જ્યારે પ્રભુને પોતાના આત્મરૂપ જાણે છે ત્યારે સર્વથી અધિક સ્નેહ પ્રભુમાં થાય છે. અને જ્યારે આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને હવે ભગવાનને અધીન છે, એમ જાણે છે ત્યારે તેને પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય છે. તે બંને સિદ્ધ કરવા માટે આ શ્રીભાગવત સંહિતા છે. તેથી ભક્તિ સિદ્ધ બને છે, એવો અભિપ્રાય દ્વિતીય પ્રલોકમાં બતાવેલો છે.

હવે અહીં ત્રીજા પ્રલોકની સંગતિનું નિરૂપણ કરે છે:

એમ વેદના પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞો અને ઉત્તરકાંડમાં પ્રજ્ઞાત્મક જ્ઞાન, આમ બંને કાંડોનો અર્થ પરસ્પર કારણભૂત છે, તેમ અહીં શ્રીભાગવતમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય સમજવું અને તેમાં સર્વથી અધિક સુદૃઢ સ્નેહ થવો તે બંને પણ ભક્તિના કારણરૂપ છે. તેનું નિરૂપણ કરવા માટે ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીભાગવત ફળ છે, એમ તૃતીય પ્રલોકથી નિરૂપણ કરાય છે. તેથી વેદના બંને કાંડમાં પ્રવીણ હોય તો પણ ફળ વગરનું વૃક્ષ એમ નિરર્થક છે, તેમ શ્રીભાગવત વિનાનું બંને કાંડનું જ્ઞાન પણ નિરર્થક છે; માટે ભાગવતનો આરંભ છે, એમ પ્રથમના ત્રણ પ્રલોકથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

એ કે પ્રણવ અને વ્યાહતિઓ પણ વેદના બીજરૂપ જ ગણાય છે, તોપણ તેઓનો અર્થ સ્પષ્ટ ન હોવાથી, અહીં ગાયત્રીના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરશઃ ગાયત્રીનો નિવેશ નહિ કરતાં તેના અર્થનો નિવેશ કર્યો છે; તેનું કારણ એ છે કે અગ્નિના ઉપસ્થાનમાં ગાયત્રીની યોજના છે અને તે સચિત્તુઃ વગેરેથી પ્રાણભાગમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમ જ મંદેહ વગેરે દેત્યોનું નિવારણ કરવા માટે ગાયત્રીથી અભિમંત્રિત કરેલું જળ અર્ધ્યદ્વારા ફેંકાય છે, તેથી એક અગ્નિના ઉપસ્થાન માટે અને બીજે મંદેહાદિક દેત્યોની નિવૃત્તિ માટે ગાયત્રીનો ઉપયોગ થાય છે. એવા ગાયત્રીના હરેક ઉપયોગને સૂચવવા માટે અહીં ગાયત્રીના અર્થથી પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યાં ગાયત્રીના મંત્રમાં પ્રથમ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળા અને સર્વને જાણવાવાળા પ્રભુનું ધ્યાન છે, તેનું સચિત્તુઃ અને સ્વસ્થ એ બે પક્ષી વિભક્તિના શબ્દો વડે નિરૂપણ કર્યું છે. અને વરેણ્ય એ શબ્દથી ભક્તિનું બીજ બતાવેલું છે.

તથા મર્ત્યઃ એ શબ્દથી સંસારથી નિવૃત્તિ કરનારનું ધ્યાન ખતાવેલું છે; કારણકે પ્રભુ તો હરેકની ધન્દ્રિયો, મન, અને બુદ્ધિને પ્રેરણા આપે છે. તેવા પ્રભુનું ધ્યાન હરેકને હિતકારી છે; માટે અહીં પણ ધીમહિથી ધ્યાન ખતાવેલું છે.

અહીંથી ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે: જે પરમાત્માથી આ જગતનું જન્માદિક થાય છે, અથવા જેનાથી આકાશનો જન્મ થાય છે; કારણકે વેદમાં આત્મરૂપ પ્રભુથી આકાશની ઉત્પત્તિ લખી છે. જન્મ સ્થિતિ અને પ્રલય એમ ત્રણનો નિર્દેશ ન કરતાં કેવળ જન્મનો જ શા માટે અહીં કરેલો છે, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગાયત્રીના અર્થમાં તો જગતની ઉત્પત્તિ માત્ર જ લખેલી છે, સ્થિતિ અને પ્રલય લખેલાં નથી. ભક્તિના બીજરૂપ વરેણ્ય અને સંસારની નિવૃત્તિરૂપ ભર્ગ શબ્દથી, સ્થિતિ-પ્રલયની સૂચના પાછળ કરી છે, તેમ અહીં પણ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં સૂચવશે. અથવા ગાયત્રીમાં સૂચવેલા અર્થને પણ લઇને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ જન્માદિ પદ વડે થઈ શકે છે. વેદમાં પણ “જેથી આ સર્વ જૂત પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે” વગેરે લખ્યું છે.

જન્માદિ શબ્દોનો બે પ્રકારે અર્થ થાય છે. તેમાં એક અર્થ એવો થાય છે કે “જન્મ છે આદિ જેને, એવો સ્થિતિયુક્ત પ્રલય, આ બ્રહ્માંડનો જેનાથી થાય છે.”

અને બીજો અર્થ ‘જન્મ’ શબ્દને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય એ સમુદાયનું વિશેષણ કરીને થાય છે; તેથી વેદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં અધિક અર્થ કે પુનરુક્તિ દોષ આવતો નથી. મનથી પણ બાણી ન શકાય તેવાં કરોડો બ્રહ્માંડરૂપ આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે; તેનું નિરૂપણ કરવાથી પ્રભુનું માહાત્મ્ય ખતાવેલું છે. યત્તઃ એ અવ્યયનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે બ્રહ્મનું અવિકારિપણ ખતાવે છે: સમગ્ર જગતના બીજરૂપે બ્રહ્મ રહેલું છે, છતાં વિકારવાળું નથી. જેવી રીતે કામધેનુ-કદંબવૃક્ષ-ચિતામણિ અને મંત્રાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો દેખાય છે, તેથી કામધેનુ વગેરે વિકારી થતાં નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મનું અવિકારિપણ ખતાવવાથી, વ્યાસસૂત્રના ૨-૧-૨૬મા સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ કરેલો છે કે “જે એક જ બ્રહ્મ પોતાના આત્માને જગદ્ગરૂપે કરે તો સમગ્ર બ્રહ્મ એક જ કાર્યરૂપ થાય અને અંશોદ્ધારા વ્યવસ્થા કરે તો “નિરવયવ બ્રહ્મને અંશ શી રીતે હોઈ શકે, તેવો વિરોધ આવે;” આવી રીતના પૂર્વપક્ષનો અહીં પરિહાર કર્યો છે.

યદ્ અને તદ્ શબ્દો હમેશાં સાથે આવે છે. તેથી અહીં પૂર્વાર્ધમાં યદ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. માટે તદ્ શબ્દનો ઉપરથી અધ્યાહાર કરવો બેઠ્યો. તોપણ ગાયત્રીમાં તદ્ શબ્દ છે. અને ગાયત્રીના વ્યાખ્યાનરૂપ આ શ્લોકમાં

સત્ય અને પર એવા બે શબ્દો છે, તેથી અધ્યાહાર કયો નથી. એવી રીતે બ્રહ્મા જગતનું કારણ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું.

હવે આ સ્થળે કેટલાક બ્રહ્મને સમવાયિકારણ અને માયાને નિમિત્ત-કારણ માને છે. તેમાંયે બીજા વળી તેથી બિલકુલ જ માને છે; અને કેટલાક તો બ્રહ્મનું માત્ર કર્તાપણ જ માને છે. તે હરેક પક્ષના નિરાકરણ માટે મૂલ શ્લોકમાં અન્વયાત્ અને હતરતઃ એવાં પદ મૂકવામાં આવ્યાં છે. તેથી સમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ (મૃતિકામાંથી ઘડો-ફૂંડા વગેરે આકારો થાય છે તે હરેક કાર્યરૂપ આકારોનું સમવાયિકારણ મૃત્તિકા કહેવાય છે, અને કુંભાર આકડો ઠંડ વગેરે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે,) બ્રહ્મા જ છે અને શ્લોકમાં સ્વકાર છે, તેથી દશમસ્કંધ-ઉત્તરાર્ધમાં વસુદેવજીએ સ્તુતિ કરી છે, તેમાં હરેક વિભક્તનો અર્થ ભગવાન જ છે તેમ જણાવ્યું છે; તેનો પણ અહીં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં સમવાયિકારણ મૃત્તિકા અને નિમિત્તકારણ કુંભાર અકાદિ વગેરે જુદાં જુદાં છે, તેમ જગદ્ગૂરૂપકાર્યમાં બ્રહ્મા કારણો જુદાં નથી; અર્થાત્ અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાન બ્રહ્મા જગતનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. જગતની સ્થિતિ અને પ્રલય વગેરેમાં પણ અનુકૂળ અપેક્ષા પ્રમાણે બ્રહ્મા રહેલું છે; તેથી વ્યાસસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના દ્વિતીય-પાદમાં સમવાય સંબંધનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે કણાદસુનિના ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત સમવાય સંબંધનો નિષેધ કર્યો છે; પરંતુ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધનો નિષેધ નથી. અથવા વૈનાશિક પ્રક્રિયા (બધું નાશ થઈ જાય છે તેમ માનવું) નો સ્વીકાર ન કરવાથી નાશદશામાં પણ જગતની સ્થિતિ અક્ષર બ્રહ્મામાં રહેલી હોય છે; એટલે સમવાય સંબંધની તો અપેક્ષા રહેવાની જ. કેટલાએક પ્રત્યક્ષ મનાતા અન્વય (અગ્નિ હોય ત્યાં ધુમાડો હોય છે) અને વ્યતિરેક (જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ધુમાડો પણ ન હોય) ને માને છે, તે અહીં ઘટી શકતા નથી, કારણકે જગતનું કારણ બ્રહ્મા છે. તેનો અનુભવ કોઈને પ્રત્યક્ષ થતો નથી, પણ તે તો કેવળ વેદથી સમજી શકાય છે. તેમ બ્રહ્મા સિવાયનું કોઈ સ્થળ નથી કે જેથી વ્યતિરેક સંભવે. આકાશપુષ્પ વગેરે જે કહેવાય છે, તે પણ બ્રહ્માની સત્તાથી જ કહી શકાય છે; નહિ તો તેવા અસંભવવાળું નામ જ શી રીતે હોઈ શકે ? કારણકે “જે કંઈ છે અને જે કંઈ નથી” એ બધું બ્રહ્મનું રૂપ જ છે, આવી રીતે ભાગવતમાં જ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મા જ જગતનું કારણ છે એમ કહેવાયું છે.

ત્યારે ત્યાં જગતના કારણપણથી તેને ઉપયોગી સર્વજ્ઞપણું એ કે સિદ્ધ જ છે તથાપિ લોકની માફક ફળના જ્ઞાનનો સંભવ તો નહિ જ રહે; તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે સમગ્ર અર્થોમાં જે અતુર છે. બ્રહ્મને પૂર્ણ

વૈરાગ્ય છે; તેથી કર્મમાં પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ નહિ કરતાં સાતત્યી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. એક પ્રયોજનમાં અનેક પ્રયોજનો છે, તે દર્શાવવા સારુ અર્થેષુ એમ બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. જ્ઞાનશક્તિ અને પ્રયોજનનો સમાસ થતો નથી; તેથી હર્ષ અને વિષાદને સર્વથા અવકાશ નથી. અમે બંને પદો જુદાં જુદાં પણ આપેલાં છે.

અર્થ શબ્દનો અર્થ પ્રયોજન થાય છે. અથવા પ્રયોજનોને નિમિત્તરૂપ માનીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવા માટે જગત્ ઉત્પન્ન કરેલું છે; અર્થાત્ દરેક જીવને દરેક પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવા માટે આ જગત્ છે. એક પ્રયોજનમાં પણ અનેક બીજાં પ્રયોજનો જુદાં જુદાં કારણરૂપ છે, તે બતાવવા માટે અમિદ્ધઃ પદમાં ‘અભિ’નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં કેટલાક માને છે કે “આ સમગ્ર જગત્ સ્વાર્થ માટે જ કરાયેલું છે.” તેના સમાધાન માટે કહે છે કે પ્રભુ પોતે ‘સ્વરાટ્’ છે અથવા પોતે પોતાથી જ પ્રકાશમાન છે. જો કે જીવો પણ પોતાનું જ રૂપ છે, તો પણ પોતે ઈશ્વર છે અને આ જીવો છે, આવો પ્રકારલેહ હોવાથી પોતાના સ્વરાટ્-પણામાં દોષ આવતો નથી. પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપથી જ સ્વયં પ્રકાશે છે; વિષયોમાં ક્યારે પણ રમણ કરતા જ નથી. અથવા વિરાટની અંદર રહેલા સ્વરાટ્ છે. અને તેને લીધે પહેલાં જણાવેલી સર્વજ્ઞતાનું સમર્થન થઈ જાય છે. અથવા કલેશ ન થાય તે માટે પોતાના આનંદમાં જ તે પ્રભુ રમણ કરે છે. આમ શ્લોકના એક પદથી રૂપાત્મક જગત્માં પ્રજાનું કારણપણું સિદ્ધ કર્યું.

હવે નામાત્મક જગતનું કારણપણું કહે છે: જો કે અસાધારણપણે કોઈ પણ જાતનો વિશેષ રાખ્યા સિવાય, રૂપ અને નામનું કારણપણું કહી શકાય, તો પણ રૂપપ્રપંચમાં આસક્ત થયેલા જીવોને તેમાંથી નિવૃત્ત કરવા માટે લેહથી બતાવેલું છે. અંધ અને મોક્ષનું જીદી જીદી રીતે નિરૂપણ કરવા સારુ લેહ અને જગતનું નિરૂપણ જીદી જીદી રીતે કર્યું છે. જો કે આ ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ વેદમાં નથી, પરંતુ પ્રલય સમયે સૂક્ષ્મપણાથી રહી શકે છે. જેમ અક્ષરોનો અનેક ભાષાઓથી વિસ્તાર થાય છે, તેમ શ્રુતિઓનો પણ વેદ-શાખાઓથી વિસ્તાર થાય છે; તે બતાવવા સારુ લખ્યું છે કે ‘જેણે અંતાઃકરણથી પ્રજ્ઞાજીને વિસ્તારપૂર્વક વેદ સમજાવ્યા છે.’ તે સ્થળમાં પણ વેદ શબ્દનો પ્રયોગ નહિ કરતાં તેને બ્રહ્મ આવો પ્રયોગ કરેલો હોવાથી જેમ બ્રહ્મ નિર્વિકારિ છે, તેમ વેદ પણ વિકાર વગરનો છે; તેમ જ ‘હૃદયપૂર્વક’ કહેવાથી તેમાં અંતાઃકરણપૂર્વક સ્વાર્થ પણ રહેલો છે, એમ બતાવ્યું છે. અથવા પુરાણનું નામ હૃદય પણ હોવાથી પુરાણની સાથે વેદ બણાવ્યો છે.

વેદમાં કહ્યું છે કે “જે ભગવાન પ્રથમ તો બ્રહ્માણને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી બ્રહ્માણ માટે વેદોની પ્રેરણા કરે છે.” તેથી વેદને વિસ્તાર બ્રહ્માણ માટે છે, અથવા તો ભગવાનનું તાત્પર્ય વેદમાં જ છે, લોકમાં નથી, એ બતાવવા સારુ હવે એ પદ મૂકેલું છે. તેમાં ગાયત્રીના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્માણ્ય પ્રમાણે બ્રહ્મનું સર્વને પ્રેરકપણું સિદ્ધ થાય છે; નહિ તો તેમ કહેવાની કાંઈ જરૂર ન હતી; કારણકે યત્તઃ એ અન્યથા જ દરેક વાક્યમાં જુદી જુદી વિભક્તિઓનો અર્થ થઈ શકે તેમ છે.

વેદમાર્ગ વડે બ્રહ્મા ‘આદિ કવિ’ કહેવાય છે. વેદોના અર્થોમાં નિષ્કાવાળા બીજાઓને પણ બ્રહ્મરૂપથી મોક્ષ મળે છે, આવો ભાવ છે.

બ્રહ્માણ શબ્દરસને સારી રીતે સમજવાને અને તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં અતિનિપુણ છે; તે બતાવવા માટે તેને આદિકવિ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

અથવા આ વસ્તુ હૃલ્લભ હોવાથી તેની રક્ષા કરવા માટે ચતુરાધની જરૂર રહે છે; તેથી ‘કવિ’ કહ્યા છે. બ્રહ્મા જેવો બીજો કોઈ નથી.

અથવા તેમાં કવિનો કોઈ પણ ભતનો દોષ નથી. તે માટે બ્રહ્માણને ‘આદિ કવિ’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

અથવા બ્રહ્માણએ નાના પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યાં, અને તેથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને તેને વેદજ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો; તે માટે પણ આદિકવિ તરીકે ઓળખાવે છે.

વેદના અર્થમાં મોટામોટા પંડિતો પણ મૂંઝાય છે; તેથી બીજાઓને તો બ્રહ્માણની માફક વેદ ઉપયોગના નથી જ. તેનાં કારણો બતાવે છે:

યજ્ઞ લૌકિક છે, પરંતુ કૃણનો સંબંધ થાય ત્યારે કૃત અંશમાં જ યજ્ઞો વૈદિક છે; એમ માનનારા મીમાંસકો મોહ પામે છે.

બ્રહ્મ જીવોનો કેવળ આત્મા જ છે, આવી રીતે માનનારા કોઈ એક વેદાંતીઓ પણ મોહ પામે છે.

સાંખ્ય અને યોગદર્શનના અનુયાયીઓ વૈદિક નથી, પરંતુ પુરાણની રીતિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; જે કે તે સત્કાર્યવાદી છે, અર્થાત્ કાર્યને સત્ માનનારા છે; પરંતુ તેનું જ્ઞાન પુરુષપર્યંત જઈ શકે છે; પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને તેઓ ઓળખતા નથી. તેઓ મોહ પામે છે અને તેની પાછળ વર્તનારા બીજાઓ પણ મોહ પામે છે. આ દરેકને મોહ થવાનું કારણ એ જ છે કે તેઓ પ્રભુને શરણે ગયા નથી. તેથી સમગ્ર વેદના અર્થને બહુનાર તો સાક્ષાત્ પ્રભુ અથવા તેને શરણે ગયેલો ભક્ત જ છે.

વેદ, ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી, સર્વ કરવાને સમર્થ છે. તેથી અનેક પ્રકારની કામનાઓથી કલેશ પામતા પ્રાણીઓની સર્વ કામનાની સિદ્ધિ માટે

વેદનો પ્રચાર થયેલો છે. અને તેવી રીતે અનેક શાખાઓનો વિભાગ કરેલો છે. તેમ જ ક્યારેક તો હૃદયમાં “પુરૂષરૂપે જ વેદ હતા” અને “આગળ પ્રભુ પ્માત્ર જ વેદ હતા” એવું શાસ્ત્રીય વાક્ય મળે છે; તેથી દરેક પ્રકારે વેદનો ઉપયોગ તો બ્રહ્માએ જ થયો છે, અન્યને નહિ. તે માટે વેદના તાત્પર્યને ન સમજવાથી જેઓ વેદનો અર્થ જુદા પ્રકારથી કરનારા છે, તેના ઉપર ધ્યાન આપવું નહિ.

જીવોને પ્રપંચથી બંધન અને વેદથી મોક્ષ થાય છે, અને પ્રભુ તે બન્નેથી કીડા કરે છે; એમ પ્રભુનું માહાત્મ્ય બતાવેલું છે.

આવી રીતે પ્રભુનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ શુભચુક્ત છે, તેમ કહીને હવે નિર્દોષપણું કહેતાં મર્ગ શબ્દનો અર્થ કરે છે કે મર્ગશબ્દ ગાયત્રીમાં સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર તરીકે વર્ણવેલો છે, અથવા મર્ગ શબ્દ ભક્તિનું બીજ બતાવે છે, માયા અને તેના કાર્યનો સંબંધ લેશ માત્ર પણ બ્રહ્મમાં નથી તેમ સૂચવે છે. તેમાં પણ દોષના અભાવના પક્ષમાં પોતાથી જ દુષ્ટતાનું સંપાદન થાય, અથવા સેવકોનો ઉદ્ધાર ન કરે; એવા બે પ્રકારના દોષો હોય છે. ત્યાં પોતાથી જ દુષ્ટતા સંપાદન કરવાનો દોષ નથી, તેમ દષ્ટાંતદ્વારા સિદ્ધ કરે છે. દેહ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ એ દોષ કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકમાં થાય છે, તેથી દષ્ટાંતો વધારે છે. અથવા તો સ્નાત્તિક રાજસ અને તામસના લેહથી જુદાં જુદાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે. જેવી રીતે પૃથ્વી જળ અને તેજની એકબીજામાં એકબીજાની પ્રતીતિ થાય છે તે મિથ્યા છે, જોનારની જ તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ તેવો પદાર્થ નથી, તેવી રીતે ભગવાનના અવતારાદિકમાં દેહ ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ મિથ્યા છે; એટલે તેજમાં જલની બુદ્ધિ જેમ ઝાંઝવાનાં જળમાં થાય છે, જળમાં પૃથ્વીની બુદ્ધિ જેમ અંધારી રાત્રિએ જળાશયમાં થાય છે, પૃથ્વીમાં તેજની બુદ્ધિ જેમ મણકા વગેરેમાં થાય છે, પૃથ્વીમાં જળની બુદ્ધિ જેમ કાચ વગેરેમાં થાય છે, જળમાં ચંદ્રરૂપી તેજની બુદ્ધિ જેમ વાદળામાં થાય છે અને તેજમાં વસ્તુરૂપ પૃથ્વીની બુદ્ધિ જેમ રાત્રિએ દ્વારમાં આવેલાં ચંદ્રકિરણોમાં થાય છે, તેવી રીતે સ્વસમાન પદાર્થમાં અર્થાત્ શુક્તિ (છીપ)માં રૂપાનો ભ્રમ થાય છે. આ દરેક ભ્રમ જીવોની બુદ્ધિથી કહેપેલા છે, ખરી રીતે તે પદાર્થો તેવા નથી. તેવી રીતે ભગવાનના અવતારાદિકમાં દેહ ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ધર્મનો સંબંધ પણ જીવોની બુદ્ધિથી કહેપેલો છે; માટે મિથ્યા છે.

૧ પુરુષસો હૃદિ એવો પાઠ પણ છે. ત્યાં એવો અર્થ કરવાનો છે કે પુરુષવા રાગના હૃદયમાં વેદત્રયી ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ કથા નવમસ્કન્ધમાં છે.

તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપરનાં દષ્ટાંતોમાં તે દરેક પદાર્થ તો અત્ય છે, પરંતુ તેમાં બીજા પદાર્થની જે યુદ્ધિ થાય છે, તે જોનારના દષ્ટિ-દોષને લીધે જ થાય છે.

તેથી ત્રણ ગુણનાં કાર્ય, દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, અને તેના ધર્મો, તેનું કારણ અથવા તેનાં અધિકરણો, અથવા તે દરેકનાં પ્રયોજનો મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણકે કેવળ મિથ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં તો નિર્રથક થઈ જવાનો દોષ આવે છે. તેમ સર્વના આધારરૂપ બ્રહ્મ, સત્યસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં દેહેન્દ્રિયાદિક અને તેના ધર્મો જીવોને પોતાના અજ્ઞાનાદિક દોષને લીધે જ થાય છે; અર્થાત્ અધ્યાસથી જ જણાય છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે જ દષ્ટાંતોને કહે છે કે બ્રહ્મમાં દેહેન્દ્રિયાદિક ધર્મોની પ્રતીતિ મિથ્યા છે, તોપણ કેવળ લોકદષ્ટિથી ત્રણે ગુણોનાં કાર્યો દેખાય છે. તેમાં પ્રભુના અવતારાદિકમાં દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેની પ્રવૃત્તિ અને તમસનો પ્રકાશ છે, પરંતુ જીવોને ઇન્દ્રિયાદિકની તેવી પ્રવૃત્તિ અને પ્રકાશ નથી, એમ જુદાઈ સ્પષ્ટ છે, તોપણ ઉપર જણાવેલાં દષ્ટાંતો પ્રમાણે સત્પદાર્થનો બીજામાં બીજો અધ્યાસ થાય છે; તેથી જુદે જુદે સ્થળે સત્યસંસર્ગીઓનો બ્રહ્મમાં સંસર્ગ જ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ કરીને તેવા સંસર્ગનો બોધ કરનારા છ મતોનો ઉપન્યાસ કરે છે:

- (૧) કેટલાક તો ભગવાનમાં દેહેન્દ્રિયાદિકની કલ્પના કરીને તે કલ્પેલા દેહાદિકનું ચિદાનંદપણું કલ્પે છે.
- (૨) કોઈ ચિદાનંદમાં જ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરેને માને છે.
- (૩) કોઈ આવેશાત્મક શ્રીકૃષ્ણમાં જડ અને જીવના સંબંધની કલ્પના કરે છે.
- (૪) કોઈ જડ અને જીવવિશેષમાં પણ સામર્થ્ય માને છે.
- (૫) કોઈ શરીરમાં માયા અને માયાયુક્ત પ્રભુનો અધ્યાસ માને છે.
- (૬) કેટલાક માયાવિશિષ્ટ પદાર્થમાં પોતાની ઇચ્છા વડે જ શરીરનો સંબંધ માને છે.

આ દરેકની બુદ્ધિનો ભ્રમ છે. બ્રહ્મમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ નથી. અને જેવી રીતે બ્રહ્મમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયનો વ્યવહાર છે તે આગળ કહેવાશે. આમ ભગવાનમાં જડ અને જીવના ધર્મો મિથ્યા છે, તે કહેવાયું.

બ્રહ્મમાં માયા કે તેના કાર્યનો સંબંધ લેશમાત્ર પણ નથી. તેથી ગાયત્રી-માં જ વરણ કરવા યોગ્ય સુંદર તેજ બતાવ્યું છે; તેવા અભિપ્રાયથી અહીં પૂર્વમાં જણાવેલો, દુષ્ટતાસંપાદન કરનારો દોષ નથી, એમ નિરૂપણ કર્યું છે.

હવે ભજન કરવા યોગ્ય ગુણોને બતાવતાં સેવકોના ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય ગુણોને બતાવે છે કે પોતાના તેજથી જ દેહેન્દ્રિયાદિકમાં રહેલા આત્મભાવરૂપી કપટને નિવૃત્ત કરે છે; અર્થાત્ પોતાના રૂપની સ્ફૂર્તિથી જ સમગ્ર વિશ્વની સંપૂર્ણ

અવિદ્યાને દૂર કરે છે. તેમાં કલિકાલ વગેરે પણ પ્રતિબંધ કરી શકતા નથી; કારણકે સ્વરૂપ જ અવિદ્યાને દૂર કરનારું છે. આને પ્રમેયબદ્ધ કહેવાય છે.

દેહેન્દ્રિયાદિકમાંથી આત્મભાવ નિવૃત્ત થાય ત્યારે જેવો જેનો અધિકાર હોય, તે પ્રમાણે પોતાની મેળે જ અભય સિદ્ધ થશે; એમ નિરૂપણ કરવાથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા, ગાયત્રીમાં કહેલા મર્ગ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે કે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ નથી અને જે સર્વ લોકમાં તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવા પરમ શ્રેષ્ઠ શ્રીપૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

ષીમદ્દિ પદ ગાયત્રીમાં છે તેમ જ અહીં પણ છે, તે ભાગવતનું વૈદિકત્વ સમજાવવા માટે છે; તેથી આ શ્રીભાગવત પુરાણ વેદની માફક છે, આમ સિદ્ધ થાય છે.

એવી રીતે પ્રથમ પ્રલોકમાં બીજાભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧)

હવે મધ્યભાવનું (વૃક્ષભાવનું) નિરૂપણ કરવા માટે ‘ભાગવત કલ્પવૃક્ષ’ એ એમ બતાવે છે:

ધર્મઃ પ્રોક્ષિતકૈતવોઽત્ર પરમો નિર્મત્સરાણાં સતાં

વેદ્યાં વાસ્તવમત્ર વસ્તુ શિવદં તાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।

શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં વા પરૈરીશ્વરઃ

સયો હૃદયવરુદ્ધયતેઽત્ર કૃતિભિઃ શુશ્રૂષુમિસ્તત્ક્ષણાત્ ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—અહીં શ્રીભાગવતમાં કપટ વગરનો ધર્મ કહેલો છે. મહામુનિ શ્રી-વ્યાસજીએ કરેલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં ત્રણ પ્રકારના તાપને ઉખેડનાર, કલ્યાણને આપનાર, અને ઈર્ષ્યા વગરના સત્પુરુષોને જાણવા યોગ્ય સત્ય વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી બીજાં શાસ્ત્રો વડે શું? અને અહીં તો સાંભળવાની ઈચ્છા રાખનાર ચતુર પુરુષો તે જ ક્ષણમાં તરત જ હૃદયમાં ભગવાનને રોકી રાખે છે. અથવા ભાગવતના માહાત્મ્યનાં બીજાં કારણો તો ઘણાં છે, પરંતુ અહીં તો સાંભળનારા ભક્ત્યવાન પુરુષો, તેજ ક્ષણમાં ઈશ્વરને હૃદયમાં રોકી રાખે છે; એટલું કહી બતાવવાથી જ પૂર્ણ છે.

ભાવાર્થઃ—ધર્મ અને જ્ઞાન સાધનરૂપ છે અને પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થતું તે સાધ્ય છે અને તે પછી તેમાં પ્રવેશ થાય તે ફળ કહે છે. આ બધું શ્રીભાગવતથી જ થાય છે; માટે ભાગવત વિશિષ્ટ કલ્પદ્રુમ છે; અર્થાત્ ઇચ્છિતથી પણ વધારે આપે છે. જે કાંઈ કરવાની આજ્ઞા વેદમાં હોય તેને ધર્મ કહેવાય છે. અને તે વેદ પ્રમાણરૂપ છે. અને તે વેદ યજ્ઞાત્મક ધર્મ છે. આચાર પણ પુરાણમાં પ્રતિપાદિત કરેલો ધર્મ છે. સત્ય, તપ, અને શ્રવણ વગેરે પણ ધર્મ છે.

હવે ત્યાં યજ્ઞાદિક ધર્મમાં પ્રથમ સ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મોટા વિદ્વાનોને પણ વેદમાં મોહ થાય છે. જો કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના આનંદની સિદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિકોનું વિધાન છે, પણ સ્વર્ગાદિ લોકના ક્ષણ માટે યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું નથી; તેમ છતાં વેદાસાદૃષ્ઠ ધર્મ વડે સ્વર્ગાદિકના પદની પ્રાપ્તિ થવાનો જન્મ ઉત્પન્ન થવાથી તેમાં કપટપણું સંભવે છે.

આચારાત્મક ધર્મમાં સમાન વસ્તુમાં પણ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનું વિધાન એક જ પદાર્થમાં માનેલું છે. તે કેવળ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની યુક્તિ માટે જ શુભ અને દોષ બતાવેલ છે. તે કપટપણું રહેલું છે.

સત્યાદિ ધર્મમાં પણ અભિમાનયુક્ત વ્યવહાર કહેલો છે. અર્થાત્ ક્યારેક અસત્ય બોલવું નિયમ ગણાય નહિ, તેવો પણ સમય આવે છે. એ કપટપણું રહેલું છે. તેમ જ તપ વગેરે ધર્મમાં પણ કપટપણું રહેલું છે. ભાગવતના ૫૪ સ્કંધમાં ચિત્રકેતુ રાજાની સ્તુતિમાં કહ્યું છે કે “શરીરનો કલેશ સહન કરીને કોઈનું ખૂરું કરવા માટે તપ કરે તેવા દ્રોહાત્મક ધર્મ વડે પોતાનું કે અન્યનું કલ્યાણ અથવા અર્થ શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે?”

તેમ જ ભગવદ્ગીતામાં આજ્ઞા કરી છે કે “તપ વગેરેથી પોતાના શરીરમાં રહેલાં પંચમહાભૂતો દુઃખ આપે છે; તેનું ચિત્ત પણ કલ્યાણ કરવામાં સમર્થ નથી;” એમ નિંદા લખી છે. આવી રીતે દરેક સ્થળે વિહિત ધર્મનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ત્યાં પણ કપટપણાની પ્રતીતિ થાય છે.

તે પ્રમાણે શ્રવણાદિક ભગવદ્ધર્મમાં કોઈપણ પ્રકારનું કાપટ્ય નથી. શ્રવણાદિ કરનારા ભક્તોમાં પણ કાપટ્ય નથી. એ બતાવવા ઉચ્ચિત્ત શબ્દની આગળ પ્ર ઉપસર્ગ મૂકવામાં આવ્યો છે; એટલે કપટ વગરનો શ્રવણાદિક ધર્મ. શ્રીભાગવતથી જ સિદ્ધ થાય છે કે આ ભાગવત ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ છે; અથવા પર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ આ ધર્મ વડે બાંધી શકાય છે. માટે જ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં આ ધર્મ કારણભૂત છે.

હવે ધર્માચરણ કરનારાઓની મહત્તાથી પણ ધર્મની ઉત્તમતા બતાવવા માટે કહે છે કે “ઈર્ષ્યા વગરના સત્પુરુષોને બાંધવાની ખરી વસ્તુ આ શ્રીભાગવતમાં છે.”

કોઈની ઉન્નતિ સહન ન થાય તેને મત્સર કહે છે. એકાદશ સ્કંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દરેકના ઉપર દયા રાખવી, દ્રોહ ન કરવો, વગેરે ધર્મનો સંબંધ હોય તેને શુભ કહેવાય છે.

૧ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે કે શક્તિ અને અશક્તિ, સચ્ચિ અને અસચ્ચિ વગેરે બેદથી પદાર્થ શુદ્ધ અશુદ્ધ થાય છે.

તેથી આ ભાગવત ધર્મના જે સંબંધીઓ છે, તે પહેલાં કહેલા દોષોથી રહિત છે, અને કૃપાદિ સુણોથી મુક્ત છે એમ બતાવ્યું છે.

તેથી ભાગવત ધર્મની મોટાઈ સિદ્ધ થાય છે. બીજા ધર્મોમાં તો ઇચ્છા વગેરે દોષો સ્પષ્ટ જ છે. જ્ઞાન પણ આ શ્રીભાગવતમાં જ કહેલું છે, તેથી ખરી રીતે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ આમાં છે એમ કહ્યું છે. યજ્ઞ, પ્રજ્ઞ, કાલ અને મુરુષ, આ ચાર જ દરેક સ્થળે જાણવા યોગ્ય છે. તે તમામના પણ વસ્તુસ્વરૂપ ભગવાન જ અહીં જાણી શકાય છે. તે જ સર્વેનું વાસ્તવિક રૂપ છે. તેમ પોતાથી જ પ્રકાશિત થનારા પ્રભુ અહીં ભાગવતમાં જ જાણી શકાય છે, બીજે સ્થળે નહિ. અન્ય ગ્રંથોમાં જે જાણી શકાય છે તે ખરી વસ્તુ નથી. અને જે વસ્તુ છે તે જાણી શકાય તેમ નથી. આમ સ્થિતિ હોવાથી અન્ય શાસ્ત્રોમાં અવિદ્યાવાળાઓનો અધિકાર છે અને ભાગવતમાં તો મુક્ત થયેલાઓનો અધિકાર છે; કારણ કે દરેકથી જાણી ન શકાય તેવા ભગવાન પણ ભાગવત ધર્મમાં પોતાની ઇચ્છાથી પ્રકટ થાય છે, અને તેથી તે પ્રભુ સમજી શકાય છે. બીજાં શાસ્ત્રમાં જેની બુદ્ધિ લાગી ગયેલી હોય તેને જ આવા ભાગવત ધર્મમાં ખરી વસ્તુ નથી, તેવી પ્રતીતિ થાય છે; બાકી દરેકને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવાનું અહીં જ છે.

વળી યજ્ઞાદિક કરવામાં આવે અથવા જાણવામાં આવે, તેથી શાંતપણું અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કેમકે તેનું ક્ષણ પરલોકના સુખ માટે છે; અને તત્કાળ તો યજ્ઞાદિક કરવામાં પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે; તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પણ શાંતપણું છે, પરંતુ પરમાનંદ નથી; કારણકે આત્મજ્ઞાનને પરમાનંદ માટે શાસ્ત્રોએ જ ના કહી છે. અને પ્રભુના સાક્ષાત્કારમાં અથવા તેની સાથે સાયુજ્ય થવામાં તો પરમાનંદની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તરત જ પરમાનંદની જેને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેના ત્રણ પ્રકારના તાપ જાપડી જાય છે. તેથી અહીં સાધન અને ક્ષણ બંને ભાગવતમાં જ છે.

તેથી જ્ઞાન કરતાં પણ ઉત્તમપણું બતાવ્યું છે. તેમ શબ્દના રસિક પુરુષોને પણ આ જ ઉત્તમ છે, તે બતાવવા માટે શ્રી (લક્ષ્મીજી) મુક્ત ભાગવત છે એમ કહ્યું છે. એટલે ભક્તિવન્ની સાથે દશ રસવાળું ભાગવત છે. કાવ્યોમાં બેકે આની છાયા જરૂર છે, તો પણ કાવ્યકર્તાઓએ અતિશય અલંકાર વગેરેનો પ્રવેશ કરાવેલો હોવાથી તેવાં કાવ્યો નિંદિત છે, તેવી શંકા અહીં ભાગવતમાં નથી, તે બતાવવા માટે કહે છે કે “મહામુનિ શ્રી વેદવ્યાસજીએ આ ભાગવત

૧ વેદમાં આનંદ મીમાંસા કરી છે, ત્યાં મનુષ્યોથી આરંભીને બ્રહ્માના આનંદ સુધીની ગણના કરેલી છે. મૂળપતિના સો આનંદ થાય તે અક્ષર બ્રહ્મનો એક આનંદ થાય છે, તેથી તે પૂણાનંદ નથી. (જુઓ નૈતિરીય-આનંદવલ્લી.)

કરેલું છે.” એ કું ભાગવત વ્યાસકૃત હોવાથી તેમ જ આ શ્લોક પણ તેમના કહેલો હોવાથી “એ” બનાવ્યું છે” એમ વ્યાસજીએ લખવું બેઠ્યો, તેને બદલે મહાભુમિનું કરેલું છે એમ જ કહ્યું છે તેનો ખુલાસો કરે છે કે “સમાધિમાં અનુભવ કરીને વ્યાસજીએ કહેલું છે, તે ભગવાનની પ્રેરણાથી કરેલું છે.” એવાની કાંઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી.

હવે ઉપાસના કાંઈથી પણ અસાધારણ મોટાઈ બતાવે છે કે મંત્રશાસ્ત્ર અને પંચરાત્ર તે ઉપાસના કાંડ કહેવાય છે. ત્યાં મંત્રશાસ્ત્રમાં દેવતા સ્વાધીન થાય છે, પણ તે ઈશ્વરરૂપ નથી. પંચરાત્રમાં પણ મંત્રમાં અધિષ્ઠાન રૂપ વડે જ દેવતા સ્વાધીન થાય છે. તેવી રીતે મથુરા વગેરે સ્થાનોમાં પણ દેવતા સ્થાનસ્વરૂપથી સ્વાધીન થાય છે. તેમાં પુરુષોત્તમપણું નથી. સાક્ષાત પુરુષોત્તમ પ્રભુ તો અત્ર ભાગવતમાં જ હૃદયમાં પધારે છે, તેથી જ ભગવાન સિવાય બીજાનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો વડે અથવા લેહથી પ્રતિપાદન કરનારાં બીજાઓથી પણ શું કળ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે? કાંઈ જ નહીં.

ત્યાં જા શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી બીજાઓને અનાદર બતાવે છે. અહીં તો પ્રભુ કરવાને, ન કરવાને, અને બીજી રીતે કરવાને, સમર્થ છે, એટલે અદબ અને કાલાહિકને બાધ કરનારા છે. તેને દૂર કરીને જે કરવું હોય તે કરી શકે છે, અને જાંત થઈ ગયેલા ભકતોના પણ ભ્રમ દૂર કરીને સન્માર્ગે ચલાવે છે. તેવા ઈશ્વર શ્રીભાગવતના કેવળ સાંભળવાથી જ હૃદયમાં બિરાજે છે; તેમાં વિચાર કે ચિંતન કરવાની પણ જરૂર નથી. આ શ્રીભાગવતનું પ્રતિપાદન કરનારા પ્રહારી નારદજી વગેરે મહાપુરુષો છે; તેથી તેનાં વાક્યો બરાબર સમજી શકાય નહિ. તે સારું બજવાનો પ્રકાર બતાવે છે કે સાંભળનાર પુરુષ કુશળ બુદ્ધિવાળો તથા શ્રવણની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળો હોવો જોઈએ; કારણકે કુશળ બુદ્ધિ હોય તો જ તેને સંભળવાની શકાય. આ બન્ને હોવાથી તરત જ પ્રભુ હૃદયમાં પધારે છે.

અથવા ભાગવતની મોટાઈ બતાવવા માટે બીજો પણ અર્થ કહે છે કે ભાગવતની મહત્તા બતાવનારાં બીજાં ઘણાં ચે કારણો છે; એટલે અર્થથી અને શબ્દથી મોટાઈના અનેક પ્રકારો છે, તે તમામ કહેવાથી શું કળ છે? પરંતુ આ જ સહુથી વધારે મહત્તા છે કે શ્રવણની ઇચ્છાવાળા અને મહા-ભાગ્યવાન ભક્તો જલદીથી પ્રભુને હૃદયમાં પધારાવે છે. અને ત્રણેય ભાવાને વિરોધ ન આવે તેવી રીતે સમગ્ર પદ અને સમગ્ર વાક્ય ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ સમજવું; નહિતર સાંભળેલું પણ ન સાંભળ્યા જેવું જ થાય છે. તેથી તે પ્રમાણે સાંભળે તો જ તે ક્ષણમાં જ ભગવાન માટે પ્રયત્ન થઈ જાય છે; તેથી ભગવાન હૃદયમાં પધારે છે. આ ઉપરથી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રીભાગવત છે એમ સિદ્ધ કર્યું. (૨)

પ્રથમ શ્લોકમાં બીજપણું અને દ્વિતીય શ્લોકમાં વૃક્ષપણું નિરૂપણ કરીને હવે તૃતીય શ્લોકમાં ફળપણું બતાવે છે:

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં શુકમુખાદમૃતદ્રવ્યસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસમાલયં મુદુરહો રસિકા મુચિ ભાવુકાઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—હે રસિક પુરુષો, પૃથ્વીને વિષે ભાવવાળાઓ, વેદરૂપ કલ્પ-વૃક્ષમાંથી પાકીને પોતાની મેળે ગળી ગયેલું, શુકદેવજીના મુખને પ્રાપ્ત થઈને મોક્ષને શિથિલ કરવાવાળા ભક્તિરસથી યુક્ત, કેવળ રસરૂપ, સર્વના આધારભૂત, અથવા પ્રપંચનો લય કરનાર, એવા શ્રીભાગવતરૂપ ફળનું તમે હૃદયમાં પાન કરો.

ભાવાર્થ:—જો કે કાવ્યની માફક રૂપકાલંકારનું નિરૂપણ કરવાથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે, તો પણ ભાગવત સર્વ વેદોના સારોદ્ધારરૂપ છે અને રૂપકાલંકાર વગેરે તો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય તેમ છે, તેથી રૂપકનું કથન તો સર્વથા અનુચિત છે. તે માટે તેમાં ખરો કહેવા યોગ્ય જે અર્થ છે, તે જ અહીં કહેવાનો છે. તેમાં પ્રમેય પદાર્થ પ્રસિદ્ધ નથી, તો પણ જો પ્રમેય પદાર્થ જ ન હોય તો આવું વાક્ય જ ઘટે નહિ; તેથી તેનું પ્રમેય છે જ એમ સમજવાનું છે. હવે ત્યાં અક્ષરાત્મક વ્યાપિવૈકુંઠ શ્લોકમાં પ્રણવબીજવાળું એક વેદ વૃક્ષ છે. ત્યાર પછી વ્યાસ ભગવાનના અવતારમાં અથવા આદિ નારાયણ ભગવાનના અવતારમાં સમગ્ર મનુષ્યોને આનંદનું દાન કરવા માટે સાક્ષાત્ મૂર્તિ-મત્ આધિદૈવિક ફળ અહીં લાવવામાં આવ્યું છે. તેનું નિરૂપણ અત્રે થાય છે. વેદમાં મધુવિદ્યાની અંદર આદિત્યનું મૂર્તિરૂપપણું અને રસાત્મકપણું સિદ્ધ કરેલું છે. જેમ દરેક પુષ્પના પરાગથી એકદું થયેલું મધ છે તેમ સ્વર્ગમાં કલ્પવૃક્ષની માફક કેવળ વેદથી જ સમજી શકાય તેવા વૈકુંઠમાં પણ શબ્દ રસાત્મક કલ્પવૃક્ષ છે. તેથી અહીં કોઈ લક્ષણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ વેદની મહત્તા તો સિદ્ધ જ છે; તેથી વેદનું “નિગમ” એવું નામ છે.

હૃદયમાં યોગ આપે તે “નિગમ” કહેવાય છે. તેથી પરમ ઉપનિષદરૂપ નિગમ સર્વફળ દેવાને સમર્થ વૃક્ષ છે. અને તેથી જ તે “કલ્પતરુ” કહેવાય છે. તેમાંથી આ શ્રીભાગવતરૂપ ફળ ગળીને પોતાની મેળે જ પડેલું છે. આવતી વખતે પડેલું ફળ શકુન રૂપ ગણાય છે; તે પ્રમાણે આ ફળ આણેલું છે. વ્યાસજીના પુત્ર શ્રીશુકદેવજી મુક્ત છે, તેથી તે જ અહીં ભાગવતના અધિકારી છે. પિતા હોય તે પોતાના પુત્રના મુખમાં ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે; તેમાં પણ સારું ફળ હોય તો તે આપવાને વધારે ઇચ્છા કરે છે. તેવી રીતે અહીં વ્યાસજીએ શુકદેવજીને ભાગવતરૂપ ફળ આપ્યું છે. ભાગવત ફળ રસરૂપ છે. જેમ ઝરણાંઓથી જળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયો, સાથે સંબંધ રાખીને પ્રેમરસને ઉત્પન્ન કરે છે. તે એકઠો થયેલો પ્રેમરસ હૃદયમાં આવે ત્યારે

ધરાની માફક (નદીના નીચાણવાળા પ્રદેશમાં મોટો ખાડો ખની જાય તેને હૂંફ અથવા ધરો કહે છે) પૂર્ણ થઈ જાય છે. તે પ્રેમરસમાં સારી રીતે મળેલું શ્રીમદ્ભાગવત ભક્તિરસથી મથન થઈને સુખમાંથી નીકળે છે. તેથી ભક્તિરસ શ્રીશુકદેવજીના સુખને પ્રાપ્ત થઈને અમૃત (મોક્ષ)ને પણ શિથિલ (ઠંડો) કરે છે. તેવા ભક્તિરસથી યુક્ત આ શ્રીભાગવત છે. તેથી બીજા રસથી અહીં અધિક રસ રહેલો છે, એમ કહ્યું છે.

જો કે આત્મ ઉત્તમ વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ખતાવવાથી વૃક્ષની મહત્તા આવી જાય છે, તોપણ સારું ફળ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વૃક્ષની મોટાઈ ગણાય છે; તેથી વેદરૂપ વૃક્ષની મહત્તા ભાગવત જેવા ફળથી જ ગણાઈ છે.

અથવા શબ્દાત્મક વૃક્ષમાં શબ્દાત્મક ફળ હોઈ શકે. તેથી પ્રભુના હૃદયમાં સર્વ વેદોના અર્થનો વિચાર થતાં ફળરૂપ અને નિશ્ચય કરેલા અર્થને પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દોનો સમૂહ છે, તે જ આ શ્રીભાગવત છે.

એટલે શુદ્ધ, સુખી, અને બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશળ હોય તેવા જ પુરુષો પ્રભુની સેવા કરવામાં યોગ્ય છે, બીજાઓ નહિ જ; એમ ફળ સિદ્ધ થાય છે.

આ અર્થ ગુપ્ત રાખવા જેવો છે, તો પણ ભક્તની ચિંતાથી પરવશ થયેલા પ્રભુના હૃદયમાંથી આવેલો છે; તેથી ફળ ગળી ગયેલ છે તેમ કહ્યું.

બીજા ભગવદ્વરૂપ અવતારો કે અધિકારીઓ યોગ્ય નથી, તેથી અત્યંત વૈરાગ્યવાળા શુકદેવજીમાં ગ્રંથનો અર્થ ફળરૂપ થયો છે. માટે તેના હૃદયમાં ભક્તિરસ અને શ્રીમદ્ભાગવત બંને રહેલાં છે. જ્યારે શુકદેવજીના સુખમાંથી ભાગવત નીકળે છે, ત્યારે ભક્તિરસને સાથે લઈને નીકળે છે—અર્થાત્ ભગવાન અને ભક્તિરસ એ બંનેનો સારામાં સારો યોગ છે. તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રીભાગવતનું ગમે તેવી રીતે શ્રવણ કરવાથી પણ અધિકારી ભક્તના હૃદયમાં ભક્તિનો આવેશ થઈ જાય છે.

વેદમાં “સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું” તેવો ઉપદેશ છે. તેમ ભાગવતનું પાન કરો, એમ અમે ઉપદેશ આપેલો છે. બહાર રહેલા પદાર્થને ઈંદ્રિયો-દ્વારા અંતઃપ્રવેશ કરાવવો તેને ‘પાન’ કહેવાય છે. તેવું પાન પ્રવાહી દ્રવ્યનું હોઈ શકે છે; માટે અહીં ભાગવતને રસરૂપ કહેવું છે.

ભાગવત એ ગ્રંથનું નામ છે, અથવા ભગવાનની સાથે જોડાયેલું હોવાથી “ભાગવત” કહેવાય છે. જેમ દૂધ વગેરે પદાર્થ સ્પીસકારાથી પીતાં જુદા રસનો અનુભવ થાય છે, તેમ શબ્દોના શ્રવણમાત્રથી અર્થનું જ્ઞાન થતાં જુદા પ્રકારના રસનો અનુભવ થાય છે; માટે અર્થનો બોધ થઈ શકે તે પ્રમાણે ભાગવતરૂપ રસનું પાન કરવું જોઈએ, કેવળ શ્રવણમાત્ર જ કરવાનું નથી. આ ફળમાં છાજ કે ગોઠલો તો નથી જ. ઢાઢમના ઢાણાની પેઠે કેટલાંક રસાત્મક ફળો

પણ હોય છે. જેમ પૃથ્વી વગેરે રસરૂપ છે, તેમ રસાત્મક ભગવાનનો રસ આ શ્રીભાગવત છે. તે કેવળ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, પણ પાન કરવા યોગ્ય છે. આ રસ સર્વના આધારભૂત છે. અથવા ચોતરફથી સર્વ પ્રપંચના લેખના કારણરૂપ આ રસ છે. અથવા ભાગવત રસની પાસે મોક્ષ સુખ પણ મુલ્ય છે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને પણ તેનું પાન કરવું.

વારંવાર પાન કરવાનું કહેવાથી વ્યાસજીનું પરાધીનપણું સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો રસિક પુરુષો પોતાની મેળે જ ભાગવતનું પાન કરશે; માટે વારંવાર પાન કરવા વિષેનું વચન વ્યર્થ થઈ જાય. અથવા રસનું જ્ઞાન થવા માટે વારંવાર પાન કરવાનું કહેલું છે; કારણકે લૌકિક કણું વડે તો ઉપર ઉપરથી સંભળાય, તેથી તેના રસનો સ્વાદ બરાબર ન થાય; તેથી વારંવાર પાન કરવાનું કહ્યું છે કે જેથી કાનનું લૌકિકપણું દૂર થાય. અને વિશેષ સ્વાદનો અનુભવ પણ થાય.

આગળ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવાશે કે “આપના ભક્તો પરસ્પર આપના ગુણગાનરૂપી અમૃતથી જ દેહાદિકનાં ધર્મોને નિવૃત્ત કરે છે.”

પ્રલોકમાં જ્યોતિષકાઠિયો એમ આશ્ચર્ય સાથે સંબોધન કરવાનો આશય એવો છે કે તમારે માટે જ આ રસ લાવવામાં આવ્યો છે; કારણકે પૃથ્વીમાં પોતાનો જન્મ સફળ કરનારા તમે જ છો, અથવા ભાવના કરવામાં પણ ચતુર છો. કદાચ રસનું વિસ્મરણ થઈ જાય તો પણ તમે તો ભાવનાથી રસમાં અભિનિવેશ (ચોતરફથી પ્રવેશ કરવો) કરી શકો છો; એટલે વારંવાર પાન સંભવ છે.

તેમ પૃથ્વીમાં જે ભાગ્યવાન હોય તેમણે પણ વારંવાર પાન કરવું જોઈ છે. જહુવચનના પ્રયોગથી પાન કરનારા ઘણા બતાવ્યા છે; એકને રસનો અનુભવ કાંઈ થતો નથી, એમ સૂચવ્યું છે. (૩)

આવી રીતે બીજ, વૃક્ષ અને ફળપણું કહીને સર્વે શ્રોતાઓને સાવધાન કરીને હવે ભાગવતશાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે:

નૈમિશેજનિમિષક્ષેત્રે ઋષયઃ શૌનકાદયઃ ।

સત્રં સ્વર્ગાય લોકાય સહસ્રસમમાસત ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—નૈમિશ નામના વિષ્ણુક્ષેત્રમાં શૌનકાદિક ઋષિઓ ભગવાનના આનંદના અંશરૂપ લોકાત્મક સ્વર્ગ માટે, હજાર વર્ષથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવા યજ્ઞ કરતા હતા.

ભાવાર્થ:—આ ભાગવતના પરંપરાથી ચાલતા આવેલા સાત અર્થો છે અને તે કથાના અર્થથી જુદા થાય છે, તેથી બીજી ટીકાઓમાં તેનું નિરૂપણ નથી; પણ તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં તે અર્થો બતાવ્યા છે: જેમકે ભાગવતનો “શાસ્ત્રમાં, સ્કન્ધમાં, પ્રકરણમાં, અધ્યાયમાં, વાક્યમાં, પદમાં, અને અક્ષરમાં, એમ સાત

પ્રકારે ત્રિરોમ ન આવે તેવો અર્થ જે બાણે છે તે સંસારથી મુક્ત થઈ બાચ છે,” એમ નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાં આનંદરૂપ શ્રીહરિની લીલા એ સમગ્ર ભાગવતનો અર્થ છે. આ ભાગવત સંહિતા ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી છે. સૃષ્ટિ વગેરે ભગવાનની લીલા છે, તેહ જ્ઞાન થવાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ સૃષ્ટિ એ ભગવાનનું કાર્ય છે તે જાણવાથી ભક્તિ થાય નહિ; કારણકે રમણના નિયમ પ્રમાણે જગત મહેનતે જે કાર્ય થાય તેને લીલા કહેવાય છે. તેવી લીલાનું જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રભુની મોટાઈ અને નિર્દોષપણું સમજાય છે. તે લીલા મુખ્ય દશ પ્રકારની છે. અને જગત સર્ગો વિસર્ગસ્થ (ભા. ૨-૧૦-૧) એ પ્રલોકમાં બતાવેલી છે. તે લીલાઓ તૃતીય સ્કંધથી લઈને દ્વાદશસ્કંધ સુધી દશસ્કંધોવડે નિરૂપણ કરાયેલી છે.

શ્રોતા અને વક્તાના લક્ષણનું નિરૂપણ પ્રથમ સ્કંધમાં છે અને અંગનું નિરૂપણ દ્વિતીય સ્કંધમાં છે. એમ બે ગોણીલીલા છે. કુલ મળીને બાર લીલા છે. તેમાં પ્રથમ સ્કંધમાં ભાગવતનો અર્થ સમજવામાં જુદા જુદા પ્રકાર છે, તેમ બતાવવા માટે હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમપણાથી અધિકાર-લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે; કારણકે દરેક મનુષ્ય એક પ્રકારથી જ ભાગવતને બાળી શકતો નથી. સૂત અને શૌનકે એક પ્રકારે ભાગવતને બાણું. તેમ વ્યાસ અને નારદજીએ જુદી રીતે બાણું. તેમ જ શુકદેવજી અને પરીક્ષિતે ઉત્તમ રીતે બાણું છે. એમ ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવાથી જેવો જેનો અધિકાર તે પ્રમાણે તેને તેવા અર્થનું જ્ઞાન થશે, એમ સિદ્ધ જ છે.

તેમાં પ્રથમ ત્રણ અધ્યાય વડે પ્રશ્ન અને ઉત્તર કરીને હીન અધિકારનું નિરૂપણ છે. તેમ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંબંધી જ હોવાથી તેનો એક અધ્યાય છે. અને વેદના પૂર્વકાંડમાં અને ઉત્તરકાંડમાં નિરૂપણ કરેલા યજ્ઞસ્વરૂપે અને જ્ઞાનસ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ હોવાથી ઉત્તરરૂપે બે અધ્યાયો છે. આમ ત્રણ અધ્યાયનું હીન પ્રકરણ છે. તેમાં પણ પ્રથમ બે પ્રલોકથી સ્વરૂપ અને સંગતિના ભેદથી પ્રશ્નની સંગતિ કહે છે. ત્યાં પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કહે છે કે પવિત્ર તીર્થ અને પવિત્ર ક્ષેત્રમાં યજ્ઞયાગાદિકથી શુદ્ધ થયેલાઓ જ યજ્ઞરૂપ ભગવાનના આવેશવાળા છે, અને ભગવાનના પ્રશ્નમાં પહેલા અધિકારી તેઓ જ સ્વરૂપથી અધિકારી છે.

ઋષિઓને તપનું સ્થાન બતાવવા માટે પ્રબળપતિએ સર્જેલા મનોમય ધર્મચક્રની ધરી જે સ્થળે શિથિલ થઈ ગઈ છે તેને “નિમિશારણ્ય” કહે છે અને ત્યાં અધિકપુણ્ય પણ કહેલું છે. કોઈ ગ્રંથમાં નૈમિષે એવો પાઠ છે ત્યાં નિમિષ ભ્રાત્રી જ દાનવોની સેનાનો સંહાર કર્યો, તેથી તે “નૈમિષારણ્ય” કહેવાયું છે. અને તેથી જ તે સર્વ દોષોને નિવારણ કરનારું છે. તેમના દેવતા વિષ્ણુ ભગવાન છે, તે બતાવવા માટે તેને અનિમિષક્ષેત્ર પણ કહેલું છે. અર્થાત્ અનિમિષ એ વિષ્ણુનું નામ છે. તેના ક્ષેત્રમાં દોષોનો અભાવ છે અને

ગુણોનો ભાવ છે એમ બતાવ્યું છે. ત્યાં ઋષિઓની પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ શૌન-
કાદિ ઋષિઓ મંત્રોને જોનારા હતા, અને તેઓ સહસ્રસંમ નામનો યજ્ઞ કરતા
હતા. તે યજ્ઞ હજાર વર્ષથી સાધ્ય થાય છે; તેથી તેમનું નામ “સહસ્ર-
સંમ” છે. જેમાં સર્વ યજ્ઞમાનો જ ઋત્વિજોનું કાર્ય કરે તે “સત્ર” કહેવાય છે.
ત્યાં પહેલાં હજાર સંવત્સરથી સાધ્ય વિશ્વસુજ વસુદેવોના સત્રમાં અલૌકિક
ભગવાનનો આવિર્ભાવ સર્વે જોયેલો છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે “પ્રથમ
વિશ્વસુજે સત્ર કરતા હતા.” તેવી રીતે અહીં પણ “સહસ્ર સંવત્સર” નામનો
સત્ર કરવાથી ભાગવતરૂપ શ્રીભગવાનનો આવિર્ભાવ થશે, એમ ભાણીને ઋષિઓએ
સત્રનો આરંભ કરેલો છે. ભગવદાનંદના અંશભૂત સ્વર્ગ છે, અને લોકાત્મક
તો મોટો અંશ છે; તે અહીં શૌનકાદિક ઋષિઓને કૃણરૂપ છે. અહીં
સ્વર્ગમાં ગવાતા વિષ્ણુ, તેના લોકરૂપી કૃણ છે, એ અર્થ સંભવતો નથી; કારણ કે
“સ્વર્ગલોક માટે આ દ્રવ્યો હોમાય છે” એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. તે
સુખવિશેષ શરીરવાળો દેવવિશેષ લોકરૂપ છે; તેથી ગૃહવિમાન વગેરે વિદ્યમાન
હોય તો પણ અભાવ થતાં ત્યાં જરા પણ સુખ થતું નથી; કારણ કે “દેવો
માટે સ્વર્ગલોક તિરોહિત થયો,” એમ વેદમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય થયો છે.
વેદમાં જ્યાં જ્યાં યજ્ઞ કરવો, એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં ક્ષ=કરવું એને
બદલે આસ્ ધાતુનો પ્રયોગ થાય છે; એટલે આસ્ ધાતુનો અર્થ અહીં
“કરવું” સમજવો. આમ શ્રોતા શૌનકાદિના સ્વરૂપની મહત્તા કરેલી છે. (૪)

ત एकदा तु मुनयः प्रातर्हुतहुताग्रयः ।

सत्कृतं सूतमासीनं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—એક દિવસે પ્રાતઃકાળે હોમ કરેલા યજ્ઞમાં બીજી વખત હોમ
કરીને તે મુનિઓ, સત્કાર પામીને બેઠેલા સૂત પૌરાણિકને આદરપૂર્વક આ રીતે
પૂછવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—હવે કથાની સંગતિ કહે છે કે ઉત્સર્ગનો અથવા દીક્ષાનો
સમય છે, એટલે નિત્ય નૈમિત્તિક સર્વ હોમ કરીને ભગવાનની કથાના શ્રવણ
માટે અવકાશવાળા થયા છે. एकदा એ અવ્યયથી હરિકથાગાનનો સમય
બતાવ્યો છે, તે વખતે સૂતજી વગેરે આવેલા છે. શૌનકાદિ મુનિઓ છે, એટલે
તેનું અલૌકિક જ્ઞાન કહ્યું છે, જે જ્ઞાનથી સૂતનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રસંગે
કોઈ બીજાઓએ પ્રશ્ન કર્યો નથી, તે બતાવવા માટે તે “મુનિઓએ પ્રશ્ન કર્યો”
એમ કહ્યું છે. એક વખત પ્રાતઃકાળમાં તો હોમ કરેલો છે, તે પાછો બીજી
વાર હોમ કરીને મુનિઓ સાવકાશ થયા છે. બીજી વખત હોમ કરવાનો
વેદમાં નિષેધ છે તેથી વેદનો વિરોધ થશે, એવી શંકા કરવાની નથી, કારણ
કે તુ અવ્યયથી વૈષ્ણવ પક્ષનો સ્વીકાર કરેલો છે. અને તેમ કરવામાં મનન

થઈ શકે તે કારણ છે. હોમ કરવાની વ્યગ્રતા હોઈ શકે નહિ. તેમ જ શૌનકાદિમાં કાળના ગુણનું વિશેષ જ્ઞાન પણ છે અને તેથી “આ વિશ્વાસ વગરનું કર્મ છે” એમ આગળ કહેશે.

એમ સારી રીતે સંભાષણ કરીને અથવા બ્રહ્માસન આપીને સૂત પૌરાણિકનો સત્કાર કર્યો છે. સૂતજી પૌરાણિક છે. ઉગ્રશ્રવા તેનું નામ છે. બ્રાહ્મણોની સભામાં બીજાઓથી બેસાય નહિ, અને જિભા રહે તો વ્યગ્રતા થવાથી હરિકથામાં ન્યૂનતા થાય; તેથી તેમ ન થવા માટે સૂત બેઠેલા છે. ભગવાનની કથાના રસનો અભિનિવેશ હોવાથી “હું પ્રથમ પૂછું તે ઠીક નહિ” એમ એક બીજાની સ્પર્ધાથી દરેક ઋષિએ પ્રશ્ન કરેલ છે. તે બતાવવા માટે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. આગળ જે કહે છે કે પ્રશ્ન છે: સૂતપૌરાણિકનો ભગવાનમાં આદર બેઠને અથવા પોતાને ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણવામાં આદર છે; તે માટે ઋષિઓએ પ્રશ્ન કર્યો. સર્વ સ્થળે ભગવાનની કથામાં આદરનો ભાવ જ મુખ્ય છે, કેવળ વાણીથી કાંઈ ફળ નથી, તે બતાવવા આદરથી પૂછ્યું છે. (૫)

ભાગવતના છ ગુણ હોવાથી અહીં ભગવદ્વિષયક છ પ્રશ્નો કરવાનો અભિપ્રાય છે તે માટે પ્રથમ વક્તાની પ્રશંસા ત્રણ શ્લોકથી કરે છે:

ઋષયઃ ક્વચુઃ ।

ત્વયા સ્વલુ પુરાણાનિ સેતિહાસાનિ ચાનય ।

આસ્ત્યાતાન્યપ્યધીતાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચાન્યુત ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હું નિષ્પાપ સૂત, તમે નિશ્ચયપૂર્વક, ઇતિહાસ સહિત પુરાણો અને ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે ભણ્યા છો. અને તે ભણીને ફરી તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—અહીં કેવળ સ્તુતિ માત્ર નથી એમ બતાવવા સારું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. તમે શતકોટિ વિસ્તારમાં રહેલાં સમગ્ર પુરાણોને ભણેલા છો અથવા સાંજ્ય, યોગ, પાશુપત, અને વૈષ્ણવ રૂપ મૂળ ચાર સંહિતા પણ ભણેલા છો, ઇતિહાસરૂપ ભારત પણ તમે ભણેલા છો, અને જ્ઞકારથી બીજી કથાઓ અને ગાથાઓ વગેરે પણ જાણે છો. હાલમાં વિદ્યાથી આજીવિકા નથી, એમ બતાવવા અનઘ-નિષ્પાપ એવું સંબોધન આપ્યું છે. પુરાણાદિકનું તમે વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને ભણ્યા પણ છો, એટલે પ્રથમ અધ્યયન કર્યું, પછી વ્યાખ્યાન કરીને દઢ કરેલું છે. તેમ કરવામાં આવે ત્યારે જ સંદેહની નિવૃત્તિ થાય છે. તમે ધર્મશાસ્ત્રોનું પણ અધ્યયન કરેલું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર બુદ્ધિમાન પુરુષોના પુરુષાર્થો છે. તે જીવ અને ઇશ્વરના વિચાર વડે બે પ્રકારે નિરૂપણ કરેલા છે. તેમાં ઇશ્વર વિચારેલા ચાર પુરુષાર્થો વેદમાં જ છે. અને જીવ વિચારેલા પુરુષાર્થોમાંથી સ્મૃતિમાં ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, નીતિશાસ્ત્રમાં અર્થનું નિરૂપણ છે, વાત્સ્યાયનાદિકમાં

કામ અને સાંખ્યયનાદિકમાં મોક્ષનું નિરૂપણ છે. તેમાં જ્યાંસુધી સર્વજ્ઞપણું ન થાય ત્યાંસુધી ભગવાનના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થતું નથી, તે માટે ધર્મશાસ્ત્રો કહેલાં છે અને બીજાં પણ જે પ્રસિદ્ધ અર્થ શાસ્ત્રાદિક છે, તથા લૌકિક કથાનકો છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો. (૬)

હવે સૂતની પરંપરાથી જે જાણેલાં છે તે જ જાણેલાં છે, પણ બ્રાહ્મણોએ જે જાણેલાં છે તે જાણેલાં નહિ હોય, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

યાનિ વેદવિદાં શ્રેષ્ઠો ભગવાન્બાદરાયણઃ ।

અન્યે ચ મુનયઃ સૂત પરાવરાવિદો વિદુઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન બાદરાયણ વ્યાસજી જે જાણે છે, અને થઇ ગયેલા તેમ જ થવાના અર્થોને જાણનારા મુનિઓ જે જાણે છે, તે તમે પણ જાણો છો.

ભાવાર્થઃ—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ તો સૂત પૌરાણિકની પરંપરાથી પણ જાણી શકાય છે, મોક્ષશાસ્ત્રો તો બ્રાહ્મણો વડે જ જાણી શકાય, તો ત્યાં સૂત પૌરાણિકનું અજ્ઞાન હોય, તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન વ્યાસજી જે જાણે છે અને થઇ ગયેલા તથા થનારા મુનિઓ જે જાણે છે તે તમે જાણો છો. વ્યાસજી જાણે છે તેમાં દરેક મોક્ષશાસ્ત્ર આવી ગયાં છે. વ્યાસજી તે શાસ્ત્રો સૂતને શા માટે કહે, તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે વ્યાસજીને ‘ભગવાન’ એવું વિશેષણ છે; તેથી ભગવાનને એ બધું સંભવે છે. તો પણ અધિકારી સૂતને વ્યાસ ભગવાન શા માટે તે કહે, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે બાદરાયણઃ વ્યાસજી બાદરાયણ છે, એટલે અતિ તપ કરીને તેવો અધિકાર મેળવવાની તેમની શક્તિ છે.

એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “એક ગુરુ પાસેથી શીખેલું જ્ઞાન સર્વત્ર પ્રવેશ કરનારું નથી” તેથી સૂતમાં સર્વજ્ઞપણું તો હશે જ નહિ, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: જેમ બીજા મુનિઓ મનન કરવાથી જાણે છે, તેમ તમે જાણો છો. અજ્ઞાનથી ઉપદેશ થયો છે એમ ન માનવું; કારણ કે સૂત પૌરાણિક તો પ્રસિદ્ધ છે; તે માટે ફરીવાર સ્વતઃ એવું સંપ્રોધન કરેલું છે. ત્યારે તે પ્રસિદ્ધ છે તો તેને ઉપદેશ શા માટે, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે પર બ્રહ્માદિક અને અવર આપણે સહુ, તેને જાણનાર જે જાણી શકે છે અથવા થઇ ગયેલા અને થવાના અર્થોને તેમ જ કાળને જાણનારા જ્ઞાનીઓ જે જાણે છે, તે બધું તમે જાણો છો. એટલે ઈશ્વરેચ્છા તેમ જ છે અને કાળ પણ તેમ જ છે; તેનો ઓધ કરવા માટે ઉપરનું વચન કહેલું છે. (૭)

હવે આગળના શ્લોકમાં જે શાસ્ત્રો વેદવ્યાસજી જાણે છે અને જૂત

ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા બીજા મુનિઓ જાણે છે એમ કહ્યું છે, તેમાંથી જે સિદ્ધ થયું છે, તે જણાવે છે:

વેત્ય ત્વં સૌમ્ય તત્સર્વં તત્ત્વતસ્તદનુગ્રહાત્ ।

હ્યુઃ સ્નિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમપ્યુત ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—હે શાંત સૂતજી, તેઓના અનુગ્રહથી તે તમે ખરી રીતે જાણો છો; કારણ કે પ્રિય શિષ્ય હોય તેને ગુરુઓ ગૂઢ અભિપ્રાય પણ કહે છે.

ભાવાર્થ:—શિષ્યના ગુણ બતાવવા માટે “હે સૌમ્ય” એવું શાંત સંબોધન કરેલું છે. સેવા કરવી વગેરે સાધારણ ગુણો હોય તો પણ શૂદ્રજાતિનું અસુરપણું હોવાથી કૂરતા, નિર્દયતા વગેરેનો સંભવ થાય. તે જ ન હોય તો બીજા સદ્ગુણો સિદ્ધ થઈ ગયા છે, એમ બતાવવા માટે “સૂત” એવું સંબોધન કરેલું છે. અને સૂતજાતિને વેદ જાણવાનો અધિકાર ન હોવાથી ‘વેદ સિવાયનું તમે બધું જાણો છો,’ એમ સૂચવ્યું છે. ઉપર ઉપરથી જાણતા હશે, તેવા સંદેહની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે તમે તત્ત્વથી અર્થાત્ ખરી રીતે જાણો છો. ઉપદેશ કરવામાં આવે તો પણ અધિકારીને જ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે, તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે તે જ્ઞાનીઓના અનુગ્રહથી તમે જાણો છો, એમ કહ્યું છે; એટલે ગુરુઓના અનુગ્રહથી સર્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે એમ બતાવ્યું છે. (૮)

આમ સર્વજ્ઞપણું કહીને પહેલેથી ક્ષણે પૂછે છે:

તત્ર તત્રાજ્ઞસાયુષ્મન ભવતા યદ્વિનિશ્ચિતમ્ ।

પુંસામેકાન્તતઃ શ્રેયસ્તત્તઃ શંસિતુમર્હસિ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—હે આયુષ્મન, જે શાસ્ત્રો તમે જાણો છો, તેમાં તેમાંથી સરલપણે દરેક પુરુષને ખરું કલ્યાણરૂપ તમે જે નિશ્ચય કરેલું, હોય તે અમને કહેવાને યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—ક્ષણ માટે સાધનની શોધ થાય છે, તેથી શું ક્ષણ છે અને શું અક્ષણ છે, તેવો વિચાર થાય છે. ચોતરફથી ઉદય થાય અથવા કલ્યાણ થાય, તેને ક્ષણ કહેવું કે બીજું કાંઈ ક્ષણ હોઈ શકે? જો કે દરેક સ્થળે દૂષણ તો આવે છે તે આગળ કહેવાશે, તેથી સંદેહને લીધે પ્રશ્ન થાય છે. તો પણ શાસ્ત્રોના પ્રમાણનું બળ વિચારીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. તે માટે ગ્રંથની સરલતાથી નિશ્ચય કર્યો હોય એમ કહે છે. તમે આયુષવાળા છો, એમ આશીર્વાદ આપ્યો છે, અથવા નિર્ભયપણું બતાવ્યું છે. ગુરુઓમાં પરસ્પર એક બીજાના અભિપ્રાયમાં મતભેદ થતો હોય તો પણ ઘણા ગુરુઓ કરવાથી બુદ્ધિ વિશદ થાય છે, એટલે પોતાથી નિશ્ચય થઈ શકે છે; તે માટે તમે નિશ્ચય કરેલો હોય તે કહો, એમ કહ્યું છે. સ્વતંત્ર પુરુષોને જે કલ્યાણ હોય તે કહો; એટલે

દરેકને સરખી રીતે કદ્યાણ થઈ શકતું હોય તે કહો; કારણ કે સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને પુત્રાદિકમાં, યુક્ત પુરુષોને સ્વર્ગમાં, અને ભક્તોને મુક્તિમાં કદ્યાણ હોતું નથી. તેથી જે ખરેખર કદ્યાણરૂપ હોય તે અમને કહો. (૬)

આ પ્રથમ પ્રશ્ન કરીને હવે સાધનવિષય બીજો પ્રશ્ન અઢી પ્રશ્નોકથી કરે છે:

પ્રાયેણાલ્પાયુષઃ સમ્યક્લાવસ્મિન્યુગે જનાઃ ।

મન્દાઃ સુમન્દમતયો મન્દભાગ્યા જ્યુપદ્રુતાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—હે સભ્ય, ઘણું કરીને આ કલિયુગમાં મનુષ્યો અલ્પ આયુષવાળાં, આળસુ, ઘણી જ મંદબુદ્ધિવાળાં, મંદભાગ્યવાળાં અને રોગાદિકથી પીડાયેલાં છે.

ભાવાર્થ:—પોતે ઋષિઓ હોવાથી ઘણા લાંબા વખત સુધી જીવવાવાળા છે; તે સારુ તે સિવાયનાને તે કહેવા માટે પ્રાયેણ પદ મૂક્યું છે, એટલે ઋષિ સિવાયના બીજાઓને સારુ આ ઉપાય છે, એમ સમજાય છે. તેમ જ હજાર સંવત્સરથી સાધ્ય યજ્ઞ અલ્પજીવી પુરુષો માટે યોગ્ય પણ નથી, અને તેઓ અલ્પાયુષી હોવાથી સહસ્ર સમાદિક યજ્ઞો, તેઓને ઉપયોગી પણ નથી, એમ કહ્યું છે; ત્યારે ચાલતા પ્રસંગમાં તેનો ઉપયોગ ન હોવાથી તેનો ઉપાય નહિ કહેવાય? તેવી શંકાના સમાધાન માટે સમ્યક્ એવું સંબોધન આપ્યું છે.

સભામાં પ્રવેશ કરનારને સભ્યનો ધર્મ જાણવો જ જોઈએ. ભાગવત અને મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષ સભ્યના દોષોને યાદ કરીને સભામાં પ્રવેશ જ ન કરે; કારણ કે જે કહેવા યોગ્ય હોય તે કહી ન શકે. અને તેથી ઊલટું વિપરીત કહે તો તેને પાપ લાગે છે; માટે યોગ્ય સભ્ય હોય તેણે સત્ય હકીકત કહેવી જોઈએ; તે બતાવવા માટે સમ્યક્ એવું સંબોધન કર્યું છે.

ત્યારે બહુ જરૂરનું હોય, પરંતુ તે ઘણા લાંબા સમયથી સાધ્ય થઈ શકે તેવું હોય તો તે સાધન કહેવાશે નહિ, તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે કલિયુગના દોષને લીધે જ મનુષ્યો અલ્પાયુષવાળાં થયાં છે, કાંઈ સ્વભાવથી થયાં નથી, તેમ જ કલિયુગના દોષને દૂર કરનારાં તેવાં સાધનથી અલ્પઆયુષવાળો પણ ચિરંજીવી થઈ જશે, તેવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે આ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે. કેવળ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે એમ કહેવાથી તો તે બીજા સમયની હકીકત માનીને હમણાં તેના ઉપાય કહેવાની જરૂર નથી, એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે આ કલિયુગમાં તેવાં માણસો છે. બીજા યુગમાં થયેલાં માણસોમાં તે દોષ નહિ હોવાથી તેઓનું પૂજ્યપણું બતાવેલું છે. જીવોમાં સ્વાભાવિક સંસારિપણું નથી, તે જન પદથી બતાવ્યું છે. એટલે અગ્નિમાંથી જેમ તણખો નીકળે છે તેમ બ્રહ્મમાંથી અંશરૂપ જીવનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેથી તેની ઉત્તમતા છે. એમ સહજ દોષ કહીને હવે બીજા આવેલા દોષ ચાર વિશેષજ્ઞાથી બતાવે છે કે જીવો ચિત્તની જડતાને લીધે આળસુ

બની ગયા છે અને ઘણી જ મંદબુદ્ધિવાળા થયા છે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઘણો દોષ છે. મંદભાગ્યવાળા થયા છે એમ કહ્યું છે તે અદૃષ્ટ (ભાગ્ય) કર્મેન્દ્રિયથી સિદ્ધ થયેલું હોવાથી તે કર્મેન્દ્રિયનો દોષ છે, અને રોગાદિકથી પીડાયેલા છે, તે શરીરનો દોષ બતાવ્યો છે. આમ ચાર આગંતુક દોષો કહ્યા છે. (૧૦)

હવે તે જીવો બીજા કાર્યમાં જોડાયા છે તે બહારનો દોષ છે; કારણકે “ક્ષણ માત્ર પણ કોઈ કર્મ કર્યા વગરનું રહી શકતું નથી,” એમ ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી તેઓ લૌકિક કર્મમાં આસક્ત થયા છે અને તેથી શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોમાં પણ આસક્ત થયા છે. જ્યારે પ્રમાણનો વિચાર થાય ત્યારે પ્રકરણસર ધર્મોદિ શાસ્ત્રો જાણવાં જોઈએ. તેમ વિચાર કરવાથી તેમાં અનેક કરવાનાં કર્મો આવે છે. કેવળ તે કર્મોના સાંભળવાથી જ કૃતાર્થ-પણું થતું નથી; પણ તેમાં કહેલાં કર્મો કરવાં પણ જોઈએ. તેથી બહારનો દોષ મોટો છે. માટે આમ ત્રણ પ્રકારના દોષથી ગ્રસ્ત થયેલા માણસો માટે ઉપાય સમજાવવો એમ કહે છે:

ભૂરીણિ ભૂરિકર્માણિ શ્રોતઢ્યાનિ વિભાગશઃ ।

અતઃ સાધોઽત્ર યત્સારં સમુદ્ધૃત્ય મનીષયા ।

બ્રૂહિ ભદ્રં હિ ભૂતાનાં યેનાઽઽત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—જીવોને વિભાગ પુરઃસર સાંભળવા લાયક શાસ્ત્રો ઘણાં છે કે જેમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરવાનાં વિધાન છે. માટે તે તે શાસ્ત્રોમાં જે સારરૂપ હોય, તે તમારી બુદ્ધિથી જીવું તારવીને હે, સત્પુરુષ, અમને કહો કે જેથી સર્વાત્મા ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન થાય, અને જેનાથી દરેક ભૂતપ્રાણીનું કલ્યાણ પણ હોઈ શકે.

ભાવાર્થઃ—અમે તમને આનો કોઈ પણ પ્રકારનો બદલો આપીએ તેવી ઇચ્છા તમને નથી, તે માટે સાધો એવું સંબોધન કરેલું છે. તેમાં પારકાનાં હઃઅને દુઃઅને દૂર કરવું એ તો સાધુ પુરુષનું જરૂરીનું કાર્ય છે, આવો ભાવ છે.

બીજાને માટે કહેલા અથવા અન્ય પ્રસંગે કહેલા સાધનની જરૂર નથી, તે બતાવવા કહે છે કે એવા દોષમાં અહીં પણ ઘણાં સાધનો હોય તો તેમાંથી જે સારરૂપ હોય તે સારી રીતે ગ્રહણ કરીને કહેવું. જ્યાં યદ્ શબ્દ આવે છે ત્યાં ‘તે તે’ શબ્દ આવે જ છે. આમ ‘તે’નો નિત્ય સંબંધ હોવાથી મૂળમાં તદ્ શબ્દ મૂકેલ છે. તેથી યદ્ શબ્દનો અર્થ જે ઉપરથી મૂકયો છે, તેમાં દોષ નથી. માટે જે પ્રસિદ્ધ અને સારરૂપ હોય તે કહો કે જેમાં પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા ક્ષણમાં જાણપ ન આવે. ‘સારરૂપ કહો’ તેમાં એકવચનનો પ્રયોગ કરવાથી તેના જેવું બીજું કોઈ ન હોઈ શકે તેવું, અને સરલતાથી સમજી શકાય તેવું કહો, તેમ કહ્યું છે.

શાસ્ત્રોમાં જે કરવાનું હોય છે, તેનાં જીવં જીવં પ્રકરણો આંધેલાં હોય

છે; તેથી જો કે બધી હકીકત પ્રકરણોમાં સારી રીતે લખેલી છે તો પણ તે તે સ્થળેથી જુદી કરીને કહો. તે બતાવવા સારુ સમુદ્ધૃત્યનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી પ્રકરણોમાં તે તે ધર્મો રહેલા છે તે સિદ્ધ થાય છે.

બુદ્ધિથી જુદું કરીને કહેવાનો આશય એવો છે કે તે બુદ્ધિથી જ જુદું થઈ શકે તેમ છે, બીજી કોઈ કૃતિથી નહિ. તેમાં પણ મનીષા શબ્દ કહ્યો છે. મનની ચંચલતાને દૂર કરનારી બુદ્ધિને “મનીષા” કહેવાય છે. તેથી સ્થિર ચિત્તથી કહો, એવો અભિપ્રાય છે. બ્રૂહિ એ આસાર્થનું રૂપ હોવાથી પ્રાર્થના કરે છે, અથવા તે કહેવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ સૂચવે છે. કલ્યાણરૂપ કહો, એટલે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખને દૂર કરીને મહાસુખની પ્રાપ્તિ થાય તેવું કહો, એવો આશય છે.

તેવું મહાસુખ તો પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; તો જેનાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય તે જ કહો. મૂતાનામ્ એ પદ્ધતી ભૂતપ્રેત પિશાચની માફક જીવો ભટકે છે. તેઓના ઉદ્ધાર માટે દયા બતાવી છે. (૧૧)

એવી રીતે ક્ષણ અને સાધનના બે પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું. ત્યાં ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયેલા ભગવાન જ ક્ષણ અને સાધન છે, એવી શંકા કરીને ભગવાનનો અવતાર લોકોના માટે છે કે પોતાને માટે છે, એવો સંદેહ થતાં અવતારનું પ્રયોજન પૂછે છે:

સૂત જાનાસિ ભદ્રં તે ભગવાન્સાત્વતાંપતિઃ ।

દેવક્યાં વસુદેવસ્ય જાતો યસ્ય ચિકીર્ષયા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—હું સૂત, દેવતા અને મુક્ત પુરુષોના પતિ ભગવાન, વસુદેવજીનાં શ્રી દેવકીજીમાં જે કાર્ય કરવા સારુ પ્રકટ થયા છે તે તમે જાણો છો? (હા.) તમારું કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ:—આ વાત તો ઘણી જ ગૂઢ છે તેથી કોણ જાણે ન જાણતા હોય, તેવા સંદેહથી સૂત પૌરાણિકને પૂછે છે કે તમે જાણો છો? ત્યારે સૂતજીનું પ્રસન્ન મુખકમળ જોઈને તે જાણે છે, એમ નિર્ધાર કરીને હર્ષથી આશીર્વાદ આપ્યો કે તમારું કલ્યાણ થાઓ. મોટો જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે ત્યારે તેને દક્ષિણા આપવી જોઈએ; તેથી અહીં આશીર્વાદરૂપ દક્ષિણા છે.

અમે સાંભળ્યું છે કે શ્રીદેવકીજીના ઉદરમાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રકટ થયા છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે છ એશ્વર્યથી યુક્ત ભગવાનને કેવળ બ્રહ્માજીનું કાર્ય જ સિદ્ધ કરવા માટે દેહના સંબંધની જરૂર નથી; તેમ જીવના ધર્મો (દેહસંબંધાદિ) તો ભગવાનમાં છે જ નહિ; તેમ પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવનો પ્રકાર તો જીવોની માફક છે; એટલે સંદેહ થાય છે. પ્રભુ સાત્ત્વતના પતિ છે. તેઓને છોડી સંસારી મનુષ્યોને ત્યાં પ્રભુ શી રીતે પ્રકટ થયા? તેમ તે દેવતા અને મુક્તા-

તમાના પતિ હોવાથી તેનો પરિત્યાગ કરવો અયોગ્ય છે. વળી દેવતા અને સનકાદિ મુક્ત પુરુષો પણ બ્રહ્માજીના દેહથી અથવા મનથી ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમાં પણ કોઈકની કન્યામાં ઉત્પન્ન થાય નહિ. શ્રીકૃષ્ણ તો દેવકની કન્યા દેવકીમાં ઉત્પન્ન થયા છે; એટલે જળમાં નારાયણ ભગવાનની માફક પ્રકટ થયા નથી. તેમાં પણ વિશેષ એ છે કે વસુદેવજીની સ્ત્રી દેવકી તો પરાધીન છે. ભગવાનના અવતારમાં સ્ત્રી વગેરેનો વિશેષ સંબંધ નથી, પણ કેવળ સંબંધ માત્ર છે, તે બતાવવા સારુ વસુદેવસ્ય એમ સંબંધના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી ઐશ્વર્યસંપન્ન ભગવાનને પરાધીન થયેલાં દેવકીજીને ત્યાં અવતાર લેવામાં શું પ્રયોજન છે ?

ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન પ્રકટ થયા હશે નહિ ? તેમ થયા પણ નથી; કારણકે પ્રકટ થયા છે એમ સહુ કોઈ જાણે છે. ત્યારે કંસાદિકના વધ કરવા માટે પ્રકટ થયા છે એમ પણ ન કહેવાય; કેમકે તે તો બીજા કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ હતું; માટે જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન પ્રકટ થયા છે, તે અમને કહો. આ પ્રમાણે સંબંધ છે. આવી રીતે સાધારણ પ્રયોજન અને કાળાદિકથી ભગવાને શું અવતાર લીધો હશે, વગેરેનું નિરાકરણ કરેલું છે. (૧૨)

તત્ત્વઃ શુશ્રૂષમાણાનામર્હસ્યજ્ઞાનુવર્ણિતુમ્ ।

યસ્યાવતારો ભૂતાનાં ક્ષેમાય ચ ભવાય ચ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—હું અંગ, અમે બધા સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા છીએ. તેઓને તમે તે હકીકતનું વર્ણન કરવાને યોગ્ય છો; જે ભગવાનનો અવતાર પ્રાણીઓનાં ઐહિક સર્વ સુખ માટે અને મોક્ષ માટે છે.

ભાવાર્થઃ—કેટલાક કારણથી પ્રભુના અવતારમાં પ્રયોજન છે જ; પરંતુ તે પ્રયોજન યોગબલથી જાણી શકાય, તેવી શકાનું નિરાકરણ કરે છે કે અમે ઘણા છીએ. તેઓની સાંભળવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તમારે કહેવું જોઈએ. સાંભળવાની ઇચ્છા યોગ વડે નિવૃત્ત થઈ શકતી નથી. તેમ જ દરેકથી યોગ થઈ શકે પણ નહિ. અથવા સાક્ષાત્ શ્રીભગવાનના વાક્ય સિવાય ભગવદ્દીપ પદાર્થ સમજી શકાય નહિ. તેથી સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ભગવાનના શ્રીમુખથી કહેલું હોય અથવા ગુરુના મુખથી સાંભળેલું હોય, તે હવે પછીથી કહેવાને તમે યોગ્ય છો. જે કંઈ જાણેલું હોય તે કોઈને પણ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. એમ મંત્રાદિકમાં પણ વ્યવહાર છે; તોપણ અધિકારી હોય તેને કહેવું. તેથી સાંભળવાની પૂર્ણ ઇચ્છાવાળા હોય તે જ અધિકારી હોવાથી અવશ્ય કહેવું જોઈએ. તમે અમારું અંગ છો. અંગ સ્વાધીન હોય છે, તે બતાવવા સારુ કૌમળ “અંગ” એવું સંબોધન કર્યું છે. ભગવાનના પ્રકટ થવામાં

જે અસાધારણ પ્રયોજન હોય, તે અમે પૂછીએ છીએ. અસાધારણ પ્રયોજન તો સમજી શકાય છે, તે બતાવવા માટે પ્રથમ અવતારદ્વારા રૂપનું પ્રયોજન કહે છે કે જે ભગવાનનો સામાન્યપણે થયેલો અવતાર પણ દેવતા, પશુઓ અને મનુષ્યાદિકમાં અલૌકિક તેજ લાવવા માટે છે, અને ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના આ લોક સંબંધી દરેક સુખ માટે છે. અને મૂળમાં જ્ઞકાર અવ્યય હોવાથી દરેક દુઃખની નિવૃત્તિ અને મોક્ષ પણ ભગવાનના અવતારથી થાય છે. બીજા જ્ઞકારથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ બતાવી છે.

મવાય શબ્દમાં મૂ ધાતુ સત્તાવાચક હોવાથી સત્તામાત્રપણું સિદ્ધ કર્યું છે અથવા વ્યાસસૂત્રમાં કહ્યું છે કે “વેદમાં સૈંધવના દષ્ટાંતથી આત્માને જ્ઞાનધન કહ્યો છે; માટે ચિદ્રૂપ પ્રભમાં જીવ પણ ચિદ્રૂપ થઈને દરેક ભોગવે છે. તેથી ચૈતન્યમાં જીવનો અનુપ્રવેશ થાય છે એમ પણ જ્ઞકારનો અર્થ થાય છે. (૧૩)

આવી રીતે દરેકના ઉદયરૂપ કલ્યાણ માટે ભગવાનનો અવતાર છે, એમ કહ્યું. હવે ઉત્પન્ન થનારા જીવોને તો પ્રભુના નામ વડે જ સિદ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રભુના નામનું માહાત્મ્ય કહે છે:

આપન્નઃ સંમૃતિં ઘોરાં યન્નામ વિવશો ગૃણન્।

તતઃ સન્ધો વિમુચ્યેત યદ્ વિમેતિ સ્વયં મયમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—ભયંકર ચેતિને પ્રાપ્ત થયેલો, અથવા પરાધીન બનેલો જીવ પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે તો તેથી જલદી મુક્ત થઈ જાય છે; કેમકે પ્રભુના નામથી ખુદ ભય પણ ભય પામે છે.

ભાવાર્થઃ—સર્પ વ્યાઘ્ર વગેરે ચેતિમાં જન્મ લઈને અથવા મહારોગથી ગ્રસ્ત થયેલો જીવ પરવશ થઈને, તથા કાલને વશ થઈને જે પ્રભુના નામના ઉચ્ચાર થવાની સાથે જ તે ચેતિથી જલદી મુક્ત થઈ જાય છે; ત્યાં અંતકાલ વખતે—કાલનો અધિકારી કોઈ એક ભય નામનો આવીને મૃત્યુના પાશથી દરેકને પકડી લે છે, જે પ્રસંગ ચતુર્થ સ્કન્ધમાં પુરંજનના આખ્યાનમાં આવશે, તેવા તે કાલના પાશથી, નામ લેનાર જીવ મુક્ત થાય છે. ભગવન્નામના કેવળ ઉચ્ચાર વડે જ પાશથી શી રીતે મુક્ત થવાય, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: ભય પોતે જ ભગવાનના નામથી ડરે છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થઈ જશે, તેવા ભયથી ડરે છે; કાંઈ બહારના પદાર્થનો નાશ થઈ જશે, તેથી ભય ખીતો નથી.

આવી રીતે ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય જે સાંભળનારા છે તેને મુક્ત કરે છે. તેથી ભય પણ મુક્ત થઈ જાય છે, અથવા સ્વરૂપાત્મક ભય પણ મુક્ત થઈ જાય છે; એટલે દ્વૈતદષ્ટિ જતી રહે છે; કારણકે વેદમાં કહ્યું છે કે

“દ્વૈતભાવથી ભ્રમ થાય છે” માટે આગળ ઉત્પન્ન થનારા જીવોની ભગવાનના નામથી મુક્તિ થાય છે. (૧૪)

હવે નામોચ્ચાર કરવામાં અસમર્થ એવાં વૃક્ષ-પક્ષી-પશુ વગેરેની શી ગતિ થશે ? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે:

યત્પાદસંશ્રયાઃ સૂતઃ ક્રષયઃ પ્રશમાયનાઃ ।

સઘ્યઃ પુનન્યુપસ્પૃષ્ટાઃ સ્વર્ધુન્યાપોઽનુસેવયા ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, જે પ્રભુના ચરણનો આશ્રય કરનારા શાંતિવાળા ઋષિઓ સમીપમાં સ્પર્શ કરવાથી જલદી પવિત્ર કરે છે, જેમ ગંગાજીનું જળ સેવા કરનારાઓને પવિત્ર કરે છે.

ભાવાર્થઃ—નામોચ્ચારણ કરવામાં જેનું સામર્થ્ય નથી, તેવાં પશુપક્ષ્યાદિક પશુ ભક્તના સ્પર્શથી મુક્ત થઈ જાય છે; કારણકે ભક્તોને તો પ્રભુના ચરણકમળનો સારી રીતે આશ્રય હોય છે. ભગવાનનો આશ્રય જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ થાય છે, તો પશુ જ્ઞાનીઓને દેહાધ્યાસ ન હોવાથી, તેનો સ્પર્શ કરવાથી મુક્તિ થતી નથી, તેના તો ઉપદેશથી મુક્તિ થાય છે. તે માટે ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કહેલો છે. ચરણનો આશ્રય ભક્તિમાર્ગમાં જ છે. પોતાની મોટાઈ છોડીને દૈન્યભાવથી આશ્રય કરવો તે બતાવવા માટે સંશ્રય પદને પ્રયોગ કર્યો છે. સૂત એવું સંબોધન પવિત્રતાનો અનુભવ કરવા માટે છે. એથી “સૂત” હોવા છતાં પણ મહાપુરુષોની કૃપાથી બ્રાહ્મણોની સાથે યજ્ઞયાગાદિકમાં પણ સારી રીતે વ્યવહાર કરે છે. મંત્રને જોનારા ઋષિઓ અને ઉત્તમ શાંતિને આશ્રય કરનારા જ્ઞાનીઓ પણ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં એક આશ્રયવાળા થઈને પવિત્ર કરે છે. અથવા ભગવાનના ચરણનો જ આશ્રય કરનારા ઋષિઓ જ્ઞાનયુક્ત થઈને તેમ જ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને પ્રાપ્ત કરીને, દરેકને પવિત્ર કરવાના કારણરૂપ થાય છે; અર્થાત્ પોતે શુદ્ધ થઈને બીજાઓને પવિત્ર કરે છે. એટલા માટે પોતાની શુદ્ધિ સારું જ્ઞાન અને કર્મ કહ્યાં છે, પણ બીજાને પવિત્ર કરવામાં જ્ઞાન અને કર્મનો સંબંધ નથી.

સમીપમાં દેહનો કેવળ સંબંધ થવાથી જ પવિત્ર કરે છે, આવો અભિપ્રાય છે. સમયના વ્યવધાનથી દરેક સ્થળે પવિત્રતા દેખાય છે. કહ્યું છે કે “ત્રણ વખત વેદનું અધ્યયન કરે અથવા ત્રણ વખત ગાયત્રીનું અધ્યયન કરે તો એક જ વર્ષમાં પોતાના આત્માને પવિત્ર બનાવે છે.” તેમ કરતાં સમય લાગે છે. અને ભક્તો તો તરત તૂર્ પવિત્ર કરે છે.

મુનયઃ એવા પાઠમાં મનન કરનારા અથવા કર્મયોગ કરનારા, એવો અર્થ થાય છે. કૂરતા વગેરેથી સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ તે માટે ઉપ (સમીપમાં) ઉપસર્ગ મૂક્યો છે, અથવા આગળ ઉપર સંબંધ થાય છે તેમ તે બતાવે છે. તેવા ભક્તોની દૃષ્ટિથી પવિત્રતા થાય છે. એટલે ભગવાનના આશ્રિતો તરત જ પવિત્ર

કરે છે. પણ સ્પર્શ કસયેલ ગંગાજળ તો ભગવત્સેવા કરનાર સેવકને જ અવિત્ર કરે છે. અષ્ટમસ્કંધના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “ગંગાદિક લીણો જેમ મહિસના ઘડાને અવિત્ર કરી શકતાં નથી, તેમ પ્રભુથી વિમુખ થયેલાં અનેક પ્રાચક્ષિતો મુક્ત કરી શકતાં નથી.” જો કે ગંગાજળનું જળ શીઘ્ર પવિત્ર કરે છે; તે પણ પ્રભુને સન્મુખ કરીને પવિત્ર કરે છે. અથવા પ્રભુના સન્નિધાનમાં સ્પર્શ કરાયેલ ગંગાજળ જલહી પવિત્ર કરે છે એમ દર્શાવેલ છે. તેમ તેનો અર્થ ચિત્કરવાનો થાય છે, એટલે ભગવાનના ભક્તો અને ગંગાજળ પવિત્ર કરે છે. તે પ્રભુથી સેવાથી અવિત્ર કરી શકે છે, યીજ કોઇપણ પ્રકારથી નહિ. ઉપર ઉપરથી અવિત્ર કરવાનો અભિપ્રાય અહીં નથી, પણ ખરેખરી પવિત્રતા તો માયાનો સ્પર્શ છૂટી જાય ત્યારે છે. તે ભગવત્સેવાથી જ થઈ શકે છે. (૧૫)

આવી રીતે અહીં શ્લોકથી ભગવાનના રૂપ અને નામના સંબંધનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. ત્યાં શંકા થાય છે કે ભગવાનનું શાસ્ત્ર જાણ્યા બગર આ કેવી રીતે થયું? અને જાણતા હોય તો પછી પ્રશ્ન ન થઈ શકે? તેનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે:

કો વા ભગવતસ્તસ્ય પુણ્યશ્લોકેઽયકર્મણઃ ।

શુદ્ધિકામો ન ગૃણ્યાદ યશઃ કલિમલાપહમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—પુણ્ય યશસ્વી પુરુષો વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય જેનાં કર્મ છે, તે ભગવાનનો યશ કલિયુગના પાપને નાશ કરનારો છે. તેવા યશને શુદ્ધિની ઈચ્છાવાળો કયો પુરુષ ન સાંભળે?

ભાવાર્થઃ—ભગવાનના યશનું શ્રવણ કરવાથી નામરૂપનું માહાત્મ્ય અમારા હૃદયમાં પોતાની મેળે જ સ્પૃયું છે. એથી સામાન્યપણે તો તે જાણીએ છીએ, પણ વિશેષ જાણવા માટે આ પ્રશ્ન છે. જો કે ભક્તિ ન હોય તો કેવળ પોતાના પુરુષાર્થ વડે પ્રભુના યશનું શ્રવણ થતું નથી, તોપણ સન્માર્ગમાં રહેનારાઓને શુદ્ધિની જરૂર છે. તે માટે શ્રવણ કરવું જોઈએ. તેમાં યે કલિયુગ તો દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છએને અશુદ્ધ કરનાર હોવાથી શ્રવણ કરવું જ જોઈએ. પરાધીન હોય તેનાથી શ્રવણ ન થઈ શકે. માટે પરતંત્રપણું દૂર કરવા કોણ ન સાંભળે? અર્થાત્ દરેક સાંભળે. વા અવ્યય અનાદર બતાવનાર છે. એટલે દેવેના અંશે પ્રભુને સાંભળનાર નથી જ; તેથી તેની ગણના કરવાની નથી. પોતાની મેળે જ સર્વોત્તમ પ્રદક્ષી જ છવોક્તી શુદ્ધિ છે. તેથી ભગવાનનો યશ કહેલો છે. પ્રકટ થયેલાઓનો યશ સુલભ હોઈ શકે છે, તે માટે મૂળમાં તસ્યનો પ્રયોગ કર્યો છે.

લૌકિક સ્વામીની સ્તુતિની માદ્રક-અર્થાત્ જે જેનું અણ પ્રાપ્તો હોય તે તેની સ્તુતિ કરે, તે પ્રમાણે અહીં નથી; કારણકે પુણ્ય કીર્તિપ્રાપ્તો ભક્તો જ

પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ કીર્તન કરનારાઓની કીર્તિ પણ જ્યાં સામાને પવિત્ર કરે છે, તો પછી ત્યાં કીર્તન દરેકને પવિત્ર કરે તેમાં શું કહેવું જોઈએ ?

અર્થાત્ સ્તુતિરૂપ કર્મ કરનારાઓને પવિત્ર કરે છે. અથવા તેઓને પછી પવિત્રપણાની જરૂર પણ રહેતી નથી. આમ કહેવાથી કીર્તિ કેવળ પવિત્ર પુરુષોમાં જ સ્થિર થઇને રહેલી છે, એમ સમજાવ્યું છે. સામાન્ય કર્મો લખ્યાં છે; તેથી તેની મહત્તા બતાવનાર કર્મ ન હોય, અને કેવળ સાધારણ કર્મ હોય તો તે પણ કરે છે.

પુણ્યસ્ત્રીક શબ્દના પ્રયોગથી એમ સમજાય છે કે કીર્તિવાળાઓની સાથે સંબંધ થણે જાણે દરેકને હોય છે. અને તેવા કીર્તિવાળા મહાનુભાવો ભગવાનનું જ કીર્તન કરે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ સુલભ થઈ શકે છે. જ્યાં પ્રભુના યશનું શ્રવણ કરવાથી ઉપર ઉપરથી શુદ્ધિ થાય છે તો પછી ખાસ શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ શા માટે શ્રવણ ન કરે ?

જેનું વર્ણન થાય તેની મોટાઇને બતાવનાર, અને સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર, એવા જગતમાં ફેલાયેલા શુષ્કને કીર્તિ કહેવાય છે. અને તેનું નામ જ યશ છે. કલિયુગમાં સર્વે મનુષ્યો પાષરહિત નથી, માટે તેનાથી કલિયુગના દોષની નિવૃત્તિ થતી નથી. અને ભગવાન તો કાળથી પણ પર છે, તેમ તેમની કીર્તિ પણ તેવી છે. તેથી કલિયુગના દોષને નિવૃત્ત કરે છે. (૧૬)

આમ ભગવાન શા માટે પ્રકટ થયા, તેનું પ્રયોજન કહીને હવે તેમના કર્મોનો પ્રશ્ન કરે છે:

તત્સવ કર્માણ્યુદારાણિ પરિમીતાનિ સૂરિમિઃ ।

ब्रूहि मेः अद्भुतानां लीलया दत्तः कलाः ॥૧૭॥

શાબ્દાર્થઃ—કવિઓએ ચોતરફ ગાયેલાં એવાં ભગવાનનાં ઉદાર કાવ્યાં, સાંભળવા માટે અદ્ભુતવાળાં એવાં અંગેને કહ્યાં; કારણકે તે પ્રભુ લીલા વડે જુદી જુદી કલાઓને વારણ કરનારા છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રભુને પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન સાંભળેલું છે. તેને હૃદયમાં આવવા માટે અસ્થિને જ પૂછે છે. અસ્થિ સાંભળવાથી જે ફળ થાય, તે ભગવાને દેવું જોઈએ, એમ પણ નથી. અને બીજાં ફળો કર્મ છે. તે પાત્ર અપાત્રનો વિષેક કર્મો વગર જ અદ્યને પણ થઈ આવે છે; તે બતાવવા માટે કર્મને ઉદાર કર્મો છે. અને ‘ઉદાર’ વગેરે ‘કર્મ’નાં વિશેષણ છે, તે કર્મનું સ્વરૂપ બતાવવામાં નથી, કર્મના ઉદ્દેશથી જ ઉદારતા વગેરે રહેલાં છે, તેનું વિધાન કરે છે; કારણકે કર્મોને એ વિશેષ્યપદ પ્રથમથી જ મૂક્યું છે. બીજાં અર્ચાંતર ફલની પ્રાપ્તિ માટે કર્મનું ઉદારપણું બતાવ્યું છે. બાકી મુખ્ય ફળ તો ભગવાનથી જ મળી શકે છે. તે પ્રભુનાં અસ્થિ અજાણ્યાં નથી. તે માટે “કવિઓએ ચોતરફથી

સર્વ થઈ શકાય તેવા સામર્થ્યને માયા કહે છે. તે બીજી રીતે કરવામાં, અને દોષ ન થવામાં, કારણપણે બતાવેલી છે. પોતાની માયા હોવાથી, બીજાઓ તેને જાણી શકે નહિ અને તેનું ઉલ્લંઘન પણ કરી શકે નહિ. (૧૮)

આવી રીતે વિશેષ કરીને સર્વ અર્થ જાણનારાઓને ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાથી શું થાય, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

વયં તુ ન વિતૃપ્યામ ઉત્તમશ્લોકવિક્રમે ।

યચ્છૃણ્વતાં રસજ્ઞાનાં સ્વાદુ સ્વાદુ પદે પદે ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—અમે તો ઉત્તમ પુરુષોએ જેનાં ગુણગાન કરેલાં છે, તેવા પ્રભુના પરાક્રમમાં તૃપ્ત થતા નથી; કેમકે જેનું શ્રવણ કરનારા તેનો રસ જાણતા હોય તો તેને પદ પદમાં અધિક રસાસ્વાદ મળે છે.

ભાવાર્થ:—જે ભગવાનની કથાના સ્વરૂપને ન જાણતા હોય તે થોડો સમય સાંભળીને પાછા ફરે છે; પરંતુ અહીં તો કથારસને જાણનાર ક્યારે પણ પાછો ફરતો નથી. માટે તૃપ્ત થઈને પાછા ફરતા હોય તે સુખેથી પાછા ફરે; પરંતુ અમે તો પ્રભુની કથામાંથી નિવૃત્ત થવાના નથી જ.

અમે શા માટે નિવૃત્ત થઈએ? કારણકે આનાથી બીજો કોઈ ઉત્તમ રસ હોય અથવા આ રસ ન મળે, અથવા આ રસનું જ્ઞાન ન હોય એમ ત્રણ પ્રકારે નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. તેમાં પહેલા બે પ્રકારનું નિરાકરણ કરે છે:

ઉત્તમશ્લોક પ્રભુના પરાક્રમમાં અમે નિવૃત્ત થતા નથી; કારણકે બ્રહ્માનંદના અનુભવવાળા, ઉત્તમ મુક્તપુરુષો પણ પ્રભુનું ગાન કરે છે. તે વૃત્તાંત પ્રથમસ્કંધના સપ્તમાધ્યાયમાં **इत्थंभूतगुणो हरिः** તે સ્થળે વિસ્તારથી કહેવાશે કે મુનિઓ આત્મારામ છે. તેને ગ્રંથ જાણવાની પણ જરૂર નથી; તો પણ તેઓ પ્રભુની નિષ્કામભક્તિ કરે છે. એવા પ્રભુના જ ગુણો છે. તેથી ભગવાનના કથારસથી બીજો કોઈ અધિક રસ નથી જ. બ્રહ્માનંદનો રસ પણ ન્યૂન છે. આથી દુર્લભપાત્રું પણ નિવૃત્ત કરેલું છે. તે તો વિક્રમ એટલે વિશેષથી ચરણને પધરાવવાં, તે જ્યાં હોય તેને પરાક્રમ કહેવાય. તે પરાક્રમમાં ક્રિયાશક્તિનો વિશેષ આવિભાવ છે. તે દરેક સ્થળે પૂર્ણ છે. તેથી તે દુર્લભ નથી; એટલે પ્રભુચરિત્રથી નિવૃત્ત થવામાં જે પ્રથમ બે કારણ બતાવ્યાં હતાં, તેમાંનું એક પણ અહીં નથી. હવે ત્રીજા કારણનું નિરાકરણ કરે છે કે “સાંભળનાર રસજ્ઞને પ્રત્યેક પદમાં અધિક આનંદ ઉપજે છે;” એટલે રસનું જ્ઞાન શ્રવણથી જ થાય છે. જેમ લોકમાં ક્ષુદ્ર વિદ્યાઓમાં ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થતી નથી પણ તે અદ્ય હોવાથી ઉદરપૂરણ વડે નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ શ્રવણમાં વિશેષપણું બતાવ્યું છે; કારણ કે શ્રવણ વડે ગ્રહણ કરાયેલા રસનું માપ થઈ શકતું નથી. તેથી રસના જાણકારો દરેક રીતે રસથી નિવૃત્ત થતા નથી; કારણ કે આ રસ ઉત્તમોત્તમ હોવાથી પોતે જ રસજ્ઞોને નિવૃત્ત થવા દેતો નથી. વળી

જેવો જેનો અધિકાર તે પ્રમાણે અહીં રસનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે, તેમ તેમ ભગવદ્રસનો સ્વાદ આવતો જાય છે; જેમ તાવવાળા પુરુષને તાવ ભિતર્યા પછી ધીરે ધીરે અન્નનો સ્વાદ આવે છે. જ્યારે ભગવાનની કથાનો રસ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તો શ્રોતામાં પૂર્ણ અવિદ્યા હોવાથી થોડો રસાસ્વાદ થાય છે. પછી પ્રથમ શ્રવણ કરવામાં કેટલીક અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ જાય તો બીજી વખતે અધિક રસ થાય છે. આમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ રસ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે દરેક રીતે મુક્ત હોય છે, તેને સર્વોત્તમ રસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ પહેલાં પૂર્ણ વાક્યમાં ભગવાનની પ્રતીતિ થાય છે. પછી પ્રત્યેક વાક્યમાં અને પ્રત્યેક પદમાં પણ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય સંહિત દરેક શબ્દ ભગવાનનું જ વંણું કરે છે. તેથી અક્ષરના અર્થપણા વડે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અધિક રસ મળે છે. (૧૯)

હવે વિશેષપણાથી શ્રીકૃષ્ણાવતારની કથા સાંભળવી છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

કૃતવાન્કિલ વીર્યાણિ સહ રામેણ કૈશવઃ ।

અતિમર્ત્યાનિ ભગવાન્ ગૂઢઃ કપટમાનુષઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—ગૂઢ કપટથી મનુષ્યાવતારને ધારણ કરનાર, એવા કૈશવભગવાને, બલદેવળની સાથે નિશ્ચયપણે પરાક્રમો કર્યા છે, જે સાંભળવાથી ફરીને મનુષ્ય-રૂહનો સંબંધ રહેતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનનાં પરાક્રમો પ્રસિદ્ધ છે, માટે કિલ અન્યથ આપેલ છે. અવસ્થા અને સાધનાદિક નહિ હોવા છતાં પણ પૂતનામારણાદિ પરાક્રમો કર્યા છે. તેથી આશ્ચર્યની સાથે પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે. માટે શ્રીકૃષ્ણાવતારનાં પરાક્રમો ખરે અલૌકિક છે. વળી એક જ સ્થળે એક જ વખતે આવેશ અને અવતાર બન્ને સાથે મળીને પરાક્રમો કરાયાં નથી. અહીં તો બલદેવળની સાથે હોવાથી, બન્ને સ્વરૂપોથી પરાક્રમો કર્યા છે.

વળી દરેક અવતારમાં બ્રહ્મા અને મહાદેવળ બન્ને દેવોને મુખ અપાયું નથી. તે બન્ને ગુણના અધિષ્ઠાતા દેવ હોવાથી તેઓને સ્પર્ધા (બરેબરી) વગેરે થવાનો સંભવ રહે છે. તેમ તેના માટે બીજા અવતારોમાં હિંત કર્યું નથી. બાકી તેઓના ભક્તોનો વધ કર્યો છે, તેમાંનું અત્રે કાંઈપણ નથી; એ બતાવવા સારું કૈશવપદનો પ્રયોગ કર્યો છે, એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવળ બન્નેને જેનાથી નિત્યમુખ થાય છે, અર્થાત્ તે બન્નેને પણ આનંદ આપનારા શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પરાક્રમોની ઉત્તમતા કહે છે કે ભગવાનનાં પરાક્રમો સાંભળવાથી પાછો મનુષ્યના શરીરનો સંબંધ રહેતો નથી. અથવા મનુષ્યપણાને ઉલ્લંઘન

કરાવનારું પરાક્રમે છે; કારણકે શ્રીકૃષ્ણ અવતાર નથી, તે તો સાક્ષાત્ ભગવાન હોવાથી કર અરણ્ય ઉદર વગેરે આનંદમય છે.

ત્યારે ભગવાનને શરીરનો સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે ? તેનું નિરાકરણ કરે છે કે આ ભગવાન લોકમાં ગુપ્ત છે. પોતાના સચ્ચિદાનંદપણાનો પ્રકાશ કરતા નથી; કારણકે લોકોની યુદ્ધિમાં જેવી રીતે મોહ થાય, તેવા પ્રકારવાળા કપટથી મનુષ્યપણાને ગ્રહણ કર્યું છે. અને તેજ સ્વરૂપ મનુષ્યરૂપની માફક બાંધ કરાવે છે. માટે તમારે તે પ્રભુનાં ચરિત્રો કહેવાનાં છે; એમ સિદ્ધ કર્યું. (૨૦)

કથાશ્રવણ કરવામાં બે શ્લોક વડે પોતાના અધિકારનું નિરૂપણ કરે છે:

કલિમાગતમાજ્ઞાય ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ વૈષ્ણવે વયમ્ ।

આસીના દીર્ઘસત્રેણ કથાયાં સક્ષણા દરેઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—કલિયુગ આવેલો બાણીને આ વૈષ્ણવ ક્ષેત્રમાં હરિભગવાનની કથા સાંભળવામાં સાવકાશ થયેલા અમે. ઘણા લાંબા સમયના યજ્ઞવડે બેઠેલા છીએ.

ભાષ્યાર્થ:—કલિયુગમાં તો દરેક ધર્મની નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી જેમ સૂતકમાં મનુષ્યને અવકાશ છે, તેમ કલિયુગમાં અન્યધર્મોનો અભાવ હોવાથી હમેશાં અવકાશ જ રહે છે. એટલે જ્યાંસુધી ધર્મ કરવાનો અધિકાર હોય છે, ત્યાંસુધી ધર્મ ત્યાગ થઈ જવાનો ભય હોવાથી, તે ધર્મ કરના માટે વ્યગ્રતા રહે છે. અથવા ધર્મ કરવાં પડે છે. અને પોતાના અધિકારની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરે તો ફરી ઘણું ચે પાપ લાગવાથી ભગવાનની કથામાં રુચિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને કથા ન જ સંભળાય. માટે તે દરેક દોષને દૂર કરનારો કલિયુગ છે. તે કલિયુગ આવતાં અમે પ્રભુની કથામાં સાવકાશ થયા છીએ. બીજા કેઈ સ્થળમાં કથા શ્રવણ કરવામાં તો દૈત્યોદ્ધારા યુદ્ધિના નાશનો સંભવ રહે છે. અને તેમ યુદ્ધિનો નાશ થવાથી સાંભળેલું દરેક નષ્ટ થઈ જાય. તેમ ન થાય તે સારુ “આ વૈષ્ણવ ક્ષેત્રમાં આવી છીએ,” એમ કહ્યું છે. વળી અહીં યજ્ઞની વેદી હોવાથી પણ દૈત્યનો સંબંધ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી પવિત્ર દેશનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યારે કલિકાલાદિકનું સ્માર્તપ્રાણું હોવાથી તેનો વૈદિક વિચારથી શા માટે અધિકાર નથી ? તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે “અમે દીર્ઘ સત્રથી બેઠેલા છીએ.” તેમ જ જેની યજ્ઞમાં દીક્ષા થઈ હોય છે, તેને બીજાં કર્મો કરવાની નિવૃત્તિ વેદસિદ્ધ જ છે. અને તે દીક્ષા લીધેલા કર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યારે પાછો તેને કર્મનો સંબંધ થાય છે. તે કારણ કે અમેજો દીર્ઘ (લાંબા) સત્રનો આરંભ કર્યો છે; માટે બીજાં કર્મનો સંબંધ ન હોવાથી અમે દરેક રીતે અવકાશવાળા છીએ. જો કથાનો આરંભ થાય તો હજાર વર્ષનો સમય પણ ક્ષણની બરાબર થઈ જાય. તે બતાવવા માટે ક્ષણ પદનો પ્રમેણ કર્યો છે. એટલે દરેક સ્થળે સાવકાશ નથી, પરંતુ ભગવાનની કથા સાંભળવામાં જ સાવકાશ છીએ. (૨૧)

અહીં એક સામગ્રી ન્યૂન હતી તે પ્રભુએ મેળવી આપી છે. તે કહે છે:

ત્વં નઃ સંદર્શિતો ધાત્રા દુસ્તરં નિસ્તિર્ષતામ્ ।

કલિ સત્ત્વહરં પુંસાં કર્ણધાર હવાઽર્ણવમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—હુઃખથી ન તરી શકાય એવા, અને મનુષ્યના ધૈર્યને હરણ કરનારા એવા કલિયુગને તરવાની ઇચ્છાવાળા અમેને, જેમ સમુદ્ર તરનારને કોઈ વહાણ ચલાવનાર નાવિક મેળવી આપે તેમ બ્રહ્માજીએ તમને મેળવી આપ્યા છે.

ભાવાર્થ:—સર્વને સર્જનાર ભગવાન અથવા કથારસને જાણનારા બ્રહ્માજીએ તમારો સમાગમ કરાવ્યો છે. તમે તો અમારા છો અને સ્વાધીન છો. કથા સિવાય કલિયુગ તરી શકાય તેવો નથી; હુઃખથી તરી શકાય તેવો છે. કથા વગરના પણ ઋષિઓ તો કલિયુગને તરી જશે, તેથી તમારામાં શો વિશેષ છે? ત્યાં ખુલાસો કરે છે કે કલિયુગ વિવેક, ધૈર્ય અને જ્ઞાનને હરનારો છે, એટલે સત્ત્વગુણ નિવૃત્ત થતાં, રજોગુણ અને તમોગુણથી લય અને વિશ્લેષ જ થાય. તેથી તેનું સર્વસ્વ નષ્ટ થઈ જતાં કળિયુગનું તરવું થશે નહિ, એવો અભિપ્રાય છે. ઇચ્છિત સમયમાં ઇચ્છિત દેશનો સંબંધ થતો નથી, જેમકે સમુદ્ર પાર કરવામાં નાવિક (પાર કરાવનાર) ન મળે, તેમ કલિયુગમાં ભગવાનની કથા કહેનાર ન હોય ત્યારે કલિયુગ તરી શકાય નહિ. (૨૨)

પહેલાં અમે ધર્મની સાથે રહેતા હતા. તે તો અમે અહીં આવ્યા અને કથામાં જોડાયા. હવે અહીં ધર્મની હકીકત કેવી છે, તે સમજાવો; એમ છઠ્ઠો પ્રશ્ન પૂછે છે:

બ્રૂહિ યોગેશ્વરે કૃષ્ણે વ્રહ્મણ્યે ધર્મવર્મણિ ।

સ્વાં કાષ્ટામધુનોપેતે ધર્મઃ કં શરણં ગતઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—યોગેશ્વર, બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરનાર, અને ધર્મના કવચરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વૈકુંઠમાં પધાર્યા, ત્યારે હાલમાં ધર્મ કેને શરણે ગયો છે?

ભાવાર્થ:—જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે ત્યારે ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તે ભગવાન અવતાર લે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય” એમ કહ્યું છે. તેમ જ “યોગવટે આત્માનું દર્શન કરવું. આ ઉત્તમોત્તમ લાભ છે,” એ વાક્યથી યોગ પણ ધર્મનો રક્ષક છે. તે યોગના ઇશ્વર પણ કૃષ્ણપ્રભુ છે. બ્રાહ્મણો પણ ધર્મનું પાલન કરે છે. એટલે તે યોગાવતાર અને બ્રાહ્મણરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૈકુંઠમાં પધાર્યા પછી ધર્મનું કોઈ સંભવિત સ્થાન રહ્યું નથી. તેમ જ ધર્મના કાર્યરૂપ ભગવાનના વિષયવાળી બુદ્ધિ વિદ્યમાન હોવાથી ધર્મ છે, એવી પ્રતીતિ જરૂર થાય છે. માટે ધર્મ કેને શરણે ગયો? એવો પ્રશ્ન થાય છે. ૨૩

ઇતિ શ્રીભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કન્ધમાં

હીનાધિકારપ્રકરણાંતર્ગત પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨ બે

દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રારંભમાં બે કારિકા વડે સંગતિ અને અધ્યાયનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે:

કથાશ્રવણભાવેન મનોરથમહાર્ણવે ।

નિમમાન્ સૂતદાનેન હુજ્જહાર ઋષીન્દ્રિઃ ॥ ૧ ॥

ફલસાધનરૂપાણાં નિર્ણયઃ કર્મણામપિ ।

ત્રયાણાં વક્ષ્યતેઽધ્યાયે દ્વિતીયેઽન્યત્ર શેષિણામ્ ॥ ૨ ॥

ભગવત્કથા સાંભળવાના ભાવ વડે, મનોરથરૂપ મોટા સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલા શૌનકાદિક ઋષિઓને ભગવાને સૂત પૌરાણિકનું દાન કરીને સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢેલા છે. (૧) આ અધ્યાયમાં ક્ષણ અને સાધનોના પ્રકારોનો તેમ જ કર્મોનો પણ, આમ ત્રણેયનો નિર્ણય કરવામાં આવશે. બાકીના પ્રશ્નોનો નિર્ણય આ પછીના અધ્યાયમાં થશે. (૨)

હવે સૂત પૌરાણિક ઉત્તર આપવા માટે પ્રથમ દેવતા અને ગુરુનું નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ, તથા શૌનકે કરેલા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે—એમ વ્યાસજીએ કહ્યું.

વ્યાસ ઉવાચ ।

इति सम्प्रश्नसम्पृष्टः स विप्रै रौमहर्षणिः ।

प्रतिपूज्य वचस्तेषां प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—આવી રીતે બ્રાહ્મણોએ પુરુષાર્થ બાબતના પ્રશ્નો વડે પૂછાયેલા, રૌમહર્ષણુના પુત્ર ઉગ્રશ્રવાએ તેઓનાં વચનની પ્રશંસા કરીને શ્રીભાગવતને કહેવા માટે ઉપક્રમ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—આવી રીતે પુરુષાર્થ બાબતના બ્રહ્મવિષયક પ્રશ્નો વડે, ઘણા જ આદરથી સૂત પૌરાણિકને પૂછવામાં આવ્યું છે. પૂછનારા વિપ્રો છે. વિપ્ર શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે પ્રા ધાતુ પૂરણ કરવાના અર્થમાં છે, તેને વિ ઉપસર્ગ લગાડીને વિપ્ર શબ્દ બનેલો છે. એટલે વિશેષ કરીને વક્તાને અથવા પોતાને ભક્તિ વડે પૂછી કરનારા શૌનકાદિક છે. તેથી તેના વચનનો અવશ્ય ઉત્તર દેવો જ જોઈએ. સૂત પૌરાણિક રૌમહર્ષણુના પુત્ર છે. રૌમહર્ષણુના રુવાડામાં જ હંમેશાં હર્ષ રહ્યા કરે છે. અને તેને હંમેશાં ભક્તિનો વધારો પણ છે. તેના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા પણ તેવા જ છે, એમ બતાવવા માટે રૌમહર્ષણુના પુત્ર કહ્યા છે. તેઓના વચનનું અભિનંદન કર્યું; એટલે સામાન્યપણે તેઓના વચનની પ્રશંસા કરી. તે ગ્રંથની બહાર જ કરેલ છે; કારણ કે ચાલુ ક્રમને

અનુરોધ થાય. અને આગળ જે અભિનંદન કરે તે સામાન્ય રીતે ઉત્તર આપીને કરશે એમ સમજવાનું છે. પોતાની ખુદી વડે જ નિર્ધારિત કરેલો અર્થ અને ભાગવત કહેવા માટે પ્રવક્તુમ્ (આનંદથી કહેવાને)નો પ્રયોગ કર્યો છે. (૧)

હવે શ્રીભાગવત કહેવા માટે દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે. તેમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન વડે બે શ્લોકથી ગુરુને નમસ્કાર કરે છે. ત્યાં પણ પ્રથમ વૈરાગ્ય કહે છે:

યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમપેતકૃત્યં દ્વૈપાયનો

વિરહકાતર આજુહાવ ।

પુત્રેતિ તન્મયતયા તરવોઽભિનેદુ-

સ્તં સર્વભૂતહૃદયં મુનિમાનતોઽસ્મિ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જેને જનોઈ આપેલું નથી તો પણ કર્મ માત્ર નિવૃત્ત થઈ ગયેલાં છે, અને તેથી જ ચાલી નીકળેલા શુકદેવજીને વિરહથી દીન થયેલા દ્વૈપાયન વ્યાસજીએ, હે પુત્ર, હે પુત્ર, એવી રીતે બોલાવ્યા. ત્યારે શુકદેવજી તો બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તેની તન્મયતાને લીધે વૃક્ષાએ વ્યાસજીને જવાબ આપ્યો, તે સર્વભૂત પ્રાણીઓના હૃદયરૂપ શ્રીશુકદેવજીને હું ચોતરફથી નમસ્કાર કરું છું.

ભાવાર્થ:—આ શ્રીભાગવતમાં જેમ જેમ વૈરાગ્યવાળો થાય તેમતેમ અધિકારી થાય છે. તેમાં શુકદેવજી તો પૂર્વ જન્મમાં જ જ્ઞાનસહિત હતા. અને તેથી યોગ્ય દેહ માટે વિષ્ણુરૂપ વ્યાસજીથી દેહને પ્રાપ્ત કરીને બન્ને પ્રકારની સંપત્તિ સિદ્ધ થતાં, હમણાં જનોઈ વગરના જ ચાલી નીકળ્યા છે; કારણ કે સંગથી જ્ઞાનનો નાશ થઈ બચ છે, તેવો ભય હતો; તેમ તેમને પૂર્વજન્મના સંસ્કાર પણ સુદૃઢ હતા. વ્યાસજી વેદનો વિસ્તાર કરી પુરાણ રચવાના અધિકારી હોવાથી દેહાદિક ધર્મો તેઓમાં રહ્યા છે. અને આ શુકદેવજીનું ચાલ્યા જવું તે કોઈ આશ્રમ નથી, પરંતુ સંગના ભયથી ગમન માત્ર છે. તે અયોગ્ય છે, એમ માનીને તેને પાછા વાળવા માટે વ્યાસજીનું તેની પાછળ જવું થાય છે. ભગવાનના ધર્મો જ્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ખરેખર ભય પાછો ફરે છે; કારણ કે બળવાનને ભય હોતો નથી. તે બળ પણ ભગવાનનું જ હોય છે. તેથી શુકદેવજીના હૃદયમાં ભગવદ્ધર્મનો પ્રવેશ થવાથી લેશ માત્ર પણ ભય નથી. કાંઈ કોષાદિકથી ચાલ્યા જતા નથી, તે માટે પ્ર ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. ત્યારે તેને પાછા વાળવાનું કારણ કહે છે કે શુકદેવજીને જનોઈ આપ્યું નહતું, માટે વ્યાસજી પાછળ ગયા હતા, અને યજ્ઞોપવીત થયા સિવાય શુકદેવજીને જવાનું કારણ એટલું જ કે તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહ્યું જ નથી. જે કાર્ય હોય તો જ ઉપનયન સંસ્કાર હોઈ શકે. તેમ વિષ્ણુરૂપી વ્યાસજીથી

ઉત્પન્ન થયેલા દેહને સંસ્કારની જરૂર હોતી નથી, વ્યાસજી મોહનું કારણ કહે છે કે એ તરફ જળનો પ્રવાહ છે, તેવા દ્રીપમાં તેનું જન્મસ્થાન છે. શ્રી યમુનાજીના જલમાં તેવી રીતે જ વ્યાસજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે, તેમ જ પિતા પરાશરે ધ્યાન કરેલા ભગવાનના અવતારરૂપ હોવાથી બધું ઘટે છે. નારદજીના ઉપદેશ પહેલાં વ્યાસજી પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા હતા, તેથી પુત્રના વિરહથી દીન થઇને ‘હે પુત્ર,’ આ પ્રમાણે બોલાવવા લાગ્યા. વ્યાસજીનો કંઠ પ્રેમથી રૂંધાઇ ગયેલો હોવાથી બોલાવવામાં ‘હે પુત્ર’ એ સંબોધનને છેડે ખુત ઉચ્ચાર થતો નથી. જો ખુતનો ઉચ્ચાર થયો હોય તો પુત્ર અને રૂતિ એ સ્થળે વ્યાકરણના નિયમથી સંધિ ન થાય; પરંતુ અહીં ખુત ન હોવાથી પુત્રેતિ એવો સંધિ થયો છે. “તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલ છે” એ વાક્યથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં રૂળ કહેલું છે; તેથી શુકદેવજીને સર્વભાવ સ્કુર્યો છે. તેમ જ યોગથી પણ પ્રવેશ તો થઇ શકે છે. તેમ કર્તાનો પ્રધાનતામાં યદ્ શબ્દથી કર્મનો સંબન્ધ હોવાથી તદ્ શબ્દ વડે કર્મ જ કહેવાય છે. તેમ “વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે” એ શ્રુતિથી જેમ વિષ્ણુથી વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમ શુકદેવજી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે શુકદેવજી અને વૃક્ષોનું ઉપાદાન કારણ એ વિષ્ણુ જ હોવાથી વૃક્ષોએ શુકદેવજીની તન્મયતાને લીધે ઉત્તર આપ્યો. જેમ પછંદો બોલે તેમ વૃક્ષોએ જવાબ આપ્યો. અથવા વેદમાં કહ્યું છે કે “યજ્ઞ માટે રહેલી વાણી દેવતાઓ સારુ પ્રકટ થઇ અને તેણે વનસ્પતિમાં પ્રવેશ કર્યો. તો આ વાણી વનસ્પતિમાં બોલે છે.” આમ વૃક્ષોથી શબ્દોની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેવાં વૃક્ષોને કહેવાતા કારણરૂપ બતાવવાથી શુકદેવજીનો બ્રહ્મભાવ કહે છે કે શુકદેવજી દરેકના હૃદયને પ્રેરણા કરવા માટે સર્વના હૃદયમાં જાય છે, પ્રેરણા કરે છે. અથવા તેમ જ સર્વભૂત પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા કરવાના સામર્થ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ છે. શુકદેવજી બ્રહ્માત્મભાવનો વિચાર કરતા પધાર્યા છે; તેથી વ્યાસજીને ઉત્તર આપ્યો નથી. તેવા શુકદેવજી સર્વત્ર વિરાજમાન હોવાથી ચોતરફ નમન કર્યું છે. (૨)

આમ પ્રથમ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહ્યાં છે. પછી ભક્તિ વડે ભગવદ્ જ્ઞાન થતાં વિશેષ બતાવે છે:

યઃ સ્વાનુભાવમવિલશ્રુતિસારમેક-

મધ્યાત્મદીપમતિતિર્ષતાન્તમોઽન્ધમ્ ।

સંસારિણાં કરુણયાઽઽહ પુરાણગુહ્યં

તં વ્યાસસૂત્રમુપયામિ ગુરં મુનીનામ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના ચિંતન કરનારને પોતાનો પ્રભાવ બતાવનાર સમગ્ર શ્રુતિઓના સારરૂપ, ધોર અધિકારને તરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓના અંતરાત્મામાં એક દીવારૂપ અને પુરાણોમાં ગુપ્તરૂપે રહેલા શ્રી ભાગવતને સંસારી જીવો ઉપર

કયા કરીને જેણે કહ્યું છે, તે વ્યાસજીના પુત્ર અને મુનિઓના ગુરુ શ્રીશુકદેવજીને હું શરણે જાઉં છું.

ભાવાર્થ:—શુકદેવજીને સંગનો ભય તો નિવૃત્ત થયો છે. ઘણો સમય મનન કરવા વડે ભગવાનનો આવેશ થવાથી તે વ્યાસજીની સમીપ આગ્યા છે અને ભાગવતનું અધ્યયન પણ તે જ સમયે થયું છે એમ સમજાય છે. ત્યારપછી ભાગવત રસમાં શુકદેવજી દરેક સ્થળે મુનિઓને ઉપદેશ કરે છે, તે માટે મુનિઓના ગુરુ કહેલા છે. ભાગવતના સ્વરૂપનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે ચાર વિશેષણો દ્વારા પ્રમેયરૂપતા, પ્રમાણરૂપતા, અસાધારણપણું અને સાધનોની ઉત્તમરૂપતાનું ક્રમશઃ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ પ્રમેયરૂપપણું બતાવે છે કે ભાગવત ભગવાનનું રૂપ હોવાથી જેમ સર્વ ભક્તોમાં ભગવાનનો અસાધારણ પ્રભાવ છે તેમ ભાગવતનો પણ અસાધારણ પ્રભાવ તેના ચિંતન કરનારાઓમાં છે. વળી સર્વશ્રુતિના સારરૂપ છે; કારણ કે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડાદિકમાં પણ જે પ્રતિપાદન કરેલ છે તે ભક્તિ થવા માટે છે, અને શ્રુતિઓના તાત્પર્યરૂપ ભગવાનનું પ્રતિપાદન આ ભાગવતમાં છે, તેથી સર્વ શ્રુતિના સારરૂપ કહ્યું છે. તે પ્રમાણરૂપતા કહેલી છે. સમગ્રશ્રુતિઓના સારરૂપ કહેવાથી હેવ અને હૈત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થયેલી શ્રુતિ તે તે અભિપ્રાયથી અર્થ કહે છે; તેથી તેમાં સમગ્રપણું રહેતું નથી. તેનું નિવારણ કરે છે કે ભાષ્યાદિકમાં રહેલા સર્વ વેદાર્થના રસરૂપ આ ભાગવત છે. અને તે એક છે, એટલે અસાધારણ છે. જો આમ ન હોય તો એક એવા ભાગવતની બીજા રસ તરીકેની સંભાવના થાય; કારણકે તેવા અનેકનો નિર્દોષ થાય છે. વળી ભાગવત આધ્યાત્મદીપ છે; એટલે બહારના પદાર્થનો બોધ કરાવનારા દીવાઓ અને પુરુષો હોય છે; પરંતુ આત્મામાં બતાવનાર થોડાક જ હોય છે. અને તે વાળી વડે જ બોધ કરનારા છે. માટે તેવો ઉપાય શ્રીભાગવતથી બીજો નથી કે જેથી ગુરુના કેવલ ઉપદેશમાં તપ વગેરે સાધન સિવાય દરેકને આત્મરૂપ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય. જેમ ઘરમાં દીવો રાખવાથી ઘરની અંદર રહેલા ઘટપટાદિનો બોધ થાય છે, ત્યાં ગુરુ વગેરેની જરૂર રહેતી નથી, તેમ શ્રીભાગવત પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા કોઈની જરૂર રહેતી નથી. માટે ઘોર અંધકારને તરવાની ઇચ્છા કરતા મનુષ્યોનો તો આ અંદરનો દીવો છે, એમ ઉત્તમસાધન બતાવ્યું છે; એટલે આત્માસંબંધી દરેક પદાર્થોનો બોધ કરવા માટે દીવારૂપ છે. આ કેવળ મુનિઓને જ કહેલ છે તેમ નથી, પરંતુ સંસારીઓને પણ કૃપા કરીને પરીક્ષિતની સહા વગેરેમાં કહેલ છે. જેમ મેલને દૂર કરવાથી વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરેમાં મલની નિવૃત્તિ થઈને શુદ્ધિ થાય છે, વળી સ્વચ્છ વસ્ત્રાદિકની તો દરેક કાર્યમાં યોગ્યતા જ છે, તેમ સંસારીઓ માટે છે. અને

મુનિઓમાં વિશેષતા છે. અર્થાત્ મલિન વસ્ત્રને સ્થાને સંસારીઓ હોવાથી તેની શુદ્ધિ થયા પછી દરેક કર્મમાં યોગ્યતા છે અને શુદ્ધ વસ્ત્રની માફક મુનિઓને શુદ્ધિની જરૂર રહેતી નથી, આવો અભિપ્રાય છે. સૂત પૌરાણિક માયાના શુકદેવજીને નહિ, પણ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીને શરણે જવાનું કહે છે; એટલે હમણાં જ સમીપમાં જઈને તે વ્યાસપુત્ર શુકદેવજીનું વાક્ય સાંભળીને કહીશ, એમ બતાવવા માટે ઉપ ઉપસર્ગ મૂકેલો છે. (૩)

એવી રીતે અસાધારણ મંગલાચરણ કરીને સર્વને કરવા યોગ્ય મંગલ કહે છે:

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—નારાયણ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને અને નરમાં ઉત્તમ એવા નરને, સરસ્વતી દેવીજીને તેમ જ વ્યાસજીને નમસ્કાર કરીને ત્યારપછી પ્રથમે ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ.

(આ શ્લોકનું ભાષ્ય કૃત આર કારિકાઓથી જ કરવામાં આવ્યું છે.)

જયો નામ પુરાણાદિઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનેરિતઃ ।

અષ્ટાદશપુરાણાનિ ભારતં તત્પ્રતીર્તિમમ્ ॥ ૧ ॥

નારાયણો વ્યાસ ઇતિ વાચ્યવક્તૃસ્વરૂપકઃ ।

एक एव परो ह्यात्मा आदावन्ते निवेशितः ॥ ૨ ॥

उपसाधको नरश्चोक्तश्चકારાદ્ ગુરુતાઽપિ ચ ।

अवश्यमेवकारेण सूत्रात्मा च नरोत्तमः ॥ ૩ ॥

देवी भाग्यात्मिका नृणां वाक्यरूपा सरस्वती ।

सर्वे ते भगवद्रूपास्तस्मान्नम्या हि ते सदा ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—વેદવ્યાસજીએ કહેલા પુરાણાદિકનું નામ જય કહેવાય છે અને તે અઠાર પુરાણો અને મહાભારતને કહેવાય છે. (૧) કહેવા યોગ્ય શબ્દને કહેનાર એક જ પરમાત્મરૂપ, નારાયણ વ્યાસરૂપ છે. તેથી આ મંગલાચરણમાં આરંભમાં નારાયણ મૂકેલા છે અને અંતમાં વ્યાસજીને મૂકેલા છે. (૨) સમીપમાં સાધન કરનારા નર છે અને ચકારથી મોટાઈ બતાવી છે. અને ચકારથી સૂતરરૂપ નર-ઉત્તમ નર તરીકે અવશ્ય બતાવેલા છે. (૩) વાણીરૂપ સરસ્વતી દેવી મનુષ્યોના ભાગ્યસ્વરૂપે રહેલાં છે. અને તે સર્વે ભગવદ્રૂપ છે: તેથી તેઓ દરેક હમેશાં નમન કરવા યોગ્ય છે. (૪)

વ્યાસજી વડે નમસ્કાર થતા હોય ત્યાં વ્યાસપદને પ્રયોગ ન હોઈ શકે, અને સરસ્વતી શબ્દ પાસે રહેલો ચકાર તે શ્લોકના વક્તાનો બોધ કરે,

તેથી વ્યાસ અને ચૈવ્યે બન્ને પાઠ લોકમાં વ્યવસ્થાથી સમજવાના છે. (૪)
શૌનકાદિકે કરેલા પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરીને હવે સૂતજી તે પ્રશ્નનો
નિર્ધારિત અર્થ કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

મુનયઃ સાધુષ્ટોઽહં ભવદ્વિલોકમઙ્ગલમ્ ।

યત્કૃતઃ કૃષ્ણસમ્પ્રશ્નો યેનાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—સતે કહ્યું કે હું મુનિઓ, તમારો મને લોકના મંગળરૂપ બહુ
સારું પૂછ્યું છે, કારણ કે આનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વિષયનો જ તમે પ્રશ્ન કરેલો છે,
જેનાથી આત્મા સારી રીતે પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—કૃણ તો શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પ્રાણીઓને આ લોક અને પરલોકના
કૃણને આપનારા પણ તે જ છે. વળી ભક્તો-મુક્તિ-લીલાઓ અવતારો અને
ધર્મના રક્ષક પણ તે જ છે. એથી પૂર્વોક્ત છ પ્રશ્નોનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ જ છે.
બીજા પ્રશ્નમાં બીજું કૃણ તેઓથી જ થાય છે. હું મુનિઓ, તમે તો મુનિ
હોવાથી અર્થનો નિર્ધાર કરેલો છે. જો કે જે પુછાતું હોય તેમાં જ ઉત્તર
દેવો જોઈએ, તો પણ તમે જે પૂછ્યું છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે, અને એ જ લોકના
મંગળરૂપ છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પ્રશ્ન કરાય છે, જેનાથી આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણ-
પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મોનો આવેશ થાય ત્યારે
અંતઃકરણની પણ પ્રસન્નતા થાય છે. આ જો કે સામાન્ય રીતે શૌનકાદિના
પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. બીજાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ થયા પછી મનન અને નિદિધ્યાસન
વડે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અને અહીં શ્રીભાગવતમાં તો તે કાર્યસિદ્ધિ
પ્રશ્નો વડે જ થઈ જાય છે; એથી પ્રશ્નમાં જ અન્ય શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે. (૫)

હવે કૃણ અને સાધનને એક કરીને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સત્તર
શ્લોકોથી શાસ્ત્રના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. શ્રીભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે
કૃણ છે. તેની સાધનપરંપરામાં પ્રથમથી ધર્મ અને છેવટે ભગવાનનો અનુગ્રહ
છે. અને તે અનુગ્રહ દરેક સાધનમાં જુદો જુદો કહેવો જોઈએ. તેમ થાય
ત્યારે સાધનોની પરંપરાને છેડે, ભગવાનનો મહાન અનુગ્રહ થાય છે. ત્યારે
ભગવાન પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. ત્યાં ભગવત્કથામાં રુચિ, શ્રવણાદિક
અને પ્રેમ એમ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ છે. અને આત્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ
ભગવદ્જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. ત્યાં ધર્મ અને વૈરાગ્ય સાધનરૂપ છે.
હવે, તેની પરંપરામાં યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રવેશનું નિરૂપણ થાય છે. તેમાં
પહેલી એક શૃંગલા કહે છે:

સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો ભક્તિરધોક્ષજે ।

અદૈતુક્યપ્રતિહતા યયાત્મા સુપ્રસીદતિ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—ધન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન જ્યાં થઈ શકતું નથી, એવા ભગવાનમાં જેના વડે સ્વાર્થ વગરની અને ક્યારે પણ નષ્ટ ન થાય તેવી ભક્તિ થાય તે ખરેખર ઉત્તમ પુરુષોના શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. કે જે ભક્તિથી આત્મારૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સાધન છે અને ભક્તિ ફળ છે. ત્યાં શાસ્ત્રોમાં જેનું વિધાન કરેલું છે, તેવાં શ્રવણાદિક ધર્મરૂપ છે. તેઓ જાણવામાં આવે તેવા પ્રકારથી જ ભક્તિને સિદ્ધ કરે છે અને સ્નાનાદિક ધર્મનું ફળ જાણવામાં ન આવે તે પ્રકારે ભક્તિને સિદ્ધ કરે છે. તેમાં બીજાં સાધનોનો પ્રવેશ થાય તો ફળમાં ફરક પડી જવાનો પણ સંભવ રહે છે; તેથી પ્રથમ સ્નાનાદિક ધર્મનો નિર્ધાર કરાય છે. જો કે પ્રમાણ સરખું હોય છે તો પણ ફળના બલથી વિશેષ થાય છે; માટે નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષોનો ઉત્તમ ધર્મ તે છે કે જેનાથી શ્રદ્ધાના લક્ષણવાળી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વર્ગાદિકને સિદ્ધ કરનારા યજ્ઞાદિમાં ધર્મપાણું છે કે ઉત્તમપાણું છે તે સંદેહ છે. તેનો વિચાર આગળ થશે. ધર્મમાં સ્વતંત્રપાણું સહાયક છે, તેવું સ્વાતંત્ર્ય પુરુષોને હોવું જોઈએ એમ બતાવેલું છે. અને તે ઉત્તમપાણું વિધાન પણ કરાય છે. અહીં કેટલાક “બીજા ધર્મોથી બુદ્ધો પાડવા માટે ઉત્તમપાણું કહ્યું છે,” એમ કહે છે. ધન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જે પ્રભુથી નીચે રહે છે, એટલે ધન્દ્રિયોનું જ્ઞાન ધર્મરૂપે ગ્રહણ કરી શકતું નથી. માટે જ્યાં ધન્દ્રિયો પહોંચી શકે નહિ ત્યાં ઇચ્છા વગેરેથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધન્દ્રિયો પહોંચી શકે છે ત્યાં ધન્દ્રિયો વડે પ્રીતિ થાય છે. ત્યાં ધર્મ વડે શું થઈ શકે? કારણકે ધર્મ એક બલવાન પુરુષાર્થ છે. તે ધર્મ, પ્રતિબંધ કરનારાઓને દૂર કરીને અને જોઈએ તેવાં સાધનોનો સંગ્રહ કરીને છેવટના ફળને આપે છે. તેમાં જો ભગવાનમાં રુચિ સાધનરૂપ હોય તો પણ તેનું ધર્મપાણું નથી, તેમ કદાચ દુઃસંગાદિકથી રુચિ નષ્ટ થઈ જાય તો પણ તેનું ધર્મપાણું નથી, તે બતાવવા માટે કહે છે કે કોઈપણ ફળની આશા રાખ્યા વગર તેમ જ સંગાદિક પણ જેમાં પ્રતિબંધ કરી શકે નહિ, તેવી ભક્તિ જેનાથી થાય તે ઉત્તમ કહેવાય છે. તેનું ફળ કહે છે કે તેનાથી અંતઃકરણના સાક્ષી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે; એટલે છેવટમાં તે જીવનું પોતામાં પર્યાવસાન થાય છે. (૬)

હવે ભક્તિ કેવી કરવી? તેનું પ્રાયજન શું, તે કહે છે:

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहैतुकम् ॥७॥

શબ્દાર્થ:—વાસુદેવ ભગવાનમાં જોડેલો ભક્તિયોગ જલદી વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અને અનુમાનથી ન સમજી શકાય તેવું આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધસત્સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં વાસુદેવ ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે; કારણ કે સત્ત્વં વિશુદ્ધં એવું વાક્ય પણ છે. તે વાસુદેવ ભગવાન્ ધ્યાન વગેરેના શ્રેષ્ઠ રૂપ બીજા દેવતાના વિષયથી બીજા કોઈ વાસુદેવપણ થાય છે; તે અહીં થવાના નથી; એ બતાવવા માટે ‘ભગવાન્’ કહ્યા છે. કેવળ રુચિમાત્રના નિરાકરણ માટે અને પરંપરાની સિદ્ધિ માટે યોગ શબ્દ કહ્યો છે; એટલે ભક્તિ તે જ યોગ છે. તેવો ભક્તિયોગ ઘણા લાંબા સમયના આદરથી નિરંતર ભેડાવો ભેઘએ. તેવા યોગનું પરમરૂપ ભગવાનની કૃપા છે, એમ દરેક સ્થળે સમજવાનું છે. હવે ભગવત્પ્રસાદ સિવાય બીજું પણ કહે છે કે વિષયોમાં વૈરાગ્ય અને આત્મામાં જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ્ઞાન કારણ વગરનું છે, અર્થાત્-અનુમાનથી થઈ શકે તેવું નથી, પરંતુ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારું છે. (૭)

આમ ધર્મથી આરંભીને જ્ઞાન સુધીની એક પરંપરાનું નિરૂપણ કર્યું; હવે તે પરંપરાનો પણ નિર્ધાર કરનારી બીજી પરંપરા કહેવાને માટે જે ધર્મ ઉપર જણાવેલી પરંપરાને ઉત્પન્ન કરે નહિ તે ધર્મનું બાધકપણું કહે છે:

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિશ્વક્ષ્ણેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્ યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરી સિદ્ધ કરેલો ધર્મ પુરુષોને વિશ્વક્ષ્ણેન (ચોતરફ જેની આજ્ઞા તેવા) પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે નહિ તો તે કેવળ મહેનત જ બજાવી.

ભાવાર્થ:—ધર્મ સાધન છે, તેથી કથામાં રુચિ સિદ્ધ કરવાની છે. તેમાં સ્વરૂપનો ઉપકાર કરનારો ધર્મ આગળ કહેવાનો છે. ન દેખી શકાય તેવી રીતે ઉપકાર કરનારા ધર્મમાં તદ્દાવત આવવાનો સંભવ હોવાથી તેવા ધર્મની નિંદા કરે છે કે સારી રીતે અનુષ્ઠાન દ્વારા સ્નાનાદિક ધર્મ સિદ્ધ કરેલો હોય તો પણ ચોતરફ જેની સેના અથવા આજ્ઞા વ્યાપ્ત રહેલી છે, તેવા પ્રભુની કથામાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે નહિ, તો તે કેવળ શ્રમ જ છે. આથી ભગવાનમાં પ્રીતિ ન હોય તો બધું વિપરીત થાય છે, એમ બતાવવા વિશ્વક્ષ્ણેન શબ્દને હેતુ તરીકે મૂકેલ છે. કોઈ પ્રસંગને લીધે કથામાં પ્રીતિ નષ્ટ ન થવી ભેઘએ, તે માટે કથાસુ કથાઓમાં એમ સાતમી વિભક્તિ કહી છે. તે કથાઓ દરેક સ્થળે સર્વને સામાન્યપણે છે, તે બતાવવા સારુ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રભુનાં પરાક્રમો હોય તેમાં જ પ્રીતિ રાખવી એ નહિ, એ બતાવવા માટે કથા શબ્દ કહે છે. જે ધર્મ એમ કહ્યું છે, તેથી પહેલાં જણાવેલા ધર્મના બલની સૂચના કરી છે. રતિ એટલે પ્રીતિને ઉત્પન્ન ન કરે તેવા ધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે કે જેમ મલ્લોને દંડ બેઠક વગેરે કસરત કરવાનો અભ્યાસ છે તેમ સ્નાનાદિક

ધર્મ પણ એક પ્રકારનો કેવળ અભ્યાસ છે. તેમાં ખીજું ક્ષણ નથી એ બતાવવા સારુ જ્ઞ શબ્દ આપેલો છે; તેથી અદૃષ્ટ (ન દેખાય તેવું) ક્ષણ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી ! એટલે આ અર્થ યોગ્ય છે, કેમ કે ક્ષણમાં-ભગવત્કથામાં પ્રીતિ ઉપભવવાનો તદ્દાવત આવે છે. અહીં શંકા કરે છે કે મદ્દલો કસરત કરવાનો શ્રમ કરે તો તેના બલમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ ભગવત્કથામાં અરુચિ કરનારા ધર્મમાં પણ કાંઈક લૌકિક ક્ષણ થતું હશે, તો તેનું સમાધાન કરે છે કે ત્યાં તો કેવળ શ્રમ થાય છે, ખીજું કોઈપણ ક્ષણ દેખાતું નથી. તેમ સત્પુરુષો તેવા ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનું નિરૂપણ પણ કરતા નથી. સ્વર્ગોદ્ધિકતું ક્ષણપણું નથી તેવું નિરૂપણ આગળ થશે. આમ સાધારણ ધર્મનું વ્યર્થપણું કહ્યું. પુત્રાદિકની ઇચ્છાથી કરેલો તે ધર્મ ધર્મ જ નથી, કારણ કે ત્યાં તો ક્ષણરૂપ પુત્રાદિક છે અને તે અવિદ્યાનાં કાર્ય હોવાથી દુઃખરૂપ છે; જેમકે, રહેવા માટે મકાનની ભીંત વગેરેનું નિર્માણ કરવું એ કાર્ય નૈમિત્તિક છે, તેમાં યજ્ઞતિ (યજ્ઞ કરે છે) યજેત (યજ્ઞ કરવો જોઈએ) વગેરે લખેલું છે, તે કેવળ અનુવાદરૂપ છે. (એક સ્થળે લખેલું હોય તેને કહેવું તે અનુવાદ કહેવાય છે. એટલે યજ્ઞ કરવાનો વિધિ છે તે પ્રમાણે કરતા નથી, પણ ખીજાનું લખેલું જેમ વાંચવામાં આવે તેમ ક્રિયા કરવાપણું છે.) ચિત્ત શુદ્ધ થયા વગર ધર્મનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ વિપરીત ધર્મ કરવાથી તેમાં દેવતા આવતી નથી; એટલે તે ક્રિયાને લૌકિક-પણું છે. સામાન્ય રીતે ક્ષણ અને સાધનની પ્રતીતિ પ્રથમથી જ છે તેમ જ ઔષધાદિકની માફક જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત (સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો જ્યોતિષ્ટોમ નામના યજ્ઞ વડે યજ્ઞન કરે) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ‘યજ્ઞ’વડે એમ તૃતીયા વિભક્તિથી કેવળ સાધનનો જ બોધ થાય છે. બાકી યજ્ઞ કરવાનો વિધિ તો નિરર્થક જ છે. તેથી પુત્રકામનાથી કરેલા યજ્ઞનું ધર્મપણું નથી જ. (૮)

ત્યાં શંકા થાય છે કે પુત્રાદિક જે ઇચ્છિત છે તે ક્ષણ તો જોવામાં આવે તેવો પુરુષાર્થ છે, તો તેને સિદ્ધ કરનાર યજ્ઞાદિકને ધર્મપણું શા માટે નહિ ? તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

ધર્મસ્ય દ્યાપવર્ગસ્ય નાર્થોઽર્થોયોપકલ્પતે ।

નાર્થસ્ય ધર્મકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ॥૧॥

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા ।

જીવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્થો યશ્ચેહ કર્મભિઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—મોક્ષપર્યંત કરાતા ધર્મનું પ્રયોજન, અર્થ સિદ્ધ કરવા માટે કલ્પાતું નથી, તેમ ધર્માચરણરૂપ ક્ષણ સિદ્ધ કરનાર અર્થથી કામનો ઉપલોગ

કરવો, તે લાભ મેળવવા માટે નથી. તેમ જ કામનો લાભ ધ્વંસીયોની પ્રીતિરૂપ નથી, પરંતુ જેટલા કામ વડે જીવી શકાય તેટલો કામ પ્રાપ્ત કરવો એ લાભ છે. તેથી જ રીતે જીવવાનો લાભ પણ કર્મો દ્વારા બીજા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવા માટે નથી, પરંતુ તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખવા માટે છે.

લાભાર્થ:—અર્થશબ્દના-કહેવાનો પદાર્થ, ધન, વસ્તુ, પ્રયોજન અને નિવૃત્તિ એમ પાંચ પ્રકારના અર્થો કોશમાં લખેલા છે. તેમાં અહીં શબ્દનું પ્રકરણ છે માટે અભિધેયત્વ (કહેવા યોગ્ય પદાર્થપણું) નથી. અને અહીં સમીપમાં અભિપ્રાય સૂચકપદ ન હોવાથી નિવૃત્તિપણું પણ નથી, કારણ કે આગળ વ્યાખ્યાન લખીને **ત્વર્ય:** લખેલ છે એમ અભિપ્રાયની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી હવે ધન, વસ્તુ, અને પ્રયોજન એ ત્રણ અર્થ બાકી રહ્યા. તેમાં ધન પશુ અને પુત્રાદિક એ બધાં ધનરૂપ છે. તે ધર્મનું કાર્ય થાય નહિ, કેમકે વેદમાં જે કાર્ય કરવાની પ્રેરણા કરી છે, તેને ધર્મ કહેવાય છે; તેથી ધનપુત્રાદિકને લૌકિકપણું હોવાથી લૌકિકમાં પણ બતાવેલા વિધિવાક્યનો તેમાં અભાવ છે, તેથી ધર્મપણું નથી; જો લૌકિકમાં પણ ધર્મપણું થતું હોય તો ઔષધપાન કરવું વગેરેને પણ ધર્મપણું થાય, તેમ જ ધન, પશુ અને પુત્રાદિક જે પ્રતિગ્રહરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મથી જે ન દેખાય તેવું અપૂર્વ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અંશ તો નથી જ. વળી આ ધન પુત્ર વગેરે અર્થરૂપ નથી, પણ અનર્થરૂપ છે; કારણકે પોતાને તેમાં મમતાબુદ્ધિ થવાથી આત્માનો નાશ કરનારાં ધનપુત્રાદિક છે. તેમ જ કોઇના ઉપર મારણાદિક અભિચાર પ્રયોગ કરવા માટે **દ્યેનયાગ-**બાજનો યજ્ઞ કરે છે, તે ધર્મરૂપ નથી. તેમ પુત્ર વગેરેને સિદ્ધ કરનાર યજ્ઞાદિક પણ ધર્મ નથી, અને જે ધર્મ છે તે ધનાદિકને સિદ્ધ કરનાર નથી; તેથી તે પશુ પુત્રાદિક પરમાર્થરૂપ નથી, તેમ જ પ્રયોજનરૂપ પણ નથી. વળી ક્યારેક કર્મને ધર્મપણું કહેલ છે, તેથી તેને જોણધર્મ માનવો હોય તો સુખેથી તેમ માનો; પરંતુ દ્રવ્યાદિક અર્થ પુરુષાર્થથી નિવૃત્ત થયેલ, ધર્માચરણ કરનારા સ્ત્રુસુક્ષ્મ પુરુષ (સંસારમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા)નો ધર્મ શી રીતે અર્થને માટે થાય ? તે માટે કહે છે કે મોક્ષ સંબન્ધી અથવા મોક્ષપર્યંત કરાતા ધર્મનું ફળ અર્થ કેવી રીતે હોય ? ત્યાં શંકા કરે છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં પૂર્વના પુરુષાર્થ, પછીના પુરુષાર્થના સાધનરૂપ છે; એટલે ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે; અર્થથી કામ, અને કામથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે; માટે ધર્મથી અર્થ કેમ સિદ્ધ ન થાય ? ત્યાં સામાધાન કરે છે કે ન દેખાય તે કરતાં દેખાય તે બલવાન છે; તેથી દ્રવ્યાદિક અર્થ વડે ધર્મ થાય છે તે દેખાય છે; પણ ધર્મ વડે અર્થ થાય છે તે દેખાતું નથી; તેથી ધર્મ જ એક આંતરે છે છેલ્લું કાર્ય જેનું એવો અર્થ છે, અર્થાત્ અર્થથી જ

ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ગમે તેવા ઉપાય વડે પણ અર્થને મેળવીને ધર્મ કરવો જોઈએ; પરંતુ ધર્મથી અર્થ મેળવવો નહિ. ત્યારે તો અર્થથી જ બધું સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ અર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ જ કહેવું જોઈએ, તો એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. કારણ કે વિષયોના સુખને કામ કહે છે, અને તે વિષયસુખ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને અધીન રહેલું છે. તેમાં વિષયના કોઈપણ અંશ વડે ધનાદિક અર્થનો ઉપયોગ થાય છે; કેમકે રૂપ રસ વગેરેને જ વિષયપણું છે. તેમ જ અર્થ, રૂપાદિકનું સંપાદન કરનાર નથી. એકમાં રૂપ સિદ્ધ થયેલું હોય તે જો બીજાનું થઈ જાય તો બીજું થઈ પડે છે; કેમકે અર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે રૂપાદિક જતું રહે છે; અને અર્થ જતો રહે છે ત્યારે રૂપાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. કદાચિત્ લોગવનારમાં રહેલો અર્થ લોગવવાની ચીજને અધીન થઈ જાય છે, એટલે લોગવવાની ચીજ સ્ત્રી વગેરે છે, તે અર્થને પોતાના કબજામાં લઈ લે છે; તેથી સ્ત્રી વગેરેથી ઉત્તમ વિષયસુખની સિદ્ધિ થાય છે; માટે અર્થ કામને ઉત્પન્ન કરે છે તે સિદ્ધ જ છે એમ કહેશે તો એક અર્થ બીજા અર્થને સિદ્ધ કરે છે એમ થયું, ત્યારે સ્ત્રી રૂપ અર્થથી પુત્રરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ, ત્યાં સ્ત્રીરૂપમાં રહેલ રૂપાદિકનો નાશ થવાનું દેખાય છે; એટલે વિષયનો નાશ કરીને કામને નાશ કરવાપણું અર્થમાં સિદ્ધ થયું; તેથી પહેલાંની માફક વિપરીતપણું આવ્યું. માટે ચીજની અદલાબદલીની પેઠે અર્થ વડે અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ સિદ્ધ થતો નથી અને રૂપાદિક વિષયો જે અર્થરૂપ છે તે કામને સિદ્ધ કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તે અર્થોની પ્રસિદ્ધિ નથી. તેમ ધર્મથી અર્થ અને અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય છે, એમ માનવામાં ધનાદિકને સિદ્ધ કરતી ચોરીને પણ ધર્મપણું સિદ્ધ થશે; માટે અર્થ કામને સિદ્ધ કરતો નથી, પણ રૂપાદિક વિષયોને ઉપયોગી અન્ય અર્થ તે સિદ્ધ કરે છે. એટલે તે અર્થમાં વિષયો સાથે હોવાથી અર્થથી કામની સિદ્ધિ થાય છે એમ લોકમાં પ્રતીતિ છે; કારણ દ્રવ્યવાળા લોકોને કામને અભાવ હોય છે અને અર્થ વગરના પણ વગેરેને કામ દેખાય છે; તેવી રીતે સંન્યાસી અને આત્મજ્ઞાનીને પણ સર્વ કામ સિદ્ધ હોય છે. એવી રીતે વેદમાં “આત્મકામ-ડગ્ધકામ” લખેલું છે, તેને અર્થથી કામ સિદ્ધ કરવાપણું રહેતું નથી; માટે દેહ જ આત્મા છે એવી લોકમાં પ્રતીતિ છે, તે જેમ મિથ્યા છે, તેમ અર્થથી કામ થવાની પ્રતીતિ પણ ખોટી છે; માટે અર્થથી કામ સિદ્ધ થાય છે એમ જે દેખાય છે, તે તો કેવળ અર્થમાં રૂપાદિક વિષયો સાથે હોવાથી કોઈ રથળે દેખાય છે. તે ખતાવવા સારુ હિ અવ્યય મૂકેલો છે. માટે અર્થથી કામ સિદ્ધ થતો જ નથી. વળી સત્પુરુષો સાથે દુર્જનો હઠામ્હ કરે ત્યારે દુર્જનની પ્રસન્નતા માટે તેની

વાત ખરી ઠરાવીને અર્થ વડે કામ સિદ્ધ થતો હોય તો ભલે થાઓ; પરંતુ તે કામ કેટલો અને કેવો એ વિચારવું જોઈએ. જો જીવમાત્રમાં તે કામ રહેલો હોય તો તે બ્રહ્માથી લઈને તૃણપર્યંત ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલો છે, તેથી તે કામ અર્થથી સાધ્ય નથી. અને જો ઇન્દ્રિયની પ્રીતિરૂપ તે કામ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ કહીએ તો “કામના ભોગથી કામ ક્યારે પણ શાંત થતો નથી, જેમ ઘી વડે અગ્નિની વૃદ્ધિ જ થાય છે, તેમ વધારે વધે છે,” એવું વાક્ય છે; તેથી ઇન્દ્રિયની પ્રીતિરૂપ કામને અગ્નિપણું છે, તેથી તે પૂર્ણ થતો જ નથી. તેમ તેવા પ્રકારનો અનુભવ થાય છે, જો કે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે તો કેવળ ભ્રમથી જ થાય છે. તેમ જ વિષયના ભોગરૂપ કામ ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિના કારણરૂપ થતો નથી. શ્લોકમાં લાભ પદ મૂકેલું છે, તે જેમ જાગરામાં મૂકેલો દીવો અંદર અને બહાર પ્રકાશ કરે છે તેવી રીતે પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં બન્નેમાં લઈ શકાય છે; માટે ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ થવાનો ક્રમ સાધનની પરંપરા પ્રમાણે છે; એટલે કામ વડે અર્થરૂપ જીવન થાય છે, અને જીવનથી ધર્મ અને જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે; એટલે કામ અર્થ ધર્મ અને મોક્ષ એવી રીતે પુરુષાર્થનો ક્રમ સમજવાનો છે. એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે “જીવનનો લાભ તત્ત્વનો વિચાર કરવા માટેનો છે.” તે તત્ત્વવિચાર ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર અને જ્ઞાનનો સાધક છે; માટે જીવવાનો લાભ તત્ત્વ જાણવાનો ઇચ્છા રાખવી એમ સમજવાનો છે. કેવળ કર્મથી સાધ્ય કામ અર્થ અને ધર્મ એ જીવવાનો લાભ નથી. ધર્મ પણ કેવળ કર્મથી સાધ્ય નહિ, પરંતુ વેદમાં કહેલાં કર્મો વડે સાધ્ય છે. તેમાં પણ અહીં કર્મો વડે સિદ્ધ થનાર સંસારવિષયક પુરુષાર્થ જીવનના લાભ માટે નથી; અથવા દેવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલ અર્થ પણ જીવનના લાભ માટે નથી; એમ જ કારનો અર્થ છે. ૬-૧૦

હવે તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છામાં સંદેહ છે કે ઘણાં તત્ત્વો જાણવાની ઇચ્છા કે એક તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા? તેવી જ રીતે “તત્ત્વ” પદમાં પણ સંદેહ છે કે તે એકનું સ્વરૂપતત્ત્વ કે જેનો આરોપ ન થયેલો હોય તે તત્ત્વ? તેમાં જો એકનું સ્વરૂપ તે જ તત્ત્વ, એમ હોય તો ત્યાં પૂર્વમાં કહેલ સમગ્ર જીવનના લાભરૂપ ફળ ન હોવાથી કાંઈપણ તત્ત્વપણું રહે નહિ, ત્યારે ઘણાં સ્વરૂપ, એ તત્ત્વ એવો સમુદાયપક્ષ માનીએ તો જ્ઞાતિ વગરના પુરુષોના જ્ઞાનનો વિષય થાય છે; તેથી બધુંય તત્ત્વ થાય. અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેવામાં ઘણાં તત્ત્વો જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તેમાંથી એક તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા પણ કઠણ છે. ત્યારે જીવનના ફળરૂપ એક તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા કહીએ તો, અનેક શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ આવવાથી સર્વેનું એક તત્ત્વ થતું નથી; તેથી શી રીતે તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા? એવી શંકા કરીને કહે છે:

વદન્તિ તત્તત્ત્વવિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મ, પરમાત્મા, અને ભગવાન, એવી રીતે શબ્દના ભેદથી બ્રહ્મ બ્રહ્મ બોલાતું જે એક જ્ઞાન છે, તેને તત્ત્વને બ્રહ્મનારા તત્ત્વ કહે છે.

ભાવાર્થ:—જો કે બધાઓ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં તત્ત્વવેત્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ પ્રમાણબલના વિચારથી, વેદ દરેકને આશ્રય કરવા યોગ્ય છે; તેથી વેદના અર્થને બ્રહ્મનારાઓ જ તત્ત્વને બ્રહ્મનાર છે, એમ માનવું જોઈએ. ત્યારે તો દરેક ઋષિઓ હોવાથી વેદાર્થ બ્રહ્મનારા હશે, એમ કોઈ કહે તો તે સત્ય છે, તો પણ પરસ્પર વિરોધ હોવાથી, થોડા જ ઋષિઓ તત્ત્વને બ્રહ્મનારા છે, એમ કહેવું જોઈએ. ત્યાં ઋષિઓમાં જે એક અક્ષરનો પણ વેદમાં વિરોધ ન આવે, અર્થાત્ આદિથી અંત સુધી તમામ વેદની શ્રુતિઓમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અર્થ કરે, તે જ તત્ત્વને બ્રહ્મનારા છે, એમ માનવું. તેવા અર્થને બ્રહ્મનારા હશે નહિ, એમ ન માનવું; કારણ કે એ પ્રમાણરૂપ વેદ વિદ્યમાન છે ત્યારે તે તત્ત્વવેત્તાઓ શું કહે છે ? એ જાતાવે છે કે: નામ અને રૂપ, કારણ અને કાર્ય, ઇન્દ્રિય અને જીવ, એમ બ્રહ્મ પ્રકારનું જ્ઞાન તે દ્વૈતભાવ કહેવાય. તેવા દ્વૈતભાવને દૂર કરનાર જે જ્ઞાન છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે. તેવા તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધિ છે; તેથી શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને પુરાણોમાં, તે તત્ત્વનો જ નામભેદ છે, તે ક્રમથી કહે છે કે વેદમાં તે તત્ત્વને બ્રહ્મ કહે છે, ભગવદ્ ગીતા વગેરે સ્મૃતિમાં તેને પરમાત્મા કહે છે અને પુરાણ શ્રી-ભાગવતમાં તે તત્ત્વને ભગવાન કહે છે. તે કેવળ શબ્દમાત્રનો ભેદ છે; પરંતુ અર્થનો ભેદ નથી. (૧૧)

આવી રીતે તત્ત્વ સુધી પદાર્થોનું સ્વરૂપ અને તેના ક્રમને કહીને, તેમાંથી જે સિદ્ધ થયું તે કહે છે:

તત્ત્વદ્વધાના મુનયો જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તયા ।

પદ્યન્તમાત્માનિ ચાત્માનં ભક્ત્યા શ્રુતિગૃહીતયા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—તે તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મુનિઓ, જ્ઞાન વૈરાગ્યથી યુક્ત, અને શ્રુતિ વડે ગ્રહણ કરાયેલી ભક્તિથી, પોતામાં આત્મરૂપ ભગવાનનાં દર્શન કરે છે.

ભાવાર્થ:—તે હેતુથી, અથવા બ્રહ્મમાં શ્રદ્ધા રાખનાર, એમ કહ્યું, ત્યાં આવી રીતનો ક્રમ છે કે જીવવાનું ફળ તત્ત્વજ્ઞાસા છે; એટલે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય, તેવો અર્થ થાય છે. ત્યાં વિચારપૂર્વક પ્રમાણથી જો કે સંશય વગરનું

શબ્દ સંબન્ધી જ્ઞાન થાય છે, તે પણ અંતઃકરણના દોષથી સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થતો નથી. તે માટે પહેલાં ધર્મચરણ કરવું, ત્યારબાદ વેદાદિમાં અર્થનું મનન કરે, તે પછી, તે વેદાર્થના નિદિધ્યાસનથી (હૃદયમાં સ્થિર રાખવાથી) સાક્ષાત્કારની માફક જ્ઞાન થાય, પછી વિષયોમાં વૈરાગ્ય, પછી શ્રવણ-કીર્તન વગેરે સાધન ભક્તિ થાય, તે પછી પરમ સાધ્ય ભક્તિ સિદ્ધ થાય. પછી હૃદયમાં અને બહાર પણ દરેક સ્થળે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, તે પ્રભુ આત્મારૂપ છે, તેમાં ઉપર જણાવેલા ક્રમાનુસાર જેવું સાધન હોય તેવો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું સાથે નિરૂપણ કરવાથી ભક્તિ મુખ્ય છે એમ સમજવું. ભક્તિની સ્થિતિનું કારણ કહે છે કે તે ભક્તિ પ્રભુચરિત્ર સાંભળવાથી ગ્રહણ કરાયેલી છે; એટલે જેમ જેમ કથાનું શ્રવણ થાય તેમ તેમ ભક્તિ થાય છે. ત્યારપછી સર્વ થાય. (૧૨)

આમ બીજા પ્રકારથી જ્ઞાન કહ્યું. હવે ત્યાં બીજા પ્રકારમાં ધર્મનો સંબન્ધ કહે છે:

અતઃ પુસ્મિર્દિજશ્રોષ્ટા વર્ણાશ્રમવિભાગશઃ ।

સ્વનુષ્ટિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હ્યાત્મતોષણમ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ શૌનકાકિક ! આથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય. એજ વર્ણાશ્રમના વિભાગથી સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરાયેલા ધર્મનું ફળ છે.

ભાવાર્થઃ—પહેલા ઉત્તરમાં સાધારણ ધર્મનું સાધનપણું કહ્યું અને વિશેષ ધર્મનું સાધનપણું બીજા ઉત્તરમાં કહ્યું; જેનાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા સિવાય અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી અને ભગવત્કથામાં રુચિ પણ થતી નથી; એટલે ધર્મનું મુખ્ય ફળ પ્રભુની પ્રસન્નતા છે. જેઓ ગર્ભસંસ્કારથી સંસ્કારવાળા છે, અર્થાત્ વેદમાં બતાવેલી પંચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રકાર વડે જેનું શરીર સિદ્ધ થયું છે તેઓ તેવો ધર્મ કરે છે. અને તેવા શરીર સિવાય પણ કેટલાક ધર્મ કરે છે. તેઓ ધર્મનું પોષણ કરનાર, ભગવાનની ઇચ્છા વડે, ધર્મ કરે છે.

૫૪ સ્કન્ધમાં પ્રયેતાના પુત્ર પ્રત્યે ભગવાને કહ્યું છે કે “તને હું પ્રસન્ન થયો છું, અને જે ભૂત પ્રાણીઓને સારી વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે મારી જ ઇચ્છા છે.” એ વાક્યથી ભગવાનની ઇચ્છા વડે થાય છે. પુરુષેએ કરેલો ધર્મ એ કર્મણિ પ્રયોગથી એમ સમજવું છે કે અનુષ્ઠાનમાં કર્મ જ વિકૃત થાય છે, કર્તા નહિ; એટલે “દેવદત્ત વડે ચોખ્ખા રંધાય છે” ઇત્યાદિ કર્મણિ પ્રયોગમાં પાકવાની ક્રિયાથી વિકૃતરૂપ થયેલું ફળ ચોખ્ખામાં જ થાય છે, પણ કર્મકર્તા દેવદત્તમાં નહિ. તેવી રીતે અહીં ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં સારાપણાથી ધર્મ જ્યારે વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે ભગવત્પ્રસાદ થાય છે. તેમ ન હોય તો દેવળ કર્મથી જ ફળ મળી શકે.

તમે જાણણામાં શ્રેષ્ઠ છો, એમ કહેવાથી જન્મ અને ઉપનયન સંસ્કાર, એમ જાણણાના બે જન્મ કદા છે. તેવા દ્વિભેદી તમે તો ત્રણ જન્મવાળા શ્રેષ્ઠ છો; એટલે ચત્રમાં દીક્ષારૂપ તમારો ત્રીજો જન્મ થયો છે, તેથી તમારાં કરાયેલાં કર્મથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એમ સૂચવ્યું છે. વર્ણ, ધર્મ (આશ્રમના ધર્મ), શમદમાદિ, અગ્નિહોત્રાદિક, કાલયજ્ઞ, દ્રવ્યયજ્ઞ અને શુરુની શુશ્રૂષા વગેરે આશ્રમોના ધર્મ, એ દરેકના અનુષ્ઠાનનું ફળ ભગવદ્ પ્રસાદ છે. વિભાગચત્રમાં દાસ પ્રત્યક્ષથી પરધર્મનું નિવારણ કર્યું છે. સપ્તમસ્કંધમાં વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા, અને છલ, એ અધર્મની પાંચ શાખાનો દોષ નિવૃત્ત કર્યો છે. સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું એટલે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છએની શુદ્ધિ કરી, તેને સમજીને અનુષ્ઠાન કરવું. અથવા તેવી રીતે અનુષ્ઠાન થાય તે ધર્મ કહેવાય, “નહિ તો અધર્મ થાય” તેવું વાક્ય છે. તેથી સારી રીતે અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ તે ફળરૂપ છે. જો કે “ધર્મ સમગ્ર જગતની પ્રતિષ્ઠારૂપ છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિ વડે ધર્મનાં ફળ ઘણાં છે, તો પણ તે ધર્મથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ધર્મ સફળ છે, નહિતર તે ધર્મ વ્યર્થ જ સમજવો. બધું આત્મા માટે છે અને દરેકના આત્મા ભગવાન છે, તેથી “જેઓને ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી તેનું બધું વ્યર્થ છે” તે વાક્યનો અર્થ અહીં દ્વિ અવ્યયથી સૂચવ્યો છે. (૧૩)

ઉપર નિરૂપણ કર્યું ત્યાં સન્દેહ થાય છે કે ઘણાઓ વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ વડે ધર્મોને કરે છે, તેઓમાં ભગવાનના શાસ્ત્રને અનુસરનારી ભક્તિ જોવામાં આવતી નથી; એથી સમજાય છે કે તેઓને ભગવાન પ્રસન્ન થયા નથી; તેમ જ કર્મ કરવાની દશામાં તદ્દાવત દેખાય છે, તેથી સંશય વગરની તેઓની પ્રવૃત્તિ શી રીતે હોય? માટે જે ધર્મોમાં ફેરફાર ન હોય, તેવા ધર્મો વિશેષે કરીને કરવા લાયક છે, એમ કહે છે:

તસ્માદેકેન મનસા ભગવાન્સાત્વતાંપતિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યઃ ધ્યેયઃ પૂજ્યઃ નિત્યદા ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી એક મન વડે, સાત્વતોના પતિ ભગવાન, હૃમેશાં શ્રવણ કરવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય, ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને પૂજન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—બીજા ધર્મમાં વ્યભિચાર (ફળમાં તદ્દાવત) પણ સંભવે, એથી શ્રવણાદિક જ કરવું યોગ્ય છે, અને “સાંભળે સંભળાવે”, એવું વિધિવાક્ય હોવાથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું વગેરે ધર્મ પણ છે. એક મનથી શ્રવણ કરવું એટલે ચિત્તમાં વ્યગ્રતા ન હોવી જોઈએ. જેવી રીતે શ્રવણ કરવામાં તદ્દાવત ન થાય તે પ્રકાર આગળ કહેવાશે. અથવા એક મનથી શ્રવણ કરવું, તેથી બીજા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરવો, એમ સૂચવાય છે. ભગવા-

નું શ્રવણાદિક કરવું તે જીવના અગ્રેસરપણાથી નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ બ્રહ્મના અગ્રેસરપણાથી કરવું. તેમાં પણ વૈષ્ણવ શાસ્ત્રના અનુસાર જ શ્રવણ કરવું, એ બતાવવા માટે ભગવાનને “સાત્વતોના પતિ” કહ્યા છે; એટલે શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનને “સાત્વ” કહેવાય છે. તે ભગવાન જેની પાસે હોય તે સાત્ત્વ સાત્ત્વ કહેવાય (સાત્ત્વવાળા). તેવા અર્થમાં સાત્ત્વવર્તા એમ થવું જોઈએ, તેને બદલે સાત્ત્વતાં લખ્યું છે તે ભક્તોનું અલૌકિકપણું બતાવવા માટે અલૌકિક પ્રયોગ કરી વકારનો લોપ કર્યો છે. તેવા અલૌકિક ભક્તોના પતિ દરેક રીતે નિભાવનાર છે. માટે પોતાને પણ ભક્તપણું હોય તો કોઈપણ ચિંતા નથી, એવો અભિપ્રાય છે. અથવા તેવા ભક્તોમાં ભગવાન બિરાજે છે, તેથી તેને શ્રવણાદિક ધર્મ સુલભ છે, કારણ કે પોતાના પતિની કથા સર્વ કોઈ સાંભળે છે અને તેનું કીર્તન પણ કરે છે. આ શ્રવણાદિક ધર્મરૂપ છે, ભક્તિરૂપ નથી, એમ પ્રકરણથી સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિરૂપ શ્રવણાદિક દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેવાશે. ભગવાનને કહેનારાં પદો અને વાક્યો વડે, ભગવાનમાં તેની શક્તિ અને તાત્પર્યનો નિર્ધાર કરવો, તે શ્રવણ કહેવાય છે; એટલે પદ, વાક્યોની શક્તિ, અને તાત્પર્યના નિશ્ચય ભગવાનમાં થાય, તે શ્રવણ કહેવાય છે અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્યના નિર્ધારનો બીજાને બોધ કરવો તે કીર્તન કહેવાય છે અથવા તેવી રીતે જાણેલાં વાક્યાદિકનો પોતાની મેળે ઉચ્ચાર કરવો તેને પણ કીર્તન કહે છે. એમ શ્લોકમાં મૂકેલા ચક્રારથી બન્ને પ્રકારનું કીર્તન થાય છે. હવે તે શ્રવણ કીર્તન બીજી ભક્તિને સહાયતા કરશે તે આગળ કહેવાશે. એ બન્ને બહારની ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. હવે અંદરની ઇન્દ્રિયોથી સિદ્ધ કરવાનું કહે છે કે તે પ્રભુ ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને પૂજન કરવા યોગ્ય છે. ભગવાનમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું, અથવા પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું, તે ધ્યાન કહેવાય છે. પૂજા બાહ્ય અને આંતર એવા બેદથી બે પ્રકારની છે. તે શ્લોકમાં બતાવેલા ચક્રારથી બતાવી છે. પૂજા વખતે બીજા કાર્યનો વ્યાસંગ ન રાખવા માટે, નિત્યદા—હમેશાં એમ કહ્યું છે; તેથી આવી રીતે શ્રવણાદિક કરવું, એ જ મુખ્ય ધર્મ હમેશાં કરવા લાયક છે. (૧૪)

વાદી શંકા કરે છે કે ત્યાં પણ રુચિ ન હોવાથી તે શ્રવણાદિક શી રીતે સિદ્ધ થશે ? તેનું સમાધાન કરે છે:

યદનુધ્યાસિના યુક્તાઃ કર્મ-ગ્રન્થિનિબન્ધનમ્ ।

છિન્દન્તિ કોવિદાસ્તસ્ય કો ન કુર્યાત્કથારત્નમ્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભગવાન તત્ત્વારથી યુક્ત થયેલા, ચતુર પુરુષો, કર્મ અને કર્મની ગાંઠના બંધનને કાપે છે, તે ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણ ન કરે ?

ભાવાર્થ:—તમામ અદૌકિક પદાર્થોમાં, તેના માહાત્મ્યને સાંભળવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ભગવત્સ્થાનની પ્રસિદ્ધિ નથી, તો પણ યોગાદિક પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભગવાનનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ છે. તે અંગભૂત ધ્યાનનું પણ માહાત્મ્ય છે, એમ બતાવવા માટે ધ્યાનરૂપ તત્ત્વવાર એમ કહ્યું છે. એટલે તે પ્રભુનું ધ્યાન કરવું તે જ ખડગ છે. તે ધ્યાનરૂપ ખડગથી ભગવત્પ્રસાદ થાય તેમ માનવું નહિ, પરંતુ તેવા ધ્યાનરૂપ તત્ત્વવારવાળા પુરુષો કર્મને કાપી નાખે છે. જ્યાંસુધી કર્મ રહેલાં હોય ત્યાંસુધી જન્મમરણ મટતાં નથી. અને કર્મો જ્યાંસુધી ભોગવાય નહિ ત્યાંસુધી તેનો ક્ષય થતો નથી. ત્યારે કર્મ ભોગવીને તેનો ક્ષય કરે તો તે ભોગવતાં પાછાં બીજાં એકઠાં થાય છે. તેથી કર્મને કાપવું ઘણું જ કઠણ કામ છે. તે પણ ધ્યાનથી થાય છે. તે માટે છિન્દન્તિ કાપે છે એમ કહ્યું છે.

જ્યાંસુધી જીવભાવ રહેલો હોય ત્યાંસુધી કર્મને કાપી નાખવાથી શું થાય ? તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાનથી અવિદ્યા નામની શક્તિ વડે ચૈતન્ય, અચૈતન્ય અને મોહથી ગાંઠ બંધાય છે. તે ગાંઠને હમેશાં વિવિધ પ્રકારની વાસનારૂપ કર્મ હોવાથી વધારે મજબૂત બનાવે છે. માટે તે વાસના નિવૃત્ત થશે ત્યારે અવિદ્યાની ગાંઠ પણ જતી રહેશે, એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. લાકડાને અંદર કોતરનારો એક ધુણુ નામનો કીડો થાય છે. તે કોતરતાં કોતરતાં દૈવયોગથી એકાદ અક્ષર જેવો આકાર થઈ જાય છે. તેવી રીતે કોઈ એકાદ કર્મને કાપી શકતો હશે. તેવી શંકાના સમાધાન માટે અહીં બહુમત્યન મૂકેલું છે કે જેઓ ભગવાનના ધ્યાનરૂપ તત્ત્વવારવાળા છે, તેઓ દરેક કર્મની ગાંઠને કાપે છે. અહીં કર્મ કાપવામાં ચતુરાઈની જરૂર છે; કેમકે ચતુરાઈ ન હોય તો ધ્યાનનો ઉપયોગ ભગવાનમાં ન થતાં, બીજામાં ધ્યાન જોડાઈ જાય. માટે યોગની અષ્ટિમાદિક સિદ્ધિની પરવા કર્યા વગર, જ્ઞાનથી અવિદ્યાને જ જેઓ દૂર કરે છે તે ચતુર પુરુષો સમજવા. તેમાં ધ્યાન પોતે જ પોતાની મોટાઈ ઉત્પન્ન કરતું નથી; કેમકે અનેક વિષયોનું ધ્યાન તો હમેશાં બંધનનું કારણ થાય છે, તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યથી જ ધ્યાનનું માહાત્મ્ય છે, એમ બતાવવા માટે શ્લોકમાં તસ્ય તે ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણુ ન કરે, એમ કહ્યું છે. એટલે ભગવાનના ધર્મરૂપ ધ્યાન વડે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાં કથા વડે ભગવાન હૃદયમાં પધારે ત્યારે સિદ્ધિ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય, એમ બતાવવા સારુ કહે છે કે તેવા ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કોણુ ન કરે ? જેઓ પ્રભુની કથામાં પ્રીતિ કરતા નથી તેઓને પ્રભુના માહાત્મ્યની ખબર જ નથી, એમ સમજવું. (૧૫)

આમ બીજી ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું. એવી રીતે મધ્યમ જ્ઞાન ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉત્તમનું નિરૂપણ કરે છે:

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્યાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રાહ્મણો ! શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને શ્રદ્ધા રાખનાર પુરુષને મોટા પુરુષની સેવા વડે અને પવિત્ર તીર્થોનું સેવન કરવાથી, વાસુદેવ ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—અહીં કૃષ્ણ ઉપજીવનારાં સાધનોનું નિરૂપણ થાય છે. જે સાધનોમાં ફેરફાર થવાની જરાપણ શંકા નથી, તેમાં વૈરાગ્ય કારણ છે. તેનો બાવી રીતે ક્રમ છે: પ્રથમ તો ઘરનો ત્યાગ કરીને તીર્થોમાં ફરવું; નહિતર મોટા પુરુષોની સેવા કરવામાં ઘર સાંભરવાથી ઉદ્વેગ થાય. આમ તીર્થાટન કરવાથી મોટા પુરુષોનો સંગ થાય; પછી તેઓની સેવા મળે. પછી તે તે મોટા પુરુષો પાસેથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ થાય, એટલે કથામાં રુચિ થાય. પછી કથામાં અને મોટા પુરુષોમાં શ્રદ્ધા થાય છે. પછી તેની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય. આમ ક્યારે પણ ફેરફાર ન થાય, તેવા પોતાના સ્વરૂપથી જ ઉપકાર કરનારા ધર્મથી, સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. અહીં પહેલાંનાં સાધનો ૬૬ હોવાથી પછી સાધનોની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેવો અધિકાર હુલ્લભ છે એમ સૂચ્યું છે. શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરે તો જલદી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે માટે વાસુદેવ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગૃહત્યાગથી આરંભીને શુશ્રૂષા સુધીનાં સાધન કરનારા જીવનો અંગીકાર થવા માટે મોટા પુરુષોની સેવા બતાવી છે. પુણ્યરૂપ તીર્થ કુરુક્ષેત્ર અને ગંગાજી છે. તેનું હમેશાં સેવન કરવું. એટલે દેવની પેઠે તે તીર્થના જળનું સેવન કરવું; કેઈ વખતે પણ તેનો અનાદર કરવો નહિ. (૧૬)

આમ કરવાથી શું થાય, તે કહે છે:

શ્રૃણ્વતાં સ્વકથાઃ કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।

દૃશ્યન્તઃસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુદૃશ્યતામ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—જેના પુણ્યરૂપ શ્રવણ અને કીર્તન છે, એવા સત્પુરુષોના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પોતાની કથાનું શ્રવણ કરનારા પુરુષોના હૃદયમાં અંદર રહીને, તે ભક્તોના પાપને ઘોષ નાખે છે.

ભાવાર્થ:—ઉપર જણાવેલાં સાધનોથી શુશ્રૂષા ઉત્પન્ન થયા પછી ક્યારે પણ શ્રવણાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી, એમ બતાવવા માટે ‘કથાને શ્રવણ કરનાર છે,’ એમ કહ્યું છે. કથાઓ સ્વરૂપાત્મક છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે

કે જો પોતાની કથા એવો અર્થ કરે તો ભગવાનનું સ્વાતંત્ર્ય થાય છે. તેથી સ્વતંત્ર ભગવાન હૃદયમાં આવે અથવા વખતે ન પણ આવે; એટલે પાપ ધોવાનો પણ સંદેહ રહે. તે માટે પોતાની કથા ન કહેતાં સ્વરૂપાત્મક કથા કહી છે, અને કથાને સ્વરૂપાત્મક કહેવાથી કથાનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે; એટલે તેને વશ થયેલા ભગવાન બધું કરે. માટે પાપ ધોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. એવી ઘણી કથાઓ કૃષ્ણાવતારમાં છે; માટે કૃષ્ણ: એમ કહ્યું છે.

ભક્તિયોગનું વિધાન કરવા માટે કૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર છે. હમેશાં ઉત્પન્ન થયેલાં પાપોની નિવૃત્તિ કરવામાં બીજા સાધનની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ શ્રવણ અને કીર્તન વડે હૃદય શુદ્ધ થતાં, તેમાં ભગવાન પધારે છે; એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે પ્રભુનાં શ્રવણ અને કીર્તન બન્ને પુણ્યરૂપ છે. તેથી સાંભળનાર અને કહેનાર પુરુષમાં દોષ હોય તો શ્રવણ અને કીર્તનનો સંગ્રંથ થતો નથી, અર્થાત્ દોષવાળાથી શ્રવણ કીર્તન થઈ શકે નહિ, કારણ કે શ્રવણ અને કીર્તન પોતે પાપરહિત છે. તેથી પાપવાળા પુરુષમાં શ્રવણ કીર્તન ઉત્પન્ન થયા પછી પણ પાપની સાથે તેઓ રહી શકે નહિ, તેથી જેમ સૂર્યોદય થવાની સંભાવનામાં અંધકારની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેમ શ્રવણ કીર્તનની સંભાવના થાય ત્યાં જ પાપની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, એમ બતાવ્યું છે.

બહાર રહેલાથી અંદરનું કાર્ય થઈ શકે નહિ. પ્રભુ કેવળ બહાર જ રહે તો ભક્તોના હૃદયની અંદરનું કાર્ય કરે નહિ. અને જો પ્રભુ કેવળ ઇચ્છાથી જ તે કાર્ય કરે તો લોકોને તેની પ્રતીતિ ન થવાથી, કોઈ પણ ભગવાનનું ભજન ન કરે; માટે જ્યાંસુધી દેખીતી બાબત ઘટતી હોય ત્યાંસુધી ન જોયેલી બાબતની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી; તેમ જ સર્વ સ્થળે રહેલાને કલેશ ન હોય શકે; તેથી હૃદયની અંદર રહેલા પ્રભુ જ ભક્તોનાં પાપ ધુએ છે. હૃદયમાં કેટલાક પદાર્થો બહાર પણ હોય છે અને કેટલાક અંદર હોય છે. તેમાં જે પદાર્થને ભૂલી જવાનો સંભવ હોય તે બહારના પદાર્થો સમજવા. અહીં તો ભગવાનને વિસ્મરણ થવાનો સંભવ જ નથી. તે માટે ‘હૃદયની અંદર રહેલા પ્રભુ’ એમ કહ્યું છે. તેવી રીતે હૃદયની અંદર વિરાજેલા પ્રભુ પાપનો નાશ કરે છે તે યોગ્ય જ છે. અહીં અમદ્ર શબ્દથી કામક્રોધાદિક સમજવા; કારણ કે પાપ તો પ્રથમથી જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે શ્રવણાદિક થાય છે.

વિશેષે કરીને કામાદિકને ધુએ છે; એટલે જેમ જલમાં મેલ મળી જાય છે તેમ ફરીથી મળતાં નથી; એટલે કામાદિકને શિથિલ કરે છે. માટે આ પક્ષમાં સોળમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગૃહત્યાગથી લઈને શુભ્રવા સુધીની પ્રથમ શૃંગલા પોતાથી થઈ શકે છે. અને આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ કામાદિકને ધુએ છે, તે બીજી શૃંગલા ભગવાનથી સાધ્ય થઈ શકે છે.

ત્યારે જ અદારમા શ્લોકમાં બતાવશે તે પ્રમાણે ભગવાનમાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ થવી, તે ત્રીજી શૃંગલા કમવાર પોતાનામાં થાય છે, એમ બતાવે છે. અર્થાત્ કામાદિક શિથિલ થયા નહિ હોય, તો ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ત્યાં શંકા થાય છે કે ભગવાનને તેમ કરવાનું શું કારણ હશે ? તેનું સમાધાન કરે છે કે પ્રભુ સત્પુરુષોના સુહૃદ્ છે; એટલે સાથે રહીને કામ કરનારા મિત્ર છે. માટે મિત્રરૂપ ભક્તોએ, શ્રવણાદિક વડે પહેલાં બનાવેલી સાધનની પરંપરા કરી, એટલે બીજી કામાદિકને ધોવાની પરંપરા પ્રભુ પોતે જ ન કરે તો મિત્રપણું ભાંગી જાય, અર્થાત્ ધર્મનું પાલન ન થાય; તેથી પ્રભુએ તેમ કરવું જોઈએ, એમ બતાવ્યું છે. (૧૭)

કામાદિક ધોવાઈ ગયા પછી જે થાય તે બતાવે છે:

નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ઘણે ભાગે કામાદિક નાશ પામે, ત્યારે નિત્ય ભાગવતની સેવા થડે ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળી ભક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—કામાદિક ધોવાયેલા છે પણ તેનો નાશ થયો નથી, તેથી કોઈ કોઈ સ્થળે તે કામાદિકની સત્તાની પ્રતીતિ થાય છે; એટલે શ્રવણમાં આગ્રહની માફક, પ્રતિબંધમાં કંઠની માફક, અને સત્સંગમાં લોભની માફક કામાદિક રહ્યા છે એમ બતાવવા માટે શ્લોકમાં પ્રાય પદ મૂકેલું છે. માટે તે કામાદિક પ્રતિબંધ કરનારા ન હોવાથી ભગવત્કથાનું હૃદયમાં શ્રવણ થાય છે અને ભગવાનના ભક્તોનું સેવન પણ નિરંતર થાય છે, તે બતાવવા માટે નિત્ય શબ્દ મૂકેલો છે. એટલે પહેલાં કથાનું શ્રવણ જ હતું અને હાલમાં દેવની માફક તેનું સન્માન થાય છે, એમ બતાવવા માટે કથાની સેવા લખી છે. એવી રીતે કથા કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે કહે છે કે ભગવાનમાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ થાય. અહીં દરેક સ્થળે “ભગવાન” શબ્દથી શુદ્ધ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તે ઉત્તમશ્લોક છે, એટલે ઉત્તમ પુરુષો જેનાં વખાણ કરે છે, અથવા ઉત્તમ જેની કીર્તિ છે એવા ભગવાન છે. એમ કહેવાથી સત્પુરુષો અને કથાસહિત, ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે, કેવળ ભગવાનમાં નહિ, એવો અભિપ્રાય છે. તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થયા પછી સત્પુરુષો કથાનો ત્યાગ ક્યારે પણ કરતા નથી. મોટું બાધક આવે તો પણ ચલિત ન થાય તેને નિષ્ઠા કહે છે. તેવી નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે કાલાદિક ઉપદ્રવોની સ્ફૂર્તિ જરા પણ થશે નહિ, એવો આશય છે. (૧૮)

અહીં સુધી પુરુષનો પ્રયત્ન છે; એટલે પુરુષે મોટો પરિશ્રમ કરીને પણ આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કરવું જ જોઈએ. આગળનું પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થશે; તે ત્રણ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:

यदा रजस्तमोभावाः कामलोभादयश्च ये ।

चेत एतैरनाविद्धं स्थितं सत्त्वे प्रसीदति ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે રજેગુણ અને તમોગુણના ભાવરૂપ, કામ લોભાદિક, ચિત્તમાં રહ્યા છે, તેનાથી નહિ વીંધાઇને રહેલું ચિત્ત, સત્ત્વગુણમાં સ્થિત થઇને પ્રસન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ત્યારે તો ચિત્તના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે; કેમકે ચિત્ત ત્રિગુણાત્મક છે. તેમ જ ગુણો તો પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે જ; માટે તે હૃદય ક્યારે પણ ભગવાનનું આસન થતું નથી; કેમકે ચિત્ત ત્રણગુણવાળું હોય ત્યાંસુધી તેમાં ગુણાતીત નિર્ગુણ પ્રભુ શી રીતે પધારે ? જ્યારે કામલોભાદિકના કારણરૂપ રજેગુણ અને તમોગુણનું સત્ત્વપાતું થાય, એટલે જેમ સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી ત્રાંબું અને લોહું સુવર્ણમય બની જાય છે, તેમ જ ત્રાંબું, લોહું અને સોનાથી બનાવેલ પાત્રને પણ સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ થવાથી સુવર્ણપાત્ર થાય છે, તેવી રીતે ભક્તિનો સ્પર્શ ચિત્તને થાય, એટલે ગુણાત્મક ચિત્ત સત્ત્વગુણવાળું થાય છે. રજેગુણ અને તમોગુણના ભાવો કામ ક્રોધાદિક અને કામલોભાદિક છે તે મિશ્રણ પામેલા સત્ત્વગુણના પણ ભાવ છે અને મૂલમાં ચક્રાર હોવાથી બીજા પણ મિશ્રભાવો છે, તે તટસ્થપણાથી એટલે અક્રેકથી જુદાપણાથી બતાવેલા છે. અને જે મોહાદિક પ્રસિદ્ધ ભાવો છે તે બધા જેમ ઘર વગરના થઈ ગયા હોય તેમ સ્થાન વગરના થયા છે, એમ બતાવે છે; માટે જ તેનો ઋણકના પૂર્વાર્ધમાં ક્રિયાસંબન્ધ નથી.

વાદી શંકા કરે છે કે તે કામલોભાદિક તો આગંતુક ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, તોપણ પૂર્વની વાસના વડે તેનો ચિત્તની સાથે સંબંધ શા માટે ન થાય ? ત્યાં કહે છે કે એ ભાવો સૂત્ર (દોરો) રૂપ છે. તે મૂળ ગુણરૂપ સોઈ વિના વીંધવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. માટે તે ભાવોથી ન વીંધાયેલું ચિત્ત રહે છે, ત્યારે લયની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતું પણ ચિત્ત, નિરંતર ઉત્પન્ન થતી ભક્તિને અનુસરીને ભક્તિના સ્થાનભૂત, સત્ત્વગુણના નિમિત્તવાળું થઇને ભગવાનના આવેશથી પ્રસન્ન થાય છે. અને જે ચિત્તની પ્રશંસા છે, તે ચિત્ત વડે, કાર્ય કરનારને દરેક કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં, કારણરૂપ કોઈ જાતનો પ્રકાશ છે. (૧૯)

હવે તેનાથી જે થયું તે કહે છે:

एवं प्रसन्नमनसो भगवद्भक्तियोगतः ।

भगवत्तत्त्वविज्ञानं मुक्तमङ्गस्य जायते ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે જેનું મન પ્રસન્ન થયેલું છે એવા, ભગવાનની ભક્તિના યોગથી મુક્તસંગ અનેતા પુરુષને, ભગવત્તત્ત્વનું વિશેષ કરીને જ્ઞાન થાય છે,

ભાવાર્થ:—એમ આગળ કહેલા પ્રકાર વડે, સ્થિર બનેલાં સાધનોની પરંપરાથી જેનું મન પ્રસન્ન થયું છે, એટલે મન સત્વાત્મક થાય ત્યારે “સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એમ શ્રીભગવદ્ગીતામાં લખેલું છે; તેથી દરેક વસ્તુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, પણ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે ભગવાન ગુણાતીત હોવાથી ગુણનું કાર્ય ભગવાન પાસે પહોંચી શકતું નથી. તે માટે કહે છે કે “ભગવદ્ભક્તિનો યોગ થાય છે” અને અંતઃકરણની પ્રસન્નતા પણ ભક્તિ માટે છે. અને ભક્તિ વડે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે; કેમકે ભક્તિથી મને દરેક રીતે જાણે છે, એવું ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય પણ છે. ભગવાનના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય એમ શ્લોકમાં કહ્યું છે. તેથી ગીતાજીમાં શ્રીભગવાને આજ્ઞા કરી છે કે “હું જેવો પ્રસિદ્ધ છું તેવા મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ વડે થાય છે, એ અર્થને અહીં ગ્રહણ કરેલો છે. જ્ઞાન શબ્દની આગળ વિ મૂકેલો છે; તેથી હથેલીમાં રહેલાં આમળાંનું જેમ બરાબર જ્ઞાન થાય છે, તેમ જ્ઞાનની વિશેષતા કહેવાનો અહીં અભિપ્રાય છે. અહીં અંગપણાને લીધે સંન્યાસની પણ જરૂર છે. તે માટે કહે છે કે “સુક્તસંગવાળાને તે જ્ઞાન થાય છે.” એટલે અંદર અને બહાર કોઈપણ જાતનો સંગ ન હોવો જોઈએ; કેમકે “વિષયના આવેશવાળું જેનું ચિત્ત હોય છે, તેને વિષ્ણુભગવાનનો આવેશ ઘણો દૂર રહે છે,” એ ન્યાયથી ચોતરફના ત્યાગ સિવાય ભગવાનનો આવેશ થતો નથી. અને તેથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ નથી. માટે સંન્યાસને કારણપણું છે. (૨૭)

એમ વિશેષ જ્ઞાન થાય ત્યારે જે ક્ષણ થાય તે કહે છે:

મિચ્યંતે હૃદયગ્રન્થિરિચ્છ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ દૃષ્ટ્વા એવાત્મનીશ્વરે ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—આત્મરૂપ ધર્મરતું દર્શન થાય ત્યારે હૃદયની ગાંઠ ભેદાઈ જાય છે, દરેક સંશયો છેદાઈ જાય છે અને આનાં કર્મોનાં પણ ક્ષય થાય છે.

ભાવાર્થ:—ચૈતન્ય અને અચૈતન્યની ગાંઠ થાય, તે અવિદ્યાનું કાર્ય છે. તે જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થાય છે. વેદમાં લખ્યું છે કે “જે જાણવાથી આ બધું વિશેષ જણાઈ જાય છે;” તેથી દરેક વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી સર્વે સંદેહો નિવૃત્ત થાય છે. એટલે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ જલનું જેમાં સિંચન થઈ રહ્યું છે, તેવી આત્મારૂપ પૃથ્વીમાં કર્મનું બીજ ઊગે છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉષ્ણ કાળના તાપ વડે જળ જેમાંથી સુકાઈ ગયું છે એવી આત્મારૂપ ઊષરભૂમિમાં (જેમાં બીજ વાવવાથી પણ ઊગે નહિ તેવી ભૂમિ) કર્મનું બીજ ઊગતું નથી. તેથી સમગ્ર કર્મોનો પણ ક્ષય થાય છે. આ બધું થવું તે, ગમે તેવા પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનું કાર્ય નથી, પણ બ્રહ્મની સાથે આત્માની એકતાના અનુભવનું કાર્ય છે. તે કહે છે: આત્મપણાથી જ્યારે ભગવાનનો અનુભવ

થાય ત્યારે તે કૃણ થાય છે, તે સિવાય નહિજ. તે માટે શ્લોકમાં નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આત્માના અનીશ્વરપણાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો, ઈશ્વરપણામાં નિવૃત્ત થતા નથી, તેમ જ બીજાનું ઈશ્વરપણું સમજવામાં આવે ત્યારે પણ તે નિવૃત્ત થતા નથી; કેમકે બીજાના ઈશ્વરપણાનું અજ્ઞાન, પોતાના સંસારનું કારણ નથી. (૨૧)

આમ સર્વ પ્રકરણના અર્થનું નિષ્પણ કરીને પુરુષનો પ્રયત્ન કયાંસુધી રહેલો છે, તેવો સંદેહ થતાં પ્રયત્નનો વિષય કહે છે:

અતો વૈ કવયો નિત્યં ભક્તિં પરમયા મુદા ।

વાસુદેવે ભગવતિ કુર્વન્ત્યાત્મપ્રસાદનીમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—માટે નિશ્ચયે કરીને યદ્વા પુરુષો, પરમ હર્ષ વડે વાસુદેવ ભગવાનમાં હૃમેશાં આત્માને પ્રસન્ન કરનારી ભક્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક અંતઃકરણમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ કરવો, એ પ્રયત્નનો નિચોડ છે. તેનાથી ભગવાનની કૃપા થાય, અથવા અંતઃકરણમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તે કૃણ છે. વૈ નિશ્ચયથી પોતાનો એવો નિશ્ચય બતાવે છે. “કવિઓ ભક્તિ કરે છે,” એમ કહ્યું છે; તેથી શબ્દના તાત્પર્યને જાણનાર હોય તેને શબ્દબલના વિવેકથી એવા અર્થનો નિશ્ચય થાય છે એમ બતાવ્યું છે. સાધનનું પણ સુખરૂપપણું છે; તેથી હૃમેશાં ભક્તિ કરે છે; એટલે ક્ષણે ક્ષણે ભક્તિ કરે છે. આમ પ્રતિક્ષણે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાથી અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભક્તિ થવાનો વિષય સત્ત્વગુણમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન છે. ભક્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને ભક્તિમાં પ્રયત્ન સાધનપણાથી કરવો જોઈએ અને શબ્દબલનો વિવેક રાખવો જોઈએ, આવો અભિપ્રાય છે. તેથી સૂત પૌરાણિક વગેરેનો પ્રથમાધિકાર (હીનાધિકાર) સિદ્ધ થયો છે. (૨૨)

ઉપર ભક્તિના વિષયરૂપ વાસુદેવ ભગવાન કહ્યા છે, તેમાં સંદેહ થાય છે કે એવો નિયમ શો કે સત્યભૂતિમાં જ ભક્તિ કરવી; કેમકે રજોગુણ અને તમોગુણની ભૂતિમાં ભક્તિ કરવાથી પણ તેને બ્રહ્મપણું હોવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય જ, તેમ જ વિષ્ણુભક્તિની પેઠે શિવાદિકની ભક્તિ પણ જ્ઞાન સિદ્ધ કરનારી છે; કારણ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવજી, એ ત્રણેમાં બ્રહ્મનું તુલ્યપણું છે. તે શંકાનું સમાધાન પાંચ શ્લોકો વડે કરે છે:

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ પ્રકૃતેર્ગુણાસ્તૈ-

યુક્તઃ પરઃ પુરુષ એકઃ સ્વહાસ્ય ધત્તે ।

સ્થિત્યાદયે હરિવિરશ્ચિદ્દેતિસંજ્ઞાઃ

શ્રેયાંસિ તત્ર સ્વલુ સત્ત્વતનોર્નૃનાં સ્યુઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણ એ માયાના ગુણ છે, તે ગુણોથી યુક્ત, એક પરપુરુષ, અહીં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં હરિ, બ્રહ્મા, અને હર એવી સંજ્ઞાને ધારણ કરે છે. તેમાં સત્ત્વગુણવાળા વિષ્ણુથી મનુષ્યોને નિશ્ચયાત્મક શુભ ફળો થાય છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માને ગુણશેષપણું નથી તો પણ ગુણરૂપઉપાધિના વિશેષ-પણાથી ફળમાં વિશેષપણું રહેલું છે. બાકી માધ્યમિક વૈષ્ણવોના મતની માફક ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી; એટલે માધ્વ વૈષ્ણવો જેમ જીવપણું માને છે તેમ અહીં બ્રહ્મા અને શિવનું જીવપણું માનેલું નથી.

તે ગુણો પણ બ્રહ્માના નથી. જે બ્રહ્માના હોય તો ઉચ્ચ અને નીચ ગુણને ઉત્પન્ન કરવાપણાથી સ્વરૂપ પણ જુદું થાય; પરંતુ કાર્યવશથી તે ગુણોને ગ્રહણ કરવામાં હોષ નથી; કેમકે એક જ પુરુષ સ્નાન, ભોજન, અને અંદરનું કાર્ય કરે છે.

અહીં ચૈતન્યમાં ભેદ માનનારાઓ શંકા કરે છે કે પુરુષ ત્રણગુણવાળો છે, તેથી તે ગુણોની પ્રેરણા પ્રમાણે તે તે કાર્ય કરવાનો સંભવ થાય તેમ અહીં પણ હોય તો બીજા ગુણો કાર્ય કરવા માટે ગ્રહણ કરાય અને તેની પરંપરાનો વિચાર કરીએ તો કયાંય વિશ્રામ આવે નહિ. ભેદો ઘણા થઈ જાય છે; તેથી કોઈ સ્થળે સહજગુણોનો સંબંધ કહેવો જોઈએ. અને તેમ થવાથી (ગુણોનો સંબંધ થવાથી) સ્વરૂપ પણ જુદું થઈ જાય. એવી કોઈ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો કરે છે અહીં ઘણા વાદીઓ જુદું જુદું નિરૂપણ કરે છે. સાંખ્યમતના અનુયાયીઓ, પ્રકૃતિનો નિત્ય સંબંધ માને છે; એટલે તેઓ કર્મેશ્વરવાદી હોવાથી પ્રકૃતિ વડે નિત્ય બંધાયેલું ચૈતન્ય જ ઈશ્વર છે એવો તેનો સિદ્ધાંત છે. અને બીજા પાતાંજલો અને માયાવાદીઓ પ્રકૃતિનો સંબંધ જ નથી પણ ભ્રમથી જ દેખાય છે, એમ કહે છે. અને શ્રી ભાગવતના સિદ્ધાંતમાં તો ભગવાનમાં સહજ કર્તાપણું છે. ત્યાં ^૧કાર્મક રૂપ, પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદ વડે બેરૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ^૨જેમ પંચમહાભૂતના પદાર્થો

૧ અક્ષરાત્મા દૃટરથ ચૈતન્યનો એક ભાગ છે.

૨ ત્યાં શંકા કરે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષ વગરનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી. તેથી સાધનરૂપ તે પ્રકૃતિપુરુષ સિવાય તેઓનું નિર્માણ ન થઈ શકે. તેથી તે બન્ને નિત્ય છે એમ માનવું એટલે સાંખ્યમતની માફક ત્યાં પણ વિશ્રામ થયો. તેથી સાંખ્યોથી આમાં શું વિશેષ છે ? ભ્રમથી સંબંધ માનીએ તો માયાવાદીથી શું વિશેષ છે ? એવી આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિ પુરુષ વગર પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તે દૃષ્ટાંતથી કહે છે.

ઉત્પન્ન કરવા માટે પંચમહાભૂતોની જરૂર છે; પરંતુ પંચમહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરવામાં પંચમહાભૂતોની જરૂર નથી. તેમ પ્રકૃતિના પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપે પ્રકૃતિની જરૂર છે પણ પ્રકૃતિ પુરુષને ઉત્પન્ન કરવામાં તેની જરૂર નથી. અને પ્રાકૃત પદાર્થનું નિર્માણ કરવામાં તેની જરૂર હોય તેથી કાંઈ સ્વરૂપમાં ભેદ કે દોષ આવવાનો સંભવ નથી. એક જ પુરુષ આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય માટે ત્રણ ગુણને ધારણ કરે છે. તે બ્રહ્મભૂત પરપુરુષ હરિ, બ્રહ્મા અને મહાદેવ એવાં નામ ધારણ કરે છે. વ્યાકરણના નિયમથી અહીં દ્વિવિગ્નિહર એ સ્થળે દ્વન્દ્વ સમાસ કર્યો છે, તેથી ત્યાં નિયમ પ્રમાણે ત્રણ નામને ધારણ કરાય છે. અથવા ઇતિ શબ્દને દ્વન્દ્વ સમાસને અતે રાખવામાં આવે તો દરેક સ્થળે સંબંધથી જોડાય છે. સંજ્ઞા કેવળ સ્વરૂપ માત્ર જ હોવાથી ત્યાં વ્યાકરણનિયમથી પ્રત્યય મૂકવામાં આવ્યો નથી, જેવી રીતે વેવદત્તેતિસંજ્ઞા થાય છે. તેમ જ ઇતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકારમાં થાય છે તેથી એકની બીજી ઘણી સંજ્ઞાઓ થાય છે એમ પણ બતાવ્યું છે. તેથી આ સત્ત્વાદિક ગુણો કાર્ય કરવા માટે કરણપણાથી (સાધનપણાથી) લીધેલા છે; પણ નિરંતર તેનું ગ્રહણ હોવાથી ઉપાધિરૂપ થઈ ગયા છે. તેથી જેનું ભજન કરવામાં આવે તે ઉપાધિમાં જ જાય છે; તે માટે સત્ત્વગુણની ઉપાધિવાળા વિષ્ણુ જ સેવન કરવા યોગ્ય છે એમ કહે છે. તેમાં આવી રીતે નિર્ણય સમજવાનો છે કે સેવક જેવા સેવારૂપને જુએ છે, તેવું પોતાનું પણ રૂપ સંપાદન કરે છે. એટલે વિષ્ણુની ભક્તિ કરનારનું રૂપ વિષ્ણુના ગુણને મળતું થાય છે. શિવજીની ભક્તિ કરનારનું રૂપ શિવજીના ગુણને મળતું થાય છે. તે સાધનો જો કે પાપરહિત ભગવાનને અન્યથા કરવાને એટલે જુદી રીતે કરવાને સમર્થ નથી જ, તો પણ જીવને જુદી રીતે કરે છે. માટે જેવા રૂપ વડે કે સાધન વડે અન્યથાભાવ ન થાય, તેવા રૂપવાળા ઈશ્વરની સેવા કરવી યોગ્ય છે; કેમકે તેમાં નાશ થવાની શંકા રહેતી નથી. જો કદાચિત્ સેવાની પુદ્ધિ ગુણરૂપ ઉપાધિમાં પ્રવેશ ન કરે તો ગમે ત્યાં સેવા કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રહેતી નથી; જેમ બ્રહ્મભાવવાળાને કોઈ પણ સ્થળે હરકત રહેતી નથી. અને “ તેને જેવી રીતે ઉપાસે છે ” એ વાક્યસ્થળમાં પણ તેવો જ નિર્ણય આપ્યો છે. કદ્યાણુકારી શુભશ્ચ સત્ત્વતનુમાં થાય છે, એમ કહ્યું. ત્યાં ભજન કરવા યોગ્ય સ્વરૂપોમાં જન્ય અવ્યયથી સંમતિ આપે છે, તે ચુક્તિપૂર્વક છે. સત્ત્વતનુ એટલે સત્ત્વગુણી શરીરવાળા ભગવાન કહ્યા છે. તેમાં તનુ શબ્દથી દૃઢ ઉપાધિપાત્રું બતાવ્યું છે. નૂર્ણ કહેવાથી સાધારણ જીવો કહેલા છે. બાકી તે તે નિયતગુણવાળાને તો તેની સાથે ઉપાધિ છે; એટલે જેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરે છે તે સ્વરૂપ સાથે તેઓને પણ તેવી ઉપાધિ

થાય છે. તેથી તેના સ્વરૂપની ઉપાધિ નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેમાં સાચુજ્ય ભાવે રહેલા તેના ભક્તોની ઉપાધિ પણ નિવૃત્ત થાય છે. તેથી સર્વ ઘટે છે. (૨૩)
આ અર્થ જૂઠ છે માટે દૃષ્ટાંત કહે છે કે:

પાર્થિવાદારુણો ધૂમસ્તસ્માદમિસ્ત્રાયીમયઃ ।

તમસસ્તુ રજસ્તસ્માત્સત્ત્વં યદ્ બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા કાષ્ઠથી ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વેદમય અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે તમોગુણ બ્રહ્મથી રજોગુણરૂપ બ્રહ્મ થાય છે અને રજોગુણરૂપ બ્રહ્મથી સત્ત્વગુણરૂપ બ્રહ્મ થાય છે. અને તે અનુભવરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રકાશની જરૂરતવાળાઓ તેજને શોધે છે. તેમાં પણ જે પ્રકાશો અગ્નિથી સિદ્ધ થાય છે, તેવા પદાર્થોમાં અગ્નિને શોધે છે. તે અગ્નિ લોકમાં કાષ્ઠો (લાકડાં)માં રહેલો છે. તે લાકડાં પૃથ્વીની પ્રકૃતિવાળાં છે. અને લાકડાંનું પહેલું રૂપ પૃથ્વીનો સંબંધ છે, એટલે વૃક્ષરૂપ છે. અર્થાત્ પૃથ્વીમાં વૃક્ષો ભ્રમે પછી તેને કાપવામાં આવે અને પછી તે સુકાઈ જાય ત્યારે તે કાષ્ઠ કહેવાય છે. પાણીના ભાગથી ધુમાડાને ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેજના અંશથી અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવાપણું થાય છે. અગ્નિમાં પણ અલૌકિક અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિકકર્મમાં ઉપયોગમાં આવે છે, તેમાં દેવતાનો સંબંધ હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન વેદ કરે છે. તેમાં પણ લોકમાં જ્યારે બીજા સમયમાં અગ્નિની ઇચ્છા થાય ત્યારે જલના ભાગવાળી પૃથ્વીમાં લાગેલાં કાષ્ઠનો સંગ્રહ કરે છે. તે મૂળપ્રલોકમાં પાર્થિવ શબ્દથી કહેલ છે. તેથી ધુમાડો ન થાય તેવાં સૂકાં લાકડાંનો સંગ્રહ થાય; તેથી બળતા અગ્નિનો સંગ્રહ થાય, તેથી પરલોકમાં પ્રકાશ કરનાર વૈદિક અગ્નિ થાય છે. તેથી અગ્નિનું પહેલું રૂપ માટીના પિંડ જેવા કાષ્ઠરૂપ છે અને છેલ્લું સ્વરૂપ વૈદિક અગ્નિપણું છે.

અથવા જળમાં અગ્નિના કેવળ આધારપણાને કાષ્ઠ સંપાદન કરે છે, તેને ધુમાડો સૂકવે છે અને અગ્નિ તેને પરિપકવ કરે છે. એટલે જળ ઘોડાક અગ્નિને મટાડે છે, તોપણ માટીનો ઘડો કાચો હોય છે ત્યારે તે જલના સંબંધથી ભીનો હોય છે. તે ભીના ઘડાને પકવવા માટે કુંભાર નીલાકામાં નાખે છે, ત્યારે તેમાં ખડકેલાં કાષ્ઠ વગેરે સળગવાથી તે ઘડામાં અગ્નિ આવે છે. તેથી ધુમાડો થઈને તે પ્રથમ ઘડાને સૂકવે છે અને પછી અગ્નિ તેને પરિપકવ બનાવે છે. એવી રીતે તેજની પણ જુદી જુદી ઉપાધિથી ઘડાનો જુદો જુદો ઉપકાર થાય છે. તેમ બ્રહ્મની પણ તમોગુણરૂપ ઉપાધિથી લૌકિક લોગ સંપાદન કરવાપણું થાય છે,

રજ્જેગુણ ઉપાધિથી કર્મ સંપાદન કરવાપણું છે અને સત્ત્વ ગુણરૂપ ઉપાધિથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાપણું છે. દૃઢ ઉપાધિરૂપ તે બ્રહ્મ છે. એટલે જે તમોગુણરૂપ બ્રહ્મ છે તેથી રજ્જેગુણ યુક્ત બ્રહ્મ ઉત્તમ છે; કારણ કે તે સત્ત્વ ગુણરૂપ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપ જ છે. તે માટે મૂળમાં વર્ણન શબ્દ લખેલો છે. એટલે દર્શન તે અનુભવરૂપ છે. એમ “દૂર નહિ અને દૂર છે” એવા પ્રકારે અહીં પણ કહ્યું છે; તેથી ઉપાધિયુક્ત બ્રહ્મ પોતાના સેવકનું કાર્ય પણ વિલક્ષણ કરે છે એમ કહ્યું છે. આનાથી પૂર્વના શ્લોકમાં તે તે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મના ભજનને કરનાર જીવને અનુસરીને સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એમ ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને આ શ્લોકમાં તો તે તે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મને જ લઈને ત્રણ પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. આટલો પહેલા શ્લોકથી આ શ્લોકમાં તદ્દાવત છે. (૨૪)

અહીં સદાચારનું પ્રમાણ આપે છે:

મેજિરે મુનયોઽથાગ્રે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ।

સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—આગળ છગુણોવાળા, ઇન્દ્રિયાતીત, વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ભગવાનનું ભજન મુનિઓ કરતા હતા. તેને અનુસરનાર, કલ્યાણને માટે અહીં થાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્માને માટે ભજન કરવામાં ભગવાનને જ ભજતા હતા, એમ બતાવવા સારુ આત્મનેપદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ઘણા મુનિઓ હોવાથી બહુવચન કહ્યું છે. તેથી ભક્તિ કરવાનો સદાચાર દૃઢ કર્યો છે. ભજન કરનાર નિર્દોષ હતા, તે બતાવવા માટે મુનયઃ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે; એટલે મનન સુધી એ પદાર્થના અનુદાનથી સત્ત્વપણું બતાવ્યું છે. અથ અભ્યય અધિકાર દર્શાવે છે. તેથી અજ્ઞાન દશામાં ભજન કરતા ન હતા; એટલે મુનિઓ થઈને પછી ભજન કરતા થયા છે, એમ બતાવ્યું છે. “આગળ સત્યયુગમાં ભજન કરનારા હતા,” એવું વાક્ય હોવાથી તેથી સત્યયુગમાં ભજન કરતા હતા એમ લખ્યું છે. બ્રહ્મરૂપતા અને અલોકિકતા બતાવવા માટે ‘ભગવાન’ અને ‘અધોક્ષજ’ એવાં બે નામ આપ્યાં છે. એટલે પ્રભુ છ એશ્વર્યયુક્ત છે અને જેનામાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન નીચે રહે છે તેવા છે. ઉપાધિની મુખ્યતા બતાવવા માટે સત્ત્વ (સત્ત્વરૂપ) કહેલ છે. તે સત્ત્વ તો બ્રહ્માદિકમાં પણ રહેલ છે માટે તેને ભજતા હશે? એવા સંદેહની નિવૃત્તિ કરવા માટે અહીં “વિશુદ્ધ” કહેલ છે. ત્યારે ભજન કરનારને શું ફળ થયું, એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે તેના ફળની શી વાત કરવી? તે ભક્તોની પાછળ રહેનારા તેના સેવકો પણ મુક્ત થઈ જાય છે. અથવા તે માર્ગમાં વર્તનારા ખીજ પણ જે હોય છે તે પણ કલ્યાણ માટે કલ્યાય છે; એટલે તેને જીવ-

સ્વરૂપનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પણ આ જન્મમાં અહીં જ આનંદ મળે છે, બીજા જન્મમાં નહિ. તેથી જલદી શુભ ફળને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી સત્ત્વગુણરૂપ બ્રહ્મનું જ સેવન કરવું જોઈએ, એમ બતાવ્યું છે. (૨૫)

હવે રજોગુણરૂપ અને તમોગુણરૂપ બ્રહ્મના સેવક ભજન અને ફળનું સ્વરૂપ કહેવા માટે સત્ત્વરૂપ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પુનઃ બતાવે છે. અથવા કાલની મુખ્યતા હોવાથી સત્યયુગમાં સત્ત્વગુણરૂપ બ્રહ્મનું ભજન બલે થતું હોય, પરંતુ ત્રેતાયુગ વગેરેમાં શી રીતે તેનું ભજન થાય, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:

મુમુક્ષવો ધોરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનથ ।

નારાયણકલાઃ શાન્તા મજન્તિ હ્યનસૂયવઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—ધોરૂપવાળા ભૂતપતિઓને છોડી દેઈને, કેઈની પણ નિંદા નહિ કરનારા, અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા, શાંત પુરુષો નારાયણ ભગવાનની કળાને ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—સત્ત્વગુણનું ફળ મોક્ષ છે અને તે જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે અને તે જ્ઞાન શાંત અતઃકરણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે. તેમ જેનું ભજન કરવું તેનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ. તેથી ધોરૂપનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્ત પણ ધોરૂપવાળું થાય છે, માટે સ્વરૂપમાં ભેદ નથી, તો પણ સત્ત્વભૂતિનાં પણ ધોરૂપોને અને ધોરૂપેવાને પણ છોડીને પેહેલાં મોક્ષના સાધનપણાથી, કુલાચારથી અને શ્રદ્ધા વડે રાજસ વગેરેનું ભજન પ્રાપ્ત થયું હોય તે ગુણોનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તેનો પરિત્યાગ કરીને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે બીજો ક્રમ કહે છે કે બ્રહ્માંડની અંદર રહેનારા નારાયણ ભગવાનની કલાઓ એટલે ધર્માવતારો છે. તે જ્ઞાનશક્તિરૂપ છે. તેઓનું ભજન કરે છે, એટલે બીજાં રૂપોમાં દુષ્ટબુદ્ધિ રહિત થઈને મત્સ્યાદિ રૂપનું અથવા રામચંદ્રાદિક રૂપનું ભજન કરે છે. આ ભજન કાંઈ ભક્તિમાર્ગનું નથી; પરંતુ જીવોને ક્રોધપણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય, તે માટે ધર્મમાર્ગની રીતે ભજન છે; તેથી હમેશાં ધર્મમાર્ગમાં સંદેહ રહિતનું જ ભજન કરે છે, પરંતુ ઇચ્છિત ફળ આપનાર છતાં પણ નૃસિંહાદિકનું ભજન કરતા નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો પ્રભુની મુખ્યતા હોવાથી તેના પ્રયોજનરૂપ શાંત ધોરૂપાદિકપણાનું દુર્બલપણું છે, તેથી પ્રભુનાં દરેક રૂપો (એક સ્વરૂપે જ) ભજન કરવા યોગ્ય છે. (૨૬)

હવે રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ સામગ્રીનું ફળ કહે છે:

રજસ્તમપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્મજન્તિ વૈ ।

પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ ચ્છિદ્ર્યૈશ્વર્યપ્રજેપ્સવઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, અને પ્રજાની ઇચ્છાવાળાઓ, અને રજેગુણ તેમ તમોગુણની પ્રકૃતિવાળા પુરુષો, પોતાના સરખા સ્વભાવવાળા પિતૃ ભૂત અને પ્રજેશોને ભજે છે.

ભાવાર્થ:—શરીર, ગુણ અને સ્વભાવના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના ગુણો છે. તેમાં સ્વાભાવિક ગુણોનું ઉદ્ભવન થઈ શકતું નથી. વળી શરીરરૂપ ગુણો જીવની મૂઢ દશામાં જ બલવાન દેખાય છે, અને ધર્મરૂપ ગુણો સત્સંગ અને શાસ્ત્રના શ્રવણ વગેરે કરવાથી વધે છે. સત્સંગાદિક ન હોય તો ઘટે છે. તેમાં જે વિવેકી હોય છે તે સત્શાસ્ત્ર અને સત્સંગને સમજે છે, તો પણ સ્વભાવથી પોતે રાજસ અથવા તામસ હોવાથી તેવા ગુણવાળાને ભજે છે. ભજન પણ સજ્જની હઠ સુધી થાય છે. તે સજ્જ પોતાના જેવામાં થાય છે. તેથી પોતાના સ્વભાવથી મળતા સ્વભાવવાળા દેવોનું જ તેઓ ભજન કરે છે, એમ બતાવવા માટે નિસ્વાર્થવાળા વૈનો પ્રયોગ કર્યો છે. રજેગુણી તમોગુણી દેવોનો ચાકર વર્ગ પણ તેવો જ હોય છે, તે બતાવવા માટે પિતૃ-ભૂત અને પ્રજાના અધિપતિ કહેલા છે. એટલે તેઓના અધિપતિ કાલ શિવ અને બ્રહ્મારૂપ છે. તે ત્રણ દેવતાઓ જેના આદિભૂત થયેલા છે તેવા કુદ્ર દેવતાઓને રજેગુણી અને તમોગુણી ભજે છે. તેમાં શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી, પિતૃઓના ભજનમાં અને શક્તિના ભજનમાં ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ક્ષણરૂપ છે. પ્રજાના ઇંશ બ્રહ્માજીનું ભજન કરવાથી પ્રજાની પ્રાપ્તિરૂપ ક્ષણ છે. તેમાં પણ તેની ઇચ્છા થાય છે કે અમને અમુક ક્ષણ મળશે. ખાકી તે ક્ષણની પ્રાપ્તિ થવી તો અત્યંત દુર્લભ છે; કારણ કે જેનું ભજન કરે છે તે ક્ષણ આપનાર તામસ છે. (૨૭)

આમ સત્ત્વગુણવાળી મૂર્તિમાં યુક્તિપૂર્વક ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરીને દરેક પ્રમાણો અને સાધનોની સમાપ્તિ ત્યાં જ થાય છે, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે:

વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મત્સ્યાઃ ।

વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥૨૮॥

વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।

વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—સમસ્ત વેદ વાસુદેવનું જ પ્રતિપાદન કરે છે; યજ્ઞ વાસુદેવમાં પરાયણ છે; યોગ વાસુદેવપર છે; તમામ ક્રિયાઓ વાસુદેવ ભગવાનમાં જ પરાયણ છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે; તપ વાસુદેવપર છે; ધર્મ વાસુદેવપર છે અને ગતિ વાસુદેવપર છે. ૨૮-૨૯

ભાવાર્થ:—પ્રથમ અધિકારમાં સર્વગુણમય છે, એટલે એકમાં પણ દોષ

ન હોવાથી જ્ઞાનની મુખ્યતા છે. અને યુક્તિની મુખ્યતા હોવાથી સર્વેમાં સત્ત્વગુણપણું પણ છે. તેમાં વેદ સાત્ત્વિક પ્રમાણ છે, યજ્ઞ પણ સાત્ત્વિક છે, યોગ સ્નાદિક ક્રિયાઓ, જ્ઞાન, તપ, શિષ્ટાચાર અને સ્વર્ગ એ તમામ સાત્ત્વિક છે, માટે સત્ત્વગુણ સિવાય પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો પ્રમાણભૂત નથી; પરંતુ તે રાજસ અને તામસ છે. એવી રીતે સાધનોમાં પણ રાજસ અને તામસનો પરિત્યાગ કરી સાત્ત્વિક સાધનો કરવાં જોઈએ, એમ દરેક સ્થળે સાત્ત્વિક ભાવ કરવો જોઈએ. એ પ્રથમાધિકાર છે. અને આ બધાં વેદાદિક કથાં છે તે મધ્યમાધિકારમાં અને ઉત્તમાધિકારમાં જુદી રીતે કહેવાનાં છે. આ બધાં અંતઃકરણને શુદ્ધ કરી સુખરૂપ ક્ષણ આપનારાં હોવાથી તેઓને સત્ત્વગુણપણું છે; કારણ કે સુખને સાત્ત્વિકપણું છે અને શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણમાં સ્ફુરણમાન થતા આનંદને પણ સત્ત્વગુણપણું છે. શ્રુતિ, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ એ પાંચ^૧ શાસ્ત્રો મુખ્ય છે. સર્વોં અંગભૂત ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેમાં આ શ્રીભાગવત વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર છે. પાશુપત શાસ્ત્ર તો, પારકો મત બતાવવા^૨ પૂરતું છે; તેથી જોડેલા ભાગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તેટલા જ ભાગમાં તે પ્રમાણ છે, પણ સમગ્ર પ્રમાણ નથી. તેમાં વેદ, સાંખ્ય અને યોગ, તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રની જ્યાંસુધી એકવાક્યતા ન થાય ત્યાંસુધી વૈષ્ણવ શાસ્ત્રની દૃઢતા થાય નહિ; તેથી તેઓની એકવાક્યતાનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ વેદ, વેદના અર્થરૂપ યજ્ઞ, યોગશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા યમનિયમાદિક, સાંખ્યશાસ્ત્ર, અને સાંખ્યમાં કહેલું પરમ સાધનરૂપ તપ, ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલી ઉત્તમ ગતિ, તે બધું વાસુદેવ ભગવાનમાં જ પરાયણ છે. એવી રીતે યુક્તિપૂર્વક ક્ષણ અને સાધનના સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. (૨૮-૨૯)

જ્ઞાનકે પ્રથમાધ્યાયમાં છ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તેમાં તૃતીય પ્રશ્નમાં શ્રી-કૃષ્ણના અવતારનું પ્રયોજન પૂછેલું છે. પરંતુ સૂતપૌરાણિક અને જ્ઞાનકાદિકને પહેલાં અધિકાર હોવાથી, બીજા અવતારની સમાન શ્રીકૃષ્ણાવતાર છે, એવું તેઓને જ્ઞાન છે; તેથી અહીં તે અવતારની હકીકત નહિ કહેતાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અવતારોની કથા કહેશે, અને અવતારનું પ્રયોજન પણ કહેશે; તેથી ચોથા પ્રશ્નમાં “ શ્રીકૃષ્ણનાં ઉદારચરિત્રો કહો ” એમ પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર પાંચ શ્લોક વડે આપે છે:

૧. સાહ્યં યોગઃ પશ્ચરાત્ર વૈદાઃ પાશુપતં તથા । એમ મહાભારતના મોક્ષ ધર્મમાં સાંખ્ય યોગ પાંચરાત્ર વેદ અને પાશુપત એમ પાંચની ગણના કરી છે.

૨. एकं साहस्यं च योगं च वेदारण्यकमेव वा परस्परान्नान्येतानि पश्चरात्रं च कथ्यते । એમ સાંખ્ય યોગ વેદ ઉપનિષદ અને પંચરાત્ર એને અંશરૂપ કહેલાં છે, તેમાં પાશુપતને ગણ્યું નથી.

સ एवेदं ससर्जाग्ने भगवानात्ममायया ।

सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—તે જ પ્રભુએ પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં સર્વ કરવાને સમર્થ હોવાથી, ઉચ્ચ અને નીચરૂપવાળી, ગુણમયી, પોતાની માયાથી આ જગતને સર્જેલું છે.

ભાવાર્થ:—જગતને સૃષ્ટિ, જગતમાં પ્રવેશ, જગતનું વિવિધપણું, લોગ અને રક્ષા એ પાંચ લીલા ક્રમવાર સગુણ નિર્ગુણનો અભેદ બતાવવા માટે પાંચ શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરવા લાયક છે. હવે સૃષ્ટિ તો નિર્ગુણથી જ થાય છે; કેમકે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ નિર્ગુણ ત્રણે માયાથી ગ્રહણ કરેલા છે, એમ આગળ નિરૂપણ થશે. અને ત્રણે ગુણ રજોગુણથી મિશ્રિત થાય ત્યારે સૃષ્ટિ થાય છે, તમોગુણથી મિશ્રિત ત્રણે ગુણો થવાથી સંહાર થાય છે અને સત્ત્વ ગુણથી મિશ્રિત ત્રણે ગુણો થાય ત્યારે પાલન થાય છે.

શુદ્ધ ત્રણે ગુણો તો તે ગુણોના અધિષ્ઠાતા દેવતાના શરીરરૂપ છે. આ જગતને સર્જ્ય એમ કહેવું છે; તેથી દેખાતું સમગ્ર જગત કાર્યરૂપ છે. આકાશ વગેરેની પણ નિત્યતા નથી. આગળ જગત સર્જ્ય છે એમ કહેવાથી પ્રથમ સૃષ્ટિનો બોધ થાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “એ બ્રહ્મથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયેલ છે” એ શ્રુતિથી શાક્ષાત્ બ્રહ્મે આ બધું કર્યું. એ પહેલી સૃષ્ટિ છે.

વૈદિક પક્ષમાં પોતાનો ધર્મ, પોતાની શક્તિ, કાલ, કર્મ અને સ્વભાવની સૃષ્ટિ પહેલી છે અને અનંત ગુણવાળા અને પૂર્ણ ભગવાને જ દરેક થવાના સામર્થ્યવાળી પોતાની માયા શક્તિ વડે પોતારૂપ આ જગત સર્જેલું છે. તે માયાનું સ્વરૂપ કહે છે કે ઉચ્ચ અને નીચ સર્વનું સ્વરૂપ બતાવી તદ્રૂપ થવાવાળી તે માયા છે. તેમાં પોતાના આત્માને પધરાવોને પ્રકટ થતા ભગવાન જગદ્ગરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. એમ કરવામાં સુવર્ણકાર (સોની) મૂર્તિ જેમ કરે છે તેમ સહેલાઈથી સૃષ્ટિ થાય છે. તે માયા ભગવાનની નજદીક રહે છે; નિદ્રા પણ ભગવાનની શક્તિ છે. તે જીવને ભગવાનની સમીપ લઇ

૧. બ્રહ્મા શિવ અને વિષ્ણુ એ મહાદેવો રજોગુણ તમોગુણ અને સત્ત્વગુણરૂપ અનુક્રમે છે. તેમાં રજોગુણમિશ્રિતથી સૃષ્ટિ, તમોમિશ્રિતથી સંહાર, અને સત્ત્વમિશ્રિતથી જગતનું પાલન થાય છે. તેમ વાયુમહિતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે પુરુષ કાલ અને વિરાટ સ્વરૂપથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ પાલન અને સંહાર કરે છે. અનિરુદ્ધ પ્રભુમ્ન અને સંકર્ષણ રૂપથી વિષ્ણુ સૃષ્ટિપાલન અને સંહાર કરે છે તેમજ ભવ મૃત અને હર એ ત્રણ સ્વરૂપથી શિવજી સૃષ્ટિપાદિ કરે તેમ કર્મ પુરાણમાં કહ્યું છે કે ભગવાનની જ્ઞાનરૂપ એક મૂર્તિ વાસુદેવ છે તે ગુણાતીત છે. રુદ્ર નામની શેષરૂપ તામસ મૂર્તિ છે, તે સંહાર કરે છે. સત્ત્વગુણયુક્ત પ્રભુમ્ન મૂર્તિ પાલન કરે છે. અને અનુનિદ્ર નામની ચોથી રાજસ મૂર્તિ સૃષ્ટિ કરે છે. તેથી સગુણ અગુણ અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

જાય છે. તેમાં માયા સુધી જીવ જાય ત્યારે જીવને સુષુપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ જીવને કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન રહેતું નથી. એવી રીતે નિદ્રા શક્તિ જીવને પોતાના સ્થાનમાં લાવે છે. પણ વિદ્યારૂપ ભગવાનની શક્તિ તો જીવને ભગવાનની પાસે જ લઈ જાય છે, પરંતુ પાછી લાવતી નથી. આવી રીતે ભગવાનની અનંત શક્તિઓ છે. વેદમાં તો માયાશક્તિ કોઈ પણ જાતના સાધન વગર જ પોતાથી જ પોતારૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવાય છે. તેથી ઓછા અને પૂર્ણ પાત્રના લેહની માફક વૈદિક જગત અને પૌરાણિક જગતનો લેહ છે; એટલે વેદમાં બતાવેલું જગત ઓછું છે અને પુરાણમાં બતાવેલું જગત પૂર્ણ છે.

જગત જોતું છે એ પક્ષ સુદાસર નથી. મૂળમાં જ્ઞકાર લખેલો છે; તેથી સૃષ્ટિના બીજ પણ પ્રકારોની સૂચના કરી છે. અસૌ આ ભગવાન, એમ કહેવાથી ભગવાનના ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી હૃદયમાં બિરાજેલા ભગવાનને બહાર જોતા હોય તેવી રીતે આંગળીથી નિર્દેશ કરે છે. અનંતગુણવાળા ભગવાનના સ્પર્શથી માયા પણ તેવી આકૃતિવાળી અને ગુણવાળી થાય છે; અને ગુણોના ઉત્તમ મધ્યમ અને હીન એવા લેહ વડે સર્વગુણી રજોગુણી અને તમોગુણી એવા નામથી ઓળખાય છે. આ માયાનો ભગવાનને સ્પર્શ થવાથી ભગવાનમાં સગુણપણું કે ગુણની આકૃતિ થતી નથી; એથી ભગવાન તો નિર્ગુણ અને પ્રકૃતિના ગુણોથી રહિત છે. ત્યારે શંકા થાય છે કે નિર્ગુણ ભગવાનના સંબંધથી માયામાં સ્તુતિપણું શી રીતે સંભવે? અને માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા તેમ જ જગદ્ગુરૂ પ્રકટ થયેલા છતાં પણ ભગવાન અગુણ શા માટે? તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાન વિભુ છે; અર્થાત્ દરેક રીતે કરવામાં સમર્થ છે. (૩૦)

આમ સદ્રૂપ વડે જડની સૃષ્ટિ કહીને આનંદરૂપ વડે અંતર્યામીની સૃષ્ટિ કહે છે:

તયા વિલસિતેષ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવાનિવ ।

અન્તઃપ્રવિષ્ટ આભાતિ વિજ્ઞાનેન વિજૃમ્ભિતઃ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—તે માયા વડે પ્રકાશિત થયેલા, આ ગુણોમાં, અંદર પેઠેલા વિજ્ઞાન વડે પ્રકાશિત પ્રભુ ગુણવાળાની માફક દેખાય છે,

ભાવાર્થ:—તે માયા વડે આકાર આપવાથી, વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશમાન થયેલા, દેવાદિકના દેહમાં, પંચમહાભૂતોમાં, અને આ દેખાતા ગુણોમાં, અંદર અંતર્યામી ભગવાને પ્રવેશ કરેલો છે; તેથી તે ગુણોને ભગવાન ત્યાં ત્યાં પ્રવર્તીવે છે; માટે ગુણવાળાની માફક જણાય છે. ખેરના અંગારાની

લાલાશની માફક અંદર રહેલા અંતર્યામી જ શોભે છે. લોહાના ગોળામાં રહેલ અગ્નિની માફક બહાર પણ ભગવાન સ્પુરાયમાન છે, એટલે ખેસના અંગાશમાં થોડો અગ્નિ દેખાય છે અને લોહાના તપાવેલા ગોળામાં વધારે અગ્નિ દેખાય છે. તેથી અંતર્યામી કોઈ સ્થળે ન્યૂન અને કોઈ સ્થળે સહેજ વધારે દેખાય છે. ચૈતન્ય અંશ જીવ અને સદૃશ જડમાં જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ છે તેવી રીતે આનંદાંશ અંતર્યામીમાં પણ જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થશે ? તેવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે અંતર્યામી વિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત છે. અહીં જીવને દરેક સ્થળે પ્રેરણા કરનાર, અને જીવના વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ અંતર્યામીનું કાર્યના આવેશની જેમ સ્ફુરણ થાય છે.

એવી રીતે અંતર્યામીના ભાવનું નિરૂપણ કરીને જીવભાવનું નિરૂપણ કરતાં વિવિધરૂપ લીલાને કહે છે :

यथा ह्यवहितो वह्निर्दा रुक्वेकः स्वयોनिषु ।

नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર, કાષ્ઠોમાં રહેલો એક અગ્નિ, કાષ્ઠોનાં ભેદથી જેમ જુદો જુદો દેખાય છે, તેમ જગતના આત્મારૂપ ભગવાન ભૂત પ્રાણીઓમાં જુદા જુદા પ્રકાશી રહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—વ્યાસસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં ખત્રીસમા સૂત્રમાં જીવની સ્થિતિ બતાવી છે. તેવી રીતે કોઈ રૂપથી રહેલા ભગવાન જીવ જ કહેવાય છે; તેથી જીવ ભગવાનનું રૂપ છે. જેમ લાકડામાં અગ્નિ વ્યાપી રહેલો છે તેવી રીતે પંચમહાભૂત અને તેના પદાર્થોમાં જીવ રહેલો છે. અને ઉપાધિ સિવાય પોતાથી તેમાં જુદાપણું ન હોવાથી તે જીવ એક છે. જેમ લાકડાનો અગ્નિ મથન કર્યા વગર દેખાતો નથી. તેમ અંતઃકરણમાં રહેલો જીવ ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા યોગ વગર દેખાતો નથી, જેમ હાથ, પગ, વગેરે અવયવો શરીરથી જુદાં પડી શકતાં નથી, તેમ મોટા લાકડામાં રહેલો અગ્નિ દરેક સ્થળે એક જ રહેલો છે; તેમાં લાકડાના જે ભાગનું મથન થાય છે તે ભાગમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ એક કાષ્ઠના જુદા જુદા ભાગમાં મથન કરાય તો જુદો જુદો અગ્નિ દેખાય છે. ખરી રીતે તે જુદો નથી તોપણ જુદો દેખાય છે તે પ્રામાણિક નથી; કેમકે મોટા લાકડામાં એક જ અગ્નિ સિદ્ધ છે. તેમ ઘણાં લાકડાનું મથન કરે તો જુદો જુદો અગ્નિ નીકળે છે, તથાપિ અગ્નિ એક જ છે. એવી રીતે સર્વ દેહોમાં અને સર્વ

ભૂતપ્રાણીઓમાં ગુપ્ત રીતે જીવ રહેલો છે, એમ હિ અવ્યયથી બતાવ્યું છે. વળી કાષ્ઠના દષ્ટાંતથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જે કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રકટ થાય છે તે જ કાષ્ઠમાં પ્રકાશમાન રહે છે. એવી રીતે જીવ પણ જ્યાં પ્રકટ થયેલો હોય ત્યાં જ પ્રકાશમાન રહે છે. જડમાં ચિદંશનો તિરોભાવ હોવાથી ત્યાં જીવનો પ્રકાશ નથી. આ જીવ યોગ અને જ્ઞાન વડે દરેક સ્થળે પ્રકટ થાય છે; તેથી જેમ અગ્નિને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન કાષ્ઠ છે, તેવી રીતે જીવને પ્રકટ થવાનું સ્થાનક સમગ્ર પંચમહાભૂતો છે. તેમાં કાષ્ઠમાં અગ્નિની માફક એક જ જીવ જુદો જુદો દેખાય છે. વળી આ જીવ વિશ્વાત્મા છે, એટલે સમગ્ર જગતનું આ એક જ સ્વરૂપ છે; તેથી શ્લોકમાં પણ વિશ્વાત્મા એમ એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે; કેમકે એક જગતનો આત્મા પણ અનેક શી રીતે હોઈ શકે? પણ ઉપાધિના ભેદથી જુદો જુદો હોય તેમ દેખાય છે. મૂળમાં જ્ઞકાર બતાવ્યો છે, તેથી પંચમહાભૂતના દરેક પદાર્થમાં જુદો દેખાય છે. તેમ વળી આ જીવ પુમાન્ છે એટલે આખા બ્રહ્માંડના શરીરરૂપ, વિરાટ પુરુષ, આખા બ્રહ્માંડમાં દરેક સ્થળે એક જ છે. તે બ્રહ્માંડમાં રહેલાં પંચમહાભૂતો, અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા તમામ પદાર્થો, તેના અવયવરૂપે છે. તે પદાર્થો જુદા જુદા દેખાય છે, તોપણ બ્રહ્માંડ શરીરરૂપ પુરુષ જુદો પડતો નથી. જેમ હાથ, પગ વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારનો ભેદ દેખાય છે તોપણ શરીરમાં રહેનારા જીવનો ભેદ નથી, તેવી રીતે સર્વત્ર બ્રહ્માંડમાં વિરાટપુરુષનો ભેદ નથી. એક જ વિરાટ પુરુષ દરેક સ્થળે ગુપ્ત રહીને જ્યારે જુદો જુદો દેખાય છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે. (૩૨)

હવે તે જીવસ્વરૂપે જ ભોગવીલાને કહે છે:

असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।

स्वनिर्मितेषु निर्विष्टો मुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—ગુણમય પંચમહાભૂત, તન્માત્રાઓ, અને ઇન્દ્રિયરૂપ ભાવ વડે, પોતે બનાવેલા પ્રાણીઓમાં, નિરંતર રહેલો આ જીવ, તેના ગુણોને ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો, શબ્દાદિક વિષયો અને પંચમહાભૂત, એમ ચાર પ્રકારની સત્ અંશની સૃષ્ટિ છે. અંતઃકરણ વગેરેને ગુણમય કહેલાં છે, તેથી તેઓ ત્રિગુણાત્મક છે, અને બ્રહ્મના સત્ ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ અંશોમાંના સદંશરૂપ છે. તેઓએ બનાવેલા દેવતાઓ, પશુઓ અને મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓમાં, નિરંતર પ્રવેશ કરીને જીવ રહેલ છે, એટલે અધ્યાસ (ભ્રમ)થી રહેલો તે વિષયોને ભોગવે છે, એટલે વિષયોને પોતાના સ્વાધીન કરે

છે. તેનો ભોગ કેવી રીતે થાય છે તેનું વિવેચન આગળ થશે. એટલું નિરૂપણ કરવાથી ભોગસંઘિનો ભેદ કહેલો છે. સાક્ષાત્ સંઘિના ભેદનું નિરૂપણ આગળ થઈ ગયું છે; તેમ માયાના કરણપણાનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે; અર્થાત્ માયાને સાધનરૂપે પ્રહણ કરેલી છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં પંચમહાભૂતોને સાધન-પણું અથવા કર્તાપણું છે. દેવાદિક પ્રાણીઓને પોતામાં બનાવેલાં છે, અથવા પોતાના માટે બનાવેલાં છે, અથવા પોતે બનાવ્યાં છે; એમ ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે. ત્યાં અધ્યાસથી જીવ અને સાત્ત્વિકાદિક ત્રણ ગુણો રહેલા છે. તેમાં અંતઃકરણ સાત્ત્વિક છે, ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક અને રાજસ છે, શબ્દાદિક તન્માત્રાઓ રાજસ અને તામસ છે, અને પંચમહાભૂતો તામસ છે. ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે ચાર પ્રકારનો ભેદ છે. દેહ વડે ધર્મ, તન્માત્રાઓથી અર્થ, ઇન્દ્રિયોથી કામ, અને અંતઃકરણથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં જીવની સ્થિતિ મુખ્યપણે એક સ્થળે થાય ત્યારે તેમાં તેનો દેહ અધ્યાસ (ભ્રમ) થઈ જવાથી બીજાં અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જ્યારે દેહમાં દેહ અધ્યાસ હોય ત્યારે બીજા સ્થળમાં અધ્યાસ ન હોવાથી તે અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ હોય ત્યારે દેહાદિક અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ દેહ, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણમાંના કોઈ એકમાં અધ્યાસ હોય ત્યારે બીજાં અંગભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; એવો અભિપ્રાય છે, તેથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થરૂપે તેના ગુણોને ભોગવે છે એમ કહ્યું છે. (૩૩)

આમ ભોગના લક્ષણવાળી લીલાનું પ્રતિપાદન કરીને તે ભોગની સિદ્ધિ માટે પાલનના લક્ષણવાળી લીલાને કહે છે:

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान्वै लोकभावनः ।

लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्गरादिषु ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—દેવતાઓ, પશુઓ, અને મનુષ્યાદિકમાં લીલાવતારોથી પ્રીતિ-વાળા, અને સત્ત્વગુણ વડે લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા છે; આ ભગવાન સર્વ લોકોનું પાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:—આ ભગવાન જ જીવરૂપથી અભિન્ન રહીને લોકોનું પાલન કરે છે. પાલન કરવામાં સત્ત્વગુણ જ સાધનરૂપ છે. લોકો એટલે બધાં જીવનો અને મનુષ્યો સમજવાનાં છે. અથવા દરેકને સત્ત્વયુક્ત કરે છે. લોકોનું પાલન કરવામાં અને સત્ત્વયુક્ત બનાવવામાં કારણ એટલું જ છે કે પોતે લીલાવ-તારની પાછળ પ્રીતિ રાખનારા છે, એટલે અવતારોથી દૈત્યાદિકને વધ કરીને દરેક લોકોની રક્ષા કરે છે; તેમજ અવતારો વડે ચરિત્ર કરીને દરેક લોકોની સુકૃતિ માટે તેને સત્ત્વગુણવાળાં બનાવે છે.

અહીં શંકા થાય છે કે સત્વગુણમાત્રથી સુકૃત કેમ થાય ? અને અવતારોથી પાલન શી રીતે થાય ? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે સર્વલોકો વડે ઝોની ભાવના છે, અને તે ભાવના સુકૃતના પ્રકારરૂપ છે. અને જ્યારે અવતારો ન હોય ત્યારે પણ ભાવના વડે જ દરેક અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી પાલન પણ થાય છે. અથવા લોકોની ભાવના કરે છે, એટલે હમેશાં લોકોની ચિંતા કરે છે; તેથી તે લોકોના જ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે અવતારો ધારણ કરીને તેનું પાલન કરે છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે તામસ પ્રકૃતિવાળાં મનુષ્યોમાં પ્રભુની લીલા શી રીતે થાય ? ત્યાં કહે છે કે જેમ જીવો ભગવાનમાં પ્રીતિવાળા છે તેમ ભગવાન પણ તેની પાછળ પ્રીતિવાળા થયા છે; કારણ કે પ્રીતિ સિવાય તેનું શરીર જ ન હોઈ શકે. તેથી તે તે શરીરમાં જીવ પ્રીતિયુક્ત રહે છે. તેની પાછળ ભગવાન પ્રીતિવાળા બને છે. દેવાદિક છે તે સત્વગુણાદિકના લેહરૂપે છે. આદિ શબ્દ મૂકેલો હોવાથી મિશ્રણ થયેલા લેહ પણ સમજવાના છે. આથી જેનું નિરૂપણ થયું નથી તેવાં પ્રાણીઓમાં પણ ભગવાનના અવતારો બાણી લેવાના છે. આગળ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પ્રભુના અસંખ્ય અવતારો છે;” દેવોમાં વામનજી, પશુઓમાં મત્સ્ય કર્ણવ વગેરે, મનુષ્યોમાં શ્રીરામચંદ્રજી વગેરે, અને મિશ્રિતમાં નૃસિંહ વગેરે અવતારો સમજવાના છે. (૩૪)

ઈતિ શ્રીભાગવત મુખોધિની—ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કન્ધમાં
હીનાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત દ્વિતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૩ જો

નિરૂપિતાઃ પશ્ચ લીલાઃ ફલસાધનનિર્ણયે ।

તૃતીયે ત્વચ્છિષ્ટાનામવતારાર્થ ધર્મિણામ્ ॥ ૧ ॥

કૃષ્ણાવતાર કાર્યં હિ ન સૂતો જ્ઞાતવાન્ સ્ફુટમ્ ।

અતઃ સાધારણં પ્રોક્તં નિર્ણયશ્ચ તથાધિકઃ ।

ષટ્મશ્નપૂરણં તેનઃ વસ્તુતઃ પશ્ચપૂરણમ્ ॥ ૨ ॥

કારિકાર્થઃ—આગળના અધ્યાયમાં કૃષ્ણ અને સાધનના નિર્ણયમાં પાંચ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. આ ત્રીજા અધ્યાયમાં બાકી રહેલા અવતારો, પુરુષાર્થો અને ધર્મોના નિર્ણય કરવામાં આવશે. (૧) સૂતપૌરાણિક શ્રીકૃષ્ણાવતારનું સ્ફુટ કાર્ય જાણતા નથી; તેથી આ અધ્યાયમાં તેનું સાધારણ નિરૂપણ કરેલું છે; અને નિર્ણય અધિક બતાવેલો છે. આમ છ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ બરી રીતે તો પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર પૂર્ણ થાય છે; કેમકે આગળ કુંતીજીની સ્તુતિમાં શ્રીકૃષ્ણાવતારનું નિરૂપણ બરાબર થયું નથી. (૨)

“હવે ભગવાનના અવતારોની કથા કહો” આવી રીતે જુદો અવતારનો પ્રશ્ન કર્યો છે, તેનો ઉત્તર આપવા માટે આ અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોથી અવતારોનું વર્ણન કરે છે. ઊત્તરનું તે અવતાર કહેવાય છે; એટલે વ્યાપી વૈકુંઠમાંથી આ જગતમાં ભગવાનનું પધારણું. તેમાં જો કે અક્ષર, કાલ, કર્મ, ભાવ અને તત્ત્વોમાં ભગવાનનો અવતાર છે, તો પણ તેમાં દ્વૈતપણું રહેલું છે; તેને અવતાર^૧ ન કહી શકાય. અથવા “ધ્વજાનુસાર લીલા કરનાર હરિની અવતારકથા કહો” એ પ્રશ્નમાં વિશેષપણું પૂછેલું છે. અક્ષરાદિકમાં તેમ ન હોવાથી તેમાં પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે સ્વતંત્રલીલા નથી; તે તો નિયત કામ કરનાર છે. હવે સાક્ષાત્ અને પરંપરા એમ બે પ્રકારના ભેદથી ભૂતલીલા^૨ એ પ્રકારની છે. તેમ

૧. ગીતાજીમાં વ્યાપી વૈકુંઠાત્મક અક્ષરબ્રહ્મને પરમ કહેલું છે. તેનું આધૈવિક સ્વરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષના કારણરૂપ છે. તે અક્ષરના અંશાત્મક કાલ, કર્મ અને સ્વભાવાદિક તત્ત્વરૂપ છે. તેમ જ અક્ષરબ્રહ્મમાં હું ગર્ભને ધારણુઃ કરું છું, તેવા પ્રભુના વાક્યથી તેને કારણપણું હોય છે. તેમજ કાલરૂપ હું અવતરેલ છું, એ વાક્યથી તેમાં ભગવાનનો અવતાર છે, તો પણ તે જગતનું એક જુદું કારણ છે. તેથી તેમાં દ્વૈતપણું છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મને અવતારમાં ગણેલ નથી.

૨. ભગવાનનાં પણ પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વેદમાં લખ્યું છે. તે સાક્ષાત્સૃષ્ટિ છે અને ભગવાનથી અથવા માયાથી આકાશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પરંપરાથી સૃષ્ટિ છે.

બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને અને ઉત્પન્ન કર્યા વગર, એમ ભૌતિકલીલા પણ બે પ્રકારની છે. તેમાં બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરીને ભૌતિકલીલા થાય છે ત્યાં નિર્માણ-પક્ષમાં પણ જેમ દશરથના^૧ પુત્રોમાં કોઈક અવતારરૂપે છે અને કોઈક નથી પણ, તેવી રીતે વિશ્વને સર્જનારાઓના ગર્ભરૂપ વિરાટ પુરુષ ક્યારેક બ્રહ્મ-શરીર હોય છે અને ક્યારેક જીવ શરીર પણ હોય છે.

તેમાં જ્યારે વિરાટ બ્રહ્મશરીર હોય છે, ત્યારે તેમાં રહેલાઓની મુક્તિ સહેલાઈથી થાય છે. તેથી પ્રથમ પુરુષાવતારનું નિરૂપણ પાંચઃ શ્લોકોથી કરે છે:

સૂત ઉવાચ ।

જગૃહે પૌરુષં રૂપં ભગવાન્મહદાદિભિઃ ।

સમ્ભૂતં ષોડશકલમાદૌ લોકસિમૃક્ષયા ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—લોકોની સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી, મહુદાદિક ત્રેવીસ તત્ત્વોથી ઉત્પન્ન થયેલું, સોળકલારૂપ, વિરાટ પુરુષના રૂપને ભગવાને બ્રહ્મણ કયું.

ભાવાર્થઃ—અહીં તેવો અધિકારી જીવ ન હોવાથી પોતે જ પુરુષ થયેલા છે. “પુરુષ નામનાં ત્રણરૂપ વિષ્ણુનાં છે” એમ જે લખ્યું છે તે પણ ત્રણ રૂપના વિષયરૂપે છે. પુરુષ શબ્દનો ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે: એક તો ‘પુરમાં વસે છે માટે પુરુષ’ થાય છે. બીજો અર્થ ‘પુરમાં રહેતાં સર્વ પાપને દાહ કરનાર’ થાય છે. ત્રીજો અર્થ ‘પુરમાં રહેનાર’ થાય છે. તેમાં પહેલા બે અર્થ બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં છે અને ત્રીજો અર્થ મધુબ્રાહ્મણમાં છે. તેમાં પહેલા અર્થમાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સંપ્રસારણ થઈને જ થાય છે. અને ત્રીજા અર્થમાં બકારનો ઉકાર વૈદિક રીતે થાય છે. ત્રીજા અર્થમાં શરીરનો સંબંધ નથી અને પહેલા બે અર્થમાં શરીરનો સંબંધ રહે છે. તેમાં પુરીમાં રહેનાર જીવ પણ થાય છે. અને બીજો અર્થ તેમ જ ત્રીજો અર્થ ભગવાનમાં જ ઘટે છે. તેમાં બીજા અર્થના અભિપ્રાયથી અહીં ‘પુરુષ’ શબ્દ થયેલ છે. તપાવેલા લોઢાના પીંડામાં રહેલા અગ્નિની માફક શરીરમાં રહીને પોતારૂપ બનાવી દે છે. બ્રહ્માંડમાંથી થયેલ છે તેથી બ્રહ્માંડની અંદર જ દરેકને મુક્તિ આપવા સર્વ બનાવે છે. આ બ્રહ્માંડને પુરુષની આકૃતિરૂપપણું છે પણ પુરુષપણું નથી. કેમકે મૂળમાં પૌરુષ એટલે ‘પુરુષ સંબંધી’ એમ લખ્યું છે. તેથી જ “મારું રહેવાનું ઉત્તમ સ્થાન છે” એમ પણ લખ્યું છે. શુદ્ધ સત્ત્વ-ગુણી શરીરની માફક તત્ત્વોએ બનાવેલા પુરુષરૂપને પોતે બ્રહ્મણ કરે છે. કોઈ અધિકારીએ બ્રહ્મણ કરેલું નથી, એમ બતાવવા ભગવાન્ કહેલ છે. જળમાં

૧. મહાભારતના સભાપર્વમાં યમસભામાં દશરથના પુત્ર રામ બનેલા છે, તેથી કોઈ દષ્ટિમાં રામ અવતાર નથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે.

બીજથી થયેલા પ્રહ્લાંડથી જુદાઈ બતાવવા માટે કહે છે કે મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા, આમ સાતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. અને અગિયાર ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ મહાભૂત મળી સોળ કલાવાળું, પુરુષ સંખ્યા શરીર ગ્રહણ કરેલું છે. એમ પહેલાં બતાવેલ સાત અને સોળ કળા મળી ત્રેવીસ પ્રાકૃતિક ગણ થાય છે. આ સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષો પોતે જ ભગવાન થયા છે; તેથી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. આ પ્રથમ સૃષ્ટિ છે. તે પછીની બીજી સૃષ્ટિઓમાં અધિકારી પુરુષો મુલભ છે, પણ આ પહેલી સૃષ્ટિમાં નહિ હોવાથી પોતે જ અધિકારી-રૂપ થાય છે. આ અવતાર ગ્રહણ કરવાનું પ્રયોજન કહે છે કે પોતાના ઉદરમાં લોક રહેલા છે. તેઓની સૃષ્ટિ અને ઉદરમાં સ્થિતિ, બન્ને જેવી રીતે થાય, તેમ કરવાને માટે પ્રહ્લાંડદેહ ગ્રહણ કર્યો છે. (૧)

પ્રહ્લાંડદેહ ગ્રહણ કર્યા વગર શું અનુપપત્તિ હતી અને કયા સ્વરૂપને કર્તાપણું છે, તે બતાવવા માટે કહે છે કે:

यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभिहृदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वमृजां पतिः ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જળમાં સૂતેલા અને યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરનારા, ભગવાનના નાભિહૃદમાં થયેલા કમળથી, જગતને સર્જનારાઓના પતિ બ્રહ્મા થયા.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થાય ત્યારે પ્રલય થાય છે; ત્યારે શયન કરાય છે. તે શયન આ નથી, પણ વૈષ્ણવતંત્રમાં કહેલ ચતુર્ભૂતિના કારણભૂત નારાયણનું આ શયન છે. તે કહેલ છે કે “ઉદારગુણના સમુદ્રરૂપ હતા” તે નારાયણ પોતાના ઉદરમાં રહેલા જીવનું નિમોણ કરે છે. તેમાં ઉદરમાંથી બિલકુલ બહાર નીકળવામાં સાયુજ્ય થયેલાની સૃષ્ટિની માફક અચુક્ત થાય, તે માટે પ્રહ્લાંડરૂપ બીજો કોશ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સૂતેલા હોય તેને શયનનો ત્યાગ કરી સૃષ્ટિ કરવામાં મોટો કલેશ થાય ! તેનું સમાધાન કરે છે કે સૂતેલાથી જ બધું થયું છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ‘જલને વિષં પોટેલા ભગવાનના નાભિકમળથી બ્રહ્મા થયા;’ એટલે ભગવાન પોટેલા જ રહ્યા છે. જલમાં પોટેલા છે એમ કહેવાથી પ્રભુની શય્યા શીતળ અને કૌમલ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને ભગવાન અથવા માયાની સમીપમાં જેવું તે શયન કહેવાય છે, તેવું શયન ભગવાનમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેવી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે ‘ભગવાન યોગનિદ્રાનો વિસ્તાર કરે છે.’ ખરી રીતે ભગવાન પોઢતા નથી, પણ ભગવાનની નિદ્રા નામની યોગભૂત કોઈ શક્તિ છે, તે જીવોના કલેશોનો નાશ કરનારી છે અને જીવોને પોતાના તરફ આણે છે, એટલે જીવોને તે ભગવાનની સમીપમાં મૂકે છે અને

શુદ્ધ રહેલા આનંદને પ્રકટ કરે છે. તે નિદ્રા નાનકડી છે, તેથી તેને પોતાના સ્વરૂપમાં વિસ્તારીને કાર્ય કરવા યોગ્ય મોટી કરી છે; એટલે સૃષ્ટિના ઉપયોગ માટે કાર્ય કરી શકે તેવી કરી છે. તે આનંદને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ વડે જ સૃષ્ટિ થાય છે, તેવી રીતે ભગવાનમાં પણ થયું, એમ જતાવવા માટે ‘નાભિ-હૃદય કમળમાંથી બ્રહ્મા થયા’ એમ કહ્યું છે. પોતાના ઉદરમાં જગત છે તે જણાવવા માટે નાભિ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કમળ સુકાંઈ ન જાય તે માટે હૃદય પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. કમળ ત્રેલોકયાત્મક છે. તેવું કમળ નાભિમાં રહેલું છે, એમ કહેવાથી ભગવાનના માહાત્મ્યની સૂચના કરી છે. એ નાભિમાંથી આ પહેલું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થય છે; તેથી તેનું નામ પણ ‘બ્રહ્મા’ રાખેલું છે, તેમ જ કર્તાપણું હોવાથી તે સ્વતંત્ર છે તે જતાવવા માટે બ્રહ્મા એમ પુલ્લિંગનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે બ્રહ્મથી મરીચિ વગેરે પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓને હુકમ કરનાર આ બ્રહ્મા છે, તે જતાવવા માટે સૃષ્ટિ કરનારાઓના પતિ તરીકે કહેલા છે. પતિ કહેવાથી તેની આજ્ઞાને ઓળંગી શકાય નહિ, તેમ સૂચવ્યું છે. (૨)

આથી સૂતેલા ભગવાનથી જ દરેક લોકો ઉત્પન્ન થયા છે આમ કહ્યું. હવે તેઓનું સ્થાન કહેવાને માટે, ‘લોક’ શબ્દનો અર્થ ‘ભુવન’ કહેવાય છે. અને તે લોકને જડપણું છે, તેથી પોતાતી મેળે ઉત્પન્ન થવું ઘટતું નથી, અને પોઠેલાને ઉત્પન્ન કરવું તે પણ શક્ય નથી, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે. પુરુષ શરીરનાં મોટાં અવયવો જ લોકરૂપ થયાં એમ નિરૂપણ કરે છે:

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः :

तत्रै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જેના અવયવનાં સારાં સ્થાનો વડે લોકનો વિસ્તાર કલ્પાયેલો છે, તે વિશુદ્ધ, વૃદ્ધિ પામેલું, સત્ત્વાત્મક, ખરેખર ભગવાનનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાન યુક્તિ વડે, વૃક્ષની માફક મધ્ય ભાગમાં રહે છે એમ જણાય છે, ખરી રીતે તો બીજાત્મક પ્રભુની સર્વ સ્થળે ગતિ છે અને તેથી તે દરેક કાર્યમાં નિવેશ કરીને રહેલા છે. આ દેહ બિર્ધ્વગોળાકાર છે. જે જે અવયવો જેવી જેવી રીતે રહેલાં છે અને તેથી જે જે લોકોની કલ્પના થાય છે, તેનું આગળ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં નિરૂપણ થશે કે “પાતાલ છે તે ભગવાનનું પાદમૂલ છે” વગેરે વગેરે.

ત્યારે તો પોતાના શરીરમાં લોકોનું નિર્માણ કરવાથી લોક નાનકડા જાની જશે; તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ‘તે લોકોનો વિસ્તાર કલ્પાયેલો છે.’ એવી રીતે લોક અને મનુષ્યોનું નિર્માણ કરવાથી અવતારનું પ્રયોજન

કહીને, બીજાં પ્રજ્ઞાંડોની માફક આ પણ કેવળ જડ હશે, એવી શંકા કરીને, પહેલાં કહેલા અવતાર રૂપનો ઉપસંહાર કરવા માટે તેનો અનુવાદ કરે છે કે “તે પહેલાં કહેલું પ્રજ્ઞાંડરૂપ ભગવાનનું જ છે, બીજું કાંઈ પણ નથી.” તેમજ જો અન્યથા ભગવાનના પ્રજ્ઞાંડરૂપમાં ઉપપત્તિ (પ્રમાણરૂપ પ્રાપ્તિ) થાય છે; આવો અભિપ્રાય છે.

ભગવાનનું તો પ્રાકૃતરૂપ જ નથી; ભગવાન તો શુદ્ધ સત્વાત્મક છે, ત્યારે પ્રજ્ઞાંડને દેહપણું શી રીતે સંભવે? એમ શંકા કરીને કહે છે કે ‘આ શરીર શુદ્ધ સત્વાત્મક છે.’ અને તે શાંત નથી પણ સર્વ કાર્ય કરવાને તે તૈયાર છે. રજોગુણનો સંબંધ નથી તો પણ કાર્ય કરવામાં ઉન્મુખ છે એમ બતાવવા માટે ઝંજિત કહેલ છે; એટલે હર્ષથી જે પ્રપુલ્લિત થાય તે ઝંજ કહેવાય. તે રજોગુણ વગર પણ ભગવાનના આવેશથી થાય છે. (૩)

શંકા કરે છે કે પ્રજ્ઞાંડનો પરિગ્રહ તો કારણપણાથી પણ સંભવે છે, ત્યારે નિશ્ચયરૂપ તેને દેહપણું શા માટે? તેનું સમાધાન કરે છે કે:

પદ્યન્યદો રૂપમદ્બ્રચક્ષુષા

સહસ્રપાદોરુમુજાનનાદ્ભુતમ્ ।

સહસ્રમૂર્ધશ્રવણાક્ષિનાસિકં

સહસ્રમૌલ્યમ્બરકુણ્ડલોલ્લસન્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—યોગીએ જ્ઞાનદષ્ટિથી આ રૂપને દેખે છે. તે રૂપમાં હજારો ચરણ, હજારો સાથળ, હજારો હાથ, હજારો મુખ અને હજારો મસ્તક છે, તેમજ હજારો મસ્તકમાં હજારો કર્ણ, નેત્ર, નાસિકા છે; તેથી તે અદ્ભુત દેખાય છે, અને હજારો મુકુટ, વસ્ત્ર તેમજ કુંડલોથી શોભાયમાન છે.

ભાવાર્થ:—યોગીએને યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ વડે સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેજ ભગવાનના અવતારમાં પ્રમાણરૂપ છે. આ જગત્ પ્રાકૃત નેત્રથી દેખાય છે, પરંતુ પરોક્ષપણાથી પ્રસિદ્ધ આ ભગવાનનું રૂપ પ્રાકૃત નથી. તે રૂપ પૃથિવી વગેરેની માફક કેવળ જડ નથી, તેમ યોગીએને પણ તેનાં હમેશાં દર્શન થતાં નથી, પરંતુ મોટી જ્ઞાનમય દષ્ટિથી દર્શન થાય છે. તે ભગવાનની ભૂતિરૂપ છે; તેથી તેનું પ્રતિપાદન વેદ કરે છે. તેવી ભૂતિમાં સંબંધ થતાં તે શરીર પણ, “ચોતરફ જેનાં નેત્ર, મુખ વગેરે છે” એમ વેદે પ્રતિપાદન કરેલા રૂપની માફક ધ્યાન કરવા યોગ્ય થયું છે. અહીં સહસ્ર શબ્દનો અર્થ ‘અસંખ્ય’ તરીકે કરવાનો છે. ગીતાજીમાં “અનેક મુખ અને અનેક નેત્રવાળા સ્વરૂપ”નું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે આ સ્વરૂપ પણ હજારો ચરણ, સાથળ, ભુજા અને મુખકમળથી ઘણું જ અદ્ભુત છે. અહીં

ક્રિયાશક્તિ જેમાં પ્રધાન છે તેવાં ચાર અંગોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે બતાવે છે કે ગતિ, સૃષ્ટિ કરવી, ક્રિયા કરવી અને ભાષણ કરવું, એમ ચાર પ્રકારની ક્રિયા કહેલી છે. હવે જ્ઞાનની સુખ્યતાવાળાં અંગો કહે છે કે “ભગવાન્નાં હજારો મસ્તકોમાં અસંખ્ય કર્ણ, નેત્ર અને નાસિકાઓ છે. તે ત્રણ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો બે દેવતાવાળાં તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જિહ્વા ઇન્દ્રિય તો સુખની અંદર છે; તેથી તે તો સુખના નિરૂપણમાં જ આવી ગઇ છે. ત્વચા ઇન્દ્રિય (આમલી) ને નાનાપણું નથી તેથી અહીં લખી નથી. હવે તેનો પરિકર બતાવે છે કે હજારો સુકુટ, વસ્ત્ર અને કુંડલોથી તે ભૂતિ અત્યંત શોભાવાળી છે.” તેમાં પ્રથમ સુકુટનાં દર્શન થાય, પછી વસ્ત્રોનાં દર્શન થાય અને પછી કુંડલોનાં દર્શન થાય છે તે માટે ક્રમ બતાવ્યો છે. (૪)

અંકા કરે છે કે “વાણીરૂપ ગાયત્રી ઉપાસના કરે” એ વાક્યની ભાક્ક ઉપાસનાના પ્રકાર વડે, જગતને ભગવદ્રૂપપણું હોવાથી તેના ધ્યાન કરવાનો સંભવ છે; માટે નિશ્ચયપણાથી અવતારપણું શી રીતે થાય ? તેના સમાધાન માટે કહે છે:

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमन्ययम् ।

यस्यांशांશેन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्નरादयः ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સ્વરૂપ, નાના પ્રકારના અવતારોને રહેવાનું સ્થાનક છે અને તેનું બીજ છે. તે અન્યથા છે, જેના અંશથી, અને અંશના અંશોથી દેવ પશુઓ અને મનુષ્યાદિક સર્જાય છે.

ભાવાર્થ:—અવતારોનું મૂળ ભગવાન છે. અથવા મૂળનું અવતરણ તે અવતારનું મૂળ છે. તેમાં તત્ત્વોથી બનાવેલ હોવાથી ભગવાન નથી. તે પુરુષ બે અવતારરૂપ ન થાય તો બીજા અવતારોનું મૂળ પણ ન થઈ શકે, અને અવતારોનો ઉત્કર્ષ એટલે મોટાઇ પણ ન થાય. માટે પુરુષના અવતારપણામાં સંદેહ નથી. તે પુરુષરૂપ મત્સ્યાદિક નાના પ્રકારના અવતારોનું સ્થાનક છે અને અવતારો નીકળવાનું પણ કારણ છે; તેમ તે નાશ વગરનું છે. કંદની ભાક્ક અંકુરની ઉત્પત્તિ થવાથી નાશ થતો નથી. અવતારોનું પ્રયોજન તો પહેલાં કહેલું છે. તે હવે વિસ્તારથી કહે છે કે જેનો અંશ બ્રહ્મા થયા છે, તે બ્રહ્માનો અંશ મરીચિ વગેરે ઋષિઓ થયા છે, અથવા જધન ચરણ વગેરે થયાં છે, તેઓથી સર્વગુણ જેમાં પ્રધાન છે તેવા દેવાદિક થયા છે. (૫)

આમ પુરુષોનો અવતાર કહીને, તેની અંશસૃષ્ટિમાં તેના જેવી જ પ્રકૃતિવાળા અવતારોને એકવીશ પ્રલોકોથી કહે છે:

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તેજ નારાયણ પ્રભુ, સનત્કુમારરૂપે પ્રથમની સૃષ્ટિમાં થયા અને બ્રહ્માણુ સ્વરૂપે લોકમાં કોઇથી પણ ન થઇ શકે તેવું અખંડ બ્રહ્માર્થ પાડ્યું.

ભાવાર્થ:—દરેક સ્થળે અવતારનું નામ અને પ્રયોજન કહેવાય છે. વૈકુંઠમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવવું તેને અવતાર કહે છે. તે અવતારે સમાન હોવાથી આવેશ અને અવતારમાં તફાવતથી એમ નિરૂપણ કર્યું છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે કારિકાઓ છે:

સત્ત્વરૂપશરીરેષુ બ્રહ્મણઃ સંક્રમઃ સ્મૃતઃ ।

અશુદ્ધશુદ્ધભેદેન શરીરાણામતો દ્વિધા ।

કાર્યકાલે સંક્રમણમાવેશઃ સર્વદા પરમ્ ॥૧॥

સત્ત્વરૂપ શરીરોમાં બ્રહ્મનું આવવું થાય છે, તે “અવતાર” કહેવાય છે. તે આવવું અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એમ બે પ્રકારથી થાય છે. કાર્યના સમયમાં આવવું તે ‘આવેશ’ કહેવાય છે અને અવતારનું રૂપ હમેશાંનું છે. (૧)

તેમાં વૈષ્ણવ તંત્રમાં તેનો નિર્ણય કહેલો છે તે અવતાર અને આવેશના ભેદનો નિશ્ચય કરવા માટે છે.

ક્રિયાશક્ત્યા જ્ઞાનશક્ત્યા ચાવતારં કરોત્યજઃ ।

વારાહાદિસ્વરૂપેષુ બલકાર્યં જનાર્દનઃ ॥૨॥

દત્તવ્યાસાદિરૂપેષુ જ્ઞાનકાર્યં તથા પ્રભુઃ ।

મત્સ્યકૂર્મવરાહાશ્ચ તિહવામનભાર્ગવાઃ ॥૩॥

રાઘવઃ કૃષ્ણબુદ્ધૌ ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તથા ।

કપિલો દત્ત ઋષભઃ શિશુમારો રુચેઃ સુતઃ ॥૪॥

નારાયણો હરિઃ કૃષ્ણસ્તાપસો મનુરેવ ચ ।

મહિદાસસ્તથા હંસઃ સ્ત્રીરૂપો હયશીર્ષવાન્ ॥૫॥

તથૈવ વડવાવક્ત્રઃ કલ્કી ધન્વન્તરિઃ પ્રભુઃ ।

ઇત્યાગ્રાઃ કેવલો વિષ્ણુર્ન વિશેષોઽત્ર કશ્ચન ॥૬॥

ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ વડે અજન્મા ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. તેમાં માયાને નિવૃત્ત કરનારા ભગવાને, વારાહાદિ સ્વરૂપોમાં ક્રિયાશક્તિથી બલનું કાર્ય કરેલું છે. (૨) દત્તાત્રેય વ્યાસજી વગેરે સ્વરૂપોમાં પ્રભુએ જ્ઞાન-કાર્ય કરેલું છે. મત્સ્યાવતાર, કૂર્માવતાર અને વારાહવતાર, શ્રીનૃસિંહજી, વામનજી, પરશુરામ, શ્રીરામચંદ્રજી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, બુદ્ધ ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજી, કપિલ ભગવાન, દત્તાત્રેય, ઋષભદેવજી, ઋષિના પુત્ર શિશુમાર, ધર્મના પુત્ર નારાયણ, હરિ, તપશ્ચર્યા કરનારા કૃષ્ણ, (સાંબને ઉત્પન્ન કરવા માટે કૃષ્ણે

તપ કર્યું હતું એમ ક્ષેપપુરાણાદિકમાં છે તે બીજા કલ્પના કૃષ્ણ છે), સ્વાયંભુવ મનુ, મહિષાસ, હંસ, મોહિની, હયગ્રીવ ભગવાન વડવાવદ્ર, કલ્કી ભગવાન, ધન્વંતરિ વૈદ્ય, ઇત્યાદિ કેવળ વિષ્ણુ ભગવાન જ છે; તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિશેષ નથી. (૩-૪-૫-૬)

હવે આવેશાવતારનું નિરૂપણ કરે છે:

શ્રીબ્રહ્મરુદ્રશેષાશ્ચ વીન્દ્રેન્દ્રઃ કામ એવ ચ ।

કામ પુત્રોઽનિરુદ્ધશ્ચ સૂર્યશ્ચન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ ॥૭॥

ધર્મ એવાં તથા માર્યા દક્ષાદ્યા મનવસ્તથા ।

મનુપુત્રાશ્ચ ઋષયો નારદઃ પર્વતસ્તથા ॥૮॥

કશ્યપઃ સનકાદ્યાશ્ચ બ્રહ્માદ્યાશ્ચૈવ દેવતાઃ ।

ભરતઃ કાર્ત્ત્ત્વીર્યશ્ચ વૈન્યાદ્યાશ્ચક્રવર્તિનઃ ॥૯॥

ગયશ્ચ લક્ષ્મણાદ્યાશ્ચ ત્રયો રોહિણિનન્દનઃ ।

મનુષ્મનો રૌક્મિણેયશ્ચ તત્પુત્રાશ્ચાનિરુદ્ધતઃ ॥૧૦॥

નરઃ ફાલ્ગુન ઇત્યાદ્યાઃ વિશેષાવેશિનો હરેઃ ।

ઇહોક્તિરવિશેષેણ સામાન્યત ઇતિ સ્ફુટમ્ ॥૧૧॥

લક્ષ્મીજી, બ્રહ્માજી, રુદ્ર, શેષ, ગરુડજી, ઇન્દ્ર, કામ, કામના પુત્ર અનિરુદ્ધ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, ધર્મ, ધર્મની સ્ત્રીઓ, દક્ષ વગેરે પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, મનુના પુત્રો, ઋષિઓ, નારદજી, પર્વતઋષિ, સનકાદિ ચાર કુમારો, બ્રહ્માદિ-દેવતાઓ, ભરતરાજા, સહસ્રાર્જુન, પૃથુરાજ વગેરે ચક્રવર્તીઓ, ગય, લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન, રોહિણીજીના પુત્ર બલરામ, રુકિમણીના પુત્ર પ્રહ્લ્લભ, અનિરુદ્ધ, અનિરુદ્ધના પુત્રો, નરડપે રહેલા અર્જુન, આ બધા હરિભગવાનના વિશેષ આવેશવાળા છે. અહીં કોઈની પણ વિશેષતા બતાવ્યા વગર સ્ફુટ રીતે સમજી શકાય તે પ્રમાણે સામાન્યપણાથી નિરૂપણ કરેલું છે. (૭ થી ૧૧)

તેમાં પ્રથમ બ્રહ્માથી સનકાદિ ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓમાં ભગવાનનો આવેશ છે. તેનું પ્રયોજન બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે. જીવને તો ઇન્દ્રિયો હોવાથી બ્રહ્મચર્ય હોઈ શકે નહિ. જ્યારે ભૂખ લગાડનાર અગ્નિ થયો, એટલે તેનું સહન કરવું અશક્ય છે. ભૂખને શાંત કરવા માટે ઉપાય કરવો જ જોઈએ. તેમ બીજાના આધારભૂત કામ માટે પણ સમજવાનું છે. ભૂખને શાંત કરવા માટે જેટલે અંશે જલપાન છે તેવી રીતે કામને શાંત કરવા સ્ત્રીઓનું જોવું, સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવો, વગેરે છે. ત્યાં પણ અન્ન વડે શુદ્ધાની શાંતિ થઈને તૃપ્તિ થાય છે તેમ સ્ત્રી વડે, બીજાના આધારભૂત કામાગ્નિને શાંત કરી તૃપ્તિ થાય છે; તેથી ઇન્દ્રિયોવાળા જીવને બ્રહ્મચર્ય સંભવે નહિ. તેમાં પણ સ્ત્રીઓનું

સ્મરણ કર્યા વગર મનથી જ વીચારેને ધારણ કરી રાખેલું તે પ્રહ્લચર્ય કહેવાય છે. તેલું પ્રહ્લચર્ય ભગવાનના આવેશથી જ થાય, તે સારુ પ્રથમ સનત્કુમારનો અવતાર છે. તેજ નારાયણ દેવ. પ્રભુએ, પ્રહ્લચર્યનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે પ્રથમ સનત્કુમારનું રૂપ ધારણ કર્યું. જેમ બીજ ઉપર જલનો સંબન્ધ થવાથી તેની વૃદ્ધિ થઈ વૃક્ષ થાય છે, તેમ સ્ત્રી વડે શરીરના બીજની વૃદ્ધિ થઈને ચૌવન થાય છે. ત્યાં જલ ન હોય તો જેમ હમેશાં કેવળ બીજભાવ રહે છે, તેમ સ્ત્રીના સંબન્ધનો અભાવ હોવાથી તેઓ હમેશાં કુમારાવસ્થામાં જ રહે છે. “કુમાર” શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે જેનાથી કામદેવ તુચ્છ થાય છે; એટલે કામદેવની શક્તિ તેના ઉપર ચાલી શકતી નથી. સનત્કુમાર ભગવાને લોકમાં પ્રસિદ્ધ પામેલું અને કેાઈથી પણ ન થઈ શકે તેલું, અખંડિત પ્રહ્લચર્ય પાળ્યું છે. એટલે તેનું પ્રહ્લચર્ય કયારે પણ અખંડિત થયું નથી, જે પ્રહ્લચર્યનો દરેક વખતે નાશ થવાનો સંભવ રહે છે.

દ્વિતીયં તુ ભવાયાસ્ય રસાનલગતાં મહીમ્ ।

ઉદ્ધરિયન્નુપાદત્ત યજ્ઞેશઃ સૌકરં વપુઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જગતનું નિર્માણ કરવા માટે રસાતલમાં રહેલી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરશે, એવી ઇચ્છાવાળા યજ્ઞાત્મક પ્રભુએ બીજી વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

ભાવાર્થઃ—સ્વર્ગાદિકમાં આ જગતનું નિર્માણ કરે તો આ જગતનો બહોળો વિસ્તાર ન થઈ શકે, કારણ કે સ્વર્ગાદિક કર્મભૂમિ નથી. ખેતરમાં બીજ વાવવાથી ફળ થાય છે, તેમ જેમાં કર્મ કરે તેનું ફળ થાય છે તે “કર્મભૂમિ” કહેવાય છે. તેથી સ્વર્ગાદિક કર્મભૂમિ ન હોવાથી ત્યાં જગતનો વધારો ન થાય; તે માટે ભગવાને વરાહનો અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ બીજો અવતાર છે. આ અવતારનો વિશેષ વિચાર દ્વિતીય સ્કંધમાં થશે. અહીં તો કેવળ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આદિ વારાહકલ્પમાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ બતાવવા માટે અહીં બન્ને વરાહનું સ્વરૂપ બતાવેલું નથી. અને આદિ વરાહમાં થયેલી પૃથ્વી રસાતલમાં છે વગેરેનો વિરોધ આવે છે તેનું સમાધાન આગળ તૃતીયસ્કંધના તેરમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. એ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ પુરુષનો અવતાર નથી. પણ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા, ધર્મરૂપ ભગવાનનો અવતાર છે, કારણ કે આ અવતાર ક્રિયાશક્તિનો છે, અને યજ્ઞ ક્રિયારૂપ જ છે, તેથી યજ્ઞાવતારપણું છે. વેદમાં કહેલું છે કે “પશુઓમાં વરાહ મનુષ્યરૂપ છે” તેથી તે અશ્વમેધાદિકરૂપથી ક્ષત્રિયોમાં રહેલ છે, તેથી પ્રથમ સનકાદિ બ્રાહ્મણનો અવતાર થયા પછી આ અવતાર થયો છે, તેથી આ અવતારને ક્ષત્રિયપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

તૃતીયમૃષિસર્ગે ચ દેવર્ષિત્વમુપેત્ય સઃ ।

તન્ત્રં સાત્વતમાચષ્ટ નૈઋત્યં કર્મણાં યતઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પુરુષે, ઋષિઓની સૃષ્ટિને પામીને, અને ત્રીજા અવતારરૂપે દેવર્ષિપણાનું પ્રહણ કરીને, વૈષ્ણવ તંત્રરૂપ પંચરાત્રશાસ્ત્ર કર્યું, જેનાથી દરેક કર્મનું નિષ્કર્મપણું થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—નારદજીમાં ભગવાનનો આવેશ છે. ઋષિઓ વેદમંત્રોને જ્ઞેનારા હોય છે, અને તે કર્મના અંગભૂત છે. તેથી તેને ત્રીજાપણું છે. અથવા દ્રવ્ય દેવતા અને મંત્રના ભેદમાં મંત્રને ત્રીજું સ્થાન હોવાથી મંત્રના દ્રષ્ટા ઋષિઓને ત્રીજાપણું છે. પ્રથમ જે પુરુષરૂપ પ્રહણ કરેલું છે, તેજ પુરુષે, પ્રથમની ઋષિથી સૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થઈને પણ તેમાં અવતારનું કાર્ય જોયું નહિ, તેથી દેવર્ષિપણાને પ્રાપ્ત થઈને, નારદમાં આવેશ કરીને, સાત્વતતંત્ર એટલે વૈષ્ણવ પંચરાત્રરૂપ શાસ્ત્ર કહ્યું. તેમાં ભગવાનની પરિચર્યાનું નિરૂપણ છે. તે નિરૂપણ ભગવાન સિવાય બીજાથી થઈ શકે નહિ. તેથી નારદજીમાં ભગવાને આવેશ કરીને તે શાસ્ત્ર કર્યું છે. તે શાસ્ત્રમાં લખેલી પરિચર્યા વડે કર્મની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, કારણ કે પ્રભુની પરિચર્યામાં દરેક કર્મ અંગભાવને ભજે છે. એટલે ભગવાન સિવાય કાંઈ કર્મ જ થતાં નથી, અને પરિચર્યાને ભગવાનનું ભક્તિપણું હોવાથી તેના અંગરૂપ સર્વ કર્મોને પણ ભગવદ્વીયપણું થાય છે; તેથી સર્વ કર્મોનું નિષ્કર્મપણું થઈ જાય છે. (૮)

તુર્યે ધર્મકલાસર્ગે નરનારાયણાવૃષી ।

મૃત્વાત્મોપશમોપેતંતમકરોદુશ્ચરં તપઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—ચોથા અવતારમાં, ધર્મ અને કલાની સૃષ્ટિમાં નર અને નારાયણ એમ બન્ને ઋષિ થઈને, કોઈથી ન થાય તેવું અને આત્માની શાંતિ કરવાવાળું તપ કર્યું.

ભાવાર્થઃ—નર અને નારાયણ ભગવાન ચતુર્થાશ્રમના ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારા છે, તેથી તેને ચતુર્થપણું છે. અથવા પ્રજ્ઞાચારીના આશ્રમનો પ્રજ્ઞાચર્ય-રૂપ ધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમનો યજ્ઞરૂપધર્મ, વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓનો ભગવત્પરિચર્યારૂપ ધર્મ, અને સંન્યાસીનો ઉપશમરૂપધર્મ. એમ ચારેય આશ્રમધર્મોમાં ઉપશમ-રૂપધર્મ સંન્યાસીઓનો (ચતુર્થાશ્રમનો) હોવાથી આ અવતારને ચતુર્થપણું છે. અથવા ધર્મની કલા દક્ષની પુત્રીઓ શ્રદ્ધા વગેરે હતી. તેઓની સૃષ્ટિ થઈ ત્યારે મૂર્તિભૂત ધર્મરૂપ મૂર્તિ ધર્મની સ્ત્રી હતી. તે ધર્મ વેદમૂલ છે; તેથી મૂર્તિમાં ઋષિરૂપે નર અને નારાયણ બન્ને પ્રકટ થયા. તેઓનો ધર્મ એક ભક્તિયુક્ત અને બીજો વૈરાગ્યયુક્ત હોવાથી ધર્મના બે પુત્રો થયા. તેનો ધર્મ પણ બે બે પ્રકારનો થયો; એટલે

ધર્મના ચાર વિભાગ થયા, તેથી પણ આ અવતારને ચતુર્થપણું કહેલું છે. સહસ્રકવચ દૈત્યને મારવા સારુ નરનારાયણનો અવતાર છે. તે હકીકત બીજા^૧ કદપની છે. નારાયણ અવતાર છે અને નરમાં આવેશ છે. તે બન્નેનું તપ જ્ઞાન સાથેનું છે; તે બતાવવા માટે જેમાં આત્માની શાંતિ રહી છે, એમ કહ્યું છે; એટલે દરેક સ્થળે તપ ક્રોધવાગું જોવામાં આવે છે. શાંતિ સહિત તપ લોકમાં હલેલ છે તેથી દુશ્વર તપ, એટલે અન્ય કોઈથી ન થઈ શકે તેવું તપ કર્યું છે, એમ લખ્યું છે. (૯)

પञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચમા સિદ્ધના ઇશ કપિલ ભગવાન પ્રકટ થયા. તેણે બાણા કળથી નષ્ટ થયેલું, સાંખ્યશાસ્ત્ર, કે જેમાં તત્ત્વના સમૂહનો નિર્ણય કરેલો છે, તે આસુરિ નામના ઋષિને જણાવ્યું.

ભાવાર્થઃ—સાંખ્યશાસ્ત્ર વેદ પછી થયેલું હોવાથી ચતુર્થાશ્રમના અવતાર નારાયણ પછી સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રવર્તાવનાર કપિલદેવજી પાંચમા થયા છે. પહેલાં પુરાણોમાં સાંખ્ય સિદ્ધ હતું. કળક્રમે તે પુરાણોનો પ્રચાર નષ્ટ થવાથી અને યોગાદિકની સાથે સાંખ્ય મળી જવાથી, તેના અંગભૂત સંન્યાસનો અભાવ થતાં, સાંખ્યશાસ્ત્ર ઇપ્સી ગયેલું હતું. તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ અવતાર છે. વળી પાછું કાલે કરીને ઇપ્સી જશે ? તો તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે કપિલદેવજી સિદ્ધ પુરુષોના ઇશ છે. સિદ્ધિઓથી જે યુક્ત હોય તે સિદ્ધપુરુષો કહેવાય છે. તેવા સિદ્ધોનાં મન સિદ્ધિ વડે ઇપ્સતાં નથી, તેથી કાળે કરીને ઇપ્સવાની શંકા રહેતી નથી. આસુરિ નામના ઋષિને તે શાસ્ત્ર બાણાવેલ છે. આ સાંખ્યનું જ્ઞાન સ્ત્રી શૂદ્રોને સાધારણ છે. તેથી તેના પ્રવર્તાવનાર^૨ કપિલદેવજીએ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તત્ત્વોનો ભેળસેળ ન થાય તે માટે તેઓની ભુદી ભુદી સંખ્યા બતાવેલી છે. તેમાં કેટલાંક તત્ત્વો સમાનધર્મવાળાં

૧ હજાર વર્ષ તપ કરી હજાર વર્ષ યુદ્ધ કરે ત્યારે એક કવચ કપાય. એવાં હજાર કવચવાળો દૈત્ય હતો. તેથી તેની સાથે હમેશાં યુદ્ધ ચાલુ રાખવા, નર અને નારાયણ વારા ફરતી તપ અને યુદ્ધ કરતા, રાક્ષસ યુદ્ધ વિનાનો રહે તો લોકોના ઉપદ્રવ કરે માટે તેમ ન થાય તે સારુ એક તપ કરે અને બીજા યુદ્ધ કરે છે હજાર વર્ષ પૂરાં થાય, ત્યારે તપ કરનાર યુદ્ધ કરે એમ નર નારાયણ બન્નેએ તપ અને યુદ્ધ કરીને તે રાક્ષસને માર્યો હતો.

૨ સ્ત્રી અને શૂદ્ર પાપયોગી છે, તેથી તે વિષયાત્મક છે. તેનું હિત કરવા માટે આ કપિલ અવતાર છે. કપિ એટલે વિષયાત્મક જીવ અને તેને બા એટલે ગ્રહણ કરનાર થાય છે; એટલે વિષયાત્મક ઉપર અનુગ્રહ કરનારા કપિલદેવજી છે.

છે અને કેટલાંક વિરુદ્ધ ધર્મવાળાં છે. તે સંખ્યા બતાવવાનું ક્ષણ એટલું જ છે કે તત્ત્વોના સમૂહનો વિશેષ કરીને નિર્ણય થાય છે. (૧૦)

યોગને છઠ્ઠાપણું હોવાથી તેના પ્રવર્તકનો છઠ્ઠો અવતાર કહે છે:

ષષ્ઠમત્રેરપત્યત્વં વૃતઃ પ્રાસોડનસૂચયા ।

આન્વીક્ષિકીમલર્કાય પ્રહ્લાદાદિભ્યઃ ઝચિવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—છઠ્ઠા અવતારમાં અત્રિની પત્ની અનસૂયાએ પુત્રરૂપે ભાગેલા દત્તાત્રેય ભગવાન પ્રકટ થઈને અલર્ક રાજા અને પ્રહ્લાદાદિકને આન્વીક્ષિકી વિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થઃ—અનસૂયાએ ‘મને ભગવાનના જેવો પુત્ર થાય’ એવાં બહાનાથી ભગવાનને જમાડ્યા હતા; તેથી ભગવાન ત્યાં દત્તાત્રેયરૂપે પ્રકટ થયા હતા. અથવા ઇર્ષ્યાના અભાવથી યોગમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.

યોગમાર્ગ જેમાં રહેલો છે. તેવી આત્મવિદ્યાનું નામ આન્વીક્ષિકી છે. દત્તાત્રેય ભગવાને તે આલર્ક રાજાને બતાવી છે. પરંતુ તે રાજા રાજેશુણી હતો. તેથી રજેશુણી રાજામાં શાસ્ત્રોની નિષ્ઠા હશે કે નહિ, એવો સંદેહ થવાથી પ્રહ્લાદાદિકને તે વિદ્યા બતાવી છે. તે પ્રહ્લાદજી તો પ્રસિદ્ધ છે. (૧૧)

આમ બ્રાહ્મણોનાં છ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે; તેથી બ્રાહ્મણોના છ પ્રકાર બતાવવા માટે છ અવતારોનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ક્ષત્રિયોમાં શત્રુનો જય, ધર્મમાં નિષ્ઠા અને પ્રજાનું પાલન કરવું, એમ ત્રણ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે તે સારુ યજ્ઞ, ઋષભ અને પૃથુ એ ત્રણ અવતારોનું નિરૂપણ અનુક્રમે કરે છે. તેથી જીહ્વો ક્રમ બતાવવા સારુ તતઃ એમ આરંભ કરીને અવતારોનું નિરૂપણ કરે છે.

તતઃ સસમ આકૂત્યાં મર્ચેર્ગજ્ઞોઽભ્યજાયત ।

સ યામાચૈઃ સુરગૈરપાત્સ્વાયમ્ભુવાન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પછી સાતમા અવતારમાં ઋષિની આકૃતિ નામની સ્ત્રીમાં યજ્ઞ ભગવાન થયા. તેણે યામ વગેરે દેવતાઓના ગણ સહિત, સ્વાયંભુવ મનુની રક્ષા કરી.

ભાવાર્થઃ—આકૃતિ નામની સ્વાયંભુવ મનુની કન્યા હતી; તેમાં યજ્ઞ ભગવાન રુચિ નામના ઋષિથી થયા છે; તોપણ તે પુત્રિકાપુત્ર છે, તેથી

૧. અત્રાતુકાં પ્રયચ્છામિ કન્યાં તુભ્યં મનોરમામ્ । અસ્થાં યો જાયતે પુત્રઃ મમ પુત્રો મધિષ્ઠ્યતિ “ ભાઈ વગરની આ સુંદર કન્યા હું તમને આપું છું. તેનામાં જે પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર થશે ” આવી શરતથી આપેલી કન્યાને જે પુત્ર થાય તે પુત્રિકાસુત કહેવાય છે. જો કે સ્વાયંભુવ મનુને પ્રિયવત અને ઉત્તમ એ પુત્રો હતા, તો પણ ત્રીજા પુત્રની ઇચ્છા હોવાથી ઉપરનો કારાર કરી રુચિને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી; તેમાં યજ્ઞ ભગવાન પ્રકટ થયા તેને સ્વાયંભુવ મનુએ રાખેલા છે, તેથી તેને પુત્રિકાસુત કહેવા છે.

સ્વાયંભુવ મનુને ત્યાં યજ્ઞ ભગવાન પુત્રરૂપે થઇને રહેલ છે. બ્રાહ્મણોએ કરેલા યજ્ઞનું ફળ ક્ષત્રિયોને થાય. તેવી રીતે આ યજ્ઞાવતાર ‘રુચિ’ નામના બ્રાહ્મણથી થયો. તેનું ફળ સ્વાયંભુવ મનુને મળ્યું છે. પહેલા મન્વંતરના ચામ વગેરે ચાર પ્રકારના દેવતાઓ સાથે તપ કરીને, તે પછી મન્વંતરનું પાલન કર્યું, એ આ અવતારનું પ્રયોજન છે. પ્રિયવ્રતાદિક તે બીજા કલ્પમાં રાજાઓ હતા. તે પ્રથમ કલ્પમાં અસમર્થ હતા. એ વૃત્તાંત આગળ કહેવાશે. (૧૨)

અષ્ટમે મેરુદેવ્યાં તુ નામેર્જાત ઉરુક્રમઃ ।

દર્શયન્વર્ત્મ ધીરાણાં સર્વાશ્રમનમસ્કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—આઠમા અવતારમાં કરેક આશ્રમો વડે નમસ્કાર કરાયેલા અને વીર પુરુષોના માર્ગને બતાવનારા, ભગવાન, નાકિરામની મેરુદેવી સ્ત્રીમાં થયા.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે દેશ અને કાલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે સર્વ આશ્રમોના ધર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે; તે માટે યજ્ઞ પછી ઋષભદેવજીની કથા છે. પહેલાં જણાવેલા ક્રમની જરૂર આગળ પણ છે, તેથી ‘આઠમા’ વગેરે સંખ્યાનો પ્રયોગ કર્યો છે. મેરુદેવી મેરુની પુત્રી હતી. તેમાં ઋષભદેવજી થયા છે તે તેનામાં માતાના ગુણો હશે ? તે શંકા દૂર કરવા માટે મૂળમાં તુ શબ્દ મૂક્યો છે. અથવા બુદ્ધાવતારની માફક આ અવતાર પણ વેદવિરુદ્ધ થશે, તેવી શંકાનું સમાધાન કરવા માટે તુ શબ્દ છે. આ ઋષભદેવજી ગુણાવતાર વિષ્ણુનો અવતાર છે, તે કહેવા માટે ઘણા પરાક્રમવાળા જણાવેલ છે. ઋષભદેવ ભગવાને નિરૂપણ કરેલા સંન્યાસધર્મમાં મુખ્ય ધૈર્ય સાધન છે; એટલે ધૈર્ય સિવાય સંન્યાસ રહી શકે નહિ જ. સંન્યાસ છેવટનો આશ્રમ હોવાથી દરેક પુરુષે તેને નમસ્કાર કર્યા છે. નિવૃત્તિમાર્ગમાં આ છેલ્લામાં છેલ્લી દશા છે, પરંતુ છેવટનો આશ્રમ હોવાને લીધે ત્યાં કોઈ પણ બંધન હોતું નથી, તેથી પાપંડપણાની સંભાવના થશે ! તે તેની નિવૃત્તિ સારુ કહે છે કે તે ભગવાનને દરેક આશ્રમવાળા નમસ્કાર કરે છે. (૧૩)

ઋષિભિર્યાચિતો મેજે નવમં પાર્થિવં વપુઃ ।

દુઘેમામોષધીર્વિપ્રાસ્તેનાયં સ ઉશત્તમઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાને નવમું પૃથુરાજનું શરીર ગ્રહણ કર્યું. અને હે બ્રાહ્મણા. આ પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓનું દોહન કર્યું; તેથી તે આ ભગવાન ઘણા જ મનોહર છે.

ભાવાર્થઃ—પૃથુનો અવતાર આવેશી છે; કારણ કે પૃથુના સખન્ધવાળું શરીર ગ્રહણ કર્યું, તેમ મૂલમાં જ વાક્ય છે. અને પ્રથમ નિરૂપણ કરેલા છે તે પુરુષ જ આ છે; તેથી મૂળમાં સઃ (તે) લખેલ છે. “ રાજાઓનું કલ્યાણ, પ્રજાનું પાલન કરવામાં જ છે ” એમ કહેલું છે, તેથી અને ભગવાન સર્વના

આત્મા છે, તેથી સર્વનું હિત કરનારા ધર્મ પૃથુરાજનામાં છે. ઋષભદેવ ભગવાનના ધર્મ કરતાં પણ ઉત્તમ છે, તેથી પૃથુ ભગવાનનો નવમો અવતાર છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે તેનો પિતા વેન દુષ્ટ હતો, તેનાથી અવતાર કેમ થયો ? ત્યાં કહે છે કે ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરવાથી તે અવતાર થયો છે, જો કે તે સાક્ષાત્ નથી તો પણ પૃથુના શરીરમાં આવેશ છે. તેણે ગાયરૂપ પૃથ્વી બનાવીને તેમાંથી ઓષધિનું હોહન કર્યું છે. ત્યાં હોહન કરવાનો અર્થ બતાવનાર ક્રિયાપદ અદુઘ્નને બદલે દુઘ્ન એમ ભૂતકાળ બતાવેલ છે. અથવા દોઘા (હોહનનાર એવું પદ પણ નીકળે છે. પૃથ્વી હોહવી તે અલૌકિક કામ છે, તે માટે અહીં અલૌકિક પ્રયોગ કરેલો છે. તેમ જમાં (આ પૃથ્વીને) અને ઓષધી: (ઓષધિઓને) આવી રીતે હોહન કાર્યમાં બે કર્મ કહેલાં છે. પૃથ્વીને હોહવી તે અભીષ્ટ છે. તે પૃથ્વીમાંથી ઓષધિ હોહી લેવી તે પણ અભીષ્ટ છે; તેથી બે કર્મ આપ્યાં છે. એમ જ્યાં બે કર્મો હોય ત્યાં આવું સમજવાનું છે. વિપ્રા: (હિ બ્રાહ્મણો) સંબોધનનો એવો અર્થ થાય છે કે તમે વિશેષ પૂરનારા છો, એટલે તમે જ હોહીને આ અપૂર્ણ જગતને પૂર્ણ કર્યું છે, એમ બતાવ્યું છે. પૃથ્વીના હોહન માટે જ આ અવતાર છે. તે કાર્ય જીવથી થઈ શકે તેવું નથી. તેથી તે પૃથુ નારાયણ છે. તેમાં વળી ઉપકાર કરનાર પૃથુ ભગવાન છે, તે વધારે છે. તેવો ઉપકાર કરવો બીજા અવતારોમાં પણ હર્લભ છે; તેથી પૃથુ ભગવાન અત્યંત મનોહર છે. (૧૪)

એમ ક્ષત્રિયભાવ વડે ત્રણ અવતારોનું નિરૂપણ કરીને હવે વૈશ્યભાવે ત્રણ શ્લોકોથી ચાર અવતારોનું નિરૂપણ કરે છે:

રૂપં સ જગદ્દે માત્સ્યં ચાક્ષુષાન્તરસમ્પ્લવે ।

નાન્યારોપ્ય મહીમત્યામપાદૈવસ્વતં મનુમ્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આક્ષુષ મન્વંતરમાં ત્યારે પ્રલય થયો ત્યારે ભગવાને મત્સ્યનું રૂપ ધણું કર્યું હતું, અને પૃથ્વીરૂપ નાવમાં બેસાડીને વંવસ્વત મનુની રક્ષા કરી.

ભાવાર્થ:—છેતરીને કાર્ય સિદ્ધ કરવું તે વૈશ્યનું લક્ષણ છે; કારણ કે “જેમાં સાચું અને જીવું આવે તે વણિકપણું કહેવાય છે,” એવું વાક્ય છે. એથી એક છેતરનાર છે અને બીજું નથી. એટલે અહીં અવતારમાં રૂપ છેતરનાર છે અને વચન છેતરનાર નથી. વૈશ્યમાં તેથી ઊલટું હોય છે; તેથી વૈશ્યનું રૂપ છેતરનાર નથી, પણ વચન છે. આક્ષુષમનુનો મન્વંતર થયા પછી પ્રલય બાધિત છે; એટલે કદપની સમાપ્તિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો દિવસ પણ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પ્રલય થાય છે. તે એક કદપમાં ચૌદ મન્વંતરો થાય છે, તેથી કદપની સમાપ્તિ ચૌદમા મન્વંતર પછી થાય છે; અને આક્ષુષમનુ છઠ્ઠા છે, તેથી તેના મન્વંતર પછી પ્રલય થતો નથી, તેથી તેને બાધિત કહ્યો છે;

માટે આ પ્રલયને કેટલાક માયિક માને છે. પરંતુ ખરી રીતે તો સ્વાયંભુવ વગેરેના ક્રમ પ્રમાણે દરેક કલ્પમાં ચૌદ^૧ મનુષ્યો થતા નથી; કેમકે અધિકારીઓને રમુજિત થવાનો સંભવ છે; માટે કોઈ કલ્પમાં આશુષમનુ પણ ચૌદમા મનુ તરીકે થઈ શકે છે. દરેક કલ્પમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભેદથી તે તે મનુ પ્રથમ થાય છે; એટલે સાત્ત્વિક કલ્પમાં સાત્ત્વિક મનુ પ્રથમ થાય; રાજસ કલ્પમાં રાજસ મનુ અને તામસ કલ્પમાં તામસ મનુ પહેલાં થાય છે, તેથી ક્યારેક આશુષમનુ ચૌદમા થાય તો તે વિરુદ્ધ નથી. ચાર સાત્ત્વિક, પાંચ રાજસ અને પાંચ તામસ, એમ ચૌદ મન્વંતર છે; માટે ઘણાં વાક્યોના અનુસારે જણાવેલા પ્રલય થયો યોગ્ય છે. તેથી પ્રલયને માયિક કહેવો યોગ્ય નથી. માર્કંડેયઋષિએ જોયેલા પ્રલયનું માયિકપણું છે તે તો ત્યાંજ સ્કુટ કહેલું છે; તેથી તેને માયિક કહેવામાં દોષ નથી; પરંતુ આ પ્રલયને કયાંય માયિકપણું^૩ કહેલું નથી. પૃથ્વી દેવતારૂપ છે. તેથી તેને નૌકારૂપપણું સંભવે છે. વળી તે બીજા મન્વંતરમાં વિવસ્વાનથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને આ મન્વંતરમાં અધિકારી થાય છે, તેથી પણ તેને માયિકપણું ઘટતું નથી. ભક્તની રક્ષા કરવી તે અવતારનો ધર્મ છે. તેથી વૈવસ્વત મનુની રક્ષા કરી છે. વૈવસ્વત મનુ નામ આપેલ છે તે ભવિષ્યમાં થનારું નામ છે; કારણ કે રક્ષા કરી તે વખતનું નામ સત્યવ્રત^૪ હતું. (૧૫)

૧ મત્સ્યપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુ પછી સાવર્ણિ, રૌચ્ય, ભૌત્ય, મેરુભાવર્ણિ, ઋતુ, ઋતુધાર્ય, અને વિષ્વક્ષેન, એમ સાત મનુષ્યો કહેલા છે અને માર્કંડેયપુરાણમાં પાંચમા સાવર્ણિ, છઠ્ઠા રૌચ્ય અને સાતમા ભૌત્ય, એમ સાત લખેલા છે. આમ તે બંને પુરાણોમાં એક ક્રમ નથી. તેથી દરેક કલ્પમાં જુદા જુદા ક્રમથી મનુષ્યો થાય છે.

૨ “તે ભક્ત હોવાથી મુક્ત થાય છે” એમ મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે. તેમ જ પોતાની કાર્તિ માટે ચરાચર આ જગતને ઉત્પન્ન કરીને કલ્પનો દિવસ જાય ત્યારે તે ભક્ત બ્રહ્માજી સાથે મુક્ત થાય છે.

૩ અષ્ટમ સ્કંધના ચોવીસમા અધ્યાયમાં સાતમા આક્રમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે કલ્પને અંતે બ્રહ્માનો નૈમિત્તિક પ્રલય હોતો, ત્યારે જ્યોત્સ્ન વગેરે ત્રણ લોકો સમુદ્રમાં ડૂબેલા હતા. અને બ્રહ્માજીને નિદ્રા આવી ગઈ, ત્યારે તેના મુખમાંથી નીકળેલા વેદને હયગ્રીવ નામનો દૈત્ય લઈ ગયો. પછી ૩૨મા શ્લોકમાં ભગવાને સત્યવ્રત રાજાને કહ્યું કે આજથી સાતમે દિવસે પ્રલય થશે. તે પછી ૩૩મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે જ્યાંસુધી બ્રહ્માની રાત્રિ રહેશે ત્યાંસુધી હું નાવ લઈને ફરીશ. તેવી જ રીતે નવમસ્કંધના પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પરીક્ષિત રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો છે, ત્યાં કહ્યું છે કે સત્યવ્રત રાજાએ ગયા કલ્પમાં ભગવાનની સેવાથી જ્ઞાન મેળવ્યું છે; તેથી ચૌદમા આશુષ મન્વંતરને અંતે પ્રલય થવો સિદ્ધ જ છે.

૪ જેમ કન્યાનો વિવાહ ન કર્યો હોય પણ સગપણ કર્યા પછી પુત્રની વડુ કહેવાય છે, તેવી રીતે મનુ થવાનું વરદાન ભગવાને આપેલું હોવાથી વૈવસ્વત મનુ તરીકેનું નામ ભવિષ્યમાં થનારું છે.

સુરાસુરાણામુદર્ધિ મધ્નતાં મન્દરાચલમ્ ।

દધ્રે કમઠરૂપેણ પૃષ્ઠ એકાદશો વિભુઃ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—દેવતાઓ અને અસુરો સમુદ્રનું મંથન કરતા હતા, ત્યારે સમર્થ ભગવાને અગિયારમા અવતારમાં કાચબાના રૂપથી પીઠ ઉપર મંદરાચલ પર્વતને ધારણ કર્યો.

ભાવાર્થ:—^૧કપટથી અમૃતમંથન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ છે, તેથી કૂર્માવતાર પણ દૈત્યોને છેતરનાર છે અને દેવોનું હિત કરનાર છે, તેથી આ અવતારને વૈશ્યમાં ગણ્યો છે. મત્સ્યાવતાર ચાક્ષુષ મન્વંતર પછી પ્રલયમાં કહેલો છે અને પછી અગિયારમો અવતાર કૂર્મ છે; તેથી તેના પહેલાના મત્સ્યાવતારને દશમ અવતાર તરીકે કહેવો જોઈએ. તેમ નવમા અવતારના પૃથુ લાખ્યા પછી અને અગિયારમા કૂર્મની પહેલાં મત્સ્યાવતાર છે, તેથી પણ મત્સ્યાવતાર દશમો થાય છે. ત્યારે મન્વંતરનાં કર્મોના વિચાર કરતાં કૂર્માવતાર ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં છે. તે પહેલાંના મત્સ્યાવતાર હોવાથી પ્રલયને માયિકપાણું સિદ્ધ થશે, એવી શંકા ન થાય તે માટે કહે છે કે મત્સ્યાવતાર પૂર્વ કલ્પમાં રહેલો છે, તેથી કમનો બાધ આવશે નહિ. તેમ અહીં વંચનનું આધિપત્ય હોવાથી કૂર્માવતાર અગિયારમો છે, એમ પછી પણ સમજવાનું છે. વળી સમુદ્રમંથન વખતે પહેલાં દેવોએ વાસુકિ નાગનું મુખ પકડ્યું, તેનું કારણ એટલું જ કે મુખ તો દૈત્યોને પકડાવવાનું હતું, પરંતુ તેમ કહેવાથી દૈત્યો કબૂલ થાય નહિ, તેથી પ્રથમ પોતે નાગનું મુખ પકડ્યું, એટલે દૈત્યો મુખ પકડવા તૈયાર થયા—ઇત્યાદિ કાર્ય કરવાથી છેતરવાપણું સિદ્ધ થાય છે, તેથી વૈશ્યપણું છે. તેમ મત્સ્યાવતાર કરતાં આમાં કાપટ્ય ઘણું છે, તેથી આ અવતારને અગિયારમો કહ્યો છે. સમુદ્રમંથન વખતે જ્યારે મંથનના સાધનરૂપ રવૈયાના સ્થાનકે મંદરાચલ હતો, તેને કચ્છપાવતાર ધારણ કરી પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો હતો; એમ જલમાં આધાર વગર પર્વતને ધારણ કરીને રહેવું, એ જીવથી થઈ શકે નહિ; તે અવતારનું કાર્ય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કાચબાની પીઠ તો ઘણી જ ચીકણી હોવાથી પર્વતનું ધારણ કેવી રીતે સંભવે? તે માટે કહે છે કે તે “વિભુ” છે; એટલે સર્વ કરવાને સમર્થ છે. (૧૬)

૧ ભગવાને પહેલાં જ દેવતાઓને સમુદ્રમંથન કરવાની સજ્જાદ આપી ત્યારે કહ્યું હતું કે જેમ સર્પ કરંડિયામાં પુરાયેલ હોય ત્યારે તે બહાર ફરનારા ઉદરની સાથે મિત્રતા કરે છે અને કરંડિયાની અંદર દાણાનો લોભ આપી તેની પાસે કરંડિયો તોડાવે છે, અને જ્યારે ઉદર તે પ્રમાણે છિદ્ર કરી કરંડિયામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સર્પ તેનું ભક્ષણ કરી જાય છે, તેમ તમે દેવતાઓ પણ દૈત્યો સાથે મિત્રતા કરી સમુદ્રમંથનદ્વારા અમૃત ઉત્પન્ન કરો; પછી દૈત્યોને કેવળ કલેશ જ થશે, ફળરૂપ અમૃત તમને પ્રાપ્ત થશે, એમ સમગ્રવીને સમુદ્રમંથન કર્યું, ત્યારે તેમાં મંદરાચલ પર્વત ધારણ કરવા ભગવાન કાચબો થયા છે, તે કપટપણું બતાવ્યું છે.

એક અવતારમાં બે અવતારપણું થયું તે કહ્યું છે:

ધાન્વંતરં દ્વાદશમં ત્રયોદશમમેવ ચ ।

અપાયયત્સુરાનન્યાન્મોહિન્યાઽમોહ્યત્તિગ્રયા ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—ધન્વંતરિનો અવતાર ખારમો અને તેરમો છે; તે અવતારથી મોહિની સ્ત્રી વડે, અસુરોને મોહ કરનાર ભગવાને દેવતાઓને અમૃતપાન કરાવ્યું.

ભાવાર્થ:—અહીં દ્વાદશમમ્ એ શબ્દમાં મકાર છે તે વૈદિક પ્રયોગનો છે. અથવા “દ્વાદશમાં માન કરનારા છે” એવો અર્થ થાય છે. “ધન્વંતરિ” પદ આવવાથી આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાનું સૂચવ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. તે તો ધન્વંતરિ નામથી જ સમજાય છે, માટે શ્લોકમાં લખેલ નથી. અને અહીં તો અમૃતનો કલશ ધન્વંતરિ લાવ્યા એટલી જ હકીકત આપી છે, પણ અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું નથી. તેમાં એક જ અવતાર ખારમો અને તેરમો કેમ થઈ શકે? તેવા સંદેહની નિવૃત્તિ માટે મૂળમાં ઘટ્ટકાર મૂક્યો છે; અને ધન્વંતરિનો પુરુષ અવતાર છે તેમ જ મોહિનીનો સ્ત્રી અવતાર છે, તેથી પણ પરસ્પર વિરોધ આવે છે, તેની નિવૃત્તિ માટે ચક્રાર છે. ધન્વંતરિનું રૂપ જ ધન્વંતરિનો સંબન્ધ બતાવે છે. અમૃતનું પાન દેવતાઓએ કરેલ છે; તેથી તેનું પાન કરવું એ ભગવાનનું કાર્ય નથી; માટે પ્રયોજનના કર્તામાં દેવતાઓને જ કર્મપણાથી લખેલા છે અને અમૃતનું પાન ભગવાને કરાવ્યું. આ શ્લોકમાં અમૃતપાન કરાવવાનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે, તે તેરમા અવતારનું કાર્ય છે અને અસુરોને સ્ત્રીરૂપથી મોહ કર્યો. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે સર્વને ભગવાનના સ્ત્રીસ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. દેવતાઓ તો ભગવદ્સ્વરૂપથી જ દર્શન કરે છે; કેમકે સૂર્ય અને ચંદ્રમાની વચ્ચે રાહુદૈત્ય દેવતાનું રૂપ ધરીને અમૃતપાન કરવા બેઠો હતો તેના અસુરપણાનું સૂચન ભગવાને તે વખતે જ કરી નાખ્યું હતું. તે વખતે જો ભગવદ્સ્વરૂપે દર્શન ન હોય તો આ રાહુને ભગવાન હંડ દેશે, એમ શી રીતે જાણી શકે? માટે ખરી રીતે તો દેવાને “ધન્વંતરિ” રૂપનું જ દર્શન થયું હતું; તેથી મૂળમાં સ્ત્રીરૂપ વડે અન્યને મોહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે. તેથી દેવતાઓને મોહ થયો નહતો એ સિદ્ધ જ છે. અને અસુરોને સ્ત્રીરૂપ આકૃતિનો બોધ થયો, તે કેવળ પ્રભુના સામર્થ્યથી જ થયું છે.

અહીં શંકા થાય છે કે એક જ અવતાર છે ત્યારે મૂળમાં સંખ્યા બે શા માટે કહી? તેનું સમાધાન કરે છે કે હાથમાં અમૃતનો કલશ લઇને ધન્વંતરિ ભગવાન પ્રકટયા હતા; પરંતુ અસુરો તે કળશ લઇ ગયા. પછી અસુરોએ ભગવાનને સ્ત્રીરૂપે જોયા; તેથી તેની તેરમી સંખ્યા જુદી બતાવી છે. (૧૭)

આવી રીતે વૈશ્યભાવથી આર અવતારોનું નિરૂપણ કરીને ફરીથી ઉત્તમ

પ્રકારે પરંપરાનું નિરૂપણ કરવા માટે નારાયણની માર્ક નૃસિંહજી, સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવતાર છે, એમ નિરૂપણ કરે છે:

ચતુર્દશં નારસિંહં વિભ્રદૈત્યેન્દ્રમૂર્જિતમ્ ।

દદાર કરજૈર્વક્ષસ્પેરકાં કટકૂચથા ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—ચૌદમું નૃસિંહ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, ચત્રાર્ધ બનાવનાર કારક નદીકિનારે થતી પાનને જેવી રીતે ચીરી નાખે, તેવી રીતે પ્રભુએ વૃદ્ધિ પામેલા દૈત્યેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુની છાતી ચીરી નાખી.

ભાવાર્થ:—આ પુષ્ટિમાર્ગનો અવતાર છે; તેથી પૂર્વના અવતારથી વિશેષ છે. પહેલાનો ક્રમ કહેવો ઇચ્છિત હોવાથી ચૌદમા અવતાર તરીકે નૃસિંહ ભગવાન છે. નૃસિંહના સંબન્ધવાળું સ્વરૂપ તે “નારસિંહ” કહેવાય છે; એટલે મનુષ્ય અને સિંહ એમ બે રૂપ હોવાથી અલૌકિકપણું છે; તેથી પુષ્ટિપણું પણ છે. આ અવતારમાં ભક્તિ જ મુખ્ય છે; તેથી પોતાના દ્વારપાલને પણ મારીને તેના પુત્ર પહ્લ્લાદ કે જે એક અનન્ય ભક્ત છે, તેની રક્ષા કરી. પોતાનો દ્વારપાલ પણ સર્વ દૈત્યોનો ઇન્દ્ર હતો, તેને મારીને પણ તેના પુત્ર દૈત્યની રક્ષા કરી. ઇન્દ્રપદ્મથી મારવા યોગ્ય નહિ હતો, તથાપિ માર્યો છે, એમ બતાવ્યું છે. બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં તેને કોઇપણ મારી શકે તેમ ન હતું, એવું તેને વરદાન હોવાથી તે હિરણ્યકશિપુ એવો સમૃદ્ધ થયો હતો કે મદ્મથી તેણે મર્યાદાને તોડી નાખી હતી; તેથી તેને માર્યો છે. તેને બ્રહ્માનું વરદાન હતું કે તે કોઇ શસ્ત્રથી, પ્રાણુવાળાથી કે પ્રાણુ વગરનાથી એ મરે નહિ. તે બ્રહ્માનું વાક્ય સત્ય કરવા માટે ભગવાને તેને નખથી ચીરી નાખ્યો. તેમ જ પૃથ્વીમાં કે અંતરિક્ષમાં પણ મરે નહિ, તેવું વરદાન હોવાથી તેને ખોળામાં લઇને ચીર્યો. ચત્રાર્ધ બનાવનાર કારક એરકા (પાન્ય) નામના ઘાસને ચોરે, તેમ તેને નખ વડે ચીર્યો છે. ચત્રાર્ધ બનાવનારનું દષ્ટાંત આપવાથી સર્વ લોકોના હિત માટે આને માર્યો છે, એમ બતાવ્યું છે. (૧૮)

પશ્ચદશં વામનકં કૃત્વાઽગાદધ્વરં શ્વલે: ।

પદત્રયં યાચમાનઃ પ્રત્યાદિત્સુસ્ત્રિવિષ્ટપમ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—પંદરમું વામનજીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સ્વર્ગને પાછું લેવાની ઇચ્છા કરનાર, અને ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની યાચના કરનારા ભગવાન બલિરાજના યજ્ઞમાં પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—આમ ભક્તિમાર્ગમાં નવ અવતારનું નિરૂપણ છે. તેમાં પ્રથમ પ્રહ્લાદજીની રક્ષા કરનાર નૃસિંહ ભગવાન મુખ્ય છે; તેથી મૂલરૂપે તેનું નિરૂપણ છે. તે પછી ત્રણ અવતારો બ્રહ્માભાવ વડે છે, ત્રણ અવતારો ક્ષત્રિયભાવ વડે છે, એક વૈશ્યભાવ વડે છે, અને પાછા એક મૂલરૂપ વડે છે; આમ નવ પ્રકારે

નિરૂપણ છે. તે મૂળરૂપમાં થયેલી નવપ્રકારની ભક્તિ, કેવળ અંશના જ પર્યવ-
સાનથી નિવૃત્ત થતી નથી, એ બતાવવા માટે છે. ભગવાનના સ્વરૂપમાં સહ-
યોગ પ્રાપ્ત થતાં, સેવ્ય સેવકભાવની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ, પ્રભુના સામ-
ર્થ્યથી ફરીથી જેમ સેવા કરવાનો આરંભ થાય છે, તેવી રીતે કલિયુગમાં
સર્વ સાધનોની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ ભગવાનના અંગરાગના સુગંધનો
અંગ્રાન્ધ થતાં જ ફરીથી સત્યયુગનો આરંભ થયો. એ સામર્થ્ય મૂલરૂપનું છે;
તેથી કલ્કી અવતારને મૂલરૂપપણું છે. એમ શ્રીનૃસિંહજીથી લઇને કલ્કી અવ-
તાર સુધી નવ અવતારો ભક્તિમાર્ગમાં છે.

હવે કશ્યપથી અદિતિમાં વામનરૂપે પ્રહ્લ્યાચારી પ્રકટ થતાં તે પંદરમો
અવતાર છે. પોતે વામન નથી, તોપણ વામનરૂપ કરીને બલિરાજના યજ્ઞમાં
પધાર્યા. ભક્તનું ભતું કરવા માટે પોતાના ઐશ્વર્યરૂપ ધર્મને પણ એક બાબુ
મૂકીને ચાચના કરવા પધાર્યા, તેથી પહેલાંના અવતાર કરતાં આમાં વિશેષપણું
બતાવ્યું છે. આપેલી ચીજને પાછી લેવી તેને પ્રત્યાહાન કહેવાય છે. તેવી
રીતે સ્વર્ગનું પ્રત્યાહાન કરવા માટે બલિના યજ્ઞમાં પધાર્યા. આ લોક અને
પરલોકના હેહ ત્રણ પગલામાં આવેલા છે. બલિના યજ્ઞમાં પધારવામાં ઇચ્છિત
અર્થ હોતો, તે પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધમાં ત્રણ પગલાંની ચાચના કરવારૂપ બતાવ્યો
છે, અને ચરિત્ર તો કશ્યપ ઋષિને ત્યાં પ્રકટ થઇને યજ્ઞમાં પધાર્યા તે જ છે. (૧૯)

અવતારે ષોડશમે પદ્યન્વ્રહ્મદુહો નૃપાન્ ।

ત્રિઃ સસકૃત્વઃ કુપિતો નિઃક્ષત્રામકરોન્મહીમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—સોળમા અવતારમાં, બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓને જોઇને,
ક્રોધચુકત થયેલા ભગવાને એકવીશ વખત ક્ષત્રિય વગરની પૃથ્વી કરી.

ભાવાર્થઃ—ક્ષત્રિય કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પરશુરામ ભગવાનનું રૂપ
સોળમું છે. તેણે એકવીશ વખત નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી. સાત વખત મારવાથી
ક્ષત્રિયોનું બીજ નષ્ટ થઇ ગયું. તે પછી ક્ષત્રિયો ફરીવાર બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન
થયા અને વૃદ્ધિ પામ્યા, એટલે ફરી પરશુરામ ભગવાને સાત વખત માર્યા.
ફરી ઉત્પન્ન થયા અને ફરી સાતવાર માર્યા; એવી રીતે એકવીશ વખત
ક્ષત્રિય વગરની પૃથ્વી કરી. પોતાના પિતા જમદગ્નિ ઋષિને સહસ્રાર્બુદ રાજાએ
માર્યા હતા, તે નિમિત્તથી પરશુરામજીએ નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી, એમ છે,
તોપણ મુખ્ય કારણ તો બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરવાનું હતું. (૨૦)

તતઃ સસદશે જાતઃ સત્યવત્યાં પરાશરાત્ ।

ચક્રે વેદતરોઃ શાસ્ત્રા દૃષ્ટ્વા પુંસોડલ્પમેધસઃ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—તે પછી સત્તરમા અવતારમાં પરાશરથી સત્યવતીમાં વેદવ્યાસજી
થયા. તેણે અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરુષોને જોઇને વેદરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ કરી.

ભાવાર્થ:—તે પછી ઉપર ફરનારા વસુથી મત્સ્યગર્ભમાં એક સત્યવતી કન્યા થઈ હતી; તે સત્યવતીનું પાલન એક દીમરે કરેલું હતું; તેથી તે દાશ-કન્યા કહેવાઈ છે. તે દાશકન્યામાં પરાશર ઋષિથી વેદવ્યાસજી સત્તરમા અવતાર તરીકે થયા છે. ભક્તિમાર્ગની ગણનામાં તે ત્રીજા છે. વેદને કદપવૃક્ષપણું પહેલાં અધ્યાયમાં કહેવાયું છે. યજ્ઞની અનંત મૂર્તિઓ છે. તેમાંથી જેટલા વેદના ભાગ વડે એક મૂર્તિનું પ્રતિપાદન થાય તે એક શાખા કહેવાય છે. એવી રીતે બીજી ઘણી શાખાઓ છે. જે કે પ્રાક્ષણોએ તો સમગ્ર વેદ ભણુવો જોઈએ તો પણ પ્રમેયરૂપ બળનું અવલંબન કરીને એટલે લોગ અને મોક્ષને આપનારા રૂપનો વિચાર કરીને, એક જ મૂર્તિ સર્વમૂર્તિઓ છે, એવા અભિપ્રાયથી શાખાઓ કરેલી છે; તેથી થોડી બુદ્ધિવાળાને પણ વેદનું અધ્યયન સહેલાઈથી થઈ શકે અને ભક્તિ પણ થાય; તેથી શાખા વિભાગ કરેલ છે. એટલે તે શાખા ભણતાં બાકીનો સમય રહે તે ભક્તિના ઉપયોગમાં આવે, તે માટે વેદોના જુદા જુદા વિભાગ શાખારૂપે કર્યા છે. (૨૧)

નરદેવત્વમાપન્નઃ સુરકાર્યચ્ચીર્ષયા ।

સમુદ્રનિઘ્રહાદીનિ ચક્રે વીર્યાણ્યતઃ પરમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—આ પછી દેવતાઓનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી રાજપણાને પ્રાપ્ત થયેલા શ્રીરામચંદ્રજીએ સમુદ્રનો નિઘ્રહ કર્યો વગેરે પરાક્રમે કર્યા.

ભાવાર્થ:—ઉપરના અવતારોથી જુદો ક્રમ બતાવવા માટે શ્રીરામચંદ્રજી વગેરે ત્રણ સ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરવાને મૂળમાં અતઃ પરમ્ એમ કહ્યું છે. પહેલાં પ્રાક્ષણભાવનો ક્રમ કહ્યો છે અને હવે અહીં ક્ષત્રિયભાવ કહેવાની ઇચ્છા છે. જે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર એમ બે પ્રકાર જ જોઈએ, પરંતુ ચંદ્ર શુકલપક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષય પામે છે, તેથી તેના વૃદ્ધિરૂપથી અને ક્ષયરૂપથી નિરૂપણ કર્યું છે; માટે ચંદ્રનાં બે રૂપ અને સૂર્યનું એક રૂપ, એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારથી નિરૂપણ છે. નરદેવ એટલે રામચંદ્રજી રાજા છે અને દેવતાનું કાર્ય કરવા માટે રાવણનો વધ કર્યો, તેમાં અવતારનું ચરિત્ર તો સમુદ્રનો નિઘ્રહ કરવારૂપ છે. અથવા સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી તેને સ્વાધીન કર્યો તેમ જ ભારતવર્ષના એક ભાગમાં મરુસ્થળ (મારવાડ) બનાવ્યો, પરશુરામ-જીને જીત્યા, અને વાલી નામના વાનરનો વધ કર્યો વગેરે ચરિત્રો કર્યા, તે આદિ શબ્દનો અર્થ છે. (૨૨)

एकोनविंशो विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।

रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद् भरम् ॥२३॥

શબ્દાર્થ:—ઝોગણીશ અને વીશમા અવતારમાં વૃષ્ણિકુળમાં રામ અને કૃષ્ણ ભગવાને જન્મ લઈને, પૃથ્વીકુળનો ભાર ઉતાર્યો.

ભાવાર્થ:—બલદેવજીમાં આવેશ છે અને શ્રીકૃષ્ણ અવતાર છે. મૂળમાં વિશિષ્ટિતમે એમ વ્યાકરણના નિયમથી લખવું જોઈએ, તેને બદલે વિશિષ્ટિતમે એમ જે લખ્યું છે, તેમાં તકારનો લોપ કર્યો છે. એ વૈદિક પ્રયોગ કર્યો છે. ખરી રીતે તો ચંદ્રમાનું એકપણું છે તેથી એક શ્લોકથી બન્ને અવતારોનું નિરૂપણ કરેલું છે. વાર્ણેય એમ કહેવું જોઈએ: પણ ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી રાજાના નામમાં પ્રત્યયનો લોપ થાય છે; તેથી વૃષ્ણિષ્ણ એમ કહ્યું છે. અહીં આરેય અવતારોનું સ્થાન શ્રીકૃષ્ણ છે. નારાયણના અંશ, કેશ, સુતપા, અને વૃષ્ણિએ તપ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા હતા. તે આરેયનું સ્વરૂપ અહીં એક જ સ્થાનમાં છે. તેમાં એક રૂપને ઘણારૂપે કહેવાની ઇચ્છા છે. તે રૂપ શ્રીકૃષ્ણનું છે. શ્રીબલદેવજી તો એક જ છે. એમ પાંચ અવતારો છે. અને જન્મ બે સ્વરૂપનાં છે, તે સારુ જન્મની એમ દિવચન મૂકેલું છે. અને બે જ સ્વરૂપનો જન્મ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે; તેથી લોકમાં બે નામ પ્રસિદ્ધ છે, એમ બતાવવા માટે “રામ અને કૃષ્ણ બન્નેએ જન્મ લીધો” એમ કહ્યું છે. પણ અવતારનું કાર્ય તો ભગવાને જ કરેલું છે, તે માટે ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો એમ લખ્યું છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો એ સામાન્ય રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પણ છે; તેથી તે કાર્ય અહીં લખેલું છે. (૨૩)

તતઃ કલૌ સમ્પ્રવૃત્તે સમ્મોહાય સુરદિષામ્ ।

બુદ્ધો નામ્ના જિનસુતઃ કીકટેષુ ભવિષ્યતિ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારપછી સારી રીતે કલિયુગ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે દૈત્યોને મોહ કરવા માટે, કીકટ દેશમાં જિનનો પુત્ર અથવા અજિનનો પુત્ર બુદ્ધ નામથી થશે.

ભાવાર્થ:—બુદ્ધો ક્રમ બતાવવા માટે શ્લોકના આરંભમાં તતઃ એમ લખ્યું છે. કલિયુગ સારી રીતે ફેલાય, ત્યારે તેના ધર્મનો પ્રચાર પણ થશે, ત્યારે દેવતાઓનો દ્વેષ કરનારા દૈત્યો અને રાક્ષસો, કે જે વૈદિક કાર્ય કરવા યોગ્ય દેશોમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓનાં વૈદિકકાર્ય છોડાવવા માટે, જિનના પુત્ર અથવા અજિનના પુત્ર બુદ્ધ ભગવાન થશે. સૂત પૌરાણિકના સમયમાં તે બુદ્ધ થયા ન હતા, તેથી ‘થશે’ એમ લખ્યું છે. (૨૪)

અથાસૌ યુગસન્ધ્યાયાં દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

જનિતા વિષ્ણુયશસો નામ્ના કલ્કિર્જગત્પતિઃ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—હવે પછી કલિયુગ અને સત્યયુગની સંધિમાં, રાજાઓ વચ્ચે કરીને ચોર જેવા થઈ જશે, ત્યારે વિષ્ણુયશઃ બ્રાહ્મણને ઘેર કલ્ક નામના જગત્પાત પતિ તરીકે પ્રભુ પ્રકટ થશે.

ભાવાર્થ:—અહીં ઘણો મોટો અને બુદ્ધો ક્રમ બતાવવા માટે મથનો

પ્રયોગ કરેલો છે. કૃમિ અવતારથી લઈને બુદ્ધાવતાર સુધી કોઈપણ પુરુષને અવતાર નથી, અને કલિક ભગવાન તો પુરુષનો અવતાર છે; એમ બતાવવા આરુ ઘસો (આ પુરુષ) એમ કહ્યું છે. અહીં જે કૃમાવતાર છે તે સમુદ્રમથનના સમયના કૃમિ નથી, પણ બ્રહ્માંડને પોતાની પીઠ પર ધારણ કરીને રહેલા કૃમિ ભગવાન છે. ધન્વંતરિ વિષ્ણુનો અવતાર છે. નૃસિંહલ કાલનો અવતાર છે. વામન વિષ્ણુનો અવતાર છે. પરશુરામ વૈશ્વાનર (અગ્નિ)નો અવતાર છે, બ્યાસલ વિષ્ણુના જ્ઞાનનો અવતાર છે. શ્રીરામચંદ્રલ વાસુદેવનો અવતાર છે. બ્રહ્મદેવલ સંકર્ષણનો અવતાર છે. શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવાદિક ચારે વ્યૂહનો અવતાર છે. અને બુદ્ધ વાસુદેવનો અવતાર છે. કલિયુગની સંધ્યા સમાપ્ત થઈ ત્યારે કોઈ રાજાઓ રહ્યા નથી અને પૃથ્વી શૂન્યરૂપ થઈ છે, તો પણ જે કે બચેલા રાજાઓ છે તેચાર જેવા થઈ ગયા છે, એટલે ગમે તેમ કરીને કલિયુગના રાજાઓ પ્રભને લૂંટવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. પ્રલોકમાં વસ્યુ શબ્દની આગળ શાય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; તેથી વિષ્ણુની ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા બ્રાહ્મણોના સત્સંગથી પવિત્ર બનેલા, કેટલાક રાજાઓ ચોર અને લુંટારા નથી એમ સૂચવે છે. તેથી જ શંભલ ગ્રામમાં વિષ્ણુચશા નામના બ્રાહ્મણને ઘેર તેની સ્ત્રીમાં કલિકપ્રભુ પ્રકટ થશે અને તે જગતના પતિ થશે; એમ અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું છે. તેથી કલિયુગને લીધે જગત ઘસાઈ ગયું હશે તેને ફરીથી ઉત્પન્ન કરશે. (૨૫)

અવતારો આટલા જ હશે? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે:

અવતારા હ્યસંખ્યેયા હરેઃ સત્ત્વનિર્ધેક્ષિજાઃ ।

યથાઽવિદાસિનઃ કુલ્યાઃ સરસઃ સ્યુઃ સહસ્રશઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—હું બ્રાહ્મણો, સત્ત્વના નિર્વિરૂપ, હરિભગવાનના, નિશ્ચયે કરીને અવતારો અસંખ્ય છે, જેમ અખૂટ જળવાળા તળાવમાંથી હજારો નાના નાના પ્રવાહવાળી તુલ્ય નદીઓ નીકળે છે.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન સત્ત્વના સ્થાનકરૂપ છે, એમ કહેવાથી અસંખ્ય અવતારો થવાનું કારણ બતાવ્યું છે; કેમકે જગતનું પાલન કરવું અને ઉત્પત્તિ કરવી તેમાં સત્ત્વગુણની જરૂર છે. દ્વિજાઃ એ સંબોધન આપવાથી “તમે ઘણા સમયથી જુઓ છો તેથી દરેક હકીકત જાણો છો ” તેમ કહી સંમતિ લેવા માટે કહ્યું છે. હવે અવતારોનું સ્વરૂપ કહે છે કે “અક્ષયજળવાળા તળાવમાંથી જેમ હજારો નાની નહેરો નીકળે છે.” અને તેવી નહેરો દક્ષિણ દેશમાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રીતે હરિભગવાનમાંથી અસંખ્ય અવતારો થયા છે. (૨૬)

દરેકનું સામાન્યથી સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ, અને ફળ, એમ બે પ્રલોકથી કહે છે:

ઋષયો મનસો દેવા મનુષ્યા મહોજસઃ ।

કલાઃ સર્વે હરેરેવ સપ્રજાતપયઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૭॥

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ।

इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—ઋષિઓ, મનુષ્યો, દેવતાઓ, મનુના પુત્રો, અનેક અત્યંત પરાક્રમવાળા પ્રજાપતિ વગેરે સર્વે હરિભગવાનની જ કલા છે. તેમાં કોઈ અંશ છે અને કોઈ કલારૂપ છે, પણ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ તો સાક્ષાત્ ભગવાન છે. પ્રભુ, દૈત્ય લોકોથી વ્યાકુલ બનેલા લોકને પ્રત્યેક યુગમાં સુખ આપે છે.

ભાવાર્થઃ—અર્થમાં વગેરે ઋષિઓ છે, સ્વાયંભુવ વગેરે મનુષ્યો છે, વસુ વગેરે દેવો છે, પ્રિયવ્રત વગેરે મનુના પુત્રો છે, મરીચિ વગેરે પ્રજાપતિઓ છે અને બીજાઓ પણ અતિપરાક્રમવાળા છે; તે સર્વે હરિભગવાનની કલારૂપ છે. એટલે જગતની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળા, સત્ત્વભૂતિ ભગવાન વિષ્ણુના ધર્મને ઉપર જણાવેલા દરેકમાં આવેશ થયેલો છે. મૂળમાં પંચકારથી ત્યાં બીજાનો સંબંધ નથી એમ બતાવે છે. સ્મૃતાઃ પદથી પ્રમાણ બતાવે છે, પૂર્વે જણાવેલા સનત્કુમારાદિક અવતારો છે. તેમાં કેટલાક અંશો છે અને કેટલાક કળાઓ છે. તેનું નિરૂપણ અવતાર અને આવેશના ભેદથી કર્યું છે. મૂળમાં ચક્રાર છે તેથી પુરુષ જે નારાયણ અને બ્રહ્માંડની ભૂતિરૂપ છે, તેનાં અંશ કલાદિક ન કહેલાં હોય તે પણ અહીં સમજવાનાં છે. ત્યારે તો શ્રીકૃષ્ણમાં પણ અંશ કે કલારૂપપણું સામાન્ય રીતે હશે. તેનું નિવારણ તુ શબ્દથી કરે છે; એટલે જેના અંશરૂપ પુરુષાદિ છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, એમ કહેલું છે. તેથી પ્રથમ તો પુરુષરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે અને ત્યાંથી આરંભીને દરેક અવતાર વગેરે પ્રભુના અંશરૂપ છે. તે અવતારો ગ્રહણ કરવાનું સામાન્ય રીતે પ્રયોજન કહે છે કે “ઇન્દ્રના શત્રુ દૈત્યોએ, અસાધારણ ઉપદ્રવો કરીને જગતને વ્યાકુલ બનાવી મૂક્યું છે”, તેવા હુઃખી જગતને સુખ આપવા પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો થાય છે. જેમ દરેક કલ્પમાં ચૌદ મન્વંતરો થાય જ છે, તેવી રીતે પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો થાય છે. તેથી જેવું પ્રયોજન હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળે અવતાર થાય છે, એમ સમજવાનું છે. (૨૭-૨૮)

શ્રીકૃષ્ણાવતારનું પ્રયોજન બરાબર કહ્યું નથી તેથી સૂત પૌરાણિકને તેનું અજ્ઞાન હશે. તે શંકાનું નિવારણ કરવા માટે અવતારોનું સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું નથી, તે બતાવે છે:

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत् प्रयतः शुचिः ।

सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामात्रिमुच्यते ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનનો જન્મ ગુહ્ય છે, માટે આ અવતારચચિત્રનો નિયમપૂર્વક પવિત્ર થયેલા પુરુષ સવાર સાંજ પાઠ કરે તો તે ભક્તિને લીધે દુઃખોના સમૂહથી મુક્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ ગુહ્ય છે એટલે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, પ્રકટ રીતે કહેવા જેવો નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે ત્યારે ભગવાનના જન્મનું જ્ઞાન હોવાથી મનુષ્યનો સંસારથી નિસ્તાર કેમ થાય? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે સામાન્ય રીતે અમે અવતારોનું રૂપ કહ્યું છે. તે સાધવાન થઈને, શુદ્ધ થઈને, સાચંકાળે અથવા પ્રાતઃકાળે ભક્તિપૂર્વક સ્તોત્રોનો પાઠ કરે તો દરેક દુઃખોના સમૂહથી તે પુરુષ છૂટી જાય છે; એટલે જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન નહોત્ય તો પણ, કેવળ જન્મના કીર્તનમાત્રથી પણ તે જીવનાં સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે શ્રદ્ધાથી ભગવાનને યોલનારો મુક્ત જ થાય છે. (૨૬)

એવી રીતે પોતાના અંશાવતારો વડે, પરિકરસહિત પુરુષાવતારનું નિરૂપણ કરીને પાંચ શ્લોકોથી તેનો વિચાર કહે છે:

एतपद्वं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।

मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—લૌકિક રૂપ વગરના, અને ચૈતન્યમાત્ર રૂપવાળા ભગવાનનું, આ બ્રહ્માંડાત્મક રૂપ, માયાના મહદાદિક ગુણો વડે પોતાનામાં જ રચાયેલું છે.

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્માંડાત્મક ભગવાનનું રૂપ, સત્ત્વગુણવાળા પૂર્ણબ્રહ્મનું રૂપ છે, કારણકે શરીર વગર બીજે સ્થળે આત્મા રહી શકતો નથી. વ્યાસસૂત્રના સાધનાધ્યાયના દ્વિતીયપાદમાં “ઉભયલિંગ” નામનું અધિકરણ છે તેમાં કહ્યું છે કે “જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મ વિલક્ષણ રૂપવાળું છે;” કારણકે મુખ્ય રીતે તો તે પ્રકરણમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ ન્યાયથી બ્રહ્મમાં પોતાથી જગત્ના જેવું રૂપ નથી. તેમાં કારણ બતાવે છે કે “તે ચૈતન્યરૂપ છે.” એટલે જડપદાર્થ જ રૂપવાળો હોય છે, પણ મૂર્તિ વગરના કેવળ ચૈતન્યને રૂપપણું હોતું નથી; એમ હિ શબ્દ વડે બતાવ્યું છે. ત્યારે બ્રહ્માંડરૂપી શરીર શી રીતે સંભવે? તે બજવા માટે કહે છે કે વૈષ્ણવતંત્રમાં લખ્યું છે કે “જગત્ના આધિદૈવિક ભગવાનની માયા નામની શક્તિ છે;” તેનાથી સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ થાય છે. તે ગુણોથી મહત્ત્વ વગેરે થાય છે. તે મહદાદિકોએ પોતાના શરીરમાં જ ભગવાનનું શરીર બતાવ્યું છે; એટલે આ ભગવાનનું શરીર છે. અહીં ભગવાન સારી રીતે રહેલા હોવાથી ભજન કરવા લાયક થશે એમ ધારીને તે બતાવ્યું છે. તેથી મહદાદિકની કૃપા વડે ભગવાન અહીં પ્રકટ થયા છે. એટલે તપાવેલા લોહાના ગોળામાં અગ્નિની માફક રહે છે એમ સમજવાનું છે. (૩૦)

ત્યાં શંકા થાય છે કે જડરૂપમાં બ્રહ્મની પ્રતીતિ કેમ થાય ? જો લોહના ગોળામાં અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે તો જડમાં ચૈતન્યની પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ; પણ તેમ નથી: તે દેખાતું નથી અને આ જગત્ તો દેખાય છે; તેમ જડ છે, તેથી તેમાં ભગવાનનો આવેશ નથી; એમ માનવું જોઈએ; માટે આ બ્રહ્માંડ ભગવાનનું શરીર કેમ થાય ? તેવી શકાનું નિરૂપણ કરે છે:

यथा नभसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवेऽनिले ।

एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—આકાશમાં વાદળોના સમૂહ હોય છે અને વાયુમાં પૃથ્વીના સંબંધવાળી રજ છે એવી રીતે બુદ્ધિ વગરના માણસો જેમ માને છે, તે જ રીતે બુદ્ધિ વગરના માણસો દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણું માને છે.

ભાવાર્થ:—આ બ્રહ્માંડાત્મક શરીરવાળા ભગવાન દ્રષ્ટા છે. તે દેવદત્તની માફક બધું બુદ્ધિ છે. જોકે શરીર પણ દેખી શકાય તેવું છે તોપણ તે દ્રષ્ટાથી વ્યાપ્ત થયેલું છે; તેથી જ્યાં દ્રષ્ટા ન હોય તેવો પદાર્થ જ લોકમાં જોઈ શકાય છે. તેમાં જે મહાપુરુષો છે તે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં લોહના ગોળામાં અગ્નિની માફક ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. અને જે મૂઢ પુરુષો છે તે દ્રષ્ટારૂપ ભગવાનમાં દૃશ્યપણાનો આરોપ કરે છે. એટલે જે ભગવાન દરેકને જ્ઞેનારા છે; તેને “ભગવાન દેખાય છે;” એવો દૃશ્યપણાનો આરોપ કરે છે.

ત્યાં શંકા કરે છે: બીજામાં બીજાના ધર્મનો આરોપ શા માટે કરે છે ? તેનું સમાધાન કરે છે: જેમ આકાશમાં વાદળોના સમૂહનો આરોપ કરે છે; એટલે ખરી રીતે તો આકાશ જ અદૃશ્ય છે. તેથી તેના આધારપણાથી વાદળો શી રીતે દેખાય ? તેમ જેના મતમાં પણ આકાશ અદૃશ્ય છે, તેના મતમાં પણ આકાશમાં વાદળો મનાતાં નથી, પણ વાયુમાં વાદળો છે એમ મનાય છે. તેમાં જેમ બીજે સ્થળે રહેલાં વાદળોને બીજે સ્થળે રહેલાં માને છે, તેમ બ્રહ્માંડરૂપ અને ભગવદ્રૂપ દ્રષ્ટા છે તેમાં દૃશ્ય(દેખી શકાય)પણાની પ્રતીતિ થાય છે. આકાશ અદૃશ્ય છે. તેના ધર્મો દૃશ્ય મેધમાં સુકાય છે. અને સિદ્ધાંતમાં ભગવાન અદૃશ્ય છે; તેમાં બ્રહ્માંડ દેખાય છે અને તેના ધર્મનો આરોપ થાય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી દૃષ્ટાંત વિષમ થાય છે. તે માટે

૧ અદૃશ્ય આકાશમાં જેમ વાદળોનો આરોપ કર્યો છે. તેમ બ્રહ્મના શરીરરૂપ બ્રહ્માંડમાં પણ દૃશ્યપણાનો આરોપ કરેલો છે. જેમ મેળને જ્ઞેનારને આકાશના ધર્મનો અવકાશ સમજતો નથી. તેમ પ્રાકૃતપણાથી બ્રહ્માંડને જ્ઞેનારાને ચેતનપણાની પ્રતીતિ થતી નથી માટે પ્રાકૃત જ્ઞેનારને પ્રતીતિ ન થાય તે માટે બ્રહ્માંડમાં ભગવાનનો આવેશ નથી એમ કહી શકાતું નથી.

ખીજી દૃષ્ટાંત આપે છે કે પૃથ્વીના સંબંધવાળી રજનો આરોપ વાયુમાં કરેલો છે, એટલે જેમ વંટોળિયા વગેરે વાયુમાં વાયુવાળી રજની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી જામવાળા પુરુષો વાયુની રજ આવે છે એમ માને છે, પણ ખરી રીતે તો રજ પૃથ્વીના સંબંધવાળી છે; તેવી રીતે જ જાંત પુરુષો, આ બ્રહ્માંડમાં જે જડાદિધર્મ દેખાય છે તે માયાના છે, પણ બ્રહ્મના નથી; એમ માને છે, અને દૃશ્ય છે, પરંતુ દ્રષ્ટા નથી એમ માને છે; તેથી દ્રષ્ટામાં દૃશ્યપણુનો આરોપ બુદ્ધિવગરના કરે છે. (૩૧)

આમ નિરૂપણ કરવાથી પ્રપંચમાં જડની બુદ્ધિ છે તે બ્રાંતિવાળી છે અને પ્રપંચમાં ભગવાનની બુદ્ધિ છે તે મુખ્ય છે એમ સિદ્ધ કરીને જીવમાં પણ ભગવદ્બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે, જીવબુદ્ધિ મુખ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:

અતઃપરં ચદવ્યક્તમન્યૂદગુણર્વૃહિતમ્ ।

અદૃષ્ટાશ્રુતવસ્તુત્વાત્સ જીવો યત્પુર્નભવઃ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—આ બ્રહ્માંડ શરીરથી ખીજી જે, સૂક્ષ્મ અને પરિણામ પામેલા ગુણોથી વ્યાપ્ત છે, તે અદૃષ્ટ (ન દેખાય તેવું) અને અશ્રુત વસ્તુ (ન સાંભળી શકાય તેવું) હોવાથી જીવરૂપે છે કે જેથી વારંવાર જન્મમરણ થયા કરે છે.

ભાવાર્થ:—ઉપરના શ્લોકમાં બ્રહ્માંડ શરીરનું નિરૂપણ કર્યું છે, હવે તેનાથી સૂક્ષ્મ, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું, અને અવ્યક્ત જેનું ખીજી નામ છે, તેવું જીવ તત્ત્વ છે અને તે હાથપગ વગેરે આકારરૂપે પરિણામ પામેલા, સ્વાભાવિક ગુણોથી વ્યાપ્ત છે; કેમકે જીવ જડ અને ભગવાન સિવાયનો ચોથો કોઈ પદાર્થ જ નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, તેને જીવભાવ શી રીતે હોય? તેનું સમાધાન કરે છે કે એ ન દેખાયેલું અને ન સાંભળાયેલું છે; એટલે જો જડ હોય તો તે દેખાય અને જો ભગવદ્સ્વરૂપ હોય તો તે વેદાદિ શાસ્ત્રમાં સાંભળાવું જોઈએ. પણ તે તો દેખાતું કે સાંભળાતું નથી; તેથી જીવ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેમ જ સસલાને જેમ શિંગડું હોતું જ નથી તેમ જીવને કોઈ સ્વરૂપ જ નથી, તેમ પણ કહી શકાતું નથી; કેમકે એટલા વગેરેથી તે જીવ અનુમાનમાં આવી શકે છે. માટે જડ જીવ અને ભગવાન એ ત્રણમાંથી જડ અને ભગવાનપણુનો નિષેધ કર્યો, એટલે પછી બાકી જીવ સ્વરૂપજ રહેલું છે. અહીં કેટલાક શ્રીધર વગેરે જીવને ઉપાધિરૂપ લિંગ-શરીર માને છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્તના વિવેક વડે ભગવાન સિવાય જીવનો અભાવ હોવાથી કોને ઉપાધિ થાય? અર્થાત્ ભગવાન સિવાય જીવ પદાર્થ જ ન હોવાથી લિંગ શરીર કોની ઉપાધિ થાય? માટે

તે જીવ જ છે; કારણ કે તેનો પુનર્જન્મ થાય છે. એટલે પુરાણ અને લોકમાં એવી પ્રતીતિ થાય છે કે પહેલાં આ જીવ દેવ હતો, હમણાં મનુષ્યપણાને પામ્યો છે; તેથી પુનર્જન્મ થાય છે, એવો નિશ્ચય છે; માટે જો જીવ ન હોય તો પુનર્જન્મ ન જ થાય; તેથી ભગવાનનો ઉપાધિરૂપ સૂક્ષ્મ જીવ કોઈ છે, એમ માનવાનું છે. (૩૨)

એવી રીતે જીવ પણ ભગવાનનું રૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, તેથી શું થયું? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે:

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિષિદ્ધે સ્વસંવિદા ।

અવિદ્યાયાઽઽત્માનિ કૃતે ઇતિ તદ્ બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ બ્રહ્મના અનુભવની નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને આ તો અવિદ્યાએ પોતાના રૂપમાં કરેલાં છે એમ સમજાય ત્યારે જ તે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ખરી રીતે તો જીવ કે જડ કોઈ પણ છે જ નહિ, સર્વ ભગવાનજ છે, તો પણ જીવની અને જડની પ્રતીતિ થાય છે તે કેવળ અવિદ્યાને લીધે થાય છે. ત્યારે ફરીને પોતાના જ અધિષ્ઠાનમાં, આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ, બ્રહ્મના અનુભવથી પ્રતિષેધને પામે છે, એટલે જીવભાવ કે જડભાવ નિવૃત્ત થઈ ને સર્વ સ્થળે બ્રહ્મ જ રહે છે જીવ અને જડનો પ્રતિષેધ કરવામાં કારણ કહે છે કે “તેને અવિદ્યાએ પોતામાં કરેલા છે, તેથી આત્માને ઠેકાણે તેની પ્રતીતિ થાય છે.” મૂળમાં ઇતિ શબ્દ છે તે હેતુમાં લખેલ છે, એટલે અવિદ્યાએ આત્મામાં કરેલ છે. તે કારણથી જ તેનો નિષેધ કરવો જોઈએ. તેવી રીતે જ્યારે પ્રતિષેધ થાય ત્યારે જ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. એટલે દર્શન થાય છે. અર્થાત્ દરેક સ્થળે જડ અને જીવની પ્રતીતિ નીકળી જાય છે અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે, એવો અભિપ્રાય છે (૩૩)

એમ બ્રહ્મની પ્રતીતિ થવાથી શું? અને જડજીવની પ્રતીતિ ક્યારે જાય? તે બંનેનું નિરૂપણ કરે છે:

યયેષોપરતા દેવી માયા વૈશારદી મતિ: ।

સમ્પન્ન एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयन्ते ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે ભગવાનના સંબંધવાળી, દેવતારૂપ આ માયા નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે આ જીવ પોતાના મહિમામાં પૂર્ણ થયેલો છે એમ તત્ત્વજ્ઞો જાણે છે, ત્યારે સ્વરાજ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ:—જો કે આ માયા ચતુરશિરોમણિ એવા ભગવાનના સંબંધવાળી હોઈને દેવતારૂપ છે, તેથી તે પૂર્વની અવસ્થાથી શાંત થતી નથી,

તોપણ તે સ્વભાવ રહિત પણ થતી નથી; પરંતુ તે સત્ય હોવાથી મતિરૂપ થાય છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ થાય છે ત્યારે માયા કહેવાય છે અને નિવૃત્તિરૂપ થાય છે ત્યારે મતિરૂપ કહેવાય છે. ત્યારે આ જીવ પોતાના મહિમામાં સંપન્ન થાય છે; પછી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને સ્વરાજ્ય કરે છે, એમ તત્ત્વને જાણનારાઓ જાણે છે. એવી રીતે જડ જીવ સહ વર્તમાન હરિ ભગવાન છે, એમ બતાવવા માટે પરિકર સહિત પુરુષાવતારનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૩૪)

એવી રીતે બીજા અવતારમાં પણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં જ જન્મ અને કર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે તે અવતારનું ભગવત્પણું જાણવા માટે છે એમ કહ્યું છે:

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।

वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पते: ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે હૃદયના પતિ અજન્મા અને અકર્માનાં જન્મો અને કર્મો વેદમાં પણ ગુહ્ય છે. કવિઓએ તેનું એવી રીતે વર્ણન કર્યું છે.

ભાવાર્થ:—પુરુષાવતારના જન્માદિકનું પહેલાં નિરૂપણ કર્યું, તેનો અહીં અતિદેશ^૧ કરે છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે પ્રથમ નિરૂપણ કરવું અને પછી અતિદેશ કરવો એમાં વિશેષ શું? ત્યાં કહે છે કે અજન્મતા જન્મો અને અકર્માનાં કર્મો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે છે; તેથી વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણું (જન્મ-રહિતના જન્મો અને કર્મ-રહિતનાં કર્મો એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેનો આશ્રય કરવો તે) બતાવવાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે, એ વિશેષ છે. વળી વેદના પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે: “આટલો આ ભગવાનનો મહિમા છે.” એવી રીતે કવિઓ પણ વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણાથી પ્રભુનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે વિરુદ્ધ ધર્મની અવિરોધથી પ્રતીતિ કેમ થાય? ત્યાં કહે છે કે એ જન્મ અને કર્મ વેદમાં ગુપ્ત રીતે વર્ણવ્યાં છે, એટલે બ્રાંતિવાળા પુરુષને વિરુદ્ધની માફક દેખાય છે. બાકી ખરી રીતે તો સર્વ પ્રકારે થવામાં બ્રહ્મ સમર્થ છે; તેથી કોઈ પણ વિરોધ નથી. વળી તે હૃદયના પતિ છે, એટલે દરેકના હૃદયને પ્રેરણા કરનારા છે. ત્યાં જેમ અનેક પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે તેવી રીતે અનેક પ્રકારના ભગવાન થાય છે. (તેથી માયિકરૂપ અને માયાવાદનો પણ એકદેશપણાથી સંગ્રહ થાય છે; કારણ બ્રહ્મ સર્વ પ્રકારે થાય છે. તેમાં જે પ્રકારે જેને જાણે છે તે પ્રમાણે તેણે વર્ણન કર્યું છે, એવો અભિપ્રાય નીકળે છે.) (૩૫)

ઉપર કવિઓ વર્ણન કરે છે એમ લખ્યું છે, ત્યાં જાણવાની ઇચ્છા થાય

૧ એક ટેકાણે જે ધર્મ પ્રસિદ્ધ હોય તે કોઈ કોઈને લીધે બીજે સ્થળે બતાવવામાં આવે તેનું નામ અતિદેશ કહેવાય છે.

કે કેવી રીતે વર્ણન કરે છે, અને કઈ લીલા છે ? શું સ્વરૂપ છે ? અને કેવી રીતે જાણી શકાય ? તે સ્થળે ત્રણ પ્રલોકથી કહે છે. અથવા પહેલા અધ્યાયમાં શૌનકે પૂછેલ છે કે “ હે સૂત, ભગવાન જે માટે પકટ થયા છે તે તમે જાણો છો ? તો તેનું કારણ કહો. ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ પ્રલોકનું નિરૂપણ છે :

સ વા इदं विश्वममोघलीलः

मृजत्यवच्यन्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।

भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः

षाड्वर्गिकं जिघ्रन्ति षड्गुणेशः ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેની લીલા સફળ છે તેવા શ્રીપુરુષોત્તમ, આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર પણ કરે છે, પણ આ જગતમાં પાતે આસક્ત થતા નથી અને ભૂતપ્રાણીઓમાં અંદર ગુમરૂપે રહેલા, સ્વતંત્ર શ્રીપુરુષોત્તમ છ ગુણોના ધર્મર છે, નિયંતા છે; તેથી મનરાહિત છ ઇન્દ્રિયોના સુખનો સુગંધ લે છે.

ભાવાર્થઃ—પુરુષોત્તમ પ્રભુ નક્કી કરીને આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરે છે; કારણકે કાલાદિક પણ પ્રભુથી જ પ્રેરાય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુને આંગળીથી નજરે ખતાવાય છે તેમ કહે છે કે “ આ જગત ” ની ઉત્પત્ત્યાદિ થાય છે, તેથી પ્રપંચમાં કોઈ જાતનો ભેદ નથી. અક્ષર, કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ, અને પુરુષ વડે આ જગત્ કરાય છે એમ જે ઘણી વખત નિરૂપણ કરેલું છે, તે ખરી રીતે તો તે જગતને ભગવાન જ કરે છે; કારણકે ભગવાનની લીલા સફળ છે. જે કેવળ અક્ષર અને કાલકર્માદિક જ જગતને કરનારાં હોય અને સ્વતંત્ર ભગવાનની ઇચ્છા ન હોય તો કૃણ સિદ્ધ ન થાય. તેથી ક્રિયા નિરર્થક થઈ જાય; અને તે અક્ષરાદિક જગતના કાર્યમાં રોકાઈ જાય, એટલે તેને ખરાખર સ્કુરણ પણ રહે નહિ. અને ભગવાનને જગત્ કરવું તે લીલા છે; એટલે વગર મહેનતે ખુશીથી કામ કરવું તેને લીલા કહેવાય છે; એટલે મહેનત પડતી નથી અને સારી રીતે સ્કુરણ રહે છે. તેમ જગત્ ભોગવવાનો પદાર્થ છે અને ભગવાન ભોક્તા છે; તેથી પણ પ્રભુને તો ખરાખર સ્કૂર્તિ રહે છે. જેમ કોઈ માણસ પોતાને માટે કમોદ વગેરે અન્નને ઉત્પન્ન કરીને રક્ષણાદિ કરે છે, તેવી રીતે ભગવાન આ જગતને કરે છે. અને અક્ષર કાલ-કર્મ-સ્વભાવ વગેરે તો કામ કરનારાં હોવાથી તેઓ પ્રયોજક છે; મુખ્ય કર્તા ભગવાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવોને પણ ભોક્તાપણું હોવાથી જીવોમાં અને ભગવાનમાં શો તફાવત, તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે જીવોથી ભગવાન વિલક્ષણ છે, તેમ ભગવાન તેમાં બંધાતા નથી, એટલે જગતે કરેલા મોહ હર્ષ વગેરે ગુણહોષ, ભગવાનમાં નથી. ત્યાં

પ્રમાણ બતાવતા હોય તેમ કહે છે કે ‘અસ્મિન્ આ જગત્માં બંધાતા નથી,’ એમ જગત્ને બતાવીને કહે છે. પોતાના અંશરૂપ ભૂત અને જીવોમાં ભગવાનનો સંગ નથી; એટલે જીવ અને જડમાં ભગવાનની આસક્તિ નથી, એમ કહ્યું છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે દરેક સ્થળે કાર્ય કારણ દેખાય છે; જેમકે ઘટરૂપ કાર્યનું મૃત્તિકા કારણ દેખાય છે, કડાં વીંટી હાર વગેરેનું કારણ સુવર્ણ દેખાય છે, તેવી રીતે જગત્ કાર્યના કારણરૂપ ભગવાનનું દર્શન કયાંય થતું નથી, ત્યારે ભગવાન આ જગત્ને કરે છે એમ શી રીતે મનાય? જ્યાંસુધી દેખીતી બાબતનો સંભવ હોય ત્યાંસુધી દેખાય નહિ એવી કલ્પના કરવી તે તો આત્મચત્ત્વની વાત છે! એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: ભગવાન ગુપ્તરૂપે રહેલા છે, અને સ્વતંત્ર છે, એટલે ગુપ્ત રહેલા હોય તેનું દર્શન ન થાય. અને (આત્મતત્ત્વ) સ્વતંત્ર હોવાથી દેખીતી બાબતમાં અદૃશની કલ્પના ન કરવી એવો તર્ક પણ કરવાનો નથી; કારણ કે જેટલા દેખાતા પદાર્થ છે; તે બધા પદાર્થો છે અને ભગવાન સ્વાધીન છે.

શંકા કરે છે કે ભગવાન દરેકમાં અંતર્લિપ્ત રહેલા છે અને જીવની પાછળ પ્રવેશ કરીને ભોગ કરે છે, ત્યારે તેવા ભોગમાં દોષ આવે છે; કારણકે જીવની સાથે ભોગ કરેલો છે. જો પ્રથમથી જ ભગવાન ભોગ કરે છે એમ કહીએ તો ભગવાને ભોગ કરેલા પદાર્થનો સાર ભગવાન જ ગ્રહણ કરી લે; તેથી તે ભુક્ત પદાર્થનો નાશ જ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે! તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે છ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો સુગંધ ભગવાન લે છે. એટલે જીવ ભોગ કરે છે તે ભોગ ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. અને ઇન્દ્રિયો તે તે પદાર્થમાં રહેલા ધર્મોનું જ ગ્રહણ કરે છે, કાંઈ ધર્મિરૂપ પદાર્થનું ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી જીવે કરેલા ભોગમાં કેવળ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું અશક્ય છે; એટલે ધર્મ વગર કેવળ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું (ભોગ કરવો) જીવથી થઈ શકતું નથી. અને ભગવાન કેવળ ધર્મનો અને કેવળ પદાર્થનો એમ જુદો જુદો તેમ જ બંને સાથેનો પણ ભોગ કરી શકે છે; તેથી જીવે કરેલા ભોગમાં અને ભગવાને કરેલા ભોગમાં ભેદ તદ્દાવત છે. અને જીવ ઇન્દ્રિયો વડે ભોગ કરે છે તે ઇન્દ્રિયો ક્ષણમાત્ર છે, એટલે તે તે વિષયોના એક ભાગમાં સંબંધ મારાવે છે, પણ દરેક અંશોમાં જીવોની ઇન્દ્રિયોથી ભોગ થઈ શકતો નથી. તેમ જ શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયોનો સર્વાંશમાં ભોગ તો ભગવાનથી જ થઈ શકે છે. તે બતાવવા માટે મૂળમાં જિજ્ઞાસુ-સુગંધ લે છે. તેમ ધર્મનું ગ્રહણ કર્યું છે. લોકમાં પણ કેવળ પદાર્થને છોડીને ધર્મનું ગ્રહણ કરવું એ તો સુગંધમાં જ આવે છે. તે નાસિકા ઇન્દ્રિયથી થાય છે. મન સાથે

છ ઇન્દ્રિયો (કાન નાક જીભ નેત્ર ચામડી અને મન) પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત છે; તેથી એક એક ઇન્દ્રિયના પાંચપાંચ ભેદ થાય છે; એટલે છ ઇન્દ્રિયોના ત્રીસ ભેદ થાય છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો, જીવ અને ભક્તિ એમ ત્રીશ ભેદ બતાવવા માટે છે. તે ત્રીશ ભેદોમાં રસનો અનુભવ ભગવાન પોતે જ કરે છે. જ્ઞાનસહિત રૂપ રસ ગંધ વગેરે પાંચ વિષયો સર્વ ભાગથી જીવમાં પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ તેનો કોઈ કોઈ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ભગવાનમાં નથી એમ સૂચવવા માટે વજ્રગુણેશ્વર (છ ગુણોના નિયંતા) એ વિશેષણ આપ્યું છે; એટલે નિયામક હોવાથી છ એ ગુણો ભગવાનને તાબે રહે છે. (૩૬)

આમ અત્યંત સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું. ખરી રીતે તો આ ભગવાનની લીલા બરાબર સમજાતી જ નથી, એવું નિરૂપણ કરે છે:

ન चास्य कश्चिन्निपुणेन धातु-

रवेति जन्तुः कुमनीष ऊतीः ।

नामानि रूपाणि मनोवचोभिः

सन्तन्वतो नटचर्यामिवाज्ञः ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા આ ભગવાન, મન અને વચન વડે નામ અને રૂપનો વિસ્તાર કરે છે. આની લીલાને જેમ અભાષ્યો પ્રાણીમાં નરની ક્રિયાને ન જાણે, તેમ તુચ્છબુદ્ધિવાળો કોઈપણ જાતુ (જીવ) બરાબર પ્રમાણથી જાણી શકતો નથી.

ભાવાર્થ:—અહીં આ અભિપ્રાય છે, કે રસનું આસ્વાદન તો ભગવાન જ કરે છે, એમ પહેલાના શ્લોકમાં કહેવાયું છે. તે રસો પોતાથી અને આધારથી અધિકારીના ભેદ વડે ઉત્તમ અને હીન છે; જેમકે જળ મિષ્ટ હોવા છતાં ખારી જમીનમાં હોય તો ખારું થઈ જાય છે. જેમ આધારના ભેદથી રસમાં ભેદ પડે છે તેમ કેટલાક રસો પોતાથી જ મનુષ્યને પ્રિય અને અપ્રિય લાગે છે. એમ પોતાથી અને આધારથી રસનો ભેદ થાય છે, તે દરેક રસનો અનુભવ ભગવાન કરે છે કે નહિ, તેવો સંશય થાય છે. તેમ દરેક વસ્તુમાં રસરૂપે ભગવાને જ પ્રવેશ કર્યો છે તેથી પોતાને પોતાના સ્વરૂપમાં ઉત્તમપણું કે હીનપણું નથી જ; વળી ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી તેથી પણ ઉત્તમપણું કે હીનપણું હોતું નથી. માટે સર્વપદાર્થોમાં રસરૂપે ભગવાને જ પ્રવેશ કરેલો છે, એ કોટીજ (પક્ષ) બરાબર લાગે છે. શ્લોકમાં ચક્રાર છે તેથી બીજા પ્રમાણની નિવૃત્તિ કરી છે.

૧ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, દેહમાં અધ્યાસ (મિથ્યાજ્ઞાન), ઇન્દ્રિયોમાં અધ્યાસ, પ્રણોમાં અધ્યાસ અને અંતઃકરણમાં અધ્યાસ એ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છે.

સૂતપૌરાણિકે નિરૂપણ કર્યું ત્યારે ભક્તિ વડે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવાથી દર્શન કરતા હોય તેમ કહે છે કે અસ્ય આ ભગવાનની લીલાને કોઈ જાણી શકતું નથી, એટલે બ્રહ્મા સુદાં પણ તેની લીલાને જાણતા નથી. અર્થાત્ અનુભવ થવા જેટલાં સાધનો છે તેમાંના એકે સાધનથી પણ જાણી શકાતા નથી. ત્યાં કારણ કહે છે: તે પ્રભુ સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે “શું કરવા ઉત્પન્ન કરેલ છે? કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલ છે? એ બીજે કેવી રીતે જાણી શકે? તેમાં પણ વળી જીવ તો તુચ્છ છે અને કૃત્તિ (કીડો) બરાબર છે; તેથી જીવમાં તર્ક કરવાની શક્તિ પણ નથી, તે બતાવવા માટે મૂળમાં કીટ (કીડો) શબ્દ મૂકેલો છે. તે ભગવાનની પણ સ્વાભાવિક ક્રિયા નથી, પણ કૃતિ લીલા છે, (કર્મ વડે જણાતાં અદૃષ્ટપ). ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી નિપાતનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી ભગવાનની ઊત્તિ લીલાના બીજા ભેદો જાણી શકાય તેવા નથી એમ દેખાય છે. કોઈપણ રીતે જાણવામાં કારણ કહે છે કે મન અને વચ્ચનોની સાથે ભગવાન વેદ અને વિષયોનો વિસ્તાર કરે છે. તેમ જ ચાર મહારાજોથી વ્યાસ થયેલા જીવો ભગવાનની ઊત્તિ લીલાને જાણતા નથી. જેમ ભગવાન નટની માફક લીલા કરે છે, તેમ નટલીલા ભગવાન ન કરે તો માણસોને જ્ઞાન થઈ જાય, માટે તેવું બતાવવા માટે ભગવાન લીલા કરે છે. તેથી પ્રમાણબલ વડે લીલાનું જ્ઞાન છે. તે પ્રમાણને મોહ કરવા માટે ભગવાને નટની લીલા કરી છે. નાટક કરનાર પણ મોહ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી નટનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમાં પણ બિલકુલ અજાણ્યો માણસ તો જાણે જ નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગને ન જાણનારો મનુષ્ય ભગવાનની લીલાને ન જ જાણી શકે. (૩૧)

ત્યારે ભગવાનની લીલા ન સમજવાથી જીવનો ઉદ્ધાર કેમ થાય? તેનો ખુલાસો કરે છે:

સ વેદ ધાતુઃ પદર્થો પરસ્ય

દુરન્તર્થીર્યસ્ય રથાક્ષપાણેઃ ।

યોઽમાયયા સન્તતયાઽનુવૃત્તયા

અજેત તત્પાદસરોજગન્ધમ્ ॥૩૮॥

૧, ભગવાન સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જીવ આધુનિક છે, તેથી ભગવાનની લીલાને ન જાણે, (૧); પ્રભુ નિર્દોષપૂર્ણગુણવાળો છે અને જીવ તુચ્છ કીડા જેવો છે, તેથી પ્રભુની લીલા ન જાણે, (૨); જીવની બુદ્ધિ દુષ્ટ છે, તેથી ન જાણે, (૩); અને જીવ અજ્ઞાની છે, (૪); આ ચાર મહારાજો જીવના છે.

શબ્દાર્થ:—જ પુરુષ નિષ્કપટ સેવા વડે ભગવાનના ચરણક્રમણના મુગ્ધને ભજે છે, તે પુરુષ દરેકને ઉત્પન્ન કરનારા અનંત પરાક્રમવાળા ચક્રને ધારણ કરનારા અને પર એવા પ્રભુની પદવીને ભણે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા ભગવાન બ્રહ્મવામાં આવતા નથી, કારણ કે તેનું સ્વરૂપ જ સમજી શકાતું નથી. તેમ કાર્ય તો લૌકિક છે એટલે કર્મ અને ગુણનો પ્રવાહ હોવાથી થોડું ઘણું પણ અનુમાનથી સમજી શકાય, પણ ખરી રીતે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ લૌકિક કાર્યથી અનુમાનમાં આવી શકતું નથી. જ્યારે ભગવાનને બ્રહ્મવાના માર્ગનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ભગવાન પણ કાર્યરૂપ જગતમાં સાથે આવે છે; તેથી કાર્યોનું તત્ત્વ સમજાય છે. તેથી ભગવાનને બ્રહ્મવાનો માર્ગ સમજવો જોઈએ. લૌકિક અને વૈદિક પ્રમાણનું તેમાં જ્ઞાન નથી તેમ કહેવામાં કારણ બતાવે છે: તે ભગવાન પર છે; એટલે તે સર્વ પ્રમાણોથી દૂર રહેલા છે.

ભગવાનની જગત્માં ગતિ છે. ત્યારે કોઈ વખતે અશક્તિ હોય અને થોડું ચાલે ત્યારે જગતના મનુષ્યોથી ભગવાનની ગતિ બ્રહ્મી શકાય ! એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે ભગવાન ‘દુરંતવીર્ય’ છે; એટલે તેના પરાક્રમની સમાપ્તિ ક્યારે પણ થતી નથી. એ પરાક્રમની સમાપ્તિ તો પ્રલયમાં જ થાય છે, તેથી તે પ્રભુના પરાક્રમનો અંત દુષ્ટ છે એમ કહ્યું છે. અને પ્રલય પછી તો કોઈ બ્રહ્મનાર જ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી કાળ એ ભગવાનની ગતિ હોવાથી કાળની માફક ગતિનું જ્ઞાન સંભવે છે, પણ તે કાળરૂપી ચક્ર તો ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં રહેલું છે, એટલે કાળને પણ સ્થિર કરીને ભગવાન રહે છે. અથવા સર્વ જગત્ રથરૂપ છે. તેને ચલાવનાર ચક્ર ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં છે; એટલે ભગવાન શ્રીહસ્ત ચલાવે ત્યારે જ તે ચક્ર પણ ચાલે; તે સિવાય ન જ ચાલી શકે, કેમકે ચક્રને શ્રીહસ્તનો આધાર છે. માટે ગાડામાં બેસનારાઓ ગાડાના પૈડાની નીચે જે આધાર હોય છે તેને બ્રહ્મી શકતા નથી. તેમ જગત્માં રહેનાર મનુષ્યો પણ ભગવાનને બ્રહ્મી શકતા નથી; તેથી ભગવાનની સેવા કરવાથી જ ભગવાન બ્રહ્મી શકાય છે. તે કહે છે કે કપટ વગરની હમેશાં સેવા કરવાથી ભક્તો પ્રભુને ભજે છે; એટલે ઘણા સમય સુધી આદરપૂર્વ પ્રભુની સેવા થવી જોઈએ. કપટ ન રાખવું એ પણ એક અંગ છે, એટલે લૌકિક અને વૈદિક તમામ લોક માયા (કપટ) વડે જ ભગવાનને ભજે છે, અર્થાત્ આપણે આમ ભજન કરીશું તો ભગવાન આપણને અનુકૂળ આપશે એવી બુદ્ધિ રાખે છે, તેથી ભગવાન પાસેથી પણ કૃણ લેવા માટે છેતરવાનો યત્ન કરે છે; પરંતુ ભગવાન તો અતુરશિરોમણિ હોવાથી છેતરાતા નથી.

માટે ભગવાનની સેવામાં કપટ છોડી દેવું જોઈએ. પોતાની યુક્તિનો વિચાર કરવો તેને માયા કહે છે. તે કપટ સેવામાં રાખવું નહિ અને હમેશાં સેવા કરવી. મૂળમાં સેવાવાચક શબ્દ અનુવૃત્તિ આપેલો છે; તેથી બધા સમય સુધી સેવા કરવી અને તેમાં આદર રાખવો, એમ બતાવ્યું છે. ભગવાનના ચરણારવિંદને જાણવું, એ માર્ગ જાણવામાં કારણરૂપ છે. ચરણ જ કમળરૂપ છે, તેનો સુગંધ લેવો જ જોઈએ, અર્થાત્ ચરણસેવા કરવી જ જોઈએ; એટલે ભગવાન પોઠે ત્યારે ચરણની સેવા કરે. તે વખતે સેવા કરનારનું મુખ ઊંચું હોવાથી ચરણારવિંદનો સુગંધ આવે છે, ત્યારે તેનો અનુભવ થાય છે, તેમ જેના હૃદયમાં ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી પોઠે છે ત્યારે તેની બહારની ઇન્દ્રિયો પણ ચરણારવિંદના ગંધ વડે ખેંચાઈને અંદર જ આવે છે, એટલે બહિર્મુખ મટીને અંતર્મુખ થાય છે, ત્યારે તે ભગવાનના માર્ગને જાણે છે, એ જ્ઞાનનો પક્ષ બતાવ્યો. ભક્તિમાર્ગના પક્ષમાં તો ભગવાનનું ચરણકમળ જ ભક્તિમાર્ગ છે. ભક્તિમાર્ગરૂપ ચરણકમળ સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં પ્રકટ થયેલું કમળ છે. તેમાં હમેશાં ગંધ હોય છે. અથવા પ્રેમ થાય છે, એટલે તે ચરણારવિંદનું નિરંતર ભજન કરે છે, તે ભગવાનની ગતિને જાણે છે. (૩૮)

એમ પ્રાસંગિક વસ્તુનું નિરૂપણ કરીને હવે જુદા ઉપક્રમથી ચાલતી બાબતનું નિરૂપણ કરે છે:

अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽवल्लोकनाथे ।

कुर्वन्ति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—આ સંસારમાં તમે ભક્તિનિષ્ઠ છો: કેમકે સર્વલોકના નાથ અને સર્વાત્મા વાસુદેવ ભગવાનમાં એવી રીતે પોતાનો સર્વાત્મભાવ પ્રકટ કરે છે, કે જે ભાવમાં ફરીથી પરિવર્ત (ફરી ફરવું) ફરે રહેતો નથી.

ભાવાર્થ:—તમારા પ્રશ્નથી એમ સમજાય છે કે તમે ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળા છો. ગીતામાં કહ્યું છે કે “ જે પુરુષને જે દેવમાં શ્રદ્ધા હોય તે પુરુષને તે દેવરૂપ સમજવો.” તેથી આ સંસારમાં તમારી ભગવાનમાં શ્રદ્ધા છે; માટે તમે ભગવદ્વસ્તુ છો; માટે ધન્ય છો. એટલે ભગવાનની ભક્તિરૂપ ધન, અને જ્ઞાનરૂપ ધનને તમે લાયક છો; કારણ કે આવા પ્રકારનો તમારો ભાવ છે. એટલે હું હીનભતિનો છું, તેને પણ સારી રીતે માન આપીને, અવકાશ ન હોવા છતાં પણ સમય લઈને, મારા મુખથી પણ અત્યંત આદરથી શ્રવણ કરે છે, એવો પ્રકાર તમારામાં રહ્યો છે, તેથી તમે ધન્ય છો. તેમ બીજા કોઈ દેવતાનું ભજન કરતા નથી, પણ ‘વાસુદેવ ભગવાન’

સર્વના ઇશ્વર છે' તેમ જાણીને તેમાં ભાવ રાખો છો. વેદાંત શાસ્ત્રથી પણ ભગવાન સર્વાત્મક છે, તેમ જાણી શકાય છે. એવી રીતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવા માટે અને પ્રભુમાં અતિ સુદૃઢ સ્નેહ થવા માટે સર્વલોકનાથ અને સર્વાત્મા એમ બે વિશેષણો આપ્યાં છે. તે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા માટે પોતાનો ભાવ ભગવાનમાં જોડીને ભક્તિ કરો છો; જેથી દેવપણાથી તમે પ્રીતિ કરો છો, તેથી તમે ધન્ય છો. આવા પ્રકારનો ભાવ કરવાનું કૃણ કહે છે કે આ સંસારરૂપ ચક્ર ઘણું ક્રૂરું કરે છે. તેમાં ફરીવાર પડવું પડતું નથી. આ દેહનો અંત થાય ત્યાંસુધી જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ, પણ પછી તે સંસાર ચક્રનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી એમ ખતાવવા માટે પુનઃ શબ્દ મૂકેલો છે. આ ચક્રભ્રમણનો અનાદર થઈ શકે તેમ નથી એ ખતાવવા માટે 'ઉગ્ર' છે એમ કહ્યું છે (૩૯)

આવો અભિપ્રાય કયાંથી લાવ્યા ? તેવી શંકાનું સમધાન કરે છે:

इदं भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।

उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાનનું ચરિત્ર છે, એવું વેદવ્યાસે આ શ્રીભાગવત નામનું પુરાણ વેદવ્યાસશ્રીએ કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—તેમાં ભગવાનનો દરેક સંબંધ રહેલો હોવાથી તેનું “ભાગવત” એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઘણું જૂનું છે. અથવા સમગ્ર પુરાણ કહેવાય છે તેનો એક ભેદ છે. ભાગવત વેદની ખરાબર છે; માટે ખીજા મતોની માફક અહીં વેદનો વિરોધ કે વેદનો નિષેધ નથી. તેમ કોઈ પદાર્થનું નિરૂપણ કરવા સારું કોઈ પ્રસંગની કથા આવે તે પણ પુરુષોત્તમ પ્રભુની જ કથા છે. એમ ખતાવવા માટે ‘જેમાં ઉત્તમશ્લોક ભગવાનનું ચરિત્ર છે’ એમ કહ્યું છે. ઋષિ સંબંધી જ્ઞાન વડે, અનુભવ કરીને સમર્થ વેદવ્યાસે ભાગવત કહેલું છે. (૪૦)

निश्रेयसाय लोकानां धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—લોકોનાં કદયાણુ માટે ધનને આપનાર, મંગળકારી અને મોટા આ ભાગવતને વ્યાસશ્રીએ જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ પોતાના પુત્ર શુકદેવશ્રીને ભણાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—આ ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ દરેકની સુખિત માટે છે, તેમ જ ધનની પ્રાપ્તિ અને કદયાણુ પણ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં રહેલાં ભક્ત ભક્તીથી પણ ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે; તેથી ભાગવત પોતાથી, શુભથી અને અર્થથી

પણ મોટું છે. હવે સૂતપૌરાણિકને ભાગવતનું જ્ઞાન થયું તેની પરંપરા કહે છે કે વ્યાસજીએ વેદની માફક શ્રીભાગવત શુકદેવજીને ભણાવ્યું; ગુપ્ત રાખવા માટે બીજાને નહિ ભણાવતાં પોતાના પુત્રને ભણાવ્યું. શ્રીભાગવત ભણવામાં ઇન્દ્રિયોને જીતવાપણું અને જ્ઞાન એ બે અંગ છે. તે અંગનો ઉત્કર્ષ થાય ત્યારે ભાગવત કળે છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે “શુકદેવજી જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ છે.” (૪૧)

બીજાની ચિંતા ન કરવી, એ કહે છે:

સર્વવેદેતિહાસાનાં સારં સારં સમુદૃતમ્ ।

સ ચ સંશ્રાવયામાસ મહારાજં પરીક્ષિતમ્ ॥

પ્રાયોપવિષ્ટં ગઙ્ગાયાં પરીતં પરમર્ષિભિઃ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—દરેક ઇતિહાસોનો સાર સાર લઇને સારી રીતે ઉદ્ધાર કરેલા શ્રીભાગવતને, મરણ સુધી અજ્ઞાનના ત્યાગ કરીને ગંગાજીને કિનારે બેઠેલા, અને મોટા ઋષિઓથી વીંટાયેલા પરીક્ષિતજી નામના મહારાજાને શુકદેવજીએ સંભળાવ્યું.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના ઉદ્ધાર માટે વેદ છે અને સ્ત્રી અને શૂદ્રોના ઉદ્ધાર માટે ઇતિહાસ છે. આ ભાગવત તો વેદ અને ઇતિહાસના સારરૂપ હોવાથી બ્રાહ્મણાદિક અને શૂદ્રાદિકનો પણ ઉદ્ધાર કરનારું છે. હવે ભાગવતની પરંપરા કહે છે કે શુકદેવજીએ આ ભાગવત પરીક્ષિતરાજાને સંભળાવ્યું. મરણ સુધી અજ્ઞાનના ત્યાગ કરીને ગંગાજીને કિનારે બેઠા છે; તેથી તે દેશની ઉત્તમતા બતાવી છે. રાજા ઉત્તમ ઉત્તમ ઋષિઓથી વીંટાયેલા છે, એમ કહેવાથી રાજાને સત્સંગ છે, એમ બતાવ્યું છે. (૪૨)

ધર્મ કેને શરણે ગયો ? એવો છઠ્ઠો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તેનો ઉત્તર કહે છે:

કૃષ્ણે સ્વધામોપગતે ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ સદ્ ।

કલૌ નષ્ટદશમેષ પુરાણાર્કોઽધુનોદિતઃ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મ અને જ્ઞાનાદિકની સાથે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વધામમાં પધાર્યા તે પછી કલિયુગમાં દૃષ્ટિ વગરના માણસો માટે હુમણાં આ (શ્રી ભાગવત રૂપ) પુરાણરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયો છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ તો ભગવાનની સાથે જ ગયેલો છે. જો અહીં રહેલો હોય તો તે કેને શરણે ગયો છે, તેની ચિંતા થાય. અને કલિયુગ અંધકાર જેવો છે, તેનાથી જેની દૃષ્ટિ ઠંકાઈ ગયેલી છે, એવાં મનુષ્યો થયાં છે, કાંઈ આંધળા થયાં નથી; અર્થાત્ પોતાથી દુષ્ટ નથી, પણ દૃષ્ટિ ઠંકાયેલી છે. તેઓને

ફરીવાર ધર્મોદ્ધિક જણાવવા માટે પુરાણરૂપ સૂર્યનો હમણાં ઉદય થયો છે, એટલે પહેલીથી જ જે રહેલો છે તે હમણાં પ્રકટ થયો છે.

પોતાને ભાગવત પ્રાપ્ત થયાનો પ્રકાર કહે છે: (૪૩)

તત્ર કીર્તયતો વિપ્રા વિપ્રર્ષેર્ભૂરિતેજસઃ ।

અહં ચાધ્યગમં તત્ર નિવિષ્ટસ્તદનુગ્રહાત્ ॥

સોઽહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ યથાધીતં યથામતિ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—હે વિપ્રો, ઘણા તેજવાળા શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજા પાસે પ્રભુનું કીર્તન કરતા હતા, ત્યાં હું ગયો અને તેમની કૃપાથી હું ત્યાં બેઠો હતો. તે હું જેવું મારું અધ્યયન અને બુદ્ધિ છે તે પ્રમાણે તમને ભાગવત સંભળાવીશ.

ભાવાર્થ:—‘વિપ્ર’ સંબોધન કરવાથી શ્રીભાગવત દરેકને પૂર્ણ કરનાર છે; તેથી પ્રથમ શુકદેવજીને પૂર્ણ કર્યા અને હમણાં તમારા પ્રસંગથી ફરીવાર ધારણ થયું, એટલે તમે પૂર્ણ કરો છો. શુકદેવજી લૌકિક ન હતા પણ ઋષિ હતા; તે માટે ઋષિ: એવો પ્રયોગ કર્યો છે. તેવા ઋષિને પણ પૂર્ણ કર્યા છે. શુકદેવજીના કહેવામાં કાંઈ સંદેહ રહે નહિ અને સાંભળ્યા પછી પ્રકાશ થાય, તે માટે શુકદેવજીને ઘણા તેજવાળા કહ્યા છે, એટલે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઘણો છે. અથવા શુકદેવજી બ્રહ્મને જાણનારા હોવાથી તેમાં બ્રહ્મનું તેજ રહેલું છે; તેથી તે સર્વજ્ઞ છે, એમ કહેવા માટે ઘણા તેજવાળા કહ્યા છે. તે પછી શ્રી ભાગવત દરેકને પ્રાપ્ત થયું તે બતાવવા માટે કહે છે કે હું પણ ત્યાં ગયો હતો. એટલે દરેક સાંભળનારાઓ ભાગવત ભણ્યા હતા, હું પણ તેની સાથે ભણ્યો છું. ત્યાં ઉપદેશની સભામાં સાંભળ્યું છે, પ્રસંગની સભામાં સાંભળ્યું નથી. પરંતુ શુકદેવજીના અનુગ્રહથી તે સભામાં હું બેઠો હતો; એટલે ત્યાં ઉપદેશથી જે ભાગવત પ્રાપ્ત થયું છે તે ભાગવત તમને સંભળાવીશ. તેમાં પણ જેવી રીતે અધ્યયન થયું છે, તેમાંથી મારી બુદ્ધિના અનુસાર સંભળાવીશ. આમ કહેવાથી સૂતપૌરાણિકનો ગર્વ નિવૃત્ત થાય છે એમ બતાવ્યું છે અને હું જે કહીશ તેનાથી અધિક અર્થ પણ બીજો થતો હશે, પરંતુ હું તો મારી બુદ્ધિ અનુસાર કહીશ, એમ પણ બતાવ્યું છે. (૪૪)

ઇતિ શ્રીભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ-સ્કંધમાં

હીનાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ

[૨. મધ્યમાધિકાર : અધ્યાય ૪ થી ૬]

અધ્યાય ૪ ચોથો

एवं भागवतार्थस्य निर्धारः स्वाधिकारतः ।

त्रिभिः कृतो, द्वितीये तु त्रिभिस्त्याज्यसमत्वतः ॥१॥

मध्याधिकारे यच्छास्त्रं तदत्र विनिरूप्यते ।

नारदस्याधिकारित्वाच्छ्रोतुश्ચિન્તાકુલત્વતઃ ॥૨॥

तत्राध्याये चतुर्थे तु व्यासचिन्ता निरूप्यते ।

उत्तमप्रक्रियायाश्च वक्तुर्हेतुनिरूपणात् ॥૩॥

એવી રીતે સૂતપૌરાણિકે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શ્રી ભાગવતના અર્થનો નિર્ધાર ત્રણ અધ્યાય વડે કર્યો. હવે બીજા પ્રકરણમાં, અદૃષ્ટદ્વારા ઉપકાર કરનારા ધર્મને ફળમાં વ્યભિચાર થાય છે માટે તેવો ધર્મ ત્યાગ કરવા જોઈએ છે. (૧) તે ધર્મની અહીં પણ સમાનતા હોવાથી મધ્યમાધિકારમાં જે ઉપદેશ કરવાનો છે, તેનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં થાય છે. વક્તા નારદ અધિકારી હોવાથી અને શ્રોતા વ્યાસજી ચિંતાથી આકુલ થયા તેથી બન્નેનો મધ્યમાધિકાર છે. (૨) તેમાં ચોથા અધ્યાયમાં વ્યાસજીની ચિંતાનું નિરૂપણ કરે છે. અને ઉત્તમ પ્રકરણમાં વક્તા શુકદેવજી છે. તેમના ઉત્તમપણાના કારણ- નું પણ નિરૂપણ છે. (૩)

પહેલા પ્રકરણમાં સૂતપૌરાણિકે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં મૂલપણાથી શ્રીભાગવત કહેલું છે. જે ભાગવત સાંભળ્યું ત્યારે સૂતને આ શાસ્ત્રાર્થ સમજવામાં આવ્યો, તે જ શ્રીભાગવત આપણે પણ સાંભળવું, એવા અભિપ્રાયથી શૈનક સૂત પૌરાણિકને પૂછે છે, એમ વ્યાસજી કહે છે:

व्यास उवाच ।

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसन्निभाम् ।

वृद्धः कुलपतिः सૂतं बह्वचः शौनकोऽब्रवीत् ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે યોલતા સૂતને વખાણીને, હજાર વર્ષનો યજ્ઞ કરનાર, મુનિઓમાં વૃદ્ધ, કુલના પતિ, જગવેદી શૈનક આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—દરેક સ્થળે વક્તાનું વાક્ય સમાપ્ત થાય પછી શ્રોતાએ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, પણ અહીં તો અતિ ઉત્સાહને લીધે સૂતપૌરાણિકનું વાક્ય સમાપ્ત થયા પહેલાં જ શૈનકે પૂછ્યું છે, એમ બતાવવા સારુ બ્રુવાણં (યોલતા હતા તે વખતે) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. સંભાવના માત્રથીજ શૈનકે પૂછ્યું, ત્યાં

મૂળ સહિત શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ સૂતે કરેલું છે. એટલે વક્તા સૂતપૌરાણિકમાં મોટી શ્રદ્ધાથી સારી રીતે તેની સ્તુતિ કરી. તે સ્તુતિ અંશથી બહાર છે. પહેલેથી જ બાણનાની ઇચ્છા પ્રબલ હતી; તેથી શૌનકાદિક દરેક ઋષિએ પૂછ્યું હતું, અને હંમણાં સૂત કહે છે કે તે કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ બાણીને મનનથી તેનો નિશ્ચય કરીને હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં ભગવાનનો અવતાર થાય. એવો દૃઢ નિશ્ચય હોવાથી તે માટે જ યજ્ઞનો પ્રારંભ કરેલો છે. માટે દરેક બ્રાહ્મણે તો કૌલાહલ થવાથી સારી રીતે સમજશે નહિ, તે માટે દરેક ઋષિ સાંભળે છે, તેમ તે યજ્ઞ સંબંધી દેવતાને બાણનાર શૌનક પૂછે છે. તે શૌનક જ્ઞાનવૃદ્ધ છે અને ઋષિકુલના અધ્યક્ષ છે, તેમ પતિ પણ છે. બુદ્ધિનો નિર્ધાર જ્ઞાનવૃદ્ધમાં સારી રીતે થાય છે. આગળ તેનો પ્રચાર કરવા માટે વક્તાના વચનમાં વિશ્વાસ તો કુલના આશ્ચર્ય હોય તેને થાય છે, એમ બતાવવા માટે વૃદ્ધઃ અને કુલપતિઃ એવાં બે વિશેષણો આપ્યાં છે.

અહીં ભાગવતની બાબતમાં, કર્તાની બાબતમાં, વક્તાની બાબતમાં અને સાંભળનારની બાબતમાં આમ ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન થાય છે. તેમાં પ્રથમ પ્રશ્ન કહે છે:

શૌનક ઉવાચ ।

સૂત સૂત મહાભાગ વદ નો વદતાં વર ।

કથાં ભાગવતીં પુણ્યાં યદાહ ભગવાન શુકઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂત, હે મોટા ભાગ્યવાળા, હે કથા કહેનારાઓમાં ઉત્તમ, જે શ્રી ભાગવતની પવિત્ર કથા ભગવાન શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહી છે, તે અમને કહો.

ભાવાર્થઃ—“સૂત, સૂત” એમ જે બે વખત કહ્યું છે તે બાહર આપવા માટે કહ્યું છે. તમારું તો મોટું ભાગ્ય છે, કેમકે તમે ભાગવત સાંભળ્યું છે, એમ બતાવવા માટે મહાભાગ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. અમે કેવળ શ્રોતા છીએ; માટે કેવળ સાંભળાવવું જ જોઈએ એમ ન સમજવું, પણ અમને તો ભાગવત આપવું જોઈએ; એ બતાવવા માટે નઃ એ અતુર્યીં વિક્રિતનો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘બ્રાહ્મણનાઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ છો,’ ત્યાં વ્યાકરણના નિયમથી નિર્ધારણ કરેલું છે, તેથી સમાસ કર્યો નથી. એટલે બ્રાહ્મણનાઓમાં તમે જ શ્રેષ્ઠ છો. જે કથા સાંભળીને તમે આવા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે જ કથા અમને કહો, કેમકે તે કથા પુણ્ય એટલે ધર્મરૂપ છે; તેથી યજ્ઞાદિક ધર્મની માફક તે શાસ્ત્રવિહિત પણ છે. તે કથા સાંભળવામાં વધારે શ્રદ્ધા થવાનું કારણ એ જ કે તે કથા ભગવાન શુકદેવજીએ કહી છે; એટલે શુકદેવજી સુક્ત અને પૂર્ણ શુભવાળા છે; તેથી તેની કહેલી કથા તેવો જ હોવી જોઈએ. (૨)

હવે ભાગવતના કર્તા વિષયક ખીજે પ્રશ્ન કરે છે :

કાસ્મિન્યુગે પ્રવૃત્તેયં સ્થાને વા કેન હેતુના ।

કૃતઃ સઠ્ચોદિતઃ કૃષ્ણઃ કૃતવાન્સંહિતાં મુનિઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—આ કથા કયા યુગમાં, કયા સ્થાનમાં, શા કારણથી, અથવા કોના કહાથી પ્રવૃત્ત થઈ, અને વ્યાસ મુનિએ કોની પ્રેરણાથી આ ભાગવતસંહિતાને કરી ?

ભાવાર્થઃ—ભાગવતરૂપ સંહિતા કરનારને ખીજી સહાયતાની જરૂર છે, તેથી કરનારના પ્રશ્નમાં તેની સાથેના પરિકરોનો પણ પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં કાલ, દેશ, અને કારણ એ નિશ્ચયપૂર્વક પરિકર છે. તેમ જ તે કામમાં જોડનાર પણ પરિકર છે. તે ત્રણ પ્રશ્નમાં આ સંહિતા પ્રવૃત્ત થયેલી છે, તેથી તે ખાખતના ત્રણ પ્રશ્ન કરે છે કે કયા યુગમાં આ કથા પ્રવૃત્ત થઈ, કયા સ્થાનમાં આ કથા પ્રવૃત્ત થઈ, અને શા કારણથી પ્રવૃત્ત થઈ. જેમ આ ભાગવતની પ્રવૃત્તિ શ્રવામાં ચિત્ત વ્યથ થવું ન જોઈએ, એ કારણ છે, તો વ્યાસજીને કોણે પ્રેરણા કરી, અને શા માટે પ્રેરણા કરી, એમ શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ થવામાં ત્રણ પ્રશ્નો કર્યા, અને એક પ્રશ્ન શ્રીભાગવત કરવામાં કરેલ છે. વ્યાસજી મુનિ છે, તો તેણે મનનનો પ્રતિબંધ કરનારી સંહિતા શી રીતે કરી ? (૩)

હવે શ્રી ભાગવતના વક્તા શુકદેવજી-વિષયમાં પાંચ શ્લોકથી ત્રીજો પ્રશ્ન કરે છે :

તસ્ય પુત્રો મહાયોગી સમદૃઙ્ નિર્વિકલ્પકઃ ।

एकान्तमतिरुभिद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—તે વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી મહાયોગી છે અને તે સમાન દૃષ્ટિવાળા, વિકલ્પ વગરના, એકાંતમાં જ જેની મતિ છે તેવા નિદ્રાશુદ્ધિ, કાંઈથી પણ જાણી ન શકાય તેવા ગૂઢ હોવાથી મૂઢ જેવા દેખાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહીં શુકદેવજી-વિષયક વક્તાપણાથી પ્રશ્ન છે; માટે તે ભણ્યા તે ખાખતના સંદેહો કહેલા નથી. તે આગળ કહેવાના છે. તે શુકદેવજી મોટા યોગી હોવાથી સમાધિમાં જ રહે છે. જો કે પહેલાં યોગ દુઃખ આપનારો થાય છે, પણ તે યોગ સિદ્ધ થયા પછી સુખ આપનાર થાય છે. તેવા યોગી કથા કહે તે યોગ્ય નથી. વળી શુકદેવજી સરખી-દૃષ્ટિવાળા છે, એટલે બ્રહ્માના સ્વરૂપને તે જાણે છે. અને કથા કહેવામાં ઉચ્ચનીચ બુદ્ધિ થવી જ જોઈએ; સમાન દૃષ્ટિવાળામાં તેવી બુદ્ધિ હોતી નથી. વળી તે શુકદેવજી નિર્વિકલ્પક છે, એટલે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેવું જ્ઞાન તેમને સિદ્ધ છે; તેથી માયાના વિકલ્પો બધા જતા રહ્યા છે. વળી તેમની મતિ એકાંતમાં રહે

છે, એટલે તે પૂર્ણ વૈરાગ્યવાળા છે. વળી તેમની નિદ્રા જતી રહી છે, એટલે સ્વપ્નમાં કાંઈ અનિષ્ટ પણ જોવાય-છે, તેને દૂર કરવાની પણ પરવા શુકદેવજીને રહી નથી. અને તેઓ ગૂઢ છે, એટલે બીજાના સંગથી ઉદ્વેગ પામે છે, તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ લોકમાં નથી, પણ મૂઢના જેવા દેખાય છે. (૪)

વળી તે શુકદેવજી તો હમેશાં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં રહે છે, એટલે તેમને બહારના કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન જ હોતું નથી, એમ કહેવા માટે શુકદેવજીનું ઉપાખ્યાન કહે છે:

દૃષ્ટવાનુયાન્તમૃષિમાત્મજમપ્યનમ્

દેવ્યો હિયા પરિદ્યુર્ન સુતસ્ય ચિત્રમ્ ।

તદ્વીક્ષ્ય વૃચ્છતિ મુનૌ જગદુસ્તવાસ્તિ

સ્ત્રીપુન્નિદા ન તુ સુતસ્ય વિવિક્તદૃષ્ટેઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—યોતાના પુત્રની પાછળ વસ્ત્ર પહેરીને પણ જતા વ્યાસને જોઈને તળાવમાં સ્નાન કરતી અપ્સરાઓએ વસ્ત્રો પહેરી લીધાં, અને પ્રથમ નમ્ર શુકદેવજી જતા હતા ત્યારે તેમને જોઈને વસ્ત્ર પહેરેલાં નહિ, તેથી વ્યાસજીને આશ્ચર્ય થતાં તેમના પૂછવાથી અપ્સરાઓએ જવાબ આપ્યો: “આ સ્ત્રી છે અને આ પુરુષ છે” એવો ભેદ તમને છે, પણ એકાંતિક દૃષ્ટિવાળા તમારા પુત્રને નથી.

ભાવાર્થ:—અહીં એવી કથા છે કે કોઈ એક તળાવમાં અપ્સરાઓ નમ્ર થઈને નાહતી હતી, ત્યાંથી નમ્ર શુકદેવજી ચાલ્યા ગયા. તેમની પાછળ વ્યાસજી પણ જતા હતા. તે વ્યાસજીને જોઈને અપ્સરાઓએ વસ્ત્રો પહેર્યા. તેથી વ્યાસજીને સંદેહ થયો કે ‘હું વૃદ્ધ નમ્ર નથી’ તેને જોઈને અપ્સરાઓ વસ્ત્ર શા માટે પહેરે છે? અને જીવાન પુત્ર નમ્ર જતો હતો તેને જોઈને વસ્ત્ર કેમ ન પહેર્યા? આવી રીતે અપ્સરાઓને પૂછ્યું ત્યારે તે દેવીઓએ જવાબ આપ્યો કે “આ સ્ત્રી છે અને આ પુરુષ છે” એવો ભેદ તમને છે, પણ તમારા પુત્રને નથી. જો કે વ્યાસજીને સંદેહ વગરનું શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન છે તેમ સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન છે તોપણ અધિકારી હોવાથી બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ રહેલું છે. અને તેમના પુત્ર શુકદેવજી તો હમેશાં સમાધિમાં રહે છે, તેથી તેમને બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન નથી; માટે અપ્સરાઓએ કહ્યું કે શુકદેવજીની દૃષ્ટિ ચૈતન્ય સિવાય બીજા પદાર્થમાં જતી જ નથી. એવી રીતે ભગવાનની કથા કહેવામાં બાધ કરનારા આઠ ગુણો શ્રીશુકદેવજીમાં રહેલા છે; આમ છતાં તેમણે કથા શા માટે કહી? (૫)

જો કે શુકદેવજી સંન્યાસીનો ધર્મ રાખે છે, તેથી “ક્રીડાની માફક પૃથ્વી ઉપર રૂંધો કરવું,” વાક્ય છે તે મુજબ સમાધિમાંથી શુકદેવજી ઊઠે અને

કોઈ તેમને દેખે, અને આગ્રહથી પ્રાર્થના કરે, તો તે કથા કહે, એમ સંભવ છે તોપણ તે ન માનવું; કેમકે લોકોને બાળુવામાં આવે એવો મોટો ધર્મ તેમાં હોવો જોઈએ. તે ધર્મ શુકદેવજીમાં નથી એમ કહે છે:

કથમાલક્ષિતઃ પૌરઃ સમ્પ્રાતઃ કુરુજાફલાન્ ।

ઉન્મત્તમૂકજહ્વલ્લિચરન્ ગજસાહયે ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હસ્તિનાપુરના પ્રદેશમાં શુકદેવજી આવ્યા ત્યારે ઉન્મત્ત, મૂંગા અને જડની માફક ફરતા હતા, તેવા શુકદેવજીને હસ્તિનાપુરના નિવાસીઓએ શી રીતે ઓળખ્યા?

ભાવાર્થઃ—કુરુ અને બંગલ એ હસ્તિનાપુરના પેટાના દેશો છે. ત્યાં શુકદેવજી આવ્યા ત્યારે આ શુકદેવજી છે એવા જ્ઞાન વગરના નિવાસીઓએ કેમ ઓળખ્યા? કેમકે પુરમાં રહેવાથી માણસોની યુદ્ધિ વાંકી થઈ જાય છે. જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: બહાર બેવામાં સ્થિરપણું લાગે, વચનથી અને સદાચારથી બાળી શકાય, તે ત્રણેય શુકદેવજીમાં નથી, તે માટે કહે છે કે તેઓ તો ગાંડાની માફક, મૂંગા માણસની માફક, અને જડની માફક ફરે છે. તેમ તે શહેરનું નામ હસ્તિનાપુર છે (એટલે હાથીની માફક), તેથી તેમાં રહેનાર પણ હાથીની માફક મદોન્મત્ત હોવા જોઈએ, એમ નગરના નામનિરૂપણથી સમજાય છે; માટે જ તે શુકદેવજીનું જ્ઞાન કોઈને થઈ શકે નહિ. કોઈ જાતનો ભય ન હોવાથી પવિત્ર તીર્થમાં શુકદેવજી ક્યાં કરે છે. (૬)

કથં વા પાણ્ડવેયસ્ય રાજર્ષેર્મુનિના સહ ।

સંવાદઃ સમભૂત્તાત યત્રૈષા સાત્વતી શ્રુતિઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—હું તાત, રાજર્ષિ પરીક્ષિતને મુનિ શુકદેવજી સાથે સંવાદ કેવી રીતે થયો? કે જેમાંથી આ વેદરૂપ શ્રીભાગવત પ્રકટ થયું.

ભાવાર્થઃ—કહાચિત્ હસ્તિનાપુરમાં કેટલાકોને શુકદેવજીનું જ્ઞાન ભલે હોય, તોપણ રાજાની સાથે સંવાદ થવો તો અનુચિત છે; કેમકે પહેલાં પરીક્ષિત રાજા હતા અને પછી ઋષિ જેવા થયા છે, તેથી તેમનામાં ઋષિનો આચાર ન હોય, તેથી તેમને શ્રદ્ધા પણ ન જ થાય. તેમ શુકદેવજી મુનિ છે, તેથી કોઈ સર્વજ્ઞપણીની સંભાવના રાખે, ત્યાં જાય જ નહિ. વળી એ સંબંધ પણ ધણા સમયથી સિદ્ધ થાય તેવો છે, એમ ખતાવવા સારુ કહે છે: “આ શ્રીભાગવતરૂપ વૈષ્ણવ વેદ પ્રકટ થયો” તે કાંઈ થોડા જ સમયમાં ન થઈ શકે. ૭

સ ગોદોહનમાત્રં દ્વિ ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

અવેક્ષતે મહાભાગ તીર્થીર્કુર્વસ્તદાશ્રમમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તેના આશ્રમને તીર્થરૂપ કરનાર, મોટા ભાગ્યવાળા, તે શુકદેવજી; ગાય દોહવાય તેટલો વખત જ રાહ જોઈ ઊભા રહેછે.

ભાવાર્થ:—કદી સંવાદ પશુ થાય તો ગાય હોહવાય તેટલા વખતથી વધારે વખત ગૃહસ્થના ઘરમાં, સંન્યાસીએ નિવાસ કરવો યોગ્ય નથી. તે વાસ પશુ સ્નેહથી કરવાનો નથી. જો સ્નેહથી સંન્યાસી વાસ કરે તો સ્નેહને પૂર્ણ કરવા માટે વધારે વખત વાસ કરવો પડે; પરંતુ શુકદેવજી તો ગૃહસ્થોના આશ્રમને તીર્થરૂપ બનાવવા રહે છે. આશ્રમને પવિત્ર કરવાનું કારણ એટલું જ કે ગૃહસ્થીઓની બુદ્ધિ ઘરમાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળી હોય છે; તેથી જેમ શ્રીભાગવત જેવી મોટી સંહિતા સાંભળવા માટે હમણાં અતિ પ્રવૃત્તિવાળી નિષ્ઠા થઈ તેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પશુ પ્રવૃત્તિની નિષ્ઠા હોય છે અને તે ગૃહસ્થો જ્યારે આગળ ઉપર સંન્યાસ ગ્રહણ કરે ત્યારે પહેલાંની પ્રવૃત્તિરૂપ દોષ તો તેમાં રહેલો હોય છે, તેથી તેને અધિકાર નથી. તેમ ઘરમાં રહેવાથી સંગદોષ પશુ તેમાં રહેલો હોય છે; માટે ગૃહસ્થાશ્રમ તીર્થરૂપ નથી તેને પશુ પરમ-હંસો તીર્થરૂપ કરે છે; ત્યારે ઉપર જણાવેલા બન્ને દોષ જાય છે. તે માટે કહે છે કે ગાય હોહવાય તેટલો વખત સંન્યાસી ગૃહસ્થના ઘર આગળ રહે છે, એટલે જે ગાય અગ્નિહોત્રમાં ઉપયોગી દૂધ સારુ પોતાને દોહે તેટલા વખત સુધી દોહનારાના આગ્રહને સહન કરે છે, અર્થાત્ પગે બંધાઈને પશુ ઊભી રહે છે, તેવી રીતે જગતના મિત્રરૂપ સંન્યાસીઓએ પશુ તેટલા વખત સુધી ગૃહસ્થના ઘર આગળ રહેવાનો કલેશ સહન કરવો જોઈએ, એમ મૂળમાં દ્વિ શબ્દથી બતાવે છે. આ અવસ્થા મોટા ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવવા સારુ મહાભાગ (મોટા ભાગ્યવાળા) એ વિશેષણ આપ્યું છે. (૮)

અભિમન્યુસુતં સૂત પ્રાહુર્ભાગવતોત્તમમ્ ।

તસ્ય જન્મ મહાશ્ચર્યં કર્માણિ ચ ગૃણીહિ નઃ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—હે સૂત, અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને ભક્તોમાં ઉત્તમ કહે છે. તેનો મોટો આશ્ચર્યવાળો જન્મ અને તેનાં કર્મો અમને કહો.

ભાવાર્થ:—પિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય તેમાં મોટાઈ છે અને માતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થવામાં હીનતા છે, એ હકીકત દરેક સ્થળે સમજવાની છે. ‘અભિમન્યુ’ શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ‘જેને ચોતરફ ક્રોધ રહેલો છે’ પરંતુ અંદર ક્રોધ નથી. ક્ષત્રિયોનો આજ ધર્મ છે. અભિમન્યુને અંતઃકરણમાં ક્રોધ ન હતો, તેથી તેનો પુત્ર વૈષ્ણવ થયો. ‘સૂત’ એ સંબોધનથી તે વૃત્તાંતને તમે જાણો છો, એમ બતાવ્યું છે. લોકવૃત્તાંતનો ત્યાગ કરી ભગવાનમાં જ એકપરાયણ હોય તે મહાભાગવત કહેવાય છે, કેમકે “જેના હૃદયને ભગવાન ઝોહતા નથી” એમ એકાદશ સ્કંધમાં યોગેશ્વરે કહ્યું છે. તેવો પુરુષ સર્વ ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ છે એમ દરેક કહે છે, તેથી તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે,

એમ બતાવ્યું છે. પહેલેથી જ તેવા ભગવદ્ભક્તને શ્રીભાગવત વડે વિશેષ શું છે, તે બહુવા માટે પ્રથમ વિશેષ પૂછે છે કે ‘જેમાં મોટું આશ્ચર્ય છે, તેવો તેનો જન્મ કહો;’ કારણ કે જે ગર્ભમાંથી મરણ પામેલો જ જન્મ્યો હતો, તેનું ફરીવાર જન્મ થવું, તેવી મહાભારતાદિકમાં કથા છે, માટે પરીક્ષિતના જન્મની કથા કહો. અને તેણે કલિયુગને તાબેદાર બનાવ્યો વગેરે જે તેનાં ‘કર્મો છે, તે કહો.’ (૯)

વૈષ્ણવને મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરીને બેસવું ઉચિત નથી, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

સ સમ્રાટ્ કસ્ય વા હેતોઃ પાણ્ડુનાં માનવર્ધનઃ ।

પ્રાયોપવિષ્ટો ગજ્ઞાયામનાદત્યાધિરાટ્ શ્રિયમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—પાંડવોના માનને વધારનારા, ચક્રવર્તી તે પરીક્ષિત રાજા મોટા સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરી, ગંગાને કિનારે, મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરી શા માટે બેઠા ?

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિત રાજામાં લૌકિક મોટાઈ પણ છે, કેમકે તે ચક્રવર્તી રાજા છે અને પાંડવોના માનને પણ વધારનાર છે; એટલે પાંડવોની પ્રતિષ્ઠાથી પરીક્ષિતની પ્રતિષ્ઠા નથી, પણ પરીક્ષિતની પ્રતિષ્ઠાથી પાંડવોની પ્રતિષ્ઠા છે. વળી ગંગા વડે જ સર્વ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ગંગાજીના કિનારે મરણ સુધી અન્નત્યાગ કરીને બેસવાનું શું પ્રયોજન છે ? શત્રુઓ વડે પરાજય થવાથી બેઠા હોય તેવો સંભવ તો છે જ નહિ; કેમકે રાજાઓની પણ અધિક લક્ષ્મી એના ઘરમાં રહે છે, તે લક્ષ્મીનો અનાદર કરીને રાજા બેઠા છે. આમ લોક અને વૈષ્ણવે મરણપર્યંત અન્નનો ત્યાગ કરી બેસવું, તે યોગ્ય નથી. (૧૦)

વળી લજ્જા તો સહુથી મોટી છે. તેમાં પોતાનાઓમાં લજ્જા વિશેષ થાય છે તો પછી તે રાજાઓના મધ્યમાં તેવી રીતે કેમ બેઠા ? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

નમન્તિ યત્પાદનિપીઠમાત્મનઃ

શિવાય હાઽઽનીય ધનાનિ શત્રવઃ ।

કથં સ વીરઃ શ્રિયમન્ન દુસ્ત્યજાં

યુવૈષ્વતોસ્ત્વષ્ટમહો સહાસુભિઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પરીક્ષિતના શત્રુઓ પોતાના કલ્યાણ માટે ધનને લાવીને, જેના ચરણરૂપી પીઠનું નમન કરે છે, તે વીર પરીક્ષિતે જીવાન હોવા છતાં પણ પ્રાણોની સાથે દુઃખ વડે પોતાના અંગ ઉપરથી ત્યાગ થઈ શકે, તેવી લક્ષ્મીને ઇલાશની ઈચ્છા કેમ કરી ? એ આશ્ચર્ય છે.

ભાવાર્થ:—શત્રુઓ તેના ચરણપીઠને નમન કરે છે, તેમ કહ્યું તે પગને રહેવાનું સ્થાનક અથવા પાઠુકા સમજવી. દરેક દેશમાં આ પરીક્ષિતના સિંહાસન પાસે જઈને, પોતાના અપરાધો ક્ષમા કરાવવા માટે ધન લાવીને શત્રુઓ પશુ નમસ્કાર કરે છે એ આશ્ચર્ય છે, એટલે તેઓ પોતાના કલ્યાણ માટે નમન કરે છે; કારણ કે તે રાજાઓનો દેશ તો પરીક્ષિત રાજાએ પહેલેથી લઈ લીધો છે; તેથી તેઓ પોતે સંકટમાં આવી પડ્યા છે; તેથી ફરી પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધન આપે છે. આમ અર્થ આવી મળે છે, તેથી તેને પુરુષાર્થ થાય તેમ નથી, એમ માનવાનું નથી; કેમકે તે વીર છે, એટલે તેમાં વીર રસ વિદ્યમાન છે. વીર પુરુષને મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને રહેવું લજ્જા કરનારું છે. વળી ધનની પ્રાપ્તિ માટે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે લોકમાં પ્રાયોપવેશ (મરણ સુધી અન્નનો ત્યાગ કરીને રહેવું) કરવો સિદ્ધ છે, પણ પરીક્ષિત રાજાએ તો સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરેલો છે; તેથી ધન માટે પ્રાયોપવેશ કરેલો નથી. જો ધન માટે કયો હોય તો લક્ષ્મીનો ત્યાગ શા માટે કરે? તેમાં પણ પ્રાણીની સાથે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરેલ છે. એટલે કેણુ લોગવશે, એવા અભિપ્રાયથી છાડેલ છે. લોકમાં પ્રાણ કરતાં પણ ધન છોડવું સુસ્કેલ છે, કારણકે ચોર લોકો પ્રાણ જવાનું કબૂલ કરીને પણ હેવા જાય છે. તેમાં પણ જીવાન પુરુષની આવી ઈચ્છા થવી પણ દુર્લભ છે, તો છોડવાનું તો શી રીતે બને? તેમ પરીક્ષિતે આ બધું છોડેલ છે તે સત્ય વાત છે, તેથી અમને આશ્ચર્ય થાય છે. (૧૧)

કાંઈ પાપ થયું હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, તોપણ પરલોક સાધવા માટે વૈષ્ણવને પ્રાયોપવેશ થાય નહિ, પણ તેને તો જીવવું જ યોગ્ય છે, એમ કહે છે:

શિવાય લોકસ્ય ભવાય ભૂતયે ચ ઉત્તમશ્લોકપરાયણા જનાઃ ।

જીવન્તિ નાત્માર્થમસૌ પરાશ્રયં મુમોચ નિર્વિદ્ય કુતઃ કલેકરમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—જેઓ લગવત્પરાયણ મનુષ્યો છે, તેઓ લોકના કલ્યાણ માટે આશ્ચર્ય માટે જીવે છે, કાંઈ પોતાના માટે જીવતા નથી. ત્યારે આ પરીક્ષિતે, બીજાના આશ્રયવાળા શરીરને, વૈરાગ્ય પામીને શા માટે છોડ્યું?

ભાવાર્થ:—વૈષ્ણવને ગદ્ગલતથી કહાચિત્ મોટાં પાપ કરવાનો સંબંધ થાય તોપણ તેને દેહ છોડવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેને મહાપાતક લાગવાથી પોતે સેવા કરવાને યોગ્ય ન પણ હોય તો તેને પૂછીને બીજા લોકો સેવા કરે છે; તેથી તેનું જીવન જ દરેકના કલ્યાણ માટે થાય છે. એટલે શાંત સ્થિતિ માટે તેનું જીવન છે. તેમ જ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે “આ અંબરાજના વંશમાં સદ્ગુણ પરાક્રમવાળા રાજાઓ થશે” તેથી લોકમાં મુત્રપૌત્રાદિકની

અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે તેવા વૈષ્ણવોનો જન્મ થાય છે. તેમ જૈશ્વર્થ માટે પણ તેનું જીવન છે; એટલે નાનામાં નાનું થવું, મોટું થવું વગેરે આઠ પ્રકારનું જૈશ્વર્થ ભગવાનની સેવામાં પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થાય છે. પદ્મસ્કંધમાં આજ્ઞા કરી છે કે “મહાપુરુષની પૂજાની સિદ્ધિ પ્રસંગથી જ થાય છે.” માટે સર્વપુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારા દેહનો ત્યાગ કરવો પરીક્ષિત રાજાને અનુચિત છે. વૈરાગ્ય થવાથી દેહાદિકોનો ત્યાગ કરવો, એ સર્વભૂત પ્રાણીઓના હિત માટે છે; કેમકે “દરેક પ્રાણીઓને અભય આપવું.” એવું વાક્ય છે. તે વૈષ્ણવોને વિપરીત છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે, કે બીજાના આશ્રયવાળું પરીક્ષિતનું શરીર છે; તેથી વૈરાગ્ય થવામાં કારણ, ‘પ્રજ્ઞ પાસેથી કર વગેરે લેવો, તેની ભયંકર આ-જીવિકા છે,’ એમ માનીને તેને છોડવા માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે; તેથી પ્રજ્ઞ પાસેથી કર લેવો એ જ વૈરાગ્યનું કારણ છે. એમ પ્રજ્ઞને દુઃખ થાય તેમ હોય તો કર વગેરે ન લેવો, પરંતુ શરીર છોડવું નહિ. જો કે શત્રુઓને ભય કરનારો છે, તેથી વૈરાગ્ય થવાથી તે ધર્મ છોડવાનો અભિપ્રાય થાય તો હથિયારો જ છોડી દેવાં, જેથી શત્રુઓને ભય ન થાય; પણ શરીર શા માટે છોડવું? અહીં શરીરને ખતાવનાર કલેવર શબ્દ લખ્યો છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સ્પષ્ટ જણાય નહિ, પણ જેમાં મધુર રસ હોય છે, તે રસમાં શરીર કારણભૂત છે; તેથી અસ્પષ્ટ રસનો આવિર્ભાવ થવામાં શરીર કારણ છે, એમ જાણે છે. એ અસ્પષ્ટ રસ ભક્તિરસ જ છે; કારણકે બીજા રસ તો લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે ભક્તિરસને પ્રકટ કરનારું શરીર પરીક્ષિત રાજાએ શા માટે છોડવું? (૧૨)

તત્સર્વે નઃ સમાચક્ષ્વ પૃષ્ઠો યદિહ કિચ્ચન ।

મન્યે ત્વાં વિષયે ઘાત્તાં સ્નાતમન્યન્ન છાન્દસાન્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—જે બાબત અમે અહીં પૂછેલી છે તે સર્વ અમને તમે કહો. વેદ, સિદ્ધાન્ત બીજા તમામ વાણીની બાબતમાં તમે નિષ્ણાત છો એમ હું માનું છું.

ભાવાર્થ:—આમ ઉપરાઉપર ચાર પ્રશ્નો કરેલા છે તો પણ પહેલા પ્રશ્નને દુબળાપણું નથી તે ખતાવવા સારું ‘તે બધું તમે કહો’ એમ કહેવું છે. કદાચ સૂત પૌરાણિક એમ કહે કે ભાગવતના અર્થમાં અમારો પરિચય છે, બીજાં શાસ્ત્રમાં નહિ, તે માટે કહે છે કે એમ તમારે કહેવું નહિ, કારણકે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જેમ વેદના અધિકારી છે તેમ તમારો વેદમાં પરિચય નથી. એ સિવાય ઇતિહાસ પુરાણ વગેરે તમામમાં તમારો પરિચય છે. (૧૩)

ભાગવત વિષય પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા સ્કંધમાં કહેશે અને વક્તાવિષયક તેમ જ શ્રોતાવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉત્તમ પ્રકરણમાં કહેવાશે; અહીં ભાગવતના ક્ષેત્ર વિષયક બીજા પ્રશ્ન રહ્યો તેનો ઉત્તર કહે છે:

સૂત્ર ઉવાચ :

દ્વાપરે સમનુપ્રાપ્તે તૃતીયે યુગપર્યયે ।

જાતઃ પરાશરાદ્ યોગી વાસવ્યાં કલયા હરેઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપર, અને કલિયુગ, એમ ક્રમથી ચાર યુગ ફરે છે તે ત્રીજી વખત કૃયા ત્યારે દ્વાપર યુગ પ્રાપ્ત થયો. તેમાં પરાશર મુનિથી વાસવીમાં હરિભગવાનની કલા વડે વ્યાસજી ઉત્પન્ન થયા.

ભાવાર્થઃ—ભાગવતનું નિર્માણ કરવા માટે જ મુખ્યપણે વ્યાસજીનો અવતાર છે તે માટે પ્રથમ મૂત તેના જન્મની હકીકત કહે છે. બ્રાહ્મકલ્પના પ્રથમ મન્વંતરની ત્રીજી વખત યુગની પર્યાવૃત્તિ થઈ એટલે અનુક્રમથી ચારે યુગો આવ્યા, તે ત્રીજી વખત આવ્યા ત્યારે વ્યાસજીનો જન્મ છે. પ્રથમ ચારે યુગ કૃયા તે સાધન સહિત જ્ઞાનનો સમય છે. ત્રીજી વખત તે કર્મનો સમય છે. અને ત્રીજી વખત કૃષ્ણે તેમાં ભક્તિનો સમય છે. તોપણ સત્યયુગમાં ^૧ અને ત્રેતાયુગમાં ધર્મો આડા આવે છે, તેથી તેમાં વ્યાસજીનો જન્મ નથી, પણ દ્વાપરમાં ધર્મની દ્વિપરતા હોવાથી સર્વને સંદેહ થયો એમ મૂળનાં સમ્ ઉપસર્ગથી બતાવ્યું છે. પરાશર ભક્ત હતા તે વિષ્ણુપુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે માર્કંડેયે નમસ્કાર કર્યો છે તે વખતે પરાશર વયોવૃદ્ધ છે તેવું વચન

૧. અઘ્રાવીશમી વખત યુગ કૃયા તેમાં દ્વાપર આવ્યો. તેની નિવૃત્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થયેલ સત્યવતી પ્રથમ મન્વંતરના ત્રીજી વખતના દ્વાપરમાં હોય નહિ, તેથી તે મન્વંતરની પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ. તેમ સત્યવતી સામવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે સામવંશ જ પ્રથમ મન્વંતરમાં હતો નહિ. અને તે મન્વંતરની નિવૃત્તિ થયા પછી બ્રાહ્મ કલ્પ પણ નિવૃત્ત થયો છે. ત્યારે યદ્ય ગયેલો કલ્પ કયો? તેનો વિચાર કરતાં રજેગુણના ક્ષોભથી પહેલો કલ્પ રાજસ થયો છે. માટે બ્રાહ્મકલ્પને રાજસપણું છે. જ્યારે મત્સ્યાવતારમાં આશ્લેષ મન્વંતર થઈ ગયો ત્યારે પ્રલય થયો એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તે ન્યાયથી તેમાં રાજસ-મન્વંતર પહેલો પ્રાપ્ત થયો. તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર હોવા નેષ્ટએ. તેથી પંચમ સ્કંધમાં સૂર્યવાયક માર્તંડ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે કે અંક મૃત થયું, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલો માર્તંડ કહેવાય છે. માટે જગતને અગ્નિ અને સોમાત્મકપણું હોવાથી તેમ તે વખતે સોમ પણ હતો, માટે તેનો વંશ થયો. ત્યારે ત્રીજી વખત દ્વાપર આવ્યો, તેમાં સત્યવતીની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પરાશર પણ તે વખતે હતા. માટે ત્રીજી વખત દ્વાપર આવ્યો તેમાં વ્યાસજીનો જન્મ કહેલો છે.

૨. સત્યયુગ અને ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો સંદેહ ન હોવાથી નિઃસંદેહ જ્યાં વૈદિક ધર્મ થતા હોય ત્યાં ભક્તિ ન થાય. અને દ્વાપર શબ્દનો અર્થ, કાશમાં યુગ અને મંથય પર લખ્યો છે, તેથી દ્વાપર છબ્દથી દ્વાપર યુગ પણ સમજવો. અને લોકોને ધર્મસંદેહ થયો તેમ પણ માનવું. તેમ ધર્મની દ્વિપરતા મત્સ્યપુરાણમાં લખી છે દ્વૈષમુલ્લચ્છતે ચેવ યુગં તસ્મિન્ ભતૌ સ્મૃતૌ એટલે દ્વાપર યુગમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ એમ બે પ્રકાર ચાલે છે, તેથી કેટલાક ધર્મો શ્રુતિને આધારે છે અને કેટલાક સ્મૃતિને આધારે ચાલે છે.

છે. અને મત્સ્યપુરાણમાં જે વૈષ્ણવ તરીકે ઓળખાય છે તે ઉપર કરનારા વસુની પુત્રી વાસવી (સત્યવતી) છે. તે મત્સ્યના ગર્ભમાં થયેલ છે, તોપણ ઉપરિચર વસુ વૈષ્ણવ હતા અને તેનું બીજ હોવાથી તેનો ધર્મ પણ તેમાં આવેલો છે. યોગ પ્રવર્તાવવો એ વ્યાસજીના અવતારનું પ્રયોજન છે. તેમાં પણ સર્વ દુઃખ દૂર કરનાર હરિની જ્ઞાનકલાથી અવતાર છે. અહીં યોગ કહેલો છે તે ભક્તિયોગ છે. જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ તો અવતારથી જ થાય છે; તેનું ફળ પણ ભક્તિ છે, તે અવતારનું પ્રયોજન છે. એવી રીતે ભક્તિનો પ્રચાર કરવા સારું જ અવતાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૪)

તે વ્યાસજીના પ્રસંગની હકીકત કહે છે:

સ કદાચિત્સરસ્વત્યા ઉપસ્થિત્ય જલં શુચિઃ ।

વિવિક્ત એક આસીન ઉદિતે રવિમણ્ડલે ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—પવિત્ર વ્યાસજી કોઈ દિવસ સરસ્વતીના (પવિત્ર) જળનું આચમન લઈને સૂર્યમંડળનો ઉદય થયો ત્યારે એકાંતમાં એકલા બેઠેલા હતા.

ભાવાર્થ:—તે વ્યાસજી ભક્તિ માટે જ અવતરેલા છે. ક્યારેક કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિનો નાશ થયેલો હતો ત્યારે તેને પોતાના જ્ઞાનનું પણ વિસ્મરણ થઈ ગયું; એટલે વ્યાસજીએ સરસ્વતીના પવિત્ર જલનું આચમન કર્યું, તેથી તેનું સર્વજ્ઞપણું જાગૃત થયું. તે સરસ્વતીના જલનો પાપથી પરાજય થતો નથી, એમ બતાવવા માટે છે. એટલે વ્યાસજીને શુચિઃ પવિત્ર કહ્યા છે. તેમની જ્ઞાનકલામાં ધર્મના અંશ જ પ્રકટ થયા. ત્યાર પછી પોતાના અવતારનું પ્રયોજન વિચાર્યું, ત્યારે તેમણે દરેકનું હિત કરવા માટે ધર્મને જોયો, એમ કહેવા માટે ‘એકાંત સ્થાનમાં એકલા બેઠા’ ત્યાંથી લઈને ‘કૃપાથી મહાભારત કર્યું’ ત્યાંસુધીની હકીકત કહે છે. મનમાં સ્થિરતા રહેવા માટે વ્યાસજી એકાંતમાં બેઠા છે. પોતે એકલા બેઠેલા છે, તેથી આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારના દોષોનો અભાવ છે, એમ સૂચવ્યું છે. સૂર્યના મંડળનો ઉદય થયો, એથી તે સમય જરૂરી કર્મકાલનો અભાવવાળો છે, એમ બતાવ્યું છે. અથવા પુણ્યાહરણ કાલને બતાવનાર, અને ઋતુ સંબંધી કાલના શુભોને બતાવનાર તે સમય છે, એમ બતાવ્યું છે. (૧૫)

પરાવરજ્ઞઃ સ ઋષિઃ કાલેનાવ્યક્તરંહસા ।

યુગધર્મવ્યતિકરં પ્રાપ્તં ભુવિ યુગે યુગે ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—આગળ પાછળની તમામ હકીકતને જાણનાર, તે વ્યાસજીએ જેનો વેગ ન જાણી શકાય તેવા કાલ વડે પૃથ્વી ઉપર યુગયુગમાં યુગધર્મનો નાશ જોયો.

ભાવાર્થ:—પર એટલે કાલાદિક અને અવર એટલે આપણે વગેરે. તે દરેકને જાણનાર તે ઋષિ છે. તેમને જે કાર્ય કરવું છે તેમાં કાલાદિક પ્રતિબંધ કરનાર નથી. તેવું પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ છે, એમ તેમણે જાણ્યું. તે પછી તે ઋષિ મંત્રને જોનારા થયા, કેમકે તેમાં ધર્મનો અંશ પ્રકટ થયો છે. કાલ તે ભગવાનનો મુખ્ય અધિકારી છે. તે કાલ સર્વને કરનાર અને દરેકનું નિમિત્ત છે, ત્યારે બીજાઓ શ્રમ કરે તે વ્યર્થ છે, તે સારું કાલને નિયમમાં રાખનાર ભગવાનનો વ્યાસ અવતાર છે, એમ જાણાવવા માટે કાલે કરેલો ઉપદ્રવ તે પહેલો કહે છે કે અક્ષર વડે જે કાલનો વેગ છે, અથવા પ્રકૃતિમાં જેનો વેગ છે, એટલે પ્રવૃત્તિ વગેરે દરેક કાળને અધીન છે. અથવા અક્ષરબ્રહ્મની પણ તેમાં સંમતિ છે. અથવા જાણવામાં ન આવે તેવો કાલનો વેગ છે, તેથી તેનો પ્રતીકાર (ઉપાય) થઈ શકે તેવો નથી એમ બતાવ્યું છે. આટલું કહેવાથી ભગવાન સિવાય, અક્ષર કાલ વગેરે સર્વે ભગવાનને અધીન છે, અથવા ભગવાનને અનુકૂળ છે એમ બતાવ્યું છે. તેથી ફલિત શું થયું? તે બતાવે છે કે ચાર યુગના ધર્મ, તપ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય અને દાન વગેરેનો નાશ થયો છે, કારણ કે તે ધર્મમાં કોઈ અધિકારી રહ્યા નથી, તેથી અધિકાર વગરનાઓમાં તે ધર્મોદિકની પ્રવૃત્તિ થઈ. તે ધર્મ કાંઈ એકદમ થયો નથી, પણ ક્રમેક્રમે થયો છે. તેનો પૃથ્વી ઉપર જ નાશ થયેલો છે, સ્વર્ગમાં થયો નથી. અને તે પ્રત્યેક યુગમાં પ્રાપ્ત થયો છે. (૧૬)

એવી રીતે કાલે કરીને ધર્મનો નાશ કહીને પદાર્થનો નાશ થયેલો છે તે કહે છે:

મૌતિકાનાં તુ ભાવાનાં શક્તિહાસં ચ તત્કૃતમ્ ।

અશ્રદ્ધાનાન્ નિઃસત્ત્વાન્ દુર્મેધાન્ દ્વસિતાયુષઃ ॥૧૭॥

દુર્મર્ગાંશ્ચ જનાન્વીક્ષ્ય મુનિર્દિવ્યેન ચક્ષુષા ।

સર્વવર્ણાશ્રમાણાં યદ્દ્યૌ હિતમમોષદક્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—અને તે કાળે કરેલા પંચમહાભૂતના ભાવની શક્તિનો ક્ષય થયેલો જોઈને તેમ જ શ્રદ્ધા વગરના, બલ વગરના, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા, આયુષના ક્ષયવાળા, ભાગ્ય વિનાના એવા માણસોને જોઈને, દિવ્ય નેત્ર વડે સંકુળ દૃષ્ટિવાળા, તે મુનિએ દરેક વર્ણો અને આશ્રમોનું જે હિત હેતુ તેનું ધ્યાન કર્યું.

ભાવાર્થ:—પંચમહાભૂતથી થયેલા આપણે વગેરેની અને પંચમહાભૂતોની પણ શક્તિ જતી રહી છે; સ્વાધ્યાય વગેરેની શક્તિ જતી રહી છે; તે કાળે કરીને થયું છે. તેમ તે ધર્મ કરનાર શ્રદ્ધા વગરના થયા છે તેનામાં બલ કે વિવેક પણ નથી અને બુદ્ધિવગરના થયા છે. તેનાં ચિત્ત મન અને

બુદ્ધિનો નાશ થઈ ગયો છે. એમ કર્તાના દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને તેના અંતઃકરણમાં અહંકાર જ મજબૂત થઈને પેટેલો છે, એમ કહ્યું છે, તેથી આયુષનો પણ નાશ થઈ ગયો છે, તે હસિતાયુષઃ પદથી કહેલું છે. કર્મથી ભાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે કાલાદિકની શુદ્ધિ ન હોવાથી તેનું ભાગ્ય થતું નથી. દ્વાપર અને કલિયુગમાં તો દેશ કાલ કર્તા દ્રવ્ય મંત્ર અને કર્મ એ છએ દુષ્ટ હોવાથી કર્મ સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી દુર્ભાગ્યપણું રહે છે. આ બધી હકીકત વ્યાસજીએ તર્ક કરીને બહુ નથી, પરંતુ ઋષિ સંબંધી જ્ઞાનને લીધે બહુયું છે; એટલે તેને ઉપાયનું જ્ઞાન પણ થયું છે. પાખંડ ધર્મ પોતાથી જ ઉત્પન્ન થશે, તે સારુ તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે દરેક વર્ણ આશ્રમે અને દેશકાલાદિક ધર્મોનું હિત કેવી રીતે થશે, તેનું વ્યાસજીએ ધ્યાન કર્યું. આથી એમ પણ બતાવ્યું છે કે વર્ણ આશ્રમ અને દેશાદિક સિવાયના જે ધર્મો છે તે પાખંડ છે. તે પાખંડ ન થાય તેનું તેમણે ધ્યાન કર્યું. વ્યાસજી સત્ય-સંકલ્પ હોવાથી તેમને સત્ય અને હિત વસ્તુ જ સ્કુરે છે એમ બતાવવા માટે તેમને ‘સદ્ગુણ-દૃષ્ટિવાળા’ કહ્યા છે. (૧૮)

યજ્ઞ જ દરેક વર્ણ અને આશ્રમનો હિતકારી છે એમ નિરૂપણ કરે છે:

ચાતુર્હોત્રં કર્મ શુદ્ધં પ્રજાનાં વીક્ષ્ય વૈદિકમ્ ।

વ્યદધાગ્ન્યજ્ઞસન્તત્યૈ વેદમેકં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં ચાર હોતાઓ છે એવું શુદ્ધ વૈદિક કર્મ પ્રજાઓનું બોધને, યજ્ઞના વિસ્તાર કરવા માટે એક વેદને ચાર પ્રકારના બનાવ્યો.

ભાવાર્થ:—ઋષિ સંબંધી જ્ઞાન હોવાથી તેમાં શુદ્ધિની જરૂર નથી, અને શુદ્ધિ તો આધિદૈવિકકાલ અને ભૌતિકકાલે કરેલા દોષો દૂર કરવા માટે છે. “તે કાલ વિષ્ણુરૂપ અને યજ્ઞરૂપ છે,” એવું વાક્ય પણ છે. અથવા કાલને નિયમમાં રાખનાર વિષ્ણુ ભગવાન છે. તે દોષો મટાડવાને સમર્થ છે; તેથી યજ્ઞ વિષ્ણુરૂપ અને કાલરૂપ વેદથી સિદ્ધ છે. બીજાં પ્રમાણો કરતાં વેદ બલિષ્ઠ છે. માટે સમગ્ર વેદની એકતા કહેવા માટે તેનું સ્વરૂપ કહે છે કે ચાર હોતાઓ કર્મમાં રહેલા છે: અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, હોતા અને પ્રજ્ઞા. એ ચારની કર્મમાં જરૂર છે અને તે ગદ્યા ગણના નાયક હોવાને લીધે, હોતા તરીકે કહેવાય છે. પરંતુ આથી તો સોમપાત્રને પ્રતિપાદકપણું થાય, પરંતુ અગ્નિહોત્રાદિકને પ્રતિપાદકપણું ન થાય, તેથી બીજે અર્થ કરે છે કે વૈદિકકર્મમાં દશ હોતા (હોમ કરનાર), ચાર હોતા, પાંચ હોતા, છ હોતા અને સાત હોતા, એવી રીતે ચાર ભેદ રાખેલા છે. તે હોમ કરનારાઓ અગ્નિહોત્રાદિકનું મૂળ છે; તેથી અગ્નિહોત્રાદિક પાંચ ચાતુર્હોત્ર કર્મ ગણાય છે. કર્મ

એ તેનું નામ છે. તે કર્મ સાધનસહિત નિત્ય છે, તેમ તેને કાલનો સ્પર્શ ન હોવાથી તે શુદ્ધ છે, અને વારંવાર ઉત્પન્ન થનાર પુરુષનું તે કર્મ છે. તેમાં વેદ પ્રમાણ છે, એમ ખતાવવા માટે 'વૈદિક છે' એમ કહ્યું છે. તે યજ્ઞોના વિસ્તાર માટે વેદને ચાર પ્રકારે કર્યો, એટલે તે તે યજ્ઞોના પ્રકારનો લેદ ખતાવીને એક બીજામાં મળી ન જાય તે પ્રમાણે, અને યુદ્ધિમાં ખરાખર સમજવામાં આવે તેમ, યજ્ઞોના વિસ્તાર કર્યો. અથવા તે લેદ કાંઈ ભિન્ન નથી; તેમાં જ અંશના લેદની વ્યવસ્થા વડે યજ્ઞોના વિસ્તાર કર્યો છે. (૧૯)

પણ મૂળ વેદનું સ્વરૂપ તો એક જ છે તે ભેદો ખતાવે છે:

ઋગ્યજુઃસામાધર્વાણ્ય વેદાશ્ચત્વાર ઉદ્ધૃતાઃ ।

इतिहासपुराणश्च पञ्चमो वेद उच्यते ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અધર્વવેદ એવા નામના ચાર વેદોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને ઇતિહાસ તથા પુરાણ પાંચમો વેદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ઋગ્વેદ વડે હોતા, યજુર્વેદ વડે અધર્વયુ, સામવેદ વડે ઉદ્ગાતા અને અથર્વવેદ વડે બ્રહ્મા કર્મ કરે છે. તે તે કર્મોના પ્રતિપાદન કદનાર મંત્ર-ભાગ અને બ્રાહ્મણ ભાગના ખડોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને 'વેદ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું. તે વેદોને જેટલા ધર્મની જરૂર છે તેટલો ધર્મ ખતાવનાર પાંચમો વેદ, ઇતિહાસ અને પુરાણ નામનો છે. (૨૦)

એમ વિભાગ કરેલા વેદોમાં અંશની સ્થાપના કરવા માટે કહે છે:

तत्रग्वेधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।

वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥૨૧॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥૨૨॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં ઋગ્વેદને ધારણ કરનાર પૈલ મુનિ હતા, સામવેદને જાણનાર કવિ જૈમિનિ હતા અને યજુર્વેદમાં નિષ્ણાત એક વૈશંપાયન જ હતા. અને અંગિરાઓમાં દારુણ સુમંતુ મુનિ અથર્વવેદને જાણનાર થયા. અને મારા પિતા રોમ-હર્ષણ ઇતિહાસ અને પુરાણના જાણકાર થયા.

ભાવાર્થઃ—વેદમાં સૂર્યમંડળનું નિરૂપણ છે. ત્યાં ઋગ્વેદ સામવેદ અને યજુર્વેદ એમ કર્મ લખેલો છે, તેથી અહીં તે પ્રમાણેનો કર્મ છે, પ્રથમ કહેલા કર્મ પ્રમાણે નથી. તેમાં વિરોધ પણ નથી. પૈલાદિક ઋષિઓ હતા. તેમાં સુમંતુ મુનિને દારુણ કહેવાનું કારણ એ છે કે અથર્વ વેદમાં અભિચાર હોઇને કષ્ટ આપવાના મંત્રો ધણા છે, તેથી તે મુનિ તેવા પ્રયોગો કરી ઉગ્ર બન્યા હતા, આમ કેટલાકો કહે છે, પરંતુ ખરી રીતે સુમંતુ મુનિ સ્વભાવથી જ

ઉત્તમ હતા. અને તેથી જ આગળ યજ્ઞોમાં તેમનો પ્રવેશ થયો નથી; તોપણ મુનિ હોવાથી તેમને ભણાવેલ છે. ઇતિહાસ ને પુરાણમાં સર્વનો અધિકાર છે; તેથી તેને ભણનારા રોમહર્ષણ કહેવાયા છે. તેના રોમેરોમમાં હર્ષ છે એમ બતાવ્યું છે. ૨૧-૨૨ તે પાંચ ઋષિઓએ પણ પોતાનો ભાગ જુદા જુદા વિભાગથી ઘણી રીતે કરીને જુદો જુદો કર્યો છે એમ કહે છે:

ત एनमृषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર કહેલા તે ઋષિઓએ; પોતાના શિષ્યોદ્વારા, તેના શિષ્યોદ્વારા, અને તેના શિષ્યોદ્વારા પોતાપોતાના વેદને અનેક પ્રકારે જુદો જુદો કર્યો; તેથી તે વેદો શાખાવાળા થયા.

ભાવાર્થ:—ઋષિ હોવાથી જુદો જુદો વિસ્તાર કરવામાં હોય નથી. એટલે પ્રથમ એક શાખા હતી, તેની પાછી જુદી જુદી શાખાઓ થવાથી તે વેદની ગણના થઈ, અને બીજી શાખાઓની પણ ગણના થઈ. (૨૩)

ઘણે પ્રકારે વિભાગ કર્યો તોપણ એક શાખા ધારણ કરાવામાં અશક્ય થઈ એમ કહે છે:

त एव वेदा दुर्मेघैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा ।

एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—તે જ વેદો, બુદ્ધિ વગરના પુરુષો વડે પણ જેમ ધારણ થાય, તેવી રીતે દીનવત્સલ વ્યાસજી ભગવાને બનાવ્યા.

ભાવાર્થ:—બુદ્ધિરહિત પણ બરાબર જાણી શકે, એટલે અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તોપણ પ્રાતિશાખ્યમાં બતાવેલ સમાનાદિક લક્ષણો વડે ઘણો કાળ અભ્યાસ કરવાથી ધારણ થાય તેમ કર્યું; એટલે મૂર્ખને પણ ધારણ થઈ શકે, એવી રીતે વ્યાસજીએ વેદના વિભાગ કર્યો. તેમ કરવામાં હેતુ એ છે કે ભગવાનની જ તેવી ઈચ્છા હતી કે મૂર્ખમાં વેદનું પર્યવસાન થાય તેમ વેદનો વિભાગ કરવો. ત્યાં શંકા થાય છે કે બ્રાહ્મધર્મવ્રત વિના કે અર્થ જાણ્યા વિના ભણવાથી વેદનું પરમરૂપ જતું રહે છે; માટે તેમ કરવું જ યોગ્ય ન હોતું! ત્યાં કહે છે કે ‘તે વ્યાસજી છે’; તેમ કરવાનો તેમનો અધિકાર છે, માટે વેદવિભાગ કર્યો છે. તેમ હોય તોપણ મોટા અધિકારીને પણ અન્યથા (જુદું) કરવું યોગ્ય નથી, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: ‘વ્યાસજી દીનવત્સલ છે’; એટલે વેદ ભણવાથી પાપ નિવૃત્ત થાય છે એમ ધારીને દરેક જીવ તેનો લાભ લઈ શકે, માટે તેવી રીતે વિભાગ કરેલ છે. તેથી તેટલું ભણવાથી કૃતાર્થતા થશે. એમ પ્રજા ઉપર દયા લાવીને વ્યાસજીએ કરેલ છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૪)

બ્રાહ્મણ સાથે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે વેદનો વિભાગ કરીને હવે બીજાઓ માટે ઉપાય બતાવે છે :

સ્ત્રીશૂદ્રઽગ્નિજબન્ધૂનાં વ્રયી ન શ્રુતિગોચરઃ ।

કર્મશ્રેયસિ મૂઢાનાં શ્રેય એવં ભવેદિહ ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—સ્ત્રી, શૂદ્ર અને કિજબન્ધુ (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્યમાં હીન) એ ત્રણને વેદ સાંભળવાનો નિષેધ છે, કર્મથી સાધ્ય કલ્યાણમાં તેઓ મૂઢ છે, એમ વિચારીને તેઓનું કલ્યાણ આ મહાભારતમાં થશે એવા હેતુથી કૃપા કરીને વ્યાસ મુનિએ મહાભારતનું આખ્યાન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—યજ્ઞની મારફત વેદમાં સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ છે. પણ પતિ કે પુત્ર વિનાની સ્ત્રીનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ ન હોવાથી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓને પણ વેદ સાંભળવાની મનાઈ છે, તેમ જ જે સ્વતંત્ર શૂદ્ર છે તેને પણ નિષેધ છે. બ્રાહ્મણાદિકના સેવક શૂદ્રોને મનાઈ નથી, કેમકે યજ્ઞ કરનાર ત્રણે વર્ણોના સેવકો, તેઓનું અન્ન ખાય છે, તેથી વેદાર્થનો તેઓને ઉપયોગ છે; માટે તેઓને વેદ સાંભળવાની ખાસ જરૂર છે. એ ત્રણે વર્ણોમાં હીન કુંડ^૧ અને ગોલક^૨ તેમ જ સંસ્કાર રહિત હોય તેને જ સમજવા. તેવા હીનને પણ વેદ સાંભળવાનો અધિકાર નથી. મૂળ શ્લોકમાં ગોચર શબ્દ આપ્યો છે. તે વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે હમેશાં પુલિંગમાં જ રહે છે. અહીં કેટલાક છાંદસ પ્રયોગ માનીને ગોચરા એમ પાઠ કરે છે.

કર્મથી સિદ્ધ થવાવાળું કલ્યાણ જે પુત્ર અને સ્વર્ગ વગેરે છે, તેમાં સ્ત્રી શૂદ્રાદિક મૂઢ છે, એટલે તેઓને કોઈ પણ સાધનનું જ્ઞાન નથી; તેથી પોતાના મનમાં જે વિચાર કર્યો છે તેથી તેઓનું કલ્યાણ થશે. જો કે અલૌકિક પ્રકારથી વેદ વડે સિદ્ધ થનાર ફળ પણ અલૌકિક છે, તોપણ તેની સિદ્ધિ બીજાથી થતી નથી, તોપણ અર્ધ લૌકિક ન્યાયથી ભાટ મીમાંસકના મતમાં જેમ થાય છે તેમ પુરાણમાં પણ અલૌકિક ન્યાય વડે મહાભારત વગેરેથી કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ સમજીને ભારત આખ્યાન કર્યું. જેમાં ભરત રાજાના વંશમાં થયેલાનો સંબંધ છે તેથી ભારત કહેવાય છે. કેવળ ગ્રંથનું જ નામ ભારત છે એમ નથી, પણ મહાભારત સાંભળવાથી માયાનો મોહ નિવૃત્ત થાય છે અને ધર્મોદિકનાં તત્ત્વો સહેલાઈથી જાણી શકાય છે, એમ મનન કરવાથી, જાણીને, પારકું દુઃખ મટાડવાની ઇચ્છા વડે તે આખ્યાન કરેલું છે. (૨૫)

૧. પતિ જીવતો હોય અને નરકર્મથી પુત્ર પેદા થાય તે કુંડ કહેવાય છે.

૨. પતિ મરી ગયા પછી નરકર્મથી પુત્ર પેદા થાય તે ગોલક કહેવાય છે.

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः ।

सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद् हृदयं ततः ॥२६॥

नातिप्रसीदद् हृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ ।

वितर्कयन् विविक्तस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् ॥२७॥

શબ્દાર્થઃ—હે બ્રાહ્મણો, એવી રીતે પ્રાણીઓના કલ્યાણમાં હુમેશાં પ્રવૃત્ત થયેલા એવા વ્યાસજીનું સર્વાત્મકપણાથી પણ જ્યારે હૃદય સંતોષયુક્ત થયું નહિ, ત્યારે અતિ પ્રસન્ન હૃદય વગરના તેઓ સરસ્વતી નદીના પવિત્ર કિનારા ઉપર એકાંતમાં બેઠા અને વિચાર કરતા ધર્મના સ્વરૂપને જાણનારા તે વ્યાસજી આમ બોલ્યા.

ભાવાર્થઃ—એવી રીતે પરોપકાર રૂપ ધર્મ વેદવ્યાસજીમાં બરાબર સિદ્ધ થયો છે. અને અંતઃકરણમાં સંતોષ થયો તે ધર્મનું ફળ છે. પણ જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં સંતોષ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ શ્રમરૂપ જ છે, એમ કહ્યું છે અને અહીં તે પરોપકારરૂપ ધર્મ દુઃખના કારણરૂપ થયો એમ કહેવાય, માટે પહેલાં જણાવેલી હકીકતનું સ્મરણ કરવા માટે દ્વિજાઃ (હે બ્રાહ્મણો) એવું પદ મૂકેલ છે. એટલે જે આગળ જણી ગયા હોઈએ તેની ધારણા રાખવી જોઈએ તે બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે. વળી કેવળ ધર્મનું પણ તેવું ફળ થાય છે, પણ જ્ઞાન સહિત ધર્મનું ફળ તો તેવું ન જ થાય; અને અહીં તો વ્યાસજી જ્ઞાનસહિત છે, તેનો પણ પરોપકારરૂપ ધર્મ અંતઃકરણના સુખને ઉત્પન્ન કરનાર થયો નહિ. તે માટે કહે છે કે “જ્ઞાનરૂપ અથવા હયાયુક્ત દરેક પ્રકારના ધર્મ વડે પણ તેમનો આત્મા પ્રસન્ન ન થયો.” વ્યાસજી અધિકારી હોવાથી તેમને તે ધર્મનું ફળ ન થયું તે કહે છે. ધર્મથી પોતાને પણ ફળ ન થયું તો બીજાને ફળ કેમ થાય? તેથી દરેક શ્રમ નિરર્થક થયો, એમ જાણીને વ્યાસજીના મનમાં અસંતોષ થયો. ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છા કાંઈ બીજી જ પ્રકારની છે, એમ વ્યાસજીએ જાણ્યું, કારણ કે વ્યાસજી ભગવાનનો જ્ઞાનાવતાર છે. કાંઈક હૃદયમાં સંતોષ થયો છે એમ બતાવવા માટે ‘હૃદયમાં અત્યંત સંતોષ થયો નથી’ એમ કહ્યું છે. પહેલાં એકાંતમાં બેસી વિચાર કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થયો હતો તે પ્રમાણે હમણાં પણ થશે એવા વિચારથી સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર બેસીને વિચાર કર્યો. “સરસ્વતીનો કિનારો પવિત્ર છે” એમ કહેવાથી ત્યાં પાપ કે તાપનો સંબંધ નથી એમ બતાવ્યું છે. એવી રીતે શુદ્ધ દેશમાં પોતાને માટે ચિંતા કરી ત્યારે તક કરવાથી કાંઈક નિશ્ચય થયો. પોતે મોટા અધિકારી હોવાથી ધર્માદિક સાંભળવા માટે બીજા ઘણા આવે અને તેથી ચિંતામાં વ્યગ્રતા થાય, તે માટે વ્યાસજી

એકાંતમાં બેઠેલા છે. અને ધર્મ જાણનાર હોવાથી ધર્મનું ખરેખરું સાધન તે જાણે છે, એમ ખતાવ્યું છે. (૨૬-૨૭)

ત્યાં પહેલાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે-બે શ્લોકોથી:

ધૃતવ્રતેન હિ મયા છન્દાંસિ ગુરવોઽમ્નયઃ ।

માનિતા નિર્વ્યલીકેન ગૃહીતં ચાનુશાસનમ્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—વ્રતને ધારણ કરનાર એવા મેં વેદ, ગુરુ, અને અગ્નિ દેવનું નિષ્કપટ ભાવથી સન્માન કર્યું છે અને ભણાવવા માટેનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરેલું છે.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્મવ્યોદિક વ્રતો અને વેદનાં વ્રતો મેં ધારણ કરેલાં છે. વેદનો અર્થ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી વેદનું સન્માન કરેલું છે, ગુરુઓને પણ પ્રસન્ન કરેલા છે, અને અગ્નિમાં હોમ કરેલો છે. તેઓનું સન્માન એ જ કહેવાય છે. તેમ જ ઇશ્વરની માફક લોકને ચલાવવા માટે કે પાખંડી પુરુષોની માફક ક્રોધને છેતરવા માટે તે ધર્મ કરેલો નથી, પણ શુદ્ધ ભાવથી તે કર્યો છે. તેમ જ તે વેદશાસ્ત્રાદિક બીજાને પણ ભણાવ્યાં છે. (૨૮)

મહાભારત જેવો ગ્રંથ પણ ધર્મને માટે કહેલો છે:

ભારતવ્યપદેશેન શ્યામાયાર્થશ્ચ દર્શિતઃ ।

દૃશ્યતે યત્ર ધર્માદિઃ સ્ત્રીશુદ્રાદિભિરપ્યુત ॥૨૯॥

શબ્દાર્થઃ—મહાભારત ખનાવવાના બહાનાથી વેદનો અર્થ પણ ખનાવ્યો છે, જેમાં સ્ત્રીશુદ્ર વગેરેથી પણ ધર્માદિક બેઠા શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—ખરી રીતે તો કલ્પસૂત્રની માફક મહાભારત વેદોના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે. તેને ઇતિહાસ નામ આપેલું છે તે તો ફક્ત બહાનું જ છે. એટલે એવો એક પ્રકારનો નિર્દેશ જ કેવળ છે ! જો ઇતિહાસ-રૂપ ભારતને ન કરે તો વેદાદિકમાં શૂદ્રાદિકનો અધિકાર ન હોવાથી મહા-ભારતમાં પણ તેનો અધિકાર ન થાય. તે માટે ભારતને ઇતિહાસરૂપ કહ્યું છે. તે ખતાવવા માટે મૂળમાં હિ શબ્દ મૂક્યો છે. વેદમાં દૃષ્ટાંત માટે કહેલો લૌકિક ધર્મ અહીં ખતાવેલો છે. જેમ વેદમાં કહ્યું છે કે “ મારવાડમાં જેવી રીતે પાણી પીવાનો અવેરો હોય તેવો તું છે; ” અર્થાત્ દુઃખીઓનાં દુઃખને મટાડનાર છે. એમ બીજાનાં દુઃખ મટાડવા રૂપ ધર્મ દૃષ્ટાંતથી વેદમાં ખતાવેલો છે, તેવો જ ધર્મ અહીં ભારતમાં કહેલો છે, પણ યજ્ઞાદિક ધર્મ કહેલો નથી. તેથી વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલો ધર્મ શૂદ્રાદિકથી સમજી શકાય તેમ નથી, પણ અહીં ભારતમાં જાણી શકાય છે, અર્થાત્ ઉપદેશ વગર પણ અહીં તો જાણી શકાય છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૯)

એમ પોતે કરેલા ધર્મનું નિરૂપણ કરીને તેનું ફળ ખરાખર થયું નથી તે બતાવે છે:

અથાઽપિ વત મે દૈશ્યો હ્યાત્મા ચૈવાત્મના વિમુઃ ।

અસમ્પન્ન ઇવાઽઽભાતિ બ્રહ્મવર્ચસ્વસત્તમઃ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—હવે જો કે દેહમાં રહેલો મારો સમર્થ આત્મા બ્રહ્મના તેજથી યુક્ત છે તોપણ અયોગ્ય હોય તેવો અધૂરો લાગે છે; અથવા બ્રહ્મતેજવાળાનો ઉત્તમ આત્મા પણ અપૂર્ણ લાગે છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ કરવામાં વ્યાસજીને શ્રમ થયો તે વતથી કહે છે; તેથી લેદ જણાવે છે કે જવાત્મા નિત્ય છે, તેને ઉપાધિના લેદથી નિત્ય માને છે. જેમ બ્રાહ્મણના દેહમાં જીવ રહેલો હોય ત્યાંસુધી “હું બ્રાહ્મણ છું” એવી તેને બુદ્ધિ થાય છે, પણ બીજામાં હોય ત્યારે તેવી બુદ્ધિ થતી નથી, તેમ દેહને લીધે આત્માનો લેદ માને છે. યોગી હમેશાં મનમાં શુદ્ધ હોય છે; કારણકે પોતે અજ્ઞરૂપ હોય છે. યોગીના મતમાં પણ નૈયાયિકના મતની માફક આત્માનો જુદો જુદો લેદ માનેલો છે. નૈયાયિકના મતમાં પણ આત્માને જુદો જુદો માનેલો છે. અથવા દેહમાં પોતાના અધ્યાસ (મિથ્યાજ્ઞાન)થી લેદ માનેલો છે. અથવા અગ્નિની માફક ચૈતન્ય આત્મા, જુદી જુદી મનની વૃત્તિઓને ગ્રહણ કરે છે, તેથી લેદ બતાવેલો છે. આ આત્મા તે દેહાભિમાની આત્માથી સંતોષ પામતો નથી. અને મૂળ શ્લોકમાં જ્ઞકાર આપવાથી ‘તેથી મનમાં રહેલો આત્મા પણ સંતુષ્ટ થતો નથી’ એમ બતાવ્યું છે. જેમ દેહાભિમાની આત્મા દેહસંબંધી વિષયોને પામીને સંતુષ્ટ થાય છે, તેમ અંતઃકરણનો અભિમાની આત્મા અંતઃકરણના વિષયોને પામીને સંતુષ્ટ થાય છે. તે દેહાભિમાની આત્મામાં વિષયો નથી, એમ કહેવાનું નથી, કારણકે તે આત્મા સર્વસમર્થ છે. તે આત્મા દરેક વિષયોને મેળવીને પણ અપૂર્ણ હોય તેવો લાગે છે, કેમકે તેને ક્યારે ક્યારેક અપૂર્ણ નાનું સ્કુરણ થાય છે, તેથી પોતાનામાં વિરુદ્ધ ધર્મ દેખાય છે. એમ બતાવે છે કે ખરી રીતે તે આત્મા બ્રહ્મના તેજવાળો છે, તોપણ તેની પ્રતીતિ (જ્ઞાન) અસત્તા જેવી થાય છે. અને બ્રહ્મવર્ચસ્વ એવો પાક હોય તો ‘બ્રહ્મતેજ વડે ઉત્તમ હોય’ છતાં પણ અપૂર્ણ લાગે છે એમ અર્થ કરવો. બ્રાહ્મણોનું ફળ બ્રહ્મતેજ છે. તે બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આત્મા અપૂર્ણ રહે એ વિરુદ્ધ છે. (૩૦)

જે કાર્ય થાય તેનું કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. તેથી આત્મા અપૂર્ણ રહે છે તેનું કારણ શોધતાં શોધતાં પોતે યોગી હોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ વડે જે કારણ જાણવામાં આવ્યું તે કહે છે:

કિંવા ભાગવતા ધર્મા ન પ્રાયેણ નિરૂપિતાઃ ।

પ્રિયાઃ પરમહંસાનાં ત ંવાચ્યુતધર્મિણઃ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થઃ—શુભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મોનું નિરૂપણ, વધારે વખત થયું નથી ? જે પરમહંસોને પ્રિય ધર્મો છે તે જ ધર્મો ભગવાનને પ્રિય છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રમાણ, સાધન અને કૃણથી ભગવાનના ધર્મો ભગવાનના સંબંધવાળા છે, તેનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે પણ નિરૂપણ કર્યું નથી, અને વ્યાસ-જીનો અધિકાર ધર્મના નિરૂપણ કરવા માટે છે. દરેકના દરેક ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, પણ પરમહંસોના ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી. જો કે સંન્યાસી-ઓના અને અવધૂતોના ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તોપણ તે ધર્મમાં કલેશ વધારે છે અને કૃણ ઘણું જ ઓછું હોવાથી પરમહંસોને તે ધર્મ પ્રિય નથી.

મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં તેવા ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી ‘ઘણા પ્રકારે નિરૂપણ કર્યા નથી’ એમ કહ્યું છે. ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો સ્વતંત્ર છે, તેનું નિરૂપણ બીજા સાથે કરવું તે ન કરવા જેવું જ છે, તેવી રીતે આનુશાસનિક પર્વમાં પણ કાલાદિકના નિરૂપણની સાથે ભગવાનના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે નિરૂપણ ન કર્યા જેવું જ છે. પરમના હંસ અથવા શ્રેષ્ઠ એવા હંસ તે પરમહંસ કહેવાય છે. એ બન્ને પ્રકારમાં પણ ભગવદીય-ભાવથી પરમપણું કહેવાય છે. બીજા ધર્મો પરમહંસપણાને સિદ્ધ કરનારા જ છે; પરંતુ જ્યારે પરમહંસપણું સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તો પછી ભગવાનના ધર્મો જ પ્રિય લાગે છે; કારણકે ભગવાન જ પરમાત્મા છે, અન્ય કોઈ નથી. જેમ ગંગાજીનાં દર્શન કરવા માટે બીજાં સાધનોદ્વારા તેના પ્રવાહનું દર્શન કર્યા પછી તેમાં રહેલાં દેવતારૂપ ગંગાજીનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, તેમ આત્મજ્ઞાન થયા પછી પરમાત્માનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તે ઇચ્છા ધર્મ વડે જ સિદ્ધ થાય છે, તોપણ આવો વિશેષ આગ્રહ શા માટે રાખવો ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તે ધર્મોનું કૃણ આત્મામાં જાય છે. તેથી તે જ ધર્મો ભગવાનને પ્રિય છે, એવો અર્થ કરવો, પરંતુ તે પરમહંસો ભગવાનને પ્રિય છે એવો અર્થ ન કરવો, કારણકે પરમહંસ તો પરંપરાથી અક્ષરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળા છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે એમ કહેવા માટે કાંઈ પણ કારણ નથી. તેથી પરમહંસને પ્રિય જે ધર્મો છે તે ભગવાન અને ભગવદીયોને પ્રિય છે, એમ અર્થ કરવાનો છે. (૩૧)

તસ્યૈવં સ્વિલમાત્માનં મન્યમાનસ્ય સ્વિચિતઃ ।

કૃષ્ણસ્ય નારદોઽભ્યાગાદાશ્રમં પ્રાગુદાહતમ્ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થઃ—એવી રીતે પોતાના આત્માને અપૂર્ણ માનનાર અને ખેદથી યુક્ત થતા વ્યાસજીના પહેલાં કહેલા આશ્રમમાં નારદજી આવ્યા.

ભાવાર્થ:—પાપકંડની નિવૃત્તિ માટે પરમહંસરૂપ આશ્રમ ખતાવનારો શબ્દ કહેલો છે. જો કે ભગવાનના ધર્મમાં સર્વનો અધિકાર છે તોપણ મુખ્ય પરમહંસ છે, તેથી પરમહંસને જે ધર્મ પ્રિય હોય છે તે ધર્મ ભગવાનને પણ પ્રિય હોય છે, એમ કહ્યું. આવી બાબતમાં નારદજી કેમ આવ્યા ? કારણકે તે પણ અધિકારી છે. એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે વ્યાસજી પોતાના આત્માને અપૂર્ણ માને છે. પોતે અનુમાનથી જાણ્યું કે ભગવદ્ધર્મોત્તું નિરૂપણ બરાબર થયું નથી; તેથી હવે પોતાની મેળે ભગવદ્ધર્મોત્તું નિરૂપણ કરે તો પહેલાં કહેલા ભારતાદિકના ધર્મને અને હવે નિરૂપણ કરે તે ધર્મને પરસ્પર વિરોધ થાય, તેથી પોતે જ પરસ્પર વિરુદ્ધ બોલનાર છે એમ સિદ્ધ થવાથી પોતાનું અપ્રામાણિકપણું થાય, માટે વ્યાસજી ખેદ કરે છે. અને નારદજીના વચનથી તો તે ધર્મોત્તું નિરૂપણ કરવામાં કોઈ વિરોધ નથી. ‘કૃષ્ણ’ એવું વ્યાસજીનું નામ કહેવાથી ‘ઉત્તમ કહેનાર છે’ એમ ખતાવ્યું છે. અથવા “શ્રીકૃષ્ણના નારદ આવ્યા”, એમ અર્થ કરવો. વ્યાસજીનો આશ્રમ પ્રથમ જ ખતાવેલ છે. તે સરસ્વતીના તટ ઉપર નારદજી આવ્યા, એમ સમજવું. (૩૨)

વ્યાસજી ઇચ્છાવાળા છે; તેમનું નારદજીના આવવાથી કાર્ય કહે છે:

તમભિજ્ઞાય સહસા પ્રત્યુત્થાયાગતં મુનિઃ ।

પૂજયામાસ વિધિવન્નારદં સુરપૂજિતમ્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—તે નારદજી આવેલા છે, એમ જાણીને જલદી સામા ઊભા થઈને વ્યાસ મુનિએ વિધિ પ્રમાણે દેવતાઓથી પુજયેલા નારદજીની પૂજા કરી.

ભાવાર્થ:—નારદજી પોતાના છે, એટલે વ્યાસજી કાર્ય સિદ્ધ કરનારા છે, તેથી એકદમ સામા ઊઠ્યા, એટલે ઊઠવાનો સમય નહતો છતાં પણ વ્યાસજી સામા ઊઠ્યા છે. વ્યાસજી મુનિ હોવાથી સમય વિના ઊઠવાના ગુણ દોષને જોનાર છે. તેમણે સામા ઊઠીને મોટા પુરુષોની પૂજા કરવાનો જેવો વિધિ છે તે પ્રમાણે નારદજીની પૂજા કરી. અથવા નારદજી જેવી રીતે બ્રહ્માજીની પૂજા કરે તેમ પૂજા કરી. શુદ્ધ અને સાત્ત્વિકોને પણ કાંઈક જાણવાનો પદાર્થ હોય છે, તેથી દેવતાઓ પણ નારદજીનું પૂજન કરે છે; માટે વ્યાસજીને પણ અત્યારે કાંઈક જાણવાની જરૂર છે, તેથી તેમણે પણ પૂજન કર્યું. તેથી કાંઈ અલૌકિકપણા સારું પૂજન કર્યું નથી. (૩૩)

ઇતિ શ્રીભાગવત મુખોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમસ્કન્ધમાં

મધ્યમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત ચતુર્થ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૫ મો

ચતુર્થે સર્વધર્મીનાં સન્દેહો વિનિરૂપિતઃ ।

નિરૂપ્યતે ભક્તિમાર્ગે પશ્ચમે તસ્ય નિર્ણયઃ ॥ ૧ ॥

ઉદ્દક્ષિતં મધ્યમત્વાદૃષ્ટાન્તસ્ય પ્રદર્શનમ્ ।

આદાવન્તે નિર્ણયાર્થે હેતુત્વાદુત્તરસ્ય દિ ॥ ૨ ॥

ચોથા અધ્યાયમાં સર્વ ધર્મોના સંદેહ નિરૂપિત કર્યો. હવે પાંચમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગમાં તેના નિર્ણયનું નિરૂપણ કરે છે. (૧) નારદજી અને વ્યાસજી મધ્યમાધિકારી હોવાથી પહેલાં વ્યાસજીનો ખેદ દૂર કરવા માટે નારદજીએ “તમે ખેદયુક્ત છો?” તેવી શંકા કરી; તે પછી પોતાનું દષ્ટાંત આપીને હકીકત બતાવી. એ બધું વ્યાસજીએ પૂછેલા અર્થના નિર્ણય માટે છે.

ચોથા અધ્યાયના અંતમાં એમ બતાવ્યું છે કે વ્યાસજીએ નારદજીની પૂજા કરી તેમાં સામે સત્કાર કર્યા વિના જુદા ક્રમથી નારદજી વ્યાસજીને પૂછે છે:

સૂત ઉવાચ ।

અથ તં સુખમાસીન ઉપાસીનં બૃહચ્છૂવાઃ ।

દેવર્ષિઃ પ્રાહ વિપ્રર્ષિઃ વીળાપાણિઃ સ્મયન્નિવ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—હવે સુખપૂર્વક બેઠેલા, મોટા યશવાળા, અને વીણા જેમના હાથમાં છે, એ નારદજી હસતા ન હોય તે પ્રભાણે સામા બેઠેલા તે વ્યાસજીને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—સૂતપૌરાણિકે કહ્યું: પહેલા અધ્યાયમાં બતાવેલા ધર્મવાળા વ્યાસજી છે, અને નારદજીને ઉત્તરનું બરાબર જ્ઞાન છે; તેથી તે નિર્ભય છે, એટલે સુખપૂર્વક બેઠેલા છે. સાધારણ માણસને મોટા માણસની ન્યૂનતા દેખાય તેવો પ્રશ્ન કરાય નહિ, તે માટે કહે છે કે નારદજી મોટા યશવાળા છે, તેથી વ્યાસજીની ન્યૂનતા પૂછે છે. નારદજી દેવર્ષિ હોવાથી દેવતાઓના પણ દેવત્વને પ્રતિપાદન કરનારા મન્ત્રોને જોઈ શકે છે, તેથી તે અલૌકિક છે અને વ્યાસજી વિપ્રોના ઋષિ હોવાથી પાછળ બુદ્ધિવાળાના ઉપાયને કહેનારા છે. અથવા દરેકને પૂરનાર વિપ્ર કહેવાય છે. તેના પણ ઋષિ હોવાથી વિપ્રોના પણ પૂરનાર છે. તેવા વ્યાસજીને નારદજી કહે છે. ભગવાનના ભક્તોના ધર્મ ઉત્તમ હોય છે, એમ બતાવવા માટે નારદજીએ હાથમાં વીણા રાખેલી છે. પોતાને અવસર મળે ત્યારે પ્રકુલિત સુખવાળા હસતા હોય તેમ લોકોએ નારદજીને જોયેલા છે, એટલે વ્યાસજી જેવા મોટા પણ મોહ પામી જાય છે એવા વિચારથી હસે છે.

મોટા પણ મૂંઝાય છે. “એથી વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરતાં મૂળ પણ નષ્ટ થયું” એવા અભિપ્રાયથી નારદજી વ્યાસજીને સ્વાભાવિક કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે:

નારદ ઉવાચ ।

પારાશર્ય મહાભાગ ભવતઃ કષ્ઠિદાત્મના ।

પરિતુષ્યતિ શારીર આત્મા માનસ एव वा ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—હે પરાશરના પુત્ર વ્યાસજી, મહાભાગ્યવાળા, તમારો શરીર સંબંધી અને મન:સંબંધી આત્મા પોતાના સ્વરૂપ વડે સંતુષ્ટ છે કે શું ?

ભાવાર્થ:—પરાશર ઋષિ ઘણા જ વૈષ્ણવ છે. તેમના પુત્ર વ્યાસજીને ભગવાનના માર્ગમાં સંદેહ કેમ થયો ? એ સૂચવવા માટે પિતાના નામથી વ્યાસજીને સંબોધન કરેલ છે. સમર્થને અધિકારમાં ભગવાનના માર્ગને બોધ થવો જોઈએ. તેમ જ કૃતાર્થપણું બતાવવા માટે “મોટા ભાગ્યવાળા છો” એમ કહ્યું છે. કષ્ઠિત્ એ અવ્યય કૌમલ પ્રશ્નમાં આપેલો છે; એટલે કૌમલ રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે શરીર સંબંધી તમારો આત્મા, તમારા વડે અથવા પોતાથી જ સંતુષ્ટ છે કે ? જે ઇચ્છિત પદાર્થ ન મળે તો પોતાથી જ સંતોષ ન થાય, પણ તમે તો ભગવદ્સ્વરૂપ છો, તેથી તમને તો અસંતોષ ન હોવો જોઈએ. ત્યારે દેહના અભિમાનથી કે સમગ્ર સંઘાતથી સંતોષ થવો એ ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિથી થાય છે; એમ બતાવવાથી લૌકિક અને અલૌકિક બન્ને નિમિત્ત પૂછેલ છે. એવી રીતે મન:સંબંધી આત્મા પણ સંતુષ્ટ છે કે કેમ ? ત્યાં સ્વકાર મૂક્યો છે, તેથી શરીર સંબંધી રૂપમાં ગૌણપણું સૂચવ્યું છે. (૨)

ઉત્તર આપવા માટે વ્યાસજીએ કરેલું બધું પૂર્વપક્ષથી વખાણે છે:

જિજ્ઞાસિતં સુસપન્નમપિ તે મહદદ્ભુતમ્ ।

કૃતવાન્મારતં યસ્ત્વં સર્વાર્થપરિચ્છિન્નમ્ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જાણવાની ઇચ્છા કરાયેલું, મોટું અદ્ભુત છે, તોપણ તમને સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલું, એવું દરેક અર્થોથી વૃદ્ધિ પામેલું મહાભારત તમે બનાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—સર્વ લોકોના હિત માટેના આચરણનો વિચાર કર્યો તે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલ છે, કારણ એક જ કૃતિથી બ્રહ્માના કલ્પ સુધીની કૃતિ સિદ્ધ થઈ છે; એટલે એક કાર્ય તમે એવું કર્યું છે કે જેનાથી આખા કલ્પ સુધી લોકોનો ઉપકાર સિદ્ધ થયા કરે. તેમાં આશ્ચર્ય થાય છે કે ભગવાનને પણ જુદી જુદી કૃતિ કરવાની જરૂર રહે છે. તે તમને તો છે જ નહિ, તે માટે કહે છે કે તમે મોટું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે; એટલે અદ્ભુતની જ મોટાઈ છે. હરકોઈ શાસ્ત્ર એક પુરુષાર્થને પ્રતિપાદન કરનારું હોય છે, પણ તમે કરેલા

ભારતમાં તો ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચારેય પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે માટે કહે છે કે સાધન સહિત ચાર પુરુષાર્થોથી ભારત ચોતરફ બંધાયેલું છે. (૩)

હવે સ્વાભાવિક ધર્મમાં પણ વિશેષ ધર્મ કહે છે:

જિજ્ઞાસિતમર્ધીતં ચ બ્રહ્મ યત્તત્સનાતનમ્ ।

તથાપિ ડોચસ્યાત્માનમકૃતાર્થં ઇવ પ્રમો ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—જે સનાતન બ્રહ્મ છે તે તમે જાણ્યું છે અને ભણેલા પણ છો; તોપણ જેમ અપૂર્ણ હો તેવી રીતે, સમર્થ છતાં તમારા આત્માનો શોક કરો છો.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મ શબ્દથી પરબ્રહ્મ અને વેદ બંનેનો અર્થ થાય છે. તેમાં તમે પરબ્રહ્મને જાણેલ છે અને વેદને જાણ્યા છો. ત્યાં જ્ઞકાર છે તેથી તમે બીજાને પણ વેદાદિક જાણીવેલ છે. તમે ધર્મ પણ જાણો છો; કારણકે ધર્મના જ્ઞાતા જૈમિનિ ઋષિએ પણ તમે કહેલા અર્થનો અનુવાદ પોતાના જૈમિનિસૂત્રોમાં કરેલ છે. અથવા પહેલી જાણવાની ઇચ્છા બ્રહ્મવિષયક છે અને બીજી જાણવાની ઇચ્છા વેદવિષયક છે. એ બંને તમારે સંપૂર્ણ થયેલી છે; કારણકે જે અતિ પ્રસિદ્ધ અને અધિકારિ બ્રહ્મ છે તે તમે જાણ્યું છે તો- પણ ક્ષણમાં ભેદ પડ્યો તે માટે કહે છે: “આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે” એમ વેદમાં લખ્યું છે. “અને ધર્મને બતાવનારી ક્રિયા વગર જીવ મોહ પામતો શોક કરે છે” એવું પણ વાક્ય છે; તેથી જ્ઞાન અને ધર્મની સંપત્તિ થાય ત્યારે શોક ન થાય એવી રીતે વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે હકીકતનો અહીં અનુભવથી બાધ થાય છે; કેમકે તમને ધર્મ અને જ્ઞાનની સંપત્તિ હોવા છતાં પણ શોક રહેલો છે. તેમ આ શોક કાંઈ દૈાકિક નથી. તે સારુ કહે છે કે અકૃતાર્થની માફક શોક છે. એટલે જેમ પરબ્રહ્મ અને વેદનું જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેથી તેને શોક રહે છે. તેવી રીતે તમને તો તે બંને જિજ્ઞાસા સિદ્ધ હોવા છતાં પણ શોક રહ્યો છે. આ હું તમને પૂછું છું, તેનો ઉત્તર દેવાનું સામર્થ્ય તમારામાં છે; એમ કહેવા સારુ પ્રમો એવું સંબોધન આપ્યું છે. (૪)

પ્રમાણના બળને વિચાર કરનારાઓને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્કુરે તેમ નથી એમ બ્યાસજી કહે છે:

અસ્ત્યેવ મે સર્વમિદં ત્વયોક્તં

તથાપિ નાત્મા પરિતુષ્યતે મે ।

તન્મૂલમવ્યક્તમગાધર્મોષં

પૃચ્છામહે ત્વાસ્મન્નવાત્મભૂતમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—તમે જે કહ્યું તે બહુ મને છે જ, તોપણ મારા આત્મા સંતુષ્ટ થતો નથી તેવું કારણ પ્રકટ નથી; તેથી બ્રહ્માણના પુત્ર અને ઊંડા જ્ઞાનવાળા તમને જ હું પૂછું છું.

ભાવાર્થ:—કરેલા સાધનનો ફળમાં વ્યભિચાર (ભુદો) થયો તેવું કારણ પ્રકટ નથી; કારણકે તે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી અગાધ જ્ઞાનવાળા તમને પૂછીએ છીએ. એટલે પ્રમાણથી પણ જે બાણી શકાય નહિ તેવું જ્ઞાન તમારામાં છે, તેમાં પણ તમે તો ભગવાનના પૌત્ર છો તેથી પ્રમેયના બલ વડે પણ તમારામાં તેવો ગ્રાધ છે. તે માટે કહે છે કે નારાયણથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા છે અને બ્રહ્માણના દેહથી તમે પ્રકટ થયા છો; અથવા તમે સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર છો તેથી તમે બાણો છો; કારણકે “બ્રહ્મને બાણનાર જ બ્રહ્મ થાય છે” એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે. અથવા વગર સાધને ભગવાનના સંબંધરૂપી ફળ તમને થયેલું છે. અથવા તમે ભગવાનના સેવક છો, “કારણકે ભગવાનના ભક્તોને દેવતાઓ પણ પૂજે છે” એવું વાક્ય છે; તેથી તમને પૂછીએ છીએ. (૫)

નારદજીનું પ્રમેયબલ કહે છે:

स वै भवान्वेद समस्तगुण-

मुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ।

परावरेणो मनसैव विभवं

मृजत्यवत्यसि गुणैरसङ्गः ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—તે તમે દરેક ગૂઢ હકીકત બાણો છો; કારણકે પુરાણ પુરુષની તમે ઉપાસના કરી છે કે જે ભગવાન સ્થાવરજંગમના ઇશ્વર છે અને અસંગ છે; તેમ જ મનથી શુદ્ધ વડે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરે છે.

ભાવાર્થ:—તમે બધી શુદ્ધ હકીકત બાણો છો અથવા વેદોનું સમસ્ત જે શુદ્ધ છે, તે તમે છો; કારણકે તમે પુરાણ પુરુષ પ્રભુની ઉપાસના કરેલી છે, એટલે પુરુષોત્તમ પ્રભુની સેવા કરેલી છે. તે પ્રભુને કાલાદિકની અપેક્ષા નથી, સેવ્ય પ્રભુના સામર્થ્ય વડે સેવકમાં પણ સામર્થ્ય આવે છે. તે સારુ ભગવાનના શુદ્ધોને કહે છે કે ભગવાન સર્વના ઇશ્વર છે, હરેકલા કર્તા છે અને નિર્દોષ છે. અને કેવળ વિચાર માત્રથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરે છે. તેવા ભગવાનના શુદ્ધો છે. (૬)

હવે પોતાથી પણ નારદજીનું સામર્થ્ય વિશેષ છે, તેવું કારણ કહે છે:

त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकी-

सत्तत्त्वसं समुत्तिष्ठः ॥

પરાવરે બ્રહ્મણિ ધર્મતો વ્રતે:

જ્ઞાતસ્ય મે ન્યૂનમલં વિચક્ષ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—તમે સૂર્યની માફક ત્રણ લોકમાં ફરનારા છો, અને વાયુની માફક અંદર ફરીને આત્માના સાક્ષી છો; માટે પરબ્રહ્મ અને વેદ બન્નેમાં ધર્મથી અને વ્રતથી, હું નિષ્ણાત છું તેને જે ન્યૂનતા રહેલી હોય, તે સંપૂર્ણ વિચારીને જુઓ.

ભાવાર્થ:—બહાર અને અંદર એમ દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન નારદજીને છે, એમ કહેવા માટે સૂર્ય અને વાયુ બન્નેનાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે. અને વ્યાસજીનો ખેડ દૂર કરવા માટે જેવું જ્ઞાન જોઈએ તેવું જ્ઞાન નારદજીમાં છે. તેમ નારદજી હમેશાં દરેક લોકમાં ફર્યા કરે છે, અને યોગદ્વારા અંદરની હકીકત પણ જાણે છે, અને જ્ઞાન વડે દરેકના સાક્ષીરૂપે રહેલા છે. એમ દોઢ શ્લોકથી ભક્તિ વડે નારદજીમાં સર્વ સામર્થ્ય છે, તેમ પ્રતિપાદન કરીને હવે વ્યાસજી પોતાનો સંદેહ પૂછે છે કે યજ્ઞાદિક કરવાથી દરેક વેદાંતોમાં પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મમાં હું નિષ્ણાત છું, અને વેદમાં બતાવેલાં વ્રતાદિક કરવાથી વેદમાં પણ નિષ્ણાત છું. આવી રીતે વેદાંતથી પ્રતિપાદ્ય પર, અને વેદરૂપ અપરમાં હું નિષ્ણાત છું, છતાં મારામાં ન્યૂનતા રહી હોય તેનો વિચાર કરો, ઉપર ઉપરથી વિચાર કરશો તો ઠીક નહિ થાય, તે સારું કહે છે કે પૂર્ણ વિચાર કરો. (૭)

નારદજીએ તો વિચારી જ રાખેલું છે તેથી નિશ્ચયપણાથી કહે છે:

નામ્ન ઉવાચ ।

ભવતાઽનુદિતપ્રાયં યશો ભગવતોઽમલમ્ ।

યૈનૈવાસૌ ન તુણ્યેત મન્યે તદ્દર્શનં ચિલમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—નારદજીએ કહ્યું કે તમે ભગવાનનો નિર્ભળ યશ બરાબર કહ્યો નથી. જેનાથી આત્મા પ્રસન્ન ન થાય, તે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે એમ હું માનું છું.

ભાવાર્થ:—ધરમાં અગ્નિહોત્ર સુવર્ણ અને સ્ત્રી વગેરેનું જ્ઞાન હોય, તો પણ જેમ દીવો અથવા સૂર્ય વગર બહારના પદાર્થો દેખી શકતા નથી, તેમ ભગવાનના યશ વગર અંદરનો પ્રકાશ થતો નથી. ભગવાનના ધર્મોનો પ્રકાશ જ્ઞાનાદિકથી થઈ શકે તેમ નથી. તે ધર્મો મોટા છે, અને ઘણા છે અને જે પદાર્થોમાં તે ધર્મો રહે છે, તે પદાર્થ જ્ઞાન વગેરેથી જાણી શકાતો નથી. જો કે મહાભારતમાં ભગવાનના યશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ગીતાજીમાં તો વિશેષે કરીને કર્યું છે, તોપણ બીજાનું પ્રતિપાદન કરવાના અભિપ્રાયમાં તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; જેમકે યુદ્ધ કરાવવાના પ્રસંગમાં ગીતાજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે તેમ જ તે વળતે ભગવાન અર્જુનનો રથ હાંકવા માટે સારથિ તરીકે બિરાજ્યા છે; તેથી તે દરેકને મોહ કરનારી તે લીલા છે; એટલે

હૃદયમાં તેવા પ્રકારના આવેશથી ભગવાનના યશનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વેદના પૂર્વકાંડનું (પૂર્વગીમાંસા) નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગમાં ઉત્તરકાંડનું (પ્રક્ષ-ગીમાંસા) નિરૂપણ કરવાથી વેદાંત વડે સ્વતંત્રતાથી પ્રક્ષનું પ્રતિપાદન થાય નહિ, તેમ ભગવાનનો યશ પણ ગીતા વગેરેમાં પ્રતિપાદન કરેલો છે, તેથી તે નિર્મલ યશનું નિરૂપણ કહેવાનું નથી; કારણકે તે નિર્મલ યશથી જ અંતઃકરણના દોષો દૂર થાય છે, તે સિવાય પણ સર્વ થશે, તે સારું જ્ઞાનમાં જીણુપ છે. (૮)

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “દરેક પ્રાણીઓના પિતા અને માતા તે ભગવાન છે; માટે હે કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠો, તમે તે પ્રભુને જ શરણે જાઓ. (૧) વળી કહ્યું છે કે “હે અર્યુત, હે અર્યુત, હે શત્રુને મારનારા, તમે એમ યોદ્ધો નહિ, તમે તો પાંડવોના નાથ છો અને અમે તમારો જ આશ્રય કરીને રહેલા છીએ.” (૨) તેમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ” ઇત્યાદિ હજારો શ્લોકો વડે, સ્વતંત્રતાથી ભગવાનના યશનું પ્રતિ-પાદન કરેલું છે; માટે તમે એમ કહો છો કે તમે ભગવાનના યશનું પ્રતિ-પાદન બરાબર કહેલું નથી. એમ કહે છે ત્યાં કહે છે કે:

યથા ધર્માદયશ્ચાર્થા મુનિવર્યાનુકીર્તિતાઃ ।

ન તથા વાસુદેવસ્ય મહિમા સ્તુતૌર્વૌણતઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—હે મુનિસત્તમ વ્યાસજી, તમે જેમ ધર્માદિક અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમ વાસુદેવ ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન કરેલું નથી.

ભાવાર્થ:—તે ખરું છે; અર્થાત્ ભગવાનના યશનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તોપણ તે બાબતનું પ્રકરણ ન હોવાથી “પ્રકરણ વડે ન્યાયનો નિશ્ચય થાય છે” એવું વાક્ય છે, તેથી તેમાં જે નિરૂપણ કરેલ છે તે, બીજાની પાછળ છે. અને આનુશાસનિક પર્વમાં પણ ભગવાનના ધર્મનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે ધર્મપણાથી છે, યશપણાથી નથી. તે કહે છે કે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનું જેમ જુદા જુદા પ્રકરણોથી પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેમ ભગવાનના મહિમાનું જુદા પ્રકરણથી પ્રતિપાદન કરેલું નથી. (૬)

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનના યશને પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોનું જ્ઞાન કેમ ક્ષણ સિદ્ધ ન કરે? ત્યાં કહે છે:

ન યદ્યચશ્ચિત્રપદં હરેર્યશો જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કાર્હિચિત્ ।

તદ્વાયસં તીર્થમુશન્તિ માનસા ન યત્ર હંસા નિરમન્ત્યુશિક્ષયાઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનનો યશ, વિચિત્ર પદવાળો અને વચનરૂપ છે તેમ જગતને પવિત્ર કરનાર છે. તે યશનો જેમાં ઉચ્ચાર પણ કોઈવખત થતો નથી,

તેવા વચનને, મનમાં વિચાર કરનારા વિવેકી પુરુષો કાગડાનું તીર્થ કહે છે કે જે તીર્થમાં મુંઢર નિવાસસ્થાનવાળા હંસો રમણ કરતા નથી.

ભાવાર્થ:—અહીં કેવા પ્રકારનું કૃષ્ણ શોધવાનું છે? જે કૃતાર્થપણું, અંતઃકરણની પ્રસન્નતા અને પરમાનંદ હોય તો તેનું આ તીર્થ નથી. પરંતુ કાવ્યની માફક શૃંગારાદિક રસમાં આવેશવાળા કામી પુરુષને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે; અર્થાત્ કાગડાના સ્થાન જેવો એટો ખાડો છે. પ્રમાણબલ દુર્લભ છે એમ કહેવા માટે કહે છે કે જે વચનમાં વિચિત્ર પ્રકારનાં પદો રહેલાં છે, એટલે અર્થની વિશેષતા ન હોય અને પદની વિલક્ષણતા હોય તો તે હીનપણું બતાવે છે. તેવાં કાવ્યોના લક્ષણમાં પણ કહ્યું છે કે “શબ્દની ચિત્રતા (વિચિત્રપણું) અને વાક્યની ચિત્રતા હોય પણ કાંઈ વ્યંગ્ય ન હોય, એટલે અંદરથી વિવિધ પ્રકારનો અભિપ્રાય ન નીકળતો હોય તે કાવ્ય હીન ગણાય છે.” તેથી ઝેરી પાંદડાંમાં ભોજન કરવાની માફક તેવાં કાવ્યોમાં રહેલો અભિપ્રાય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે અભિપ્રાય ભગવદ્રૂપ નથી, પરંતુ કેવળ ઉત્કૃષ્ટપણાથી પ્રતિપાદન કરેલો છે. એટલે ઝેરી પાંદડાંમાં ભોજન કરવું તે કેવળ તૃપ્તિ કરનારું જ થાય છે, પણ આગળ ઉપર તો ઘણું જ નુકશાન કરે છે. નથી, તે અગ્રાહ્ય છે. તે માટે કહે છે કે હરિભગવાનનો યશ જે કાવ્યમાં ન હોય તે સારું નહિ. સાધારણ માણસોને પવિત્ર કરનાર ભારત છે, પણ પતિતોની શુદ્ધિ કરનાર મહાભારત નથી. તેમ જ શુક-દેવજી જેવા જીવન્મુક્તોને પણ તે ઉપયોગી નથી; તેથી તે સમગ્ર ભારતથી દરેકની ઈચ્છા પૂર્ણ થાય તેમ નથી. અને ભગવાનના યશને પ્રતિપાદન કરનાર ભાગવત તો આખા જગતને પવિત્ર કરે છે, અને વચન એટલે શબ્દ માત્રથી જ પવિત્ર કરે છે. સામવેદ રાગથી ગવાય છે અને ભગવાનને તે પ્રિય છે. તેવી રીતે આ ભાગવત ગાનું પડે તેમ નથી અને છતાં જગતને પવિત્ર કરે છે. કોઈ વખત પણ જે વચનમાં ભગવાનનો યશ નથી તે કાગડાનું તીર્થ છે. તે કેકાણે કોઈ વખત નથી એમ કહ્યું છે તેથી સુખ્ય રીતે, ગૌણ રીતે કે લક્ષણથી પ્રકરણના લેહમાં અગર અંશમાં પણ ભગવાનનું એ પ્રતિપાદન હોય તો દોષ નથી એવું સૂચન કર્યું છે. અને જેમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન ન હોવાથી કાવ્યની માફક કેવળ પદાર્થનું જ પ્રતિપાદન છે, તે કાગડાને સેવવા લાયક જળના ખાડા જેવું છે. “વાયસ” શબ્દનો અર્થ વૃદ્ધ કાગડા અને લોકમાં ચતુર એવો થાય છે. તેમ જ કામી પુરુષો અને રાજાના પુત્રો વગેરે મહાભારતમાં શ્રદ્ધાવાળા હોય છે, પણ પરમહંસો એમાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી. કાગડાનું તીર્થ એટલે તેને પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ છે અથવા ‘દોષોને દૂર કરનાર’ સમજવાનું છે. તેમાં ઉચ્છિષ્ટ જળનો ખાડો કાગડાની તૃષાદિકની નિવૃત્તિ કરે છે, ખીજને

ઉપયોગી નથી. અને કાગડાઓને તો તૃષારૂપ દોષની નિવૃત્તિ સિવાય બીજા દોષ દૂર કરવાની ઇચ્છા પણ નથી. તેમ તે ખાડો કરનારને પણ તેનાથી ભૂખ તરસની નિવૃત્તિ થતી નથી; કારણ કે તે ખાડો કરનાર હંસ છે. તે ઉચ્છિષ્ટ જલ તેને સંતોષ કરનારું નથી. તે હંસ તો મનમાં જ રહે છે, એટલે ભગવાનના ભક્તરૂપ હંસો તો મનમાં જ ભગવત્સંબંધી વિચાર કર્યા કરે છે, દેહાદિકમાં તેઓ આસક્ત હોતા નથી. દેહહંતુ બહું કરનારું મહાભારત છે. “હું તે છું” આવા પ્રકારના જ્ઞાનને પ્રજ્ઞાત્મબુદ્ધિ કહે છે. હંસ તો પ્રજ્ઞાત્મબુદ્ધિવાળો છે, એટલે તે દૂધ અને પાણીને ભુદું કરે છે; સહેજ મળી ગયેલું પાણી પણ ભુદું કરે છે; પણ પાણીવાળા દૂધમાં પ્રીતિ કરતાં નથી. “પુરુષો એકાંતમાં બુદ્ધિ રાખનારા છે” એવા વાક્યથી તે હંસો પણ તેવા છે. અને ભગવાનનું ચરિત્ર પણ તેવું જ છે; તેથી તેઓ તેમાં રમણ કરે છે. વળી હંસોને રહેવાનું સ્થાન ઘણું જ સુંદર હોય છે, જેમ જેમ સ્વરૂપથી અને જ્ઞાનથી સુંદરતા હોય તેમ તેમ તે હંસોને રહેવાનું સ્થાનક છે એમ સમજવું. તેથી યુક્તિથી તેમ જ દષ્ટાંતથી પણ ભારતાદિક અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર નથી, એમ નારદજીએ કહ્યું. (૧૦)

જો કે આપણે તેના ઉત્તમ વક્તા નથી કે કવિતા સારી કરીએ અથવા વિચિત્ર પ્રકારના પદની યોજના કરીએ; પણ ઊલટું પદ પણ અવળસવળ થાય છે તોપણ તેમાં ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન હોવાથી પ્રથમના પ્રલોકમાં કહ્યા કરતાં આપણું વચન ઊલટું જ છે, એમ કહે છે:

તદ્વાગ્વિસર્ગો જનતાઘવિપ્લવો

યસિન્પ્રતિશ્લોકમવદ્વલ્યાપિ ।

નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽક્રિતાનિ ય-

ચ્છૃણ્વાન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ સાધવઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં દરેક શ્લોક બરાબર અંધણેસતો ન હોય, તોપણ તેની અંદર ભગવાનના યશને સૂચવનારું પ્રભુનું નામ હોય તેને સત્પુરુષો સાંભળે છે, ગાય છે, અને ઉચ્ચારે છે; તે વાણીની રચના મનુષ્યોના પાપનો નાશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—ભક્તિથી ભક્ત વાણીની રચના કરે છે તે ઉત્તમ છે. ભાષામાં ગાયેલાં અને “ગીતગોવિન્દ” વગેરે પણ ઉત્તમ છે. તે પ્રાણી માત્રના પાપને વિશેષે કરીને બાળી દે છે. અહીં શબ્દનું બળ જરા પણ કોઈ રીતે ઉપયોગી નથી. તે કહે છે કે વાણીની રચનામાં, ભાષાના ગ્રંથમાં કે શ્લોકમાં વ્યાકરણના દોષવાળો પ્રયોગ થાય, અથવા ગાવામાં તાન કેતાં બરાબર ન થાય અથવા બીજો કોઈ ગાતો હોય અને તે સાંભળીને સૂરના હૃદયમાં પણ તે ભાવ આવી જાય તોપણ તે ફલકારક છે. ભગવાનનાં અનંત નામો છે, તેથી

એક અર્થમાં પણ ધણાં નામો વપરાય છે; જેમકે ત્રિભુવન, આત્મભુવન વગેરે નામો છે. અનંત ભગવાનનાં નામો પણ અનંત જ હોય છે. તે નામો કેવળ નામ માત્રનાં નથી, પણ તેમાં ભગવાનના યશનું પણ સૂચન થયેલું હોય છે. જ્યારે તેવાં કેઈ નામ કહેનાર હોય છે ત્યારે સાંભળે છે અને સંભળાવનાર હોય ત્યારે ગાય છે, અને અમથા બીજા સમયમાં પણ ઉચ્ચાર કરે છે. એ પહેલાં બતાવેલા હંસ વગેરેનું કામ છે. ભગવત્સંબંધી ધર્મોનો ભગવાનની સાથે લેદ નથી; જેમ ગમે ત્યાં પ્રકટ થયેલા ભગવાનનું સેવન થાય છે; ગમે ત્યાં રહેલા ભગવાનનાં નામો પણ સંભળાય છે. તેથી તેમાં અર્થનું બળ રહેલું છે, એમ નિરૂપણ કર્યું. (૧૧)

આવી રીતે ભગવાનના શબ્દો જ ઉત્તમ છે, બીજા નથી, એમ નિરૂપણ કર્યું. હવે શબ્દોમાં રહેલા અર્થોનો વિચાર કરે છે. તેમાં સ્વરૂપથી અને ક્રિયાથી જ્ઞાન ઉત્તમ છે. એટલે શબ્દોનો અર્થ જાણવાનું ક્રિયા જ્ઞાન છે. તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. એ સર્વથી મોટું છે. તેવી રીતે યજ્ઞાદિક ધર્મો, આચાર અને બીજા ધર્મો પણ છે. આ બધા ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તોની સાથે સ્વરૂપથી અને ક્રિયાથી બંધાયેલ છે કે નહિ, એવો વિચાર થાય છે. ત્યાં પહેલાં જ્ઞાનની નિંદા કરે છે:

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं

न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।

ક્રુતઃ પુનઃ શશ્વદમદ્રમીશ્વરે

न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥૧૨॥

શબ્દાર્થઃ—નૈષ્કર્મ્ય (કર્મમાં ક્રિયાની ઇચ્છા ન રાખવી) એવું પણ નિરંજન જ્ઞાન પણ ભગવાનના ભાવથી રહિત હોય તો તે અત્યંત શોભતું નથી. ત્યારે નિષ્કામ કર્મ કર્યું હોય તો તે પણ અમંગળ કર્મ, હમેશાં ભગવાનને અર્પણ કર્યાં સિવાયનું હોય તો ક્યાંથી શોભે ?

ભાવાર્થઃ—ભક્તિ સહિત જ્ઞાનાદિકમાં ફલ સિદ્ધ થાય તેમાં સંદેહ થાય છે કે તે ભક્તિનું ક્રિયા છે કે જ્ઞાનનું ક્રિયા છે ? તે માટે ભક્તિ વગરના કેવળ જ્ઞાનનો નિષ્કર્ષ કરે છે. ભગવાનની ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન સાંખ્યનું હોય કે પછી વેદ સંબંધી હોય પણ ભક્તિથી શબ્દગારેલું ન હોવાથી તે શોભતું નથી. જ્ઞાનની શોભાને લીધે જ્ઞાનવાળાની શોભા થાય છે અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે; જેમ ઘરમાં દીવો ન હોવાથી ઘરની શોભા થતી નથી. સોનાની પૂતળીને પણ વસ્ત્ર અલંકારથી શબ્દગારવામાં ન આવે તો તે શોભતી નથી; તેમ વ્યાસજી ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે, તોપણ ભક્તિ વગર તે શોભતા નથી, એમ બતાવ્યું છે. જેમ નિરીશ્વર સાંખ્યમતમાં ઇશ્વર ન હોવાનું

માનવાથી ભક્તિ નથી; કેવળ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય અર્થમાં જ શ્રદ્ધા માત્ર છે તેમ ઇશ્વર સહિત સાંખ્યમતમાં પણ સચુણ જ ઇશ્વર છે, નિર્ગુણ નથી એમ માને છે, તેથી હમેશાં ઇશ્વરનું સત્ત્વગુણયુક્ત સ્વરૂપ, તેને માનવું પડે છે. માટે તે મતમાં પણ ઇશ્વર અચ્યુત નથી; એટલે તે સેશ્વર સાંખ્યમત-વાળાની ભક્તિ પણ અચ્યુત નથી. વૈદિક માર્ગમાં પણ યજ્ઞાદિક કરવામાં યજ્ઞમાનાદિકમાં દેવતાનો આવેશ ન થવાથી લૌકિકપણું રહે છે અને જ્ઞાનરૂપ ઉપકાર માટે જરૂરત રહે છે, તેથી અંતઃકારણની શુદ્ધિ માટે ભક્તિની અપેક્ષા રહે છે. તે ભક્તિ ભગવાનના શાસ્ત્રનું અનુસરણ કરવાવાળી જ જોઈએ, કેમકે ઉપાસનારૂપ ભક્તિમાં સ્નેહ હોતો નથી, અને ભક્તિમાં સ્નેહ અવશ્ય હોવો જોઈએ; તે વગર ભક્તિ કહેવાય નહિ, એમ નારદપંચરાત્રાદિકથી સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉપાસનામાં સ્નેહ ન હોવાથી તે ભક્તિ નથી. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનાર અથવા ઉપાધિ વગરનું જ્ઞાન હોય તે નિરંજન કહેવાય છે. વધારે શું કહેવું, દરેક શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન રહ્યું છે તેના સ્વરૂપ અને ફળને ઉત્પન્ન કરનારી ભક્તિ છે. તે ભક્તિ સિવાય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કે ફળ સિદ્ધ થતું નથી. બ્યારે જ્ઞાન ભક્તિ વગરનું સિદ્ધ ન થાય ત્યારે કર્મને તો ભક્તિની અપેક્ષા રહેવી જ જોઈએ તે સારું કહે છે. “ભગવાનની ભક્તિ વિના કર્મ કયાંથી શોભે?” તેમાં કામનાથી કરાતું કર્મ, જ્ઞાનના અંગવાળું કર્મ અને ઇશ્વરના આરાધનવાળું કર્મ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છે. તેમાં કામનાવાળાં કર્મ કરવામાં ભક્તિની અપેક્ષા જણાય છે. તે માટે કહે છે કે સાધનના સમયમાં અને ફળના સમયમાં તે કામ્ય કર્મ કલેશરૂપ હોય છે, તેથી હમેશાં તે અકલ્યાણ-કારી છે. માટે ભક્તિ વગર તેવું કર્મ અર્પણ કયાં વગર પુરુષાર્થરૂપ થતું નથી. અને જ્ઞાનના અંગરૂપ કર્મમાં પણ ભગવાનને તે કર્મ અર્પણ કયાં વગર તેને જ્ઞાનનું અંગપણું જ નથી; કેમકે એ કર્મ ભગવાનમાં અર્પણ કરવું એ જ ભક્તિ છે. અથવા ભક્તિથી અર્પણ થાય છે માટે કહે છે કે ભગવાનમાં અર્પણ કરેલું ન હોય, તે કર્મ કહેવાતું નથી. મૂલમાં જ્ઞકારથી ઇશ્વર માટે કરાતું કર્મ પણ ભગવાનને અર્પણ ન કરાય તો તે શોભતું નથી, એમ બતાવ્યું છે અને જે કારણ વિનાનું કર્મ પંચત્રરાદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે તેને લૌકિક કર્મની માફક સંસારનું કારણપણું નથી; તેથી દરેક કર્મોમાં ભક્તિ સાથે જ રહે છે; માટે ભક્તિવગરનું એક કર્મ પણ શોભતું નથી. (૧૨)

એમ ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન કે કર્મ ફલદાયક નથી, તેથી ભક્તિની જરૂર હોવાથી, તેમ જ ભક્તિ સહેલાઈથી થઈ શકે તેવી હોવાથી મુખ્ય રીતે ભક્તિનો જ ઉપદેશ થવો જોઈએ. તે ભક્તિ શ્રવણરૂપ સમજવાની છે. અથવા પ્રથમ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવાની અપેક્ષા રાખે છે, માટે

સુખ્ય સંજ્ઞાવાનો વિષય ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ સમજીને ભક્તિમાર્ગને અનુસાર યોગના ધર્મ વડે ચાલ કરીને તમે કહો એમ કહે છે:

અથો મહાભાગ ભવાનમોચદક્

શુચિશ્રવાઃ સત્યરતો ઘૃતવ્રતઃ ।

ઉરુક્રમસ્યાઽસ્થિલબન્ધુમુક્તયે

સમાધિનાઽનુસ્મર તદ્વિચેષ્ટિતમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાન કે કર્મ ભક્તિ વગરનું શાલનું નથી, માટે હે મહા ભાગ્યવાળા, તમે સંજ્ઞા દષ્ટિવાળા, પવિત્રચરાવાળા, સત્યમાં પ્રીતિવાળા, અને વ્રતને ધારણ કરનારા છો, તે દરેકના બંધનોની મુક્તિ કરવા માટે સમાધિ વડે ઉરુક્રમ ભગવાનના વિશેષ ચેષ્ટિતનું સ્મરણ કરો.

ભાવાર્થ:—એ કે એમ બહુએ છીએ તોપણ અમને અધિકાર ન હોવાથી કહી શકતા નથી અને તમને તો તેવો અર્થ કહેવામાં અધિકાર છે, એમ જાતાવવા માટે મહાભાગ એવું સંબોધન કર્યું છે. મન વડે ભાવનામાં લીધેલો અર્થ ક્યારેક ભ્રૂહો થાય છે, એવી શંકા ન કરવી, કેમકે તમે સંજ્ઞાદષ્ટિવાળા છો. તમારું કહેલું કોઈ નહિ માને એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે તમે પવિત્ર દ્રીતિવાળા છો. એટલે લોકમાં આદર કરવાનો પદાર્થ યશ જ છે. તેમ તમને પણ તે ગમે, તેમ જાતાવવા સારુ કહે છે કે તમે સત્યમાં પ્રીતિવાળા છો, એટલે કે ભગવાનના ધર્મ સિવાય બીજા બધા ધર્મો અસત્ય છે; તેથી સત્યમાં પ્રીતિવાળા એવા તમને એ વાત અભીષ્ટ છે. વળી જેમ વ્રતનું આચરણ કરવું તે ધર્મના કારણરૂપ છે, તેમ ભગવાનના ચરિત્રનું સ્મરણ કરવું તે પણ ધર્મના કારણરૂપ છે. એ જાતાવવા માટે કહે છે કે સ્વાધ્યાયાદિક વ્રતો તમે ધારણ કરેલાં છે, એટલે ભગવાનના ધર્મનું સ્પુરણ થવામાં પણ આ વ્રત ધારણ કરવું જ એ કારણ છે. એમ ન માનવું કે તેવા ધર્મો ભગવાનમાં નહિ હોય; કેમકે તે તો ઉરુક્રમ છે; એટલે ભગવાનના ચરણારવિહનો વિશ્લેષ (ફિલાવ) અધિક છે, એટલે ક્ષણમાત્રમાં વામન ભગવાનના એક ચરણથી સઘળા લોકોનું આક્રમણ થયું હતું, તે હકીકત આગળ ઉપર વિસ્તારથી કહેવાશે. દરેક જીવો સ્વભાવથી કાલપાશ વડે બંધાયેલા હોય છે. તેનાં બંધનોની નિવૃત્તિ કરવી એ મોટો ઉપકાર છે. એ બંધનોની નિવૃત્તિ કાલને નિયમમાં રાખનાર ભગવાનના ચરિત્રના આવેશથી જ થાય છે. તે સારુ કહે છે કે દરેકના બંધનની મુક્તિ માટે સમાધિદ્વારા તે પ્રભુના ચરિત્રને સંભારો. લોક અને વેદમાં તેવો ઉપાય પ્રસિદ્ધ નથી, તે માટે સમાધિરૂપ ઉપાય જાતાવ્યો છે. ભગવાન પોતે જ સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારા હોવાથી સ્પુરાચ-

માણુ થશે. તે પછી તમારે પણ સ્મરણ કરવું. ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ચરિત્ર એ વિશેષ ચેષ્ટિત કહેવાય છે. તે વ્યાપ્ત કરનાર નથી. અને તે ભગવાનનું પણ ચરિત્ર વ્યાપ્ત કરનારું છે એમ જણાય તો તેને પણ વિશેષ ચેષ્ટિત કહેવાય છે. (૧૩)

તમારા અધિકારને સિદ્ધ કરનારા ભગવાનના ચેષ્ટિતના ઉપદેશરૂપ, બીજાં સાધનોના પણ ઉપદેશ કરવો જોઈએ. તેથી ભગવાનના ચરિત્ર સિવાય બીજું કહેવામાં આવે તો તે બાધ કરનારું છે એમ કહે છે:

તતોઽન્યથા કિઞ્ચન યદ્વિવક્ષતઃ

પૃથગ્દશસ્તત્કૃતરૂપનામભિઃ ।

ન કર્હિષિત્સ્વાપિ ચ દુઃસ્થિતા મતિ-

ર્લભેત વાતાહતનૌરિવાઽઽસ્પદમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—ભગવાનના ચરિત્રથી અન્યથા બીજું કાંઈપણ કહેવાની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષને ભગવાને કરેલાં રૂપ અને નામથી જુદી દૃષ્ટિ હોય છે, તેથી તેની મતિ કોઈ વખત કયાંય પણ સ્થિર થઈને રહેતી નથી, વાયુથી ડાહ્યા વહાણની પેઠે પોતાના સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ભાવાર્થઃ—દરેક ધર્મોમાં ઝાંઝવાંના જળની માફક નિયત ધર્મપણું નથી, એકેક ધર્મ વગેરેને નિરૂપણ કરનારા જુદા માણસો હોય છે, અને તેની બુદ્ધિથી જુદી જુદી કલ્પના થતાં અનંતપણું થઈ ગયું છે, તેથી એકનું સ્વરૂપ પણ બરાબર રીતે નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી. જો કે ભગવાનના ગુણો અનંત છે, તોપણ તેને બુદ્ધિથી કલ્પેલા ન હોવાથી સ્થિરપણું છે; માટે કાર્ય સમાપ્ત થશે નહિ, એવી શંકા વડે પ્રથમથી જ બીજાનો આરંભ કરવો નહિ. વળી તે બાબતનો વિચાર કરીએ તોપણ ભગવાન વિનાનું બીજું બધું હુઃખરૂપ છે, તેથી તેનો વિચાર કરનાર બુદ્ધિ પણ હુઃખિત થાય છે. તે માટે કહે છે કે ભગવચ્ચરિત્રથી બીજી વસ્તુનું નિરૂપણ કરનારની બુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી. જો કે નામ રૂપાત્મક બધું ભગવદ્વસ્તુ હોવાથી જે નિરૂપણ થાય છે તે બધું ભગવાનના ચરિત્રનું જ થાય છે, તોપણ તેમાં તે પદાર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, કાંઈ ભગવચ્ચરિત્રપણાથી નિરૂપણ નથી; તેથી તેને ભગવચ્ચરિત્રપણું માની લઈએ તોપણ શ્રોતવ્યના વિષયપણાથી ભગવચ્ચરિત્રપણું નથી. મૂળમાં કિઞ્ચન એ અવ્યયના સમુદાયથી જે કાંઈ ભગવચ્ચરિત્ર સિવાયનું છે, તે તમામનો તેમાં સમાવેશ છે, એટલે ભગવાનના ચરિત્ર સિવાય બીજા કોઈનો આદર કરવો નહિ, એવો અભિપ્રાય કહ્યો છે. હવે તેનું દ્રષણ કહે છે: તે સિવાય બીજું જે કાંઈ પણ કહેવાની ઇચ્છા કરતો હોય તેની મતિ

સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતી નથી, એટલે કહેવાને ઇચ્છા કરે ત્યાં જ મતિ અસ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે કહ્યા પછી અથવા મધ્યમાં દુઃખ થાય તેમાં શું કહેવું ? કારણકે તેવું નિરૂપણ કરનારની બુદ્ધિ ભગવાનથી ભિન્ન હોય છે; એટલે જુદું નિરૂપણ કરવામાં ભગવાનપણાથી તેનું પર્યાવસાન નહિ હોવાથી જુદી રીતે નિરૂપણ કરવું ઘણું જ જરૂરનું છે. તેથી તેમાં ભગવાનના ધર્મોનું સ્પુરણ હોતું નથી. અને ભગવાન સિવાય બીજે સ્થળે મોટાઈ નથી, માટે જેમાં મોટાઈ ન હોય તેને કહેવાની ઇચ્છા કરે તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર રહે નહિ. વળી ભગવાનથી જુદી દષ્ટિ વડે કરેલા બીજા પદાર્થનાં રૂપ અને નામ ભગવદ્વૃત્ત હોતાં નથી, તેથી તેમાં સિદ્ધપણાનો અભાવ છે અને તેથી બુદ્ધિ પોતે જ તેવાં નામ કે રૂપને કરીને પોતે નિરૂપણ કરે, તો તેનું પર્યાવસાન પોતામાં જ થાય છે, તેથી કોઈ સમયમાં કે કોઈ દેશમાં પણ તેની બુદ્ધિ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણકે સ્થાનક અને સ્થાનકમાં રહેનાર જુદો જુદો હોય છે, તેથી જુદાનું સ્થાનક પણ જુદું થાય છે, અહીં તો તમામ પોતાની બુદ્ધિથી કરેલ છે, એટલે જુદું નહિ હોવાથી તેને સ્થાનક કયાંથી મળે ? અબ્રહ્મપણાથી પોતાને આશ્રયપણાનો પણ અભાવ છે, તેથી બુદ્ધિ દુઃખપણે અથવા દુષ્ટપણાથી રહે છે. વહાણને વાયુ જેમ ઇચ્છિત દેશમાં જવા હેતો નથી, તેમ બુદ્ધિને જો દોષ પણ ઇચ્છિત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા હેતો નથી, એમ બતાવવા સારુ કહે છે: વાયુએ ઝોલાવી દીધેલું વહાણ જેમ પોતાના સ્થાનકને પ્રાપ્ત ન કરી શકે, તેમ ભગવાન સિવાય બીજાને કહેવાની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષની બુદ્ધિ પોતાના સ્થાનકને પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૪)

એવી રીતે બીજાનું પર્યાવસાન ન થવાથી અને બુદ્ધિના દુઃખદેવાપણાથી બીજાનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી, એમ કહ્યું છે; હવે છેતરનારાં શાસ્ત્રોની માફક ભગવાનના ચરિત્ર સિવાય બીજાનું નિરૂપણ કરવું, તે પાપનું કારણ છે એમ કહે છે:

જુગુપ્સિતં ધર્મકૃતેઽનુશાસતઃ

સ્વભાવરક્તસ્ય મહાન્વ્યતિક્રમઃ ।

યદ્વાક્યતો ધર્મ ઇતીતરઃ સ્થિતો

ન મન્યતે તસ્ય નિવારણં જનઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વભાવથી પ્રીતિવાળા મનુષ્યને, ધર્મને માટે નિન્દિત બતાવનારનો મોટો અન્યાય છે, કારણકે જેના વાક્યથી આ ધર્મ છે, એમ બહુનાર બીજો માણસ તેના કરેલા નિષેધને માનતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જેમ “મહાદિક અપેય પદાર્થનું પાન કરવું એ ધર્મ છે,” આમ બોધ કરનારો નરકમાં જાય છે, તેમ દેહ વગેરેમાં પોતાના આત્માનો અધ્યાસ કરીને તેના નિર્બાહ માટે ચત્ન કરવાનો ઉપદેશ કરનારનો નરકમાં

પાત થાય છે. ત્યાં એવી શંકા થાય છે કે જો ઉપદેશ દુષ્ટ હશે તો લોક પોતાની મેળે જ તેમાં પ્રવૃત્ત થશે નહિ; માટે કહેવાથી અનિષ્ટ શું થાય છે? ત્યાં કહે છે કે લોક સ્વભાવથી જ દુષ્ટમાં પ્રીતિવાળો છે; “તેથી પ્રીતિવાળો હોય તે ગુણ કહે અને વૈરાગ્યવાળો હોય તે દોષ કહે છે” એ ન્યાયથી પ્રીતિ હોય ત્યાં દોષની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અને તેનું એવું સ્વાભાવિક દૂષણ જાણે તો કંઈ વખતે નિવૃત્ત પણ થાય; પણ ધર્મેપણાથી જાણે તો ક્યારે પણ નિવૃત્ત થાય નહિ; તેથી તેવો ઉપદેશ કરનારનો ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપ મોટો અન્યાય થાય છે. અથવા આંધળા માણસને દૂવામાં નાખવાની માફક અજ્ઞાની માણસને તેવો નિહિત ધર્મ બતાવવાથી મોટો અન્યાય થાય છે. ત્યાં એમ કહે કે, એકે બહે તેવો ઉપદેશ કર્યો, પણ જીને માણસ તેનો નિષેધ કરે એટલે તેને તેવો ઉપદેશનું ફળ ન થાય, તેથી અન્યાય પણ થશે નહિ! ત્યાં કહે છે કે પોતે વિચાર કરવામાં ચતુર નથી અને પ્રાચીન ઉપદેશ કરનાર ઉપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી આ ધર્મ છે એમ તેની શુદ્ધિમાં નિશ્ચય થાય છે; તેથી અસ્મદ્વાદિક (આપણા જેવા) અન્ય તેને મના કરે તોપણ તેના માનવામાં આવતો નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થવારૂપ ધર્મમાં જ પ્રીતિવાળો છે, તેથી ઘણા વખત મનાઇને સાંભળીને પણ બ્રહ્મચર્ય તત્ત્વ પાળવું; બ્રહ્મચારીની પ્રશંસા છે, અને સંન્યાસાદિકના ધર્મો વેદમાં અધિકાર વગરના છે, એમ પ્રમાણપણું સરખું હોય તોપણ એમાં વિકલ્પ માને છે, પણ નિષેધપણું છે તેમ માનતો નથી. જેમ આપસ્તંબે કહેલું છે કે “બ્રહ્મચારીઓની પ્રશંસા છે,” તેવી રીતે કુમારિલ^૧ બદે પણ કહ્યું છે કે જે ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય નહિ એવા આંધળા અને પાંગળા માણસો છે, તે સંન્યાસાદિક ધર્મમાં અધિકારવાળા છે; અથવા બન્ને શાસ્ત્રોમાં લખેલા છે, એવો વિકલ્પ માને છે. (૧૫)

ત્યાં શંકા કરે છે કે પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાથી ધર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે, માટે આ વળી ત્રીજા માર્ગથી શું ફળ છે? ત્યાં કહે છે:

વિચક્ષણોડસ્યાર્હતિ વેદિતું વિમ્બો-

રનન્તપારસ્ય નિવૃત્તિતઃ સુલ્ભમ્ ।

પ્રવર્તમાનસ્ય ગુણૈરનાત્મન-

સ્તતો મવાન્દર્શય ચેષ્ટિતં વિમ્બોઃ ॥૧૬॥

૧. તન્નૈવ શક્યતે વત્તું ચેડન્વપદ્મવાદયો નરાઃ । ગૃહસ્થત્વં ન શક્યન્તિ કર્તું તૈવામયં વિધિઃ । નૈષ્ઠિકર્મજ્ઞાચર્યં વા પરિમાજકતાડયવા । તૈરવદ્યં ગૃહીતવ્યા તેનાદાવૈતકુચ્યતે ॥ અર્થ:-જે આંધળા અને પાંગળા માણસો ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાને શક્તિમાન નથી તે માટે આ બ્રહ્મચર્યાદિકનો વિધિ છે, માટે તેઓએ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અથવા સંન્યાસોપણું અવશ્ય મહણ કરવા યોગ્ય છે તેથી પ્રથમથી બ્રહ્મચર્ય કહ્યું છે. એમ મતાંતરનો ઉપન્યાસ છે.

શબ્દાર્થ:—નિવૃત્તિથી દેરાકાળથી અપરિચિત્ત ભગવાનનું જે સુખ છે તે દેહાદિકના ગુણ વડે પ્રવર્તનારાને નથી, એમ કોણ કહ્યો પુરુષ ભણવાને સમર્થ છે? માટે તેમ ભગવાનના ચરિત્રને બતાવો.

ભાવાર્થ:—નિવૃત્તિ માર્ગમાં આત્મસુખ અને બ્રહ્મસુખ પ્રકટ થાય છે. પણ શુકદેવજીની માફક સર્વનો ત્યાગ કરનારને તે સુખ થાય છે. આજના જામચના જીવોને વૈરાગ્ય થવા માટે નવો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ત્યારે “જે કાર્યનું કારણ શોધવું હોય ત્યારે તે કાર્ય કરતાં તેના કારણને માટે જ ચલ કરવો જોઈએ” એ ન્યાયથી આ ભક્તિમાર્ગે સ્વતંત્ર ભલે હોય, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે કોઈક ચતુર પુરુષ દેશ અને કાલના પરિચ્છેદ વગરના આ ભગવાનના નિવૃત્તિસુખને ભણી શકે છે. તેટલાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં કહે છે કે તે પ્રભુ સમર્થ છે માટે તેનાથી નિવૃત્તિનું સુખ મળે છે. દેહાદિકના ગુણો જે વિષયો છે, તેનાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષને તે સુખ મળતું નથી; અથવા તેના સંગ વગર તે સુખ મળતું નથી, પણ દેહાદિકને કૃતાર્થ કરવાને તે સમર્થ થતો નથી. અથવા દેહાદિકના ગુણોથી પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને માટે તમે તેના સંબંધી છો; એટલે દેહાદિકમાં આસક્તિવાળાને માટે તમે યત્ન કરીને ધર્મ કહેલા છે, નહિ તો દેહાદિકમાં આસક્તિવાળાના ઉદ્ધાર માટે તો ભગવાનના ગુણો કહેવા જોઈએ; કેમકે ભગવાન વિભુ છે; તેથી સર્વ ધર્મોનો નિર્વાહ કરવામાં સમર્થ છે. (૧૬)

એવી રીતે ચાર પ્રલોકો વડે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર વડે ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવામાં વિધિનું નિરૂપણ કર્યું; હવે બે પ્રલોકથી ભગવાનના ચરિત્રનો વિચાર કરે છે:

ત્યક્ત્વાઽસ્વધર્મં ચરણામ્બુજં હરે-

ર્ભજન્નપક્વોઽથ પતેન્નતો યદિ ।

યત્ર ક્વ વા મદ્રમમૃદસુખ્યં કિં

કોવાર્થ આપ્તોઽભજતાં સ્વધર્મતઃ ॥૧૭॥

તસ્યૈવ જેનોઃ પ્રયત્નેત કોચિદો

ન લભ્યતે યદ્વૃદ્ધમતામુપર્યધઃ ।

તલ્લભ્યતે કુઃસ્વદન્યતઃ સુખં

કાલેન સર્વત્ર ગમીરંહસા ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—જે ધર્મ પોતાના નથી તેને છોડીને હરિભગવાનના ચરણારવિંદ્યું ભજન કરનાર ભક્ત બરાબર પકવ ન થવાથી કદાચ ત્યાંથી પડે તો બીજા કોઈ સાધનમાં તેનું શું કલ્યાણ થાય? અર્થાત્ ન જ થાય, અને ભગવાનની ભક્તિ કરનારાઓ વધુમિમનો ધર્મ કરતા હોય તો તેથી શો અર્થ સિદ્ધ થાય તેમ

છે ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ જ. તેથી ઉપર અને નીચે ભ્રમણ કરતાં પણ જે મળતું નથી તેને માટે જ ડાહ્યો માણસ યત્ન કરે છે. જેમ યત્ન કર્યા વગર દુઃખ મળે છે તેવી રીતે દરેક સ્થળે ગંભીર વેગવાળા કાસથી સુખ પણ મળે છે; માટે તે સારું યત્ન શો કરવો ?

ભાવાર્થ:—શંકા કરે છે કે ભગવાનની કથા કોણે સાંભળવી ? ધર્મ કરનારાઓએ કે લૌકિક પુરુષોએ અથવા અધર્મ કરનારાઓએ ? ત્યાં પહેલાં ધર્મ કરનારાઓને તો ભગવાનની કથા સાંભળવાનો અવકાશ જ મળે નહિ અને લૌકિક પુરુષો લોકના કામકાજમાં ઘેરાયેલા હોય છે, તેથી તેઓ પણ કથા સાંભળવા તૈયાર થતા નથી. હવે એ અધર્મ કરનારાઓએ જ સાંભળવાની હોય તો તે કથા સાંભળવાના અધિકારી હુદ્દ થયા, તેથી તેને અસત્ શાસ્ત્ર-પણું થાય. અને નિવૃત્તિ માર્ગ તો દરેકને કરવાનો છે. તેવી રીતે આ ભગવાનની કથા ન થઈ, તેથી ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવું જ ન જોઈએ ! ત્યાં કહે છે કે ધર્મ કરનારાએ જ ભગવાનનું ચરિત્ર સાંભળવું જોઈએ. ધર્મનો ત્યાગ કરીને ભગવચ્ચરિત્ર સાંભળવાનું છે, કારણકે “હજારો જન્મ વડે તપ, ધ્યાન વગેરે કરે ત્યારે ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે ” એવું વાક્ય છે. તેથી જેમ નિવૃત્તિમાર્ગમાં ધર્મનો ત્યાગ છે તેમ અહીં ભક્તિમાર્ગમાં ધર્મત્યાગ છે. તેમ ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે “જ્યાંસુધી મારી કથામાં શ્રદ્ધા થઈ ન હોય ત્યાં સુધી કમો કરે.” તેથી ભક્તિમાર્ગમાં બાધ કરનારાં કામ્ય કમો અથવા ઘણા લાંબા સમયે સિદ્ધ થાય તેવાં યજ્ઞયાગાદિકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી ત્યક્ત્વા (ત્યાગ કરીને) એ વિધિ બતાવેલી છે, એટલે ન્યાસાદેશમાં (દરેક ધર્મોનો ત્યાગ કરવા માટેની આજ્ઞા) ધર્મના ત્યાગ માટે જે અર્થો લખેલા છે તેનું અહીં અનુસંધાન કરવું જોઈએ. તેમાં કારણ કહે છે કે, પોતાનો ધર્મ નથી, દેહાદિકનો ધર્મ છે; કેમકે દેહના અધિકારી પ્રવૃત્ત થયેલ છે, અને પોતે તો જીવ હોવાથી પ્રભુનો દાસ છે; તેથી તેનો ધર્મ તો ભગવાનની સેવા જ છે. જીવ પ્રદક્ષના દાસ છે વગેરે હકીકત બંધો નાના-વ્યવસ્થાત્ત્વ એ વ્યાસસૂત્રના અણુભાષ્યમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેલી છે. હરિભગવાનના ચરણકમળની સેવા ભક્તિમાર્ગના અનુસારે કરવી, એ જીવોનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. જીવ અંશ છે અને ભગવાન અંશી છે; તેથી જીવને ભગવાનની સેવા કરવી એ જ મુખ્ય છે. જેના મતમાં જીવનું અંશપણું વાસ્તવિક નથી તેના મતમાં પણ દેહના ધર્મોની અપેક્ષાએ ભજન સગુણની ઉપાસનારૂપ હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ છે.

અહીં બીજા મતનો અનુવાદ કરીને દૂષણ આપે છે: જો અપકવ હોય તો પડે ! એટલે જીવને દાસપણું હોવાથી ભગવાનનું ભજન કરવું એ તો

સ્વધર્મ છે, માટે પડવાની શંકા જ નથી. તેમ ભક્તિ તો ભગવાનની સાથે સાચુજ્ય ભાવને સિદ્ધ કરનાર છે; માટે ભજનનો ધર્મ છે એ જ એનો પાક છે; તેથી તે અપકવ રહેતો જ નથી; કેમકે તેનું પર્યવસાન કૃણમાં જાય છે. અને જો જીવપણું ઉપાધિથી માને તો સ્વાભાવિક અધિકારથી નહિ કરેલું હોવાથી અપકવપણું રહે છે, તોપણ સગુણ બ્રહ્મને જાણી શકાય છે, તેવી ઉપાધિ હોવાથી પડવાની શંકા જ નથી. હવે મૂળમાં અથ અન્યથ મૂકેલો હોવાથી જુદા ક્રમથી વિચાર કરાય છે કે બ્રહ્મભાવને જેણે પ્રાપ્ત કરેલો છે તેનો અધર્મ નથી, કેમકે બ્રહ્મભાવને પામેલો જ્યારે ભજન કરે ત્યારે તે પાછો પોતાના સ્વરૂપથી પડે છે, એટલે બ્રહ્મ મટીને જીવભાવને પામે છે. તેમાં પણ ભજનથી જ, બીજાથી નહિ, તે કહેવા માટે મૂળમાં તે તે અન્યથ મૂકેલો છે. એવી રીતે અપક્વ પક્ષનો અને બ્રહ્મભાવથી ભ્રંશ થવાના પક્ષનો અનુવાદ કરીને તેમાં દૂષણ આપે છે કે સાક્ષાત્ ભગવાનની સાથે સાચુજ્ય કરાવનારી ભગવાનની સેવામાંથી પણ જો પાત થાય તો પછી તેનું કલ્યાણ બીજા કયા સાધનમાં થશે? કારણ કે સાધન તો પહેલી અવસ્થાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે. તેથી કોઈ પણ સાધનમાં તેનું કલ્યાણ થશે નહિ, એમ જતાવવા માટે જા અન્યથ મૂકેલો છે. જ્યારે સ્વાભાવિક ભજન અને જ્ઞાનાદિકનું પુરુષાર્થમાં પર્યવસાન થતું નથી ત્યારે બીજા ધર્મોની તો વાત જ દૂર રહી. એમ જતાવે છે કે ભજન નહિ કરનારા, કેવળ દેહના અધ્યાસથી પ્રવૃત્ત થનારા, લોકમાં નિષ્ઠાવાળા, અને બ્રાહ્મણાદિકના અધિકાર વડે પ્રવૃત્ત થયેલા વર્ણાશ્રમીઓનો જે ધર્મ છે, તે ખરી રીતે સત્પુરુષોને તો પરધર્મ છે; તેથી બીજાના ધર્મ વડે કયો અર્થ પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત્ કોઈ પણ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

અને તેઓને પણ કોઈ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ સ્વ શબ્દથી કહેવાય છે; કેમકે ભગવાનનું ભજન જે કરતા નથી, તેઓનું કૃણ પણ બ્રહ્માંડના મધ્યમાં કોઈ સ્થાનને મેળવવા રૂપ હોય છે; તેથી તે બ્રહ્માંડમાં જાય છે. અને બ્રહ્માંડના મધ્યમાં સ્વર્ગલોકાદિકની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં એક બીજાની ઇર્ષ્યા વગેરે દોષો તો હમેશાં રહે છે, તેથી “વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા અને છલ એ પાંચ ‘ધર્મ’ની શાખા છે; તેથી ધર્મને જાણનારાએ અધર્મની માફક તે શાખાઓનો ત્યાગ કરવો” એ સપ્તમ સ્કંધમાં નારદજીએ કહેલું છે; તેથી જેઓ

૧. ધર્મની સુદ્ધિથી જે ધર્મ કરવામાં પોતાના ધર્મનો બાધ થાય તે વિધર્મ છે. બીજાનો ધર્મ કરવો તે પરધર્મ છે. ધર્મની ઉપમા અપાય (જે ચંદ્રના જેવું મુખ પણ ચંદ્ર નથી) પણ ધર્મ નહિ, તે ઉપમા છે. શબ્દોનો જુદો ધર્મ કરીને પોતે માનેલ ધર્મમાં ધટાડવું તે છલ અને પોતાની ઈર્ષ્યાથી ચારે આશ્રમોથી જુદો ધર્મ કરે તે આભાસ ધર્મ છે.

ભગવાનથી વિરુદ્ધ હોય છે તેઓનો ધર્મ પરધર્મ હોવાથી ત્યાગને કાયદે છે. તે માટે મૂળમાં પતેલ “પડે” એમ લખ્યું છે. ત્યાં પણ સાધનનું અનુસાર કયાંથી કાંઈ પડતો નથી, પરંતુ સ્પષ્ટાપનનના ન્યાયથી વધારે દહ થાય છે. તેથી ભગવાનના ભજનમાં કોઈથી પણ વિરોધ આવવી શકતો નથી. વળી પ્રમાણબળના વિચારથી સાધનના સ્વરૂપ વડે આ હકીકતનું નિરૂપણ કર્યું હવે પ્રમેયબળના વિચારથી ફક્તના સ્વરૂપથી નિરૂપણ કરે છે; ત્યાં આવી રીતે પદાચોતું નિરૂપણ કર્યું છે કે સર્વથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ છે, તેની પાછળ તેનું જ બીજું રૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે, તેનું બીજું સ્વરૂપ સર્વ અધિકારવાળો કાળ છે. એ કાળના અંશરૂપે રહેલાં કર્મ અને સ્વભાવ છે. હવે પાછું અક્ષરનું બીજું સ્વરૂપ યજ્ઞ છે, અને વળી અક્ષર બ્રહ્મના રૂપનો લેહ થતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. તે પ્રકૃતિ પુરુષથી તત્ત્વો છે, તે તત્ત્વોથી બ્રહ્માંડ છે. તે બ્રહ્માંડમાં પુરુષના અંશે આપણે તમામ છીએ. તેઓના પ્રયત્ન સિવાય પણ પ્રલયમાં પુરુષપણ છે, એટલે જ્યારે પ્રલય થાય છે તેટલો વખત સર્વે પુરુષરૂપ થઈ જાય છે; તેમાં પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. મધ્યમાં કાળને અધીન થઈને જલમાં ફીણ અને પરપોટાની માફક જુદા જુદા ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં શું ફળ છે, તે તો પણ જેવા જીવે પોતે જ વિચારવાનું છે; તેથી અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સુધી અનિત્ય-પણું હોવાથી તુચ્છ છે; માટે કાળે કરીને તેની સિદ્ધિ થાય છે; તેથી તે માટે ચત્ત કરવાનો નથી અને ભગવાનનું ભજન તો કાંઈ કાળથી સાધ્ય નથી, તેમ તેનું પર્યવસાન પણ પુરુષોત્તમમાં જ થાય છે; માટે ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોથી કરાયેલી સેવા ઉપર જણાવેલા બહારના અધિકારીની પ્રેરણાથી થતી નથી; કારણ કે પ્રભુની સેવા કાળથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી નથી. અને હરેક ભગવન્નાગોમાં ભગવાનને સાધન તરીકે માનેલા છે, તેમ લોકમાં પણ દેખાય છે કે મોટા રાજાઓના અંતરંગ સેવકો હોય છે, તે મહારાજાના અધિકારી (મન્ત્રી વગેરે)ને અધીન હોતા નથી; તેમ ભગવાનના ભક્તો પણ ઉપર જણાવેલા કાળાદિકને અધીન હોતા નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે દેહ અને ઇન્દ્રિય વગેરે તો કાળના પ્રવાહમાં રહેલાં છે, તેમ તેનો જ પરિગ્રહ ભક્તોને છે ત્યારે તેને કાલાધીનપણું કેમ નહિ? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે ભગવાનના ભક્તો પૂણું પુરુષોત્તમ પ્રભુના જ છે, તેથી તેનો પરિગ્રહ પણ પુરુષોત્તમનો છે; તેથી તેના ઉપર કાળાદિકનો અધિકાર થતો નથી. તેથી કાલા માણસે ભગવાનનો પરિગ્રહ થવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; પણ મૂખોને જોઈને ગમે તે સ્થળે ભટકવાનું નથી. અહીં શંકા કરે છે કે “નિત્ય સંધ્યા કરવી”

૬. થાંભલી નાખતી વખતે હલાવી હલાવીને દહ કરાય છે. તેથી તે દહ થાય છે. તેને સ્વળાસન ન્યાય કહેવાય છે.

એવું વેદવાક્ય છે. તેમાં એ વાક્ય સિવાય બીજી કોઈ રીતે સંધ્યા થતી નથી, તેવી રીતે અહીં ભગવાનના ભજનમાં અપ્રાપ્ત અંશ ન હોવાથી એને વિધિ કેમ કહેવાય ? કેમકે લોક અતે વેદમાં ભગવાનનું ભજન તો સિદ્ધ છે. ત્યાં સમાધાન કરે છે કે ઉપર પ્રજ્ઞા સુધી અને નીચે સ્થાવર સુધી ભ્રમણ કરતા જીવોને તે તે શરીર વડે કે તે તે શરીરના ધર્મ વડે જે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે, તેના માટે ચત્ત કરવો જોઈએ. એટલે કોઈ સ્થળે ફળ ન મળે એ ફળ અપૂર્વ કહેવાય છે. તેથી તેના સાધનને પણ અપ્રાપ્તપણું હોવાથી તેને વિધિપણું થાય છે. પ્રયત્ન તો પહેલાં બતાવેલી ભગવત્ક્રમરણની સેવા છે. એ કે ધર્મરૂપ સેવા લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ નિરુપાધિ પ્રેમથી સેવા કરવી તે લોકવેદસિદ્ધ નથી. એ કે જ્ઞાન માટે પણ આવો જ પ્રયત્ન થાય છે, તોપણ તેનું પર્યવસાન અક્ષર પ્રજ્ઞામાં છે, તેથી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે ગીતાજીમાં કહેલું છે કે “ જે લોકો અવ્યક્ત (અક્ષર પ્રજ્ઞા) માં આસક્તિવાળા હોય છે તેને કલેશ ઘણો થાય છે, તેથી અવ્યક્ત સ્વરૂપ જે ભગવાનનું રૂપ અક્ષર પ્રજ્ઞા છે, તેની પ્રાપ્તિરૂપ જ ફળ, જ્ઞાનીઓને થાય છે, પણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થતું નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે જેટલા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નિમિત્ત કારણ અદૃષ્ટ છે; કેમકે અદૃષ્ટ સિવાય કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી તે અદૃષ્ટ વડે જ ભક્તિની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ? ત્યાં કહે છે કે જે પદાર્થ કાળથી સિદ્ધ થાય છે તેમાં જ કર્મ અને સ્વભાવની પ્રવૃત્તિ હોય છે; પણ કાલથી જે સાધ્ય નથી તેમાં તેની પ્રવૃત્તિ નથી. વળી પહેલા જન્મમાં કરેલા કર્મનો ધર્મ કે અધર્મરૂપ જે અવાંતર વ્યાપાર છે તેનું નામ અદૃષ્ટ છે. ત્યારે જે અદૃષ્ટ વડે ભક્તિની સિદ્ધિની શંકા થાય છે તે અદૃષ્ટ ભગવાનની પ્રીતિના કારણરૂપ કર્મથી થાય છે ? તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાનની પ્રીતિના કારણરૂપ કર્મ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરતું નથી; કારણ કે તે દૃષ્ટ કર્મથી જ ભગવાનની પ્રીતિ થાય છે. વળી ભગવાને પણ આજ્ઞા કરી છે કે “ દરેક કર્મો મને અર્પણ કર. ” તે પ્રમાણે સર્વ કર્મનું અર્પણ ભગવાનમાં થાય ત્યારે જ ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય છે; કેમકે ભગવાનને અર્પણ કરવા રૂપ કર્મને ભગવદ્ધર્મપણું છે; તેથી તે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ ભગવદ્પ્રાપ્તિ નિત્ય થાય છે; માટે તે જ જન્મમાં તે જ કર્મથી ભગવાનની પ્રીતિ સિદ્ધ થઈ, ત્યારે બીજા જન્મમાં તેનાથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવામાં ગૌરવ છે અને ભગવાનની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયા પછી ભગવદ્પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનાર અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ માનવું સંગતિ વગરનું છે, એટલે જે કર્મ ભગવાનની અપ્રીતિનું કારણ છે, તે કર્મથી ભગવદ્ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કહેવું સંભવતું

નથી, કેમકે જે કર્મથી ભગવાનની અપ્રીતિ થાય તે કર્મ ભક્તિને સ્ત્રી રીતે ઉત્પન્ન કરે? તે કર્મનો સ્વભાવ તો હમેશાં ઉત્પન્ન કરવાનો છે. તેથી છેલ્લા જન્મને સિદ્ધ કરનાર અદૃષ્ટ કર્મથી થતું નથી; કારણ કે શુભાશુભ કર્મનું ફળ ફરી બીજા જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કર્મ તો હમેશાં ઉત્પન્ન કરનાર જ છે અને ભગવાનની ભક્તિ તો છેલ્લા જન્મમાં થાય છે, અને તે ભગવાનના અનુગ્રહથી થાય છે, કેમકે ભગવાને ઉદ્ધવજીને તૃતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “તારો આ છેલ્લો જન્મ છે.” ત્યાં શંકા કરે છે કે કાલાદિકથી ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય તો જન્મ સમયે સારા ગ્રહોનું ફળ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે: “આ પુરુષને દેવપૂજનમાં પ્રીતિ હોવી જોઈએ;” “આ પુરુષની પાછી વૈકુંઠમાં ગતિ છે” વગેરે વગેરે ફલ લખ્યાં છે તે કેમ સંભવે? કારણ કે ગ્રહાદિક પણ કાળના અવયવરૂપ છે! તે શંકાનું સમાધાન કરે છે: ભૂતક ગ્રંથોમાં શુભ ગ્રહોથી જે ફળ લીધું છે, તે ધર્મરૂપ સેવાનું ફળ છે; પણ પ્રેમરૂપ ભક્તિ થવી એ ફળ ગ્રહોથી થતું નથી; તેથી કોઈથી પણ તેવી ભક્તિ થતી નથી; માટે તેવી ભક્તિ માટે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ લૌકિક સુખ માટે અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે યત્ન કરવાનો નથી; કારણ કે યત્ન કર્યા વગર જેમ દુઃખ મળે છે તેમ સુખ પણ વગર પ્રયત્ને મળે છે. માટે દેહની પ્રાપ્તિની સાથે જ તેનો ભોગ સિદ્ધ છે; એટલે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થવું એ દેહના ભોગરૂપ છે; તેથી તેને માટે યત્ન કરવો એ લોટને ઢળવા બરોબર છે. પિતા પુત્ર સ્ત્રી વગેરેથી જેમ દુઃખ મળે છે, સુખ તેમ પણ મળે છે અને તેને પ્રેરણા કરનાર કાલ છે; માટે કાલ પ્રતિકૂળ હોય તો પિતા સ્ત્રી પુત્રાદિકથી પણ સુખ ન મળે. તે કાળ આપણી કૃતિથી સિદ્ધ થાય તેવો નથી. તેમ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવા દેશમાં પણ જઈએ તો તે દેશ પણ કાલને અધીન છે, તેથી કાળ પ્રતિકૂળ હોય તો તેવા દેશમાં પણ સુખ ન થાય. જો કેવળ દેશ કે કેવળ કાલથી જ સુખ ન મળતું હોય તો તે બંનેને અનુકૂળ કરવાનો ઉપાય કરવો; એટલે જેમાં સુખ મળે તેવા દેશ કાલ માટે યત્ન કરવો; એમ વિચારીએ તો તે ઉપાય પણ આપણાથી થઈ શકે તેવો નથી; કારણ કે કાળનો વેગ ઘણો જ ગંભીર છે; તેથી તેનો ઉપાય ન થઈ શકે; માટે પ્રભુભજન માટે યત્ન કરવો. (૧૭-૧૮)

ભગવાનના ભજનમાં જે બાધક છે તેને નિવૃત્ત કરનાર તક કહે છે:

ન વૈ જનો જાતુ કથચ્ચનાવ્રજે-

ન્મુકુન્દસેવ્યન્યવદન્ન સંમૃતિમ્ ।

સ્મરન્મુકુન્દાદ્યુપગ્રહનં પુન-

ર્વિહાતુમિચ્છેન્ન રસગ્રહો યતઃ ॥૧૯॥

સાબ્દાર્થ:—હે અંગ, શુકુંઠ ભગવાનની સેવા કરનાર મનુષ્ય, બીજાના સેવકની પેઠે ક્યારે પણ સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે ભગવાનના ચરણ-કમળના આસિંગનનું સ્મરણ કરનાર તે પુરુષ, એક વખત જે સસતું મહાશ્વ કરેલ છે તે પાછા હોડવાને હચમચતો નથી.

ભાવાર્થ:—કોઈને શંકા થાય કે વૈકુંઠમાં રહેનારા જય અને વિજયને પણ પૃથ્વી ઉપર આવવું પડ્યું હતું, એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે; તેથી ખરખર ભક્તિ પણ કૃપાને સિદ્ધ કરનાર નથી. તેમ ભગવાન અવતાર લે ત્યારે ભક્તને પણ તેની સાથે અવતાર લેવાનો પ્રસંગ આવે અને અવતાર લે ત્યાં કાલાહિકને અધીન થવું પડે, તેથી અપરાધ થવાનો પણ સંભવ થાય; માટે ભગવાનની ભક્તિ પણ ધર્મની માફક ઉત્કૃષ્ટ કૃપાવાળી નથી ! તેનું સમાધાન કરે છે કે પ્રભુને સેવનાર મનુષ્ય ક્યારે પણ બીજાના સેવકની માફક સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. કદાચ તુષ્યતુ તુર્જનઃ (દુર્જન માણસને સંતોષ થાય તે માટે તેના પક્ષને માની લેવો, એ) ન્યાયથી ભગવાનના ભક્તને જન્મ લેવો પડે તોપણ તેનો પરિહાર કહે છે કે ખરી રીતે જય અને વિજયને ભક્તિ વડે વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ ન હતી, પણ ધર્મ માર્ગને અનુસારે બનાવટી વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ હતી. અને તેથી જ તૃતીય સ્કંધમાં એ વૈકુંઠના વર્ણનમાં લખ્યું છે કે “ જે વૈકુંઠમાં દરેક વૈકુંઠમૂર્તિરૂપ થઇને પુરુષો વસે છે, જે પુરુષો કારણ અને કારણવગરના કર્મોથી હરિની આરાધના કરે છે. ” એ વર્ણનથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાં વસનાર ધર્મથી જ આરાધના કરનાર છે, ભક્તિથી આરાધના કરનાર નથી.

તેમ અષ્ટમસ્કંધમાં આજ્ઞા કરી છે: “ લક્ષ્મીભૂમિ પ્રાર્થનાથી વિપ્લુ ભગવાને વૈકુંઠ નામનો લોક કહ્યેલો છે. ” તે વૈકુંઠમાં જય વિજય રહેતા હતા, તોપણ છેવટે તેનું અનિષ્ટ તો થયું જ નથી. ભગવાનની સાથે ચાલવું, તે તો પરમાનન્દરૂપ હોવાથી કૃપારૂપ ગણાય છે. સાધારણ ભક્તો કે ભગવાનના સેવકોના રૂપણો અંગીકાર કરીને તેનો ખુલાસો કરે છે કે જેમ ભરતાદિક સાધારણ ભક્તને જન્મ પ્રાપ્ત થયો. તેથી ભગવાનના ભક્તનો પણ પાત થાય એમ શંકા થાય છે, તેનું સમાધાન કરે છે કે સર્વને મોક્ષ આપનાર શુકુંઠ પ્રભુનો તે સેવક છે, તેથી બીજા સેવકનો પેઠે સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વમાં એક આખ્યાન છે કે કોઈ એક સત્યવાદી બ્રાહ્મણ હતો. તે વનમાં જતો હતો ત્યાંથી ધનાઢય વ્યાપારીનો એક સંઘ નીકળ્યો. તે ચોરને એઈને કયાંક સંતાઈ રહેલ હતો તે બાબતની સત્યવાદી કૌશિક નામના તે બ્રાહ્મણને ખબર હતી. પાછળથી ચોર આવ્યા. તેઓએ તે સંઘની હકીકત પૂછી ત્યારે આ બ્રાહ્મણ સત્ય બોલનાર હોવાથી

તેણે ખરી હકીકત કહી દીધી કે સંઘ અમુક સ્થળે સંતાપેલ છે. તે ઉપરથી તે જોરે ત્યાં ગયા અને ફરેકને મારી બધું દ્રવ્ય લૂટી ગયા. તે પછી તે બ્રાહ્મણનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે સત્ય જોલવા માટે તેનો નરકમાં પાત થયો. તેવી રીતે ભગવાનના ભક્તન થતું નથી; કેમકે ભગવાનના ચરણારવિંદના આલિંગનનું તે સ્મરણ કરે છે; એટલે વાણી કે શરીરથી સાધ્ય ભક્તિ ન હોય તોપણ કામી પુરુષને સ્ત્રીનું સ્મરણ જેમ રહ્યા કરે છે તેમ પરમાનંદરૂપ ભગવાનના ચરણારવિંદનું આલિંગન પૂર્વ જન્મમાં થયું છે, તેનું હંમણું સ્મરણ કરે છે; તેથી તે ચરણકમળને છોડાવનારા સાધનમાં ચત્ન કરે નહિ; જેમ ભરત રાજાને હરિણનો જન્મ આવ્યો ત્યારે પણ પોતાની માતા વગેરે પરિકરને છોડી દીધો, પણ ભક્તિમાર્ગને છોડ્યો નહિ; માતા વગેરેની ઈચ્છા પણ કરી નહિ; કારણ કે રસરૂપ ભગવાને તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું. અથવા ભગવાનના ચરણારવિંદના રસનો અનુભવ કરીને તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું. તેથી ભગવાનની કૃપા ન હોય તોપણ ભક્તિમાર્ગ એવો બલિષ્ઠ છે કે તેનાથી પાત થતો નથી. (૧૬)

એવી રીતે મુક્તિપૂર્વક ભક્તિમાર્ગનું ઉત્તમપણું કહીને ભગવાનને દુર્લભ પ્રભુનાં ચરિત્રો પણ ઘણાં છે એમ કહેવું પણ ઘટી શકતું નથી, તેથી ભગવાન કોણ ? એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય. તે પૂર્ણ કરવા માટે “આચાર્યવાળો પુરુષ ભગવત્સ્વરૂપને જાણે છે” એમ વેદમાં લખ્યું છે; તે માટે ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरं

यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः ।

तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै

પ્રાદેશમાત્રં ભવતઃ પ્રદર્શિતમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—આ જગત્ ખરેખર ભગવાન છે, એવી ઉત્તમાધિકારીને પ્રતીતિ થાય છે. આ જગત્ ભગવાન હોય તેવું લાગે છે, એવી પ્રતીતિ મધ્યમાધિકારીને થાય છે. આ જગત્ છે અને ભગવાન જુદા છે, એવી પ્રતીતિ અધમાધિકારીને થાય છે. જે ભગવાનથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તમો જાણો છો, તોપણ પ્રાદેશમાત્ર તમને બતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનું ચરિત્ર અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તે બન્નેનું નિરૂપણ ભેદથી કરવું જોઈએ. અને જ્યારે ભગવાનના સ્વરૂપથી ચરિત્ર જુદું છે, એમ નિરૂપણ કરીએ ત્યારે ચરિત્રને પ્રભુપણ-પોતાપણું ન થતાં ચરિત્રની ભાવના કરવામાં સંસાર થાય, તેથી પ્રભુનું ચરિત્ર અને સ્વરૂપ બન્ને જુદાં નથી, તેવી રીતે નિરૂપણ કરે છે કે “આ જગત્ ભગવાન છે.” એટલે

જગતનો માત્ર અનુવાદ કરીને તેમાં ભગવાનપણું સિદ્ધ કરે છે. તેમ કરવાથી દરેક સ્થળે જો ભગવાનની દૃષ્ટિ થાય તો જીવ કૃતાર્થ થઈ જાય. તે માટે કાર્યરૂપ જગતનું ભગવત્પણાથી નિરૂપણ કર્યું છે. મૂળમાં હિ શબ્દ છે તેથી “આ દેખાતું સર્વ જગત્ પ્રજ્ઞ છે; કેમકે પ્રજ્ઞથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલા અર્થનું સૂચન થાય છે. અહીં ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીના ભેદ વડે નિરૂપણ કરવાનું છે, તેમાં ઉત્તમાધિકારને તો “આ જગત્ ભગવાન છે” એવો યોધ થાય છે. હવે મધ્યમાધિકારને એવો યોધ થાય છે કે “ભગવાનની પેઠે આ જગત્ છે, ભગવાન નથી.” તેથી જગત્માં દરેકનું સન્માન વગેરે કરવું, પણ તેમાં આસક્તિ કરવી નહિ. અને અધમાધિકારીને એવો યોધ થાય છે કે “આ જગત્ છે, અને આ ભગવાન જગતથી બીજા છે.” માટે પ્રપંચની દૃષ્ટિવાળો જીવ ભગવાનથી બહિર્મુખ હોવાને લીધે ભ્રષ્ટ થાય છે. એમ દરેક સ્થળે નિરૂપણ કરવાનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે.

એક જગતને ત્રણ રૂપ શી રીતે હોઈ શકે? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે પ્રજ્ઞથી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે. ત્યાં જગતની સ્થિતિ ભગવાનમાં જ છે, તેથી ભગવાન જ જગતમાં છે, કારણ કે ભગવાનનો આધાર પોતારૂપ છે; એટલે ભગવાનને બીજાનો આધાર ન હોવાથી ભગવાન જ જગત્ છે. એવી રીતે ઉત્તમ અધિકારીઓને યોધ હોય છે. અને મધ્યમ અધિકારીને એવો યોધ હોય છે કે ભગવાનથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી કાર્ય અને કારણને તાદાત્મ્ય (તદ્વસ્તુ) સંબંધ હોવાથી કાર્યરૂપે ભેદ છે, અને કારણરૂપે અભેદ છે; કેમકે “ભેદને સહન કરનાર અભેદ તે તાદાત્મ્ય કહેવાય છે,” એવું વાક્ય પણ છે; માટે જગત્ ભગવાનના જેવું છે, આવો યોધ થાય છે. અને હવે મૂઢ (અધમ અધિકારી)ને તો એવો યોધ થાય છે કે “જગતનો પ્રલય કરનાર ભગવાન છે, તેથી જગતનો નાશ થાય છે અને ભગવાન નિત્ય હોવાથી જગતથી જુદા છે.” એમ ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કર્યું. હવે એ જ પદમાં ભગવાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે: ભગવાનથી જગતની સ્થિતિ લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે વ્યાસસૂત્રમાં પ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવું છે: “જે પ્રજ્ઞથી જગતના જન્માદિક થાય છે” તે જ લક્ષણનું અહીં નિરૂપણ કર્યું છે. એવી રીતે અર્થ અને અધિકારીના ભેદનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરીને, ‘આ અભિપ્રાય ગુપ્ત છે, તેનો વિસ્તાર ન કરવો’, તે માટે કહે છે કે તમે પોતે જાણો છો; એટલે તમને ગુરુ વગેરેની પણ અપેક્ષા નથી. અથવા તે જગત તમે પોતે જ છો; તેથી જ તમે જાણો છો. ત્યારે વ્યાસજીને એમ શંકા થાય કે પોતે અને સર્વ જગત ભગવદ્વસ્તુ છે

ત્યારે નારદજીએ કરેલો ઉપદેશ નિષ્ફળ છે ! તે માટે કહે છે કે તોપણ પ્રાદેશ માત્ર તમને બતાવ્યું છે, એટલે સર્વને એકે બ્રહ્મપણું છે તો પણ પ્રમાણના બલથી ખરેખર ગુરુનો ઉપદેશ બેધ્યો. તેમાં લૌકિક માપ બતાવવું હોય ત્યારે એક વેંત માત્ર બતાવે છે, અને બે પ્રાદેશ (વેંત)થી એક હાથ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ ભગવાન જગતને કરનાર છે એમ જણાય ત્યારે ભગવાન સર્વેશ્વર છે, વગેરે દરેક ધર્મો જાણવામાં આવે છે. અથવા પ્રાદેશ એટલે પ્રકર્ષથી આદેશ, એટલે ઉપદેશ બતાવ્યો. એથી ઉપદેશ માત્ર તમને કયો છે, અર્થાત્ ગૂઢપણાથી શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ તમારે માટે બતાવેલું છે. એમ કહેવાથી ગૂઢ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવું એમ ઉપદેશ કયો છે. (૨૦)

વળી તમારા અવતારનું પ્રયોજન તમે જાણો કે શા માટે તમે અવતર્યા છો. ભગવાન પોતે પ્રકટ થઈને, સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરવા સારું પોતાના અંશરૂપે, અને જ્ઞાન કલારૂપ એવા તમને પ્રકટ કર્યા છે; તેથી તમે ભગવચ્ચરિત્ર નહિ કહો તો તમારો અવતાર પ્રયોજન વગરનો થશે; અને એ જ કારણથી ભગવાનની ઇચ્છાએ તમારા અંતઃકરણમાં ખેદ થયો છે; માટે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરો, અને તમારા જન્મને સફળ બનાવો, એમ કહે છે:

ત્વમાત્મનાત્માનમવેશ્યમોઘટ્ક

પરસ્ય પુંસઃ પરમાત્મનઃ કલામ્ ।

અજં પ્રજાતં જગતઃ શિવાય તન્

મહાનુભાવાભ્યુદયોઽધિગણ્યતામ્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—પરમ પુરુષ પરમાત્માની કલારૂપ તમે અજન્મા પણ પ્રકટ થયા છો, એમ સફળ દૃષ્ટિવાળા તમે તમારા સ્વરૂપથી આત્માને જાણો, માટે મહાનુભાવ ભગવાનનો જેમાં ઉદય છે એવા ચરિત્રનું વર્ણન કરો.

ભાવાર્થઃ—તમે તમારા આત્માને પુરુષની કલારૂપ જાણો. જીવને બ્રહ્મનો ઉપદેશ થાય છે તેમ આ ઉપદેશ હશે, એમ સમજવામાં આવે તે માટે કહે છે કે તેમ નથી, પણ તમે ભગવાનની કલા છો, અને તે જાણવાનું સાધન તમારું સ્વરૂપ જ છે. તે સ્વરૂપ જણાશે. તે સ્વરૂપ જાણવામાં સામર્થ્ય કહે છે કે તમે સફળ દૃષ્ટિવાળા છો, એટલે જેમ ધર્માદિક અર્થ પોતાની મેળે સ્કુર્યાં, તેમ કળાપણું પોતાની મેળે જ સ્કુરશે. દરેક જીવો ભગવાનની અંશકલા છે તો મારામાં શો વિશેષ છે ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તમે પુરુષોત્તમની કલા છો, અને બીજા જીવો તો અક્ષર કે પુરુષની કલારૂપ છે. અક્ષર અને પુરુષને પણ ભગવાનપણું છે, તેથી વિશેષ શું થયું ? ત્યાં કહે

છે કે તમે પરમાત્માની કલા છો; એટલે ગંગાજળ અને તેમાં દેવી સ્વરૂપનું જેટલું તારતમ્ય છે, તેટલું આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં તારતમ્ય છે. ત્યારે મારી ઉત્પત્તિ શા માટે થઈ? એવી વ્યાસજીની શંકાનું નિવારણ કરે છે કે તમે અજન્મા ઉત્પન્ન થયા છો; એટલે પહેલાં તમે ઉત્પન્ન થયા નથી. અત્યારે તે તમે હાથ પગ ઉદર મસ્તક વગેરે જેનાં આનંદમય છે તેવા વ્યાસરૂપે અવતર્યા છો, એટલે વ્યાપી વૈકુંઠથી અત્રે આવેલા છો. તે સર્વ જગતના શાંત સુખને માટે મોટા પ્રભાવવાળા ભગવાનનું ચરિત્ર અધિક રીતે વર્ણવે; એટલે ઉપદેશ માત્રથી કહો. આ ભગવાનનું ચરિત્ર ભક્તના સંખંધ રાખનારના સંખંધીઓમાં પણ મોટા પ્રભાવને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી તે પ્રભુ મહાનુભાવ કહેવાય છે. તેનો સારી રીતે ઉત્સવ થાય, તેમ વર્ણન કરવું. તે ચરિત્રનું અધિકપણું જ્ઞાનાદિકથી થાય છે. વાણી સહિત મનથી તે બાણી શકાય તેમ નથી, માટે આવું જ ચારિત્ર છે એમ નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે; માટે નામથી કથન માત્ર જ કરવું. (૨૧)

અહીં ધર્મ સહિત ચરિત્રનો ઉપદેશ કરવો કે કેવળ ચરિત્રનો ઉપદેશ કરવો? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य

स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविच्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो

यदुत्तमश्लોકगुणानुवर्णनम् ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—જે ઉત્તમશ્લોક ભગવાનના ગુણનું અનુચ્છેદન થાય તે ચરિત્રનું શ્રવણ કરવું, તે પુરુષને, તપ, વેદાદિકનું શ્રવણ, યજ્ઞાદિકનું પૂજન સારી રીતે અધ્યયન, બુદ્ધિ અને દાનનો કવિઓએ ચલિત ન થાય તેવો અર્થ નિરૂપિત કર્યો છે.

ભાવાર્થ:—આ ચરિત્રનું શ્રવણ તપ વગેરેની બરોબર છે. ફલથી સ્વરૂપથી અને સાધનથી તેને ભગવાનપણું છે. તેથી સર્વ ચરિત્રોના ફલસ્વરૂપ અને સાધન ભગવાન છે. તેમાં ધર્મનો વિભાગ વર્ણશ્રમમાં રહેલો છે. તેમાં તપ, વાનપ્રસ્થોમાં કે સંન્યાસીઓમાં રહેલું છે. વેદાંતનું શ્રવણ સંન્યાસીઓમાં છે. સારી રીતે યજ્ઞાદિક કરવાનું કાર્ય તે ગૃહસ્થોમાં છે, અને સારી રીતે અધ્યયન કરવાનું કાર્ય બ્રહ્મચારીઓમાં છે, અને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યમાં બુદ્ધિ અને દાન રહેલાં છે; એમ દરેક ધર્મો વડે જે ફલ થાય છે તે અને બીજા બાળુ ભગવાનના ચરિત્રનું સ્વરૂપ સાધન અને ફળ, તે બંને સમાન છે; કેમકે તેમાંથી ખસી જતો નથી. એવી રીતે યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે, એટલે

ઉત્તમશ્લોક ભગવાનના શુભના અનુવર્ણનનો અનુવાદ કરીને તેમાં ખસે નહિ તેનું પ્રયોજનપણું સિદ્ધ કરેલું છે; તેથી એક ચરિત્રથી જ દરેકની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે તપ વગેરે જુદાં કરવું ન પડે અને તે ન કર્યું પણ ન ગણાય, એ સિદ્ધાંત છે. તેમાં ભાગવત અને ગીતાણમાં “ પોતાના શરીરને અને ખીજાને દુઃખ દેવા રૂપ તપ વગેરેની નિંદા કરેલી છે, તેવું નિષિદ્ધ તો ન જ કરવું, એમ કહે છે. (૨૨)

એવી રીતે સામાન્યથી ઉપદેશ કહીને કાયમના સાધનના આરંભથી ફલ સુધી પહોંચીને ક્રમ કહેવા માટે દષ્ટાંતોથી પોતાનું ચરિત્ર ૧૭ શ્લોકોથી નારદજી કહે છે:

अहं पुरातीतभवोऽभवं मुने

दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनाम् ।

निरूपितो बालक एव योगिनां

शुश्रूषमाणे प्रावृषि निर्विविक्षताम् ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—હું મુનિ, હું પૂર્વ જન્મમાં વેદવાદીની કોઈ દાસીથી થયો હતો. તે બાલકરૂપે જ વર્ષાઋતુમાં એક સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા કરનારાઓ યોગીની સેવામાં જ નિરૂપિત થયો હતો.

ભાવાર્થ:—અત્યંત હીનને માટે આ માર્ગમાં જોયા પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, ખીજા માર્ગમાં નથી, એમ બતાવવા માટે શાપ વડે પહેલાં ચંદ્રપણને પામીને પછી દેવર્ષિપણને પ્રાપ્ત થયા, તેવું નિરૂપણ કરે છે કે ગયા જન્મમાં એટલે હાલ નારદજીના (મારા) જન્મની પહેલાંના જન્મમાં હું કોઈ દાસીનો પુત્ર હતો. તેની નજદીકની બાબત હશે, એવો ભ્રમ દૂર કરવા માટે “પહેલાં દાસીનો પુત્ર હતો” એમ કહ્યું છે. અથવા આ વિદ્યમાન જન્મ તો અજર અને અમર છે, તે બતાવવા માટે પુરા “પૂર્વે” એમ કહેલું છે. મારા કહેલા વૃત્તાંત ઉપર તમોને વિશ્વાસ થશે, તે માટે મુને પદ આપ્યું છે. કોઈ દાસીથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી પિતાનું નામ લીધું નથી તે, ગયા જન્મમાં અજ્ઞાનને લીધે નામ લીધું નથી અને પિતાનું હીનપણું બતાવવા માટે નામ લીધું નથી. બાકી ખરી રીતે બ્રાહ્મણ જ પિતા છે. જો બ્રાહ્મણ પિતા ન હોય તો ઉચ્છિષ્ટ આપવામાં અનુભવન વગેરે સંભવે નહિ. “કોઈ દાસી” કહેવાથી માતાની અપ્રસિદ્ધિ બતાવી છે; કેમકે જો પ્રસિદ્ધ હોય તો મનમાં આદરની ઇચ્છા રહે; અપ્રસિદ્ધને આદર રહે નહિ. તેમ આ માર્ગમાં જેમ જેમ નિરાદરપણું, તેમ તેમ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, એમ બતાવ્યું છે. વેદવાદી એટલે શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ હતા, તેથી તેઓને ભગવાનના માર્ગનું જ્ઞાન ન હતું એમ બતાવ્યું છે. સંન્યાસીઓનો એવો ધર્મ છે કે આઠ માસ

સુધી કીડાની માફક એકલા ફરીને આપાદી શુકલ ૧૫ પૂર્ણિમાએ ત્યાં જાય. ત્યાં બ્રાહ્મણે નિર્માણ કરેલા એકાંત સ્થળમાં રહે છે. તેમાં દેવયોગથી નારદજીના રહેવાના ઘરમાં પ્રાર્થનાથી અને બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી ચાર પરમહંસોએ નિવાસ કર્યો, કે જે પરમહંસો આગામી જન્મમાં સનકાદિ થવાના હતા. એ ચારેનો ધર્મ અને સ્વભાવ જુદો ન હોવાથી ચારે સાથે રહેતા હતા. તેઓ યોગમાં નિષ્કાવાળા હતા; તેથી તેઓને સેવાની અપેક્ષા હતી; માટે તે પરમહંસોની સેવા કરવા માટે બ્રાહ્મણોએ મને ત્યાં રાખેલો હતો. એટલે “તું આની સેવા કર, તારે બીજું કંઈ પણ કરવાનું નથી” એવી રીતે બ્રાહ્મણોએ આજ્ઞા કરીને મને ત્યાં બેઠેલો હતો. મારું સ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય બાલક જ યોગીઓની સેવા કરવા માટે બેઠેલો હતો. “ચાર માસ અહીં રહીશું” એવા નિયમથી ચાર માસ એક જ સ્થળે રહેવાની ઇચ્છા કરનાર યોગીઓની સેવા કરનાર હું બેઠાયો હતો. એવી રીતે એક શ્લોકથી સત્પુરુષનો સંબંધ કહ્યો એમ કહ્યું. અને તેઓની સેવા કરવા માટે સત્સંગ થયો, એ પહેલું સાધન બતાવ્યું છે. (૨૩)

તે પછી તેઓની કૃપા થઈ તે કહે છે:

તે મય્યપેતાશ્ચિલ્લાપલેર્મકે

દાન્તેઽધૃતક્રીડનકેઽનુવર્તિનિ ।

ચક્રુઃ કૃપાં યચ્ચપિ તુલ્યદર્શનાઃ

શુશ્રૂષમાણે મુનયોઽલ્પભાષિણિ ॥૨૪॥.

શબ્દાર્થ—સમગ્ર ચપલપણું જેનું જતું રહ્યું છે, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખેલી છે, રમકડાંનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, એવા અને તેઓની પાછળ વર્તનારા, સેવા કરનારા અને થોડું બોલનારા એવા મારા ઉપર તે મુનિઓ બે કે સમાન દષ્ટિવાળા છે તેપણુ તેઓએ કૃપા કરી.

ભાવાર્થ:—સત્પુરુષને સેવકના ગુણ અને દોષના અભાવનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં થયેલું છે. કૃપાલુપણું, મહાવિદ્યા અને મનન, એમ સત્પુરુષોના ત્રણ ગુણો છે. તેને ધર્મ જ્ઞાન અને સાધન કહે છે. આગળ ગુણગાનરૂપ સાધન કહેવાશે, તે જ્ઞાનની અનુવૃત્તિ માટે છે. સેવકના ત્રણ દોષોનો અભાવ અને ચાર ગુણો કહેલા છે. ચપલતારૂપ દોષ છે, તે બાલકને દેહ ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણોના પ્રયત્ન દેહ નહિ હોવાથી ચપળતાનો દોષ સહેજે થાય છે. તે દોષ પહેલાં દેહ પ્રયત્ન વડે મટાડવો બેઠાએ. તે માટે કહે છે કે ‘સર્વ ચપળપણું જેમાંથી જતું રહ્યું છે.’ બાળકપણું એ દૈત્યભાવને બતાવનાર છે તે માટે મૂળમાં જર્મક શબ્દ મૂકેલો છે. તે પછી બે દોષોનો અભાવ કહે છે કે

ઈન્દ્રિયો ને વિષયની આકાંક્ષા ન રાખવી તે ‘હમ’ કહેવાય છે. તે હમ તત્ત્વ મારામાં હતું; માટે જ રમવાનાં રમકડાં મેં રાખ્યાં ન હતાં. ઇન્દ્રિયો ને વિષય-માં ઇચ્છા થવી તે ઇન્દ્રિયકૃત દોષ છે. અને બાલકપણમાં રમકડાંથી રમવું એ કાલકૃત દોષ છે. એ બંને દોષો ગયા એટલે સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. તે બંને દોષ ગયા પછી હવે અંતરંગ થયેલા ગુણને કહે છે કે ‘તે યોગી-ઓની પાછળ હું વર્તનાર હતો’ એવી રીતે બાલકપણમાં ચપળતા નિવૃત્ત થઈ; ઇન્દ્રિયોનો હમ રાખ્યો; રમકડાં છોડી દીધાં, અને અનુચરની માફક તેઓની પાછળ હું વર્તવા લાગ્યો; એ પાંચ બાબત ચોતાની મેળે પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે તેઓને પારકું દુઃખ મટાડવાની ઇચ્છા થઈ. પારકું દુઃખ પામનાર હયાળુ પુરુષને તે દુઃખનું કારણ મટાડવા માટે તૃષ્ણા હોય છે, કે જેથી બીજા વખત તેને તેવું દુઃખ ન થાય. બ્રહ્મને જાણનારને તૃષ્ણા થવી ચોગ્ય નથી, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે યોગીઓ એ કે સમાન દષ્ટિવાળા હતા; એટલે ગીતાજીમાં કહેલું છે કે “નિર્દોષ અને સમ બ્રહ્મ છે” તેથી ‘તુલ્ય’શબ્દ બ્રહ્મને કહેનાર છે, અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી દરેક સ્થળે સમાન દષ્ટિ થાય છે, એટલે ચોતામાં અને બીજે સુખ અને દુઃખ સમાન જાણવું તે તુલ્ય કહેવાય છે; તેનું જ્ઞાન તે યોગીઓને હતું; તેથી પારકું દુઃખ જોઈને તે મટાડવાની તેમની ઇચ્છા થઈ. પણ તે જ્ઞાન બીજા રીતે એટલે ઉદાસીન ન રહે તેવું ન થયું; કારણ કે ઇચ્છા જેનું મૂળ છે તેવું જ્ઞાન દુર્બળ છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે તેઓમાં તુલ્યદષ્ટિરૂપ જ્ઞાન બાધક રહેલું છે; તેથી તેઓની કૃપા કાર્ય સિદ્ધ કરનારી થશે નહિ ! તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે, હું તેઓની સેવા કરતો હતો; એટલે ઇચ્છાને અનુકૂળ સેવા થાય, તો તે સેવાથી સેવકને વશ થવું પડે છે, એ દરેક મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે તેઓ સમાન દષ્ટિવાળા હોવાથી તેમને સેવાની પણ અપેક્ષા ન જોઈએ, ત્યારે વગર ઇચ્છાએ થયેલી સેવાથી વશ કેમ થવાય ? તેનું સમાધાન કરે છે કે તે સુનિષ્ઠા હતા. અને મનન કરવામાં જે બાધરૂપ હોય તેને નિવૃત્ત કરનાર સેવાની ઇચ્છા તેઓને પણ રહે છે. સેવા કરવામાં બહુ બોલવું કે ન બોલવું એ સાંસર્ગિક દોષ હોય છે; તેથી થોડું બોલવું, એ બંનેને નિવૃત્ત કરનાર ગુણ છે; માટે જ હું થોડું બોલતો હતો. આ શ્લોક વડે નિર્દોષ સેવારૂપ બીજું સાધન બતાવ્યું. (૨૪)

તે પછી જે થયું તે કહે છે:

उच्छिष्टलेपाग्रनुमोदितो द्विजैः

सकृत्सम भुञ्जे तदपास्तकिल्बिषः ।

एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतस-

स्तद्धर्म एवात्मरुचिर्व्यजायत ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—બ્રાહ્મણાએ યોગીઓની ઉચ્છિષ્ટ અન્નથાળીમાં લાગેલું અન્ન આપવાને અનુમોદન કર્યું; ત્યારે જેનાં પાપ નિવૃત્ત થયેલાં છે, એવો હું તે એક વખત જાયો. આમ પ્રવૃત્ત થયેલ અને જેનું ચિત્ત પવિત્ર થયેલું છે, તેવા મને તેઓના ધર્મમાં જ પ્રીતિ વિશેષ થઈ.

ભાવાર્થ:—પાપનો નાશ થવો, અને તેના ધર્મમાં પ્રીતિ થવી તે પહેલાં કહેલાં સાધનોથી અતરંગ સાધનો છે. ભોજન કર્યા પછી થાળીમાં જે બચી રહે તેને ઉચ્છિષ્ટ કહેવાય છે, પત્રાવલીમાં લીંપાયેલું હોય તે પણ ઉચ્છિષ્ટ કહેવાય છે. તે ચારે યોગીઓનું ઉચ્છિષ્ટ એકઠું કરીને તેનું મેં એક વખત ભક્ષણ કર્યું, તેથી મારા પાપનો ક્ષય થયો. ત્યાં શંકા કરે છે કે “શુદ્ધને વેદવિદ્યા ભણાવવી નહિ, તેમ જ તેને ઉચ્છિષ્ટ (એકું) આપવું નહિ કે યસનું હવિષ્ પણ આપવું નહિ.” તેથી શુદ્ધને ઉચ્છિષ્ટ દેવું નિષિદ્ધ છે. તે તેવા મુનિઓએ કેમ આપ્યું? ત્યાં કહે છે કે, તેઓએ અનુમોદન કર્યું હતું; એટલે તેમને જ એવી ઇચ્છા થઈ હતી કે મહાપુરુષનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન તે શુદ્ધ અને સત્વશુભી હોય છે, તેથી મારા આત્માને હું પવિત્ર કરીશ; તેથી તેઓનું ઉચ્છિષ્ટ ભેધને જ મને હર્ષ થયો, એટલે તે મળવાની પ્રાર્થના કરતાં તે યોગીઓએ અનુમોદન માત્ર કર્યું હતું, પણ પોતે ઉદ્યોગ કરીને આપ્યું ન હતું. તેમ તેઓ બાળતા હતા કે આ બાળક તો બ્રાહ્મણનું બીજ હોવાથી સર્વથા શુદ્ધ નથી. તેમાં શુદ્ધોને ઉચ્છિષ્ટ ન આપવું એ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે, અને તેમાં પણ પોતાના ધરના સિવાય બીજાઓને તો ન જ આપવું એવો નિયમ છે. વળી પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સ્નેહ સહિત સેવા થાય છે, તેથી મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગના ભેદથી પણ તેનું ઉચ્છિષ્ટ મને આપવામાં દોષ નથી, પણ એ કૃપાનું કૃણ છે. જેમ ઔષધ વડે અજીર્ણની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ અન્નમય દેહના દોષોની નિવૃત્તિ પણ તેવા મહાપુરુષોના ઉચ્છિષ્ટ અન્નથી સિદ્ધ થયેલા દેહથી થાય છે. તે માટે કહે છે કે ઉચ્છિષ્ટથી પાપ નિવૃત્ત થયું છે, એટલે ઉચ્છિષ્ટ ભોજનમાં મુખ્ય નિયમ રાખનારને પણ તેના દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. એ હકીકત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમ બતાવવા માટે મૂલમાં સ્મ મૂકેલ છે. પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનાર દ્રવ્ય વડે જેમ અરુચિની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પોતાથી જ રુચિ થાય છે, એવી રીતે મને રુચિ ઉત્પન્ન થઈ. તે બતાવવા માટે કહે છે કે હું તેવી રીતે ભેડાયેલો હતો; એટલે હમેશાં તેમ કરતો હતો. તેથી તે નિયમ વડે ચિત્ત શુદ્ધ થયું, ત્યારે તેના ધર્મમાં મને પ્રીતિ થઈ. કાંઈ પણ પરિશ્રદ્ધ રાખવો નહિ, કોઈનો સંગ કરવો નહિ, અને ભગવાનનું ચિંતન કર્યા કરવું, એ તે યોગીઓનો ધર્મ હતો; તેમાં તેઓની પ્રેરણા વગર મને પોતાને જ

તેમાં રુચિ થઈ અને તે પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામી. જેને જે પદાર્થ વડે શુભ થાય છે, તેને તે પદાર્થમાં રુચિ થાય છે, એ ન્યાય લોકસિદ્ધ છે, એમ કહેવા માટે મૂળમાં ક્ષમ અન્યથ આપેલો છે, તેથી વ્યજાયત એ દ્વરતનભૂત કાળનો પ્રયોગ કર્યો છે. એટલે સત્પુરુષનું ઉચ્છિષ્ટ લેતો હોય તેને તેના ધર્મમાં રુચિ થાય છે, એ હકીકત લોકસિદ્ધ છે. (૨૫)

એવી રીતે અંદરના દોષનો અભાવ અને શુભ કહીને બહારનો શુભ કહે છે:

તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રગાયતા-

મનુગ્રહેણાઽશ્રુણવં મનોરમાઃ।

તાઃ શ્રદ્ધયા મેઽનુપદં વિશ્રુણ્વતઃ

પ્રિયશ્રવસ્યજ્ઞ મમાભવદ્વચિઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં હમેશાં મનોરમ એવી કૃષ્ણની કથાનું તેઓ ગાન કરતા હતા. તે યોગીઓના અનુગ્રહથી મેં તે કથા સાંભળી, અને શ્રદ્ધાપૂર્વક અકેક પદનું વિશેષ શ્રવણ કરનાર મને, પ્રિય યશવાળા ભગવાનમાં રુચિ થઈ.

ભાવાર્થઃ—હું હમેશાં તે કથા સાંભળતો હતો. અથવા પરમહંસોનો આ નિત્ય ધર્મ છે કે કથા સાંભળવી જોઈએ. તે માટે તેઓ નિત્ય કથા કરતા હતા. કૃષ્ણની કથા કહેતા હતા, એમ કહેવાથી તેઓ પરમહંસ હતા, તોપણ ભક્ત હતા, એમ સૂચવ્યું છે અને વિશેષ પ્રેમ થવાથી તેઓ ગાન કરતા હતા. તેમાં પણ ભગવાનમાં પ્રીતિ હોવાથી જાણ પ્રકારનું ગાન કરતા હતા. તેઓના અનુગ્રહથી જ સાંભળ્યું છે, એટલે તેઓની આજ્ઞા થવાથી સાંભળ્યું છે, પણ કાંઈ કામ કરતાં કરતાં સાંભળ્યું નથી, કથા અને મનોરમ એમ બે પદ આપેલાં છે, તેથી કથાના અર્થને અને અભિપ્રાયને તે યોગીઓ સમજાવતા હતા, એમ જણાય છે. કૃષ્ણ ભગવાનની કથા મનને આનંદ ઉપજાવનારી હતી; એટલે તે યોગીઓના આગ્રહથી જ હું કેવળ સાંભળતો ન હતો, પણ તે કથામાં એવો રસ પડતો હતો કે મારું મન તે કથામાં રમણ કરતું હતું, એમ કહ્યું છે. એવી રીતે એક શ્રવણ ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. તેનું ફળ એક દાસીના પુત્રમાંથી નારદપણું પ્રાપ્ત થયું, ત્યાંસુધી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ બતાવ્યું. નવધા ભક્તિના ક્રમમાં પહેલાં શ્રવણ અને પછી કીર્તન છે. ને હવે મને કીર્તન ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. એમ આગળ રમણ વગેરેની પણ સિદ્ધિ થશે, ત્યારે તેટલા કલ્પોથી નવ પ્રકારની સાધનભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. સાધન ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી પ્રેમ વડે ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય થશે, એ આ શાસ્ત્રાનો અભિપ્રાય છે. ત્યાં શ્રવણનું ફળ કહે છે કે ‘શ્રદ્ધા વડે તેનું શ્રવણ કરવાથી મને ભગવાનમાં પ્રીતિ થઈ.’

શ્રવણાદિક કાંઈ અદૃષ્ટ દ્વારા ક્રીડાને સિદ્ધ કરતું નથી, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપ વડે જ ક્રીડાને સિદ્ધ કરે છે—તે શ્રવણાદિકથી જે ક્રીડા થયું છે તે ભગવાનને યથાર્થ રીતે જાણવું તે જ છે અને તેમ જાણે ત્યારે જ કીર્તનમાં અધિકાર થાય છે. કીર્તનનો આદિ ભાવ આવે એટલે શ્રવણનો અંત ભાગ આવે જ છે એમ જાણવું. તેથી જ્યાંસુધી કીર્તનનો આરંભ ન થાય ત્યાંસુધી હમેશાં શ્રવણ કરવું. એમ કહે છે કે તે કથાને હું ઘણા આદરથી સાંભળતો હતો, એટલે પદના અને અક્ષરના અર્થની સાથે વાક્યો દ્વારા શ્રવણ કરતો હતો. તેમ કરવાથી ભગવાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. અને તે રુચિ શ્રવણથી થઈ છે તે માટે કહે છે કે જે ભગવાનનું શ્રવણ અને કીર્તન પ્રિય છે, તેવા ભગવાનમાં પ્રીતિ થઈ. અઙ્ગ એવું કેમલ સંબોધન આપવાથી “હું” છેતરતો નથી, પણ ખરેખરી હકીકત કહું છું” એમ બતાવે છે. પ્રમાણના બળને છોડી દહને ઇન્દ્રિયો પોતાના સ્વભાવથી જ પદાર્થ ગ્રહણ કરે, તેનું નામ રુચિ છે. તેવી રુચિ મને ભગવાનમાં થઈ; એટલે મારી ઇન્દ્રિયો પોતાથી જ ભગવાનમાં લાગી ગઈ. (૨૬)

તેમ થવાથી શું થયું? ત્યાં કહે છે:

તસ્મિન્નસ્તદા લગ્નરુચેર્મહામુને

પ્રિયશ્રવસ્યસ્ત્વલિતા મતિર્મમ ।

યયાઽહમેતત્સદસત્સ્વમાયયા

પદ્યે મયિ બ્રહ્મણિ કલ્પિતં પરે ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—હે મોટા મુનિ, પ્રિય યશવાળા ભગવાનમાં જેને પ્રીતિ થઈ છે, એવા મને અસ્ખલિત બુદ્ધિ થઈ, જે મતિથી, હું જગતથી પર બ્રહ્મરૂપ છું, તેમાં સ્થળ, સૂક્ષ્મ, આ શરીર, અથવા જગત, પોતાની માયા વડે કંઈપણું છે એમ મેં જાણ્યું.

ભાવાર્થ:—રુચિથી ભગવાનના અનુભવ માટે યત્ન થાય છે, એ હકીકત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલે જેને જેમાં રુચિ થાય તે માટે તે પ્રયત્ન કરે છે. તેથી ભગવાનમાં રુચિ થવાથી ભગવાન માટે યત્ન કરે છે. તે યજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ છે. તેમ કહે છે કે એ રુચિનું ક્રીડા 'બીજ સમયમાં થતું નથી, પણ તરત જ થાય છે. એમ બતાવવા માટે કહે છે કે જ્યારે રુચિ થઈ ત્યારથી જ મારી મતિ અસ્ખલિત થઈ. રુચિનું દૃઢપણું બતાવવા કહે છે કે રુચિ પ્રાપ્ત થઈ. રુચિ કારણ છે અને તેમાંથી અસ્ખલિત મતિ તે કાર્ય છે. તે કાર્ય કારણનો નિયમ બતાવવા માટે “તમે મોટા મુનિ છો, તેથી તે હકીકત જાણો છો,” એવું સંબોધન આપ્યું છે. જેનો પતિ પરદેશ ગયેલો છે તેવી સ્ત્રીને પોતાના પતિમાં જેવી રીતે ધ્યાન રહે છે તેવું જ હમેશાં ભગવાનમાં ધ્યાન રહે, તેને અસ્ખલિત મતિ કહેવાય

છે. અથવા શાસ્ત્રોથી યથાર્થ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે પણ અસ્ખલિત મતિ કહેવાય છે. બુદ્ધિમાં અન્ય વિષયો આવવા અથવા ભગવાનના વિષયમાં કાંઈ સંદેહ થાય તે સ્ખલન કહેવાય છે. તે બંને જેનામાં ન હોય તે અસ્ખલિત બુદ્ધિ કહેવાય. તેવી મારી અસ્ખલિત મતિ હતી. તેમાં પણ શ્રવણની સાથે તેવી મતિ થઈ હતી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે “પ્રિય યશવાળા ભગવાનમાં મતિ થઈ.” “જેને જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે તે રૂપ કહેવાય છે” એમ ગીતાશ્રીમાં કહ્યું છે, તેથી સદ્ગુણ, સચ્ચિરૂપ, ઉત્તમ શ્રદ્ધા થાય ત્યારે ભગવદ્વરૂપ તત્ત્વ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે પહેલો અધિકાર બતાવવા માટે કહે છે કે જે મતિ વડે મેં એમ જાણ્યું: હું પ્રદ્ધ જ છું; મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે, પણ માયાથી તે કલ્પાયેલું છે. એ આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર અથવા જગત પહેલાં બનાવેલી માયાએ કલ્પેલું છે. અને જેની કેવળ પ્રતીતિ જ થાય છે તેવા આ જગતનું અધિકરણ પણ હું પ્રદ્ધરૂપ છું અને તેનું સાધન માયા છે એમ મેં જાણ્યું, એટલે પ્રપંચના બુદ્ધાપણથી પ્રદ્ધ અને આત્માનો અનુભવ થયો. (૨૭)

એવી રીતે ભગવાનના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાને હમેશાં પ્રવૃત્ત થતા શ્રવણ વડે જ્ઞાન અને ભક્તિ થવાથી પરમ સ્નેહ થયો એમ કહે છે:

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृत्तं हरे-

र्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् ।

सङ्कीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभि-

र्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—આમ શરદઋતુ અને વર્ષાઋતુમાં મહાત્મા મુનિઓ વડે હરિનો શુદ્ધ યશ સમય પ્રમાણે ગવાતો હતો તેનું હું શ્રવણ કરતો હતો; તેથી મને આત્માના રજોગુણ અને તમોગુણને નાશ કરનારી ભક્તિ પ્રવૃત્ત થઈ.

ભાવાર્થ:—શ્રવણ કરવાના બીજા પણ લેહો છે; એટલે સાંભળવાની ઘણી વસ્તુઓમાંથી આ કયું સાંભળવાનું છે, અને કેવી રીતે છે, તે જાણવા બતાવે છે કે ઉપર પ્રમાણે ઋષિઓ કીર્તન કરતા હતા, તેનું શ્રવણ હું કરતો હતો. વર્ષા ઋતુ અને શરદ્ ઋતુ એમ ચાર પાંચ માસ સુધી મેં

૧. મુળમાં ચાર માસ મેં શ્રવણ કર્યું એમ નહિ કહેતાં બે ઋતુ શ્રવણ કર્યાનું કહેલ છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે વૈદિક ગ્રંથોમાં મિથુન અને કર્ક રાશિ એ પ્રાવૃત્ત ઋતુ છે; સિંહ અને કન્યા રાશિએ વર્ષા ઋતુ છે, તુલા અને વૃશ્ચિકમાં શરદ્ ઋતુ છે. તેથી વૃશ્ચિકના અંત સુધી શરદ્ ઋતુ ગણાય છે, અને એક એવો પણ પક્ષ છે કે આખા વર્ષમાં પાંચ ઋતુઓ આવે છે. તે પક્ષમાં ચાર માસમાં વર્ષા ઋતુ અને બાકીના ૮ માસમાં બીજા ચાર ઋતુઓ આવે છે. તેથી બન્ને પક્ષ પ્રમાણે શરદ્ ઋતુ સુધી ૭ માસ થાય છે;

શ્રવણ કર્યું. દેહાદિકના કલેશનું પણ સ્ફુરણ મને ન હતું, કારણ કે હરિભગવાનના યશનું શ્રવણ કર્યું હતું, એટલે હરિભગવાન હુઃખને હરનારા છે, તેથી કોઈ દુઃખ રક્ષાં નહિ. વળી વિશેષ કરીને હું શ્રવણ કરતો હતો, એટલે વારંવાર સાંભળતો હતો, ક્યારેક શ્રવણ કરતો એમ નહિ, એમ બતાવ્યું છે. જો ક્યારેક જ શ્રવણ કરે તો શ્રવણ અંગ વિનાનું થઈ જવાથી ક્ષલ સિદ્ધ કરે નહિ, માટે મહાત્મા મુનિઓ સારી રીતે કીર્તન કરતા હતા, તે યશનું મેં શ્રવણ કર્યું છે. એટલે પોતાને પણ ક્ષણમાં શ્રવણની માફક મનન કરવું તે જ્ઞાનનું સાધન છે, એ કહેવા મુનિ શબ્દ મૂકેલો છે. તે હમેશાં કીર્તન કર્યા કરે છે તે બતાવવા માટે મહાત્મન્ શબ્દ મૂકેલો છે, કેમકે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “દેવી પ્રકૃતિમાં રહેલા મહાત્મા પુરુષો અનન્ય મનવાળા થઈને મને ભજે છે;” એ બે પ્રલોકનું અહીં અનુસંધાન કરવાનું છે. તે ભક્તિ સ્પર્શ-મણિના જેવી થઈ, તે બતાવવા માટે કહે છે કે રજ્જેગુણ અને તમોગુણનો તે ભક્તિએ નાશ કર્યો છે, એટલે રજ્જેગુણ અને તમોગુણની નિવૃત્તિ થવાથી શુદ્ધ સત્વાત્મક વાસુદેવરૂપ મારું અંતઃકરણ થયું, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૮)

અહીં ભગવાનના આવેશ વગર આવિર્ભાવ નહિ થાય, તે માટે તે યોગીઓની કૃપા વડે તેમ થયું એમ કહે છે બે પ્રલોકધો:

તસ્યૈવ મેનુરક્તસ્ય પ્રશ્રિતસ્ય હૃતૈનસઃ ।

અધ્યાનસ્ય બાલસ્ય દાન્તસ્યાનુચરસ્ય ચ ॥૨૯॥

જ્ઞાનં ગુણતમં યત્તત્સાક્ષાદ્ ભગવતોદિતમ્ ।

અન્વબોચનામિષ્યન્તઃ કૃપયા દીનવત્સલાઃ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થઃ—તેવી રીતે આસક્ત, વિનયવાળો, જેનાં પાપ નિવૃત્ત થયાં છે, શ્રદ્ધા રાખનાર, બાલકરૂપ, ઇન્દ્રિયોત્તમ દમન કરનાર, અને તેઓના અનુચર થઈને હું રહેલો હતો, તેથી સાક્ષાત્ ભગવાને જે અત્યંત ગુણ જ્ઞાન કહેલું હતું, તે જ્ઞાન, જતી વખતે દીનવત્સલ યોગીઓએ મને કહ્યું હતું.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં થયેલાં સાધનોની અનુવૃત્તિ વાસુદેવ સુધી કરાવવી જોઈએ, તે માટે તે સાધનોને કહે છે, કે વારંવાર તે સાધનો કર્યા કરવાં. સેવા કરવાના લક્ષણવાળો વિનય છે. જુદા પ્રક્રમથી તે વિનય છે, એમ બતાવવા માટે ‘હું વિનયવાળો થઈને રહેતો હતો’ એમ કહ્યું છે. તેવી રીતે પાપની

કેમકે વૈષ્ણવની પ્રાવટ્ વર્ષા અને શરદ્ એ ત્રણ ઋતુના બળે માસની રીતે છ માસ થાય છે, અને પાંચ ઋતુના પક્ષમાં ચાર માસ વર્ષા ઋતુના અને એ માસ શરદ્ ઋતુના એમ છ માસ થાય છે. તોપણ આઠ માસની પૂર્ણિમાથી આરંભીને સંન્યાસીને એક સ્થળે રહેવું જોઈએ. તેથી મિથુન રાશિ ગયા પછી વૃશ્ચિકાત માસ પાંચ માસ થાય છે, માટે સુબોધિનીજીમાં પાંચ માસ લખ્યા છે.

નિવૃત્તિ પણ બતાવી છે. અત્યંત ઉપકાર કરવાપણું તે યોગીઓમાં હોવાથી પોતાની દીનતાની ઉક્તિ જુદી બતાવી છે. અને તે સિવાય બીજાં સાધનો જે ન રહેલાં હોય તેનું પણ ગ્રહણ કરવા માટે મૂળમાં જગર આપેલો છે. સાધનને અનુવાદ કરવામાં કમની અપેક્ષા નહિ હોવાથી, આગળ પાછળ સાધનો કહેવાય તો તેમાં દોષ નથી.

દરેક વેદાંતથી જેનું પ્રતિપાદન થાય છે તેવું કોઈ જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાન પાંચરાત્રાદિક આગમે વડે કે ગુરુના ઉપદેશ વડે પ્રકટ થાય છે. જેમ વેદમાં આકાશ બ્રહ્મરૂપ છે, એ ઉપાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે જે જ્ઞાન થવાથી પુરુષ બ્રહ્મને જાણનાર થાય છે, સર્વજ્ઞ થાય છે, અને તેજસ્વી થાય છે. તે જ્ઞાનથી પણ મોટા ઉપનિષદ્ધથી જેનું પ્રતિપાદન થાય છે, તેવું અને દેવતાઓને પણ ગુહ્ય હોવાથી વધારે ગુહ્ય કહેવાય છે. તેમાં પણ પુરુષોત્તમને પ્રતિપાદન કરનારું જ્ઞાન અત્યંત ગુહ્ય છે; કેમકે “ભક્તિ વડે મને જાણે છે” એમ ગીતાજીમાં ભગવાને શ્રીસુખથી અર્જુનને કહ્યું છે. જે જ્ઞાનનું અનુસંધાન થવાથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, તે જ્ઞાન અત્યંત ગુહ્ય કહેવાય છે. તે જ્ઞાન સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે. મૂલમાં ચદ્ અને તદ્ મૂકેલા હોવાથી તે જ્ઞાન વિશેષથી કહી શકાય તેવું નથી. તે યોગીઓના હૃદયમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી મને ઉપદેશ કરવા માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ બતાવ્યું છે. તે જ્ઞાન તેના હૃદયમાં આવ્યા પછી તે યોગીઓએ મને કહ્યું. તે સૌથી છેલ્લામાં છેલ્લો ઉપદેશ હતો, તે માટે જતી વખતે તેઓએ કહ્યું હતું. એ જ્ઞાન કહેવામાં બીજો પ્રશ્ન કે બીજું સાધન નથી; કારણ કે મારા ઉપર કૃપા કરીને તે જ્ઞાન કહ્યું છે. કૃપા કરવામાં કારણ એ જ કે તે યોગીઓ દીનવત્સલ હતા, એટલે ગરીબમાં ઘણા જ સ્નેહ રાખતા હતા. પિતાને પુત્રમાં જેવો સ્નેહ હોય તેવી રીતે દીન જનોમાં તેઓ સ્નેહાળ હતા. (૩૦)

એ યોગીઓએ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી તમને શું થયું ? તે કહેવું જોઈએ; એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે:

येनैवाऽहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ।

मायानुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—અહો, જે જ્ઞાન વડે વાસુદેવ ભગવાનની માયાના પ્રભાવને મેં જાણ્યો, જેનાથી ભગવાનના પદને પમાય છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન વાસુદેવ છે; એટલે ભક્તના શુદ્ધ ચિત્તમાં તે આધિ-દેવિકરૂપ છે. તેથી હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. તેથી મને, આશ્ચર્ય થાય છે કે જે હૃદયમાં વિદ્યમાન અને પ્રકાશિત છે તે સ્ફુરતા નથી તે માયાનો પ્રભાવ છે. અહીં

લખ્યાની દશાનું અનુસંધાન કરવું, એટલે જેમ હૃદયમાં વાક્ય વિદ્યમાન હોય તેનો પ્રકાશ પણ હોય, પણ પત્ર ઉપર લખ્યા વગર તેની સ્ફુર્તિ થતી નથી, તેમ વાસુદેવ ભગવાન હૃદયમાં છે, તોપણ તેના જ્ઞાન સિવાય સ્ફુરતા નથી. જે જાણવાથી તેવા પદને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કોઈ પણ બીજા ક્રિયા શોધવી પડતી નથી, એવો અભિપ્રાય છે. (૩૧)

એવી રીતે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું. ત્યાં સંદેહ થાય છે કે નારદજીએ પ્રથમ પોતાનાં સાધનો બતાવ્યાં છે કે મારામાંથી ચપલતાનો દોષ જતો રહ્યો હતો, હું દીન હતો, વગેરે. આ સાધનો કેમ થઈ શકે ? કારણ કે કર્મ અને કાલાદિક તો સાધનમાં પ્રતિબંધ કરનારાં હોવાથી સાધનને થવાં દેતાં નથી. તેવી શંકા મટાડવા માટે કાળને પ્રતિબંધ-પણું નથી, તેનો ઉપાય બતાવે છે:

एतत्संस्चितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।

यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ—હે બ્રહ્મન, જે કર્મ બ્રહ્મરૂપ ઈશ્વર ભગવાનમાં ભાવયુક્ત કર્યું, તે ત્રણ પ્રકારના તાપના ઉપાયરૂપ સારી રીતે સૂચવાયેલું છે.

ભાવાર્થ—કથામાં પ્રીતિ ન હોય ત્યારે બૂબ તૃષા વગેરે બાધા કરે છે એમ જાણેલું છે. તેમ જ અદૃષ્ટદ્વારા કર્મ, અને કર્મદ્વારા તેનો હેતુરૂપ કાલ પણ બાધા કરે છે. તેમાં પહેલો દેખાતો પ્રતિબંધ દૂર કરવો જોઈએ. તે દેખાતો પ્રતિબંધ ત્રણ તાપરૂપ છે; કેમકે નારદજીએ પ્રાચીનબાહિ રાબ્દને કહેલું છે કે દરેક જીવ ક્ષુધા તૃષા વગેરેથી દુઃખી થયેલ છે અને તેથી ભગવાનના કથારૂપી અમૃતમાં પ્રીતિ કરતો નથી, તેથી દરેક કથામાં પ્રીતિ થવા માટે પ્રતિબંધ દૂર કરવાનો છે. તેમાં જો કે સત્સંગ થવાથી કથા સાધનરૂપ કરેલી છે, તોપણ સત્સંગ એક પુરુષથી તો થઈ શકતો નથી, બીબાની જરૂર પડે છે; તેથી પણ તે કથા સિદ્ધ થશે નહિ, એમ ધારીને એક સ્વતંત્ર સાધન કહે છે કે આ કહેવાશે એ સાધન સારી રીતે સૂચવાયેલું છે; એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહેલું નથી, તોપણ સંદેહવાળું તો નથી જ. તેનું જ્ઞાન તમને થશે એવા અભિપ્રાયથી નારદજી વ્યાસજીને કહે છે કે તમે બ્રહ્મરૂપ છો. એ ત્રણે તાપને મટાડવા માટે આ ઉપાય છે. જેમ જેર સર્વનો નાશ કરનાર છે, તોપણ સર્વ રોગને દૂર કરનાર તરીકે બીબાં દ્રવ્યોની સાથે ભાવના વડે ચિકિત્સાના ઉપયોગમાં આવે છે, તેવી રીતે કર્મ પણ સર્વને નાશ કરનારું છે, તોપણ દરેક દોષને દૂર કરવા માટે ભગવાનમાં અર્પણ કરવારૂપ ઉપાયથી ચિકિત્સા થઈ શકે છે; એટલે કર્મને ભગવાનની સાથે જોડી દેવાથી દરેક પ્રકારનાં બંધનો છૂટી જાય છે; કેમકે ભગવાન ઈશ્વર છે, છ ઐશ્વર્યથી

યુક્ત છે, ઉત્તમ પદાર્થોથી પણ ઉત્તમ છે અને પ્રસન્ન છે: તેમ પાખંડરૂપ નથી, પણ વેદાંતથી જાણવા યોગ્ય છે. તેવા પ્રભુના સ્વરૂપમાં જો કર્મ જોડવામાં આવે તો તે કર્મ સંસારનાં બંધનોને છોડાવનારુ થાય છે. અથવા તે કર્મ ભાવનાથી ભગવાનમાં પહોંચાડવામાં આવે, તોપણ બંધનથી મુક્ત કરાવે છે. (૩૨)

તેમાં જ વિશેષ કહે છે:

આમયો યશ્ચ ભૂતાનાં જાયતે યેન સુવ્રત ।

તદેવ હ્યામયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતમ્ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ—જે પદાર્થ વડે પ્રાણીઓને જે રોગ થાય છે, તે પદાર્થની ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો હે સુવ્રત. તે પદાર્થ તે રોગને શુદ્ધ નથી કરતો શું?

ભાવાર્થ—જે કર્મ વડે નાશની શંકા થાય છે તે કર્મની ભગવાનમાં ભાવના કરવી; એટલે એ કર્મથી નાશ થાય નહિ. તેને માટે દષ્ટાંત કહે છે કે કફ વગેરે જે રોગ થાય છે, તે અડદ વગેરેથી થાય છે, તે અડદ વગેરે જો યુક્તિપૂર્વક રોગીને આપે તો તે રોગને દૂર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પહેલાં જે અપચ્ચ પદાર્થ ખવાયો હોય તેના દોષને પણ નિવૃત્ત કરે છે. તમારે તો તેવો કર્મથી થયેલો દોષ નથી; તેથી તમારું મોટું ભાગ્ય છે, એમ કહેવાય છે. સુવ્રત (સારાતતવાળા) એવું સંબોધન કર્યું છે, માટે જે કર્મ વડે બંધ થાય છે તે જ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાં અથવા ભગવાનમાં તેવી ભાવના કરે તો તે પુરુષને પવિત્ર કરે છે. (૩૩)

ત્યાં શંકા થાય છે કે પહેલાં કરેલાં બાધક કર્મો વિદ્યમાન હોવાથી તે કર્મો વડે ત્રણ તાપની ઉત્પત્તિ થશે; ત્યારે હવે પછી જે કર્મો કરાશે તેની ભાવના ભગવાનમાં કરવાથી શું થાય ? ત્યાં કહે છે કે:

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संमृतिहेतवः ।

त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ—એવી રીતે મનુષ્યોના કર્મ કરવાના જે યોગો છે તે દરેક સંસારના કારણરૂપ છે, તે યોગોની કલ્પના ભગવાનમાં કરાય તો તે પોતાના સ્વરૂપના નાશ માટે થાય છે.

ભાવાર્થ—જેમ ભગવાનમાં સંબંધવાળા કર્મથી ત્રણ તાપનો નાશ થાય છે, તેમ પહેલાં કરેલાં કર્મનું પણ ભગવાનમાં અર્પણ કરવાથી પૂર્વ સ્વરૂપનો નાશ થાય છે અને તેથી તે તાપાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. મૂળમાં નૃણાં મદ મૂકવાથી કર્મ કરવાનો અધિકાર બતાવ્યો છે. તે બધાં પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં હોઈને પણ સંસારના કારણરૂપ છે, એટલે જન્મ અને મરણનાં કારણરૂપ છે. તે જ સર્વે કર્મો ભગવાન માટે જ અર્પણ કરે તો તે

કર્મોના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે. જેમ પ્રકાશ પામેલા અગ્નિમાં ઘાસ વગેરે પડવાથી નષ્ટ થાય છે, તેમ જ કર્મ જે ભગવાનમાં અર્પણ કરાય તો તેનું સ્વરૂપ જ રહે નહિ, તો પછી તે તાપ શી રીતે કરી શકશે ? (૩૪)

એવી રીતે સ્વાભાવિક કર્મો, દૈાકિક કર્મો, સંસારના કારણભૂત કર્મો, પહેલાં કરાયાં કર્મો, અને હવે પછી કરાતાં કર્મોનો વિનિયોગ ભગવાનમાં કહ્યો છે. હવે શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો, ભગવાનની પ્રીતિ માટે કરાતાં હોય તેનું શું ફલ ? એમ બ્રહ્મવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

યદત્ર ક્રિયતે કર્મ ભગવત્પરિતોષણમ્ ।

જ્ઞાનં યત્સદધીનં હિ ભક્તિયોગસમન્વિતમ્ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ—જે અહીં ભગવાનને સંતોષ થાય તેવું કર્મ કરાય છે, તેમ જ ભગવાનને અધીન અને ભક્તિયોગથી યુક્ત જે જ્ઞાન છે, તેનાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે.

ભાવાર્થ—અતુર્ય સ્કંધમાં પ્રચેતાઓએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી હતી કે “અમે જે કાંઈ સારું ભણ્યા છીએ, ગુરુ બ્રાહ્મણોને વૃદ્ધોને હમેશાં અનુસરીને પ્રસન્ન કર્યા છે, વગેરે જે કાંઈ સાધન કર્યું છે તે તમામ આપને પ્રસન્ન કરવા માટે થાઓ, એમ અમે માગીએ છીએ.” એ સ્થળે ભગવાનની પ્રસન્નતાના કારણથી પ્રાર્થના કરેલી છે. તેથી તેને નક્કી કરેલું જ ફળ છે. એક કર્મમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા અને તે કર્મથી થનારું ફળ લખેલું હોય તે બંને સિદ્ધ થાય એમ માનીએ તો તે ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એક દ્રવ્યમાં સંયોગ (મળી જવું) અને પૃથક્ત્વ (જુદાપણું) બંને રહે છે, તેમ જ જેમ દહીંથી હોમે છે, એટલે જેને ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા હોય તેણે દહીં વડે હોમ કરવો, વીર્યની કામના હોય તેને ખેરના લાકડાંનો ધૂપ (યજ્ઞ સ્તંભ) કરવો, ઇત્યાદિકમાં દહીં વગેરે બંને બાબતને સિદ્ધ કરનાર છે, તેમ બંને બાબતને એક કર્મ સિદ્ધ કરતું હોય તો તેમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા અને નિયતફલપણું રહ્યું નથી. તેથી સંસાર થાય એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે આ નિર્ણયમાં જે કર્મ ભગવાનને સંતોષ કરવા માટે કરાય છે, તે કર્મ વડે ભગવાનની ભક્તિ અને જ્ઞાન બંને ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી ગીતાશ્રમાં કહેલ છે કે “જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરે છે” એ ન્યાય વડે દરેક કર્મનો ક્ષય થાય છે; એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે જે જ્ઞાન પ્રસિદ્ધ છે, ભક્તિયોગથી યુક્ત છે, તે જ્ઞાન ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારાં કર્મને અધીન છે. વ્યાસસૂત્રમાં^૧

૧. વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં સ્વપિક્ષા વ ચક્ષાદિયુતૈરશ્વત્ એવું સૂત્ર છે. ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાનને ફલ સિદ્ધ કરવામાં કર્મની જરૂર નથી એવો પૂર્વ પક્ષ કરીને પછી આ સૂત્ર લખ્યું છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે શ્રીપુરુષોત્તમના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં

કહ્યું છે કે “યજ્ઞાદિકની શ્રુતિ છે, તેથી અશ્વની પેઠે સર્વની અપેક્ષા છે.” એ ન્યાયનું સૂત્રન મૂળમાં હિ શબ્દથી કરેલું છે; એટલે વ્યાસજીને તે સૂત્રનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. (૩૬)

ત્યાં શંકા થાય છે કે પંચરાત્રમાં કહેલાં કર્મોની અને ભગવાનની આજ્ઞા વડે અણીને કરેલાં યુદ્ધ વગેરે કર્મોની શી ગતિ થાય ? ત્યાં કહે છે:

કુર્વાણા યત્ર કર્માણિ ભગવચ્છિક્ષયાઽસકૃત્ ।

ગૃણાન્તિ ગુણનામાનિ કૃષ્ણસ્યાઽનુસ્મરન્તિ ચ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં ભગવાનની આજ્ઞા વડે કર્મ કરતા હોય, હુમેશાં શ્રી કૃષ્ણના ગુણગાનનો ઉચ્ચાર કરતા હોય અને સ્મરણ કરતા હોય, તેથી તે કર્મો વડે તેને સંસાર થતો નથી.

ભાવાર્થ:—જે કર્મના નિર્ણયમાં અથવા તેના પ્રસંગમાં ભગવાનની આજ્ઞા વડે કર્મ કરનારા છે, તે કર્મ ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે; તેથી તે પુરુષો વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ગુણ અને નામોનું ઉચ્ચારણ તથા સ્મરણ કર્યા કરે છે કે ‘હિ પાંડવોની રક્ષા કરનાર, દ્રૌપદીની લજ્જા રાખનાર, શ્રી ગિરિ-રાજાને ધારણ કરનાર પ્રભો, હું તમારે શરણે છું’ વગેરે ગુણ અને નામોનો ઉચ્ચાર કરે છે અને પછી સ્મરણ કરે છે; તેથી તે કર્મો કીર્તનરૂપ અને સ્મરણરૂપ ભક્તિનું કારણ હોવાથી સર્વથી ઉત્તમ છે; માટે તેવાં કર્મ કરવાથી સંસારની શંકા કરવાની નથી. (૩૬)

હવે જે કર્મો પંચરાત્રમાં મંત્રની આરાધનાના પ્રકાર વડે પુરસ્કરણરૂપે લખેલાં છે તેનો નિર્ણય બે પ્રલોકોથી કરે છે:

નમો ભગવતે તુભ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પ્રચુક્ત્રાયાઽનિરુદ્ધાય નમઃ સદ્ગુર્ણાય ચ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન એવા તમને હું નમસ્કાર કરું છું. વાસુદેવ પ્રભુનું ધ્યાન કરું છું. તેમ જ પ્રચુક્ત અનિરુદ્ધ અને સંકષર્ણ ભગવાનને પણ નમન કરું છું.

કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ દરેકની જરૂર છે; કારણ કે યજ્ઞાદિક પણ વેદમાં કહ્યા છે, તેથી સમ-અવેદનું પર્યવસાન પુરુષાર્થમાં થાય છે. અને ખરો પુરુષાર્થ ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે, ખીજો નથી. તે ભગવાનની પ્રાપ્તિ જે જ્ઞાનથી થતી હોય તો વેદમાં યજ્ઞાદિકનું નિરૂપણ શા માટે કરે ? તેથી યજ્ઞાદિકનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ વ્યર્થ થાય, તે દોષ દૂર કરવા માટે કર્મ પણ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર છે, એમ જ્યારે માન્યું ત્યારે જ્ઞાનાદિકનો ઉપકાર કરવાપણું કર્મને માનવું જોઈએ. તેમ વાજસનેયી શાખામાં કહ્યું છે કે સકામ કર્મ કરનારને પુનરાવૃત્તિ છે અને નિષ્કામ કર્મ કરનારને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે. તેથી જેમ ઘોડા ઉપર બેસનારને ઘોડો ધારેલા સ્થાનકે પહોંચાડે છે, એટલું જ્ઞાન ઘોડાથી થાય છે, તે સ્થાને પહોંચ્યા પછી કરવાનું કાર્ય ઘોડાથી થતું નથી, તેવી રીતે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવા રૂપ જ્ઞાન કર્મથી થાય છે, પણ તે જ્ઞાનથી થનાર ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાન કર્મથી થતું નથી, એમ બતાવે છે.

ભાવાર્થ:—નારદજીને ઉપાસના કરવા ચોચ આ ભગવદ્ગાયત્રી છે. આમાં ચાર મૂર્તિઓનાં નામ છે. અને તેનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ એમ ગાયત્રીની રીત પ્રમાણે લખ્યું છે; તેથી ચતુર્મૂર્તિનું ધ્યાન કરીએ છીએ. તેનું કૃણ પણ ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન છે. તે પણ ભોગ માટે નહિ, પણ નમન કરવા માટે છે; તે પણ પરોક્ષપણે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષપણથી નમન કરવા માટે છે; એમ બતાવવા માટે મૂળમાં તુભ્યં (તમને) એમ કહેલું છે. ચારે મૂર્તિનાં ચારે રૂપ ભગવાન જ છે. મૂળમાં ચકાર હોવાથી બીજાં પણ હયગ્રીવ વગેરે રૂપોનું અહીં ગ્રહણ કરેલું છે. (૩૭)

આ ગાયત્રીનો વિનિયોગ કહે છે:

इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तकम् ।

यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે મૂર્તિઓના નામ વડે, અપરિચિન્ન, મંત્રની મૂર્તિરૂપ, એવા યજ્ઞપુરુષ પ્રભુનું જે યજન કરે છે, તે પુરુષ સાચું અને સત્ય જોનાર છે.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે મૂર્તિને કહેનાર મંત્ર વડે જે યજન કરે છે, એટલે મંત્રના અર્થરૂપ છે અને મંત્રમાં કહેલી મૂર્તિથી બીજી પ્રાકૃત મૂર્તિથી રહિત છે, એવા યજ્ઞપુરુષ એટલે યજ્ઞના પતિ અથવા યજ્ઞરૂપ પુરુષનું જે મનુષ્ય જપ પૂજા અને હોમ વગેરેથી યજન કરે છે, તે સારાં દર્શનવાળો થાય છે, એટલે તેને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૩૮)

અહીં કહ્યોનો અનુભવ મેં પોતે જ કરેલો છે; તેથી સંદેહ ન રાખવા માટે કહે છે:

इमं स्वानिगमं ब्रह्मज्ञवेत्य मदनुष्ठितम् ।

अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वास्मिन्भावं च केशवः ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—આ પોતાની આજ્ઞારૂપ મેં અનુષ્ઠાન કર્યું, તે બ્રહ્મીને હે બ્રહ્મરૂપ વ્યાસજી, કેશવ ભગવાને મને જ્ઞાન ઐશ્વર્ય અને પોતાનામાં ભાવ આપો છો.

ભાવાર્થ:—પોતાનો નિયમ એટલે વેદ અર્થાત્ પોતાની આજ્ઞા. તે આજ્ઞા મેં યથાર્થ કરી છે; એટલે પંચરાત્રમાં જેવી રીતે ભક્તિમાર્ગ કહ્યો છે, તેવી રીતે પહેલાના કલ્પમાં જ અનુષ્ઠાન કર્યું છે. ત્યારે મને જ્ઞાન ઐશ્વર્ય અને ભક્તિ આપી હતી. જેમ બ્રહ્માજી અને શિવજીને પણ ભક્તિ આપેલ છે, તેવી રીતે મારા ઉપર પણ અનુગ્રહ કર્યો; એમ કહેવા માટે મૂળમાં કેશવ શબ્દ કહ્યો છે; એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવજીને જેનાથી સુખ થાય છે તેવા કેશવ ભગવાને મને જ્ઞાન ઐશ્વર્ય અને ભક્તિ આપી. (૩૯)

એવી રીતે સર્વ કર્મોનો નિર્ણય કહ્યો. એમ દરેકનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેનો ઉપસંહાર કરતી વખતે નારદજીએ પોતે નિર્ધાર કરેલો ઉપદેશ વ્યાસજીને કહે છે:

ત્વમપ્યદબ્રશ્રુત વિશ્રુતં વિમો

સમાપ્યતે येन विदां बुभुत्सितम् ।

आरूपाहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां

सङ्क्षेपानिर्वाणमुशन्ति नान्यथा ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ—જેનાથી વિદ્વાનોને જાણવાનું ઇચ્છિત પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમર્થ ભગવાનનું ચરિત્ર તમે પણ ઘણુંયે સાંભળનારા છો, તેથી કહ્યો; કેમકે દુઃખોથી વારંવાર પીડા પામતા જીવોના કલેશની નિવૃત્તિ તે ચરિત્રથી થાય છે, એમ પ્રમાણ-વેત્તાઓ કહે છે; બીજી રીતે નથી.

ભાવાર્થ—એમ મેં ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું, તેમ તમે પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરો. તે પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું સામર્થ્ય તમારામાં છે એમ બતાવવા માટે અવશ્યક સંબોધનથી કહે છે કે તમે વેદાદિકનું શ્રવણ ઘણું કર્યું છે, માટે સમર્થ ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યો. એમ કહીને મધ્યમાં તે ચરિત્રનું માહાત્મ્ય કહે છે: જે ચરિત્ર વડે જ્ઞાનીઓની ભગવત્સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા સમાપ્ત થાય છે; એટલે ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરી છે કે “જે હું જેટલો અને જેવો છું, તે યથાર્થ જાણવું જોઈએ.” તેથી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા જ્ઞાનીઓને હોય છે. તે ઇચ્છા તેના ચરિત્રથી પ્રાપ્ત થશે; કેમકે ચરિત્ર પરમ ભક્તિને ઉત્પન્ન કરીને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સારુ તે ચરિત્ર કહ્યો.

વળી બીજું પણ તેમાં પ્રયોજન રહેલું છે કે તમામ પ્રાણીઓએ પોતાને દુઃખ ન થાય તે માટે યત્ન કરવો જોઈએ. તે કલેશથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓથી થઇ શકે નહિ; માટે કલેશની નિવૃત્તિ સારુ પણ ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યો, એટલે દુઃખ વડે વારંવાર પીડિત થયેલા જીવોને ભગવાનના ચરિત્રથી જ દરેક કલેશની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ પ્રમાણને જાણનારાઓ સર્વ કહે છે. અહીં કલેશ પામેલા જીવોને કલેશનો નાશ કરનાર બીજો ઉપાય નથી તે માટે નાન્યથા કહેલું છે. (૪૦)

ઈતી શ્રીભાગવત મુખ્યોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમસ્કન્ધમાં

મધ્યમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત પંચમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૬ કો

મધ્યમેનાધિકારેણ પદાર્થા વિનિરૂપિતાઃ ।

શ્રવણસ્ય ફલં ચાન્તર્જ્ઞાનરૂપં પ્રદર્શિતમ્ ॥ ૧ ॥

ષષ્ઠે તુ બાહ્યં તસ્યૈવ કીર્તિનાવધિ વર્ણયતે ।

વાક્ષ્યાભાવે ત્વાન્તરસ્ય વ્યર્થતેતિ નિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥

પ્રથમ અધિકાર વડે પદાર્થોનું નિરૂપણ અને અંદર જ્ઞાનરૂપ શ્રવણનું ફળ બતાવ્યું.(૧) હવે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તે શ્રવણનું જ બહારનું ફળ કીર્તન પર્યંત વર્ણન કરાય છે. કીર્તન ન હોય તો અંદરનું જ્ઞાન વ્યર્થ છે, તે માટે વ્યાસજીએ કીર્તનનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૨)

આની પહેલાંના અધ્યાયને અંતે નારદજીએ કહ્યું છે કે “મને જ્ઞાન ઐશ્વર્ય અને ભક્તિ આપી.” ત્યાં સંદેહ થાય છે કે શ્રવણનું જ નિરૂપણ કર્યું અને અંદરના જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું, ત્યારે ભગવાને તે વખતે જ ઐશ્વર્ય આપ્યું કે કોઈ બીજા સમયમાં આપ્યું ? એ ઐશ્વર્ય આપવા રૂપ શ્રવણના વિષયને નિરૂપણ કરનાર નારદજીને ક્યારે ફલ થયું હશે ? તે માટે વ્યાસજી નારદજીને પૂછે છે, એમ સૂતપૌરાણિક જ્ઞાનકને કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च ।

भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥૧॥

શબ્દાર્થ—હે જ્ઞાનક, એવી રીતે દેવર્ષિ નારદજીનાં જન્મ અને કર્મ સાંભળીને ફરીથી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ ભગવાને નારદજીને પૂછ્યું.

ભાવાર્થ—નારદજીના કહેવામાં યથાર્થપણું છે એમ વ્યાસજી સમજ્યા છે, તેમાં કારણ કહે છે કે વ્યાસજી ભગવાન છે અને નારદજીની વાત સંભવ વગરની નથી, કારણ કે નારદજી દેવર્ષિ છે, એમ સૂતપૌરાણિક જ્ઞાનકને કહે છે. નારદજીના મનમાં એવો વિચાર થયો કે મારા કહેવામાં વ્યાસજીને આદર છે કે નહિ ? તે માટે તેટલી વાત કહીને નારદજી ચૂપ રહ્યા; કારણ કે આદર વિશેષ દેખાય તો વિશેષ ચચો કરાય. ત્યારે વ્યાસજીએ ફરીવાર પૂછ્યું. પ્રભુની કૃપાથી ઠાસીના પુત્રથી બ્રહ્માજીના પુત્ર થયા, ત્યાંસુધી નારદજીની ઉત્તમ ગતિ થઈ, એમ કહ્યું, તોપણ ફરીવાર પ્રશ્ન કરવાનું પ્રયોજન વ્યાસજી સત્યવતીના પુત્ર છે, એ છે. (૧)

व्यास उवाच ।

भिभ्रुभिर्विप्रवसिते विज्ञानाऽऽदेष्टृमिस्तव ।

वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद् भवान् ॥૨॥

સ્વાયમ્ભુવ કયા કૃત્યા વર્તિતં તે પરં વયઃ ।

કથં ચેદ્મુદસાક્ષીઃ કાલે પ્રાપ્તે કલેવરમ્ ॥૩॥

પ્રાક્કલ્પવિષયમેતાં સ્મૃતિં તે સુરસન્તમ ।

ન હ્યેવ વ્યવધાત્કાલ એવં સર્વનિરાકૃતિઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ—તમને વિજ્ઞાન આપનારા લિક્ષુઓ ગયા પછી પહેલી અવસ્થામાં તમે વર્તતા હતા ત્યારે તમે શું કર્યું? હે બ્રહ્માલના પુત્ર, પછીની અવસ્થામાં તમે કઈ વૃત્તિથી વર્ત્યા અને કાલ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તમે શરીરને કેવી રીતે છોડ્યું? આ કાળ ફરેકનો નાશ કરનાર છે; માટે હે દેવોત્તમ નારદજી, પહેલા કલ્પમાં થયેલી હકીકતની આ તમારી સ્મરણશક્તિને કાલે ત્યારે વ્યવધાન ન કર્યું, એટલે આગળના કલ્પનું સ્મરણ તમને કેવી રીતે રહ્યું?

ભાવાર્થ—પહેલા પ્રલોક વડે કૃતિ, બીજા પ્રલોકથી શરીરનો ત્યાગ, અને ત્રીજા પ્રલોકથી જ્ઞાનનો નાશ, એ ત્રણે ન થયા તેની હકીકત પૂછેલી છે. બ્રહ્મને બાજુનારને કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. માટે તે તો યોગદ્વારા જ શરીરનો ત્યાગ કરે, એટલે મોક્ષ થાય છે. તેમ કાલને ઉત્સાધવાનું કામ તો ન થાય, એ હકીકત પણ ત્યાં પૂછેલી છે.

હાલમાં બ્રહ્માલના પુત્ર હોવાથી સ્વાયમ્ભુવ એનું વિશેષણ આપેલું છે. શરીરનો નિર્વાહ કરવા માટે જીવિકા કેવી રીતે ચલાવી? એમાં યોગાદિકના પ્રકારો પણ પૂછ્યા છે. મૂળમાં જ્ઞકાર છે તે વિશેષ અર્થ માટે છે. કાલ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે શરીર છોડ્યું કે તે પહેલાં? તે હકીકત ‘આ શરીર’ એમ કહેવાથી આવે છે. બુદ્ધિમાં શરીર આગળ દેખાતું હોય તેમ સમજીને પૂછ્યું છે. મૂળમાં જો જા અવ્યયનો પાઠ હોય તો અનાદરથી કહે છે એવો અભિપ્રાય નીકળે છે. કાળથી થયેલું હોય તેને કાલ લે છે તે માટે પૂછ્યું કે કાલ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે શરીર કેમ છોડ્યું? જે કાંઈ પદાર્થનો અનુભવ કર્યો હોય તેનો સંસ્કાર અંતઃકરણમાં રહે છે તેથી સ્મરણ થાય છે. ત્યારે પહેલાના કલ્પની હકીકતને કાળે વ્યવધાન કેમ ન કર્યું? કે તેનું સ્મરણ રહ્યું છે? જો કાલે કરીને સંસ્કારનો નાશ થાય તો પછી કોઈના કહેવાથી આમ થયું હશે એમ માની શકાય છે. પણ હમણાં તો જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો હોય, તેમ તમે કહ્યું છે, તેથી તમને બરાબર સ્મરણ છે, એમ સમજાય છે. તેમ દેવતાઓ અને ભક્તોની પણ સ્મૃતિનો નાશ કાલ કરે છે, તે સમજે તમારી સ્મૃતિનો નાશ ન કર્યો, તે આશ્ચર્ય થાય છે. તેથી સંબોધન કરે છે કે તમે તો દેવતાઓ અને સત્પુરુષોમાં પણ ઉત્તમ છો. થોડી પણ સ્મૃતિનો તમને અભાવ નથી, એમ કહેવા માટે જ્ઞકાર મૂળમાં આપ્યો છે. પહેલા કલ્પની હકીકતમાં ફરેક કાર્ય જોવાનું વૃત્તાંત પણ કહેલ છે. તેથી સ્મૃતિ બરાબર

છે, એમ જિ અવ્યયથી કહેલું છે. કાલનું માહાત્મ્ય તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, માટે વ્યાસ ભગવાન હોવાથી કાલનો સાક્ષાત્કાર કરીને કહે છે કે આ કાલ સર્વનો નાશ કરનારો છે. અથવા સ્મૃતિતો નાશ કરનાર પણ કાલ છે, એ હકીકતે દઢ કરવા માટે કહ્યું છે કે આ કાલ સર્વનો નાશ કરનાર છે. ૨-૩-૪ વ્યાસજીએ ત્રણ પ્રશ્નો કરેલા છે. તેમાં કૃતિવિષયક પહેલો પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર નારદજી આપે છે:

નારદ ઉવાચ ।

મિશ્રુમિર્વિપ્રવસિતે વિજ્ઞાનાઽઽદેષ્ટમિર્મમ ।

વર્તમાનો વયસ્યાગે તત્ત એતદકારણમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—મને વિજ્ઞાન આપનાર મિશ્રુઓ ગયા પછી પહેલી અવસ્થામાં હું રહેતો હતો ત્યારે આગળ કહેવા પ્રમાણે મેં તે કંઈુ છે.

ભાવાર્થ:—પ્રશ્નને બાજુનારાએ પણ ભગવાન માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને ભગવાનનું દર્શન થાય ત્યારે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. અને ભગવાનની પ્રીતિ માટે જ દરેક કર્તવ્ય છે; કેમકે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થયેલું છે. એટલે હવે કહેવાશે તે. (૪)

નારદજી ત્રણ શ્લોક વડે પોતાને જે પ્રતિબંધ હતો તે કહે છે; એક શ્લોકથી પ્રતિબંધનો અભાવ કહે છે. ભગવાન અનુકૂળ હોય તો આગળની અવસ્થા સંપાદન કરવી, તે સિવાય સંપાદન થાય નહિ. “જેમાં બીજાની આસક્તિ હોય, તે પોતાના માટે કરવું નહિ; અથવા ભગવાનની રાહ જોવી; અથવા ભગવાન અનુકૂળ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો.” નારદજી તો ભગવાનની રાહ જોઈને જ રહ્યા છે, તે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:

एकात्मजा मे जननी योषिन्मृदा च किङ्करी ।

मर्यात्मजेऽनन्यगतौ चक्रे स्नेहानुबन्धनम् ॥६॥

શબ્દાર્થ:—જેને એક જ પુત્ર છે, એવી મારી માતા પણ સ્ત્રીઓમાં મૂઠ અને દાસી હતી, તેણે બીજી જેને ગતિ નથી એવા પુત્રપ, મારામાં સ્નેહ બાંધ્યા.

ભાવાર્થ:—હું મારી માતાનો એક જ પુત્ર હતો; તે મારી માતા હતી; તેથી તેને મારામાં અધિક સ્નેહ હતો. પૂર્વજન્મની અવસ્થા યાદ કરીને નારદજી કહે છે કે તે મને જન્મ આપનાર માતા હતી. મારી માતા સ્ત્રીઓના સમક્ષ મૂઠ હતી; એટલે તે ચતુર ન હતી. તેથી તેને ઉપદેશ પણ લાગી શકે તેમ ન હતો. તેમ દાસી હોવાથી કામ કરવું પડે, તેથી ઉપદેશનો તેને વખત પણ ન મળે. હું તેનો પુત્ર હતો, તેથી તેને સ્વાભાવિક મારામાં

સ્નેહ હતો. અને હું બાળક હતો; એટલે મારી ગતિ પણ તે માતા સિવાય બીજી ન હતી. તેથી પણ મારા ઉપર તેનો વધારે સ્નેહ હતો; તેથી સ્નેહને લીધે મને તેણે બાંધી રાખ્યો હતો. (૬)

મારામાં સ્નેહ હોવાથી મારી માતા સ્નેહથી મારામાં બંધાયેલી હતી અને તેનાથી હું બંધાયેલો હતો, તેટલુંજ થયું હતું, તે સિવાય બીજું કંઈ કાર્ય મારાથી તેને થયું હતું નહિ; નહિતર મને પણ વિષયથી બંધન પ્રાપ્ત થાય, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

સાસ્વતન્ત્રા ન કલ્પાસીયોગક્ષેમં મમેચ્છતી ।

ईशस्य हि वशे लोको योषा दारुमयी यथा ॥७॥

શબ્દાર્થ:—મારા યોગક્ષેમની ઇચ્છા કરનારી તે માતા પરાધીન હતી: અને તેથી તે તે કરવા અસમર્થ હતી, કારણ કે કાષ્ઠની પૂતળીની આફક સમગ્ર લોક ઇશ્વરને અધીન છે.

ભાવાર્થ:—મારી માતા સ્વતંત્ર ન હતી, પણ જેની દાસી હતી તેને અધીન હતી; તેથી જ મારી માતા મારા યોગક્ષેમ ચલાવવામાં અસમર્થ હતી. જે પદાર્થ મળ્યો ન હોય તેને પ્રાપ્ત કરવો તે “યોગ” કહેવાય છે, અને મળેલા પદાર્થની રક્ષા કરવી તે “ક્ષેમ” કહેવાય છે; જેમકે કુંડલ માલા વગેરે મળેલાં હોય, તેને સાંચવી રાખવું તે “ક્ષેમ” કહેવાય છે, તેમ મારી માતા કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ ન હતી.

નારદજી તો બ્રહ્માને જાણનાર હતા, તેથી દરેક દેવતાનું તેને સંનિધાન હતું, ત્યારે તેને યોગ ક્ષેમની પ્રાપ્તિ કેમ નહિ ? ત્યાં કહે છે કે ઇશ્વરને વશ સમગ્ર દુનિયા છે. તેમ મારી માતા મારાથી જુદા પ્રકારની હતી, તેમ કહેવા માટે હિ અવ્યય મૂકેલો છે. ઇશ્વર એટલે ભગવાન અથવા સાક્ષાત્ કાલ કહેવાય છે. તેને આખી દુનિયા અધીન છે. જેમ લોકડાની પૂતળી મહારીની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચે છે, તેમ ભગવાનની ઇચ્છા વડે દરેક લોક ચેષ્ટા કરી રહ્યા છે. એવી રીતે તો ભગવાનના જ્ઞાનવાળાને બુદ્ધિ થાય છે. ઈશને અર્થ કરતાં, કાળ કાળની ઇચ્છા પ્રમાણે દરેક લોક ચેષ્ટા કરે છે, એવી બુદ્ધિ થાય છે. અને કર્મ અને પંચમહાભૂતના પદાર્થ એવા અર્થમાં જુદું જ છે, તેનું નિરૂપણ આગળ ઉપર થશે. જેમ લોકડાની પૂતળીને મહારી પણ સ્વતંત્રતાના ધર્મવાળી કરતો નથી, તેમ ભગવાન પણ જીવોને સ્વતંત્ર ધર્મવાળા કરતા નથી. (૭)

अहं च तद् ब्रह्मकुल ऊषिवांस्तदवेक्षया ।

दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥८॥

શબ્દાર્થ:—હું તે બ્રહ્મકુળમાં માતા૩૫ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિની રાહ જોઈને રહેલો હતો. દિશા દેશ કે કાલને હું પાંચ વર્ષનો બાળક બન્યો ન હતો.

ભાવાર્થ:—જેમ માતા ઇશ્વરને અધીન હતી, તેમ હું પણ ઇશ્વરને અધીન હતો. પોતાનું ઇશ્વરાધીનપણું જુદું બતાવ્યાનું કારણ એટલું જ કે પેતે વળી માતાને અધીન હતા. જે બ્રાહ્મણોની ઢાસી મારી માતા હતી, તે બ્રાહ્મણોના કુળમાં હું રહેતો, તેથી અન્નાદિકનો દોષ ન હતો. અને હું માતાના સ્નેહથી જે પ્રતિબંધ થયો હતો, તેની નિવૃત્તિની રાહ જોતો હતો; એટલે આ માતાનો સ્નેહ ક્યારે છૂટી જાય તેમ ઇચ્છતો હતો. વળી પૂર્વ દિશા કઈ કે પશ્ચિમ દિશા કઈ, તેમ જ આ આપણો દેશ છે કે પારકો દેશ છે, અને આ તે દિવસ છે કે આ રાત્રિ છે, એવું જ્ઞાન પણ મને ન હતું. તેથી હું તો ક્યાં રહેવું, અને ક્યારે ચાલવું, વગેરે વિવેકથી રહિત હતો; એટલે મને લૌકિકનું જરાપણ જ્ઞાન ન હતું. તેથી જ મને બંધ કે આત્માનું વિસ્મરણ ન થયું. હું બાલક હતો, તેથી મને વિષયનો સંબંધ ન હતો. પાંચ વર્ષનો હતો એટલે પરાધીનપણું ન હતું. (૮)

હવે ભગવાને પણ થોડાક વિવેકને માટે, માતા૩૫ પ્રતિબંધ કરેલો હતો. જ્યારે પૂર્ણ વિવેક મને થયો એટલે તે પ્રતિબંધ દૂર કર્યો, એમ કહે છે:

एकदा निर्गतां गेहाहुहन्तीं निशि गां पथि ।

सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—હવે એક દિવસે મારી માતા રત્નિએ ઘરમાંથી નીકળીને રસ્તામાં ગાય દોહતી હતી, ત્યાં તેણે પગ વડે સર્પનો સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે કાલથી મોકલાયેલા તે સર્પ મારી ગરીબ માતાને દંશ કર્યો.

ભાવાર્થ:—જ્યારે ઘરમાં રહેલાં બધા માણસો પોતપોતાનાં કામ કરવામાં મૂંઝાયેલાં હતાં ત્યારે એક દિવસે મારી માતા ઘરની બહાર નીકળી હતી. ઘરની બહાર નીકળી હતી, એમ કહેવાથી ઘરની બહાર કાઢવાનો કલેશ પણ ન હતો, એમ કહ્યું છે. ગાયને દોહતી હતી અને સર્પ ઠરડ્યો, એમ કહેવાથી ગાયનો સ્પર્શ થવાથી તેની શુદ્ધિ થઈ હતી, અને તે ગાય દોહવા ૩૫ સારી ક્રિયામાં જોડાયેલી હતી, એમ કહ્યું છે. માર્ગમાં સર્પ હતો તે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ આવેલો હતો. ભગવાન અકિલષ્ટકર્મા (કલેશ વગરની ક્રિયા કરનારા) છે; તેથી પોતાના ઉપર કોઈ પણ દોષ લેતા નથી, એમ બતાવવા માટે મારી માતાએ પગથી સર્પને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે તે ઠરડ્યો, એમ કહ્યું છે. તેથી તેનો અપરાધ બતાવ્યો છે, પણ દોષ નથી જ, એમ બતાવવા કહે છે કે કાલે પ્રેરણા કરવાથી તે સર્પ ડર્યો છે, એટલે કાલ્પાદિક ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કાર્ય કરનારા છે. (૬)

મેં પણ તે ભગવાનનો ઉપકાર થયો, એમ જાણીને તેમ જ કર્યું, તે કહે છે:

તદા તદહમીશસ્ય ભક્તાનાં શમમીપ્સતઃ ।

અનુગ્રહં મન્યમાનઃ પ્રાતિષ્ઠં દિશમુત્તરામ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ—જ્યારે મને માતારૂપ પ્રતિબંધ હતો તેની તો ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ ત્યારે ભક્તોનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર ભગવાનનો તે મેં અનુગ્રહ માન્યો; એટલે હું ઉત્તર દિશા તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ભાવાર્થ—હંમેશાં ભગવાન ભક્તોનું જ કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તોપણ ભક્તોને પ્રતિબંધ કરનાર પણ ભગવાનનું જ રૂપ હોવાથી ક્યારેક તે પ્રતિબંધને દૂર કરતા નથી; કેમકે જ્યારે આપું જગત્ ભગવદ્સ્વરૂપ છે, તેમ જગતમાં પ્રતિબંધ કરનાર પણ રહેલો હોવાથી તે પણ ભગદ્સ્વરૂપ છે. જ્યારે તે પ્રતિબંધને દૂર કરે ત્યારે ભગવાનનો મોટો અનુગ્રહ થાય છે. એમ જાણીને પોતાને જે કાંઈ કરવું છે તેમાં વિલંબ ન કરવો, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે: મેં ભગવાનનો અનુગ્રહ માન્યો. એટલે હું ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો. વેદમાં કહ્યું છે કે “આ ઉત્તર દિશા દેવતાઓ અને મનુષ્યોને માટે શાંત છે.” તેથી ભગવાન જે કરે તેમાં પ્રતિબંધ ન હોય, તે ખતાવવા માટે તેમ કહ્યું છે. (૧૦)

પૃથ્વી જલ અને વૃક્ષ વગેરેનો પોતે અતિક્રમ કર્યો છે, તેમાં અઢી શ્લોક વડે તે ગણાવીને દોઢ શ્લોકથી એક મોટું વન જોયું તે કહે છે:

સ્પીતાઞ્જનપદાંસ્તત્ર પુરગ્રામવ્રજાકરાન્ ।

સ્વેદસ્વર્વટવાદીશ્ચ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥૧૧॥

ચિત્રધાતુવિચિત્રાદ્રીનિભમગ્નમુજ્જુમાન્ ।

જલાશયાન્ શિવજલાન્નલિનીઃ સુરસેવિતાઃ ।

ચિત્રસ્વનૈઃ પત્રરથૈર્વિભ્રમદ્ ભ્રમરશ્રિયઃ ॥૧૨॥

નલલેણુશરસ્તમ્બકુશકીચકગદ્ધરમ્ ।

એક એવાતિયાતોઽહમદ્રાક્ષં વિપિનં મહત્ ।

ઘોરં પ્રાતિભયાકારં વ્યાલોત્કાશિવાજિરમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ—હું ઉત્તર દિશામાં ગયો. ત્યાં ધાન્યાદિકથી વૃદ્ધિ પામેલા કેશો, શહેરો, ગામડાં, ભરવાડ વગેરેના નેસો, મીઠું પકવવાના અગરો, ખેડૂતોને રહેવાનાં ગામો, અગ્નિહોત્રીઓની જગ્યાઓ, વાડીઓ, વનો, ખગીયાઓ, જુદીજુદી તરેહની ધાતુવાળા પર્વતો, હાથીઓએ જેની શાખાઓ ભાંગી નાખી છે તેવાં વૃક્ષો, મુંઝર જલવાળાં જલાશયો, વિચિત્ર શબ્દવાળાં પક્ષીઓ અને ભ્રમરોની શોભા જેમાં લાગેલી છે તેવાં દેવાલયવાળાં તળાવોને ઓળંગીને હું એકલો જતો હતો, ત્યાં

નેતર, વાંસ, બર અને પાલા વાંસોથી ઘણું જ ઘાટું, ભયંકર પશુઓને પણ ભય ઉપભવે તેવા આકારવાળું, અને અજગર ધ્રુવડ તેમ જ શિયાળોના આંગણા જેવું, ઘોર જંગલ મેં જોયું.

ભાવાર્થ:—અહીં એક શ્લોકથી પૃથ્વીનો ભાગ કહે છે. ઘણા ધાન્ય-યુક્ત માળવા વગેરે દેશે જોયા. ઘણી વસ્તીવાળાં નગરો જોયાં. થોડી વસ્તીવાળાં ગાંમડાંઓ જોયાં. ગાયો વગેરેને રહેવાના નેસડાઓ જોયા. મીઠું વગેરે પકવવાના અગરો જોયા. ખેડોને રહેવાનાં ગામડાં જોયાં. અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણોને રહેવાની જગ્યાઓ જોઇ એટલે જેને એક બાબુ નદી વહેતી હોય અને ખીણ તરફ પર્વત હોય, તેવી આ જગ્યાઓ જોઇ. ફૂલના બગીચાઓ જોયા. જેમાં વૃક્ષો મધ્ય ભાગમાં સહજ ઉત્પન્ન થયાં હોય તેવાં વનો જોયાં. રોપેલાં વૃક્ષોથી બનાવેલા બગીચાઓ જોયા. અને મૂલમાં ચકાર આપેલો છે, તેથી અનાજ તૈયાર કરવા માટેનાં બગાં વગેરેને ઓળંગી ગયો.

નારદજી હવે વૃક્ષો સહિત પર્વતોને ઓળંગી ગયા એમ કહે છે: વિચિત્ર ધાતુઓ વડે વિવિધ પ્રકારના પર્વતોમાં હાથીનાં ટોળાંએ વૃક્ષોની શાખાઓ ભાંગી નાખેલી છે, તે વનમાં વિચિત્રતાથી પ્રેમ કરવાનું સ્થળ હતું અને તેવા મદમત્ત હાથીઓ ફરતા હોવાથી ભયનું સ્થાન પણ હતું. તેનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘનું) કર્યું. હવે ત્યાં આરામ લેવા માટે જલનું નિરૂપણ કરે છે: રોગાદિકને ઊત્પન્ન ન કરે તેવું સુંદર અને શીતલ જલ તે જલાશયોમાં હતું. અને કમલો જેમાં ખીલી રહ્યાં છે તેવાં દેવમંદિરો સાથેનાં તળાવો વગેરેનું પણ અતિક્રમણ કર્યું. હવે આશ્ચર્ય રસ માટે કહે છે કે વિચિત્ર પ્રકારના જેના શબ્દો છે, એવાં પક્ષીઓની સાથે હંમેશાં ફરનારા ભમરાઓની શોભા ત્યાંના તળાવોમાં હતી; તેવાં તળાવોને પણ હું ઓળંગી ગયો.

આમ કહીને હવે ઘોર વનનું અતિક્રમણ કર્યું તે કહે છે: એમ રસ્તામાં જે આંચાં તે દરેકને ઓળંગી ગયો ત્યારે એક મોટું વન આવ્યું. નેતર, વાંસ અને બરુના ગુચ્છા, દર્ભ અને છેદવાળા મોટા વાંસો વગેરેથી તે વન ઘણું જ ઘાટું હતું. તે વન તો મેં એકલાએ વટાવ્યું; વનનો કેટલોક ભાગ હું ઓળંગી ગયો. પહેલા રસ્તામાં તો ખીજ વટેમાર્ગેઓ પણ સાથે હતા અને ઘોર મોટું વન આવ્યું તે તો મેં એકલાએ જ જોયું. જો કે તે વન ભય કરનારું હતું, તોપણ મને ભય ન થયો, એવા આશયથી કહે છે કે તે વન વાઘે ચીરી નાખેલાં પશુઓનાં માંસ અને હાડકાં વગેરેથી ઘણું ભયંકર લાગતું હતું. તે વનનો આકાર નિર્ભય મનુષ્યને પણ ભય ઉપભવે તેવો હતો; એટલે વાઘ વગેરે પણ તે વનથી ભય પામતા હતા. તે વનની મધ્યમાં વૃક્ષ વગરનો ખુલ્લો ભાગ હતો તે પણ ભયંકર હતો, એમ

ખતાવવા સારુ કહે છે કે સર્પો ધૂવડો અને શિયાળોના આંગણા જેહું તે વન હું; એટલે તેઓએ ખાધેલાં માંસ વગેરે ત્યાં પડેલાં હતાં. (૧૧-૧૨-૧૩)

પરિશ્રાન્તેન્દ્રિયાત્માહં તૃપ્પરીતો બુધુક્ષિતઃ ।

સ્નાત્વા પીત્વા હૃદે નચા ઉપસ્પૃષ્ઠો ગતવ્યથઃ ॥૧૪॥

તસ્મિન્નિર્મનુજેઽરણ્યે પિપ્પલોપથ્ય આસ્થિતઃ ।

આત્મનાત્માનમાત્મસ્થં યથાશ્રુતમચિન્તયમ્ ॥૧૫॥

ધ્યાયતશ્ચરણામ્મોજં ભાવનિર્જિતચેતસા ।

ઔત્કળઠયાશ્રુકલાક્ષસ્ય હૃદ્યાસીન્મે શનૈર્હરિઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—ઇન્દ્રિયો અને આત્મા જેનાં થાકી ગયેલ છે, તેવો હું ભૂખ્યો અને તરશ્યો થયો હતો. ત્યાં નદીના ધરામાં નાહીને તેના જલનું આચમન કરી પાન કર્યું. અને પાન કરવાથી હું શ્રમરહિત થયો. પછી તે મનુષ્ય વગરના જંગલમાં પીપળાની છાયામાં હું બેઠો. આત્માની અંદર રહેલા આત્માને જેવીરીતે સાંભળ્યો હતો, તે પ્રમાણે આત્માવડે ચિંતન કરવા લાગ્યો. આમ ભાવથી જિતાયેલા ચિત્તવડે પ્રભુના ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતા એવા મારાં નેત્રો, ઉત્કંઠાનાં આંસુઓની કલાયુક્ત થયાં, ત્યારે હૃદયમાં ધીમે ધીમે ભગવાન પ્રકટ થયા.

ભાવાર્થ—પહેલાં ભગવાનના ચિત્તનથી જ હું ચાલી નીકળ્યો હતો, તોપણ ઘણું લયાનક સ્થળ જેવાથી પ્રભુનું અનુસંધાન ખસી જતાં હું બહિર્મુખ થયો હતો. ચોતરફથી દેહ અને ઇન્દ્રિયો થાકી ગયાં અને ત્યારે મને ભૂખ અને તરશ પણ ઘણું જ તીવ્રતાથી લાગી આવી. ત્યારે કોઈ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીને કુંડ જેવો એક ધરો હતો; તે વૃક્ષાદિકથી શીતલ હતો; તેમાં સ્નાન કરીને મેં તે જલનું પાન કર્યું. ફરી આત્મચિંતન માટે આચમન કર્યું. આચમન કરીને કેવળ આત્મચિંતન કરવાથી જ અંતઃકરણના કલેશો દૂર થયા. અને સ્નાન તથા પાન કરવાથી દેહ અને ઇન્દ્રિયોના દોષ દૂર થયા. એમ સાવધાન થઇને મનુષ્યસંબંધના કેવલ અભાવથી જ, કોલાહલ કે પાપાદિકને સંભવ ન હોવાથી ઉત્તમ દેશના વનમાં, તેમાં પણ પીપળાની છાયામાં હું આશ્રય કરી રહ્યો. એટલે વાંસાના ભાગમાં પીપળાનો સ્પર્શ થાય તેવી રીતે રહેલો હતો. ત્યાં આત્માનું ચિંતન કરવા લાગ્યો; એટલે હું કોણ છું, એવો વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે ત્યાં તે આત્મા વડે જ આત્માનું જ્ઞાન થયું; એટલે કોને લીધે હું આવો ભાસું છું, એમ જાણવાની ઇચ્છા થઇ; ત્યારે સ્વપ્રકાશ આત્માવડે જ આત્માના સ્વરૂપને મેં જોયું. એવી રીતે સ્વયંપ્રકાશ આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી ફરીને ગૂઢ ઉપદેશનું સ્મરણ થતાં ‘જેનો હું આત્મા સ્થાનકભૂત છું તે આ કોણ છે’ એમ જાણ-

વાની ઇચ્છા થઈ. ત્યાં આત્મા વડે જ પ્રકાશમાન ભગવાનનાં જ દર્શન થયાં. તે ચિત્તન વડે માનસી મૂર્તિ હૃદયમાં આવી; કારણ કે જેનું સ્વરૂપ સાંભળ્યું હતું તેવાનું સ્મરણ કર્યું હતું, એમ લાગેલું છે. તેથી યોગીઓ પાસેથી સાંભળેલી મૂર્તિ નારદજીના હૃદયમાં આવી, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. તે માનસી મૂર્તિનું ચિત્તન કરવાનું શરૂ કર્યું એટલે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી ચરણારવિંદનું ધ્યાન થયું. તે પછી ભક્તિ વડે જિતાયેલા ચિત્તથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરતો હતો, ત્યારે મને ભક્તિનો પૂર્ણ આનંદ થયો. તે પછી પ્રેમની ઉત્કંઠા થતાં આનંદનાં આંસુ ચાલવાં લાગ્યાં, એટલે ઉત્કંઠાથી આંસુઓની ધારા નેત્રમાં આવી જતાં જરાપણ બહાર જોઈ શકાયું નહિ. ત્યારે હૃદયમાં જ ચિત્તન કરવાની અનુવૃત્તિ માટે ભગવાન ધીમેધીમે પ્રકટ થયા. (૧૪-૧૫-૧૬)

મનમાં કહેપેલી મૂર્તિમાં અંદરથી ભગવાનનો અવિર્ભાવ થયો, ત્યારે માનસી મૂર્તિ અને અંદર પ્રકટ થયેલી મૂર્તિ, એ બન્નેનું ઐક્ય થયું. ત્યાર-પછી જે થયું તે કહે છે:

પ્રેમાતિભરાનિર્મિત્તપુલકાક્ષોઽતિનિર્વૃતઃ ।

આનન્દસમ્પ્લવે લીનો નાઽપદ્યમુમયં મુને ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ—પ્રેમના અતિસમૃદ્ધી જેનાં રોમાંચ ઊભાં થઈ ગયાં છે, ઘણા જ આનંદથી યુક્ત, અને આનંદના સમૃદ્ધમાં લીન થયેલો હું મારા જીવસ્વરૂપને તેમ જ આનંદસ્વરૂપને જોઈ શક્યો નહિ. (એટલે હું આનંદાકાર થઈ ગયો.)

ભાવાર્થ—આ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર છે. એવી રીતે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે. જેમ ગંગાજલમાં ગંગારૂપ દેવતાનું ધ્યાન કરીએ ત્યારે સાક્ષાત્ ભગવત્પત્ની ગંગાજી મૂર્તિરૂપ પ્રકટ થાય છે, તેવી જ રીતે સર્વ આત્મરૂપ અને આત્મામાં રહેલા, એવા ભગવાનનું ધ્યાન કરીએ ત્યારે સાક્ષાત્ ભગવાનનો અવિર્ભાવ થાય છે. તે પ્રભુનો અવિર્ભાવ જો પોતાની મેળે થાય તો ભગવાન હૃદયમાં સ્થિર થઈને રહે છે, ત્યારે જીવનો પ્રભુમાં પ્રવેશ થાય છે, એટલે તેની સાથે સાયુજ્યસુક્તિને પામે છે. જેમ ગંગાજી દેવતારૂપ પ્રકટ થાય છે, ત્યાં જલનો દેવતામાં પ્રવેશ થાય, ત્યારે નદી સુકાઈ જાય છે, તેવી જુદી દેખાતી નથી, તેમ જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જીવનું સ્વરૂપ જુદું દેખાતું નથી. એવી રીતે મારા હૃદયમાં ભગવાનનો અવિર્ભાવ થયો; એટલે ભગવાનનું મને સાન્નિધ્ય થવાથી, મને અત્યંત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જેમ જલનું મોટું પૂર હોય તેમ તે પ્રેમનો મોટો સમૂહ થયો. ભગવાનનું સાન્નિધ્ય થયા પછી ક્ષણે ક્ષણે વિશેષ સાન્નિધ્ય થતાં ઉત્તરોત્તર ક્ષણ ઉત્તમ થવાથી, તે પ્રેમના પૂર વડે મારાં રોમાંચ ઊભાં થયાં, એટલે શરીરમાં રુવાડાંનાં છિદ્રો

છે તે દ્વારા તે પ્રેમ બહાર નીકળ્યો. એવી રીતે સર્વ અંગમાં આનંદ પૂર્ણ થયો ત્યારે અત્યંત નિર્વૃત્તિ (મહાન્ આનંદ) થઈ; એટલે હું શાંત આનંદમય થયો. જેમ ગંગાજીના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢેલું કળશનું જળ પાછું ગંગાજીમાં નાખી દેવામાં આવે ત્યારે ગંગાજીથી જુદું ન રહેતાં ગંગારૂપ જ થઈ જાય છે, તેવી રીતે આનંદના પૂરમાં હું લીન થઈ ગયો, ત્યારે મારા જીવસ્વરૂપને અને જેનું ધ્યાન કરતો હતો તે ભગવત્સ્વરૂપને પણ જોઈ શક્યો નહિ. જેમણે એવું સંબોધન આપેલું છે, તે તેના સંવાદરૂપ સાક્ષી માટે આપ્યું છે; કેમકે મુનિઓને ક્યારેક ધ્યાન કરતાં આમ થાય છે. એટલે આનંદમાં ચૈતન્ય ભાવનો પ્રવેશ થયો, તેથી ચૈતન્યપણાથી જીવ જુદો સ્ફુરાયમાન થયો નહિ, એવો અભિપ્રાય છે. (૧૭)

રૂપં ભગવતો યત્તન્મનઃકાન્તં શુચાપહમ્ ।

અપરિચિન્નસહસોત્તરસ્થે ચૈક્લવ્યાદુર્મના ઇવ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—મનને સુંદર લાગે તેવું શોકને દૂર કરનારું, તે ભગવાનનું રૂપ મેં જ્યારે જોયું, ત્યારે વિકલપણાથી ઉદાસીનની માફક હું જલદી ઊઠ્યો.

ભાવાર્થ:—ત્યારપછી ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી તિરોહિત થયા, ત્યારે પોતાનો પણ આનંદાંશ તિરોહિત થયો; એટલે માનસી મૂર્તિ પણ તિરોહિત થઈ; કારણ કે ભગવાનનો તિરોભાવ થયો, એટલે તેના બળથી તે મૂર્તિ પણ તિરોહિત થઈ. ત્યારે મનના સ્વામી તરીકે પ્રકાશમાન, અને દરેક દુઃખનો નાશ કરનારું ભગવાનનું રૂપ મેં જોયું નહિ. “અહીંથી ક્યાંય બીજે પધાર્યા હશે,” એવી બુદ્ધિથી હું જલદી ઊભો થયો. શંકા કરે છે કે ભગવાન તો અંદર વિરાજેલા છે, તેને બહાર પધારવાનો સંભવ પણ શી રીતે હોય કે તમે તેને જોવા માટે ઊભા થયા? તેનું સમાધાન કરે છે કે વિકલ થઈ જવાથી મને તેમ સ્પુર્યું નહિ; કારણ કે વિકલપણું દરેક વાતને ભુલાવે છે. વળી મારું મન પણ ઉદાસીન થયું. જેમ સર્વસ્વ (પોતાના સમગ્ર) નો નાશ જ થઈ જાય, ત્યારે જેનો નાશ થયો છે, તેમાં ચિત્ત લાગી જાય છે, તેથી ચિત્ત પણ નષ્ટ જેવું થઈ ગયું હોય છે, તેમ ચિત્તને, સર્વસ્વરૂપ ભગવાનની મૂર્તિ હતી, તેનું દર્શન થયું નહિ, ત્યારે ચિત્ત તેવું થઈ ગયું. (૧૮)

ફરી કેટલોક વખત વિચાર કર્યો, ત્યારે એમ જાણ્યું કે ભગવાન પ્રકટ થયા હતા, તેથી આવી રીતે આનંદના સમૂહમાં હું ડૂબી ગયો હતો. એમ જાણ્યા પછી સાવધાન થઈને ફરી ભગવાનનાં દર્શન માટે ધ્યાન કરવાનો મેં આરંભ કર્યો, એમ કહે છે:

દિદ્દશ્વસ્તદહં ભૂયઃ પ્રણિધાય મનો હૃદિ ।

વીક્ષ્યમાણોઽપિ નાઽપરિચિન્નમવિતૃસ્ટ ઇવાતુરઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનને જોવાની ઇચ્છાવાળો હું ફરીથી મનને હૃદયમાં સ્થિર કરીને ધ્યાન કરવા લાગ્યો. પ્રભુની માનસી મૂર્તિનાં દર્શન થયાં પણ આનંદરૂપ ભગવત્સ્વરૂપનાં દર્શન થયાં ત્યારે આતુરની માફક હું તૃપ્તિ વગરનો થયો.

ભાવાર્થ:—તે આવિર્ભૂત થયેલા ભગવત્સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની મને ઇચ્છા થઈ. ત્યાં ભગવાનનું ધ્યાન જ સાધન છે એમ જાણીને ફરીથી ભગવાનની મૂર્તિથી વ્યાપ્ત થયેલા હૃદયમાં તે ધ્યાનને સ્થિર કર્યું, ત્યારપછી માનસી મૂર્તિનું દર્શન કર્યું, પણ ભગવાનનાં દર્શન થયાં, ત્યારે મોટો સંતાપ ઉત્પન્ન થયો, જેમ તાવના રોગવાળો ઘણો જ આતુર હોય ત્યારે તેને પિત્તને લીધે તાપ થાય, તેમાં તે રોગીને દ્રાક્ષ વગેરે આપવામાં આવે તો તેને કાંઈક પિત્તની શાંતિ થાય છે; પણ રોગી તો તૃપ્ત થયેલો ન હોવાથી ફરી વાર પણ તે જ માગે છે પણ કોઈ આપે નહિ ત્યારે તે રસમાં અભિનિવિષ્ટ (ચોતરફથી પ્રવેશ કરાવેલો) હોય છે, તેથી ઘણું જ દુઃખ ભોગવે છે; કારણ કે તાવવાળા માણસને ઘણી દ્રાક્ષ ખાવા આપવી, તે હિતકર નથી, કેવળ રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી છે, માટે થોડી અપાય; તેવી રીતે મારે માટે થયું હતું. કેવળ ભગવાનમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ એક વખત દર્શન આપ્યું, પણ વિશેષ દર્શનનો અધિકાર નહિ હોવાથી બીજી વખત દર્શન ન આપ્યું પણ પ્રભાણને મળતી હકીકત આવવાથી, આ માર્ગ સત્ય છે, એમ જ્ઞાન થયું અને ભગવાનનો અવિભાવ પણ થયો, તેથી કાંઈક તૃપ્તિ થઈ ખરી. જેમ જમ્યા પછી વમન થઈ જાય તેમ થયું, તેથી વિશેષ તૃપ્તિ ન થઈ. (૧૯)

તોપણ મેં પ્રયત્નનો ત્યાગ ન કર્યો:

एवं यतन्तं विजने मामाहोगोचरो गिराम् ।

गम्भीरश्लक्ष्णया वाचा शुचः प्रशमयन्निव ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે મનુષ્ય વિનાના વનનાં હું યત્ન કરતો હતો, તેને વાણીથી અગોચર ભગવાન ગંભીર અને મધુર વાણીથી શોકને શાંત કરતા હોય તેમ આજ્ઞા કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—બીજી કોઈ મનુષ્યના વાક્યની સંભાવના ત્યાં હોતી નથી; ત્યારે આ બોલનાર કોણ છે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થતાં ત્યાં કહે છે કે “જેનાથી વાણી મનની સાથે ન પામીને પાછી ફરે છે,” એમ વેદમાં આજ્ઞા કરી છે. તેથી આજ્ઞા કરનાર તો વાણીને અગોચર (પ્રાપ્ત ન થાય તે) ભગવાન હતા. જે ભગવાન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે સાકાર બ્રહ્મ કહેવાય છે. તે ભગવાનની વાણી ગંભીર હોવાથી તેનો પ્રતિધ્વનિ હતો નહિ; અને વાણી મધુર અને કોમલ હતી, તેથી આકાશપુરુષની પણ તે વાણી ન હતી. તે વાણી મને

શોક મટાડવા માટે જ થઈ હોય તેમ થઈ હતી, ત્યારે મને ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થયો, તે વખતે જેમ આનંદ થયો તે ભ્રમ થયો હતો કે સ્વપ્ન હતું, તેવો મને શોક હતો. કદાચ ભ્રમ અથવા સ્વપ્ન હોય તો તેમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ ન હોઈ શકે, અને આ તો શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે દર્શન થયું છે, એમ મોટું દુઃખ થયું. એમ મોટું દુઃખ હતું, તેમ ભગવાનના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થતી હતી, તેવું દુઃખ પણ હતું. આવી રીતે અનેક પ્રકારનો શોક થયો હતો, તે દરેક શોકને શાંત કરવા માટે સાક્ષાત્ ભગવાન જ પધાર્યો હોય તે પ્રમાણે તે વાણી થઈ હતી, એટલે એ અનુભવ થયો છે તે ખરો છે. તેમ જ આગળ પાછું દર્શન થશે, પણ હમણાં તો થતું નથી; તેથી દુઃખનું શમન કરનાર હોય ને, તેવી સંભાવના કરી છે. (૨૦)

તે ભગવાનનું વાક્ય કહે છે:

હન્તાસ્મિજન્માનિ भवान्मा मां द्रष्टुमिहार्हति ।

अविपक्वकषायणां दुर्दर्शोऽहं कुयोगिनाम् ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—આ જન્મમાં તું મને જોવાને યોગ્ય નથી; કારણ કે જેના અંતઃકરણના મળ પકવ થયા નથી, એવા કુયોગીઓને મારું દર્શન થતું નથી.

ભાવાર્થ:—નારદજી સ્નેહથી દુઃખી છે, માટે હન્ત એમ ખેડ બતાવનારું સંબોધન આપ્યું છે. આ જન્મમાં મારાં દર્શન કરવા માટે તું યોગ્ય નથી, તેમ અહીં પણ મને જોવાને યોગ્ય નથી. જો આ જન્મમાં તું મારાં દર્શન કરવાને યોગ્ય નથી એટલું જ કહ્યું હોત તો નારદજી મરણ પછી અહીં જ દર્શન થશે, એમ સમજીને ત્યાં જ બેઠા રહેત, માટે અહીં પણ તને મારાં દર્શન થશે નહિ એવી આજ્ઞા કરી. માટે વૈકુંઠમાં અથવા બીજા જન્મમાં તને મારું દર્શન થશે. અહીં દર્શન ન થવામાં કારણ કહે છે કે જેના અંતઃકરણના રાગદ્વેષાદિ મલો વિશેષથી પકવ થયા નથી, તેને મારું દર્શન થતું નથી. એટલે હાલમાં ભક્તિજ્ઞાન વગેરે ઉત્પન્ન થવાથી અંતઃકરણના મલ તિરોહિત (ન દેખાય તેવા) થયા છે, પણ આગળ ઉપર સમય જતાં બીજું નિમિત્ત મળે ત્યારે તે મળ પાછા ભગવત થઈ જશે, માટે તે મળનો પાક થઈ જાય તેવું કરવું જોઈએ. વેદમાં લખ્યું છે કે “અંતઃકરણના મળનો પાક કરે તેવાં કર્મો કરવાં જોઈએ,” એટલે પવિત્ર કરનાર કર્મો કરવાં જોઈએ. જો મળો પકવ થયા ન હોય અને સાધનોમાં અત્યંત આશ્રય હોય તો ક્યારેક ઘણું દુઃખ થવાથી ભગવાન દયા કરીને દર્શન આપે છે, એટલે દર્શન થઈ શકે છે; તે માટે કહે છે કે હું દુર્દર્શ છું, એટલે મારું દર્શન દુઃખથી થઈ શકે તેવું છે. ત્યાં વિધોને લીધે કેટલાક કુયોગીઓની યુદ્ધિ હજારો જાય છે, તેથી તેના

અંતઃકરણના મળનો પાક પ્રથમથી જ થતો નથી, તેવા કુયોગીઓને હું દુઃશંકુ છું; એટલે દર્શન થવામાં તેને ઘણું જ દુઃખ થાય છે. (૨૧)

એક વખત અહીં દર્શન કેમ આપ્યું ? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે પ્રમેય બલથી તે દર્શન થયું છે, તેમ કહે છે:

સકૃચ્છદર્શિતં રૂપમેતત્કામાય તેઽનય ।

મત્કામઃ શનકૈઃ સાધુઃ સર્વાન્મુચ્યતિ હૃચ્છયાન્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—હું નિષ્પાપ, આ એક વખત જે રૂપનું દર્શન આપ્યું છે, તે દર્શનની કામના માટે આપ્યું છે; કારણ કે મારી જેમને કામના થાય છે, તે સત્પુરુષ ધીમેધીમે હૃદયમાં રહેલા તમામ રાગાદિકને છોડી દે છે.

ભાવાર્થ:—જે આ રૂપનું એક વખત દર્શન કરાવ્યું, તે તને મારામાં કામના ઉત્પન્ન કરાવવા માટે કરાવ્યું છે; એટલે તારી દર્શન કરવાની ઇચ્છાને વધારવા માટે દર્શન આપ્યું છે, જે ઇચ્છા થવાથી પછી તેમાં પ્રવૃત્ત થયા વિના રહી શકાતું નથી. આપના દર્શનની કામના માટે શું થાય ? ત્યાં કહે છે કે મારામાં જેને કામના થાય છે, તે કામ દ્વારા જેમ જેમ હું તેના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થાઉં છું તેમ તેમ તે ભક્તના હૃદયમાં રહેલા રાગાદિકને છોડી દે છે. વળી પહેલાં તે સત્પુરુષ થાય છે; કારણ કે હું સાધુ સત્પુરુષથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકું તેમ છું. જ્યાં સુધી રાગદ્રેષાદિક હોય છે, ત્યાંસુધી સત્પુરુષણું રહેતું નથી. તેથી તે ભક્ત હૃદયમાં રહેલા દરેક રાગાદિકને છોડી દે છે. (૨૨)

ત્યારે હવે મારે શું સાધન કરવું ? એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

સત્સેવયાઽદીર્ઘયાપિ જાતા મયિ દૃઢા મતિઃ ।

હિત્વાઽવશ્યમિમં લોકં ગન્તા મજ્જનતામસિ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—થોડા દિવસની સત્પુરુષની સેવા વડે તને મારામાં દૃઢ મતિ થઈ છે, માટે હવે નિહિત એવા આ દેહને છોડીને મારા ભક્તપણાને તું પ્રાપ્ત થઈશ.

ભાવાર્થ:—તને સાધન તો પ્રાપ્ત થયું છે; કારણ કે થોડો વખત પણ સત્પુરુષોની સેવા કરવાથી તને મારામાં દૃઢ મતિ થઇ છે. હવે અયોગ્યતા એટલી જ છે કે આ તારો દેહ હાસીપુત્ર હોવાથી અયોગ્ય છે. તે ગયા પછી તને ક્ષણ થશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે આ દેહનાં કર્મો વડે જ આગળનો દેહ ઉત્પન્ન થવાનો છે, ત્યારે આ દેહના જેવો જ તે દેહ પણ થશે, ત્યારે શી રીતે યોગ્યતા થાય ? ત્યાં કહે છે કે મારો જન તે સેવક કહેવાય છે. અને તે સેવકપણાના બાવને તું પ્રાપ્ત કરીશ; એટલે હમણાં તું સેવક નથી, તોપણ ખીજ જન્મમાં સેવક-શરીરને પામીશ. (૨૩)

ત્યાં આગળના જન્મમાં જ્ઞાનાદિક સાધન હશે નહિ, તેથી આપનું દર્શન કેમ થશે ? ત્યાં કહે છે:

મતિર્મયિ નિબદ્ધેયં ન વિપચ્ચેત કર્હિષિત્ ।

પ્રજાસર્ગનિરોધેઽપિ સ્મૃતિશ્ચ મદનુગ્રહાત્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—મારામાં આલંબાયેલી મતિ ક્યારે પણ નાશ પામતી નથી, તે આ જન્મમાં થયેલી હુકીકતની સ્મૃતિ પણ મારા અનુગ્રહથી કોઇ વખત નાશ પામશે નહિ.

ભાવાર્થ:—આ જન્મમાં તને જે જ્ઞાન થયું છે, તે જ્ઞાન હવે પછીના જન્મમાં પણ તને રહેશે જ; તેથી તારા આવતા જન્મમાં તે જ્ઞાનનો નાશ થવાની શંકા નથી જ; કેમકે તે તો મારામાં મતિ બાંધેલી છે. જ્યારે પ્રલય થાય છે ત્યારે જીવો મારામાં મળી જાય છે; ત્યારે અવિદ્યાને લીધે જીવોનો તિરોભાવ થતો નથી અને તેનો ભાગ જીવો રહે છે, તેમ જ્ઞાનાદિકનો પણ તિરોભાવ થતો નથી. મારું જ્ઞાન જેમ હમેશાં હોય છે, તેમ તને થયેલું જ્ઞાન પણ હમેશાં રહેશે. એ મારો અનુગ્રહ છે. તે માટે કહે છે કે તે જ્ઞાન ક્યારે પણ નષ્ટ નહિ થાય. ભગવાનમાં લાગેલી બુદ્ધિને અને આ જન્મમાં થયેલા અનુભવની સ્મૃતિને રોકનાર સૃષ્ટિ તેમ જ પ્રલયરૂપ કાળ, એમ બે વસ્તુ છે. તે માટે તેનો અનુવાદ કરીને નિષેધ કરે છે: પ્રજાની સૃષ્ટિ અને પ્રલયમાં પણ તારા તે જ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ. હવે બીજું વરદાન આપે છે કે પ્રથમ જેનો અનુભવ કરેલો છે, એવા દરેક પદાર્થોનું સ્મરણ પણ નાશ પામશે નહિ. એટલે મારા અનુગ્રહથી થયેલા પૂર્વજન્મના સ્મરણાદિકથી તું સાવધાન રહેજે, એટલું જ અહીં સિદ્ધ થાય છે.

હવે અંતઃકરણના મળનો પાક કરવો જોઇએ અને પ્રતિબંધ કરનારાં અનેક વિદ્વેષોથી પણ પાછા હઠવું ન જોઇએ. બીજું તો મેં જ (ભગવાને) કરેલું છે. મારામાં કામના રાખવી અને સંસારના વિષયોમાં ઈચ્છા ન રાખવી; એવી રીતે રહીશ તો આ દેહ પડ્યા પછી મારા પાર્ષદના શરીરની પ્રાપ્તિ થશે; જ્ઞાનનો નાશ થશે નહિ, અને દરેક પદાર્થોનું સ્મરણ રહેશે. એ ભગવાનના વાક્યમાં ‘નિર્વિદ્વતાથી અંતઃકરણના મળના પાકનો ઉપાય તારે જલદી કરવો,’ એવો અભિપ્રાય રહેલો છે. (૨૪)

एतावदुत्तवोपरराम तन्महद्

भूतं नभोलिङ्गमलिङ्गमीश्वरम् ।

अहं च तस्मै महतां महीयसे

शीर्ष्णाऽवनामं विदधेऽनुकम्पितः ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—એટલું જ કહીને આકાશરૂપ જેનું ચિહ્ન છે, તેનું ચિહ્નવગરનું સમર્થ, અને મોટું તેજ શાંત થયું, અને મારા પર દયા થવાથી મોટાઓના પણ મોટા તે ભગવાનને મેં મસ્તક વડે નમન કર્યું.

ભાવાર્થ:—હવે આગળ શું કરવું, તે કહ્યા વગર જ “કૃપાવડે જ પોતાની મેળે જ સ્કુરાયમાન થશે” એમ આગળ કહ્યા મુજબ કહીને તે વચન શાંત થયું. એ વચન કહેનારનું સ્વરૂપ જતાવવું જોઈએ ત્યારે તેનું વચન પ્રમાણરૂપ થાય. તે માટે તે સ્વરૂપને કહે છે: વિશેષે કરીને તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તે માટે મૂળમાં નપુંસક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. વ્યાકરણનો નિયમ છે કે બરાબર જ્ઞાન ન હોય અને સામાન્ય રીતે બોલવું હોય ત્યારે નપુંસકલિંગનો પ્રયોગ કરવો. (જગતમાં પણ વ્યવહાર છે કે છોકરાછોકરીનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે કોઈને પૂછવું હોય તો આ કોનું છોકરું છે, એમ પુછાય છે.) તે વચન ભગવાનના વિશ્વાસરૂપ છે, માટે તે વેદતુલ્ય છે. અને તે પ્રામાણિકતા માટે મોટું છે. તે બોલનાર આકાશ-પુરુષ નથી, પણ આદાશ જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવાથી અનુમાન દ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપને જતાવનાર આકાશ છે; કેમકે આકાશ પ્રથમનું કાર્ય છે. અદૃશ્યરૂપથી ભગવાને કહ્યું છે તેનું કારણ એ જ છે કે આકાશના રૂપ જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. એમ જતાવવા માટે મૂળમાં નમોલિંગ એમ આપ્યું છે; કારણ કે તેનું કાર્ય પણ તેવી રીતે કહે છે કે એનું ચિહ્ન નથી. અને ભગવાન કાંઈ અનુમાનથી સમજી શકાતા નથી, પણ તે તો આત્મરૂપથી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

અનુમાન કરવામાં પર્વતમાં જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરવું હોય ત્યારે ધુમાડાને પ્રત્યક્ષ દેખે છે અને તે ધુમાડો પહેલાં રસોડાં વગેરેમાં જોયેલો હોય છે, તેથી ધુમાડો અને અગ્નિ બન્ને સાથે રહે છે, એવું વ્યાપ્તજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે પર્વતમાં ધુમાડાને જોઈને અગ્નિ હશે એવું અનુમાન કરે છે; પણ ભગવાન તો ઇશ્વર હોવાથી તેનું કોઈપણ ચિહ્ન જોવામાં આવે તેમ નથી; તેથી તે ન્યાયશાસ્ત્રની વ્યાપ્તિનો નિયમ ભગવાનમાં લાગુ પડતો નથી. તેમ ભગવાનમાં તો બીજું કરવાનું પણ સામર્થ્ય હોવાથી જેમ ધુમાડાના કારણથી અગ્નિ સિદ્ધ થાય છે તેમ કોઈ હેતુથી ભગવાન સિદ્ધ થતા નથી; કેમકે તે સર્વ પ્રમાણથી અતીત છે. લૌકિક પદાર્થોમાં પ્રમાણનો ઉપયોગ થાય છે, પણ ભગવાનમાં તેનો ઉપયોગ નથી. મેં પણ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે કર્યું તે કહે છે કે તેમાં નિર્વિદ્ય થવા માટે તે ભગવાનને મેં નમન કર્યું. પહેલાં ભગવાનનો પરિચય થયો હતો, માટે તે ભગવાનને એમ કહ્યું છે. ઇશ્વર કૃણ આપવાવાળા છે, એ પક્ષમાં પણ જો નમન કરીએ તો ભગવાન કૃણ આપે; તે માટે મેં નમન કર્યું છે.

કેવળ નમન કરવાથી જ ભગવાન શા માટે કૃણ આપે ? ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાન તો મોટાઓના પણ મોટા છે. તેથી જે બહુ મોટા હોય તેને દ્વરથી નમસ્કાર જ થઈ શકે છે, બોભું કાંઈ થઈ શકતું નથી. બહાર શબ્દ સાંભળ્યો તેથી ભગવાન બહાર વિરાજે છે એમ ધારીને મસ્તક વડે બહાર જ નમન કર્યું, એટલે સાષ્ટાંગ હંડવત્ પ્રણામ કર્યા, એ યુક્ત જ છે; કેમકે ભગવાને મોટી કૃપા કરી છે; એમ બતાવવા માટે મૂળમાં કહે છે કે પ્રભુએ મોટી કૃપા કરી અને તેથી મેં નમન કર્યું. (૨૫)

ત્યાર પછી અંતઃકરણના મળ પકવ થાય તેવું હું સાધન કરવા લાગ્યો, એમ કહે છે:

નામાન્યનન્તસ્ય હૃત્ત્રપઃ પઠન્

ગુહ્યાનિ ભદ્રાણિ કૃતાનિ ચ સ્મરન્ ।

ગાં પર્યટંસ્તુષ્ટમના ગતસ્પૃહઃ

કાલં પ્રતીક્ષન્વિમદો વિમત્સરઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—લભ્ય છાડી દઈને અનંત ભગવાનનાં નામનું ઉચ્ચારણ કરતો હતો અને ગૂઢ કલ્યાણરૂપ અસ્ત્રોત્રું સ્મરણ કરતો પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો. સંતુષ્ટ મનવાળો હતો. ધ્યાનમાં ત્યાગ કર્યો હતો. અને છેવટે મદ તેમ જ મત્સર (અદેખાદ) વિનાનો થઈને હું કાળની રાહ જોતો હતો.

ભાવાર્થઃ—અંતઃકરણના મલ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સાક્ષાત્ રાગાદિક તે તામસ છે. તે રાગાદિકતા પણ વાસનારૂપ રાજસ છે. અને તેઓના પણ મૂળ ભૂત અવિદ્યારૂપ છે. યોગશાસ્ત્રમાં અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ, એમ પાંચ પ્રકારના કલેશ કહ્યા છે. તેની વ્યાખ્યામાં તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ, અને અંધતામિસ, એમ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે. એવી રીતે વ્યાસજીએ યોગશાસ્ત્રમાં લખેલું છે તે ‘કષાય’ કહેવાય છે. તે ક્રમશઃ કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત કરાય છે. તેમાં જુદા જુદા અધિકાર હોય છે. વૈરાગ્યવાળાને જ્ઞાનમાં અધિકાર છે. કર્મીઓને કર્મમાં અધિકાર હોય છે અને બહુ આસક્ત પણ નહિ તેમ વિરક્ત પણ નહિ તેવાઓનો ભક્તિયોગમાં અધિકાર છે. એમ એકાદશસ્કંધમાં ત્રણે અધિકારીઓ લખેલા છે; તેથી એકથી એક જ વખતે ત્રણ યોગ ન થઈ શકે. અને તે ત્રણે થયા સિવાય ત્રણ પ્રકારના કષાયો નિવૃત્ત થતા નથી; માટે એ ત્રણ માર્ગને બદલે એક એવો ઉપાય કરવો જોઈએ કે જેથી તે કષાયો નિવૃત્ત થાય. તેથી ભગવાનની કૃપાથી જે તેને સૂચ્યું તે કરવા લાગ્યા. “ચક્રના ચિહ્નવાળા ભગવાનનાં નામો હમેશાં દરેક રથળે લેવાં” એવું વાક્ય હોવાથી ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં દેશ અને કાળની જરૂર રહેતી તથી. એક નામનું વારંવાર આવર્તન કરવું નહિ; કારણ કે બ્રહ્મને બાહ્યનારને દરેક રૂપ બદલે

ભગવાનની સેવા કરવાનું શ્રુતિમાં લખેલું છે. એક જ નામની આવૃત્તિ કરે તો તેમાં એક જ રૂપના વિશેષ ચરિત્રનું સ્મરણ થાય છે; તેથી સર્વ રૂપથી હરેક સ્થળે રક્ષા ન થઈ શકે. અને વેદમાં તો જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રક્ષા થવાનું લખ્યું છે. તેમ સાંભળનાર વ્યાસજી અને કહેનાર નારદજીને એ બંનેને હરેક સ્થળે બ્રહ્મબુદ્ધિ નથી, તેથી પાખંડપણાની શંકા થાય, તેમાં કારણ કહે છે કે ભગવાન અનંતરૂપ છે; તેથી ભગવાનના ધર્મ અને નામો પણ અનંત છે; તે જો એક જ નામનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કર્યાં કરે તો જુદાં જુદાં નામોમાં ભગવાનના જે અનંત ધર્મો છે તેનું સ્મરણ થાય નહિ. લોકના મધ્યમાં રહીને ઔદાકિક કાર્ય કરે તો લોક હાંસી કરે છે, એવી બીકથી તે ગુપ્ત કરે છે. દેહ કુલ અને અંતઃકરણના ધર્મો વડે લજ્જા થાય છે. શાસ્ત્રોક્ત કરવામાં પણ લોક હાંસી કરે છે. તેથી જો લૌકિક સાય-વવા જાય તો ભગવાનમાં શુદ્ધ ભાવ રહેતો નથી; માટે તે લોકધર્મને છોડાવી દે છે. તેમ કહે છે કે ‘લજ્જા હણાઈ ગઈ હતી.’ એટલે જેનો નાશ થઈ ગયો હોય તેનું પાછું જીવન થતું નથી. ક્રિયા અને કર્મમાં અધિકારીપણું. નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં જ લજ્જા ન હતી, બીજી કોઈ બાબતમાં નિર્લજ્જપણું ન હતું. સ્વાધીન અર્થોના અનુસંધાનપૂર્વક જાણેથી ઉચ્ચારણ કરવું તે પઠન કરવું કહેવાય છે. તેવી રીતે નિરંતર ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરતો હતો. તે માટે વ્યાકરણના નિયમથી પઠન એલું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ આપેલું છે. ચિત્ત ચંચલ હોવાથી તે ચિત્તને જીવું અવલંબન હતું, તે કહે છે કે ચરિત્રો શુદ્ધ હતાં; એટલે ભગવાનનાં ચરિત્રો લોકમાં સ્પષ્ટપણે કહેવા યોગ્ય ન હતાં. પુષ્ટિ (અનુબ્રહ્મ) કે કૃપા વડે તે ચરિત્રો કરેલાં હતાં. એટલે દ્રૌપદી અર્જુન વગેરેમાં તેમજ શયનસ્થાનાદિકમાં જે ચરિત્રો હતાં તે કલ્યાણકારી અને મનને હરણ કરે તેવાં હતાં. તેથી ચિત્તને વિશ્લેષ કરે તેવાં ન હોવાથી ળંધન કરે તેવાં ન હતાં. તેવાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરતો હતો અને જે સ્પષ્ટ રીતે કહેલાં હતાં તેનું પઠન કરતો હતો. તેમ જ જે ચરિત્રો કરેલાં હતાં અને કરવાનાં હતાં તેઓનું પણ ભગવાનની કૃપાથી સ્ફુરણ થયું હતું. તેમ કરતાં કરતાં શરીરનું કૃત્ય પણ કહે છે: ‘હું પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો.’ અહીં ઘણા જ નજદીકનો સંયોગ હોવાથી “ગામ્=વાણી” એ શબ્દમાં દ્વિતીયા મૂકેલી છે.

અહીં પૃથ્વીવાચક જો શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી ગાયની સેવાની માફક પૃથ્વી ઉપર ફરવું તે પણ ધર્મને ઉત્પન્ન કરનારું હતું. ચોતરફ ફરતો હતો એમ કહેવાથી એક સીધા માર્ગથી જ દેશનો અતિક્રમ કર્યો ન હતો. એમ જો ચરિત્રના સ્મરણરૂપ એક અંગ નામોચ્ચારણના સાધન રૂપે કહીને કૃપાના સાધન રૂપ હોવાથી હવે પાંચ અંગ કહે છે કે મન સંતુષ્ટ હતું. પૃથ્વીમાં

ફરવું પણ જો કોઈ બીજા કાર્ય માટે હોય તો કેવળ ફરવાથી સંતોષ ન થાય, પણ આ ફરવું તો ફલરૂપ માનેલું હતું તેથી મનમાં સંતોષ હતો. જો કે તેવી રીતે ફરવાથી કોઈ સ્થળે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવા પદાર્થો જોવાય છે, કોઈ સ્થળે પવિત્ર તીર્થોનો અનુભવ થાય છે, તેથી લૌકિક અને અલૌકિક બન્ને ફલો થાય છે; તોપણ તેમાં ઇચ્છા ન હતી. તે કહે છે કે દેશકાળના નિયમ વગર કર્મ થઈ શકે નહિ, તેથી જ જૈમિનિની પૂર્વમીમાંસાના બીજા અધ્યાયમાં કર્મના લેહનું નિરૂપણ કર્યું છે કે નિત્ય અને કામ્ય એમ અગ્નિ-હોત્રાદિક કર્મના બે લેહ છે. તેમ જ જુદું પાડનાર દેશકાળના સંબંધમાં વપન કરવું (મુંડન કરાવવું), તુલા મકર અને મેષની સંક્રાંતિમાં સ્નાનાદિ કરવું વગેરે લેહ લખેલા છે.

ત્યારે જુદા દેશનો કે કાળનો સંબંધ આવે ત્યાં શું કરવું? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે હું કાળની રાહ જોતો હતો. એટલે પ્રથમથી જ કાળની પ્રતીક્ષા (રાહ) હતી; તેથી જ શરીરરક્ષા વગેરેનું સાધન ન હતું, અથવા શરીરને બાધ કરનાર કોઈ આવે તોપણ અંતઃકરણમાં કલેશ ન હતો. દૈવની ગતિથી સન્માન મળ્યું, તોપણ હું અભિમાન કરતો ન હતો; કારણ કે કોઈ પૂજન કરે તેથી મોટાઇ થવાની ન હતી, પણ તે તો જીલ્ડાનો બાધ કરે તેમ હતું; કારણ કે “જે યોગીને ઘણા મનુષ્યો માને છે તે યોગી યોગની સિદ્ધિને મેળવી શકતો નથી” એવું વાક્ય હોવાથી લોક સન્માન કરે તે યોગીને બાધ કરનારું છે. કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત જ ન હતો તેથી તેમાં કાંઈ અદેખાઈ ન હતી, પણ કાલની રાહ જોતો હતો, એટલે કાંઈ બાવાપીવાનો પદાર્થ ન મળે તો કાળ જલદી આવે એમ ધારીને અન્નાદિ નહિ આપનારનો ઉપકાર માનતો હતો, પણ તેના ઉપર ઇર્ષ્યા થતી ન હતી. જે પદાર્થો બાધ કરનારા નથી તે આપનાર હોય તો તેમાં ભગવાનની આજ્ઞાનો નિર્વાહ થઈ શકે છે, અને નિષિદ્ધ પદાર્થ આપનાર તો બાધક છે, તેથી તે સહન કરવું જોઈએ. (૨૬)

એવી રીતે છ અંગ સહિત નામનું ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં પૃથ્વીમાં પર્યટન કરતો હતો, એ અંતઃકરણના મેલને પકવ કરવામાં કારણ હતું, ત્યારે એ પૃથ્વીમાં ફરવું તે દૃષ્ટિજળ બતાવીને કષાયનો પાક કરે છે કે અદૃષ્ટ દ્વારા પાક કરે છે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मसक्तस्याऽमलात्मनः ।

કાલઃ પ્રાદુરભૂત્કાલે તદિત્સૌદામિની યથા ॥૨૭॥

શબ્દાર્થઃ—એવી રીતે અને કૃષ્ણમાં મતિ થઇ, એટલે આસક્તિ છૂટી જવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું, ત્યારે હે બ્રહ્મરૂપ વ્યાસ, દેહ પડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે સુદામ પર્વતની વીજળીની માફક કાળ પ્રકટ થયો.

ભાવાર્થ:— આમ કરવાથી ભગવાનમાં મતિ થાય ત્યારે જ વિષયોમાંથી સંગ છૂટી જાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાનમાં રુચિ થાય છે, ત્યારે કોઈ વિષય પણ ગમતો નથી. ત્યાં પ્રમાણ માટે વ્રહ્મન્ એવું સંબોધન આપ્યું છે. એટલે તમે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બધું જાણો છો. કૃષ્ણભગવાનમાં મતિ થઈ એટલે વિષયોનો સંગ છૂટી ગયો. ત્યારે જ અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું. એટલે તે વખતે જ અંતઃકરણના કષાયરૂપ મળ હતા, તે તરત જ પાકી ગયા, અને મળ પાકે તે માટે જ શરીરને ધારણ કર્યું હતું. હવે મળ પકવ થવાથી શરીરનું બીજું પ્રયોજન રહ્યું નહિ, તેથી તે શરીરને લેવા માટે કાળ પ્રકટ થયો; તે શરીરનો પ્રારંભ કરનાર અદૃષ્ટની સમાપ્તિ વખતે અથવા બ્રહ્માણ્યે આપેલા શાપની સમાપ્તિ થઈ ત્યારે વર્ષાકાળમાં શરીર ગ્રહણ કરવા કાળ આવ્યો. તે કાળ વીજળીને વેગે આવ્યો, એમ મૂળમાં દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ત્યાં વીજળીને કહેનાર તદિત્ શબ્દ મૂક્યો છે અને પાછો બીજો સૌદામની શબ્દ મૂક્યો છે, તે પણ વીજળીને કહેનાર છે. વિજયધ્વજની ટીકામાં કહ્યું છે કે તદિત્ એટલે જલદી એવો અર્થ કરવો, અને સુદામ પર્વતથી થયેલી વીજળી તે સૌદામિની કહેવાય છે. સુદામ પર્વત સ્ફટિકનો છે, તેથી વીજળીનો પ્રકાશ થાય છે, તે અત્યંત સ્ફુટ દેખાય છે, તેવી રીતે કાળનું સ્ફુટપાતું બતાવવા સારુ તે દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ત્યાં શ્રીધરસ્વામીએ માળાના આકારમાં વીજળી થવાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. અથવા સમીપમાં જેમ વીજળી થાય તેવી રીતે કાળ આવ્યો, એવો અર્થ થાય છે. જેમ પહેલાંથી ગર્જનાવાળી વૃષ્ટિ ને વીજળી ધાય છે, તેવી રીતે શરીરને નાશ કરનાર રોગાદિકની અપેક્ષા વડે કાળ જીવને લઈ જાય છે, એટલે પ્રથમ રોગાદિકને ઉત્પન્ન કરીને પછી જીવને લે છે. તે કાળ અહીં પ્રથમથી જ પ્રકટયો હતો, એમ કહેવા માટે વીજળીનું દૃષ્ટાંત છે. (૨૭)

તે પછી શું થયું ? ત્યાં નારદજી કહે છે:

પ્રયુજ્યમાને મયિ તાં શુદ્ધાં ભાગવર્તીં તનુમ્ ।

આરબ્ધકર્મનિર્વાણો ન્યપત્ત્વાશ્ચભૌતિકઃ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—હું ભગવદ્ભક્ત સંબંધી તે શુદ્ધ દેહ પ્રત્યે જોડાયો, ત્યારે પ્રથમના દેહમાં આરંભેલા કર્મની સમાપ્તિ થઈ, અને પંચમહાભૂતોનો બનેલો દેહ પડી ગયો.

૧. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવી કથા છે કે બ્રહ્માજીએ નારદજીને આજ્ઞા કરી કે તમે ગૃહસ્થાશ્રમ કરો, પણ નારદજીએ તેમ ન કર્યું; તેથી બ્રહ્માજીએ નારદજીને શાપ આપ્યો કે તમે બીની કામનાવાળા અને દાસીના પુત્ર થશો. તે શાપથી પ્રથમ ઉપબર્હણ ગંધર્વ થયા. ત્યાં બીલંપટ થયા. અને તે પછી દાસીમાં ઉત્પન્ન થયા, તે શાપની નિવૃત્તિ થઈ.

બાવાર્થ:—દેહ છૂટી ગયેલો તેનો કલેશ જણાયો જ નહિ, કેમકે પહેલેથી જ ભગવાનના સંબંધવાળો અને શુદ્ધ સત્ત્વના પરિણામવાળો દેહ તૈયાર હતો. કાળ મને જલદી તે દેહ પાસે લઈ ગયો. ત્યાં મને કાળ લઈ જતો હતો, તે વખતે થોડે દૂર વિમાનની સામે શરીર પણ પાછળ ચાલ્યું. પરંતુ તે શરીર પંચમહાભૂતનું હોવાથી ઘણું ભારે હતું, તેથી પંચમહાભૂતોને આળંગીને વૈકુંઠમાં જવાનું હોવાથી પંચમહાભૂતનું શરીર ત્યાં જ પડી ગયું.

શંકા કરે છે કે યોગ માર્ગમાં બ્રહ્મસંપત્તિ થાય છે ત્યારે તો શરીર રહે છે અને આ શરીર કેમ પડી ગયું? ત્યાં કહે છે કે જે કર્મ વડે આ શરીર આરંભેલું હતું, તેની સમાપ્તિ થઈ; એટલે સમાપ્તિવાચક શબ્દ મૂળમાં નિર્વાણ આપેલો છે, તેથી મોક્ષનો અર્થ પણ થાય છે; તેથી કર્મ પણ મુક્ત થયું. એટલે હવે તે કર્મ ખીન્ન કર્મોની પરંપરાને ઉત્પન્ન કરે નહિ, ત્યાં શંકા કરે છે કે:

શરીરમાં તમામ કર્મ મુક્ત થઈ ગયાં; તેથી તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ તો આકાશવાણીથી ભગવાને વરદાન આપ્યું છે કે આ નિન્દિત લોકને છોડી દઈને તું મારો ભક્ત થઈશ; તે વરદાન પણ નિવૃત્ત થયું. તેથી તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યારે આગળ ભગવાનના સંબંધવાળું શરીર શી રીતે થયું? તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાને જે વરદાન આપ્યું હતું તે દેહથી આરંભેલા કર્મરૂપ નથી, પણ શુદ્ધ ભગવદ્વિયતાનો આરંભ કરનાર કર્મરૂપ છે. તે કર્મની સમાપ્તિ તો જ્યારે દેહનું ગ્રહણ કરે ત્યારે થાય; એટલે તે વરદાનરૂપ કર્મ પણ આરંભેલું થાય, તે વખતે તે વરદાનની સમાપ્તિ થાય. દેહ તો બ્રહ્માંડાત્મક છે. તેની વ્યાવૃત્તિ માટે કહે છે કે તે પંચમહાભૂતોનો દેહ પડી ગયો. (૨૮)

જ્યારે દેહ બ્રહ્માંડાત્મક છે ત્યારે બ્રહ્માણીથી નારદજીની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ? ત્યાં બે શ્લોકથી સમાધાન કરે છે:

કલ્પાન્ત ઇદમાદાય શયાનેમ્મસ્યુદન્વતઃ ।

શિશાયિષોરનુપ્રાણં વિવિશેઽન્તરહં વિમોઃ ॥૨૯॥

સહસ્રયુગપર્યન્તમુત્થાયેદં સિમૃક્ષતઃ ।

મરીચિમિત્રા ઋષયઃ પ્રાણેભ્યોહં ચ જજ્ઞિરે ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્માણનો કલ્પ પૂરો થયો ત્યારે આ જગતને લઈને સમુદ્રના જળમાં પોદેલા નારાયણમાં સવાની ઇચ્છા કરનારા બ્રહ્માણના પ્રાણવાયુની સાથે હું તેના શરીરમાં પેઠા, તેમાં હજાર ચતુર્યુગ (સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા અને કલિયુગ એમ હજાર વખત ગયા) થયા. તે પછી ઊઠીને જગતને સરજવાની ઇચ્છા કરતા બ્રહ્માણના પ્રાણમાંથી મરીચિ વગેરે ઋષિઓ અને હું પણ ઉત્પન્ન થયા.

ભાવાર્થ:—જ્યારે કલ્પનો અંત થાય છે ત્યારે દરેક જગતને પોતાનામાં લઇને નારાયણ ભગવાન પોઠે છે, બ્રહ્માણ પણ નાભિના માર્ગથી ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પછી નારાયણની સાથે એકતાને પામીને હજાર યુગની ચોકડી સુધી બ્રહ્માણ પોઠે છે. ત્યારે આપણા શરીરને પણ નિત્યપણું હોવાથી શયન માટે હું પણ બ્રહ્માણની નાસિકાના વાયુ સાથે તેના શરીરમાં અંદર પેસી ગયો, એટલે વાયુ અંદર પેસે છે અને બહાર નીકળે છે, પણ હું તો ત્યાં અંદર જ રહ્યો. બ્રહ્માણ સમર્થ છે એમ કહેવાથી તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થયેલાને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ બતાવ્યું છે. નારાયણની અંદર બ્રહ્માણ ગયા તેનો વખત હજાર ચતુર્યુગ સુધીનો હતો. ત્યારે રાજસકલ્પમાં ભગવાન તિરોહિત હતા, અને બ્રહ્માણ નીકળ્યા. નીકળીને શયનથી ઊઠીને આ જગતને પહેલાંની માફક સરજવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે સરજવાની ઇચ્છા કરનાર બ્રહ્માણના અવયવોથી મરીચિ જેમાં મુખ્ય છે એવા ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા, અને હું પણ ઉત્પન્ન થયો. તે પ્રસંગમાં “ જોળામાંથી નારદજી થયા ” એવું વાક્ય છે, તેથી નારદજી ભગવાનના ભક્ત હોવાથી તેને બ્રહ્માણએ પોતાના જોળામાં બેસાડેલા છે. તે પછી પ્રજાપતિમાં અંદર પ્રવેશ કરેલો હોવાથી બ્રહ્માના પ્રાણરૂપ, તે તે સ્થળમાં રહેલા ભગવાનના અંશોથી એમ ઉત્પન્ન થયા, એમ સૂચવ્યું છે. (૩૦)

હું ઉત્પન્ન થયો તે પછી પણ તે કૃપા એમની એમ મારામાં રહી, એમ બતાવવા માટે કહે છે:

અન્તર્બહિઃ સ્ત્રીલોકાન્પર્યેમ્યસ્કન્દિતવ્રતઃ ।

અનુગ્રહાન્મહાવિષ્ણોરવિઘાતગતિઃ ક્ષયિત્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્રણ લોકની અંદર અને બહાર હું ભ્રમણ કરું છું. તેમાં ભગવાનનાં દર્શન-રૂપ વ્રત સ્થપિત થતું નથી. અને મહાવિષ્ણુના અનુગ્રહથી ક્યાંય પણ મારી ગતિ અટકતી નથી.

ભાવાર્થ:—જેમ બાલક પુત્ર ઘરની બહાર અને અંદર પણ ફર્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્માંડની અંદર અને બહાર હું ફર્યા કરું છું. અથવા ત્રિલોકીની અંદર અને બહાર ફર્યા કરું છું. અથવા બહાર તો દરેક ફર્યા કરે છે, એ ન્યાયથી બહાર ફરવું તો સંભવે છે. તે દરેકને જાણવામાં હોય તે માટે અંદર પણ ફર્યા કરું છું એમ કહેવું છે. ત્રીલોકોના એ સ્થળે દ્વિતીયા વિભક્તિ છે તે અત્યંત સંયોગના અર્થમાં છે; એટલે માસમઘીતે (આખો મહિનો ભણે છે) ત્યાં દ્વિતીયા વિભક્તિથી આખો માસ અસ્થપિત અધ્યયન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે અહીં ત્રણલોકવાચક શબ્દની દ્વિતીયા વિભક્તિથી

દરેક સ્થળે અસ્ખલિત કરવું સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે એમ દરેક સ્થળે ફરવાથી શું થયું ? ચૈતન્ય વગરના વાયુ વગેરેનું ભ્રમણુ પણ તેવી રીતે થાય છે, ત્યારે તમે ચેતન છો તે ફરો તેમાં નવાઈ શી ? તેનું સમાધાન કરે છે કે હું જ્યાં ફરું છું ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન થવારૂપ વ્રત અસ્ખલિત રહે છે. અર્થાત્ દરેક સ્થળે મને ભગવાનનું દર્શન થાય છે. ભગવાન દરેક સ્થળે વિદ્યમાન હોવાથી અમુક દેશમાં ભગવાનનું દર્શન થાય અને અમુક દેશમાં થાય નહિ તેમ નથી. ભક્તોએ ભક્તિથી દરેક સ્થળે દર્શન કરવું જોઈએ. તેથી જે સ્થળમાં ભગવાનનું દર્શન થાય નહિ, તે સ્થળથી જ વ્રતની હાનિ થાય છે. માટે મને તો દરેક સ્થળે ફરવામાં ભગવાનનું દર્શન થતું હતું; તેથી વ્રતની હાનિ નથી.

શંકા કરે છે કે મચ્છર માકડ વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓના હૃદયમાં પણ ભગવાન તો રહેલા છે, તેથી તેવા સ્થળમાં તમારી ગતિ કેવી રીતે થાય અથવા ત્યાં ભગવાનનું દર્શન થાય ? ત્યાં કહે છે કે મહાવિષ્ણુના અનુગ્રહથી મારી ગતિનો કયાંય વિઘાત થયો નહિ; એટલે દેશ અને કાલથી જેનો પરિચ્છેદ થાય નહિ તે વ્યાપક કહેવાય છે, તેથી વિષ્ણુ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે, અને અહીં તો મહાવિષ્ણુ કહેલા છે, તેથી કોઈ વસ્તુથી પણ તેનો પરિચ્છેદ નથી એમ બતાવ્યું છે. તેનો અનુગ્રહ પણ તેવો જ હોય છે, માટે જેનો વિઘાત થતો નથી, એવી મારી ગતિ છે; તેથી ક્યારે પણ કોઈપણ સ્થળમાં હું અટકતો નથી. (૩૧)

એવી રીતે સત્સંગ દ્વારા શ્રવણથી લઈને સર્વત્ર ભગવાનનું દર્શન થાય છે ત્યાંસુધી એક શ્રવણભક્તિ કહેલી છે, હવે ભગવાનની કૃપા વડે કીર્તનભક્તિનો આરંભ કરેલો છે એમ કહે છે:

દેવદત્તામિમાં વીળાં સ્વરબ્રહ્મવિભૂષિતામ્ ।

મૂર્ચ્છયિત્વા હરિકથાં ગાયમાનશ્ચરામ્યહમ્ ॥ ૩૨ ॥

શાબ્દાર્થ—નાદરૂપી બ્રહ્મથી શોભા પામેલી અને દેવતાઓએ આપેલી આ વીણાને સંગીતશાસ્ત્રે ખતાવેલી મૂર્ચ્છનાને પ્રાપ્ત કરાવીને હું હરિકથાનું ગાન કરતો કરતો રૂપાં કરું છું.

ભાવાર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં દેવતાએ કરેલાં વિધોની ક્યારે પણ સંભાવના થાય એવી શંકા દૂર કરવા માટે કીર્તનના અંગભૂત વીણા દેવતાઓએ આપેલી છે; તેથી દેવતાઓ વિદ્ધ કરે તેમ નથી. તે દેવોએ આપેલી વીણા વેદ વડે પુરાય છે; તેથી તેમાં આંગળીઓ વગેરે ચલાવવાનો પ્રયાસ પણ કરવો પડતો નથી. પણ વગેરે સ્વરોથી વીણા સુશોભિત છે અને નાદબદ્ધરૂપ સ્વરો છે.

તેથી વિશેષ કરીને વીણા સુશોભિત છે. તેવી વીણાને મૂર્છના પ્રાપ્ત કરાવીને હું હરિકથા કરું છું. સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્વરોની મૂર્છના જેવી રીતે બતાવેલી છે, તે પ્રમાણે મૂર્છનાને પ્રાપ્ત કરાવીને વગાડું છું; તેથી તેમાં રસનો આવિર્ભાવ થવાથી કીર્તન કરવામાં મને શ્રમ જણાતો નથી. વગર મહેનતે કીર્તન થાય છે; તે માટે વીણામાં મૂર્છના પ્રાપ્ત કરાવીને હરિકથાનું ગાન કરતો ફરું છું. જગતમાં ફર્યા કરવું એ પણ કીર્તનમાં એક અંગરૂપ છે. (૩૨)

અહીં શંકા થાય છે કે પહેલાં શ્રવણભક્તિ કરતા હતા ત્યારે ફરતા હતા અને હવે કીર્તનભક્તિ કરો છો ત્યારે પણ ફરો છો, તો પહેલાં કરતાં હાલમાં વધારે શું થયું ? ત્યાં કહે છે:

પ્રગાયતઃ સ્વર્ચાર્યાણિ તીર્થપાદઃ પ્રિયશ્રવાઃ ।

આહૂત ઇવ મે શીઘ્રં દર્શનં યાતિ ચેતસિ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રભુના પરાક્રમનું ગાન કરતા એવા મારા ચિત્તમાં બોલાવેલા બાણ કે હોય, તેવી રીતે ભગવાન જલદી પધારે છે. તે ભગવાનના ચરણક્રમણમાં તીર્થરૂપ સત્પુરુષો રહેલા છે, તેમ ભગવાનને પોતાને પણ યશ પ્રિય છે, માટે જલદી પધારે છે.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં જે ભગવાનનાં દર્શન કરવા માટે મોટો યત્ન કરેલો હતો, તે ભગવાન હમણાં પોતાની મેળે જ દર્શન આપી રહ્યા છે. ત્યાં કારણ કહે છે કે જે મનુષ્ય પોતાનાં પરાક્રમેનું વિશેષથી ગાન કરે છે, તેને આગળ ઉપર ગાન કરતાં કરતાં ભગવાનના પરાક્રમેનું અસ્ફુરણ (સ્ફૂર્તિ ન થવી તે) ન થાય તો વધારે સારું એમ ધારીને વીર્યોની સ્ફૂર્તિ થવા માટે અને બીજા વિષયોનો સંચાર તેના હૃદયમાં ન થાય તે માટે ભગવાન પોતે જ તેના હૃદયમાં પધારે છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે બીજાને ભગવાનનો યશ સંભળાવવો તે કીર્તન-ભક્તિ કહેવાય છે, અને નારદજી તો એકલા પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા, તેથી સાંભળનાર કોઈ ન હોવાથી શ્રોતારૂપ અંગ વગરનું કીર્તન ફલને માટે કેમ થાય ? એટલે શ્રોતારૂપ અંગવગરના કીર્તનનું ફલ સિદ્ધ કેમ થાય કે જેથી ભગવાન હૃદયમાં પધારે ?

એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તીર્થરૂપ સત્પુરુષો ભગવાનના ચરણ-ક્રમણમાં રહે છે, એટલે જે પુરુષો સાચુજ્યમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તમામ પુરુષો ભગવાનના ચરણારવિદમાં રહે છે. તેમ જ બીજા પણ પ્રભુની ભક્તિને વશ થઈને ચરણારવિદમાં રહેલા છે; કેમકે ભક્તિનો ગુણ જ તેવો છે. તે ચરણારવિદને હૃદયમાં પધરાવીને ગાન કરે છે. અને સાંભળનારા સત્પુરુષો

ત્યાં વિદ્યમાન છે, માટે કીર્તનભક્તિનું અંગ ત્યાં નથી એમ ન કહેવું; તેથી કીર્તનભક્તિ સાંગસિદ્ધ છે અને તે કીર્તન સદ્ગુણપણ્થુ થયું છે. શંકા કરે છે કે ભગવાન તેવી રીતે સર્વ સામગ્રીને તૈયાર શામાટે કરે છે? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને કીર્તિ પ્રિય છે; તેથી કીર્તિનું સંપાદન કરવા માટે દરેકની તૈયારી કરે છે. આગળ ભગવાનનાં પરાક્રમોની સ્ફૂર્તિ ન થાય ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે, તે ભગવાનને યોદ્ધાવવા જેવું થાય છે. અને પ્રભુને કીર્તિ પ્રિય હોવાથી ભક્ત યોદ્ધાવે ત્યારે પધારવું જ બેઠાએ; તેથી પોતે પધારે છે. (૩૩)

આમ પરિકરસહિત કીર્તનનું નિરૂપણ કરીને દરેક સ્થળે લોકમાં કીર્તનની પ્રસિદ્ધિ થવા માટે તેમાં કીર્તનરૂપ વિષયનું વર્ણન તમારે કરવું, એવા અભિપ્રાયથી અનુવાદ કરીને કીર્તનને સ્થિર કરે છે:

एतद्ध्यातुरचिस्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ।

भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છા વડે જેનું ચિત્ત વારંવાર આતુર થયેલું છે તેઓને, સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવા માટે વહાણરૂપ, ભગવાનના ચરિત્રનું વર્ણન મેં જોયેલું છે.

ભાવાર્થ:—વિષયોના સ્પર્શની ઇચ્છાથી જેનું ચિત્ત આતુર થયેલું છે, તેઓને ભગવાનનાં ચરિત્રોનું વર્ણન કરવું એ જ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે વહાણુ જોયેલું છે. મૂળમાં **एतद् (આ)** એમ કહેલું છે, તેથી નારદજી વ્યાસજીને એવું સૂચન કરે છે કે હું જેવી રીતે કીર્તન કરું છું તેવી રીતે કીર્તન કરવું. એ કીર્તન સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવામાં વહાણરૂપી છે. મૂળમાં નિશ્ચયવાચક **हि** અવ્યય લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે આની પહેલાંના શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, ભગવાનના ચરણારવિંદમાં સત્પુરુષો રહેલા છે, તે કીર્તનોનું શ્રવણ કરે છે. તેમ જ ભગવાનને કીર્તિ પ્રિય છે, તેથી કીર્તિનું સંપાદન કરવા માટે ભગવાન દરેક સિદ્ધ કરી આપે છે. એ દરેક કારણો કીર્તન કરવામાં સમજવાનાં છે, એમ બતાવ્યું છે. મૂળમાં વિષયવાચક **मात्रा** શબ્દ આપેલો છે; તેનો અર્થ એવો થાય છે કે મા એટલે માયા અને જ્ઞા એટલે રક્ષા કરનાર, અર્થાત્ વિષયોમાં માયાનું રક્ષણ થઈ રહ્યું છે; તેથી જે વિષયાસક્ત હોય છે તેના ઉપર માયાનું બળ સારી રીતે ચાલે છે, એમ સૂચવ્યું છે. તે વિષયોના સ્પર્શ માત્રની ઇચ્છા થવાથી માયામાં ડૂબે છે. મૂળ શ્લોકમાં **मात्रास्पर्श** શબ્દ લખેલો છે, તેનો વ્યંગ્યાર્થ (જે અભિપ્રાયથી શબ્દનો ઉચ્ચાર થયો હોય તેનો બીજો અર્થ થવાથી અન્ય અભિપ્રાય નીકળે છે તે શબ્દ વ્યંગ્ય કહેવાય છે) કરતાં માત્રાની સાથે સ્પર્શની ઇચ્છા એવો અર્થ થવાથી વિષયોને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છામાં મહાપાતકપણું સૂચ-

વેલું છે. તેવા મહાપાતકીનો ઉદ્ધાર બીજી કોઈ રીતથી થઈ શકે તેમ નથી, અને ભગવાનનાં ચરિત્રોનું વર્ણન તમે કરશો તો તેવા મહાપાતકીઓને પણ શ્રવણ થવાથી તેનો ઉદ્ધાર થશે. જે તમે પ્રભુનાં ચરિત્રોનું વર્ણન નહિ કરો તો, જેમ મહારોગ થયો હોય અને તેનો ઉપાય કાંઈ થઈ શકે નહિ તેમ વિષયાસક્તિરૂપ મહારોગ તો સર્વને થયેલો છે, તેથી પરલોકના સાધનમાં કોઈ તરેહની પ્રવૃત્તિ કાંઈ પણ થશે નહિ. કદાચિત ભગવાનનાં ચરિત્ર સિવાય બીજાં સાધનમાં પ્રવૃત્તિ થશે, તો જેમ શરીરમાં તાવ વ્યાપેલો હોય તે વખતે પથ્ય અન્ન જમવાથી પણ વિશેષ તાવ ચઢે છે તેમ બીજાં સાધનોથી તો સંસારરૂપી રોગ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. અને ભગવાનનાં ચરિત્રના શ્રવણને તો વિષય સિદ્ધ કરવાપણું છે જ નહિ; તેથી કદાચ વિષય પ્રાપ્ત થાય તો પણ જેનું ચિત્ત ભગવચ્ચરિત્રમાં લાગી ગયેલું છે, તે તેથી વારંવાર તેનું વર્ણન કર્યા કરે છે; માટે વિષયમાંથી તેની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ જવાથી તેને વિષય પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેને બાધકતાં નથી; કેમકે તેમાં તેની આસક્તિ થતી નથી. માટે ભગવાનનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવારૂપ આ ઉપાય સુખ વડે સંસારને તારનારા તરીકે મેં જોયો છે. તેને સાધનપણાનો અનુવાદ કરીને તેનું રૂપ કહે છે કે ભગવાનનાં ચરિત્રનું વર્ણન સાંભળીને પછી વર્ણન કરવું એ સંસારને તારનાર ઉપાય છે. (૩૪)

ભગવાનનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવું એ કલ્યાણનો દેખીતો ઉપાય છે એમ કહેતા નારદજી બીજાં સાધનો તેવાં નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:

યમાદિભિર્યોગપથૈઃ કામલોભહતો મુહુઃ ।

મુકુન્દસેવયા યદ્વત્તથાઽઽત્માઽન્દ્રા ન શામ્યતિ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—મુકુંદ ભગવાનની સેવા વડે સાક્ષાત્ જેનું અંતઃકરણ શાંત થાય છે તેનું કામ લોભથી હુણાયેલું અંતઃકરણ, યમનિયમાદિક યોગના માર્ગ વડે સાક્ષાત્ શાંત થતું નથી.

ભાવાર્થ:—ચિત્તના સાધન માટે જ યોગ પ્રવર્તેલો છે. પાતંજલ યોગ-સૂત્રમાં પણ કહેલું છે કે “ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવો તે યોગ છે.” તોપણ જ્યારે ચિત્ત સ્વસ્થ હોય ત્યારે જ તે યોગ થવાનો સંભવ છે. પ્રાણીઓનું અંતઃકરણ તો મરેલું છે. તે અંતઃકરણને કામદેવે બાળી નાખ્યું છે અને લોભથી તે ટૂંકી ગયેલું છે. તેવા અંતઃકરણને તો મૃતસંજીવિની (મરેલાંને જીવતાં કરનારી વિદ્યા) વિદ્યાથી જીવતું કરી શકાય છે. યમનિયમ વગેરે તો યોગના માર્ગો છે. તેમાં ચાલવાને જે સમર્થ હોય છે, તેને ઇષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે. આ અંતઃકરણ વારંવાર કામ અને લોભથી હુણાયેલું છે એમ

કહ્યું છે; તેથી કામ અને લોભને અંતઃકરણ પરવશ થયું છે એમ બતાવ્યું છે. કામ અને લોભનું બીજ અંદર રહેલું છે અને ક્રોધાદિકનું બીજ બહાર રહેલું છે; તેથી તે કામ અને લોભ એ બન્નેનું જ ગ્રહણ કરેલું છે. મુકુંદ ભગવાન સંસારમાં ડૂબેલા મનુષ્યોને મોક્ષ આપનાર છે, અને મરેલાઓને જીવતા પણ કરે છે; તેથી ભગવાનને “મુકુંદ” કહેવાય છે. તે મુકુંદ ભગવાનની સેવા સંસારરૂપી રોગને દૂર કરનારી છે. ભગવાનનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાન અંદર પ્રવેશ કરે છે અને ભગવાન હૃદયમાં પધારે ત્યારે ચિત્ત પ્રભુની સેવા કરે છે. જો કે યોગમાં પણ ભગવાનનો આશ્રય રાખેલો હોય, તો તે યોગ પણ ક્રમે કરીને અંતઃકરણને શાંત કરે છે. પરંતુ સેવા તો સાક્ષાત્ જ અંતઃકરણને શાંત કરે છે; કારણ કે યોગની સેવા કરવા કરતાં, યોગના ધ્યેય મુકુંદ ભગવાનની સેવા કરવી તે ઉત્તમોત્તમ છે. મૂળ શ્લોકમાં અંતઃકરણને કહેવા માટે આત્મા શબ્દ કહેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ભગવાનની સેવાની ભાવના કરવાનું લખેલું છે, તે ભગવાન દરેકના આત્મા છે; તેથી આત્મા હોય તે આત્માને જલદી શાંત કરી શકે છે. એમ સંજ્ઞતીય-પણું બતાવવા માટે અંતઃકરણનો વાચક “આત્મા” શબ્દ મૂકેલો છે. (૩૫)

નારદજીએ કહ્યું તેનાથી પણ કાંઈક રહસ્ય (છાનુ) રહી ગયું હશે? તેવી આશંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે ઉપસંહાર કરે છે:

सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्ठोऽहं त्वयाऽनघ ।

जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चाऽऽत्मतोषणम् ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—હું પાપરહિત વ્યાસજી, મારા જન્મને કર્મની ગુપ્ત હકીકત તમે પૂછેલી હતી તેમ જ તમારા અંતઃકરણમાં સંતોષ કેમ થાય એમ પણ તમે પૂછ્યું હતું. તે આ તમામ તમને કહી સંભળાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—નારદ પોતાથી જ મોટા છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; એટલે દુનિયાં તો એમ જ જાણે છે કે નારદજી પહેલેથી જ આવા મોટા હશે. પણ મેં તો તમોને કહ્યા પ્રમાણે કલેશ જ અનુભવ્યો છે. ને તમામ મારી ગુપ્ત હકીકત તમને કહી છે. તમને પણ ચિત્તમાં જે ઉદ્વેગ થયો તેનું કારણ પણ કહ્યું છે. મારી આટલી મોટાઈ અને તમને ચિત્તમાં ખેદ થયો તે તમામમાં ભગવાન જ કારણરૂપ છે. આ ગુપ્ત વૃત્તાંત કહેવામાં કારણ એટલું જ છે કે ભગવાનનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં ભગવાન પ્રસન્ન થાય, અથવા તમારા અંતઃકરણમાં સુખ ઉત્પન્ન થાય. (૩૬)

નારદજી હજી સુધી પણ સાધનમાં પરાયણ છે, એમ બતાવવા માટે સૂતપીરાણિક શૌનકને કહે છે:

સ્ત ઉચ્ચ ।

एवं सम्भाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् ।

आमन्त्र्य वीणां रणयन् ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન નારદજી એવી રીતે વાસવીના પુત્ર વ્યાસજીને કહીને તેની રજા લઇને વીજાને વગાડતા, ઇચ્છાનુસાર આસતા થકા રવાના થઈ ગયા.

ભાવાર્થ:—નારદજી પોતે ભગવદ્રૂપ હોવાથી વ્યાસજી પાસેથી કાંઇ બહલો લેવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી, એમ બતાવવા માટે નારદજીને અહીં ભગવાન કહેલા છે. નારદજી પધાર્યા ત્યારે વ્યાસજી તેને વળાવવા ગયા નહિ; તેથી તે વાસવીના પુત્ર છે એમ કહીને વિવેકરહિતપાત્રું બતાવ્યું છે. નારદજીએ આની પહેલાના શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે પરસ્પર સંભાષણ થયું, તેના અંગરૂપ છે, એમ કહીને “હવે હું જાઉં છું” એમ રજા લઇને ભક્તિ-માર્ગ જ સત્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વીજા વગાડતા વગાડતા ગયા. નારદજી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર છે; તેથી પાછા આવવાની સંભાવના નથી. નારદજી મુનિ હોવાથી મનન કરીને દરેક હકીકત જાણે છે; માટે દરેક કામ કરીને ગયા છે. (૩૭)

નારદજી ગયા પછી વ્યાસજીના હૃદયમાં પણ ભક્તિમાર્ગ આવ્યો, એવા અભિપ્રાયથી નારદજીનું વર્ણન કરે છે:

अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायन्माष्यन् गिरा तन्त्रया रमयत्यातुरं जगत् ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—આશ્ચર્યથી કહે છે કે આ નારદજી ધન્ય છે; કારણ કે ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરતા તેના મદમાં મત્ત થઈ જાય છે, અને આતુર જગતને પોતાની વીજાના નાદથી રમાડે છે.

ભાવાર્થ:—નારદજી દેવર્ષિ છે એમ કહેવાથી દેખીતું કૃણ સિદ્ધ થયું છે; કારણ કે ઠાસીપુત્રમાંથી નારદજી દેવોના ઋષિ થયા છે, એમ બતાવ્યું છે. ગાન કરતાં કરતાં પોતે મદોન્મત્ત થઇ જાય છે, એમ કહેવાથી સ્વતંત્ર ભક્તિ બતાવી છે. આ જ પરોપકાર છે, એમ જાણ્યું છે. તે માટે કહે છે કે આતુર જગતને નારદજી રમાડે=આનન્દ પામડે છે. (૩૮)

હતિ મીભાગવત યુગોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કંધમાં
મધ્યમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત પદ્ય અધ્યાય સંપૂર્ણ

૧. જે ભક્તિના આવેશથી લોક અને વેદની અપેક્ષા (પરવા) છૂટી જાય અને આવેશમાં જ મગ્ન થઇને ભક્ત થેલા જેવો થઇ જાય, તે સ્વતંત્ર ભક્તિ કહેવાય છે.

અધ્યાય ૭ મે।

एवं त्रिभिर्मध्यमस्य स्वातन्त्र्येण निरूपणात् ।
 नारदव्याससंवादं निरूप्याथोत्तमाभिधा ॥ १ ॥
 त्रयोदशभिरध्यायैः साधकोऽयं प्रजापतिः ।
 स्वतन्त्र उत्तमस्यैव साधिकोऽयं निरूप्यते ॥ २ ॥
 द्वादशाङ्गैश्च सहितो ऋषिकारो निरूप्यते ।
 हेतुः षड्भिर्विरक्तिश्च तथा स्वातन्त्र्यमन्तिमे ॥ ३ ॥
 हेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः सामान्यः स त्रिधा मतः ।
 विशेषः पञ्चधा प्रोक्तः सप्तमे त्रितयं जगौ ॥ ४ ॥

એવી રીતે ત્રણ અધ્યાય વડે મધ્યમ પ્રકરણનું સ્વતંત્રપણાથી નિરૂપણ કરવાથી તેમાં નારદજી અને વ્યાસજીના સંવાદનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉત્તમ પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે (૧) તેર અધ્યાયથી ઉત્તમ પ્રકારનું નિરૂપણ છે; કારણ કે જેનું ભાગવતમાં વર્ણન થાય છે તે ભગવાન, દીન-પણાથી સાધારણરૂપે રહેલી પ્રજાનું ચોતરફથી રક્ષણ કરે છે. અને અધિકાર સ્વતંત્રપણાથી ઉત્તમ છે. જો કે મધ્યમ પ્રકરણમાં પણ દરેક સિદ્ધ કરનાર તો ભગવાન જ હતા, તોપણ નારદજીને દીન પ્રજાપણું ન હોવાથી, પ્રજાના પતિ તરીકે ભગવાનનું સાધકપણું નથી. પ્રથમ પ્રકરણમાં અધિકારને સ્વતંત્રતા નથી અને આ પ્રકરણમાં તો પ્રજાના પતિ હોવાથી ભગવાન સાધક છે અને શ્રોતા તથા વક્તાનો અધિકાર સ્વતંત્ર છે; તેથી આ પ્રકરણને ઉત્તમ-પણું છે. (૨) બાર અંગ સહિત અધિકારનું નિરૂપણ છે; તેથી આ પ્રકરણના તેર અધ્યાય છે: એટલે બાર અધ્યાય અંગના અને એક અધ્યાય અંગીનો એમ તેર અધ્યાય છે. તેમાં છ અધ્યાયથી અધિકારનું કારણ છે અને છ અધ્યાયથી વેરાગ્ય છે; અને છેલ્લા છ અધ્યાયથી અધિકારની સ્વતંત્રતાનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૩) સાતમા અધ્યાયથી બારમા અધ્યાય સુધી હેતુના છ અધ્યાય છે. તેમાં સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે ભેદ છે. ત્યાં સામાન્ય હેતુ ત્રણ પ્રકારનો છે અને વિશેષ હેતુ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં સામાન્ય હેતુના ત્રણ ભેદ સાતમા અધ્યાયમાં કહેલા છે અને બાકીના પાંચ અધ્યાય-માં પાંચ ભેદ વિશેષ હેતુના કહેલા છે. (૪)

આ પ્રકરણમાં કથાના શ્રવણ અને કીર્તનરૂપ ઉત્તમ અધિકારનું નિરૂપણ સ્વતંત્રપણે કરવાનું છે. તેમ હેતુ અને વૈરાગ્યથી સહિત હોય તારે ઉત્તમ અધિકારી થાય છે. તેમાં હેતુ ભગવાન છે; કારણ કે મોટા શ્રોતા તરીકે ભાગવતના શ્રોતા પરીક્ષિતનું ભગવાને પાલન કર્યું છે. ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ છે (એમ બારમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે.) અને દરેકને શોધવા યોગ્ય છે (એ અગિયારમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે.) સર્વને મુક્તિ આપનાર છે (એ દશમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે.) સર્વને જ્ઞાન આપનાર છે (એ નવમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે). દરેકને દરેક દુઃખની નિવૃત્તિ કરીને ભક્તિને આપનાર છે (એ આઠમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે). અને ભક્તોના મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છે (એ સાતમા અધ્યાયનો અભિપ્રાય છે.) તે ભગવાન પોતે ઉદમ કરીને મોટા પ્રયત્ન વડે જેનું પાલન કરે છે, તે મૂલથી જ ભાગવતનું શ્રવણ કરવામાં મુખ્ય અધિકારી છે. એમ છ અધ્યાય વડે નિરૂપણ કરાય છે. ભાગવતના અધિકારીનું નિરૂપણ કરવાનું છે, તેથી શ્રીભાગવતનું અને તેના વક્તાનું નિરૂપણ પહેલાં કરવું જોઈએ; માટે સાતમા અધ્યાયમાં શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ, શ્રીભાગવતની પ્રવૃત્તિ અને ભક્તોના મનોરથનું પૂર્ણ કરવું છે, તેનું નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં શૈનક ઋષિ પ્રથમ શ્રીભાગવતની ઉત્પત્તિ વિશેનો પ્રશ્ન કરે છે:

શૈનક ઉવાચ ।

નિર્ગતે નારદે મૃત ભગવાન્પ્રાદરાયણઃ ।

શ્રુત્વા તુ તદભિપ્રેતં તતઃ કિમકરોઽભિભુઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સત્, નારદજી ગયા પછી ભગવાન પ્રાદરાયણ વ્યાસજીએ તેનો અભિપ્રાય સાંભળીને તે પછી સમર્થ વ્યાસજીએ શું કર્યું ?

ભાવાર્થઃ—વ્યાસજીને ભગવાન કહેવાથી તેની સહજશક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રાદરાયણ કહેવાથી આવેલા તપની શક્તિ બતાવી છે; એટલે વ્યાસજી તો બાર બારને નિર્વાહ કરનાર છે, તેથી તેનું નામ “પ્રાદરાયણ” પડેલું છે. ભગવાનના ગુણોનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે તેવો ગ્રંથ કરવો છે, એવો અને વિશેષ હેતુ પાંચ પ્રકારનો છે; એમ આઠ ભેદ થવાથી આઠ અધ્યાય જોઈએ; એવી શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ કરે છે કે સાતમા અધ્યાયમાં શ્રી ભાગવતની ઉત્પત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને ભક્તોનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો છે; એટલે અત્યંતમાને હોડાવવાથી, ભીમ તથા દ્રૌપદી વગેરેનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો, એ ત્રણ સામાન્ય હેતુ આ સાતમા અધ્યાયમાં બતાવ્યા છે. જો કે ભક્તનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો એ વિશેષ હેતુ છે, તેપણ દેહની રક્ષા કરવાપાત્રું છે; તેથી તેને સામાન્ય હેતુપાત્રું છે. અને વિશેષ હેતુના પાંચ ભેદ આઠમા અધ્યાયથી તે બારમા અધ્યાય સુધી પાંચ અધ્યાયમાં છે.

નારદજીનો અભિપ્રાય સાંભળ્યા પછી વ્યાસજીએ શું કર્યું, એ શૈનકના પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે. (૧)

નારદજીના વચન પછી ભગવાનની ઇચ્છાનો નિર્ધાર કરવા માટે વ્યાસજીએ સમાધિ કરી, તેમાં શુદ્ધ દેશમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે, અને દેશની શુદ્ધિ દેવતાના પૂજન યજ્ઞનથી થાય છે; તે માટે વ્યાસજીના રહેવાના સ્થાનકને દેવતાના યજ્ઞ તરીકે સૂત પૌરાણિક કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

ब्रह्मणयां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।

शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्धनः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રાહ્મ નદી સરસ્વતીના પશ્ચિમ તરફના કિનારા ઉપર શમ્યા-પ્રાસ નામનો આશ્રમ, ઋષિઓના યજ્ઞને વધારનારો હતો.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મણ્યાં સરસ્વત્યાં જે સમગ્ર વિભક્તિ સમીપના અર્થમાં છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે જે નદીની દેવતા બ્રહ્મા છે, તે સરસ્વતી નદીના સમીપમાં વ્યાસનો આશ્રમ હતો. અને તે જ સ્થળમાં વેદાદિક વિદ્યાથી સ્ફૂર્તિ સહજ થાય તેમ છે. તે નદીની પશ્ચિમ તરફ તે આશ્રમ હતો; એટલે જ્યાં દેવયજ્ઞન હોય ત્યાં પૂર્વ ભાગમાં નદી હોવી જ એમ છે, તે તૈત્તિરીય ઉપ-નિષદ્ધના છઠ્ઠા અષ્ટકમાં લખેલું છે કે “આગળ જેને હવિષ્ય છે તે દેવયજ્ઞન કહેવાય છે. તે યજ્ઞનને જે હોતા હોય છે તે પ્રાતઃકાળમાં કાંઈપણ બોલ્યા સિવાય અગ્નિ, જલ અને સૂર્યનાં ચોતરફથી દર્શન કરે છે.” આવા વ્યાસજીના આશ્રમનું નામ “શમ્યાપ્રાસ” હતું. યજ્ઞમાં ગદાના આકારવાળું એક લાકડાનું આયુધ થાય છે તેને શમ્યા કહેવાય છે. તે શમ્યા બલાત્કારથી જ્યાં નખાય છે તે “શમ્યાપ્રાસ” કહેવાય છે. અને તે સ્થાન અગ્નિનું ઘણું જ પ્રિય બને છે; ત્યારે જ ગૃહસ્થાશ્રમનો અગ્નિ પોતાના સ્થાનકરૂપ કુંડમાંથી નિકળીને શમ્યાને ફેંકવાના સ્થાનક સુધી અંગારરૂપે બહાર પડે છે. અથવા શમ્યાને પડવાના સ્થાનથી આગળ વધારે દેશમાં અગ્નિ જાય છે તે પણ “શમ્યાપ્રાસ” કહેવાય છે. અથવા તો જે સ્થાનથી શમ્યા ફેંકાય છે તે પણ “શમ્યાપ્રાસ” કહેવાય છે. તે સ્થાનનું બલ એવું છે કે તે ઋષિઓના યજ્ઞને વધારી દે છે. (૨)

એમ વ્યાસજીના આશ્રમનું દેવયજ્ઞ તરીકે નિરૂપણ કરીને હવે વ્યાસ-જીની સમાધિ કહે છે:

तस्मिन्स आश्रमे क्वासो बद्रीखण्डमण्डिते ।

आसीनोऽप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् ॥ ૩ ॥

શંખદાર્થ:—બોરડીના વૃક્ષોથી સુશોભિત એવા પોતાના તે આશ્રમમાં બેઠેલા વ્યાસજીએ જળનું આચમન કરીને સમાધિમાં મનને સ્થિર કર્યું.

ભાવાર્થ:—પોતાનો આશ્રમ કહેવાથી પરાધીનપણું ન હોવાથી તે નિર્ભય-પણે ચિત્તની પ્રસન્નતા થવામાં કારણભૂત છે. મૂળમાં વ્યાસજી કહેવાથી તે પોતે જ અધિકારી છે એમ સૂચવ્યું છે. બદરીવૃક્ષ (બોરડી) અમૃતનું સ્થાનક છે, અને તેથી તે પરમ આનંદને આપનાર છે. તે વૃક્ષોનો સમૂહ વ્યાસજીના આશ્રમમાં છે. બદરીવૃક્ષ એવો પણ પાઠ છે. તે પાઠને અનુસરીને એવો પણ અર્થ થાય છે કે બદરીવૃક્ષના ભાગથી તેમનો આશ્રમ શોભિત છે. આવી રીતે આશ્રમનું નિરૂપણ કરવાથી તે તપનું સ્થાન અને મોક્ષનું સ્થાન છે, એમ જણાવ્યું છે. તે સ્થાનમાં વ્યાસજી બેઠેલા છે; અને દરેક દેવતાની પ્રસન્નતા રાખવા માટે આચમન કર્યું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “જે ત્રણ વખત આચમન કરે છે, તે આચમનથી વેદની ઋચાઓને તૃપ્ત કરે છે” માટે યોગ દ્વારા વ્યાસજીએ મનને સિદ્ધ કરેલું છે. તે યોગમાં કહેલા માર્ગ સિવાય સ્વતંત્રપણાથી મન સિદ્ધ કરેલું છે. એટલે નારદજીએ જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં ભગવાનને જે અભીષ્ટ હશે, તેનું સ્કુરણ થશે એવી બુદ્ધિ વડે વ્યાસજીએ પોતે મનને સ્થિર કરેલું છે. (૩)

વ્યાસજીએ સમાધિ કરી, ત્યારે સમાધિભાષામાં આવનાર તમામ પદાર્થની સ્ફૂર્તિ થઈ છે; માટે તે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવા માટે પહેલાં તે સ્પુરિત થયેલા પદાર્થોના અધારભૂત મનનું વર્ણન કરે છે:

મક્તિયોગેન મનસિ સમ્યક્ પ્રણિહિતેઽમલે ।

અપદ્યત્પુરુષં પૂર્ણં માયાં ચ તદુપાશ્રયામ્ ॥ ૪ ॥

શંખદાર્થ:—ભક્તિયોગ વડે શુદ્ધ થયેલા મનને સારી રીતે સ્થિર કર્યું ત્યારે શ્રીપુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં, અને તેના આશ્રમમાં રહેલી માયાને પણ જોધ.

ભાવાર્થ:—વાયુને વશ કરીને પ્રાણાયામ દ્વારા મનને સ્થિર કરતો યોગમાર્ગ ગણાય છે, અને ભક્તિમાર્ગ વડે મન સ્થિર કરાય તો નારદજીને જેમ ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થઈ તેમ ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થાય તેમ કહેવા માટે ભક્તિયોગથી મનને સ્થિર કર્યું છે. મનમાં કોઈ ભત્તની કામના નથી, તેથી તે નિર્ભય છે. પોતાનામાં વ્યાસજીએ જોયું કે બ્રહ્મ સાકાર અને શુદ્ધ છે; તેની ઉત્તમ શક્તિ માયા છે; તે માયા વડે સર્વ સ્થળે સારી રીતે મોહ થાય છે; અને પ્રભુની સાક્ષાત્ ભક્તિ તે માયાથી છોડાવનારી થાય છે, એમ સમાધિમાં જોયું; તેમ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુનાં દર્શન થયાં.

મૂળમાં પુરુષપદ લખ્યું છે તેનો અર્થ ‘‘તમામની પૂર્વે રહેલા હોય છે’’ એમ થાય છે; માટે પૂર્ણ પદ લખેલું છે તે પ્રયોજન વગરનું છે; એવી રીતે

અરુચિ થાય તો પૂર્ણ પદનો અભિપ્રાય લઇને બીજો અર્થ કરે છે કે જીવોના સમૂહોથી વ્યાપ્ત અથવા કરોડો પ્રજાઓથી વ્યાપ્ત પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શન થયાં, અને ભગવાનના જ સુખ આશ્રયવાળી માયાને પણ દીઠી. (૪)

વ્યાસજીએ સમાધિભાષામાં તે માયાનું કાર્ય પણ જોયું તે કહે છે:

યયા સમ્મોહિતો જીવ આત્માનં ત્રિગુણાત્મકમ્ ।

પરોડપિ મનુતેડનર્થ તત્કૃતજ્ઞાભિપચતે ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે માયાથી સારી રીતે મોહ પામેલો જીવ, માયાથી પર છે તોપણ પોતાને ત્રણ ગુણવાળો માને છે અને માયાએ કરેલા જન્મમરણાદિક અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે કે આ તમામ પ્રપંચ પણ માયાનું કાર્ય છે, તોપણ પ્રપંચમાં સાધનપણાથી માયા આવે છે અને જીવને મોહ કરવામાં તો તે કર્તાપણાથી સ્વતંત્ર છે; તે માટે માયાનું કાર્ય મોહ કહેલો છે. ખરી રીતે તો જીવ પણ પ્રજા જ છે; તેથી તે પર છે; એટલે પ્રકૃતિને કાબૂમાં રાખનારો છે. તોપણ સત્ત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના આત્માને જડરૂપ માને છે, અને તેણે કરેલા જન્મમરણાદિક અનર્થને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમાધિમાં વ્યાસજીએ જોયું. (૫)

જીવ માયાથી મોહિત થયેલો છે; એટલે જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઉત્તર કહ્યો; તેમાં જીવનો નિસ્તાર કેવી રીતે થાય તે ઉપાય પણ સમાધિમાં જોયો, તે બતાવે છે:

અનર્થોપશમં સાક્ષાદ્ ભક્તિયોગમધોક્ષજે ।

લોકસ્યાજાનતો વિદ્વાંશ્ચકે સાત્ત્વતસંહિતામ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—સાક્ષાત્ ભગવાનમાં કરેલો ભક્તિયોગ દરેક અનર્થોને શાંત કરનાર છે. લોક તેને જાણતો નથી; તેથી વિદ્વાન વ્યાસજીએ આ ભાગવતરૂપ સાત્ત્વતસંહિતા કરી.

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાનથી મોહ થાય છે; માટે જ્ઞાનથી જ તે મોહ દૂર થઈ શકે છે; તેથી મોહને દૂર કરનાર જ્ઞાન છે એમ વ્યાસજીએ જાણવું જોઈએ, તેને બદલે ભક્તિથી તે મોહની નિવૃત્તિ છે એમ કેમ જાણ્યું? એમ શંકા થાય તે માટે જ્ઞાનથી મોહ નિવૃત્ત થતો નથી અને ભક્તિથી મોહ નિવૃત્ત થાય છે એવો ખુલાસો શ્રીસુખોદિનીજીમાં કર્યો છે. જ્ઞાન વડે માયા પ્રકાશમાન છે અને તે માયાથી મોહ થાય છે; માટે જ્ઞાનમાં વિશ્વાસ કરી શકાતો નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે શ્રવણાદિક સાધનોથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને માયા અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે સાધનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન માયાને

નિવૃત્ત કરે, તેમાં સંદેહ નથી, એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે-સાધનો પણ એ પ્રકારનાં છે.

એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે “શાસ્ત્ર, અર્થ, પ્રભ, દેશ, કાળ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર, અને સંસ્કાર એ દશ, ગુણોના કાર્યરૂપ છે. તેમ જ જે જે બાબત વૃદ્ધો કહે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે, વૃદ્ધો નિંદા કરે તે તામસ કહેવાય છે, અને વૃદ્ધો ઉપેક્ષા (બેપરવાઈ) કરે તે રાજસ કહેવાય છે,” ઇત્યાદિક વાક્યો વડે વૃદ્ધોથી સાત્ત્વિકપણાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તે વૃદ્ધો ઘણા પ્રકારના હોવાથી તેમાં પણ સંદેહ રહે છે, તેમ સમગ્રપણાથી સ્પષ્ટ પણ થતું નથી, એટલે કોઈના કહેવામાં કાંઈ બાધ આવે તે મટવો જોઈએ. કોઈનું કહેવું શાસ્ત્રને મળતું આવે અને કોઈનું કહેવું ક્રળને મળતું આવે, તેથી તેવી રીતે નિર્ણય કરવામાં પણ સાક્ષાત્ અનર્થને દૂર કરવાનું કામ જ્ઞાનનું નથી. જેમ અરીસામાં મુખ નથી એમ દરેકને દઢ પ્રતીતિ છે, તોપણ જ્યાંસુધી મુખની સામે દર્પણ વિદ્યમાન છે, ત્યાંસુધી દર્પણમાં મુખ નથી, એવી પ્રતીતિ ક્યારે પણ થતી નથી, એ તો જ્યારે દર્પણની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે જ ‘મુખ નથી’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, અને દર્પણમાં મુખ નથી એમ જાણવાથી દર્પણ વિદ્યમાન હોય તે મટી શકતું નથી, તેમ મૂળભૂત માયા વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી ક્યારે પણ અનર્થની નિવૃત્તિ થતી નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે જન્મમરણાદિક અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનાર મોહ છે, તે મોહ જ્ઞાન વડે દૂર થાય અને માયા રહેલી હોય તોપણ તે કાંઈ કરી શકતી નથી. તેમ ન હોય તો જ્ઞાન વડે અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ ઘણાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. તે શાસ્ત્રો અપ્રામાણિક થઈ જાય તે માટે કહે છે કે શાસ્ત્રોના પ્રમાણથી સાધન સહિત જ્ઞાન થયું; તોપણ માયા રહેલી છે; તેથી ફરીને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માર્કટેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “ભગવદ્રૂપ દેવી તે માયા જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પણ બલાત્કારથી ખેંચીને મોટા મોહમાં નાખી દે છે.” ત્યારે જ્ઞાનથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેવું છે તેનું શું કરવું? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે શાસ્ત્ર તો ભક્તિ દ્વારા જ્ઞાન કરે છે અને અનર્થની નિવૃત્તિ કરે છે એમ કહે છે. અથવા સાક્ષાત્ ભક્તિથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે જ્ઞાન પણ થાય છે એમ કહે છે. તેથી ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “મારે શરણે જ (મામ્ પવ) જે આવે છે તે જ માયાને તરી જાય છે,” ત્યાં નિશ્ચયવાચક પથકાર આપેલો છે, તેથી બીજાં દરેક સાધન દ્વારા માયા તરી શકાતી નથી, એમ ખતાવ્યું છે; માટે સાક્ષાત્ અનર્થની નિવૃત્તિનું કારણ ભક્તિ જ છે. તે ભક્તિ દેખાતાં સ્વરૂપમાં લૌકિક પ્રકારે કરવી કે તેવું કર્મ કરવું, એમ શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે અધ્યાક્ષજ ભગવાનમાં

ભક્તિ કરવી; એટલે ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન જેને પહોંચી શકતું નથી એવા ઇન્દ્રિયા-તીત ભગવાનમાં ભક્તિ કરવી. તે પણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલી શ્રદ્ધા રાખીને ભક્તિ કરવી. આવી રીતે સમાધિમાં વ્યાસજીએ દરેક પદાર્થો જોયા, તે ખરી રીતે તેમ જ પદાર્થો છે, બીજી રીતે નથી એમ જણાવ્યું છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે તેવી રીતે જ જો પદાર્થો હોય તો, બીજા ઋષિઓને પણ તેવી રીતે પદાર્થોનો ભાસ થવો જોઈએ ! તે તો દેખાતા નથી, તેથી તેવી રીતે પદાર્થો નથી; તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: બીજાં ઋષિઓ બીજી રીતે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે તે તેના બુદ્ધિના દોષથી છે. તેમ જ યોગને કરનાર અને યોગનાં સાધનો રાજસાદિક હોય છે; તેથી યોગ પણ તે તે ગુણોને અનુસરતો હોવાથી, વસ્તુનું ખરું જ્ઞાન કરી શકે નહિ. જો યોગ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન કરતો હોય તો ઋષિઓમાં પરસ્પર વિવાદ ન થાય. માટે ભગવાનના વચનની સાથે અથવા વેદની સાથે મળતો જે યોગનો ધર્મ હોય તે જ પદાર્થના ખરા સ્વરૂપને સમજાવે છે.

બીજું બતાવતો નથી, તેથી કૃષ્ણમાં મળતું આવતું નારદજીનું વાક્ય આવ્યું છે; તેથી ભગવાનના વચનને મળતું સ્કુરણ સમાધિમાં થયું, તેથી નારદજીનો ઉપદેશ પ્રમાણ છે એમ જાણીને તેવી રીતે અનર્થને મટાડનાર ભક્તિયોગ છે, એમ લોક જાણતો નથી, તેવા અજ્ઞાણ લોકો માટે વ્યાસજીએ, પોતે યુક્તિ સંહિત જાણીને ભગવાને કહેલા પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર, વેદરૂપ આ શ્રીભાગવતસંહિતા કરી. (૬)

શંકા કરે છે કે આ સંહિતા કરવાથી શું કૃષ્ણ થાય છે ? અથવા સમાધિમાં પદાર્થોનું જ્ઞાન થવાથી પણ શું ? કદાચ વ્યાસજી સાધન પણ કહે પરંતુ જીવોનો તેવો અધિકાર ન હોવાથી સંહિતા કરવી વ્યર્થ છે; એવી શંકા કરીને તે સંહિતાનું કૃષ્ણ કહે છે:

अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपुरुषे ।

भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—આ શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા સાંભળવામાં આવે તો પુરુષને પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણભગવાનમાં શોક મોહ અને ભયને દૂર કરનાર ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—ભક્તિની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી આ સંહિતા સાંભળવી. આ સંહિતા દેખીતી રીતે પણ ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી છે; માટે “ દેખીતું કૃષ્ણ સંભવતું હોય ત્યાંસુધી ન દેખાય તેવા કૃષ્ણની કલ્પના કરવી અન્યાય છે, ” એવો ન્યાય છે. જેવી રીતે આ સંહિતાનો દેખીતા કૃષ્ણમાં ઉપયોગ છે, તે જન્માદ્યસ્ય એ પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન

કરેલું છે કે જેમ વેદમાં યજ્ઞ સંબંધી પદાર્થો યોગજ ધર્મથી (યોગથી થયેલ સમાધિ વગેરેથી) અનુભવવામાં આવે છે, તેવી રીતે વ્યાસજીને પણ સમાધિ કરીને ત્રણ બાબતનો અનુભવ થયો, તે પુરુષ, માયાથી બંધ અને ભક્તિ વડે જીવ માયાથી મુક્ત થાય છે તે. તે અનુભવની હકીકત અપદ્યત્યુદ્ધર્ષ એ પ્રલોકની ટીકામાં કહ્યો છે. આ સમાધિભાષા છે. તેમાં પુરુષનો પ્રયત્ન ભક્તિનિમિત્ત છે. તે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સર્વથી અધિક સુદૃઢ સ્નેહ થયો તે ભક્તિ કહેવાય છે. તે માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સુદૃઢ સ્નેહ થવા માટે આ ભાગવતરૂપ સંહિતા છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. આ બન્ને સિદ્ધ થાય ત્યારે ભક્તિ થઈ ગણાય છે અને તે પ્રકટ થયેલ ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં થાય છે, (પ્રકટ થયેલ ભક્તિ ઉત્તમાધિકારીને પ્રાપ્ત થાય છે) અથવા દરેક પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત પુરુષમાં થાય છે (સર્વ પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત ભગવાનમાં ભક્તિ મધ્માધિકારીને થાય છે) અથવા કાલાદિકના નિયંતા ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે (આ ભક્તિ પ્રથમાધિકારીને થાય છે). તેમ જ સ્વતંત્ર પુરુષ હોય તેને ભક્તિ થાય છે એટલે કે બીજી દેવતા કે સાધનમાં નિષ્ઠા ન રાખે તે સ્વતંત્ર કહેવાય છે. રજેગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણના કર્મરૂપ શોક, મોહ અને ભયને ભક્તિ મટાડે છે. ગુણનું તમામ કાર્ય નિવૃત્ત થાય છે, તો પછી તે ગુણોથી અનર્થ તો શી રીતે થાય ? અર્થાત્ તેનાથી અનર્થ થવો તે દૂર જ છે. ૭ એવી રીતે ભાગવતની ઉત્પત્તિ કહીને તેનો પ્રચાર કહે છે :

સ સંહિતાં ભાગવતીં કૃત્વાનુક્રમ્ય ચાત્મજમ્ ।

શુકમધ્યાપયમાસ નિવૃત્તિનિરતં મુનિઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—તે વ્યાસમુનિએ શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા કરીને અનુક્રમે શોધીને નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને બણાવી.

ભાષાર્થ:—મૂળમાં શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા એવું નામ લખ્યું છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે વ્યાસજીએ તો ઘણી સંહિતાઓ કરી છે, તેથી બીજી કોઈ સંહિતા બણાવી હશે ! એમ સિદ્ધ થાય તે માટે ભાગવતની સંહિતા બણાવી એમ કહેલ છે. અનુક્રમથી શોધી એટલે આ શ્રીભાગવતમાં બરાબર બધું લખાયું છે કે નહિ, એવો વિચાર કરીને પછી શુકદેવજીને બણાવી, એમ શ્રીધર સ્વામીએ લખ્યું છે; પણ એવો અર્થ કરવાથી સમાધિને દોષ આવે છે; કારણ કે સમાધિમાં બધું જોઈને શ્રીભાગવત કરેલું છે. તે માટે તેનો બીજો અર્થ કરે છે: સમાધિમાં દરેક લીલા એકકાલાવચ્છિન્ન (એક જ વખતે) જોવામાં આવી તે પ્રમાણે કહીને પછી જે સ્થાને જે લીલા દાખલ કરવી જોઈએ, તે પ્રમાણે તે સુક્ત કરીને શુકદેવજીને બણાવેલ છે. આ ભાગવતનો પ્રચાર બીજાથી થશે નહિ તેમ ધારીને પોતાની બરોબરીના

પોતાના પુત્રને ભણાવી. દોષવાળા પુરુષથી આ શ્રીભાગવતનો પ્રચાર નહિ થાય, એમ મનન દ્વારા વ્યાસજીએ જાણી એ મુક્ત શુકદેવજીને ભણાવેલ છે. શુકદેવજી મુક્ત છે તોપણ ઇશ્વરની માફક લીલાએ કરીને લોકને અનુસરનારા હશે, તો તેનાથી પણ આ શ્રીભાગવતનો પ્રચાર નહિ થાય; તે સારુ કહે છે: શુકદેવજી નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા છે; એટલે ક્યારેક પ્રવૃત્તિમાં સ્વભાવ હોય તો પ્રવૃત્તિના દોષની સાથે તેનો સંબંધ થાય અને તેથી ભાગવત ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારું ન થાય, કારણ કે વિષયના આવેશને અને વિષ્ણુ-ભગવાનના આવેશને પરસ્પર વિરોધ છે. આ બધું મનનપૂર્વક વિચાર કરવાથી વ્યાસજીને જાણવામાં આવ્યું, કાંઈ ઉપર ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું નથી. તે માટે વ્યાસજીને “મુનિ” કહે છે. તેથી મનન કરીને તમાગ હકીકત જાણી શકે છે. (૮)

જેને વિષયનો આવેશ હોય તેને શ્રીભાગવતનો અધિકાર સિદ્ધ થાય નહિ; તે માટે વ્યાસજીએ નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા શુકદેવજીને તેમાં જોડેલ છે. અને તે શુકદેવજી પણ ભાગવતને માટે નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા નથી, પરંતુ જ્ઞાન માટે પ્રીતિવાળા છે; ત્યારે જ્ઞાનમાં પણ તમામ પ્રવૃત્તિને બાધકપણું છે; તેથી જ્ઞાનીને જેમ લોકના સંબંધવાળી પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ, તેમ વ્યાસજી પોતાના કાર્યને અનુસરીને જો કે શુકદેવજીને તે કાર્યમાં જોડે તોપણ શુકદેવજી પોતાના કાર્યરૂપ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કાર્યમાં કેમ પ્રવર્તે, આવી શંકા થતાં શૌનક સૂતપૌરાણિકને પૂછે છે :

શૌનક ઉવાચ ।

સ વૈ નિવૃત્તિનિરતઃ સર્વત્રોપેક્ષકો મુનિઃ ।

કસ્ય વા બૃહત્તીમેતામાત્મારામઃ સમમ્યસત્ ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—તે શુકદેવજી નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા અને અન્ય સ્થળે ઉપેક્ષા રાખનારા છે, તેથી આત્મારામ એવા શુકદેવજી આ મોટી સંહિતાને શા કારણથી ભણ્યા ?

ભાવાર્થ:—શ્રીભાગવતનો પાઠ પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અને જે શુકદેવજીએ, વેદોનું અધ્યયન કરવું અને ઉપનયન સંસ્કાર થવો તે નિત્ય હતું, તેનો પણ પરિત્યાગ કરેલ છે; કારણ કે તે નિવૃત્તિમાં જ હોમશાં રહેલા છે, તેને પોતાના પિતા વ્યાસજી કે ભગવાનના આગ્રહથી ભણવું પડે એમ ન કહેવું; કેમકે ક્ષત્રી કે સ્વરૂપથી તો શુકદેવજીને પિતા કે ભગવાનના ઉપકારની પણ ઇચ્છા નથી. જો કે ઇશ્વર અને ગુરુના ઉપકારસ્વરૂપ જ્ઞાનની જરૂર છે, તોપણ જ્ઞાનને બાધ કરનાર પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપકારની જરૂર નથી; તે માટે કહે છે કે શુકદેવજી તો દરેક ઠેકાણે ઉપેક્ષા કરનાર છે, તેમ જ શ્રીભાગવતના

પાઠથી જ્ઞાન સિદ્ધ થશે, એવો ભ્રમ પણ શુકદેવજીને થયો નથી; કારણ કે તે મુનિ છે, એટલે ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્કાર થવામાં મનન કહેલું છે. આવડો મોટો ગ્રંથ ભણવાની તેને આવશ્યકતા નથી, માટે ભાગવત ભણવામાં જેટલાં કારણોનો સંભવ છે, તેમાંનું કોઈ પણ કારણ શુકદેવજીમાં નથી. ત્યારે શા માટે તેવી મોટી સંહિતા ભણ્યા ? કારણ કે શ્રીભાગવત સ્વરૂપથી પણ મોટું છે અને તેનો અર્થ પણ ઘણો રહેલો છે ત્યારે ભાવ સંહિત અર્થનું જ્ઞાન થાય તેવી રીતે ગ્રંથને પોતાને સ્વાધીન કરીને તેનો ઉચ્ચાર કરવો એ પ્રવૃત્તિ વગર થતું નથી. તેમ છતાં નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળા શ્રીશુકદેવજીએ તેવી રીતે અભ્યાસ કેમ કર્યો ? તેમ શુકદેવજી આત્મારામ હોવાથી તે કૌતુકયુક્ત ચિત્તવાળા થઈને ભણ્યા પણ કહી શકાય નહિ; માટે શા કારણથી શુકદેવજી ભાગવત ભણ્યા, તે કહો. (૬)

હવે સૂતપૌરાણિક ઉત્તર કહે છે :

સૂત ઉવાચ ।

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રન્થા અપ્યુરુકમે ।

કુર્વન્ન્યહૈતુકીં ભક્તિમિત્થંભૂતગુણો હરિઃ ॥૧૦॥

રાજદ્વાર્યઃ—આત્મારામ મુનિઓ ગ્રંથમાં પ્રયોજન રાખતા નથી, તેપણ ઉરુક્રમ ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે; કેમકે એવા ગુણવાળા ભગવાન છે; અર્થાત્ જેમકે તેવા મુનિઓને પણ અલૌકિક ભક્તિ કરવાની ઈચ્છા થાય છે.

ભાવાર્થઃ—આશ્ચર્યની દૃષ્ટિએ, સાધનપણે, અથવા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવા માટે ગ્રંથ ભણવો જોઈએ. આ ત્રણે કારણો શુકદેવજીમાં ન હોવાથી જ્ઞાનકને શંકા થઈ, પરંતુ તે જણાવેલાં ત્રણ કારણો ન હોય તથાપિ ભગવાનની ભક્તિ થાય છે, એટલે ઉપર જણાવેલાં ત્રણ કારણોમાંથી કોઈ કારણ હોય તો જ ભક્તિ કરે, તેમ નથી, એ ખતાવવા માટે આત્મારામ મુનિઓ અને ગ્રંથમાં પ્રયોજન વગરના ભક્તો પણ ભક્તિ કરે છે, એમ કહ્યું છે. મૂળમાં જ્ઞાકાર હોવાથી બીજા પણ ભક્તિ નથી કરતા એમ માનવાનું નથી, પણ તેવા કારણ વગરના ભક્તિ કરે છે, એ જ અલૌકિકપણું ખતાવ્યું છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે આ શ્રીભાગવત સંહિતા ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનારી છે, તેથી જે ભક્તિમાર્ગીય જીવ હોય તેને તેમાં આદર હોય છે; માટે બીજા કોઈ ભક્તિમાર્ગીય જીવ નહતા કે તેઓને તે કાર્ય ન સોપતાં, ભાગવતનો પ્રચાર કરવા માટે મુક્ત એવા શુકદેવજીની યોજના કરવી પડી ?

તેનો ખુલાસો કરે છે કે, ભક્તિમાર્ગમાં જે રહેતો હોય તે ભગવાનના ગુણોથી વિદ્વંસ બની ગયેલો હોય છે. અને શુકદેવજી તો જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેલા હોવાથી તેમના અંતઃકરણમાં કોઈ ભતનો ખેદ ન હતો; તેથી શ્રી-

ભાગવતનો પ્રચાર કરવામાં તે સમર્થ હતા, એમ જાણીને તેની યોજના કરેલી છે. કાંઈ ભક્તિમાર્ગમાં નથી તેથી યોજના ન કરવી એવો અભિપ્રાય નથી. તેમ નિવૃત્તિવાળાને શ્રીભાગવત ભણાવવું, એવું તાત્પર્ય શ્રીવ્યાસેજીનું હતું. અને શુકદેવજી નિવૃત્તિવાળા હોવાથી તેને જ ભાગવત ભણાવ્યું છે. ભગવાન “ઉરુક્રમ” છે એમ કહેવાથી અલૌકિક સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. તે ભગવાનની અલૌકિક ભક્તિ કરે છે. તેમ કહ્યું છે કે તે ભક્તિ કરનારનો અનુવાદ કરેલો છે; કૌંઠપણ જાતના કારણ સિવાય પણ ભગવાનમાં ભક્તિ કરે છે. તેમાં યુક્તિ બતાવે છે કે એવા ગુણવાળા ભગવાન જ છે; એટલે ભગવાનના ગુણો પ્રવૃત્તિરૂપ છે, પણ તેનો સ્વભાવ નિવૃત્તિનો છે. અને તે પરમ આનંદરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ છે; તેથી જે કૌંઠ પુરુષ ગમે ત્યાં કૌંઠ સ્થળે પણ આસક્ત થયો હોય તે ભગવાનના ગુણોમાં જ રમણ કરે છે; કારણ કે ભગવાનના ગુણો દરેક ગુણોની પ્રતિમારૂપ છે, તેમ જ જ્ઞાનવડે વશ કરવાનો ભગવાનના ગુણોનો સ્વભાવ છે. (૧૦)

ભગવાનના ગુણોનું ઉપર જે વર્ણન કર્યું તે બલે યોગ્ય હોય, તેથી આ ગ્રંથમાં શું આવ્યું? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે :

હરેર્ગુણાક્ષિસમતિર્ભગવાન્વાદરાયણિઃ ।

અધ્યગાન્મહદાખ્યાનં નિત્યં વિષ્ણુજનપ્રિયઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હરિ ભગવાનના ગુણોથી જેની મતિ ખેંચાયેલી છે એવા વ્યાસજીના પુત્ર ભગવાન શુકદેવજી હંમેશાં ભગવાનના ભક્તો પ્રિય હોવાથી શ્રીભાગવતરૂપ આ મોટું આખ્યાન ભણ્યા.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ શાસ્ત્રમાં કરેલું ન હોય તો પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા સ્વતંત્ર કલ્પના કરવાથી કલેશ થાય છે અને શાસ્ત્રમાં ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ હોય તો તે ગુણો તો સિદ્ધ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરવું સુલભ થાય છે; તેથી શુકદેવજીની બુદ્ધિ ભગવાનના ગુણોથી વશ થયેલી હતી. અર્થાત્ ભગવાનના ગુણોએ તેમની બુદ્ધિ ખેંચેલી હતી, તેથી તેમની બીજે સ્થળે પ્રવૃત્તિ થાય તેમ નહતું. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધ રસાદિક વિષયોની સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થાય, તેનું ફળ તો વિષયોનું જ્ઞાન છે, અને તે ફળ તો ભગવાનના ગુણોએ ગ્રહણ કર્યું હતું, તેથી બીજે સ્થળે વિષયોના અર્થની સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થાય તોપણ તેમાં તેમને મતિ ઉત્પન્ન થતી નહતી; એટલી હકીકત જીવવિચારથી કહેલ છે. બાકી ખરી રીતે શુકદેવજી મહાદેવજીનો અવતાર છે. (કૂર્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે દ્વૈપાયનાચ્છુકો જંઙ્ગમગવાનેવ શક્કરઃ । અંશાંશેનાવતીર્થોર્ધ્વાં સ્વં પ્રાપ પરમં પદમ્ ॥ વેદવ્યાસજીથી મહાદેવજી સ્વરૂપ શુકદેવજીનો જન્મ થયો

છે. તે શિવજી અંશ અને તેના અંશ વડે પૃથ્વી ઉપર અવતરીને પોતાના પરમપદને પામ્યા છે, એમ બતાવવા સારુ મૂળમાં શુકદેવજી ભગવાન છે એમ કહ્યું. એટલે શ્રી ભાગવત કરવા સારુ ‘વ્યાસરૂપ વિષ્ણુ થયા છે અને ભાગવતની પ્રવૃત્તિ માટે શુકદેવજીરૂપ મહાદેવજી થયા છે,’ તે બતાવવા માટે મૂળમાં **વાદરાયણિ** એમ કહ્યું છે. માટે આ મોટું આગ્ચાન પણ શુકદેવજી ભણ્યા છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે પરીક્ષિતની સભામાં શુકદેવજીને બોલાવેલ નહિ હતા, છતાં પોતાની મેળે ત્યાં જઈને ભાગવતનો પ્રચાર કેમ કર્યો ? ત્યાં કહે છે કે શુકદેવજીને હમેશાં ભગવાનના ભક્તો જ બહુ વહાલા હતા; એટલે જેમ કામદેવ સ્ત્રીને મેળવી આપે છે, તેમ ભગવાનના ગુણો પણ પોતાની સારી સ્થિતિ થવા સારુ ભક્તને મેળવી આપે છે. માટે હમેશાં જે ભગવાનના ભક્તો છે અને જે બનાવટી વૈષ્ણવ નથી તેવા વૈષ્ણવો શુકદેવજીને પ્રિય છે. તેથી જેની સાથે સ્નેહ હોય તેનો સંગ કરવામાં બીજા કારણની ઈચ્છા રહેતી નથી. તેથી શુકદેવજીને વૈષ્ણવો પ્રિય હોવાથી પોતાની મેળે જ ગયા છે. (૧૧)

એવી રીતે ભાગવતની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરીને શ્રોતા પરીક્ષિત દરેક રીતે ભગવદ્દીય ન હોય તો તેને શ્રીભાગવત કહેવામાં આવે તે સારી રીતે સ્થિર ન થઈ શકે. તે માટે પરીક્ષિતના ગર્ભના સંસ્કારથી આરંભીને ભગવાને જ પોતાના તેજ વડે પરીક્ષિતની રક્ષા કરી છે, એમ કહેવા માટે પરીક્ષિતના પહેલા રૂપનો પ્રદક્ષાત્મ વડે દાહ થયેલો છે, એમ નિરૂપણ કરવા સારુ એવા પ્રકારના પરિપાલન માટે પણ પરીક્ષિત વૈષ્ણવ જ છે, તેથી તે પાંડવોની બીજી સંતતિનો દાહ થયો છે, તેનું નિરૂપણ સૂતપૌરાણિક કરે છે. પછી બીજાં સંતાનોના દાહને પરીક્ષિતના દાહનું કારણ બ્રહ્મું છે, તે હકીકત આ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી આવશે. પરીક્ષિતના શરીરનો દાહ થવામાં અપ્રવત્થામાનું મોટું અપમાન થયું, તે જ કારણ છે. અને દ્રૌપદીજીના બીજા પુત્રોનો દાહ થયો, તે તો પરીક્ષિતની રક્ષા કરવામાં અને અપ્રવત્થામાનું અપમાન કરવામાં કારણરૂપ છે. જે પૂછેલું ન હોય તે કહેવાય નહિ, તે માટે પૂછેલી વાતનો અનુવાદ કરીને તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

૧ એવા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના જન્મ તથા કર્મની હકીકત શૌનકે પૂછેલી છે તેનો અનુવાદ કરીને તેના શરીરનો દાહ થયો અને જન્મ થયો, તેના કારણની હકીકત કહેવા માટે સૂતપૌરાણિક પ્રતિજ્ઞા કરે છે; તેથી અધિકારની ઊક્તિ પ્રત્યે જેમાં કારણ રહેલું છે, એવો આ પ્રસંગ છે અને તે કથાની પ્રગતિ છે એમ કહ્યું છે.

પરીક્ષિતોઽથ રાજર્ષેર્જન્મ કર્મ વિલાયનમ્ ।

સંસ્થાં ચ પાણ્ડુપુત્રાણાં વક્ષ્યે કૃષ્ણકથોદયમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—હવે પછી રાજર્ષિ પરીક્ષિતનાં જન્મ, કર્મ અને નાશની હકીકત, પાંડવોની સારી સ્થિતિ અને દેહત્યાગનો પ્રકાર હું કહીશ, જેમાં શ્રીકૃષ્ણની કથાનો જ ઉદય રહેલો છે.

ભાવાર્થ:—શ્રીભગવાનનું નિરૂપણ કયાં પછી તેના શ્રોતા પરીક્ષિતના બીજાસંસ્કાર માટે તેના જન્મની હકીકત, અને ધર્મની રક્ષારૂપ ભગવાનનું કાર્ય કરવાથી તેના કાર્યની હકીકત, અને ભાગવતના સ્મરણ માટે તેના નાશની હકીકત કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેમ જ પરીક્ષિતના ત્રણ પુરુષો (પૂર્વજો) શુદ્ધ હતા, તે માટે તેને પિતૃ પિતામહ વગેરેનો પ્રતિબંધ ન હતો, એમ કહેવા માટે કહ્યું છે કે પ્રથમથી જ પાંડવોની સારી રીતે સ્થિતિનો પ્રકાર કહીશ અને દેહના ત્યાગનો પણ પ્રકાર કહીશ. મૂળમાં ચક્રાર છે તેથી ધૃતરાષ્ટ્રના દેહનો પ્રકાર પણ કહીશ, એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થઈ નથી તે માટે પાંડવોની સાથે તેનું નામ નથી કહ્યું. જોકે પાંડવો તમામ એકથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તોપણ એક સ્વામીના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તેનું પ્રતિબંધકપણું થાય, તે સારું પરિસ્થિતિને કોઈ પ્રતિબંધક નથી, એમ કહેવા માટે દરેકની કથા કહે છે. જ્યાંસુધી પૂર્વજો મુક્ત થયા ન હોય ત્યાંસુધી તેની સંતતિ મુક્ત થાય નહિ, તે માટે તેઓની મુક્તિ થયેલી છે, એમ જણાવવા માટે મૂળમાં ચક્રાર છે. પાંડુની મુક્તિ થઈ છે માટે જ પાંડુના પુત્રોની કથા કહીશ એમ કહ્યું છે, પણ પાંડવોની કથા કહીશ એમ કહ્યું નથી. તેમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની કથાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, તેથી પાંડુના પુત્રોની કથા કહેલી છે, નહિતર સંગતિ ન મળે. તે માટે કહે છે કે ‘જેમાં શ્રીકૃષ્ણની કથાનો જ ઉદય રહેલો છે.’ એટલે આ કથા પોતાથી જ ભગવાનના આરિત્રરૂપ નથી, પણ ભગવાન તેમાં નિમિત્ત છે, માટે જે કાર્યમાં જે નિમિત્ત હોય, તે કાર્યના સ્વરૂપનો ઉપકાર કરનાર કારણરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ થાય છે, આવો અભિપ્રાય છે. ૧૨

ત્યાં બીજા પુત્રોનું મરણ થયું, તે કહેવા માટે કારણ કહે છે :

યદા મૃધે સૃજ્યકૌરવાણાં

વીરેષ્વથો વીરગતિં ગતંબુ ।

વૃકોદરાવિદ્વગદાભિમર્શ-

ભગ્નોરુદ્ધં ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રે ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે સંગ્રામમાં કૌરવ અને સૃજયોના વીરો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા (યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા) ત્યારે ભીમસેને નાખેલી ગદાના સ્પર્શ વડે જેની સાથળ ભાંગેલી છે, તેવો દુર્યોધન ઉપર પડેલો હતો.

ભાવાર્થ:—સંજય વંશમાં થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોની સેનાના પતિ હતા, તેથી પાંડવોને પણ કૌરવપણું છે. પરંતુ પાંડવોને કૌરવો સાથે વિરોધ થવાનું સુખ્ય કારણ દ્રૌપદી છે અને દ્રૌપદીના ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંડવો મળેલા છે, તે કારણથી અને કૌરવોમાં પરસ્પર વિરોધ થાય તે અયુક્ત કહેવાય તે અયુક્તપણું દૂર કરવા માટે કૌરવ અને સૃજયોનો સંગ્રામ હતો એમ કહ્યું છે. એ કૌરવો અને પાંડવોના સંબંધીજનોની મુક્તિ થયેલી છે, તે માટે નિરૂપણ કરે છે: વીર પુરુષો વીરગતિને પામ્યા હતા; એટલે પદસ્કંધમાં વૃત્રાસુરે કહેલું છે કે “બ્રહ્મની ધારણા વડે પ્રાણને જીતીને મરણ થાય અથવા સંગ્રામમાં સન્મુખ રહીને મૃત્યુ થાય, એ બે પ્રકારનાં મૃત્યુ ઉત્તમ છે.” તેથી જે વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા છે તેની મુક્તિ થયેલી છે, એમ બતાવ્યું છે,

અહીં દ્રૌપદીના પુત્રો સૂતા હતા, ત્યાં તેઓનું મૃત્યુ થયું છે. તે અન્યાયથી મરણ થયું છે માટે શોકનું કારણ થયું છે એ સૂચવ્યું છે. હવે બીજો ક્રમ કહેવા માટે મૂળમાં અથો એમ અવ્યય આપેલો છે. તૃતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે “જેઓ અર્જુન સાથે લડતા હતા તેઓને ભગવાનનું દર્શન થતું હતું; અને અર્જુનના બાણ વડે પવિત્ર થઈને તેઓ ભગવાનના પદને પામ્યા છે,” એ ક્રમ હતો તેથી જુદો ક્રમ ચાલ્યો, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં અથો અવ્યય મૂકેલો છે. દુર્યોધનનું અયુક્ત મરણ થયું એમ કહે છે કે “જેના ઉદરમાં દશ પ્રકારનો પ્રાણ રમે છે તે વૃકોદર કહેવાય છે અને તે ભગવાનનું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર છે,” એ વાક્યથી ભીમસેને મારેલી ગદાનો સ્પર્શ થતાં જ દુર્યોધનની સાથળ ભાંગી ગયેલી છે. એ દુર્યોધનની સાથળને હંડરૂપ કહેલ છે, તેનું કારણ એવું છે કે દ્રૌપદીને તે સાથળ બતાવેલી હતી, તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર તે સાથળ હતી. દુર્યોધનને મૂળમાં ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર કહ્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર તો આંધળા હતા, તો તેનો પુત્ર પણ તેવો આંધળો જ હોવો જોઈએ; તેથી અવિવેકીપણું બતાવ્યું છે. (૧૩) દુર્યોધન અવિવેકી હતો, તેથી તેનો નોકર અશ્વત્થામા પણ અવિવેકી થયો છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે :

મર્તુઃ પ્રિયં દ્રૌણિરિતિ સ્મ પદ્યન્

કૃષ્ણાસુતાનાં સ્વપતાં શિરાંસિ ।

ઉપાહરમ્પ્રિયમેવ તસ્ય

જુગુપ્સિતં કર્મ વિગર્હયન્તિ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના સ્વામીનું પ્રિય છે એમ જાણીને દ્રૌપદીના સૂતેલા પુત્રોનાં માથાં કાપીને પોતાના સ્વામીને બતાવવા માટે લઇ ગયો. પણ તે પુત્રોનાં માથાં કાપવાં દુર્યોધનને પણ પ્રિય ન હતું; કેમકે તે નિંદિત કર્મને લોકો પણ ધિક્કારે છે.

ભાવાર્થ:—દ્રોણાચાર્યના પુત્ર કહેવાથી દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં મારેલ છે, તે અશ્વત્થામાને વૈર થવામાં મૂળ કારણ છે એમ કહ્યું છે; કારણ કે પોતાના પિતાને મારનારની સાથે વૈર થવું જ જોઈએ. તે પુત્રો સૂતા હતા, તેથી મૂળમાં દ્રૌપદીના પુત્રો કહ્યા છે, તે માવડિયાપણું બતાવે છે. તેમ દરેક પાંડવોના અક્ષેપ તે પુત્ર હોવાથી દ્રૌપદીના પુત્રો એમ કહ્યું છે. તેથી જ ભગવાને પાંડવોનો વંશ રાખવા સારુ તેઓ યોગ્ય નહિ લાગતાં તેઓની રક્ષા કરી નથી. દ્રૌપદીના સૂત કહ્યા છે; તેથી દ્રૌપદીથી તો પ્રસવ માત્ર (જન્મ આપવો) તેઓનો થયો છે, પણ તેઓનો ઉદ્ધાર થયો નથી એમ સૂચવે છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “જેને જે દેવ ઉપર શ્રદ્ધા હોય તેને તે દેવરૂપ જાણવો;” તેથી દ્રૌપદી શ્રીકૃષ્ણની ભક્ત છે. અને તેથી ભગવદ્રૂપપણું બતાવવા માટે કૃષ્ણ શબ્દ લખ્યો છે. અશ્વત્થામા, દુર્યોધનને બતાવવા માટે તે બાળકોનાં માથાં લઈ ગયેલ છે, તેથી અરધા શરીરનો દાહ થઈ શકે તેમ છે, માટે દ્રૌપદીને ઘણું જ દુઃખ થાય છે.

દુર્યોધનને પણ તે બાળકોનું મરણ અબીષ્ટ ન હતું; કેમકે લોકમાં નિંદા થાય તેવી હકીકત દુર્યોધનમાં નહતી, અને આ બાળકો માર્યા તે કાર્ય લોકમાં નિંદાજનક છે તેથી લોકો તેનો તિરસ્કાર કરે છે. (૧૪)

માતા સૂતાનાં નિધનં શિશૂનાં

નિશમ્ય ઘોરં પરિતપ્યમાના ।

તદાઽસદદ્ બાષ્પકુલાકુલાક્ષી

તાં સાન્ત્વયન્નાહ કિરીટમાલી ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—અશ્વત્થામાએ મારેલા બાળકોની માતા પુત્રોનું ઘોર મરણ સાંભળીને તપાયમાન થઈ ગઈ અને અશ્રુથી જેનાં નેત્રો વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે તેવી થઈને રોવા લાગી ત્યારે તેને સાંત્વન કરતા અર્જુન આવી રીતે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—દ્રૌપદી માતા છે તેથી રુદન કરે છે. મરનાર શિશુ (બચ્ચાં) છે તેથી તેમાં રુદન અધિક છે. તેઓનું મરણ સાંભળવાથી ઘણો જ કલેશ થાય છે. ઘોર મરણ થયું છે એમ કહેવાથી ભારતના સૌમિક પર્વની કથાનું સૂચન કરીને શત્રુએ મરણ થયું છે એમ બતાવ્યું છે. જ્યારે દ્રૌપદી રોવા લાગી ત્યારે તેને શાંત પાડતા અર્જુન બોલ્યા. અહીં અર્જુનનું નામ કિરીટમાલી એમ

લખેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે એક કિરીટ (ચુકટ)માં પણ ઘણા કિરીટોની પ્રતીતિ થાય છે: એટલે ઘણા પુરુષોની માફક ચુદ્ધ કરે છે. અથવા વેગથી ઘણા કિરીટોની પ્રતીતિ થાય છે. વળી સ્ત્રીને વશ હોય તેવા બાજીનો પલ્લુ ભગવાન રક્ષણ કરે છે, એમ કહેવા માટે અર્જુને કરેલી પ્રતિજ્ઞા બતાવે છે. અથવા દ્રૌપદીજીને શાંત કરવા અર્જુન પ્રતિજ્ઞા કરે છે એમ કહ્યું છે; તેથી પ્રતિજ્ઞા બરાબર નથી એમ બતાવ્યું છે. (૧૫)

પતિએ સ્ત્રીનો શોક અવશ્ય દૂર કરવો જ જોઈએ. તેમાં કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય તેનાં આંસુ લૂવાં તે તો ન જ બની શકે. તેમ જ દ્રૌપદીના પુત્રોનું મરણ થયું તેનો શોક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં વળી મરી ગયેલાને જીવ આવવો અશક્ય જ છે અને બાળકોના હત્યારાને મારવો તે તો ન જ બની શકે તેમ છે. તે માટે તેમ કરીને આંસુ લૂવાં જોઈએ એવા વિચારથી અર્જુન કહે છે :

तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे

यद् ब्रह्मबन्धोः शिर आततायिनः ।

गाण्डीवमुत्तैर्विशिखैरुपाहरे

त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ—હું ભદ્રે (દ્રૌપદી), જ્યારે હૃદયાર લઈને સામા ઊભેલા બ્રહ્મ-બંધુ અશ્વત્થામાના મસ્તકને, ગાંડીવ ધનુષમાંથી નીકળેલાં બાણો વડે લાવીશ અને તે મસ્તક ઉપર તું બેસીને સ્નાન કરીશ ત્યારે તારા શોકને હું મટાડીશ.

ભાવાર્થ:—કૂરમાં કૂર રીતે આંસુ લુવાય છે. દ્રૌપદીને શોકનાં આંસુ છે, તેથી શુચ: કહ્યું છે. ફરીથી તેવાં આંસુ નહિ થવા માટે તે અશ્વત્થામાનું માથું લાવ્યા પછી આંસુ લૂવાનું કહે છે. લડાઈમાં કોનો જય થશે તેનો નિશ્ચય હોતો નથી, તેથી તેને માથું લાવવાનું કહે છે અને વિપરીત (બંધુ) થશે તો શું કરવું, એવી દ્રૌપદીની શંકા દૂર કરવા માટે મદ્રે આવું સંબોધન આપ્યું છે. એટલે તમે કલ્યાણરૂપ છો; એટલે તમારામાં વૈધવ્ય (વિધવા થવાનું)નું લક્ષણ નહિ હોવાથી મારો જય જ થશે. અશ્વત્થામા બ્રહ્મબંધુ છે, એમ કહેવાથી બ્રહ્મનો અર્થ બ્રહ્મત્વરૂપ જાતિ થાય છે. તે બંધુરૂપ છે, એટલે કે તે ક્યારેક આવે અને ક્યારેક ન આવે એમ, નહિતર તેનું બ્રાહ્મણપણું રહેતું નથી; કારણ કે દેવતાનો વિરોધ અને અસુરોનો આવેશ અશ્વત્થામામાં છે. અને “બ્રાહ્મણવર્ણ છે તે દેવતા છે અને શૂદ્રવર્ણ છે તે અસુર સંબંધી છે” એમ વેદમાં લખેલું છે, તેથી અશ્વત્થામામાં દેવરૂપ પાડવોનું વિરોધીપણું હોવાથી અસુરપણું છે, તેમ ઉપરની શ્રુતિ પ્રમાણે તેનામાં શૂદ્રપણું પણ રહે છે; માટે હંમેશાં અશ્વત્થામામાં બ્રાહ્મણપણું રહેતું નથી. વળી તે આતતાયી

છે; એટલે અગ્નિથી બાળનાર કે વિષ આપનાર વગેરે આતતાથી કહેવાય છે, તેમાંનો અશ્વત્થામા પણ છે. “વળી વેદાંતના પારને બાળનાર હોય તોપણ આતતાથી મારતો મારતો સામે આવે તો તેને અવશ્ય મારવો જોઈએ; કારણ કે તેમ મારવાથી મારનારને બાળહત્યા લાગતી નથી,” એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે, તેથી તેને મારવામાં હોષ નથી. એવા અશ્વત્થામાના મસ્તકને હું બાણ વડે વીંધી લાવીશ, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે દુષ્ટ હોવાથી તેનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ નહિ કરું. તેમ કરવામાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવે છે કે ગાંડીવ ધનુષમાંથી નીકળતાં બાણો પાછાં ફરે તેવાં નથી, તેથી અવશ્ય તેના મસ્તકને લાવશે, એમ લખ્યું છે.

શત્રુના મસ્તક ઉપર બેસીને સ્નાન કરવું એ ક્ષત્રિયોના ધર્મથી વૈરનો બદલો વાળવા માટે કહ્યું છે. જેના પુત્ર નબટ થયેલ છે એવી તું તે અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર બેસીને સ્નાન કરીશ એમ કહ્યું છે. તે સૌપ્તિકદાહ (સૂતેલાને મારી નાખવો) કહેલો છે અથવા સંસ્કારરૂપ દાહ થયેલો છે, તે સ્નાન કરવામાં કારણરૂપ છે. એટલે સંસ્કારરૂપ દાહ થયા પછી સ્નાન થાય છે. તે સ્નાન બ્યારે થશે ત્યારે અશ્વત્થામાનું માથું લાવી દઇશ, તેના ઉપર બેસીને તું સ્નાન કરીશ, ત્યારે તારા શોકને હું મટાડીશ. ક્ષત્રિયપણું હોવાથી દ્રૌપદીને સ્વભાવથી શોક નથી. કામમાં પરાયણ હોય છે તેને બીજાની માફક સ્વભાવથી શોક રહે છે; ક્રોધમાં પરાયણ હોય તેને સ્વભાવથી શોક રહેતો નથી. (૧૬)

इति प्रियां बल्गुविचित्रजल्पैः

स सान्त्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।

अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा

कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે પોતાની પ્રિયાને મનોહર અને વિચિત્ર વચનો વડે શાંત કરીને. શ્રીકૃષ્ણ જેના મિત્ર અને સારથિ છે, જેણે અખતર પહોંરેલું છે, એવો દ્વિ ધનુષવાળો અબ્હુન, રથમાં બેસીને ગુરુપુત્રની પાછળ પડે.

ભાવાર્થ:—ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે દ્રૌપદી બહુ જ વહાલી છે. તેને એવી રીતે મનોહર વાક્ય કહ્યું કે તારા પુત્રોને મારનારનું મસ્તક લાવી દઇશ વગેરે. અશ્વત્થામાનું મસ્તક બાણ વડે લાવીશ એ વિચિત્રપણું બતાવ્યું છે. સ્ત્રીની પાસે પાસે એવું વાક્ય કહેવું તે સ્ત્રીને વશ થયેલાનું વાક્ય છે. આમ કહેવાથી દ્રૌપદીને શાંતિ થવામાં એટલું જ કારણ કે તે ક્ષત્રિય છે. એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થવામાં કારણ બતાવે છે કે

અચ્યુત ભગવાનના મિત્ર હોવાથી અર્જુન પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી હટે તેવા નથી; તેથી પોતાની રક્ષા ખતાવી છે. અને ભગવાન સારથિ હોવાથી કાર્યની સિદ્ધિ ખતાવી છે. અશ્વત્થામા ભાગી ન જાય માટે તેની પાછળ તરત જ દોડ્યા છે અને પછી કવચ ધારણ કર્યું છે તથા ધનુષ ગ્રહણ કર્યું છે. ધનુષનું પરિણામ અશ્વત્થામાના વધમાં છે; તેથી ઉગ્રપણું કહેલું છે. અને અર્જુનને કપિષ્વજ કહેવાથી તેની ધ્વજ ઉપર હનુમાનજી છે; તેથી અર્જુનને મોટું સામર્થ્ય ખતાવ્યું છે અથવા ખજતર પહેરેલું હોવાથી પોતાની રક્ષા ખતાવી છે. ઉગ્રપણું હોવાથી ધનુષની રક્ષા ખતાવી છે અને ધ્વજ ઉપર હનુમાનજી હોવાથી રથની રક્ષા ખતાવી છે. ગુરુના પુત્રની પાછળ દોડ્યા એ અનર્થનું પરિણામ ખતાવ્યું છે. રથ ઉપર બેસીને દોડ્યા, તેથી પોતાની શક્તિ નથી એમ ખતાવ્યું છે.

અશ્વત્થામાને જોયા પછી પણ અર્જુનની ગતિ મંદ ન થઈ, તેથી અર્જુન મને મારશે એમ અશ્વત્થામાએ જાણ્યું તે કહે છે :

તમાપતન્તં સ ચિલક્ષ્ય દૂરા-

ત્કુમારહોદિગમના રથેન ।

પરાદ્રવત્પ્રાણપરીપ્સુરુચ્ચૈ

યાવદ્ગમં રુદ્રમયાગ્રથાઃકઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—પાછળ આવતા એવા અર્જુનને દૂરથી જોઈ ને ખાળકોને મારનાર તે અશ્વત્થામા મનમાં ઉદ્દેગવાળો થઈને, પ્રાણોની રક્ષા કરવાનું ઇચ્છનાર પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઈ શકાય ત્યાંસુધી રથ વડે દોડ્યો, જેમ મહાદેવજીના ભયથી સૂર્ય દોડ્યા હતા.

ભાવાર્થ:—અશ્વત્થામા અપરાધી હોવાથી, છોટેથી તેણે અર્જુનને જોયા. ક્ષત્રિય ધર્મનો આશ્રય કરનારને યુદ્ધ કરવાનો સમય આવે ત્યારે અત્યંત ઉત્સાહ થાય છે, પણ અશ્વત્થામાએ તો ખાળકોની હત્યા કરેલી હોવાથી, તેને તો પાપ વડે મનનો ઉદ્દેગ થયો, એટલે યુદ્ધનું સાધન જે રથ હતો તે નાસવાનું સાધન થયો, એમ કહેવા માટે અશ્વત્થામા રથદારા નાઠા એમ કહે છે. પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે તે નાઠા છે. જે પ્રાણોના રક્ષણ માટે ક્ષત્રિયની નોકરી, પિતાનો વધ, અને અન્યાય કરવો કબૂલ કરેલ છે તે પ્રાણોની રક્ષા કરવા માટે નાસવું તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અશ્વત્થામા પૃથ્વી ઉપર જ્યાંસુધી જઈ શકાય ત્યાંસુધી દોડ્યા, એટલે નદી, પર્વત વગેરે કાંઈ પણ આડું ન જ આવ્યું ત્યાંસુધી નાઠા છે. યોગમંત્રાદિકથી બીજા લોકમાં જવાથી પણ

છૂટકેા થશે નહિ, એમ બતાવવા માટે દષ્ટાંત કહે છે કે મહાદેવજીના ભયથી જેમ સૂર્ય નાઠા હતા; એટલે એક વિદ્વન્માલી નામનો ભક્ત હતો, તેનું નિવારણ સૂર્યે કર્યું ત્યારે મહાદેવજીને ક્રોધ થયો, તેથી ત્રિશૂલ જીગમીને સૂર્યને મારવા માટે મહાદેવજી પ્રવૃત્ત થયા; તેથી સૂર્ય નાઠા, તે પૃથ્વી ઉપર કાશીમાં પડ્યા. ત્યારથી ત્યાં લોહાર્ક નામનું સ્થળ આવે પણ પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે આ અશ્વત્થામા પણ ખીજા લોકમાં જાય તો ત્યાં પણ ભટકતા ભટકતા પડે; માટે પૃથ્વી ઉપર જ જ્યાંસુધી જઈ શકાય ત્યાંસુધી નાસેલા છે. (૧૮)

યદાઽશરણમાત્માનમૈક્ષત આન્નવાજિનમ્ ।

અસ્ત્રં બ્રહ્મશિરો મેન આત્મત્રાણં દ્વિજાત્મજઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થઃ—પોતાના ઘોડા થાકી જવાથી પોતાની કોઈ રક્ષા કરનાર નથી એમ જોયું, ત્યારે હવે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાની રક્ષા કરનાર છે, એમ અશ્વત્થામાએ માન્યું.

ભાવાર્થઃ—ત્યારે ભયથી અશ્વત્થામાએ પોતાની રક્ષાનું સ્થાનક શોધ્યું, પણ ભગવાનથી બહિર્મુખ થઈને જાય છે તેથી કોઈ મહાદેવજી વગેરે પણ તેની રક્ષા કરનાર થયા નહિ અને રથના ઘોડા થાકી ગયા, તેથી નાસી શકે તેમ પણ રહ્યું નહિ. ત્યારે હવે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાની રક્ષા કરશે, એમ અશ્વત્થામાએ જાણ્યું. કોઈ રક્ષા કરનાર નહતું અને રથના ઘોડા થાકી ગયા તેથી તેને બ્રહ્માસ્ત્ર નાખવાની ઇચ્છા થઈ. આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એમ બે પ્રકારનું બ્રહ્માસ્ત્ર છે. તેમાં આધ્યાત્મિક બ્રહ્માસ્ત્ર પાછું ફરી શકે તેવું છે અને આધિદૈવિક બ્રહ્માસ્ત્ર નિવૃત્ત થઈ શકે તેવું નથી. તે બે પ્રકારનું બ્રહ્માસ્ત્ર બન્ને પ્રકારના મંત્રોમાં રહેલું છે. દ્રોણાચાર્યે એ બન્ને પ્રકારનાં બ્રહ્માસ્ત્રો અશ્વત્થામાને આપેલાં છે, પણ તેને શાંત કરવાનું શીખવાડ્યું નથી; કેમકે શરીર વિદ્યમાન હશે તો જ તે બ્રહ્માસ્ત્ર મૃત્યુથી બચાવશે. આ વખતે અશ્વત્થામાને બ્રહ્માસ્ત્ર પાછું વાળવાનું જ્ઞાન નથી, તોપણ તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર હોવાથી લાંબી દૃષ્ટિ નથી, તેથી બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે. (૧૯)

અયોપસ્પૃશ્ય સલિલં સન્દધે તત્સમાહિતઃ ।

અજાનન્નપસંહારં પ્રાણકૃચ્છ્ર ઉપસ્થિતે ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—હવે જલનું આચમન કરીને તત્પર થઈને અશ્વત્થામાએ તે બ્રહ્માસ્ત્ર સાંધ્યું. બ્રહ્માસ્ત્રને વાળવાનું જ્ઞાન તેને ન હતું, તોપણ પ્રાણ જવાનું કષ્ટ નજદીક આવ્યું ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્ર તેણે નાખ્યું.

ભાવાર્થઃ—તે પછી પલાયન (નાસવું) છોડી દઈને યુદ્ધ કરવાની રીતે આચમન કરીને, સાવધાન થઈને, દેવતાની સન્નિધિ પોતામાં થવા માટે, જલનો સ્પર્શ કરીને બ્રહ્માસ્ત્ર ફેંક્યું છે. બ્રહ્માસ્ત્રને પાછું વાળવાનું જ્ઞાન ન

હોય અને નાખે તો લોકનો ક્ષય થાય, તેથી મોટું પાપ થશે એમ જાણીને પશુ, પ્રાણી જવાનું નજદીક આવે ત્યારે અયોગ્ય હોય તોપણ વિપત્તિના વખતમાં કરવું જોઈએ, એવી બુદ્ધિ વડે તે બ્રહ્માસ્ત્ર નાખ્યું છે. (૨૦)

તેથી જે થયું તે હવે કહે છે :

તતઃ પ્રાદુરભૂત્તેજઃ પ્રચળં સર્વતોદિશમ્ ।

પ્રાણાપહ્નમભિપ્રેક્ષ્ય વિષ્ણું જિષ્ણુવાચ હ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—તે બ્રહ્માસ્ત્ર સર્વ દિશામાં ઉઘ્ધ તેજસ્વી પ્રકટ થયું. પ્રાણને નાશ કરનારા તે તેજને જોઈને અબ્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું.

ભાવાર્થઃ—તે તેજ એવું છે કે જેનો ઉપાય થઈ શકે તેવો નથી. અર્જુનને, ચોતરફથી તે તેજ વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, તેથી ચારે દિશામાં તે તેજ છે તેમ લાગે છે; તેથી તે પ્રાણને હણનારું છે એમ તેણે જાણ્યું. દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાનું આ બ્રહ્માસ્ત્ર છે એમ ન જાણીને કાંઈક બીજું જ દેવયોગથી નાશ કરવા આવેલું છે, એમ સમજીને તેને દૂર કરવા માટે તેનું સ્વરૂપ જાણવા સારું પ્રથમ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. પ્રથમ રક્ષા કરનાર તો ભગવાન છે અને તે પદાર્થ શું છે, એમ જાણે ત્યારે તેનો ઉપાય કરવામાં અર્જુન સમર્થ છે. મૂળમાં હ અવ્યય લખ્યો છે, તે આશ્ચર્યને સૂચવે છે; એટલે કે બ્રહ્માસ્ત્રનું તેજ દેખે છે ત્યાં મૂછાં થવી જોઈએ, તેમ છતાં નહિ ગભરાતાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તે આશ્ચર્ય છે. (૨૧)

ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવા માટે ચાર શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે :

અર્જુન ઉવાચ ।

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાબાહો ભક્તાનામભયંકર ।

સ્વમેકો દહ્યમાનાનામપવર્ગોઽસિ સંમૃતેઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થઃ—હે કૃષ્ણ, હે કૃષ્ણ, મોટા બાહુવાળા, હે ભક્તોને અભય કરનાર પ્રભુ, સંસારથી દાહ પામતા જીવોને મોક્ષરૂપ તમે એક જ છો.

ભાવાર્થઃ—‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ એમ બે વખત અર્જુને કહ્યું છે તે આદર માટે છે અથવા ભયથી બે વખત બોલાયેલ છે. મોટા જેના બાહુ છે અથવા ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ જેના બાહુ છે એવા આપ છો, એથી ક્રિયાશક્તિની વિશેષતા બતાવી છે. અથવા પાલનકર્તા તમે છો એમ બતાવ્યું છે, એટલે સામાન્ય રીતે દરેકનું આપ પાલન કરનાર છો. હવે ભક્તો પ્રત્યે તો આપ વિશેષ પાલન કરનારા છો એમ કહેવા માટે, તમે ભક્તોને અભય આપનાર છો, એમ સૂચવ્યું છે; એટલે બીજાને ભય થાય ત્યારે પાલન કરો છો અને ભક્તોને તો અભય કરનાર છો, તેઓને ભય આવવા જ હેતા નથી. વળી તમારાથી

જે દૂર રહે છે તે બળી બચ છે. ઘણા પ્રકારના દાહ છે તેમાં જન્મમરણરૂપ સંસારનો દાહ સહુથી મોટો છે; તેના તમે મોક્ષરૂપ છે. એટલે સંસારનાં કારણથી જે બળી રહ્યા છે તેના મોક્ષરૂપ આપ એક જ છે. ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે “હે અર્જુન, બ્રહ્મલોક સુધી સર્વ લોક જન્મમરણ પામનારા છે અને મને પ્રાપ્ત થયા પછી ફરીથી જન્મ હોતો નથી.” (૨૨)

તેમાં બે શ્લોકથી યુક્તિ કહે છે:

ત્વમાચ: પુરુષ: સાક્ષાદીશ્વર: પ્રકૃતે: પર: ।

માયાં વ્યુદસ્ય ચિચ્છત્યા કૈવલ્યે સ્થિત આત્મનિ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—તમે સાક્ષાત્ આદ્યપુરુષ છો, ઈશ્વર છો. પ્રકૃતિથી પર છો અને ચૈતન્યરૂપ શક્તિ વડે માયાનો નાશ કરીને કેવળ પોતાના આત્મામાં રહેલા છો.

ભાવાર્થ—“જેને ક્યાંયથી પણ ભય ન હોય તે પતિ થાય છે” એમ લક્ષ્મીશ્રીએ કહેલું છે, તે ન્યાયથી પ્રથમ પોતાના દોષ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે, તે પછી બીજાના દોષને આપ દૂર કરે છે, એમ નિરૂપણ કરવાનું છે. તેમાં કર્મથી થયેલા દોષો છે, કાળથી થયેલા દોષો છે, સ્વભાવથી થયેલા દોષો છે, માયાથી અને દ્વેષથી થયેલા પણ દોષો છે, આવી રીતે પાંચ પ્રકારના દોષો છે, તેનું ક્રમશઃ નિવારણ કરે છે. તમે આદ્ય છો, એટલે કર્મના કરતાં પણ આપ તો પહેલા જ હોવાથી આપનું સ્વાતંત્ર્ય છે; તેથી કર્મને અધીનપણું ન હોવાથી કર્મથી પણ દોષો આપનામાં નથી. વળી સર્વના નિમાયક છો, જીવાત્મા અને કાળના પણ આપ નિમાયક છો; તેથી કાળના થયેલા દોષો પણ નથી. કાળ તો પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલા શરીર દ્વારા શરીરમાં અધ્યાસ થાય છે ત્યારે નિયામક છે; અને આપ તો જીવના અને કાળના બંનેના નિયામક છો, તેમ પ્રકૃતિના નિયામક પણ આપ હોવાથી સ્વભાવથી થયેલા દોષો નથી. ભગવાનની શક્તિઓ અનંત છે અને તે સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ થયેલી હોઈને તે તે કાર્યને માટે બનાવેલી છે. તેમાં જે શક્તિમાં આસક્તિ રાખીને ક્રીડા કરે છે, તે શક્તિનો દોષ લાગવાનો સંભવ થાય. ત્યારે જ તેનાથી વિરુદ્ધ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને, દોષયુક્ત પહેલી શક્તિના ધર્મોને દૂર કરે છે. તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ શક્તિ વડે માયાને દૂર કરીને રહે છે; તેથી માયિક દોષનો સંભવ નથી. દેશ સંબંધી દોષોનો તો સંભવ જ નથી; કારણ કે દરેક ધર્મો તેને સ્પર્શ કરતા નથી, શુદ્ધ પોતાના સ્વરૂપમાં જ પોતે રહેલા છે; માટે પોતામાં પાંચે પ્રકારના દોષો નથી. (૨૩)

હવે કૈમુતિક ન્યાયથી (જેમકે દેવદત્ત મોટાં શાસ્ત્રો બણ્યો છે તો તેને નાનાં શાસ્ત્રોનું તો જ્ઞાન હોય જ છે, ત્યાં કૈમુતિક ન્યાય મનાય છે, તે દૃષ્ટાંતથી) બીજા દોષોને દૂર કરે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:

સ એવ જીવલોકસ્ય માયામોહિતચેતસઃ ।

વિઘત્સે સ્વેન વીર્યેણ શ્રેયો ધર્માદિલક્ષણમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થઃ—તે જ તમે માયાથી મોહિત ચિત્તવાળા આ લોકનું પોતાના પરાક્રમ વડે ધર્માદિકના લક્ષણવાળું કલ્યાણ કરો છો.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં કહેલા ગુણોથી તમે યુક્ત જ છો. જીવ તો માયાથી મોહિત ચિત્તવાળો છે અને તેથી ભટકી રહ્યો છે. તેવી બ્રાંતિથી જે તમારી પાસે માગે છે તે જ તમે તેને આપો છો, એટલું જ નહિ પણ તેની બ્રાંતિરૂપ દોષને દૂર પણ કરો છો, એટલે વસ્તુથી ઉત્તમ હોય કે ઉત્તમ ન હોય, પણ જે વસ્તુ જીવ માગે છે, તે વસ્તુ જ તે જીવને આપો છો, તેથી દરેકને ઇચ્છિત આપનારા આપ જ છો. તેમ ન હોય તો સમગ્ર વિશ્વ તમારું ભજન જ ન કરે. અર્થાત્ પોતાનું અભીષ્ટ ન હોવાથી દરેકને ભજન કરવા યોગ્ય આપ ન થાઓ. દરેકને આપ આપો છો માટે દરેક આપને ભજે છે. (૨૪)

સામાન્ય રીતે આપનું સ્વરૂપ કહેલું છે; પણ વિશેષથી આપના સ્વરૂપને વિચાર કરીએ તો જીવોને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે :

તથાસ્યં ચાવતારસ્તે મુખો ભારજિહ્વીર્ધયા ।

સ્વાનાં ચાનન્યભાવાનામનુધ્યાનાય ચાસકૃત્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થઃ—તેવી રીતે આ આપનો અવતાર પણ નિર્દોષ છે. તે, પૃથ્વીના ભારને હરવાની ઇચ્છા વડે અનન્ય ભાવવાળા ભક્તોને હૃમેશાં ધ્યાન કરવા માટે છે.

ભાવાર્થઃ—તેવી રીતે આ આપનો અવતાર પણ છે, એટલે ભગવાન દોષ રહિત અને દરેકને અભીષ્ટ આપનાર છે, તેવી રીતે અવતાર પણ દોષ રહિત અને દરેકને અભીષ્ટ આપનાર છે. જેના મનમાં ભગવાન જ સાકાર છે અને જેના હૃદયચરણ ઉદર વગેરે આનંદમય છે, એવા પ્રભુ માયારૂપી પકઢાને દૂર કરીને પ્રકટ થયા છે; એથી તેને કહેવા જેવું નથી; પણ જેના મતમાં લોઢાના ગોળામાં અગ્નિની માફક અને સૂર્યોદિકના જેવો જેનો પ્રકાશ છે, એવા ભગવાનનું પોતાના ઇચ્છામય શરીરમાં પધારવું થાય છે, તે મતમાં જેવા ભગવાન સર્વ દોષથી રહિત છે, તેવો જ અવતાર દોષરહિત છે, એમ કહેવાતું નથી. તે ભગવાનના અવતારનાં એ પ્રયોજન હોય છે; તેમાં પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો, એ પ્રયોજન દરેક મનુષ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે; અને વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં તો અનન્ય ભાવવાળા પોતાના ભક્તોને હૃમેશાં ધ્યાન કરવા માટે અવતાર છે. એ પ્રયોજન વૈષ્ણવો જ જાણી શકે છે. એ બંને પ્રયોજનો અભ્યુત્થાનના અભિપ્રાયમાં છે; કેમકે પૃથ્વીનો ભાર હરવામાં પણ ભગવાને સહાય કરી છે, અને ભક્તપણું પણ છે; તેથી બંને પ્રકારે આપ અમારું હિત કરનારા છો, એમ અભ્યુત્થાન કહે છે. (૨૫)

કિમિદં સ્વિત્કુતો વેતિ દેવદેવ ન વેદમ્યમ્ ।

સર્વતોમુખમાયાતિ તેજઃ પરમદારુણમ્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ—ચોતરફથી અતિ ઉગ્ર તેજ મુખ તરફ આવે છે તે આ શું છે અને ક્યાંથી આવે છે, તે હું દેવના દેવ, હું જાણતો નથી.

ભાવાર્થ—એમ છે ત્યારે આ અકસ્માત્ શું પ્રકટ થયું છે, તે કહો. દરેક દિશામાંથી આવે છે, તેથી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં તેનું મૂળ છે તે જણાતું નથી. તમારી અવતારદશા છે તોપણ તમારાથી કાઈ અજાણ્યું નથી, કારણ કે તમારો અવતાર તો દેવતાનાં કામ સિદ્ધ કરવા માટે છે, એ બતાવવા માટે, તમે દેવના પણ દેવ છો, એમ કહે છે. ‘જેવી રીતે હું દેવતાનું કાર્ય કરું છું તેમ તું પણ દેવતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર અંશરૂપ છો’ એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે હું ક્ષત્રિય હોવાથી આ જાણતો નથી; કારણ કે લૌકિક યુક્તિનો અહીં સંભવ નથી. ચોતરફથી તેજ આવે છે, તેમ ઘણું જ ઉગ્ર છે, તેથી સૂર્યાદિકનું પણ તેજ નથી, એમ સમજાય છે. આ બાબતનું અજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે: એક તો તેનું સ્વરૂપ સમજી શકાય નહિ; બીજું તેનું કાર્ય ન સમજાય; એમ બે પ્રકારનું અજ્ઞાન થાય છે, તેમ તે તેજ ચોતરફથી ફાહ કરતું આવે છે, તેથી તેનું કાર્ય તો જાણવામાં આવે છે, પણ સ્વરૂપથી શું છે તે જણાતું નથી; તે તમે કહો, એમ કહે છે. (૨૭)

હવે ભગવાન કહે છે :

શ્રીભગવાનુવાચ ।

વેત્ય ત્વં દ્રોણપુત્રસ્ય બ્રાહ્મમન્ત્રં પ્રદર્શિતમ્ ।

નૈવાઃસૌ વેદ સંહારં પ્રાણકૃચ્છ્ર ઉપસ્થિતે ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ—દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાનું આ બ્રહ્મમંત્ર છે. એ અશ્વત્થામા બ્રહ્મમંત્રને પાશુ પાળવાની વિદ્યા જાણતો નથી, તોપણ પ્રાણ જવાનું કષ્ટ આપ્યું ત્યારે તેણે છાડેલું છે, એમ તું જાણ.

ભાવાર્થ—આ અશ્વત્થામા તારા ગુરુને પુત્ર છે; તેથી તારા ગુરુએ તારી સમક્ષ તેને બ્રહ્મમંત્ર આપ્યું છે તે તું જાણે છે, તે જ આ બ્રહ્મમંત્ર છે, એમ તું જાણ. બ્રહ્મમંત્રો ઘણાં જોયેલાં છે અને નાખેલાં પણ છે, પરંતુ કોઈ દિવસે આવું બ્રહ્મમંત્ર જોયું નથી, એમ જો તું માનતો હોય તો સાંભળ: આ અશ્વત્થામા બ્રહ્મમંત્ર બાણને વાળવાની વિદ્યા જાણતો નથી. અજાણ્યા માણસે પ્રયોગ કરેલો હોવાથી ચોતરફથી મુખ તરફ આવે છે. ત્યારે પ્રયોગ શા માટે કર્યો? ત્યાં કહે છે કે અશ્વત્થામાને જ્યારે પ્રાણકષ્ટ આપ્યું ત્યારે કર્યો છે. (૨૭)

ન હસ્યાન્યતમં કિચિદસ્ય પ્રત્યવકર્ષણમ્ ।

જહ્યસ્યતેજ ઉન્નદ્ધમસ્યજ્ઞો હ્યસ્યતેજસા ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—આ બ્રહ્માત્મને પાછું હઠાવનાર બીજું કંઈ પણ અસ્ત્ર નથી અને તું અસ્ત્રવિધાને બાણનાર છે, તેથી સાચું બ્રહ્માત્મ નાખીને તેના તેજ વડે આ વધતા જતા બ્રહ્માત્મનો નાશ કર.

ભાવાર્થ:—કેાઈએ બ્રહ્માત્મ નાખેલું હોય ત્યારે બ્રહ્માત્મ જ નાખવું જોઈએ; બીજું કંઈ અસ્ત્ર બ્રહ્માત્મને પાછું વાળી શકે તેમ નથી; માટે તમે અસ્ત્રને બાણનાર છે, તે આ વધી ગયેલા બ્રહ્માત્મના તેજને, બ્રહ્માત્મના તેજથી જ હણો. તમે પણ જે બ્રહ્માત્મ નાખશો તેનું તેજ પણ આના જેવું જ થશે; તેથી આ બ્રહ્માત્મનો ઉપાય થશે. (૨૮)

એવી રીતે ભગવાને આજ્ઞા કરી ત્યાર પછી જે હકીકત બની તે સૂત પૌરાણિક કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

શ્રુત્વા ભગવતા પ્રોક્તં ફાલ્ગુનઃ પરવીરહા ।

સ્પૃષ્ટ્વાસ્પત્તં પરિક્રમ્ય બ્રાહ્મં બ્રાહ્મણ્ય સન્દર્ભે ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાને કહેલું સાંભળીને, શૂરવીર શત્રુને મારનાર અર્જુને આચમન કરીને ભગવાનને પરિક્રમા કરીને તે બ્રહ્માત્મ સામે બ્રહ્માત્મ નાખ્યું.

ભાવાર્થ:—શૂરવીર શત્રુને મારનાર અર્જુન છે એમ કહ્યું છે તે તેનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. ભગવાનને પરિક્રમા કરીને બ્રહ્માત્મ નાખ્યું છે, તેથી કાર્યની સિદ્ધિ થશે એમ સૂચવ્યું છે. આ બ્રહ્માત્મ અશ્વત્થામાના બ્રહ્માત્મને નિવૃત્ત કરનાર છે, પણ બ્રહ્માત્મ નાખનાર અશ્વત્થામાને મારનાર નથી, એમ બતાવવા માટે બ્રહ્માત્મની સામે બ્રહ્માત્મ નાખ્યા પછી જે થયું તે કહે છે. (૨૯)

સંહત્યાન્યોન્યમુભયોસ્તેજસી શરસંવૃત્તે ।

આવૃત્ય રોદસી સ્વં ચ વવૃધાતેર્કવહ્નિવત્ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—બન્ને અત્રોનાં તેજ પરસ્પર મળીને બાણમાં વીંટાઈને આકારા સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં ફેલાઈને પ્રલયવખતના અગ્નિ અને સૂર્યની માફક વધવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—બન્ને બ્રહ્માત્મોનાં તેજ પરસ્પર મળી ગયાં અને મૂળની દૃઢતા માટે બન્નેના બાણમાં વીંટાઈ ગયાં, અને સ્વર્ગ પૃથ્વી અને અંતરિક્ષમાં ફેલાઈ ગયાં. જેમ પ્રલય વખતે સૂર્ય અને સંકર્ષણ ભગવાનના સુખમાંથી નીકળેલો અગ્નિ દરેકનો નાશ કરવા વધે છે, તેવી રીતે તે તેજો વધવા લાગ્યાં. (૩૦)

તે બંને પ્રહ્લાસનું તેજ નિવૃત્ત થવું બોધ્યે, તેને માટે કારણ કહે છે:

દૃષ્ટાઽસ્મતેજસ્તુ તયો સ્ત્રીલ્લોકાન્પ્રદહન્મહત્ ।

દશ્યમાનાઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ સાંવર્તકમમંસત ॥૩૧॥

પ્રજોપહ્લવમાલક્ષ્ય લોકવ્યતિકરં ચ તમ્ ।

મતં ચ વાસુદેવસ્ય સજ્જહારાઽર્જુનો દ્રયમ્ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—ત્રણે લોકને બાળતું એવું મોટું, તે બે પ્રહ્લાસનું તેજ બોધને તેનાથી બળી જતી સર્વ પ્રજાએ પ્રલયકાળનો આ અગ્નિ છે એમ માન્યું. એવી રીતે પ્રજાના ઉપદ્રવ અને લોકના નાશને બોધને, વાસુદેવ ભગવાનનો મત બાળીને, બંને તેજનો અર્જુને સંહાર કર્યો.

ભાવાર્થ:—એ બંને શસ્ત્રનું તેજ મળી જતાં એક જ તેજ બેવામાં આવે છે, તેથી મૂળમાં એકવચન લખ્યું છે. દક્ષ વગેરે અને બીજી પણ પ્રજાએ આ પ્રલય છે એમ માન્યું છે. અર્જુનને ભગવાનનું સાન્નિધ્ય હોવાથી દરેક પ્રજાનો ઉપદ્રવ અર્જુન બાળી શક્યા છે, અને હવે પછી જો આનો ઉપસંહાર થશે નહિ તો પ્રલય થશે, માટે ઉપસંહાર કરવો બોધ્યે, એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય અર્જુને બાણ્યો, અને પૃથ્વી વગેરે દરેક લોકનો નાશ થશે, એમ બાણ્યું, ત્યારે અર્જુન અને અશ્વત્થામાના ગુરુ એક દ્રોણ જ હોવાથી બંને પાસે એક જ વિદ્યા છે, તેથી અર્જુને દરેકના ઉપકાર માટે બંને તેજનો પોતામાં ઉપસંહાર કર્યો; એમ બતાવવા કહે છે કે સર્વનો દાહ થવાથી નાશ થશે એમ અર્જુને બાણ્યું. મૂળમાં જ્ઞકાર છે તેથી પોતાનો વિચાર પણ તે તેજનો નાશ કરવા માટે હતો, એમ સૂચ્યું છે. પોતાને તેજનો લાભ થાય છે અને ભગવાનનો પણ એ જ અભિલાષ છે; કારણ કે અર્જુનને ભગવાન સાથે જ સંબંધ છે; માટે બંને તેજનો સંહાર અર્જુને કર્યો. (૩૧-૩૨)

તત આસાચ તરસા દારુણં ગૌતમીસ્તમ્ ।

ચબન્ધાઃ સર્વતામ્રાક્ષઃ પશું રશનયા યથા ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—તે પછી કૂર એવા ગૌતમીના પુત્ર અશ્વત્થામા પાસે જલદી બોધથી જેનાં લાલચોળ નેત્ર થઇ ગયાં છે એવા અર્જુને દારી વડે પશુને બાંધે તેમ તે અશ્વત્થામાને બાંધ્યા.

ભાવાર્થ:—પોતામાં બંને પ્રહ્લાસોનું તેજ આવી ગયા પછી તે અર્જુન જલદી અશ્વત્થામા પાસે ગયા. દૂરથી વરુણપાશ વગેરેથી બાંધવામાં આવે તો બહુ કલેશ થાય માટે તેની પાસે ગયા છે. સામે ઉપાય અશ્વત્થામા કાંઈ ન કરે તે માટે અર્જુન જલદી તેની પાસે ગયા છે. અશ્વત્થામા ઉગ્ર છે, તેથી તેને બાંધવાનું કારણ બતાવ્યું છે કે જો ન બાંધે તો મરે, શાપ આપે,

મારે, અથવા ઈશ્વરનું ભજનાદિ કરે, તે સારુ તેને જલદી બાંધ્યો છે. અન્ધ-
ત્યામા તો ગુરુનો પુત્ર થાય છે તો અભ્જુને ગુરુપુત્રને શા માટે બાંધ્યો ? તે
શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તે ગૌતમીનો પુત્ર છે, એટલે કે આ અન્ધત્યામા ગુરુ
દ્રોણનો માનીતો પુત્ર નથી, પણ ગૌતમવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી દ્રોણાચાર્યની
સ્ત્રી અને અશ્વત્થામાની માતા ગૌતમીનો સંમત છે. એમ કહેવાનો અભિપ્રાય
એવો છે કે ગૌતમીને પુત્ર ઉપર વિશેષ સ્નેહ હોવાથી તે સ્નેહમાં બંધાધને
અશ્વત્થામાને દૂધ આપવા માટે પ્રાર્થના કરવી પડી અને દ્રોણાચાર્યને
કૌરવોની સાથે સંબંધ થયો અને તેથી જ દ્રોણાચાર્ય કૌરવોને ત્યાં રહ્યા;
છેવટે તેનું મૃત્યુ થયું; તે દરેકનું મૂળ પુત્રના સ્નેહમાં બંધાયેલી ગૌતમીની
પ્રાર્થના છે. માટે આ અશ્વત્થામા ગુરુનો માનીતો પુત્ર નથી એમ બતાવ્યું
છે. કોપથી અભ્જુનનાં નેત્રો લાલ થયાં છે; તેથી અશ્વત્થામામાં રહેલા
પ્રાણશુદ્ધિની તેને સ્ફૂર્તિ ન થઈ. અવશ્ય બાંધવો જોઈએ એમ બતાવવા ત્યાં
દષ્ટાંત આપે છે કે મજબૂત દોરડાંથી જેમ પશુને બાંધે તેમ અશ્વત્થામાને
બાંધ્યો છે; કારણ કે પરાજય પામેલો શત્રુ બાંધ્યા વગર છોડી શકાય નહિ,
તેથી તેને બાંધ્યો છે. વળી બાંધવાની દોરી પણ તેવી નથી કે પોતાની મેળે
છૂટી શકે. રથની ધ્વજના સ્તંભની સાથે અશ્વત્થામાને બાંધેલો છે, એટલે
અભ્જુનનો વિચાર એવો છે કે અહીંથી લઈ જઈને પરાક્ષ રીતે અશ્વત્થામાને
મરાવવો, પણ ગુરુપુત્ર હોવાથી પોતાના સમક્ષ ન મારવો, એવો અભિપ્રાય છે. (૩૩)

અશ્વત્થામાને પોતાના ઉતારાની જગ્યાએ લઈ જવો તે ઠીક નથી,
એવી રીતે ભગવાન અભ્જુનને તેમ કરતાં અટકાવે છે:

શિષિરાય નિનીષન્તં રજ્જ્વા ષદ્ધં રિપું ચલાન્ ।

પ્રાહાર્જુનં પ્રકુપિતો ભગવાનમ્બુજેક્ષણઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—બળાત્કારથી દોરી વડે બાંધેલા શત્રુને ઉતારાની જગ્યાએ
લઈ જવા માટે ઈચ્છા કરતા અભ્જુનને, કમલ જેવાં નેત્રવાળા ભગવાન ક્રોધ
કરીને કહે છે.

ભાવાર્થ:—સર્પનો જેમ સ્પર્શ ન કરાય તેમ આ અન્ધત્યામાનો સ્પર્શ
કરવાનો નથી; અને સ્પર્શ કર્યો તો પછી તેને મારવો જ જોઈએ. તેમાં જો
અપકાર કર્યો હોય તો સર્વથા મારવો જ જોઈએ. જો ઉતારે લઈ જવાશે તો
ત્યાં તેનું મરણ થશે નહિ; માટે અન્ધત્યામાને અહીં જ મારી નાખવો જોઈએ,
એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન કહે છે કે નીતિકાર્યનો વિચાર કરવાથી મારવો
જોઈએ અને ધર્મકાર્યનો વિચાર કરીએ તો તેને બાંધવો પણ ન જોઈએ.
શત્રુ હોય તેને પોતાને ઘેર લઈ જવાય નહિ, તેમાં પણ બળજબરીથી તો
ન જ લઈ જવાય, કેમકે ત્યાં અસાવધાન રહેવાય તો કાંઈક ખૂરું કરે.

લક્ષ્મણને જિતરવાના સ્થળમાં અશ્વત્થામાને લઈ જવાનો વિચાર અર્જુન કરતો હતો તેને ભગવાન કહે છે.

મૂળમાં ભગવાન શબ્દ હોવાથી હરેકને મારનાર ભગવાન જ છે એમ સૂચ્યું છે. કમલ સરખાં નેત્ર ભગવાનનાં છે, તેમ કહેવાથી ભક્તના ભગવાન રક્ષક છે તેમ બતાવ્યું છે. તેથી અશ્વત્થામાનો વધ થાય તો બધું ઠીક થાય અને જો તેમ ન કરે તો પાછું ઘણુંયે કરવાનું રહેશે, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન કહે છે. (૩૪)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

नैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबन्धुमिमं जाहि ।

योऽसावनागसः सुप्तानवधीक्षिषિ बालकान् ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—હું કુંતીજીના પુત્ર, તું આ અશ્વત્થામાની રક્ષા કરવા યોગ્ય નથી. બ્રહ્મબંધુ એવા આ અશ્વત્થામાને તું માર, જે અશ્વત્થામાએ નિરપરાધી અને સતેલા સૂતેલા બાળકોનો વધ કર્યો છે.

ભાવાર્થ:—કુંતીજી પોતાને ક્ષમા થાય છે અને ભક્ત છે, તેથી બન્ને સંબંધ બતાવવા માટે કુંતીજીના પુત્ર તરીકે સંબોધન કર્યું છે. અશ્વત્થામાને મારવામાં પણ દોષ નથી. તેમાં જો કારણો બતાવે છે કે તે અશ્વત્થામા બ્રહ્મબંધુ છે. એ બ્રહ્મતેજ તેનામાં બંધુની પેઠે આવે છે અને જાય છે, પણ સ્થિર થઈને રહેતું નથી. તેમ તેનું બીજું કારણ અશ્વત્થામાએ રાત્રે સૂતેલા બાળકોને મારેલા છે, તેથી તેને મારવામાં દોષ નથી. પુત્રના પિતા વગેરે તરફથી પોતાનો અપરાધ થયો હોય તો નિરપરાધી તેના પુત્રોને બાંધીને લઈ જવા જોઈએ, પણ તેને મારી નાખવા તે યોગ્ય નથી; તેમાં પણ સૂતેલો કોઈ પણ હોય તેને મારવો એ તો યોગ્ય જ નથી. રાત્રિએ તો ચોર હોય તે જ મારે છે, પણ સારો માણસ મારતો નથી; તેમાં પણ બાળકો તો હરેકને મારવા લાયક નથી; તેથી તેમને ન જ મારવા જોઈએ. (૩૫)

હવે વિચાર વડે આ અશ્વત્થામા મારવા યોગ્ય છે એમ કહેવા સારું, કોણ મારવા યોગ્ય છે અને કોણ મારવા યોગ્ય નથી, તેનો નિર્ણય કરે છે :

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं जडं स्त्रियम् ।

प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—કેદી ચીજ વડે ઘેલો થયેલો, ગાંડલ, ભૂતાદિકના આવેશવાળો, સૂતેલો, બાળક, સ્ત્રી, જડ, શરણે આવેલો, સ્થ વગરનો થયેલો, અને ભય પામેલો, એવા ક્ષત્રુને ધર્મને બાજુનાર મારતો નથી.

ભાવાર્થ:—દશ પ્રકારના શત્રુઓ પણ મારવાલાયક નથી. તે દશ પ્રકારના શત્રુઓ ગણાવે છે: મદિરા વગેરેનું પાન કરીને બેભાન થયેલો શત્રુ હોય, ગાફલ હોય, ભૂતાદિકના આવેશથી થેલો થયેલો હોય, સૂતેલો હોય, અવસ્થાએ બાળક હોય, સ્ત્રી હોય, સ્વભાવથી જડ હોય, પોતાને શરણે આવેલો હોય, રથ વગેરેનો નાશ થવાથી વાહન વગરનો થયેલો હોય, અથવા ભય પામેલો હોય તો તેવો શત્રુ મારવા યોગ્ય નથી. આ અશ્વત્થામા તો ઉપર જણાવેલામાંના એક પ્રકારનો પણ નથી; તેથી તે મારવા યોગ્ય છે. વળી સૂતેલા અને બાળક એમ બે પ્રકારના શત્રુનો હત્યારો છે, તેથી તે અધર્મનું યુદ્ધ કરનાર છે; માટે અવશ્ય અશ્વત્થામાને મારવો જોઈએ. (૩૬)

અહીં શંકા કરે છે કે અશ્વત્થામાએ અધર્મ કર્યો પણ બ્રાહ્મણ છે—બ્રાહ્મણનું શરીર દરેક પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારું છે, તેથી તેને કેમ મારવો ? કારણ કે તેને મારવાથી દરેક પુરુષાર્થોનો નાશ થશે; તેથી મને અધર્મ થાય; એવી અર્જુનને શંકા થાય તો ત્યાં ભગવાન કહે છે :

સ્વપ્રાણાન્યઃ પરપ્રાણૈઃ પ્રપુષ્ણાત્યધૂનઃ સ્વલઃ ।

તદ્વધસ્તસ્ય હિ શ્રેયો યદ્દોષાઘાત્યધઃ પુમાન્ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—જેમ ખલ માણસ બીજાઓના પ્રાણ લઇને પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરે છે તેવાને મારવો, તે તેના જ કલ્યાણ માટે છે, કેમકે ખલ વધારે વખત જીવવાથી વધારે વખત પાપ કરે છે.

ભાવાર્થ:—આ અશ્વત્થામાને તું મારતો નથી તેમાં શું કારણ છે ? શાસ્ત્રથી તો નિષેધ નથી; કેમકે જે “મારવા આવતો હોય તેને મારવો તેમાં બાધ નથી,” એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. બ્રાહ્મણમાં ધર્મ રહેલો છે તેથી તેને મારતો નથી, એમ જો તારા મનમાં હોય તો અશ્વત્થામામાં ધર્મ નથી જ. તેના ઉપર દયા આવવાથી તું તેને ન મારતો હો તો તેના મારવાથી તો ઘણાં પ્રાણીઓ બચી જશે. અને અશ્વત્થામાને નહિ જ મારવામાં તેનો એક તો દેહ બચે છે, તેથી તેના દેહાદિક વડે કાંઈ પણ ઉપકાર થશે એમ તું સમજતો હોય તો તે પણ મિથ્યા છે, કારણકે તેને મારવામાં તો તેનું પોતાનું જ કલ્યાણ છે; કેમકે દેહનું જીવન પ્રાણવાયુ અને અપાનવાયુથી છે, તે સ્થળે બીજાના પ્રાણ વડે પોતાના પ્રાણને બચાવવા તે યોગ્ય નથી. કર્મમાર્ગમાં યજ્ઞાદિક કરાય છે, તેમાં પણ વગેરેના પ્રાણથી પોતાના સુખની ઇચ્છા કરે છે. ત્યાં બન્નેને તારવાપણું છે; પણ તે ધર્મના નિમિત્તે કરે છે. તે દષ્ટાંત અહીં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી. બે જણા પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હોય, તેમાં એકના પ્રાણનો તો ક્ષય અવશ્ય થવો જ જોઈએ. ત્યારે પોતાના પ્રાણનો ક્ષય થાય

તે તો ધર્મ હોવાથી ઉત્તમગતિ મળે છે, તેથી તેવા વખતમાં સામાને મારવા કરતાં પોતાને મરવું યોગ્ય છે; તેને બદલે બીજાના પ્રાણ વડે પોતાના પ્રાણાનું વિશેષ કરીને પોષણ કરવું તે બિલકુલ યોગ્ય નથી. તેમ જ બાળકને મારે છે તે નિર્દય અને ખલ હોય છે; કેમકે પારકાના અનિષ્ટનું જ તે સૂચન કરે છે; માટે હુષ્ટને મારવો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. અને તે હુષ્ટ અશ્વત્થામાનું પણ હુષ્ટ શરીર છૂટી ગયા પછી બીજું શરીર પ્રાપ્ત થાય, તો તે શરીર વડે ધર્મ થાય તેમ છે. અને પહેલા શરીરનું જીવન કેવળ અધર્મને જ સિદ્ધ કરનારું હોવાથી તેનો વધ કરવામાં તેનું પણ સારું જ છે. (૩૭)

વળી મોટા પુરુષોને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું તે મોટો ધર્મ છે, અને તે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, એમ કહે છે :

પ્રતિશ્રુતં ચ ભવતા પાશ્ચાલ્યૈ શ્રુણ્વતો મમ ।

આહરિણ્યે શિરસ્તસ્ય યસ્તે માનિનિ પુત્રહા ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—હું સાંભળતો હતો તેમ દ્રૌપદીની પાસે તમે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે હું માનવાળી સ્ત્રી, જે તારા પુત્રને મારનાર છે તેનું મસ્તક હું લાવીશ.

ભાવાર્થ:—ભગવાને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થથી અનુવાદ કરેલો છે, તેના કહેલા શબ્દેશબ્દ અહીં કહેતા નથી, પણ કેવળ અભિપ્રાય કહે છે કે તમે દ્રૌપદીજી પાસે આ અશ્વત્થામાનું માથું લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. (૩૮)

તેથી આ અશ્વત્થામા દરેક રીતે મારવા યોગ્ય છે, એમ કહીને વાક્યની સમાપ્તિ કરે છે :

તદસૌ વધ્યતાં પાપ આતતાગ્યાત્મબન્ધુહા ।

મર્તુશ્ચ વિપ્રિયં વીર કૃતવાન્કુલપાંસનઃ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—તેથી આ અશ્વત્થામા, તારા પુત્રને મારનાર, પાપરૂપ આતતાયી છે; માટે તેને મારવો જોઈએ. હું વીર, કુલમાં કલકરૂપે રહેલા અશ્વત્થામાએ પોતાના સ્વામી દુર્યોધનની અપકીર્તિ કરાવી છે અર્થાત્ તેનું ખૂન કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—તમારા પુત્રને અને બંધુઓને પણ મારનાર તો આ અશ્વત્થામા છે. તેનાથી પોતાના માલિકનું પણ હિત થયું નથી, એમ સૂચવવા માટે કહે છે કે અશ્વત્થામાએ બાલકોની હત્યા કરી, પોતાના સ્વામી દુર્યોધનનું પણ ખૂન કર્યું છે, કેમકે જે વંશ રહે તો દુર્યોધનને પણ પિંડકાન કરે અને તેથી તેનો ઉપકાર થાય; પણ અશ્વત્થામાએ તો દ્રોણાચાર્ય અને દુર્યોધન એમ બન્નેના કુલમાં કલક ઉત્પન્ન કર્યું છે; તેથી આને મારવામાં કોઈનું પણ ખૂન થવાનું નથી. (૩૯)

શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ આ વચના અર્જુન પ્રત્યે કહેલાં છે, તે અર્જુનમાં કેટલો

ધર્મ રહેલો છે એમ પરીક્ષા કરવા માટે છે, એવી રીતે સૂત પૌરાણિકને જ્ઞાન હોવાથી સૂત જ્ઞાનકને કહે છે :

સૂત ઉવાચ ।

एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।

नैच्छद् गुरुसुतं हन्तुं यद्यप्यात्महनं महान् ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ:—આવી રીતે ધર્મને જોનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વડે પ્રેરણા કરાયેલ અર્જુન માટે છે તેથી જો કે પોતાના પુત્રને મારનાર હતો છતાં પણ તે અશ્વત્થામા ગુરુનો પુત્ર હોવાથી તેને મારવાની ઇચ્છા અર્જુનને ન કરી.

ભાવાર્થ:—ખરી રીતે અશ્વત્થામાને ખાંધ્યો છે તે પણ અયોગ્ય છે, ભગવાન ચોતરફ જોનાર છે, તેથી મારામાં કેટલો ધર્મ છે, એમ જોવા માટે ભગવાને તેવાં વચનો કહ્યાં છે, અથવા ઇશ્વરના વચનનું ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઈએ એવી રીતે અર્જુનને જાણી લીધું છે; કારણ કે ઇચ્છાથી પ્રાક્ષણનો વધ કરવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી, એમ સ્મૃતિમાં ધર્મ બતાવ્યો છે, એટલે ધર્મ પ્રમાણે તો અશ્વત્થામાનો વધ ન કરાય. વળી અહીં ભગવાન, અર્જુન અને અશ્વત્થામા એમ ત્રણ પુરુષ છે. તેમાં ધર્મની પરીક્ષા ભગવાનમાં છે, મોટાપણું અર્જુનમાં છે અને અશ્વત્થામામાં ગુરુનું પુત્રપણું છે; એમ અશ્વત્થામાને ન મારવામાં ત્રણેમાં એકેક કારણ રહેલું છે; તેથી એ ત્રણે હકીકત જાણીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર અર્જુનને અશ્વત્થામાનો વધ કર્યો નથી. (૪૦)

હવે બીજા પ્રકારથી ધીરેધીરે પોતાને ઘેર આવવાની હકીકત કહે છે:

अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः ।

न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्या आत्मजान्हतान् ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાને તેવાં વચન કહ્યા પછી ગોવિંદ ભગવાન જેના મિત્ર અને સારથિ છે એવા અર્જુનને પોતાના ઉતારાની નજદીક આવીને પોતાના હૃણાયેલા પુત્રોનો શોક કરતી પ્રિય દ્રૌપદી સમક્ષ અશ્વત્થામાને સમૂ કર્યો.

ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ તેના મિત્ર અને સારથિ છે, એમ કહેવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં કારણ બતાવ્યું છે. તે કારણ પહેલાં શત્રુની પાછળ અર્જુન ગયા ત્યારે કહેલું હતું અને પાછું કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવ્યા ત્યાં પણ કહેલું છે. અશ્વત્થામા તો શત્રુના હાથમાં પડેલો હોવાથી મરેલો જ છે. બાણ વડે તેનું મસ્તક લાવીશ તેવી પ્રતિજ્ઞા અર્જુનને કરી હતી. તેમાં દેહ બાણને ઠેકાણે છે અને મસ્તક લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેથી તેના દેહને ખાંધીને તે દેહ સાથે મસ્તક લાવવામાં આવ્યું છે. દ્રૌપદીજી શોકમાં હતાં ત્યાં જ તેને ધર્મનું જ્ઞાન થયું છે, એમ બતાવવા માટે દ્રૌપદી પુત્રોનો શોક કરતાં

હતાં તે જ સ્થળે તેને સોંપેલ છે એમ કહ્યું છે. પોતાની સ્ત્રીનું હિત કરવા માટે અશ્વત્થામાને મારવો જોઈએ, પણ તેને મારવા માટે દ્રૌપદીએ કહેલું નથી; તેથી અર્જુનના મનમાં સંદેહ થયો છે કે અશ્વત્થામાને મારવા માટે દ્રૌપદીજીનો અભિપ્રાય છે કે નહિ? તેથી તેને બાંધીને ત્યાં લાવેલ છે.

જે દ્રૌપદી અશ્વત્થામાને મારવાનું કહે તો તરત જ તેને મારી નાખવો, એવા અભિપ્રાયથી તેની પાસે તેને રજૂ કરેલ છે. (૪૧)

દ્રૌપદીજીનો તો તેવી રીતે બાંધીને અશ્વત્થામાને લાવવો, એ અભિપ્રાય પણ નથી, ત્યાં તેને મારવાનો અભિપ્રાય તો દૂર રહ્યો, તે હકીકત કહે છે :

તથાऽऽહતં પશુવત્પાશબદ્ધ-

મવાઙ્મુખં કર્મજુગુપ્સિતેન ।

નિરીક્ષ્ય કૃષ્ણાઽપકૃતં ગુરોઃ સુતં

વામસ્વભાવા કૃપયા નનામ હ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—પશુની માફક પાશ વડે બાંધેલો, નિહિત કર્મ કરવાથી જેણે મોઢું નીચું કરેલું છે તેવો અને અપરાધ કરનાર શૂરનો પુત્ર તેવી રીતે આજેલો છે તેને જોઈને મનોહર સ્વભાવવાળાં દ્રૌપદીજીએ કૃપા કરીને નમસ્કાર કર્યાં.

ભાવાર્થ:—યુદ્ધમાં બાળકને મારવું તે કર્મોમાં નિહિત કર્મ છે; તેથી પોતાનું સુખ ન બતાવવા માટે નીચે સુખ કરી રહેલા અશ્વત્થામાને જોઈને દ્રૌપદીએ નમન કર્યું; કારણ કે તે દરેકના હિત કરવાની ભાવનાવાળાં હોવાથી તેનો સ્વભાવ પણ મનોહર છે એમ કહેલું છે. અશ્વત્થામા મોટા છે એવી બુદ્ધિથી નમન ન કર્યું હોય તોપણ “અહો, કન્ટ તો જુઓ કે બ્રાહ્મણપણું આવા સ્થાનમાં પડેલું છે,” એવી કૃપા વડે નમન કર્યું છે. પોતાનો અપરાધ કરનાર અશ્વત્થામા છે, તેનું હુ:ખ દૂર કરવા માટે પણ દ્રૌપદીની ઇચ્છા થઈ, એ કૃપાનું સ્વરૂપ છે. અશ્વત્થામાના મનમાં એવો ભય હશે કે દ્રૌપદીજી પાસે લઈ ગયા પછી મને મારશે; માટે તે ભય દૂર કરવા માટે અને તેના મનમાં ધૈર્ય આવવા સારુ દ્રૌપદીએ નમન કરેલું છે. (૪૨)

અશ્વત્થામાને જોઈને તરત જ દ્રૌપદીએ નમન કર્યું, તેથી તેના મનમાં શાંતિ આવવાનું કારણ થયું. હવે તેનું હુ:ખ દૂર કરવા માટે દ્રૌપદી કહે છે :

ઉવાચ વાઽસહન્યસ્ય બન્ધનાનયનં સતી ।

મુચ્યતાં મુચ્યતામેષ બ્રાહ્મણો નિતરાં ગુરુઃ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—અશ્વત્થામાને બાંધીને લાવ્યા તે સહન ન થતાં દ્રૌપદી બોલ્યાં કે હુંએમાં શુરરૂપ આ બ્રાહ્મણ છે, માટે તેને છાડી દા, છાડી દા.

ભાવાર્થ:—બીજાનું દુઃખ દેખીને દ્રોપદી પોતે પણ દુઃખી થયાં છે, અને દેહના ધર્મથી ધર્મ મોટો છે, તેથી તેની અધિક કૃપા થઈ. દ્રોપદી સતી હોવાથી તેનો સ્વભાવ ધર્મમાં જ રહેલો છે. પતિની પણ ધર્મમાં ભૂલ થતી હોય, તો સતી સ્ત્રી તેને ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે, એમ બતાવવા સારૂ મૂળમાં સતી સતી છે, એમ કહેલું છે. છ અંગવાળું ધર્મનું વાક્ય કહે છે કે અશ્વત્થામાને છોડી દો. છોડવામાં સંદેહ ન કરવા માટે અને વિલંબ ન કરવા માટે, બીજી વખત પણ કહે છે કે તેને છોડી દો. છોડવામાં કરણ એ છે કે એ બ્રાહ્મણ છે, એટલે એક પુરુષમાં ઘણા ધર્મો રહેલા હોય, તેમાં પણ જે મોટો ધર્મ હોય, તે જ આદર દેવાયોગ્ય થાય છે. દેહ ધર્મનું અંગ છે, તેથી ગૌણ છે અને ધર્મ મુખ્ય છે. દેહના વિચારથી અશ્વત્થામા સાથે શત્રુપણું છે, પણ ધર્મના વિચારથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ છે, તેથી દેહ કરતાં પણ બ્રાહ્મણપણું બલવાન છે, તેમ ધર્મમાં મૂળ તો ગુરુ છે. તે ગુરુ ભગવદ્વરૂપ છે. અને ભગવાનનું મુખ બ્રાહ્મણ હોવાથી બ્રાહ્મણ ગુરુ છે; એટલે લૌકિક ઉપદેશ કરનાર ગુરુ કરતાં ભગવાનના મુખરૂપ બ્રાહ્મણને અત્યંત ગુરુપણું હોવાથી તે હમેશાં ગુરુરૂપ જ છે. માટે ભગવાનનો મુખરૂપ ધર્મ દરેક ધર્મોથી મોટો છે, તેનો આદર કરવો જોઈએ. (૪૩)

અર્જુનના મનમાં વિચાર થાય કે જે ધર્મમાં નીતિને વિરોધ આવે તે ધર્મ દુર્બળ ગણાય છે, માટે તેવા વિચારને ખુલાસો કરવા માટે નીતિને અહીં વિરોધ નથી, એમ કહેવા માટે લૌકિક ન્યાયથી પણ અશ્વત્થામાને ગુરુપણું થાય છે, તે કહે છે :

સરહસ્યો ધનુર્વેદઃ સવિસર્ગોપસંયમઃ ।

અસ્ત્રગ્રામઃ ભવતા શિક્ષિતો યદનુગ્રહાત્ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં અસ્ત્રો નાખવા અને પાછા લાવવાનો પ્રકાર છે, તેવો મંત્ર સાહિત ધનુર્વેદ, બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરેનો સમૂહ જે દ્રોણાચાર્યની કૃપાથી તમે શીખેલા છો.

ભાવાર્થ:—એકાંતમાં થનાર મંત્ર ‘રહસ્ય’ કહેવાય છે. અસ્ત્રો છોડવાના પ્રકારો અને નાખવાના પ્રકારો તમને દ્રોણાચાર્યે બતાવ્યા છે, જે પ્રકારો પોતાના પુત્રાદિકને પણ દ્રોણાચાર્યે બતાવ્યા નથી. તેમ જ બ્રહ્માસ્ત્ર વગેરે અસંખ્ય અસ્ત્રોનો સમૂહ પણ તમે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી શીખ્યા છો. એ બધું કેવળ પાઠમાત્રથી થતું નથી, પણ તે તો ગુરુના અનુગ્રહથી જ દરેક વિદ્યાની સ્ફૂર્તિ થાય છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે દ્રોણાચાર્યના અનુગ્રહથી તમે તે બધું બણેલા છો; તેથી પણ અશ્વત્થામાને મારવો ન જોઈએ. (૪૪)

એ દ્રોણાચાર્ય તે કાંઈ આ નથી ! એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે :

સ एष भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।

तस्यात्मनोऽर्घं पत्न्यास्ते नान्वगाक्षीरसूः कृपी ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ:—તે આ ભગવાન દ્રોણાચાર્ય પુત્રરૂપે રહેલા છે. તેની અર્ધાંગના વીર પુત્રનો જન્મ આપનાર ગૌતમી દેવી એકાં છે; તે સતી થયાં નથી.

ભાવાર્થ:—તે જ આ દ્રોણાચાર્ય પુત્રરૂપે રહેલા છે. તે દ્રોણાચાર્યને આ અશ્વત્થામારૂપે થવામાં ખીજું કારણ કહે છે કે તે ભગવાન હતા, એટલે પ્રભરૂપે રહેવામાં તે સમર્થ હતા, કારણ કે બ્રહ્મને જાણનાર પુરુષ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે દેહનો ત્યાગ કરે છે, તેમાં પણ તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે, દેહત્યાગ કરવા વખતે પુત્રને^૧ મરેલો સાંભળીને, તેમ ન થાય તો સારું એમ વિચારીને હું પુત્રરૂપે જ જીવીશ એવો નિશ્ચય થતાં પિતારૂપ શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે. તે જ દ્રોણાચાર્ય આ અશ્વત્થામા છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “આત્મા જ પુત્ર નામથી તું છે;” તેથી પુત્રરૂપે દ્રોણાચાર્ય રહેલા છે. તેમ નિવૃત્તિ ધર્મથી વિરોધ આવે તેવો ધર્મ યોગ્ય નથી, એમ બતાવવા હયાનું વાક્ય કહે છે: તે દ્રોણાચાર્યના મૂળમાં પણ તેનું અર્ધું અંગ તેની પત્ની છે. વળી પુત્રના રૂપથી પતિ જીવે છે, માટે પુત્રવાળી સ્ત્રીઓને સતી થવાનો નિયમ નથી; તેથી તેના પુત્રને મારશે તો તેની માતા ગૌતમીને વેધવ્ય થશે અને તેનો વંશ પણ રહેશે નહિ; તેથી મોટું દુઃખ થશે, એમ કરીને હયા બતાવી છે. તે માટે કહે છે કે દ્રોણાચાર્યની સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થયેલી નથી. તેનું નામ કૃપી છે, તેથી કૃપાની અધિષ્ઠાત્રી તે દેવતા છે. (૪૫)

જે કાપટ્ય છે તે પણ ધર્મને બાધ કરનાર છે; તેથી અશ્વત્થામાને છોડવો તે કપટ વગરનું કાર્ય છે; તે સારું કહે છે :

तद् धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।

वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ॥૪૬॥

શબ્દાર્થ:—હું ધર્મને જાણનાર, હું મોટા ભાગ્યવાળા, હું મેશાં પૂજન કરવા યોગ્ય અને વંદન કરવા યોગ્ય જે ગુરુનું કુળ છે તે તમારા વડે દુઃખ પામવાને યોગ્ય નથી.

૧ જે દ્રોણાચાર્ય પુત્ર અશ્વત્થામાનું મૃત્યુ સાંભળે તો તેનું મૃત્યુ પણ થાય તેમ હતું. તે માટે ભગવાને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે તમે દ્રોણને કહો કે અશ્વત્થામા પડ્યો; ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા ના પાડી. ત્યારે એક અશ્વત્થામા નામના હાથીને મારીને યુધિષ્ઠિર પાસે કહેવડાવ્યું કે અશ્વત્થામા હત: । નરો વા કુજરો વા (અશ્વત્થામા મરણ પામ્યો: માણસ અથવા હાથી) એમ યુધિષ્ઠિર બોલ્યા. તેમાં અશ્વત્થામા મર્યો, એટલું જ જ્યાં બોલ્યા તેવામાં ભગવાને કાલાહલ કરી મૂક્યો, જેથી નરો વા કુજરો વા એ હકીકત દ્રોણાચાર્યથી અંજાયા નહિ; તેથી તેમનું મન મરવા થયું.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ પણ પ્રકારે ગુરુના કુળમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તો ગુરુની સેવારૂપ કરેલો ધર્મ કપટ સહિત થાય છે. તેવી રીતે ધર્મમાં કપટ-પણું બાણતો હોય તોપણ જે પ્રમાણે ગુરુકુલમાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે તે ધર્મને બાણનાર કહેવાતો નથી, અને તમે તો તેથી વિપરીત છો, એટલે ધર્મના સ્વરૂપને બાણો છો, તે બતાવવા ધર્મજ્ઞ એવું સંબોધન આપ્યું છે. વળી મોટું ભાગ્ય હોય ત્યારે ગુરુની સેવા થઈ શકે, તેવું સામર્થ્ય થાય છે. તેવું સામર્થ્ય થયા પછી પણ જો ગુરુની સેવા ન કરે તો મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે અને તમે તો દુર્ભાગ્યથી વિપરીત છો, એટલે ગુરુની સેવા કરી શકો તેવા છો, એમ કહેવા માટે તમે મોટા ભાગ્યવાળા છો, એવું સંબોધન કરેલું છે. તેમ બીજા-ઓથી ગુરુના કુલમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો તમારે દુઃખ દૂર કરવું જોઈએ, તે તો અત્યારે વિપરીત દેખાય છે, એટલે તમારાથી જ અત્યારે ગુરુનું કુળ દુઃખ લોગવે છે. તે તેમ થાય તે યોગ્ય નથી. તેમાં કારણ છે કે તે ગુરુનું કુળ પૂજન કરવા યોગ્ય અને વંદવા યોગ્ય છે; એટલે જે મોટા હોય છે તેણે તો સર્વથા ગુરુકુળની પૂજા જ કરવી જોઈએ; કેમકે ગુરુની કૃપાથી જ મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નમ્રતા વગર પૂજા કરવી પણ યોગ્ય નથી, પણ હમેશાં ગુરુકુલને નમન પણ કરવું જોઈએ, એ દરેક રીતે યોગ્ય છે. (૪૬)

વળી જે ધર્મ કરવો તેમાં જ્ઞાન ન હોય તો તે બાધક કહેવાય છે, કેમકે વેદમાં કહેલું છે કે “જે જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તે ઘણું જ પરાક્રમવાળું થાય છે,” તેથી જેવી રીતે પોતાને સુખદુઃખ થવાથી સારું માડું લાગે છે તેવી રીતે બીજામાં પણ જે સુખદુઃખને સરખાં બુઝે છે, તેણે કરેલો ધર્મ જ ખરો ધર્મ કહેવાય છે; કેમકે વશસ્ત્રકાંધમાં કહ્યું છે કે “વિષમ યુદ્ધિ વડે જે ધર્મ રચાયો છે તે અધર્મ છે,” તેથી કોઈ બાણસના એક પુત્રનું મરણ થવાથી તે રડતો હોય અને ત્યાં તેના બીજા પુત્રનું મરણ થાય ત્યારે તેને કેવું દુઃખ થાય ? તેવું દુઃખ અશ્વત્થામાને મારવાથી મને તો લાગે છે, તે માટે કહે છે કે :

મા રોદીદસ્ય જનની ગૌતમી પતિદેવતા ।

યથાઽહં મૃતવત્સાર્તા રોદિમ્યશ્રુમુખી મુહુઃ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ:—મરેલા પુત્રોથી દુઃખી થતી, આંખમાં આંસુ લાવતી હું જેમ વારંવાર રડું છું, તેમ અશ્વત્થામાની માતા પતિવ્રતા ગૌતમી દેવી રડન ન કરે તો સારું.

ભાવાર્થ:—આ અશ્વત્થામાને મારવાથી તેની માતા ગૌતમીને જે દુઃખ થાય તે દુઃખનો અનુભવ કરીને હું ઘણી જ દુઃખી થાઉં છું; તેથી તે ગૌતમી

રુદન ન કરે તો સારું તેવી પ્રાર્થના કરું છું. ગૌતમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે ગૌતમી છે; માટે તેનું રુદન થવાથી મોટો અનર્થ થાય, એમ કહે છે. તેમ તે ગૌતમી પોતાના સ્વરૂપથી પણ મોટી છે; કારણ કે તે પતિવ્રતા છે, એટલે પતિને દેવની માફક માનનારી છે, ને પતિવ્રતા સ્ત્રીનાં નેત્રનું જળ પૃથ્વી ઉપર પડે તો પૃથ્વી વીર્ય (બળ) વગરની થઈ જાય, એવી પ્રથા છે; તેથી તે પતિવ્રતા ગૌતમીનું રુદન થવું ન જોઈએ. પણ તે ગૌતમી પતિવ્રતા હોવાથી દરેક તત્ત્વને જાણનારી છે, તેથી અશ્વત્થામાને તો તેના કર્મનું કળ મળેલું છે, એમ જાણીને તે રુદન નહિ કરે, એવી શંકા અર્જુન કરે ત્યાં કહે છે કે જેવી રીતે મારા પુત્રો મરવાથી હું શોક કરું છું, તેમ ગૌતમી શોક ન કરે એમ ઇચ્છુ છું. આ પ્રસંગ જ એવો છે, એટલે કે પુત્રનું મૃત્યુ થવું એ વિષય જ એવો છે કે તે વખતે રુદન થયા વગર રહેતું નથી, તે શોક તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થતો નથી. જેમ અગ્નિને બાળવાનો સ્વભાવ હોવાથી તે બળે છે, એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ અગ્નિનો સ્પર્શ થવાથી ઢાહ થાય ત્યારે પીડા તો થવાની જ, તેમ પુત્રાદિ મમતાનાં પાત્ર છે. તે દરેક શોક અને દુઃખ આપનારાં છે, એવું તત્ત્વજ્ઞાન હોય તોપણ તેનું મરણ થવાથી શોક થાય જ છે. (૪૬)

यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरकृतात्मभिः ।

तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबन्धं शुचार्पितम् ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ:—જેને અંતઃકરણ વશ નથી એવા રાજાઓના જે બાલકોએ બ્રાહ્મણનું કુળ કોપયુક્ત કર્યું છે, તે રાજાઓના પરિકર સહિત કુળને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલું બ્રહ્મકુળ બાળી નાખે છે.

ભાવાર્થ:—જે ધર્મ હોય છે તે ઇન્દ્રિયથી અવિરોધી હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણો ધર્મને પ્રવર્તાવનાર હોવાથી તે ઇન્દ્રિય રૂપ જ છે. તેવા બ્રાહ્મણોના કુળને ક્ષત્રિય વગેરેથી જ્યારે કુપિત કરાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મકુલ ક્ષત્રિયકુલનો અને તેના પરિકર વર્ગનો પણ નાશ કરે છે, એમ મોટા પુરુષોના ઉપદેશથી આ હકીકત સાંભળી છે. એમ કહેવાથી આ વાક્યમાં મોટાઈ રહેલી છે. મોટાઓનાં વાક્યોની સાથે જો વિરોધ આવતો હોય તો તે ધર્મ ન કરવો જોઈએ. તેથી જલદી તમે અશ્વત્થામાને છોડી મૂકો, એમ સિદ્ધ થયું. (૪૮)

સૂત પૌરાણિક તો દ્રૌપદીના વાક્યનો અનુવાદ કરીને દરેકની સંમતિ વડે જે થાય છે તે સત્ય થાય છે, એમ કહેવા માટે કહે છે કે :

सूत उवाच ।

धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् ।

राजा धर्मसूतो राज्याः प्रत्यनन्दद् वचो विजाः ॥૪૯॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મ અને ન્યાયયુક્ત, કરુણાવાળું, કપટવગરનું, સમાનબુદ્ધિ-વાળું, અને મોટું એવું રાણીનું વચન સાંભળીને હે બ્રાહ્મણો, તે વચનને ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે વખાણ્યું.

ભાવાર્થ:—દ્રૌપદીનું વચન ધર્મથી હઠેલું નથી, તેમ ન્યાયથી પણ હઠેલું નથી, હયાથી યુક્ત છે, કપટ વગરનું છે, સમાન બુદ્ધિથી કહેલું છે અને મોટા રાજાની માફક કહેલું છે, એમ વાક્યમાં છ ગુણો રહેલા છે. સ્લોકમાં તે દરેક નિરૂપણ કર્યા છે. એ વચન સાંભળીને પ્રથમ તો રાજા યુધિષ્ઠિરે તે વચનને વખાણ્યું છે. તેનું કારણ એ જ કે તે ધર્મના પુત્ર છે અને આ દ્રૌપદી તેની સ્ત્રી છે. તે સ્ત્રીનું વચન ગુણવાળું હોય તો સ્વામીએ માનવું જ જોઈએ. તેમાં સંમતિ માટે ‘હે બ્રાહ્મણો’ એવા સંબોધનથી સૂત પૌરાણિક શૈાનકાદિ ઋષિઓને કહે છે. (૪૬)

નકુલ: સહદેવઃચ યુયુધાનો ધનન્નય: ।

ભગવાન્દેવકીપુત્રો યે ચાન્યે યાઞ્ચ યોષિત: ॥૫૦॥

શબ્દાર્થ:—નકુલ, સહદેવ, યુયુધાન (સાત્યકિ), અર્જુન દેવકીજીના પુત્ર ભગવાન અને જે બીજા ત્યાં પુરુષો હતા તેમ જ જે સ્ત્રીઓ હતી તે દરેક દ્રૌપદીના વચનને વખાણવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—નકુલ, સહદેવ, અર્જુનના શિષ્ય સાત્યકિ અને અર્જુન વગેરેએ પણ તે વચનનો પ્રશંસા કરી. તેમાં અર્જુન અને સાત્યકિ તો બન્ને ગુરુ-શિષ્ય છે. તે બન્નેની એક સંમતિ બતાવવાનું કારણ એ કે તે પ્રમાણે જ ધર્મનો નિર્ણય છે.

ભગવાને પણ દ્રૌપદીના વચનનું અભિનંદન કરેલું છે, તે ભક્ત ઉપર કૃપા કરવા માટે છે; એ બતાવવા માટે દેવકીપુત્ર એવું ભગવાનનું વિશેષણ આપ્યું છે; એટલે કે દેવકીજી ઉપર કૃપા હોવાથી તેના પુત્ર થયા છે, તેથી જ્યાં દેવકીનું નામ આવે ત્યાં ત્યાં ભગવાન ભક્તને વશ થયા છે, તેમ સમજવાનું છે. દ્રૌપદીએ જે ધર્મવચન કહ્યું છે, તે ધર્મ દરેક માણસોમાં પ્રસિદ્ધ છે; માટે જ દરેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ પણ તેના વચનની પ્રશંસા કરી છે; અર્થાત્ જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ત્યાં હાજર હતાં તે દરેક તે વચનને વખાણવા લાગ્યાં. મૂળમાં સ્ત્રીને કહેનાર યોષિત્ પદ મૂક્યું છે, તે મૂઢપણું બતાવવા માટે છે. (૫૦)

તત્ત્વસહિત અને પ્રમાણસહિત એમ ધર્મ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જેનું જેવું રૂપ હોય, તેવા જ સ્વરૂપે જે ધર્મ હોય તે તત્ત્વસહિત ધર્મ કહેવાય છે અને શાસ્ત્રાદિકનાં પ્રમાણોથી જે ધર્મની હકીકત સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણ-સહિત ધર્મ કહેવાય છે. તેમાં જેની બુદ્ધિ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય કરનારી છે,

તેઓ વ્યવહારમાં તત્ત્વસહિત ધર્મને માનતા નથી. તેમાં આસન્ય નામનો વિરાટ સ્વરૂપનો પ્રાણ છે. તે સૂત્રાત્મક હોવાથી પ્રમાણમાં મૂળ છે; માટે સૂત્રરૂપ વાયુનો અવતાર ભીમસેન છે, તે ભીમસેને તત્ત્વવાળા દ્રૌપદીજીના વચનને સ્વીકાર્યું નથી અને પોતે સ્વતંત્રપણે ધર્મનું નિરૂપણ કરીને અશ્વત્થામાનો વધ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ સૂતપૌરાણિક શૈનકને કહે છે :

તન્નાઽઽહામર્ષિતો ભીમસ્તસ્ય શ્રેયાન્વધઃ સ્મૃતઃ ।

ન મર્તુર્નાત્મનશ્ચાર્યે યોઽહન્સુસાઞ્ શિશૂન્વૃથા ॥૫૧॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં જોને ક્રોધ થયેલો છે એવા ભીમસેનજી બોલ્યા કે અશ્વત્થામાનો વધ કરવો એ જ સારું છે; કેમકે તેણે સૂતેલા બાળકોને નિરર્થક મારેલા છે, તે તેના સ્વામી દુર્યોધનને માટે કે પોતાને માટે પણ ઉપયોગી નથી.

બાવાર્થઃ—ભીમસેન સૂત્રાત્મક વાયુના અવતારરૂપ છે, તેથી તે સર્વને સમાન હોવાથી તેને ક્રોધ થવો યોગ્ય નથી ! એવી શંકા કરવી નહિ, કારણકે અશ્વત્થામાએ અધર્મ કરેલો છે, તેથી અધર્મી છે અને ભીમસેન અધર્મીનો પ્રતિપક્ષી છે, તેથી તેને ક્રોધ થયો છે. ભીમને દેખે ત્યાં જ દેત્યોને તો ભય થાય છે; તેથી તેનું નામ ભીમ રાખેલું છે. ભીમસેનનો અભિપ્રાય એવો છે કે અશ્વત્થામાને બચાવવા કરતાં મારી નાખવો તે ઉત્તમ છે; કારણ કે તેણે રાત્રિએ સૂતેલા બાળકોને ફેંકટ મારેલા છે; તેથી એ જીવતો હશે તો બીજું પણ વગર વિચારનું કાર્ય કરશે; માટે તેનો વધ કરવો એ જ કલ્યાણરૂપ છે. (૫૧)

ભગવાન તો દ્રૌપદીએ કહેલા ધર્મનો અને ભીમે કહેલા ધર્મનો અભિપ્રાય લઈને બન્નેએ કહેલા ધર્મરૂપ વાક્ય બોલ્યા. જો કે દ્રૌપદી અને ભીમસેનના ધર્મમાં પરસ્પર વિરોધ આવ્યો છે, તેથી તેમાં બન્નેનું સમાધાન કરવા સારું અને બે ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ કરવા માટે ચારણુજને ભગવાને પ્રકટ કરી, એમ કહે છે :

નિશમ્ય ભીમગદિતં દ્રૌપદ્યાશ્ચ ચતુર્મુજઃ ।

આલોક્ય વદનં સહ્યુરિદમાહ હસન્નિવ ॥૫૨॥

બ્રહ્મચન્ધુર્ન હન્તવ્યો હ્યાતયાયી વધાર્હણઃ ।

મયૈવોભયમામ્નાતં પરિપાણુનુશાસનમ્ ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભીમનું અને દ્રૌપદીનું કહેલું સાંભળીને ભગવાન ચતુર્ભુજ થયા. તે પછી પોતાના સખા અર્જુનનું મુખ જોઈને હાસ્ય કરતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા કે આ બ્રહ્મચંદ્ર મારવા યોગ્ય નથી, અને આતતાયી મારવા યોગ્ય છે; મેં પોતે જ એ બન્નેને પ્રમાણ કરેલ છે; માટે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો.

ભાવાર્થ:—ભગવાન્ ચતુર્ભુજ થયા તે જુદું જ વાક્ય છે, કારણ કે દ્રૌપદીએ કહેલા વચનની ભગવાને પ્રશંસા કરી, એમ કદા પછી આ શ્લોકમાં ચતુર્ભુજ પદનો પ્રયોગ છે. તેથી સમજાય છે કે ભગવાન્ ચતુર્ભુજ થયા એ વાક્ય જુદું છે: “પરસ્પર વિરોધ આવે તેવો અભિપ્રાય હોય ત્યારે બીજી રીતે બન્ને અટકાવી શકાય નહિ,” તે માટે બન્નેને અટકાવવા માટે ભગવાન્ ચતુર્ભુજ થયા. “દ્રૌપદી અને ભીમસેન એ બન્નેના કહેવા માત્રમાં જ વિરોધ છે. અને તેથી વિરુદ્ધ વાક્યની એકવાક્યતા ન થાય,” એથી બન્નેનાં વાક્યો મેળવીને એક કાર્ય કરવા સારુ ભગવાને તે બન્નેનાં કાર્ય અટાકાવ્યાં. અર્જુન તો ભક્તિ કરતો કરતો સખ્યભક્તિ સુધી આવ્યો છે, એમ સૂચવવા માટે ભગવાને અર્જુનનું મુખ જોઈને પોતાનો અભિપ્રાય કહેલો છે. ભગવાનનું હાસ્ય માયારૂપ છે, તેથી અર્જુન પણ મોહિત થયા હોય, એમ બતાવવા માટે જેમ હાસ્ય કરીને બોલે છે તેમ ભગવાન્ બોલ્યા, એમ કહ્યું છે. જો મોહ કરતા કરતા ભગવાન્ ન બોલે તો પહેલાં દ્રૌપદીના વાક્યની પોતે પ્રશંસા કરી છે, તેથી દ્રૌપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે અશ્વત્થામાનું સન્માન કરીને રજા આપે તો ઉત્તરાના ગર્ભમાં રહેલા પરીક્ષિતનો નાશ કરવા માટે ભવિષ્યમાં અશ્વત્થામા બ્રહ્માસ્થનો પ્રયોગ કરે નહિ, તેમ પાંચ પાંડવો સામે બાણ નાખ્યાં તે પણ નાખે નહિ. અથવા ભીમનું વાક્ય સાંભળીને તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે અશ્વત્થામાને મારે તોપણ ગર્ભમાં પરીક્ષિતને બાળી નાખવા માટે બ્રહ્માસ્થ નાખવારૂપ અનર્થ તેમ જ પાંડવો ઉપર બાણ નાખવાનો અનર્થ થાય નહિ. પણ અર્જુને તે બન્ને કાર્યમાંથી એક પણ કાર્ય કર્યું નહિ, તેથી ભગવાન તેને મોહ કરતા હોય તેમ કહે છે. ભગવાનને કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે દ્રૌપદીના કહેવા પ્રમાણે અશ્વત્થામાનું સન્માન કરીને છોડી દેવો અથવા ભીમના કહેવા પ્રમાણે તેને મારી નાખવો. આ બન્નેમાંથી જો એક પણ તમે કરતા નથી તો ઉપરની બન્ને બાબત જેમાં આવી જાય તેવું કાર્ય કરો.

દ્રૌપદી અને ભીમસેનનો અભિપ્રાય વિરુદ્ધ હોવાથી તે બન્ને પરસ્પર શી રીતે સાચવી શકાય, તેવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે ભગવાને તો તે બન્ને બાબત સિદ્ધ થાય તેવી વસ્તુ જોઈને બન્ને બાબત કબૂલ કરી છે; કારણ કે ભગવાન તો સર્વના આત્મા છે; તેથી દ્રૌપદી અને ભીમસેન એમ બન્નેના આત્મા ભગવાન હોવાથી બન્નેની વાત ન સ્વીકારે તો અનાત્મપણું આવે, માટે ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે કે મેં દ્રૌપદી અને ભીમનો અભિપ્રાય જાણીને બન્ને બાબત સિદ્ધ થાય તેમ માનેલું છે, માટે તમે પણ મારા મિત્ર હોવાથી તે સમજીને તમારે પણ તે પ્રમાણે કરવું. જો તમે ન જાણી શકો તો તમારાથી તે ન બને અને તેથી તમે મારામાં મિત્રભાવ

શી રીતે રાખી શકે? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો. (૫૨-૫૩)

મારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાથી હરેકને સંમત થશે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે :

કુરુ પ્રતિશ્રુતં સત્યં યત્તત્સાન્ત્વયતા પ્રિયામ્ ।

પ્રિયં ચ ભીમસેનસ્ય પાઞ્ચાલ્યા મહ્યમેવ ચ ॥૫૪॥

શબ્દાર્થ:—દ્રૌપદીને શાંત કરતી વખતે જે પ્રતિજ્ઞા તમે કરી છે, તે સત્ય કરો; ભીમસેનનું, દ્રૌપદીનું અને મારું પણ પ્રિય જ કરો.

ભાવાર્થ:—દ્રૌપદીના સમક્ષ અશ્વત્થામાનું માથું લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, તે તો તેના માથાના વાળ લઈ લેવાથી સિદ્ધ થશે; અને ભીમસેનનું પ્રિય તો અશ્વત્થામાનો વધ કરવાથી થાય તેમ છે, તે તેનું વધન (મુકન) કરવાથી વધ ગણાય માટે સિદ્ધ થશે, અને દ્રૌપદીનું પ્રિય અશ્વત્થામાને છોડી મૂકવાથી થાય તેમ છે, તે તેને જીવતો છોડી મૂકવાથી થાય તેમ છે; તે તેને જીવતો છોડી મુકાશે એટલે સિદ્ધ થશે. આમ દ્રૌપદીનું અને ભીમસેનનું પ્રિય કરવાથી બન્ને બાબત સિદ્ધ થશે; એટલે મારું પ્રિય પણ થશે જ. (૫૪)

ભગવાનની કૃપાથી અર્જુને એક બાબત સર્વરૂપ જાણીને તે પ્રમાણે કર્યું તે બે શ્લોકોથી સૂત પૌરાણિક કહે છે :

સૂત ઉવાચ ।

અર્જુનઃ સહસાઽઽજ્ઞાય હરેર્હર્દમથાસિના ।

મર્ણિ જહાર મૂર્ધન્યં દ્વિજસ્ય સહમૂર્ધજમ્ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુને જલદી ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણીને તે પછી તલવારથી અશ્વત્થામાના મસ્તકમાં રહેલો મણિ કેશની સાથે લઈ લીધો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી તરત જ તે ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણી ગયા, એટલે ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી તરત જ અશ્વત્થામાને છોડ્યા પહેલાં તેના મસ્તકના મણિને શિખાસહિત તલવારથી હરી લીધો. શિખાસહિત મણિ લેવો એ દ્રૌપદી અને ભીમસેન બન્નેના અભિપ્રાયરૂપ છે, તે આગળ કહેવાશે. (૫૫)

એ બન્નેના અભિપ્રાયમાં ત્રણ અંગ રહેલાં છે :

વિમુચ્ય રજનાવદ્દં બાલહલ્યાહતપ્રભમ્ ।

તેજસા મણિના હીનં શિષિરાભિર્યાપયત્ ॥૫૬॥

શબ્દાર્થ:—દોરીથી બાંધેલા અશ્વત્થામાને છોડીને, બાલહત્યા કરવાથી જેની કાંતિ હરાધ ગધ છે, અને તેજથી તેમ જ મણિથી હીન થયેલો છે તેવા, તેને પોતાના ઉતારામાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો.

ભાવાર્થ:—પહેલાં દોરીથી અશ્વત્થામાને બાંધ્યો હતો તે વખતે તે બોદ્યા વગર રહ્યો હતો, તેનું કારણ એ જ કે તેણે બાલહત્યા કરવાથી તેની કાંતિ હણી ગઈ હતી. અશ્વત્થામાને છોડી મૂક્યો ત્યારે તેનું તેજ તેા જે કે બાલહત્યા કરવાથી જતું રહ્યું હતું અને વળી મસ્તકમાં રહેલા મણિને અળુંને લઈ લીધો હતો, એટલે અશ્વત્થામા તેજ અને મણિ એ બન્નેથી રહિત થયો. પોતાના સ્થાનમાંથી અળુંને લઈ તેને કાઢી મૂક્યો તે હકીકત મૂળમાં છે તે તેના સમીપમાં તેજ અને મણિથી હીન થયો એમ કહ્યું છે, તે પહેલેથી થયેલી વાતનો અનુવાદ કર્યો છે. સત્પુરુષરૂપ પાંડવોના સ્થાનમાંથી અશ્વત્થામાને કાઢી મૂક્યો, તેથી દરેક સ્થળે હવે સત્પુરુષોમાં અશ્વત્થામાનો પ્રવેશ થશે નહિ એમ જણાવ્યું છે. (૫૬)

અળુંને તમામના અભિપ્રાયરૂપ કહેલું છે, તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:

વપનં દ્રવિણાદાનં સ્થાનાન્નિર્યાપણં તથા ।

एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥ ૫૭ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રાહ્મણનું મુંડન કરવું, ધન લઈ લેવું અને તેને સ્થાનમાંથી હાંકી કાઢવો એ જ તેનો વધ છે, પણ દેહથી મારવારૂપ તેનો વધ શાસ્ત્રમાં કહેલો નથી.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં હિ અવ્યય આવ્યો છે, તેથી પહેલાં કહેલાં દરેક પ્રમાણોનું અહીં અનુસંધાન કરવાનું છે. બ્રાહ્મણનો તો દૈહિક દંડ (ગરદન મારવાની શિક્ષા) હોય જ નહિ, પણ દૈત્યના અંશરૂપ બ્રાહ્મણોનો પણ દેહ-ધાત કરવા રૂપ દંડ હોય નહિ, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં બ્રહ્મબંધુ શબ્દ કહેલો છે. (૫૭)

મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ ગયા પછી પરીક્ષિત રાજાની અને પાંડવોની કથા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા સૂતપૌરાણિકે કરી હતી, તે પ્રસંગે અશ્વત્થામાની હકીકતના નિરૂપણનો આ પ્રસંગ પૂર્ણ થતાં હવે ચાલુ પ્રસંગની સમાપ્તિ કરે છે:

पुत्रशोकातुराः सर्वे पाण्डवाः सह कृष्णया ।

स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—એ રીતે પુત્રના શોકથી આતુર થયેલા દ્રૌપદી સહિત દરેક પાંડવોએ મરણ પામેલા પોતાના સંબંધીઓનું અગ્નિદાહ કરવાનું જે કૃત્ય કરવાનું હતું તે કર્યું.

ઈતિશ્રી ભાગવત મુખોદિની ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કંધમાં ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત સપ્તમ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો

एवं हि सर्वभक्तानां भगवद्वाक्यनिष्ठता ।
सर्वहेतुकथा यैव सप्तमे विनिरूपिता ॥ १ ॥
अष्टमे यस्य वाक्यस्य करणाद्यदि जायते ।
दोषश्चेत्तत्समाधानं गुणश्चेदाह पोषणम् ॥ २ ॥

એવી રીતે દરેક ભક્તોને ભગવાનના વચન ઉપરની નિષ્ઠા અને દરેકના મનોરથ પૂર્ણ કરવામાં ભક્તિરૂપ કારણની કથા તેનું સાતમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧) જેના વાક્ય પ્રમાણે કરવાથી દોષ થાય તો તેનું સમાધાન અને ગુણ થાય તો તેનું પોષણ તે આઠમા અધ્યાયમાં કહેવાય છે. (૨)

સાતમા અધ્યાયમાં અંતે અશ્વત્થામાનું અપમાન થયું તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પણ અશ્વત્થામાએ, પાછું ક્રોધથી ન વળે એવું બ્રહ્માએ પરીક્ષિતના ઉપર નાખવામાં, કારણપણાથી નિરૂપણ કરેલું છે. હવે આઠમા અધ્યાયમાં બ્રહ્માએ પરીક્ષિતને દાહ, તેની રક્ષા, ભગવાનના અદ્ભુત કર્મના નિર્ણયનું સ્તોત્ર, અને ભગવાનનું અદ્ભુત કર્મ એમ ચાર પદાર્થનું નિરૂપણ થાય છે, તે ભગવાનના અદ્ભુત કર્મના નિરૂપણ કરવા માટે છે.

તેમાં પહેલાં બ્રહ્માએ પ્રસંગ સૂત પૌરાણિક કહે છે:

सूत उवाच ।

अथ ते सम्परेतानां स्वानामुदकमिच्छतात् ।

दातुं सकृष्णा गङ्गायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ ૧ ॥

ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ।

आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પછી જલની ઇચ્છા કરતા જે પોતાના મરણ પામેલા છે, તેઓને ગંગાજીમાં જલ દેવાને માટે, સ્ત્રીઓને આગળ કરીને, કૃષ્ણસહિત સર્વે પાંડવો ગયા અને તે સર્વે દાહની અંજલિ આપીને, ઘણું જ રૂદ્ધ કરીને, હરિ ભગવાનના ચરણની રજથી પવિત્ર થયેલાં ગંગાજીના જળમાં ફરીથી નાહ્યા.

ભાવાર્થ:—શુદ્ધિ થયા પછી સંસ્કાર કરવો જોઈએ, તે શુદ્ધિ બહારની અને અંદરની બે પ્રકારની છે. તેમાં પહેલાં બહારની શુદ્ધિ બે પ્રકારથી કહે છે કે મરી ગયેલા હોય તેનું પ્રેતપણું મુકાય એટલે જીવતા હોય તેની શુદ્ધિ

થાય છે; તેથી પ્રથમ તેઓનું પ્રેતપણું મૂકવામાં કારણરૂપ ક્રિયા કહે છે કે કુરુક્ષેત્રમાં જ દાહ કરીને હસ્તિનાપુરમાં જલ દેવા સારુ તમામ આવેલા છે. ગંગાજીના જલના સ્પર્શથી બ્રહ્મદંડથી હણાયેલા હોય તે પણ મુક્ત થાય છે તો ધર્મયુદ્ધમાં મરેલાઓની મુક્તિ થાય, તેમાં શું કહેવું ? “ પુત્ર પિતાના દાહ પછી ત્રણ અંજલિ જળ આપે છે, તે પ્રેતના દાહને શાંત કરે છે, ” એવું વાક્ય છે; તેથી તાપને શાંત કરવા માટે દાહાંજલિરૂપ જલ આપવાની જરૂર છે. તેમ જ મૂલભૂત આધિભૌતિકાદિક ત્રણ તાપને શાંત કરવા સારુ પણ એક સાથે જળ આપવું જોઈએ, એવો નિશ્ચય કરીને ગંગાજીમાં ગયા છે, એવું નિરૂપણ કરે છે. હવે કોઈને વૈરભાવ રહ્યો નથી, એમ કહેવા માટે મૂળમાં અથ અવ્યય આપેલો છે. સામાન્ય રીતે મરી ગયેલા તમામને જળ આપત્રા સારુ ગયા છે, તેમાં પણ ઘણા પુરુષોની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પોતાના સપ્તપુરુષોમાં રહેલાને મુક્તિ આપવા સારુ ભગવાનની સાથે ગયા છે.

શ્રીઓને આગળ કરી છે એ લોકાચાર છે. મરી ગયેલાને જળ આપીને રુદન કરવાનું કહેવું છે; કેમ કે પિતૃઓને રુદન ઘણું જ પ્રિય છે. તેથી મરેલાઓને જલની અંજલિ આપીને વિલાપ કર્યો છે. દાહાંજલિ કરીને પછી વિલાપ કરવો જોઈએ તેવું શાસ્ત્રમાં કહેવું છે; તેથી જેઓને ખેદ નથી તેઓએ પણ વિલાપ તો કર્યો છે. દાહાંજલિ કર્યા પછી સ્નાનની પહેલાં વિલાપ થાય છે. પછી વિલાપ થતો નથી, તે માટે તે વખતે ઘણું જ રુદન કરેલું છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી તે વખતે બીજું પણ જે કરવાનું હતું તે કર્યું છે. પહેલાં તો જળ આપવા માટે સ્નાન કરેલું છે, તોપણ સર્વ શુદ્ધિ થવા માટે, ભક્તિ થવા માટે અને જ્ઞાનના અધિકાર માટે ફરીથી ગંગાજીમાં દરેકે સ્નાન કરેલું છે. જો કે પહેલાં પણ “ બ્રહ્માજીએ ભગવાનના ચરણારવિંદનો અભિષેક કરવાથી ગંગાજી પ્રકટ થયાં છે, તેથી ભગવાનના ચરણારવિંદની રજથી ગંગાજી રંગાયેલાં છે ” એવું વાક્ય છે, “ બ્રહ્માજીના કમંડલનું જળ તે ગંગાજી છે ” એવું પણ વાક્ય હોવાથી તમામ ગંગાજળ ભગવાનની રજવાળું છે, તોપણ તે નદી હોવાથી તેમાં બીજા જલના સ્પર્શની સંભાવના થાય, તેથી પ્રથમ પોતે નાદ્યા છે. તે જળ તેવું છે કે નહિ, એવો સંદેહ પાંડવોને થતાં, દરેક પાંડવોએ ગંગાજીના પ્રવાહના ઉપરના ભાગમાં ભગવાનને પધરાવીને પછી તેના ચરણારવિંદનો સ્પર્શ કરીને આવતા જલમાં બધાએ સ્નાન કરેલું છે, તેથી દરેક ભગવદ્દીય છે એમ બતાવ્યું છે. (૧-૨)

એવી રીતે દરેકને જે કર્તવ્ય હતું તે કરીને, તેવા ભક્તોમાં ભગવાને જે કરવું જોઈએ તે કહે છે:

તત્રાસીનં કુરુપતિ ધૃતરાષ્ટ્રં સહાનુજમ્ ।

ગાન્ધારીં પુત્રશોકાર્તાં પૃથાં કૃષ્ણાં ચ માધવઃ ॥૩॥

સાન્ત્વયમાસ મુનિર્મિહંતબન્ધુઙ્ગુચાર્પિતાન્ ।

મૃતેષુ કાલસ્ય ગતિં દર્શયન્નપ્રતિક્રિયામ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં બેઠેલા ભીમસેન વગેરે નાના ભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિર, અને વિદુરજી સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર, પુત્રના શોકથી પીડિત થયેલાં ગાંધારી, કુંતીજી અને દ્રૌપદીજીને મુનિઓનાં વચ્ચેના વડે ભગવાન સાંત્વન કરાવે છે. જેઓના બાંધુઓનું મરણ થયું છે અને તેથી જેઓ શોકયુક્ત થયેલાં છે, તેઓને પ્રાણી માત્રમાં કાલની ગતિનો ઉપાય થઈ શકતો નથી એમ બતાવવા માટે સાંત્વન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિર અને ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં બેઠેલા છે, એમ કહેવાથી અન્યથાપણું બતાવ્યું છે. કુરુના પતિ યુધિષ્ઠિર અને વિદુરજી સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર અથવા ભીમસેન સહિત યુધિષ્ઠિરનું સાંત્વન કર્યું છે. વિદુરજી તીર્થયાત્રા કરવા ગયા હતા તે કથા બીજા કલ્પની છે. દરેક સ્ત્રીઓ પુત્રોના શોકથી દુઃખી છે એમ કહ્યું છે; તેથી પુત્રશોકાર્તા એ વિશેષણ ગાંધારી, કુંતીજી અને દ્રૌપદી વગેરેને દરેકને લાગુ પડે છે. મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી, ત્યાં સુભદ્રાજી વગેરે પણ આવ્યાં હતાં. ભગવાન લક્ષ્મીજીના પતિ છે અને દરેક સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીજીના અંશરૂપ છે; તેથી તે સ્ત્રીઓને સાંત્વન કરવું જોઈએ. વસ્તુનું ખરેખરું સ્વરૂપ બતાવીને સાંત્વન થાય છે. મુનિઓ વડે સાંત્વન કરવાનું કારણ એ કે તેઓની પણ તેમાં સંમતિ છે. જેઓના બાંધવો હણાયેલા છે તેઓનો શોક દૂર કરવો જોઈએ. અને તે શોક દૂર કરવો તે તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે. વળી ઈશ્વર તો બધુંય કરે છે, તેથી તેને સાંત્વન કરવું ઠીક નથી, એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે ભગવાને કાલરૂપ અધિકારીનું સ્થાપન કરેલું છે. તેથી કાલના અધિકારમાં જેઓ ઉત્પન્ન થયા છે તેઓને કાલ શિક્ષા દંડ વગેરે આપે છે, ત્યાં ભગવાન પણ તે દંડને નિવૃત્ત કરતા નથી. જેમ કોઈ ગૃહસ્થ પોતાની સ્ત્રી અગર બાળકોને દંડ આપે, તેમાં રાજાથી આગળ આવીને દંડ અપાતો નથી, તેવી રીતે કાલના અધિકારમાં આવેલા જીવોને કાલ દંડ આપે તેમાં ભગવાન આડા આવતા નથી. તેમ કાલને પણ ભક્તપણું છે; તેથી ક્યારેક ભગવાન ભક્તની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. એવો સિદ્ધાંત બતાવે છે કે કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમાં કાલની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેમાં કોઈનો ઉપાય ચાલતો નથી. (૩-૪)

ભૂત પ્રાણીમાત્રમાં કાલની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમાં કોઈનો ઉપાય નથી, તો તેવા વખતમાં ભગવાન કાંઈ કરતા નથી; છતાં ભક્તોનું તો હિત જ કરે છે, એમ જણાવવા માટે લૌકિકની પ્રતીતિ વડે જે હિત છે તે ભગવાને

દરવાનું છે, તોપણ ભગવાનની જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તે હિત થાય જ છે, અને તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થતું નથી, એવો સિદ્ધાંત બતાવવા માટે તેનું નિરૂપણ બે શ્લોકથી કરે છે:

સાધયિત્વાઽજાતશત્રોઃ સ્વં રાજ્યં કિતવૈર્હતમ્ ।

ઘાતયિત્વાઽસતો રાજ્ઞઃ કચસ્પર્શક્ષતાઽઽયુષઃ ॥૫॥

યાજયિત્વાઽશ્વમેઘૈસ્તં ત્રિભિરુત્તમકલ્પકૈઃ ।

તદ્યશઃ પાવનં દિશુ શતમન્યોરિવાઽતનોત્ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—યુધિષ્ઠિરનું પોતાનું રાજ્ય કપટી દુર્યોધન વગેરેએ લઈ લીધું હતું, તે યુધિષ્ઠિરને અપાવીને, દ્રૌપદીના કેશના સ્પર્શ વડે જેનું આયુષ નષ્ટ થયું છે તેવા દુષ્ટ રાજાને મરાવીને, ઉત્તમ ઉપસ્કરવાળા ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કરાવીને તે યુધિષ્ઠિરનો પવિત્ર યશ, ઇંદ્રના યશની માફક, ભગવાને દશ દિશાઓમાં ફેલાવ્યો.

ભાવાર્થઃ—જેને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થયા નથી એવા યુધિષ્ઠિર છે, એમ કહેવાથી યુધિષ્ઠિરનો ભક્તિમાં ઉત્તમ અધિકાર બતાવ્યો છે. યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય અપાવ્યું છે તેમાં હેતુ એ છે કે તે રાજ્ય ખરી રીતે યુધિષ્ઠિરનું હતું, તે કપટી દુર્યોધન વગેરેએ કપટ કરીને જુગારથી લઈ લીધું હતું. હસ્તિનાપુર પણ પાંડુ રાજાનું હોવાથી, તેના પુત્ર યુધિષ્ઠિરનું જ હતું અને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય સ્થાપેલું હતું તે જ્યારે જુગારમાં ગયું ત્યારે તેની સાથે હસ્તિનાપુર પણ ગયું હતું; તેથી ત્યાં કપટીઓ ઘણા હોવાથી મૂળમાં બહુ-વચન કહેલ છે.

કાલને જે કરવું હોય તેનો ઉપાય થતો નથી, ત્યારે તે કપટીઓનું આયુષ જ્યાંસુધી વિઘ્નમાન હોય ત્યાંસુધી તેઓને મારી શકાય નહિ, ત્યારે તેનું રાજ્ય શી રીતે પાછું અપાવી શકાય? એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે તે સર્વે રાજા દુષ્ટ હતા, કારણ કે દુઃશાસને દ્રૌપદીના કેશનો સ્પર્શ કર્યો હતો, તે દુઃશાસનની સાથે દરેક રાજાઓની એકતા હતી, એટલે તે પણ દુષ્ટ હતા; માટે અપરાધ વગરની ભગવાનની ભક્ત દ્રૌપદીના કેશનો સ્પર્શ દુઃશાસને કરેલો હોવાથી તેના આયુષનો ક્ષય થતાં, તેની સાથે રહેલા દુષ્ટ રાજાઓનો પણ ક્ષય થયો છે, કારણ કે ભક્તના પ્રાણ ઉત્તમ હોવાથી તે પ્રાણો મસ્તકમાં રહેલા હતા, તે મસ્તકનો સ્પર્શ થવાથી, કેશદ્વારા ઉત્તમ પ્રાણનો સ્પર્શ થયો હતો, તેથી દુષ્ટોના દુર્બલ પ્રાણનો તો નાશ જ થવો જોઈએ, તે યોગ્ય છે; તે માટે દ્રૌપદીજીના કેશનો સ્પર્શ કરવાથી પ્રાણનો પણ સ્પર્શ થયો અને તેથી દુષ્ટોના દુર્બલ પ્રાણોનો નાશ થયો છે. વેદમાં કહેલું છે કે “અશ્વમેધ કરનાર મૃત્યુને તરી જાય છે, પાપને તરે છે અને

પ્રદક્ષિણાને પણ તરે છે;” તેથી રાત્રિસત્રના અધિકરણમાં તેવી રીતે જુદો પ્રયોગ થાય છે. અને તેમાં વિશેષતા ન હોવા છતાં પણ પ્રયોગમાં જુદાપણું રહેલું છે, તેવા પક્ષથી ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે, એવો અભિપ્રાય છે.

તે અશ્વમેધનાં સાધનો ઉત્તમ હતાં, અથવા પ્રાયશ્ચિત્તથી તેની કલ્પના થઈ શકે તેવા તે યજ્ઞો હતા, ભગવાનના સમક્ષમાં યજ્ઞ કર્યા હતા, એટલે સો અશ્વમેધના જેટલો યજ્ઞ પ્રાપ્ત થયો હતો, ત્રણે લોકમાં તેથી યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ ફેલાઈ હતી. આ ઉપરથી એકી જ વખતે ત્રણ અશ્વમેધ કર્યા છે એમ ભણવાનું છે. (૫-૬)

એવી રીતે ભગવાનની હસ્તિનાપુર સંબંધી દરેક લૌકિક ધર્મોની સમાપ્તિની સૂચના દ્વારા હવે ભગવાન હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા પધારવા માટે રજા લે છે, એમ દોઢ શ્લોકથી કહે છે :

આમન્ત્ર્ય પાણ્ડુપુત્રાંચ શૈનેયોદ્ધવસંયુતઃ ।

ઐષાયનાદિભિર્વિષ્ણૈઃ પૂજિતૈઃ પ્રતિપૂજિતઃ ।

ગન્તું કૃતમતિર્બ્રહ્મન્ દ્વારકાં રથમાશ્રિતઃ ॥૭॥

શબ્દાર્થઃ—સાત્યકિ અને ઉદ્ધવજીની સાથે પાંડવોની રજા લઇને, પુત્રાચલો વેદવ્યાસજી વગેરે બ્રાહ્મણોથી સામે પુજાયેલા, અને દ્વારકામાં જવાની ઇચ્છા કરનાર ભગવાન રથ ઉપર બિરાજ્યા.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનને રજા આપનાર સંબંધીઓ અને ઋષિઓ જુદા કહેલા છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી બીજાનું પણ ત્યાં ગ્રહણ છે. વેદવ્યાસજી વગેરેને સ્વસ્થપણું હોવાથી તેમણે રજા આપેલી છે. સમાનતામાં પણ પૂજન કરવું એ અધિક છે. મૂળમાં બ્રહ્મન્ સંબોધન આપવાથી, બ્રાહ્મણને તો મોટો ક્રોધ હોય છે, એમ હવેના પ્રસંગમાં સૂચવે છે. રથ ઉપર બિરાજવા સુધી ભગવાનનું કામ છે, અને પછી રથ ચલાવવો એ સારથિ અને ઘોડાનું કામ છે; તેથી ભગવાન રથ ઉપર બિરાજ્યા છે, અને રથ ચાલ્યો નથી, એવી પરિસ્થિતિ બતાવી છે. (૭)

તેવામાં ભક્તનું કામ આવે ત્યારે આરંભેલું કામ પણ ભગવાન છેડી દે છે એમ જણાવવા સારુ તે સમયે ઉત્તરા (અભિમન્યુની વિધવા સ્ત્રી) ને ભગવાને બોધ એમ કહે છે:

उपलेभेऽभिधावन्तीमुत्तरां भयविह्वलाम् ।

पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।

नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—તે દરમિયાન દાડી આવતી અને ભયથી વિદ્રેષ્ટ અનેહી ઉત્તરા ભગવાન સામે મળી. હું મહાયોગિન, હું દેવના દેવ, હું જગત્તા પતિ, તમારા

સિવાય બીજા કોઈને પણ હું નિર્ભય દેખતી નથી કે જ્યાં પરસ્પર મૃત્યુ રહેલું છે; માટે મારું રક્ષણ કરો.

હોવાથી:—ઉત્તરા ભક્તિ કરવામાં ઉત્તમ છે, તેથી પોતાના ગર્ભમાં પ્રજ્ઞાત્મ આવતું હતું તેને તેણે જોયું. પહેલાં મુખ્ય પ્રજ્ઞાત્મ હોવાના બાણ વડે બંધાયેલું થઈને ઉત્તરાની સામે આવે છે, અને તે પછી તેમાંથી નીકળેલાં પાંચ બાણો પાંડવો તરફ જાય છે. મૂળ ઉપેક્ષામાં વધારે કાર્ય હોવાથી ઉત્તરાના ગર્ભમાં જનાર પ્રજ્ઞાત્મ વિશેષ બળવાળું છે. કૌરવ વગરની પૃથ્વી થઈ છે તો પાંડવ વગરની પણ પૃથ્વીને હું કરીશ, એવી રીતે અશ્વત્થામાએ ધમ્મચું હતું, તેથી દરેકના ઉપર બાણો નાખ્યાં છે.

સન્મુખમાં ઉત્તરા દોડી આવે છે; તે ભયથી ત્રિફલ જાની છે; તેથી તેનું શરીર પણ પૂરું ઢાંકેલ નથી, અને વસ્ત્રાદિકમાં પણ અસાવધાનતા છે. મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો, એમ કહેતી કહેતી આવે છે, તેથી મૂળમાં ઉત્તરા કહે છે તેમ કહું નથી. હવે તે ભયથી ઉદ્વિગ્ન થયેલી ઉત્તરાનું વાક્ય કહે છે. કાયા વાણી વડે એક જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે મૂળમાં કોની રક્ષા કરવી, એમ કર્મ બતાવ્યું નથી, પણ પોતાના શરીરને બતાવીને રક્ષા કરો એમ કહેલું છે, તેથી પોતાની રક્ષા કરો, એમ સિદ્ધ થાય છે. કેવી રીતે રક્ષા કરવી તે અને રક્ષા કરવાનું આપનામાં સાધન છે, એમ બતાવવા માટે આપ મહાયોગી છો એવું સંબોધન કર્યું છે. આપ સર્વના આત્મા હોવાથી આવતા બાણનો પક્ષપાત કરો તોપણ હમણાં આપને દેવનું હિત કરવાનું હોવાથી તે અત્તનું નિરાકરણ કરવું યુક્ત છે, એટલા માટે આપ દેવના દેવ છો, એવું સંબોધન કરેલું છે. જ્યારે પ્રજ્ઞાની રક્ષા કરનાર કોઈ ન હોય ત્યારે રાજ્ય વગરનું રાજ્ય થઈ જાય, તેથી સર્વની રક્ષા કરવા માટે ગર્ભની રક્ષા કરવી જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી સંબોધન કરે છે કે આપ જગત્ના પતિ છો. ‘તમારા સસરા વગેરે વિદ્યામાન છે, અને તમે રક્ષા કરવા માટે શા માટે મારી પ્રાર્થના કરો છો?’ તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે જગત્માં આપના સિવાય, નિર્ભય હું કોઈને પણ દેખતી નથી; કારણ કે બધા મૃત્યુથી ઘેરાયેલા છે. અને જે ભય વગરનો હોય તેને શરણે જવું યોગ્ય છે, તેથી આપને શરણે આવી છું. વળી સ્વભાવ વ્યસન જેનાં સમાન હોય તેવાઓને મિત્રતા હોય છે, તેમાં પરસ્પર મારવાપણું છે તે ઘણું જ આશ્ચર્ય છે; તેથી સમભય છે કે કોઈ દરેકમાં પ્રવેશ કરીને મારે છે; તેથી તેઓને શરણે જવાથી કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી; માટે આપ જ શરણે યોગ્ય છે. (૮)

એવી રીતે પ્રાર્થના કરીને હવે પોતાની હકીકત કહે છે :

અભિદ્રવાતિ મામીશ શરસ્તસાયસો વિમ્બો ।

કામં દહતુ માં નાથ મા મે ગર્ભો નિપાત્યતામ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—હે ઇશ્વર, હે સમર્થ, તપી ગયેલા લોઢાનું બાણ મારી પાસે દાડી આવે છે, તો હે પ્રભો, ઇચ્છાનુસાર મને ભલે બાળે, પણ મારો ગર્ભ ન પાડે.

ભાવાર્થ:—આપ ઇશ્વર છો, એમ સંબોધન આપવાથી, આપ ઉપાય કરવામાં સમર્થ છો, અને ‘વિભુ’ સંબોધન આપવાથી આપને તેના મૂળનું જ્ઞાન છે, એમ બતાવ્યું છે. જો આ મૃત્યુનો ઉપાય ન જ થઈ શકે તેમ હોય તો તે મૃત્યુ મને ભલે બાળી નાખે, પણ મારો ગર્ભ ન પાડો; મારે આપ યોગબલથી પણ મારા ગર્ભની રક્ષા કરો એમ કહેવાથી, ભક્તરૂપી ગર્ભની રક્ષા કરવી એ જ મુખ્ય છે. કાંઈ મારો રક્ષા કરવી, તે ભક્તની મુખ્ય રક્ષા નથી, એટલે મારી રક્ષા કરતાં મારા ગર્ભની રક્ષા કરો, એમ જણાવ્યું છે. (૯)

સૂત્ર ઉવાચ ।

ઉપધાર્ય વચસ્તસ્યા ભગવાન્ભક્તવત્સલઃ ।

અપાણ્ડવમિદં કર્તું દ્રૌણેરસ્ત્રમબુધ્યત ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તવત્સલ ભગવાને ઉત્તરાનું વચન સાંભળીને, પાંડવ વગરનું આ જગત્ કરવા માટે અશ્વત્થામાનું આ બાણ છે એમ જાણ્યું.

ભાવાર્થ:—ખરેખર તપાવેલા લોઢાનું બાણ આવેલું છે, એમ ઉત્તરાના વચનનો ભગવાને નિશ્ચય કર્યો; કેમકે પોતે ભગવાન છે. તેનો ઉપાય કરવામાં કારણ બતાવે છે કે ભગવાનને ભક્તો બહુ જ વડાલા છે. અશ્વત્થામાનું અપમાન થવાથી આ કાર્ય તેણે કર્યું છે. વળી આ જગતમાં એક પણ પાંડવ ન રહેવો જોઈએ, તેમ કરવા માટે દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાનું આ અસ્ત્ર છે, એમ ભગવાને જાણ્યું. અથવા આ બ્રહ્માજ્ઞના મસ્તકનું અસ્ત્ર પાવું છે, એટલે તેને અસ્ત્રરૂપે ફેંકેલ છે; તે પાંડવ વગરનું કરવા માટે છે. એવી રીતે બન્ને અર્થમાં પણ પાંડવોનો નાશ કરવા માટે અશ્વત્થામાએ અસ્ત્ર નાખેલું છે, એમ જાણ્યું. (૧૦)

તે સમયમાં બીજું પણ દુઃખ આવ્યું તે કહે છે :

તર્હ્યેવ ચ મુનિશ્રેષ્ઠ પાણ્ડવાઃ પઞ્ચ સાયકાન્ ।

આત્મનોઽભિમુખાન્દીસાનાલક્ષ્યાઃ સ્ત્રાણ્યુપાદદુઃ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—તે જ સમયમાં બીજી તરફ, પોતાનાના તરફ આવતાં, અને પ્રકાશવાળાં પાંચ બાણોને જોઈને હે મુનિશ્રેષ્ઠ, પાંડવોએ અસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યા.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં તર્હિ-एव અને च (તે જ વખતે) એમ અવ્યયોનો સમૂહ મૂકવામાં આવ્યો છે, તે અત્યંત આશ્ચર્યને બતાવનાર છે. મુનિઓમાં

શ્રેષ્ઠ એવું સંબોધન આપેલું છે તે વિશ્વાસથી પ્રમાણમાં કારણરૂપ છે. મૂળમાં પશ્ચ શબ્દ આપેલો છે, તેનો સંબંધ બન્ને તરફ છે, એટલે પાંચ પાંડવોએ પાંચ બાણ પોતા તરફ આવતાં જોઈને અસ્ત્રો લીધાં એવો અર્થ થાય છે. ત્યારે અઢેક બાણ અઢેક પાંડવના સ્થાનમાં આવે છે એમ જણાય છે. એ બાણને જોઈને, અશ્વત્થામાનાં બાણ છે એમ જાણીને પોતે તેમ જ બેઠા રહે અને અશ્વત્થામાના બાણથી વધ થાય તો ઉત્તમ ગતિ ન થાય, તે માટે પરલોકની શુદ્ધિ માટે અથવા તેનો ઉપાય કરવા માટે પાંડવોએ પણ પ્રજ્ઞાસ્થ વગેરે અસ્ત્રોને લીધાં. (૧૧)

અહીં ઉપાય કરવામાં ભગવાનની ક્રિયા પણ સામર્થ્યથી થાય છે, તો પાંડવોની ક્રિયા તો બહુ જ દૂર રહી, એમ કહેવા માટે ભગવાને પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરી છે, પણ અસ્ત્રનો ઉપાય કયો નથી, એમ કહે છે :

વ્યસનં વીક્ષ્ય તત્સેષામનન્યવિષયાત્મનામ્ ।

સુદર્શિનેન સ્વાસ્ત્રેણ સ્વાનાં રક્ષાં વ્યધાદ્વિમુઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—ખીભ વિષયમાં જેનું અંતઃકરણ નથી એવા પાંડવોનું દુઃખ જોઈને સમર્થ ભગવાને પોતાના સુદર્શન ચક્ર વડે પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરી.

ભાવાર્થ:—પાંડવોના આત્મામાં ભગવાન સિવાય ખીજે વિષય જ નથી. સ્વભાવથી ખીભ દરેક વિષયો ભલે હોય પણ તેઓના ચિત્તમાં તો ભગવાન જ વિષયરૂપ છે. “તેથી જેવો ભક્ત હોય છે તેમાં તે રૂપ થઈને ભગવાન રક્ષા કરે છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે, તેથી વિષય માટે જ ભગવાને તેની રક્ષા કરી. ત્યાં ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર પાંડવો અને અશ્વત્થામાએ મૂકેલાં શસ્ત્રોની મધ્યમાં ઊભાડિયાના ચક્રની માફક ભમવા લાગ્યું. તેથી તે ચક્ર વડે પાંડવોની ભગવાને રક્ષા કરી. પાંડવો પોતાના હોવાથી તેની રક્ષા કરવામાં કારણ બતાવેલ છે. ભગવાન રક્ષા કરવાને સમર્થ છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં વિમુ શબ્દ મૂકેલો છે. પોતાના અસ્ત્ર વડે રક્ષા કરવાનું કહેલ છે, તેથી બુદ્ધિપૂર્વક પાંડવોની રક્ષા કરવા માટે સુદર્શન તૈયાર થયું છે, એમ સૂચવે છે. (૧૨)

ત્યાં મુખ્ય તો રક્ષા કરવા લાયક ઉત્તરાનો ગર્ભ છે. તેની રક્ષા જુદા પ્રકારથી કહી છે, એમ કહે છે:

અન્તઃસ્થઃ સર્વભૂતાનામાત્મા યોગેશ્વરો હરિઃ ।

સ્વમાયયાઽઽવૃણોદ્ ગર્ભે વૈરાટયાઃ કુરુતન્તવે ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—દરેક પ્રાણી માત્રની અંદર રહેલા, આત્મારૂપ યોગેશ્વર, એવા હરિભગવાન પોતાની માયા વડે કુરુવંશના વિસ્તારને માટે ઉત્તરાના ગર્ભને વીંટાઈ ગયા.

જ્ઞાવાર્થ:—ગર્ભમાં પ્રવેશ કરેલા પદાર્થને ગર્ભની રક્ષા કરવા માટે “હે ઓષધિ, આની રક્ષા કરજે” એ વાક્યાનુસાર ઓષધિને રક્ષા કરવાનું કહે, તેવી રીતે માયાથી ગર્ભના શરીરને વીંટી લીધું. ત્યાં બહાર રહેવાથી વીંટાય નહિ, તે માટે માયા દ્વારા ભગવાન ચાર પ્રકારે વ્યાપ્ત થયા છે, એમ બતાવવા સારુ મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનનાં ચાર વિશેષણો કહ્યાં છે. તેમાં મધ્યમાં રહેલા ભગવાન સુવર્ણમાં જેમ તેજ રહે છે તેવી રીતે રહીને તે ગર્ભનું પાલન કરે છે, એમ બતાવવા સારુ કહે છે: ભગવાન સર્વ જૂત પ્રાણીઓના મધ્યમાં રહેલા છે. બીજાથી બીજાનું પાલન કોઈ રીતે પણ ન સંભવે તે માટે ગર્ભરૂપ થઈને તેનું પાલન કર્યું, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ભગવાન દરેક પ્રાણીઓના આત્મા છે. બહાર પણ તેની રક્ષા કરવા માટે ભગવાનને યોગેશ્વર કહ્યા છે, એટલે યોગબલથી ભગવાન ઉત્તરાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને ગર્ભના શરીરમાં અને બ્રહ્માસ્ત્રના મધ્યમાં રહીને ગર્ભનું પાલન કરે છે. તેમ જો ન કરે તો બ્રહ્માસ્ત્ર અને શરીરનો સંબંધ થાય તો તેનો દોષ શરીરને લાગે !

એવી રીતે ચાર પ્રકારે શા માટે પાલન કર્યું? એ બતાવવા માટે કહે છે: તે ભગવાન હરિ છે, એટલે દરેકનું હુ:ખ હરવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. તેથી દરેક સમુદાયની રક્ષા કરવી તે તેવા પ્રકારની જ થઈ શકે છે. પોતાને સ્વાધીન માયા વડે ગર્ભની રક્ષા કરી છે. તે માયા કરોડો બ્રહ્માંડના જામને નિવૃત્ત કરનાર, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિને આવરણ કરનારી છે. તેથી તેવી માયા વડે ગર્ભનું આવરણ કરવું એ સુક્ત જ છે. વિરાટ રાજાની પુત્રીનો ગર્ભ છે, તેથી તેના ગર્ભનો જે પ્રમાણે દાહ ન થાય તેવી રીતે રક્ષા કરેલ છે, એમ સમજાવેલ છે. વિરાટ રાજાનો અને પાંડુ રાજાનો વંશ ભક્ત હોવાથી એટલે ઉત્તરા વિરાટ રાજાની પુત્રી અને પાંડવોના વંશની સ્ત્રી હોવાથી તેની રક્ષા કરેલી છે, એમ બતાવવા માટે ઉત્તરાના ગર્ભની રક્ષા કરુના વંશના વિસ્તાર માટે કરેલી છે. મૂળમાં તન્તુ શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી કરુની પરંપરા રાખવા માટે અથવા કરુનો પાલક બનાવવા માટે ગર્ભની રક્ષા કરેલી છે, એમ સૂચ્યું છે. (૧૩)

બ્રહ્માસ્ત્ર ગર્ભમાં નાખેલું હતું, તેનો સ્વભાવ તો કેવળ બાળવાનો જ હતો, તે જો ગર્ભને બાળવામાં સમર્થ ન થયું તો બીજી વસ્તુને કેમ ન બાળી નાખી, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે :

यद्यप्यस्त्रं ब्रह्माशिरस्स्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ।

वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद् भृगुब्रह् ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—જો કે બ્રહ્માસ્ત્ર સફળ છે અને તેનો સામનો ન થઈ શકે તેવું છે તોપણ વિષ્ણુના તેજને પામીને, હે ભૃગુવંશમાં ઉત્તમ શૌનક, તે બ્રહ્માસ્ત્ર શાંત થઈ ગયું.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માસ્ત્ર સર્વને બાળી નાખે છે એ વાત ખરી છે. જેનાથી મહાદેવજીને પણ પિશાચપણું થયું છે, તે બ્રહ્માજીના પાંચમા મસ્તકરૂપી અસ્ત્ર છે. તેમાં સફળપણું અને તેનો સામનો ન થઈ શકે તેવા જે ગુણો સ્વાભાવિક છે, એટલે બ્રહ્માસ્ત્ર હુમેશાં કાર્ય કરનાર છે અને તેને પાછું હઠાવવાની કોઈ ક્રિયા જ નથી, તોપણ તે વખતે ત્યાં કાંઈક અદ્ભુત જ થયું એમ કહે છે કે તે બ્રહ્માસ્ત્ર વિષ્ણુ ભગવાનના તેજને પામીને શાંત પડી ગયું; એટલે જેમ મંત્રના બળથી વાદ્ય ગાય બની જાય છે, તેમ અત્યંત સાત્ત્વિક વિષ્ણુ ભગવાનના તેજને પામીને, તે બ્રહ્માસ્ત્ર સારી રીતે શાંત થયું. એટલે ગર્ભના પ્રાકૃત દેહને બાળીને ભગવાનના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા વૈષ્ણવ દેહને બાળવાને બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું, ત્યાં તો મધ્યમાં વિષ્ણુના તેજને પામીને તે બ્રહ્માસ્ત્ર પણ વૈષ્ણવ તેજરૂપ થયું અને તેની સાથે મળી ગયું. તેમાં વિશ્વાસ રાખવા માટે હે શ્રુગૃહ્ણ એમ સંબોધન કરેલું છે, એટલે પહેલાં ભૃગુઋષિએ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિર્ણય કરેલો છે, ત્યાં વિષ્ણુના વક્ષઃસ્થળમાં પગ વડે ભૃગુઋષિએ હાત મારી તોપણ વિષ્ણુ ભગવાનમાંથી શાંતિ હઠી નહિ, એવા તે શાંત વિષ્ણુ છે; તેથી તેમનું તેજ પણ તેલું જ શાંત હોવાથી બ્રહ્માસ્ત્રને શાંત કરી નાખ્યું. જે વિષ્ણુ શાંત ન હોત તો રાજસ અને તામસ ભક્તો પણ ભક્તિથી ભગવાનના સંબંધને પામીને સાત્ત્વિક થઈને સાયુજ્ય મુક્તિને કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? માટે વિષ્ણુ સાત્ત્વિક હોવાથી પરમ શાંત છે; એટલે રાજસ અને તામસ પણ તેમની ભક્તિ વડે સાત્ત્વિક થાય છે. (૧૪)

ત્યાં શંકા કરે છે કે જે જીવ મુક્તિને યોગ્ય હોય છે, તેઓ તો સાત્ત્વિક થાય તે શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તેથી તેમ ભલે થાય, પણ બ્રહ્મતેજ તો ચેતન વગરનું છે, તેમાં મંત્રદ્વારા દેવતાની સ્થિતિ થાય છે, તે બીજી રીતે કેમ થઈ શકે? અને જ્યારે બ્રહ્માસ્ત્રાદિક પણ ભગવાનના સંબંધથી શાંત થતાં હોય, ત્યારે ભગવાને યુદ્ધમાં નાખેલાં બ્રહ્માસ્ત્રાદિક પણ શાંત થઈ જવાં બોધે. અહીં તો પરીક્ષિત તથા પાંડવોની રક્ષા કરેલી છે; તેથી મોટું આ આશ્ચર્ય થાય છે! તેવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે :

મા મંસ્થા હોતદાશ્ચર્યં સર્વાશ્ચર્યમયેઽચ્યુતે ।

ય इदं मायया देव्या सृजत्यवाति हन्त्यजः ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ આશ્ચર્યમય, અચ્યુત ભગવાનમાં તમે આશ્ચર્ય ન માનો; કેમકે જે અજન્મા ભગવાન માયારૂપી દેવી વડે આ જગતને સર્જે છે, પાળે છે અને નાશ પણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—એ આશ્ચર્ય તમે ન માનો; કેમકે તે પ્રભુ કરવાને, ન કરવાને અને વિપરીત કરવાને સમર્થ છે. દષ્ટાંત^૧ તથા વ્યાખ્યાન^૨ વગેરેથી ભગવાનમાં પદાર્થનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી; કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “જે અલૌકિક ભાવો છે તેને તર્કની સાથે જોડવા નહિ.” તેમ હરેક આશ્ચર્યયુક્ત ભગવાન છે, એટલે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના પણ આશ્રયરૂપ ભગવાન છે, જેમાં હરેક અલૌકિક પદાર્થો રહેલા છે, તેમાં શું આશ્ચર્ય થાય છે? અર્થાત્ કાંઈ નહિ, તેમ આ હકીકત બીજાની નથી, પણ જેઓ પોતાના સ્વરૂપમાંથી ખસતા નથી તેની છે; એટલે ભગવાન પોતે અચ્યુત રહીને પોતાથી હરેક જીવાત્માને જીદા પાડે છે, તેમાં આ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમ માયા નામની ભગવાનની કોઈ શક્તિ છે, તેનું નિરૂપણ પહેલાં થઈ ગયું છે. તે માયા સ્વરૂપભૂત દેવતામયી છે. અને તે માયા વડે પ્રભુ જગતને સરજે છે, પાળે છે અને હણે છે, એટલે એક જ વસ્તુ કોઈની સહાયતા વગર એક ભાવના અનેકભાવો પેદા કરે છે. વળી ભગવાન પોતે અજન્મા જ પ્રકટ થાય છે. તે ભગવાનને વિરુદ્ધ ધર્મનો સંબંધ થાય છે તોપણ પૂર્વનો ધર્મ નિવૃત્ત થતો નથી. (૧૫)

એમ ભગવાને હરેકની રક્ષા કરી, તેમાં કુંતી વગેરેને એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો કે રાજ્યાદિક લૌકિક બાબત માટે અમારી રક્ષા કરી છે. જે તેમ હોય તો રક્ષા વ્યર્થ કરેલી છે, એમ માનીને ભક્તિના ઉપયોગ માટે તે રક્ષણ થાઓ, એવી રીતે પ્રાર્થના કરવા માટે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરે છે, એમ કહે છે :

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ।

प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્માસના તેજથી મુક્ત થયેલા પોતાના પુત્રો અને દ્રૌપદી સાથે સતી કુંતીજી પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થયેલા શ્રીકૃષ્ણભગવાનને આમ કહેવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—પોતાની બહેન સુભદ્રાજીને તો પોતે જ કૃતાર્થ કરશે અને ઉત્તરને પણ પોતે જ કૃતાર્થ કરશે. માટે દ્રૌપદીની સાથે અને પોતાના પાંચ પુત્રોની સાથે કુંતીજી ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માટે કહેવા લાગ્યાં. ભગવાન દ્વારકા પધારવા માટે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે અને તે અર્ધું કાર્ય કરીને ભગવાન પધારે છે તેવા પ્રભુને કુંતીજી આગળ કહેવાશે તે કહેવા લાગ્યાં.

૧. પર્વતમાં અગ્નિનો નિર્ણય કરવો હોય ત્યારે, રસોડામાં અગ્નિ હોય ત્યારે ધુમાડો દેખાય છે, તે દષ્ટાંતથી પર્વતમાં ધુમાડો જોઈને તેમાં અગ્નિ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.

૨. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, તેને વ્યાપ્તિ કહેવાય છે.

કુંતીજી સતી છે, તેથી સત્પુરુષનો આ જ ધર્મ છે કે ભગવાનની ભક્તિ માટે જ પોતાનું જીવનાદિ રાખે છે. (૧૬)

હવે ચાર શ્લોકથી સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે, બે શ્લોકથી ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, ત્રણ શ્લોકથી લીલાનું પ્રતિપાદન કરે છે, ચાર શ્લોકથી ભગવાન દુષ્ટોથી જાણી શકાતા નથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે, બે શ્લોકથી લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરે છે, એક શ્લોકથી કૃણને કહે છે, ચાર શ્લોકથી દૈત્યનું નિરૂપણ થાય છે, છેવટના બે શ્લોક પ્રાર્થના માટે અને એક શ્લોક નમસ્કાર કરવાનો છે, એમ છઠ્ઠીશ શ્લોકોથી કુંતીજીએ ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે. એમાં સંબંધને લીધે કાંઈ અપરાધ થયો હોય તેની નિવૃત્તિપૂર્વક તેના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સંસારને નિવૃત્ત કરનાર ભગવાનની કુંતીજી સ્તુતિ કરે છે.

તેમાં ત્રણ શ્લોકથી સ્વરૂપ કહે છે:

કુત્યુવાચ ।

નમસ્યે પુરણં ત્વાગમીશ્વરં પ્રકૃતેઃ પરમ્ ।

અલક્ષ્યં સર્વભૂતાનામન્તર્બહિરવસ્થિતમ્ ॥૧૭॥

માયાજવનિકાચ્છન્નમજ્ઞાધોક્ષજમન્યયમ્ ।

ન લક્ષ્યસે મૂઢદૃશા નટો નાટ્યધરો યથા ॥૧૮॥

તથા પરમહંસાનાં મુનીનામમલાત્મનામ્ ।

ભક્તિયોગવિધાનાર્થં કથં પદ્યેમ હિ સ્ત્રિયઃ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થઃ—આય, ઇશ્વર, પ્રકૃતિથી પર, જણાઈ ન શકે તેવા, દરેક ભૂત પ્રાણી માત્રમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષરૂપ આપને હું નમન કરું છું. માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલા છા, ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન જ્યાં પહોંચતું નથી તેવા છા, નારા રહિત છા. જેમ મૂઢદૃષ્ટિવાળો માણસ વેશ ધારણ કરનારા નટને ઓળખી શકતો નથી, તેમ આપ જણાતા નથી. તેવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા, મનનશીલ પરમહંસોને ભક્તિનો યોગ કરવા માટે આપ પ્રકટ થયેલા છા. તે આપને અમે સ્ત્રીઓ શી રીતે જાણી શકીએ ?

ભાવાર્થઃ—ભાઈના પુત્રને નમસ્કાર કરવો એ યોગ્ય નથી, એમ શંકા કરીને સ્વરૂપનું નિરૂપણ નવ વિશેષણોથી કરે છે. એમ નવ લક્ષણવાળા ભગવાન પોતાના આત્મા હોવાથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે જે જુદો હોય તેને નમસ્કાર થાય છે, કાંઈ પોતાના આત્માને નમસ્કાર થતો નથી. તે માટે આ પછીના શ્લોકમાં કુંતીજી કહેશે કે હું કાંઈ જાણતી નથી; તેથી આત્મપણથી જાણવા માટે જ હું નમસ્કાર કરું છું. આ દેખાતું ભગવાનનું

સ્વરૂપ નમન કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે તો કુંતીજીને ભાઈના પુત્રરૂપે છે. તે સારુ પરમાર્થ મૂલરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી ! એવી શંકા કરીને આ જે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે, તે જ સ્વરૂપ પરમાનંદરૂપ છે; એવું નિરૂપણ કરતાં કુંતીજી નમન કરે છે. ત્યાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે કે આય આઘ છો, એટલે દરેકના મૂળભૂત છો. ત્યારે કેટલાક માયા વગેરેથી જગતની ઉત્પત્તિ માને છે. તેથી જડરૂપ હશે, તે શંકા દૂર કરવા માટે આપ પુરુષરૂપ છો એમ કહે છે, અને જીવ પણ પુરુષ કહેવાય છે માટે આઘ છો એમ કહ્યું છે. તેવા ભગવાન દરેકના કારણરૂપ હોવાથી પિતારૂપ ગણાય છે. હવે પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની સિદ્ધિ માટે જે રૂપને કહે છે કે આપ ઇન્દ્રિય છો, તેથી બહાર ફળ આપનાર છો, અને માયાથી પર છો તેથી અંદર ફળ આપનાર છો. આવા સ્વરૂપની પ્રત્યક્ષતા દરેક માણસોને થાય ત્યારે દરેક જાતની સુક્તિ સ્વરૂપથી જ થાય છે; એટલે વેદાદિક નિરર્થક થઇ જાય; તે સારુ કહે છે કે આપ દરેક પ્રાણીઓથી જાણી શકાતા નથી; એટલે આપ પ્રત્યક્ષ થતા નથી; તેમ કાર્ય દ્વારા પણ આપ જાણી શકાતા નથી, કારણ કે કોઈ સ્થળમાં કાર્ય અને કારણ બન્ને એક જગ્યાએ હોવાય નહિ. તેથી બ્રહ્માદિક સર્વ પ્રાણીઓને પણ આપ અલક્ષ્ય છો અથવા અ (શ્રીકૃષ્ણ) જે પોતાનું સ્વરૂપ તેનાથી આપ જાણી શકાઓ છો, એટલે સ્વપ્રકાશ છો, અથવા ગુરુ દ્વારા આપ જાણાઓ છો; કેમકે “આચાર્યવાળો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે. “જે બ્રહ્મને નથી જાણતો, તે જાણે છે; જાણે છે તે જાણતો નથી, જે એવું અભિમાન રાખે છે કે હું જાણું છું; તે જાણતો નથી, અને જે હું નથી જાણતો એમ સમજે છે, તે જાણે છે;” તેમ બીજી શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે “બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બન્ને રાંધેલા ચોખારૂપ છે, અને મૃત્યુ અથાણા ને શાકને ઠેકાણે છે, તેવું બ્રહ્મ જ્યાં છે, એવી રીતે તેને ઠેકાણે જાણે છે ?” અર્થાત્ કોઈ જાણતું નથી. તેથી ભગવાન દુઃખે કરીને જાણી શકાય છે. જ્યારે દુઃખથી ભગવાન સમજી શકાય છે, ત્યારે એની પ્રાર્થના કરવાથી શું ફળ ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો દરેક ભૂત પ્રાણીઓમાં અંદર અને બહાર રહેલા છે. એકે તે પ્રભુનું જ્ઞાન તો સુલભ છે, પણ તેવા પ્રભુને જોળખાવનાર પુરુષ દુર્લભ છે. દરેક વસ્તુમાં વસ્તુના સ્વરૂપે ભગવાન જ છે, તેથી તે જાણી શકાય તેમ છે. પરંતુ કોઈ પ્રભુના સ્વરૂપને સમજાવનાર એકાએક, ‘અને અમે નથી જાણતા’ એમ જે કહેલું છે તે ભગવાનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલા છે તે બતાવવા માટે કહેલું છે; માટે દરેક સ્થળે ભગવાન રહ્યા છે. તેથી તેનું જ્ઞાન સુલભ છે.

જ્યારે ભગવાનનું જ્ઞાન સુલભ હોય ત્યારે જેમ ઘટ ઘગેરે પદાર્થની

પ્રત્યક્ષતા થાય છે તેમ ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેમ થતાં નથી? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે માયા એ જ પડદો છે. એટલે ભગવાનને જાણવામાં તે રોકત કરે છે. તે માયાથી ભગવાન ઢંકાય છે. દરેક વસ્તુના સ્વરૂપભૂત ભગવાન છે, તોપણ માયા વડે બીજી રીતે જણાય છે; તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતા નથી. તેથી મને પણ બહિર્બુદ્ધિપણું હોવાથી જ્ઞાન નથી; તે મારું અજ્ઞાન છે. દરેક લોક દરેક સ્થળે જ્ઞાત (ભટકેલો) થતો નથી, પણ કોઈક સ્થળે જ જ્ઞાત થાય છે; કેમકે ઇંદ્રિયોમાં દોષ આવે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે; તેથી ક્યારેક દોષ વગરની ઇંદ્રિયો હોય ત્યારે તે ઇંદ્રિયો દ્વારા જેમ ઘટનું જ્ઞાન થાય છે તેમ ભગવાન પણ ક્યારેક પ્રત્યક્ષ થવા જોઈએ! એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે કે આપ અજ્ઞાન છો, એટલે ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન આપનાથી નીચે રહે છે; માટે ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાન આપને પ્રત્યક્ષ થતું નથી, કેમકે વેદમાં કહેવું છે કે “બ્રહ્માજ્ઞે ઇંદ્રિયો બીજાને જોવા માટે કરેલો છે; તેથી તે ઇંદ્રિયો બીજાને જોઈ શકે છે, પણ પોતાના અંતરાત્માને જોઈ શકતી નથી. કોઈ ધીર પુરુષ મોક્ષની ઇચ્છા રાખતો હોય તે પોતાનાં નેત્રને પાછાં વાળે છે ત્યારે તે આત્માને જુએ છે;” માટે ભગવાન તો દરેક વસ્તુના સ્વરૂપભૂત છે, તોપણ ઇંદ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થતા નથી. ત્યારે દરેક વસ્તુમાં ભગવાનનું વસ્તુસ્વરૂપપણું કહેવું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુઓનો નાશ થાય છે; તેથી ભગવાનમાં પણ તેના નાશરૂપ દોષ આવે. જો દરેકનું કારણપણું ભગવાનમાં છે એમ કહીએ તોપણ જ્યારે કારણભાવ નષ્ટ થાય ત્યારે નિયતપણું ન રહે, તેવી રીતે આધારપણામાં અને આધેયપણામાં પણ નિયત ધર્મ રહેતો નથી; માટે ધર્મરૂપથી અથવા ધર્મીરૂપથી ભગવાન દરેકમાં રહે છે, એમ કહીએ તોપણ કોઈ સ્થળમાં ધર્મરૂપથી નાશ થાય છે, અને કોઈ સ્થળમાં ધર્મીરૂપથી નાશ થાય છે; ત્યારે નાશવાળા સંબંધમાં બ્રહ્મપણું શી રીતે? તેનું સમાધાન કરવા માટે કહે છે કે આપ અવ્યય છો; એટલે આપ ભગવાનનું સર્વરૂપ હોવાથી પણ તેનો નાશ નથી, કેમકે આપ દરેક વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ છો. તેથી દોષ રહિત અને પૂર્ણ ગુણના વિગ્રહ (શરીર) વાળા, આપને હું નમન કરું છું.

તેવા પ્રકારનો જ તે હું જો પ્રગટ થયેલો છું તો દરેક પ્રાણીઓ મને પ્રત્યક્ષરૂપે કેમ ન જાણી શકે? કારણ કે મારા ધર્મો પણ પોતાથી જ પ્રકાશ પામેલા છે. તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે મૂઠ દૃષ્ટિથી આપ જાણી શકાતા નથી. ત્યારે આપ પ્રત્યક્ષ દર્શન કેમ આપતા નથી? એવી શંકા થાય તેનું સમાધાન કરે છે કે જેમ નટ સ્ત્રીરૂપને પ્રકટ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની લોકો “આ પુરુષ જ છે, સ્ત્રી નથી” એમ જાણી શકતા નથી તેવી રીતે પ્રગટ થયેલા

આપ મનુષ્યભાવને પ્રકટ કરેા છો; તેથી અજ્ઞાની લોકો આપને ઝોળખી શકતા નથી,

જો ભગવાનને પોતાનું સ્વરૂપ દરેકને સમજાવવું ન હોય તો ભગવાન પ્રકટ જ ન થાય; પણ પ્રકટ થયા છે તેથી દરેકને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે જ પ્રકટ થયા છે, એમ જણાય છે. તેમ છતાં તે જણાતા નથી, એમ શા માટે કહો છો ? કોઈને છેતરવા માટે કે રસ ઉત્પન્ન કરેવા માટે કાંઈ ભગવાન પ્રકટ થયા નથી, પણ પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે પ્રકટ થયા છે ! તેવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે ભગવાન ભક્તિયોગ માટે પ્રકટ થયા છે. વેદ અને ઋષિઓને પહેલાં પ્રકટ કરીને વેદ અને ઋષિઓદ્વારા સાધનવાળાં જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરાવીને પછી આગળનું ભક્તિરૂપ કાર્ય કરવા માટે ભગવાન અવતરેલા છે. તેમાં સંન્યાસ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર હોવાથી તે જ્ઞાનમાં અંગરૂપ છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “સંન્યાસીના યોગથી ચતિઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થાય છે.” સંન્યાસીઓને અન્ન વગેરે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર થતું નથી. તેની પાછળ મનન કરવું તે અંગ છે. શ્રવણ તો પહેલેથી જ સિદ્ધ હોવાથી શ્રવણ કર્યા પછી જ મનન કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી નિદિધ્યાસયુક્ત થવું જોઈએ. ચિત્તની એકાગ્રતાને નિદિધ્યાસ કહે છે. અથવા મનન કરવામાં ભગવાનનો નિર્ધાર કરવો એ પણ નિદિધ્યાસ કહેવાય છે. ત્યાં શુદ્ધ અંતઃકરણ થવું તે અંતરંગ સાધન છે; તે જ્ઞાનના અધિકારીઓ. અથવા જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેવાઓને ભક્તિયોગ સિવાય ભગવાનનું જ્ઞાન અથવા સાયુજ્યમુક્તિ થતી નથી, તે માટે ભગવાન પ્રકટ થયા છે. દેહ વગેરેના વિવેકને જાણનાર હોય તે ‘હંસ’ કહેવાય છે અને કેવળ આત્માને જોનાર હોય તે ‘પરમહંસ’ કહેવાય છે. જો કે કોઈ નટ સ્ત્રીનો વેશ લઈ નૃત્ય કરતો હોય, તેને જોનારા ઘણા હોય છે, તોપણ તેમાં રસને જાણનારો હોય તેને જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, નપુંસક અથવા સ્ત્રીઓને તેનાથી ટુંગારરસ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ ઊલટો પોતાની બરાબરીના ધર્મને ઉત્પન્ન કરીને ‘આપણું’ અનુકરણ કરે છે,’ એમ ધારીને સ્ત્રીઓને ખેદ થાય છે, તેવી રીતે સાધારણ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને દૈત્યના અંશવાળાને ભગવાનના સ્વરૂપમાં રસ, જ્ઞાન, કે ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી તેઓને છેતરવા માટે આપ આપની લીલા કરો છો, તેથી સ્ત્રીઓ આ અમે શી રીતે જાણી શકીએ ? ઊલટા લગ્ન અને કામ વગેરે અમારા દોષને ઉત્પન્ન કરે તેવા સ્વરૂપને પ્રકટ કરો છો; તેથી અમે દોષયુક્ત થઈશું. (૧૭-૧૮-૧૯)

એવી રીતે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને તેના ગુણોને કહેતાં કુંતીજી સર્વ સંબંધ વડે ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે:

કૃષ્ણાય વાસુદેવાય દેવકીનન્દનાય ચ ।

નન્દગોપકુમારાય ગોવિન્દાય નમોનમઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—શ્રી કૃષ્ણ, વસુદેવજીના પુત્ર, દેવકીજીના પુત્ર, નંદરાયજીના કુમાર, અને ગોવિંદ એવા આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

બાવાર્થ:—“કૃષ્ણ” નામ કહેવાથી પોતાના ભાઈના પુત્ર છે એમ બતાવ્યું છે. કુંતીજીથી નમન થઈ શકે નહિ. એવાં જે રૂપો છે, તે જ રૂપે ભગવાન પોતાના બક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતાના દરેક સંબંધો આગળ કરીને થયા છે એમ સમજાય ત્યારે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થાય છે. જેમ કોઈ મોટો શેઠ નબળી દશાથી ગરીબ હાલતમાં આવી જાય અને પછી પોતાની પહેલાંની સ્થિતિથી ઊતરતા દરજ્જાના માણસને ત્યાં નોકરી કરે ત્યારે તે ગૃહસ્થ પોતાને ત્યાં નોકર રહેલા શેઠને નમસ્કાર કરતો નથી, કારણકે પોતાને ત્યાં નોકરી કરનાર શેઠને નમન કરવામાં તેને લાજ આવે છે; પરંતુ તે શેઠની પ્રથમની મોટાઈને તે ગૃહસ્થ જાણે છે; તેથી તે શેઠને કાંઈ પોતાના નોકર તરીકે માનતો નથી, તેવી રીતે ભગવાનનો સંબંધી પોતાથી ઊતરતી પાયરીમાં ભગવાન હોય, તોપણ તેમની મૂળ મોટાઈને તે જાણતો હોય તે પુરુષ ભગવાનને ઊતરતી પંક્તિમાં ગણતો નથી, તેથી કુંતીજીએ “કૃષ્ણ” એવું નામ કહીને ભાઈના પુત્ર છે એવું બતાવ્યું છે. તે મૂળ સ્વરૂપનો અનુવાદ જ છે; કેમકે મૂળ સ્વરૂપનો અનુવાદ કરીને પછી સંબંધ બતાવે અને પછી નમસ્કાર કરે તો અડચણ ન આવે; તેથી પહેલાં કૃષ્ણાય એ પદથી મૂળ સ્વરૂપનો અનુવાદ કરીને વાસુદેવાય એ પદથી વસુદેવજીના પુત્ર હોવાપણું બતાવ્યું છે; અને તેમાં એવો આશય છે કે જ્યારે આપ વસુદેવજીને મુક્ત કરશો ત્યારે હું તેની બહેન છું માટે મને પણ મુક્ત કરશો જ એમ બતાવ્યું છે. દેવકીજીના આપ પુત્ર છો એમ કહેવાથી જ્યારે દેવકીજીને મુક્ત કરશો ત્યારે તેની નણંદ એવી મને પણ મુક્ત કરશો એમ કહેવું છે. મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી પિતાના બનેલી પાંડુ રાજાને મુક્ત કરનાર પ્રભુ—પાંડુનાં પત્ની અને પોતાનાં ક્ષેત્ર કુંતીજીને પણ મુક્ત કરશે જ. વળી પાંડવો ભગવાનને પ્રિય હોવાથી પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. તેમ જ દૂરના સંબંધીને પણ તમે મુક્ત કરો છો એમ બતાવવા માટે નન્દગોપકુમારાય નંદગોપના આપ કુમાર છો એમ કહ્યું છે. ‘કુમાર’ શબ્દથી પાલન કરનાર પુત્ર છો એમ સૂચવ્યું છે; કારણ કે સ્કંદપુરાણમાં કાર્તિકસ્વામીનું નામ કુમાર છે, ત્યાં પાલન કરનાર તરીકે પુત્ર બતાવ્યા છે. ગોપના સંબંધથી પણ મુક્ત કરાવે એમ માનીને મૂળમાં ગોપ પદ મૂકેલું છે. સન્માર્ગમાં રહેનારા દરેકને અભીષ્ટ ક્ષણ આપનારા આપ

છો, એમ બતાવવા માટે ‘ગોવિંદ’ પદ મૂકેલું છે; એટલે “ગોવાળિયાઓ”ની તથા ગાયોની ઇંદ્રે મૂકેલી વૃદ્ધિથી રક્ષા કરી ત્યારે ઇંદ્રે અને કામધેનુએ અભિષેક કરીને આપનું નામ ગોવિંદ રાખેલું છે, તેથી આપ ગાયોના ઇંદ્ર છો એવો અભિપ્રાય નીકળે છે. “ગોવિંદ”પદથી “ગાયોના ઇંદ્ર” એવો અર્થ થાય છે, એ નિગમથી થાય છે; કારણ કે નિગમ, નિરુક્ત અને વ્યાકરણ એમ ત્રણ પ્રકારે પદની સિદ્ધિ થાય છે. ગોવિન્દ इति चाभ्यघात् (ગોવિંદ એવું નામ આપ્યું) એમ દશમસ્કંધમાં ગોવર્ધનોદ્ધરણ લીલામાં કહેલું છે. તેથી નિગમથી “ગોવિંદ” શબ્દ સિદ્ધ કર્યો છે. તૈત્તિરીય સંહિતાના ૬ ઠા અષ્ટકના ચોથા મંડળમાં વસતીવરી શબ્દ નિગમથી સિદ્ધ કરેલો છે. તેનો અર્થ યજ્ઞસંબંધી જલ થાય છે. મૂળમાં બે વખત નમસ્કાર વાંચી શબ્દ મૂક્યો છે, તે આદર કરવા માટે છે. આ શ્લોકથી સંબંધને લીધે, સુક્ત કરનાર તરીકેનો, ભગવાનનો ગુણ પણ કહેલો છે. (૨૦)

હવે બીજા ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે:-

નમઃ પદ્મજનાભાય નમઃ પદ્મજમાલિને ।

નમઃ પદ્મજનેત્રાય નમસ્તે પદ્મજાઙ્ગયે ॥૨૧॥

શબ્દાર્થઃ—નાભિમાં કમળવાળા ભગવાનને હું નમું છું. કમળની માળા ધારણ કરનારને નમું છું. કમળ જેવાં જેનાં નેત્ર છે તેને નમું છું, અને કમળનાં જેવાં જેનાં ચરણ છે તેવા ભગવાનને હું નમું છું.

ભાવાર્થઃ—આપ જગતના કારણરૂપ છો, જગતમાં શોભી રહ્યા છો, દરેકને કૃપાદષ્ટિથી આશ્રય આપનારા છો, અને આપનું સેવન સુખપૂર્વક થઈ શકે છે, એમ ચાર ગુણો વડે કુંતીજી ભગવાનનું નમન કરે છે. સ્વરૂપમાં કે ગુણમાં નમન થાય છે; લીલાદિકમાં તો રસનો આવેશ હોવાથી નમન થતું નથી. ‘આપની નાભિમાં કમળ છે’ એમ કહેવાથી ભગવાન પ્રજાજીના પિતા છે એ બતાવ્યું છે. “કમળની માળા ધારણ કરી રહ્યા છો” તેથી આપ લક્ષ્મીજીના પતિ છો; કારણ કે લક્ષ્મીજીએ પોતાના લગ્ન પ્રસંગમાં ભગવાનને નવાં કમળોની માળા પહેરાવી છે. “આપનાં કમળના જેવાં નેત્ર છે” એમ કહેવાથી આપ દરેકના પતિ છો એમ બતાવ્યું છે; કેમકે “મહાભારતને કરનાર પુંડરીક પુંડરીકાક્ષ ભગવાનથી અન્ય છે” ઇત્યાદિક પુરાણના વાક્યોમાં ‘પુંડરીકાક્ષ’ પદ વિષ્ણુમાં જ રૂઢ છે, તેથી વિષ્ણુને લોગાક્ષીગૃહમાં દરેકના અધિપતિ તરીકે વર્ણવ્યા છે. તેમ જ અહીં પણ કમલનેત્ર તરીકે વર્ણવેલા છે, તે દરેકના ઉપર આધિપત્ય કરવા માટે છે. અથવા વશ્યપણું સંપાદન કરવાથી નેત્રદ્વારા આપ અમૃતની વૃષ્ટિ કરે છે; તેથી દરેકના પતિ ભગવાન છે એમ બતાવ્યું છે. દરેકને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી દરેક વસ્તુ

સર્જને પણ ભક્તિને આપે છે. તેમ જ આ લોકનું કૃણ અને પરલોકનું પણ કૃણ ભક્તિની સાથે આપે છે; તે ભગવાનના ગુણો કહ્યા છે. (૨૧)

હવે ત્રણ શ્લોકોથી પ્રભુની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે:

यथा हृषीकेश खलेन देवकी

कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचार्पिता ।

विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो

त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—હે સર્વે ઇન્દ્રિયોના નિયંતા, જેમ દુષ્ટ કંસ વડે અટકાવાયેલાં દેવકીજી ઘણા વખત સુધી શોકમાં પડેલાં હતાં, તેને આપે છોડાવેલાં છે, તેવી રીતે હે વિભો, પુત્રો સહિત મને પણ, સ્વામીરૂપ એવા આપે જ વારંવાર વિપત્તિઓના સમૂહથી છોડાવેલી છે.

ભાવાર્થ:—દરેક ઇન્દ્રિયોના નિયામક હોવાથી આપ પતિની માફક રક્ષણ કરનાર છો માટે આપની દરેક ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિનો અનુભવ કરીને, તે રસમાં મગ્ન થયેલા કોણ આપને નમસ્કાર ન કરે? અર્થાત્ સહુ નમન કરે જ. વળી માતૃપિતાને ખલ એવા કંસ પાસે બંધન કરાવી ઘણા દિવસ સુધી દુઃખનો અનુભવ કરાવ્યો, અને પછી તેઓને મુક્ત કર્યા, એ એક આપની મોટી લીલા છે. તેથી તેના કરતાં તો અમે જ કૃતાર્થ છીએ. એમ આપની લીલા વાણીથી કહી શકાય તેવી નથી. વળી ભક્તને છોડાવનારે આપને ગુણ છે; તેથી ગુપ્તપણે લીલા કરીને આપનો ગુણ જ તેવા પ્રકારનો છે એમ કહેવું જોઈએ. વળી જેમ ખલ એવા કંસે દેવકીજીને કેદ કર્યા, અને અત્યંત શોકમાં મગ્ન કર્યા, તોપણ તમે તેને છોડાવ્યાં અને દેવકીજીનો શોક પણ દૂર કર્યો, તેવી રીતે મને અને યશોદાજી વગેરેને પણ આપે દુઃખથી મુક્ત કર્યા છે. તેમાં વળી મારામાં તો કાંઈક વિશેષ પણ છે, કારણ કે મને તો મારા પુત્રોની સાથે મુક્ત કરી છે, તેથી મારા પુત્રો પણ મુક્ત થયા છે, એમ ખતાવ્યું છે. દેવકીજીને તો આપ જ પુત્ર હતા, તેથી બીજા પુત્રની અપેક્ષા ન હતી. અથવા દેવકીજીના તો ઘણા પુત્રો માર્યા હતા અને મારે તો એક જ પુત્ર કર્ણ મારેલો છે; તેથી મારામાં દેવકીજીથી બિલટાપણું છે.

એવી રીતે શા માટે કર્યું? એમ શંકા કરીને કહે છે કે આપ સર્વ-સમર્થ છો, વળી આપ સ્વામી થઈને મુક્ત કરો છો અથવા દેવકીજીને તેના સ્વામી વસુદેવજીની સાથે મુક્ત કરેલ છે, અને મારે તો સ્વામી નહિ હોવાથી આપ જ રક્ષા કરનાર છો. તમે છોડાવનાર તરીકે સ્વામી થાઓ અને સ્વામીને છોડાવો, એ બે પક્ષમાં તમે સ્વામી થઈને છોડાવો, એ

પણ ઉત્તમ છે; તેથી હું ઉત્તમ છું. લીલામાં જિલ્દું કહેવું તે પણ યોગ્ય છે. વળી કેવડીએ આપે વારંવાર છોડાવેલ નથી, ફક્ત બે જ વખત છોડાવેલ છે, અને મને તો બાળપણથી લઈને આપે વારંવાર છોડાવેલ છે, તે પણ વિપત્તિના સમૂહમાંથી છોડાવેલ છે; એટલે એક આપત્તિમાં બીજી આપત્તિઓના સમૂહો આવે છે, તે મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૨૨)

તે આપત્તિઓનું વર્ણન કરે છે:

વિષાન્મહાગ્નેઃ પુરુષાદર્શના-

દસત્સભાયા વનવાસકુચ્ચતઃ ।

મૃધે મૃધેઽનેકમહારથાસ્તતો

દ્રૌણ્યસ્તતઃપ્રાપ્ત્વ હરેઽભિરક્ષિતાઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—વિષથી, લાક્ષાગૃહમાં અગ્નિથી, રાક્ષસોના ભવામાંથી, દ્રૌપદીના કેશાકર્ષણની દુષ્ટ સભાથી, વનવાસનાં દુઃખોથી, દરેક યુદ્ધોમાં અનેક મહારથી-ઓનાં અસ્રોથી, અને અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી હે હરિભગવાન, આપનાથી અમારી રક્ષા થયેલી છે.

ભાવાર્થઃ—આપ ભગવાન હોવાથી દરેકને કરનાર છે, તેથી જેર વગેરેમાંથી છોડાવનાર આપ છો. મૂળમાં ‘વિષથી રક્ષા કરી’ એમ કહેલું છે. માટે ભોજન વખતે જેરના લાડુ આપતી વખતે ભગવાને રક્ષા કરી. તથા આપે સર્પના વિષથી પણ રક્ષા કરી છે. લાક્ષાના (લાખ નામના એક પદાર્થના) બનાવેલા મહેલોમાં મોટા અગ્નિથી રક્ષા કરી છે. હિડબાદિક રાક્ષસોથી પણ આપે રક્ષા કરી છે. દ્રૌપદીને કેદ કરી તેનાં વસ્ત્રો તથા કેશ ઐચવામાં આવ્યાં, ત્યારે પણ આપે રક્ષા કરી છે. વનવાસમાં પણ દ્રૌપદીના હરણ વખતે અને દુર્વાસામુનિના આગમન વખતે આપે રક્ષા કરી છે. વનમાં પણ રાજ્ય જેવો વૈભવ આપીને રક્ષા કરી છે. તેમ જ દરેક યુદ્ધ વખતે એટલે વિરાટ નગરમાં કૌરવોએ ગાયો વાળી ત્યારથી આરંભીને આજ દિવસ સુધી જેટલા રણસંગ્રામો થયા, તેમાં ભીષ્મ દ્રૌણ વગેરે અનેક મહારથીઓનાં બ્રહ્માસ્ત્રાદિકથી આપે રક્ષા કરી છે. વળી ભગદત્ત અને કર્ણ વગેરેના યુદ્ધ વખતે કોઈ પણ ઉપાય ચાલે તેમ ન હતા, તે સમયે પણ આપે રક્ષા કરેલી છે, તે પ્રસિદ્ધ જ છે. અને વળી હાલમાં જ અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી પણ આપે જ રક્ષા કરી છે. તે દરેક બાધ કરનારાંઓનું સ્વરૂપજ્ઞાન ન હોવાથી અમે પ્રાર્થના કરી ન હતી, તોપણ આપે તો રક્ષા કરી છે; માટે જ આપ દરેકના દુઃખને હરવાવાળા હરિભગવાન છો; તેથી જ ચોતરફથી અમારી રક્ષા કરાઇ છે. (૨૩)

એવી રીતે નાના પ્રકારની લીલા વડે ભગવાને કરેલી રક્ષાનું પ્રતિપાદન કરીને લીલાને અદ્વિત્ય કર્મપણું કહેવા માટે, રક્ષા કરતાં વિપત્તિઓ જ સારી

છે, એમ કહેવા માટે, ભૂખ્યાં માણસને અન્નનું લોજન આપવાથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેની માફક વિપત્તિઓથી પીડા પામતા માણસને ભગવાનના દર્શનનો આનંદ દુર્લભ છે, તે આનંદ ભક્તોને વિપત્તિઓમાં થાય છે, તેથી લોકોને વિપત્તિઓ દુઃખ આપનારી છે, તોપણ ભક્તોને તો ઇચ્છિત ફળ આપનારી છે, તેથી કુંતીજી વિપત્તિઓની જ પ્રાર્થના કરે છે:

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો ।

અવતો દર્શનં યત્સ્યાદપુનર્ભવદર્શનમ્ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થઃ—હું જગતના ગુરુ, અમને હુમેશાં વિપત્તિઓ જ થાઓ, કેમકે તેમાં જન્મમરણની નિવૃત્તિ કરનારું આપનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—આપત્તિમાં પણ ભગવાન જ પરમ આનંદ આપે છે, અને આપનિ ન હોય ત્યારે પરમાનંદનો તિરોભાવ કરે છે, એ ભગવાનની વિપરીત લીલા છે. જ્યાં જ્યાં બેસીએ છીએ કે જઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં આપત્તિના સમયમાં પરમાનંદને આપો છો. વિપત્તિ જ થાઓ, એમ કેમ નિશ્ચય કરો છો, અને તે હકીકત કોની પાસેથી શીખેલાં છે, એવી શંકા ભગવાન કરે તો તે માટે કહે છે કે આપ જગતના ગુરુ છો, તેથી આપનો પાસેથી જ વિપત્તિઓ સારી છે, એમ શીખેલાં છીએ. એટલે આપ અંતર્યામી હોવાથી તેવી અમને પ્રેરણા કરે છે, અને બહાર પણ તેવી જ યુક્તિઓ દેખાય છે. તેથી દરેક પ્રાણીઓને અંતઃકરણમાં જેમ સ્કુરે અને તેને મળતી યુક્તિ બહાર દેખાય ત્યારે જ તેને અનુસરીને સારું નરતું સમજે છે, તેવી રીતે મને પણ આપે અંતર્યામી તરીકે પ્રેરણા કરી છે; તેથી વિપત્તિઓ સારી છે એમ સમજું છું. તે શીખવાનો પ્રકાર કહે છે: જેમ ધુમાડો હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે પણ અગ્નિ હોય છે તે દરેક સ્થળે (તપેલા લોઢાના ગોળામાં ધુમાડો હોતો નથી) ધુમાડો હોતો નથી, તેથી વિપત્તિઓથી આપનું દર્શન થાય છે, તે સિવાય થતું નથી. આપના દર્શન થવાથી બીજી વખત શરીરનો સંબંધ થતો નથી અથવા આપના દર્શનથી જીવન્મુક્તોનું દર્શન થાય છે. (૨૪)

એમ અદ્ભુત લીલાનું પ્રતિપાદન કરીને દુષ્ટ પુરુષોથી આપ બાણી શકાતા નથી એમ ચાર શ્લોકો વડે નિરૂપણ કરે છે:

અન્મેશ્વર્યશ્રુતશ્રીભિરેધમાનમદઃ પુમાન્ ।

નૈવાર્હત્યભિધાતું વૈ ત્વામકિઞ્ચનગોચરમ્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થઃ—સારા કુળમાં જન્મ, મોટો હુકમ, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, અને લક્ષ્મી, તેનાથી જેનો મદ વધેલો છે એવો પુરુષ, અકિંચન ભક્તોને પ્રાપ્ત થનારા આપનું નામ મહુણ કરવાને યોગ્ય નથી.

કુંતીજીની સ્તુતિની પ્રારંભની કારિકાઓમાં લખેલા નવ પ્રકારના ભગવાનના ધર્મ, નવ પ્રકારની ભક્તિના કારણરૂપ છે. તે જાણવા જોઈએ. તે સ્વરૂપ અને ગુણના પ્રકાર વડે જુદા જુદા છે. તેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાય ત્યારે શ્રવણ થાય છે, ગુણનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કીર્તન થાય છે, અને લીલા જાણવામાં આવે ત્યારે સ્મરણ થાય છે. એવી રીતે પ્રથમ તો એક ભાગ છે. બીજા ભાગમાં ભગવાનના સમીપ જવું એટલે તેના ચરણની સેવા કરવી. તે ચરણની સેવા સિદ્ધિ થાય ત્યારે પૂજન, વંદન, અને દાસ્ય થાય છે. તેના ત્રીજા ભાગમાં સખ્ય અને આત્મનિવેદન છે. તેમાં દુષ્ટ પુરુષોથી ભગવાન જાણાતા નથી, એવું જે દુષ્ટથી દુર્જયત્વરૂપ ભગવાનનું લક્ષણ છે, તે દરેકને બીજા અને ત્રીજા ભાગની છ ભક્તિમાં (પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનમાં) કારણપણું છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ દુષ્ટદુર્જયત્વ રૂપ ભગવાનનું લક્ષણ જણાય નહિ ત્યાંસુધી બાધ કરનાર કાયા, વાણી અને મનના વ્યાપારો પણ દુષ્ટ દેખાય છે, તેથી ભગવાનના સમીપમાં જઈ શકે નહિ અને દુષ્ટથી ભગવાન જાણી શકાતા નથી એમ જણાય ત્યારે તેને સમજાય છે કે આંધળો માણસ પદાર્થને જોઈ શકતો નથી, તેથી નેત્રવાળો પણ પદાર્થને ન જુએ તે યોગ્ય નથી, તેવી રીતે દુષ્ટ પુરુષ ભગવાનને સમજે નહિ માટે આપણે પણ જાણવા નહિ (તે યોગ્ય નથી) એમ સમજાય, ત્યારે આપણી બુદ્ધિને જ બાધકપણું છે, એમ સમજાય છે. એટલા સારુ પાદસેવન વગેરે બીજા ભાગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે પાદસેવનરૂપ ભક્તિને સિદ્ધ કરવા સારુ દુષ્ટદુર્જયત્વ રૂપ ભગવાનનું લક્ષણ કહે છે. માટે ત્યાં સારા કુલમાં જન્મ થવો, રાજ્ય વગેરેનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થવું, સારી રીતે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થવો અને સારી સંપત્તિ મળવી, એ ચાર બાબતથી જેને મદ થયેલો છે, તે જીવ ભગવાનનું નામ લેવાને યોગ્ય નથી; એટલે જેમ ચોખા વગેરે રાંધીને તૈયાર કરેલા ભાતથી પિતૃ દેવ અને અને મનુષ્યોની તૃપ્તિ થાય છે, તેથી તેમાં અમૃતપણું છે તોપણ મહની ઇચ્છાવાળા પુરુષો હોય છે તે તો અમૃતરૂપ ભાતને સડાવીને મદ્ય કરે છે; એટલે ચોખાનું મળપણામાં પર્યાવસાન થાય છે, તેથી તે મદને પણ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે આપણે અન્ન ખાઈએ છીએ, તેથી અન્નથી ઉત્પન્ન થએલું મદ્ય પણ પીવું જોઈએ, એ યોગ્ય નથી; તેમ દૈત્યના અંશરૂપ અભિમાની પુરુષો સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તો તે પુરુષો તે સત્કુળના મળરૂપ છે, તેથી તેને કુલનો મદ થાય છે; માટે તે સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ ધારીને તે મદવાળા પુરુષો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થતા નથી. એવીજ રીતે રાજ્યના હુકમના મદવાળા અને લક્ષ્મીના મદવાળા માટે પણ

સમજવાનું છે. જેમ આપણે હમેશાં અન્નને ખાવા માટે ઉપયોગમાં લઈએ છીએ, તેનાથી મદ (નશો) થતો નથી, પણ તે અન્નને સડાવીને તેની મદિરા કરવામાં આવે તો તે અન્નનો મળ ગણાય છે અને તે મદને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે સારા કુળમાં જન્મ, ઐશ્વર્ય, શાસ્ત્રાભ્યાસ કે સંપત્તિથી જેને મદ થયો હોય તે સત્કુલના મળરૂપ ગણાય છે, તેથી તે ઉત્તમ કોટિમાં ગણાતા નથી. એ જ અવાંતર મદને લઈને “વિદ્યા ધન અને સત્કુલનો મદ તે મદાંધોને થાય છે અને એ જ સત્પુરુષોની ઈંદ્રિયોને દમન કરનારા હોય છે,” એ વાક્ય પ્રવૃત્ત થયું છે. મૂળમાં પુમાન્ શબ્દ લખેલો છે, તેથી સ્વતંત્રતા બતાવી છે. માટે ઉપરના બતાવેલા મદવાળો પુરુષ ગુરુ વગેરેથી પણ કાબૂમાં આવી શકતો નથી, તેથી જ તે પુરુષ આપનું નામ લેવાને યોગ્ય નથી. જેમ પહેલાં તો બ્રાહ્મણ હોય અને પછી મ્લેચ્છ વગેરે ભાવને પ્રાપ્ત થયો હોય અને તે મ્લેચ્છાવસ્થામાં મદિરા વગેરેથી ભ્રષ્ટ થયો હોય ત્યારે તે વેદ ભણવાને-જાણવાને લાયક નથી, અને તે બ્રહ્મ બ્રાહ્મણ કદાચ વેદનો ઉચ્ચાર કરે તોપણ ઉન્મત્તના વચનની માફક તે સાંભળવા યોગ્ય નથી, બેકે ભક્તિમાં દરેક જાતના અધિકારીઓ છે, તોપણ બનાવેલી મદિરાના સંબંધવાળાને જેમ વેદનો અધિકાર નિવૃત્ત થાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલા મદવાળા પુરુષને પણ ભગવાનનું નામ લેવાનો અધિકાર નિવૃત્ત થાય છે. તેથી તેવા લોકો ભગવાનનું નામ ન ગ્રહણ કરે, તેથી કાંઈ તે વ્યવસ્થા થતી નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે “જન્મ અને કર્મથી જે શુદ્ધ હોય છે તેને જ વેદનો અધિકાર હોય છે” એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તો તેવા બ્રહ્મને વેદનો અનધિકાર હોય પણ ભગવાન તો સર્વના આત્મા છે “જેમ ચક્રાંકિતના નામનું હમેશાં દરેકે ભજન કરવું” એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે; “પતિત હોય, પ્રમાદથી ધર્મથી પડેલો હોય તે પણ પરવશ થઈને ભગવાનનું નામ ગ્રહણ કરે તો તે યમની યાતના ભોગવતો નથી” એવું પણ વાક્ય છે, અને મહાપાતકી હોય તેને પણ પાપના નિવારણ કરવા માટે ભગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ કરવા કહેલ છે, ત્યારે તેવા મદવાળા પુરુષને ભગવાનનું નામ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર કેમ નહિ? તેનું સમાધાન કરે છે: આપ તો અર્કિચ્ચન-ગોચર છો; એટલે ઉપર જણાવેલા ચાર જાતનો મદ જેનામાં ન હોય તેવા પુરુષોને જ આપ પ્રાપ્ત થાઓ છો. ત્યાં એવો અભિપ્રાય છે કે તેવા મદવાળાનો અધિકાર નથી, એમ સ્વરૂપથી તેના અધિકારનું નિવારણ કરતા નથી પણ ભગવાનના નામોચ્ચારનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે કે તેના હૃદયમાં ભગવાન પધારવાના જ નથી; અને ભગવાન કે તેના ગુણો તેવાના મુખમાં આવે તોપણ જેમ શૌચ વગેરે (ઝાઝૂ જવા)ના કાર્યમાં ગંગાજળને વાપરે તેવી રીતે વ્યવહારથી ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર અથવા ભગવાનના

ગુણોનું મહત્વ કરે છે, કારણ કે અક્રિયન પુરુષો વડે જ પ્રાપ્ત થવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; તેથી તેવા મદવાળાઓને ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી. આજે પણ લોકમાં મદિરા વગેરેથી મત્ત થયેલા પુરુષની સાથે કોઈ બાબત કરતું નથી, તેથી તેવા મદોન્મત્ત પુરુષોની પાસે કોઈ સમયમાં પણ ભગવાનનું સાન્નિધ્ય રહેતું નથી. તેથી તેવાઓને કોઈ ભગવાનના નામનો અધિકાર નથી, એમ કહેલું છે. (૨૫)

ભગવાનના નામને તો મોટા પુરુષો પણ જાણી શકતા નથી, કારણ કે ભગવાનનો મહિમા તો અચિત્ત્ય છે; એમ કોઈ કહે તો ત્યાં કહે છે કે એ વાત ખરી છે, તોપણ મોટા પુરુષો હોય છે તે “ભગવન્નામો જાણી શકાતાં નથી” એમ તો જાણે છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

નમોઽકિચ્ચનવિસ્તાય નિવૃત્તગુણવૃત્તયે ।

આત્મારામાય શાન્તાય કૈવલ્યપતયે નમઃ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ:—અક્રિયન પુરુષોના દ્રવ્યરૂપ, જેમની ગુણની વૃત્તિઓ નિવૃત્ત થયેલી છે એવા આત્મારામ, શાંત અને મોક્ષના પતિરૂપ આપને હું નમન કરું છું.

ભાવાર્થ:—અક્રિયન પુરુષો જેનું દ્રવ્ય છે, એવા અથવા અક્રિયન પુરુષોના આપ દ્રવ્યરૂપ છો; એટલે પૈસાદાર માણસનું ચિત્ત ઘરમાં જ રહે છે, તેથી હૃદયની અંદર અને બહાર પણ તેઓને ધન હોય છે, તેવી રીતે અક્રિયન પુરુષોમાં ભગવાન રહે છે અને ભગવાનમાં અક્રિયન પુરુષો રહે છે, તેથી તે પુરુષો જ ભગવાનને જાણે છે, બીજા જાણતા નથી. તેમાં કારણ કહે છે: જેના ગુણ નિવૃત્ત થયા છે એવા પુરુષોથી જેની વૃત્તિ છે અથવા તેવા પુરુષોમાં જ જેની વૃત્તિ છે, કેમકે “હરિભગવાન તો નિર્ગુણ છે” એમ દશમ સ્કન્ધમાં કહેલું છે, તેમ “મારામાં રહેલું તે નિર્ગુણ કહેવાય છે” એમ એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાને કહ્યું છે; તેથી જેમ રૂપ વગેરે નેત્રથી જોવાય છે તે રૂપાદિ જીભ કે કાનથી જોઈ શકાતાં નથી, તેમ જે નિર્ગુણથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે તે સગુણથી ક્યારેય પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમાં કારણ કહે છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં જ જેને આરામ છે; તેથી એ પ્રભુને પોતાની અપેક્ષા નથી. અને શાંત હોવાથી તેને બીજાની પણ પરવા નથી. અને પોતે શાંત રૂપ હોવાથી કૂર પુરુષો તે ભગવાનની અપેક્ષા રાખતા નથી, વળી જે અપેક્ષા રાખે છે તે પણ મોક્ષ માટે રાખે છે; કારણ કે મોક્ષનું રૂપ નિયત છે, બીજાં રૂપો તો કાકતાલીય^૧ ન્યાયથી ક્યારેક મળી જાય છે; માટે

૧ તાડના વૃક્ષ ઉપર કાગડો ખેસે એટલામાં તાડનું વૃક્ષ પડી જાય, તેને કાકતાલીય ન્યાય કહે છે. કોઈ કાગડાના બારથી તાડનું વૃક્ષ પડતું નથી, પણ તાડને પડતું અને કાગડાને ખેસવું સાથે થાય છે.

ભગવાન મોક્ષના પતિ હોવાથી મુક્તિના અધિકારીઓને જ સેવન કરવા યોગ્ય છે, બીજાને સેવવા યોગ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૬)

એવી રીતે પ્રસંગથી સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતાં કુંતીજી ભગવાનને નમસ્કાર કરીને હવે ચાલુ પ્રસંગમાં આવેલું દુષ્ટદુર્જ્ઞેયત્વ ફરીને બીજી વખત કહે છે:

મન્યે સ્વાં કાલમીશાનમનાદિનિધનં વિમુમ્ ।

સમં ચરન્તં સર્વત્ર ભૂતાનાં યન્મિથઃ કલિઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ:—દરેક સ્થળે સરખો ફરનાર, આદિ અંત વગરનો, અને તમામના ઉપર હુકમ ચલાવનાર જે કાળ છે તે આપ છો એમ હું માનું છું, જે કાળથી દરેક ભૂત પ્રાણીઓને પરસ્પર કંજિયો થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઉપર જણાવેલા મહોન્મત્ત અને વિષયોમાં પરાયણ જે પ્રકારના દુષ્ટ થાય છે, તેમાં પૂર્વે બતાવેલા મહોન્મત્તો ભગવાનની પાસે જઈ શકતા નથી, એમ નિરૂપણ થઈ ગયું છે. હવે વિષયપરાયણ દુષ્ટ જીવોથી પણ ભગવાન પાસે જઈ શકાતું નથી, એમ સંભાવનાથી નિરૂપણ કરે છે. જે વિષયમાં પરાયણ જીવો ભગવાનને બાણતા હોય તો તે કાળને તાબે થાય નહિ, એમ સંભાવના થાય છે; કેમકે કાળ તો ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તેથી તેવા પ્રકારનું ભગવાનનું સ્વરૂપ બાણવામાં આવે તો “જ્ઞાની મને ઘણો જ પ્રિય છે,” એવું ભગવાનનું વાક્ય હોવાથી તેવા જ્ઞાનીને કાળ બક્ષણ ન કરે. પણ વિષયપરાયણ હોય તે કાળને અધીન થાય છે, તેથી તેઓ વિષયમાં વ્યાપ્ત થવાથી ભગવાનને બાણતા નથી, એમ હું માનું છું. કાળને ભગવાનપણું શી રીતે થાય? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે દરેક સ્થળે કાળની આજ્ઞા ચાલે છે, તેથી જો તે ભગવાન ન હોય તો તેનો હુકમ ન ચાલી શકે. માટે કાળ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. વળી વેદમાં કહ્યું છે કે “હિ સૌમ્ય, આ જગત પહેલાં બ્રહ્મરૂપ જ હતું” “ત્યારે અસત્ પણ ન હતું તેમ સત્ પણ હતું નહિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “પહેલાં” અને “ત્યારે” એમ બે શબ્દો લખ્યા છે, તેથી કાળનો જ બોધ થાય છે. તેથી કાળ જો ભગવત્સ્વરૂપ ન હોય તો “ભગવાન સિવાય કાંઈ હતું નહિ” એ શ્રુતિનો બાધ આવે; માટે જ આદિ અને અંત વગરનો કાળ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. વળી કાળને વશ થઈને બધું થાય છે. જો તેમ ન હોય તો શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, વર્ષાકાળ વગેરે સમય પ્રમાણે આવે છે તેનું કારણ શું છે? માટે દરેક રૂપ થવામાં સમર્થ હોવાથી કાળ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “દોષ વગરનું અને દરેક સ્થળે સમાન રહેલું તે બ્રહ્મ જ છે.” તેથી સર્વ સ્થળે સમાન ભાવથી રહેલું તે ભગવાનનો ધર્મ છે. તે ધર્મ કાળમાં રહેલો છે, જેથી કાળ ભગવત્સ્વરૂપ છે.

એ બતાવવા સારુ કહે છે કે “કાળ સરખી રીતે ફરનાર છે,” એટલે કાળ દરેક સ્થળે સમાન એવા બ્રહ્મસ્વરૂપથી જ પ્રવેશ કરે છે. તેમાં યુક્તિ કહે છે કે જે કાળથી પરસ્પર ભાઈઓ વગેરેને પણ કલહ થાય છે. તેથી પહેલાં તો ભાઈઓ વગેરે એક પ્રાણરૂપ જ હોય છે તે પણ સમય આવે ત્યારે પરસ્પર કબિયો કરીને મરણ પામે છે, તેવી રીતે તમે જ કાળરૂપ છો અને કાળ દરેકને શાસન કરે છે, તેથી કાળરૂપી આપને કોઈ બાણતું નથી. (૨૭)

હાલ આપ પ્રકટ થયા છો, તેને તો ભક્તો પણ બાણતા નથી, એમ કહે છે:

न वेद कश्चिद् भगवँश्चिकीर्षितं

तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम् ।

न यस्य कश्चिद्विद्यितोऽस्ति कर्हिचिद्

द्रेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—હું ભગવાન, માણસોનું અનુકરણ કરતા એવા આપને શું કરવાની ઇચ્છા છે તે કોઈ બાણતું નથી; કેમકે જેને કોઈ મિત્ર કે શત્રુ ક્યારે પણ નથી એવા આપ છો, તોપણ આપનામાં લોકોની બુદ્ધિ વિષમ થાય છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન શું કરવાનો વિચાર કરે છે તે કોઈ બાણતું નથી. અહીં શંકા થાય છે કે કાર્યને જોવાથી તેમ જ જ્યોતિ:શાસ્ત્રથી જે થાય છે તે જ ભગવાનને કરવાનું હોય છે; માટે કોઈ બાણતું નથી એમ કેમ કહો છો? ત્યાં નિરાકરણ કરે છે કે આપ માણસોના સ્વભાવનું અનુકરણ કરો છો; તેથી આપના કર્તવ્યને કોઈ બાણી શકતું નથી; કારણ કે સાધારણ વ્યાપાર કરવાથી જ આપ તો કાર્ય કરવાને સમર્થ છો, તોપણ વિશેષ અનુકરણ શા માટે આપ કરો છો, એમ સંદેહ થાય છે; માટે આપ જે કરવા ઇચ્છો છો તેને કોઈ બાણી શકતું નથી.

અહીં શંકા કરે છે કે પાંડવોની રક્ષા કરી અને કૌરવોનો નાશ કર્યો; પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો અને અર્જુન વગેરેને યશ અપાવ્યો; એવી રીતે માણસોના અનુકરણનું કાર્ય સ્પષ્ટપણે દેખાય છે! ત્યાં સમાધાન કરે છે કે તે પણ કારણ નથી; કારણ કે ભગવાનને જે શત્રુ મિત્ર કે ઉદાસીન હોય તો પાંડવોની રક્ષા વગેરે વિશેષ કાર્ય થાય; અને તેમ જો થાય તો ભગવાનપણું ન રહે; માટે ભગવાનને કોઈ કોઈ સ્થળે મિત્ર પણ નથી, તેમ જ કોઈ શત્રુ પણ નથી; અને મૂળમાં જ્ઞાત હોવાથી ભગવાનને કોઈ ઉદાસીન (શત્રુ-મિત્રભાવ વગરનો) પણ નથી.

જો એમ છે તો પાંડવોની રક્ષા કરી વગેરે કાર્ય કેમ જણાય છે? એ બધું કાળ કરે છે એમ પણ ન કહી શકાય; કારણ કે કાળ જ રક્ષા કરતો હોય તો ક્યારેક તે કાળ કૌરવોની પણ રક્ષા કરે; પણ તેમ સાંભળવામાં

આવતું નથી; માટે ભગવાનને પણ મિત્ર શત્રુ હોય છે, એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે: આપને વિષે મનુષ્યો પાંડવો વગેરેને “આ મારા મિત્ર છે અને આ મારા શત્રુ છે” એવા પ્રકારની વિષમ બુદ્ધિ છે. જેમ કલશ વગેરે પદાર્થો ધરમાં લઈ જતાં સામા મળનાર કોઈ માણસને શત્રુન વગેરે થાય છે, તેથી કલશ વગેરે વસ્તુઓનું કાંઈ સ્વરૂપ બદલી જતું નથી, તેમ છીપમાં કોઈને રૂપાનો ભ્રમ થાય તો છીપનો ભ્રમ થાય છે તો છીપનો સ્વભાવ ભ્રમ કરવાનો નથી, પણ તે સિવાય બીજું કાંઈ કારણ છે; જો છીપનો જ સ્વભાવ ભ્રમ કરવા માટે હોય તો દરેક છીપ જોનાર માણસને રૂપાનો ભ્રમ થવો જોઈએ, પણ તેમ તો થતું નથી, તેથી પોતામાં રહેલા દોષ વડે જ તેવો ભ્રમ થાય છે, તેવી રીતે આપનામાં મિત્ર વગેરેની પ્રતીતિ થાય છે તે જીવમાં રહેલા રાગદ્વેષાદિકને લઈને જ થાય છે; પરંતુ આપનામાં એ રાગદ્વેષાદિક ધર્મો નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે જેને ભગવાનમાં મિત્રબુદ્ધિ હોય છે તેની સાથે ભગવાન મિત્રરૂપથી અનુસરે છે, તેથી ભગવાનમાં તે ધર્મ રહ્યો જ છે ! તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાનમાં તેવો ધર્મ જ નથી, એમ મૂળમાં ચક્રારથી સૂચવ્યું છે. ભગવાન મિત્ર કે શત્રુની માફક અનુસરે છે, એમ સમજવું તે પણ ભ્રમ છે; એટલે જીવમાં રહેલ મિત્રાદિક ધર્મોનું ક્ષણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભગવાનમાં તેવો ધર્મ નથી. (૨૮)

એવી રીતે દુષ્ટોથી ન બાળી શકાય તેવા ભગવાન છે, એમ નિરૂપણ કરીને બે શ્લોકથી તેના લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે :

जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याऽकर्तुरात्मनः ।

तिर्यङ्मूषिषु यादस्सु तदत्यन्तविडम्बनम् ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—હું જગતના આત્મારૂપ પ્રભો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પશુઓ, તેમ જ જલજંતુઓની અંદર અજન્મા એવા આપનો જન્મ અને અકર્તા એવા આપનું જે કર્મ છે, તે અત્યંત તેઓનું અનુકરણ છે.

ભાવાર્થ:—દરેકનું અનુકરણ કરવું તે ભગવાનનો અસાધારણ ધર્મ છે. નટ વગેરે પણ બીજા પદાર્થના સંબંધ વડે બીજાના જેવું પોતાનું રૂપ બતાવે છે, અને ભગવાન તો કોઈ પણ જાતના વિકારને પામ્યા સિવાય પરમાનંદ-સ્વરૂપે જ પોતાના સ્વરૂપને બતાવે છે, એટલે મનુષ્યના ઢેહ અને ઇંદ્રિયો વગેરે જેવાં દેખાય છે તેવાં જ સ્વરૂપ વડે ભગવાન પોતાના રૂપને બતાવે છે. આ ભગવાનનું અસાધારણ લક્ષણ છે. એવી રીતે ભગવાન અનુકરણ કરે છે, એમ ન બાળે તો કોઈપણ ભગવાનનું પૂજન કરે નહિ; કારણ કે ઉપરના ધર્મો તો ભગવાનના મનુષ્યાદિક જેવા હોય તેથી સાધારણ મનુષ્ય બાળે તો તેને માને નહિ પણ જ્યારે “આ તો ભગવાન છે અને મનુષ્યનું તો ઢેવળ

અનુકરણ કરે છે,” એમ જાણે ત્યારે ભગવાનનું પૂજનાદિક કરે છે. તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ દરેકને મોહ કરે છે એમ પણ નથી; કેમકે અનુકરણ કરવાવાળું આપનું લક્ષણ છે. જો ભગવાનનું સ્વરૂપ મોહ કરતું હોય તો દરેક પ્રાણીને મોહ થાય; પણ તેમ દરેકને મોહ થતો નથી; માટે મનુષ્યાદિકનું અનુકરણ કરવું, એ ભગવાનનું અસાધારણ લક્ષણ જ છે. તેમાં જો જ્ઞમ થાય તો પહેલાં કહેલું છે તે પ્રમાણે પોતાના દોષથી જ છુવ દુષ્ટ છે, તેમાં ભગવાનનો કોઈ દોષ નથી. ત્યાં શંકા થાય છે કે જેમાં યુક્તિથી બાધ આવે, તેવી બાબતનો ઉપદેશ વેદ પણ કરતો નથી, ત્યારે ભગવાન બીજાનું અનુકરણ કરે, તે કેમ સંભવે ? ત્યાં કહે છે કે આપ તો જગતના આત્મારૂપ છો. જેમ ભગવાન તો વિકાર પાસ્ટા વગર જ જગતરૂપે થયા છે (દૂધમાંથી દહીં બને તે વિકાર કહેવાય છે, અર્થાત્ સ્વરૂપનો ફેરફાર થાય છે) તો તેવી રીતે તે ભગવાનને અનુકરણ કરવામાં શો શ્રમ છે ? અર્થાત્ કાંઈપણ શ્રમ નથી. આપ અજન્મ છો તેનો જન્મ થાય, આપ અકર્તા છો તેનાં કર્મ થાય, તેમ જ દરેક સ્થળે વ્યાપક આત્મારૂપ પુરુષોત્તમ છો, તેનું વારાહ વગેરે પશુઓમાં, મનુષ્યોમાં, રામાદિકમાં, ઋષિઓમાં, વામનાદિકમાં, જલચર વગેરે મત્સ્યાદિકમાં તે તે રૂપ વડે સ્પુરણ થાય છે, તે અત્યંત અનુકરણ જ છે, એટલે પુરુષોત્તમપણું પણ આપ બતાવો છો અને મનુષ્યપણું પણ બતાવો છો. જગતમાં આપ છો એમ જાણીઓ ત્યારે આપ જગદ્ગરૂપે જાણાતા નથી, માટે મનુષ્યાદિકનું અનુકરણ છે લક્ષણ જેનું એવો આપનો અસાધારણ ધર્મ છે. અનુકરણ કરો છો તોપણ આપનામાં સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થયું. (૨૯)

એવી રીતે ભગવાનમાં મનુષ્યાદિકનો સંદેહ દૂર કરવા માટે પૂર્વ શ્લોકમાં મનુષ્યાદિકના શરીરનું અનુકરણ કરવાવાળો અસાધારણ ધર્મ ભગવાનમાં રહ્યો છે એમ કહ્યું ત્યાં શંકા કરે છે કે જો સંદેહ થાય તો વિશેષ દર્શનથી દૂર થાય છે, માટે ભગવાનમાં પણ વિશેષ^૧ દર્શનથી સંદેહ દૂર થશે, તો અસાધારણ ધર્મ બતાવવાનું શું કારણ છે ? ત્યાં સમાધાન કરે છે :

મોપ્યાદદે ત્વયિ કૃતાગસિ દામ તાવદ્

યાતે દશાશ્રુકલિતાઞ્જનસમ્પ્રમાક્ષસ્ ।

અવત્રં નિનીય મયમાવનયા સ્થિતસ્ય

સા માં વિમોહયતિ ભીરપિ યદ્ વિમેતિ ॥૩૦॥

૧. વિશેષ દર્શન એટલે જેમ કાઈ પોતાનું જાણીતું માણસ આવે તેને સામાન્ય રીતે જોવાથી કદાચ તેને ન ઝોળખી શકાય, પણ વધારે પરિચય થાય ત્યારે તે જાણવામાં આવે છે. તેમ ભગવાન પણ વિશેષ પરિચય થવાથી “આ ભગવાન છે” એમ જાણી શકાય છે; એટલે સંદેહ દૂર થાય છે.

શબ્દાર્થ:—આપે યશોદાજીને અપરાધ કરેલો હોવાથી આપને ખાંધવા માટે યશોદાજી દોરડું (દામણું) લાવ્યાં ત્યારે આપને નેત્રમાં આંસુ આવવાથી અંજન વડે નેત્ર મલિન થઈ જાય તેમ નીચું મુખારવિંદ કરીને જેમ બીક લાગી હોય તેમ આપ ઊભા રહેલા હતા. તે વખતે આપની જે દશા મેં જોઈ છે તે દશા અને મોહ કરે છે; કારણ કે મૃત્યુરૂપી ભય પણ આપનાથી ભય પામે છે, તેવા આપને ભય ક્યાંથી હોય ?

ભાવાર્થ:—ભગવાન એવી રીતે અનુકરણ કરે છે કે જે વધારે હકીકત જાણવાથી પણ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાં હું જ દષ્ટાંતરૂપ છું. તે એવી રીતે કે એક વખત હું આપના દર્શન કરવા માટે ગોકુલમાં આવી હતી, ત્યારે આપે પથ્થરથી દહીંનું પાત્ર ફેાડી નાખવાથી અપરાધ થતાં આપને ખાંધવા માટે યશોદાજી દોરડું લાવ્યાં, તે જ વખતે આપની જે દશા થઈ હતી, તે દશાને હું યાદ કરું છું તો ત્યાં મને મોહ થાય છે. તે દશા આપની સ્વાભાવિક ન હતી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે આપને નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં, અને આંસુમાં અંજન (આંજણુ-કાજળ) મળી જવાથી આંસુ મેલાં થયાં, તેથી સારી રીતે ભ્રમવાળાં નેત્રો પણ થયાં, ત્યારે તેવા મુખારવિંદને આપ નીચું કરીને ઊભા હતા, તે વખતની આપની દશા ભય પામેલા હો તેમ લાગતી હતી. દરેક મનુષ્યોએ પણ જાણ્યું કે “આ ખરી રીતે ભય પામેલા છે.”

ત્યારે તેમ ભગવાન ભય પામેલા જ હશે, એમાં શો દોષ છે ? એમ કહે ત્યાં કહે છે કે મૃત્યુરૂપ ભય પણ જે ભગવાનથી ભય પામે છે; એટલે જાણના કારણને દૂર કરનાર ધર્મ ભગવાનમાં રહેલો છે, તેથી તે ધર્મ જ્યાં વિદ્યમાન હોય ત્યાં કોઈને પણ ભય થાય નહિ. (૩૦)

એવી રીતે ભગવાન ભયને દૂર કરનારા છે તોપણ પોતે ભય પામેલા છે તેવી રીતે લોકોને બતાવે છે; તેથી ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલો છે, અને ભગવાનના સંબંધથી બીજા સ્થળે પણ વિરુદ્ધ ધર્મપણું થાય છે, એવી રીતે લક્ષણ કહ્યું છે. એમ ભગવાનમાં વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાનું નિરૂપણ કરીને તેવા ભગવાન અહીં શા માટે પ્રકટ થયા ? તેનું કારણ ચાર પ્રલોકોથી કહે છે. ભગવાનને નમન કરવા માટે તેમના જન્મનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ. દેહ અંતઃકરણ આત્માને વિષે દેહ કરતાં અંતઃકરણ ઉત્તમ છે અને અંતઃકરણથી આત્મા ઉત્તમ છે, એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ છે; તેથી કેવળ દેહ ઉપર જ દ્રષ્ટિ રાખીને નમન કરવાપણું ન હોય, તોપણ ભગવાનનો અવતાર છે એમ જણાય ત્યારે તે નમન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં તેવા ભગવાનના અવતારનો દેહ શા માટે નમન કરવા યોગ્ય નહિ ? એવી શંકા થાય છે, તેમાં ઋષિઓ જુઠાજુઠા હોવાથી અને ખરી રીતે ભગ-

વાનની ઈચ્છા ન સમજવાથી ચાર પ્રકારના ઋષિઓ પોતપોતાની યુદ્ધિ અનુસાર દેહના સંબંધનું પ્રયોજન કહે છે: તેમાં વંશ કરનાર અને પિતા એમ બે પુરુષો દેહનું નિરૂપણ કરનાર તરીકે મુખ્ય છે, અને દુઃખનો અભાવ તથા મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થ માનેલા છે, તેથી વંશ ચલાવનારના કારણથી, પિતાના કારણથી, બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે અને મોક્ષ આપવા માટે આપ પ્રકટ થયા છો. એમ ચાર પ્રકારના ઋષિઓ ચાર પ્રકારે જુદુંજુદું કારણ કહે છે. અર્થ અને દ્રવ્યનો પરસ્પર વિરોધ થાય ત્યાં અર્થ બળવાન છે, તે માટે મતભેદ થયા છે. તેમાં અર્થનું ગૌરવપણું રાખીને દેહની મુખ્યતા રાખવામાં બે મત છે. દેહની મુખ્યતામાં વંશ કરનારને મુખ્યપણું છે, અને મોટાઇ હોવાથી તે વંશનું સંબંધપણું પ્રસિદ્ધ કરાવાય છે, તેથી તેની કીર્તિ પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને કીર્તિ થવી તે ધર્મનું કાર્ય હોવાથી ધર્મના પ્રધાનપણાએ આપ યદુના વંશમાં અવતરેલા છો, એમ કેટલાક કહે છે; ત્યાં તેનું નિરૂપણ કરે છે:

કેચિદાહુરજં જાતં પુણ્યશ્લોકસ્ય કીર્તયે ।

યદોઃ પ્રિયસ્યાન્ધવાયે મલયસ્યેવ ચન્દનમ્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—મલયાચલ પર્વતની કીર્તિ માટે જેમ ચંદન થાય છે, તેમ પ્રિય અને પુણ્ય યશવાળા યદુરાજના વંશમાં કીર્તિ માટે અજન્મા ભગવાન પ્રકટ થયા છે, તેવું કેટલાક કહે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન અજન્મા છે છતાં પ્રકટ થયા છે, એમ કહેવાથી પહેલાંની માફક વિરુદ્ધ ધર્મનું આશ્રયપણું બતાવેલું છે. યદુ રાજા પુણ્ય યશવાળા છે, તેથી તેવી જ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો પણ નિર્ધાર કરેલો છે. એટલે તે યદુના વંશમાં અંશદ્વારા અવતરેલા છે, એમ આગળ નિરૂપણ કરેલું છે, તે અહીં કહ્યું છે. યદુરાજ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હોવાથી તે ભગવાનને પ્રિય છે; માટે તેના વંશની કીર્તિ વધારવા માટે ભગવાન પ્રકટ થયા છે, એમ કેટલાક કહે છે. કોઈ કવિએ “સોનાનો મેરુ પર્વત છે અને રૂપાનો કૈલાસ પર્વત છે, પણ તેથી શું? કેમકે તે બન્ને પર્વતોમાં રહેલાં વૃક્ષો તો સોનારૂપ અને રૂપારૂપ નહિ થતાં વૃક્ષ રૂપે જ છે; માટે અમે તો મલયાચલ પર્વતને વંદન કરીએ છીએ, કારણ કે જેના આશ્રયથી શાકેટ અને લીંબડાનાં વૃક્ષો પણ ચંદનરૂપ થાય છે, એમ કહે છે. એમ ચંદન જેમ મલયાચલની કીર્તિ વધારવા માટે છે, તેમ યદુ રાજાની કીર્તિ વધારવા માટે આપ પ્રકટ થયા છો. જેમ મલયાચલમાં ચંદનની પાસે રહેનારાં બીજાં વૃક્ષોને ચંદનપણું થાય છે, તેમ યદુવંશમાં થયેલાઓને પણ ભગવાનના સન્નિધાનથી ભગવદ્રૂપપણું થાય છે. (૩૧)

વંશ કરનાર અને પિતા એ બે દેહના નિરૂપણ કરવામાં મુખ્ય છે. ત્યારે તે બન્નેનું દેહમાં મુખ્યપણું સમાન છે, તોપણ કેટલાક ચંદુરાબ્જને ભગવાનનો દૂરનો સંબંધ હોવાથી તે સંબંધને માનતા નથી, કારણ કે ચંદુરાબ્જની કીર્તિ તો પ્રસંગથી પણ થઈ શકે છે. અને વસુદેવજીએ તપ કરવામાં પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ તે દોષરહિત પણ છે, તેથી જેઓ અર્થનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્ત થનારા ઋષિઓ છે તેઓ વસુદેવજીના સંબંધમાં દેવકીજીમાં અજન્મા ભગવાન જ પ્રકટ થયા છે અને પુત્ર પ્રકટ થવાની યાચના કરવાથી તે પ્રભુ પ્રકટ થયા છે, એમ કહે છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે:

અપરે વસુદેવસ્ય દેવક્યાં યાચિતોઽભ્યગાત્ ।

અજસ્ત્વમસ્ય ક્ષેમાય વધાય ચ સુરઙ્ગિષામ્ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—કેટલાક કહે છે કે આ જગતના કલ્યાણ સાર અને દૈત્યોના વધ માટે વસુદેવથી પ્રાર્થના કરાયેલા આપ વસુદેવજીથી દેવકીજીમાં અજન્મા છતાં પધાર્યા છો.

ભાવાર્થ:—તે અજન્મા આપ જ છો એમ કહેવાથી દેવકીજીને ત્યાં પ્રકટ થયા, ત્યારે “ માતા પિતા જીએ છે તેમ પ્રાકૃત બાળક થઈ ગયા ” એમ લખેલું છે. ત્યાં પ્રાકૃતરૂપનું પ્રદર્શન કરેલું છે; તેથી અજન્મા ભગવાન બીજા હશે અને આ સ્વરૂપ બીજું હશે એવી શંકા થાય છે, તે આપ જ અજન્મા છો છતાં પ્રકટ થયા છો એમ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયપણું બતાવવાથી દૂર થાય છે. ત્યાં કારણ કહે છે કે “ આપ જગતના અને યુધિષ્ઠિરનું કલ્યાણ કરવા માટે પ્રકટ થયા છો”, તેમ જ “કંસનો વધ કરવા માટે પ્રકટ થયા છો” વગેરે વાક્યો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે; તેથી દેવતાઓનું હિત જીદી રીતે કરેલું છે, એમ બન્ને પ્રયોજનો જુદાં જુદાં બતાવ્યાં છે. મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી દેવતાઓના દ્રેષ કરનાર અસુરોની સુક્તિ ન થાય, તેથી તેવા અસુરોને સુક્તિ આપવા માટે પ્રકટ થયા છો, એમ બતાવ્યું છે. દૈત્યોને સુક્તિ આપવાની સૂચનાથી ભગવાન દોષ વગરના છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. દૈત્યને સુક્તિ આપો છો, તેથી જ બંને કાર્ય કરવા માટે આપ પ્રકટ થયા છો. જો દૈત્યોને સુક્તિ ન આપો અને તેઓને કેવળ મારવા માટે જ આપ પ્રકટ થયા હોતો આપનામાં વિષમતા આવી જાય. (૩૨)

વસુદેવજીએ તપ કરવાથી આપ પ્રકટ થયા છો એમ કહેવામાં વિરોધ આવે છે, કારણ કે વસુદેવજી સુતપા હતા ત્યારે તપ કરેલું હતું, તેને તો ઘણો સમય વીતી ગયો; તેમ જો તે તપના કારણથી જ પ્રકટ થયા હોય તો વસુદેવજીના બે અવતારોમાં પૃથ્વિગર્ભ અને વામનજી જેમ અંશાવતાર થયા તેમ અહીં પણ અંશાવતાર થવા જોઈએ, પૂર્ણાવતાર ન થવો જોઈએ; પરંતુ

અહીં તો પૂર્વાવતાર થયા છે, તેથી “દરેક કૃતિમાં પ્રયોજન બળવાન છે” એ ન્યાયને મુખ્ય કરીને કામપ્રધાન કેટલાક ઋષિઓ એમ કહે છે કે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે ભગવાન પ્રકટ થયા છે; તેનું નિરૂપણ કરે છે:

ભારાવતારણાયાન્યે સુવો નાવ દ્વોદધૌ ।

સીદન્ત્યા મૂરિભારેણ જાતો હ્યાત્મસુવાર્થિતઃ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—સમુદ્રમાં નાવની માફક ઘણા ભારથી પીડિત થયેલી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી આપ પ્રકટ થયા છો એમ બીજાઓ કહે છે.

ભાવાર્થ:—પરિકરની સાથે ભગવાન પધારે તો પૃથ્વી ઉપર ભાર વિશેષ થાય, પણ ભાર ઊતરે નહિ અને ભાર કરનારાઓમાં વિશેષ બળ વડે ભાર કરીને પ્રવેશ કરે તો તે પોતાનો ભાર ઉઠાવી લે, તેથી ભાર લાગે નહિ, અથવા પૃથ્વીમાં બળરૂપે પ્રવેશ કરે તો પૃથ્વીમાં વિશેષ બળ આવવાથી તેને ભાર લાગે નહિ. જો તેમ ભગવાન કરે તો ભારનો નાશ કયો કહેવાય, પણ ભાર ઉતાર્યો ગણાય નહિ. જો ભાર કરનારાઓને પૃથ્વીથી નીચે પાડે તો ભગવાનમાં વિષમપણું આવે અને ભાર કરનારાઓને મુક્તિ આપે તો આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લોકમાં કહેલું છે કે “દેવતાઓના દેવીઓને મુક્તિ આપવા માટે થયા છે,” તે પક્ષથી કાંઈ વિશેષતા આવતી નથી. તેમ ભાર ઉતારવાના કાર્યને સ્વતંત્રફલપણું થાય છે, એટલે ભાર ઉતારવો એ સુખનું સાધન છે તેને બદલે સ્વતંત્ર થાય તો તે વિરુદ્ધ થયું કહેવાય! આવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:

તેવી શંકા કરવાની નથી, કેમકે આ ભાર કાંઈ દેહના સંબંધવાળો નથી, પણ ઉચ્છૃંખળ બનેલાની ચેષ્ટાથી મનમાં ખેદ થયો છે તેથી માનસિક ભાર છે. તે ભાર પણ ઘણા ખેદની ભાવનાથી દેહના ભાર જેવો જ થયો છે. તે ભગવાન પૃથ્વી ઉપર પધારે ત્યારે તેમાં ચિત્ત લાગી જાય તેથી ઉદ્વેગ કરનાર ભુલાઈ જવાય છે, એટલે મનમાં ભારનો ખેદ રહેતો નથી, ત્યારે તે ભાવ ઉતર્યો કહેવાય છે. બુદ્ધિ વડે મનમાં ભારનો આરોપ કરેલો છે. તે બુદ્ધિ ભગવાનમાં લાગવાથી ભારનો આરોપ કરનાર કોઈ રહ્યું નથી, એટલે ભાર ઊતરી ગયો, તેવો ભાર જલદી ઉતારવો જોઈએ એમ બતાવવા માટે કહ્યું છે કે સમુદ્રમાં વહાણ ડૂબતું હોય તેમ પૃથ્વી ડૂબતી હતી, તેથી તેનો ઉપાય જલદી કરવો જોઈએ. સમુદ્રમાં ડૂબતા વહાણનું દષ્ટાંત આપવાથી વિષમપણાથી કાળને પણ ડુબાવવાનું કારણપણું બતાવ્યું છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગ વગેરેથી વહાણ ડૂબે તે સમુદ્રનો દોષ દેખાય છે, તેમ ધર્મના ક્ષય વગેરે કારણથી પૃથ્વી ડૂબે એ કાળનો દોષ છે, માટે કાળના આધારવાળી પૃથ્વીને, આધારરૂપે રહેલો કાળ, અને પોતામાં રહેલા ભારરૂપ અસુરો એમ બે દોષ થાય છે, તેથી તેનો

ઉપાય જ અહીં કરવો જોઈએ. તે ન કરે અને પૃથ્વી ડૂબી જાય તો પાછો તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ અને સૃષ્ટિ પણ ફરીથી કરવી જોઈએ; તે માટે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી છે એમ લખેલ છે, એટલે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરવાથી પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે આપ પ્રકટ થયા છે. બ્રહ્માણ પોતાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તેથી તેનો પ્રાર્થના પ્રમાણે ભગવાન ન કરે અને કાંઈ વિપરીત થાય તો પોતાને પણ પાછા બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરવા પડે એવો અભિપ્રાય છે. એટલે સ્ત્રી તથા પુત્રની પ્રાર્થનાથી કરેલું છે તેથી કામપણું હોવાથી ભગવાનને ભાર ઉતારવા માટે જ અવતાર લેવો તે પસંદ નથી એમ સૂચવ્યું છે. ભાર વડે પૃથ્વી શિથિલ થઈને છિન્નભિન્ન થવાથી તેનો નાશ થઈ જાય તો બીજી વખત પૃથ્વી બનાવવી પડે, અને જ્યારે પૃથ્વી બનાવે ત્યારે આખા બ્રહ્માંડમાંથી એક ભાગ ન બનાવી શકાય, તેથી નવીન બ્રહ્માંડ બનાવવું પડે; તે માટે તે પ્રકારે ભગવાને ભાર ઉતાર્યો છે. જો કે દેવતાઓનું હિત કરવારૂપ પ્રયોજન દેખાય છે, તોપણ એક મુખ્ય પ્રયોજનમાં બીજા પ્રયોજનો પ્રસંગને લઈને સિદ્ધ થાય છે, એમ સમજવાનું છે. જો દરેક પ્રયોજનને મુખ્ય માનીએ તો એક દેહમાં જુદા જુદા પ્રયોજન વડે જુદા જુદા રૂપે આત્માની સ્થિતિ છે, એમ વેદમાં કહ્યાનો ઉલ્લેખ નિમંઘમાં છે, તેથી અહીં પણ જુદા પ્રયોજનથી જુદો અવતાર થાય, એમ સિદ્ધ થયું. (૩૩)

ઉપર કહેલા તમામ પક્ષોને પૂર્વપક્ષપણું હોવાથી પર્યાવસાન (છેડા)થી કેાઈ હકીકત કહેલી નથી. વળી કેટલાક ઋષિઓ ભગવાનના વિચાર વડે ધર્મ, અર્થ અને કામ માટેના ત્રિવર્ગને હલકો ગણતા હોઈને, ભગવાને કરેલા કારણથી જ દરેકની સુક્તિ થવા સારુ ભગવાનનો અવતાર છે, એમ કહે છે, તે નિરૂપણ કરે છે:

भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ।

श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—અવિદ્યા કામ અને કર્મો વડે આ સંસારમાં ભમતા જીવોને શ્રવણ અને સ્મરણ કરવાને યોગ્ય એવું ચરિત્ર કરવા માટે આપ પ્રકટ થયા છે, એમ કેટલાક કહે છે.

ભાવાર્થ:—કુંતીજીના અભિપ્રાયમાં અવતારનું પ્રયોજન છે, તેનું તો “તથા પરમહંસાનાં” એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. “શુદ્ધ અતઃકરણવાળા મુનિઓને ભક્તિયોગ સિદ્ધ થવા માટે આપ પ્રકટ થયા છે.” એમ ભક્તિયોગ પ્રકટ કરવા માટે જ આપનું પ્રાકટય છે એવો અભિપ્રાય કુંતીજીનો છે, તે પ્રથમ જ કહેલ છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે કુંતીજીએ પ્રથમ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરેલો છે, ત્યાં ભક્તિયોગ કરવા માટે પ્રકટ થયાનું લખેલું છે, એટલે ભક્તિયોગ એટલે શ્રવણાદિક જ સમજવાનું છે, ત્યારે આ શ્લોકમાં શ્રવણાદિકને

ચોગ્ય કર્મ કરવા માટે પ્રકટ થયા એમ લખ્યું છે તેમાં વિશેષ શું કહ્યું કે જેનાથી તેને પૂર્વપક્ષની કોટીમાં સુકાય છે? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે મોક્ષના પ્રકરણમાં શ્રવણાદિક જે ધર્મનું નિરૂપણ થાય છે, તે શ્રવણાદિક ધર્મરૂપ છે, પણ ભક્તિરૂપ નથી, એટલું બન્નેમાં તારતમ્ય રહેલું છે. નિરંતર ઉત્પત્તિવાળા માર્ગને પામીને પૂર્વાવસ્થાની નિવૃત્તિ થવાથી ઉત્પત્તિ થવામાં કલેશ પામતા જીવોને શ્રવણ અને સ્મરણ થાય તેવું ચરિત્ર પ્રકટ કરવા સારુ પ્રકટ થયાનું કહ્યું છે. ત્યાં અસ્મિન્ એમ આંગળીના નિર્દેશથી અનેક દુઃખોને બતાવનારું છે અને તેમાં રહેવાનું કહેવાથી કલેશ સહન થઈ શકતો નથી એમ બતાવ્યું છે. અવિદ્યા કામ અને કર્મ વડે જીવો કલેશ પામે છે. તેમાં સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તે અવિદ્યા કહેવાય છે. તે સ્વરૂપાજ્ઞાનથી વિષયમાં ઇચ્છા થાય છે, પણ પરમાનંદની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે વિષયેચ્છા થતી નથી, પરન્તુ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન થવાથી પરમાનંદની સ્ફૂર્તિ થતી નથી; તેથી વિષયની ઇચ્છા જીવને થાય છે; એટલે તે વિષય માટે કાચિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરે છે. શ્રવણાદિક કર્મને અવિદ્યા, કામ, અને કર્મની નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે, એમ પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ થઈ ગયું છે. શ્રવણ અને સ્મરણને ભગવાનના ધર્મપણું હોય તો તેને માયા સંબંધી બહાર અને અંદર સંગ થતો નથી, તેથી જન્મનો કલેશ ન થાય. જે અર્થને કહેવાની ઇચ્છા વડે રહેતા હોય તો, બધું જગત ભગવદ્રૂપ છે, એમ તેના બાણવામાં આવે છે, તેથી તેને દુઃખ વગેરે દેખવામાં આવતું નથી. જે તેમ ન હોય તો પરમકૃપાળુ ભગવાન આંધળાને દૂવામાં નાખવાની પેઠે લોકોના ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ માટે અવતાર ગ્રહણ ન કરે. કલેશનું મૂળ ઘણું જ દૃઢ છે, એ બતાવવા માટે ત્રણ પ્રકારના તાપ નહિ કહેતાં અવિદ્યા, કામ અને કર્મ વડે કલેશ થાય છે તેમ કહેલું છે. જે કાંઈ કારણ વિના કલેશ દેખાતો હોય તો, તે કલેશ નિર્ગુણ થાય, તેથી પોતાની મેળે જ નાશ પામે ત્યારે શ્રવણાદિક નિરર્થક થઈ જાય, માટે ભગવાન સુક્તિ સારુ પ્રકટ થયા છે, એમ સિદ્ધ થયું. ભગવાન પ્રકટ થાય ત્યારે જ શ્રવણાદિક વિષયોની યોગ્યતા થાય છે, નહિતર શ્રવણ કીર્તનાદિ થઈ શકતાં નથી. (૩૪)

એમ જન્મના કારણનો નિર્ધાર કહીને હવે ફલનો નિર્ધાર કહે છે :

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્ત્યમીક્ષણશઃ

સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તથેહિતં જનાઃ ।

ત એવ પદ્યન્ત્યચિરેણ તાવકં

અવપ્રવાહોપરમં પદામ્બુજમ્ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—જે માણસો આપના ચરિત્રનું અવણ કરે છે, મનન કરે છે, હુમેશાં ઉચ્ચારણ કરે છે, સ્મરણ કરે છે, અને બીજાઓ કહે છે તેનું અભિનંદન કરે છે, તે જ પુરુષો જન્મમરણના પ્રવાહ શાંત કરનારા આપના ચરણારવિકતું શોડા વખતમાં જ દર્શન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનું દાસ્ય કરવામાં ફળનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કેમકે ધર્માદિકની માફક દાસ્યનું ફળ પણ વ્યભિચાર (જુદું) પામે તેવું હોય અથવા પરંપરાથી ફળ આપે તેવું હોય, અથવા તેનાથી બીજાં ફળ થાય તેવું હોય, તો પોતાની મેળે સેવા કૌણ કરે? સ્વરૂપના નિરૂપણથી જ આ દાસ્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ભગવાન પરબ્રહ્મ હોવાથી જાને પોતે જીવ હોવાથી પોતાને દાસ્યપણું છે, તેથી દાસ્યની સિદ્ધિ થાય છે, તોપણ દાસ્ય ભક્તિ કરવાની કેવળ યોગ્યતા થાય છે, પણ ફળ સન્મુખ રહે તે પ્રમાણે સિદ્ધ થતું નથી; માટે શ્રવણાદિકથી જે ભગવાનના ચરણકમળનું દર્શન કરે તો જ દાસ્ય કરે; તેથી ફળનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય છે; માટે ફળનું નિરૂપણ કરે છે; તે જગતમાં પ્રકટ થયેલા આપના જ કેવળ શ્રમથી જે ચરિત્ર થયું છે, તેનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉચ્ચારણ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અભિનંદન પણ કરે છે, તે આપના ચરણકમળનું દર્શન કરે છે. જેમ જગતમાં દરેક પદાર્થો ત્યાં ત્યાં સિદ્ધ થયેલા છે, તેવી રીતે સત્પુરુષો અને ભગવાનની કથા ગંગાજીના પ્રવાહની માફક કોઈ દેશમાં નિયત થઈને રહેલી છે; તેથી ગંગાજીમાં સ્નાન કરવું એમ શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું છે તેથી જ્યારે ગંગાજી પોતાની પાસે આવે ત્યારે સ્નાન કરવું એમ સમજવાનું નથી, પણ ત્યાં જઈને તેની અંદર ઊતરવા માટે રસ્તો કરીને મોટા શ્રમથી તેમાં ઊતરીને સ્નાન કરે એવો અભિપ્રાય સમજવાનો છે. તેવી રીતે વક્તા આપણી પાસે આવે ત્યારે કથાનું શ્રવણ કરવું, એવો અભિપ્રાય નથી, પણ જ્યાં તેવા સત્પુરુષોરૂપી વક્તા રહેતા હોય ત્યાં તેઓના સ્થાનકમાં જઈને જેવી રીતે તે આપણને ભગવાનની કથા કહે તેવો ઉપાય કરીને, મન અને ઇન્દ્રિયો સહિત સારી રીતે શક્તિના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવો, એવો અભિપ્રાય છે. ભગવાનની કથા સાંભળે તેમાં પદેપદના શક્તિ તાત્પર્યનો નિર્ણય કરે ત્યારે તેનો આનંદ પ્રકટ થાય છે. પછી તે ભક્ત રસ વડે ગાય છે, એટલે ત્યાર બાદ તેના રસમાં પરવશ થઈને બીજા કોઈને આગળ કરી ઉપદેશ કરે છે. એ શ્રવણ ગાન ઉપદેશ સ્મરણ અને અભિનંદન એકબીજાના કારણરૂપ કહેલાં છે, એમ આગળ નિરૂપણ કરવાનું છે; તેથી ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવામાં પદેપદનો નિર્ધાર કરેલો હોય એટલે દરેક પદાર્થો ભગવાનના સંબંધી છે એમ પણ સાંભળેલું હોવાથી હરકોઈ પદાર્થને જોઈને ભગવાનના ચરિત્રને યાદ કરે છે. ત્યારપછી

તે સ્મરણને સ્વતંત્ર ફળપણું અને આનંદનું કારણ હોવાથી પોતાની મેળે જ આનંદને પામે છે, એટલે અંદર આનંદયુક્ત થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે: એવી રીતે શ્રવણ અને કીર્તનોનું પોતાનાં અવાંતર ફળોની સાથે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે શ્રવણાદિકથી મોટું ફળ થાય છે, એમ નિરૂપણ કરવા માટે તેના અવાંતર (ગૌણ ફળ) ફળવાળાઓને જ મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરે છે કે જે શ્રવણાદિક કરે છે, તે જ થોડા વખતમાં આપના ચરણકમળનું દર્શન કરે છે. અહીં થોડા વખતમાં દર્શન કરે છે, એમ કહેવાથી તેનો યોગ નથી થતો એમ નથી; તેમાં કાળનું કારણપણું નથી, કાળનો વિલંબ બાધ કરનાર નથી. જેમ કોઈ સમુદ્રમાં ડૂબતો હોય તે સમુદ્રના કાંઠાને જુએ છે અને શાંતિ મેળવે છે, તેમ સંસારના પ્રવાહની શાંતિ જ્યાં થાય છે, તેવા કાંઠારૂપ આપના ચરણારવિન્દને તે ભક્ત જુએ છે. (૩૫)

એવી રીતે ફળનું નિરૂપણ કરીને ચાર શ્લોકોથી દૈન્યનું નિરૂપણ કરે છે :

અપ્યથ નસ્ત્વં સ્વકૃતેહિત પ્રભો

જિહાસસિ સ્વિત્સુહૃદોઽનુજીવિનઃ ।

યેષાં ન ચાન્યદ્ ભવતઃ પદામ્બુજા-

ત્પરાયણં રાજસુ યોજિતાંહસામ્ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના ભક્તો માટે ચરિત્રવાળા હે પ્રભો, આપની પાછળ જીવનારા અને સખારૂપ, અમોને હૃમણાં શું છોડાવવાની ઈચ્છા કરી રહ્યા છો ? રાજાઓને વિષે જેણે પાપ જોડી દીધેલું છે એવા અમોને આપના ચરણારવિન્દ સિવાય બીજો ઉત્તમ આશ્રય નથી.

ભાવાર્થ:—જ્યાં સખ્ય થાય છે ત્યાં દીનતાની નિવૃત્તિ થાય છે. દીનતા એ અંતઃકરણતો ધર્મ છે. તે જ્યારે સ્કુરે છે ત્યારે જીવ દીન કહેવાય છે, તે આપ અહીં વિરાજો છો ત્યાં અમારું અંતઃકરણ આપનામાં લાગેલું હોવાથી દીનતાનો વિષય હુઃખ વગેરે હૃદયમાં આવતું નથી, તેથી દીનતાની સ્કૃતિ થતી નથી, અને હવે તો દીનતાનો વિષય જે હુઃખ છે તે પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવ્યો ત્યારે આપના પધારવાની ભાવના કરે છે, ત્યાં જ દીનતા ચાહ આવે છે; તેથી અમે દીન છીએ. તેથી અમને આપ છોડો માં, એવી પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાન પોતાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરે છે, એવી સંભાવના કુંતીભાં થઈ છે, તેનું કારણ એટલું છે કે આગળ જ્યારે ભગવાન હસ્તિનાપુરમાંથી પધારતા ત્યારે કાંઈક કાર્ય બાકી રાખીને પધારતા હતા અને આ વખતે તો દરેક કાર્ય પૂરું કરીને ભગવાન પધારે છે; તેથી હવે તેમને અહીં પાછું પધારવાનું કાર્ય રહ્યું નથી, માટે પાછા પધારશે નહિ, તો ઘણું કરીને અમોને છોડીને પધારશે, એવી સંભાવનાથી પ્રાર્થના કરે છે કે આપની એટલા તો

કેવળ પોતાના ભક્તોના કાર્ય માટે જ છે, એટલે ભક્તોનું કામ કરનાર તો આપ જ છો, તેથી આપનો ત્યાગ ન થાય એ અમારું કાર્ય છે, કારણકે ભક્તનું ખરું કાર્ય એ જ કે ભગવાનની સમીપમાં રહેવું. તે કાર્ય કરવામાં જ આપની એટલા થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે; માટે અમારી સમીપમાં રહો એટલે અમારું અને આપનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું ગણાય. મૂળમાં જાપિ શબ્દ આપેલો હોવાથી તે સંભાવનાના અર્થવાળો છે, તેથી કુંતીજી સંભાવના કરે છે કે અમને છોડવાનો જ આ સમય આવ્યો છે કે શું? અથવા અમારે જરૂર જવું જોઈએ, એમ આપે કહેવું યોગ્ય નથી, આપ તો બીજી રીતે પણ કાર્યને કરી શકો તેવા છો; એટલે બીજા સ્થળનું કાર્ય પણ આપ અહીં રહીને કરી શકો તેમ છે, એમ બતાવવા માટે “આપ પ્રભુ છો” એમ કહ્યું છે. આપ શું અમારો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરો છો? એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે અત્યારસુધી આપે અમને શુદ્ધ હૃદયવાળાં કરેલાં છે, અને હવે અત્યારે અમારો ગ્રહણ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યાં આમ કેમ ત્યાગ કરો છો? વળી અમે દાસ થયા છીએ; એટલે અમારું જીવન પાસે જ રહેવું છે; તેથી આપ દૂર પધારશો તો અમારું જીવન જ નષ્ટ થશે; તેમ જ અમેાને આપના ચરણકમળ સિવાય બીજે કોઈ આશ્રય નથી, કારણ કે સમગ્ર રાજ્યમાં અમે અપરાધ જોડેલો છે, તેથી હવે અમે દરેકનાં વિરોધી થયાં છીએ; તેથી આપ જો રક્ષા ન કરો તો અમે જીવીએ તેમ નથી. (૩૬)

કે વયં નામરૂપાભ્યાં યદુભિઃ સહ પાણ્ડવાઃ ।

ભવતોઽદર્શનં યર્હિ હૃષીકાણામિવેશિતુઃ ॥૩૭॥

નેયં શોભિષ્યતે તન્ન યથેદાનીં ગદાધર ।

ત્વત્પદૈરઙ્ગિતા માતિ સ્વલક્ષણવિલક્ષિતૈઃ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—પ્રાણુ વિના ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ જેમ રહી શકતું નથી તેમ આપનું જવું થાય ત્યારે યાદવો સહિત પાંડવો અમે નામ અને રૂપ વડે કોણ છીએ? હું ગદાધર ભગવાન, આ પૃથ્વી પણ જેમ ધ્વજ કમળ લક્ષણોથી જણાતાં આપનાં ચરણકમળ વડે હાલ શોભી રહી છે, તે આપના અહીંથી જવા પછી શોભશે નહિ.

ભાવાર્થ:—અમે સ્વભાવથી જ મોટાં છીએ એમ શંકા કરવાની નથી, કેમકે દર્શન વડે જ અમારી મોટાઈ છે; તે સિવાય નથી. જ્યારે આપનું અહીંથી પધારવું થશે ત્યારે આપનું રૂપ પણ જશે, તે પછી આપના નામ અને રૂપ વડે ખ્યાતિ પામેલા યાદવો અને અમે પણ કોણ માત્ર છીએ? અર્થાત્ અમારી શી ગણના છે? યદુપણું અને પાંડવપણું કોઈ હિસાબમાં નથી. ત્યાં કારણભૂત દૃષ્ટાંત કહે છે કે જ્યારે શરીરમાં પ્રાણ ન દેખાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો-

ની સત્તા જરા પણ દેખાતી નથી. કદાચ કેાઇ ઇન્દ્રિય નષ્ટ થઇ જાય તો તેના બિના જીવી શકાય છે, એટલે નેત્ર ન હોય તો આંધળા થઇને જીવે છે, કાન ન હોય તો બહેરા થઇને જીવે, પણ પ્રાણ જતા રહે તો સર્વે ઇન્દ્રિયો જતી રહે છે. વળી આ દેશ પણ સુખ આપનાર થશે નહિ. જેમ હાલમાં આપનાં ચરણચિહ્નોથી અંકિત થયેલી પૃથ્વી અત્યંત શોભાવાળી દેખાય છે તેવી આપના પધારી ગયા પછી શોભાવાળી દેખાશે નહિ; કેમકે અત્યારે તો આપનાં અસાધારણ એવાં ધ્વજ પતાકા વગેરે લક્ષણોથી વિશેષ શોભાવાળી છે; માટે જે શોભા છે તે બધી આપના સંબંધને લઇને છે. વળી પૃથ્વી ભક્ત છે. તે પૃથ્વીને આપના ચરણકમળનો સ્પર્શ થાય ત્યારે સાત્ત્વિક ભાવને લીધે પરસેવો થાય છે; તેથી પૃથ્વીમાં પરસેવાના જલથી કીચક થાય. વળી ગારાવાળા ખેતરમાં ચાલનાર માણસ દરેક આધાર રાખીને ચાલે છે, પણ આપનામાં તો હું અલૌકિકતા જોઈ રહી છું, તે કારણથી ભગવાનને ગદાધર એવું સંબોધન આપ્યું છે એટલે આધાર રાખીને ચાલવું જોઈએ તેને જાહેર આપ તો ગદાના આધાર થયા છે, એ લોકથી વિલક્ષણતા છે. (૩૭-૩૮)

વળી શત્રુને જીતીને મેળવેલા દેશો અમને સુખ આપનાર નહિ થાય; કારણ કે પહેલાં તો અગ્નિ વગેરેનો અભાવ હતો, અને હાલમાં ધાન્ય વગેરેની સંપત્તિ આપના દર્શનને અધીન છે, એમ કહે છે :

હમે જનપદા સ્વૃદ્ધાઃ સુપક્ષૌષધિર્વીરુધઃ ।

વનાદ્રિનયુદન્વન્તો જ્યેષ્ઠાન્તે તવ વીક્ષિતૈઃ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થઃ—સારી ઋદ્ધિવાળા આ દેશો તેમ જ સારી રીતે પાકેલી ઓષધિઓ, લતાઓ તથા વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો એ સર્વે આપની કૃપાદ્રષ્ટિ વડે જ વધે છે.

ભાવાર્થઃ—ઘણી જ સમૃદ્ધિવાળા દેશો, સારી રીતે પાકેલી ઓષધિઓ એટલે ડાંગર, ઘઉં વગેરે, દ્રાક્ષ વગેરે લતાઓ, તેમ જ વનો, પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો એ દરેક આપની કૃપાપૂર્વક દ્રષ્ટિથી વૃદ્ધિને પામે છે, તેથી આપ જો એ બધાનો ત્યાગ કરશો તો એ કાંઇ પણ થશે નહિ. (૩૯)

એમ બહારથી દીનતાનું પ્રતિપાદન કરીને અંતર્મુખ વડે જુદા પ્રકારથી બે વસ્તુની પ્રાર્થના બે શ્લોકથી કરે છે :

અથ વિશ્વેશ વિશ્વાત્મન્ વિશ્વમૂર્તે સ્વકેષુ મે ।

સ્નેહપાશમિમં છિન્ધિ દૃઢં પાણ્ડુષુ વૃષ્ણિષુ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થઃ—હું જગતના પતિ, હું જગતના આત્મારૂપ, હું વિશ્વરૂપમૂર્તિવાળા ભગવાન, સ્વકીય (પોતાના) અનેલા પાંડવો અને યાદવોમાં દૃઢ થયેલા મારા આ સ્નેહપાશને આપ કાપી નાખો.

ભાવાર્થ:—ભગવાન સિવાય બીજી વસ્તુમાં આસક્તિ ન કરવી, અને ભગવાનમાં પ્રેમ રાખવો, આ બે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા લાયક છે. તેમાં ભગવાન સિવાય બીજાનો સંગ ન કરવો, તેનો વિચાર કરે છે કે ભગવાનથી કાંઈ જુદું છે કે નહિ? જો ભગવાનથી જુદું છે એમ કહીએ તો ભગવાન દરેકના આત્મા છે એમ જે સિદ્ધાંત છે તે ખોટો પડે છે, અને કાંઈ પણ ભગવાનથી જુદું નથી એમ કહીએ તો અન્યનો સંગ ન કરવો, એમ જે પહેલાં કહેલું છે, ત્યાં ભગવાનથી કોઈ જુદો પદાર્થ જ નથી, ત્યારે બીજું કહેવું જ કોને, એવો પ્રશ્ન થાય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન છે કે ભગવાન નથી એમ જેને નિશ્ચય થયો નથી તેનો સંગ ન કરવો! તે સ્થળે કહે છે કે જે જુદું જણાય છે તે પણ ભગવાન છે કે કોઈ બીજું છે? એમ બંને પ્રકારે પહેલાં કરેલો જ દોષ આવે છે. તેમ જેનું જેવું સ્વરૂપ છે, તેથી બીજી રીતે જણાતું હોય, તેનો સંગ ન કરવો એમ કહીએ, તેમાં પણ પૂર્વે કહેલો દોષ (પોતાના સ્વરૂપથી જુદું દેખાય છે તે ભગવાન છે કે નહિ, એ દોષ) આવે; તોપણ તે દોષ ગણાતો હોય તો, જ્ઞાનીઓને કોઈ સ્થળે પણ સંગ ન કરવો એમ જે જાણ્યું છે તેને બાધ આવે, માટે સર્વ ભગવદ્સ્વરૂપ છે એમ કહેલું છે તે અને શાસ્ત્રમાં ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે તે બંનેને બાધ ન આવે તેવી રીતે એક જ રૂપ કહેવું બેધએ. તે માટે કહે છે કે આપ જગતના ઇશ્વર છો, એટલે જગત કાર્ય છે અને આપ કારણરૂપ છો. એમ કહેવાથી પોતાને માટે જ ભગવાન આ બધું સર્જે છે, એમ મુખ્ય સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે. તેથી ભગવાને પોતાને માટે બનાવેલા જગતમાં જીવ પોતાની અહંતા અને મમતા માને છે અને તેથી ભગવાનનો વિરોધ કરવાથી જીવને બંધ થાય છે; કારણ કે “ક્રીડા કરવા માટે આ જગત ભગવાને રચેલું છે,” એવું વાક્ય છે; તેથી ભગવાને પોતાને માટે બનાવેલા જગતમાં જીવ અહંતા મમતા રાખે, તો ભગવાનની સાથે વિરોધ થાય છે અને જીવને બંધ થાય છે; માટે નેત્રમાં જેમ ઈંદ્ર ઈંદ્રાણી અને લક્ષ્મીનારાયણના રમણ કરવા માટે નિદ્રા સર્જેલી છે, તેમ જ પરિત્યાગ પણ સર્જેલો છે, એવો અભિપ્રાય સિદ્ધ થયો છે. હવે ભગવાનનું સર્વોત્તમપણું સિદ્ધ કરે છે કે આ જગતના આત્મા છો એટલે આ જગતનું સ્વરૂપ છો, જ્યારે આત્મપણથી જેની સ્કૃતિ ન થાય તેનો જ પરિત્યાગ કરવો. ત્યાં શંકા કરે છે કે ખરી રીતે આત્મપણું છે ત્યાં સ્કૃતિ થવાથી શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે: તે નથી; કેમકે “આ સર્વ જગત છે તે આત્મા છે” એમ કહ્યું છે; તેથી જગતનો ઉદ્દેશ કરીને તેમાં આત્મપણું સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી આ જગત ભગવદ્સ્વરૂપ જ છે, તેમાં જો જગતની સ્કૃતિ થાય તો ત્યાગ કરવો, કારણ કે જેવો જેને બાધ થાય છે તેવો તેને સાધનનો ઉપયોગ છે.

આ ભદ્રસેન નામનો પુરુષ મારો આત્મા છે એમ કહેવાય છે, ત્યાં જેમ આત્મપણું ઔપચારિક (સારું લગાડવા માટે) છે તેવી રીતે ભગવાનનું જગદ્રૂપપણું ઔપચારિક નથી, કારણ કે આપની મૂર્તિમાં જગત રહેલું છે, અથવા જગતમાં આપની મૂર્તિ છે અથવા જગત આપની મૂર્તિ છે, એમ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરીએ તો તેમાં સર્વાત્મકપણું ઔપચારિક થતું નથી, તેથી ભગવાન જગદ્દ્રૂપ છે, તેમાં જગતને લીધે પુત્રાદિકની સ્ફૂર્તિ થાય છે, માટે જ તેનો પરિત્યાગ કરવાની જરૂર જણાય છે; પણ આપની માયારૂપ શક્તિએ સ્નેહ ઉત્પન્ન કરેલ છે. જગતમાં ભગવાનનું રૂપ સિદ્ધ કરવાનો સમય આવે ત્યારે શાસ્ત્રથી સ્નેહ કરાય છે અને તેનાં વિરુદ્ધ શાસ્ત્રો વડે તેનો નાશ કરાય છે. ગીતાશ્રીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે “જે મારે શરણે આવે છે તે જ મારી માયાને તરે છે;” તેથી માયાએ કરેલો સ્નેહ પ્રભુ સિવાય અન્યથી છૂટતો નથી, માટે તેવા સ્નેહને આપ કાપી નાખો તો પાછો તે સ્નેહ થાય નહિ. તે સ્નેહ ઘણો જ મજબૂત છે, એટલે તેમાં ગાંઠ લાગી છે તે છૂટે તેમ નથી. (૪૦)

એમ જગતમાં વૈરાગ્ય કહીને તેમાં ભગવાનના રૂપનું વિધાન કરીને તે સાક્ષાત્ પધારેલા ભગવાનમાં સ્નેહની પ્રાર્થના કરે છે :

ત્વયિ મેડનન્યવિષયા મતિર્મધુપતેઃસકૃત્ ।

રતિમુદ્ગહતાતદ્વા ગઙ્ગૈવૌઘમુદન્વાતિ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—હું મધુપતિ ભગવાન, ગંગાશ્રી પોતાના પ્રવાહને સમુદ્રમ મેળવી દે છે તેમ ળીજા વિષય વગરની મારી મતિ હૃદયમાં સાક્ષાત્ આપનામ સ્નેહને ધારણ કરે.

ભાવાર્થ:—જે કે આપ મારા ભાઈના પુત્ર છો, અને આપ અમારી રક્ષા કરો છો, તેથી આપનામાં સ્નેહ તો છે જ, પણ સ્નેહ દેહના સંબંધવાળો હોવાથી અન્ય વિષયવાળો છે, અને આત્માના સંબંધવાળો સ્નેહ હોય છે તે અનન્ય વિષયવાળો કહેવાય છે. ભગવાન પરમાત્મા હોવાથી દેહમાં રહેલા આત્માના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે; માટે આપનામાં મારી મતિ પરમ પ્રીતિને કરે એવી કૃપા કરો; એટલે આપ આત્માના અધિષ્ઠાન રૂપ છો એવા જ્ઞાનથી આપની ભક્તિ થાય, એવો અનુગ્રહ કરો. આપની પ્રીતિ કરવામ કાંઈ પ્રતિબંધ આવે તો તેને નહિ ગણતાં ભગવાનની સાથે અલેહ થાય છે, અને પરંપરાથી સંબંધ ન થતાં સાક્ષાત્ સંબંધ થાય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આરે છે કે ગંગાશ્રી પોતાના પ્રવાહને જેમ સમુદ્રમાં મેળવી દે છે અને પોતે સમુદ્ર રૂપ બની જાય છે, તેમ અમારી મતિ પણ આપનામાં પ્રીતિને જોડીને આપર્થ જુદી ન રહે તેમ કરો. (૪૧)

એમ નવ પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, શાસ્ત્ર મુજબ નવ પ્રકારની ભક્તિ થયા બાદ સ્નેહ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાય છે. પછી વારંવાર ભગવાનનો આલિંગ્ય (પ્રકટ થવું) થવામાં શું કરવું, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના માહાત્મ્યને સંભારીને નમન કરવું એવો સિદ્ધાંત છે, તેથી અહીં કુંતીજી સમગ્ર સ્તુતિ કર્યા પછી સમાપ્તિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યનું સ્મરણ થવા માટે ઘણું પ્રકારે સંબોધન કરતાં છતાં નમસ્કાર કરે છે:

શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણસર્વ વૃષ્ણઘૃષભાવનિધુગ્

રાજન્યવંશદહનાઽનપર્વર્ગવીર્ય ।

ગોવિન્દ ગોદ્રિજસુરાર્તિહરાવતાર

યોગેશ્વરાઽશ્વિલુરો ભગવન્નમસ્તે ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનના મિત્ર, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ, પૃથ્વીના ભારરૂપ રાજાઓને બાળનારા, અવિનાશી પરાક્રમવાળા, સત્પુરુષોની રક્ષા કરનાર, ગાય, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓની પીડાને દૂર કરવા માટે અવતાર લેનારા, યોગના ઇશ્વર, સમગ્ર જગતના ગુરુ, હે ભગવાન, હું આપને નમું છું.

ભાવાર્થ:—આ શ્લોકમાં નવ વિશેષણો છે અને છેલ્લું ‘હે ભગવાન’ એ વિશેષ્ય છે. તેમાં પ્રથમ “શ્રીકૃષ્ણ” કહ્યું છે તે તેનું માહાત્મ્ય જણાય ત્યારે સ્વરૂપ જણાય છે. પ્રથમ સ્તુતિના પ્રારંભમાં ત્રણ શ્લોકથી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. ગીતાજીમાં ભગવાને અર્જુનને કહેલું છે ત્યાં પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું છે. તે સ્વરૂપ શ્રુતિસિદ્ધ છે તેમ બતાવવા માટે અહીં મૂળ નામથી સંબોધન કરે છે. આયર્ષણ શ્રુતિમાં કહેલ છે કે “સત્તાને કહેનાર હ્રસ્વ શબ્દ છે અને આનંદને બતાવનાર જ શબ્દ છે, તે બન્નેની એકતા કરીને “પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ” એ પ્રમાણે કહેવાય છે” “અને શ્રીશબ્દ વડે સાકાર હોવાથી સુંદરતા કહેવાય છે.” અર્જુનના સખા એમ કહેવાથી શીલ (સ્વભાવ) વ્યસન સમાન બતાવેલાં છે, તેમ જ ગાંભીર્યોદ્ધિક ગુણો બતાવ્યા છે; તેમ જ વૈષ્ણવ તંત્રમાં બતાવેલાં રૂપોની પણ સૂચના કરેલી છે. હવે લીલા કહે છે કે આપ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ છો. એટલે કપટ વડે મનુષ્ય લીલાનું સૂચન કરેલું છે. આપ હુન્ટ પુરુષોથી સમજી શકાતા નથી એમ બતાવવા માટે કહે છે કે જે રાજાઓ પૃથ્વીનો દ્રોહ કરે છે તેઓના વંશને આપ બાળી નાખો છો; એટલે જો તેઓને ભગવાનનું જ્ઞાન થાય તો આવી અવસ્થા તેઓની થાય નહિ. અસાધારણ ધર્મ કહે છે કે આપના પરાક્રમનો નાશ કયારે પણ થતો નથી. પરાક્રમનો નાશ ન થવો એ પુરુષોત્તમ પ્રભુનું અસાધારણ લક્ષણ છે. જનમના કારણનો નિર્ધાર કહે છે કે આપ ગોવિંદ છો, એટલે આપે ગાયોની અને

ગોવાળિયાઓની જ્યારે ઇંદ્રની વૃષ્ટિથી રક્ષા કરી, ત્યારે ઇંદ્ર અને કામદેવોએ આપનો અભિષેક કરીને આપનું “ગોવિંદ” નામ આપ્યું છે, એટલે સત્પુરુષોની રક્ષા કરનાર આપ જ છો; એ અવતારનું પ્રયોજન કહેલું છે. ગાયો, બ્રાહ્મણો અને દેવતાની રક્ષા કરનાર આપ છો, એમ કહેવાથી ધર્મની ગ્લાનિ થવાની નથી એમ કહ્યું છે. દેવતાના ઉદ્દેશથી જેમાં મંત્ર કરાય છે એવાં હવિષ્યાન્નનું અર્પણ ચતુર્થ ધર્મમાં થાય છે. તેમાં ગાય બ્રાહ્મણો અને દેવતાનો ઉપયોગ છે, તેથી અહીં ત્રણેનું નિરૂપણ કર્યું છે; કેમકે બીજાં દરેક ક્ષણનું મૂળ ધર્મ છે; માટે બીજાઓનું જીવું નિરૂપણ નથી. દૈન્યની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે આપ યોગના ઇન્દ્ર છો. જે યોગ વડે દરેક કરાય છે, પણ પોતાથી ન થાય તે અત્યંત દીનપણાનું સ્વરૂપ છે; કેમકે ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવો એ યોગ છે. તેથી યોગદ્વારા ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવામાં ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેતી નથી, માટે અતિદીનપણું કહેલું છે. યોગના આપ ઇન્દ્ર છો તેથી તેના નિયામક હોવાથી આપને ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવો પડે નહિ; એટલે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા હોવાથી દૈન્યની નિવૃત્તિ થાય છે. હવે પોતાની પ્રાર્થના કરે છે કે આપ દરેકના ગુરુ છો, એટલે પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલી વસ્તુ ગુરુ આપે છે તેમ મને આપો એમ સૂચવ્યું છે. આગળ કહેલા માયાના ધર્મોવાળા જે છે તે સગુણ નથી પણ ભગવાન છે, ‘એમ બતાવવા માટે આપ ભગવાન છો’ એમ કહ્યું છે. આપને નમન કરું છું, એમ કહેવાથી પંચમ સ્કન્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે મોટાઓને નમન કરવું, એ જ સત્પુરુષોએ બતાવેલું છે, તે માટે નમસ્કાર કરેલ છે. (૪૨)

એવી રીતે કુંતીજીએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે જે ભગવાનનું કર્તવ્ય તે સૂત કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

પૃથ્વ્યેત્થં કલ્પદૈઃ પરિણૂતાવિલોદયઃ ।

મન્દં જહાંસ વૈકુણ્ઠો મોહ્યન્નિવ માયયા ॥૪૩॥

શબ્દાર્થઃ--એવી રીતે અવ્યક્ત મધુર વાક્યથી, કુંતીજીએ સમગ્ર ઉદય માટે જેની સ્તુતિ કરેલી છે તેવા ભગવાન માયા વડે જેમ મોહ કરતા હોય તેમ મંદમંદ હાસ્ય કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ--રાજ્યાદિ વિષયના ભોગ માટે જ આટલું કરેલું છે, વૈરાગ્ય ભક્તિ માટે કાંઈ કરેલું નથી. જે વૈરાગ્ય કે ભક્તિને માટે કરવું હોય તો, પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે ભગવાન ત્યાં ઘણી વખત પધારતા અને પાછાં દ્વારકા તરફ પણ પધારતા, ત્યારે જ તેમ કરે, તેથી જે કાંઈ ગમે તેવી પ્રાર્થના કરે, પણ ભગવાન તો પ્રચલિત વિષયમાં જે પોતે વિચારેલું હોય છે તે જ આપે છે; માટે અદ્ભુત કર્મનું નિરૂપણ કર્યું, ત્યારે ભગવાને તેને મોહ

આશ્યો. તે કહે છે કે કુંતીજીએ ગદ્ગદ કંઠથી વાક્યો કહ્યાં હતાં; તેથી તેનો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ ન હોવાથી સમજાય તેવાં વાક્યો ન હતાં, પણ મધુર હતાં તેવાં પદોથી ચોતરફથી ભગવાનના ઉદયોની સ્ફૂર્તિ થઈ છે. ભગવાનના ગુણો આટલા જ છે એમ નિયમ નથી. ત્યારે સર્વ ઉદયોની સ્ફૂર્તિ થઈ છે એવી સ્તુતિ શી રીતે બની શકે? ત્યારે મૂળમાં અલ્પ શબ્દ મૂકેલો છે તે પણ નિરર્થક થાય. તેથી તે નિરર્થક ન થાય, તે સારુ સ્થિતિ શબ્દનો અર્થ ન્યૂન થાય છે, તે ન્યૂનતા કુંતીજીની સ્તુતિમાં નિરૂપણ કરાયેલી છે, પણ તે ન્યૂનતા ભગવાનના ગુણોમાં નહિ હોવાથી તે ગુણોનું સ્પુરણ થવું કે ન થવું એ ન્યૂનતા અને ન્યૂનતા નહિ એમ કહેવાના અભિપ્રાયથી ભગવાનના ઉદયોનું સ્પુરણ થયું છે. એવા અભિપ્રાયથી મૂળમાં અલ્પ શબ્દ લખેલો છે. એટલે જે ભગવાનના બધા ઉદયો સ્તુતિમાં સ્ફુર્તા છે, તે ભગવાન મોહ કરતા હોય તેમ હાસ્ય કરવા લાગ્યા. ગુણો પરસ્પર મળે તો તેના નવ ભેદ થાય છે, નહિ તો એક પ્રકારના હોય છે, તેથી શ્રુતિમાં “જલમાં દેખાતા ચંદ્રની માફક એક પ્રકારે અને દશ પ્રકારે દેખાય છે” એમ કહ્યું છે. તેનો અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે કે તેના ગુણો પરસ્પર મળે ત્યારે વધારે ભેદ થાય છે, નહિ તો એક પ્રકારે હોય છે. એમ એકના જુદા જુદા પ્રકારે ભેદ થાય છે, એમ બતાવવા માટેનો જ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે, તેવી રીતે લીલા માટે પણ સમજવું. મૂળમાં પરિણૂત શબ્દ લખ્યો છે. ત્યાં નૂ દીર્ઘ છે. તેનો અર્થ શ્રીધર સ્વામીએ વૈદિક પ્રયોગ છે એમ કહ્યું છે, પણ કવિકલ્પદ્રુમમાં નૂ દીર્ઘ લખેલો છે, તેથી અહીં વૈદિક પ્રયોગ નથી. મંદ હાસ્ય કરીને મોહ કરવાનું પ્રયોજન તેઓને અજ્ઞાન રહેવા માટે છે. અહીં ભગવાનનું “વૈકુંઠ” નામ લખેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભગવાન વૈકુંઠમાં રહીને દરેકની રક્ષા કરે છે, તેથી અહીં પણ રક્ષા કરવા માટે પદાર્થો છે; એમ બતાવ્યું છે. અથવા જયવિજયનો વૈકુંઠમાંથી પાત કરતી વખતે ભગવાને પોતાનું વિચારેલું જ^૧ કહેલું છે. તેવી રીતે અહીં પણ

૧. તૃતીય સ્કંધમાં જયવિજયનો પ્રસંગ છે. ત્યાં કહેલ છે કે બ્રહ્મણ્યનું વચન સત્ય છે, ભગવાનના ભક્તોની ક્રિયા સત્ય છે, અને ભગવાનનું વિચારેલું સત્ય છે. તે ત્રણે બાબત ક્યારે પણ ફરતી નથી; કેમકે સનકાદિક બ્રહ્મણ્યોએ જયવિજયને આસુર યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાને શાપ આપ્યો તે ન ફર્યો. જયવિજય ભગવાનના ભક્તોએ સનકાદિકોને વૈકુંઠમાં જતા અટકાવ્યા તે પાછા વૈકુંઠમાં જઈ શક્યા નહિ, અને ત્યાં બહાર ઊભા હતા ત્યાં જ ભગવાન પદાર્થો છે. એટલે તે દર્શન સ્તુતિ કરીને બહારથી જ ઋષિઓ ચાલતા થયા છે અને ભગવાને જયવિજયને કહ્યું કે હું બ્રહ્મશાપ મટાડવાને જોકે સમર્થ છું, પણ તેઓએ જે શાપ આપ્યો છે તે મારું વિચારેલું હતું, તેથી હું મટાડતો નથી.

ભગવાન પોતાનું વિચારેલું જ કરશે એમ બતાવવા માટે વૈકુણ્ઠ શબ્દ મૂક્યો છે. મોહ કરતા હોય તેવી રીતે ભગવાન હાસ્ય કરવા લાગ્યા, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે અદ્ભુત કર્મપણાથી જેમ કાર્ય કરે તેમ અહીં સ્વરૂપ વડે કૃતાર્થ કરેલ છે અને માયા વડે મોહ કરેલ છે. (૪૩)

હવે ભગવાને અંદરની કૃતિ કરી તેનું નિરૂપણ કરીને બહારની કૃતિનું નિરૂપણ કરે છે:

તાં બાહ્યમિત્યુપામન્દ્રય પ્રવિશ્ય ગજસાહ્યમ્ ।

ચ્ચિયન્ન સ્વપુરં યાસ્યન્ પ્રેમ્ણા રાજા નિવારિતઃ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન કુંતીજીની પ્રાર્થનાને મંજૂર કરીને હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરીને સ્ત્રીઓની અને બીજાઓની રજા લઇને દ્વારકા તરફ પધારતા હતા તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ પ્રેમથી રોક્યા.

ભાવાર્થ:—ભગવાને કુંતીજીની પ્રાર્થનાનો અંગીકાર કર્યો છે, એટલે તમારે જે કરવાનું કે બોલવાનું છે તે મારે સંમત છે; તેથી જુદું મારે કાંઈ કરવાનું નથી, એમ કહી, તેઓની રજા લઇને ભગવાન આદ્યા, એવું સૂચન કરેલું છે. ઉપર પ્રમાણે કહીને આલતાં કાંઈ અપશુકન થયું હોય એમ જણાવીને પાછા હસ્તિનાપુરમાં દાખલ થઇને હસ્તિનાપુરની સ્ત્રીઓની રજા લઇને, મૂળમાં ચકાર આપેલો હોવાથી ગામના બીજા માણસોની પણ રજા લઇને દ્વારકા તરફ જવા માટે તૈયાર થયેલા ભગવાનને યુધિષ્ઠિરે અટકાવ્યા એટલે, ભગવાનની ઇચ્છાથી રાજાનો પ્રાકૃત પ્રેમ વધી ગયો, અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભૂલી જવાયું, અને યુધિષ્ઠિર રાજા અને ભગવાન મામા ફેરિયા સંબંધવાળા હોવાને લીધે તે સંબંધના સ્નેહથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ભગવાનને જતાં અટકાવ્યા. (૪૪)

હવે પછી યુધિષ્ઠિરને અનુતાપ થયો છે, એમ નિરૂપણ કરે છે. તે અનુતાપ થવાનું કારણ લખે છે કે જુગાર વગેરેના વ્યસન વગરના યુધિષ્ઠિરને શોકથી બંધ થાય, એટલે મુક્તને બંધ થાય અને બંધાયેલાને મોક્ષ થાય એ ભગવાનની અદ્ભુત લીલા છે, તેથી સાત શ્લોકથી યુધિષ્ઠિરના મોહનું નિરૂપણ કરે છે; કેમકે જુગાર, માંસ, સુરા, વેશ્યા, પાપની સમૃદ્ધિ, ચોરી કરવી, પારકી સ્ત્રીની સેવા કરવી, એમ સાત પ્રકારનું વ્યસન હોવાથી સાત શ્લોકો વડે તેના મોહનું નિરૂપણ કરે છે. ઉત્તમને અથવા અધમને પોતામાં જ્યારે કરવાપણાનું અભિમાન આવે ત્યારે જ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે એ નિશ્ચય છે; તે પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને પોતામાં કર્તાપણાનું અભિમાન થવાથી તેને મોહ થયો, એમ નિરૂપણ કરે છે:

વ્યાસાયૈરીશ્વરેહાઽત્તૈઃ કૃષ્ણેનાદ્ભુતકર્મણા ।

પ્રબોધિતોઽપીતિહાસૈર્નાઽબુધ્યત શુચાર્પિતઃ ॥૪૫॥

રાજદાર્થ:—ઈશ્વરની ચેષ્ટાને નહિ જાણનારા, વ્યાસજી વગેરેએ, તેમ જ અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે ઇતિહાસો વડે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યા, તોપણ શોકથી યુક્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરને તે બોધ લાગ્યો નહિ.

ભાવાર્થ:—જે અધિકારીને મોહ થાય તો તેને પ્રમાણદ્વારા સમજાવવાથી મોહ નિવૃત્ત થાય છે; ત્યાં તો યુધિષ્ઠિર રાજા તો અધિકારી છે, એટલે સમજાવવાથી તેમને મોહ નિવૃત્ત થશે. જો તેઓ અધિકારી ન હોય તો તેમને આગળ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો છે તે પણ ન થાય. દરેક પ્રમાણોમાં વેદ મુખ્ય પ્રમાણ છે. તે વેદને જાણનારા વ્યાસ અને નારદાદિક વક્તાઓ છે, તેઓએ બોધ કર્યો, તોપણ યુધિષ્ઠિરને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, અને ભીષ્મના મુખથી જ યુધિષ્ઠિરને જ્ઞાન અપાવવાની ઇચ્છા ભગવાનની છે; તેથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ વડે કે જ્ઞાન વડે ભગવાનની ઇચ્છા જાણી શકાતી નથી. ભગવાનની ઇચ્છા જાણવાની મરજી થાય તો ચિત્ત ભગવાનમાં પરાયણ થાય છે; એટલે કયા વિષયની ઇચ્છા જાણવી છે તેનું વિસ્મરણ થાય છે; તેથી તે નિમિત્તનો પણ અભાવ થવાથી જાણવાની ઇચ્છા જ નષ્ટ થાય છે; તેથી સર્વજ્ઞ હોય તોપણ સત્ત્વગુણના વ્યવધાનવાળા ભગવાનના અવતારો, ભગવાનની ઇચ્છાને જાણતા નથી; તે કહે છે કે ઇશ્વરના કર્તવ્યને નહિ જાણનારા વ્યાસાદિકે યુધિષ્ઠિરને બોધ કર્યો. તેમ ભગવાને પણ બોધ કર્યો, તોપણ તેને બોધ લાગ્યો નહિ. તેનું કારણ: ભગવાન અદ્ભુત કર્મવાળા છે; એટલે જે પ્રભુ કૌરવ પાંડવની સંધિ (સલાહ) કરવા માટે કૌરવની સભામાં પધાર્યા હતા, અને સર્વ કરવાને પોતે સમર્થ હતા તોપણ ભગવાન વિગ્રહ (કબ્જિયો) કરીને પધાર્યા; તેમ જ યુધિષ્ઠિરને બોધ કરવા માટે વાક્યો કહીને પણ બોધ ન કર્યો. તે પણ યુધિષ્ઠિરને પૂર્વના વૃત્તાંતરૂપ ઇતિહાસો કહીને બોધ કર્યો, તોપણ તેમને બોધ ન થયો. ત્યારે ભગવાનનાં વાક્યો યુધિષ્ઠિરને બોધ કરે તેવાં ન હતાં, એમ પણ ન કહેવું જોઈએ; કેમકે ભગવાને સારી રીતે બોધ કર્યો હતો, તોપણ બોધ થવાની વાત તો દૂર રહી પણ તેને બદલે યુધિષ્ઠિર શોકથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા. એટલે શોકથી યુધિષ્ઠિરનું ભક્ષણ થઈ ગયું, એવો અભિપ્રાય છે. (૪૫)

હવે શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા યુધિષ્ઠિર રાજાનું વચન કહે છે:

આહ રાજા ધર્મસૂતશ્ચિન્તયન્સુહૃદાં વધમ્ ।

પ્રાકૃતેનાઽઽત્મના વિપ્રાઃ સ્નેહમોહવશં ગતઃ ॥૪૬॥

રાજદાર્થ:—હે બ્રાહ્મણો, પ્રાકૃત દેહ વડે સ્નેહ અને મોહને વશ થયેલા સંબંધીઓના વધનો વિચાર કરતા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા બોલ્યા.

ભાવાર્થ:—રાજા હોવાથી રાજેશુભી વ્યાપ્ત છે. ધર્મના યુત્ર યુધિષ્ઠિર છે, એટલે પ્રાર્થના વડે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેમણે અત્યારે બહિર્મુખ ધર્મને સ્વીકાર્યો છે, તેથી જ સંબંધીઓના વધનો વિચાર કરીને પહેલાં કરેલાં કૃત્યોનો શોક કરે છે. તેમનું અંતઃકરણ પણ ભગવાને ખરેખર હરી લીધું છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે તેમનો આત્મા પ્રાકૃત થઈ ગયો છે અને દેહને વિષે આત્મયુદ્ધિ થયેલી છે. ભગવાનની અદ્ભુત કર્મપણાની ભાવના માટે હે ‘બ્રાહ્મણો’ એવું સંબોધન કરેલું છે. યુદ્ધમાં જે મરી ગયા છે તેમાં યુધિષ્ઠિરને સ્નેહ થયો છે, અને જીવે છે તેમાં મોહ થયો છે; તેથી સ્નેહ અને મોહને રાજા યુધિષ્ઠિર વશ થયેલા છે. (૪૬)

યુધિષ્ઠિર વિપરીત બુદ્ધિનો વિસ્તાર કરે છે:

अहो मे पश्यताज्ञानं हृत्प्ररूढं दुरात्मनः ।

पारक्यस्यैव देहस्य बद्धयो मेऽक्षौहिणीर्हताः ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ:—અરે ! દુષ્ટાત્મા એવા મારા હૃદયમાં દહ થયેલું અજ્ઞાન તો જુઓ કે જે અજ્ઞાનને લીધે પારકા દેહને માટે મારી ઘણી અક્ષૌહિણીઓનો (લશ્કરને) નાશ થયો.

ભાવાર્થ:—દેહના ઉપસોગ માટે મોટો અન્યાય કરવો તે અજ્ઞાનથી થાય છે, તેવી રીતનું અજ્ઞાન મારા હૃદયમાં દહ રહેલું છે, જેનો પ્રતિધાત થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે ત્યાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ નથી. તે જ અજ્ઞાનને ખતાવે છે કે જ્ઞાન શિયાળને બક્ષણ કરવા યોગ્ય આ દેહ છે, તે દેહના અભિમાનમાં મારી ઘણી અક્ષૌહિણી (લશ્કર)નો નાશ થયો. એ ખરેખર મારું અજ્ઞાન છે. ખરી રીતે તો ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અથવા પોતાની લીલા વડે તેઓને મારેલા છે. (૪૭)

આમ કહેવાથી આ લોક તો ગયો છે એમ ખતાવ્યું છે, અને હવે પરલોક પણ નથી એમ કહે છે:

बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्वहः ।

न मे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतः ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ:—બાળક, બ્રાહ્મણ, સંબંધીઓ, મિત્ર, પિતા, ભાઈ, અને ગુરુનો દ્રોહ કરનાર એવા મારો નરકમાંથી લાખો વર્ષે પણ મોક્ષ નહિ થાય.

ભાવાર્થ:—અભિમન્યુ વગેરે બાળકો, દ્રોણાચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણો, શલ્ય વગેરે સંબંધીઓ, કર્ણ વગેરે મિત્રો, ભીષ્મ વગેરે પિતાઓ, દુર્યોધન વગેરે ભાઈઓ, તેમ જ મોટાઓ અથવા ગુરુઓ વગેરેનો મેં દ્રોહ કર્યો છે; તેમાંથી એકનું પણ બુદ્ધિપૂર્વક મહાપાતક કરવામાં આવે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત (નિવારણ) નથી; તેથી આ જગતનો પ્રલય થશે ત્યાંસુધી નરકમાં વાસ કરવો પડશે.

નૈનો રાજ્ઞઃ પ્રજામર્તુર્ધર્મયુદ્ધે વધો દ્વિષામ્ ।

इति मे न तु बोधाय कल्पते शासनं वचः ॥૪૯॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રજાના સ્વામી રાજાને, ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ કરવાથી પાપ લાગતું નથી, એવા પ્રકારનું શિક્ષાનું વચન પણ મને બોધ થવા માટે શક્તિમાન નથી.

ભાવાર્થઃ—સામા યુદ્ધ કરતા હોય તેનો વધ કરવામાં શો દોષ છે ? એમ યુધિષ્ઠિરને કોઈ કહે તો ત્યાં કહે છે કે ખરી વાત છે, “ પ્રજાનું પાલન કરવું એ જ રાજાનું કલ્યાણરૂપ છે ” એવું વાક્ય છે; તેથી પ્રજાની રક્ષા કરવા માટે શત્રુનો વધ કર્યો હોય તો તેમાં દોષ નથી, પણ આ પ્રસંગમાં તો, દુર્યોધન પ્રજાનું પાલન કરતો જ હતો; તેમાં મેં તો રાજ્યના લોભથી દરેકને માર્યા છે; એટલે “ ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુઓનો વધ કરવો તે પ્રજાપાલન કરનારને દોષરૂપ નથી, ” એવું નીતિનું વચન મને બોધ કરવા માટે સમર્થ થઈ શકતું નથી. (૪૯)

યુધિષ્ઠિરને કોઈ એમ કહે કે તમને યુદ્ધમાં મારેલાનું પાપ લાગતું હોય તો તમે તેના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, ત્યાં કહે છે કે:

स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ।

कर्मभिर्गृहमेधीयैर्નાऽहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥૫૦॥

શબ્દાર્થઃ—જેના કુટુંબીઓને મેં મારેલા છે, તેવી સ્ત્રીઓના જે આ અહીં દ્રોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે દ્રોહ ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી કર્મો વડે દૂર કરવાને હું સમર્થ નથી.

ભાવાર્થઃ—પાપનો રોગની માફક ઉપાય થાય છે. તે ઉપાય, નજદીકમાં પાપ થતું હોય તો તેને માટે પ્રથમ કરવો જોઈએ. મેં મારેલા પતિઓને ગ્રહણ કરીને શોક કરતી હજારો સ્ત્રીઓ દરરોજ મરે છે. તે મોટો દ્રોહ અહીં જ જોઈલો છે. તે યજ્ઞો વડે મટે તેમ નથી ! ત્યારે એ દ્રોહનો જ ઉપાય કરો, એમ કોઈ કહે તો તેનો ખુલાસો કરે છે: અહીં સર્વનો પરિત્યાગ કરવો એ જ તે દ્રોહની નિવૃત્તિ કરવાનો ઉપાય છે, અથવા દેહનો ત્યાગ કરવો તે તેનો ઉપાય છે. પણ જેની અંદર પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે, એવા ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી દ્રવ્યમય યજ્ઞો વડે તે દોષની નિવૃત્તિ થવાની નથી. (૫૦)

જે કે તેવાઓના ઉપાય વડે વેદે તેવાં યજ્ઞાત્મક કર્મો બતાવ્યાં છે, તોપણ મને તેવાં સાધનો ન હોવાથી તેમાંએ અધિકાર નથી અને ખરોખર સાધન વગરનાં કર્મો કરવાથી અણર્થમાં જોજન કરવાની માફક તે યજ્ઞ પણ સર્વનો નાશ કરનાર થાય છે; તેથી તેવા યજ્ઞો વડે આ દ્રોહનો નિસ્તાર થાય તેમ નથી, તે માટે દૃષ્ટાંતની સાથે કહે છે કે:

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥५१॥

શબ્દાર્થ:—જેમ ગારા વડે ગારાના પાણીને નિર્મળ કરવું, અને દારૂથી અપવિત્ર થયેલ વસ્તુને દારૂથી શુદ્ધ કરવી, તેમ એક જાતની થયેલી પ્રાણી-હત્યાને નાના પ્રકારના વધવાળા યજ્ઞો વડે દૂર કરવાને માટે કોઈ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:—ગારાવાળા જલને ધોવા માટે જેમ ગારાનો લેપ કરવો, તે તો ભીંત વગેરેમાં લીંપણ કરવાની માફક વધારે માટીને લગાડનાર થાય છે. આ દૃષ્ટાંત પરલોકને નાશ કરનાર નહિ હોવાથી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે: જેમ દારૂના છાંટાનો સ્પર્શ થયો હોય તેને શુદ્ધ કરવા માટે બીજી ઘણી મદિરા વડે છાંટે પડેલા ભાગને ધોવામાં આવે, તે પરલોકને નાશ કરનાર થાય છે, તેવી જ રીતે એક સ્ત્રીહત્યાને, પશુઓને મારીને કરેલા ઘણા યજ્ઞો વડે પણ દૂર કરવાને કોઈ યોગ્ય નથી. ખરી રીતે તો પૂર્વકાંડના વિચાર કરનારાઓએ મથન કરેલ યજ્ઞાદિક કર્મનું જ્ઞાન તે મોહરૂપ જ્ઞાન છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. એવી રીતે ભગવાનનું અદ્ભુતકર્મોપણું સિદ્ધ થયું છે. (૫૧)

ઇતિ શ્રીભાગવત સુબોધિની ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત અષ્ટમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો

લોકપ્રતીત્યા કૃષ્ણસ્ય યદા કાર્યસમાપનમ્ ।

તદા ભાગવતશ્રોતુર્દેહરક્ષા નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

ऐदिकामुष्मिकफले भक्तानां स्थानभार्ययोः ।

सर्वेष्टापूरणं चैव भगत्कार्यसंग्रहः ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवतश्रोतु रक्षापूर्वक्रियाऽखिला ।

निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥ ૩ ॥

જ્યારે લોકની પ્રતીતિ વડે શ્રીકૃષ્ણના કાર્યની સમાપ્તિ થઈ છે ત્યારે શ્રીભાગવતના શ્રોતાપરીક્ષિતના દેહની રક્ષાનું નિરૂપણ કરાય છે. (૧) ભક્તોને આ લોક તથા પરલોકનું રૂપ સિદ્ધ થાય, તે ભક્તોનાં સ્થાન અને સ્ત્રીઓની દરેક ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવી એ ભગવાનના કાર્યનો સંગ્રહ છે. (૨) શ્રીમદ્ ભાગવતના શ્રોતા પરીક્ષિતની રક્ષાપૂર્વક, ભગવાનની દરેક ક્રિયાનું નિરૂપણ પણ કરાયેલું છે, અને તેથી મધ્યમાં ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરાયેલું છે. (૩)

એવી રીતે અશ્વત્થામાના પ્રહારથી બળતા પરીક્ષિતના શરીરની રક્ષાના પ્રસંગમાં માયા વડે તેને વીંટી લીધા. એ રક્ષાનું પહેલું કાર્ય કહીને ત્યાર પછી બીજા કાર્યનું નિરૂપણ કરે નહિ તો એકાગ્રપણથી રક્ષા થઈ શકે નહિ, તેથી મધ્યમાં ભગવાનનાં કાર્યનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. એ કાર્ય ચાર પ્રકારનું છે:

(૧) દરેક ભક્તોને આ લોકનું સમગ્ર રૂપ આપીને ભક્તિ આપવી અને આ લોક તથા પરલોકનો એક સંબંધ થાય, તે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા વૈરાગ્ય સિદ્ધ કરવું, એ પ્રથમ કાર્ય છે.

(૨) જ્ઞાનનો ઉપદેશ દઈને, તેમ જ પરમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને, મુક્તિ કરવી, એ બીજું કાર્ય છે.

(૩) દરેક ભક્તોનાં મનનું સમાધાન કરીને, પોતાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરવી, એ ત્રીજું કાર્ય છે.

(૪) ત્યાં હસ્તિનાપુરનાં દરેક મનુષ્યોને દરેક પ્રકારનું સુખ આપીને તેની સમાપ્તિ કરવી, એ ચોથું કાર્ય છે.

તેમાં ભક્તોને મુક્તિ આપવી એ જ ભગવાનનું પરમશ્રેષ્ઠ કાર્ય છે, અને આ લોક સંબંધી રૂપ આપવાં વગેરે, તે કાર્ય મુક્તિની પહેલાંનું અંગ છે. એમ નિશ્ચય કરીને પરીક્ષિતના દેહની રક્ષા કરવામાં માયાનું આવરણ કર્તું, એ રક્ષાનું પહેલું અંગ છે; તેની સાથે એકતા કરીને આઠમા અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું.

નવમે સ્વસ્ય મિશ્રત્વં પ્રાપ્તસ્યાભાવસંશયે ।
 સ્વચ્છન્દમૃત્યોસ્તચ્છાન્ત્યૈ મુક્તિર્મીષ્મસ્ય વર્ણ્યતે ॥ ૧ ॥
 પુરસ્કૃતૌઘમૃત્સૃજ્ય જહ્વાદેહમિતીરિતઃ ।
 રાક્ષો મોહપ્રસન્નાય નિવૃત્તિશ્ચોપદેશતઃ ॥ ૨ ॥
 મક્તોઽપિ ભગવદ્દ્રોહમાચરન્નરકં વ્રજેત્ ।
 ઇતિ દર્શયિતું મીષ્મશરપञ्जरસંસ્થિતિઃ ॥૩॥
 તસ્યાપ્યુદ્ધારકઃ કૃષ્ણો નિજદત્તધિયા સ્તુતઃ ।
 ઇતિ સ્તુતિસ્તથાઽપ્યસ્ય તાદૃશ્યુપેણ વર્ણ્યતે ॥ ૪ ॥

હવે નવમા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહ ભગવાનના ભક્ત છે, છતાં તેમણે પાંડવોની સાથે દ્વેષ કર્યો; તેથી ‘તે ભક્તનો દ્વેષ કરે છે તે ભગવાનનો જ દ્વેષ કરે છે’ એવું વાક્ય છે, માટે ભીષ્મપિતામહે ભગવાનના ભક્તોનો દ્વેષ કરેલો હોવાથી તેમનું ભાગવતપણું મટી જતાં, તેમને મુક્તિ થાય નહિ એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે, ઇચ્છા પ્રમાણે જેમનું મૃત્યુ થયું છે એવા ભીષ્મપિતામહની મુક્તિ શાંતિ માટે થઈ છે, એમ વર્ણન કરાય છે. (૧) ભીષ્મપિતામહે ભક્તોનો દ્રોહ કર્યો, તે ભગવાનના અપરાધનો ત્યાગ કરીને ભીષ્મે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો એમ કહે છે. તે પ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિર રાજાને મોહ થયો છે. તેની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહિ, તેથી ભીષ્મપિતામહના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિરના મોહની નિવૃત્તિ થઈ, એમ નિરૂપણ કરે છે. (૨)

ભક્ત હોય અને જે ભગવાનનો દ્રોહ કરે તો નરકમાં જાય એમ બતાવવા માટે ભીષ્મપિતામહ બાણની પથારીમાં સૂતેલા છે. (૩)

એમ ભગવાનનો દ્રોહ કરનાર ભીષ્મપિતામહ છે, તે પણ ભગવાને આપેલી બુદ્ધિથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, અને તેથી તેમનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો, એમ બતાવવા માટે ભીષ્મપિતામહે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, અને ભગવાને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. તે ઉદ્ધાર કરનાર ભગવાન છે, તેવા રૂપ વડે તેનું વર્ણન કરે છે. (૪)

હવે સૂત આઠમા અધ્યાયની સંગતિ બતાવે છે:

સૂત ઉવાચ ।

इति भीतः प्रजादोहात्सर्वधर्मविविक्तस्या ।

ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव્રतोऽपतत् ॥૧૧॥

શબ્દાર્થઃ—એવી રીતે પ્રજાના દ્રોહથી ભય પામેલા યુધિષ્ઠિર સર્વ ધર્મને બાણવાની ઇચ્છા વડે જ્યાં ભીષ્મપિતામહ પડેલા છે ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં ગયા.

ભાવાર્થ:—પ્રજ્ઞનો દ્રોહ કર્યો હોય તો તે પણ આપણે કરેલ છે કે નહિ? અથવા તે દ્રોહ અધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર છે કે નહિ? એવો સંદેહ થવાથી પ્રજ્ઞનો દ્રોહ ભયને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે સર્વજ્ઞ હોય તેને જ દરેક સંદેહની નિવૃત્તિ થાય છે; તે માટે દરેક ધર્મનાં દરેક તત્ત્વો જાણવા માટે યુધિષ્ઠિર રાજા હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં પણ જ્યાં ભીષ્મપિતામહ પડ્યા હતા ત્યાં ગયા છે. તે ભીષ્મપિતામહનો સંકલ્પ દેવની માફક સત્ય છે. એટલે જેમ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા સત્ય હોય છે, તેમ ભીષ્મપિતામહની પણ બ્રહ્મચર્યાદિક રાખવાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે. તેવા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પણ પડેલા છે, એ ભગવાનનું અદ્ભુત ચરિત્ર છે, એમ ખતાવે છે. (૧)

ત્યારે ભીષ્મપિતામહનો સત્કાર કરવા માટે દરેક પાંડવો ત્યાં ગયા છે, એમ કહે છે:

તદા તે આતરઃ સર્વે સદશ્વૈઃ સ્વર્ણભૂષિતૈઃ ।

અન્વગચ્છત્રયૈર્વિપ્રા વ્યાસધૌમ્યાદયસ્તથા ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે યુધિષ્ઠિર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ત્યારે તેના દરેક ભાઇઓ સારા ઘોડાવાળા, અને સુવર્ણથી શણગારાયેલા રથોમાં બેસીને તેમની પાછળ ગયા. તેમ વ્યાસ ને ધૌમ્ય વગેરે ઋષિઓ પણ તેમની પાછળ ગયા.

ભાવાર્થ:—જે ભાઇઓએ પ્રજ્ઞનો દ્રોહ વગેરે કરેલો છે તે ભાઇઓ યુધિષ્ઠિરની પાછળ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા. બીજા માણસો પણ સાથે ગયા છે. બ્રાહ્મણો પણ ગયા છે, તે બ્રાહ્મણોમાં વેદવ્યાસજી, અને પાંડવોના પુરોહિત (ગોર) ધૌમ્યઋષિ વગેરે મુખ્ય હતા. (૨)

ભગવાનને ભીષ્મપિતામહને મુક્તિ આપવી છે, તે માટે અવશ્ય પધારવાનું હતું, તોપણ યુધિષ્ઠિરને સારું લગાડવા માટે તેમની સાથે જ પધાર્યા, એમ કહે છે:

ભગવાનપિ વિપ્રર્ષે રથેન સધનજ્ઞયઃ ।

સ તૈર્વ્યરોચત નૃપૈઃ કુબેર ઇવ ગુહ્યકૈઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—હે શૌનક, ભગવાન પણ અર્જુનની સાથે રથમાં વિરાજીને ત્યાં પધાર્યા છે. તે યુધિષ્ઠિર રાજા જેમ ગુહ્યકો વડે કુબેર શાસે તેમ તે સર્વ વડે શૈભવા ભાગ્યા.

ભાવાર્થ:—વિપ્રર્ષે એવું સંબોધન આપવાથી ભગવાને કરેલી અનુવૃત્તિ દોષ ઉત્પન્ન કરનારી નથી; કેમકે તે તો ભગવાનની લીલા છે, એમ જણાવવા માટે છે. અર્જુનની સાથે ભગવાન રથ વડે પધાર્યા છે એમ કહેવું છે, તેથી ગરુડની ધ્વજાવાળા રથમાં ભગવાન વિરાજીને અર્જુનને સારથિ કરીને ત્યાં પધાર્યા છે એમ જણાય છે. તેમના ભાઇઓ વગેરે સર્વ યુધિષ્ઠિરની પાછળ ગયા છે, તોપણ યુધિષ્ઠિરને બહારનું જ સુખ છે; અંતઃકરણમાં તો પ્રજ્ઞદ્રોહથી

તાપ થઈ રહ્યો છે; એમ બતાવવા માટે કહે છે કે યુધિષ્ઠિર રાજા છે. અને રાજાની બુદ્ધિ બહાર વધારે હોય છે, તોપણ તે દરેક ભાઈઓથી ઘણા જ શોભવા લાગ્યા. પણ ખરી રીતે અંદરથી શોભતા નથી, તે બતાવવા માટે દષ્ટાંત કહે છે: જેમ ગુદાકો વડે કુબેર શોભે તેમ યુધિષ્ઠિર ભાઈઓ વડે શોભે છે. ‘જેનું નેત્ર ખરાબ છે’ એવો અર્થ કુબેરનો થાય છે. આથી તેનો બહાર પ્રકાશ મોટો છે, પણ અંદર તો આંધળાની માફક છે. તેવી રીતે આ યુધિષ્ઠિર પણ શોકગ્રસ્ત છે, એમ કહ્યું છે. (૩)

એવી રીતે સર્વની સાથે ગમન કરવાનું પ્રતિપાદન કરીને, બોલ્યા સિવાય કેવળ દર્શનથી જ દરેકે નમસ્કાર કર્યો, તે કહે છે:

દૃષ્ટ્વા નિપતિતં ભૂમૌ દિવશ્ચ્યુતમિવામ્બરમ્ ।

પ્રણેમુઃ પાણ્ડવા ભીષ્મં સાનુગાઃ સહચક્રિણા ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—સ્વર્ગમાંથી દેવ પડેલા હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર પડેલા ભીષ્મપિતા-મહાને જોઈને, પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણ અને પોતાના અનુયાયીઓ સહિત નમન કર્યું.

ભાવાર્થ:—ભીષ્મપિતામહ પડેલા છે, તોપણ તેમની કાંતિ ઘણી છે એમ બતાવવા માટે દષ્ટાંત કહે છે: તે ભીષ્મ સ્વર્ગમાંથી પડેલા દેવતા જેવા લાગે છે. દેવતાનો પૃથ્વી ઉપર સ્પર્શ થવો એ પણ અયોગ્ય છે. ત્યાં પાત થવો તો અયોગ્ય જ હોય તેમાં શું કહેવું? તેથી ભીષ્મપિતામહનો જે પરાજય થયો છે તે જ પ્રથમ તો અશક્ય છે. ત્યાં તેનું પડવું તો શી રીતે બની શકે? ગમે તેવો દેવતા હોય તોપણ તે મનુષ્યને નમન કરવા લાયક છે. તેવી રીતે, જો કે ભીષ્મપિતામહે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુનો વિરોધ કર્યો છે, તોપણ તે નમન કરવા યોગ્ય છે.

દેવતાઓમાં પોતાની બુદ્ધિ વગેરે વિલક્ષણ રીતે રહેલાં હોવાથી, તે દેવતા કદાચ પોતાના સ્થાનથી પડેલા હોય તોપણ તે ખીજાને ભજન કરવા યોગ્ય છે, તેમ ભીષ્મ જ્ઞાનપૂર્ણ હોવાથી તેમનો દેહ પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. પાંડવો ભીષ્મના ભત્રીજાપુત્રો થાય છે; તેથી તેઓને તો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે જ એમ સૂચવેલું છે. ભીષ્મપિતામહ જે ધર્મોના ઉપદેશ કરવાના છે. તે ધર્મનું ગ્રહણ દરેકને સિદ્ધ થવા માટે, ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા દરેકે ભીષ્મપિતામહને નમન કર્યું છે, એમ બતાવવા માટે, નોકરોની સાથે નમન કર્યું એમ કહ્યું છે. “ભગવાને ત્યાં પધારીને ભીષ્મને નમન કર્યું.” તે ભીષ્મપિતામહ ભક્તા હતા અને તેથી ગમે તેવો ભક્ત હોય તોપણ તે નમન કરવા યોગ્ય છે, એમ લોકોને બતાવવા માટે નમન કર્યું છે. ભીષ્મપિતામહ જો ભક્ત ન હોય, અથવા ભક્ત હોય તે નમન કરવા યોગ્ય ન હોય, તો ભગવાનની સાથે દ્વેષભાવને પ્રાપ્ત થયેલા ભીષ્મપિતામહ નમન કરવા યોગ્ય શી રીતે થઈ શકે?

અર્થાત્ ન જ થાય; માટે ગમે તેવો ભક્ત હોય તોપણ એ નમન કરવા યોગ્ય છે, એમ લોકોને શિખામણ આપવા માટે જ ભગવાને નમન કરેલું છે. ભગવાનનું નામ ચક્ષી (ચક્રને ધારણ કરનાર) લખેલું છે; તેથી તે ભગવાનનું અદ્ભુત કર્મ હોવાથી ઘાતકપણું જણાવવા માટે છે. (૪)

દરેક ઋષિઓ સર્વસ છે, તેથી ભીષ્મપિતામહ ગૂઢ તત્ત્વ કહેશે, તે કારણથી ત્યાં આવેલા છે:

તત્ર બ્રહ્મર્ષયઃ સર્વે દેવર્ષયશ્ચ સત્તમાઃ ।

રાજર્ષયશ્ચ તત્રાસન્ દ્રષ્ટું ભરતપુન્નવમ્ ॥૫॥

શબ્દાર્થ:—હે શૌનક, ત્યાં સર્વે બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અને રાજઋષિઓ પણ ભરતના કુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહને જોવા માટે આવ્યા.

ભાવાર્થ:—ભૃગુ વગેરે બ્રહ્મઋષિઓ આવ્યા છે, નારદજી વગેરે દેવઋષિઓ આવ્યા છે અને મનુ વગેરે રાજર્ષિઓ આવ્યા છે. તેઓ ત્રણ પ્રકારના ધર્મના મંત્રને જોનારા છે. તેઓ સર્વે ભીષ્મપિતામહને જોવા માટે આવ્યા છે. એટલે દરેક રીતે દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની સ્વસ્થતા હોય ત્યારે શુદ્ધ ધર્મ વગેરેની સ્ફૂર્તિ થાય છે, તે સિવાય થતી નથી. એવી રીતે ધર્મના તત્ત્વને જાણીને, ભીષ્મપિતામહમાં ધર્મ ખરાબર નિષ્ઠા કરીને રહેલો છે કે નહિ એમ જોવા માટે દરેક આવેલા છે.

નવમ સ્કંધમાં “દુષ્યંતના પુત્ર ભરત રાજા માયાને તરી ગયા છે” એમ નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી ભરતને માયા જતી રહી છે, તો તે ભરતના વંશમાં ભીષ્મ શ્રેષ્ઠ હોવાથી, ભીષ્મપિતામહને પણ માયા જતી રહી છે. માટે તે દેહદૃષ્ટિથી ધર્મનું નિરૂપણ કરશે નહિ. સમય ઉપર ભીષ્મપિતામહનું મન પણ ખીજામાં લાગેલું જોવામાં આવે છે; તેથી સંદેહ થાય છે કે, ભીષ્મપિતામહનો આ છેવટનો સમય છે. તે વખતમાં ભીષ્મની ખુદ્ધિ કેવી સ્થિર રહે છે તે જાણતમાં સંદેહ છે. તેથી જ ઋષિઓના મતમાં તે તે ધર્મના મુખ્યપણાને સિદ્ધ કરનાર યુક્તિઓ જ ધર્મનો વિષય છે. (૫)

રાજસ તામસ અને સાત્ત્વિક, એવા ભેદ વડે તે ઋષિઓના ત્રણ ભેદ છે, તેનું વર્ણન ત્રણ શ્લોકથી કરે છે. પ્રથમ સાત્ત્વિક કહેલા છે, પછી રાજસ કહેલા છે અને ત્યારપછી તામસ કહેલા છે. તે દોષની નિવૃત્તિ થવાથી, રાજાઓએ દરેકને સમાન ભાવથી માનેલા છે:

પર્વતો નારદો ધૌમ્યો ભગવાન્વાદરાયણઃ ।

બૃહદશ્વો ભરદ્વાજઃ સશિષ્યો રેણુકાસુતઃ ॥૬॥

વસિષ્ઠ ઇન્દ્રપ્રમદસ્ત્રિતો ગૃત્સમદોઽસિતઃ ।

કક્ષીવાન્ગૌતમોઽત્રિશ્ચ કૌશિકોઽથ સુદર્શનઃ ॥૭॥

અન્યે ચ મુનયો બ્રહ્મન્બ્રહ્મરાતાદયોઽમલાઃ ।

શિષ્યૈરુપેતા આજમુઃ કદયપાક્ષિરસાદયઃ ॥૮॥

શબ્દાર્થઃ—પર્વત, દેવલ, ધૌમ્ય, ભગવાન વ્યાસજી, બૃહદ્વેદ, ભરદ્વાજ, શિષ્યો સહિત પરશુરામ, વસિષ્ઠ, ધન્વન્તરી, ત્રિત, અસિત, કક્ષીવાન, ગૌતમ, અત્રિ, વિદ્યામિત્ર, સુદર્શન, તેમ જ હે શૌનક, બીજા પણ શુકદેવજી વગેરે નિર્મલ મુનિઓ, કસ્યપ તથા બૃહસ્પતિ વગેરે મુનિઓ, પોતપોતાના શિષ્યોની સાથે ત્યાં આવ્યા.

ભાવાર્થઃ—વ્યાસજીમાં કેવળ દેવર્ષિપણું જ નથી, એમ બતાવવા માટે “ભગવાન વ્યાસજી” એવું વિશેષણ આવેલું છે. રેણુકાના પુત્ર પરશુરામ ભગવાન પણ પોતાના શિષ્યોની સાથે ત્યાં પધાર્યા છે. ત્યાં બધા સાત દેવ-ઋષિઓ સાત્ત્વિક છે. વસિષ્ઠ વગેરે દસ રાજસ પ્રજ્ઞર્ષિઓ છે. ખરી રીતે તો તે નવ જ છે; કેમકે અથ એમ બુદ્ધો ઉપક્રમ કરીને તેમાં સુદર્શનને પણ ગણાવ્યા છે, તેથી સુદર્શન અને બીજા રાજર્ષિઓના ભેદ કહેલા છે. તેમાં પ્રાજ્ઞણો કદા છે, તે પણ રાજર્ષિપણાથી કહેલા છે, તે તામસ છે. ‘પ્રજ્ઞરાત’ એવું શુકદેવજીનું નામ છે, તેને તામસાદિકપણાનો દોષ નથી એમ બતાવવા માટે મૂળમાં અમલ (નિર્મળ) પદ મૂક્યું છે. બહારથી જ તે ઋષિઓ તામસ છે, પણ અંદર તો નિર્ગુણ છે, તે તામસના મધ્યમાં શુકદેવજી વગેરે શ્રેષ્ઠ છે, કસ્યપ વગેરે મધ્યમ છે. અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ પણ આવેલા છે. (૬-૭-૮)

અહીં ઉત્તમ અધિકારમાં ધર્મનો નિર્ણય થવામાં ન્યૂનાધિકભાવ જાણવા માટે ઋષિઓની ગણના કરેલી છે. એવી રીતે પાંડવો, ભગવાન અને ઋષિઓ એમ ત્રણ આવેલા છે, ત્યાં ઋષિઓ આવ્યા તેને માટે જે કર્યું તે કહે છે:

તાન્સમેતાન્મહાભાગ ઉપલભ્ય વસૂત્તમઃ ।

પૂજયામાસ ધર્મજ્ઞો દેશકાલવિભાગચિત્ ॥૯॥

શબ્દાર્થઃ—હે મહાભાગ્યશાળી શૌનક, ધર્મને દેશકાલના વિભાગથી વાકેફ અને વસુમાં ઉત્તમ એવા ભીષ્મપિતામહે તે આવેલા ઋષિઓને મળીને તેઓની પૂજા કરી.

ભાવાર્થઃ—‘મોટો જેનો ભાગ છે’ એમ કહ્યું છે, ત્યાં ‘ધર્મ અને જ્ઞાનાદિકનો સમૂહ છે’ એમ સમજવાનું છે. ભીષ્મ વસુઓમાં ઉત્તમ છે. પૃથ્વીમાં જે વસુઓ હોય છે તે મુક્ત થાય છે, તેમ બીજાઓ બીજા સ્થળે મુક્ત થાય છે. પુષ્ટિભક્તની વ્યાવૃત્તિ માટે કહે છે કે, દેશ અને કાળના વિભાગને ભીષ્મ-પિતામહે સારી રીતે જાણે છે. અથવા દેશ, કાળ, અને વિભાગને જાણનાર છે, એટલે પ્રાકૃત હોવાથી ઉત્તમ ન હોય તોપણ જે પ્રથમ જ આવ્યો હોય તો તેનું પૂજન કરવું, એવા વિભાગને ભીષ્મ જાણે છે. મૂળમાં વિદ્યાનવિદ

એવો પાઠ હોય તોપણ તેવો જ અર્થ થાય છે. (૯)

એવી રીતે મન અને વચન વડે ધર્મને ઉપયોગી હોવાથી ઋષિઓનું પૂજન કર્યા પછી ભગવાનની પણ તેવી રીતે પૂજા કરી, એમ કહે છે:

કૃષ્ણં ચ તત્પ્રભાવજ્ઞ આસીનં જગદીશ્વરમ્ ।

હૃદિસ્થં પૂજયામાસ માયયોપાસ્તવિગ્રહમ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના હૃદયમાં વિરાજનારા પોતાથી માયાશક્તિ વડે સ્વરૂપને ધારણ કરનાર, સામે વિરાજેલા, જગદીશ્વર કૃષ્ણભગવાનની તેમના પ્રભાવને જાણનારા ભીષ્મપિતામહે પૂજા કરી.

ભાવાર્થ:—ભગવાનની પૂજા સંબંધીપણાથી કરી કે ઇશ્વર તરીકેની પૂજા કરી, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે: તે પ્રભુના પ્રભાવને ભીષ્મ જાણે છે, તેથી પ્રભાવને જાણીને પૂજા કરી છે. મુનિઓ આઠ્યા, તેઓને જોઈ તેઓ જિભા હતા ત્યાં જ પૂજન કર્યું, અને ભગવાન તો બિરાજ્યા પછીથી પૂજા કરી છે. ભગવાનની પૂજામાં ભાવના વડે દરેકથી ઉત્તમપણાનો પ્રકાર બતાવવા માટે, તે જગતના ઇશ્વર છે એમ કહ્યું છે. હૃદયમાં તે બિરાજનાર છે, એમ કહેવાથી તે અંતર્યામી છે એમ બતાવ્યું છે. તે અંતર્યામી હોવા છતાં બહાર જે દર્શન આપે છે તેમાં કારણ કહે છે કે, માયારૂપ શક્તિ વડે જેણે સ્વરૂપને ધારણ કરેલું છે. માયા વડે સ્વરૂપને ધારણ કર્યાનું લખ્યું છે, તેથી માયાવાદીની માફક કલ્પિત દેહ હશે ! એમ શંકા ન કરવી; કેમકે માયાસંબંધી ઇંદ્રિયાદિક, અને અહંકાર વડે જીવો, દેહને ગ્રહણ કરે છે. અને ભગવાન તો પોતાની શક્તિ વડે જ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે; પણ માયાપણું તેમાં એટલું રહેલું છે કે, બીજાઓને પોતાના સંબંધીપણાથી બીજી રીતે જાન થાય છે. એટલે એ મારા પુત્ર છે, એ મારા પતિ છે, આ મારા ભાઈ છે, એમ જીવને બુદ્ધિ થાય છે, તેટલું જ માયાપણું છે. કેટલાક એમ માને છે કે, માયા વડે જ બીજાનું ગ્રહણ કરેલું છે; એવી રીતે લોકને અનુસારે ભીષ્મપિતામહની બુદ્ધિ છે. તે બુદ્ધિને અનુસારે, સૂત પૌરાણિકે ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. બાકી ખરી રીતે ભગવાનનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું દશમા અધ્યાયમાં હસ્તિનાપુરની સ્ત્રીઓના વાક્યમાં નિરૂપણ થશે.

“જેણે માનેલું છે, તે તેના મતને જાણતા નથી. અને જે એમ સમજે છે કે અમારું મત નથી તેનું એ મત છે. જે એમ સમજે છે કે અમે જાણતા નથી, તેઓ જાણે છે. અને જેઓ એમ કહે છે કે અમે જાણીએ છીએ, તેઓ જાણતા નથી,” એ શ્રુતિમાં સિદ્ધ કરેલું ભગવાનનું રૂપ દશમા અધ્યાયમાં કહેવાશે. (૧૦)

એવી રીતે ઋષિઓનું અને ભગવાનનું પૂજન કર્યું, તેનું નિરૂપણ કરીને પ્રથમ પાંડવોનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે પાંડવોનું પૂજન કર્યા વગર જ તેનો શોક પ્રથમ જ નિવૃત્ત કર્યો; કેમકે પોતાને ઉપદેશ કરવાનો છે. તેનું શ્રદ્ધા તેના અંતઃકરણમાં શોક હોય તો થાય નહિ. માટે પોતાનો ઉપદેશ સિદ્ધ થાય તે સારુ પ્રથમ તેનો શોક દૂર કરીને, પોતે પાંડવો સાથે જે યુદ્ધ કરેલું છે તેમાં પોતાનો (ભીષ્મનો) દોષ નથી, એમ કહેવાની સાથે ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે, જે પાણ્ડુપુત્રાન્ વગેરે ૧૪ શ્લોકોથી કહે છે:

પાણ્ડુપુત્રાનુપાસીનાન્ પ્રશ્રયપ્રેમસજ્જતાન્ ।

અભ્યાચષ્ટાન્નુરાગાસ્રૈરન્ધીભૂતેન ચક્ષુષા ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—સમીપમાં બેઠેલા, વિનય અને પ્રેમથી મળેલા, પાંડુના પુત્રોને, સ્નેહનાં આંસુથી અંધ થયેલા નેત્ર વડે, ભીષ્મપિતામહ કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—પાંડવો ભીષ્મપિતામહના પુત્રના પુત્રો છે; તેથી એમાં સ્નેહ થવો અને તેઓને શિખામણ દેવી તે તેમની યોગ્યતા છે. પાંડવો સમીપમાં બેઠેલા છે, એમ કહેવાથી પાંડવોની ધર્મપરાયણતા કહી છે. વળી તે વિનય અને પ્રેમથી મળેલા છે; તેથી જ્ઞાનના ઉપદેશમાં તે કારણ છે; કારણકે વિનય-વાળા અને સ્નેહવાળા હોય એમાં જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાય છે. ભીષ્મપિતામહનો ભગવાનનાં દર્શન થવાથી, દૂર સ્વભાવ નિવૃત્ત થયો છે. ત્યારે સ્નેહયુક્તભાવથી ભીષ્મ કહે છે, એમ કહ્યું છે. ભીષ્મપિતામહને સ્નેહનાં આંસુ આવી જવાથી નેત્રથી કાંઈ જોઈ શકાતું નથી. અથવા પોતે જ ઘણા સ્નેહયુક્ત છે; તેથી પોતાના કલેશની સાથે સામાઓને દુઃખ દીધું છે. તે અત્યારે રુદન કરવામાં કારણ છે; એટલે દરેકને ભગવાને મોહયુક્ત કર્યા છે. તેથી એ પાંડવો પણ કલેશને પામ્યા છે, એમ ભીષ્મપિતામહના બોલવાનો અભિપ્રાય છે. (૧૧)

મીઞ્મ ઉવાચ ।

અહો કષ્ટમહોઽન્યાયં યગૂયં ધર્મનન્દનાઃ ।

જીવિતું નાર્હથ ક્ષિપ્તં વિપ્રધર્માચ્યુતાશ્રયાઃ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—ભીષ્મ બોલ્યા: અહો આ કષ્ટ છે, અને અન્યાય છે, કેમકે ધર્મના પુત્રો બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ભગવાનના આશ્રયવાળા છા, તેવાઓના જીવતરમાં કલેશ થાય તે યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં અહો અવ્યય લખ્યો છે, તે આશ્ચર્યને બતાવનાર છે; એટલે ભીષ્મપિતામહ આશ્ચર્ય પામીને કહેતા હોય, તેમ પાંડવોને કલેશ થયો છે તેનું સ્મરણ કરીને તે કલેશ કારણ વગર થયો છે તેથી કહે છે કે, કષ્ટ જીવ્યો, અને કૌરવોએ પાંડવોનો તિરસ્કાર કર્યો, દ્રૌપદીજીના કેશ, વસ્ત્ર, દુઃશાસને બેઠ્યાં, તે વગેરેનું સ્મરણ કરીને ભીષ્મ કહે છે કે એ પણ

કારણ વગરનું થયું છે; તેથી તે અન્યાય છે. “કર્મભાર્ગની રીતે વિચાર કરતાં બીજા, સ્વભાવ, અને ક્ષેત્રોના જે ધર્મો હોય છે તે ધર્મો વડે મનુષ્ય સુખ કે દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે, બીજી રીતે પ્રાપ્ત થતો નથી.” તેમાં વળી લીબ્ધિપ્રાપ્તિ પાંડવોની સામું ભેદને કહે છે: તમોને જે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, એટલે વનવાસાદિના કલેશથી શરીરને દુઃખ થયું છે, તેમ જ અન્યાય થવાથી માનસિક દુઃખ થયું છે, તે કર્મથી થયેલું નથી; કેમકે તમો ધર્મના પુત્રો છો. બે કે યુધિષ્ઠિર એક જ ધર્મના પુત્ર છે, તો પણ યુધિષ્ઠિરની મુખ્યતા રાખીને તે સર્વે રહેલા છે, તેથી તે દરેકમાં યુધિષ્ઠિરપણું સમજીને તમામ ધર્મન પુત્રો છો એમ કહ્યું છે. તેથી તમારામાં બીજોના દોષ નથી. તેથી તમને દુઃખનો યોગ ન થવો બેઠાએ. તેમ તમે બ્રાહ્મણ, ધર્મ, અને ભગવાનના આશ્રયવાળા છો. તેથી તમારામાં સ્વાભાવિક દોષ નથી જ. જે સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે, તે નીતિથી વિરોધ કરનારા ધર્મનો આશ્રય કરે છે, અને સ્વભાવથી શુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય કરતા નથી; તેમ જ ઇશ્વરના સંબંધવાળા ધર્મનો પણ આશ્રય કરતા નથી. તેમાં તમો તો બ્રાહ્મણોના આશ્રયવાળા છો, તેથી તમો સર્વ નીતિને જાણનારા હોવાથી નીતિનો વિરોધ તમારામાં નથી. ધર્મના આશ્રયવાળા હોવાથી તમો સ્વભાવથી શુદ્ધ છો, કારણ કે ધર્મની એવી રીતિ છે કે પોતાના આશ્રયવાળાને તે શુદ્ધ જ રાખે છે. અને તમો ભગવાનના આશ્રયવાળા હોવાથી ઇશ્વર સંબંધી ધર્મ તમને સ્પુરે છે. એમ ત્રણ પ્રકારના ધર્મમાંથી એક ધર્મનો આશ્રય કરનાર પણ કલેશને પામતો નથી, ત્યારે ત્રણેનો એકભાવ થઈને ત્રણે પ્રકારના ધર્મોનો આશ્રય કરનારાઓને શી રીતે કલેશ થાય? આ ધર્મભાર્ગની રીતે વ્યવસ્થા કહી છે. પણ કાળભાર્ગની રીતે તો જુદી વ્યવસ્થા કહેશે. તેમ જ ભગવાનના માર્ગથી જે વ્યવસ્થા થાય છે, તે પણ ભિન્ન છે, એમ આગળ કહેશે. (૧૨)

એવી રીતે સ્વભાવ અને બીજાના દોષનો પરિહાર કરીને ક્ષેત્રનો દોષ તમારામાં નથી એમ કહે છે:

સંસ્થિતેઽધિરથે પાણ્ડૌ વૃથા બાલપ્રજા વધૂઃ ।

યુષ્મત્કૃતે બહ્વન્ક્લેશાન્પ્રાપ્તા તોક્વતી મુહુઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—અતિરથી પાંડુ મરણ પામ્યા ત્યારે બાળપ્રજાવાળાં કુંતીજી તમારા માટે વારંવાર ઘણા કલેશોને પામ્યાં છે.

ભાવાર્થઃ—પાંડુ અતિરથ હતા એમ કહેવાથી ક્ષત્રિયના ધર્મરૂપ પરાક્રમ તેનામાં હતું એમ સૂચન થાય છે. તેણે શરીરનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે કુંતીજી બાળક પ્રજાવાળાં હતાં, એમ કહેવાથી પાંડુના પુત્રોની રક્ષા કરનાર ભગવાન સિવાય બીજો કોઈ ન હતો, એમ સૂચન કરેલ છે. તે કુંતીજી વધૂ (વધ)

હતાં, એમ કહેવાથી તેણે કુળધર્મનું સારી રીતે પાલન કર્યું છે, એમ જણાવ્યું. તેથી તમારા માટે ધર્મમાર્ગ વડે તમારી રક્ષા કરવા સારુ કુંતીજીએ ઘણા ઘણા કલેશો વેઠ્યા છે. તેમાં માદ્રીના બે પુત્રો નકુળ અને સહદેવ જોડલા તરીકે જન્મ્યા હતા, તેઓ તો ઘણા જ નાના બાળકો હતા. નકુળ અને સહદેવ તો પાંડુના મૃત્યુ વખતે પોતાના પગથી ચાલી શકે તેવડા પણ ન હતા. તેઓને સાચવવા સારુ કુંતીજીએ બહુ જ કલેશો ભોગવ્યા છે; તેથી સર્વથા સ્વધર્મનું જ કુંતીજીએ પરિપાલન કર્યું છે. માટે તમારામાં ક્ષેત્રનો દોષ તો જરા પણ નથી જ. એમ કહેવાથી “અમારામાંથી તમને કલેશ થયો છે” એમ જે દેખાય છે, તે પણ કલેશ થવામાં કારણ નથી; કારણ કે જે બાબત દેખીતી હોય છે, તેમાં એક અદૃષ્ટ કારણ હોવું જોઈએ. એ અદૃષ્ટ કારણ તો કાંઈ પણ દેખાતું નથી, ત્યારે દૃષ્ટ કારણ પણ કોઈ છે જ નહિ, એમ બતાવ્યું છે. (૧૩)

કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે સર્વને દુઃખ થયું એમાં શું કારણ હશે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ।

सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—તમારું જે અપ્રિય થયું છે, તે વાયુને અધીન થયેલાં વાદળાં-ઓની માફક. લોકપાલ સહિત સર્વ લોક જેને વશ છે, એવા કાલે, તે બધું કર્યું છે, એમ હું માનું છું.

ભાવાર્થ:—આપણે કરેલું અથવા બીજાએ કરેલું જેટલું છે તેટલું આધ્યાત્મિક વગેરે સર્વ કાળનું કરેલું છે. ત્યારે કાળ નિમિત્ત માત્ર છે એમ ન સમજવું; કેમકે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં “દરેક કાળનું કરેલું છે” એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે, રાજ્યધર્મમાં તો ઇશ્વર વગેરે ઘણાઓને કર્તાપણું હોય છે, તેમ કોઈ સ્થળે લોકને કર્તાપણુનો નિર્દેશ પણ કરેલો છે, એમ જ લોક, કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને ઇશ્વર એમ જુદા જુદા ઘણાંયે કર્તા લખ્યા છે, તેમાંથી કેવળ કાળને જ કર્તાપણું કેમ ? એ પ્રમાણે જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે મને એમ લાગે છે, કેમકે ‘અંતઃકરણની વૃત્તિ એ પ્રમાણ છે’ એવું વાક્ય છે તેથી મેં મારા પોતાનામાં નિશ્ચય કરેલો છે કે આ દરેક પાંડવોને દુઃખ થવામાં કાળ જ કારણ છે; કેમકે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના પ્રમાણથી તે સિદ્ધ થાય છે, તેમ લોક અગર કર્મથી તેને દુઃખ થાય તેવું નથી, એવું આગળ નિરૂપણ કર્યું છે. પાંડવો ધર્મના પુત્ર હોવાથી તેઓને કર્મ સંબંધી દુઃખ ન જ થાય, તેમ જ પાંડવો ધર્મનો આશ્રય કરનાર હોવાથી તેઓને લોકના

સંબંધવાળું દુઃખ પણ હવે થવાનું નથી. તેઓને જ્ઞાન છે છતાં કલેશ થયો છે, તેથી સ્વભાવની અંદર રહેલ માયા વગેરેથી કાંઈ દુઃખ થવાનું કારણ નથી. અને પાંડવોને તો દરેક કામ કરતી વખતે સાથે શ્રીકૃષ્ણ રહેલા છે, તેમ જ પાંડવો સર્વે ભક્ત છે, તેથી તેઓને ઈશ્વરકૃત દુઃખ ન જ હોય. એમ જેટલાં કારણો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં છે તે તમામનો વિચાર કરતાં કેવળ કાળ જ બાકી રહે છે. તેથી તમોને જે દુઃખ થયું છે તે કાળે કરેલું છે, એમ હું માનું છું. જે તમારું દુઃખ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે દુઃખ તમને બીજા જન્મમાં પણ ન હતું એમ સૂચવે છે. ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી થવા માટે કાળનું સામર્થ્ય કહે છે કે વાયુને વશ જેમ વાદળાં છે, તેમ લોકપાલ સહવર્તમાન દરેક લોક કાળને વશ થયેલા છે. તે કાળે સઘળું કર્યું છે એમ હું માનું છું; કારણ કે દરેક લોક કાળને આધારે રહ્યા છે. અને લોકોમાં કાળ વ્યાપ્ત છે. ભોગ પર્યંત બ્રહ્માંડની સ્થિતિની ગણના પણ કાળે જ કરેલી છે. ઇંદ્રાદિ સહિત સર્વ લોક કાળને વશ છે. તે કેવળ ઉત્પત્તિમાં જ કાળને વશ છે, એમ નથી, પણ સ્થિતિનું કાર્ય કરવું અને નાશ કરવો તે તમામ કાળને વશ છે. ત્યાં દષ્ટાંત કહે છે કે, જેમ વાદળાંઓની પંક્તિ વાયુને અધીન છે, એટલે દરેક માસમાં મેઘ આવે છે, તોપણ વાયુના વેગ વડે મેઘ થાય છે અને નથી થતો; તેથી સર્વ સુખદુઃખ થવું તે કાળને અધીન છે. (૧૪)

પાંડવોને જે દુઃખ થયું છે, તે સર્વ કાળનું કરેલું છે, કર્મથી નહિ, તે દરેક બતાવવા માટે તર્ક કરે છે:

યત્ર ધર્મસ્તો રાજા ગદાપાણિર્વૃકોદરઃ ।

કૃષ્ણોઽમ્ત્રી ગાણ્ડિવં ચાપં સુહૃત્કૃષ્ણસ્તતો વિપત્ ॥૧૫॥

રાજદાર્થઃ—જ્યાં ધર્મના પુત્ર રાજા છે, ભીમસેન હાથમાં ગદા ધારણ કરીને ઊભા છે, અસ્ત્ર ધારણ કરનાર અર્જુન છે, ગાંડીવ ધનુષ છે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હિત અને અહિતના વિચારનારા છે, એમ હોવા છતાં પણ ત્યાં વિપત્તિ છે.

ભાવાર્થઃ—સર્વે દેખાતી સામગ્રી છે તે દુઃખના અભાવમાં કારણ છે; કેમકે ધર્મ, પુત્રની રક્ષા કરે છે (દશમ સ્કંધમાં શ્રીગોપીજન પ્રત્યે ભગવાને કહ્યું છે કે ‘પુત્ર પિતાને ભજે નહિ છતાં પિતા પુત્રને ભજે છે, તેમાં કપટ વગરનો શુદ્ધ ધર્મ રહેલો છે, તેથી પિતા પુત્રને પાળે છે, તે પિતામાં રહેલો ધર્મ પાલન કરાવે છે; એવા અભિપ્રાયથી અહીં પણ લખ્યું છે). તે ધર્મ રાજા છે, એટલે પોતાનું પાલન થાય છે અને પોતે બીજાનું પાલન કરે છે.

વૃક નામનો દશપ્રકારનો પ્રાણી ભીમના ઉદરમાં છે. તે બળની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. તે હાથમાં ગદા રાખીને બેસેલ છે. એટલે ભીમસેન (વૃકોદર) સાધનસહિત બેસેલા છે: અર્જુન પોતાના નામ વડે જ કૃષ્ણના સમાનધર્મને

પ્રાપ્ત થતાં કૃષ્ણનામ થયું છે, તેવા અર્જુન ગાંડીવ ધનુષ વડે પ્રહ્લાસાદિક પ્રયોગ કરવામાં સમર્થ છે. વળી તેનું ગાંડીવ ધનુષ છે તે અક્ષય છે. જેમ બીજા ધનુષનો નાશ થાય છે તેમ ગાંડીવનો નાશ થતો નથી. અને ભગવાન સુહૃત છે, એટલે પાંડવોનું હિત કરનારા છે. એવી રીતે આ બધી સામગ્રી દુઃખ થવા દે તેવી નથી. છતાં વિચાર કરીએ તો તેજ સામગ્રી દુઃખના કારણ રૂપ થયેલ છે; કેમકે પાંડુ રાજાએ પ્રથમથી જ પુત્રને સંપાદન કરીને, તેને રાજ્યમાં સ્થાપન કર્યા પછી ત્યાગ કર્યો હોત અર્થાત્ પછી વનમાં ગયા હોત તો દુઃખની શંકા હતી નહિ.

અથવા ભીમસેન મહાબળવાન ન થાત, તોપણ ભીમની સાથે દુર્યોધનને તકરાર થતાં, વૈરભાવ થવાથી જે દુઃખ થયું તે દુઃખ ન થાત, અથવા અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો ન હોત તો દુર્યોધનાદિકને દ્રોપદીજી ન મળવાથી જે અદેખાઈ થઈ તે ન થતાં, દુઃખ થાત નહિ. અગ્નિએ અક્ષય બાણ અને ભાથા આપ્યા ન હોત તો ઇંદ્રની સાથે કબ્જિયો થાત નહિ; તેથી દેવદ્રોહ પણ ન થાત.

તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે પાંડવોની સહાયતા ન કરી હોત તો તે પાંડવોને દીન બાણીને, તેઓના ઉપર દયા લાવીને, દુઃખો આપનાર તેઓને દુઃખ આપત નહિ; તેથી સુખના સાધનપણાથી જેનું ગ્રહણ કરેલું હતું, તેનાથી જ ત્યારે દુઃખ થયું, ત્યારે તે દુઃખ કાળે જ કરેલ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧૫)

ત્યાં કોઈ શંકા કરે છે કે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાથી કાળનું બલિષ્ઠપણું સૂચવેલું છે. ત્યારે ભગવાન પણ જેના હિતનું ચિંતન કરનારા હતા, તેવા પાંડવોને જ્યારે દુઃખ થયું, તો તે કાળે ભગવાનનું પણ ઉલ્લંઘન કેમ કર્યું ? ત્યાં કહે છે:

નહ્યસ્ય કર્હિન્દ્રાજન્પુમાન્વેદ વિધિત્સિતમ્ ।

યદ્વિજિજ્ઞાસયા યુક્તા મુહ્યન્તિ કવયોઽપિ હિ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—હે યુધિષ્ઠિર, આ ભગવાનના કર્મને કોઈપણ પુરુષ ક્યારે પણ બાણતો નથી, કારણ કે જેને બાણવાની ઇચ્છાથી યુક્ત થયેલા કવિઓ પણ ખરેખર મોહ પામે છે.

ભાવાર્થ:—આ ભગવાનના કર્તવ્યને કોઈ બાણતું નથી. જેકે કાળ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કાર્ય કરનાર છે; તેથી તે કાળ ભગવાનની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી પ્રવૃત્ત થતો નથી; પણ ભગવાનની ઇચ્છા જ બાણી શકાતી નથી. જેકે ભગવાન સુખ અગર દુઃખના કારણ નથીજ. જે ભગવાન દરેકનાં સુખ દુઃખના કારણરૂપ હોય તો, સર્વને સર્વ સુખ સમાન જ થવું જોઈએ, પણ તે ભગવદિચ્છા કાર્ય થયા પછી જ બાણવામાં આવે છે, પણ કાર્યની પહેલાં બાણી શકાતી નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા જાણી શકાય નહિ ત્યારે ભગવાનના કર્તવ્યની પણ ખબર પડે નહિ, તેથી ભગવાનનો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ !

તે શંકાનું સમાધાન કરે છે કે જેને જાણવાની ઇચ્છાવાળા કવિઓ પણ મોહ પામે છે. એટલે પાંડવોને વૈરાગ્ય થવા સારું, ભગવાને હુઃખ આપ્યું કે સુખ આપ્યું ? અથવા ભગવાન પાંડવોનું પાલન કરે છે એમ જાણવાથી ભક્તિ આપી ? અથવા તો કૌરવોનું હિત કર્યું ? એમ વિચાર કરીએ તો દરેક બાબતમાં યુક્તિ તો થઈ શકે છે. તેથી કવિઓ પણ મોહ પામે છે. વાણી અને મનથી ન જાણી શકાય તેવા ભગવાનમાં યુક્તિ ચાલતી નથી, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં હિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. (૧૬)

ત્યારે આથી બીજો કયો ઉપાય હોઈ શકે છે ? તે કહે છે :

तस्मादिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ।

तस्यानुविहितोऽनाथ नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—હે ભરતએષ ! ભગવાનની ઇચ્છા જાણી શકાતી નથી. તેથી આમ હું દૈવને અધીન છે, એમ જાણીને તેની આજ્ઞાને માનીને હે નાથ, હે પ્રભો, અનાથ પ્રજાનું પાલન કરો.

ભાવાર્થ:—જે કારણથી દરેક કાળને અધીન છે, અને તે કાળ ભગવાન છે. વળી દૈવ શબ્દથી ઓળખતા પણ તે ભગવાન જ છે. તેમ કાળનું ઉદલંઘન બીજી કોઈ પણ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. તેથી આ ભગવાનના આજ્ઞાકારી થઈને અનાથ પ્રજાનું રક્ષણ કરો. ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું તે આપણો સ્વધર્મ છે. તે સ્વધર્મ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એવી મર્યાદા છે. જો કે વિશેષથી પ્રમેયબળનો વિચાર કરીએ ત્યારે ભગવાન કયા પ્રકારથી પ્રસન્ન થાય છે તે સમજાતું નથી, તોપણ પ્રમાણબળના વિચાર વડે આ હકીકત કહે છે. પ્રજાનું પાલન કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે. અને સ્વધર્મ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. પહેલાં દુર્યોધન વગેરે પ્રજાના સ્વામી હતા, પણ હમણાં પ્રજા સ્વામી વગરની થયેલી છે; તેથી અનાથ પ્રજાનું તમારે પાલન કરવું જોઈએ. અથવા તમે પ્રજાના સ્વામી છો, તોપણ તમને સ્વામિપણાનું અભિમાન નથી; તેથી તે અનાથ છે; માટે પાળવાને સમર્થ હોવાથી, કેવળ દયા વડે જ તે પ્રજાની રક્ષા કરવી જોઈએ. (૧૭)

અહીં શંકા કરે છે કે તેના આજ્ઞાકારી થઈને પ્રજાનું પાલન કરવાનું કહ્યું છે તેમાં કોની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું ? એમ વિચાર થતાં, પ્રથમ જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તેની આજ્ઞાને માનીને કરવાનું છે. ત્યારે પ્રથમ દૈવાધીન સર્વ છે,

એમ કહેવાથી કાળનું નિરૂપણ કરેલું છે. અને તે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરેલું છે; ત્યારે એ બન્નેમાંથી કેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, એવો સંદેહ થાય ત્યારે, “કાળને સર્વ અધીન છે,” એમ કહેવાયું છે. તેથી કાળના અધીનપણાનો અનુવાદ કરીને, પ્રજાના પાલન કરવાનું વિધાન ભીષ્મપિતામહ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લોકમાં, શ્રીકૃષ્ણનું શું કર્તવ્ય છે, એ કોઇ જાણી શકતું નથી, એમ કહ્યું છે; તેથી કાલાધીનપણું કહેલું છે. ત્યારે કૃષ્ણ કાલાધીન નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે કૃષ્ણને શું કરવાની ઇચ્છા છે, તે કોઇ જાણી શકતું નથી, એમ સંદેહ બતાવ્યો છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ કાલાધીન નથી એમ નિરૂપણ કરાય છે કે કાળ કારણ છે એ હકીકતનું નિવારણ કરાય છે? અથવા એ શ્રીકૃષ્ણ અને કાળ બન્ને સાથે રહીને હ.ખના કારણરૂપ છે, તે નિરૂપણ કરાય છે? એ ત્રણે પક્ષમાંથી કાળથી કૃષ્ણનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે; તેથી કાળનો પક્ષ પૂર્વાપરથી વિરુદ્ધ છે, એમ શંકા કરીને તેનું નિવારણ કરે છે કે કાળરૂપ જ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તે ભગવાન છે, એમ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છે:

एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ।

मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥૧૮॥

શાબ્દાર્થ:—આઘ, નારાયણ અને પુરુષ, આ શ્રીકૃષ્ણ સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે. તે પોતાની માયા વડે લોકને મોહ કરતાં યાદવોમાં ગૂઢ રીતે ફરે છે.

ભાવાર્થ:—આ કામરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે, તે કાંઈ ખોટી બકાઈ તરીકે હું કહેતો નથી, અર્થાત્ ખરું કહું છું. તેમ જ્ઞાનદષ્ટિથી તેમને ભગવાન જાણવા, એમ પણ મારું કહેવું નથી; કારણ કે એ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. કાળરૂપ આ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન કહેવામાં શું કારણ છે, એમ કોઈ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે શ્રીકૃષ્ણ આઘ પુરુષોત્તમ છે, તે જ નારાયણ છે, અને તે જ બ્રહ્માંડના શરીરવાળા પુરુષ છે, પોતાની મેળે પ્રકાશમાન છે. એટલાં વિશેષણ મૂળમાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કાળને કૃષ્ણપણું છે, કૃષ્ણને ભગવાનપણું છે, ભગવાનને પુરુષોત્તમપણું છે, પુરુષોત્તમને નારાયણપણું છે અને નારાયણને સ્વરાટ્પણું છે. તે ભગવાન, પોતાના શરીરમાં ભાર છે એમ જાણ્યું, ત્યારે તેના નિવારણ કરવા માટે અહીં પદ્યાર્થ છે અને યદુઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. જેમ પોતાને કોઈ ન જાણે તેમ માયા વડે મનુષ્યચેષ્ઠાથી લોકને વ્યામોહ કરે છે, અને પોતે ભગવાન છે એને જરાબર છુપાવે છે, અને પોતે કાળરૂપ હોવાથી દરેકનું ભક્ષણ કરવા માટે ફરે છે. (૧૮)

આ શ્રીકૃષ્ણ એવી રીતે કાળરૂપ થઈને પોતાના સ્વરૂપને છુપાવીને કેમ ફરે છે? તેને કોઈપણ કેમ જાણતું નથી? એવી શંકા થાય ત્યાં બે શ્લોકથી કહે છે:

અસ્યાનુભાવં ભગવાન્વેદ ગુહ્યતમં શિવઃ ।

દેવર્ષિર્નારદઃ સાક્ષાદ્ ભગવાન્કપિલો નૃપ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થઃ—હે નૃપ, આ શ્રીકૃષ્ણના અત્યંત ગૂઢ મહિમાને ભગવાન શિવજી, દેવર્ષિ નારદજી અને ભગવાન કપિલદેવજી જાણે છે.

ભાવાર્થઃ—આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એવી રીતે જ છે. એવા પ્રકારના ભગવાનનો અનુભવ દરેકને મારણ કરવાના લક્ષણવાળો છે અને તે અનુભાવને સર્વે કોઈ જાણી શકતાં નથી. તે શ્રીકૃષ્ણને શિવજી જાણે છે, જે શિવજી સંહારરૂપે દરેકનું ભક્ષણ કરે છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરવાથી કલ્યાણરૂપ છે. તેમ જ દેવર્ષિ નારદજી દરેક સ્થળમાં પ્રવેશ કરીને દરેકને કબ્જિયા કરાવીને સર્વને મારે છે, તોપણ તે નારદજી દરેકના હિત કરનારા સમજાય છે. જે કપિલ-દેવજીએ પ્રકૃતિ જ જગતનું કારણ છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે, અને પુરુષના કારણપણાનું નિવારણ કર્યું છે, અર્થાત્ દરેકના કારણરૂપ છતાં પણ કારણપણાનું નિવારણ કર્યું છે; તેથી સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસમાં ગુણાતીત તરીકે કહેવાયેલા તે ત્રણ જ જાણે છે. (૧૬)

બીજા તો ઘણી રીતે શ્રીકૃષ્ણને સાંભળીને પણ જાણતા નથી, જેમ તમે નથી જાણતા, એમ કહે છે:

યં મન્યસે માતુલેયં પ્રિયં મિત્રં સુહૃત્તમમ્ ।

અકરોઃ સચિવં દૂતં સૌહૃદાદ્રથસારથિમ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—આ મામાના પુત્ર છે, પ્રિય છે, મિત્ર છે, અને આપણા હિતે-શ્રુઓમાં ઉત્તમ છે, એમ જે શ્રીકૃષ્ણને તમે માનો છો અને જેને તમે સચિવ (મંત્રી) કર્યા, દૂત કર્યા, અને સ્નેહને લીધે તે શ્રીકૃષ્ણને સારથિ પણ કર્યા.

ભાવાર્થઃ—વસુદેવને ઘેર અવતાર લીધો છે, તેથી આ મામાના પુત્ર છે એમ તમે તે કૃષ્ણને માનો છો. આપણી પ્રીતિના વિષય છે એમ તમે માનો છો, એટલે સંબંધથી જ તેમ જ તે પોતાના છે એમ માનીને તમે પ્રીતિ કરો છો. આપણને ઉપકાર કરવાવાળો છે, તેથી ભગવાનને તમે મિત્ર માનો છો. અને તેઓ હંમેશાં છાનો ઉપકાર કરનાર છે, અને દ્રૌપદી વગેરેને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં છે, તેથી આપણા હિત કરનારાઓમાં ઉત્તમ છે, એમ માનો છો; કારણ કે સારાભાવવાળો હોય તે સુહૃત્ કહેવાય છે, અને ક્યારે પણ કપટ ન કરે તેમ જ પ્રત્યક્ષમાં પરોક્ષમાં, અને સાક્ષાત્ અથવા કોઈના દ્વારા પણ, હંમેશાં તેના હિતનો જ જે વિચાર કરે છે, તે ‘સુહૃત્તમ’ કહેવાય છે; એવી રીતે તમે શ્રીકૃષ્ણને સુહૃત્તમ માનો છો. તે કેવળ તેમ જાણવા માટે જ નથી, પણ તમે અયોગ્ય કાર્ય પણ ઘણાં કર્યા છે. તે કહે છે કે તમે શ્રીકૃષ્ણને મંત્ર કહેલા છે, હીનકાર્ય સિદ્ધ કરનાર દૂત બનાવ્યા છે, વ્યવહારમાં પોતાની બરાબર હોય

તેણે પણ હીનકાર્ય કરવું તે તો કેવળ સ્નેહથી જ થાય છે. તે જ કારણથી તમે તે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને સારથિ કરેલા છે. કાંઈ એકાદ વખત સારથિ બનાવ્યા હોય તેમ નથી, પણ રથની રક્ષા કરવા માટે ભગવાનને તમે સારથિ બનાવ્યા છે. (૨૦)

ખીજા હોકો ભગવાનને ન જાણે તો ભલે પણ ભગવાન તો પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે, તો શા માટે હીનકાર્યમાં જોડાય છે? ત્યાં કહે છે કે:

સર્વાત્મનઃ સમદૃશો જ્ઞાત્રયસ્યાનદ્વૈતેઃ ।

તત્કૃતં મતિવૈષમ્યં નિરવચસ્ય ન કચિત્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—સર્વના આત્મા, સમાન દૃષ્ટિવાળા, દ્વૈતભાવથી રહિત, અહંકાર વગરના અને દોષ રહિત ભગવાનને હીન અને ઉત્તમ ભાવથી કરાયેલું બુદ્ધિનું વિષમપણું કોઈ વખત થતું નથી.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનો આત્મા દરેકમાં રહેલો છે; તેથી ભગવાન જે કાર્ય કરે છે તે પોતાના માટે જ કરે છે, તેને વિષમપણું કેમ થાય? વેદાદિકને કરનાર ભગવાન છે; તેથી વેદાદિકમાં તો સર્વત્ર સમાનપણું રાખવાનું કહેલું છે, તેથી સમાનપણું રાખવાની ભગવાન આજ્ઞા કરે અને પોતે વિષમપણું શી રીતે કરે? કારણ કે શત્રુ મિત્ર કે ઉઠાસીનમાં પણ ભગવાનની તો સમાન બુદ્ધિ છે, તેથી વિષમપણું નથી જ.

વળી જ્યારે બુદ્ધિ હોય તો વિષમપણું થાય છે. ભગવાનને તો દરેક સ્થળે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણે છે, એટલા માટે તેમને જોવાનું નથી, તેવા ભગવાનને વિષમપણું કેમ સંભવે? “ભગવાનના અવતારમાં વિષમપણું જે દેખાય છે, તેનું તો સ્વરૂપે કરીને, પ્રમાણે કરીને, અને પ્રમેયે કરીને નિરાકરણ કરાયું છે, તેમ જ ભગવાનના શ્રીઅંગમાં પોતાની ક્રિયા વડે વિષમપણાનું નિરાકરણ કરેલું છે.”

તે ભગવાનને અહંકાર નથી, તેથી અહંકારથી કરેલું અને ઉચ્ચનીચ કર્મથી કરેલું વિષમપણું પણ તે ભગવાનમાં નથી. પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરીને કાર્ય કરે છે, પણ આ કાર્ય ઉત્તમ છે અને આ કાર્ય ખરાબ છે એમ કાંઈ પણ તેમને નથી.

ભગવાન હીનકર્મ કરે તો તે કર્મ વડે તેમને દોષ કેમ ન થાય? એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે ભગવાન તો નિર્દોષ છે; તેથી તેમને દોષ લાગતો જ નથી. તે ભગવાનનું નિર્દોષપણું કોઈદેશમાં કે કોઈકાળમાં મટતું નથી, એમ બતાવવા સારુ કહે છે કે ક્યારે પણ તેમનામાં વિષમપણું નથી. (૨૧)

ભગવાનમાં વિષમતા નથી, તેથી ભગવાન જ કાળરૂપ છે અને તેનો જ્ઞાનથી ઉપચાર થાય છે. તે ભગવાને મહાભારત વગેરે દરેક કામ કરેલું છે, એમ કહેવાથી ભય થાય છે અને ભય થવાથી ભગવાનની સેવા ન થઈ શકે, એમ બે દોષો દેખાય, તેનું નિરાકરણ કરે છે:

તથાપ્યેકાન્તમક્તેષુ પદ્ય ભૂપાનુકમ્પિતમ્ ।

યન્મેઽસૌસ્ત્યજતઃ સાક્ષાત્કૃણ્ણો દર્શનમાગતઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થઃ—તોપણ હે યુધિષ્ઠિર, એકાંત ભક્તો ઉપર ભગવાન ધ્યાન કરે છે એમ તેમનું દયાળુપણું જુઓ, જે દયાળુપણાથી સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, પ્રાણ છોડતી વખતે મને દર્શન દેવા પધાર્યા છે.

ભાવાર્થઃ—જે કે ભગવાન જ સર્વ કરે છે અને ભગવાનમાં વિષમતા નથી, તોપણ ભક્ત ઉપર કૃપા કરવી એવો એક અસાધારણ ગુણ છે, તેથી તે પ્રભુ ભજન કરવા યોગ્ય છે. અને તેની ભક્તિ કરનારને ભય પણ થતો નથી. એ ધર્મ ભગવાનમાં હમેશાં રહેલો છે. તે ક્યારે પણ ધર્મ દૂર થતો નથી. અને ક્યારે પણ નાશ ન પામે તેવા ફળને, તે ધર્મ આપે છે. મૂળ એમ સંબોધન આપેલું હોવાથી રાજાએને પણ કોઈ વખત એમ થાય છે, તે બતાવ્યું છે. ભગવાનની કૃપા પોતાના ભક્ત ઉપરથી ક્યારે દૂર જતી નથી. એ હકીકત પોતાના દષ્ટાંતથી ભીષ્મચિંતામહ કહે છે કે, મારા જેવો કોઈ પણ અપરાધી નથી, કારણ કે મેં ભગવાનનો તિરસ્કાર કર્યો છે, ભક્તોનો દ્રોહ કર્યો છે, અને ભક્ત અને ભગવાનના દ્રેષ કરનારા કૌરવોનો હું પક્ષકાર થયો છું; તોપણ મેં ક્યારેક ભગવાનનું નામ લીધું હશે એવો ભક્તિનો આભાસ મારામાં જોઈને, મારે પ્રાણ છોડવાનો વખત થયો ત્યારે “ આ ભક્ત છે, પણ તેણે દુષ્ટતા કરેલી હોવાથી મુક્ત થશે નહિ” એમ શંકા કરીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પોતે જ પધાર્યા છે અને પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી મને કૃતાર્થ કર્યો છે. જ્યારે હું એવો અપરાધી છું છતાં મને કૃતાર્થ કર્યો છે, ત્યારે ખીલ ભક્તો કૃતાર્થ થશે એમાં શું કહેવું; એવો અભિપ્રાય છે. (૨૨)

ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી મુક્તિ થાય છે એ વાત દૂર રહી, પણ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયા સિવાય પણ ભગવાનનાં અંગરૂપ માનસિક નામ તથા રૂપ વડે પણ મુક્તિ થાય છે, તે કહે છે:

મત્તયાઽઽવેદ્ય મનો યસ્મિન્વાચા યન્નામ કીર્તયન્ ।

ત્યજન્કલેવરં યોગી મુચ્યતે કામકર્મભિઃ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભગવાનમાં ભક્તિ વડે મનને ધારણ કરી, વાણી વડે જેના નામનું કીર્તન કરીને દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે યોગી કામનાનાં કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહીં ભક્ત વડે મનનો પ્રવેશ કહ્યો છે, તે શાસ્ત્રમાં રહેલા મર્યાદા ભક્તિના અધિકારીઓ માટે છે. બાકી ખરી રીતે તો ગમે તે રીતે ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય એટલે જીવની મુક્તિ થાય છે. પોતાની ઇંદ્રિયોનો વ્યવહાર પણ ભગવાનના નામથી કરતો હોય, એટલે ગીતાજીમાં યત્કરોષિ યદક્ષનાસ્તિ એ શ્લોક વડે અનુનને ભગવાને કહેવું છે અને એકાદશ સ્કંધમાં

કવિ યોગેશ્વરે નિમિરાજાને કહેલું છે, તે પ્રમાણે દરેક ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ભગવાન માટે જ કરતો હોય, અને પ્રથમ યોગાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળો હોય, અને હમણાં ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે તોપણ પહેલાં કહેલાં કાયા, વાણી અને મનથી તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક કર્મ કરતાં થકી પણ પહેલાં કરેલાં કર્મોથી છુટી જાય છે. ભગવાનને માટે કર્મ કરાય એટલે તે કર્મો પોતાના ખરા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થવાથી, સુક્તિના કારણરૂપે થાય છે; એમ પણ અર્થ છે. (૨૩)

એ પ્રમાણે ભજન કરવા યોગ્ય ભગવાનના ગુણ કહીને, ભીષ્મપિતામહ જ્ઞાનસી સૂત્રિની કલ્પના કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, પોતાના પ્રાણ જતી વખતે છેલ્લો શ્વાસ નીકળે ત્યાંસુધી ભગવાનને પાસે રહેવાની પ્રાર્થના કરે છે:

સ દેવદેવો ભગવાન્પ્રતીક્ષતાં

કલેવરં યાવદિદં હિનોમ્યહમ્ ।

પ્રસન્નહાસારુણલોચનોલ્લસ-

ન્મુલામ્બુજો ધ્યાનપથશ્ચતુર્ભુજઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાંસુધી આ મારું શરીર છોડું, ત્યાંસુધી પ્રસન્ન હાસ્ય અને લાલ નેત્રથી શોભાયમાન મુખવાળા, ધ્યાન માર્ગથી જણાતા, ચાર ભુજવાળા, દેવતા દેવ તે શ્રીકૃષ્ણભગવાન રાહ જોઈને અહીં વિરાજે.

ભાવાર્થ:—અમારા ઉપર ભગવાનની કૃપા થવામાં કેવળ અત્યારે કરેલી ભક્તિ જ કારણરૂપ નથી, પરંતુ બીજું પણ કારણ છે. તે કહે છે કે તે પ્રભુ દેવના પણ દેવ છે, એટલે વસુ વગેરે દેવતાઓને હમેશાં પૂજવા યોગ્ય છે. અને ભીષ્મપિતામહ પોતે વસુનો અવતાર છે, તેથી પણ તે કૃપા કરે છે. તેમ તે પ્રભુ પોતાથી જ પૂર્ણ છે અને ભગવાન છે; માટે જ્યાંસુધી મારું શરીર છૂટે નહિ ત્યાંસુધી તે ભગવાન અહીં રહો, પણ વચમાં બીજે કોઈ સ્થળે ન પધારો, અથવા મારું મૃત્યુ ન કરો.

આ શરીરને હું છોડું એમ પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું છે; તેથી શરીર છોડું થયેલું હોવાથી છોડવા યોગ્ય છે એમ સૂચવ્યું છે. હું દેહ છોડું, એમ કહેવાથી શરીર છોડવામાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે.

ગ્રીતાણમાં ભગવાને અર્જુનને કહેલું છે કે “ જો જેવી રીતે મારે શરણે આવે તેને હું તેવી રીતે જ ભળું છું. ” એ વાક્યને અનુસરીને અહીં વિરાજવાની હું પ્રાર્થના કરતો નથી, કારણ કે મેં તો તે પ્રભુની સાથે દુષ્ટતા કરેલી છે અને દ્રેષભાવથી યુદ્ધ કર્યું છે. તેથી તે પ્રમાણે રહેવાથી મારું કાર્ય આમ તેમ નથી; તે માટે કહે છે કે પ્રસન્ન હાસ્યવાળા, અને લાલ નેત્રો વડે જેવું સુખારવિંદ સુશોભિત છે તેવી રીતે ભગવાન વિરાજે. ભગવાનનું હાસ્ય

માચાડપ હોવાથી મોહ કરશે, પણ તેમ ન થવા માટે પ્રસન્ન હાસ્યવાળા ભગવાન બિરાજે એમ કહ્યું છે. મારા પાપને દૂર કરવા માટે આવા લાલ્લ નેત્રથી વિરાજે. નેત્રમાં પ્રસન્નતાનો સંબંધ લઈએ તો મારામાં દરેક ગુણોને ધારણ કરો, એવો અભિપ્રાય પણ થાય છે. પ્રસન્ન હાસ્ય અને લાલ નેત્રથી શોભાયમાન સુખારવિદ કહેવાનો અભિપ્રાય એટલો જ છે કે તેવા સુખકમળ વડે પોતાના પદની પ્રાપ્તિ થાય. આપ ચતુર્ભુજ છો, એમ કહેવાથી ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. એવી રીતે દરેક પુરુષાર્થ આપવા માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરતા ભગવાન મારામાં બીજા વિષયોનો પ્રવેશ ન થાય તે માટે પ્રકટરૂપે વિરાજે. એમ ભીષ્મપિતામહે પ્રાર્થના કરી. (૨૪)

હજી ભીષ્મપિતામહેને શરીર છોડવાને વાર છે, એમ જાણીને પોતાનો સંદેહ દૂર કરવા માટે યુધિષ્ઠિર ભીષ્મપિતામહેને પ્રશ્ન કરે છે, એમ સૂતપૌરાણિક શૈાનકને કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

યુધિષ્ઠિરસ્તદાકર્ણ્ય જ્ઞયાનં શરપજ્ઞરે ।

અવૃચ્છદ્ધિવિધાન્ધર્માન્વીણામનુશૃણ્વતામ્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—ભીષ્મપિતામહેનાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે બાણના પાંજરામાં સૂતેલા ભીષ્મપિતામહેને સાંભળતા ઋષિઓના સમક્ષ વિવિધ પ્રકારના ધર્મો પૂછ્યા.

ભાવાર્થ:—યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મપિતામહેનાં વચન સાંભળીને દરેક હકીકત જાણી છે એટલે “આ બધું ભગવાને જ કર્યું છે, આપણે કંઈ પણ કરનાર નથી” એમ નિશ્ચય પણ કરેલો છે. તેમ જ ગુરુ વગેરેને જે મારવામાં આવ્યા તેનો દોષ નથી એમ સમજીને પણ પાછું શા માટે પૂછ્યું ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે ભીષ્મપિતામહે બાણના પાંજરામાં સૂતેલા છે. તેમનાં વચ્ચેના સાંભળીને યુધિષ્ઠિરના મનમાં વિચાર થયો કે જો ભગવાન જ આ બધું કરે છે તો પછી બીજા તો કેાઈ કરનાર નથી, અને પોતે જો ન કર્યું હોય તો તેનું કળ ભોગવવું ન પડે; ત્યારે ભીષ્મપિતામહે બાણશય્યામાં શા માટે સૂતા, અને જ્યારે પોતે ન કરેલું છતાં પણ તેનું કળ પોતાને ભોગવવું પડે ત્યારે તો કેાને સુખ થાય અને કેાને દુઃખ થાય, એ નિયમનો ભંગ થાય છે, તેમ ભીષ્મપિતામહેને દુઃખ થાય છે, એમ દરેકના સમજવામાં આવે છે, તેમ દરેકને દુઃખ થાય છે તેવો અનુભવ પણ દરેકને છે. ભગવાન દરેક કરનાર છે, એ વાત વેદથી સિદ્ધ છે. તેથી દરેક ઋષિઓને સંદેહ થયો છે. માટે ઋષિઓ પોતાનો સંદેહ દૂર કરવા સાંભળી રહ્યા છે, તેવી રીતે ભીષ્મપિતામહેને પૂછે છે. ધર્મો નાના પ્રકારના છે, તેમાં કેાઈ ધર્મ પ્રબળ છે, અને કેાઈ ધર્મ દુર્બળ છે કે નહિ, એટલે રાજ્યના નોકરોમાં કેાઈ વિશેષ

સત્તાવાળો હોય છે અને કોઈ થોડી સત્તાવાળો હોય છે, તેમ ધર્મમાં કોઈ ભેદ છે કે નહિ, એવા સંદેહથી પૂછે છે. (૨૫)

વેદમાં કહેલા ધર્મો, પુરાણમાં કહેલા ધર્મો, પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારા છે એમ અન્વય (જે હોવાથી જે હોઈ શકે), વ્યતિરેક (જેના અભાવમાં જેનો અભાવ થાય) થી સિદ્ધ કરેલા લૌકિક ધર્મો પણ છે, એમ ત્રણ પ્રકારના ધર્મો છે તે દરેક ધર્મોને, ભીષ્મ ક્રમવાર ત્રણ પ્રલોકોથી કહે છે:

પુરુષસ્વભાવવિહિતાન્યથાવર્ણ યથાશ્રમમ્ ।

વૈરાગ્યરાગોપાધિભ્યામાત્માતોમયલક્ષણાન્ ॥૨૬॥

દાનધર્માન્રાજધર્માન્ મોક્ષધર્માન્ વિભાગશઃ ।

સ્ત્રીધર્માન્ભગવદ્ધર્માન્ સમાસવ્યાસયોગતઃ ॥૨૭॥

ધર્માર્થકામમોક્ષાંશ્ચ સદ્ગોપાયાન્યથા મુને ।

નાનાહ્યાનેતિહાસેષુ વર્ણયામાસ તત્ત્વવિન્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—જેવા વર્ણ અને જેવો આશ્રમ તે પ્રમાણે પુરુષને કહેલા, વૈરાગ્ય અથવા આસક્તિરૂપ ઉપાધિ વડે શાસ્ત્રમાં કહેલા બે પ્રકારના ધર્મો, દાનના ધર્મો, રાજાઓના ધર્મો અને વિભાગવાર મોક્ષના ધર્મો, તેમ જ સ્ત્રીઓના ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મોને સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી ભીષ્મપિતામહે વર્ણવ્યા. તેમ જ ઉપાય સહિત ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનું નિરૂપણ કર્યું. હે મુનિ, બુદ્ધાં બુદ્ધાં આખ્યાનો, ઇતિહાસો ખતાવીને, તત્ત્વને જાણનાર ભીષ્મપિતામહે દરેકનું વર્ણન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—શરીરના અધિકારથી પ્રવર્તેલા છે, વર્માશ્રમરૂપી તથા બાહ્ય ધર્મથી પ્રવર્તેલા છે, અને વૈરાગ્ય વગેરે અંદરના ધર્મોથી ચાલેલા છે; એમ વૈદિક ધર્મો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં પુરુષોના સ્વભાવથી કહેલા ધર્મો, જેમકે ક્ષત્રિયોએ રક્ષાદિક કરવાં, સ્વતંત્ર ધર્મ છે. જ્ઞાન વગેરે વર્ણના ધર્મો છે ને વેદોનું અધ્યયન કરવું વગેરે આશ્રમના ધર્મો છે. વેદના પૂર્વ કાંડમાં (પૂર્વ ભાગમાં) કહેલા ધર્મો વિષયમાં આસક્તિની ઉપાધિવાળા છે અને વેદના ઉત્તર કાંડમાં કહેલા ધર્મો વૈરાગ્યની ઉપાધિવાળા છે. દાનધર્મ વગેરે ગોદાન કે તુલાપુરુષાદિક ધર્મો, પૌરાણિક ધર્મો કહેવાય છે. પોતાનાં ખાનગી મનુષ્યો વગેરેથી પ્રજાની દરેક હકીકત વર્ણવી, વગેરે રાજધર્મો છે. મીન રાખવું, એટા ન કરવી વગેરે મોક્ષના ધર્મો છે. તેમ તે મોક્ષધર્મના બીજા પેટાધર્મો પણ છે. પાતિવ્રત્ય પાળવું વગેરે સ્ત્રીઓના ધર્મ છે. કાર્તિકમ્વત વગેરે કરવાં તે ભગવાનના ધર્મો છે. તે દરેકનું વર્ણન ભીષ્મપિતામહે કર્યું.

પહેલાં સંક્ષેપમાં સમજાવીને પછી વિસ્તાર કરીને સમજાવે તો બુદ્ધિ વધારે સ્થિર થાય છે; તેથી ભીષ્મે સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહેલ છે. આર

પુરુષાર્થોના સાધનરૂપ જે ધર્મો છે, તેનું વર્ણન કર્યું; એટલે પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ, સાધન, અને પ્રકાર ચથાર્થ રીતે વર્ણવ્યા છે. નિઃશંકપણાથી ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને ધર્મો કહ્યા એમ કહેવાથી અને મૂળમાં મુને એવું સંબોધન આપવાથી, મનમાં વિદ્ધ કરે તેવા વિસ્તારથી કહ્યા નથી. આખ્યાન અને ઇતિહાસના દાખલાઓ આપીને વર્ણન કરેલું છે. તેમાં અમુક ઋષિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેમ કહીને શબ્દનું પ્રમાણ આપે તે આખ્યાન કહેવાય છે. અને અમુક ઋષિએ કે રાજાએ આ પ્રમાણે કરેલું છે, એમ કહીને કોઈનું વૃત્તાંત કહે તે ઇતિહાસ કહેવાય છે. અને પુરાણના અર્થવાદથી સિદ્ધ થયેલા હોય તે લૌકિક કહેવાય છે. કોઈ બ્રાંત (ભટકી રહેલા) પુરુષે પોતાના જમથી સિદ્ધ કરેલી વસ્તુને ભીષ્મપિતામહે કહેલી નથી; કારણ કે ભીષ્મ દરેકના ખરા સ્વરૂપને જાણે છે; તેથી તેવી રીતે શંકા વગર કહેવામાં તેમને હરકત નથી, એમ કહેવાથી યુધિષ્ઠિરના સર્વસંદેહો દૂર થઈ ગયા છે એમ કહેલું છે. સગુણ કર્મ વડે બંધ થાય છે અને નિર્ગુણ કર્મ કરવાથી મોક્ષ થાય છે; માટે કર્મો જ ફળને સિદ્ધ કરનારાં છે, એમ લોકમાં દરેકના જાણવામાં આવે તો સારું, એમ સમજીને તેણે વર્ણન કર્યું છે. ભગવાનની ઇચ્છા જેને ઊંચી ગતિ આપવાની હોય છે, તેની પાસે સારું કર્મ કરાવે અને જેને નીચી ગતિ આપવાની ઇચ્છા હોય છે તેની પાસે ખરાબ કર્મ કરાવે છે. એવી રીતે ઇશ્વર જ સર્વ કરે છે અને દુઃખાદિકનો અનુભવ જીવાદિકને થાય છે, એવો અભિપ્રાય ભીષ્મપિતામહના કહેવામાં સિદ્ધ થયો. (૨૬-૨૭-૨૮)

ભીષ્મપિતામહને ઉત્તરાયણ કાળમાં મરવાનું હતું. તેને જ્યાંસુધી વિલંબ હતો ત્યાંસુધી યુધિષ્ઠિર રાજાને ધર્મ સંભળાવ્યા. કાંઈ તે ધર્મ સંભળાવવાથી ભીષ્મને કોઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવાની હતી, એમ નથી; તેથી જ્યારે પોતાને મરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ભીષ્મપિતામહે બધું સમેટી લીધું, એમ જે શ્લોકથી કહે છે:

ધર્મ પ્રવદતસ્તસ્ય સ કાલઃ પ્રત્યુપસ્થિતઃ ।

યો યોગિનદ્વચ્છન્દમૃત્યોર્વાચ્છિતસ્તૂત્તરાયણઃ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થઃ—ધર્મનું પ્રવચન કરતા ભીષ્મપિતામહને, ઇચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ લેનારા યોગીને જે ઉત્તરાયણનો સમય ઇચ્છત છે, તે સમય પ્રાપ્ત થયો.

ભાવાર્થઃ—ઉત્તરાયણ કાળ મૃત્યુ માટે ઉત્તમ છે, તોપણ પ્રથમ દક્ષિણાયન કાળ હતો, તેને હીનપણું હોવાથી તેના દોષનો સંબંધ ભીષ્મપિતામહમાં લાગેલો હશે, તેથી ભીષ્મ નિર્દોષ થયા હશે નહિ, એમ કોઈ સમજે તો તે માટે, તે દોષનો સંબંધ ભીષ્મમાં નથી એમ બતાવવા માટે તે ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા, તેવામાં જ ઉત્તરાયણનો સમય પ્રાપ્ત થયો,

એમ કહ્યું છે. યોગીઓને હમેશાં ઉત્તર ગતિ જ થવી જોઈએ. અને તે ઉત્તર ગતિને માટે સૂર્યમંડળના મધ્યમાં છે, તેથી ઉત્તરાયણ કાળમાં જ સૂર્યમંડળમાં જઈ શકાય છે. ભીષ્મપિતામહે યોગના ધર્મ વડે કાળને પણ વશ કર્યો છે, તેથી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ ગ્રહણ કરનારા થયા છે. તેમને જ્યાંસુધી દક્ષિણાયન હતું ત્યાંસુધી મરવું હતું નહિ, તેથી ઉત્તરાયણ આવે ત્યાંસુધી યુધિષ્ઠિરને ધર્મોપદેશ કરતા રહ્યા હતા, તેવામાં ઉત્તરાયણ કાળ પ્રાપ્ત થયો. (૨૬)

ત્યારે ભીષ્મપિતામહે જે કર્યું તે કહે છે:

તદોપસંહૃત્ય ગિરઃ સહસ્રણી-

વિમુક્તસદ્ગં મન આદિપૂરુષે ।

કૃષ્ણે લસત્પીતપટે ચતુર્ભુજે

પુરઃ સ્થિતેઽમીલિતદગ્ વ્યધારયત્ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે બોલવાનું બંધ કરીને, હજારોની સેનાને દોરનાર ભીષ્મ-પિતામહે સામે રહેલા, સુશોભિત પીતાંબરવાળા, ચતુર્ભુજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને વિષે નેત્રને ખીડ્યા વિના, જેમાંથી સંગ છૂટી ગયો છે તેવા મનને પરોવ્યું.

ભાવાર્થ:—મરણ સમય આવે ત્યારે દરેકને છોડીને ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઈએ; તે મોન રાખવાથી, મનની ચંચલતાને દૂર કરવાથી, અને દરેક ક્રિયાઓથી રહિત થવાથી ભગવાનનું ચિંતન થાય છે. ત્યાં શરીરની ક્રિયાનો અભાવ તો પ્રથમથી જ સિદ્ધ થયો હતો. અને વાણીનો નિયમ કર્યો તે કહે છે, કે ભીષ્મપિતામહે સહસ્રણી: હતા, એટલે હજાર યોદ્ધાઓને યુદ્ધ અથવા વચન વડે સ્વાધીન કરે તેવા હતા. એ એમના સ્વધર્મનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે. હવે મનનો વિનિયોગ બતાવે છે કે જાણે અંદર અને બહારના સંગનો બિલકુલ ત્યાગ કર્યો છે, એવા મનને આદિપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં ધારણ કરેલું છે; એમ કહેવાથી માનસિક પ્રતિભામાં મનને ધારણ કરેલું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેનું નિરાકરણ કરવા માટે અદૌકિક પ્રકાર કહે છે: સામે બિરાજનાર શ્રીકૃષ્ણમાં મન ધારણ કરેલું છે. “કોઇ વીરપુરુષ અંતર-દષ્ટિવાળો થઈને પરમાત્માને જુએ છે,” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે; તેથી નેત્રને અંદર લાવીને, પાછી દષ્ટિથી યોગીઓ પરમાત્માનું દર્શન કરે છે અને ભીષ્મપિતામહે તો તેનાથી વિપરીત કરેલું છે; એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બહાર વિરાજે છે; તેથી મન અને નેત્ર ઇન્દ્રિયને બહાર લાવીને ભગવાનનું દર્શન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બહાર વિરાજે છે. તેનું સ્વરૂપ જણાવવા માટે વસ્ત્ર વગેરે પરિકર તથા ભગવાનનો આકાર કહે છે, કે પીતાંબર સુશોભિત છે, અને ચાર ભુજવાળું સ્વરૂપ છે, એટલે તપાવેલા સોના જેવું પીતાંબરનું રૂપ છે, એમ કહેવાથી દેવકીજીની પ્રાર્થના વડે જે પ્રાકૃતરૂપ કર્યું છે તે છોડીને

પોતાના સહજ રૂપથી દર્શન આપેલું છે, એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સામે વિરાજેલા છે, તેથી તેમાં મન ધારણ કરવા માટે કલ્પના કરવાથી કલેશ ન થાય તે માટે દષ્ટિ વીંચેલી નથી, એમ કહેવાથી નિમેષ વગેરે નહિ થતાં ખુલ્લાં નેત્રથી દર્શન કરે છે; એટલે ભગવાનનાં દર્શન કરવામાં નિમેષ વગેરેનું વ્યવધાન નથી. (૩૦)

વિશુદ્ધયા ધારણયા હતાશુભ-

સ્તદીક્ષયૈવાશુ ગતાયુધવ્યથઃ ।

નિવૃત્તસર્વેન્દ્રિયવૃત્તિવિભ્રમ-

સ્તુષ્ટાવ જન્યં વિસૃજઞ્જનાર્દનમ્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થઃ—વિશુદ્ધ ધારણાથી જેનાં પાપ નષ્ટ થયેલાં છે, ભગવાનની કૃપા વડે આયુધોનો શ્રમ જતો રહ્યો છે, દરેક ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિના વિલાસો જેના નિવૃત્ત થયા છે, એવા ભીષ્મપિતામહ દેહને છાડતી વખતે અવિધાને દૂર કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—નેત્રમાં હમેશાં થતો નિમેષ (નેત્રો બંધ કરવાં અને ખોલવાં) અટકી જાય તેવી રીતે જોયા કરવું તેને મનની ધારણા કહેવાય છે અને તે ધારણા દરેક અવયવોમાં રહેલી હોય છે. અને એટલા માટે જ તે ધારણા વિશુદ્ધ કહેવાય છે. તેવી ધારણા પહેલાં ભીષ્મપિતામહનાં પાપ નિવૃત્ત થયાં ન હતાં, તે શુદ્ધ ધારણા કર્યા પછી ક્ષય પામ્યાં. જે પાપવડે તેમણે ભગવાનનો અપરાધ કર્યો હતો, તે અપરાધથી થયેલાં પાપ અને પોતે કરેલાં પાપને ભણવા છતાં પણ તેનું નિવારણ કર્યું નહિ; તે પાપોને દૂર કરવા બેપરવાઈ કરવાથી થયેલાં પાપ પણ ભીષ્મપિતામહનાં હતાં, તે દરેક પાપો તેના શુદ્ધ સેવકભાવ થવાથી નિવૃત્ત થયાં. ભગવાનમાં શુદ્ધ ભાવ થવાથી કૃપા વડે ભગવાને પણ તેમની વેદનાને દૂર કરી. તે કહે છે: તે ભગવાનની કૃપાદષ્ટિ વડે જ શુદ્ધમાં લાગેલાં આયુધોનો શ્રમ જલદી દૂર થયો છે, એટલે ભગવાનની દષ્ટિ દોષને નિવૃત્ત કરવાની હોવાથી તે દષ્ટિવડે જ ભીષ્મને આયુધોનું દુઃખ, શાંતપણું તેમ જ દરેક ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિઓની પણ નિવૃત્તિ થઈ; તેથી અંદર તથા બહારના દોષો પણ રહ્યા નથી, એમ કહ્યું છે. ઉત્પન્ન થયેલો જે પ્રાકૃત શરીરનો સમૂહ છે તેને છોડવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યારે જનાર્દન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. અહીં ભગવાનનું નામ જનાર્દન કહેલ છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે અવિધાને દૂર કરનાર હોવાથી પોતાની અવિધા જ્યાંસુધી દૂર થઈ ન હોય ત્યાંસુધી પોતાનું કાર્ય નિવૃત્ત થઈ શકે નહિ, માટે અવિધાને નિવૃત્ત કરનારની સ્તુતિ કરે છે. (૩૧)

મર્યાદા માર્ગને અનુસારે અંતસમયે ભગવાનમાં જે કરવું જોઈએ તેનું અહીં નિરૂપણ થાય છે. તેમાં પ્રથમ દરેક વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરી દેવી. તે પછી ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી. તે પછી આત્માનું સમર્પણ કર્યું છે. એમ ભીષ્મપિતામહની સ્તુતિમાં ત્રણ બાબત છે. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી સર્વસમર્પણ અને છેલ્લા શ્લોકથી આત્મસમર્પણ કર્યું છે અને મધ્યના નવ શ્લોકમાં માહાત્મ્યભક્તિની વાત છે:

મીષ્મ ઉવાચ ।

इति मतिरूपकलिप्ता वितृष्णा

भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि ।

स्वसुखमुपगते क्वचिद्विदुर्तु

प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભૂમા ભગવાનથી પર, પોતાના સુખમાં રહેલા, અને ક્યારેક કોઈ સ્થાનમાં વિહાર કરવા માટે પોતાના સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયેલા ભગવાનમાં મારા છેલ્લા શ્વાસ સુધી તૃષ્ણા વગરની દરેક બુદ્ધિ અર્પણ કરેલી છે, જે ભગવાનથી જગતનો પ્રવાહ ચાલે છે.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં 'इति' શબ્દ લખેલો છે, તે સમાપ્તિ કરનાર છે. અને જીવો પરમેશ્વરથી જુદા પડ્યા પછી અનંત કોટિ જન્મો વડે જે જે કરેલું છે અને જે છે તેનો વિચાર કરીએ તો તેટલા વિષયમાં લાગેલી અમારી બુદ્ધિ એમ માને છે કે આ મારું છે અને મેં કર્યું છે; પરંતુ દરેક પદાર્થો તો ભગવાનના સંબંધવાળા છે; માટે જે ભગવાનના છે તેનું અર્પણ શું કરું; તે માટે મારો બુદ્ધિ જ અર્પણ કરવા યોગ્ય છે. એમ વિચારીને કહે છે કે છેલ્લા શ્વાસ સુધી જેવા પ્રકારની બુદ્ધિ અમોએ તૈયાર કરી છે, તેવી બુદ્ધિને હું ભગવાનમાં અર્પણ કરું છું. તેમાં કોઈ જાતના ક્ષણનો ઇચ્છા કરવાની શંકા થાય તે માટે કહે છે કે બુદ્ધિમાં કાંઈ તૃષ્ણા નથી. જો કે એવી રીતે બુદ્ધિને અર્પણ કરવામાં શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ કરેલું કોઈ પણ જાતનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તોપણ હું આ પદાર્થ ભગવાનને અર્પણ કરું છું અને આવું ક્ષણ મને થશે, એવી તૃષ્ણા પોતાની મેળે જ જીવને થાય છે, તે માટે તે તૃષ્ણાની જ મનાઈ કરે છે. તેવી બુદ્ધિ કોનામાં અર્પણ કરવી છે એમ બતાવવા માટે કહે છે કે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠપણાથી પ્રકટ થયેલા અને છ પ્રકારના ઐશ્વર્ય-વાળા પરબ્રહ્મમાં તે બુદ્ધિને હું અર્પણ કરું છું. ચતુર્વંશમાં પ્રકટ થયેલા પ્રભુનું સ્વરૂપ કેલું છે, એમ કોઈને જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે કહે છે કે વેદમાં કહેલા ભૂમાભગવાન પણ તે પ્રભુમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે; અર્થાત્ અક્ષર બ્રહ્મથી તે પ્રભુ પર છે. પુરુષોત્તમ ભગવાન પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ કેમ થયા છે,

એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાન પરમાનંદને પ્રાપ્ત થયા છે, તેથી કેાઇ સ્થાનમાં “લોકની માફક લીલા કરવી એ પણ મોક્ષ છે,” એમ વ્યાસસૂત્રમાં કહ્યું છે, માટે વિહાર કરવા માટે, પોતાના સ્વરૂપભાવરૂપ પ્રકૃતિ, જે સાંખ્યાદિકના ન્યાયથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પ્રકૃતિને પોતે પિતા થઇને પામેલા છે. લેણી તે પુરુષોત્તમ હોવા છતાં પણ શ્રેષ્ઠ થયા છે. વિહાર કરવા માટે પ્રકૃતિને શા માટે પ્રાપ્ત થયા ? ત્યાં કહે છે: ભગવાનને માયાનો સંબંધ થવાથી જેમ બીજામાંથી અંકુરો નીકળે છે તે પ્રમાણે તેમાંથી જગતનો પ્રવાહ નીકળે છે. તે સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિ ભગવાનથી જુદી નથી, તોપણ તે શક્તિરૂપ છે તેમ વર્ણન કરેલું છે; તેથી તે પ્રકૃતિનું રૂપ ભિન્ન અને અભિન્ન એમ બે પ્રકારનું છે. જે કે તેની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી તોપણ તેના સંયોગથી, જેમ જલ અને વાયુના સંયોગથી પરપોટા થાય છે, તેમ જગતનો પ્રવાહ થાય છે, એટલે ન ઘટત ઝડપ: એ શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યા પ્રમાણે ભગવાન અને પ્રકૃતિ એ બન્નેના સંબંધથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જેમ સૃષ્ટિ કરવા માટે જલ અને પરપોટાની માફક પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવાં બે સ્વરૂપથી જગત ઉત્પન્ન કરો છો, તેમ અમારી મુક્તિ માટે એવી રીતે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ થઇને પ્રકટ થયા છો. (૩૨)

હવે ભગવાનમાં પ્રીતિ થવાની પ્રાર્થના કરે છે:

ત્રિભુવનકમલં તમાલવર્ણં

રવિકરગૌરવરામ્બરં દધાને ।

વપુરલકકુલાવૃત્તાનનાબ્જં

વિજયસત્ત્વે રતિરસ્તુ મેડનવચ્ચા ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—ત્રણ લોકમાં સુંદર, તમાલના જેવા શ્યામવર્ણવાળું, સૂર્યનાં કિરણો જેવાં ગૌર અને ઉત્તમ જેનાં વસ્ત્ર છે એવું, અને કેશના ગુચ્છઓથી જેનું મુખકમળ વીંટાયેલું છે એવા શ્રીઅંગને ધારણ કરનારા, અર્જુનના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં મારી દાષ વગરની પ્રીતિ થાઓ.

ભાવાર્થ:—જીવ અને પરમાત્માના અભેદસંબંધથી ક્યારેક અંતર્યામીના સ્વરૂપમાં પ્રીતિ થવાની પ્રાર્થના કરતા હશે ! એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે કે શરીરને ધારણ કરનારા પ્રભુમાં મારી પ્રીતિ થાઓ. જ્યાં પ્રાકૃત પુરુષોને પણ આ ભગવાન શરીરવાળા છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે, તેવા ભગવાનમાં મારી પ્રીતિ થાઓ. શાસ્ત્રના પ્રમાણના બળની પરવા ન કરીને, કેવળ પ્રમેયના બળથી જ જે કાર્ય મારું થાય તે જ થાઓ; એમ બતાવવા માટે કેવળ પ્રતીતિથી જે માન્યું છે તેનો જ અનુવાદ કરે છે.

શરીરને ધારણ કરનાર પ્રભુમાં મારી પ્રીતિ થાઓ. તેથી તે પ્રભુના સ્વરૂપની સુંદરતાને લીધે તેમાં પ્રવેશ કરો, એમ બતાવવા માટે સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે કે ત્રણે લોકમાં સર્વથી સુંદર તે પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે. તે લોકના વડે જ સુંદર છે, કાંઈ શાસ્ત્રના સંસ્કાર વડે પ્રીતિથી સુંદર નથી. જે શાસ્ત્રના સંસ્કાર વડે સુંદર હોય તો બુદ્ધિથી તે સારું લાગે, પણ બીજી ઇંદ્રિયોથી તે સારું લાગે નહિ; તેથી તેનું કૃણ થોડું થાય. અને લોકદૃષ્ટિથી જે સારું લાગતું હોય, તેની સુંદરતા તો વસ્તુશક્તિથી જ હોય છે; તેથી તેમાં વિશેષ આનંદ આવે છે.

જેનો તમાલના જેવો રંગ છે. તે રંગ સહેજ હમેશાં એક પ્રકારનો જ હોય છે, જેનાથી બીજો વિશેષ નથી. દરેક વૃક્ષોમાં તમાલનું વૃક્ષ નીલ-રંગનું હોય છે. તમાલના જેવો નીલરંગ હોવાથી એવો અભિપ્રાય છે કે જેમ વૃક્ષ બીજાનું હિત કરે છે તેમ આ સ્વરૂપ પણ હમેશાં બીજાનું હિત કરવા માટે જ છે.

વળી સૂર્યનાં કિરણો જેવું ઉત્તમ ગૌર વસ્ત્ર ભગવાનને છે, એટલે દરેકને સુક્તિ આપવા સારું જ ભગવાન પ્રકટ થયા છે. તેથી તેમાં દોષ હશે ! એવી શંકાની નિવૃત્તિ કરે છે કે સૂર્યનાં કિરણો જેવું તે વસ્ત્ર છે. એટલે સૂર્યનાં કિરણો ઘટ પટ વગેરે પદાર્થો ઉપર પડે ત્યારે તો તેનો પ્રકાશ કરે છે, પણ તેને ઢાંકી દેતાં નથી, તેમ પીતાંબર પણ પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે, પણ તેનું આચ્છાદન (ઢાંકી દેવું) કરતું નથી. તેમ સૂર્ય વેદરૂપ છે. તે કિરણોદ્વારા જેમ પ્રકાશ કરે છે, તેમ પીતાંબર પણ વેદરૂપ છે, એમ ‘વાસિષ્ઠસ્તોત્રમયં પીતં એમ દ્વાદશસ્કંધમાં કહેલું છે (!), તેથી વેદાત્મક પીતાંબર, તેના અર્થરૂપ, પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગૌર એટલે થોડો લાલ અને થોડો પીળો પીતાંબરનો રંગ છે. નીલરંગની સાથે જ્યારે બીજો રંગ આવે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ વધારે થાય છે. તે માટે વેદોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી કે અમે આપને વીંટાઈને રહીએ. તે પ્રાર્થના ભગવાને સ્વીકારી છે; તેથી વેદ પીતાંબર થઈને ભગવાનને વીંટાઈને રહે છે. તેથી મૂળમાં “વેદ” એવું વિશેષણ વસ્ત્રને આપેલું છે, કારણ કે તે વરદાનરૂપ થયેલ છે. તે પીતાંબર પ્રભુને વીંટીને રહેલ છે, એમ કહેવાથી જેમ ભગવાન વ્યાપક છે, તેમ વેદ પણ વ્યાપક છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. અને ભગવાન જેવી રીતે અપ્રાકૃત છે તેમ વેદ પણ અપ્રાકૃત છે.

અથવા સૂર્યનાં કિરણો વડે, ગૌર આકાશની માફક શરીર છે; અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ આકાશ શરીર છે, એમ સિદ્ધ કરેલું છે. તોપણ ત્રણે ભુવનમાં સુંદર અને તમાલના જેવો રંગ, એમ બે વિશેષણો, ભગવાનના સ્વરૂપમાં

આપેલાં છે, તેનો અર્થ પણ તેમાં લાગે છે; કેમકે ત્રણે ભુવનને અવકાશ આપનાર આકાશ છે; તેથી તે સર્વને સુઠર લાગે છે. અને તમાલ વૃક્ષ જેવો સ્થામરંગ પ્રતીતિથી જ દેખાય છે. રેશમના જેવા કેશના સમૂહ વડે તે ભગવાનનું સુખકમળ છવાઈ રહેલું છે. અથવા? અત્યંત આનંદમાં સમૂહ વડે ચોતરફથી વીંટળાયેલા કરચરણાદિક રૂપ વડે ચોતરફ સદ્રૂપવાળાં સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, લક્ષ્મી, વીજળી અને મેઘ વગેરે રહેલાં છે, તે મેઘાદિક રૂપવાળા શરીરને ભગવાન ધારણ કરે છે; એટલે આનંદરૂપ અવયવવાળા, આકાશશરીર (બ્રહ્મમાં સૂર્ય અને ચંદ્રાદિક નેત્ર અને દાંત વગેરે ભાવને પ્રાપ્ત થયા છે, એવો અભિપ્રાય ત્યાં છે. મૂળમાં શરીરવાચક વપુસ્ શબ્દ લખેલો છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે દરેકને અમૃત આપનાર પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. અથવા અલ કહેતાં અત્યંત છે, ક એટલે સુખ જેને, એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનાં કુલથી ભગવાનનું સુખ વીંટાયેલ છે.

અથવા તેજ પૃથ્વીરૂપ શરીરને ધારણ કરનાર છે. તેનાથી અગ્નિ અને બ્રહ્મણરૂપ ભગવાનનું સુખ વીંટાયેલું છે; એટલે બ્રહ્મને બાણનારા કેશરૂપે થયા છે અને અગ્નિ તથા બ્રહ્મણરૂપ આપનું મૂળ છે, તેને વીંટીને કેશરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ રહેલા છે. કમળને ફરતી જેમ પાંખડીઓ હોય છે તેમ કમળને સ્થાને સુખારવિંદ છે, અને કેશરૂપે સનકાદિક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ મુક્તિ પામેલા છે, તે પાંખડીને ઠેકાણે છે. તેથી પાંખડીની સાથે કમળ ખીલેલું હોય છે, ત્યારે તે શોભે છે; તેમ ભગવાનનું સુખારવિંદ શોભી રહ્યું છે. મૂળમાં અજ્ઞ પદ છે, તેથી સૂર્ય અને ચંદ્રમા પણ જળમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે સૂર્ય ચંદ્ર સહિત છે એમ જણાવે છે. એવા શરીરને ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે, તેપણ તે ભક્ત ઉપર રનેહ કરનાર છે, એમ કહેવા માટે વિશેષ જય પામનારા અર્જુનના ભગવાન સખા છે, એટલે સખ્ય સુધીની ભક્તિ પ્રભુએ અર્જુનને આપી છે.

અથવા અંતઃકરણ વગેરેને જીતે છે તેનો જય થાય છે. તેવા પુરુષો જેના સખા છે, એવા શ્રીકૃષ્ણમાં મારી અદૌકિક પ્રીતિ થાઓ. અદૌકિક પ્રીતિ દરેકને થતી નથી અને તે દરેકથી ઉત્તમ છે. અંતઃકરણાદિને જીતે ત્યારે જ ભગવાનમાં નિષ્ઠા થાય છે; તેથી જ્યારે અર્જુન સામે ભીષ્મ-

૧. મૂળમાં અલક્ષ્મ્યાજ્ઞાનનાજ્ઞમ્ એવું વિશેષણ ભગવાનના શ્રીઅંગનું છે. તેનો અર્થ એમ થાય છે કે અલ એટલે અત્યંત અનેક કુલ એટલે આનંદ સમૂહ વડે ચોતરફથી કરચરણાદિકથી રહેલ છે. અને જ્ઞાન એટલે જેનો નિષેધ નથી; અર્થાત્ સદૃશ જ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, લક્ષ્મી, નક્ષત્ર, વિદ્યુત અને મેઘાદિક જેનું રૂપ છે, એટલે આકાશ શરીરવાળું બ્રહ્મ જેના આનંદરૂપ અવયવ છે. તેમાં સૂર્યાદિક નેત્ર વગેરેના ભાવને પામ્યા છે,

પિતામહ યુદ્ધ કરતા હતા ત્યારે તેણે અંતઃકરણને જીતેલું ન હોવાથી ભગવાનની સાથે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંક્યાં હતાં. તેનું વર્ણન હવે પછીના શ્લોકમાં કરેલું છે. તેમાં અને અહીં ઉત્તમ ગતિ ભગવાનમાં માનેલી છે, તેમાં વિરોધ નથી; કારણ કે પહેલાં અંતઃકરણ જીતેલું કહેવાથી ભગવાનમાં એકનિષ્ઠા ન હતી; તેથી ભીષ્મે ભગવાનને બાણ માર્યા હતાં; અને હાલ તેણે અંતઃકરણને જીતેલું છે, તેથી ભગવાનમાં એકનિષ્ઠા થઈ છે; તેથી ભીષ્મે પ્રીતિની પ્રાર્થના કરી છે. (૩૩)

એવી રીતે સત્ત્વગુણથી મિશ્રિત સત્ત્વગુણની અવસ્થાનું નિરૂપણ કર્યું અને હવે પછી રજોગુણથી યુક્ત રજોગુણની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:

યુધિ તુરગરજોવિધૂમ્રવિષ્વક
કચલુલિતશ્રમવાર્યલઙ્કૃતાસ્યે ।

મમ નિશિતશરૈર્વિભિચમાન-

ત્વચિ વિલસત્કવચ્ચેઽસ્તુ કૃષ્ણ આત્મા ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે યોદ્ધાઓની ચામડી વીંધાયેલી છે એવા યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓની રજ વડે વિશેષ ધૂસરા કેશ થઈ જવાથી શ્રમ વડે પસીનાના બિંદુઓથી જેનું સુખકમળ શોભાયુક્ત થયું છે, તેવા અને સુશોભિત બખ્તરને ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુમાં મારો આત્મા રહો.

ભાવાર્થ:—ભીષ્મપિતામહ દરેક અવસ્થામાં પ્રભુપ્રીતિની પ્રાર્થના કરે છે. યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓની ખરીઓના અગ્ર ભાગ લાગવાથી જમીનમાંથી રજ જીડેલી છે, તેથી રજથી ભગવાનના કેશ ધૂસરા થઈ ગયા છે, અને ચોતરફના કેશોથી લૂવાઈને પસીનાનાં બિંદુઓ થયાં છે, તેથી ભગવાનનું સુખકમળ સુશોભિત લાગે છે. નીલ રંગના સુખકમળમાં સુક્રતાફળના જેવાં પસીનાનાં બિંદુઓ શોભાને વધારી રહ્યાં છે, તે ભગવાને અર્જુનદ્વારા ધારવાળાં તેજ બાણથી મારી ચામડી વીંધી નાખી છે, અથવા મારા વીંધેલા બાણ વડે યોદ્ધાઓની ચામડીઓ વીંધાઈ ગયેલી છે. એવા યુદ્ધમાં રજ વડે ધૂસરા થઈ ગયેલા અને કેશથી છવાઈ રહેલા સુખકમળમાં શ્રમનાં બિંદુ શોભી રહ્યાં છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુમાં મારો આત્મા રહો. રાજસ-રાજસ અવસ્થાની એ શોભા છે. અથવા યુદ્ધ માટે ઇંદ્રિયોની સાથે વેદ અથવા સૂર્યાદિકના કામથી કેશ ધૂસર બન્યા છે. અથવા કેવળ રજોગુણથી કેશ ધૂસર થયા છે, એટલે સકામ છે. તે સકામ થાય છે તે કાળને વશ થઈને થાય છે, અથવા વેદને વશ થઈને થાય છે; તેથી કાળ વગેરેથી જેનો પરિચ્છેદ (દુકડો) થાય છે તેવા અગ્નિ વગેરે સકામ સમજવાના છે.

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના પ્રથમકાંડના તૃતીય પ્રપાઠકના છઠ્ઠા અનુવાકમાં વાજ-
પેય યજ્ઞના પ્રકરણમાં શ્રુતિ છે કે “અગ્નિ ઘોડો છે, વાયુ સમિધ છે, સૂર્ય ઘોડો છે,
એ દેવતાઓ વડે દેવતાના રથને તૈયાર કરે છે” એમ લખ્યું છે. ત્યાં અગ્નિ
અને સૂર્યને ઘોડાપણું કહ્યું છે, માટે મહાદેવજીએ ત્રિપુરાસુરના નગરોનો નાશ
કર્યો ત્યારે તે પ્રસંગમાં તેવું લખ્યું છે:

તે સકામ પુરુષો ચોતરફથી બ્રહ્મને જાણનારા છે, અને સૂર્યાદિમાર્ગથી
જનારા હોવાથી ભિન્ન છે. એટલે સકામ જુદા છે, અને તેવા બ્રાહ્મને જાણનારા
પણ જુદા છે. એવો અર્થ કરાય ત્યારે ત્યાં મૂળમાં ચક્રારને સમુચ્ચય^૧
અર્થવાળો લેવો જોઈએ.

તેથી એકતાને પ્રાપ્ત થયેલાં શ્રમવારિથી ભગવાનનું મુખ સુશોભિત છે,
એટલે જેના મુખમાં ગંગાજળથી બ્રહ્માજી, શિવજી વગેરે પવિત્ર થયેલા
છે; અથવા ચોતરફથી સદૃષ્ય શ્રીકૃષ્ણ જ છે, તેથી ભગવાનનું અત્યંત સામર્થ્ય
અને કાળપણું બતાવેલું છે.

વ્યાસસૂત્રના કંપનાધિકરણના વિષયવાક્યની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જે
આ સર્વ જગત છે તે અમૃતરૂપ થાય છે;” તેથી પ્રાણરૂપે સર્વને જીવન
આપનાર પણ ભગવાન છે, અને કાળરૂપે સર્વને લય આપનાર પણ ભગવાન
છે; એમ મોટું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. મમતારૂપ અહંકાર વડે રાત્રિરૂપ અજ્ઞાનને
પ્રાપ્ત થયેલ જે બીજનો લેદ છે તેને કરનારાઓ પાખંડી પુરુષો છે, તે
પાખંડીઓથી ત્વચારૂપ વેદ લેદી નંખાયેલો છે. એવા વેદાત્મક શ્રીકૃષ્ણ
પ્રભુમાં મારો આત્મા રહો.

પાખંડ મતની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યારે અથવા કલિયુગમાં ભગવાન પ્રકટ
થાય ત્યારે વેદને દૂષિત કરેલા હોય છે; તેથી તે વિશેષજી આપ્યું છે. તેવા
સમયમાં પણ ભગવાનને તેનો દોષ નથી, એમ બતાવવા માટે કારણ કહે છે
છે કે વિશેષે કરીને ધર્માદિરૂપ કવચ શોભી રહેલું છે. એવા કવચવાળા
ભગવાનમાં મારો આત્મા અથવા અંતઃકરણ રહ્યો. ભક્તિ અંતઃકરણથી અથવા
આત્માથી સાધી શકાય છે, તેથી તે આત્મા અને અંતઃકરણ બન્ને ભગવાનમાં
હોય તો ભક્તિ થાય છે; તેથી મૂળમાં આત્મજ્ઞ શબ્દ કહેલો છે. આત્મજ્ઞ
શબ્દ ભક્તિ અને અંતઃકરણનો વાચક છે; માટે આની પહેલાના શ્લોકમાં
ભગવાનમાં દોષ વગરની પ્રીતિ થવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. (૩૪)

૧. ચક્રારનો પ્રયોગ વાક્યના વિસ્તારમાં, પ્રસંગમાં, પાદપૂર્તિમાં, અન્યોત્થ અર્થમાં,
સમાહારમાં, મર્યાદા બતાવવામાં આવે છે, એમ એકાક્ષરી કાશમાં છે; તેથી આ શ્લોકમાં
તુરગરજોવિધૂન્નવિશ્વકચલુલિતશ્રમવાર્યલક્ષ્મતાસ્ય એટલું શ્રીકૃષ્ણનું વિશેષણ છે. તેનો અર્થ એમ
થાય છે કે સૂર્યાદિક માર્ગે જનારા બ્રહ્મને જાણનારા, અથવા સકામ કાર્ય કરનારા પુરુષો
વેદના રંગેયુક્ત વડે વ્યાપ્ત છે...એમ અર્થ કર્યો છે. ત્યાં વિશ્વક શબ્દ અને ચ શબ્દને જુદા
જુદા માનેલા છે.

હવે તમોશુભની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:

સપદિ સલિવલ્લો નિશમ્ય મધ્યે

નિજપરયોર્બલયો રથં નિવેશ્ય ।

સ્થિતવાતિ પરસૈનિકાયુરક્ષણા

હૃતવાતિ પાર્થસલ્વે મતિર્મમાસ્તુ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુનનું વચન સાંભળીને તરત જ પોતાના અને પરના સૈન્યના મધ્યમાં રથને લઈને ઊભેલા અને દૃષ્ટિ વડે પારકા સૈન્યના યોદ્ધાઓના આયુષને હરનારા, એવા અર્જુનના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુમાં મારી પ્રીતિ રહેા.

ભાવાર્થ:—અર્જુને ભગવાનને કહ્યું કે “ હે અર્યુત, બન્ને સૈન્યના મધ્યમાં મારા રથને ઊભો રાખો. ” એ વચન સાંભળીને તરત જ પોતાની અને પરની સેનાના મધ્યમાં રથને લઈ જઈને પોતે ઊભા રહ્યા. તે વખતે પોતાની કાળરૂપ દૃષ્ટિ વડે પારકી સેનાના યોદ્ધાઓનાં આયુષ હરી લીધાં. તેમાં પાંડવો માટે કૌરવોની સેનાનો ઘાત કરાવ્યો, તે તમોશુભનું કાર્ય છે, તેથી આ શ્લોક તમોશુભની અવસ્થાનો છે, એમ ઉત્થાનિકામાં કહ્યું છે. કુંતીજી પોતાનાં ક્રૂધ થાય છે, તોપણ પરમભક્ત છે. તેમના પુત્ર અર્જુનના શ્રીકૃષ્ણ મિત્ર છે, એમ કહ્યું છે, તેથી ભગવાન ભક્તવત્સલ છે. તેવા પ્રભુમાં મારી રતિ થાઓ. (૩૫)

વ્યવહિતવૃત્તનામુલ્લંચિરિરીક્ષ્ય

સ્વજનવધાક્ષિમુલ્લંચિરિરીક્ષ્ય દોષદૃષ્ટયા ।

કુમતિમહરદાત્મવિચયા ય-

શ્રરણરતિઃ પરમસ્ય તસ્ય મેઽસ્તુ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—દૂર રહેલી બન્ને સેનાઓના અગ્ર ભાગ જોઈને ત્યાં રહેલા પોતાના સંબંધીઓને મારવા એ હાપરૂપ છે, એમ જાણી તે યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલા અર્જુનની કુમતિને આત્મવિધા વડે જોણે નિવૃત્ત કરી છે, તે શ્રેષ્ઠ ભગવાનના ચરણકમળમાં મારી પ્રીતિ થાઓ.

ભાવાર્થ:—વ્યવહિત એટલે દૂર દૂર રહેતી બન્ને સેનાઓ છે, અથવા વિશેષ કરીને જેમાંથી હિત જતું રહ્યું છે, એવી બન્ને સેનાઓ હતી, એવો અર્થ કરવાનો હોય ત્યારે અર્થ શબ્દનો અર્થ નિષેધમાં કરવાનો હોય છે. એટલે તે સેનાઓ પરસ્પર અહિતરૂપે હતી એમ અર્થ થાય છે. એટલે વિશેષ કરીને હિતકારક હતી તોપણ તે અહિત જેવી જ હતી. તે બન્ને સેનાના અગ્રભાગમાં અર્જુને નજર કરી તો ત્યાં તમામ બાંધવો જ ઊભા હતા. તેઓને માર્યા સિવાય સાધારણ મનુષ્યને પણ ન મારી શકાય; તેથી તે સ્વજનને

મારવા નહિ એવા વિચારથી અર્જુન નિવૃત્ત થયા; કારણકે પારકી હિંસા કરવી તે દોષ છે. ખરી રીતે વિચારતાં માથામાં વાળનો ભાર થાય ત્યારે તેને દૂર કરવા માટે નાપિત (વાણ્ઠ-હજમ) ક્ષૌર (હજમત) કરે છે, તેમ અહીં પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનો હતો, ત્યાં પૃથ્વીને ભાર કરનારા ક્ષત્રિયો વાળરૂપ હતા, અને અર્જુન નાપિતરૂપ હતા. તેથી તેને મારવામાં હરકત ન હતી; તે માટે ભગવાને પોતાની વિદ્યાનો બોધ અર્જુનને કર્યો. ત્યાં બતાવ્યું છે કે એ મારું જ કામ છે; કેમકે જગત્ મારાથી પ્રકટ થાય છે અને હું જ દરેકનો પ્રલય કરું છું.

“જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝલાનિ થાય છે અને અધર્મ ઊભો થાય છે ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સર્જવું છું,” “જેમ મનુષ્યો જૂનાં વસ્ત્રોને છોડીને નવાં વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે તેમ જીવ જૂના દેહનો ત્યાગ કરી નવા દેહને ધારણ કરે છે,” વગેરે વાક્યો આત્મવિદ્યામાં ઉદાહરણરૂપે આપ્યાં છે. અને તેઓને મારવા એ મારું જ કામ છે; કારણ કે તેઓમાં કેવળ જડ અંશને દૂર કરીને સુક્ષ્મ આપવાની છે; તેથી યુદ્ધમાં તેને મારવા એ દોષ નથી, એવો અર્જુનને બોધ કરવાથી ભગવાન શુરુ થયા છે. તેથી શુરુના ચરણમાં પ્રીતિ થવાની પ્રાર્થના ભીષ્મપિતામહ કરે છે; કેમકે જે ઉપદેશક હોય તે શુરુ હોય છે. વળી ભગવાને અર્જુનને આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો, જેથી શુરુ થયા છે.

શુરુના ચરણમાં પ્રીતિ રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે શુરુથી પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. એમ બતાવવા માટે પરમ શબ્દ મૂકેલો છે. પરમ શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ભગવાન જેનાથી બાળી શકાય છે. તેવા પરમ ભગવાનમાં પ્રીતિની પ્રાર્થના કરે છે.

ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “મારાથી પર બીજું કંઈ નથી. દરેકને સ્મરણ થાય, જ્ઞાન થાય, અને જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય, એ બધું મારાથી થાય છે.” તેથી ભગવાન ઉપદેશક થયા છે. ત્યારે પરમાત્મા તેનાથી બુદ્ધા છે એમ ન સમજવું, કારણ કે પ્રભુ પોતે ઉપદેશકની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા છે, તોપણ પોતે તો પરમાત્મા જ છે. (૩૬)

હવે તમોગુણથી યુક્ત રજોગુણની અવસ્થાને કહે છે:

સ્વનિગમમપહાય મત્પ્રતિજ્ઞા-

મૃતમધિકર્તુમવશ્નુતો રથસ્યઃ ।

ધૃતરથચરણોઽભ્યયાચ્ચલદ્વગુ-

ર્હરિરિવ હન્તુમિમં ગતોત્સરીયઃ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—પોતાની પ્રતિજ્ઞાને છોડીને મારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે રથમાં વિરાજતા હતા, ત્યાંથી ઊતરીને ઉત્તરીય વસ્ત્ર જેનું ખસી ગયેલું છે, તેમ હસ્તમાં રથનું ચક્ર લઈને જેમ સિંહ હાથીને મારવાને માટે દોડે, તેમ પૃથ્વી કંપવા લાગી તેવી રીતે મને મારવા માટે જે ભગવાન દોડ્યા હતા, તે મોક્ષને આપનારા ભગવાન મારી ગતિરૂપ થાઓ.

ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્રોને છોડી દીધાં હતાં, એટલે હંતવકનું અને તેના ભાઇ વિદુરથનું મૃત્યુ થયું ત્યારે ભગવાને શસ્ત્રોના સંન્યાસ (છોડી દેવું) કર્યો હતો, તે પાછો મહાભારતમાં ભગવાને ત્રીજે દિવસે અને નવમે દિવસે ભીષ્મને મારવા માટે ચક્રને ધારણ કર્યું છે. તેથી મહાભારતનો પ્રારંભ થયો ત્યારે દુર્યોધન અને અર્જુન ભગવાનને પધરાવવા ગયા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું યુદ્ધ નહિ કરતાં એક તરફ રહીશ, અને બીજી તરફ મારું સૈન્ય રહેશે. એવી પ્રતિજ્ઞા હતી અને પાંડવો તરફ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા અને કૌરવો તરફ પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું. ત્યારે મેં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, દરેક રીતે હું શ્રીકૃષ્ણને શસ્ત્રગ્રહણ કરાવીશ જ. તે મારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે ભગવાન પોતે રથમાં વિરાજ્યા હતા તે નીચે ઊતર્યા અને શસ્ત્ર ન ગ્રહણ કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાને છોડી દીધી, પણ “હું ભક્તને અધીન છું” એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા હતી તેને અધિક કરી, એટલે શસ્ત્રના ત્યાગ કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાને છોડીને “ભગવાનને શસ્ત્ર ગ્રહણ કરાવીશ,” એવી મારી પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા માટે શસ્ત્રગ્રહણ કર્યું, પણ મને માર્યો નહિ. રથના ચક્રમાં સુદર્શન ચક્રનો આવેશ કર્યો. તેથી મહાભારતમાં તો તે ચક્રની ઘણી જ તીક્ષ્ણતા વર્ણવી છે.

ભગવાને પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દીધી, તેથી પૃથ્વીને કંપ થયો, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં કહેલું છે કે પૃથ્વીને ચલિત કરતા ભગવાન મારી સામે દોડ્યા. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડવામાં દોષ નથી એમ બતાવે છે કે સિંહ જેમ હાથીને મારવા માટે દોડે તેવી રીતે પ્રભુ દોડ્યા. વેદમાં કહેલું છે કે “પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિય તો જેને ભક્ષણ કરવા માટે રાંધેલા ભાત છે.” પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિયોને રાંધેલા ભાત કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ રાંધેલા ભાત જમાય છે તેમ ઈશ્વરને પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિય એ બંને ખાવાના પદાર્થ છે, એટલે પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિયને મુક્તિ થવાથી તે ઈશ્વરમાં લીન થાય છે, તેથી તેને પાછું આવવું થતું નથી, એમ શ્રુતિમાં પરોક્ષવાદે નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી સાયુજ્યમુક્તિ આપવા માટે ભીષ્મપિતામહને પોતામાં પ્રવેશ કરાવવા સારુ ભગવાન પ્રકટ થયા. તેવામાં ભગવાનનું ઉપરનું વસ્ત્ર પડી ગયું. ત્યાં ઉપરથી તો લોકોની દૃષ્ટિમાં અર્જુનની રક્ષા કરવા માટે છે એમ કહેલું

છે, એવું બતાવીને બીજમપિતામહને સુક્તિ આપી, તેનું આચ્છાદન કરવા માટે હે ક્રિયા ભગવાને કરેલી છે. પણ તેટલા વખતની અંદર તે ઉત્તરીય વસ્ત્ર પડી જતાં બીજમપિતામહનો વધ ન થયો, કેમકે ઉત્તરીય વિના લોજન કરવાની મનાઈ છે. તે માટે બીજમ કહે છે કે હું ત્યારે અહંકારવાળો હતો અને જ્ઞાનની સ્ફૂર્તિ ન હોવાથી તે વખતે મને ન માર્યો. આ સ્થળે ભગવાનમાં પ્રીતિ થવાનું માર્યું નથી, તેનું એ જ કારણ છે કે, તે પ્રીતિનું કાર્ય સુક્તિ છે. તે સુક્તિ આપવા માટે ભગવાનની ક્રિયા છે, તે માટે અહીં રતિની પ્રાર્થના કરી નથી. આ શ્લોકમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી તે તામસ કાર્ય છે અને શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવા જવું એ રાજસ કાર્ય છે; તેથી તમોગુણથી મિશ્રિત રાજસ અવસ્થાનું કાર્ય છે, એમ કહેલું છે. (૩૭)

હવે રજોગુણથી મિશ્રિત તમોગુણની અવસ્થાનું કાર્ય કહે છે:

શિતાવિશિલ્લહતો વિશીર્ણદંશ-

ક્ષતજપરિપ્લુત આતતાયિનો મે ।

પ્રસમમભિસસાર મઘધાર્થ

સ ભવતુ મે ભગવાન ગતિર્મુકુન્દઃ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—ત્રીક્ષુ પાખંડીઓને મારનાર, અને જે સમયમાં દંશ નથી એવા શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળમાં ફરવાથી જેને ક્ષત થયો છે એવા સંન્યાસીઓથી વીંટાયેલા, અથવા શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળના આઠ માસમાં દિશાઓને જીતનાર, ઉત્તમ ક્ષત્રિયોથી વીંટાયેલા ભગવાન, મારા સંબંધી છતાં મને મારવા માટે બલાત્કારથી જે દોડ્યા, એવા મોક્ષને આપનાર તે ભગવાન મારી ગતિરૂપ થાઓ.

ભાવાર્થ:—બીજમના યુદ્ધના નવમા દિવસની હકીકત અહીં છે, અને પૂર્વશ્લોકમાં અર્થોત્ત બીજમસ્તુતિના છઠ્ઠા શ્લોકમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડીને ભક્ત એવા બીજમની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરવા માટે દોડ્યા એમ કહેલું છે, તે હકીકત યુદ્ધના ત્રીજા દિવસની છે તેથી પુનરુક્તિ દોષ નથી. શિખા વગરના ત્રીક્ષુ પાખંડીઓ જેણે મારેલા છે અને વર્ષાઋતુમાં ડાંસ મચ્છર વગેરે હોય છે, પણ તે પછીના સમયમાં હોતા નથી, તેથી જે સમયમાં ડાંસ જતા રહે છે તેવા કાળમાં એટલે આઠ માસમાં જેને ક્ષત થયા છે, એવા સંન્યાસીઓ અથવા દિગ્વિજયી રાજાઓ, ભગવાનને ચોતરફથી વીંટાઈ રહેલા છે. એટલે પાખંડીઓનો નાશ કરનાર છે. એને પરમહંસોથી વીંટાયેલા પ્રભુ હોવાથી અધર્મની નિવૃત્તિ કરનાર અને ધર્મની રક્ષા કરનાર ભગવાન છે, એમ કહેલું છે. તે ભગવાનનો હું ભક્ત હોવાથી તે મારા સંબંધી છે. જેની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તત્પર થયેલો હું પાપિષ્ઠ હતો, તોપણ તેને મારવા માટે બલાત્કારથી મારી સાથે દોડ્યા. એટલે જે યુદ્ધ કરતો ન હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરે તો

પાપ લાગે છે એમ ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન યુદ્ધ કરવાના ન હતા તોપણ તેની સામે હું યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો, તેથી પાપી છું. તેવા પાપીને પણ પાપથી છોડાવવા માટે ભગવાન પ્રકટ થયા, તે પ્રભુ જ મારી ગતિ થાઓ. તે પ્રભુ મને મારવા માટે પ્રકટ થયા ન હતા, પણ મને મુક્તિ આપવા માટે પ્રકટ થયા હતા. તેમ બતાવવા સારુ ભગવાનનું નામ અહીં “મુકુન્દ” આપેલું છે. (૩૮)

હવે સત્ત્વગુણથી મિશ્રિત તમોગુણની અવસ્થા કહે છે:

વિજયરથકુટુમ્બ આતતોત્રે

ધૃતહયરશ્મિનિ તચ્છ્રીયેક્ષણીયે ।

ભગવતિ રતિરસ્તુ મે મુમૂર્ષો

યમિહ નિરીક્ષ્ય હતા ગતાઃ સ્વરૂપમ્ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુનનો રથ જેને કુટુંબ બરોબર છે, શ્રી હસ્તમાં જેણે ચાપૂક રાખેલી છે, ઘોડાઓની લગામ જેણે રાખેલી છે, અને તે શોભા વડે દર્શન કરવા યોગ્ય, એવા ભગવાનમાં, મારું મૃત્યુ નજદીક આવતી વખતે મારી પ્રીતિ થાઓ, કેમકે જેનું દર્શન કરીને મરણ પામેલા પુરુષો પણ તેના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મૃત્યુ વખતે તેમાં પ્રીતિ રહે તો મુક્તિ થાય તેમાં શું કહેવું?

ભાવાર્થ:—અર્જુનનો રથ સર્વથા ભગવાનને પાલન કરવા યોગ્ય છે, તેથી જ તે કુટુંબના જેવો છે. અર્જુનનો જય ઘણા પ્રકારનો છે, તેથી તે અર્જુન વિજય કહેવાય છે, અથવા જ્યારે જયદ્રથને મારવા માટે અર્જુન બિલકુલ અશક્ય જેવા થયા હતા ત્યારે અર્જુનનો જય ગયો હતો, તે વખતે ભગવાન પોતે ચાપૂક લઈને, ઘોડાની લગામ પકડીને ભૂલા થયા અને કર્ણ વગેરેનાં અસ્ત્રો જે અર્જુનના રથ ઉપર પડ્યાં હતાં, તેને પટ્ટા ખેલનારની માફક રથને ફેરવીને, તેઓનાં અસ્ત્રો રથથી દૂર કરી નાખતા હતા; તે સમયની શોભાથી તે ઘણા જ સુંદર દેખાતા હતા. તેવા ભગવાનમાં મરતી વખતે મારી પ્રીતિ થાઓ; પણ મરણની પછી નહિ. તે પ્રીતિનું ફળ કેમુતિક ન્યાયથી બતાવે છે કે, આ સમયમાં જ અંતકાળે જેનું દર્શન કરીને પણ મુક્ત થયા છે, ત્યાં અંતકાળમાં પ્રભુમાં સ્નેહ હોય તો મુક્ત થાય જ, તેમાં શું કહેવું? (૩૯)

તમોગુણથી મિશ્રિત સત્ત્વગુણની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:

લલિતગતિવિલાસવલ્ગુહાસ-

પ્રણયનિરીક્ષણકલ્પિતોરુમાનાઃ ।

કૃતમનુકૃતવત્ય ઉન્મદાન્ધાઃ

પ્રકૃતિમગન કિલ યસ્ય ગોપવધ્વઃ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ:—મનોહર ગતિમાં, વિલાસ, સુંદર હાસ્ય અને સ્નેહપૂર્વક બેવાથી જેને માન થયું છે, તે અને ભગવાનના ચરિત્રનું અનુકરણ કરનાર, તેમ જ અધિક મદથી અંધ થયેલી ગોપની સ્ત્રીઓ જે પ્રભુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ છે.

ભાવાર્થ—સુંદર ગતિમાં જે વિલાસ એટલે હંસ કે હાથીની માફક ચાલતું, અને મનને હરણ કરે તેવું હાસ્ય, તેમ જ સ્નેહપૂર્વક બોલું, એ તમોશુણુ, રમેશુણુ અને સત્વશુણનાં ક્રમવાર કાર્યો છે. તેથી ભગવાનની મોટાઇ ન જાણીને જેઓને ઘણું જ માન થયું છે, તે કેવળ અંદર જ દોષ રહ્યો નથી, પણ તે બહાર ત્રિદોષનું કાર્ય કરે છે; એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ભગવાનનાં કરેલાં ચરિત્રો પૂતનાના પયઃપાન વગેરેનું અનુકરણ ગોપી-ઓએ કરેલું છે. તેમ તેઓનું લૌકિકજ્ઞાન પણ દૂર થયું છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ઉત્પન્ન થયેલા મદ વડે ભગવાનના ખભા ઉપર ચઢવાને માટે પણ તત્પર થવાથી તે ગોપી અંધ બની ગઇ હતી. એવી રીતે કોઇથી ચિકિત્સા ન થઇ શકે, તેવા ત્રિદોષવાળી ગોપની સ્ત્રીઓ હતી. તેઓ જાતિ અને સ્વભાવથી પણ હીન હતાં. તેઓ પણ પ્રભુના સંબંધથી પ્રભુના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે. તેમાં સંદેહ ન કરવો, તે માટે કિલ અવ્યયનો પ્રયોગ કરેલો છે. (૪૦)

હવે રમેશુણુમિશ્રિત સત્વશુણની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:

મુનિગણનૃપવર્યસઙ્કુલેન્તઃ—

સદસિ યુધિષ્ઠિરરાજસૂય ઇષામ્ ।

અર્હણમુપપેદ ર્દક્ષણીયો

મમ દશિગોચર ઇષ આચિરાત્મા ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ—મુનિઓના સમૂહથી અને શ્રેષ્ઠ રાજાઓથી વ્યાપ્ત યુધિષ્ઠિરનાં રાજસૂય યજ્ઞમાં, તેઓના અપ્રપૂજનને જે પ્રાપ્ત થયા છે, તે દર્શન કરવા યોગ્ય ભગવાન મારી દૃષ્ટિગોચર થઇ અહીં પ્રકટ વિરાજે છે.

ભાવાર્થ—મુનિઓના સમૂહો અને શ્રેષ્ઠ રાજાઓ તે સાત્ત્વિક અને રાજસ છે. પરંતુ તેઓમાં કોઇ તામસ નથી. તેઓ સભાની અંદર બેઠેલા હતા. તે સર્વના મધ્યસ્થાનમાં અભિષેક કરવાને દિવસે સભાપતિની પૂજા કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો હતો, ત્યારે પહેલું પૂજન તો જે સર્વથી ઉત્તમ હોય તેનું કરવું જોઇએ, એમ દરેકનો અભિપ્રાય થયો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને સર્વથી ઉત્તમ પુરુષોત્તમ સમજીને પહેલું પૂજન તેનું થયું. ત્યાં જે સર્વે બેઠેલા હતા તે સર્વ પૂજન કરવા યોગ્ય છે; એવી સંભાવના હતી. તેથી સર્વની પૂજા પોતે જ ગ્રહણ કરી ત્યારે દરેકને દર્શન કરવા યોગ્ય થયા. તે પ્રભુ હમણાં મારી દૃષ્ટિગોચર છે, એટલે એનું સૌંદર્ય હમણાં હું જોઉં છું. તેનું પ્રકટ સ્વરૂપ બતાવે છે કે પ્રભુ મારી સામે જ વિરાજે છે તે જ તે છે. પણ આ દેહમાં રહેલા અંતર્યામી માટે હું કહેતો નથી. (૪૧)

એમ પોતાની દૃષ્ટિ વડે દરેક અવસ્થાનું નિરૂપણ કરીને શુષ્ણાતીત અવસ્થામાં રહેલા ભગવાનમાં પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરે છે:

તમિમમહમજં શરીરભાજાં

હૃદિ હૃદિ વિષ્ટિતમાત્મકલ્પિતાનામ્ ।

પ્રતિદશમિવ નૈકધાર્કમેકં

સમધિગતોઽસ્મિ વિધૂતમેદમોહઃ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રત્યેક દૃષ્ટિએ રહેલા એક સૂર્યની પેઠે દરેકની દૃષ્ટિમાં રહેલા, આત્માએ રચેલા, શરીરધારીઓના હૃદય હૃદયમાં ઘણા પ્રકારે રહેલા, જન્મરહિત એવા એક જ પ્રભુને, ભેદ અને મોહ જેનો નિવૃત્ત થયો છે તેવો હું શરણે જઈ છું.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ધર્મવાળા છે, એમ જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તે જ આ ભગવાન હૃદયથી લઇને બહાર સુધી અનુસ્યૂત (વ્યાપ્ત) થઇને રહેલા છે. તે ભગવાન કાંઈ દેહાદિરૂપ નથી, માટે તેને જન્મરહિત કહેલા છે. જેવી રીતે આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ મારી અંદર અને બહાર રહેલા છે, તેમ દરેક પ્રાણીઓના હૃદયની અંદર અને બહાર પણ રહેલા છે. એટલે શરીરને લોગવનાર જે જીવો છે, તે પોતાને સમાન પુરુષના રૂપનું સંપાદન કરીને, પોતાની સેવા છોડાવીને, તેની સેવામાં જોડેલા છે; ત્યાં બીજાનું બજન ન થવા માટે પોતે જ તેના હૃદયમાં દરેકના પર્યાવસાયીપણાથી (રહેલા હોવાથી) અધિષ્ઠાન રાખીને રહેલા છે. તે કાંઈ જીવની માફક અભિમાની તરીકે રહેલા નથી, પણ તેના મુખ્ય દેવતા થઇને રહેલા છે.

ત્યારે તે દરેકના હૃદયમાં રહેલા જીવો ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે તે જીવોને ભગવાને પોતે જ કદપેલા છે, એટલે વ્યાસસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં આશ્મરથ્ય અને ઐડુલોમિ ઋષિનો મત બતાવ્યા પછી કાશકૃત્ત્વનો મત બતાવ્યો છે, તેમાં ભગવાનની એક જાતની અવસ્થા તેને જીવ કહેલો છે, તેમ પ્રાકૃત લોગ લોગવવાને માટે ભગવાને જીવની અવસ્થાનું સંપાદન કરેલું છે, એવો તેનો અભિપ્રાય છે; તેવો અભિપ્રાય અહીં બતાવ્યો છે.

ત્યારે એક પ્રભુ સર્વમાં અનુસ્યૂતપણાથી કેમ દેખાય છે? ત્યાં કહે છે કે સૂર્ય તો એક છે, પણ દરેકની દૃષ્ટિમાં અનેકરૂપે દેખાય છે, એટલે તેમના અધિષ્ઠાતા દેવતા તો એક જ છે, તે દરેકની દૃષ્ટિમાં રહેલા છે; અથવા બહાર રહેલા આ સૂર્ય અમારે માટે જ જીગેલા છે, એમ દરેકની દૃષ્ટિમાં ભાસે છે એમ વેદમાં લખ્યું છે, તેમ ભગવાન પણ અનેક સ્થાનોમાં રહેલા છે. મોટા-ઓનું સામર્થ્ય સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી અહીં સંદેહ કરવાનો નથી. આપ એવા પ્રકારના પરમાત્મા છો. તેને હું સારી રીતે પ્રાપ્ત થયો છું, એટલે યોગદ્વારા મારા આત્માને આપનામાં જોડેલા છે. જો કે ભગવાન તો દરેક સ્થળે હોવાથી દરેક માણસે ભગવાનની પાસે જ રહે છે, તો પણ પોતાથી અને કાર્યથી મોહ અને ભેદ એવા બે માયાના ધર્મો પ્રકટ થયેલા છે, તે દરેક જીવોને પ્રતિબંધ કરનારા છે; તેથી ભગવાનને મળી શકાતું નથી. તે

માટે મેં તો તે બન્ને પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરેલી છે, અથવા આપના શરણે ચાલ્યા પછી ભેદ અને મોહ જે માયાના ધર્મો છે તે જતા રહ્યા છે. (૪૨)

એ રીતે પોતાના મનમાં સ્પુરાયમાન થયેલા ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુવાદ કરીને છેવટે પોતે (ભીષ્મે) આત્મસમર્પણ કર્યું, તેનો પણ અનુવાદ કરીને ભીષ્મપિતામહે શરીરનો ત્યાગ કર્યો, એમ સૂત પૌરાણિક કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

કૃષ્ણ एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ।

આત્મન્યાત્માનમાવેશ્ય સોઽન્તઃશ્વાસમુપારમત્ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે મન વાણી અને દૃષ્ટિઓની વૃત્તિ સહિત પોતાના આત્માને આત્મારૂપ ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવીને, અંદર જેનો શ્વાસ છે એવા તે ભીષ્મપિતામહ શાંત થયા (શરીર ત્યાગ કર્યો.)

ભાવાર્થ:—મૂળ સ્વરૂપનો આ આર્વિભાવ બતાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહેલા છે. તે પ્રભુમાં એવી રીતે શરીર, વાણી અને મનની વૃત્તિઓ ભેડી દીધી છે. તેમાં પોતાનો આત્મા પણ ભેડેલો છે. કાયા વાણી અને મનની વૃત્તિઓને જુદા પ્રકારથી ભેડેલી છે અને આત્માને તો આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભેડ્યો છે. “અહીં પ્રાણ છોડી દેવાય છે” એમ જે વેદમાં લખ્યું છે, તેવો અભિપ્રાય અહીં પણ છે. જે અંદર શ્વાસ હતો, તે અંદર જ શાંત પડી ગયો અને દેહને છોડી દીધો. (૪૩)

ભીષ્મપિતામહે દેહ છોડ્યો ત્યારે બીજાઓને જે પ્રતીતિ થઈ તે કહે છે:

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।

सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—કલારહિત બ્રહ્મમાં ભીષ્મપિતામહ પ્રાપ્ત થયા છે, એમ જાણીને જેમ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી પક્ષીઓ ચૂપચાપ થાય તેમ સર્વે ચૂપ થઈ ગયા.

ભાવાર્થ:—અંદર રહેલા ભગવાન બહાર પ્રકટ થયા, તેમાં ભીષ્મપિતામહ ભેડાઈ ગયા, ત્યારે કોઈ એક મોટી કાંતિ નીકળી. તે તેજને ભેદને દરેકે જાણ્યું કે ભીષ્મપિતામહ બ્રહ્મમાં લીન થયા. તે વખતે તેને પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થવામાં વિઘ્ન ન થાય તો સારું, એમ ધારીને સર્વે બોલતા હતા તે બંધ થયા; કારણ કે જેમ નિદ્રામાં રહેલો મનુષ્ય બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, પણ તે સૂતેલા પુરુષના કાન ખુલ્લા હોવાથી વિષયોદ્ધારા શબ્દ સાંભળતાં મનનું આકર્ષણ થાય છે અને તેથી જીવ બ્રહ્મથી જુદો પડીને જાગે છે, તેવી રીતે ભીષ્મનો દેહ બ્રહ્મમાં લીન થયો છે અને કાનનો માર્ગ ખુલ્લો છે, તેથી કોઈ શબ્દ કરે તો તે શબ્દથી મનનું આકર્ષણ થવાથી જીવનું પણ આકર્ષણ થાય, એમ ધારીને દરેક બોલતા હતા તે બંધ થયા. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે

જેમ સંધ્યાકાળ થઇ ગયા પછી દરેક પક્ષીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેસી રહે છે, અને સવારે શું થશે તેનો તેને વિચાર હોતો નથી, તેમ તે પક્ષીઓને આગળ પાછળનું અનુસંધાન પણ હોતું નથી, તેથી કદાચ નિદ્રા ન આવે તોપણ ચૂપચાપ બેસી રહે છે, તેવી રીતે ભીષ્મપિતામહના મુખથી સર્વ સિદ્ધાંત સાંભળીને, અને તે સિદ્ધાંતના દાખલારૂપે ભીષ્મપિતામહની સદ્ગતિ થઇ, તે બેઠને પછી કાંઈ બોલવાનું ન હોવાથી દરેક બ્રહ્મરૂપ થઇને ચૂપ રહ્યા. (૪૪)

તન્ન દુન્દુભયો નેદુર્દેવદાનવમાનવાઃ । (દિવિ દેવપ્રચોદિતાઃ ।

શશંસુઃ સાધવો રાજાં સ્વાત્પેતુઃ પુષ્પવૃષ્ટયઃ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યાં દેવ તથા દેવતાઓ વગાડેલાં દુંદુભિ વાજિંત્રોનો શબ્દ થવા લાગ્યો, રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઈ.

ભાવાર્થઃ—દેવતાઓ સર્વેજ હોવાથી આપણા દેવોમાં રહેલા વસુરૂપ ભીષ્મ મુક્ત થયા છે એમ ધારીને વાજિંત્રો વગાડવા લાગ્યા. તે કહે છે કે, વાજિંત્રો વાગ્યાં તે તામસ છે, તેની પ્રશંસા કરવી તે રાજસ છે અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવી તે સાત્ત્વિક છે.

એમ ત્રણે ગુણોનાં ઉત્તમ કાર્યો થયાં છે. રાજાઓમાં જે શ્રેષ્ઠ રાજાઓ હતા તેઓએ ભીષ્મના દેહત્યાગની પ્રશંસા કરી, એમ કહેવાથી ત્યાં દુષ્ટો પણ હતા એમ જણાવ્યું છે. (૪૫)

“શરીરની છેવટે ભસ્મ થાય છે” એમ વેદમાં કહેલું હોવાથી તે શરીરની છેવટની ક્રિયા કરી તેમ કહે છે:

તસ્ય નિર્હરણાદીનિ સમ્પરેતસ્ય ભારતઃ ।

યુધિષ્ઠિરઃ કારયિત્વા મુહૂર્તં દુઃસ્વિતોઽભવત્ ॥૪૬॥

શબ્દાર્થઃ—મરણ પામેલા ભીષ્મપિતામહનું ઉત્તર કાર્ય કરાવીને, ભરતના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યુધિષ્ઠિર રાજા મુહૂર્ત માત્ર દુઃખી થયા.

ભાવાર્થઃ—શરીરને બાળવું તે નિર્હરણ કહેવાય છે, એટલે ભીષ્મપિતામહના મૃત દેહનો અગ્નિસંસ્કાર યુધિષ્ઠિરે કરાવ્યો. ભીષ્મપિતામહના આત્માને લઈને ભગવાન અંતર્ધાન થયા. ત્યાર પછી તેમનું શરીર રહ્યું હતું તેનો દાહ કરાવ્યો છે. યુધિષ્ઠિર ભરત-વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તેને મોહ થયો નથી એમ સૂચવ્યું છે. યુધિષ્ઠિર રાજા પટ્ટાભિષિક્ત (જેને સિંહાસન ઉપર બેસાડીને અભિષેક થયો હોય તે) છે, તેથી જે પટ્ટાભિષેક થયો હોય તેનાથી ઉત્તરકાર્ય થઈ શકે નહિ, તે સારુ બીજાઓ પાસે અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો એમ લખ્યું છે. મુહૂર્ત માત્ર ખેદ કરવો તેવો વિધિ હોવાથી યુધિષ્ઠિરે પણ શોક કર્યો છે. (૪૬)

ભીષ્મે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું અને કર્યું હતું, તે દરેકના હૃદયમાં આવ્યું છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે.

તુષ્ટુર્મુનયો હૃદ્યાઃ કૃષ્ણતદ્ગુણનામાભિઃ ।

તતસ્તે કૃષ્ણહૃદયાઃ સ્વાશ્રમાન્પ્રયયુઃ પુનઃ ॥૪૭॥

શબ્દાર્થઃ—હર્ષ પામેલા યુનિઓ પ્રભુનાં ગુણ નામોથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેનાં હૃદયો લાગેલાં છે, એવા કેટલાક યુનિઓ ફરીથી પોતાના આશ્રમમાં ગયા.

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ગુણ નામથી સ્તુતિ કરી એટલે, ભગવાનનાં અદ્ભુત કર્મો છે, એવાં નામો વડે તેની સ્તુતિ કરી. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હૃદયમાં પધરાવીને બધા ચાલતા થયા. ફરીને આશ્રમોમાં ગયા એમ લખેલું હોવાથી કેટલાક ઋષિઓ પોતાના આશ્રમમાં જઈને પાછા આવીને શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરી પાછા ગયા હોય, એમ જણાય છે. (૪૭)

યુધિષ્ઠિરને તો જ્ઞાન થયું એમ કહે છે:

તતો યુધિષ્ઠિરો ગત્વા સહકૃષ્ણો ગજાદયમ્ ।

પિતરં સાન્ત્વયામાસ ગાન્ધારીઞ્ચ તપસ્વિનીમ્ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થઃ—ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા હસ્તિનાપુરમાં જઈને ધૃતરાષ્ટ્ર અને તમ થયેલી ગાંધારીને શાંત કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિર પોતે શોક વગરના છે, તેથી તે બીજાના શોકને દૂર કરે છે, એમ બતાવવા કહે છે કે પોતાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર અને શોકથી તપેલાં ગાંધારીને તેણે શાંત કર્યાં. મૂળમાં ચકાર છે, તેથી બીજાઓ પણ જે શોકયુક્ત હતા તેને શાંત કર્યાં. (૪૮)

તે પછી ભગવાનની કૃપા વડે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ એ કહે છે:

પિત્રા ચાનુમતો રાજા વાસુદેવાનુમોદિતઃ ।

ચકાર રાજ્યં ધર્મેણ પિતૃપૈતામહં વિશુઃ ॥૪૯॥

શબ્દાર્થઃ—પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે જેને આજ્ઞા આપેલી છે, અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જેને અનુમોદન આપેલું છે, એવા સમર્થ યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મપૂર્વક પોતાના આપ-દાદાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—હસ્તિનાપુરના રાજ્યમાં રહેલા અધિકારીઓ, અને પિતા ધૃતરાષ્ટ્રની અનુમતિ, રાજ્ય કરવા માટે યુધિષ્ઠિરને મળી છે, તેમ તે સ્વભાવથી જ રાજા છે, તેમાં વળી મુખ્ય રીતે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી તે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આપદાદાનું રાજ્ય હોવાથી યુધિષ્ઠિરને તે રાજ્ય ચલાવવું જરૂરીનું છે. તેમ પોતે રાજ્ય કરવામાં સમર્થ છે. એવી રીતે યુધિષ્ઠિરમાં દરેક ગુણો છે અને સર્વે દોષોનો અભાવ કહ્યો છે. (૪૯)

ઇતિ શ્રીભાગવત સુખોદિની ભાવાર્થમાં પ્રથમસ્કંધમાં

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત નવમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૦ મો

નૈશ્વિન્યસિદ્ધયે વિષ્ણોર્મીઞ્મમુક્તિર્નિરૂપિતા ।
 દેહિકે સર્વસૌખ્યં તુ દત્તવાંસ્તન્નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
 પાણ્ડવાનાં યદૂનાં ચ તદધ્યાયદ્વયેન હિ ।
 નિરૂપ્યં પ્રથમં તત્ર પાણ્ડવાનાં તદુચ્યતે ॥ ૨ ॥
 કૃષ્ણાધીનં સુખં યસ્ય સ સુખીતિ નિગદ્યતે ।
 અતઃ કૃષ્ણપરં ચિત્તં સર્વેષામત્ર વર્ણ્યતે ॥ ૩ ॥

ભગવાનની નિશ્ચિતપણાની સિદ્ધિને માટે (પ્રકરણના આરંભમાં સર્વ
 ભક્તના સમાધાનપૂર્વક સ્વસ્થાનની પ્રાપ્તિરૂપ ત્રીજું કાર્ય પહેલે કહ્યું છે. તેના
 અર્થની સંગતિ અહીં બતાવે છે) ભીષ્મપિતામહની મુક્તિનું નિરૂપણ ગયા
 અધ્યાયમાં કર્યું; હવે પાંડવો અને યાદવોને આ લોક સંબંધી દરેક સુખ
 જણવાને આપ્યું છે, તેનું બે અધ્યાયો વડે નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં પહેલાં
 પાંડવોનું ઐહિક (આ લોક સંબંધી) સુખ નિરૂપણ કરવાનું છે, તે અહીં આ
 અધ્યાયમાં કહેવાય છે (૧-૨) જે મનુષ્યનું સુખ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અધીન
 હોય તે સુખી કહેવાય છે. તે માટે દરેકનાં ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં ધરાયણ છે,
 એમ આ અધ્યાયમાં કહેવાય છે. (૩)

આની પહેલાના અધ્યાયને છેડે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યનો પ્રાપ્તિ થઇ એમ
 કહેલું છે, તેમાં યુધિષ્ઠિરને જ્ઞાનથી કે અજ્ઞાનથી રાજ્ય કરવું ઘટે નહિ, તેથી
 જ્ઞાનક મુનિ તેના રાજ્યની સ્થિતિ વિષે પ્રશ્ન કરે છે:

શૌનક ઉવાચ ।

હૃસ્વા સ્વરીક્થસ્પૃઘ આતતાયિનો
 યુધિષ્ઠિરો ધર્મમૃતાં વરિષ્ઠઃ ।
 સહાનુજૈઃ પ્રત્યવરુદ્ધમોજનઃ
 કથં પ્રવૃત્તઃ કિમકારણીત્તતઃ ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—પોતાના ભાગને લેનારા, આતતાયી (ધનાદિકને હરનાર) ને
 મારીને પ્રથમ જેનું ભોજન રોકાયેલું હતું તેવા યુધિષ્ઠિર રાજા ભાઈઓની સાથે
 રાજ્યમાં પ્રવૃત્ત થયા અને ત્યારપછી તેણે શું કર્યું તે કહો.

ભાવાર્થઃ—પોતાના ભાગમાં ઇર્ષ્યા કરનાર, એટલે પોતાના ભાગનું જે
 ધન વગેરે હતું તેમાં સ્પર્ધા કરનાર કૌરવો હતા, તેથી તેઓ આતતાયી હતા,
 એટલે ધનાદિકનું હસ્થ કરનારા હતા. કૌરવો મારવા યોગ્ય ત હતા તોપણ

તેઓ આતતાથી હોવાથી તેઓને મારવા પડ્યા છે, અથવા કૌરવોને પોતાનો ભાગ ન હતો અને પાંડવોના ભાગમાં સ્પર્ધા કરતા હતા એમ સમજવું. ત્યારે એમ મારવા યોગ્યને મારીને રાજ્ય કરવું એમ ન સમજવું, કારણ કે તે કૌરવાદિક ધનની ઇચ્છાવાળા હતા, તેઓને મારી તેઓ પાસેથી ધન લઇને રાજ્ય કરવું એ તો યુધિષ્ઠિરને ઉચિત જ ન થાય એમ જણાવ્યું.

પ્રાકૃત પુરુષો એમ જ કરે છે ! એમ કોઇ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે, યુધિષ્ઠિર ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કેવળ ધર્મનું જ્ઞાન માત્ર કે કૃતિ માત્ર જ નથી, પણ જેઓ ધર્મનું ગ્રહણ કરીને રહેનારા છે તેઓમાં યુધિષ્ઠિર સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ છે. તેવાએ ધનની ઇચ્છાવાળાઓને મારીને તેનું ધન લઇને રાજ્ય કરવું યોગ્ય નથી.

ભાઇઓની સાથે કેમ પ્રવૃત્ત થયા અને શું કામ કર્યું, એમ લખેલું છે તેનો આશય એવો છે કે, શત્રુઓને મારવામાં, મર્મને જાણવામાં, અને રાજ્યને મેળવવામાં દરેક ભાઇઓ એકમત છે કે નહિ, એમ જાણવા માટે ભાઇઓ સહિત પૂછ્યું છે. તે તે ભાઇઓનું ભોજન અને પાલન પહેલાં રોકાઈ રહેલું હતું; કારણ કે આતતાથી કૌરવોએ તે રોકી રાખેલું હતું. હમણાં તે રોકત દૂર થવાથી તેઓને ભોજનાદિ પ્રાપ્ત થયું છે; માટે ખરાબ સ્થિતિવાળા તુરંત રાજ્યમાં સર્વજની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ? કારણ કે રાજાને હમેશાં સંતોષથી રાજ્યમાં રહેવું તે યોગ્ય નથી. તેથી રાજ્ય પામીને ફરીવાર કબ્જો વગેરે કાંઈ કર્યું કે નહિ, એમ પૂછવાનો શૌનકનો અભિપ્રાય છે. (૧)

ત્યાં પોતાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિરે કાંઈપણ કર્યું નથી, પણ ભગવાનની ઇચ્છા વડે જ કર્યું છે, તેથી રાજ્યનો ગુણ કે દોષ કાંઈપણ નથી, પણ ભક્ત હોવાથી ભગવાનની ઇચ્છા વડે રાજ્ય કર્યું છે, એમ કહેવા માટે ભગવાનને રાજ્ય આપીને સંતુષ્ટ થયા એમ કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

वंशाङ्कुरं वंशदवामिनिर्हृतं

संरोहयित्वाऽभवभावनो हरिः ।

निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो

युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—વંશમાં થયેલા દાવાગ્રિથી બળી ગયેલા કુરુના વંશને પાછો ઉગાડીને મેક્ષને આપનારા ભગવાન, યુધિષ્ઠિરને પોતાના રાજ્યમાં એસાડીને નિશ્ચય-પૂર્વક પ્રસન્ન મનવાળા છે.

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિતની રક્ષા કરી અને યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપ્યું, એમ

એ કાર્ય કરી ભગવાન પ્રસન્ન થયા. તે પછી તેમાં ભગવાનને તેવું કામ કરવાથી શું ફળ છે, એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે: પોતાના વંશની રક્ષા દરેક રીતે કરવી જોઈએ. જો તેમ ન કરે તો પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જે નિષ્ઠા છે તે અયોગ્ય થાય; કારણ કે ભક્તોના તો ભગવાન કરજીદાર છે, તેમ જ ભક્તોને વિષય સંબંધી સુખ હોતું નથી; તેથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ ચલાવવા માટે ભક્તોના વેશની રક્ષા ભગવાન કરે છે. તેમ ભક્તોને પોતાથી તો પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં નિષ્ઠા હોતી નથી, પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે, અને જ્યાંસુધી વંશ ન હોય ત્યાંસુધી ભક્ત ઉપર તેના પિતૃઓનું કરજ હોય છે, તે દૂર કરવા માટે ઉપર જણાવેલી બે બાબતો ભગવાને કહેલી છે. બાકી ભક્તોને પોતાથી તો વિષયસુખની ઈચ્છા હોતી જ નથી. દૈત્યના અંશવાળા પુરુષો હોય, તે ભગવાનના ભક્તોની તેવી બાબતોને (વંશ અને રાજ્યપ્રાપ્તિને) દૂર કરે છે. ત્યારે ત્યાં ભગવાનને જ તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ; તેથી તેમનો વંશ રાખવા માટે પરીક્ષિતની રક્ષા કરી છે અને યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય આપ્યું છે.

તે વંશની રક્ષા પોતાથી થઈ શકે તેમ નહતી; કારણ કે વંશમાં દાવાગ્નિરૂપ કલેશ થયો હતો. અથવા વંશથી દાવાગ્નિરૂપી કલેશ થયો હતો, તે જેમ વાંસનું વન પરસ્પર ઘસાઈને તેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે; તે અગ્નિને દૂર કરવો તે વાંસથી થઈ શકે તેમ નથી; તેમ પરસ્પર કલેશ થયો હતો, તે પોતાથી દૂર થઈ શકે તેમ ન હતો અને તે કલેશથી યુક્ત પરીક્ષિત ગર્ભમાં હતા, ત્યાં પણ તેને બાળવા માટે અશ્વત્થામાનું પ્રહાર આપ્યું; તેથી તેનું શરીર બળી જતાં તેમાં ભગવાને નવીન અંકુર ઉત્પન્ન કરીને પરીક્ષિતની રક્ષા કરી; કારણ કે ભગવાન મોક્ષને આપનાર છે.

તેમ કહેલ છે કે “ત્રણ ઋણની નિવૃત્તિ કર્યા સિવાય મોક્ષમાં મન લગાડવું નહિ” એવું સ્મૃતિનું વાક્ય છે, તેમ જ “પુત્ર વગરના મનુષ્યને સારો લોક પ્રાપ્ત થતો નથી” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે, તેમ જ “પુત્ર વિનાના સર્વે પશુઓ છે એમ ઋષિઓ જાણે છે” એમ સ્મૃતિનું વાક્ય છે, તેથી વંશ ન હોય તો તો તેના પિતૃઓ રુદન કરે છે, અને તેઓની મુક્તિ થતી નથી. ભગવાન સર્વના દુઃખને હરનારા હોવાથી ભક્તને થયેલા અપુત્રપણના દુઃખને પણ તે દૂર કરે છે. અથવા ઉત્પત્તિની વૃદ્ધિ કરનાર પ્રભુ છે; તેથી વંશની વૃદ્ધિ કરવા માટે અંકુરરૂપી પરીક્ષિતની રક્ષા કરી છે. યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય તો પ્રથમથી જ હતું, પણ શત્રુઓએ લઈ લીધું હતું, તે રાજ્ય ભગવાને પાછું અપાવ્યું છે. નહિતર, ભગવાન દરેક ભક્તને રાજ્ય આપતા હોય તો પછી સર્વ ભક્તને રાજ્ય આપવાનો રિવાજ શરૂ થાય; પણ અહીં તો યુધિષ્ઠિરનું જ રાજ્ય હતું તે તેને પાછું અપાવ્યું છે; એટલે ભગવાને તો યુધિષ્ઠિરને

રાજ્યાસન ઉપર બેસાડયા જ છે. ત્યાં કારણ કહે છે કે પોતે ઇશ્વર છે, તે બીજાને પણ ઇશ્વર કરીને સુખી થાય છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે ભગવાન સુક્તિ આપવા માટે પ્રકટ થયેલા છે તો તે ભગવાને યુધિષ્ઠિરને સુક્તિ ન મળે તેવા રાજ્યકાર્યમાં શા માટે જોડયા છે? તેનું સમાધાન કરે છે કે ભગવાન ઇશ્વર છે, સમર્થ છે. જે અસમર્થ હોય તે પ્રમાણપૂર્વક ફલ લેવા દેવામાં તત્પર હોય છે; તેથી દરેકનો ત્યાગ કરાવી સુક્તિ આપે છે; પણ આ ભગવાન તો સર્વસમર્થ છે, તેથી તેમને પ્રમાણની રીત જોવાનું કાંઈપણ કારણ નથી; માટે તે પ્રભુ તો રાજ્યમાં જોડાવીને પણ સુક્તિ આપવાને સમર્થ છે. મૂળમાં હ અન્યથા મૂકેલો છે, તે એ બાબતનો નિશ્ચય બતાવે છે. (૨)

ઇશ્વરના ધર્મનો આવિર્ભાવ ન થયો હોય ત્યારે પોતામાં તુચ્છપણું લાગવાથી રાજ્યથી ભયની સ્ફૂર્તિ થાય છે. તે ભય યુધિષ્ઠિરને તો જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થયેલ છે એમ કહેલ છે:

નિશમ્ય ભીષ્મોક્તમથાન્યુતોક્તં

પ્રવૃદ્ધવિજ્ઞાનવિધૂતવિશ્રમઃ ।

શશાસ ગામિન્દ્ર ઇવાજિતાશ્રયઃ

પરિધ્યુપાન્તામનુજાનુવર્તિતઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થઃ—ભીષ્મપિતામહે કહેલું સાંભળીને અને ભગવાનનું કહેલું પણ સાંભળીને, ઘણા જ વૃદ્ધિ પામેલા જ્ઞાન વડે જેનો વિશેષ ભ્રમ દૂર થયો છે, ભગવાનનો જેને આશ્રય છે તેવા અને પોતાના ભાઈઓથી સેવાયેલા, એવા યુધિષ્ઠિર રાજા ઇંદ્રની માફક પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—જરૂરીનું જે કાર્ય હોય તે કરવું જ જોઈએ; તેમ કરવાથી કાંઈ નષ્ટ થતું નથી; એમ ભીષ્મપિતામહના વાક્યનું શ્રવણ કર્યા પછી જ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્ય તરફ થતો ભય દૂર થયો. મૂળમાં જથ અન્યથા લખેલો છે, તે જુદા પ્રારંભને કહેનાર છે; એટલે શ્રીકૃષ્ણ આપણા રક્ષક છે એવા વિચાર વડે “નારાયણ ભગવાનમાં પરાયણ ભક્તો કયારે પણ કોઈથી ડરતા નથી” એ ન્યાયથી નારાયણ પ્રભુમાં પરાયણ હોય, તેને ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ; ઇંદ્રિયોના વિષયોથી થતા ભયની સંભાવના પણ એમણે કરવી ન જોઈએ; એમ સાંભળીને મર્યાદા અને પુષ્ટિની રીતે દરેક શાસ્ત્રાર્થ યુધિષ્ઠિરના સમજવામાં આવ્યો છે; કારણ કે ભીષ્મપિતામહનું વાક્ય, મર્યાદાની રીત પ્રમાણે છે, અને ભગવાનના ભક્તોએ કોઈથી પણ ડરવું નહિ એ પુષ્ટિની રીત બતાવી છે. તે બન્ને પ્રકારે યુધિષ્ઠિરના સમજવામાં આવ્યા છે; તેનાથી તેનું જ્ઞાન ધણું જ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. અને તેવા વિજ્ઞાનથી યુધિષ્ઠિરના દરેક ભ્રમે દૂર થયા છે. ત્યારે તે આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીનું પાલન કરવા લાગ્યા. બીજો

રાજા તો વૃષ્ટિ થયા પછી ખેતર વગેરેમાં ધાન્યાદિક થાય ત્યારે જ ચોર હુટારાઓથી રક્ષા કરે છે અને યુધિષ્ઠિર તો વૃષ્ટિને પણ ઉત્પન્ન કરીને પોતાના ધર્મદ્વારા દરેકને અનુગૃહીત બનાવીને પાલન કરે છે. તે કહે છે કે જેમ ઇંદ્ર પાલન કરે છે તેવી રીતે યુધિષ્ઠિર પાલન કરવા લાગ્યા.

ત્યાં યુધિષ્ઠિર તો મનુષ્ય છે. તેનું દેવની માફક પાલન કરવાનું સામર્થ્ય થવામાં કારણ બતાવે છે કે ભગવાન કોઈથી પણ જીતી શકાય તેવા નથી; તેવા અજિત ભગવાન યુધિષ્ઠિરના રક્ષક છે; તેથી પ્રભુનું સામર્થ્ય ભક્તમાં આવે તો આશ્ચર્ય શું ? અર્થાત્ કાંઈ પણ આશ્ચર્ય ન ગણાય. સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વીનું તે પાલન કરે છે; એટલે જો કે પૃથ્વી ઉપર બીજા પણ ખંડમંડલાધિપતિઓ છે, તોપણ તે સર્વે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પ્રમાણે કરનારા છે, એમ બતાવવા સારુ સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીનું પાલન કરે છે, એમ કહ્યું છે. પ્રથમ તો તેના ભાઇઓ જ સર્વ કરે છે, ત્યારબાદ પોતે કરે છે, અથવા દરેક ભાઇઓથી પોતે સેવાયેલા છે; એટલે ભાઇઓ તેની સેવામાં હાજર રહેલા છે. (૩)

યુધિષ્ઠિરના ધર્મ વડે જેનું પોષણ થયું છે એવા રાજ્યના ગુણો ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:

કામં વવર્ષ પર્જન્યઃ સર્વકામદુઘા મહી ।

સિષિચુઃ સ્મ વ્રજાન્ ગાવઃ પયસોઘસ્વતીર્મુદા ॥૪॥

નયઃ સમુદ્રા ગિરયઃ સવનસ્પતિવીરુઘઃ ।

ફલન્ત્યોષધયઃ સર્વાઃ કામમન્વૃતુ તસ્ય વૈ ॥૫॥

નાઽઽધયો વ્યાધયઃ ક્લેશા દૈવમૂતાત્મહેતવઃ ।

અજાતશત્રાવભવજ્ જન્તૂનાં રાક્ષિ કર્હિન્ચિત્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ—વરસાદ ઇન્દ્ર પ્રમાણે વર્ષવા લાગ્યો; પૃથ્વી દરેક ક્ષેત્રને આપનારી થઈ; મોટાં આઉં (ઊંધ) વાળી ગાયો હુર્ષથી દૂધ વડે યજ્ઞ (ગોશાળા)ને સીંચવા લાગી; નદીઓ, સમુદ્રો, અને વનસ્પતિઓ તેમ જ લતાઓ સહિત પર્વતો અને બીજા દરેક આપધિઓ યુધિષ્ઠિર રાજાની ઇન્દ્ર પ્રમાણે ક્ષેત્ર આપનારી થઈ. યુધિષ્ઠિર રાજા રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે કોઈપણ પ્રાણીઓને આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિકના કારણરૂપ આધિ વ્યાધિ કે ઉપાધિઓ તેમ જ ક્લેશો કોઈ વખત થતા નથી.

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ઇન્દ્રાથી યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં આધિ-દૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ પ્રકારનું સુખ છે; તેનું નિરૂપણ ક્રમવાર ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે.

યુધિષ્ઠિરની ઇન્દ્ર પ્રમાણે વરસાદ વર્ષે છે. પૃથ્વરાજાની માફક પૃથ્વી ખેતરરૂપી ઇન્દ્ર પ્રમાણે ક્ષેત્ર આપનારી છે. દૂધનાં થાન જેનાં મોટાં છે

તેવી ગાયોને હર્ષ થયો છે કે આ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજા આપણું પાલન કરનારા થયા છે; તેથી હર્ષ થવાથી પોતાના દૂધ વડે ગાયો મળને (ગાયોને રહેવાનાં સ્થાન) સીંચવા લાગી; એટલે કોઈ દોહનાર કે દૂધનું વાસણ આવે, તેટલા વખતમાં દૂધ વધારે હોવાથી ગાયો પૃથ્વીને જ સીંચવા લાગી (પૃથ્વીને જ દૂધથી ભીની કરી નાખી). વરસાદ, પૃથ્વી, અને ગાયો, એ આધિદૈવિક છે. નદીઓ અને સમુદ્રો એ જલમિથુન છે; એટલે નદીઓનો પતિ સમુદ્ર છે તેથી નદી અને સમુદ્રનું ભેડવું કહેવાય છે. વૃક્ષ અને લતાઓ એ સ્થલમિથુન છે; એટલે લતાઓનો પતિ વૃક્ષ છે; તેથી લતા અને વૃક્ષ એ પણ ભેડવું કહેવાય છે. તે બંને અન્ન સિવાય બીજી દરેક વસ્તુના કારણરૂપ છે. કમોદ વગેરે ઓષધિઓ સારી રીતે ફળે છે. તે દરેકમાં જીવ રહેલો છે; તેથી તેઓ મૃત (પ્રાણી) કહેવાય છે. દરેક ઇચ્છાને અનુસરીને ફળે છે. તે ઇચ્છા હોય તોપણ સમય વગર ફળે તો દોષના કારણરૂપ થવાથી ક્યારેક ભય થાય. તેની નિવૃત્તિ કહે છે કે દરેક ઋતુ પ્રમાણે ફળ આપે છે. અધ્યાત્મમાં ગુણો સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી દોષના અભાવને માટે રોગાદિકના અભાવનું નિરૂપણ કરે છે. આધિ (માનસી પીડા), બ્યાધિ (શરીરસંબંધી પીડા) અને અવિદ્યાદિક કલેશો તે પણ થતા નથી. તેમ ઇન્દ્રિયસ્થાવ (કોઈ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાંથી લોહી કે પડ નીકળવું તે), ગર્ભસ્થાવ (ચાર માસની અંદરનો ગર્ભ જાય તેને ગર્ભસ્થાવ કહેવાય છે) અને ગર્ભપાત (પાંચમે કે છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ જાય તેને પાત કહે છે) કે વ્યભિચાર વગેરે પણ થતા નથી. એટલે આધિદૈવિક આધિભૌતિક કે આધ્યાત્મિકના કારણરૂપ કલેશો યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં થતા નથી; કારણકે રાજાના ધર્મ વડે દરેકનું સમાધાન થઈ જાય છે. રાજ્યના આદિમાં મધ્યમાં અને અંતમાં એક જ સરખું સુખ છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં કહિંચિત્ (ક્યારે પણ) અવ્યય મૂકેલો છે. (૪-૫-૬)

એમ સામાન્યથી દરેકનું સુખ કહીને પ્રેમસૌખ્યના નિરૂપણ માટે ભગવાનના પધારવાનો જે ઉત્સવ થયો તેનું નિરૂપણ કરે છે; એટલે ભગવાન દ્વારકા પધારતી વખતે જે ઉત્સવ થયો તે હકીકત આ અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્વત આવવાની છે:

उषित्वा हास्तिनपुरे मासान्कतिपयान्हरिः ।

सुहृदां च विशोकाय स्वस्वसुः प्रियकाम्यया ॥७॥

आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य च ।

आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥८॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન સંબંધીઓને થયેલા શોકની નિવૃત્તિ માટે પોતાનાં બહેન સુભદ્રાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા વડે, કેટલાક મહિનાઓ હસ્તિનાપુરમાં

રહીને, દરેકની રજા લઇને, પોતાનાં કુર્ષ કુંતીજી વગેરેની આજ્ઞા મેળવીને, અને અભ્યુત્પન્ન વગેરેને મળીને તેમ જ નક્કસ સહુદેવ વગેરેથી નમન કરાવેલા થઇને, યુધિષ્ઠિરની રજા લઇને રથ ઉપર બિરાજ્યા.

ભાવાર્થ:—ભક્તિ જ્ઞાન અને તેનાથી થયેલા ઉત્સવો સિવાય લોકમાં જીવન વૃથા છે. શ્રીકૃષ્ણમાં જ ચિત્ત એકાગ્ર થાય, એ મુક્તિથી પણ અધિક ગણાય છે; કેમકે પદ્મપુરાણમાં કહેલ છે કે, વિષ્ણુના અનુચર થવું એ મોક્ષ છે. મૂળમાં હસ્તિનાપુર શબ્દ લખ્યો છે, ત્યાં અલુક્ તૃતીયા સમાસ છે. એટલે પૂર્વે હસ્તી નામનો રાજા હતો, તેણે રચાવેલું તે શહેર છે. તેથી “હસ્તિનાપુર” કહેવાય છે. અને હસ્તિન્ એવું પણ તેવું નામ છે. ત્યાં વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જણ પ્રત્યય થાય છે, અને તેના પરથી તેવું પુર તે હસ્તિનપુર છે. અને “હસ્તિનાપુર” નામ છે તેમાં હસ્તિના નિર્મિતં પુરં હસ્તિનાપુરમ્ એમ મધ્યમ પદનો લોપ થાય છે. તેમાં હસ્તિના એ તૃતીયા પદનો લોપ થતો નથી. તેથી તે અલુક્-સમાસ થાય છે. “હસ્તીએ નિર્માણ કરેલા શહેરમાં ભગવાનની સ્થિતિ છે, તે તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓને મુક્તિ આપવા માટે છે. મથુરા વગેરે શહેરોમાં ભગવાનની સ્થિતિ છે, તે પૃથ્વીને મુક્તિ આપવાવાળી છે. ભગવાન હસ્તિનાપુરમાં રહે છે, તે તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાની મુક્તિ માટે છે એમ જે કહ્યું છે તેમાં અમુક વખત સુધી રહે તો જ મુક્તિ થાય. એમાં કાંઈ કાળને કારણપણું નથી, એમ બતાવવા માટે કાળના અંશરૂપ માસનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાન કેટલાક માસ સુધી રહ્યા. ઘણા માસ સુધી રહ્યા એમ નહિ કહેતાં સંખ્યા બતાવી નથી, તેથી તે માસને કારણપણું નથી એમ સૂચવ્યું છે. ભગવાનનું હસ્તિનાપુરમાં બિરાજવું મુક્તિને માટે છે. તેનું કારણ એવું છે કે ભગવાન ત્યાં વિરાજીને સર્વના શોકની નિવૃત્તિ કરે, અને ત્યાર બાદ ત્યાંથી પધારે ત્યારે તેમના વિરાજવાથી શોક દૂર થઈને આનંદ થવાથી ભગવાનમાં સ્નેહ થાય, અને તે સ્નેહથી ભક્ત કૃતાર્થ થાય; એટલા માટે દરેકની મુક્તિ થવામાં ભગવાનનો અભિપ્રાય છે.” તેથી સર્વ સંબંધીઓનો શોક દૂર કરવા માટે ભગવાન વિરાજ્યા. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી રાજાનું પ્રિય કરવા માટે ત્યાં વિરાજ્યા છે.

પોતાની બહેન સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ મહાભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો તેનો શોક હતો, તે શોક તેને ત્યાં પરીક્ષિતનો જન્મ થવાથી દૂર થયો છે. એવી રીતે ભગવાનનું વિરાજવું પ્રીતિને વધારવા માટે છે. ભગવાને દ્વારકા પધારતી વખતે સર્વની રજા લીધી એ લૌકિક ઉપચાર છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી વરદાન વગેરે કરેલાં છે. સર્વના દોષની નિવૃત્તિ માટે ભગવાન બેટયા છે. બહિર્બુદ્ધિપણું હોય તોપણ તે થવા માટે ભગવાને

અભિવાદન કર્યું છે. પાછો પણ મૂળમાં ચકાર હોવાથી ઉચિત દાન વગેરે પણ કરેલું છે. મૂળમાં કેટલાએકે આલિંગન કર્યું, એમ કહેવાથી શ્રવણ ભક્તિથી લઈને સખ્યભક્તિ સુધી જેઓએ ભક્તિ સિદ્ધ કરી છે, તેવાઓએ આલિંગન કર્યું છે, અથવા પ્રેમ વડે રનેહવાળા છે તેઓએ આલિંગન કર્યું છે, એમ સૂચવ્યું છે. કેટલાકે એમ લખવાથી તેવા પુરુષો ઘણા જ થોડા હોય છે એમ બતાવ્યું છે. (૭-૮)

સુભદ્રા દ્રૌપદી કુન્તી વિરાટતનયા તથા ।

ગાન્ધારી ધૃતરાષ્ટ્રઃચ યુયુત્સુર્ગૌતમૌ યમૌ ॥૯॥

વૃકોદરઃચ ધૌમ્યઃચ સ્ત્રિયો મત્સ્યસુતાદયઃ ।

ન સેહિરે વિમુચ્ચન્તો વિરહં શાર્ઙ્ગધન્વનઃ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—સુભદ્રા, દ્રૌપદી, કુન્તી, ઉત્તરા, ગાંધારી, ધૃતરાષ્ટ્ર, યુયુત્સુ, ગૌતમ, નકુલ, સહદેવ, ભીમ, ધૌમ્ય અને સત્યવતી વગેરે સ્ત્રીઓ મોહ પામતાં છતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વિરહને સહન કરી શક્યાં નહિ.

ભાવાર્થ:—સુભદ્રાદિક સ્ત્રીઓએ ભગવાનના વિરહને સહન કર્યો નહિ. દેહને લીધે રનેહ થાય. તે સ્ત્રીઓને વધારે થાય છે. માટે આદિમાં સુભદ્રાનું નામ અને અંતમાં પણ સત્યવતીનું નામ આપેલું છે. મારવામાં તેમ જ રક્ષા કરવામાં જેમ પતિ છે તેમ જ પુત્ર પણ છે; તેથી ગાંધારી અને ઉત્તરાની ખરેખરી બતાવી છે; કારણ કે ઉત્તરાના પતિને માર્યો છે અને પુત્રની રક્ષા કરી છે, તેમ જ ગાંધારીના પુત્રને માર્યો છે અને પતિની રક્ષા કરેલી છે; તેથી બન્નેની સમાનતા બતાવવા માટે મૂળમાં તથા અવ્યયનો પ્રયોગ કર્યો છે. યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન એ બન્ને ઉત્સવોમાં આસક્ત હતા, તેથી તેઓને વિરહની સ્ફૂર્તિ ન હતી; તેથી મૂળમાં તેઓનાં નામ લખ્યાં નથી. અથવા ધૃતરાષ્ટ્ર એમ ચકાર બતાવેલો હોવાથી બધાનું અહણ થઈ શકે છે. જો ચકારને એમ સમુચ્ચય-અર્થમાં ન ગણીએ તો ધૃતરાષ્ટ્રની ભક્તિને બતાવનાર તે ચકાર છે એમ જાણવું; કારણ કે ધૃતરાષ્ટ્રને ભક્તિ થવી ઘણી જ દુર્લભ છે. યુયુત્સુ ધૃતરાષ્ટ્રની રખાત સ્ત્રીના પુત્ર છે. કૃપાચાર્ય ગૌતમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે; માટે તેનું નામ “ગૌતમ” તરીકે મૂળમાં કહ્યું છે. નકુલ અને સહદેવનો જન્મ સાથે થવાથી તેઓને “યમ” એવા નામથી ઓળખાવ્યા છે. વૃકોદરઃ ત્યાં ચકાર હોવાથી બીજા ન કહેલા ક્ષત્રિયોનું પણ અહણ થાય છે. ધૌમ્યઃપિ પાંડવોના પુરોહિત છે, ત્યાં ચકાર છે; તેથી ન કહેલા બ્રાહ્મણોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ અને મત્સ્યસુતા સત્યવતી, એ વિરહનું દુઃખ સહન કરતી નથી, અથવા કાર્યને માટે પહેલાં જણાવેલી ઉત્તરાનું જ અહણ કરવા માટે મત્સ્યસુતાને કહેલાં છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને સાથે

કદાં છે, તેથી વ્યાકરણની રીતે વિમુક્તિ: એમ પુલ્લિંગનો નિર્દેશ કર્યો છે. ભગવાનનું નામ શાર્ફધન્વા કહેલ છે, તેનો અભિપ્રાય કાળધનુષને ભગવાન હસ્તમાં ધારણ કરે છે; તેથી તેમનો વિયોગ થવામાં કાળનો ગ્રાસ થશે, એવી શંકા થવાથી વિરહનું દુઃખ થાય છે. (૬-૧૦)

વિરહનું સહન ન થવું એ દરેક રીતે લૌકિક નથી, તે માટે અલૌકિક જ્ઞાન હોય ત્યારે ભગવાન અંતર્યામી હોવાથી તે દરેકના હૃદયમાં રહેલા છે, તેથી તેનો વિરહ ન હોય; માટે તેના વિરહનું વર્ણન કરવું તે અયોગ્ય છે ! એમ શંકા કરીને જ્ઞાન હોય તોપણ કોઈ બીજા જ પ્રકારથી પરમસુખને આપનાર હોવાથી તેનો વિરહ થવો યોગ્ય છે, એમ દોઢ શ્લોક વડે કહે છે:

સત્સજ્ઞાન્મુકદુઃસજ્ઞો હાતું નોત્સહતે બુધઃ ।

કીર્ત્યમાનં યશો યસ્ય સકૃદાકર્ણ્ય રોચનમ્ ।

તસ્મિન્ન્યસ્તધિયઃ પાર્થઃ સહેરન્વિરહં કથમ્ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—પ્રીતિ કરે તેવો જે ભગવાનનો કીર્તન કરતો યશ તેને એક વખત સાંભળીને દુઃસંગનો ત્યાગ કરનારો, ડાહ્યો માણસ સત્સંગને છોડવાની ઈચ્છા કરતો નથી, તેવા ભગવાનમાં જેણે બુદ્ધિ મૂકેલી છે એવા પાંડવો પ્રભુના વિરહને શી રીતે સહન કરે ?

ભાવાર્થ:—ભગવાનના વિરહની વાત તો ફર રહી, પણ ભગવાનના સેવકોના વિરહને પણ સહન કરી શકાતો નથી. જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો છે તોપણ, અને અંતર્યામીપણથી ભગવાનની સ્ફૂર્તિ છે તોપણ જે રસ સત્સંગથી કે બહાર ભગવાનના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે તે રસ જ્ઞાનાદિકથી ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ કે જેમ સ્ત્રીની સાથે માનસિક સંબંધ કરવામાં જુદાપણું છે, અને તેના સંબંધથી થતા સુખમાં પણ પરસ્પર ભેદ દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ થવામાં કે અંતર્યામીપણથી ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થવામાં અને બહાર ભગવાનનો સંબંધ થવાના સુખમાં પણ ન્યૂનાધિકપણું છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે, સુખ વગેરેનું ઉત્પાદન કારણ આત્મા અથવા મન છે, ત્યારે આત્મા અને મનમાં ભગવાન વિદ્યમાન હોવાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે, અને તેમાંથી જે રસ થાય છે તે પણ બહારના અનુભવ જેવો છે; માટે વિરહ ન થવો જોઈએ ! એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે, જો પોતામાં રહેલા રસનો અનુભવ પોતાને થતો હોય તો સ્ત્રીને પણ પોતાથી જ સુખ થવું જોઈએ. તેમ જ સર્વ વસ્તુમાં રહેલા રસની સ્ફૂર્તિ દોષપૂર્વક થાય, ત્યારે જ તે રસ પ્રકટ થાય છે. તેથી જેમ માલાચંદન અને સ્ત્રી વગેરેમાં કોઈને માળામાં, કોઈને ચંદનમાં અથવા કોઈને સ્ત્રીમાં દ્રેષ કે ઈચ્છા દેખાય છે, તેથી તેમાં રહેલ રસની સ્ફૂર્તિ પોતામાં રહેલા કામાદિક દોષને લીધે થાય

છે, જ્યેષ્ઠને બેને માળામાં ઇચ્છા હોય તેને માળા પ્રિય લાગે છે, ચંદનમાં ઇચ્છા હોય તેને ચંદન પ્રિય લાગે છે અને સ્ત્રીમાં ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રી પ્રિય લાગે છે, તેમ જ તે સિવાયની દરેક વસ્તુઓ અપ્રિય લાગે છે; તેવી રીતે બીજા કરતાં સ્ત્રીઓમાં કામ ઉત્કટ (ઉગ્ર) રહેલો છે. અને તે કામ હમેશાં રહેનારો છે. ત્યારે સ્ત્રીને હમેશાં પોતાથી જ સુખ થવું જોઈએ, અને જ્યારે સ્ત્રીને પોતાથી જ સુખ થાય ત્યારે વિરહનું દુઃખ ન થવું જોઈએ, પણ તે દુઃખ તો થતું જોવામાં આવે છે; માટે તેમાં કાંઈ જુદું જ કારણ હોવું જોઈએ અને તેનો વિચાર કરતાં બહારના સંબંધથી જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસની અભિવ્યક્તિ (પ્રકટ થવું) કામાદિક દોષ વડે જ થાય છે, પણ જ્ઞાનાદિકથી થતી જ નથી; તેથી વિરહ થવો તે યોગ્ય જ છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે, હરકોઈ સ્થળમાં રસ ઉત્પન્ન થવો તે એક સુખનો ભેદ છે, તેથી સુખ થવામાં પોતામાં રહેલા દોષની સ્ફૂર્તિને કારણપણું કહેવું એ યોગ્ય નથી; કેમકે સાયુજ્ય મુક્તિ વગેરેમાં જે આત્મસુખ પ્રકટ થાય છે, તે દોષો વિના જ પ્રકટ થાય છે. સાયુજ્ય મુક્તિમાં આત્મસુખ પ્રકટ થાય છે, તેથી ભગવાનનો રસ પણ પ્રકટ થવા માટે કહી શકાય છે. તેથી જ જ્ઞાનાદિકથી તે રસ પ્રકટ થાય છે. માટે ભગવાનનો વિરહ થવો યોગ્ય નથી ! એવી શંકા કરવાની નથી, કારણ કે સાયુજ્ય મુક્તિમાં અને જ્ઞાનાદિકમાં પણ જે આત્મસુખ પ્રકટ થાય છે, તેમાં પણ ભિન્નપણે આપણે રહીએ છીએ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તે દોષ છે. જો તેને દોષપણું ન હોય તો સાયુજ્યરૂપ રૂપ થયા પછી તેની નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ; કારણ કે રૂપથી તો દોષની જ નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. અને સાયુજ્ય મુક્તિ થયા પછી જીવને જુદાપણાથી રહેવાનું જ્ઞાન અને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તો તે સમયમાં સુખનો અનુભવ પણ થતો નથી ! જીવ બ્રહ્મથી જુદો છે અને તેને બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા છે, તેને તમે દોષરૂપ ગણો છો પણ તે તો ગુણરૂપ થાય છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે કે તે વાત ખરી છે, તોપણ જેમ લોકમાં ક્ષુધા વગેરેને પણ ગુણ કહેલો છે તેવી રીતે જીવને જુદાપણાથી રહેલી સ્થિતિ તપ જ્ઞાનને, અને બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાને પણ ગુણપણું છે. જો તેને ગુણરૂપ ન માનવામાં આવે તો ક્ષુધા માટે પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે; તોપણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ક્ષુધા ખરેખર મનુષ્યને શત્રુરૂપ છે;” તેથી તેને દોષપણું છે, અને તેને લીધે અજ્ઞાતાદિકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી લોકમાં જેમ ક્ષુધાને ગુણ તરીકે માની છે, અને શાસ્ત્રમાં ક્ષુધાને દોષ તરીકે માની છે, તેમ ભગવાન બહાર રહીને રસને ઉત્પન્ન કરે છે, તે હકીકતને જ્ઞાનમાર્ગની

રીતમાં દોષરૂપ કહી છે, પણ ભક્તિને તો ગુણરૂપ માનેલી છે; તેથી જ યોગીઓ પણ જ્યારે કૃષ્ણ પ્રકટ થયા હોય ત્યારે સમાધિનો ત્યાગ કરીને તેમનું દર્શન કરે છે, અને પ્રભુ અપ્રકટ હોય ત્યારે સમાધિ કરે છે. તેથી સુક્તિમાં જ દેહનો સંબંધ છે અને સુક્તિની સૃષ્ટિ ભગવાન કરે છે તે પણ પોતાના બહારના સુખનો અનુભવ કરાવવા માટે કરે છે. જો તેમ ન હોય તો જે સુક્તિ જીવો હોય છે તેને પ્રલયમાં પણ દેહનો સંબંધ હોતો નથી; ત્યાંથી ભગવાન દેહનો સંબંધ કરાવે છે તે ન જ કરાવે; કારણ કે દેહાદિક દોષરૂપ કહેવાય છે; એટલું જ નહિ પણ ભગવાન તો પરમ કૃપાળુ છે તેથી સૃષ્ટિ ન કરે; પણ સુખનો અનુભવ કરાવવા સારુ જ દેહરૂપ દોષનો સંબંધ ભગવાન જીવને કરાવે છે.

વળી દેહ સિવાય ભગવાનના સુખનો અનુભવ થતો નથી; માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે: “કોઈ ઠેકાણે ગુણ હોય તો પણ વિધિ વડે દોષરૂપ થાય છે અને કોઈ સ્થળે દોષ પણ વિધિ વડે ગુણરૂપ થાય છે.” એ વ્યવહારને લઈને સમગ્ર વેદ અને શાસ્ત્રો પ્રવર્તેલાં છે. બહારના વ્યાપારને મુખ્યપણું હોવાથી દરેક સ્થળે ભગવાન વ્યાપ્ત છે, એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ભગવાનનો વિરહ સહન ન થવો એ અમે યોગ્ય જોઈએ છીએ. મૂળમાં સત્સંજ્ઞા એમ બહુવચન લખ્યું છે, તેથી એક સંગ વિદ્યમાન હોય અને બીજો સંગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તોડી શકાતો નથી, તેમ સત્પુરુષો પણ ઘણા હોવા જોઈએ; એટલે એકમાં પણ ઘણા પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તેવા સત્પુરુષોની કૃપા વડે જેણે દુષ્ટનો સંગ છોડેલો છે અને ત્યાર પછી પણ તે સત્પુરુષોની કૃપા વડે જ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરેલું છે, એમ સત્સંગમાંથી જેને ક્ષણ યયું છે તેવો પુરુષ પહેલાં થયેલા સત્સંગોને પણ ચિંતામણિની માફક છોડવાની ઈચ્છા પણ કરતો નથી. ભગવાનનો વિરહ સહન થઈ શકતો નથી એવો પ્રસંગ છે તે સ્થળે સત્સંગનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી એમ જે કહ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભગવાનના યશનું કીર્તન સત્સંગમાં થાય છે. અથવા સત્સંગનો ત્યાગ ન કરવામાં ગુણ કહે છે કે સત્સંગમાં તો કાનને પ્રિય લાગે તેવું પ્રભુના યશનું કીર્તન થાય છે. અહીં કેટલાક સત્સંગનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી અને સત્સંગમાં ગુણ છે એમ બને બાબત કહેવા માટે યશના કીર્તનનું વર્ણન કરે છે, એમ કહે છે. સત્પુરુષોથી કીર્તન કરાતા ભગવાનના યશને એક જ વખત સાંભળીને જીવ સત્સંગનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી; કારણ કે પ્રભુની કીર્તિ પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને સત્સંગ કીર્તિના કારણરૂપ છે. અથવા ભગવાનનો યશ સાંભળવાથી તે સત્સંગ છોડી શકાતો નથી; તેથી ભગવાનમાં શ્રુદ્ધિ રાખનારા પાંડવો ભગવાનના વિરહને શી રીતે સહન કરી શકે ?

જેમ મનુષ્ય સારી પેટી જોઈને તેમાં પોતાની ઉત્તમ વસ્તુઓ રાખે છે, તેમ ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને બુદ્ધિફૂળી, પોતાનું અમૂલ્ય રત્ન તે ભાગવતમાં મૂકે છે. મૂળમાં ઘુઘ શબ્દથી સામાન્ય ડાહ્યો માણસ બતાવેલો છે, તે લૌકિક વૈદિક વગેરે દરેક બુદ્ધિના ગ્રહણ માટે છે, ત્યારે એ કુંતીજી પરમભક્ત છે, એમ પહેલાં કહેવાયું છે, તે કુંતીજીના વચનથી ભગવાનમાં બુદ્ધિ જોણે રાખેલી છે એવા પાંડવો તે પ્રભુના વિરહને કેમ સહન કરી શકે ?

જ્યારે તેનાથી વિરહ સહન થઈ શકે નહિ, ત્યારે તે ભગવાનની સાથે જાય, અથવા પ્રતિબંધ કરનારા શરીરનો ત્યાગ કરે; તેથી ભગવાને અહીંથી પધારવું યોગ્ય નથી. (૧૧)

दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ।

सर्वे तेऽनिमिवैर्नैत्रैस्तमनुवृत्तचेतसः ।

वीक्षन्तः स्नेहसम्बन्धा विचेरुस्तत्र तत्र ह ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનનાં જે દર્શન, સ્પર્શ, વાતચીત, શયન કરવું, સાથે બેસવું અને સાથે ભોજન કરવું વગેરેથી ભગવાનની પાછળ જેઓનું ચિત્ત લાગેલું છે, એવા પાંડવો નિમિષ (પલક) વગરનાં નેત્રો વડે ભગવાનનાં દર્શન કરે છે તેવા અને પ્રભુના સ્નેહથી બંધાયેલા તેઓ આમ તેમ ફરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—ત્યારે ભગવાન પધાર્યા તે વખતે શું થયું ? એમ શંકા કરીને સમાધાન કરે છે કે, ભગવાનનાં દર્શન કરવાં, સ્પર્શ કરવો, ભગવાન સાથે વાતો કરવી, શયન કરવું, બેસવું, અને પ્રભુની સાથે ભોજન કરવું, એમ ભગવાનને યોગ્ય છ ક્રિયાઓ છે; તે પાંડવોની ક્રિયાઓ તો ભગવાનની સાથે જ રહેલી છે; કેમકે વાતો કરવી સાથે થાય છે, તેમ પ્રભુનાં દર્શન કરવાં અને સ્પર્શ કરવો તે પણ ભગવાન સાથે ન હોય ત્યારે થઈ શકે નહિ; માટે ભગવાનની સાથે રહીને છ પ્રકારની ક્રિયાઓનો અભ્યાસ થવાથી તે ક્રિયાઓને તાબે થયેલા પાંડવોએ પોતાના ચિત્તને ભગવાનમાં પધરાવી આપ્યું. અથવા તે છ ક્રિયાઓ વડે દરેક પાંડવોની નિમિષ (પલક) રહિત દૃષ્ટિ ભગવાનમાં થઈ છે અને તે દૃષ્ટિની પાછળ તેઓનાં મન લાગેલાં છે. એમ કાયા, વાણી અને મનની વૃત્તિઓ ભગવાનમાં લાગી છે, એમ કહ્યું; તેથી વિવેકધૈર્યાદિ કાંઈ પણ રહ્યું નથી, એમ સૂચવ્યું છે.

ત્યારપછી શું થયું તે કહે છે કે, ભગવાન અહીંથી પધારવાના છે એમ યાદ કરવાથી વિરહ થયો છે, તોપણ ભગવાનનાં દર્શન સ્પર્શ વગેરેથી તે બાબત ભૂલી જવાય છે. જ્યારે વિરહ થશે ત્યારે તે બાબતનું ડુઃખ થશે, પણ હમણાં પરમાનંદનો અનુભવ છોડીને ઉદ્વેગ કરવો નિર્વર્થક છે, એમ જાણે પાંડવો વિચાર કરતા હોય, તેમ દેહ, ઈંદ્રિયો, અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓને

ભગવાનમાં જોડવા લાગ્યા છે. મૂળમાં કોક્ષન્તઃ માં ઈક્ષણિક્રિયા છે, તે દરેક ઈદ્રિયોની વૃત્તિને બતાવનાર છે. ભગવાનનો સ્નેહ છે તે ભગવાનને હૃદયમાં લાવે છે અને ભગવાન બહાર બિરાજતા હોય, ત્યારે જીવને ભગવાન પાસે લઈ જાય છે; એમ બન્ને રીતે ભગવાનમાં ચિત્ત લાગવામાં વિરોધ નથી.

આમતેમ ફરવા લાગ્યા એવું જે કહ્યું કે તેનો અભિપ્રાયઃ ભગવાનને પધારવા માટે ઉપયોગી જે જે કાર્યો છે તેમાં પાંડવોએ શરીરને જોડી દીધાં છે, એ શરીરની ક્રિયા બતાવેલી છે. (૧૨)

આવા પ્રકારનો સ્નેહ હોવા છતાં પણ ભગવાન તો પધાર્યાં. પછી જે શરીરની સ્થિતિ રહેવી, તે તો ભગવાનના અદ્ભુત કર્મની લીલા વડે જ શરીર રહી શકે છે. તેથી ભગવાનના પધારવા વખતે રુદન કરવું જોઈએ તેને બદલે ભગવાનની ઇચ્છા વડે જરા પણ રુદન પાંડવોએ કર્યું નથી, તે કહે છે:

ન્યરુન્ધ્રુદ્ગલદ્વાષ્પમૌત્કઞ્ઠયાદેવકીસૂતે ।

નિર્યાત્યગારાન્માઽભદ્રમિતિ સ્યાદ્ બાન્ધવશ્ચિયઃ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થઃ—દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી પધારે છે તે વખતે તેમના વિરહના સ્મરણથી નેત્રમાં આંસુઓ આવી જાય છે, તોપણ તે આંસુ અમંગળ થાય તે ન થવા માટે દરેક બાંધવોની સ્ત્રીઓએ આંસુને રોક્યાં છે.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે આંસુઓ નેત્રમાંથી નીકળે છે, તોપણ દેવકીજીના પુત્ર ઘરમાંથી બહાર પધારે છે, ત્યારે અમંગળસૂચક અપશુકન ન થાઓ, એમ સમજીને તે આંસુઓને આંખમાં જ રોકી રાખ્યાં છે, એમ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રબલ છે પ્રેમની ઉત્કંઠાથી આવેલાં આંસુઓને પણ રોકે છે, તો પછી શરીર વગેરેને તો ક્યાંથી જ છોડી શકશે ? એમ ભગવાનની ઇચ્છાનું પ્રાબલ્ય બતાવ્યું છે. ભગવાન દેવકીજીના પુત્ર છે; તેથી પધારવું તો યોગ્ય જ છે; કારણ કે દેવકીજીએ મોટી તપસ્યા કરીને પુત્રરૂપે પ્રકટ થવાની પ્રાર્થના કરી હતી ત્યારે ભગવાન પુત્રરૂપે પધાર્યા છે, તે દેવકીજીને મળવા માટે કેમ ન પધારે ? તેથી જ આપણે અપશુકન ન કરવું જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી તેઓએ આંસુ રોકી રાખ્યાં છે. ભગવાન ઘરમાંથી બહાર પધારે છે તે વખતે આંસુ રોકેલાં છે, તેનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે ભગવાને આપણે ઘેર પધારી મોટો ઉપકાર કર્યો છે, તે પાછા પોતાના ઘેર પધારે ત્યારે અપશુકન કરવું આપણને યોગ્ય નહિ, એમ સમજીને દરેક બાંધવોની સ્ત્રીઓએ આંસુ રોકેલાં છે; એટલે ત્યાં બધુપણું રકુરું છે. (૧૩)

મૃદન્ગશૃંગભેર્યશ્ચ વીણાપણવગોમુખાઃ ।

ધુન્ધુર્યાનકવણ્ડાદ્યા નેદુર્દુન્દુભયઃ સમમ્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—મૃદંગ, શંખ, ભરી, વીણા, પણવ, ગોમુખ, ધુન્ધુરી, આનક, ઘંટ, અને નોખત એ પ્રમાણે દશ જાતનાં વાજિત્રો એકી સાથે વાગવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—મૃદંગ, ભેરી, આનક અને દુંદુભિ એ પાંચ વાજિત્રો તાડન કરવાથી વાગે છે; તેથી તેને આનદ્ધ એવાં વાજિત્રોના ભેદમાં ગણ્યાં છે. શંખ અને ગોમુખ મોઢથી વગાડાય છે; તેથી તેને સુષિર વાજિત્રના ભેદમાં ગણ્યાં છે. વીણા એક જ જાતની છે તે પ્રસિદ્ધ છે, અને ઘંટા અને ધૂધરીઓ ઘન વાજિત્રના ભેદમાં ગણ્યાં છે. એવી રીતે આનદ્ધ સુષિર વીણા અને ઘન એમ ચાર પ્રકારનાં વાજિત્રો વાગવા લાગ્યાં. એ દશ વાજિત્રોનાં લક્ષણો વાદ્યાધ્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. (૧૪)

ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓનાં દર્શનનું વર્ણન કરવું જોઈએ, તેથી પુષ્પવૃષ્ટિની સાથે તેનું વર્ણન કરે છે:

પ્રાસાદશિખરાઠ્ઠાઃ કુરુનાર્યો દિદક્ષયા ।

વવૃષ્ઠુઃ કુસુમૈઃ કૃષ્ણે પ્રેમવીડાસ્મિતેક્ષણાઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ અને લજ્જા વડે મંદ હાસ્યની સાથે દર્શન કરતી કુરુની સ્ત્રીઓ ઉત્સવ જોવાની ઇચ્છા વડે મહેલના ઉપરના ભાગ ઉપર ચઢીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગી.

ભાવાર્થ:—મહેલનું શિખર એટલે સૌથી ઉપરનો ભાગ કહેવાય છે. તેના ઉપર કુરુની સ્ત્રીઓ બેઠેલી છે. તેથી સારા ઘરની સ્ત્રીઓએ બહાર જવું નહિ, એમ બતાવ્યું છે. પણ ભગવાનની દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર પડવી જોઈએ; તે તો સ્ત્રીઓ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે તો ભગવાન સામું જુએ ત્યારે થાય. તે માટે કુરુની સ્ત્રીઓ પુષ્પની વૃષ્ટિ પ્રભુ ઉપર કરે છે. એમ પ્રેમ લજ્જા અને મંદ હાસ્ય એ સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ ગુણનાં કાર્યો છે. તેમાં દૃષ્ટિ સાથે રહેલ છે, એટલે પ્રેમ વગેરેથી યુક્ત જેની દૃષ્ટિ છે, એવી સર્વ સ્ત્રીઓ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે. ભગવાનમાં પ્રેમ એ ભક્તિનું કાર્ય છે. લજ્જાની સાથે મંદ હાસ્ય કરે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે અને દૃષ્ટિ છે તે એનું જ્ઞાન કાર્ય છે એમ ઘણા પ્રકારે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. (૧૫)

એમ સ્ત્રીઓનાં કૃત્યોનું નિરૂપણ કરી હવે ત્રણ શ્લોકો વડે પુરુષોનાં કૃત્યનું નિરૂપણ કરે છે:

સિતાતપત્રં જગ્રાહ મુક્તાદામવિભૂષિતમ્ ।

રત્નદળે ગુહાકેશઃ પ્રિયઃ પ્રિયતમસ્ય હ ॥૧૬॥

ઉદ્ભવઃ સાત્યકિશ્નૈવ વ્યજને પરમાદ્મુતે ।

વિકીર્ણમાણઃ કુસુમૈ રેજે મધુપતિઃ પથિ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થ:—અતિપ્રિય અને માતીની માળાથી સુશોભિત, રત્નના ઢાંડાવાળા પોશાકને ભગવાનના પ્રિય અર્જુનને ધારણ કર્યું. ઉદ્ભવ અને સાત્યકિએ પરમ

અદ્ભુત એવાં ચામર અને વીંજણા લીધાં છે. એમ રસ્તામાં જેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે તેવા મધુપતિ ભગવાન શોભી રહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—છત્રનો ઢંડો કાંઈક રાતો છે, અને છત્ર ધોતું છે, તે છત્રને ફરતી મોતીની ઝાલર શોભી રહી છે. અર્જુનનું નામ અહીં “ગુડાકેશ” આપ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તે અર્જુન નિદ્રાનો ઇશ છે, તેથી તેને જામ જતો રહ્યો છે. “દરેક ઉપચારોમાં મહારાજપણાનો ઉપચાર ઉત્તમ છે. તેનું ચિહ્ન છત્ર છે. તે અર્જુને લીધું છે; તેથી સુખ્ય ઉપચાર અર્જુને કર્યો છે, માટે અર્જુન બુદ્ધિમાન છે.” અર્જુન ભગવાનને પ્રિય છે, એમ કહેવાથી ભગવાને તેનું ઘણું કર્યું છે એમ સૂચવે છે. અર્જુનને યુધિષ્ઠિર કરતાં પણ ભગવાન ઘણા જ વડાલા છે; તેથી પોતાનું હીનપણું બતાવીને પણ મહારાજને યોગ્ય છત્ર અર્જુને ભગવાન ઉપર ધારણ કર્યું છે. દૌકિકપણું તેણે છોડી દીધું છે; તેથી મૂળમાં જ અવ્યયથી આશ્ચર્ય બતાવ્યું છે. ચામર અને વ્યજન (વીંજણા) ઘણા જ અદ્ભુત એટલે પોતાથી જ સુગંધ અને શીતળ વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે. રસ્તામાં પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય એટલે પોતાપોતાનાં મકાન દુકાન વગેરેમાં રહેલાં માણસો ભગવાનને પુષ્પોથી વધાવે છે; તેથી ભગવાન ઘણા જ શોભે છે. પુષ્પવૃષ્ટિમાં દરેક જાતનાં પુષ્પો આવ્યાં છે; તેથી જેમ વસંતઋતુમાં દરેક પ્રકારનાં પુષ્પો પ્રકુલિત થાય છે તેવી રીતે દરેક પુષ્પો આવેલાં છે; તેથી આ વસંતરૂપી ભગવાન પ્રકટ થયા છે, એમ સૂચવવા માટે મૂળમાં મધુપતિ શબ્દ મૂકેલો છે. અથવા તે દરેકે વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજા કરેલી છે. થોડા હેતુ માટે પુષ્પો સમર્પ્યા નથી, એમ બતાવા માટે મધુપતિ શબ્દ મૂક્યો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “ઉત્તમ વિષ્ણુના ચરણમાં મધ્વ એ ઉત્સવરૂપ છે.” એ શ્રુતિમાં મધુ જે આનંદાદિક છે, તે ભગવાનના ચરણકમળમાં રહે છે એમ બતાવ્યું છે; તેથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરનારને તેવું જ્ઞાન છે, એમ બતાવવા માટે પણ મધુપતિ શબ્દ કહ્યો છે. સિંહાસન ઉપર વિરાજવાથી જે શોભા દેખાય તે કરતાં પણ રસ્તે ચાલતાં વધારે શોભા થઈ છે. (૧૭)

આમ બીજા વર્ણોનાં કૃત્યો કહીને હવે બ્રાહ્મણોએ જે કૃત્ય કર્યું તે કહે છે:

અશ્રૂચન્તાઽઽશિષઃ સત્યાસ્તત્ર તત્ર મિજેરિતાઃ ।

નાનુરૂપાનુરૂપાશ્ચ નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના નિર્ગુણ સ્વરૂપને પ્રતિકૂળ અને ગુણાત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ એવી તે તે જગ્યાએ કહેલી બ્રાહ્મણોની સત્ય આશિષો સંભળાવા લાગી.

ભાવાર્થ:—ઈશ્વરને પણ આશીર્વાદ આપવો એ બ્રાહ્મણોનો જાતિધર્મ છે. પણ તે આશીર્વાદ જ્યારે ઈશ્વરમાં જે બાબત ન હોય તેને સિદ્ધ કરવા માટે હોય ત્યારે જ તે પ્રમાણ ગણાય છે; કારણ કે જે બાબત બીજા ઠોઈ

પ્રકારથી સિદ્ધ ન થતી હોય તેને સિદ્ધ કરવી એ પ્રમાણરૂપ ગણાય છે, અને અહીં જે ભગવાનને આશીર્વાદ આપવો તે બાબત તો ભગવાનમાં સિદ્ધ જ છે; માટે આશીર્વાદ અનુવાદરૂપ ઠર્યો; તેથી ન હોય તેને સિદ્ધ કરવું તે પ્રમાણ ગણાય, તેવી રીતે અહીં નથી. તેથી અનુવાદ હોવાથી અપ્રમાણપણું છે, તો-પણ જેવી બાબત બેવામાં આવે તેવી બાબતમાં જ તેવા આશીર્વાદનો છેડો છે; તેથી તે આશિષો સત્ય છે; અને તેથી મૂળમાં આશિષનું શ્રવણ કરવાનું લખ્યું નથી. એટલે બ્રાહ્મણોએ આપેલો આશીર્વાદ ભગવાનમાં રહેલી બાબતનો અનુવાદ છે એ અંશમાં અનુકૂળ છે. અને ભગવાનમાં ન હોય તે બાબત સિદ્ધ કરવા માટે આશીર્વાદ છે એમ કહેવું ત્યાં અયોગ્ય છે. તેમ જ મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી અનુકૂળ અને અનુકૂળ બન્ને બાબત ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ સિદ્ધ થાય છે. એમ બતાવવા માટે મૂળમાં કહ્યું છે કે નિર્ગુણ સ્વરૂપને આશીર્વાદ આપવો યોગ્ય નથી, તે તો સગુણ સ્વરૂપને યોગ્ય છે. તેમ તે સગુણ હોવાથી દરેક ગુણોથી યુક્ત છે, તેને આશીર્વાદ આપવો તે યોગ્ય નથી અને નિર્ગુણમાં ગુણનું સ્થાપન કરવા માટે આશીર્વાદ આપવો યોગ્ય છે, એવો પણ અભિપ્રાય નીકળે છે. એટલે ભગવાન સર્વ પ્રકારે થવાને સમર્થ છે; તેથી દરેક આશીર્વાદો સત્ય અને શુભ છે. મૂળમાં આશીર્વાદ આપનારા બ્રાહ્મણોનો શબ્દ દ્વિજ મૂકેલો છે, તેનો અભિપ્રાય: બે વાર જન્મ ગ્રહણ કરે તે “દ્વિજ” કહેવાય છે; તેથી બે વખત જન્મ લેવાથી વ્યગ્ર થયેલા તેઓ નિર્ધાર કરીને કહેવાને અશક્ત છે, એમ સૂચવ્યું છે. (૧૮)

એમ દરેકનું કૃત્ય કહીને, ભગવાનના સન્નિધાનમાં (હાજરીમાં) બહિર્મુખ થવું, તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થયું છે, અજ્ઞાનથી નથી થયું, એમ કહેવા માટે સ્ત્રીઓનું જ્ઞાન પ્રકટ કરે છે:

अन्योन्यामासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ।

कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જેનું ચિત્ત ભગવાનમાં છે એવી સ્ત્રીઓનો, સર્વ શ્રુતિઓના મનને હરણ કરનાર, દરેકને સાંભળવામાં સારો લાગે તેવો પરસ્પર વાણીનો વિલાસ શરૂ થયો.

ભાવાર્થ:—જ્યાં સ્ત્રીઓનું એવું જ્ઞાન છે ત્યાં બીજાને જ્ઞાન હોય તેમાં તો શું કહેવું જ; એમ બતાવવા માટે સ્ત્રીઓના વાક્યનું નિરૂપણ કરે છે કે પરસ્પર સંજ્ઞપ (વાર્તાલાપ) થયો. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે પોતાના પક્ષના સ્થાનપૂર્વક સામાના પક્ષને અસત્ય બતાવવા માટે જે વાણીનો સમૂહ હોય છે તેને જ્ઞપ કહેવાય છે. જો કે તેવી રીતે કથારૂપ વાણીનો સમૂહ જ્ઞપ થતો નથી, પણ તે વિલાસરૂપ છે. ત્યાં મધ્યસ્થ (ચુકાદો આપનારા)ની

જરૂર રહે છે તોપણ આ પરસ્પર વિવાદ કરવા માટે અર્થાત્ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે જલ્પ નથી, પણ વિલાસરૂપ હોવાથી અહીં મધ્યસ્થની જરૂર નથી. તે માટે મૂળમાં સજ્જલ્પ (સારી રીતે વાર્તાલાપ) શબ્દ મૂક્યો છે.

સનકાદિક મુનિઓએ શ્રુતિતાત્પર્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, ત્યારે તેમાંથી જોક કથા કહેનાર થયા છે, અને બીજા સાંભળનારા થયા છે, એમ અહીં થયું નથી, પણ પરસ્પર બોલવા લાગ્યાં છે, એટલે દરેક સાંભળે છે. તેમ કહેવાનું કારણ બતાવે છે કે તે સર્વેનાં ચિત્ત બરોબર ભગવાનમાં લાગેલાં છે. જેમ દૌકિકમાં ચિત્ત બરોબર લાગેલું હોય તે સ્ત્રીઓની કુશળતા કહેવાય છે, તેવી રીતે ભગવાનમાં પણ યથાર્થ રીતે જ્ઞાન થવું, તે યોગ્ય જ છે. વળી કૈરવોના પુરની સ્ત્રીઓ છે, તો કુરુ મહાપુરુષ હતા અને ધર્મિષ્ઠ પણ હતા, તેથી તેના વંશમાં થયેલા પણ ધર્મપણથી જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેમાં પણ યુધિષ્ઠિર રાજા પરમ ઐશ્વર્યને પામ્યા છે. અને પૂર્ણ જ્ઞાનાદિકથી યુક્ત છે. તેના પુરની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં પરાયણ થાય તે યોગ્ય જ છે. ગોતાલમાં કહ્યું છે કે “બીજા હોકા એવી રીતે બાણતા નથી, તે તો બીજા પાસેથી સાંભળીને ઉપાસના કરે છે.” એ ન્યાય વડે તે સ્ત્રીઓને જ્ઞાન ભલે હો, પણ પરસ્પર વાદવિવાદ ન થવો જોઈએ! એવી શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે, તે સંજલ્પ દરેક વેદોના મનરૂપી તાત્પર્યને હરનારો છે, અથવા દરેકના કાન અને મનને વશ કરનારો છે; તેથી એવો સંજલ્પ સાધારણ રીતે થતો નથી, પણ જ્યારે ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલું હોય છે ત્યારે જ થાય છે. (૧૯)

હવે દશ પ્રલોક વડે તે સંજલ્પનું નિરૂપણ કરે છે:

સ્થિય ઋચુઃ ।

સ વૈ કિલાયં પુરુષઃ પુરાતનો

ય એક આસીદવિશેષ આત્મનિ ।

અગ્રે ગુણેભ્યો જગદાત્મનીશ્વરે

નિમીલિતાત્મન્ નિશિ સુસશક્તિષુ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—પ્રલયમાં દરેક શક્તિઓ સૂતેલી હોય છે, ત્યારે જગતના આત્મારૂપી ઈશ્વરમાં જીવાત્માનો લય થાય છે. ત્યારે દરેક ગુણોથી આગળ પોતાના સ્વરૂપમાં જે એક રહેલા હતા, તે જ પુરાણ પુરુષ નિશ્ચયપણે શ્રીકૃષ્ણ છે.

ભાવાર્થઃ—“જે બાણવાથી આ બધું જણાય છે,” એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેનું મૂળ ભગવાન છે. તે બાણવા જોઈએ. ત્યાં ભગવાન કોણ છે, એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે જે પ્રભુના કેવળ સંનિધાન (નજીક હોવાપણ)થી જ, ઉપાસના ઉપદેશ અથવા વિચાર કર્યા વગર પણ આપણને

સર્વજ્ઞતા થાય છે; તેથી તે પ્રભુ શ્રુતિમાં જાણવા યોગ્ય કહ્યા છે. તે આ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. તેમાં વળી કેવળ આપણી યુક્તિ જ નથી, પણ વેદ અને લોકમાં પણ એવી પ્રસિદ્ધિ છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં જો અન્યથા મૂકેલ છે. તેમાં પોતાના અનુભવથી યુક્તિ કહેલી છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે એમ છે તોપણ વેદાદિક પ્રમાણમાં તો એવી રીતે પ્રતિપાદન કરાતું નથી, કારણ કે વેદમાં કહેલ છે કે “ આ સર્વ જગત્ આગળ આત્મારૂપ હતું, પૂર્વે હું જ હતો, તે પુરુષનું પુરુષપણું છે, પુરુષોત્તમ નારાયણ ભગવાને ઇચ્છા કરી ત્યારે પોતે જગદ્દરૂપ થયા ” ઇત્યાદિક સૃષ્ટિમાં પુરુષની સૃષ્ટિ કહેલી છે, વળી “ જે બ્રહ્મથી આ જગત્ જન્મ્યાદિક થાય છે ” એમ વ્યાસસૂત્રમાં કહ્યું છે; તેથી તેમ જ જગત્ના કર્તા અને આત્મા છે, અને તે જ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ જો શ્રુતિઓમાં કહેલો પુરુષ શબ્દ આકારને કહેનાર નથી, જેથી હમણાંની આકૃતિવાળાઓની સાથે અતિવ્યાપ્તિ (બીજામાં લક્ષણ મળતું આવે તે અતિવ્યાપ્તિ) થાય, પણ પુરાતન હોવાથી જે કાંઈ મન અને વચન વડે નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, તે ભગવાન સર્વથી જૂનામાં જૂના હોવાથી છે; એટલે વ્યાસે સમાધિ કરી ત્યારે પૂર્ણ પુરુષને જોયા, એમ લખ્યું છે; તેથી જે હમેશાં રહેનાર પુરુષ છે તે ભગવાન હોવા જોઈએ, બીજા ભગવાન થવાને યોગ્ય નથી, એવી શંકા કરીને ખુલાસો કરે છે:

કે આ શ્રીકૃષ્ણ પુરાણપુરુષ છે. તમે પુરાણપુરુષરૂપ કહો છો તે આ શ્રીકૃષ્ણ જ છે; કેમકે ગીતાણમાં કહ્યું છે કે “ જે કારણ માટે ક્ષરરૂપ સર્વભૂત પ્રાણીમાત્રનું ઉદ્ભવન કરી રહ્યો છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી લોકમાં અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ” તેથી શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે આ શ્રીકૃષ્ણ તો વૈકુંઠમાં વિરાજનારા છે અને માયા વગેરે જેની આજ્ઞામાં કામ કરનારાં છે; તેનું કોઈપણ યુક્તિથી કદાચ પુરુષપણું હશે પણ ભગવાનપણું નથી! એવી શંકાનો ખુલાસો કરે છે કે ભગવાન એક જ હતા; એટલે ઉદાલકે પ્રવેતકેતુને કહ્યું છે કે “ હે સૌમ્ય, જગત્ આગળ સદ્રૂપ હતું, અને અદ્વિતીય એક જ બ્રહ્મ હતું ” એ શ્રુતિ વડે સત્ત્વતીય (પોતાની જાતિનો), વિજ્ઞતીય (પર જાતિનો), અને સ્વગત (પોતામાં રહેલા) એવા ભેદથી બ્રહ્મ રહિત છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે; તે પણ આ શ્રીકૃષ્ણ જ છે; કારણ કે પહેલાં એક જ હતા.

ત્યાં શંકા થાય છે કે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ એક જ હતા, એમ કહેવામાં તે સમયનો કાળ, તે વખતની સ્થિતિ અને તે વખતની ક્રિયા વગેરે તો જરૂર હોવાં જોઈએ, ત્યારે એ એક જ હતા, એમ કહેવું કેમ સંભવે? તેનું સમા-

ધાન કરે છે કે કોઈપણ પ્રકારના ધર્મથી રહિત ભગવાન આત્મામાં રહેલા છે, એટલે આ ભગવાન કાંઈ બહાર કોઈ સ્થળે રહ્યા નથી, પણ પોતાના આત્મામાં જ રહેલા છે.

તોપણ ખીજા કોઈના આધાર તરીકે રહેલા હશે અથવા ખીજા ધર્મની સાથે તે ભગવાન આત્મામાં રહેલા હોય તો પછી એક જ રહેલા હતા, એમ કેમ સંભવે ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે દરેકના આધારરૂપે રહેવું વગેરે કોઈપણ ધર્મ તેમાં નથી, એવા આત્મસ્વરૂપમાં રહેતા હતા; તેથી તે સમયમાં કાલ વિદ્યમાન હતો, તેનું પણ નિવારણ કર્યું છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે સદેવ સૌમ્ય એ શ્રુતિમાં અગ્રે (આગળ) શબ્દ મૂક્યો છે અને તે કાળનો વાચક છે, તેમ “ નાસદાસીન્નો સદાસીસદાનીમ્ ” એ શ્રુતિમાં તદાની શબ્દ પણ કાળને બતાવનાર છે, ત્યારે એક આત્મા હતો એમ કેમ સંભવે ?

તેનું સમાધાન કરે છે કે પ્રથમની શ્રુતિમાં નિશ્ચયવાચક ણ્ણકાર લખ્યો છે, તેથી અને સત્ અને અસત્ બન્નેનો નિષેધ કરેલો છે, ત્યારે તે સમયમાં કોઈ કહેનાર ન હોવાથી પ્રભુના કેવળ સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ, તેની પાછળ જ્યારે કાલાદિક થયા ત્યારે તેનું નિરૂપણ કરતી વખતે આગળ કોઈ ન હતું, અને તે વખતે કોઈપણ ન હતું, એમ સમજીને પાછળથી તદાની અને અગ્રે એ શબ્દનો વ્યવહાર કરેલો છે, પણ તેથી કાલાદિક તે વખતે હતા એમ નથી; કારણ કે તે સમયમાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે અને કાળનું પણ પ્રતિપાદન કરે તો શ્રુતિમાં તો એક જ બ્રહ્મ છે એમ જે કહ્યું છે તે વાક્યમાં ભેદ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને ખીજા કોઈ પ્રમાણથી બ્રહ્મ સિવાય કાંઈ હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી, તેથી તે શ્રુતિમાં અગ્રે પદ લખવાથી કાળ હતો, તેનો અનુવાદ કર્યો છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ણ્ણક-મેવાદ્વિતીય એ શ્રુતિમાં સ્મૃતીય, વિજ્ઞતીય અને સ્વગત, એમ ત્રણે જાતના ભેદ વગરના બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેમાં વિરોધ આવે. શ્રુતિ પોતે ત્રણે પ્રકારના ભેદનો નિષેધ કરીને, કાળ હતો એનો અનુવાદ કરે, એ વાત પણ સંભવતી નથી, તેથી હમણાં બોધ કરવાની મર્યાદાના અનુસારે વાણીનો વ્યવહાર છે તે તો લોકની પ્રતીતિ માટે દરેકના આધારપણાથી જ જણાતા કાળના ઉપરજન (સમીપમાં ખુશી કરવા) માટે નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી આગળ કોઈ ન હતું, એમ કહેવાથી કાલાદિક જણાય છે, પણ તે વખતે તો કાળ પણ ન હતો, તેવી રીતે બ્રહ્મની સ્થિતિની જે ક્રિયા છે, તે પણ સ્વરૂપાત્મક છે; માટે કોઈ પ્રકારના ધર્મથી રહિત આત્મામાં આ શ્રીકૃષ્ણ એક જ હતા, એમ કહ્યું તે બરાબર છે. એમ વૈદિક પ્રકારથી નિરૂપણ કરીને હવે પુરાણ-

દિકના પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે કે સત્ત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણની પહેલાં આ શ્રીકૃષ્ણ હતા, એટલે ગુણાત્મક સ્વરૂપથી પોતે ભગવાન પ્રકટ થયા ન હતા.

અથવા પૂર્વવદ્વા એ વ્યાસસૂત્રમાં જે સિદ્ધાંત કહ્યો છે તે મુજબ ભગવાન પોતાના ધર્મરૂપે પ્રકટ થાય છે, પછી શક્તિરૂપે પ્રકટ થાય છે અને છેવટે કાર્યરૂપે પ્રકટ થાય છે. તે કહેવા માટે કહે છે કે ગુણની પહેલાં એટલે પોતાના ધર્મ ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં પણ આ શ્રીકૃષ્ણ હતા.

ત્યાં શંકા કરે છે કે મિથ્યા પદાર્થની સત્તાનો સ્વીકાર થતો નથી, માટે જગત્ થયું ન હતું, તે પહેલાં પણ જગત્ હતું એમ સ્વીકાર કરવો પડે, તે માટે જગતનું આરોપ વગરનું રૂપ અને અનાગંતુક (નવું બનાવેલું નહિ) રૂપ ભગવાનમાં હતું, અર્થાત્ તેવા જગદ્ગરૂપ ભગવાન હતા. તે વખતે કાળ ન હતો, તે બતાવવા માટે કહે છે કે તે ઇશ્વર છે એટલે એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે “આ જગતનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે અને આધાર પરપુરુષ છે અને તેના સત્યસ્વરૂપને જાણનાર કાળ છે; એ ત્રણે બ્રહ્મ છે અને તે હું છું;” એ વાક્યથી સર્વના મૂળ રૂપ પોતે જ હતા.

ત્યાં શંકા થાય છે કે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં જીવ નિત્ય છે એમ કહ્યું છે ત્યારે તે વખતે જીવો વિદ્યમાન હશે? તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે: અગ્નિ-માંથી જેમ તણખા નીકળે છે તેવી રીતે બ્રહ્માંથી જીવ નીકળેલા છે, અને તેમ બ્રહ્માંથી નીકળ્યા પછી જ જીવો અંશરૂપે પ્રકટ થયા છે, તે પહેલાં તો જીવભાવ જ ન હતો; તેથી તે વખતે જીવ હશે, એવી શંકા કરવાની નથી. તેમ પોતાની પણ ત્યારે શક્તિ ન હતી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ભગવાનની દરેક શક્તિઓ સૂતેલી હતી. આ સંસારનો પ્રવાહ તો અનાદિ છે, મહાપ્રલય એક જ નથી, કારણ કે બ્રહ્માંડો અને સૃષ્ટિના ભેદ ઘણા છે, એમ વેદથી સિદ્ધ થાય છે; તેથી જે કોઈ સૃષ્ટિ કહેવી હોય ત્યારે તેની પહેલાંની અવસ્થા કહેવી જોઈએ. તેથી પણ પ્રથમ સૃષ્ટિ હતી એમ જણાય છે, કારણ કે શક્તિઓ સૂઈ ગયાતું કહેલું છે, તેથી તેના પહેલાં સૃષ્ટિ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે, એટલે પહેલાંની સૃષ્ટિઓનો પોતાની શક્તિ વડે ઉપસંહાર કર્યો, તે પછી બ્રહ્માના છેલ્લા દિવસની સમાપ્તિ થઈ, અને પ્રથમની રાત્રિનો વખત આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્માંડનો ભંગ થવાથી તત્ત્વોનો પણ લય થાય છે, તિથિ દિવસનો ઉદય થતો નથી અને રાત્રિ મટતી નથી, માટે પ્રલયના શબ્દનો રાત્રિ તરીકે વ્યવહાર થાય છે. આત્માની શક્તિઓ સુષ્પ્રતિબુદ્ધ ન્યાયથી ભગવાનમાં રહે છે; એટલે જાગતો માણસ સૂઈ જાય ત્યારે તેની શક્તિઓ પણ સૂઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આત્માની શક્તિઓ પણ સ્વરૂપમાં ફીન થયેલી છે. જ્યારે શક્તિઓ સુષ્પ્રતિબુદ્ધ છે ત્યારે તે ભગવદ્ગૂપ થઈ જાય છે;

માટે જ્યારથી શક્તિઓ સૂતી છે ત્યારથી તે સત્વાદિક ગુણોની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાંના સમય સુધી આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એક જ હતા, એમ આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે. (૨૦)

એમ પહેલાંની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરીને, ભક્તિની સાથે હાલની સૃષ્ટિની અવસ્થાને કહેવા માટે પ્રથમથી પ્રકાર બતાવે છે:

સ एव भूयो निजवीर्यचोदितां

स्वजीवमायां प्रकृतिं सिमृक्षतीम् ।

अनामरूपात्मनि रूपनामनी

विधित्समानोऽनुસસાર શાસ્ત્રકૃત્ ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—વેદાદિકના કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, નામરૂપ સિવાયના પોતાના સ્વરૂપમાં નામ અને રૂપને કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈને, કાલથી પ્રેરણા કરાયેલી પોતાના જીવને મોહ કરનારી, અને સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરનારી એવી માયાને ફરીથી અનુસર્યા.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં તે જ ભગવાન છે, એમ કહેવાથી, પહેલા શ્લોકમાં જેનું નિરૂપણ કર્યું છે તેને જ સમજવા. ભૂયઃ (ફરીને) એ અવ્યય મૂકવાથી ભગવાને પહેલાં પણ આવી રીતે સૃષ્ટિ કરી હતી, એમ બતાવ્યું છે. તેણે સૃષ્ટિ કરવામાં પહેલાં પોતાના વીર્યરૂપ કાળને સર્જેલો છે. તે કાળ વડે પ્રેરણા કરાયેલી માયાને ભગવાન અનુસર્યા: એટલે સૂતેલી માયા શક્તિને કાળે પ્રેરણા કરી. તે માયા બે પ્રકારની છે. તેમાં એક તો, પોતાની પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારા ભગવાનને જગદ્સ્વરૂપે કહે છે, અને બીજી પોતાની ઇચ્છાથી પ્રકટ થયેલા જીવોને વ્યામોહ કરે છે, એમ બે કાર્ય કરે છે; ત્યારે આ સૃષ્ટિ જીવના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે થાય છે. માટે હાલની માયાનું નામ જીવમાયા તરીકે છે. તે માયાથી સૃષ્ટિપ્રકાર કહે છે. તે પ્રકૃતિને સર્જવાની ઇચ્છા કરે છે. જે કે સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને છે, તોપણ પુરુષનો અંતર્ભાવ ભગવાનમાં આવ્યો છે, તેથી પ્રકૃતિ ને સરજવાની ઇચ્છા કરે તેમ નથી, એવી માયાને ભગવાન અનુસર્યા છે. એ માયાએ કરેલી ક્રિયા પછો, પોતે તેને પિતાની માફક મળેલા છે. એટલે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “ સર્વ યોનિઓમાં જેટલી મૂર્તિઓ છે, તેમાં બ્રહ્મ મોટી યોનિ છે, અને બીજને આપનાર પિતા હું છું.” તે પ્રમાણે ભગવાન માયાને મળ્યા છે. આ સૃષ્ટિમાં વિશેષ પ્રયોજન એટલું છે કે પહેલાંની સૃષ્ટિમાં ભગવાનનો અવતાર, નામ કે રૂપ વગેરે કાંઈ ન હતાં અને હમણાંની સૃષ્ટિ ભક્તિપ્રધાન હોવાથી, ભગવાનના અવતાર, રૂપ અને નામોની ખાસ જરૂરત છે; તેથી પહેલાં નામરૂપ સિવાયના પોતાના સ્વરૂપમાં નામરૂપ કરવાની પોતે ઇચ્છા કરી; માટે જીવો માટે ભગવાન પોતાનાં પણ

નામરૂપ કરે છે. વળી તે પ્રભુ વેદના કર્તા છે; એટલે કેવળ નામરૂપ કર્યા હોય તો, તે ભગવાનના નામરૂપમાં આસક્તિ થાય અને તેથી દરેકની મુક્તિ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. તેમ થવાથી સૃષ્ટિકાલનો હાસ (ક્ષય) થવાનો સમય આવે; માટે વેદને ઉત્પન્ન કર્યો, ત્યારે સર્વેના સ્વભાવ અને ગુણો જુદા જુદા હોવાથી, વેદે દરેકને મોહ કર્યો છે, તેમાં કોઇક જ મુક્ત થાય, તે માટે ક્રમપૂર્વક દરેકની મુક્તિ થાય એટલે સૃષ્ટિકાલનો નાશ ન થાય. (૨૧)

એમ પહેલાંની અવસ્થા અને સૃષ્ટિનું પ્રતિપાદન કરીને, જેના માટે આ સૃષ્ટિ કરી છે તેના પ્રયોજનનું, સાધનની પરંપરાના ક્રમે નિરૂપણ કરે છે:

સ વા અયં યત્પદમત્ર સૂરયો

જિતેન્દ્રિયા નિર્જિતમાતરિશ્વનઃ ।

પદ્યન્તિ ભત્તયુત્કલિતામલાત્મના

નન્વેષ સત્ત્વં પરિમાર્ષુમર્હતિ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—જેણે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણવાયુ જિતેલા છે, એવા યોગીઓ ભક્તિથી ઊછળેલા આત્મા વડે, અહીં જેના ચરણકમળનાં દર્શન કરે છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને જે તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્ય વડે ઉપદેશ અપાય છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ વાસના સહિત માયાના વર્ગને દૂર કરવાને યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—કેટલાકના મનમાં સગુણથી સૃષ્ટિનો સંભવ થાય છે, તે સગુણ આત્મા, જે બ્રહ્મને જાણતો હોય તેને ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી; તેથી બ્રહ્મજ્ઞાતાઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય જે હોય, તે જ બ્રહ્મ કહેવાય છે ! બ્રહ્મને જાણનારાઓને સમાધિ વડે, ઉપાસના કરવા યોગ્ય તો અંદર આત્મા છે, પણ બહારના નથી, અને આ શ્રીકૃષ્ણ તો બહારના છે, તે કૃષ્ણની ઉપાસના શી રીતે થઇ શકે ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે, સમાધિ વડે જે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તે જ આ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમાં બહારનો કે અંદરનો દોષ નથી. “સ વૈ કિલાયં” એ શ્લોકોમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે, કે યોગીઓ ઘણાં વર્ષ સુધી સમાધિમાં રહીને, ત્યાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા નહિ, અને આ ભગવાન કયાં પ્રકટ થયા છે, એમ વિચારીને યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ વડે પ્રભુને જાણીને, હ્રમણાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપથી પ્રકટ થયા છે, બીજે કોઇ સ્થળે પ્રકટ થયા નથી, એમ નિશ્ચય કરીને, અહીં આવીને સમાધિના કૃણરૂપ ભગવાનના ચરણ-કમળનાં દર્શન કરે છે. માટે અર્જુને ગીતાશ્રમાં કહેલું છે કે “સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ અને વ્યાસજી કહે છે તેમ તમે પણ કહો છો. તે દરેક વાત ખરી છે, એમ હું માનું છું, કે તમારી વ્યક્તિ (પ્રકટપણા) ને કોઇ જાણતું નથી.” એ વાક્યથી જણાય છે, કે આ શ્રીકૃષ્ણ જ ભગવાન છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે તે યોગીઓને સમાધિમાં દર્શન થયું હશે નહિ. તેઓને પૂરાં સાધન ન હોવાથી સમાધિમાં સાક્ષાત્કાર ન થાય ! ત્યાં કહે છે કે, તે મોટા યોગીઓ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણને પણ જીતનારા તેઓએ ઉપનિષદના અર્થને વિચારપૂર્વક સારી રીતે શુરુ પાસેથી જાણ્યો છે, અને મોટા વિક્ષાન થયા છે, પછી બ્રહ્મચર્ય વગેરેથી, તે યોગીઓ જિતેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોને જીતનાર) થઈને પછી, પાપ વગરના થયા છે, અને યમનિયમાદિકના ક્રમથી, તેઓએ પ્રાણને જીતેલા છે, એવા તે યોગીઓ છે; તેથી તેઓને સાધનનો અભાવ નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનનું ગ્રહણ નેત્રથી કેમ થઈ શકે કે જેનું દર્શન કરે છે એમ કહેવાય ? ત્યાં કહે છે કે, ભક્તિથી ઉત્કલિત (ભિજળતા) શુદ્ધ આત્મા વડે તેનું યોગીઓ દર્શન કરે છે, એટલે તેઓ નેત્ર વડે ભગવાનનું દર્શન કરતા નથી, પણ અંતઃકરણ વડે દર્શન કરે છે. જેમ વેદમાં આત્મસાક્ષાત્કાર માટે લખ્યું છે કે “ જિહ્વી દષ્ટિવાળી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્માએ કરેલી છે, તેથી બહારનું જીએ છે, અંતરાત્માને જોઈ શકે નહિ, તેમાં કોઈ ધીર હોય, ઇન્દ્રિયોને જેણે પાછી વાળી હોય, અને અમૃતની ઇચ્છા કરતો હોય તેવો પુરુષ સાક્ષીરૂપ આત્માનું દર્શન કરે છે.” એ સુતિમાં પ્રત્યાહાર (યોગના એક સાધન) વડે અંદર નેત્રથી જોવાનું કહ્યું છે, તેથી હૃદયમાં આવેલાં નેત્રો વડે પોતાના આત્માને જીએ છે, તેમાં બહાર રહેલા ભગવાનમાં, ભક્તિથી ભિજળતા અંતઃકરણ વડે બહાર આવેલ અને નેત્રમાં પ્રવેશ કરાયેલા અંતઃકરણ વડે ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. અર્થાત્, અંદર દર્શન કરે છે ત્યારે, જેમ અંતઃકરણમાં નેત્રને પેસાડીને યોગીઓ દર્શન કરે છે, તેમ ભગવાન બહાર બિરાજે છે ત્યારે અંતઃકરણને નેત્રમાં પ્રવેશ કરાવીને દર્શન કરે છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં ઉદાહરણે પોતાના પુત્ર પ્રવેતકેતુને નવ વખત જે તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યો વડે આત્માનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેમ ઉપદેશ જ્યાંસુધી ન કરાય ત્યાંસુધી તે ભગવાન આત્મા શી રીતે થાય ? ત્યાં કહે છે કે તે આત્મારૂપ આ તું છે અર્થાત્ તે શ્રીકૃષ્ણ જ આત્મારૂપ છે. શંકામાં નજી એવું કોમલ સંબોધન આપેલું છે, તેથી આ શ્રીકૃષ્ણનો જ આત્માપણથી શા માટે ઉપદેશ થાય છે, એમ શંકા કરીને કહે છે કે તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યમાં તે તું છે, એમ કહેલું છે, એટલે તે જ તું છે, એમ અભિપ્રાય છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે જીવાત્મપણથી ભગવાનનો ઉપદેશ કરવામાં શું પ્રયોજન છે ? ત્યાં કહે છે કે, આત્મામાં પ્રકૃતિના સંબંધ વડે આત્મા વગરનો વર્ગ લાગી ગયો છે, એટલે જે આત્મા નથી તેમાં આત્માનો ભ્રમ થયો છે. તે ભ્રમ વાસનાની સાથે દૂર કરવા માટે તેવો ઉપદેશ યોગ્ય જ છે; એટલે

આત્માપણથી ભગવાનનો ઉપદેશ થાય, ત્યારે તે ભગવાન વાસનાસહિત પ્રકૃતિના કાર્યનો નાશ કરે છે. (૨૨)

એવી રીતે દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ જ સાક્ષાત્ ભગવાન છે એમ કહ્યું, ત્યારે તેમાં પ્રપંચનું કર્તાપણું હોવાથી તેના ભોગવનાર તરીકે પણ શ્રીકૃષ્ણ જ થાય, અને તેથી અહંતા અને મમતાને લીધે તેને સંસારમાં આસક્તિ પણ થવી જોઈએ, એટલે ભગવાન તો જીવની બરોબર થાય ! એવી શંકા કરીને કહે છે :

સ વા અયં સત્યનુગીતસત્કથો

વેદેષુ ગુણેષુ ચ ગુણનામભિઃ ।

ય એક ईશો જગદાત્મલીલયા

સૃજત્યવત્યત્તિ ન તત્ર સજ્જતે ॥૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—જે ધર્મર પોતાની લીલા વડે જગતને સરજે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે, તોપણ તેમાં અંધારા નથી, તેથી જ વેદના ગૂઢ મંત્રોમાં તે મંત્રોને જાણનારાઓએ જેની સારી કથાનું ગાન કરેલું છે, તે જ ભગવાન, હે સખી ! આ શ્રીકૃષ્ણ છે.

ભાવાર્થઃ—જે કર્તા હોય તે જ ભોક્તા હોય એવો પ્રસંગ તો, જ્યાં પોતાને માટે કરાતું હોય તેવે કોઈક સ્થળે હોય છે, પણ ભગવાન તો દરેક જીવો માટે કરે છે, તેથી તેને ભોક્તાપણું નથી. અને જીવનું રૂપ પણ ભગવાનનું જ છે, તેથી ભોક્તાપણું માનીએ તો જીવરૂપ વડે દોષના સંબંધમાં હાનિ નથી. જેમ દેહમાં કેશ હોય તે પ્રવેત થાય છે, દાંત શિથિલ થાય છે એ સર્વે દેહનાં અવયવ છે, તે અવયવને હાનિ થવાથી દેહને કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી, અને કેશરૂપ અંશમાં જે સંકેતપણું આવે છે, તે ગુણ છે, દોષ નથી, કારણકે જીવને માટે જ આ પ્રપંચ ભોગ્યપણાથી ઉત્પન્ન કરેલો છે, તેથી તે ભોગ્યપણું બતાવી આપે છે. જેમ કેશ વગેરેનું પોતાથી સામર્થ્ય નથી તેમ જીવ અંશ હોવાથી પોતાની મેળે તેને જગત કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

ત્યાં શંકા કરે છે કે “કાંઈપણ પ્રયોજન વગરનું કાર્ય મૂર્ખ પણ કરતો નથી,” ત્યારે ભગવાનને પોતાને કાંઈપણ પ્રયોજન ન હોય તો કેવળ પારકાને માટે જ જગત કેમ કરે ? ત્યાં કહે છે કે હે સખી, તે જગત કયા પછી સત્પુરુષોએ પ્રેમપૂર્વક જ પ્રભુની કથા પ્રકટ કરેલી છે; એટલે આ જગત કરવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે સત્પુરુષો પ્રભુનું કીર્તન કરે છે. અથવા સ્ત્રિ શબ્દ જુદો નહિ પાડતાં, એક સાથે પદ કરવાથી એવો અર્થ થાય છે કે, સખ્ય ભક્તિ સુધી જે ભક્તો પહોંચ્યા છે, તેઓએ ભગવાનના નિરૂપણ કયા પછી પ્રીતિની સાથે ભગવાનની કથા કહેલી છે, એટલે ભગવાન જીવોને

મુક્તિ આપવા માટે તેમ કરે છે. તેમાં એવો અભિપ્રાય છે કે, જીવો જગતમાં ભટકવાથી ઘણા દુઃખી થાય છે, તેનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે ભગવાનની પ્રવૃત્તિ છે.

ભગવાન જીવો ઉપર દયા કરીને વર્તે છે, તેમાં શું પ્રમાણ? ભગવાન પોતે પધારીને તો કહેતા નથી, કવિઓએ બનાવેલી કથાથી તેનું વક્તાપણું જણાય છે! એવી શંકા કરીને કહે છે કે ગૂઢ વેદ એટલે ઉપનિષદોમાં કહેલું છે કે “વિષ્ણુનાં કર્મને જુઓ, આ આત્મા જોવા લાયક છે, સાંભળવા લાયક છે. જલના પાર ઉપર છે, તે જ ભગવાન ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન રૂપ છે;” એવી રીતે તે પ્રકરણમાં ભગવાનના ગુણોનો અનુવાદ કરીને કહેલું છે કે “જે એવી રીતે જાણે છે, તે મરણરહિત થાય છે.” તેમ ગીતાજીમાં પણ છે કે “ભક્તિ વડે મને જાણે છે.” શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે “મારા ચરિત્રનું શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે અને પ્રશંસા કરે છે.” આ વગેરે વાક્યો વડે ગૂઢ અભિપ્રાયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે જુદાપણાથી કરેલું છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે જુદા જુદા પ્રકરણમાં ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું છે, ત્યાં પ્રકરણનો ભેદ હોવાથી ભગવાનમાં પણ ભેદ હશે; કેમકે શબ્દાદિકની ભાક્ષ પ્રકરણથી પણ જુદી હકીકત સમજાય છે! ત્યાં કહે છે કે, સમગ્ર પ્રકરણમાં કહેલા ભગવાન એક જ છે, એ વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં આરંભમાં જ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ છે ત્યાં નિરૂપણ કર્યું છે અને પ્રથમાધ્યાયના બીજા પાદના આરંભમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણ છે ત્યાં પણ નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન એક છે તેનો જ દરેક સ્થળે ઉપદેશ થાય છે, તેનું કારણ એ જ કે ભગવાન દરેકના સ્વામી છે અને સ્વામીનું નિરૂપણ દરેક અનુજીવીઓએ કરવું જ જોઈએ; તેથી દરેક સ્થળે એકનું જ નિરૂપણ થાય છે. જગતનું નિર્માણ કરવામાં ભગવાનને કલેશ થતો નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે પોતાની લીલા વડે આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે, બીજાથી તે કામ બની શકે તેવું નથી, તોપણ ભગવાન એ લીલા કરે છે, અગર વગર મહેનતે રમણ કરે તે લીલા કહેવાય છે. તેવી રીતે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય છે; તે રજોગુણ તમોગુણ અને સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે; એમ કહેવાથી ભગવાન તેમાં બંધાતા હશે એમ અનુમાન થાય; તોપણ તે કાર્ય કરવામાં ભગવાન ગુણો સાથે બંધાતા નથી, પોતપોતાના સ્વરૂપોમાં જ અખંડ રહીને તે કાર્ય કરે છે. (૨૪)

એ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ નિરૂપણ કર્યું, હવે તે ભગવાનને પૃથ્વી ઉપર પધારવાનું શું કારણ, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

યદા હ્યર્ધમેણ તમોધિયો નૃપા

જીવન્તિ તત્રૈષ હિ સત્ત્વતઃ કિલા ।

ધત્સે ભગં સત્યમૃતં દયાં યશો

ભવાય રૂપાણિ દધ્યુર્ગે યુગે ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે તમોગુણની બુદ્ધિવાળા રાજાઓ, અધર્મ કરીને જીવવા લાગે છે ત્યારે આ ભગવાન યુગયુગમાં રૂપને ધારણ કરીને જગતના કલ્યાણ માટે સત્વગુણ વડે જોઈએ, સત્ય, સુનૃત વાણી, દયા, અને યશને ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે લેહ વડે ભગવાનને બે પ્રકારની સ્થિતિ કરવાની છે. તેમાં સત્વાદિક ગુણોને અધિકૃત કરેલા છે, તે ગુણો ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે “રજોગુણ અને તમોગુણને હરાવીને સત્વગુણ થાય છે,” તેવી રીતે બીજા બે ગુણોનું ઉપમર્દન કરીને એક ગુણ પ્રકટ થાય છે, ત્યાં જ્યારે સત્વગુણનો તિરસ્કાર કરીને રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે જગતને પાલન કરવાના અધિકારવાળો સત્વગુણ પોતાની મેળે જ દુર્લભ થવાથી ભગવાનની પાસે પ્રાર્થના કરે છે, અને પોતાની નિર્બલતાનું નિવેદન ભગવાનને કરીને રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યને દૂર કરવા માટે ભગવાનને અહીં પધરાવે છે, ત્યારે ભગવાન સત્વગુણ વડે સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. એ સત્વગુણ આનંદરૂપ ભગવાનના આસનરૂપ હોવાથી, ભગવાનના શરીરમાં સમવાયિ (સાથે રહીને જે કાર્ય કરે છે તે સમવાયિ કારણ છે) કારણ છે, અથવા ભગવાનના શરીરરૂપ પૃથ્વી વગેરેના બનેલા જીવોના શરીરને શુદ્ધ કરીને તેમાં ભગવાનને લાવે છે, અથવા આ સત્વગુણ જ તેમાં કારણરૂપ થઈને પોતાનામાં ભગવાનને લાવે છે, અથવા પૃથ્વી વગેરેમાં રહેતા સત્વગુણ, રજોગુણ કે તમોગુણ પીડા કરે છે, ત્યારે, ભગવાનને પ્રકટ થવામાં કારણભૂત થાય છે. ત્યારે સત્વગુણનાં અવયવો પણ જુદાં જુદાં રૂપને ધારણ કરે છે. એમ દરેક યુગોમાં વ્યવસ્થા છે. માટે સત્વગુણની સહાયતા માટે ભગવાનનું પૃથ્વી ઉપર પધારવું થાય છે. મૂળમાં, જ્યારે અધર્મ વડે રાજાઓ જીવે છે, ત્યારે ભગવાન પધારે છે, એમ કહ્યું છે; તેથી ભગવાનને પધારવા માટે તે નિમિત્ત બતાવ્યું છે, એટલે પધારવાનું નિમિત્ત થાય ત્યારે ભગવાનને પધારવું જ જોઈએ, તેમ બતાવવા માટે હિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ઘીનો દીવો કરેલો હોય તેની છાયામાં કાજળ પડે છે, તે, જેમ હંમેશાં વધતું જાય છે તેમ ધર્મની સામેની છાયા રૂપ અધર્મ છે તે અધર્મ દરેક પ્રકારનો એકઠો થઈને રાજામાં પિંડરૂપ થાય છે; તેથી બુદ્ધિનું આવરણ કરનાર અધર્મ છે. જેમ ક્ષાતિવાળાં નેત્રથી ઘર વગેરે પદાર્થો બરાબર દેખાતા નથી, તેમ પાપથી જે દષ્ટિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે તેનાથી સત્ય કાંઈ પણ દેખાતું નથી; તેથી આંધળા માણસો જેમ હાથ ફેરવીને પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે તે કાંઈ પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણવા માટે નહિ પણ પોતાનું જીવન ચાલે તે માટે કરે છે, તેમ પૃથ્વીનું પાલન કરવામાં રાજાઓ ભગવાનના અંશરૂપ છે, તેઓ આંધળાની માફક યથાર્થ વસ્તુને જાણી શકતા નથી, પણ કેવળ આંધળાની

રીતે જુએ છે. ત્યારે, ભગવાનના અંશ હોવાથી તો પ્રભુનું પાલન કરવું એ જ કર્તવ્ય છે, તે રાજાઓથી થઈ શકતું નથી; તેથી પણ ભગવાનને પૃથ્વી ઉપર પધારવા માટે તે રાજાઓ કારણરૂપ થાય છે.

મૂળમાં રાજા શબ્દનો વાચક નૃપ શબ્દ કહેલો છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નૃ એટલે સ્વતંત્ર પુરુષોનું પાલન કરનાર રાજાઓ છે, તેથી જેઓનું તે રાજાઓ પાલન કરે છે તે પણ અધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા થાય છે, કારણ કે જીવમાત્ર ભગવાનને અધીન છે, છતાં પોતે સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે, એથી ચોતરફ અધર્મ ઊઠેલો છે. તેનું નિરાકરણ કરવામાં સગુણ ઈશ્વરનું સામર્થ્ય ન હોવાથી આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પધારે છે, કારણકે જે સગુણ હોય તે તો ગુણને તાબે હોય છે, તેથી રાજેશુણ અને તમોશુણનું પ્રાબલ્ય હઠાવવું, એ તેનામાં સામર્થ્ય નથી, -અને શ્રીકૃષ્ણ તો ગુણાતીત હોવાથી, તેની પાસે ગુણોનું બળ આલી શક્યું નથી. મૂળમાં નિશ્ચયવાચક કિલ્લ અવ્યય મૂકેલ છે, તેથી ગીતા-જીમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય અને અધર્મ વધે છે, ત્યારે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે” એ વાક્ય પ્રમાણરૂપ છે, એમ સૂચવ્યું છે. અથવા ભગવાન રૂપોને ધારણ કરે છે ત્યારે સત્ત્વગુણ વડે ભગ (ઐશ્વર્ય) અને સત્ય વગેરેને ધારણ કરે છે. અથવા ભગ (ઐશ્વર્ય) સત્ય વગેરેને ધારણ કરે છે, ત્યારે સત્તાગુણથી રૂપોને ધારણ કરે છે. એ બંને અર્થમાં ભગ (ઐશ્વર્ય) વગેરેને ધારણ કરવાનું કહેતું છે, તે વ્યર્થ સમજવાનું નથી, કારણકે ભગવાન રૂપોને ધારણ કરે અને જે ઐશ્વર્ય વગેરેને ધારણ ન કરે તો, ઈશ્વરના સંબધવાળા ભાવને ભગ કહેવાય છે, તે ઉત્પન્ન થયેલો હોય અને તેને અધર્મ ગ્રહણ કરે તો વિપરીત (ઊલટું) કળ થાય.

તેમ જો ભગવાન ભગને ગ્રહણ કરે, તો રાજાઓનો વધ ન થાય; કારણકે ઈશ્વરભાવનું નામ ભગ છે, અને તે ભાવનું મૂળભૂત રાજા છે; માટે અધર્મનું નિરાકરણ કરવા સારું ભગ વગેરેને ગ્રહણ કરે છે, અને રાજાઓના નિરાકરણ કરવા માટે રૂપ વગેરેને ધારણ કરે છે. ભગ તો ભગવાનનો ઈશ્વર-સંબંધી એક ભાવ છે, જેને લોકમાં હુકમ કહે છે, તે તેના મૂળ સ્વરૂપને પોષણ કરનારો છે. ઋત એટલે સારી વાણી એટલે જેનું અનુષ્ઠાન વેદથી થાય છે, અને જે હકીકત વેદના પૂર્વકાંડમાં લખી છે, તે ધર્મરૂપ છે. તે પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળાં પ્રમાણબળને પોષણ આપનાર છે. સત્ય, વેદના ઉત્તરકાંડના અર્થરૂપ છે, અને તે નિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણબળને પોષણ કરે છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ છે. દયા લૌકિક ધર્મ છે, તે વ્યવહારને પોષણ કરનાર છે. અને યશ તો ભગવાનની ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનાર પુષ્ટિધર્મ છે. એ પાંચેય વિદ્યાના અંશ છે, તેમાં ભગ ભગવાનની ઇચ્છારૂપ છે, અને ઋત ધર્મરૂપ, સત્ય જ્ઞાનરૂપ

છે, દયા પ્રસિદ્ધ છે અને યશ ભક્તિરૂપ છે, તે સર્વને લોકમાં રહેલાના કલ્યાણ માટે ભગવાન ધારણ કરે છે. (૨૪)

એ પ્રમાણે ભગવાનના અવતારોનું પ્રયોજન કહીને તે ભગવાનના અવતારના પ્રસંગમાં આવેલા ક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે:

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं

अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् ।

यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः

स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाञ्चति ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—અહો યદુનું કુલ તે પવિત્ર થયું, વળી મધુદૈત્યનું વન તે અત્યંત પુણ્યવાળું થયું; કારણ કે પુરુષમાં એક અને લક્ષ્મીજીના પતિ આ શ્રીકૃષ્ણ યદુકુળમાં પોતાના જન્મ વડે અને મધુવનમાં ફરવાથી સર્વને પૂજ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વી ઉપર અવતરે તે કોઈના વંશમાં હોય છે, કોઈ સ્થળમાં રહે છે, અને કોઈની સાથે વ્યવહાર કરે છે, તોપણ તેનામાં કાંઈ તાત્પર્ય નથી, તેઓને તો ભગવાનના સંબંધપણાથી જ કૃતાર્થપણું થયું છે. તેમાં પહેલાં જન્મ અને રહેવાના સ્થાનકરૂપ દેશને કૃતાર્થ કર્યાનું નિરૂપણ કરે છે. મૂળમાં અહો અવ્યય આશ્ચર્ય બતાવે છે, કે જેને પિતાએ શાપ આપેલો છે તેથી નિંદા કરવા યોગ્ય બનેલા યદુ ક્યાં અને આ મોટાઈ ક્યાં? કારણ કે ભગવાન તેના કુલમાં પ્રકટ થયા; માટે તેના વંશનો ગમે તે હોય તો તેને યાદ કરીને લોક ભગવાનને નમે છે, એ તે યદુની પૂરેપૂરી મોટાઈ છે. એથી પરાક્રમ વગેરેથી થયેલી મોટાઈને કહેવાની જરૂર નથી. કોઈ વખત ધર્મ વગેરે સારુ બીજાના વંશનું નિરૂપણ આવે છે, પણ ભગવાનની અપેક્ષા તો દરેકને હોય છે; તેથી ભગવાનનું નિરૂપણ કરવા માટે યદુવંશની હમેશાં સ્તુતિ થાય છે.

એવી રીતે મધુદૈત્યનું જે વન છે એ પણ અત્યંત પુણ્યવાળું થયું છે. મથુરામાં સત્પુરુષોનો નિવાસ નહિ હોવાથી તેનું નામ અહીં લીધેલું નથી. મધુદૈત્યનું જે વન તે મધુવન હતું. પછીથી તેના પુત્રો વગેરેને ભાગ પાડી આપ્યા છે, તેથી વૃંદાવન વગેરે મધુવનની અંદર આવી જાય છે. જે દેશમાં મધુવન છે તે દેશ ઘણો જ પુણ્યવાળો છે, તોપણ તેમાં મધુદૈત્યનો નિવાસ અને વનને લીધે ભયંકર હોવાથી તેટલો ભાગ અધર્મ ગણાતો હતો, તેથી જ્યાં દૈત્ય કે ભય હોય ત્યાં ભગવાનનું સ્મરણ થાય નહિ, તો ભગવાન તો ક્યાંથી પધારે? તોપણ તે અત્યંત પુણ્યવાળું ગણાયું છે. મૂળમાં અલં અવ્યય આવેલો છે, તેથી તેનાથી બીજી કોઈ મોટાઈ છે નહિ. જે દેશમાં દેવતા કે ઋષિઓ રહેતા હોય, તે દેશ પુણ્યવાળો ગણાય છે, તો સર્વ દેવો અને ઋષિ-

ઓના સ્વામી પ્રત્યક્ષ વિરાજતા ત્યાં શું કહેવું ? તેમાં યદુવંશથી સર્વની મોટાઈ થઈ છે. તેમાં કારણ કહે છે કે જે કારણ માટે પુરુષોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જન્મથી જે વંશમાં પૂજન કરે છે કે ગમન કરે છે. બીજા પુરુષો સ્ત્રીઓના સ્વામી છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તો પુરુષોના સ્વામી છે, તેથી જગતમાં સ્ત્રી સહિત સર્વે પુરુષો શ્રીકૃષ્ણના જ થયા; તેથી તે કૃષ્ણે યદુવંશનું પૂજન કર્યું એટલે દરેકે તે વંશનું પૂજન કર્યું, એમ સિદ્ધ થયું છે.

શ્રીકૃષ્ણ મધુવનમાં પધાર્યા ત્યારે સર્વે દેવતાઓ અને ઋષિઓ મધુવનમાં ગયા છે એમ છે. આ લક્ષ્મીના પતિ શ્રીકૃષ્ણ મધુવનમાં ફરે છે, મધુવનને માન આપે છે તે તેની મોટાઈનું કારણ છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી જન્મથી પણ તેની તો મોટાઈ છે; કારણ કે સુંદર સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓ ન હોવાથી વન વખણાતું નથી. અને ભગવાન પધાર્યા એટલે લક્ષ્મીના પણ ત્યાં પધાર્યા, તેથી વન લૌકિક અને અલૌકિક એમ બન્ને પ્રકારની શોભાને પ્રાપ્ત થયું છે. ભગવાન ત્યાં ચંક્રમણ (ફરવું) કરે છે; એટલે મંદગતિ કરે છે; તેથી પણ તે વનની શોભા સિદ્ધ કરાય છે. ભગવાન લક્ષ્મીના પતિ છે એમ કહેવાથી શ્રીગોપીજનો સાથે કીડા કરેલી હતી, તેવું સૂચન કર્યું છે. (૨૬)

આ તો ઘણુંજ આશ્ચર્ય છે જે કુશદૈત્યને રહેવાની ભૂમિની મોટાઈ છે; તે કહે છે:

अहो वन स्वर्गशसस्तिरस्करी

कुशस्थली पुण्ययशस्करी भुवः ।

पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं

स्मितावलोकं स्वर्पति स्म यत्प्रजाः ॥૨૬॥

ભાવાર્થ:—અહો કુશદૈત્યને રહેવાની ભૂમિ દ્વારકાપુરી, સ્વર્ગના યશને તિરસ્કાર કરનારી છે અને પૃથ્વીના પવિત્ર યશને કરનારી છે, એમ અમે તકે કરીએ છીએ; કારણ કે જે દ્વારકાવાસીઓ તેના ઉપર કૃપા વડે પ્રકટ કરેલું છે મંદહાસ્ય યુક્ત અવલોકન જેણે એવા પોતાના પતિ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરે છે.

ભાવાર્થ:—પહેલાના પ્રલોકની માફક આશ્ચર્ય બતાવનારો અહો અવ્યય મૂકેલો છે, અને સાથે વિશેષતા બતાવવા માટે જ્ઞ અવ્યય પણ મૂકેલો છે. દેશની આસપાસની ભૂમિ હોષથી વ્યાપ્ત અને રેતીવાળી છે. તેવી ભૂમિ સ્વર્ગના યશને તિરસ્કાર કરનારી થઈ છે; કારણ કે સ્વર્ગમાં દેવતાઓ રહે છે અને દ્વારકામાં તો દેવતાઓના પણ અધિદેવ રહેલા છે. સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ રહે છે અને દ્વારકામાં લક્ષ્મી રહે છે. સ્વર્ગમાં રહેલા હોય તેનો પુણ્ય ભોગવાયા પછી પાત (પડવું) થાય છે અને દ્વારકામાં રહેલા હોય તે તો મુક્ત થાય છે. એ બધી બાબત સ્વર્ગ કરતાં દ્વારકાની મહત્તા સિદ્ધ કરનારી છે. સુધર્માં સભા અને

પારિભ્રાતક વૃક્ષો તો ત્યાંથી લાવેલાં છે. હીન સ્થાનમાંથી ઉત્તમ સ્થાનમાં પહોંચી લાવવાની રીત છે. વગેરે અનેક પ્રકારની મહત્તા દ્વારકાની છે, તેમ દ્વારકા પૃથ્વીના પણ યશને પવિત્ર કરે છે અને આ લોક તથા પરલોકના ફળને આપે છે. તેવી રીતે દ્વારકાની સાથે સંબંધ રાખનારી દરેક પૃથ્વી છે. તેની પ્રશંસા થાય છે કે પૃથ્વી ધન્ય છે કે જેમાં દ્વારકા વિદ્યમાન છે. આ મહત્તા તો એક તરફ રહેા; સમાધિવાળા યોગીઓના હૃદય કરતાં પણ આ દ્વારકા ઉત્તમ છે. તે કહે છે કે સમાધિમાં તો કોઈક જ ક્યારેક પ્રભુનાં દર્શન કરી શકે છે અને દ્વારકાવાસી મનુષ્યો તો હમેશાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. વાયુ અને મન ઘણાં જ ચંચલ હોવાથી તેમ જ તેમાં મહેનત પણ ઘણી જ હોવાથી સમાધિમાં સ્થિતિ રહેવી ઘણું જ કઠણ કાર્ય છે અને દ્વારકામાં તો ભગવાનના અનુગ્રહથી રહી શકાય છે. અને તે પ્રભુનો અનુગ્રહ સુખરૂપ છે અને સ્થિર છે; કારણ કે દ્વારકાનાં દરેક મનુષ્યોને દર્શન આપવા માટે જ પ્રભુ ત્યાં બિરાજે છે અને હાસ્યવાળા મુખારવિંદનાં દર્શન આપે છે; તેથી ભક્તિ અને જ્ઞાનને આપે છે. અને દરેક ઈંદ્રિયોને ખુશ કરનાર પ્રભુનું દર્શન જ છે, એમ બતાવ્યું છે. દ્વારકાની પ્રજાને ભગવાન પોતાના પતિ હોવાથી તેમનાં દર્શન કરવામાં નિઃશંકપણું (શંકાવગરનું) છે અને કોઈપણ દોષ રહેલો નથી. અને તે ભક્તો પણ પ્રજાઓ હોવાથી ભગવાનને તે પાલન કરવા યોગ્ય છે; અને ભગવાન પતિ હોવાથી પ્રજાઓને તે ગતિરૂપ એક પતિ જ છે, એમ સૂચવ્યું છે. (૨૬)

એમ અચેતન પદાર્થની મહત્તા કહીને ચેતન પદાર્થોના મધ્યમાં ભગવાનની સ્ત્રીઓની ઘણી જ મોટાઇનું નિરૂપણ ત્રણ શ્લોકોથી કરે છે:

નૂનં વ્રતસ્નાનહૃતાદિનેશ્વરઃ

સમર્ચિતો હ્યસ્ય ગૃહીતપાણિભિઃ ।

પિબન્તિ યાઃ સત્ત્વધરામૃતં મુહુ-

ર્વજશ્ચિયઃ સમ્પ્રમુહુર્ચદાશયાઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થઃ—જેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું પાણિગ્રહણ કરેલ છે, તેઓએ વ્રત, સ્નાન અને હોમ વગેરેથી ખરેખર ઈશ્વરનું પૂજન કરેલું છે, કેમકે હું સખી, જે સ્ત્રીઓ વારંવાર પ્રભુના અધરામૃતનું પાન કરે છે તે અધરામૃતમાં જ અંતઃકરણ-વાળાં સ્ત્રીઓ સારી રીતે મોહને પામ્યાં હતાં.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનની સ્ત્રીઓ, મર્યાદા અને પુષ્ટિ વડે, એમ બે પ્રકારની થયેલી છે. તે બન્ને પ્રકારની સ્ત્રીઓને જે દરેક પુરુષાર્થને નાશ કરનારું અસાધન હતું, તે જ સાધન સર્વ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવા માટે થયેલ છે. એવી રીતે સ્ત્રીઓના સ્વરૂપમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બે લોક છે. અને પાણિગ્રહણ-

રૂપ સાધન એક છે; એટલે જેઓએ શ્રીકૃષ્ણનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે, તેઓએ બરાબર શ્રીહરિની અર્ચા કરેલી છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી ફળ ધર્મથી સિદ્ધ થાય છે, અને ભગવાનના સંબંધવાળું ફળ ભક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, જે બન્ને અહીં એકઠાં થયેલાં છે. તેમાં જે ગોપીજનોને ઇચ્છિત સેવા—ભગવાનના અધરામૃત-નો ભોગ—ભગવાનની સ્ત્રીઓને હમેશાં થાય છે; તેથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ-સંબંધી ફળની સુખ્યતા છે, એમ માનીને સુખ્યપણાથી ધર્મનાં કારણોને કહી બતાવે છે, કે તેઓએ વ્રત સ્નાન અને હોમ વગેરેથી ઇશ્વરને પૂજેલા છે. તેમાં વ્રત તામસ છે, સ્નાન રાજસ છે અને હોમ સાત્ત્વિક છે; આદિ શબ્દોથી તે તે ધર્મોના લેહો લેવાના છે. તે ધર્મો કરીને—આ શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્વજન્મમાં સારી રીતે પૂજ્યા છે. મૂળમાં હિ અવ્યય હોવાથી તે અર્થની યોગ્યતા બતાવી છે. કારણ જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવામાં ક્યારેક ફરક પડે છે, પણ કાર્ય જોઈને કારણનું અનુમાન કરવું, એ ક્યારે પણ ફરતું નથી; માટે આ ભગવાનનું પાણિગ્રહણ કરનારી સ્ત્રીઓ હમેશાં તે પ્રભુના અધરામૃતનું પાન કરે છે, એ જોઈને તેઓએ વ્રત સ્નાન અને હોમ વગેરેથી આ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન પૂર્વ જન્મમાં કર્યાનું અનુમાન થાય છે તે યોગ્ય છે. જોકે વ્રત સ્નાન અને હોમ વડે ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, તો પણ પષ્ટ સ્કંધમાં ઇંદ્રે દિતિના પ્રત્યે કહેલું છે કે, “મહાપુરુષ (ભગવાન)ની પૂજની સિદ્ધિ કેાઇપણ અવાંતર ફળના નિયમ પ્રમાણે સહેજમાં પ્રાપ્ત થાય છે,” તેથી અહીં તે વ્રતાદિક વડે ભગવાનનું પૂજન કરવાનું કહેલ છે. અથવા વ્રતાદિકમાં પૂજન કહેલ છે. તેમાં વ્રત અંગરૂપે હોવાથી સુખ્ય તો પૂજન જ કહેલી છે. તેમાં વળી પૂજન અને વ્રતને ધર્મભક્તિ-પણું હોવાથી ભગવાનનો પતિ તરીકે સંબંધ થયો.

આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જ પૂજા કરેલી છે એવો નિશ્ચય કેમ થાય ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે હે સખીઓ, જે સ્ત્રીઓ ભગવાનના અધરામૃતનું પાન કરે છે. અમૃતનું પાન કરવું એ તો ઇશ્વરના આરાધનપૂર્વક ધર્મનું કાર્ય છે, અધરામૃત તો તે અમૃત કરતાં પણ વિશેષ છે; તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.

‘હે સખી !’ એમ કહેવાથી આપણને પણ તે અધરામૃતની ઇચ્છા હોવાથી સરખું જ હુઃખ થાય છે, તેમ જણાવ્યું છે. અધરામૃતનું વર્ણન આગળ દશમ સ્કંધમાં કરીશું. ભગવાનની સ્ત્રીઓ તેના અધરામૃતનું પાન કરે છે, તે ધર્મ-ભક્તિનું જ ફળ હોય, તો પછી ભગવાનના આરાધનથી શી વિશેષતા છે ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે બીજી રીતે કરવામાં તેવું ફળ મળતું નથી. એમ બતાવે છે કે કુમારિકાઓએ કાત્યાયની દેવીના વ્રતમાં ભક્તિથી ગાનપૂર્વક વ્રત સ્નાન અને પૂજા વગેરે કરેલાં છે, પણ ભગવાનનું પૂજન ન કરતાં દેવીનું પૂજન કર્યું; તેથી તેઓને ભગવાન સાથે રમણ થયું, પણ પતિ તરીકે ભગવાન

હમેશાં પોતાની પાસે રહે, એવી તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. તેથી અધરા-મૃતમાં જેઓનું અંતઃકરણ રહ્યું છે, એવી ઋજુઓ કેવળ મોહને જ પ્રાપ્ત થઈ છે. (૨૭)

એના ભાગ્ય કરતાં પણ રુકિમણી વગેરેનું ભાગ્ય મોટું છે, કેમકે જેઓ કાલવશથી પ્રવાહમાં પડેલાં હતાં, બીજે લઈ જવાતાં હતાં, ત્યાંથી ભગવાને ઉદ્ધમ કરીને બલાત્કારથી પોતાનાં બનાવ્યાં છે અને અધરામૃતનું પાન કરાવે છે, અને પોતાના સરખા પુત્રોને પણ આપે છે, માટે તે રુકિમણીનું ઇશ્વર પૂજન ઘણું જ મોટું છે, એમ કહે છે:

યા વીર્યશુલ્કેન હતાઃ સ્વયંવરે

પ્રમથ્ય ચૈવ્યપ્રમુશ્વાન્હિ શુભિનઃ ।

પ્રમુગ્ધસામ્બામ્બસુતાદયોપરા

યા આઽઽહતા મૌમવધે સહસ્રશઃ ॥૨૮॥

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं

निरस्तशौचं वत साधु कुर्वते ।

यासां गृहात्पुष्करलोचनः पति-

र्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदि स्पृशन् ॥૨૯॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વયંવરમાં શિશુપાલ વગેરે કામનાવાળા રાજાઓનું મથન કરીને, વીર્યરૂપી મૂલ્ય વડે હરાયેલી, તેમજ પ્રદુગ્ધ, સાંખ અને અંબ જેના પુત્રો છે એવી રુકિમણી વગેરે સ્ત્રીઓ છે, અને ભૌમાસુરનો વધ કરી બીજી હજારો સ્ત્રીઓ લાવેલી છે, તે સૌંદર્ય વગરનું અને પવિત્રતા જેમાંથી જતી રહેલી છે એવું પોતાનું સ્ત્રીપણું છે તે માટે કરે છે, કારણ કે પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ લાવવાથી હૃદયમાં સ્પર્શ કરનારા અને કમલના સરખાં નેત્રવાળા પોતાના પતિ ભગવાન કોઈ દિવસ પણ જે પટરાણીઓના ઘરમાંથી બહાર જતા નથી.

ભાવાર્થઃ—જે કામ કરવા માટે જેટલું દ્રવ્ય જોઈએ, તે કામ કરવા માટે તે “શુદ્ધ કહેવાય છે” પરાક્રમરૂપી મૂલ્યથી ભગવાન રુકિમણી વગેરેને લાવેલા છે, તેથી એ રાક્ષસવિવાહ કરેલો છે. સ્વયંવરમાં પરણે તે ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય છે. “ગાંધર્વ અને રાક્ષસ એ બે પ્રકારના વિવાહ ક્ષત્રિયો માટે ધર્મપ્રાપ્ત છે” એવું વાક્ય હોવાથી ક્ષત્રિયોએ જે પ્રમાણે વિવાહ કરવો યોગ્ય છે, તે પ્રમાણે મુખ્ય વિવાહથી તેઓનો પરિગ્રહ કરેલો છે.

ત્યાં બીજાઓને આપેલી કન્યાઓનું ભગવાને કેમ હરણ કર્યું? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે શિશુપાલ જરાસંઘ વગેરે રાજાઓ ઇચ્છા કરનાર હતા. તેમાં શિશુપાલ મુખ્ય હતો. તેઓનું મર્દન કરીને ભગવાન રુકિમણીને લાંબા છે; એટલે ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં જીતવાથી પણ પોતાની સત્તા ઉત્પન્ન થાય છે

અને તેનાથી ધર્મ વગેરે પણ સિદ્ધ થાય છે. સ્ત્રીઓ ધર્મભક્તિને યોગ્ય હતી અને શિશુપાલ વગેરે પોતે કુદ હતા, તેમ જ બ્રાહ્મણની માફક પ્રતિગ્રહ કરીને સ્ત્રીઓને લેવાની ઇચ્છા કરતા હતા; માટે જ ભગવાન તેઓને હરી લાવ્યા, તે યોગ્ય જ કયું છે. પ્રદુમ્ન જેના પુત્ર છે, એવાં રુકિમણી, સાંબ જેના પુત્ર છે એવાં જાંબવતીશ અને અંબ જેના પુત્ર છે એવાં મિત્રવિદાશ એમ ત્રણેને પરાક્રમથી ભગવાન લાવ્યા છે. મિત્રવિદાના પુત્રોમાં જે મહાંસ કહેલ છે તે તો તેનો ખંભો મોટો હોવાથી લોકોએ તેને મહાંસ ઠરાવેલ છે, પણ તેનું ખરું નામ પણ મહાંસ જ હતું. અને ભૌમાસુરને મારીને જે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ લાવ્યા છે, તેની ગણના ઋષિઓથી જ થઈ શકે છે, બીજાથી થતી નથી; માટે મૂળમાં સદ્વ્રજઃ એવો શબ્દ મૂક્યો છે. તેઓને તો ભગવાનને આરાધન કરવાનું સાધન તો પોતાનું સ્ત્રીપણું જ છે, તે પણ ભગવાનને તો ભોગયોગ્ય નથી, કારણ કે ભગવાનની સુન્દરતા પાસે સુંદર લાગતાં નથી. તેઓને તો શાપ થયેલો હોવાથી કેદીની માફક રહેલાં છે અને બીજાઓએ તેનો પરિગ્રહ કરેલો હોવાથી સ્ત્રીપણું પણ અશુદ્ધ થયું છે, તેવા સ્ત્રીપણાને પણ ભગવાન સારું કરે છે. મૂળમાં વ્રત અવ્યય હોવાથી એમ બતાવે છે કે આપણામાં એવો દોષ ન હોવાથી પણ આપણને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, માટે ભગવાનનું સામર્થ્ય અત્યંત સાધારણને પણ પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્તમોત્તમ બનાવે છે, તેમ જ આ સ્ત્રીઓ પણ નિકૃષ્ટ (હીન) એવા સ્ત્રીપણાને પણ સારું કરે છે. સનકાદિક સત્પુરુષોમાં સાધુપણું રહેલું છે તેના કરતાં પણ અહીં ઉત્તમ સાધુપણું રહેલું છે, તે કહે છે, કારણકે જેના ઘરમાંથી ભગવાન બહાર પધારતા જ નથી. સત્પુરુષો ભગવાનને ઘેર આવીને ક્યારેક જ દર્શન કરે છે અને આના ઘરમાંથી ભગવાન કોઈ દિવસ બહાર જતા નથી, એ સત્પુરુષથી પણ વિશેષ છે એટલું જ નહિ, પારિજાતક વૃક્ષ વગેરે લાવીને તેઓનું માન દૂર કરે છે. ત્યારે તો ભગવાન દોષનું જ સંપાદન કરે છે, શુષ્ક કરતા જ નથી; તેથી તે સ્ત્રીઓનું શું લાગ્ય હોઈ શકે ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે ભગવાન તેઓના હૃદયમાં રહીને તેઓનો સ્પર્શ કરે છે, એટલે તેઓના હૃદયમાં ભગવાન બિરાજે છે; તેથી તેનો દોષ નથી. (૨૮-૨૯)

એવી રીતે ભગવાનનું રૂપ અને તે પ્રસંગમાં આવેલું કૃપનું દરેક સ્ત્રીઓએ નિરૂપણ કર્યું, તે સાંભળીને સંમતિપૂર્વક સત્યવાદીપણું સ્થિર કરીને, મંદહાર્યથી તે સ્ત્રીઓને વશ કરીને, વળી તેઓને ભક્તિ આપીને તેઓનાં વચનોને સત્ય કરતા ભગવાન દ્વારકામાં પધાર્યા, એમ નિરૂપણ કરે છે:

एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् ।

निरीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રભાણે બોલતી નગરની સ્ત્રીઓની વાણીને મંદ હાસ્ય સ્મિત બોવાથી અભિનંદન કરતા ભગવાન ત્યાંથી પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—આ એક પ્રકાર કહ્યો છે. એવી રીતે સ્ત્રીઓને બોલવાના બીજા પણ ઘણા પ્રકારો છે; કારણ કે સ્ત્રીઓના સમૂહો ઘણા છે. તે દરેકની વાણી ભગવાને સાંભળેલી છે. ભગવાન સાંભળે તેમ ઊંચા સ્વરથી બોલવામાં તેઓ અટકાતાં નથી, તેનું કારણ એ કે તે શહેરની સ્ત્રીઓ છે. તે દરેકની વાતો સાંભળીને “તમે સત્ય કહ્યું છે,” એમ ભગવાને અભિનંદન આપ્યું છે. (૩૦)

રાજા યુધિષ્ઠિરને જ્ઞાનથી ભક્તિ વધારે છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે:

અજાતશત્રુઃ પૃતનાં ગોપીથાય મધુવ્રિષઃ ।

પરેભ્યઃ શક્તિઃ સ્નેહાત્પ્રાયુઙ્ક્ત ચતુરક્ષિણીમ્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—પરથી શંકા પામેલા યુધિષ્ઠિર રાજાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રક્ષા માટે સ્નેહથી ચતુરગિણી (હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળવાળી) સેનાને સાથે મોકલી.

ભાવાર્થ:—યુધિષ્ઠિર રાજાનું નામ અજાતશત્રુ છે, એટલે જેને કોઈ પણ શત્રુ નથી, એમ અર્થ થાય છે. તેણે અહીં પોતાના નામ કરતાં ઊલટું કાર્ય કર્યું છે, એટલે શત્રુઓની શંકા કરીને ભગવાનની રક્ષા માટે સેના મોકલી છે. જો કે એ ભગવાનની ઇચ્છાથી થયું છે, કારણકે જ્ઞાનના સ્વભાવવાળા યુધિષ્ઠિર છે, તોપણ તેમ થયું છે. ભગવાન મધુદૈત્યને મારનાર છે. તેને તો કોઈની શંકા છે જ નહિ, આ યુદ્ધમાં જેઓના આંધવો મરાયેલા છે, તેઓ શત્રુ તરીકે છે. તેનાથી કાંઈપણ વિદ્ય થાય એવી શંકા યુધિષ્ઠિરને થઈ છે. હાથી ઘોડા રથ અને પાયદળ એ ચારે જેમાં હોય ત્યારે તેને ચતુરગિણી સેના કહેવાય છે. (૩૧)

અત્યાર સુધી કૌરવો અને યાદવો મળીને રહ્યા છે; હવે એ બન્ને જુદા થઈને ગયા છે, એ નિરૂપણ કરે છે:

અથ દૂરાગતાશ્ચૌરિઃ કૌરવાન્વિરહાતુરાન્ ।

સન્નિવર્ત્ય દૃઢં સ્નિગ્ધાન્ પ્રાયાત્સ્વનગરીં પ્રિયૈઃ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારપછી દૂર સુધી આવેલા, વિરહથી આતુર થયેલા અને સ્નેહથી યુક્ત એવા પાંડવોને પાછા વાળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના પ્રિયવર્ગની સાથે પોતાની નગરી દ્વારકા તરફ પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—કૌરવો અને યાદવોને સાથે રહેવામાં અને જુદા રહેવામાં ભગવાન જ કારણરૂપ છે. પાંડવો વળાવવા માટે ઘણા દૂર આવ્યા છે, ત્યારે ભગવાને તેઓને પાછા વાળ્યા છે. ભગવાન શૌરિ છે, એમ કહેવાથી લૌકિક વ્યવહારની દૃઢતા બતાવી છે. શૂર નામના યાદવ પાંડવોના માતામહ

(માતાના પિતા) છે અને ભગવાનના પિતામહ (પિતાના પિતા) થાય છે, તેથી બન્ને એક જ છે. દૂર આવવાથી પાંડવો વિર્જ્વલ થયા છે, તોપણ આતુરની સાથે જવું તે યોગ્ય નથી; તેથી તે આતુર પાંડવોને પાછા વાળીને ભગવાન પ્રિયોની સાથે પધાર્યા છે.

આપણે ભગવાનની સાથે નહિ જઈએ, એમ વિચાર કરીને ભગવાનના વિરહથી આતુર હતા, તેથી ભગવાને તેઓને પાછા વાળ્યા. તેઓ ઘણા જ આતુર હોવાથી ધરતરફ પણ જશે નહિ એમ ન માનવું, કારણકે તે પાંડવો મજબૂત સ્નેહવાળા છે, એટલે જે દંઢ હોય તે જલદી નાશ પામે નહિ. (૩૨)

હવે ત્યાંથી પધાર્યા ત્યારે માર્ગમાં જે જે દેશો આવ્યા તેનું વર્ણન બે શ્લોકથી કરે છે:

કુરુજાઙ્ગલપાશ્ચાલાઙ્ગૂરસેનાન્સયામુનાન્ ।

બ્રહ્માવર્ત કુરુક્ષેત્રં મત્સ્યાન્સારસ્વતાનથ ॥૩૩॥

મરુધન્વમતિકમ્ય સૌવીરાભીરયોઃ પરાન્ ।

આનર્તાન્માર્ગવોપાગાચ્છાન્તવાહો મનાગ્નિભુઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—કુરુઙ્ગલદેશ, પાંચાલદેશ, યામુનદેશની સાથે શૂરસેનદેશ, બ્રહ્માવર્તદેશ, કુરુક્ષેત્રદેશ, મત્સ્યદેશ, અને મરુદેશ તેમ જ ધન્વદેશને ઓળંગીને સૌવીર અને આભીર દેશથી પર રહેલા આનર્ત દેશમાં ભગવાન પધાર્યા, ત્યારે રથના ઘોડાઓ થોડાક થાકી ગયેલા હતા.

ભાવાર્થ:—કુરુઙ્ગલ દેશ તે હસ્તિનાપુરનો પ્રદેશ કહેવાય છે. પાંચાલાદિ દેશનો ભાગ જેવો હાલ છે તેવો ન હતો. તેથી જે રસ્તામાં આવેલા છે તે દેશોનાં નામ બતાવ્યાં છે. પાંચાલ દેશને કપિલા દેશ પણ કહે છે. શૂરસેન દેશને વટેશ્વર દેશ કહે છે. શ્રીયમુનાળના સામે પારમાં રહેલા દેશો પછી કુરુક્ષેત્ર આવે છે. સરસ્વતી અને દષ્ટવતીના મધ્યપ્રદેશને બ્રહ્માવર્ત દેશ કહે છે. મત્સ્યદેશ તે વિરાટ રાજ્યનો દેશ છે, ત્યાર પછી સરસ્વતીના તીરના પ્રદેશને અંબિકાવન કહે છે. થોડા જલવાળો મરુદેશ છે. જલના અભાવવાળો ધન્વદેશ છે. તે સર્વેને ઓળંગી ગયા. રેતીવાળી જમીનનો ભેદ બતાવવા માટે મૂળમાં અથ શબ્દ આપ્યો છે. સૌવીર દેશ એ સોરઠદેશ, આભીરદેશ એટલે કુંતીપુરદેશ છે અને તેથી છેટે આનર્તદેશ દ્વારકાના પડખામાં છે. ત્યાં પધાર્યા. અહીં સૂતપૌરાણિક દેશોનાં નામ ગણવા લાગ્યા તેવામાં શૌનક ઉદ્દેગવાળા થયા છે, એમ જાણીને સંબોધન આપે છે કે તમે ભૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન થયા છો, માટે તમને તેમ થવું યોગ્ય છે, પણ ભગવાન જ તે દેશના સમીપમાં પધાર્યા છે. એક જ દિવસમાં એટલે દૂર પધાર્યા, તોપણ ઘોડાઓ થોડાક જ

થાકેલા છે, બહુ થાકેલા નથી. એક દિવસે શી રીતે પધારી શકયા? ત્યાં કહે છે કે પ્રભુ સમર્થ છે. (૩૩-૩૪)

વચમાં જે જે દેશમાં પધાર્યા છે તે તે દેશમાં ભગવાનની પૂજા થઇ, તે નિરૂપણ કરે છે:

તત્રતત્ર હ તત્રત્યેર્હરિઃ પ્રત્યુગ્ગતાર્હણઃ ।

સાયં ભેજે દિશં પશ્ચાદ્ ગચ્છો ગાં ગતસ્તદા ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—જે જે દેશમાં ભગવાન પધાર્યા છે, તે તે દેશમાં ત્યાંના મનુષ્યોથી તેમનું પૂજન થયું છે. જ્યારે સાયંકાલે પશ્ચિમ સમુદ્રના તીર તરફ પધાર્યા, ત્યારે સૂર્ય પશુ જળમાં ગયો અર્થાત્ સૂર્ય અસ્ત થયો.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં હ અવ્યય લખેલો છે તે નિશ્ચય બતાવનાર છે. કેાઇપણ દેશ ભગવાનની પૂજા કર્યા વગરનો રહ્યો નથી. પહેલાંથી જ પૂજનની સામગ્રી તૈયાર રાખી તે તે દેશનાં માણસો તૈયાર ભીલેલાં છે, કે ભગવાન પધારે ત્યારે તરત જ પૂજન થાય. એવી રીતે જે પ્રભુનું પૂજન થયું છે, તેવા ભગવાન સાયંકાળે પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠા ઉપર પધાર્યા. ગોધૂલિક લગ્નમાં (ગાયો સાંજે વનમાંથી ઘેર આવે ત્યારે) નગરમાં પ્રવેશ કરવાના વિચારથી ભગવાને સમુદ્રના તીર ઉપર વિશ્રામ કરેલો છે, જ્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળની રાહ જોઈને વિરાજ્યા ત્યારે સૂર્યદેવે પશુ વિલંબ કર્યો નહિ, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે કિરણમાં કેવળ જિંબ જ સૂર્યનું દેખાય છે, તેવા સૂર્યે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલે વેદમાં કહ્યું છે કે “પ્રાતઃકાળે જળમાંથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને સાયંકાળે જળમાં પ્રવેશ કરે છે; આવી રીતે ગોધૂલિક લગ્ન સિદ્ધ થયું. (૩૫)

ધૃતિશ્રી ભાગવત સુખોદિની ભાવાર્થમાં પ્રથમસ્કંધમાં

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત દશમ અધ્યાય સંપૂર્ણ

૧૧મો અધ્યાય

एवं कौरवभक्तानां सर्वसौख्यं निरूपितम् ।
 द्वारकास्थितभक्तानामेकादश उदीर्यते ॥१॥
 प्रवेशे च प्रविष्टस्य स्थितस्याप्युत्सवस्त्रिधा ।
 प्राकृतानामिव स्नेहः शास्त्रार्थं जानतामपि ।
 कृष्णेच्छातस्तदित्युक्त्वा प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते ॥२॥

એમ કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભક્તોના દરેક પ્રકારના સુખનું નિરૂપણ થયું છે. હવે દ્વારકામાં રહેલા ભક્તોના સુખનું નિરૂપણ અગિયારમા શ્લોકમાં કહેવાય છે. (૧) ભગવાને પ્રવેશ કર્યો તે વખતનો ઉત્સવ, પ્રવેશ કર્યા પછીનો ઉત્સવ અને ત્યાં વિરાજ્યા છે તેનો ઉત્સવ, એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો ઉત્સવ છે. તેમાં શાસ્ત્રને જાણનારાઓનો પણ પ્રાકૃતના જેવો જ સ્નેહ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તે થયું છે. જેવું પ્રથમ સુખ હતું, તે સુખની ફરીને પ્રાપ્તિ થઈ એમ નિરૂપણ થાય છે. (૨)

આની પહેલાંના અધ્યાયમાં છેલ્લે ભગવાનને દ્વારકામાં પ્રવેશ કરવા માટે સારા સુદર્તનું નિરૂપણ કરેલું છે. હવે અહીં પ્રથમ પ્રવેશ સમયના મંગળનું નિરૂપણ કરે છે કે:

शङ्खनादस्तथा स्निग्धदर्शनं स्तोत्रमेव च ।
 दूरान्मङ्गलमेतद्धि कलशान्निस्तथान्तिके ॥१॥
 दुःखिते नगरे कृष्णो न प्रवेशमिहार्हति ।
 अतः शङ्खनिनादेन सुखिनस्तान् करोति हि ॥२॥
 द्वारका जलदुर्गं हि तदन्ते नगरं महत् ।
 आनर्त्ताख्यं तत्પ્રવેશઃ પૂર્વં પથાત્પુરસ્ય હિ ॥૩॥

શંખનાદ, સ્નેહપૂર્વક ભગવાનનું જોવું, અને સ્તોત્રો, એ દ્વરથી મંગળ બતાવનારી છે અને ઘર આગળ તોરણો અને કલશો સ્થાપવાને સમીપનું મંગળ છે. (૧) દુઃખિત નગરમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પધારવાને યોગ્ય નથી, તે માટે શંખનો નાદ કરીને ભગવાન દરેકને સુખી કરે છે. (૨) જળના કિલ્લાવાળું દ્વારકા છે, તેમાં આગળના ભાગમાં આનર્ત નામનું મોટું નગર છે, તેમાં પ્રવેશનું પહેલાં નિરૂપણ કર્યા પછી પુરપ્રવેશનું નિરૂપણ છે. (૩)

માટે ભગવાને આનર્તપુરની સમીપમાં જઈને પાંચજન્ય નામના પોતાના શંખનો શંખ કર્યો એનું સૂતપૌરાણિક નિરૂપણ કરે છે:

સૂત્ર ઉવાચ ।

આનર્તાન્સ ઉપવ્રજ્ય સ્થૂદ્રાઞ્જનપદાન્સ્વકાન્ ।

દધ્મૌ દરવરં તેષાં વિષાદં શમયન્નિવ ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—સારી રીતે સમૃદ્ધિવાળા પોતાના આનર્ત દેશની સમીપે જઇને તેઓનો ખેદ દૂર કરતા હોયની શું; તેમ ભગવાને સુદર શંખનો નાદ કર્યો.

ભાવાર્થ:—આનર્ત શબ્દને બહુવચન આપ્યું છે, તે તેના પેટાગામના અભિપ્રાયથી લખ્યું છે. તે ગામો ધાન્ય ધન વગેરેની સમૃદ્ધિવાળાં છે. દ્વારકા વસાવ્યા પછી તે પશુ વસાવેલ છે, એમ કહેવા માટે મૂળમાં સ્વકાન્ (પોતાના) કહેલું છે. “ જેનો શબ્દ દાનવોના દર્પને નાશ કરનારો છે ” તેથી અમંગળ-રૂપ દેવોનું નિરાકરણ કરવા માટે ભગવાને પોતાના ઉત્તમ શંખનો નાદ કર્યો છે. (૧)

ભગવાને જ્યારે શંખ વગાડ્યો ત્યારે કોઈએ તેનું વર્ણન કર્યું છે, તે પ્રલોક પણ અહીં જોડેલો છે:

સ ઉચ્ચાસે ધવલોદરો દરોઽપ્યુરુક્કમસ્યાઽધરશોણશોણિમા ।

દાધ્માયમાનઃ કરકઞ્જસમ્પુટ યથાઞ્જષણ્ડે કલહંસ ઉત્સવનઃ ॥૨॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણે હસ્તકમળના સંપુટ (ડાબલા)માં વગાડેલો તે શંખ અંદર થેત છે, તોપણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અધર (હોઠ)ની રક્તિમાં (લાલ રંગની કાંતિ)થી જેને લાલ રંગની કાંતિ આવેલી છે એવો તે અંદર સંકેત અને બહાર લાલ દેખાય છે, તે કમળની અંદર ઊંચા સ્વરથી બોલનાર કલહંસ જેવો શોભી રહ્યો છે.

ભાવાર્થ:—તે શંખ ઘણો જ શોભવા લાગ્યો. જેની અંદરનો ભાગ ધોળો છે, એવો તે શંખ છે, અને ભગવાનના હોઠના રાતા રૂપ વડે તે શંખ લાલ રંગવાળો થયો છે. બન્ને હસ્તકમળનો સંપુટ થયો છે, તેના મધ્યમાં શંખ ધારણ કર્યો છે. જેમ ઊંચો શબ્દ કરતો હંસ હોય તેમ તે શંખ શોભવા લાગ્યો. (૨)

પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ સાંભળીને, દેશ અને નગરમાં રહેનારાઓ, દરેક પરમાનંદમાં મગ્ન થયેલા છે તોપણ, ખરેખર ભગવાન પધાર્યા છે, એમ બાણીને દર્શન માટે સામે દોડી આવ્યા છે એમ નિરૂપણ કરે છે:

તમુપશ્રુત્ય નિનદં જગદ્ભયભયાવહમ્ ।

પ્રત્યુચ્યુઃ પ્રજાઃ સર્વા ભર્તૃદર્શનલાલસાઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—જગતના ભયને ભય કરનારા, તે શંખના શબ્દને સાંભળીને સ્વામીના દર્શનની અભિલાષાવાળી દરેક પ્રજા ભગવાનની સમક્ષ પ્રાપ્ત થઈ.

ભાવાર્થ:—જે સાંભળવાથી મૃત્યુનો ભય પણ જતો રહે છે, ત્યાં બીજા

ભયનો શો હિસાબ ? એલા અભિપ્રાયથી કહે છે કે તે શંખનો શબ્દ જગતના ભયને પણ ભય કરનારો છે. પાંચજન્ય નામનું શંખરૂપી આયુધ શત્રુનો વધ કરવા માટે ઉત્પન્ન કરેલું છે.

તેનો સ્વભાવ મારવાનો છે, તે અહીં મંગળમાં શી રીતે ઉપયોગમાં આવે ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે તે શંખમાં ઘાતકરૂપને લીધે જ મંગળપણું છે, એમ ખતાવવા માટે જગતના ભયને પણ ભય ઉત્પન્ન કરનાર છે, એમ કહ્યું છે.

વળી એક બીજાને હટાવીને એકબીજા દર્શન કરવા માટે આગળ આવે છે, એટલે હું પહેલાં દર્શન કરીશ ત્યાં બીજો જાણે હું પહેલો દર્શન કરીશ, એમ હરીફાઈથી આગળ આવી રહ્યા છે. ભગવાન તો દરેકના સ્વામી સમાન-પણે હોવાથી, સર્વ પ્રજા એક બીજાની આગળ ધસીને આવે છે. તેમાં અવાંતર જાતિનો ફેરફાર રહેલો નથી કે અમુક જાતિવાળા પ્રથમ આવ્યા અને અમુક જાતિવાળા પછી આવ્યા. (૩)

તત્રોપનીતચલયો રવેર્દીપમિવાઽઽદ્રતાઃ ।

આત્મારામં પૂર્ણકામં નિજલાભેન નિત્યદા ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—પોતાના લાભ વડે, આત્મારામ અને પૂર્ણકામ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, સૂર્યને જેમ દીવો અર્પણ કરે તેમ સર્વે ભેટ લાવીને આદરપૂર્વક સામાં આવ્યાં.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતનું પાલન કરવા માટે દરેક હાથમાં ભેટ લઈને આવેલાં છે. તે પ્રજામાં ઉચ્ચપણું અને નીચપણું પણ હોવું જોઈએ, તેથી દરિદ્રીઓ પણ હોય છે અને તે દરિદ્રોની લાવેલી ભેટ ભગવાનને શા ઉપયોગમાં આવે ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે સૂર્યને જેમ દીવો પૂજા કરતી વખતે અર્પણ કરે છે, તેમ ભગવાનને ભેટ ધરે છે. મૂળમાં બલિ શબ્દ લખ્યો છે, તે પૂજના સાધનદ્રવ્યને કહેનારો છે. જે જુદો હોય છે તે કોઈપણ ક્રિયા વડે ભગવાનમાં ઐક્યાય છે ત્યારે જ પરમાનંદ થાય છે. ત્યાં દષ્ટિ વડે ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થાય છે, તોપણ દેહનો સંબંધ સિદ્ધ થવા માટે, ભેટ લાવેલાં છે. શાસ્ત્રમાં સૂર્યના ઉદેશથી દીપદાન કરવાનું લખ્યું છે, ત્યાં દીવાથી સૂર્યનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તોપણ અમને તમારી પરોક્ષ દશા હોય ત્યારે અમે આ દીવા વડે જીવીએ છીએ એમ પોતાની દીનતા ખતાવીને, સૂર્યને દયા ઉત્પન્ન કરવામાં તે દીપદાન કારણરૂપ થાય છે, તેવી રીતે ભગવાનમાં પણ પોતા પાસે રહેલા દ્રવ્યનું અર્પણ કરવું છે. ત્યારે ભગવાને દરેકને આગળ કરીને સુખિયા કરેલા છે, તેથી તેઓનો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે, એવા તેઓએ જે કાર્ય કર્યું તે કહે છે, કે આત્મામાં રમણ કરનારા ભગવાનને ભેટ અર્પણ કરી, અથવા પહેલાં જ આદરયુક્ત થઈને દરેક આત્મારામ ભગવાનની સામે આવ્યા.

સ્તોત્રનો આરંભ તો આ પછીના શ્લોકથી થશે. મોટાઓ પણ ભેટ લાવે તેમાં ભગવાનને ઇચ્છા નથી, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, કે તે પ્રભુ આત્મારામ અને પૂર્ણકામ છે. એટલે જગતમાં બે પ્રકારના માણસો જ વિષયોની પરવા કરતા નથી: જેમાં જેને વિષયની ઇચ્છા ન હોય અથવા જેને તમામ વિષય પરિપૂર્ણ હોય, તે બંનેને જ વિષયની અપેક્ષા (જરૂરત) રહેતી નથી.

તેમાં “પરનાં દર્શન કરીને વિષય નિવૃત્ત થાય છે” એમ ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે, તેથી ભગવાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષયની ઇચ્છા દૂર થાય છે અને ભગવાનને તો કાંઈ ભગવાન પ્રાપ્ત થવાપણું નથી. પોતે ભગવાન હોવાથી તે તો પ્રાપ્તભગવાન છે, અને આત્મારામ છે, અને તેથી જ તે પ્રભુ પૂર્ણકામવાળા છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પરમાત્મા આત્મારામ અને આત્મકામ છે.” અથવા પહેલાં સૃષ્ટિ માટે કામ તો ભગવાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તે કામ દરેક સર્જેલા પદાર્થોને વ્યાપીને રહેલો છે, તેથી તે પૂર્ણ કહેવાય છે. વિષયો સર્વ જીવો માટે છે, તેથી તે કામ ક્યારે પણ પૂર્ણ થાય નહિ, પણ ભગવાનને તો ખુદ પોતાથી જ પ્રાપ્ત હોવાથી પૂર્ણપણું છે. ભગવાન પોતે પોતાના સ્વરૂપના લાભથી, અથવા જગતના પદાર્થ પોતાના જ છે એવા લાભથી હમેશાં પૂર્ણકામ છે. તે પ્રભુ વિરાજતા ન હોય ત્યારે અને સમજવામાં ન આવે તેવી દશામાં પણ પૂર્ણકામ છે, કારણ કે દરેક પદાર્થોનો લય અને આરંભ સ્પષ્ટ રીતે સમજાતો નથી, અર્થાત્, અક્ષરમાં દરેકનો લય છે અને અક્ષર તે ભગવદ્રૂપ છે, તેથી જ્યારે પ્રપંચ ઉત્પન્ન ન થયો હોય ત્યારે પણ જાણવામાં ન આવે તોપણ અક્ષરમાં હોય છે, અને તિરોભાવ વખતે પણ અક્ષરમાં જ લય થાય છે; તેથી ભગવાનને તે પદાર્થો બધા પ્રાપ્ત જ હોય છે. વિષયના પક્ષમાં પણ હમેશાં તે વિષયો પ્રાપ્ત હોય છે અને અવતાર દશામાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા હોય, માટે મૂળમાં નિત્યદા લખ્યું છે. સ્તોત્રના પક્ષમાં આવેલા ભગવાનને કલેશ થાય એમ શંકા કરીને, કલેશ થાય નહિ તો સ્તોત્ર પણ થાય જ નહિ; તે માટે તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે ભગવાનના આત્મારામાદિ ધર્મો કહેલા છે. (૪)

દરેક પ્રજાઓ અંદરનો સ્નેહ બહાર પ્રકટ કરીને સ્તુતિ કરે છે, તેને માટે ભગવાનની પ્રીતિ સારુ, તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:

પ્રીત્યુત્કુલ્લમુખાઃ પ્રોચુર્હૃષગદ્ગદયા ગિરા ।

પિતરં સર્વસુહૃદમવિતારમિવાર્મ્ભકાઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—જેમ આળકો પિતાને દરેકના ઉપર સ્નેહ સંબંધનારને અને રક્ષા કરનારને કહે તેમ પ્રીતિથી જેનું મુખ પ્રકુલિત થયું છે, એવી તે પ્રજાઓ હૃષ વડે ગદ્ગદ વાણીથી કહેવા લાગી.

ભાવાર્થ:—પ્રીતિથી મુખ પ્રકુલ્લિત થાય એ તો લોકસિદ્ધ વાત છે. જે પ્રભુના વિરહ વડે જેનાં મુખ સુકાઈ ગયાં હતાં, તે પ્રભુનાં દર્શન થવાથી, તે પ્રભુનાં મુખ પ્રકુલ્લિત થાય છે, ત્યારે મૂળમાં રહેલી મીઠાશ પ્રકટ થાય છે; તેથી તે માધુર્ય સહિત વાક્યો ઘણાં જ મીઠાં હોય છે. વળી હર્ષથી વાણી ગદ્ગદ થઈ જતાં તેઓ બોલ્યાં છે, એટલે વેદમાં જ્ઞાનાત્મક સ્તોત્રો છે, તે સ્થિર મનવાળાઓને કર્મમાં ઉપયોગી છે, પણ પ્રેમથી જેનું ચિત્ત સંભ્રમ (ઉતાવળ) બાળું થયું છે, એવા ભક્તોને તે ઉપયોગી નથી, તે માટે વાણી વડે બોલ્યાં એમ કહે છે. તેમાં જે હર્ષ છે તે આનંદનો ઊભરો છે, તેને લીધે ગદ્ગદ વાણીથી બોલ્યાં છે એમ કહ્યું છે. ગદ્ગદ શબ્દ છે તે અનુકરણવાચક શબ્દ છે, તે શબ્દમાં તેના ધ્વનિઓનો યોગ છે. ગદ્ ધાતુ અરુપ્ય બોલવાના અર્થમાં છે. જે વખત ગદ્ગદ કહેવાથી આદર બતાવે છે. એમ હર્ષ અને આદરથી ગ્રહણ કરાયેલી વાણી ઘણી મહેનતે મુખમાંથી નીકળે છે, તે સાંભળનારને પણ હર્ષ અને આદર થાય છે, એમ ગદ્ગદ શબ્દથી જણાવ્યું છે.

દૃષ્ટતાનો દોષ દૂર કરે છે કે બાળકો જેમ પિતાને બોલે તેમ બોલે છે; એટલે જેમ પિતા પરદેશ ગયેલ હોય તે ભલે મહારાજધિરાજ હોય, પણ તે પિતા જ્યારે આવે ત્યારે તેના પુત્રો સામા આવે છે. અહીં તેનું વિકલપણું નથી, એમ બતાવવા માટે બીજું દષ્ટાંત કહે છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “ગાય દરેકનો મિત્ર” તેથી દરેકના મિત્રરૂપ જે ગાય તે સવારે પોતાના વાછરડાંને સ્તનપાન કરાવીને સીમમાં ચરવા ગયેલી હોય ત્યારે તેનાં વાછરડાં સાંજ સુધી ભૂખ્યાં હોય છે. તે ગાય જ્યારે સાંજે આવે ત્યારે તેનું વાછરડું પોતાની જાતિનો શબ્દ કરતું સામું દોડે છે, તેમ દરેક પ્રજાઓ શ્રીકૃષ્ણની સામે ગયેલ છે. આ દષ્ટાંતમાં પણ ઘણી દીનતા ન હોવાથી બીજું દષ્ટાંત આપે છે: જેમ જંગલ વગેરે ભયમાં બાળક હોય તેને ચોર વગેરે ભારતા હોય તે વખતે ત્યાં પહેલાંના પરિચયવાળો અને પોતાની રક્ષા કરવામાં સમર્થ કોઈ પુરુષ આવે તેને જોઈને જેમ બાળકો સામા દોડી આવે છે અને પોતાનો ખેદ કહે છે તેમ સર્વ પ્રજાઓ સામે ગઈ છે. (૫)

દરેક પ્રજાઓ ચાર પ્રકારની છે; તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે; તેમાં જ્ઞાની વિષયી અને ભક્ત એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે; તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનીઓના વચનનું નિરૂપણ કરે છે:

મતા: સ્મ તે નાય સદાહ્નિઘ્નપદ્મજં

વિરિશ્ચિવૈરજ્યસુરેન્દ્રવન્દિતમ્ ।

પરાયણં ક્ષેમમિહેચ્છતાં પરં

ન યત્ર કાલ: પ્રમવેત્પરપ્રમુ: ॥૬॥

શબ્દાર્થ:—હે નાથ, બ્રહ્મા શિવજી અને ઇંદ્રાદિ દેવોથી વંદન કરાયેલા આપના ચરણકમળને અમે હંમેશા નમેલા જ છીએ; કારણકે આ જગતમાં કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર પુરુષને તમે ઉત્તમ આશ્રયરૂપ છો, જ્યાં કાલની ઉત્પત્તિ પણ નથી; કેમકે તેના સ્વામી ભગવાન છે.

ભાવાર્થ:—ચરણકમળને અમે નમેલા છીએ, કેમકે પંચમ સ્કંધમાં નાભિરાજના યજ્ઞમાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું છે કે “મોટાઓને વારંવાર નમન કરવું એટલું જ સત્પુરુષોએ શીખવેલું છે;” તેથી મોટાઓને નમસ્કાર કરવાનો સિદ્ધાંત જ હોવાથી ભગવાનનું દર્શન થાય ત્યારે નમન કરવું જોઈએ. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી આપણા મનનો અભિપ્રાય જાણે છે, તોપણ જુદી રીતે આપણું સ્થાપન કરેલું છે. તેમ જીવ નમન સિવાય ભગવાનને શું કરી પણ શકે? કારણ કે તે “વેદાત્મક ગરુડજી જેના આસન રૂપ છે તેને એકાદ વેદના મંત્રથી શું આસન આપી શકીએ?” ઇત્યાદિક વાક્યોમાં કહેલું છે.

ત્યારે શું ફલને માટે નમન કરવું? એમ શંકા કરીને કહે છે કે હે નાથ, આપ તો પાલન કરનારા સ્વામી છો; એટલે ખુદ પોતે જ દરેક કામનાઓને પૂર્ણ કરો છો, તેથી નમસ્કાર નિત્ય છે, પણ કાર્ય નથી, એમ બતાવવા માટે હમેશાં આપને નમન કરીએ છીએ. તેથી સાયુજ્યાદિ સુક્તિની પણ અમને જરૂર નથી એમ સૂચવ્યું છે. બ્રહ્મલોકાદિકમાં જવાના ફલનો ત્યાગ કરીને હમેશાં આપનું નમન કરીને હમેશાં આમ રહેવાની પ્રાર્થના શા માટે કરો છો? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે બ્રહ્મા, શિવ, દેવો અને ઇંદ્ર એ બધા ઉત્તમ દેવ છે. તેઓએ પણ આપને વંદન કર્યું છે; એટલે જેઓ બ્રહ્મલોકાદિકમાં ગયા હોય તેઓએ પણ નમન કરવાનું જ છે, ત્યારે ત્યાં દૂરથી નમન કરતાં અહીં પાસે રહીને નમન કરવું વધારે સારું છે.

જોકે જ્ઞાનીઓને આ લોક અને પરલોકના ફળનો વૈરાગ્ય થાય છે, અને ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય ભક્તિરસથી ઇચ્છા કરાવતું નથી, તોપણ ભગવાનની સાથે જવાનું સાધર્મ્ય છે, તેની રક્ષા કરવી જોઈએ, તેમ જ સ્થાનમાંથી દૂર થવાના કારણનો પ્રતિબંધ થાય અને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનની રક્ષા કરવી તે તો રહે જ છે, તેથી તે ફળ માટે શા માટે નમનની અપેક્ષા કરવી, એમ કહીને નિરાકરણ કરે છે, કે આ સંસારના પ્રવાહમાં ઉત્તમ કલ્યાણની ઇચ્છા કરનારાઓને જે ઉત્તમ આશ્રયરૂપ છે. “અહીં કલ્યાણની ઇચ્છા કરનારાઓ” એમ ત્રણ પદ કહેવાથી ચરણકમળ જ સર્વ સિદ્ધ કરનારું છે એમ કહ્યું છે. તેમાં ક્ષેમ પદથી જ્ઞાનાદિકથી રક્ષા બતાવી છે, દૃઢ પદ વડે સ્થાનમાંથી હટવું પડતું નથી, એમ બતાવ્યું છે, અને દૃઢતા (ઇચ્છા કરનારાઓની) એ પદથી

સાથે જવાની ઇચ્છા હોય તો ભગવાનનું ચરણકમળ સામર્થ્ય આપે છે એમ સૂચ્યું છે. જો કે તે વાક્યાર્થ નથી, પણ પદાર્થ તેવો થાય છે. આ દેહ કાલના પ્રવાહમાં થયેલો છે, તેથી નમનની સિદ્ધિ માટે દેહની સ્થિતિ માગવી જ જોઈએ, એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે, જે નમનમાં સ્થિતિ રહેવાથી ભગવાનમાં તે તેનો નમ્ર ભાવ થાય છે. તેથી ભગવાનના સેવકને કાલ ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તે સેવકના પ્રભુ વાસુદેવ જ છે; તેથી સેવકનો પરાભવ કાલ કરી શકતો નથી. (૬)

વિષયપરાયણ પુરુષો કહે છે:

ભવાય નસ્ત્વં ભવ વિશ્વભાવન

ત્વમેવ માતાઽથ સુહૃત્પતિઃ પિતા ।

ત્વં સદ્ગુરુઃ પરમં ચ દૈવતં

યસ્યાનુવૃત્ત્યા કૃતિનો બભૂવિમ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—હે વિશ્વભાવન, તમે અમારા ઉદ્ભવને માટે થાઓ, કેમકે તમે જ માતા છો, મિત્ર છો, પતિ છો, સદ્ગુરુ છો, અને પરમદૈવત છો કે જેની અનુવૃત્તિથી અમે કૃતાર્થ થયા છીએ.

ભાવાર્થ:—હે વિશ્વભાવન, એ સંબોધન આપવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આપ દરેકને વિષયના સંબંધથી અધિક કરો છો, તેથી અમારી પણ ઉત્પત્તિ માટે થાઓ અથવા તમે અમારા જ છો માટે અમારી ઉત્પત્તિ માટે થાઓ, કારણ કે આપ તો અમારા સ્વામી છો. આમ દરેક રીતે પ્રાર્થના કરવામાં કોઈ અનુચિત નથી, એમ બતાવવા માટે ભગવાનમાં છ ધર્મસ્વરૂપને કહે છે કે તમે જ અમારી માતા છો, કારણ કે આપના ઉદરમાં રહેલા જીવોની જ બહાર સૃષ્ટિ થઈ છે; તેથી અમે આપના ગર્ભમાંથી નીકળ્યા છીએ, તેમ બ્રહ્માંડરૂપ આપના ઉદરમાં તો અત્યારે પણ અમે છીએ, તેથી આપ અમારી માતા છો. લોકોના જાણવામાં જે માતા છે, તે તો ઝોરમાંથી વીંટાઈને બહાર જન્મ થાય છે, ત્યારે ઝોરમાંથી નીકળેલા બાળકને સ્તનપાન કરાવીને પોષણ કરનારી માતા છે...અમે તો આપના ઉદરમાંથી નીકળ્યા અને હજુ પણ આપના જ ઉદરમાં છીએ; તેથી આપ જ માતા છો, માટે રુદન કરીને કે બળાત્કારથી પ્રાર્થના કરવા લાયક આપ જ છો. જેમ અવિવેક દશામાં આપની જ પ્રાર્થના થાય છે તેમ વિવેક દશામાં પણ આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છો, એમ કહેવા માટે કહે છે કે આપ મિત્ર છો, કેમકે “ જીવ અને ઇશ્વર બન્ને સાથે રહેનારા સખા છે ” એમ વેદમાં કહેલું છે. અહીં મિત્રને કહેનાર સુહૃદ્ શબ્દ મૂક્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે હૃદયમાં સારા હોય તે સુહૃદ્ કહેવાય છે, કારણ કે એક જ હૃદયમાં બન્ને રહે છે. અથવા

દરેક કૃપના લોકતા લગવાન છે, તેથી સારું કરે છે એવો પણ અર્થ થાય છે; તેથી એવા પ્રકારની યુક્તિથી પણ આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આપ દરેકને કૃપ આપનારા છો.

સેવા વગેરે ન થવાથી અપરાધ થાય છે અને તેથી આપ ઠંડ કરો છો, તોપણ આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છો, એમ કહે છે કે આપ પતિ છો, એટલે આપના વિના અમારી બીજી ગતિ નથી, જેમકે પતિ પોતે શણગારાયેલો ન હોય તોપણ પોતાની સ્ત્રીને ઘણું આલસણીથી શણગારે છે, તો પછી પતિ પોતે જ જ્યારે શણગારેલો હોય અને સ્ત્રીને શણગારે એમાં સંદેહ જ નથી; માટે આપ અમને શણગારો. તેમ આપ અમારા પિતા છો, માટે જન્મથી જ અમે તો આપના વારસદાર છીએ. તેમ આપ જગતના કર્તા છો, તેથી પણ પિતા છો. એવી રીતે આ લોકનું કૃપ દેવા માટે, માતા, સુહૃદ્, પતિ અને પિતા એમ ચાર રૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે પરલોકનું કૃપ દેવા માટે કહે છે કે તમે સદ્ગુરુ છો અને ઉત્તમ દેવતા છો. હવે પરલોકની પ્રક્રિયા આવવાથી ફરીથી ત્વમ્ (તમે) એમ કહેલ છે. પરલોકની પ્રાપ્તિ માટે, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ કરે ત્યારે પરલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં અજ્ઞાનથી, અને અન્યથા જ્ઞાનથી, મોહ કરવા માટે પાખંડાદિક માર્ગો થાય છે. તેમાં સાચા માર્ગને કહેનારો દુર્લભ છે. તેમ જ આ સાચા માર્ગને કહેનારો છે કે ખોટા માર્ગને કહેનાર છે એવો સંદેહ થાય, તેથી કેાઈપણ સ્થળે કેાઈને વિશ્વાસ રહેતો નથી. અને તમે તો ક્યારે પણ નાશ ન પામે તોવા જ્ઞાનરૂપ છો, એમ કહેલું છે, તેથી તમે જ ગુરુ છો. જીવો તો અસદ્ગુરુ છે અને તમે જ સદ્ગુરુ છો. માટે ગુરુની સેવા વડે જ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થવાનું વાક્ય છે; માટે તમે તમારી જ સેવા શીખવો.

એવી રીતે કર્મ વડે જ કૃપ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનીએ તો તે પક્ષમાં ગુરુની એ સેવાથી જ કૃતાર્થ થવાય છે; તો ગુરુ આપ છો તેની સેવા કરીએ તો કૃતાર્થ થઈએ અને દેવતા કૃપ આપે છે એમ માનીએ તો તે પક્ષમાં, અને “દેવતાઓથી જે કૃપ થાય છે તે બ્રહ્મથી જ થાય છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ છે,” એવી રીતે વ્યાસસૂત્રમાં કહેલું છે, તેથી બ્રહ્મ જ દરેકને કૃપ આપે છે એમ માનીએ તો તે પક્ષમાં, આપ પોતે જ કૃપને આપનારા છો. એમ કહે છે, કે આપ જ પરમદેવતા છો; એટલે દેવતાઓ જે કૃપ આપે છે તેમાં પણ અંગકર્મના દેવતાઓ કૃપ આપતા નથી, પણ કૃપ આપવામાં સહાય કરનારા થાય છે; બાકી મુખ્ય દેવતા તો આપ છો, તે જ કૃપ આપો છો. તે માટે પરમ (ઉત્તમ) દેવતા તરીકે આપ છો એમ કહ્યું છે. મધ્યમાં ચક્રાર હોવાથી બ્રહ્મ જે કૃપ આપે છે તે પક્ષમાં પણ દેવતા આપના અંશરૂપ છે,

અને અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે અને આપ તો ઉત્તમ દેવતા છો; તેથી ત્યાં પણ આપ કૃણ આપો છો. માટે અમારે તો આપનું આરાધન જ કરવાનું છે. બીજું તો પોતા તરફથી જ સિદ્ધ થશે, તે માટે લખે છે કે જેની સેવા વડે અમે કૃતાર્થ થયા છીએ, અથવા અમારાં કરેલાં કર્મ નાશ ન પામે તેવા તો અમે આપની સેવાથી જ થયા છીએ.

“ધર્મ કરેલો હોય તે બીજાની પાસે કહેવાથી નાશ પામે,” “કૃતક્ષ” માણસનાં પાપોની નિવૃત્તિ થાય તેવો ઉપાય નથી” એમ કહેલ છે, તેથી ભગવાનની સેવા સિવાય બીજા ધર્મોથી કૃતાર્થ થવાતું નથી.

માટે આપની અનુવૃત્તિ (પાછળ અનુસરવું) માટે, અર્થાત્ સેવા કરવા માટે અમારું કર્મ નાશ ન પામે અને સિદ્ધ જ રહે તેવા અમને કૃતાર્થ બનાવો. (૭)

હવે ભક્તપુરુષો કહે છે:

અહો સનાથા ભવતા સ્મ યદ્વચં

ત્રૈવિષ્ટપાનામાપિ દૂરદર્શનમ્ ।

પ્રેમસ્મિતસ્નિગ્ધનિરીક્ષણાનનં

પદ્યેમ રૂપં તર્વં સર્વસૌભગમ્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—અહો અમે સનાથ (ધણિયાતા) છીએ, કેમકે દેવતાઓને પણ જેનું દર્શન દૂર છે એવું, અને પ્રેમયુક્ત મંદહાસ્યથી સ્નેહવાળાં નેત્રો જેમાં છે એવું સુખકમળ જેમાં છે, તેવું અને સર્વના સૌભાગ્યરૂપ આપનું રૂપ અમે જોઈએ છીએ.

ભાવાર્થ:—અમે આપની ભક્તિ વડે જ પૂર્ણમનોરથ થયા છીએ. તેમાં વળી આપ પણ મળ્યા તે આશ્ચર્ય છે, એમ બતાવવા માટે અહો આશ્ચર્ય-વાચક અવ્યય મૂકેલો છે. અથવા અમે ઘણી જ થોડી ભક્તિ કરેલી છે, તોપણ આપ મળ્યા તે મોટું કૃણ થયું, એવું આશ્ચર્ય બતાવવા માટે અહો અવ્યય મૂકેલો છે. અમે આપનાથી ધણિયાતા થયા છીએ, કારણ કે “નારાયણમાં જે પરાયણ હોય તે ક્યારે પણ ભય પામતા નથી” એમ શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે, કે ભગવાનમાં પરાયણ હોય તેને અપેક્ષા (ધૃત્તિ) હોતી નથી, તેથી નિયંતા (નિયમમાં રાખનાર)ની જરૂર નથી, કારણ કે જે અપેક્ષાવાળો હોય તે અધિક ગ્રહણ કરે છે. તેમ થવા માટે નિયંતાની જરૂર પડે, પણ ભગવાનમાં પરાયણ રહેલા ભક્તોને અપેક્ષા ન હોવાથી તેઓને ગ્રહણ કરવાની

૧. જે કરેલા ઉપકારનો નાશ કરે તે કૃત્ત્વ કહેવાય છે. તેવા કૃત્ત્વના પાપની નિવૃત્તિ તો કોઈ ઉપાય નથી, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગીતાશ્રમાં ભગવાને કહ્યું છે કે “તેઓ ખરી રીતે મને જાણતા નથી તેથી પડે છે.” માટે ભગવાન જીવ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે જીવ જાણતા નથી, તેથી પ્રભુની સેવા ન કરવાથી કૃત્ત્વ થવાય છે.

ધૃષ્ટા હોતી નથી, તે માટે નિયંતાની અપેક્ષા નથી. જે ભગવાનનું ગ્રહણ કરે છે તે તો ભક્તિરસના સ્વાદથી ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ પ્રભુની ભક્તિ કર્તવ્ય-રૂપે છે, તે માટે ગ્રહણ કરે છે, પણ કાંઈ ધૃષ્ટાથી ભગવાનનું ગ્રહણ કરતા નથી. એમ નારાયણમાં પરાયણ હોય ત્યારે પણ ભગવાન પોતે જ મહેનત કરીને ભક્તનું પાલન પોષણ કરે છે, ત્યારે ભક્તો ધણિયાતા થાય છે; પણ તે હકીકત આશ્ચર્ય પેદા કરનારી નથી જ. અહીં તો અમે થોડી ભક્તિ વાળા છીએ, તેમ છતાં ધણિયાતા થયા છીએ, કારણ કે ભગવાન પોતે પધારીને દરેક કાર્ય કરે છે, તે આશ્ચર્ય કરનારું છે. વળી બીજું આશ્ચર્ય દરેક મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે ભક્તને માટે ભગવાન જે કરે છે તે ગુપ્ત રીતે કરે છે એમ સંભળાય છે, પણ અહીં તો સર્વ જનોના જાણવામાં આવે તેમ સાક્ષાત્ કાર્ય કરે છે, તેવી પ્રસિદ્ધિ બતાવવા માટે મૂળમાં સ્મ અન્યથા મૂકેલો છે.

વળી વિશેષ આશ્ચર્ય બતાવે છે કે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર દરેક મનુષ્યો હ્રમેશાં કરતાં નથી અને અમે તો હ્રમેશાં તેનાં દર્શન કરીએ છીએ, એ વિશેષ આશ્ચર્ય છે !

જે સાત્ત્વિક હોય તે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ કોઇ કહે ત્યાં કહે છે કે સ્વર્ગમાં થયેલા અથવા તો ત્યાં રહેનારાઓને પણ ભગવાનનું દર્શન દૂર છે, તો પૃથ્વીમાં રહેનારાઓને તો દર્શનની શંકા પણ ક્યાંથી થાય ? ક્યારેક દેવતાઓને કષ્ટ આવે ત્યારે ભગવાન તેના ઉપર કૃપા કરે તો દેવતાઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે, તોપણ તે દેવો ભગવાનના આવા સ્વરૂપનું તો દર્શન કરતા જ નથી, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે આપના મુખકમળમાં પ્રેમથી મંદહાસ્ય થઈ રહ્યું છે, અને તે મંદહાસ્યથી મુક્ત સ્નેહમય આપનું અવલોકન (જોવું) છે. તેવા આપના રૂપનું દર્શન અમે કરીએ છીએ. ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે “જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે, તેને તે પ્રમાણે હું ભળું છું;” તેથી પ્રેમયુક્ત જે ભક્તો હોય છે, તેના ઉપર ભગવાનનો પણ પ્રેમ થાય છે. જે જ્ઞાનથી મુક્ત થયેલા હોય તેને બીજા સમયમાં પોતાની સેવા કરવા સારુ ભગવાન ભક્ત બનાવે છે, તેથી તેવા જ્ઞાની ભક્તોને જાણે મોહ કરતા હોય તેમ પ્રભુ મંદહાસ્ય કરે છે. અથવા ભગવાનના રૂપમાં તથા ગુણમાં મોહ થાય છે, બીજી વસ્તુમાં મોહ થતો નથી, તેથી તેને થોડોક મોહ કરે છે એમ બતાવવા સારુ પોતાના માયારૂપ હાસ્યને મંદ-ગતિવાળું કહે છે, એટલે પ્રભુ મંદહાસ્ય કરે છે, તેથી દયાનું નિરૂપણ થયેલું છે. પ્રેમ અને દયાથી જ દરેક વસ્તુ સ્નેહવાળી થાય છે. જેટલા મૂર્તિવાળા પદાર્થો છે, તેને સ્નેહ (વિકાસ) ઉત્પન્ન કરનાર તૈલાદિક છે અને જે મૂર્તિ વગરના, આત્માની સાથે જ બંધાયેલા છે, તેને સ્નેહ તથા દયા જ ચીકણાં

કરે છે; માટે ભગવાનની દૃષ્ટિ સ્નેહ અને દયાથી સ્નેહાળ છે. પ્રથમ તે ભગવાનનું દર્શન જ હૃદય છે, અને તેમાં પણ પોતાના ઉપર ભગવાનની દૃષ્ટિ પડે એ વધારે હૃદય છે, ત્યારે ભગવાનની દૃષ્ટિ તેવા ભક્તનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તે ભક્ત ભગવાનમાં પેસેલો હોય તેવો થાય છે. તેમાં પણ જે ભક્ત સ્નેહયુક્ત દૃષ્ટિ વડે ગ્રહણ કરાયેલ હોય તે પ્રભુથી ક્યારે પણ જુદો પડતો નથી, કારણ કે જેના ઉપર જેનો સ્નેહ હોય તે તેને જુદો પડવા દેતું નથી. ભગવાનની પોતા ઉપર દૃષ્ટિ પડવામાં કારણ દયા છે, તે પણ સ્નેહથી બંધાયેલી છે; તેથી ભગવદ્દીયોના ઉપર જ્યારે ભગવાનની સ્નેહરૂપ દૃષ્ટિ પડે છે, તેનાથી વધારે ભગવાનની મહત્તા કરનારું બીજું કોઈપણ જગતમાં નથી જ. વળી સર્વ સૌભાગ્યવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, એટલે પોતાને ઇચ્છિત દરેક પદાર્થરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, એટલે અહીં કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કરવાની જરૂરત રહેતી નથી, પણ સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થરૂપ પોતે જ થાય છે, તેથી એ મોટું આશ્ચર્ય છે. (૮)

હવે સ્ત્રીઓ તથા સ્ત્રીપ્રધાન પુરુષો કહે છે કે સ્ત્રીઓ ભગવાનને કે તેના ગુણને જાણતી નથી, પણ પોતાના અનુભવને જાણે છે, તેમાં ભગવાનનું રૂપ પોતાના સામર્થ્યથી જ જે થાય છે તેનો અનુવાદ કરે છે:

यह्यम्बुजाक्ष्णाऽपससार नो भवान्

कुरुन्मधून्वाऽथ सुहृदिदक्षया ।

तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्

रवेर्विनाऽक्ष्णामिव नस्तवाऽच्युत ॥૯॥

શબ્દાર્થ:—હે કમળ જેવાં નેત્રવાળા ભગવાન, જ્યારે કુરુદેશના સંબંધી-ઓ તથા મધુદેશના સંબંધીઓમાં સ્નેહીઓને જોવાની ઇચ્છાથી તે દેશમાં પધારો છો, ત્યારે સૂર્ય વિનાનાં નેત્રની માફક અમારી એક ક્ષણ પણ, હે અચ્યુત ભગવાન, આપના વગર કરોડો વર્ષ જેવડી થાય છે.

ભાવાર્થ:—આપ તો દૃષ્ટિ વડે જ અમૃતનું પાન કરાવો છો, એમ બતાવવા માટે “આપ કમલનેત્ર છો” એવું સંબોધન કરેલું છે. આ અમારા સ્વરૂપને તમે જાણતા નથી, તેથી એ શું છે, જ્યાં મારા સ્વરૂપને જાણે છે ત્યાં જ હું તો જઈશ, એમ વિચારી અમારો અનાદર કરીને આપ જ્યારે અહીંથી પધારો છો, ત્યારે અમે સામા જિભા હોઈએ તો તેની સામે પણ આપ જોતા નથી. કુરુદેશ એટલે હસ્તિનાપુરનો પ્રદેશ છે અને મધુ દેશ એટલે મથુરાનો પ્રદેશ છે. ત્યાંથી બીજા પ્રકારે આપ જ્યારે ભોળા વગેરેને જોવા માટે પધારો છો ત્યારે અમારી એક ક્ષણ પણ આપના વિયોગને લીધે કરોડ વર્ષ જેવડી થાય છે.

યમની ચાતના ભોગવવામાં એમ સંભળાય છે કે એક ક્ષણમાં ત્યાં હજારો વર્ષનો ભોગ ભોગવાવે છે; તે પ્રમાણે જ અમને અનુભવ થાય છે. સુખમાં પણ ક્ષણમાત્રથી એક કલ્પના ભોગ ભોગવે છે, આમ સંભળાય છે. ત્યાં કહે છે કે સૂર્ય વિના નેત્ર જેમ જોઈ શકતું નથી, એટલે જોવાના પદાર્થ ઘટપટ વગેરેના પ્રકાશ કરનાર સૂર્ય આધિદેવિક સ્વરૂપે જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે જ નેત્ર ઘટ વગેરે પદાર્થને જોવામાં સમર્થ થાય છે, તેવી રીતે આપ અમારી અંદર અને બહાર જ્યારે વિરાજતા હો, ત્યારે જ અમે દરેક કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈએ છીએ. એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, યોગીઓ જેમ સમાધિમાં ઈન્દ્રિયોને પાછી વાળવાની શક્તિ વડે નેત્રને બંધ કરીને, નેત્રના આધિદેવિક દેવતા સૂર્યને પોતાના વશમાં રાખીને રહે છે, તેથી કરોડ વર્ષ પછી નેત્રને ઉઘાડનાર તથા બંધ કરનાર સૂર્ય નેત્રને ઉઘાડે છે. એક કરોડ વર્ષે એક નિમેષ (આંખને બંધ કરીને ખોલવાનો સમય) થાય છે, તેવી રીતે અમે આપના છીએ અને તેના આયુષ્યનું નિમિત્ત આપ છો તેથી આપનું કાર્ય ન હોય ત્યારે એક ક્ષણ પણ અમારી જતી નથી; ક્ષણે ક્ષણે મૂંછિત થઈએ છીએ, અને અમારું જીવન તો જેમ આપ અચ્યુત હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાંથી દૂર પધારતા નથી, તેમ તેટલા અંશમાં અમે પણ અચ્યુત થયા છીએ, એમ ખતાવવા માટે મૂળમાં અચ્યુત એવું સંબોધન આપ્યું છે. (૯)

એવી રીતે ચાર પ્રકારના પુરુષોનાં વાક્યોને સત્યપણાથી સિદ્ધ કરીને સાચાં વાક્યનું શ્રવણ અને મંગળનો અનુભવ કરીને, ભગવાને પુરમાં પ્રવેશ કર્યો, એવું નિરૂપણ કરે છે:

इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ।

शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्वा वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રમાણે પ્રજાઓએ કહેલી વાણીને સાંભળતા, ભક્તવત્સલ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન દષ્ટિ વડે અનુગ્રહને રેલાવતા થકા દ્વારકાપુરીમાં પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં જ્ઞાન હોવાથી એવા ઘણા પ્રકારનાં બીજાં પણ વચ્ચેના પ્રજાએ કહેલાં છે. તે ખોલનાર દરેક પ્રજાવર્ગ છે. માટે તેનાં વચ્ચેનાં ભગવાન કાંઈ દોષ જોતા નથી. ત્યારે ભગવાનની મોટી કૃપા ઉત્પન્ન થઈ, એમ સૂચવવા માટે મૂળમાં ભક્તવત્સલ: એવું વિશેષણ ભગવાનને આપેલું છે. એટલે જેમ ગાય વાછરડાંને જોઈને વ્યાકુલ થાય છે, તેમ ભગવાન પણ પોતાની પ્રજાને જોઈને વ્યાકુલ થઈ ગયા છે અને દષ્ટિથી પ્રજા ઉપર અનુગ્રહનો વિસ્તાર કરે છે; તેથી દરેક પ્રજા ઉપર ભગવાનની કૃપામય દષ્ટિ પડી છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકથી યુક્ત ભગવાન યથાર્થપણે પોતાની પ્રજાના હૃદયમાં

પેઠેલા, તેથી દરેક પ્રજા સુખયુક્ત થઈ છે અને કાંઈપણ હવે ખોલી શકતી નથી. ત્યાર પછી મોટા સમારંભથી ભગવાને દ્વારકાપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. (૧૦)

પાંચ શ્લોકો વડે દ્વારકાપુરીનું વર્ણન કરે છે. વિદ્યાનાં જેમ પાંચ પર્વ છે, તેવી રીતે આ પુરીનાં પાંચ પર્વરૂપ કુલ વગેરે છે એમ બતાવવા માટે અહીં પાંચ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે. રહેવાના સ્થાનમાં, બહાર, ઉપર અને અંદર એમ અંગના ભેદથી સુંદર બીજું કોઈ સ્થાન ભગવાનને યોગ્ય નથી. તેમાં રહેનારાઓનું વર્ણન કરે છે કે:

મધુભોજદશાર્હાર્કુકુરાન્ધકવૃષ્ણિભિઃ ।

આત્મતુલ્યબલૈર્ગુપ્તાં નાગૈર્ભોગવતીમિવ ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ:—મધુ, ભોજ, દાશાર્હ, કુકુર, અંધક, અને વૃષ્ણ એ બધા આત્મતુલ્ય બળવાળા છે. તેઓએ, જેમ નાગોએ ભોગવતી નગરીની રક્ષા કરી છે, તેમ દ્વારકાની રક્ષા કરી છે.

ભાવાર્થ:—મધુ, ભોજ, દાશાર્હમાં યોગ્ય, કુકુર, અંધક, અને વૃષ્ણ, એમ છ પ્રકારના યાદવો દ્વારકામાં રહે છે. તે યાદવોથી દ્વારકાપુરીની રક્ષા થઈ રહી છે. સત્ત્વગુણરૂપી અંતઃકરણની રક્ષા ઇંદ્રિયોથી થાય ત્યારે તે અંતઃકરણ ભગવાનને પ્રવેશ કરવાયોગ્ય થાય છે, કેમકે “વિષયોથી જે આયેલી ઇંદ્રિયોએ ફેંકેલા મનને ધારણ કરનાર પુરુષની બુદ્ધિની સત્તાને, જળના ધરાને કાંઠે રહેલાં ઝાડો જેમ જળને જે ચી લે છે, તેમ જે ચી નાખે છે” એ વાક્યથી ઇંદ્રિયોથી જ નાશ થવાનું સંભળાય છે; તેથી જ્યારે ઇંદ્રિયો અંતઃકરણની રક્ષા કરે ત્યારે જ ભગવાનને પધારવા લાયક તે થાય છે. તેમ ધરના માણસમાં પરસ્પર ભેદ પડે તો પુરીનો નાશ થાય છે; માટે ત્યાં છ પ્રકારના યાદવો તે પુરીની રક્ષા કરે છે એમ કહ્યું છે.

દેહ સિવાય કેવળ ઇંદ્રિયો વડે સત્ત્વયુક્ત અંતઃકરણની રક્ષા થતી નથી, તે માટે કહે છે કે, જેવા પ્રકારના યાદવોના દેહ છે, તે પ્રમાણે રક્ષા કરવામાં પણ તેઓ સમર્થ છે. અંતઃકરણની રક્ષા ગુણથી થાય છે, તેથી અહીં દેહની રક્ષા ઉપયોગની નથી એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે આત્મા એટલે વાયુ છે, તેની સમાન બળવાળા તે દરેક યાદવો છે.

“હું મનુ થયો, હું સૂર્ય થયો” એમ વેદમાં લખ્યું છે, ત્યાં બ્રહ્મદેવતાને વાયુનો ભેદ બતાવ્યો છે. એકે બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં વાયુપણું સિદ્ધ થતું નથી, તોપણ ઋગ્વેદની સંહિતામાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. અહીં કોઠાની અંદર રહેતો વાયુ કહેવો જોઈએ. ત્યારે પણ સત્ત્વયુક્ત અંતઃકરણની રક્ષા થતી નથી. એ સૂક્ત મંડળના મધ્યનું છે, જેમાં તે શ્રુતિ મળેલી છે. તેથી મંડળના દશ ભેદ હોવાથી, પશુમાં દશ પ્રાણ છે, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. ત્યાં પ્રાણની અરોબર

મંડળની સંખ્યા હોવાથી પ્રાણુવાયુના અર્થનું સૂચન થાય છે. તેથી પણ આત્મા એટલે વાયુ એવો અર્થ થાય છે. અથવા આત્માની ખરેખર સેનાવાળા દરેક યાદવો છે. એટલે જેમ અંતર્યામી અંતઃકરણને સન્માર્ગમાં જવાની પ્રેરણા કરે છે, ત્યારે અંતઃકરણ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેથી સન્માર્ગની રક્ષા થાય છે, તેમ છ પ્રકારના યાદવો દ્વારકાની રક્ષા કરે છે. તે બધા ભગવાનના જેવી સેનાવાળા છે. દરેક યાદવો પુરીમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે: જેમ નાગલોકો વડે ભોગવતી નગરીની રક્ષા થાય તેમ જ રક્ષા થાય છે. એટલે જેમ વાસુકિ વગેરે નાગ ભોગવતી નગરીની રક્ષા કરે છે, તેમ આ યાદવો રક્ષા કરે છે.

અથવા નાગ એટલે શરીરમાં રહેલા પ્રાણો છે. તેથી જેમ ભોગવાળા શરીરની રક્ષા થાય છે, એટલે પ્રાણાયામો કરીને રક્ષા કરાયેલા યોગીના શરીરમાં ભગવાન રક્ષા કરે છે, તેવી રીતે આ યાદવોથી રક્ષા કરાયેલી દ્વારકા-પુરીમાં ભગવાન પધાર્યા. અથવા પાતાળમાં જે ગંગાજી છે તેનું નામ ભોગવતી છે. તે ગંગાજીની રક્ષા નાગો કરે છે. તે જ નાગો રક્ષા ન કરે તો ભગવાનના ચરણકમળનું જળ હોવાથી દેવતાઓ લઈ જાય, તે માટે નાગ રક્ષા કરે છે. (૧૧)

એવી રીતે અધિષ્ઠાતાઓથી સારી રીતે રક્ષા કરાયેલી દ્વારકા છે, એમ કહીને તેની બહારની શોભા વધારે છે તે કહે છે:

સર્વર્તુ-સર્વવિભવ-પુણ્યવૃક્ષલતાશ્રયૈઃ ।

ઉદ્યાનોપવનારામૈર્વૃતાં પદ્માકરશ્રિયમ્ ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—સર્વ ઋતુઓમાં જેની દરેક પુષ્પ વગેરેની સંપત્તિઓ છે, એવાં વૃક્ષો અને લતાઓનો જેમાં આશ્રય છે, એવાં ઉદ્યાન ઉપવન અને આરામ વડે વીંટાયેલી, અને તળાવોની શોભાવાળી એવી નગરીમાં ભગવાન પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—દરેક ઋતુઓમાં દરેક પ્રકારના વૈભવો છે, અને પુષ્પફળ વગેરેની સંપત્તિવાળાં વૃક્ષો છે, તે વૃક્ષો ધર્મને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તથા લતાઓનો પણ તેમાં આશ્રય છે, તેવાં ઉદ્યાનો, આરામો અને ઉપવનોથી દ્વારકા વીંટાયેલી છે. જ્યાં પુષ્પો જ ઘણે ભાગે આપનારાં વૃક્ષો હોય તેને ઉદ્યાન કહેવાય છે. જેમાં ફળ આપનારાં વૃક્ષો વિશેષ હોય તેને ઉપવન કહેવાય છે, અને જેમાં કીડા કરવાનાં સ્થાનો હોય છે તેને આરામ કહેવાય છે. તેવાં ઉદ્યાન ઉપવન અને આરામોથી તળાવો વીંટાયેલાં છે. તે તળાવની શોભા દ્વારકામાં છે. તેવી દ્વારિકા પુરીમાં ભગવાન પધાર્યા. (૧૨)

હવે ઉપરની શોભાનું નિરૂપણ કરે છે:

ગોપુરદ્વારમાર્ગેષુ કૃતકૌતુકતોરણામ્ ।

ચિત્રધ્વજપતાકાગ્રૈરન્તઃપ્રતિહતાતપામ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—દરવાજે. આરણ્યાં, અને માર્ગમાં હુર્ષ માટે તોરણો બાંધેલાં છે અને વિચિત્ર ધ્વજો પતાકાના અથભાગ વડે અંદરનો તાપ દૂર કરેલો છે, એવી દ્વારકાપુરીમાં ભગવાન પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—પુરની બહારનું દ્વાર ગોપુર કહેવાય છે. અને બીજાં અંદરનાં દ્વાર હોય છે. વળી માર્ગમાં તોરણો બાંધેલાં છે, એટલે દરવાજા ઉપર આરણ્યાં ઉપર અને રસ્તામાં હાટના બાહારની ઉપરના ભાગમાં તોરણ બાંધેલાં છે. ગરુડ વગેરેનાં જેમાં ચિહ્ન હોય તેને ધ્વજ કહેવાય છે અને જળપત્રનાં જેમાં ચિહ્ન હોય છે તે પતાકા કહેવાય છે. તેના આગળના ભાગમાં લંગા-યેલા વિચિત્ર પ્રકારનાં વસ્ત્રો વડે અંદરનો તડકો દૂર થયો છે. બપોરના સમયમાં, તેઓની છાયા રસ્તામાં પડે છે, જોકે તાપ તો અંદરનો દૂર કરે છે તોપણ શોભા તો બહારની છે. તડકો દૂર થયો, એ કૃણ બીજું અંગ છે. (૧૩)

હવે અંદરની શોભા કહે છે કે:

સમ્માર્જિતમહામાર્ગ-રથ્યાપણકચત્વરામ્ ।

સિક્તાં ગન્ધજલૈસ્તાં ફલપુષ્પાક્ષતાઙ્કરૈઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—સાફ કરેલા છે મોટા રસ્તાઓ; શેરીઓ, બજારો, અને આંગણાં જેમાં અને સુગંધીવાળાં જળ વડે છાંટેલાં છે, કૃણ, પુષ્પ, અક્ષત અને જવારા જેમાં નાખેલાં છે એવી નગરીમાં પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—મહામાર્ગ એટલે રાજમાર્ગ, રથ્યા એટલે શેરી, આપણ એટલે દુકાનો, તેમ જ આંગણાઓ, તે બધાં વાળીને સાફ કરેલાં છે. સુગંધી જલથી તેઓને છાંટવામાં આવ્યા છે અથવા દરેક શહેરમાં સમાનતાથી સુગંધી જળનો છાંટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. મંગળ નાટે કૃણો, પુષ્પો, ચોખાઓ અને જવારા વાવેલા છે, અર્થાત્ આંખાનાં કૃણ સહિત શાખાઓ પૃથ્વીમાં ખોડેલી છે, તેમ જ પુષ્પોના ગુચ્છો પણ જમીનમાં ખોડેલા છે, અક્ષત ઉપર ફેંકેલા છે અને જવારાઓ ઉપરના ભાગમાં વાવેલા છે. તેનાથી યુક્ત છે, એટલે ઉત્તામ એહું વિશેષણ આપ્યું છે. (૧૪)

હવે અંગનો અલંકાર કહે છે:

દ્વારિ દ્વારિ ગૃહાણાં ચ દધ્યક્ષતફલેક્ષુમિઃ ।

અલંકૃતાં પૂર્ણકુમ્ભૈર્બલિભિર્ધૂપદીપકૈઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—ઘરોને આરણે આરણે દહીં. ચોખા, કૃણ, શેરડી, પૂર્ણકલશ, અલિદાન, ધૂપ અને દીવાઓ વડે શણગારાયેલી દ્વારકામાં ભગવાન પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં જકાર લખેલો હોવાથી સલા, હાટ, અને નગરના દરવાજામાં પણ તેવી શોભા કરી છે, એમ સૂચવ્યું છે. રસ્તામાં રહેનાર હોય કે ચાલનાર હોય તે અંદરની શોભાને ન જોઈ શકે; તેથી ઘર શણગારેલાં હશે કે નહિ, એવી શંકા થાય; તેથી ગૃહનાં દ્વારે શણગારેલાં છે એમ કહ્યું છે. દહીં પાત્રમાં રાખેલાં છે. અક્ષત (ચોખા)ના ઢગલા કરેલા છે અને ઉપર ફળ રાખેલાં છે. બન્ને તરફ શેરડીઓના સાંઠા રાખેલા છે. કલશો ભરેલા છે. તમામ ખારણું શણગારેલાં છે. દારકાં ખારણે ખારણે શણગારેલી છે, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે અવયવાલંકારથી પણ પ્રત્યેક ભાગમાં શણગાર કરવામાં આવ્યા છે, એમ સૂચવ્યું છે. ભગવાન પધાર્યા છે માટે ઉત્સવ અર્થે તેમ કરેલું છે, અથવા સૂર્યની માફક ભગવાનનું તેજ દરેક સ્થળે ફેલાઈ ગયું છે. (૧૫)

ઘરમાં જે માણસો રહેલાં છે, તેઓએ પણ ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં પધરાવેલા છે; તેથી જેઓનાં દર્શન કરવા માટે ભગવાન પોતે પધારે એવા પિતાજી વગેરે ખુદ ભગવાનની સામે આવ્યા છે. તેથી આ પુત્ર છે એવા સંબંધના જ્ઞાન કરતાં આ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન તેઓને વધારે છે, એમ ખતાવવા માટે સાડા ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:

નિશમ્ય પ્રેષ્ટમાયાન્તં વસુદેવો મહામનાઃ ।

અત્રૂરશ્ચોગ્રસેનશ્ચ રામશ્ચાદ્ભુતવિક્રમઃ ॥૧૬॥

પ્રશુભ્નશ્ચારુદેષ્ણશ્ચ સામ્બો જામ્બવતીસુતઃ ।

પ્રહર્ષવેગોચ્છવસિતશયનાસનભોજનાઃ ॥૧૭॥

વારણેન્દ્રં પુરસ્કૃત્ય બ્રાહ્મણૈઃ સસુમજ્જલૈઃ ।

શઙ્ખતૂર્યનિનાદેન બ્રહ્મઘોષેણ ચાદૃતાઃ ।

પ્રત્યુજ્જગ્મૂ રથૈર્બ્રહ્મન્ પ્રણયાગતસાધ્વસાઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના પ્રિય ભગવાન પધાર્યા એમ સાંભળીને મોટા મનવાળા વસુદેવજી, અક્રૂર, ઉગ્રસેન, અદ્ભુત પરાક્રમવાળા બલદેવજી, પ્રશુભ્ન, ચારુદેષ્ણ, જાંબવંતીના પુત્ર સાંબ, તેઓ બધાએ હૃદયના વેગથી શયન આસન અને ભોજન વગેરે છોડી દીધાં છે, તેવા થઈને એક મોટા શણગારેલા હાથીને આગળ કરીને તેની પાછળ મંગળપાઠ કરનારા બ્રાહ્મણોના વેદપાઠોથી, અને શંખ તૂરીના શબ્દો વગેરે આદરયુક્ત થઈને, સ્નેહથી વિહ્વલ થતા, રથમાં બેસીને તે બ્રહ્મન્, ભગવાનની સામે આવ્યા.

ભાવાર્થ:—તેટલા માટે સંબંધી શબ્દ ન કહેતાં મૂળમાં પ્રેષ્ટ શબ્દ મૂકેલો છે. વસુદેવ મોટા મનવાળા છે એમ કહ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તેણે દેહાદિકને ભૂલી જઈને ભગવાનને શ્રદ્ધા કરેલા છે. ઉગ્રસેન રાજા પણ સામા આવ્યા છે. ભક્તિનું જ મુખ્યપણું હોવાથી લૌકિક મોટાઈનો ક્રમ

અહીં નથી; એટલે લોકમાં તો ઉગ્રસેન રાજા ગણાય એટલે મોટા છે, તોપણ ભક્તિમાં વસુદેવ સુખ્ય હોવાથી તેમનું નામ પ્રથમ રાખેલું છે. મૂળમાં ફરેક સ્થળે જ્ઞકાર છે તે તેના જુદા જુદા વર્ગ બતાવનાર છે.

ભગવાન બળદેવજીના જમાઇ વગેરેને મારીને પધાર્યા છે, તેથી બળદેવજી શા માટે સામા જાય છે? એવી શંકા કરીને કહે છે કે આ બળદેવજી પ્રાકૃત નથી પણ ભગવાનની માફક તેમનાં પરાક્રમ પણ અદ્ભુત છે. કૌરવોમાં સ્નેહ પ્રસિદ્ધ કરે છે; ગદાયુદ્ધ વગેરે શિખવે છે; તેનું પ્રિય બોલે છે, પણ દુર્યોધનાદિકને પોતે જ મારેલા છે. એમ બળદેવજીએ કૌરવોને યુદ્ધ શિખવેલ છે, પણ મહાભારતના યુદ્ધને બંધ કરવામાં કોઈ ઉપાય કર્યો નથી; તેથી જણાય છે. પરંતુ લોકની પ્રતીતિ તો જુદી છે કે બળદેવજી કૌરવના પક્ષમાં છે. તે યુક્ત જ છે, કારણકે બળદેવજી અદ્ભુત પરાક્રમવાળા છે. જાંબવતીજીના પુત્ર સાંબ પણ સામે આવેલા છે, એમ કહ્યું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે સ્ત્રીના જેવો જ અલંકાર સાંબને પ્રિય છે; તેથી તેવા પ્રકારના અલંકાર વડે સાંબ જ્યારે જાય છે ત્યારે વ્યાસ જ તેને જાંબવતીજીના પુત્ર કહીને બોલાવે છે, અર્થાત્ પીળ તેને સ્ત્રીવેશમાં ઓળખી શકતા નથી.

પિતા સંબંધીઓ અને પુત્રો સામા આવેલા છે, એમ કહેવાથી તેઓ ભગવાન પધાર્યા છે એમ સાંભળીને જે હર્ષ થયો છે, તેના વેગથી મોટા પ્રયત્નથી છોડાયેલા શ્વાસની માફક ભગવાનની સામે જવાની ગતિ સિવાય પીળાં શયન આસન અને ભોજન વગેરે છોડી દીધાં છે, એવા થઇને તેઓ સામે આવ્યા છે. શયન (સૂવું) એ તમોગુણની અવસ્થા છે, આસન (બેસવું) એ સત્ત્વગુણની અવસ્થા છે અને ભોજન એ રજોગુણની અવસ્થા છે. એ ત્રણે ગુણોની અવસ્થા તેઓએ છોડી દીધી છે. મંગળ કરવા માટે એક ઉત્તમ હાથીને આગળ કરીને સારાં મંગળ દ્રવ્યોની સાથે પ્રાણીઓને સાથે લઇને સામા આવ્યા છે. તેમાં જેમ વસુદેવાદિકનું મન ભગવાનમાં જ લાગેલું છે, તેમ જ પ્રાણીઓનું મન પણ ભગવાનમાં લાગેલું છે. ભગવાનની સાથે ફરેક વાધો (વાંજિત્રો) આવેલાં છે, તોપણ મંગળ કરવા માટે સામૈયામાં શંખ અને તૂરી સાથે લાવ્યા છે. કાંઈ પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટે લાવ્યા નથી, તે વેદનો મંગળ પાઠ થઈ રહ્યો છે. મૂળમાં જ્ઞકાર લખેલો હોવાથી મંગલાષ્ટક વગેરેનો પાઠ પણ થઈ રહ્યો છે. આદર યુક્ત થયા છે, તેથી પહેલાં જ સન્મુખ આવેલા છે. રથ ઉપર બેસીને ગયા છે, તેનું કારણ કહે છે કે સ્નેહને લીધે જેને ભયાદિક થયેલ છે; એટલે લૌકિક પદાર્થોની સાથે ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી હર્ષ થયો છે, અને પછીથી કેવળ ભગવાનના માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરવાથી ભય ઉત્પન્ન થયો છે, એટલો તેમાં ભેદ છે. (૧૬-૧૭-૧૮)

અંદર અને બહારના ભેદ વડે કેવળ વિષયસુખને ઉત્પન્ન કરનારા જે છવો છે, તે પણ ભગવાનની સામે આવેલા છે એમ કહે છે:

વારમુખ્યાશ્ચ શતશો યાનૈસ્તદર્શનોત્સુકાઃ ।

લસત્કુણ્ડલનિર્માત-કપોલવદનશ્રિયઃ ॥૧૯॥

નટનર્તકગન્ધર્વાઃ સૂતમાગધબન્દિનઃ ।

ગાયન્તિ ચોત્તમશ્લોકચરિતાન્યદ્મુનાનિ ચ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—શોભાયમાન કુંડલોથી સ્વચ્છ-કપોલ (ગાલ) યુક્ત મુખની શોભા હુમેશાં પ્રકાશ પામેલી છે, એવી સેંકડો વેશ્યાઓ પાલખીમાં બેસીને ભગવાનનાં દર્શનના ઉત્સાહવાળી થઈ છે ને સામે આવેલ છે. નટ, નૃત્યકારો, ગાંધર્વો, સૂત, માગધ, અને બંદિજનો તે સર્વે ભગવાનનાં અદ્ભુત પરાક્રમેનું ગાન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—વરનો સમૂહજ જેને મુખ્ય હોય છે તે વેશ્યાઓ કહેવાય છે. તે સામે આવેલી છે. મૂળમાં ચકાર હોવાથી બીજી ચતુર સ્ત્રીઓ પણ આવેલ છે. તેમાં ઘણા ઘણા ભેદો છે એમ કહેવા માટે શતશઃ એ શબ્દ આપેલો છે. તે વેશ્યાઓને બેસવા માટે પાલખીઓ હતી. તેઓ ભગવાનનાં દર્શન કરવામાં અતિ ઉત્કંઠા વાળી હતી, માટે પાલખીમાં બેસીને આવેલ છે. જો કે રહેવાનાં મકાનો રસ્તામાં હોવાથી ત્યાં બેસીને પણ દર્શન થઈ શકે તેમ હતું તોપણ, દર્શન કરવા ઉત્સાહ ઘણો જ હોવાથી ભગવાન પધારે ત્યારે જ દર્શન કરવાં, એવો વિશ્લેષ સહન ન કરવાથી, સામે આવેલ છે. તેઓનું મંગળપણું બતાવવા માટે તેઓના અલંકારોનું વર્ણન કહે છે: કાનમાં કુંડળ શોભાયમાન છે, તેનાથી ગાલમાં પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે. તે પ્રકાશથી મુખની શોભા ઘણી સરસ દેખાય છે. તેવી વેશ્યાઓ સામે આવેલી છે. તેમ જ નટ નર્તક અને ગંધર્વો પણ સામે આવેલા છે. તેમાં શાસ્ત્રની રીતે નૃત્ય કરે તે નટ કહેવાય છે, લૌકિક નૃત્ય કરે તે નર્તક કહેવાય છે, કેવળ ગાન કરનારા હોય તે ગંધર્વ કહેવાય છે. તેવી રીતે સૂત માગધ અને બંદિજનો આવેલા છે. તેમાં જે પુરાણને વાંચનાર હોય તે સૂત કહેવાય છે, વંશનાં વખાણ કરનારે માગધ કહેવાય છે, તેને પરિહાર પણ કહે છે અને પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુસરીને જે બોલનાર હોય તેને બંદિજન કહેવાય છે, તેને વૈતાલિક પણ કહે છે. તે દરેક ભગવાનના અદ્ભુત ચરિત્રનું ગાન કરે છે.

મૂળમાં ચકાર હોવાથી સ્મરણ કરે છે, એમ સૂચવ્યું છે. જે અદ્ભુત ચરિત્રો હોય તે લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવાને યોગ્ય નથી, તેનું પણ ગાન કરે છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં બોલે ચકાર છે. ભગવાન ઉત્તમચરાવાળા છે તેમ જ ઉત્તમ પુરુષો તેનું ગાન કરે છે, તેથી તેમનાં અદ્ભુત ચરિત્રોનું ગાન કરે છે. (૧૯-૨૦)

શ્રીકૃષ્ણની સામે જે ગયા છે, તેઓનામાં લૌકિક સ્વામીની માફક (રાજાની માફક) કોઇને કળ થાય છે અને કોઇને થતું નથી, એમ નથી પણ દરેકને સફળ થયા છે એમ કહે છે:

અગર્વાસ્ત્ર વન્ધૂનાં પૌરાણામનુવર્તિનામ્ ।

યથાવિધ્યુપસન્નમ્ય સર્વેષાં માનમાદધે ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાં બંધુઓ, પુરવાસીઓ અને સેવકો, તેઓની સમીપમાં જઇને ભગવાને વિધિ પ્રમાણે દરેકનું માન ધારણ કર્યું છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનની સામે જેટલા આવ્યા છે, તે દરેક વ્રણ પ્રકારના છે. તેમાં કેટલાએક બાંધવો છે, કેટલાક શહેરમાં રહેનારા છે, કેટલાક સેવકો છે. તેમાં નગરના નિવાસી તરીકે તો દરેક છે, માટે તેઓનું મધ્યમાં ગ્રહણ કર્યું છે. એટલે બાંધવો, સેવકો અને પ્રભુ એ દરેક દ્વારકા નગરમાં રહેનારાં છે. (૨૧)

ભગવાને ગીતાજીમાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે “જે મનુષ્ય જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે તેને તેવી રીતે હું ભજું છું;” તેથી જેમ દરેકને સામે આવવું યોગ્ય હતું, તેવું જ ભગવાનને કર્તવ્ય યોગ્ય હતું. તે ભગવાને કર્યું એમ ખતાવે છે:

પ્રદ્વામિવાદનાશ્લેષકરસ્પર્શસ્મિતેક્ષણૈઃ ।

આશ્વાસ્ય ચાઽઽશ્વપાકેભ્યો વરૈશ્ચામિમતૈર્વિમુઃ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ:—નમ્રતા, નમસ્કાર, ભેટવું, હસ્તસ્પર્શ કરવો, હાસ્યસહિત બેસવું અને ઈચ્છેલા વસ્તુ દાન આપવાથી ચાંડાલ પર્યંતને આશ્વાસન આપીને પ્રભુ પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—અત્યંત નમ્ર થવું તે પ્રજ્ઞ કહેવાય છે. તેવી રીતે ભગવાને પિતા વગેરેમાં ઘણીજ નમ્રતા રાખી છે, બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા છે, મિત્રોને આલિંગન આપ્યું છે, અને મુખ્ય સેવકોના માથા ઉપર ભગવાને પોતાનો શ્રી-હસ્ત પધરાવેલો છે. તે સિવાય બીજી પ્રજાઓ તરફ મંદહાસ્ય સહિત દષ્ટિ કરેલી છે. તેઓને દરેકને માગેલાં વરદાન આપીને, પ્રભુ આશ્વાસન આપે છે, એટલે પોતાના વિરહથી જે ખેદ થયો છે તેને દૂર કરે છે. અને મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી તે તેઓએ ભગવાનની પાસે જે દુઃખ નિવેદન કર્યું છે તે દુઃખ પણ પ્રભુએ દૂર કર્યું છે. એમ ચાંડાળ સુધીનાં દરેકનાં દુઃખો ભગવાને મટાડ્યાં છે. વળી, ગમે તેવાં સાધનો કરવાથી પણ જે વિષયોને ન મળે, તે વિષયોને ભગવાને આપ્યા છે; અર્થાત્ તે તેઓને વરદાન આપ્યું એમ સમજવાનું છે. મૂળમાં બીજો જ્ઞકાર હોવાથી, તે સિવાયના બીજા પણ વિષયો આપેલા છે. એમ આપવાનું કારણ એ જ છે કે ભગવાન પોતે સર્વસમર્થ છે, માટે આપે છે. (૨૨)

ભગવાન જીવોને વિષયો શા માટે આપે છે? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે:

સ્વયશ્ચ ગુરુભિર્ધિમૈઃ સદારૈઃ સ્થવિરૈરપિ ।

આશીર્ભિર્યુજ્યમાનોઽન્યૈર્બન્ધુભિશ્ચાવિશત્પુરીમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—સ્ત્રીઓ સહિત ગુરુઓ, બ્રાહ્મણો, વૃદ્ધો, અને બીજા બંધુઓએ જેમને આશીર્વાદ આપેલ છે, એવા ભગવાને નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.

ભાવાર્થ:—પોતાનું સન્માન તેઓએ કરેલું છે, ત્યારે પોતે પણ તેનું સન્માન કરવું જોઈએ, તે માટે ભગવાન તેને વિષય આપે છે. ભગવાને આપેલા વિષયો બંધ કરનારા ન હોવાથી તે નિર્દોષ છે. બ્રાહ્મણો અને બીજા ગુરુઓ છે, તેમ બ્રાહ્મણો કેટલાક ગુરુ છે અને કેટલાક બીજા છે, તે દરેક સ્ત્રીઓની સાથે આવેલા છે. અને બીજા વૃદ્ધો છે, તેઓ ભગવાનને આશીર્વાદ આપે છે. સંતોષથી તેનું અભિનંદન કરવું તે આશીર્વાદ કહેવાય છે. તેની રીતે બીજા બંધુઓએ પણ કહેલ છે. અથવા મૂળમાં અન્ય શબ્દનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પોતાના પુત્રોના નવીન સંબંધ થયા છે, તેથી તે પુત્રના સસરા વગેરેને લઈને ભગવાન પધાર્યા છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે, પુરમાં પધાર્યાનું તો પહેલાં કહેલું છે; તેથી અહીં તો એમ કહેવું જોઈએ કે, ભગવાન પુરમાં પધારતા હતા ત્યારે આશીર્વાદ આપેલા છે, અને કેટલાક બાંધવો સાથે ભગવાન પધાર્યા છે, એમ કહેવું જોઈએ, તેમ ન કહેતાં ભગવાન પુરમાં પધાર્યા છે એમ શા માટે કહ્યું? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે, પહેલાં તો આનર્ત દેશમાં પ્રવેશ કરવાનું કહેલું છે અને અહીં પુરમાં પ્રવેશ કરવાનું કહે છે, તેથી દ્વારકામાં પ્રવેશ કરવાની ક્રિયા સર્વથી ઉત્તમ છે, એમ બતાવવા માટે અહીં પણ ‘પુરમાં પધાર્યા’ એમ કહ્યું છે. પુરમાં પધારવાથી જ સર્વોત્તમપણું થયું ત્યારે સ્તોત્ર વગેરે કરવાં તે વ્યર્થ છે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે, કેવળ ભક્તિ જ તેઓની મુખ્ય છે, તે માટે સ્તોત્રથી દરેક ભક્તિવાળા છે એમ બતાવ્યું છે. (૨૩)

મર્યાદામાં રહેલાં સ્ત્રીઓએ જે કર્યું છે તે કહે છે:

રાજમાર્ગે ગતે કૃષ્ણે દ્વારકાયાઃ કુલસ્ત્રિયઃ ।

હર્મ્યાર્ણ્યારુહુર્વિપ્રાસ્તદીક્ષણમહોત્સવાઃ ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રાહ્મણો, ભગવાન મોટા રસ્તા ઉપર પધાર્યાં છે, ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવામાં જેઓને મોટો ઉત્સવ છે, એવી દ્વારકાની કુલાંગનાઓ દર્શન કરવા માટે મહેલ ઉપર ચઢેલી છે.

ભાવાર્થ:—સ્ત્રીઓ પણ માર્ગમાં રહેલી છે અને ભગવાન પણ માર્ગમાં પધાર્યા છે, તેથી દર્શન થવું તે યોગ્ય છે. ભગવાને દ્વારકામાં પણ સર્વ માર્ગ રાખેલા છે, તે બતાવવા માટે વિપ્રાઃ હે વિપ્રો, એવું સંબોધન આપેલું છે.

ભગવાનનું દર્શન કરવું એ જ જેઓને મોટો ઉત્સવ છે એવી દરેક કુલાંગનાઓ છે, એમ કહ્યું છે. તેથી તેઓ દરેક આબૂવણોથી શણગારાયેલી છે અને બીજાના દર્શનથી થતો દોષ તેઓનામાં નથી એમ બતાવ્યું છે. એટલે તેઓ ભગવાનના દર્શન માટે જાય છે, પણ બીજાને જોવા માટે જતી નથી, એમ સિદ્ધ થયું છે. (૨૪)

ઉત્સવ ઘણો જ આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભગવાનનું દર્શન તો નિત્ય થાય જ છે તેથી અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન કરવાવાળું ઉત્સવનું ન હોવાથી ભગવાનનું દર્શન કરવું એ જ મોટો ઉત્સવ છે, એમ શી રીતે સંભવે ? ત્યાં કહે છે:

નિત્યં નિરીક્ષમાણાનાં યદપિ દ્વારકૌકસામ્ ।

ન વિતૃપ્યન્તિ હિ દૃશઃ શ્રિયો ધામાઢ્મચ્યુતમ્ ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—જો કે દ્વારકામાં રહેનારા માણસો ભગવાનનાં હૃદયમાં દર્શન કરે છે, તોપણ લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ જેમનું અંગ છે, એવા અચ્યુત ભગવાનનાં દર્શન કરતાં કોઈની દષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી.

ભાવાર્થ:—અહીં મૂળમાં ભગવાનનું દર્શન કરતાં દષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી, તેથી તેમનું દર્શન ઉત્સવરૂપ છે એમ કહ્યું છે. અને ભગવાનનું અંગ દષ્ટિને સ્વાધીન થતું નથી, તેથી દષ્ટિને તૃપ્તિ થતી નથી. જો કે દ્વારકામાં રહેનારાઓને પ્રભુનું દર્શન નિત્ય થાય છે, તોપણ તેઓની દષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી, કારણકે તેનું અંગ લક્ષ્મીજીના સ્થાનરૂપ છે. તેથી ભગવાન તો નિત્ય ઉત્સવરૂપ છે અને ક્ષણેક્ષણે બીજા પ્રકારના રૂપનું દર્શન આપે છે, તેથી આનંદ પણ જીદા જીદા પ્રકારનો થાય છે; એટલે પ્રથમ દર્શન કરે અને તેનું જ્ઞાન થાય; ત્યાર પછી બીજાવાર દર્શન કરે, એટલે પહેલાંનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી જેમ સમુદ્રની લહેર મધ્યમાં ઉત્પન્ન થઈને એક બીજાનું કારણ થઈને તીર સુધી જાય છે, અથવા જલની ધારાનો પ્રવાહ ચાલે છે તેમાં આગળના ચાલવાને માટે પાછળનો પ્રવાહ કારણરૂપ છે, તેમ વારંવાર ભગવાનનું દર્શન થાય છે, તેમાં પહેલાંનું દર્શન બીજા દર્શનનું કારણ થઈ શકતું નથી.

ભગવાનના દર્શનથી અલૌકિક અર્થનો યોધ થાય છે, તેથી તેમાં આનંદ થઈને તૃપ્તિ થતી નથી, પણ પ્રથમ જે દર્શન થયું હોય તે બીજા વખત દર્શન કરવામાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. દર્શન કરવાના વિષયરૂપપણું ભગવાનને નથી અને તે દર્શન કરવામાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જેમ ઔષધ રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, તેના સામગ્ર્યથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે એક વખત તેમનું દર્શન કરવાથી જ ક્યારે પણ તેમના દર્શનની તૃપ્તિ થતી નથી; તેથી હૃદયમાં તેમના દર્શનની રુચિ રહ્યા જ કરે છે; તોપણ શરીરમાં ઘણો જ દોષ થયો હોય ત્યારે ઔષધ પણ લઈ શકાતું નથી, તેમ ભગવાનથી વિમુખ થવાથી ભક્તિના અભાવરૂપ દોષ ઉત્પન્ન થયા હોય, તેથી દરેક તેમના દર્શનમાં

બેડાતા નથી. તેમાં દષ્ટિને તેજોરૂપપણું છે. અને સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્રિય અને રૂપ, એ તેજથી જુદું નથી. અને “દરેક સ્થળે સ્થળે મારું જ તે જ છે” એમ ભગવાને ગીતાણમાં કહેલું છે; મારે જે દષ્ટિમાં ભગવાનના સંબંધવાળું તેજ હોય છે, તે દષ્ટિ ભગવાનના દર્શનમાં પ્રીતિવાળી હોય છે.

જે કે દરેક દષ્ટિ તેજોરૂપ હોવાથી બહિર્મુખની દષ્ટિ પણ તેજોરૂપ માનવી બેઠાએ, તોપણ જેમ ચાંડાલનો અગ્નિ જે કે અગ્નિ જ છે પણ તેને દુષ્ટનો સંસર્ગ થવાથી તે અગ્નિનો ઉપયોગ વૈદિક કર્મમાં આવતો નથી, તેમ દષ્ટિને પણ બહિર્મુખનો સંસર્ગ થવાથી તે દષ્ટિ ભગવાનના દર્શનમાં રુચિવાળી થતી નથી, એમ યથાર્થ નિર્ણય કરતાં જણાય છે.

અને ધર્મના વિચારમાં તો ધર્મનો કરનાર જેવી રીતે ધર્મનો સંબંધ માનતો હોય, તેવી રીતે તેને ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બહિર્મુખ પુરુષને ભગવાનમાં સાધારણ મનુષ્યના જેવો ભ્રમ હોવાથી તેને લીધે તેની દષ્ટિમાં દોષ આવે છે; તેથી તે દોષવાળી દષ્ટિ ભગવાનને બેઠ શકતી નથી. તેવો દોષ દારકાવાસીઓમાં નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તેઓ હમેશાં દારકામાં જ રહે છે.

દારકા શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે, દારને જે કહેનારા હોય તે દારકા કહેવાય છે, તેથી તે દારકાપુરી જ ભક્તિરૂપ સાધનને બતાવે છે. તેમાં ભગવાનનું દર્શન કરવું તે પણ ભક્તિરૂપ જ છે. તે સાધન હમેશાં ત્યાં થયા કરે છે; તેથી ત્યાં કોઈ જાતનો દોષ નથી: દરેક દોષનું નિવારણ થયેલું છે. અને “આ ઇન્દ્રિયો ભગવાનને ગ્રહણ કરે તેવી રીતે સર્જેલ જ નથી” એમ વેદમાં કહ્યું છે, ત્યાં તેનું દર્શન કરવામાં સહજ દોષ આવે છે તે, ભગવાન સાક્ષાત્ થઈને પોતે જ દર્શન આપે છે, તેથી નિવૃત્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયો તેનું ગ્રહણ ન કરે તેવો દોષ ભગવાન પોતે જ દૂર કરે છે ત્યારે દૂર થઈ શકે તેમ છે; બીજા કોઈ સાધનથી તે દોષ મટે તેવો નથી; તે અહીં ભગવાને પ્રકટ થઈને મટાડેલો છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન તો રસાત્મક છે તેથી અમૃતરૂપ ઔષધની પેઠે સર્વે દોષની નિવૃત્તિ અને તૃપ્તિ એ બંને સિદ્ધ કરવાપણું ભગવાનમાં કેમ નથી ?

તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે વિશેષ કરીને દષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી, એ અભિપ્રાય યોગ્ય જ છે, કેમકે જ્યારે દર્શન થાય છે ત્યારે તૃપ્ત જ થાય છે; પણ બીજા ક્ષણમાં પ્રથમ કરેલા દર્શન વડે રુચિ ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેથી ફરીથી આગળ દર્શન કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન થયા કરે છે એટલે તૃપ્તિ થતી નથી. જે કે દરેક ઠેકાણે તે તે પદાર્થ જ રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે એવો નિયમ છે,

તેથી અહીં પણ ભગવાનનું દર્શન થાય છે ત્યારે રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી દષ્ટિના વિષયરૂપ ભગવાન જ રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તોપણ તેના આનંદને જાણીને રુચિ થાય છે; તેથી તેમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા કહેલી છે; માટે વિષયથી જ્ઞાન પ્રબળ હોવાથી વધારે તૃપ્તિ થતી નથી.

વળી મૂળમાં દશાઃ એમ ઘણી દષ્ટિઓ લખેલી છે, તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ એક જ હોવાથી એકથી ઘણાની તૃપ્તિ થતી નથી એમ જણાવ્યું છે. જો કે ભગવાનનું રૂપ એક છે અને તે અનુભવ યોગ્ય છે, તોપણ તે લક્ષ્મીના સ્થાન-રૂપ છે; તેથી ભગવાન લક્ષ્મી સહિત છે, એટલે દષ્ટિરૂપ બીજી સ્ત્રીઓને તૃપ્ત કરનાર નથી. પુરુષ જ્યારે સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે સ્ત્રીઓને તૃપ્તિ થાય છે. તે ભગવાનમાં નથી; કારણ કે ભગવાન અચ્યુત છે; તેથી દર્શનના વિષયરૂપ ભગવાનનો વિચાર કરીએ તોપણ દષ્ટિ તૃપ્ત થાય તેવી સંભાવના નથી. (૨૫)

લક્ષ્મીજીનું સ્થાન તો કેવળ વક્ષઃસ્થળ જ છે; માટે તે સિવાયનાં બીજાં અંગોનું દર્શન કરીને તૃપ્ત થાઓ એવો શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

શ્રિયો નિવાસો યસ્યોરઃ પાનપાત્રં મુખં દશામ્ ।

બાહ્યો લોકપાલાનાં સારક્ષણાં પદામ્બુજમ્ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થઃ—જેનું વક્ષઃસ્થળ લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ છે, જેનું મુખ દષ્ટિઓનું પાન કરવાનું પાત્ર છે, આહુઓ લોકપાલોના નિવાસરૂપ છે, અને ભક્તોના નિવાસ માટે જે પ્રભુનું ચરણકમળ છે.

ભાવાર્થઃ—કોઈપણ ભાગ તેવો નથી કે જે લક્ષ્મીજી વગેરેએ ગ્રહણ કરેલો ન હોય અને તેમાં લક્ષ્મીજીએ પોતાની સ્થિતિથી અને દષ્ટિથી ઉપરનો ભાગ ગ્રહણ કરેલો છે. એમ કહે છે કે લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ ભગવાનનું વક્ષઃસ્થળ છે, અને તેની જ દષ્ટિઓને પાન કરવાનું પાત્ર ભગવાનનું મુખારવિંદ છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે, તેથી તેનો સ્થિતિ જુદી ન હોવાથી તેનું લોકતાપણું નથી; માટે લક્ષ્મીજીના નેત્રમાંથી નીકળેલી દષ્ટિઓ જ તેને ભોગવનારી થઇ છે. અને તેને ભોગવવામાં સાધનની અપેક્ષા જોઈએ, તો ત્યાં લાવણ્યરૂપી અમૃત રહે છે, તે જ દષ્ટિને ભોગવવાનું સાધન છે. મુખને પાનપાત્રપાણું શ્રુતિમાં સિદ્ધ કરેલું છે, કેમકે તેમાં પાત્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. દષ્ટિઓ ઘણી છે તેને પીવાનું પાત્ર એક મુખારવિંદ જ હોવાથી લક્ષ્મીજીની દષ્ટિઓને પણ તૃપ્તિ થવી હુર્લભ થઇ છે, ત્યાં બીજાઓની દષ્ટિને તૃપ્તિ કયાંથી હોય ? ત્યારે બીજા અંગમાં દષ્ટિને લગાડો, એમ કોઈ કહે, ત્યાં કહે છે કે ભગવાનના શ્રીહસ્ત ભેટવા જેવા છે; તેમાં દષ્ટિનું આલિંગન સારી રીતે જોકે થઇ શકે, તોપણ તેનું આક્રમણ બીજાઓએ કરેલું છે;

તેથી ત્યાં પણ દષ્ટિ પહોંચી શકે તેમ નથી. તેમ જેણે આક્રમણ કર્યું છે તે ઘણા છે અને તે બધા પુરુષો છે; તેથી તે દૂર થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે ત્યાં એક સ્ત્રી બે સ્થાન દબાવીને રહેલ છે. તેનું નિવારણ ન થઈ શક્યું તો, લોકપાળો તો દરેક લોકોનું પાલન કરનારા હોવાથી જરૂરના છે, તેનું નિવારણ શી રીતે થઈ શકે ?

ત્યારે તેથી પણ નીચેનાં કેાઈ અવયવોમાં દષ્ટિનો પ્રવેશ કરો, એવી શંકા કરીને કહે છે કે, મધ્યમાં જે અવયવો છે તે વસ્ત્રાદિકથી વીંટાયેલાં છે; તેથી તેનું દર્શન થઈ શકતું નથી. અને હવે પછી તો ફક્ત બે ચરણનાં દર્શન કરવાં બાકી રહેલાં છે. તેમાં ત્રિવિક્રમ (વામન) ભગવાને બલિરાજ પાસે ત્રણ લોક લેવા માટે ત્રિલોકીનું આક્રમણ કર્યું હતું, ત્યારે એક ચરણ ઉપરના લોકમાં ગયો હતો. તે બ્રહ્માદિકેએ લીધેલો છે, અને તે ચરણ તે લોકની સ્થિતિ માટે ત્યાં જ રહેલો છે અને તે ગંગાજીએ લીધેલો હોવાથી બ્રહ્માંડના છિદ્રમાં રહેલો છે. જો તે ચરણ તે છિદ્રની આડે ન રહે તો જલ વડે સમગ્ર બ્રહ્માંડ પુરાઈ જવાથી સર્વનો નાશ થાય.

ત્યારે હવે એક ચરણ રહ્યો તેનું આક્રમણ ઘણા લોકોએ કર્યું છે. તે કહે છે કે તે ચરણ સારંગના સ્થાનકરૂપ થયો છે. સારંગ એટલે સદાચારવાળા અને કર્મનિષ્ઠ સમજવાના છે. સર એટલે ચાલનાર હોય, તે. તેવા ચાલનારાઓના સમૂહને “સાર” કહે છે. અર્થાત્, રસના સમૂહને સાર કહી શકાય ને તે રસના સમૂહનું પાન કરનાર, કર્મફળની ઇચ્છાવાળા વિષયી પુરૂષો, અથવા યોગીઓ સમજવાના છે. અથવા સારને જે બાણ છે તે સારંગ કહેવાય છે, એટલે ભક્ત સમજવાના છે. તેમ જ સર એવું સુદર્શન ચક્રનું પણ નામ છે. તેનાથી યુક્ત ભગવાન સાર કહેવાય છે. અથવા આરાએ સહિત જે હોય તે સાર કહેવાય છે, એટલે સુદર્શનચક્ર કહેવાય છે. તે ચક્ર કાલરૂપ હોવાથી, કાલથી ભય પામેલા જેઓ ભય છે અથવા ગાન કરે છે તે સારંગ કહેવાય છે. તે બધા સમાન હોવાથી, ઘણાનો એકશેષ થઈને એક શબ્દ રહે છે. એવી રીતે અનેક પ્રકારના સારંગ છે. તે દરેકના આશ્રયરૂપ એક જ ચરણક્રમણ છે. તે તેઓનું સ્થાનક હોવાથી, તેઓ બીજે સ્થળે જતા નથી. તેમ ‘સારંગ’ શબ્દનો સમુદાયાર્થ કરવાથી ભ્રમરરૂપ પણ અર્થ થાય છે; અને કમળમાં રહેલા મકરંદને તો ભ્રમર જ બાળી શકે છે; તેથી ઉપરનો દરેક અર્થ મેળવીને, જેટલા પ્રકારના સારંગ બતાવ્યા છે તે તમામ ભ્રમરરૂપ સમજવાના છે; તેથી ભક્તો ચરણક્રમણના રસની ઇચ્છાવાળા છે. તેથી દષ્ટિએને સ્વતંત્ર સ્થાન ન હોવાથી, તેને તૃપ્તિ ન થાય તે યોગ્ય જ છે. (૨૬).

એમ સાધારણપણે દ્વારકાપુરી અને તેમાં રહેલા ભક્તોનું નિરૂપણ કરીને ભગવાનનું વિશેષતાથી વર્ણન કેમ કર્યું? એવી ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે ઉપમાન વસ્તુ નહિ હોવાથી વર્ણન કર્યું; એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે ભક્તની બુદ્ધિ વડે તો અભૂતોમાંથી વર્ણન કરવું બેઠ્યે એવા સિદ્ધાન્તને કહેવા માટે કહે છે:

સિતાતપત્રૈર્વ્યજનૈરુપસ્કૃતઃ

પ્રસૂનવર્ષૈરભિવર્ષિતઃ પથિ ।

પિશાક્રવાસા વનમાલયા બભૌ

ઘનો યથૌઽર્કોદુપચાપવૈઘૃતૈઃ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થઃ—ઉપર સ્વેત છત્ર રાખેલું છે, બે બાબુમાં બે ચામર થયા કરે છે, રસ્તામાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ થાય છે, પીતાંબર ધારણ કરેલાં છે અને વનમાલા વડે શોભે છે. તે જેમ સૂર્ય ચંદ્ર ઇંદ્રધનુષ અને વીજળીની સાથે રહેતો મેઘ હોય તેવી રીતે ભગવાન શોભે છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપર સ્વેત છત્ર છે, બન્ને બાબુએ ચામર છે. ચોતરફ પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ રહી છે. ધારણ કરેલા પીતાંબરથી અને વનમાલાથી ભગવાન શોભી રહ્યા છે. પુષ્પો ઘણી જાતનાં છે, અથવા વૃષ્ટિ કરનારા ઘણા હોવાથી પુષ્પની વૃષ્ટિમાં બહુવચન લખ્યું છે. પીતાંબર નિત્ય છે તોપણ રૂપવાળા પદાર્થનું નિરૂપણ કરવું છે, તેમાં કારણરૂપે પીતાંબરનું વર્ણન કરેલું છે. વનમાલાથી સજ્જિત છે. એમ દરેક સામગ્રી વિદ્યમાન છે તોપણ વનમાલાથી જ ભગવાન શોભે છે. જેમ મધ્યમાં નીલરંગવાળો મેઘ હોય, ઉપર સૂર્ય હોય અને બન્ને બાબુમાં બે ચંદ્રલ ચંદ્ર હોય, મધ્ય ભાગમાં સ્થિર થયેલી વીજળી અને ઇંદ્રનું ધનુષ બન્ને મળેલાં હોય ત્યારે તે મેઘ ભગવાનના જેવો દેખાય છે. એ અભૂતોપમા કહી છે; એટલે કોઈ વખત ન થયેલી ઉપમાને અભૂતોપમા કહે છે, તે અહીં થઈ છે. (૨૭)

એમ વર્ણનની સમાપ્તિ કરીને સંબંધીઓનો સ્નેહ વિશેષ છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે:

પ્રવિષ્ટસ્તુ ગૃહં પિત્રોઃ પરિષ્વક્તઃ સ્વમાતૃભિઃ ।

વવન્દે શિરસા સસ દેવકીપ્રમુલાસ્તદા ॥૨૮॥

શબ્દાર્થઃ—માતાપિતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરાયેલા, પિતાની માતાઓથી ભેટાયેલા, ભગવાને દેવકીજી વગેરે સાત માતાઓને ત્યારે મસ્તક વડે વંદન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—મૂળમાં તુ શબ્દ છે તે પ્રથમના વર્ણનને બુદ્ધ પાડે છે. માબાપને કહેનાર પિત્રોઃ પદ દ્વિવચનમાં છે; તેથી માતાપણુથી દરેક માતાઓ એક જ ગણમાં છે, કારણ કે દરેક માતાઓનો સ્વભાવ અને ધર્મ વગેરે સરખા જ છે, અને તે માતાઓનું અને પિતા વસુદેવજીનું એક ઘર છે, બુદ્ધાં

ધર કરવામાં કાંઈ કારણ નથી; કારણ કે જો સ્ત્રીઓનો ધર્મ અને સ્વભાવ જુદા હોય તો તેને રહેવા માટે જુદાં ઘર જોઈએ. તેમ અહીં નથી; તેથી એક જ ઘર છે. ભગવાને તે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ભગવાનની ક્રિયાઓ પહેલાં જ તે માતાઓ વગેરેએ જોઈને પ્રભુને આલિંગન કર્યું. ગીતાલમાં કહેલ છે કે “જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે તેને હું તેવી રીતે ભજું છું.” તેથી ભગવાન પોતાની માતાઓ પ્રત્યે તો પોતે બાળક જ રહે છે. ભગવાનના ધર્મ કરતાં લૌકિક ધર્મ અહારનું અંગ હોવાથી ભગવાનને નમસ્કાર કરવો જોઈએ. ત્યાં પ્રથમ આલિંગન કર્યું. ત્યાં પિતાની પણ માતાઓ છે તે માટે અહીં પોતાની માતાએ આલિંગન કર્યું એમ કહ્યું છે. વસુદેવજીને અહાર સ્ત્રીઓ છે, તેમાં સાત તો દેવકીજી વગેરે બહેનો છે અને અગિયાર બીજી છે. સગી બહેનો હોય તેમાંથી એક જ રતને ઘણી દેવાય છે, તે વર અને કન્યાનો સ્વભાવ એક હોય તો દેવામાં આવે છે; ત્યારે જ તેઓને પત્નીપણું થાય છે; અને ન હોય તો કૃત્ત લાચારી એટલે તે ભરણપોષણ કરવા યોગ્ય જ ગણાય છે, કારણ કે દક્ષપ્રાચેતસની ૬૦ કન્યાઓ હતી તેમાંથી તેર કન્યાઓ કશ્યપના સ્વભાવને અનુસરતી હતી, તે કશ્યપને આપી હતી, એમ તૃતીય સ્કંધમાં ૨૪મા અધ્યાયમાં દ્વિતિએ કશ્યપ ઋષિને કહેલું છે. એવી રીતે એક સ્ત્રીને પતિ ઘણા હોય તેમાં પણ સમાન ધર્મ અને સમાન સ્વભાવ જ કારણ છે, તે પ્રચેતાઓ પ્રત્યે ભગવાને કહેલ છે કે તમે દશ ભાઈઓ સમાન ધર્મ અને સરખા સ્વભાવવાળા છો, તેને મળતા સ્વભાવ ધર્મવાળી આ વાક્ષી તમારી પત્ની થશે. તેથી જ દેવકી વગેરે સાત માતાઓ એક જ સ્વભાવનાં કહેલાં છે. ભગવાને એકી વખતે દરેક માતાઓને વંદન કર્યું છે. મસ્તકથી સર્વને વંદન કર્યું છે એ ભગવદ્ધર્મને સિદ્ધ કરેલો છે, કારણ કે શબ્દથી તો બધાને એક જ વખતે વંદન થઈ શકે, પણ શરીર વડે સાતેયને એકી વખતે વંદન થઈ શકે નહિ. તે ભગવાનના ધર્મને પ્રકટ કરીને એક જ વખતે દરેકને વંદન કર્યું, એમ સૂચવવા માટે મૂળમાં તદ્દા અન્યથા આપેલો છે.

નમસ્કાર કર્યા પછી ભગવાનમાં બાળપણું જ પ્રકટ થયું, તેથી બાલક, પુત્રમાં જે કરવું ઘટે તે તેની માતાઓએ કર્યું છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે:

તા: પુત્રમદ્ભુમારોપ્ય સ્નેહસ્તુતપયોધરા: ।

હર્ષવિહ્વાલિતાત્માન: સિષિષ્ચુર્નેઘ્રજૈર્જલૈ: ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—તે સાત માતાઓ, પોતાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને બોળામાં પધરાવીને સ્નેહ વડે સ્તનમાંથી દૂધ ઝરે છે અને હર્ષવડે જેવું અંત:કરણ વિહ્વલ થયું છે એવાં, નેત્રોથી ઉપપન્ન થતા જળ વડે પ્રભુના મસ્તક ઉપર સિંચન કરવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—દરેક માતાએ પુત્રને જોખામાં પધરાવતાં બાળક ઉપરના અસાધારણ સ્નેહથી તે દરેક માતાના સ્તનમાંથી દૂધ સ્રવવા લાગ્યાં. તે દૂધને કોઈ જાતનો ઉપયોગ તો થયો નથી. ભગવાન મોટા થયા છે અને પ્રૌઢ થયા છે, એમ જાણે છે તોપણ હર્ષ વડે તેઓ વિહ્વલ અંતઃકરણવાળાં થયાં છે, કારણ કે ભગવાન બાળક હતા ત્યારે જે સંસ્કાર હતો તે જ સંસ્કાર તેઓનાં અંતઃકરણમાં અત્યારે પણ દૃઢ રહેલો હતો. દરેક માતાઓ નેત્રમાંથી નીકળતાં હર્ષનાં જળ દ્વારા ભગવાનના મસ્તકનું સ્પર્શ કરે છે. (૨૬)

હવે શ્રીઓની અવસ્થાને કહે છે.

અથાઽઽવિશત્સ્વમ્ભવનં સર્વકામમનુત્તમમ્ ।

પ્રાસાદા યત્ર પત્નીનાં સહસ્રાણિ ચ ષોડશ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થ:—દરેક કામનાઓ જેની અંદર છે, જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી, અને જેમાં પોતાની પત્નીઓના સોળહજાર મહેલો છે, એવા પોતાના રાજભવનમાં ભગવાન પધાર્યા.

ભાવાર્થ:—એક જ મકાનમાં વિશ્વકર્માએ ચતુરાઈ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ૧૬૦૦૦ મહેલો કરેલા છે; એટલા માટે તે ભવનથી બીજું કોઈપણ ઉત્તમ સ્થાન નથી, અને જેમાં દરેક કામનાઓ રહેલી છે, અથવા સર્વ કામનાને પૂરણ કરનાર પદાર્થો જેમાં રહેલા છે, એવા મકાનમાં ભગવાન પધાર્યા. (૩૦)

પત્ન્યઃ પતિં પ્રોષ્ય ગૃહાનુપાગતં

વિલોક્ય સજ્જાતમહામહોત્સવાઃ ।

ઉત્તસ્થુરારાત્ સહસ્રાઽસનાશયાત્

સાકં વ્રતૈર્ગ્રીહિતલોચનાનનાઃ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—વિદેશમાં રહીને ઘેરે પધારેલા પતિનાં દર્શન કરીને, જેને મનમાં મોટો મહોત્સવ થયો છે, એવી ભગવાનની પત્નીઓ પહેલાં તો પતિ પરદેશ પધારેલા હોવાથી અલંકાર ધારણ ન કરવાનું વ્રત હતું, તેથી એકદમ પહેલાં તો દૂરથી જ આસન ઉપરથી ઊભાં થયાં, ત્યારે લજ્જાયુક્ત નેત્ર અને મુખવાળાં થઈને સર્વે એકદમ ઊભાં થયાં.

ભાવાર્થ:—જેમ માતાઓમાં પુત્રપણાથી ભગવાને પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ પોતાની શ્રીઓમાં પતિપણાથી પ્રવેશ કર્યો છે, પણ પ્રભુપણાથી કર્યો નથી; તેથી દરેક શ્રીઓનું સાધારણ પતિરૂપથી જ સર્વ કાર્ય છે તે યોગ્ય છે. દૂરથી પતિ પધારતા હતા તે જોઈને મનમાં સારી રીતે તેઓને મોટો ઉત્સવ થયો છે. એવાં દરેક શ્રીઓ પહેલાં તો દૂરથી જ ઊભાં થયાં છે. સાવધાન ન હતાં તોપણ તેમનો દેહ અને આત્મા, આસન અને ચિત્તમાં મગ્ન હતા, તે હમણાં ભગવાન પધાર્યા ત્યારે આસન અને અંતઃકરણમાંથી એકદમ દેહ અને

આત્મા બહાર નીકળ્યા. પણ વિશેષ અલંકાર ધારણ કર્યા ન હતા, કારણકે પ્રાપ્તિપતિકા (જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવી સ્ત્રી)નાં મતો જે હતાં, એટલે પતિ પરદેશ જાય ત્યારે વિશેષ ઘરેણાં પહેરવાં નહિ, ઇત્યાદિ મતોનું તેઓ પાલન કરતાં હતાં. અને એકદમ પતિ પધાર્યાં તેથી શરીર ઉપરની મલિનતા દૂર કરવાનો કે અલંકાર પહેરવાનો વખત નહતો; માટે લજ્જા વડે તેઓનાં સુખ નીચે નમીને સ્થિર થઈ ગયાં છે. (૩૧)

હવે તેઓએ કરેલી ભગવાનની પૂજાનું નિરૂપણ કરે છે:

તમાત્મજૈદૃષ્ટિભિરન્તરાત્મના

દુરન્તમાવાઃ પરિરેભિરે પતિમ્ ।

નિરુદ્ધમપ્યાસ્રવદમ્બુ નેત્રયો-

ર્થિલજ્જતીનાં મૃગુવર્ગ્ય ચિક્લવાત્ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ:—જેના ભાવનો પાર આવતો નથી તેવાં સર્વ સ્ત્રીઓ, ઘરે પધારેલા તે ભગવાન પતિને પુત્રો વડે, દૃષ્ટિ વડે અને અંતરાત્મા વડે ભેટવા લાગ્યાં અને હે શૌનક, લજ્જા પામતાં સર્વ સ્ત્રીઓનાં નેત્રમાં રોકેલું એવું આનંદનું જળ પણ વિકલપણથી સ્રવવા લાગ્યું.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાન પધારતા હતા તે સમયમાં દરેક સ્ત્રીઓ એકી જ વખતે જિભાં થયાં અને શરીરથી તેમ જ મનથી ભગવાનને ભેટવા લાગ્યાં છે. તેમાં જુદો જુદો પ્રકાર બતાવે છે કે પોતાના નાના પુત્રોને હાથમાં અર્પણ કરતાં હોય, તેમ નજદીકમાં આવીને શરીરથી ભગવાનને ભેટે છે, દૃષ્ટિ વડે દૃષ્ટિ જોડીને આલિંગનનો ભાવ બતાવે છે, અને તે બાબતની ચેષ્ટાથી આલિંગન કરે છે, અને ભગવાનમાં મનનો પ્રવેશ કરાવીને આલિંગન કરે છે.

તેઓનો મનોરથ આલિંગનમાં જ સમાપ્ત થયો છે; તેથી બહારનું કાર્ય કંઈપણ કરેલું નથી. તેમાં કારણ કહે છે કે જેના ભાવનો છેડો દુષ્ટ છે, એટલે ભાવ અંદરનો છે, તે પૂર્ણ થાય ત્યારે બહારની ક્રિયા થઈ શકે છે. તે ભાવ ભગવાન ઘણા દિવસે પધાર્યા છે, તે બાબતનું પોતાના મનમાં માન થયું છે, તે માન જ્યાંસુધી ભગવાન દૂર ન કરે ત્યાંસુધી રહેવાનું છે, તેથી વિકલપણ થયું છે, અને માનની નિવૃત્તિ થયા પહેલાં જ નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં છે, જો કે માનવતીઓએ તે આંસુ રોક્યાં છે તોપણ કાંઈક સ્રવવા લાગ્યાં.

માનવતી સ્ત્રીએ નેત્રમાંથી આંસુ પાડવાં યોગ્ય નથી, એમ શૌનકના મનમાં થાય ત્યાં તેની નિવૃત્તિ માટે કહે છે કે તમે ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થયા છો; એવું સંબોધન આપ્યું છે; એટલે ભૃગુઋષિએ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો છે; તેના વંશમાં તમે ઉત્તમ છો; તેથી તમને પણ તેમના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હશે. તે માહાત્મ્યથી જ માનવતી ભગવાનની સ્ત્રીઓના

નેત્રમાંથી જળ સ્રવવા લાગ્યું; અર્થાત્ તેને માન રાખવું બેઠાએ તેને બદલે વિકળતા થઈ. (૩૨)

એવી રીતે તે સ્ત્રીઓનો અત્યંત ભાવ ભગવાનમાં છે, એમ નિરૂપણ કરીને હુમેશાં નિત્યના સહવાસવાળાને તેવો ભાવ રહેવો તે આશ્ચર્ય છે, એવી શંકા થાય ત્યાં કારણ કહે છે:

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगत-

स्तथापि तस्याङ्गियुगं नवं नवम् ।

पदे पदे का विरमेत तत्पदात्

चलापि यच्छीनं जहाति कर्हिचित् ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ:—જો કે આ ભગવાન આબુમાં જ રહેલા છે અને એકાંતમાં રહેલા છે, તોપણ તેમનાં બે ચરણારવિંદ નવાં નવાં છે; તેથી ક્ષણક્ષણમાં તેમના ચરણકમલથી કોણ વિરામ પામે? કારણકે લક્ષ્મીશ ચંચલ છે તોપણ ક્યારેય તે ચરણનો ત્યાગ કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—માનવાળી સ્ત્રીઓને રડવું તે ઉચિત નથી, કારણકે જ્યારે વસ્તુ ન મળે ત્યારે જ માણસ રડે છે પણ ભગવાન તો પાસે જ રહેલા છે, તેમાં પણ પ્રભુ એકાંતમાં મળેલા છે અને જેને એવી ભાવના છે તેને તે પ્રમાણે રહેવાનું ભગવાને જ કહેલું છે તેથી રડવું તે યોગ્ય નથી જ, તોપણ ભગવાનનાં ચરણકમળ નવીન છે, એટલે ભગવાનનાં બન્ને ચરણકમળ પોતાના હૃદયમાં પધરાવવાં એવો તેઓનો અભિપ્રાય છે. તે મનોરથ સંસર્ગથી અત્યંત રસનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે થઈ શકે છે. તે પહેલાં તો ભક્તિ વડે, ધર્મ વડે, કે લોકવડે ચરણારવિંદનું પ્રક્ષાલન કરે અને પછી ચરણારવિંદની સેવા કરે ત્યારે પહેલાં જણાવેલો મનોરથ સિદ્ધ થઈ શકે. પણ ભગવાનનું ચરણારવિંદ તો હુમેશાં નવીન છે; તેથી ચરણારવિંદની સેવારૂપ ક્રિયા કરે, તેટલાથી જ પોતાના જન્મની સમાપ્તિ થઈ જાય તેમ છે; કારણકે ચરણારવિંદ તો નિત્ય નવીન હોવાથી એક ચરણારવિંદની સેવા કરી ત્યાં બીજું નવું થયું; તેની સેવા કરી ત્યાં ત્રીજું થયું; આમ વારંવાર તે ચરણારવિંદ નવીન રૂપ ધારણ કરે છે, તેની સેવા કરતાં જાય છે, તેમ સેવા કરવાથી જન્મ સમાપ્ત થઈ જાય છે, તેમાં પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો વખત આવતો નથી, માટે રુદન કરવું એ યોગ્ય છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ક્ષણક્ષણમાં નવીનથી નવીન થતા તેમના ચરણકમળથી કઈ સ્ત્રી નિવૃત્ત થાય? મનોરથ પૂર્ણ ન થવાથી, એક વખત પણ કોઈ વિરામને પામતી નથી, અથવા ભગવાનનું ચરણારવિંદ ભક્તિરૂપ હોવાથી ભક્તિના વિષયરૂપ તે ચરણારવિંદની પહેલાંની સેવાથી જ્યારે વિરામ પામે ત્યારે આગળના મનોરથનો આરંભ થાય; તેથી કોઈ વિરામ ન પામવાથી આગળનો મનોરથ

સિદ્ધ થતો નથી, અને તે માટે રુદ્ધ કરે તે યુક્ત જ છે. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે લક્ષ્મીજી ચલાયમાન છે તોપણ ક્યારેય ભગવાનને છોડતાં નથી; એટલે એક સ્થળનું કાર્ય પૂરું થાય ત્યારે બીજે જઈ શકાય, પણ પ્રભુનાં ચરણકમળ હમેશાં નવીન હોવાથી ચરણકમળની સેવારૂપ એક કાર્ય પણ લક્ષ્મીજીથી પૂર્ણ થઈ શકતું નથી, તેથી કોઈપણ વખતે લક્ષ્મીજી ભગવાનને છોડતાં નથી. (૩૩)

જેમ ઉપર જણાવેલી રીતે, લક્ષ્મીજીને અને બીજી સ્ત્રીઓને પોતાનું કાર્ય પૂરું ન થઈ શકે તે પ્રમાણે ભગવાન રાખે છે, છતાં પણ આપણને ભગવાન અપૂર્ણ કાર્યવાળાં રાખે છે, એવું જ્ઞાન તેઓને કોઈને પણ નથી, તેવી રીતે પૃથ્વીનો ભાર હરવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલા ભગવાને, અધૂરાં કાર્યને એક જ ક્રિયા વડે સમાપ્ત કર્યું, એમ કહે છે:

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मना-

मक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् ।

विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं

मिथो बधेनोपरतो निरायुधः ॥૩૪॥

શબ્દાર્થ:—પૃથ્વીના ભાર કારણે જેનો જન્મ છે, અને અક્ષૌહિણી સેનાઓથી જેનું તેજ વધી ગયું છે એવા રાજાઓને પરસ્પર વૈર કરાવીને, પવન જેમ વાંસનો નાશ કરે તેમ, પરસ્પર ઘાત કરાવીને, આયુધ વગરના થઈને શાંત થયા.

ભાવાર્થ:—જેમ સ્ત્રીઓ એક કાર્યમાં લાગેલી હોય છે, તેથી બીજે ક્ષણે કામ કરવા માટે પ્રાર્થના કરવી પડતી નથી, પોતાની મેળે જ તે સેવા કર્યો કરે છે, તેમ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે તે પ્રથમ કાર્યનો આરંભ કર્યો, ત્યારે છેવટ સુધી તે કાર્ય જ ચાલુ રહ્યું છે. જેમ પહેલાં અગ્નિનો સંબંધ થયા પછી, સર્વદાહ (દરેકને બાળવાનું કાર્ય) થતાં સુધી, તે અગ્નિ પોતે જ તેમાં લાગી રહેલો હોય છે, એમ આ ભગવાન પણ અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા છે; તેથી તેની અંદર પોતે પણ લાગી રહેલા છે, પણ લોકની માફક ઉપરથી કામ કરવામાં દેખાતા નથી. પૃથ્વીના ભારરૂપ જે રાજાઓનો જન્મ છે, એટલે પૃથ્વીમાં કોઈ પણ રીતે ભાર ઉત્પન્ન કરવો એ જ જેનું કાર્ય છે, અને તેમાં પણ અક્ષૌહિણીની સંખ્યાવાળી મોટી સેનાઓથી તેઓનું બમણું તેજ થયેલું છે. તેમાં ભગવાનનું કાર્ય શું છે, તે કહે છે કે, ભગવાને તેવા ભારરૂપે રહેલા રાજાઓને પરસ્પર વૈર કરાવ્યું. તે વૈરનું સામર્થ્ય કેલું છે કે અગ્નિ જ્યારે બાળે છે, ત્યારે પવન તો ફક્ત નિમિત્તરૂપે અગ્નિની સહાયતા કરે છે; બાકી બાળનાર તો અગ્નિ જ છે, તે વાંસ પરસ્પર ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થઈને સમગ્ર

૧ આ અંચલ લક્ષ્મીજી લખ્યાં છે, તે અહ્માનંદ લક્ષ્મીજીની વિશ્વતિરૂપ છે જે રમા લક્ષ્મી છે તે સમજવાં. અહ્માનંદરૂપ લક્ષ્મી તો પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમથી જુદાં રહેતાં નથી.

વાંસનાં વનને જાણી મૂકે છે, તેમ આ ભગવાન પણ મતિપૂર્વક પરસ્પરનો નાશ કરાવીને પછી શાંત થયા. જ્યાંસુધી તેઓ જીવતા હોય ત્યાંસુધી ભગવાન વિરામ ન પામે

અગ્નિને જેમ ઇંધણાં આયુધરૂપ છે, તેવી રીતે પરસ્પર મારનાર રાજાઓ સર્વનો વધ કરવામાં ભગવાનને આયુધરૂપ હતા. તે દરેકનો વધ થયો એટલે પછી ભગવાન આયુધ વગરના થયા. એવી રીતે દરેકને સંહાર કરનારા ભગવાન અદ્ભુત પરાક્રમવાળા છે. તેનું દરેક કાર્ય સમાપ્ત થયું. (૩૪)

હવે પછી ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનાર ભગવત છે, તેના અધિકારીઓના દેહને સિદ્ધ કરવો બાકી રહેલો છે, તે આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવાશે. વચમાં ભગવાનનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણું કહેવા માટે ભગવાનની શૃંગારક્રીડાનું નિરૂપણ કરે છે:

સ एव नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ।

रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान्प्राकृतो यथा ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—પોતાની માયાએ કરીને, મનુષ્યલોકમાં અવતરેલા તે જ ભગવાન પ્રાકૃત પુરુષની માફક, સ્ત્રીરૂપ રત્નોના સમૂહમાં રહીને રમણ કરવા લાગ્યા. સંહારને કરનાર કાળાત્મા ભગવાન તે જ છે અને કાળને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોમાં પોતે મનુષ્યરૂપથી અવતરેલા છે.

ભાવાર્થ:—તેને જેમ કોઈ જાણે નહિ તેવી રીતે ભગવાન પોતાની માયા વડે, દરેકને મારવામાં કારણરૂપે રહેલાં, સ્ત્રીઓરૂપી રત્નોના સમૂહમાં પોતે જ રહેલા છે, અને તેઓને વશ થતાં પ્રાકૃત પુરુષની માફક તે સ્ત્રીઓની સાથે ક્રીડા કરે છે. જ્યાંસુધી રસમાં પ્રવેશ કર્યો નથી ત્યાંસુધી મનુષ્ય તેના રસને જાણતો નથી, એવી કામશાસ્ત્રની મર્યાદા છે. તેમ જ પદાર્થ પોતાને વશ હોય છે તેનો રસ પોતાને પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી શૃંગારરસ સિદ્ધ કરવા પોતે સ્ત્રીઓને વશ થયા છે. (૩૫)

એવી રીતે ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી સ્ત્રીઓને વશ થયા છે; તેથી પોતાની ઇચ્છાથી સ્વીકારેલી ગ્લાનિ દોષ માટે નથી એવા ન્યાય મુજબ ભગવાનનું દરેક સ્ત્રીઓ સાથે રમણ છે, વિષયના ધર્મ વડે સ્ત્રીઓને વશ ભગવાન નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે:

उद्धामभावपिशुनामलवल्गुहास-

ब्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ।

सम्मुह्य चापमजहात् प्रमदोत्तमास्ता

यस्येन्द्रियं विमथितं कुहकैर्न શોકઃ ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—જે સ્ત્રીઓનો ઉચ્છૃંખલ ભાવ, તેને સૂચવતું શુદ્ધ મનોહર હાસ્ય, અને લજ્જા વડે જોડું, તેનાથી હણાયેલા કામદેવે પણ સારી રીતે મોહ પામીને પોતાનાં હૃદયાર છાડી દીધાં, તે ઊંચા મદવાળી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ કપટથી પણ જે પ્રભુનાં ઇન્દ્રિયોને મથન કરવા માટે સમર્થ ન થયાં.

ભાવાર્થ:—જે કે ભગવાનની તે સ્ત્રીઓ ઘણી જ સમર્થ છે, તોપણ ભગવાનના મનને જીતવા સમર્થ ન થયાં, એમ બતાવવા માટે તેઓનું સામર્થ્ય બતાવે છે કે તેઓનો ભાવ ઉચ્છૃંખલ હતો. જેમાં લજ્જા કે ભય વગેરે કાંઈ પણ ન હતું, તેને સૂચવનારું મનોહર હાસ્ય હતું. અહીં સૂચન કરવામાં પિશુન શબ્દ મૂકેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે સમય અને સ્થાન સિવાય જેને રહેવાનું ન હોય તેને કહી કે તે ‘પિશુન’ કહેવાય છે. તેથી દરેક સ્ત્રીઓના આ ઉચ્છૃંખલ ભાવને તેનું હાસ્ય બતાવી આપે છે; તેથી તે પિશુન કહેલ છે. એમ હોવા છતાં પણ તે નિર્મળ છે. એટલે સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાં દોષ નથી. અથવા જેનું સૂચન કરે છે તેનું પણ હિત કરે છે, તેથી સ્વચ્છ છે, અને પુરુષોના મનને પણ હરનાર હોવાથી તેનું સામર્થ્ય બતાવેલું છે. એવું હાસ્ય પહેલાં શરૂ થયું છે. તે પછી ક્રીડાકાર્ય સિદ્ધ થયા બાદ લજ્જા થઈ છે, કારણ કે તે સ્ત્રીઓ પોતાથી પોતે પ્રવૃત્ત થયાં છે, તે પછી હાસ્યથી પોતે છેતરનારાં છે, તેવી સૂચના થાય તે પ્રમાણે જુએ છે. તેનાથી પણ કામદેવ તો હણાયેલો છે. એટલે દરેકને મોહ કરવા માટે જે કામદેવ તૈયાર થયો છે, તે કામદેવે ભગવાનની સ્ત્રીઓથી દષ્ટિનું બળ બાણીને પોતાનાં બાણો છાડી દીધાં છે; કેમકે મારે જે કામ કરવાનું છે, તે તો આ ભગવાનની સ્ત્રીઓ જ કરશે; માટે આપણે બાણ રાખીને શું કરવાનું છે? જ્યાં તેઓ મને મોહ કરે છે ત્યાં તેને જોઈને બીજે મુગ્ધ કેમ નહિ થાય? એવી રીતે કામથી પણ કામની સેના અધિક બળવાળી છે. તે સેનારૂપ જ આ ભગવાનની સ્ત્રીઓ છે, તોપણ જે ભગવાનના ઇન્દ્રિયરૂપ મનને જીતવા માટે અનેક પ્રકારનાં કપટ કરે છે, છતાં પણ તે સ્ત્રીઓ જીતવાને સમર્થ થતાં નથી; અર્થાત્ તે સ્ત્રીઓની દષ્ટિ માત્રથી કામ જિતાઈ ગયો છે. અને હાવભાવરૂપી કપટોથી ભગવાનનું મન જીતી શકાતું નથી, કારણકે ભગવાન કાળના પિતામહ (પિતાના પિતા) છે; અર્થાત્ વાસુદેવ પોતાનો અંશ છે. તે વાસુદેવની પ્રદુર્ભનરૂપે કામદેવ ઉત્પન્ન થયેલા છે; તેથી ભગવાન કામના પિતામહ થાય છે. (૩૬)

એવી રીતે પણ ભગવાનથી પરાજય પામેલી ભગવાનની સર્વ સ્ત્રીઓ ભગવાનને જીતવાને સમર્થ નથી, તોપણ અજ્ઞાનથી પોતાના ધર્મને આરોપ ભગવાનમાં કરે છે તે કહે છે:

તમયં મન્યતે લોકો હ્યસક્કમપિ સક્કિનમ્ ।

આસ્મૌપમ્યેન મનુજં વ્યાપૃષ્ણાં યત્તોઽબુધઃ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—તે સંગ વગરના ભગવાનને પણ, સાધારણ મનુષ્યની માફક વર્તનારા હોવાથી, પોતાનું દષ્ટાંત લઇને, ભગવાન સંગવાળા છે એમ આ દુનિયા માને છે; કારણ કે તે અજ્ઞાની છે.

ભાવાર્થ:—લોક ભ્રાંત થયેલો છે, તેથી સંગ વગરના ભગવાનને પણ સંગવાળા માને છે, તેમાં લોક પોતાનું દષ્ટાંત લે છે: ભગવાન સંગી છે, વિષયવાળાં ચરિત્રો હોવાથી ‘દેવદત્ત’ની માફક એવું અનુમાન કરીને; એટલે પોતે જેમ વિષયોમાં લુપ્ત થઈને રમણ કરે છે, તેવી રીતે ભગવાનને પણ રમણ કરતા જુએ છે, ત્યારે તે પણ વિષયના સંગવાળા છે એમ માને છે. ભગવાન તે વિષયને ગ્રહણ કરતા નથી, એમ તે લોક જાણતો નથી. તેમાં પોતાનું દષ્ટાંત વિચાર કરનારાઓ પણ જોડું લે છે. એમાં કારણ કહે છે કે પોતાના ભગવત્સ્વરૂપને લોક જેમ મનુષ્યરૂપ માને તેવી ચેષ્ટા ભગવાન કરે છે, પણ ભગવાન મનુષ્યચેષ્ટા કરે છે તે બીજાને મારે છે. એવા તાત્પર્યને તેઓ ન જાણવાથી આ ભગવાન છે તથા પણ મનુષ્ય છે એમ લોક જાણે છે. ક્યારેક ભગવાન પોતાનું અજ્ઞાનીપણું બતાવે છે, તેથી લોક તેને અજ્ઞ માને છે. જીવરૂપ ઉપાધિ વિદ્યમાન હોય તો તેમાં તે અજ્ઞાન હોય છે, તે અજ્ઞાન ભગવાનમાં છે, એમ માનનારા લોક અજ્ઞાની છે. (૩૭)

પોતે જાણતા નથી એમ બતાવવાની ક્રિયા જેમ અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ એ ક્રિયા કરનારમાં પણ હીનપણું સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે લોકમાં તેમ દેખવામાં આવે છે અને જ્યાં જીવપણું હોય છે ત્યાં અજ્ઞાનાદિક હોય જ છે. અને તે મૂરછાં વગેરેની માફક દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. આવા સિદ્ધ અનુમાનથી ભગવાનમાં જીવપણું પણ બતાવે છે, તેમ પોતામાં અજ્ઞાન હોવા છતાં પણ અજ્ઞાન બતાવવું, એમ પણ બીજાને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરવાથી છેતરવાપણું સિદ્ધ થાય છે, તેથી પણ જીવપણું સિદ્ધ કરે છે. ત્યાં ભગવાનમાં જીવપણું હોય તો પછી છેતરવું વ્યર્થ છે, એમ શંકા ન કરવી, કારણ કે સુક્ત જીવો હોય છે, તે પણ તેવી રીતે કરે છે, એમ જોવાય છે. તેમ સુક્ત જીવોને પોતાને બંધ થાય તેવા ભયથી લોકોને ભ્રમ થાય તેવું આચરણ કરે છે. પણ જ્યાં પોતાને બંધ થવાનો ભય નથી ત્યાં તેવું આચરણ કરતા નથી. ત્યારે ભગવાનને તેવું આચરણ કરવાનું શું કારણ? એવી શંકા કરીને જીવથી પોતાનું વિલક્ષણપણું બતાવતાં વિષયનો સંબંધ ભગવાનના જીવપણાને બાધ કરનાર નથી, એમ કહે છે:

एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्योऽपि तद्गुणैः ।

न गुज्यते सदाऽत्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન પ્રકૃતિમાં રહેલા છે, તોપણ હમેશાં આત્મામાં રહેલા પ્રકૃતિના ગુણો વડે ભેડાતા નથી, જેમ તેમનો આશ્રય કરનારી બુદ્ધિ ભેડાતી નથી; એ ઇશ-ભગવાનનું ઐશ્વર્ય છે.

ભાવાર્થ:—વિષયના સંબંધથી જીવપણીની શંકા ભગવાનમાં કરાય છે, તે વિપરીત કહેવાય છે, કારણ કે ભ્રમથી વિષયનો સંબંધ હોય તો જીવપણું હોઈ શકે, પણ વિષયને પોતાના તાબામાં રાખીને સંબંધ કરે તો તેમાં ઈશ્વરપણું સિદ્ધ થાય છે. તેમ જીવપણીનાં કેટલાંક કાર્ય તો નક્કી કરેલાં છે. તેવાં નિયમિત કાર્યો ભગવાનનાં નથી. તેમ જીવના ધર્મો ભગવાનને પ્રતિબંધ કરનાર નથી. જે મણિ અને મંત્રાદિકમાં પણ અલૌકિક શક્તિ ભેવામાં આવે છે, તે ભગવાનની શક્તિ છે, તેથી ભગવાન પ્રકૃતિમાં રહ્યા છે; વિષયોમાં રમણ કરે છે તોપણ પ્રકૃતિના ગુણો વડે ભેડાતા નથી. કર્તાપણું, વશ થવું, પોતાના સ્વરૂપમાંથી હટી જવું, વગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકૃતિના ગુણો છે! ઉપરથી સાધારણ રીતે અગ્નિનો સ્પર્શ થવાથી દાહ થયો નહિ, માટે હમેશાં અગ્નિનો સંબંધ રાખીશું તોપણ દાહ નહિ થાય એમ માનવા જેવું ભગવાનમાં પણ થશે; એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે ગુણો હમેશાં પોતામાં રહેલા છે, કારણ કે ભગવાન સર્વના આશ્રયરૂપ છે. અથવા સંયુક્ત સમવાય સંબંધ. (નેત્રની સાથે સંયોગ-સંબંધથી ઘટ રહેલો છે, અને તે ઘટમાં તેનું રૂપ સમવાય-સંબંધથી રહેલ છે, તેથી નેત્રને સંયુક્ત સમવાય-સંબંધથી ઘટના રૂપનો બોધ થાય છે, એ સંબંધ સંયુક્ત સમવાય કહેવાય છે.)—થી હમેશાં આત્મામાં જ પ્રકૃતિના તે ગુણો રહેલા છે, એટલે પ્રકૃતિ સાથે આત્માનો સંયોગ છે. અને પ્રકૃતિમાં તે ગુણો સમવાય સંબંધથી (મૃત્તિકા ઘડામાં અને તંતુઓ લૂગડામાં સમવાય-સંબંધથી રહેલાં છે, તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે) રહેલા છે; તે ગુણો ભે પોતાના આશ્રયમાં પોતાનું કાર્ય સંપાદન કરે તો ભગવાનનો આશ્રય કરીને રહેલા ન હોય, કેમકે પ્રકૃતિના ગુણો ભગવાનમાં પોતાનું કાર્ય કરી શકતા હોય તો ભગવાનપણીનો ભંગ થાય, અથવા ભગવાનનો સર્વાશ્રમરૂપ ધર્મ ન હોય; માટે જે ગુણો જેનામાં રહેલા નથી અને તેમાં છે, એમ ભ્રમથી જણાય છે, તે ગુણો જ ભગવાનનું સંગીપણું અને જીવપણું બતાવે છે, પરંતુ નિયમથી આશ્રય કરીને રહેલા ગુણો સંગીપણું અને જીવપણું બતાવતા નથી, કારણ કે ધનાદિક બીજાનું હોય છે અને બીજે લેવાની ઇચ્છા કરે તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમ જ કુષ્ઠ (કોઠ) વગેરે રોગ છે તે એકમાં રહેલો હોય તેના સંસર્ગથી બીજાને પણ લાગે છે, તેથી તે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે, એમ લોકોમાં ભેવામાં આવતી સિદ્ધ બાબત છે, તેમ બીજાનો આશ્રય કરીને રહેલા ગુણો.

થી જ બીજાને દોષ ઉત્પન્ન થાય છે પણ પોતામાં જે હમેશાં રહેલા છે, તે પોતાને દોષ કરતા નથી. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે, જેમ અવિદ્યા ભગવાનનો આશ્રય કરીને રહેલી છે, તે ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરતી નથી, જેમ રાજાએ બીજાને માટે શસ્ત્ર અથવા પાશ વગેરે રાખેલાં છે, તે પોતાના સમીપમાં રહેલાને કાંઈ કરતાં નથી, તેમ અવિદ્યા ભગવાનમાં આશ્રય કરીને રહેલ છે, તોપણ ભગવાનને દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

શ્રી ભાગવત દશમ સ્કન્ધમાં અકૂરણને ભગવાને દર્શન આપ્યાં, ત્યાં કહ્યું છે કે, “ શ્રી, પુષ્ટિ, ગિરા, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્લા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ, અને માયા વડે ભગવાન સેવાયેલા છે;” તેમ જ એકાદશ સ્કન્ધમાં પણ ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું કે “વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બે મારાં શરીર છે,” વગેરે વાક્યોમાં ભગવાનનો આશ્રય કરીને અવિદ્યા રહેલી છે, એમ નિરૂપણ કરેલું છે.

મતિ તે વિદ્યા છે, તેની સામે તેની ખરોખરી કરનારી શોક્ય તરીકે અમતિરૂપ અવિદ્યા છે. તે અવિદ્યા જેમ ભગવાનમાં પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેમ એ વિષયો પણ ભગવાનમાં કાંઈ કરતા નથી, એવો અર્થ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજીને એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “હે મોટી બુદ્ધિવાળા ઉદ્ધવ, એક મારા અંશરૂપ આ જીવને જ અવિદ્યાથી અનાદિ બંધ છે અને તેને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે.” એવું વાક્ય છે, તેથી વિષયો જેનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, તેનું દુષ્ટપણું સંપાદન કરી શકતા નથી. હમણાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે જે રમણ કરે છે, તે રમણ તો શ્રીકૃષ્ણનું ઈશ્વરપણું સિદ્ધ કરે છે. અવિદ્યા જેમ જીવને મોહ કરનારી છે, એમ અજ્ઞાન વગેરે પણ દેત્યોને મોહ કરનારાં છે; તેથી દેત્યો ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતા નથી. “અજ્ઞાનીઓ દેવાદિદેવ ભગવાનનું અપમાન કરે છે” એવું વાક્ય છે, તે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્મરણ ન થવારૂપ જે દોષ છે તેને દૂર કરવા માટે તો સદ્ધર્મ જ છે. માટે દુષ્ટોના સમક્ષ પોતાનું સ્વરૂપ છુપાવીને તેઓને છેતરવા એ સદ્ધર્મ છે. હરિ ભગવાન નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા છે. (૩૮)

લોકો ભમી રહેલા છે, કારણ કે હમેશાં જેને શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંબંધ છે તેઓ પણ ભ્રમ પામે છે તે કહે છે:

તં મેનિરેઽવલા મૂઢાઃ સ્ત્રૈણં ચાનુવ્રતં રહઃ ।

અપ્રમાણાવિદો મર્તુરીશ્વરં મતયો યથા ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાનના સાધનરૂપ શાસ્ત્રો જેમ ઈશ્વરને જુદી રીતે જાણે છે તેમ પોતાના પતિના પ્રમાણને નહિ જાણનારી મૂઢ સ્ત્રીઓ, એકાંતમાં પોતાની પાછળ અનુસરનારા શ્રીકૃષ્ણને સ્ત્રીઓને વશ થયેલા તરીકે જાણ માને છે.

ભાવાર્થ:—એ સ્ત્રીઓ અબળા છે અને જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કરવામાં સમર્થ નથી. તેથી જ તેઓ મૂઢ છે, એટલે રીત વગરની છે. બીજા માટે ભગવાન કાર્ય કરે છે, ત્યારે ભગવાન પોતા માટે કરે છે, એમ તેઓ માને છે. તે કહે છે, કે ભગવાન સ્ત્રીલંપટ છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી ભગવાન સ્ત્રીઓને વશ થયેલા પણ તેઓ માને છે. તેનું કારણ એ છે કે, એકાંતમાં સ્ત્રીઓની પાછળ જે ભગવાનનું વ્રત છે, એટલે જ્યારે એકાંત સ્થાન હોય ત્યારે ત્યાં ભગવાન પાસે જ હોય છે; તેથી હંમેશાં એકાંતમાં રહેવાનો સ્વભાવ છે; માટે પ્રભુ સ્ત્રીલંપટ છે, એમ દરેક સ્ત્રીઓ માને છે.

તે સ્ત્રીઓનું માનવું ખરું જ હશે ? તો ત્યાં પુલાસો કરે છે: તે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ ભગવાનના પ્રમાણને બાણુતી નથી. જેમ આંધળા માણસ પાસે હાથી આવ્યો હોય ત્યારે તેના જે અંગનો જે આંધળો સ્પર્શ કરે છે, તે આંધળો તે પ્રમાણે હાથીનું સ્વરૂપ માને છે, એટલે હાથીના પગનો સ્પર્શ કરનાર આંધળો, હાથીને થાંભલા જેવો માને છે, હાથીના પૂંછડાનો સ્પર્શ કરનાર આંધળો, ઢંડના જેવો હાથી છે એમ માને છે, પેટનો જેણે સ્પર્શ કર્યો હોય તે હાથીને કાઠી જેવો માને છે, અને કાનને સ્પર્શ કરનારો સૂપડા જેવો હાથી માને છે, હાથી તો નેત્રથી જ બાણુવા યોગ્ય છે, કાંધ સ્પર્શથી બાણી શકાય નહિ, તેવી રીતે ભગવાનનાં શાસ્ત્રો વડે જ ભગવાન બાણુવા યોગ્ય છે, જુદા જુદા સમયમાં જુદી જુદી રીતે ભગવાન વિરાજતા હોય અને જુદી જુદી ક્રિયા કરતા હોય, તેથી ભગવાન સમબળતા નથી. ભગવાન સ્ત્રીઓની સાથે એકાંતમાં રહે છે તે પણ તે સ્ત્રીઓના સ્વામી તરીકે રહે છે, કારણકે, “ગાહલ ન થઇને તેની રક્ષા કરો” એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર ભગવાન જ છે, માટે સ્ત્રીઓના સ્વામી હોવાથી તેની સાથે એકાંતમાં રહેવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે, એટલે તેઓની રક્ષા કરવા માટે ભગવાન તેમ કરે છે, તેનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને નથી જ. તેમાં દષ્ટાંત આપે છે કે, જેમ જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શાસ્ત્રો જો કે ભગવાને જ પ્રવર્તાવેલાં છે, તેઓ પોતાની યુક્તિથી ભગવાનને જ વિપરીત માને છે, એટલે નિરીશ્વર સાંખ્યવાદી ઇશ્વર-જ નથી એમ માને છે; તેવી જ રીતે બીજા નાસ્તિક મતવાળા પણ માને છે; જૈમિનીયમતવાળા યજ્ઞાદિક જ ઇશ્વર છે એમ માને છે; ઇશ્વર કેવળ કર્તા તરીકે જ છે, એમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં વૈશેષિકમતવાળાઓ માને છે, અને સાંખ્ય મતમાં એક ભાગ એવો છે કે જે જીવવિશેષ જ ઇશ્વર છે એમ માનનારો છે. એમ દરેક માનનારાઓને મૂળ પ્રમાણરૂપ વેદનું જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાની કલ્પનાથી તેવી રીતે માને છે. તેમ જ ભગવાનની સ્ત્રીઓને ભગવાનના સ્વરૂપનું તથા અભિપ્રાયનું જ્ઞાન ન હોવાથી, તેઓ ભગવાનને સ્ત્રીલંપટ માને છે. (૩૬)

ધૃતિશ્રી ભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમસ્કંધમાં
ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો

एवमैकाग्र्यसिद्धयर्थं सर्वं कार्यं निरूपितम् ।

अधुना श्रोतृदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

यथा वेदान्तविज्ञाने पञ्चाग्नौ देहसम्भवः ।

तथा भागवतज्ञाने ब्रह्માग्नौ बोधसंयुते ॥ २ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।

बीजसंસ્कारसहितः श्रोता भागवते मतः ॥ ૩ ॥

એવી રીતે એકાગ્રતા સિદ્ધ થવા માટે દરેક કાર્યનું નિરૂપણ કર્યું; હવે આ અધ્યાયમાં શ્રીભાગવતના શ્રોતા પરીક્ષિતના દેહની રક્ષાનું નિરૂપણ થાય છે. (૧) પ્રાણજ્ઞે નાખેલા પ્રહ્માગ્નિરૂપ અગ્નિથી દાહ થયા પછી પરીક્ષિતની રક્ષા કરી, તે કરતાં પહેલાં જ રક્ષા કરવાનો પક્ષ ઠીક હતો, તોપણ દાહ થયા પછી ભગવાને શા માટે રક્ષા કરી? પ્રથમથી જ દાહ થવા હીધો નહોત તો શી હરકત હતી? એવી શંકાનું સધાધાન કરે છે કે પંચાગ્નિમાં દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ થઇને જેમ વેદાંત જાણવામાં અધિકારી બને છે તેમ જ્ઞાનમુક્ત પ્રહ્માગ્નિમાં દેહ શુદ્ધ થયા પછી ભાગવતજ્ઞાનમાં અધિકારી થાય છે, (૨) કારણકે સર્વલક્ષણોથી યુક્ત, સર્વે દોષોથી રહિત, અને બીજમાં જ જેને તેવો સંસ્કાર થયેલો હોય તેવો પુરુષ જ ભાગવતનો શ્રોતા માનેલો છે. (૩)

શૈનકે એથા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના જન્મ-માદિક વિષે પ્રશ્ન કરેલ છે. ત્યારપછી પ્રસંગોપાત્ત વચ્ચમાં બીજી કથા આવી ગઈ છે, તેથી શૈનક પાછી પૂર્વની કથાને સંભારી આપવા માટે પૂછે છે:

शौनक उवाच ।

अश्वत्थાગ્નોપસૃષ્ટેન ब्रह्मशीर्ष्णोऽरुतेजसा ।

उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाऽऽजीवितः पुनः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અશ્વત્થામાએ નાખેલા ઘણા તેજવાળા પ્રહ્માગ્નિથી ઉત્તરાનો ગર્ભ નાશ પામતો હતો, તે ઈશ એવા શ્રીકૃષ્ણે ફરીવાર જીવતો કર્યો છે.

ભાવાર્થ:—તમારાં વાક્યો પરસ્પર મળી ગયાં હોવાથી અમે એમ જાણ્યું છે કે, અશ્વત્થામા પ્રાણજ્ઞ છે, અને તેણે નાખેલું પ્રહ્માગ્નિ સફળ છે, તેથી ઉત્તરાનો ગર્ભ હણાયો હતો, તે ગર્ભ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના સામર્થ્યથી પાછો જીવતો કર્યો છે. પહેલાં પણ કેાઇને સમજવામાં ન આવે તેવી રીતે પોતાની શક્તિઓ વડે બીજમાં તેનો પ્રવેશ કરાવીને જીવતો કરેલો છે, હમણાં

પણ તે બીજા બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી ગયું છે, ત્યારે ફરી તેને બીજામાં પ્રવેશ કરાવીને જિવાડેલો છે, એમ મૂળમાં પુનઃ શબ્દ લખ્યો છે તેનો અર્થ છે. (૧)

એવી રીતે આગળ બનેલી હકીકતનું વર્ણન કરીને હવે પોતાને સાંભળવાનું છે તે કહે છે:

તસ્ય જન્મ મહાબુદ્ધેઃ કર્માણિ ચ મહાત્મનઃ ।

નિધનં ચ યથૈવાસીત્સંપ્રેત્ય ગતવાન્યથા ॥૨॥

તદિદં શ્રોતુમિચ્છામિ ગદિતું યદિ મન્યસે ।

હ્રદિ નઃ શ્રદ્ધધાનાનાં યસ્ય જ્ઞાનમદાચ્છુકઃ ॥૩॥

શબ્દાર્થ:—મોટી બુદ્ધિવાળા તે મહાત્મા પરીક્ષિતનો જન્મ, કર્મ અને મરણ જેવી રીતે થયાં છે, તેમ જ મરણ પામીને પણ જેવી રીતે ગયેલા છે તે બધું સાંભળવાની હું ઇચ્છા કરું છું, તે જો આપ કહેવાને યોગ્ય માનતા હો તો અમે સાંભળવામાં શ્રદ્ધા રાખનારા છીએ, તેથી કહેા કે જે પરીક્ષિતને શુકદેવજીએ જ્ઞાન આપ્યું છે.

ભાવાર્થ:—તે મોટી બુદ્ધિવાળા હતા, એટલે પ્રથમથી જ તેને જ્ઞાનસિદ્ધ હતું. તે મહાત્મા હતા, એટલે તેમનાં કર્મો પણ સારાં હોવાં જોઈએ, માટે તેમનાં કર્મો કહો. જન્મ અને કર્મથી જે શુદ્ધ હોય છે, તેને મૃત્યુની સંભાવના જ નથી, તેમ તેનું મૃત્યુ તો ગર્ભમાં જ ફર કરેલું છે, ત્યારે પછી કયા પ્રકારે તેનું મરણ થયું, એમ પ્રશ્ન રહે છે. એટલે જેમ પૂર્વના જન્મમાં તેને જ્ઞાનાદિક સિદ્ધ હતાં, તોપણ તેને ઉત્તરાના ગર્ભનો સંબંધ થયો, તેમ હવે પછી પણ દેહનો સંબંધ થયો હશે! એમ શંકા કરીને કહે છે કે તે પરીક્ષિત રાજા જેવી રીતે શરીર છોડીને ગયેલ છે તે કહેા; એવો જ્ઞાનકના પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે. (૨)

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રણાણે તેની ઉત્પતિ સ્થિતિ અને પ્રલય તેમ જ તેનું પરલોકમાં ગમન કેવી રીતે થયું, તે વિષયમાં શાસ્ત્રના અર્થનો સંદેહ થવાથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. તે કહેવામાં ઘણો સમય લાગવાથી કલેશ થાય તેમ હોય તોપણ જરૂર કહેવું જોઈએ એમ તમે માનતા હો તો અમે બધા શ્રદ્ધાવાળા થઈને સાંભળવાને ઇચ્છીએ છીએ. ઇચ્છાથી જે કહેવું હોય તેમાં ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ જણાય છે. તેથી જ કહે છે કે “આ કહેવું જોઈએ” એમ જો તમે માનતા હો તો અમે સાંભળવાને તૈયાર છીએ.

પરીક્ષિતના જન્મ તથા કર્મ સંબંધી કથા છે, તે જો કે ભગવાનથી બીજાની કથા છે, તોપણ ભગવાનના ભક્તની કથા તો છે જ; તેથી તે સાંભળવામાં અમારી શ્રદ્ધા છે. જો પરીક્ષિત ભગવદ્દીય ન હોય તો શુકદેવજીએ તેને

જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે ન આપે, એટલે તેનો સંભવ પણ ન થાય; માટે પરીક્ષિત ભગવદીય છે એમ અમને નિશ્ચય છે; તેથી તેનું ચરિત્ર કહો. (૩)

પરીક્ષિતના જન્મનું નિરૂપણ કરવું છે, તે માટે તેના વંશ, દેશ અને કાળનું ઉત્તમપણું ત્રણ સ્લોકથી સૂત પૌરાણિક કહે છે:

સૂત ઉવાચ

અપીપલન્મહારાજઃ પિતૃવદ્રઙ્ગયન્પ્રજાઃ ।

નિસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યઃ કૃષ્ણપાદાનુસેવયા ॥૪॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દની સેવા વડે સર્વ વિષયોથી નિસ્પૃહ થયેલા અને પિતાની માફક રંજન કરનારા યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા છે. સ્વધર્મ અને વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિ વડે દરેક લોક મહાન થાય છે; તે સિવાય મહાન થતો નથી. અને વિષયોમાંથી તુષ્ટા જતી રહે એ પ્રભુની સેવા માટે ભક્તિને સૂચવનારું છે. તેમાં પ્રજાનું પાલન કરવું તે રાજાનો ધર્મ છે. ધર્મરાજા, પિતાની માફક પોતાની પ્રજાનું રંજન કરે છે, એમ કહેવું છે. તે યુધિષ્ઠિર જ્ઞાનસહિત રાજ્ય કરે છે, એમ બતાવ્યું છે. જે જ્ઞાનસહિત તે ન હોય તો દરેકમાં ભગવાનની દૃષ્ટિ ન થવાથી પ્રજાનું રંજન થઈ શકે નહિ.

વળી યુધિષ્ઠિર રાજા સ્પૃહા વગરના છે એમ કહેવાથી તેની નિરપેક્ષતા બતાવી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન સારી રીતે થવામાં શાસ્ત્રાનુસાર જે ભજન થાય છે તે જ કારણરૂપ છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળની સેવા યુધિષ્ઠિરે સારી રીતે કરેલી છે, એમ જણાય છે, કારણકે શાસ્ત્રાનુસાર તેને ક્ષણ થયું પણ છે; એટલે વિષયોમાં તેને વૈરાગ્ય થયું છે, અને પ્રભુની સેવાની સાથે દરેક સ્થળે તેને ભગવાનનો ભાવ થયો છે. તે શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાનું ક્ષણ છે, એમ નિરૂપણ કરવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, યુધિષ્ઠિર રાજા ઉત્તમ હોવાથી તેનું રાજ્ય, તે સમય, અને તેનો વંશ પણ ઉત્તમ છે, તેથી રાજાના ધર્મ પ્રમાણે જ દરેક પ્રજા ધર્મ કરે છે; એટલે તેના રાજ્યમાં દરેક સ્થળે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની સેવા જ પ્રસરેલી છે. તેથી દેશ ઉત્તમ છે અને જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મરૂપ ધર્મો પણ તે સમયમાં વિદ્યમાન હોવાથી કાળ પણ ઉત્તમ છે, એમ બતાવ્યું છે. (૪)

યુધિષ્ઠિર રાજાને વૈરાગ્ય કયાં થયું છે, કારણ કે રાજ્ય અને વૈરાગ્યને વિરોધ છે! એમ શંકા કરીને યુધિષ્ઠિરને સાધન તરીકે વૈરાગ્ય નથી પણ ભક્તિ છે, તેમાં વૈરાગ્ય આનુષંગિક (પાછળ બેસાય તેવું) છે, એમ નિરૂપણ કરે છે:

સમ્પદઃ કલત્તો વિપ્રા મહિષી ભ્રાતરો મહી ।

જમ્બૂદ્વીપાધિપત્યં ચ યશઃશ્રિદિવં ગતમ્ ॥૫॥

કિં તેડકામાઃ સુરસ્યાર્હા મુકુન્દમનસો દ્વિજાઃ ।

અધિજહર્મુદં રાજઃ ક્ષુધિતસ્ય યથેતરે ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—હે બ્રાહ્મણો, સમૃદ્ધિ, યજ્ઞો, પટ્ટરાણી, પૃથ્વી, જમ્બૂદ્વીપ ઉપરની સર્વોપરિ સત્તા, અને સ્વર્ગ સુધી ગયેલો યશઃ, એવી રીતે દેવતાઓને યોગ્ય એવા વિષયો યુધિષ્ઠિરે માગ્યા ન હતા, કારણકે તે રાજાનું મન મોક્ષ આપનાર મુકુંદ ભગવાનમાં છે. જેમ ભૂખ્યા માણસને સ્ત્રી વગેરે વિષયો આનંદ કરતા નથી, તેમ યુધિષ્ઠિરનું મન ભગવાનમાં હોવાથી તે વિષયો તેને આનંદ આપનારા થયા નથી.

ભાવાર્થઃ—રાજ્ય, ધન, અને ઘોડા વગેરે સંપત્તિનો વધારો છે, રાજ-સૂચકિક યજ્ઞો પણ યુધિષ્ઠિરે કરેલા છે. અહીં હે વિપ્રાઃ એમ સંબોધન આપ્યું છે, તે આ બાબતમાં પ્રમાણ માટે છે. દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી છે. ભીમ વગેરે ભાઈઓ છે. સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય છે. તે રાજા હોવાથી શાસ્ત્રથી પૃથ્વી પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેના પરાક્રમથી દરેક સ્થળે સત્તા પ્રસરેલી છે. એમ પૃથ્વી-શપથમાં અને અધિપતિપથમાં ભેદ છે. વળી અર્જુને તો ઈંદ્ર ઉપર પણ ઉપકાર કર્યો છે તેથી તેનો યશઃ તો સ્વર્ગ સુધી ગયો છે. એ દરેક વિષયો ભગવાનની કૃપાથી પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થયા છે, તેથી જ યુધિષ્ઠિરે તે વિષયો માગેલા નથી એમ કહ્યું છે. તે વિષયો રાજાના હૃદયમાં આવ્યા નથી તે માટે પરોક્ષ રીતે તે વિષયો કહેલા છે. ખરી રીતે તો તે વિષયો દેવતાઓને યોગ્ય છે, તે કદાચ મનુષ્યને ઇચ્છિત હોય તોપણ ભગવાનના ભક્તને તો તે ઇચ્છિત હોતા જ નથી. જે બહુ ઇચ્છા કરતો હોય અથવા જેને ઘણું પ્રાપ્ત થયું હોય તેને તુચ્છ સાધારણ વિષય પ્રાપ્ત થયો હોય તોપણ તેમાં કામના થતી નથી.

યુધિષ્ઠિરનું મન મુકુંદ ભગવાનમાં લાગેલું છે; એટલે જેનું મન મોક્ષમાં હોય છે તેને પણ આવી રીતે વિષયોમાં અનિચ્છા થાય છે ત્યારે મોહને આપનાર ભગવાનમાં મન લાગેલું હોય તેવા ભક્તને તો બીજા વિષયોમાં મન શા માટે લાગે? અર્થાત્ ન જ લાગે. અહીં દ્વિજાઃ એવું સંબોધન આપ્યું છે, તે તેમાં પ્રમાણ બતાવવા માટે છે, એટલે મોક્ષમાં જેનું મન લાગેલું હોય છે, તેને બીજા વિષયોમાં મન લાગતું નથી, તે વિપ્રો સારી રીતે જાણે છે; માટે તે સંપત્તિઓ શું યુધિષ્ઠિરને આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે? અર્થાત્ તે આનંદ કરનાર નથી. વળી યુધિષ્ઠિરમાં વિષયો પોતાના ધર્મોને ઉપજાવી શકતા નથી. ત્યાં દષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કોઈ ભૂખ્યા માણસમાં સ્ત્રી વગેરે વિષયો

પોતાના ધર્મને કરી શકતા નથી, તેમ મોક્ષ આપનાર ભગવાનમાં યુધિષ્ઠિરનું મન લાગેલું હોવાથી સંપત્તિ વગેરે વિષયો તેને આનંદ આપતા નથી. (૫-૬)

આવી રીતે યુધિષ્ઠિર રાજનું માહાત્મ્ય કહીને તેના વંશમાં સ્વભાવથી જ આ પરીક્ષિત રાજા તેવા છે એમ બતાવવા માટે તેનું વિશેષ માહાત્મ્ય કહે છે:

માતુર્ગર્ભગતો વીરઃ સ તદા ભૃગુનન્દન ।

દર્દર્શ પુરુષં કશ્ચિદ્દશ્યમાનોઽસ્ત્રતેજસા ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—હે શૌનક, માતાના ગર્ભમાં રહેલા તે વીરે, તે વખતે પોતે બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી બળતો હતો ત્યાં કેઈ પુરુષનાં દર્શન કર્યાં.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં માતુઃ અને ગર્ભગતઃ એમ બુદ્ધિ બુદ્ધિ પદ લખ્યાં છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ ઘરમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ રીતે માણસ રહે છે, તેમ માતાના ગર્ભમાં તે પરીક્ષિત બુદ્ધિ રીતે રહેલા છે, માટે તેને ગર્ભ જવાનો કલેશ નથી એમ બતાવ્યું છે, એટલે પ્રથમથી જ તે જ્ઞાન વગેરેની સાથે જ છે અને ગર્ભમાં તો કેવળ પ્રાપ્ત જ થયેલ છે. તે વીર છે એમ કહેવાથી દામણથી બંધાયેલા નથી પણ પરાક્રમ સહિત જ રહે છે, કારણ કે તેના ઉપર સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મની દષ્ટિ હોવાથી દેવતાઓએ તેને દોરડાંથી બાંધેલ નથી. જો કે ગર્ભને તો દામ વડે દેવતાઓ બાંધે છે, એવી પ્રસિદ્ધિ બહુ નથી તોપણ “ઉત્પન્ન થતા રાજન્યથી દેવતાઓ ભય પામવા લાગ્યા,” એમ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં ભય થવાનું લખ્યું છે, માટે બંધન પણ ઘટી શકે છે, પણ તે પરીક્ષિત તો વીર હોવાથી તેને બંધનનો ભય નથી એમ બતાવ્યું છે. અહીં વિશ્વાસ લાવવા માટે મૂળમાં ભૃગુનન્દન એવું સંબોધન કરેલું છે. ત્યારે તે બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી બળતો, તે જ સ્થળે તે બ્રહ્માસ્ત્રથી થતા દાહને ન ગણકારીને કેઈ પુરુષનાં તેણે દર્શન કર્યાં. ભગવાન દરેક કાર્ય સિદ્ધ કરીને સર્વ દૈત્યોનો પ્રવેશ ન થાય તે માટે પરીક્ષિતની રક્ષા કરવા માટે સર્વ તત્ત્વોની સાથે ઉદરમાં પ્રવેશ કરીને બ્રમણ કરી રહ્યા છે; એટલે પ્રભુ તેની રક્ષા કરે છે, એ પોતાનો ઉપકાર તેને જણાવવા માટે પ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. વેદમાં જેટલાં રૂપો પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં જે પ્રથમ રૂપની ભાવના પણ થઈ શકતી નથી તે રૂપ વડે ભગવાન પ્રકટ થાય છે. પરીક્ષિત ગર્ભમાં બ્રહ્માસ્ત્રથી બળતા હતા, તે તેને તપ થતું હતું અને તે વીર હતા તે એનો સ્વધર્મ હતો. એમ તપ અને સ્વધર્મ સહિત તે હતા. તેવા પરીક્ષિતે ભગવાનનું દર્શન કર્યું.

“જેના શરીરને તપ થયું નથી તે અપકવ (કાચો) કહેવાય છે; તે પુરુષ તે પકને પામી શકતો નથી,” એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે, તેથી બ્રહ્માસ્ત્ર વડે

બળવાથી પરીક્ષિતને તપ થયું, ત્યારે ભગવાનનું તેને દર્શન થયું. તેનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે તેમ ન હોવાથી તેણે ઠેઠા પુરુષને બોલ્યા, એમ કહેલ છે. (૭)

તે રૂપનું વર્ણન કરે છે:

અક્ષુષ્માત્રમમલં સ્ફુરત્પુરટમૌલિનમ્ ।

અર્પીચ્યદર્શનં શ્યામં તદ્વિદ્વાસસમચ્યુતમ્ ॥૮॥

શ્રીમદ્દીર્ઘચતુર્બાહું તસકાશ્ચનકુણ્ડલમ્ ।

ક્ષત્તજાક્ષં ગદાપાણિમાત્મનઃ સર્વતોદિશમ્ ॥

પરિભ્રમન્તમુલ્કાભાં ભ્રામયન્તં ગદાં મૂહુઃ ॥૯॥

અસ્ત્રતેજઃ સ્વગદયા નીહારમિવ ગોપતિઃ ।

વિધમન્તં સન્નિકર્ષે પૈર્ધક્ષત કાં કાં ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ:—અંગૂઠાના જેવડા પરિભ્રાણવાળા શુદ્ધ, પ્રકાશમાન સુવર્ણના સુંદરવાળા, સુંદર દર્શનવાળા, શ્યામ, વીજળીના જેવાં પીળાં જેનાં વસ્ત્ર છે તેવા, અચ્યુત, શોભાવાળા ચાર લાંબા શ્રીહસ્તવાળા, તપાવેલા સુવર્ણનાં કુંડળને ધારણ કરનાર, રૂધિર (લોહી)ના જેવાં લાલ નેત્રવાળા, શ્રીહસ્તમાં ગદા ધારણ કરનારા, પોતાની ચોતરફ ફરતા, અને ઉલ્કા (ડિંખાડિયા) જેવી ગદાને વારંવાર ફેરવતા ભગવાનનાં પરીક્ષિતને દર્શન થયાં. જેમ સૂર્ય આકળનો નાશ કરે છે તેમ પોતાની ગદા વડે તે પ્રભુ બ્રહ્માસ્ત્રના તેજને ફેર કરતા હતા. તેવા ભગવાનને આ કોણ છે, એવી રીતે પરીક્ષિત ચોતરફ બોલા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—“અંગૂઠા જેવડા જ પુરુષ છે, અંગૂઠાનો સારી રીતે આશ્રય કરીને રહેલ છે, સર્વના સ્વામી છે, સમગ્ર જગતના પ્રભુ છે, અને સર્વ જગતને ભોગવનાર છે અને તે જ પ્રભુ સર્વને આનંદ કરે છે,” એમ વેદમાં કહેલું હોવાથી અંગુષ્ઠ-માત્ર છે તે બ્રહ્મરૂપ છે; તેથી જ ઘણા સ્વચ્છ છે. ગર્ભમાં રહેતા હોય તેને મળનો સંબંધ થવાનો સંભવ હોય છે. તે ફેર કરવા માટે કહે છે કે ભગવાને તપાવેલો સુવર્ણનાં કુંડલો ધારણ કર્યા છે, તેથી એનું ઐશ્વર્ય બતાવ્યું છે. તે પ્રભુનું દર્શન સુંદર છે; એટલે “સ્ત્રીઓને સુંદર પુરુષ પ્રિય લાગે છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે, તેથી સુંદરતાની પરીક્ષામાં દરેક સ્ત્રીઓને સુંદર લાગે તે કસોટી છે, માટે સર્વ સ્ત્રીઓને જેનું દર્શન સુંદર લાગે છે, એટલે તે પ્રભુ દરેકને સુંદર લાગે છે, તેથી લક્ષ્મીના પણ તે આશ્રયરૂપ છે એમ કહ્યું છે. વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતમાં સિદ્ધ થયેલું શ્યામ સ્વરૂપ છે, તેથી ભક્તોના આશ્રય-રૂપ ભગવાન છે તેમ બતાવ્યું છે. તથા વીજળીનાં જેવાં વસ્ત્રો છે એમ કહેવાથી દરેક કાળની વૃષ્ટિ કરનારા પ્રભુ છે એમ બતાવ્યું છે. પ્રભુ અચ્યુત છે, એટલે

પરિભ્રમણ કરે છે તોપણ સમગ્ર દેશના સંબંધવાળા છે, અથવા શંખ અને ચક્રાદિકની સાથે છે; આથી રક્ષા કરવામાં સામર્થ્ય બતાવ્યું છે.

શોભાવાળા ચાર લાંબા શ્રીહસ્ત ભગવાનને છે. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં આકાર સારી રીતે સ્પષ્ટ ન થાય, એમ કોઈને શંકા થાય તે માટે લાંબી ચાર ભુજ ભગવાનની છે એમ કહ્યું છે, તેથી ગોઠણ સુધી લાંબા બાહુ બતાવ્યા છે. અને ચાર પુરુષાર્થ આપવા માટે ચાર ભુજનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. ચાર પુરુષાર્થ આપવા વગેરે ક્રિયા એ ગતિ સુધીની છે, એમ બતાવવા માટે શ્રીહસ્ત લાંબા છે એમ કહ્યું છે. ક્રિયા અને ગતિ લક્ષ્મીનિલની સાથે હોય તો જ કાર્યની સિદ્ધિ થાય, એમ બતાવવા માટે શ્રીમદ્ધીમ્નિલ (લક્ષ્મીનિલ) યુક્ત ચાર લાંબા બાહુ જેને છે) એમ કહ્યું છે, તેથી આ લોક અને પરલોકનાં કૃણ આપે છે એમ સૂચવ્યું છે. તપેલા સુવર્ણના રંગવાળાં બે કુંડલો છે, એટલે સાંખ્ય અને યોગાત્મક બે કુંડલ છે; તેથી દરેક વિદ્યાને આપનારપણું પણ તે સ્વરૂપમાં રહેલું છે. તપાવેલા સુવર્ણની ઉપમા આપવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારે કલેશથી સારી રીતે તાપ થાય ત્યારે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

રુધિર (લોહી) જેવાં લાલ નેત્રવાળા પ્રભુ છે, એમ કહેવાથી બાધક જે પ્રજ્ઞાસ્ત્ર છે તેને ફર કરવા માટે સહેજ કોપ પ્રકટ કરેલો છે, તેવાં નેત્રોથી યુક્ત છે; તેથી ભક્તોની રક્ષા કરવામાં પ્રભુની આસક્તિ બતાવી છે. ઉગ્રપણું બતાવીને સાવધાનતા કહી છે. ગદા શ્રીહસ્તમાં છે. દ્વાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે કે “જે મનની શક્તિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, અને શરીરની શક્તિયુક્ત મુખ્ય તત્ત્વરૂપ ગદાને ભગવાન ધારણ કરે છે.” એવું વાક્ય હોવાથી આસન્ય પ્રાણુયુક્ત તે ગદા છે, માટે તેને પ્રાણુ જવાની બીક નથી એમ બતાવ્યું છે. વળી વાયુમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ હોવાથી તેજનો લય વાયુમાં થાય છે, એટલે તેજનો ગ્રાસ કરવામાં વાયુ તત્ત્વ જ સમર્થ છે, તેથી પ્રજ્ઞાસ્ત્રના તેજનો ગ્રાસ કરવા માટે વાયુરૂપી ગદાને ભગવાને ધારણ કરી છે, અર્થાત્ તેજ વધી જશે તો શાંત કરી નાખીશ, એવી રીતે નિશ્ચય કરીને શ્રીહસ્તમાં ગદા ધારણ કરી છે. પોતાની સર્વદિશામાં ગદા ફરે તે “સર્વત્ર હું જ છું અને રક્ષા પણ હું જ કરું છું” એમ જીવને બતાવવા માટે છે. અહીં આ વિશેષ બતાવે છે કે આકાશમાંથી પ્રકાશવાળા તારાઓ પડે છે, તેના જેવી તેજસ્વી ગદાને પ્રભુ ફેરવે છે. તેજમાં પોતાનું કારણપણું બતાવતી તે ગદા પોતાની અંદર રહેલા તેજને પ્રકટ કરે છે, તેથી ઉદકા (આકાશમાંથી પડતા ચમકતા તારા અથવા જવાળા) જેવી દેખાય છે.

ઘૈર્યનું નિવારણ કરવા માટે તે ગદાને વારંવાર ફેરવે છે. પોતાની ગદાથી પ્રજ્ઞાસ્ત્રના તેજનો નાશ કરે છે, એટલે તે ગર્ભનો જન્મ થાય ત્યાંસુધી

બ્રહ્માસ્ત્ર રહે તોપણ ગર્ભ બહાર નીકળે ત્યારે ગર્ભ અશુદ્ધ અને મલયુક્ત હોવાથી દૈત્યનું બળ વધે અને ક્યારેક તેને બાળી નાખે, તે માટે હમણાં જ સ્વરૂપથી નાશ કરે છે, અગ્નિની પેઠે નાશ કરે તોપણ તેના અંશરૂપ ભસ્મ રહી જાય, માટે તેનો કોઈ પણ ભાગ રહે નહિ તેવી રીતે સ્વરૂપથી નાશ કરે છે, એમ બતાવવા માટે દષ્ટાંત આપે છે, કે સૂર્ય જેમ ઝાકળનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રભુનું સ્વરૂપ બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરે છે. તે ગર્ભને જ્યારે પ્રભુનું દર્શન થયું, તે વખતે તે બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરતા હતા તેવું દર્શન થયું છે.

તે નજદીકમાં છે તેમ કહેવાથી, તેના ઉપર સ્નેહ બતાવ્યો છે. એમ નજીકમાં પ્રભુનાં દર્શન કરીને આ કૌણ છે, એમ જાણવાની પરીક્ષિતને ઇચ્છા થઈ, ત્યારપછી તેને સમજવા માટે પરીક્ષા કરી. તે એવી રીતે કે “ આ કૌણ છે ” એમ વિચારપૂર્વક જાણે છે કે, જે હમેશાં ત્રિવિધમાન છે તે જ પ્રભુ હમણાં મારા અનુભવમાં આવ્યા છે. તે કૃત્રિમ (બનાવટી) નથી, તેમ માયારૂપ, અને કોઈ વખતે દેખાય તેવા નથી. (૮-૧૦)

એમ હરેક કાર્ય કરીને, તેની રક્ષા કરવામાં જ પોતાનો અભિપ્રાય હતો, તે સિદ્ધ થયા પછી વચમાં તેને રાજ્યાદિકનો ભોગ સિદ્ધ થવા માટે ભગવાન અંતર્ધાન થયા તે કહે છે:

વિષ્ણુ તદમેયાત્મા ભગવાન્ ધર્મગુચ્ચિભુઃ ।

મિષતો દશમાસ્યસ્ય તત્રૈવાન્તર્દષે હરિઃ ॥૧૧॥

શાબ્દાર્થઃ—પ્રમાણમાં આવે નહિ તેવા સ્વરૂપવાળા, ધર્મની રક્ષા કરનારા સમર્થ ભગવાન તે બ્રહ્માસ્ત્રના તેજને ઘોઈને દશમાસ સુધીનો તે ગર્ભ જોતો રહ્યો ત્યાં જ પોતે અંતર્હિત થયા, કારણ કે તે પ્રભુ ભક્તના દુઃખને હરનારા છે.

ભાવાર્થઃ—તે બ્રહ્માસ્ત્રના તેજને ઘોઈને, ભગવાન અંતર્ધાન થયા ત્યારે પરીક્ષિતે શા માટે તેને રોકી રાખ્યા નહિ, એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ મનથી પણ જાણી શકાય તેવું નથી તો તેને કૌણ રોકી રાખી શકે? અર્થાત્ કોઈ પણ રોકી રાખી ન શકે.

એ પ્રાકૃત નથી એમ બતાવવા માટે ભગવાન્ કહ્યા છે. પરીક્ષિત દ્વારા ધર્મની રક્ષા કરાવવી છે, તે માટે અંતર્હિત (અપ્રકટ) થયા છે.

તે ગર્ભની રક્ષા કરવાથી જ હરેક કાર્ય શી રીતે સિદ્ધ થશે, એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે; એટલે પ્રભુ જેવી રીતે ઇચ્છા કરે છે તેવી રીતે જ કરે છે. દશ માસ સુધી ભગવાન રહીને પછી અંતર્હિત થયા છે. અથવા તે ગર્ભને દશ માસ થયા હતા ત્યારે ગયા હતા. તે ગર્ભ જોતો હતો તેમ પ્રભુ અંતર્ધાન થયા છે. તેથી બીજે કોઈ સ્થળે પ્રભુ ગયા હશે,

તેવી શંકા દૂર કરી છે. ભગવાન ત્યાં બીજે સ્થળથી પધાર્યા નહતા, પણ ત્યાં જ પ્રકટ થયા હતા, એમ બતાવવા માટે ત્યાં જ અંતર્હિત થયા છે, એમ કહ્યું છે.

પરીક્ષિત શુકદેવજીની બરોબર છે, પણ તેને પૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો શુકદેવજીની માફક જન્મ થવાની સાથે જ ચાલી નીકળે અને તેઓના બંધુઓને દુઃખ થાય; તે માટે ભગવાને પરીક્ષિતને પ્રાકૃત જેવો રાખેલ છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે ભગવાન હરિ છે, એટલે ભક્તોનાં દુઃખને હરણ કરનાર છે. (૧૧)

એવી રીતે ભગવાનની કૃપાને પ્રાપ્ત થઈને મુખ્ય અધિકારીના દેહ વડે મહાપુરુષપાત્ર બતાવવા માટે, મુખ્ય કાળમાં પરીક્ષિતનો જન્મ થયો, તે કહે છે:

તતઃ સર્વગુણોદર્કે સાનુકૂલગ્રહોદયે ।

જજ્ઞે વંશધરઃ પાણ્ડોર્ભૂયઃ પાણ્ડુરિવૌજસા ॥૧૨॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારપછી સર્વગુણોનું રૂપ પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવ્યો હતો અને અનુકૂળ ગ્રહોનો જેમાં ઉદય હતો, તેવા સમયમાં પાંડુના વંશને ધારણ કરનાર, તે, મનની શક્તિથી જાણે બીજા પાંડુ થયા હોય તેમ ઉત્પન્ન થયેલા.

ભાવાર્થ:—છેવટમાં રૂપ આપનાર જેના સર્વ ગુણો છે એવો જ્યારે સમય આવ્યો ત્યારે પરીક્ષિતનો જન્મ થયો છે. કાળના ઘણા ગુણો છે, તે ક્યારેક ઉપકાર કરે છે અને આને તો આગળ તે ગુણો ઉપકાર કરશે. એટલે અનુકૂળતાની સાથે ગ્રહોનો જેમાં ઉદય હતો, તેવા તે સમય હતો; તેથી ગ્રહોના રૂપથી તે બાળકનું ભવિષ્યરૂપ જાણી શકાય છે, એમ કહ્યું છે. વંશને ધારણ કરનાર છે, તેથી તેને આગળ પુત્રો થશે એમ જણાવ્યું છે. પાંડુ રાજાનો વંશ ગયેલો જ હતો તે આ ગર્ભ વડે જ રહેલો છે. એમ નિત્ય સાપેક્ષ હોવાથી, અસમર્થ પદનો સમાસ કરેલો છે. તેમ પાંડુની પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્ર ઉત્પન્ન થયા હતા તે આંધળા હતા, અને આંધળાને કોઈ કાર્ય કરવાનો અધિકાર નથી, તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યને યોગ્ય ન હતા, માટે રાજ્યમાં યોગ્ય પુત્ર થવાની કામના હતી, ત્યારે પાંડુ રાજાનો જન્મ થયો છે. તેવી રીતે પાંડુઓને ભગવાનની સાથે વૈકુંઠમાં જવાની જરૂર છે, માટે પૃથ્વી ઉપર રાજા બેઠાએ, તે માટે આ પરીક્ષિતનો જન્મ થયો છે. જેનું ઓજ પાંડુ રાજાનું હતું તેનું પરાક્રમ પરીક્ષિત રાજાનું છે. (૧૨)

તેનું પ્રાસંગિક કાર્ય કહે છે:

તસ્ય પ્રીતમના રાજા વિપ્રેર્ધૌમ્યકૃપાદિભિઃ ।

જાતકં કારયમાસ વાચયિત્વા ચ મજ્જલમ્ ॥૧૩॥

શબ્દાર્થ:—જેનું મન પ્રસન્ન થયેલું છે એવા યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધૌમ્ય અને કૃપાચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તે બાળકનું જાતકર્મ કર્યું.

ભાવાર્થ:—જે કે ગર્ભ સંબંધી કે બીજ સંબંધી પાપ તે બાળકને નથી, તોપણ જાતકના નિમિત્તથી બાળકનો સંસ્કાર કરવો, એ પક્ષનો આશ્રય કરીને, અડતાળીસ સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં અંદર જાતકર્મ સંસ્કાર પણ આવી જાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

યુધિષ્ઠિર રાજાને પટ્ટાભિષેક થયો છે, તેથી પોતાથી તે કર્મ ન થઈ શકે, તે માટે બ્રાહ્મણો પાસે કર્મ કરાવેલ છે. ધૌમ્ય ઋષિ પાંડવોના પુરોહિત છે અને કૃષ્ણાચાર્ય પરંપરાથી આવ્યા છે. તે વગેરે બ્રાહ્મણોદ્વારા બાળકનો જાતકર્મ નામનો સંસ્કાર કરાવ્યો. તેમાં પુણ્યાહવાચન પણ કરાવ્યું છે. (૧૩)

જન્મોત્સવનું નિરૂપણ કરે છે:

હિરણ્યં ગાં મહીં પ્રામાન્હસ્યશ્વાઙ્મૃપતિર્વરાન ।

પ્રાદ્રાસ્વજ્ઞઞ્ચ વિપ્રેભ્યઃ પ્રજાતીર્થે સતીર્થવિત્ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—તીર્થના સ્વરૂપને માનનારા બ્રાહ્મણો જેની સાથે છે એવા યુધિષ્ઠિર રાજાએ પુત્રજન્મરૂપ તીર્થમાં બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ, ગાય, પૃથ્વી, ગામો, હાથી, ઘોડાઓ, ઇચ્છિત વરદાન અને સારું અન્ન આપ્યું.

ભાવાર્થ:—બ્રાહ્મણની આજીવિકા ચાલે તેટલી જમીન આપો છે, ઇચ્છિત વરદાન આપેલ છે, કાચું અન્ન ઘઉં વગેરે આપેલ છે, પુત્રના જન્મરૂપી તીર્થમાં તે દાનો આપ્યાં છે. “દેવતાઓ અને પિતૃઓ ત્યાં પ્રસન્ન થઈને આવે છે” એવું વાક્ય હોવાથી પુત્રના જન્મ વખતે સર્વે દેવતાઓનું સાંનિધ્ય (નજીકપણું) હોવાથી તે પ્રજાતીર્થ કહેવાય છે. વૈદિક કર્મમાં જ્ઞાનથી જ રૂળ થાય છે, માટે પુત્રજન્મ થાય તેની પ્રસિદ્ધિ તીર્થને લીધે નથી, તેથી રૂળ પણ ન થાય ! એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તીર્થના સ્વરૂપને જાણનારા બ્રાહ્મણો તેની સાથે હતા, તેથી તે બ્રાહ્મણોના ઉપદેશને જાણીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. (૧૪)

હવે વધારે સંતોષ જોવા માટે જાતક (જ્યોતિષની બાબત) કહે છે:

તમૃચુર્બ્રાહ્મણાસ્તુષ્ઠા રાજાનં પ્રશ્રયાનતમ્ ।

एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ कुरूणां पौरवर्षभ ॥ ૧૫ ॥

दैवेनाऽप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपેयुषિ ।

रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ૧૬ ॥

तस्मान्नाम्ना विष्णुराત इति लोके बृहच्छ्रूवाः ।

भविष्यति न सन्देहो महाभागवतो महान् ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—વિનયવાળા તે યુધિષ્ઠિર રાજાને, પ્રસન્ન થયેલા બ્રાહ્મણો કહેવા લાગ્યા કે હે પૂરુવંશમાં શ્રેષ્ઠ, કુરુવંશની પ્રજાના તંતુમાં જેનો ઉપાય થતો નથી એવા

દેવથી ગર્ભ મરણ પામેયો હતો ત્યારે તમારા ઉપર અનુભવ કરવાના પ્રયોજન માટે જ, અત્યંત પ્રભાવવાળા વિષ્ણુએ તે ગર્ભની રક્ષા કરી છે. તેથી લોકમાં મોટા યશાવાળો આ પુત્ર ભગવાનનો મહાન ભક્ત અને વિષ્ણુશત નામથી પ્રસિદ્ધ થશે એમાં સંદેહ નથી.

ભાવાર્થ:—ભગવાને કહેલ, અને કાળે કહેલ, એમ બે પ્રકારનો ઉત્કર્ષ (મોટાઈ) આ બાળકમાં છે. તેમાં જે સર્વજ્ઞ વસિષ્ઠાદિક બ્રાહ્મણો છે તેઓને જ્ઞાન આપવાથી ઘણા જ પ્રસન્ન થાય છે. તે બ્રાહ્મણો વિનયથી નમ્ર થયેલા યુષ્ધિર રાજાને ભગવાને કરેલો ઉત્કર્ષ કહે છે કે જેના ગુણો આગળ કહેવાના છે તે આ બાળક છે, એમ બતાવે છે. જેમ સોમવદલીને વેચનારી આ સ્ત્રી છે એમ બતાવાય છે, તેવી રીતે તે બાળકને બતાવીને કહે છે. આ અર્થને બતાવવામાં મૂલમાં દ્વિ અવ્યય આપ્યો છે. રાજા બાળક અને વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજાઓને બતાવીને કહે છે કે આ પ્રભતંતુમાં એટલે પુત્રાદિરૂપ વંશમાં આ થયેલો છે. તેની ભગવાને રક્ષા કરી છે, કુરુ રાજાના વંશમાં આ બાળક થયો છે; તેથી કુરુરાજા ભગવદ્દીય હોવાથી તેના વંશની સમાપ્તિ થાય તે યોગ્ય નથી. સુખ્યના નામથી જ વંશ ગણાતો હોય, તેથી વંશ ઘણા દૂર પુરુષથી સમાપ્ત થતો હોય, તોપણ સુખ્યના નામથી જ સમાપ્તિ કહેવાય છે.

પૌરુષર્વમ એવું સંબોધન આપેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે પૂરુ રાજાએ પોતાના પિતા યયાતિની જરાવસ્થા (ઘડપણ) લઈને પોતાની યુવાવસ્થા આપી હતી; તેથી તે પિતાના ભક્ત હતા. અને પિતા ઉપર જેને પૂર્ણભક્તિ હોય તેનો વંશ સમાપ્ત થાય નહિ; તેથી વિષ્ણુએ આ બાળકની રક્ષા કરી છે.

તે ગર્ભનો ઉપઘાત (સમીપમાં નાશ) થવામાં કારણ કહે છે. જે પાછું ફરી શકે નહિ તેવા દેવથી તેનો નાશ થયો હતો; એટલે વંશ કરનારાઓનું અદૃષ્ટ સમાપ્ત થયું હતું. અથવા વંશનો વિચ્છેદ કરે એવું અદૃષ્ટ હતું. અને તે ગર્ભનો સુખપૂર્વક પ્રસવ કરનાર કે બ્રહ્માઅરૂપી પ્રતિબિંબને દૂર કરનાર અદૃષ્ટ હતું નહિ; તેથી વંશની સમાપ્તિ જરૂર થવાની હતી.

વંશ રહે તેવું અદૃષ્ટ નહતું અને ભગવાન રક્ષક તરીકે પધાર્યા ત્યારે ત્યાં શું થશે, એમ શંકા થાય ત્યાં ગમે તેમ કરીને વંશ રહેવાથી બંનેનું સમાધાન થશે, એવી આશંકા કરીને તેનો નિષેધ કરવા માટે કહે છે કે ગર્ભનું મરણ થયું.

નવમ સ્કન્ધમાં કથા છે કે “યુવનાશ્વ રાજાને સો સ્ત્રીઓ હતી, તેમાંથી કોઈના પ્રારબ્ધમાં સંતતિ નહતી. અને ઋષિઓએ તેને સંતતિ થવા માટે ઇષ્ટિ કરી અને પુંસવનનું અભિમંત્રણ કરેલું જળ એક ઘડામાં આપ્યું. તે જળને રાત્રિમાં તરસ્યા થયેલા રાજાએ પીધું. તે બાબતની ખબર સવારે ઋષિઓને પડી.

ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું કે ‘દૈવનું બળ બળવાન છે;’ એટલે સો સ્ત્રીઓમાંથી એકના પણ પ્રારબ્ધમાં સંતતિ નહતી, તો ઈશ્વરની પ્રેરણાથી રાજા જ તે જળ પી ગયા. પછી તે રાજાની કુશી (પડખું) ચીરીને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તે પુત્રનું નામ માંધાતા રાખવામાં આવ્યું” વગેરે. ત્યાં દૈવનું બળ વધારે છે એમ કહ્યું છે, તેથી તે ગર્ભ મરણ પામ્યો ત્યાં તેનું અદૃષ્ટ હતું. તેને કાલાદિક પણ અનુકૂળ હતા. તેથી ભગવાને કેવળ અનુગ્રહરૂપ પુષ્ટિમાર્ગનો આશ્રય કરીને જ તેની રક્ષા કરી છે, કારણ કે કોઈ પ્રમાણથી તેની રક્ષા થાય તેમ નહતું. પણ પ્રથમ તમારી ઉપર જે અનુગ્રહ કરેલો હતો, તેનું પ્રયોજન આ ગર્ભની રક્ષા કરવા માટે જ હતું; કેમકે “પુત્ર વગરનાને ઉત્તમ લોક મળતો નથી” એમ વેદમાં કહેલ છે, તેમ “પ્રભાની પાછળ પ્રભરૂપે થવું તે મનુષ્યનું અમૃત છે” એમ પણ વેદમાં કહેલું છે; તેથી વંશની વૃદ્ધિ થવી તે સામાન્ય અમૃત છે. અને ભગવાન અમૃતને સંપાદન કરનાર છે; માટે ભગવાને આ બાળકની રક્ષા કરી છે. તેમ ભગવાને પોતાને માટે પણ આની રક્ષા કરી છે; કારણ કે પોતે ભૂલોકમાંથી અવતારરૂપે તિરોહિત થયા પછી શ્રીભાગવતાદિરૂપે પ્રકટ થવાની પોતાની ઇચ્છા હતી; એટલે સર્વે ભક્તોમાં ભાગવતદ્વારા આ વિભાવ કરવામાં જ એક રસરૂપ થયા હતા; તેથી પરીક્ષિતદ્વારા શ્રીભાગવત પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે આ ગર્ભની તે પ્રભુએ રક્ષા કરી છે. માટે વિષ્ણુએ રક્ષા કરેલી છે એવો અર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે આ બાળકનું નામ વિષ્ણુરાત તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

કેવળ નામના જ શબ્દ કરતાં, જે શબ્દનો અર્થ તેનામાં સિદ્ધ થાય તેનું તેનું નામ હોય, તેમાં તેના અર્થનો ત્યાગ ન થાય, તેથી તેનું નામ સુખ્ય છે; માટે “વિષ્ણુરાત” નામથી આ બાળક પ્રસિદ્ધ થશે. એ તેની ઉત્પત્તિના કારણની મોટાઈ બતાવીને હવે કાર્યથી મોટાઈ બતાવે છે કે આ બાળક મોટા યશવાળો થશે; એટલે તમે બધા કીર્તિવાળા છો, તે દરેક કરતાં તે અધિક કીર્તિવાળો થશે; કારણ કે ભગવાને આવી રીતે કોઈની રક્ષા કરી નથી. તમે કાળનો વિગ્રહ કયો નથી, અથવા તમોને ભાગવત પ્રાપ્ત થયું નથી.

ત્યારે મરણ નિપજવનાર કાલાદિક તેમાં પ્રતિબંધ કરનાર હોવાથી તેમ શી રીતે થશે? એવી શંકા કરીને કહે છે કે તેમાં સંદેહ નથી, તે ભગવાનનો મહાન્ ભક્ત છે. ભગવાનના ભક્તની મોટાઈ, ભગવાનને પ્રિય હોવાથી થાય છે. તે આ બાળકમાં લક્ષણાદિક જોવાથી જણાય છે. તેથી જ અહીં કાલાદિકને પ્રતિબંધ કરવાનું નથી. એટલે કાલાદિક આ બાળકનું બૂરું કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી, તે આગળ પૃથ્વી અને ધર્મના સંવાદથી કહેવાશે, તેમ જ કલ્પિયુગનો નિગ્રહ થયો છે તે વખતે કલ્પિયુગ અને પરીક્ષિતના સંવાદથી

કહેવાશે. વળી જેમ કાલાદિકને ભગવાને બળ આપ્યું છે, તેથી આમાં શંકા કરવાની નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે આ બાળક મહાન્ મોટા છે. (૧૫-૧૬-૧૭)

એવી રીતે મોટાઓએ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું તેમાં પ્રથમ “ જે તમને હૃદય થયું છે તે કાળે કરીને થયું છે ” એમ જે ભીષ્મપિતામહે કહેલું છે, તેથી કાળથી બચ પામનાર યુધિષ્ઠિર રાજા કાળને બાણનારા જોશીઓને પૂછે છે:

રાજોવાચ ।

અપ્યેષ વંદ્યાન્ રાજર્ષીન્પુણ્યશ્લોકાન્મહાત્મનઃ ।

અનુવર્તિતા સ્વિચ્છાસા સાધુવાદેન સત્તમાઃ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હે ઉત્તમ સત્પુરુષો, અમારા વંશમાં પહેલાં થયેલા, પુણ્યયશવાળા, મહાત્મા, રાજર્ષીઓને સારા યશ વડે અને સાધુવાદ વડે આ બાળક અનુસરનાર થશે શું ?

ભાવાર્થ:—ભગવાનની કૃપા સિવાય પણ જેમ અમારા વંશના પૂર્વજોની રક્ષા કાળે કરી છે અને તેઓને યશવાળા બનાવ્યા છે, તેમ શું આ બાળક થશે ? એ પ્રશ્ન છે. વંશમાં થયેલા પૂર્વજોમાં પણ જે પુરૂષ વગેરે પવિત્ર યશવાળા થઈ ગયા છે અને તેમાં પણ જે કુરુના જેવા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, તેના જેવો આ બાળક થશે ? યશ તો દરેક માણસોમાં પ્રસિદ્ધ હોય છે અને સાધુવાદ સત્પુરુષોથી જ કરાય છે; તેથી યશ અને સાધુવાદ જુદા લાખ્યા છે. અથવા યશથી અનુસરનાર થશે, એટલે પૂર્વજોની માફક આ બાળકના ચરિત્રનો ઉત્કર્ષ થશે ? અને સાધુવાદથી અનુસરનાર છે, એટલે પૂર્વજોના જેવો આના સ્વભાવનો પણ ઉત્કર્ષ થશે ? એમ પૂછેલું છે. તમે વેદના અર્થને દરેક રીતે બાણનાર છો તે માટે સત્તમાઃ સત્પુરુષોમાં પણ ઉત્તમ છો, એવું સંબોધન કરેલું છે. (૧૮)

તેમાં કાલનો સમગ્ર ઉત્કર્ષ છે; તે બ્રાહ્મણો કહે છે:

બ્રાહ્મણા ઋતુઃ ।

પાર્થ પ્રજાવિતા સાક્ષાદિક્ષ્વાકુરિવ માનવઃ ।

બ્રહ્મણ્યઃ સત્યસન્ધશ્ચ રામો દાશરથિર્યથા ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પાર્થ, મનુના પુત્ર સાક્ષાત્ ઇક્ષ્વાકુ હોય તેવો આ પ્રજાનો પાલક થશે અને દશરથના પુત્ર રામચંદ્રની માફક, બ્રાહ્મણોનો ભક્ત અને સત્યનું પાલન કરનાર થશે.

ભાવાર્થ:—જો કે ભગવાને એવી રીતે એની રક્ષા કરેલી છે તેમાં સંદેહ કરવો યોગ્ય નથી, તોપણ હે પૃથાના પુત્ર, આ બાળક પ્રજાનું સાક્ષાત્

પાલન કરનાર થશે. મંત્રીદ્વારા પ્રજાનું પાલન કરવું અને પોતે સંભાળ પણ લેવી નહિ, તેમ આ બાળક નહિ કરે, પરંતુ પોતે જાતે જ દરેકનું ઇન્દ્રિય સિદ્ધ કરીને પ્રજાનું પાલન કરશે. જો કે વૈવસ્વત મનુને ઘણા પુત્રો થયા છે, પણ અંતમાં વંશને કરનાર ઇક્ષ્વાકુ જ થયા છે. તે ઇક્ષ્વાકુનું પ્રજાપાલન જેવું અવિચ્છિન્ન હતું, તેવું જ આ બાળકનું પણ થશે. અથવા ઇક્ષ્વાકુએ પોતાના પુત્ર શશાદ(બીજું નામ વિકુક્ષી)ને પણ અપરાધ થતાં ગામમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો હતો; તેથી તે શત્રુ અને મિત્રમાં સરખા હતા. તેવી રીતે આ પણ થશે. અથવા સર્વજ્ઞ હોવાથી તેવી રીતે કહે છે.

ઇક્ષ્વાકુ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર હતા. અને શ્રી રામચંદ્રજીએ બ્રાહ્મણોને જ સર્વસ્વ આપેલું હતું, તેથી બ્રાહ્મણના ભક્ત હતા અને વનવાસ માટે ગમન કર્યું હતું, તેથી તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા હતા. તેવી રીતે આ પણ બ્રાહ્મણોનો ભક્ત અને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો બાળક થશે. પોતાની ઇચ્છાથી કાળને પણ દંડ દેવાનું કાર્ય ભગવાનમાં છે, તેવી રીતે આ બાળકમાં પણ છે; તેથી ભગવાનનું દષ્ટાંત આપેલ છે. (૧૯)

एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः ।

यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—ઉશીનર દેશના રાજા શિબિની માફક દાતા અને શરણ આપેલાની રક્ષા કરનાર થશે, દુષ્યંતના પુત્ર ભરત રાજા જેવી રીતે યજ્ઞ કરનારના યશનો વિસ્તાર કરનારા હતા તેમ આ બાળક પોતાના વંશજોનો યશ ફેલાવશે.

બાવાર્થ:—શિબિ રાજા શરણાગતની રક્ષા કરનાર હતા. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી દાતા અને શરણાગતરક્ષક થશે એમ કહ્યું છે અને તે બન્ને રીતે કીર્તિવાળા થશે.

શિબિ રાજા ઉશીનરના વંશમાં થયા હતા. તેની બન્ને બાબતમાં કીર્તિ હતી. તેની પાસે ઇંદ્ર અને અગ્નિ કપોત (હોલુ) અને રથેન (બાજ) થઇને ગયા હતા. ત્યાં કપોત શિબિ રાજાને શરણે આવતાં તેની રક્ષા માટે રાજાએ પોતાનું માંસ આપીને પણ રક્ષા કરવાનો પ્રસંગ છે, ત્યાં ઇંદ્ર અને અગ્નિના સંવાદમાં તેની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે.

દુષ્યંત રાજાને શકુતલામાં થયેલો પુત્ર ભરત હતો. તે તમામ સોમ-વંશીઓના અને યજ્ઞ કરનારાઓના યશને વધારનાર હતો, કારણ કે તેણે સોથી વધારે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. તેની રીતે આ બાળક પણ પોતાના પૂર્વજોના યશને વધારનાર થશે. મૂળમાં જ્ઞકાર છે તેથી, દુષ્યંતનો પુત્ર ભરત

રાજા જેમ પૂર્વજો અને યજ્ઞકર્તાઓનો યજ્ઞ વધારનાર થયો છે તેમ આ પશુ બન્નેના યજ્ઞને વધારનાર થશે, એમ બતાવ્યું છે. (૨૦)

ધન્વીનામગ્રણીરેષ તુલ્યઞ્જાર્જુનયોર્ઋયોઃ ।

હુતાશ इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ધનુષ ધારણ કરનારાઓનો અગ્રણી આ થશે. તે અર્જુન અને સહસ્રાર્જુનના જેવો થશે. અગ્નિની માફક ક્રોધથી ધર્ષણ (ઉલ્લંઘન) થાય નહિ તેવો, અને સમુદ્રના જેવો ક્રોધથી તરાય નહિ તેવો થશે.

ભાવાર્થ:—ધનુષને ધારણ કરનાર તેના પિતામહ અર્જુન અને કાર્ત્ત્વીય સહસ્રાર્જુન હતા, તેના જેવો આ બાળક થશે. તેમાં પશુ આ તો કાળનો પશુ નિગ્રહ કરશે, એટલે તે બન્ને અર્જુનથી અધિક થશે, તેવું જ્ઞકારથી સૂચવાય છે. અગ્નિનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન કરવું) ક્રોધથી પશુ થઈ શકે નહિ, તેમ આની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ક્રોધથી થશે નહિ. જેમ સમુદ્ર તરી શકાતો નથી તેમ યુદ્ધમાં આનો કે તેની સેનાનો પરાભવ થશે નહિ. (૨૧)

મૃગેન્દ્ર इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।

તિતિશ્ચુર્વસુધેવાસૌ सहिष्णुः पितराविव ॥ ૨૨ ॥

પિતામહસમઃ સામ્યે પ્રસાદે ગિરિશોપમઃ ।

આશ્રયઃ સર્વભૂતાનાં યથા દેવો રમાશ્રયઃ ॥ ૨૩ ॥

સર્વસદ્ગુણમાહાત્મ્યઃ एष कृष्णमनुव्रतः ।

રન્તિદેવ इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥ ૨૪ ॥

ધૃત્યા बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः ।

આહૃતૈષોઽશ્વમેધાનાં वृद्धानां पर्युपासकः ॥ ૨૫ ॥

રાજર્ષીણાં જનયિતા શાસ્તા ચોત્પથગામિનામ્ ।

નિગ્રહીતા કલેરેષ મુવો ધર્મસ્ય કારણાત્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—સિંહના જેવો પરાક્રમવાળો, હિમાલયના જેવો સેવન કરવા યોગ્ય, પૃથ્વીના જેવો ક્ષમાવાળો, માતાપિતાની માફક અપરાધ સહન કરનાર થશે. સર્વને સમાન દષ્ટિ રાખવામાં બ્રહ્માણ જેવો થશે. બીજાને પ્રસન્ન થઈ ઇચ્છિત આપવામાં મહાદેવણ જેવો થશે. અને લક્ષ્મીજીના આશ્રયરૂપ વિષ્ણુ ભગવાનની માફક સર્વના આશ્રયરૂપ થશે. સર્વે સદ્ગુણોના માહાત્મ્યમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પાછળ જેનું પ્રત છે તેવો થશે. રન્તિદેવ રાજા જેવો ઉદાર અને યયાતિના જેવો ધાર્મિક થશે. બલિરાજાની માફક ધીરજ ધારણ કરનારો થશે. પ્રભુમાં ભક્તિનો આશ્રય રાખનારા પ્રહ્લાદજી જેવો થશે. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર અને વૃદ્ધોની ઉપાસના

કરનારો થશે. રાજર્ષિઓને ઉત્પન્ન કરનાર થશે. ઊંધા માર્ગમાં જનારાઓને શિક્ષા કરનાર થશે. અને પૃથ્વી અને ધર્મના કારણથી કલિયુગનો નિબહુ કરનારો આ બાળક થશે.

ભાવાર્થ:—સિંહ પરાક્રમવળો હોય છે, એટલે દેહ કરતાં કુશળતા અને બળ તેનામાં અધિક હોય છે, તેવો આ થશે. જેમ હિમાલય મહાદેવાદિક જેવાના પશુ આશ્રયરૂપ છે અથવા નિર્દોષ સ્થાનવાળો છે, તેવી રીતે આ પશુ દેવાદિકના આશ્રયરૂપ થશે અને નિર્દોષ સ્થાનરૂપ થશે; તેથી જ તેના રાજ્યમાં શૌનકાદિક ઋષિઓનો નિવાસ છે.

દરેક સ્થળે ગુણો બતાવવા માટે જ દૃષ્ટાંત છે. પૃથ્વી જેમ બધું સહન કરનારી છે, તેમ આ બાળક પશુ પોતાના અપરાધ કરનારનું પશુ સહન કરશે. માતા પિતાની માફક બીજાના દોષને સહન કરનાર થશે, એટલે પોતાનો અપરાધ કરે તેનું પશુ સહન કરવામાં પૃથ્વી જેવો થશે. બ્રહ્માજી જેમ દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યોમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો છે, તેમ આ પશુ દરેક ઉપર સમાનદૃષ્ટિ રાખનારો થશે. પાત્રનો વિચાર ન કરતાં મહાદેવજી જેમ વરદાન આપે છે તેમ આ પશુ વરદાન આપશે (પાત્રનો વિચાર કર્યો વગર જ કલિયુગને સ્થાન આપેલ છે.) જેમ દરેક અર્થમાં લક્ષ્મીજીના આશ્રયરૂપ અને સર્વ ભૂત પ્રાણી-ઓના આશ્રયરૂપ ભગવાન છે, તેમ દરેકના આધારરૂપ આ થશે.

સર્વનો આધાર કેવી રીતે થશે, એ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવવા માટે ભગવાનનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તેમ ધર્મોદિકની રક્ષા જેમ ભગવાન કરે છે, તેમ આ પશુ કરશે. સત્ય શૌચ વગેરે કેટલા સારા ગુણો છે, તેની ઘણી જ મોટાઈ માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પાછળ આ બાળકનું મત થશે, એટલે આણે શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરી છે, તેથી પ્રભુની તેના ઉપર કૃપા હોવાથી તે ભગવાનની બરોબર થશે.

રતિદેવ રાજાની કથા નવમ સ્કંધમાં કહેવાશે. રતિદેવ રાજાને ૪૮ ઉપવાસ થયા પછી ભોજન અને જળ મળ્યું. તેમાંથી ભોજન તો બિશુક ચાચકને આપી દીધું. બાકી કેવળ જળ રહ્યું હતું, તે પશુ એક તરસ્યો ચાંડાલ આવ્યો તેને આપી દીધું અને પોતે પ્રસન્ન થયો હતો. તેની માફક આ ઘણો જ ઉદાર થશે. યયાતિ રાજાએ જેવી રીતે શુક્રાચાર્યની દીકરી દેવયાનીને કૃવામાંથી બહાર કાઢી હતી, ત્યારે દેવયાનીએ લગ્ન કરવાની પ્રાર્થના કરી. રાજાને બ્રાહ્મણની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવું તે અયોગ્ય છે, તોપણ દૈવ-યોગથી તે પ્રાપ્ત થઈ છે અને પોતાનું મન પશુ તેમાં લાગેલું હતું, તેથી આ વિવાહ ધર્મરૂપ છે એમ જાણીને તેનો સ્વીકાર કર્યો (બૃહસ્પતિના પુત્ર કચ્ચનો

દેવયાનીને શાપ હતો, તેથી તેનો બ્રાહ્મણની સાથે વિવાહ થવાનો નહતો, તેથી જ યથાતિનું મન તેનામાં લાગ્યું હતું, કારણ કે તે વિવાહ ધર્મરૂપ હતો. તેવી રીતે આ બાળક પણ ધર્મના સ્વરૂપને જાણનાર થશે. બલિરાજની કથા અઠમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે. તેના જેવો ધીરજવાન થશે. શ્રીકૃષ્ણમાં જેવી પ્રજ્ઞાદળની ભક્તિ હતી અથવા આગ્રહ હતો, તેવી ભક્તિવાળો તથા આગ્રહવાળો થશે. (પ્રજ્ઞાદળની કથા સપ્તમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે.) આ બાળક અશ્વમેધયજ્ઞ કરનાર થશે. ઉપર ભરત રાજાનું દૃષ્ટાંત યજ્ઞ કરનારનો યજ્ઞ વધારવા માટે છે. તો તે બીજા યજ્ઞ કરવાથી પણ યજ્ઞ વધી શકે છે તે માટે અહીં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું જીકું કહેલ છે. પોતે બીજા બધાઓ કરતાં અધિક શુભવાળો હોવા છતાં પણ તેને અભિમાન થશે નહિ, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે વૃદ્ધોની ઉપાસના કરનારો થશે.

પુત્રાદિકારા પણ તેની મોટાઈ બતાવે છે. જનમેજય વગેરે રાજર્ષિ પુત્રોને ઉત્પન્ન કરનાર થશે. પુત્રને પણ દંડ આપે એમ બતાવવા માટે પુત્રને ઉત્પન્ન કરનાર કદા પછી તરત જ અવળે માર્ગે ચાલનારને દંડ આપનાર થશે, એમ કહ્યું છે. ઘણી વખત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે ત્યારે દંડ આપે. શિક્ષાપૂર્વક જે દંડ આપે તે શાસન કહેવાય છે. તેથી પ્રથમ શાસન કરતાં પણ જો અવળે માર્ગે ચાલે તો પછી દંડ જરૂર આપે. કલિયુગનો નિગ્રહ કરશે. તે પણ પૃથ્વી અને ધર્મના કારણ માટે કલિયુગનો નિગ્રહ કરશે, તે હકીકત તેના ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. (૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬)

અતે તેને વૈરાગ્ય સમીપમાં રૂઢ આપનાર થશે, એમ કહે છે:

તત્કલાદાત્મનો મૃત્યું દિજપુત્રોપસર્પિતાત્ ।

પ્રપત્સ્યત ઉપશ્રુત્ય મુક્તસન્નઃ પદં હરેઃ ॥ ૨૭ ॥

જિજ્ઞાસિતાત્મયાથાત્મ્યો મુનેર્વ્યાસસુતાદસૌ ।

હિત્વેદં નૃપ ગઙ્ગાયાં યાસ્યત્યદ્વાસ્કુતોમયમ્ ॥ ૨૮ ॥

इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।

लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान्गृहान् ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—રામીક બ્રાહ્મણના પુત્ર શુંગીએ મોકલાવેલા તત્કલથી પોતાનું મૃત્યુ છે, એમ સાંભળી સંગનો ત્યાગ કરી તે હરિભગવાનના પદને પ્રાપ્ત કરશે. અને વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી પાસેથી જાણવાની ઇચ્છાવાળું છે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોને, એવો આ બાળક, હું યુધિષ્ઠિર, ગંગાજીમાં આ શરીરનો ત્યાગ કરીને સાક્ષાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત પંડિતો રાજાને કહીને, રાજા તરફથી જેને દક્ષિણાદિ મળેલ છે, તેવા તે સર્વે પોતાના ઘર પ્રત્યે ગયા.

ભાવાર્થ:—આત્મા એટલે દેહનો નાશ તક્ષકથી થવાનો છે અને દિવનના પુત્ર શૃંગીએ મોકલેલો તે તક્ષક આવવાનો છે એમ સાંભળીને સંન્યાસ કરીને ફરેક સંગનો ત્યાગ કરશે, અને હરિભગવાનના ચરણકમળને પ્રાપ્ત થશે; એટલે ગંગાજીના તીર ઉપર સત્પુરુષોની સભા છે, ત્યાં તેને ભગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિ થશે.

વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી પાસેથી સારી રીતે વિચારપૂર્વક ભગવાનનો નિર્ણય જાણીને, તેમ જ પોતાના સ્વરૂપનો પણ નિર્ણય સમજશે. ત્યારપછી આ બાળક ભય વગરના પ્રભુને મેળવશે. અહીં છેવટે આ બાળક એમ કરીને નિર્દેશ કરેલ છે તે ફરીને બ્રહ્માસ્ત્ર તેને પ્રાપ્ત થશે એમ બતાવવા માટે છે. અત્યાર સુધી મધ્યમાં તેનું કાર્ય હતું તે માટે ભગવાને તેની રક્ષા કરી છે. ફરીને અંતે બ્રાહ્મણે મોકલાવેલ તક્ષકરૂપ બ્રહ્માસ્ત્ર વડે જ પાછો ઉપસંહાર કર્યો છે. એમ આ શરીરને છોડશે. જે નૃપ એવું જે સંબોધન આપ્યું છે, તે યુદ્ધમાં નિષ્ઠાવાળા રાજાઓને મોહ થતો નથી એમ બતાવવા માટે છે. નિશ્ચય રીતે, કોઈ સ્થળથી ભય નથી એવા, પ્રભુના ચરણકમળને પ્રાપ્ત થશે.

એકાંતમાં ઠેવળ યુધિષ્ઠિર રાજાને જ આ હકીકત પંડિતોએ જણાવેલી છે. તે બ્રાહ્મણોને તેવું જ્ઞાન હતું તેમાં કારણ કહે છે કે તેઓ જાતક વિદ્યાને જાણનારા હતા. જાતક એ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો એક ભાગ છે. તે આ પ્રસંગમાં ઘણો જ ઉપયોગી છે; તે માટે પંડિતોને જાતક જાણનારા કહેલા છે. બાકી ખરી રીતે તો તે બ્રાહ્મણો સર્વ અંશને જાણનારા છે. એ બ્રાહ્મણોએ જાતક કહેલ છે, તેથી તેઓને રાજાએ દક્ષિણા વગેરે આપેલ છે. એવા સર્વ બ્રાહ્મણો પૂર્ણમનોરથ થવાથી પોતપોતાને ઘેર ગયા છે, બીજે કયાંય પણ ગયા નથી. જેના ઉપર ભગવાન સંતુષ્ટ હોય છે, તેવા પુરુષ માટે ભગવાનના સેવક તરીકે રહેલા કાલાદિકથી આટલું થાય છે, એમ આ કથાના સંદર્ભથી બતાવ્યું છે. (૨૭-૨૮-૨૯)

स एष लोके विख्यातः परीक्षितिति यत्प्रभुः ।

पूर्वदृष्टमनुध्यायन्પરીક્ષેત નરેશ્વિહ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—તે આ પરીક્ષિત એ રીતે લોકમાં પ્રખ્યાત છે, કારણ કે ભગવાને તેને સામર્થ્ય દેવાથી પ્રભુ જેવો થયો છે. પહેલાં જેવું દર્શન થયું છે તેનું અહીં પુરુષોમાં ધ્યાન કરે છે; તેથી તે “પરીક્ષિત” નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ:—જેની રક્ષા ભગવાને કરી છે તેનો હમણાં આગળની કથા માટે અનુવાદ કરાય છે કે તે જ આ પરીક્ષિત તરીકે વિખ્યાત થયેલો છે. સર્વજ્ઞ બ્રાહ્મણોનું વચન છે કે આ વિષ્ણુરાત નામથી ખ્યાતિ પામશે. પરીક્ષિત

નામથી લોકમાં તો પછી કેમ વિખ્યાત થયા, એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે જે કારણ માટે આ પ્રભુ છે અર્થાત્ ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય આપવાથી તે ભગવદ્દરૂપ થયા છે. પહેલાં ભગવાને જે કરેલ છે, તેના કરતાં હમણાનું ભગવાનનું કામ નજીકમાં હોવાથી આદર કરવા યોગ્ય છે. તેમ તેની રક્ષા કરવાનું કૃણ પણ એ જ છે કે ધર્મની રક્ષા કરવી અને તેનાદ્વારા ભાગવતની પ્રવૃત્તિ થવી. વિષ્ણુરાત્ર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ પરીક્ષિત તરીકે જે પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં કારણ કહે છે કે પહેલાં ગર્ભમાં જેનું દર્શન કરેલ છે તે પ્રભુનું ધ્યાન કરીને પોતે પરીક્ષા કરે છે, એટલે પરીક્ષિત એવું તેનું નામ તેની ક્રિયાને બતાવનારું છે. એટલે પોતાને પરીક્ષિત સાંભળીને એટલે ભગવાને પોતાની ચોતરફ દૃષ્ટિ કરેલી છે, એમ સાંભળીને ચોતરફ તે ભગવાનને જોયા કરે છે, અથવા ચોતરફથી ભગવાનની દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયા કરે છે અથવા પરીક્ષિત શબ્દમાં છે તે જ્ઞાના અર્થમાં અવ્યય છે તે પંચસ્કન્ધમાં આશ્રીમ્ન રાજાએ પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને જે વાક્યો કહ્યાં છે ત્યાં સરસ્વતી તે એમ કહેલ છે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે; એટલે ર્ષિ ધાતુ જોવાના અર્થમાં થાય છે તે તેમનો તેમ રાખીને અર્થ કરીએ ત્યારે ચોતરફ ભગવાનનું દર્શન જેને થાય છે તેવા પરીક્ષિત રાજા છે એવો અર્થ થાય છે; એટલે પરીક્ષિતના સંગથી બીજાને પણ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એમ બતાવ્યું.

પુરુષોમાં પરીક્ષા કરે છે એમ બતાવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે કે પુરુષ શરીરમાં ભગવાનને પ્રકટ જુએ છે, તેથી પુરુષશરીરમાં ભગવાનના દર્શનનો અધિકાર બતાવ્યો છે. અથવા પરીક્ષિત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, કેમકે ભગવાને એમ જાણ્યું કે આ બાળકે મારા સ્વરૂપનું જેવું દર્શન કર્યું છે તેવા સ્વરૂપને પુરુષશરીરમાં જોઈને, ધ્યાન કરીને પરીક્ષા કરે કે આવા સ્વરૂપનું દર્શન થયું હતું; તેથી તે પરીક્ષિત એવા નામથી વિખ્યાત થયા છે.

“ અંગુઠા જેવડા પુરુષને બળથી જ યમદેવતાએ ખેંચ્યો ” એવું એક વાક્ય છે, તેથી જીવ પણ અંગુઠમાત્ર હોય છે. પણ બીજી વસ્તુ તો નથી, એટલે પરીક્ષિતને ગર્ભમાં દર્શન આપ્યાં ત્યારે જે સામગ્રી હતી તે સામગ્રી જીવની સાથે નથી, એ વિલક્ષણતાથી જીવના સ્વરૂપથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જુઠું છે. તે જાણવા માટે પરીક્ષિત એવું નામ છે. આ સંસારમાં આવેલ હોય તેની બુદ્ધિનો નાશ થઈને કરીને થાય છે. તેમાં તેને ભગવાનનું ધ્યાન રહેશે, એમ બતાવવા માટે પરીક્ષિત એવું નામ છે. (૩૦)

તેનું શરીર અશ્વત્થામાએ નાખેલા અસૂતી દગ્ધ થયું છે; માટે તેમાં ક્ષીણતા થઈ હશે ! એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે :

સ રાજપુત્રો વવૃધે આશુ શુક્લ ઇવોદુપઃ ।

આપૂર્યમાણઃ પિતૃભિઃ કાષ્ટાભિરિવ સોઽન્વહમ્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—શુક્લ પક્ષમાં તારાઓનો પતિ ચંદ્રમા વધે તેમ હુમેશાં નવીન કલાઓથી પૂર્ણ થતો અને પિતાઓથી પૂર્ણ કરાતો તે રાજપુત્ર પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—શુક્લ પક્ષમાં તારાનો પતિ ચંદ્રમા જેમ વધે છે તેમ તે રાજપુત્ર વધવા લાગ્યો છે. એમ ચંદ્રમામાં સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલા પણું કહ્યું છે, તે સ્ત્રીઓ જ પોષણ કરવામાં ચતુર હોય છે, તે ખતાવવા માટે છે.

વળી યુધિષ્ઠિર વગેરે પિતાઓએ તે બાળકને દરેક ઇચ્છિત પદાર્થો આપવાથી પૂર્ણ કરેલ છે. કલાઓથી પૂર્ણ થતો ચંદ્રમા જ જેમ દરરોજ વિલક્ષણ દેખાતો જાય છે તેમ આ રાજપુત્ર દરરોજ વિલક્ષણ દેખાવા લાગ્યો, એમ ખતાવવા માટે ચંદ્રમાનું દષ્ટાંત આપેલું છે. (૩૧)

આમ પરીક્ષિતનું સર્વ ચરિત્ર કહીને, પહેલાં અશ્વમેધ યજ્ઞ ભગવાને મનથી કરેલ છે, તે ફરીને સમય આવ્યો ત્યારે ભગવાને જ સિદ્ધ કરી આપ્યો, એમ કહેવા માટે તેનો પ્રકાર કહે છે :

યજ્ઞ્યમાણોઽશ્વમેધેન જ્ઞાતિદ્રોહજિહાસયા ।

રાજાલબ્ધધનો દધ્યાવન્યત્ર કરદળ્હયોઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાતિનો દ્રોહ છાડવાની ઇચ્છાથી, અશ્વમેધ યજ્ઞ વડે યજ્ઞન કરનાર યુધિષ્ઠિર રાજા કર અને દંડ સિવાય બીજે રથળેથી દાન ન મળવાથી વિચાર કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાતિનો દ્રોહ દૂર કરવા માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો છે; તેથી નવીન કર નાખીને કે દંડ કરીને ધન મેળવવાનું નથી; કારણ કે તેમ કરવાથી ઊલટો પ્રભનો દોહ થાય છે, અને હુમેશાં ચાલતો યોગ્ય કર વગેરે તો આવે છે તે તો રાજ્યને નભાવવા પૂરતું દ્રવ્ય આવે છે. તેમાંથી યજ્ઞ માટે લેવાય નહિ, તેથી યુધિષ્ઠિરને ધન પ્રાપ્ત થયું નથી. ત્યારે હવે “કેમ ધન મેળવીશ” એવા વિચારમાં રાજા તક્લીન થયા છે. કર અને દંડમાંથી મળેલા ધનનો વિનિયોગ રાજ્યના જરૂરી ખર્ચ માટે છે. અને યુધિષ્ઠિર, રાજા હોવાથી કોઈની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરીને ધન લાવી શકે તેમ નથી. અને મેરુપર્વત વગેરેમાં તો દેવતાઓ રહે છે, તેથી ત્યાંથી પણ લાભ્ય નહિ.

પહેલાં યુધિષ્ઠિરના રાજ્યના વર્ણનમાં (દશમા અધ્યાયના આરંભમાં) તેની મોટાઈ વર્ણવી છે, તે તો પ્રજાની રક્ષા માટે છે; કારણ કે તે તેને પ્રજાની પ્રાસેથી જ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે રાજકીય ધન પોતાના ખાનગી ખર્ચમાં વાપરી શકાય નહિ, અને રાજાને કોઈ પાસે માંગવું પણ ઉચિત નથી; તેથી ચિંતા થઈ છે. (૩૨)

તદભિપ્રેતમાલક્ષ્ય ભ્રાતરોઽચ્યુતચોદિતાઃ ।

ધનં પ્રહીણમાજહુરુદીચ્યાં દિશિ મૂરિશઃ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—યુધિષ્ઠિરનો અભિપ્રાય જાણીને, ભગવાનથી પ્રેરણા કરાયેલા તેના ભાઈઓ (ભીમ-અર્જુન વગેરે) ઉત્તરદિશામાં મુકાયેલું ધન લાવ્યા.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિરે ભગવાનની પણ યાચના ન કરી. નહિતો નવું જ ધન ભગવાન તો સિદ્ધ કરી આપત. પણ તેનો અભિપ્રાય જાણીને ભાઈઓ ધન લાવ્યા. પહેલાં તો તેઓ પણ ચિંતાથી વ્યાકુલ થયા. પણ પછીથી ભગવાને જ પ્રેરણા કરી તેથી તેઓ ધન લાવ્યા. ભક્તોને થોડી પણ ચિંતા થાય તે ભગવાન સહન કરતા નથી, એમ આ પ્રસંગ ઉપરથી સૂચવ્યું છે. ઉત્તરદિશામાં મુકાયેલું ધન ઘણું હતું. અથવા ઘણું જ નિહિત હતું; કારણકે તે ધન પ્રાક્ષણે હતું. તે ભગવાનની પ્રેરણાથી લાવ્યા છે. યુધિષ્ઠિરનો અભિપ્રાય કોઈને પણ પીડા નહિ કરવાનો હતો, માટે પ્રાક્ષણે વગેરેનું દુઃખ દૂર કરવા માટે આ અશ્વ-મેધયજ્ઞ પ્રવૃત્ત થયો છે તે પ્રાક્ષણના દ્રવ્ય વડે કરવો યોગ્ય છે; તે માટે ભગવાને પ્રેરણા કરી છે.

ઉત્તરદિશામાં તે ધન હતું એટલે, મરુત્ત નામના રાજાના યજ્ઞમાં દક્ષિણ તરીકે પ્રાક્ષણેને મળેલું હતું, તે ઘણું જ હોવાથી, ભાર થઈ જતાં લઈ શકાયું નહિ, તેથી તે ધન ઉત્તરદિશામાં મૂકી રાખેલું હતું તે લાવ્યા. (૩૩)

તેન સમ્મૃતસમ્ભારો ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

વાજિમેઘૈસ્ત્રિભિર્ભીતો યજ્ઞૈઃ સમયજદ્વરિમ્ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ધન વડે જેણે દરેક સામગ્રી ભેળી કરેલી છે, એવા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ, ભયયુક્ત રહી ત્રણ અશ્વમેધયજ્ઞો વડે હરિ ભગવાનનું સારી રીતે યજન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—તે ધનથી ઘી, પશુઓ, પુરોડાશ માટેના પદાર્થો વગેરે વસ્તુઓ ભેળવીને યજ્ઞો કર્યા.

પ્રાદ્યલોના ધનથી યજ્ઞ કરવો એ અચુક્ત છે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે ધર્મપુત્ર છે, એટલે કોઈએ છોડી દીધેલું જે ધન પૃથ્વી ઉપર પડેલું હોય છે તે રાજાનુંજ કહેવાય છે. એ ધર્મને તે યુધિષ્ઠિર જાણે છે. દ્વિગ્વિજય કરે ત્યારે અશ્વમેધ થઈ શકે. તે યુદ્ધમાં સ્થિર રહે તેવા હોવાથી અશ્વમેધ સિદ્ધ થશે, એમ બતાવવા માટે રાજાનું નામ યુધિષ્ઠિર આપ્યું છે. ત્રણે અશ્વમેધ યજ્ઞો વડે જ પ્રભુનું યજ્ઞન કર્યું છે. પુરુષસૂક્તમાં કહેલું છે કે “યજ્ઞ વડે યજ્ઞનું યજ્ઞન દેવતાઓએ કર્યું.” તે અર્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે, યજ્ઞો વડે હરિનું યજ્ઞન કર્યાનું લખ્યું છે. ભગવાન હરિ હોવાથી પ્રાદ્યલોનાં હુઃખ પણ દૂર કરનારા છે; માટે પ્રાદ્યલોએ જે ધન પૃથ્વી ઉપર છોડી દીધું હતું, તે લાવવા ભગવાને પ્રેરણા કરી તે વિરુદ્ધ નથી. અહીં આહૂતઃ^૧ ઇત્યાદિ એ શ્લોક પુસ્તકોમાં છે, પણ તે પ્રક્ષિપ્ત છે. (૩૪)

ઇતિશ્રી ભાગવત સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કંધમાં
ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

૧. એ બંને શ્લોક આ છે:

આહૂતો ભગવાન્ રાજાં યાજયિત્વા દ્વિજૈર્નૃપાન્ ।

ઉવાસ કતિચિન્માસાન્ સુદૃદાં પ્રિયકામ્યયા ॥ ૧ ॥

તતો રાજ્ઞાઽભ્યનુજ્ઞાતઃ કૃષ્ણયા સહ બન્ધુભિઃ ।

યયૌ દ્વારવર્તૌ બ્રહ્મન્ સાર્જુનો યદુભિર્ઘૃતઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—રાજા યુધિષ્ઠિરે જેમને તેડાવ્યા છે, તેવા પ્રભુ રાજાઓથી પ્રાદ્યલો દ્વારા યજ્ઞો યજ્ઞવી, મિત્રોને ગમતું કરવાની ઇચ્છાએ ત્યાં કેટલાએક માસ રહ્યા. ત્યાર પછી સત્રાં અને દ્રૌપદી સહિત રાજાએ ભગવાનને જવાની રજા આપતાં હે બ્રહ્મન્, યાદવોથી વીંટાયેલા પ્રભુ દ્વારિકા પધાર્યા. (૧-૨)

અધ્યાય ૧૩ મેા

एवं भागवतश्रोतुर्देहोत्पत्तिर्निरूपिता ।
 पुरुषत्रयमुक्तिर्हि तन्मुक्त्यर्थं निरूप्यते ॥ १ ॥
 पिता पितामहश्चैको धृतराष्ट्रस्ततः परः ।
 प्रपितामहमुक्तिर्हि पूर्वं तत उदीर्यते ॥ २ ॥
 ततोऽध्यायद्वयेनैव द्विरूपत्वात्पितामहे ।
 सनिमित्तां मुक्तिमाह हेतुकार्यविभेदतः ॥ ३ ॥
 अमुक्तपितृका मुक्तिं नाप्नुवन्तीति वार्यते ।
 अतो निश्चिन्ततासिद्धयै चित्तशुद्धिरिहोच्यते ॥ ४ ॥
 ततो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशौर्यादिवर्णनैः ।
 ततो वैराग्यसत्सङ्गावधिकारः फलोन्मुखः ।
 ततो भवति पुष्पेऽपि नान्यथेत्यग्निमा कथा ॥ ५ ॥

એવી રીતે ભગવાનના શ્રોતા પરીક્ષિતના દેહની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કર્યું.
 હવે તેની મુક્તિ માટે ત્રણ પુરુષોની મુક્તિનું નિરૂપણ કરે છે: (૧) પિતા,
 પિતામહ અને પ્રપિતામહ ધૃતરાષ્ટ્ર એમ ત્રણ પુરુષોની મુક્તિનું નિરૂપણ
 થવું જોઈએ; તેમાં પિતા અભિમન્યુ ચંદ્રનો અંશ હતા, અને યુદ્ધમાં સન્મુખ
 તેનું મરણ થયું છે, એટલે તે તો મુક્ત જ થયેલા છે. બાકીના પાંચ પિતામહ
 છે, તેમાં યુધિષ્ઠિર મુખ્ય હોવાથી તે એક, અને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રપિતામહ છે તે,
 એમ બેની મુક્તિનું નિરૂપણ કરવું છે. તેમાં પ્રથમ આ તેરમા અધ્યાયમાં
 ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. (૨) મુક્તિ થવાનું કારણ અને મુક્તિ-
 રૂપ કાર્ય એમ બે ભેદ યુધિષ્ઠિરમાં હોવાથી, ઔદમા અધ્યાયમાં અને પંદરમા
 અધ્યાયમાં, તેમની મુક્તિનું નિરૂપણ છે. તેમાં ભૂતલ ઉપરથી ભગવાન
 પધાર્યા, એ તેને મુક્તિ થવામાં કારણ છે, અને પછી ઇંદ્રિયો વગેરેના લયની
 ભાવના કરી, એ મુક્તિરૂપ કાર્યમાં નિયામક છે. અને ભગવાનના પ્રયાણને
 સૂચવનારા ઉત્પાત યુધિષ્ઠિરે જોયા, તે નિમિત્તની સાથે ઔદમા અને પંદરમા
 અધ્યાયથી યુધિષ્ઠિર વગેરેની મુક્તિનું નિરૂપણ થશે. તેમાં યુધિષ્ઠિરે ઉત્પાત
 જોયા તે એક અધ્યાયમાં છે. અને બીજા અધ્યાયમાં દરેકનો ત્યાગ કરીને
 ચાલી નીકળ્યા અને મુક્ત થયા તેનું નિરૂપણ છે. (૩) જેના પિતા પિતામહ
 વગેરે મુક્ત ન થયા હોય, તે મુક્ત ન થાય; તે માટે પિતા પિતામહ વગેરેની
 અમુક્તિ (મુક્તિ ન થવી તે) નું વારણ કર્યું છે; એટલે તેઓ તો મુક્ત થયા છે
 એમ કહ્યું છે; તેથી રાજા પરીક્ષિતને તે બાબતની નિશ્ચિતતા સિદ્ધ થઈ છે.

ત્યારે ત્રણ અધ્યાયથી તેના ચિત્તનો શુદ્ધિનું નિરૂપણ છે, તે તેની મુક્તિમાં ઉપકાર કરનાર છે, તે માટે તેના કારણપણાથી ત્રણ પુરુષની મુક્તિ પરીક્ષિતની મુક્તિને સિદ્ધ કરનારી છે. (૪) સોળ અને સત્તર એ બે અધ્યાય વડે ઇંદ્રિયોનાં રાજ્ય અને પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે અને અદારમા તથા ઓગણીસમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતને વૈરાગ્ય તથા સત્સંગ થયાનું વર્ણવે છે, તે તેને ક્ષણ થવામાં સન્મુખ અધિકાર કરવા માટે છે. ત્યારે પરીક્ષિત શ્રી ભાગવતની કથાના શ્રોતા હોવાથી પુષ્ટ (અનુગૃહીત) થાય છે. જો શુકદેવજીનો સત્સંગ ન થાય તો પરીક્ષિત તેવા પુષ્ટ થાય નહિ, તે માટે ઓગણીસમા અધ્યાયની કથા કહેલી છે. (૫)

તેમાં ધૃતરાષ્ટ્રને તે જ્ઞાન સિદ્ધ થવા માટે વિદુરજીના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલાં સનતસુભતાદિકે ઉપદેશ કયો હતો; તે વિદુરજીએ પાછો સંભળાવી આપ્યો છે. તેમાં વિદુરજી અવાંતર વ્યાપાર રૂપ છે. અથવા વિદુરજી ધર્મ રાજાનો અવતાર હોવાથી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કયો છે, તેથી તે ગુરુ છે. ઉદ્યોગપર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્રને વિદુરજીએ નીતિ કહેલી છે ત્યાં, જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાનો મારો અધિકાર નથી એમ કહીને સનતસુભતાને બોલાવીને તેની પાસે ધૃતરાષ્ટ્રને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે. અને અહીં પોતે કેમ ઉપદેશ કયો, એવી શંકા થાય, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પ્રભાસલીલાના સમયમાં વિદુરજીને યાદ કરીને મૈત્રેયને આજ્ઞા કરી હતી કે તમે વિદુરજીને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરજો. તે પ્રમાણે ઉપદેશ મળ્યા પછી તે અહીં આવ્યા છે અને વિદુરજીને ચદ્રપણાનો તો શાપ સો વર્ષનો હતો તે વર્ષો પૂર્ણ થઈ ગયાં હતાં તેથી તેનામાં ઉપદેશ ન આપી શકવાનો દોષ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે. તે વિદુર અને મૈત્રેયનો પ્રસંગ શ્રી ભાગવતમાં પુરાણના લક્ષણરૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે, તેમાં દશ લીલામાંની સર્ગલીલા તથા વિસર્ગલીલારૂપ હોવાથી, તૃતીયસ્કંધ અને ચતુર્થ સ્કંધમાં કહેવાશે. તે કથાના પ્રયોજનરૂપ અહીં તેનો પ્રસંગ કહે છે:

વિદુરસ્તીર્થયાત્રાયાં મૈત્રેયાદાત્મનો ગતિમ્ ।

જાત્વાઽગાદ્વાસ્તિનપુરં તયા ચાત્મવિવિત્સિતઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તીર્થયાત્રામાં મૈત્રેયથી આત્માની ગતિ જાણીને તે ગતિ વડે આત્માના સ્વરૂપને જોણે જાણેલ છે એવા વિદુરજી હસ્તિનાપુરમાં ગયા.

ભાવાર્થઃ—વિદુરજીની તીર્થયાત્રા સમાપ્ત થઈ ત્યારે ચિત્તશુદ્ધિ હોવાથી ઉદ્ધવજીના કહેવાથી મૈત્રેયને મળીને તેની પાસેથી ભગવાનની લીલા જાણીને જ્ઞાનસંપન્ન થયા, અને પછી હસ્તિનાપુરમાં ગયા. ભગવાનની ક્રિયા વડે જ તેને ભગવાનનું ચથાર્થ સ્વરૂપ સ્કુર્યું છે. તે કહે છે કે તે ગતિ વડે જ વિદુરજીએ

આત્માનું સ્વરૂપ વિશેષ રીતે જાણ્યું છે. એટલે વિદુરજીએ મૈત્રેય પાસે જઈને પોતાને સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થવા માટે ઘણુંયે પૂછ્યું છે તેમાં “જે જાણવાથી આ બધું જાણાય છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે, તે ન્યાય વડે ભગવાનનું ચરિત્ર જાણે તો સર્વ જાણાય છે, તે માટે તૃતીયસ્કંધ અને ચતુર્થસ્કંધ એમ બે સ્કંધ વડે ભગવાનનું ચરિત્ર વિદુરજીએ જાણ્યું છે. તેમાં એવો અર્થ સિદ્ધ થયો કે બધું ભગવાનને અધીન છે, અને તે ભગવાન જેમ કરશે તેમ જ થશે. માટે કેવળ તેનો આશ્રય રાખીને રહેવું. અને તે જેમ પ્રેરણા કરે છે તેમ કરે છે, એમ સમજીને કરવાનું છે. એમ સમજવાથી વચમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કરવા માટે ભગવદ્વિદુરજીએ વિદુરજીને પ્રેરણા કરી. તેથી ચતુર્થ સ્કંધ પૂર્ણ થયા પછી પંચમ સ્કંધમાં વર્ણવેલાં ચરિત્રો વિદુરજીએ જાણ્યાં નથી, તોપણ અન્યથારૂપ (જિલટા રૂપને) છોડીને પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવું તે મુક્તિનું સ્વરૂપ છે એમ દરેક સ્થળોમાં જાણવામાં આવ્યું છે. તેમ જ ભગવાનનો આશ્રય સિદ્ધ થવા માટે શ્રીભાગવતમાં દશ લીલાનું વર્ણન છે. એમ પણ વિદુરજીના જાણવામાં આવ્યું છે; તેથી પાછા જલદી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા.(૧)

વિદુરજીના જાણવામાં સમગ્ર શ્રીભાગવતનું ફળ આવી ગયું; તેથી તેણે પહેલાં ઘણા પદાર્થો પૂછ્યા છે, તે સાંભળ્યા સિવાય જ વિદુરજી આવ્યા છે:

યાવતઃ કૃતવાન્પ્રશ્નાન્ક્ષત્તા કૌષારવાગ્મતઃ ।

જાતૈકમક્તિર્ગોવિન્દે તેમ્યશ્ચોપરરામ હ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેટલા પ્રશ્નો વિદુરજીએ મૈત્રેયજીની પાસે કહેલા છે, તેમાંથી ગાવિંદ ભગવાનમાં મુખ્ય ભક્તિ થવાથી બાકીના પ્રશ્નોથી વિદુરજી વિરામ પામ્યા.

ભાવાર્થઃ—જનાનાના જે અધ્યક્ષ હોય છે તેને ક્ષત્તા કહે છે. અહીં વિદુરજીનું નામ ક્ષત્તા કહેલ છે; તેથી તે અંતઃપુરના અધ્યક્ષ છે, એમ ખતાવવાથી તે ઘણા જ ચતુર છે એમ સૂચવ્યું છે. તેણે મૈત્રેયજી પાસે પ્રશ્ન કરેલ છે, એમ કહ્યું છે ત્યાં મૈત્રેયજીનું નામ કૌષારવ લખ્યું છે, એટલે મૈત્રેય કુષારના પુત્ર છે એમ ખતાવ્યું છે. વિદુરજી ઉત્તમ અધિકારી હતા, તેથી સર્ગ વિસર્ગોદિક દશ લીલામાંથી સર્ગ અને વિસર્ગ એમ બે લીલા સાંભળવાથી જ તેમને ભક્તિ થઈ. તેથી ફળ સિદ્ધ થવાથી તે બાકીના પ્રશ્નોથી વિરામ પામ્યા, એટલે સાંભળીને વિરત થયા. (૨)

એવી રીતે વિદુરજી જ્ઞાનવાળા છે, એમ ખતાવવા માટે તેની પહેલાંની કથાનો અનુવાદ કરીને વિદુરજી ત્યાં આવેલા છે, તેનું હવે પછીનું કૃત્ય કહે છે. તેમાં હજી તે કામને વખત છે, તે માટે તેની ત્યાં સ્થિતિ સિદ્ધ થવા માટે તેનો સત્કાર કર્યો છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. તે અગિયાર ઇંદ્રિયોની પ્રીતિ માટે અગિયાર શ્લોકોથી નિરૂપણ કરે છે:

તં બન્ધુમાગતં દૃષ્ટ્વા ધર્મપુત્રઃ સહાનુજઃ ।
 ધૃતરાષ્ટ્રો યુયુત્સુઃ સૂતઃ શારદ્યતઃ પૃથા ॥ ૩ ॥
 ગાન્ધારી દ્રૌપદી બ્રહ્મન્ સુભદ્રા ચોત્તરા કૃપી ।
 અન્યાઃ જામયઃ પાન્ડોર્જાતિયઃ સસુતાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૪ ॥
 પ્રત્યુજ્ઞમ્નુઃ પ્રહર્ષેણ પ્રાણં તન્વ દ્વાગતમ્ ।
 અભિસન્ગમ્ય વિધિવત્ પરિવ્વક્ત્રાભિવાદનૈઃ ॥ ૫ ॥
 મુમુચુઃ પ્રેમભાષ્પૌષં વિરહૌત્કળથકાતરાઃ ।
 રાજા તમર્હયાશ્ચક્રે કૃતાસનંપરિગ્રહમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું બ્રાહ્મણ, આવેલા તે બંધુને જોઈને નાનાભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિર, ધૃતરાષ્ટ્ર, યુયુત્સુ, સંજય, કૃપાચાર્ય, કુંતીજી, ગાંધારી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, ઉત્તરા, દ્રૌણાચાર્યની સ્ત્રી કૃપી, અને પાંડુની બીજી કુલસ્ત્રીઓ તથા પુત્રો અને ચોતરફથી સ્ત્રીઓ સહિત તેની જ્ઞાતિઓ, ઘણા જ હર્ષ વડે તેમની સામે ગયાં. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ પ્રાણ આવે ત્યારે હાથ પગ વગેરે સર્વ શરીર જાગત થઈ ચાલવા લાગે છે તેમ સર્વે સામાં જાઠયાં છે. તેમને મળીને આલિંગન તથા અભિવાદન, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે યથાચોગ્ય કરીને, વિરહ વડે પ્રેમ વધવાથી અતિ દીન થયેલાં સર્વે પ્રેમનાં આસુના સમૂહને મૂકવાં લાગ્યાં. તેમને આસન આપ્યું તે બ્રહ્મણે કર્યા પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ વિદુરજીની પૂજા કરી.

ભાવાર્થઃ—દરેક ઇંદ્રિયોની પ્રીતિના કારણને લીધે જે બંધાય છે, તે “બંધુ” કહેવાય છે, અર્થાત્ સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન અને મોક્ષ એમાંથી જેનો જેવો અધિકાર છે, તેની સાથે તેવી રીતે જેનાથી બંધાય છે, તેવી રીતના વિદુરજી ‘બંધુ’ છે. તે ધૃતરાષ્ટ્રની સુખિત માટે આવ્યા છે, કાંઈ પાંડવોના કાર્ય માટે આવ્યા નથી, તેથી દૂરથી ખબર આપી નથી. જો પહેલેથી ખબર આપી હોત તો દરેક તેની સામે તેને લેવા જાત. તેથી પાસે આવ્યા ત્યારે તેને જોઈને દરેક જાણ થાય છે. સંજય, કૃપાચાર્ય (બાણુના ગુચ્છામાંથી થયા છે માટે તેને શારદ્યાન્ કહે છે તે) અને કુંતીજી વગેરે સ્ત્રીઓ સામે જાઠયાં છે. અહીં સ્ત્રીઓની ગણના કરતી વખતે બ્રહ્મણ એવું સંબોધન કર્યું છે, તે તેને વિકાર નથી એમ બતાવવા માટે છે. કૃપી એટલે દ્રોણાચાર્યની સ્ત્રી, અને પાંડુની કુલસ્ત્રીઓ પણ વિદુરજી દીયર હોવાથી તેમની લાજ કરતાં નથી, તેથી તે પણ સામે જાઠયાં છે. પુત્રો અને ચોતરફથી સ્ત્રીઓ સહિત પુરુષો સામે જાઠયા છે. અને કુટુંબોની સાથે પુરુષો છે તે બધા તેમના સન્મુખ જાઠયા છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ પ્રાણ આવે ત્યારે હાથ પગ વગેરે

દરેક અવયવો ઊઠે છે તેમ સર્વે ઊઠ્યાં છે. તેઓ વિદુરજીને મળીને વિધિ પ્રમાણે આલિંગન અને અભિવાદન કરવા લાગ્યા છે, એટલે સમાન વયનાઓએ આલિંગન કર્યું છે અને નાની વયનાઓએ અભિવાદન કર્યું છે. એમ જેને જેમ યોગ્ય હતું તે પ્રમાણે તેને મળ્યા છે. પ્રેમથી નેત્રમાંથી આંસુનો સમૂહ ચાલી નીકળ્યો છે. વિદુરના વિરહમાં જે ઘણો જ પ્રેમ થયો છે, તેથી તેઓ દીન થયા છે. પ્રથમ વિદુરજી ગયા હતા ત્યારે જે પ્રેમ હતો, તે ભગવાનના જેવો આનંદરૂપ નહતો, તેથી તેને ન મળવાથી તે પ્રેમ વડે દીન (ગરીબ) થયેલા છે. આમ દરેકની સ્થિતિ હતી ત્યાં તેની પૂજા કરવામાં, મુખ્યનો અધિકાર હોવાથી યુધિષ્ઠિરે પૂજા કરી છે તેમ કહ્યું છે; તેથી વિદુરજીએ પૂજા કરવામાં મનાઈ પણ કરી નથી; એમ સૂચવ્યું છે. (૩-૪-૫-૬)

વિદેશથી આવેલા માણસનો થાક ઊતરે ત્યારે તેને કુશળ વગેરે સમાચાર પૂછવા બેઠાં, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે; તેથી તેમનો શ્રમ નિવૃત્ત થયો છે, એમ કહે છે:

તં મુક્તવન્તં વિશ્રાન્તમાસીનં સુખમાસને ।

પ્રશ્રયાવનતો રાજા પ્રાહ્ તૈષાશ્ચ શૃણ્વતામ્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જમીને વિશ્રાંતિ કરેલી છે અને આસન ઉપર મુખપૂર્વક વિદુરજી બેઠા છે, ત્યારે તેને બીજાઓ જેમ સાંભળે તેમ વિનયથી નમ્ર થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર પૂછવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—દરેક વિદુરજીને પૂછતા નથી, પણ રાજા યુધિષ્ઠિર જ પૂછે છે, એમ બતાવવા માટે ‘તે સર્વે સાંભળે છે’ એમ કહ્યું છે. યુધિષ્ઠિરે પૂજા કર્યા પછી તેમ જ વચમાં જે આવ્યા છે તે દરેક સાંભળે છે એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ચકાર લખ્યો છે. (૭)

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ-યુધિષ્ઠિર રાજાએ કહ્યું:

અપિ સ્મરથ નો યુષ્મત્પક્ષચ્છાયાસમેધિતાન ।

વિપદ્ગળાઢિવાઢ્યાદેમોંચિતા યત્સમાતૃકાઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—વિપ અને લાક્ષાતૃહના અગ્નિ વગેરે વિપત્તિના સમૂહથી અમે માતા સહિત જે મુક્ત થયા છીએ તેવા, તમારા પક્ષની છાયાથી વૃદ્ધિ પામેલા અમોને શું આપ સંભારે છે ?

ભાવાર્થ:—તમારા પક્ષની છાયામાંથી વધેલા એવા અમોને શું સંભારે છે ? પ્રથમ તો તમે જ અમારી રક્ષા કરી હતી. અમારા તરફ તમારો પક્ષપાત હતો, તેથી તમે અમારું હિત આચરણ કર્યું છે. પક્ષીઓની ઝોબી

વ્યવસ્થા છે કે પોતાની પાંખોની છાયાથી બચ્ચાંઓની વૃદ્ધિ કરે છે. તેથી માતા પિતા અને પુત્રને પણ કાલાંતરમાં ઓળખે છે. તેવી જ રીતે અમને વધારેલા છે, એમ બતાવવા સારુ વક્ષચ્છાયા શબ્દ મૂળમાં મૂકેલો છે. વિદુરજીને સ્મરણ થવા માટે તેણે પાલન કરેલી બાબત કહે છે કે અમે વિપત્તિના સમૂહમાંથી છોડાવેલા છીએ. ઝેરના લાડુ આપ્યા હતા ત્યારે અને લાખના (ભેગણીના) મહેલોનો દાહ કર્યો ત્યારે, એમ બે બાબત યાદ કરાવી છે, તેમાં ઝેરના લાડુ આપવાનો પ્રસંગ કેવળ ભીમસેન માટે થયો છે, અને લાક્ષાગૃહના દાહની હકીકત દરેકને માટે છે, તે અલ્પેક જીવાને અને તમામને પણ સાથે તમે એ જ બચાવેલા છે, એમ બતાવવા માટે છે.

અમે માતાની સાથે બચાવેલા છીએ, એમ કહેવાથી સ્ત્રીઓને મારવામાં પણ શત્રુઓને વિચાર રહેતો નથી એમ બતાવ્યું છે. અથવા અમારી રક્ષા કરનારી માતા સહિત અમારું રક્ષણ કરેલું છે, એમ બતાવ્યું છે. (૮)

એમ વિદુરજીને દયા ઉત્પન્ન કરીને, કલેશથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને કહેવાથી દુઃખ ઓછું થાય છે, તે માટે તેની જીવિકા (આજીવિકા-ધંધા)ની હકીકત પૂછે છે:

કયા વૃત્ત્યા વર્તિતં વચ્ચરાન્નિઃ ક્ષિતિમણ્ડલે ।

તીર્થાનિ ક્ષેત્રમુલ્યાનિ સેવિતાનીહ ભૂતલે ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પૃથ્વીમંડળમાં ફરતાં ફરતાં તમે એ કઈ આજીવિકાથી વર્તન ચલાવ્યું હતું? અને આ ભૂતલમાં ક્ષેત્રો જેમાં મુખ્ય છે એવાં કયાં તીર્થાં તમે એ સેવેલાં છે?

ભાવાર્થ:—વર્ણાશ્રમની આજીવિકા જે શાસ્ત્રમાં લખી છે, તેથી વત્યાં છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથી જે આજીવિકા પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી વત્યાં છે? તમારે તો જીવતરની ખાસ પરવા ન હોવાથી સ્વતંત્રતા નથી; માટે કર્તા-પણાને બતાવનાર ત્રીજી વિભક્તિ આપી નથી. કેવળ જીવનનાં સાધનો આજીવિકા વગેરેની સાથે સંબંધમાત્ર છે, એમ બતાવવા સારુ મૂળમાં છટ્ટી વિભક્તિ લખી છે. અને પૃથ્વી ઉપર ફરવામાં તો પોતાની સ્વતંત્રતા કહેવાની ઇચ્છા રહે છે, તેથી ત્યાં કર્તાના સંબંધમાં ત્રીજી વિભક્તિ આપી છે. પૃથ્વીના મંડળમાં ફરતા હતા એમ કહ્યું છે ત્યાં અત્યંત સંયોગના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ છે; તેથી દરેક સ્થળમાં એક પ્રકારનું અન્ન ન હોવાથી ત્યાગની ભાવના કરીને જીવ્યા છે કે અત્યાગની ભાવના કરીને જીવ્યા છે; એમ પૂછવાનો અર્થ છે. આટલા દિવસ બે પરિત્યાગની ભાવના કરીને રક્ષા હોય તો હવે પછી અહીં જ રહેશે એવો યુધિષ્ઠિરને મનોરથ છે. ક્ષેત્રો

જેમાં મુખ્ય છે એવાં કયાં તીર્થો તમે સેવેલાં છે ? જેમાં જળ મુખ્ય હોય તે ‘તીર્થ’ કહેવાય છે અને સ્થળ જેમાં મુખ્ય હોય તેને ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાય છે. કોઈ સ્થળમાં બન્ને સાથે પણ હોય છે. જેમ પ્રયાગમાં જળની અને સ્થળની એમ બન્નેની મુખ્યતા છે. તેવાં તીર્થો તમારો આ ભૂતલમાં સેવેલાં છે; તેથી હવે તમારે કોઈ સ્થળે જવાનું રહ્યું નથી; માટે અહીં જ હવે રહેવું, એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. (૬)

ફળ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી સારી રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી તીર્થોમાં ફરવું જ જોઈએ, એમ વિદુરજી કહે તો ત્યાં કહે છે:

भवविधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो ।

तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभूता ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—હું સમર્થ, તમારા જેવા ભગવાનના ભક્તો પોતે જ તીર્થરૂપ છે. તેઓ પોતાના હૃદયમાં બિરાજનાર ગદાને ધારણ કરનાર ભગવાન વડે તીર્થોને પણ તીર્થરૂપ કરે છે.

ભાવાર્થ:—તમારે તીર્થોટન કરવાથી કોઈ શુભ નથી. તીર્થોટન કરવાના અધિકારીઓ તો જુદાજ હોય છે. અમારા જેવા પણ તીર્થોમાં તો ફરે છે એમ વિદુરજી કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે વાત ખરી છે, તમારા જેવાઓ જે જે તીર્થમાં ફરે છે તે પોતાના સ્વાર્થ માટે કાંઈ ફરતા નથી, પણ તીર્થો ઉપર કૃપા કરવા માટે ફરે છે. તે નવમસ્કંધમાં, ભગીરથ રાજાએ ગંગાજીને પૃથ્વી ઉપર આવવાની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ગંગાજીએ કહ્યું કે “હું પૃથ્વી ઉપર આવું ત્યારે લોકો મારામાં પાપ ધુએ, તે હું કયાં ધોઈ ?” ત્યારે ભગીરથે કહ્યું છે કે “ભગવાનના ભક્તો તમારામાં સ્નાન કરશે. તે પોતાના અંગના સંગથી તમારાં પાપને દૂર કરશે, કારણ કે તે ભક્તોમાં પાપનું હરણ કરનાર હરિ ભગવાન રહેલા છે,” એવું વાક્ય છે.

તેથી તમારા જેવા ભક્તો તો પોતે જ તીર્થરૂપ છે. તીર્થોને પાપી પુરુષોનો સ્પર્શ થવાથી, તે પાપીઓના દોષો તીર્થમાં આવે છે અને તીર્થો દોષવાળાં થાય છે. તે તીર્થોનો દોષ ભગવાનના ભક્તો ગ્રહણ કરીને, પોતે દોષ લીધો હોય તે પહેલાં જેઓ અતીર્થરૂપ થયાં છે તેઓને તીર્થરૂપ કરે છે.

ત્યારે, તીર્થોમાંનો દોષ જ્યારે ભક્તોમાં આવે છે ત્યારે તે ભક્તોની શી દશા થાય, એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ભક્તોના હૃદયમાં ભગવાન ગદા લઇને પ્રકટ વિરાજે છે. તે માટે ગદા તો આસન્ય પ્રાણરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં

કે પાપરહિત શુદ્ધ સાધનમાં હોષો રહેતા નથી. વેદમાં આસન્ય પ્રાણને કહ્યાની હકીકત લખી છે. ત્યાં જેમ આસન્ય પ્રાણથી દરેક પાપનો નાશ થવાનું લખ્યું છે તેમ અહીં પણ, આસન્ય પ્રાણરૂપ ગદા લઈને ભગવાન ભક્તોના હૃદયમાં વિરાજે છે, તેથી તેવા ભક્તોનો સ્પર્શ તીર્થોને થતાં તે તીર્થોનાં પાપ ભગવાનની સમીપમાં જ આવીને જતાં રહે છે. આ પ્રલોકમાં એવો અભિપ્રાય છે કે ભગવાનની આજ્ઞા હોય તો જ ભક્તે તીર્થોટન કરવું. જો કે ભગવાનની આજ્ઞા ન હોય તો તીર્થોટન ન કરવું, કેમકે ભગવાનનો ભક્ત તીર્થોમાં ફરવા જાય, ત્યાં તીર્થોમાં પાપી પુરુષોના સ્નાનથી જે પાપ લાગેલું હોય, તે ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન વિરાજતા હોય, તેને તે પાપ નિવૃત્ત કરવું પડે છે; તેમાં ભગવાનને શ્રમ થાય; માટે બરાબર જાણવામાં આવે એવી ભગવાનની આજ્ઞા થઈ હોય તો જ ભગવદ્ભક્તે તીર્થમાં જવું; તે સિવાય જવું નહિ. માટે હવે તમારે અહીં જ રહેવું, એમ યુધિષ્ઠિર પોતાનો અભિપ્રાય વિદુરજીને બતાવે છે. (૧૦)

સામા આવેલા વિદુરજીને કુશળપ્રશ્ન પૂછીને, વિદુરજી ભગવાનના ભક્ત હોવાથી ભગવાનનું વૃત્તાંત જાણતા હશે એવી સંભાવના કરીને પૂછે છે:

અપિ નઃ સુહૃદસ્તાત્ શાન્ધવાઃ કૃષ્ણદેવતાઃ ।

દૃષ્ટાઃ શ્રુતા વા યદવઃ સ્વપુર્યો સુખમાસતે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે તાત, શ્રીકૃષ્ણ જેના દેવતા છે એવા અમારા સ્નેહી બાંધવો યાદવો પોતાની પુરી દ્વારકામાં સુખે રહેલા છે, તે જોયેલા છે અથવા તે તમે સાંભળેલા છે ?

ભાવાર્થઃ—વિદુરજીની સાથે યાદવોને તેવો સંબંધ નથી, પણ યુધિષ્ઠિરને પોતાને યાદવો સાથે તેવો સંબંધ છે; તેથી ‘અમારા બાંધવો’ એમ કહ્યું છે. અથવા વિદુરજીને પણ પોતાના આત્મા તરીકે માનીને ‘આપણા બાંધવો’ એમ કહ્યું છે. ‘સુહૃદ્’ એટલે મિત્રો છે એમ બતાવે છે. હે તાત એવું સ્નેહથી સંબોધન આપ્યું છે, તે વિદુરજીને પણ યાદવમાં સ્નેહ છે એમ બતાવવા માટે છે.

યાદવો સુખથી વસે છે, કારણ કે તેઓના શ્રીકૃષ્ણ જ દેવતા છે. તેથી જ તમે જોયેલા હશે. અથવા તમે તીર્થ કરવા ગયા હતા, તેથી અવધૂતવેષ હોવાને લીધે તેની પાસે જવામાં લાજ થઈ હોય, તેથી કદાચ ન જોયા હોય તોપણ તમે તો ભગવદ્દીય હોવાથી સાંભળેલા તો હશે જ. તેમ તે યાદવો પોતાની પુરી દ્વારકામાં રહે છે, એમ પૂછવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે પોતાના ઠેકાણામાં થોડી બાબતથી પણ સુખ થાય છે. યદુ રાજા ભક્ત હતા. તેના

વંશના હોવાથી, યાદવોને પણ સુખ હોવાની સંભાવના છે. આથી ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ તેઓને હોવાનું નથી એમ નિવારણ કર્યું છે. તેમાં તેઓના દેવતા શ્રી કૃષ્ણજ હોવાથી, આધિદૈવિક દુઃખ નથી. યદુના વંશના હોવાથી, આધ્યાત્મિક દુઃખ પણ નથી. અને પોતાની પુરીમાં રહેવાથી, આધિભૌતિક દુઃખ પણ નથી. એવી રીતે યાદવોના કુળની સંભાવના છે, તોપણ તમારા સુખથી નિશ્ચય થાય ત્યારે અમને સુખ થાય, એવો યુધિષ્ઠિરના પૂછવાનો અભિપ્રાય છે. (૧૧)

इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् ।

यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, ત્યારે વિદુરજીએ જે અનુભવ જેવી રીતે કર્યો હતો તે કંમથી, એક યદુકુલના ક્ષત્રી હકીકત સિવાય બીજું તમામ વર્ણવી બતાવ્યું.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે પોતાને સંભારવાની હકીકત પૂછી ત્યાંથી આરંભીને કુશળપર્યંત યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, ત્યારે વિદુરજીએ જેવા પ્રકારનો અનુભવ થયો હતો તેવી રીતે કુલથી તમામ વર્ણવી બતાવ્યું. પણ મૌશલ-લીલા (યાદવાસ્થળી) સિવાય બીજી હકીકત કહી છે. પ્રભાસલીલાની હકીકત ઉદ્ધવજી પાસેથી વિદુરજીએ સાંભળી હતી તે કહી નથી. (૧૨)

“ રાજાની સભામાં બોલે નહિ અથવા વિપરીત બોલે તોપણ તે માણસ પાતકી થાય છે ” એવું વાક્ય છે; તેથી સભારૂપ સમાજમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું તોપણ વિદુરજીએ, પ્રભાસલીલાની હકીકત કેમ ન કહી, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ।

नाऽऽवेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—અરે, બહુ જ મુશ્કેલીથી સહન કરી શકાય તેવું અપ્રિય મનુષ્યોને સ્વતઃ આવી પડ્યું, તે, દુઃખિતોને જોઇ શકવાને સમર્થ નહિ તેવા કરુણાશાળી વિદુરજીએ જણાવ્યું નહિ.

ભાવાર્થ:—પૂછ્યું હોય તો તે સર્વ કહેવું, પણ અપ્રિય કહેવું નહિ. કહ્યું છે કે “ સત્ય બોલે, પ્રિય બોલે. જે સત્ય હોય અને અપ્રિય હોય તો તે ન બોલે. તેમ પ્રિય લાગે તેવું બોલું પણ ન બોલે. એ સનાતન ધર્મ છે ” એવું વાક્ય હોવાથી, પૂછેવું હોય અને સત્ય હોય તોપણ અપ્રિય હોય તેવું ન કહેવું. તેમાં પણ જે સહન થઇ શકે નહિ તેવું તો ન જ કહેવું કે જે

સાંભળવાથી શ્રોતા (સાંભળનાર, તરત જ મરી જાય. અર્થાત્ જેને વાત સાંભળાવવી હોય, તે સાંભળનારનો નાશ થાય તેવી વાત હોય તો વાત સાંભળાવવી નહિ.

જ્યારે તેવી વાત ન કહે, તો તે વાત સાંભળ્યા પછી તેને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કેમ સિદ્ધ થાય, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે: તે તો પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થયું છે; એટલે પોતાની મેળે જ કોઈ માણસોના કહેવાથી જાણી લેશે. આપણે વચન કહેવાથી શું છે? એમ વિચારીને વિદુરજીએ પ્રભાસ લોકીની હકીકત કહી નથી.

તેમ જ દયાવાળો હોય તે તો તેવી વાત સર્વથા ન કહે, કારણ કે તેવી વાત કહેવાથી સાંભળનાર દુઃખી થાય. તેને જોઈને પોતાને પણ દુઃખ થવાનો સંભવ છે; માટે ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર, અને યુક્તિથી બીજાને દુઃખ થાય તેવું ન કહેવું, કારણ કે દુઃખીઓને જોવામાં તે અસમર્થ છે. (૧૩)

એટલે વિદુરજીના અભિપ્રાયમાં જે કાર્ય છે તે કોઈ પણ ન જાણે, એ તેનો ગુપ્ત અભિપ્રાય છે; એટલે પોતાના વખતની રાહ જોઈને વિદુરજી ત્યાં જ રહ્યા છે તે કહે છે:

કચ્છિકાલમથાસ્સવાત્સીત્સત્કૃતો દેવવત્સુલ્લમ્ ।

બ્રાતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય શ્રેયસ્કૃત્સર્વેષાં પ્રીતિમાવહન્ ॥ ૧૪ ॥

રાજદાર્થ:—મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રનું કદ્યાણ કરનાર અને દરેકની પ્રીતિ કરનાર, દેવતાની પેઠે સુખ થાય તેમ સત્કાર પામેલા વિદુરજી થોડો વખત ત્યાં વસ્યા છે.

ભાવાર્થ:—યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યા પછી, જેનો સત્કાર દેવતાની માફક થયો છે એવા વિદુરજી જેમ સર્વે કહે છે અને કરે છે, તેમ પોતે માને છે, કારણ કે દરેકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે પોતાને ત્યાં સુખ થાય છે. જેમ બીજાઓ વિદુરજીનો સત્કાર કરે છે તેમ તે ત્યાં રહેલા છે. ત્યાં રહેવાનું કારણ એ જ છે કે પોતાના મોટા ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રને વૈરાગ્યાદિક સંપાદન કરાવીને મોક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે વિદુરજી રહ્યા છે. અને દરેકને પ્રીતિ કરે છે, એટલે વિશ્વાસ માટે અથવા જે દુઃખનો સંભવ છે તે દુઃખ દૂર કરવારૂપ ધર્મ માટે વિદુરજી રહ્યા છે. (૧૪)

ત્યાં શંકા થાય છે કે વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્રથી નાના છે, વળી દાસીના પુત્ર છે, તેમને ઉપદેશ દેવાનો અધિકાર નથી, તેથી તેમનો આપેલો ઉપદેશ શી રીતે મોક્ષને સિદ્ધ કરશે? એવી શંકાનું નિવારણ કહે છે:

અભિન્નદર્યમા દણ્ડં યથાવદ્ધકારિણુ ।

યાવદ્ધાર શૂદ્રત્વં શાપાઞ્ચર્ષશતં વિનુઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાંસુધી શાપને લીધે સો વર્ષ સુધી યમદેવે શૂદ્રપણું ધારણ કર્યું, ત્યાંસુધી પાપકરનાર જીવો ઉપર યથાચોગ્ય દંડ દેવાનું કામ અર્થમાએ કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્મા, તેઓમાંથી ઉત્તરોત્તરનું જ્ઞાન ન હોવાથી પૂર્વપૂર્વને બલવાન ગણ્યાં છે. જેમકે આત્માનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી અંતઃકરણને બલિષ્ઠ માનેલું છે. અંતઃકરણનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી પ્રાણની બલિષ્ઠતા છે. પ્રાણનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિયની બલિષ્ઠતા (જોરાવરપણું) અને ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી દેહની બલિષ્ઠતા છે. તેમાં ‘અમુક આ હું હું’ એમ આત્મા જણાય ત્યારે બીજા ધર્મો દુર્બલ છે. એટલા માટે કાકભુષંડી પણ ઉપદેશક તરીકે થયા છે. કાકભુષંડી પૂર્ણજ્ઞાનવાળા હતા, તોપણ સર્વસ્થળે વગર વિચાર્યે અજ્ઞાત ખાવાથી અગર કાગડાની ચર્ચા વડે કાકપણુને પ્રાપ્ત થયા હતા, પણ ઉપદેશ દેવાપણું તેનામાં હતું. તેવી રીતે આ વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્રના નાના ભાઈ કે શૂદ્ર ન હતા, પણ યમ હતા. તે “તે પ્રજાને નિયમમાં રાખનાર યમને માંડવ્ય ઋષિનો શાપ થવાથી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીથી પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રરૂપ દાસીમાં થયા છે” એમ તૃતીય સ્કંધમાં કહેવાશે. યમને શાપ થવાથી શૂદ્ર થયા, ત્યારે હમણાં યમલોકમાં અધિકારી કોણ છે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે: વિવસ્વાન, અર્યમા, પૂષા ઇત્યાદિક બાર સૂર્યો છે, તેમાંના બીજા અર્યમા છે, તે જ્યારે માંડવ્ય ઋષિના શાપથી યમદેવ શૂદ્ર થયા છે ત્યાંસુધી યમપુરીના અધિકારી તરીકે રહેત્રા છે, એટલે યમનો અધિકાર અર્યમાએ કરેલો છે. તે જેવાં તેણે પાપ કર્યા હોય તેને તે પ્રમાણે દંડ આપવામાં અધિકાર ભોગવ્યો છે. અને યમરાજા શૂદ્ર થયા, તે વિદુરજીએ થયા છે. તેમને સો વર્ષનો શાપ પૂરો થયા પછી શૂદ્રપણું નથી, એટલા માટે ઉપદેશ આપવા માટે વિદુરજીને દોષ નથી. (૧૫)

યુધિષ્ઠિરને વિદુરજીનું વિસ્મરણ થવા માટે તે કાંઈક રાજ્યના ભોગમાં લાગી ગયા છે એમ કહે છે:

યુધિષ્ઠિરો લઘ્વરાજ્યો દૃષ્ટ્વા પૌત્રં કુલન્ધરમ્ ।

આત્મિર્લોકપાલમૈર્મુમુદે પરયા શ્રિયા ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેણે રાજ્ય મેળવેલું છે, એવા યુધિષ્ઠિર કુલને ધારણ કરનાર પૌત્ર પરીક્ષિતને જોઈને, ઇદ્રાદિક લોકપાલના જેવી જેની કાંતિ છે એવા ભાઈઓ વડે અને ઉત્તમ લક્ષ્મી વડે ખુશ થયા.

ભાવાર્થ:—રાજ્યને મેળવીને, અને રાજ્યને યોગ્ય પૌત્ર (દીકરાનો દીકરો) તેને જોઈને ઇંદ્ર વગેરેના જેવા પોતાના ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા, ઇંદ્ર વગેરેને પણ ન મળી શકે તેવી લક્ષ્મી વડે, અથવા બ્રહ્માજીની બરોબર લક્ષ્મી વડે હર્ષવાળા થયા છે. “રાજ્યવંશ ભાઈઓ અને ધન એ અજ્ઞાનના કારણરૂપ છે” તે સુખમાં તેને બીજું કોઈ જ્ઞાન રહ્યું નથી. (૧૬)

તેમ થવાથી શું થયું? ત્યાં કહે છે:

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ।

अत्यकामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે ઘરમાં આસક્ત થયેલા, અને તેની જ ચેષ્ટા વડે ગાફલ રહેલા પાંડવોને, નહિ જાણેલો એવો ઘણો જ દુઃખેથી તરી શકાય તેવો સમય પ્રાપ્ત થયો.

ભાવાર્થ:—ભગવાન ભૂતળ ઉપર બિરાજતા હતા ત્યારે જ પૌત્ર પરીક્ષિત જીવાન થયા હતા. ત્યારે પાંડવોએ દ્વારકામાં જઈ ભગવાનને પૂછ્યું હતું અને પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે પૌત્ર એવા પરીક્ષિતને રાજ્યમાં સ્થાપ્યા હતા અને હમેશાં ભગવાનનું ચિંતન કરતા હતા. ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં જ દીક્ષિત થવા માટે યોગ્ય હતા. ભગવાનની ભક્તિમાં જોડાઈ જવું તે ભગવત્સત્રમાં દીક્ષિત થયા તેમ કહેવાય છે. તેથી પાંડવોનું રાજ્ય દોષથી થયું નથી તે કહે છે કે પાંડવોએ છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. સોળ વર્ષ પછીજ પરીક્ષિત રાજ્ય કરવાને યોગ્ય થયા હતા, તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ ઘરના કામમાં આસક્ત થયા હતા; એટલે ઘરસંબંધી કાર્યોમાં જ વ્યગ્ર રહેલા હતા; તેથી પોતાના કામમાં સાવધાન ન હતા. તે પાંડવોને ખબર વગર જ કાલ ગયેલો છે, એટલે તેઓએ જાણ્યું કે હમણાં જ ગાદી ઉપર બેઠા છીએ. (૧૭)

એ કાલનું સ્વરૂપ કેટલોક વખત રહેવાથી વિદુરજીએ જાણ્યું ત્યારે વિચાર્યું કે આ પાંડવો પોતાના કામમાં ગાફલ થયા છે; તેથી તેઓ કાલથી ગળી જવાશે. તેઓ જે સ્વાર્થમાં ગાફલ ન રહે અને ભક્ત થાય તો અર્થોધ્યાની માફક આખું શહેર વૈકુંઠમાં જાય તો ધૃતરાષ્ટ્રને કાંઈ કર્તવ્ય ન રહે, કારણ કે પાંડવો સાથે આખું નગર વૈકુંઠમાં જાય તે સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર પણ જાય. તેમ તો થયું નહિ, એમ નિશ્ચય કરીને કલિયુગનો પ્રવેશ થશે ત્યારે દરેકની બુદ્ધિનો નાશ થવાથી એક બીજાને મારશે ત્યારે બીમથી ધૃતરાષ્ટ્રને મોટો ભય થશે ! એવી શંકા કરીને ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ આપવા માટે વિદુરજી પ્રસન્ન થયા છે, તે કહે છે:

વિદુરસ્તદભિપ્રેત્ય ધૃતરાષ્ટ્રમભાષત ।

રાજક્ષિર્ગમ્યતાં શીઘ્રં પદ્યેદં ભયમાગતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે હકીકત જાણીને વિદુરજી ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યા કે હે રાજન, તમે જલદી નીકળી જાઓ. આ આવેલા ભયને જુઓ.

ભાવાર્થ:—કલિયુગરૂપ કાલ ઘણો જ દુસ્તર છે એમ કહેલું છે; તેથી કાલના તેવા અંશ ઘણા ગયા છે; માટે સર્વનો નાશ કરનારા કાલના મધ્યમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પડેલા છે, એમ જાણીને તે પ્રત્યે વિદુરજી બોલ્યા કે હે રાજન, જલદી તમે ઘરમાંથી નીકળો, કારણ કે રાજ્યને લીધે હમેશાં ઘણો અધર્મ થાય છે; તેથી કાલના ભક્ષણમાં રાજાઓ જલદી આવી જાય છે. તેમાં વળી જલદી નીકળવામાં કારણ કહે છે કે આ આવેલા ભયને તમે જુઓ; એટલે કાલ જેમ ભગવાનનો અધિકારી છે, તેમ કાલની પુત્રી જરા તેને વરવા ગઈ હતી, અને કાલનો ભય નામનો કોઈ અનુચર પણ છે તે અતુર્ય સ્કન્ધમાં કહેવાનું છે—તે હમણાં ભગવાન જૂતલ ઉપરથી પધાર્યા ત્યારે જે ભગવાનના ભક્તો છે તેઓએ પોતાની મેળે જ ઘરમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. જે પોતાની મેળે ન નીકળે તો અષ્ટાવક્ર મુનિએ જેઓને શાપ આપ્યો હતો અને ભોમાસુર જેઓને લાવ્યો હતો તે કુશની સ્ત્રીઓની માફક આ ભયરૂપ અધિકારી દરેકનું ભક્ષણ કરે છે. અથવા ગીતાજીમાં વિશ્વરૂપદર્શન વખતે અર્જુને કહ્યું છે કે “આ સર્વ આપના મુખમાં પેસે છે અને ભય પામેલા કેટલાક હાથ જોડીને આપની સ્તુતિ કરે છે.” ત્યાં ભક્ષ્યપણાથી પહેલાં જ નિરૂપણ કરેલું છે, તે પ્રમાણે જેઓ પહેલાં જ ભક્ષ્યપણાથી રહેલા હતા, પણ તેના પર ભગવાનની દૃષ્ટિ હતી, તેથી ભયે તેનું ભક્ષણ કર્યું નહતું; હમણાં તેઓનું ભક્ષણ કરવા માટે ભય આવેલ છે.

વિધિપૂર્વક દીક્ષામાં જેમ ગુરુમાં રહેલું જ્ઞાન ગુરુજી શિષ્યમાં લાવે છે, તાંત્રિક દીક્ષામાં પણ જેમ પોતામાં રહેલો દેવતાનો સંચાર, ગુરુજી શિષ્યમાં કરે છે, તેમ પોતામાં રહેલા જ્ઞાનનો સંચાર ધૃતરાષ્ટ્રમાં કરવાનું સામર્થ્ય વિદુરજીમાં છે, એમ બતાવવા માટે પોતાના સામર્થ્યના બળથી તેને દેખાડીને કહે છે કે આ આવેલા ભયને તમે જુઓ. (૧૮)

ત્યારે પહેલાંની માફક પણ તેના ઉપાય કરવો, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી શંકા થાય, ત્યાં કહે છે:

પ્રતિક્રિયા ન યસ્યેહ કુતશ્ચિત્કર્હિંચિત્પ્રભો ।

સ એવ ભગવાન્કાલઃ સર્વેષાં નઃ સમાગતઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રભો, જેનો ઉપાય અહીં કાઢથી ક્યારે પણ ન થઈ શકે તે જ ભગવાન આપણા સર્વેના કાલરૂપે આવેલા છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન જૂતલ ઉપરથી પધાર્યા એટલે ખીજા કાઢથી તે કાલનો ઉપાય નથી. પહેલાં પણ એવી જ વ્યવસ્થા હતી, તે કહે છે. હે પ્રભો એવું જે સંબોધન આપ્યું છે, તેનાથી પાંડવોને છેતરવા વગેરે કામમાં તમારું પ્રભુપણ ચાલે, અહીં તે ચાલે તેમ નથી, એમ મસ્કરી કરી છે.

ત્યારે આપણું જ ભક્ષણ કરવા માટે કાલ આવેલ છે કે સર્વનું ભક્ષણ કરવા માટે આવેલો છે? જે સર્વનું ભક્ષણ કરવા કાલ આવ્યો હોય તો દરેક જેમ ઉપાય કરતા નથી તેમ આપણે પણ ઉપાય કરવો ન જોઈએ. અને જે આપણું જ ભક્ષણ કરવા કાળ આવ્યો હોય તો આપણે પાંડવોનો આશ્રય છોડી ખીજાનો આશ્રય કરવો જોઈએ.

શા માટે ઉપાય નથી? એમ શંકા કરીને કહે છે કે જે પહેલાં ‘કૃષ્ણ’ નામવાળા કાલ ભગવાને તમારા પુત્રોને માર્યા તે જ હમણાં તમોને મારવા માટે આવેલ છે. કૃષ્ણ ભગવાન જૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા છે એમ ન માનવું, કારણ કે ભગવાન છે તેથી પહેલાં તો ખીજા રૂપે રહેલા હતા અને હાલમાં ખીજા રૂપે રહેલ છે; તેથી તેનું સ્વરૂપ માત્ર જુદું થયું છે, પણ નામ તથા રૂપ તો તે જ છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે ‘કાલ’ છે; એટલે સર્વની ગણના કરે છે. પ્રથમ જેમ પાંડવો બચી ગયા હતા તેમ હાલ પણ બચી જશે, તેથી તેઓનો આશ્રય કરવાથી આપણે પણ જીવીશું! એવી આશંકા કરીને કહે છે કે આપણા સર્વેનો કાલ આવેલો છે, એ પહેલાં કરતાં વિલક્ષણતા છે. આ વખતે તો મને પણ લઈ જશે, એમ બતાવવા માટે ‘આપણા દરેકનો કાલ આવ્યો છે’ એમ કહ્યું છે. (૧૯)

ત્યારે હવે આપણે શું કરવું? એવી શંકા કરીને જે દોષ વડે કાલ ગળી જાય છે તે દોષ છોડવા જોઈએ એમ કહેવા માટે, અહંતા અને મમતાને છોડવી, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ।

जनः सद्यो वियुज्येत किमुनान्यैर्घनादिभिः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જે કાલ વડે પરાભવ પામેલો આ માણસ ઘણા જ પ્રિય એવા પોતાના પ્રાણથી પણ જુદો પડે છે, ત્યારે ખીજા ધનાદિકથી જુદો પડે તેમાં તો શું જ કહેવું?

ભાવાર્થ:—કાળ તો ખરી રીતે આત્માનો ગ્રાસ કરતો નથી, કારણ કે આત્મા દરેક સ્થળે વ્યાપ્ત છે, પણ પોતે ઉત્પન્ન કરેલ દેહ વગેરેમાં જ્યારે

પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પેશીમાં રહેલા કીડાની માફક તેનું પણ ભક્ષણ કરે છે; તેથી દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાંથી અહંતા મમતા વગેરે છોડી દેવાં જોઈએ.

દેહાદિક તે રક્ષા કરવાવાળા છે તે કેમ છોડી શકાય? એવી શંકા કરીને કહે છે કે જ્યાંસુધી કાળ આવ્યો નથી ત્યાંસુધી એવી વ્યવસ્થા છે, પણ કાલ આવે છે ત્યારે તે હમેશાં રક્ષા કરનારા પ્રાણ છે, તેઓને પણ છોડવા પડે છે. જ અને એવું એવા બે અવ્યયો મૂકેલા છે, તે રોગાદિક સામગ્રીને સૂચવે છે અને અવશ્ય જવા માટે સૂચના કરે છે. જે પ્રાણના મૂળથી ધન વગેરે છે તે ઘણા જ પ્રિય પ્રાણ પણ છોડાય છે, ત્યાં ધન વગેરે છોડવા માટે તો વિચાર જ શો હોય? કારણ કે કાલ આવે છે ત્યારે પહેલાં મોટી મહેનતે જે દેહાદિકનું પોષણ કરેલું હોય છે, તે પણ છોડી દે છે; દેહ પ્રાણાદિકને છોડીને જાય છે. (૨૦)

જે આપણને છોડતા હોય તેઓમાંની મમતા છોડી દેવી એવો ન્યાય છે; તેથી જ્યારે કાલ આવે ત્યારે જ સર્વને છોડવાં જોઈએ, હમણાં વચમાં છોડવાથી શું ફલ છે, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી જો શંકા થાય તો કહે છે:

પિતૃભ્રાતૃસુહૃત્પુત્રા હતાસ્તે વિગતં વયઃ ।

આત્મા ચ જરયા ગ્રસ્તઃ પરગેહમુપાસતે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પિતા ભાઈ સ્નેહીઓ સંબંધીઓ અને તમારા પુત્રો હણાયેલા છે; તમારી અવસ્થા ગઈ છે અને વૃદ્ધાવસ્થાથી દેહ ગળી ગયેલો છે, તોપણ પારકા ઘરની તમે શામાટે ઉપાસના કરો છો?

ભાવાર્થઃ—જેને ભોગવવાના વિષયો સારા હોય તે આવી રીતે બોલે કે કાલ આવશે ત્યારે જઇશું. તમારે તો જીવવા કરતાં મરવું સારું છે; કારણ કે “હમેશાં પ્રવાસ કરનારો એટલે બહાર જ ફરનારો, રોગી, પારકું અન્ન ખાનારો, અને પારકાના સ્થાનમાં શયન કરનાર, જે જીવે છે તે મરવા બરોબર છે, અને જે તેનું મરણ થાય છે તે તેનો એક વિસામો છે,” એમ કહેલું છે; તેથી તમારે તો હમણાં જ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

તે સિદ્ધ કરે છે કે ભીષ્મ પિતામહ પિતા હતા. ભૂરિશ્રવા વગેરે ભાઈઓ હતા. શલ્ય વગેરે તમારે મિત્રો હતા. દુર્યોધન ધગેરે તમારા પુત્રો હતા. તે તમામ નાશ પામ્યા છે. તેટલામાંથી એક પણ જો નાશ પામે તો લાજ-વાળો તો રહી ન શકે, ત્યારે દરેક હણ્યા તો પછી શી રીતે રહી શકાય? તમારું આયુષ્ય પણ ગયું છે. કાલની કન્યા જરાએ દેહને ગળી લીધો છે. એટલું થયા છતાં પણ ઘરની ચોકી કરનારો કૂતરો જેમ પડયો રહે તેમ તમે શત્રુઓને ઘેર પડ્યા છો. એમ સાધારણ બાબત કહીને વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને ગ્વાનિ બતાવી છે. (૨૧)

એમ સાધારણ બાબતથી ગ્લાનિ બતાવીને હવે વિશેષ બાબત કહે છે:

અહો મહીયસી જન્તોર્જીવિતાશા યયા ભવાન ।

મીમેનાડ્ડવર્જિતં પિણ્ડમાદત્તે ગૃહપાલવત્ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—અહો પ્રાણીને જીવવાની આશા મોટી હોય છે, જે આશા વડે ભીમે છાડેલા અન્નપિંડને ઘરના ચોકીદાર કૂતરાની માફક તમે ખાઓ છો.

ભાવાર્થ:—જે ભીમસેને તમારા પુત્ર દુઃશાસનનું લોહી પીધું અર્થાત તમારું જ લોહી પીધું છે, તેણે તિરસ્કારપૂર્વક આપેલા અન્નને, બહારના બલિદાનના પિંડની માફક, તમે ખાઓ છો. તેમાં પણ જેમ ઘરના આંગણુમાં પડેલા કૂતરાને અન્ન નાખે ત્યારે તે કૂતરો, બીજે કેઈ આવશે તો ખાઈ જશે એવા ભયથી જલદી ખાય છે, તેમ તમે ખાઓ છો. (૨૨)

જેને અભિમાન નથી તેને તો જેમ આવે તેમ ખાવું યોગ્ય છે, એમ જે ધૃતરાષ્ટ્ર કહે તો ત્યાં કહે છે:

અગ્નિર્નિસૃષ્ટો દત્તશ્ચ ગરો દારાશ્ચ દૂષિતા: ।

હતં ક્ષેત્રં ધનં યેષાં તદ્દત્તૈરસુભિઃ કિયત્ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જેઓના ઉપર અગ્નિ નાખ્યો, જેઓને ઝેર આપ્યું, જેઓની સ્ત્રીઓ દૂષિત કરી, અને જેઓનું ઘર તથા ધન લઈ લીધું, તેઓએ આપેલા પ્રાણુથી શું પ્રયોજન છે ?

ભાવાર્થ:—જે તમે તેમનો અપકાર કર્યો ન હોય તો એવી રીતે અભિમાન રહિત થઈને ખાવું ઠીક છે, પણ તમે તો પાંડવોના ઉપર શત્રુવટ કરેલી છે; તેથી ભીમસેને દુઃશાસનનું લોહી પીધું તે યોગ્ય જ કર્યું છે; પણ તમારે તેને ત્યાં ખાવું તે તો યોગ્ય નથી જ; કારણ કે “શત્રુનું અન્ન ખાવું નહિ અને શત્રુને જ માડવો નહિ. શત્રુએ આપેલું અન્ન, આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં ફેલકારક થતું નથી” એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. લાક્ષાગૃહમાં તેઓના ઉપર તમે અગ્નિ મૂક્યો. ભીમસેનને ઝેરના લાડું ખવરાવ્યા. અને લાક્ષાગૃહમાં તમે પાંચે પાંડવોનો અપરાધ કર્યો હતો, તેમાં સાધારણ રીતે ભીમસેન પણ જો કે આવી ગયો હતો, તોપણ તેનો અપરાધ વિશેષ કર્યો છે, એમ બતાવવા માટે, ઝેરના લાડુની હકીકત કહી છે. દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો અને કેશ ખેંચ્યાં છે, તે તેને દૂષિત કરેલી છે. પાંડવોને પણ વૃક્ષોની છાલનાં વસ્ત્રો પહેરાવેલાં છે, તે તેઓને દૂષિત કર્યા છે. તેઓનું રહેવાનું સ્થાનક પણ તમે લઈ લીધું હતું. એમ તમે તો તેના ઘણા અપકાર કરેલા છે; તેથીજ તેઓનાથી તમારા જીવની રક્ષા કરવી, તે લોક અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તે ખાવાનું આપે અને તેનાથી તમારે પ્રાણુ રાખવા, તેવા

પ્રાણથી તમારે શું પ્રયોજન છે? એવી રીતે જીવવાથી કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું નથી, એવો અભિપ્રાય છે. (૨૩)

એવી રીતે પણ ફરેકના વિરોધ વડે જેનું પોષણ કરેલું છે, તે દેહ પોતે જ રહેતો નથી એમ કહે છે:

तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ।

परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતના પણ દીન, અને જીવવાની ઇચ્છા રાખનારા તેમ દેહ જવાની ઇચ્છા ન રાખનારા એવા જે તમે, તેનો દેહ જૂના વસ્ત્રની માફક જરા (ઘડપણ) વડે નષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ:—એવી રીતની ગ્લાનિનો તમે અનુભવ કરો છો, તોપણ તમે કૃપણ (દીન) થયા છો. માગવાનો પદાર્થ, માગવાની યોગ્યતા, પોતાનું સ્વરૂપ, અને આપનાર, એ ચારમાંથી એકનું કે તમામનું સ્વરૂપ વગેરે વિચારી વગર જે માગે તે ‘કૃપણ’ કહેવાય છે. અથવા ભીમસેનની પાસે તમારે માગવું ન જોઈએ. તેની પાસે માગો છો, તેથી તમે કૃપણ છો. હજી તમને જીવવાની મોટી ઇચ્છા છે. જો કે તમારો દેહ પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નષ્ટ થતો જાય છે. પહેરવાનું વસ્ત્ર અથવા (ઉપરણો વગેરે ઉપરનું વસ્ત્ર) વસ્ત્ર જેમ વાપર્યા વગર મૂકી રાખવાથી જીર્ણ થાય છે, ત્યારે સ્પર્શ કરવાથી જ તે નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે ધોવાથી પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. (૨૪)

ત્યારે હવે શું કરવું, એ ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે, ત્યાં કહે છે:

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।

अविज्ञातगतिर्जह्यात् स वै धीर उदाहृतः ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—વૈરાગ્ય યુક્ત, અને બંધન છોડનાર પુરુષ, સ્વાર્થ વગરના આ દેહને પોતાની ગતિ કોઈ ન જાણે તેમ છોડી દે છે તે ધીર પુરુષ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—વિષયમાં દોષ જોવાથી જ્યારે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આગળ બાધ થતો નથી, તે માટે વૃક્ષના જેવો આ દેહ કહ્યો છે. એટલે જ્યાં કોઈ સ્થળે છોડેલા દેહને કોઈ જાણે નહિ ત્યાં દેહને છોડવો. જ્યાંસુધી દેહનો ત્યાગ કર્યો ન હોય, ત્યાંસુધી જ તે બૂરું કરે છે. જેમ બીજને સેકવાથી પછી તે બીજમાં અંકુર ઉત્પન્ન થવાની શક્તિ રહેતી નથી, તેવી રીતે ત્યાગ કરજો. તે પાછા તેના બીજની ઉત્પત્તિ કરવામાં પ્રતિબંધ કરનાર થાય છે. જ્યાંસુધી આ દેહથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી તેની રક્ષા કરવી, અને કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી તેને છોડવો, એમ બતાવવા માટે તેમાંથી ‘સ્વાર્થ ગયા પછી છોડવાનું’ કહેલું છે. એટલે તેમાંથી સ્વાર્થ જાણ્યા પછી

દેહને છોડી દેવો. અથવા પહેલાં કદા પ્રમાણે જ્ઞાન ધર્મોદિક રૂપી જે સ્વાર્થ પહેલાં કહેલા ત્યાગથી ગયેલા છે, તેથી આ દેહ ખૂરું કરનાર છે. તેમાંથી સ્નેહને છોડીને, અને સ્નેહની સાંકળરૂપ પુત્રાદિકથી છૂટા થઇને, આ દેહ હુષ્ટ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો. તેમાં તેની સાંકળરૂપ પુત્રાદિકનો ફરીને સંબંધ ન થાય તે માટે ક્યાં ગયા છે, એવી ખબર પણ ન પડે તે પ્રમાણે દેહ છોડવાનો છે. તેથી જે ફળ થાય છે, તે કહે છે: એવી રીતે જે દેહ છોડે છે તે ‘ધીર પુરુષ’ કહેવાય છે. એટલે ધીરને જે ફળ થાય છે તે તેને મળે છે. “બ્રહ્મની ધારણા વડે પ્રાણને જીતીને, યોગમાં પ્રીતિ રાખીને, દેહ છોડે, અથવા યુદ્ધમાં અગ્નેશ્વર થઈને દેહ છોડે” તેવાં બે મૃત્યુ મળવાં કઠણ છે; તેથી તે ઉત્તમ માનેલાં છે એમ પણ સ્કંધમાં વૃત્રાસુરે કહેલું છે. એ ધૈર્યનું ફળ છે. તેલું ફળ મળવા માટે તેલું જ ધૈર્ય જોઈએ, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં નિશ્ચયાત્મક વૈ અવ્યય મૂકેલો છે. જ્યાં ફળને માટે ધૈર્યની ગણતરી કરેલી છે, ત્યાં નિશ્ચયાત્મક ફળપણાથી એલું ધૈર્ય પણ ગણાવેલું છે; તેથી જેમ ઉપર જણાવેલાં બે પ્રકારનાં મૃત્યુના ધૈર્યનું ફળ છે, તેલું આ ધૈર્યનું પણ ફળ છે. (૨૫)

એવી રીતે દરેક પ્રકારે દેહનો ત્યાગ કરવો એમ કહ્યું; હવે દેહનો ત્યાગ કરવાનો બીજો પ્રકાર પણ કહે છે:

યઃ સ્વકાત્પરતો વાપિ જાતનિર્વેદ આત્મવાન ।

હૃદિ કૃત્વા હરિં ગેહાત્પ્રવ્રજેત્સ નરોત્તમઃ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાનું હિત કરનાર, સંબંધીથી કે શત્રુથી જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેવો પુરુષ ધૈર્યવાન થઇને, પ્રભુને હૃદયમાં કરીને, ઘરમાંથી જે નીકળી જાય છે તે પુરુષ ઉત્તમ છે.

ભાવાર્થ:—ઉપદેશ આપનારો પોતાનો હિત કરનાર બંધુ હોય અથવા શત્રુ હોય તોપણ તે વક્તાના ગુણદોષ મનમાં રાખવા નહિ. આ બાબતમાં કાર્યમાં દષ્ટિ દઇને જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને જે ઘરમાંથી નીકળે છે તે ઉત્તમ છે. એટલે દેહ તથા ઇંદ્રિયો વગેરેનો અજ્ઞાનથી બીજા માટે વિનિયોગ કરીને તેનાથી સર્વસ્વ (દરેક પોતાનું)નો નાશ થાય તે કરતાં તે દેહનો ત્યાગ કરવો, એ પ્રથમ પક્ષ છે. માટે પણ તેથી જ દેહાદિકો વિનિયોગ ભોગ માટે નહિ કરીને, અને જેવાં તેવાં વાક્યો વડે તૃષ્ણા ન થાય તે માટે જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે, એવો પુરુષ તે દેહાદિકથી સર્વ પરિકરની સાથે ભગવાનને જાણે અને પ્રભુને જાણીને પછી હૃદયમાં પધરાવે, અને ત્યારબાદ દેહત્યાગ કરવાની ઇચ્છાને છોડીને તે દેહથી ફક્ત એલું ભગવાનનું

સ્મરણ કરતો કરતો બહાર નીકળી જાય. ઘર બાધક હોવાથી ફરીથી તેના સંબંધ ન થાય તે માટે કર્મથી સંન્યાસી થઇને બહાર જાય. તે પુરુષ દરેક પ્રાણીઓના કરતાં ઉત્તમ છે. (૨૬)

ત્યારે મારે શું કરવું, એમ ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે તો તેને માટે પ્રથમથી જ કહે છે:

અધોદીર્ઘીં દિશં યાતુ સ્વૈરજ્ઞાનગતિર્ભવાન્ ।

ઈતોઽર્વાક પ્રાયશઃ કાલઃ પુંસાં ગુણાવિકર્ષણઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—હવે પોતાનાઓને જાણવામાં ન આવે, તેવી રીતે તમે ઉત્તર દિશામાં જાઓ; કેમકે હવે પછી જે કાલ આવવાનો છે, તે ઘણું કરીને પુરુષોના ગુણોને ખેંચનાર છે.

ભાવાર્થઃ—તમારો ખીજો જ માર્ગ છે, એટલે તમારે તો દેહનો ત્યાગ કરવાનો નથી. તેમ ખીજા સ્થળમાં વિનિયોગ ન થાય તેમ પણ નથી; માટે આ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરવો એ જ ઉત્તમ છે. દેહનો ત્યાગ ન કરવો તેમ ખીજા સ્થળમાં દેહનો વિનિયોગ પણ ન કરવો તેમ પણ નથી તો તેવો ત્યાગ કરવાથી શું ફળ છે? એમ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફથી શંકા થાય તો કહે છે કે તમે ઉત્તર દિશા તરફ જાઓ; કારણ કે તે મહાપ્રસ્થાન છે. તે પણ એક માર્ગ મૂકેલો છે. “જે ગુણ વગરનો હોય તેને દોષ ન થાય, તે પણ એક ગુણ છે,” એ ન્યાયથી અહીં રહેવામાં દોષ થવાનો સંભવ છે; તેથી “ઉત્તર દિશા છે તે દેવતાઓની તથા મનુષ્યોની શાંત દિશા છે,” એમ વેદમાં કહેલું છે, તેથી ઉત્તર દિશા ઉત્તમ હોવાથી ત્યાં રહેવામાં દેવતાઓ તેની બુદ્ધિનો નાશ કરતા નથી, તેમ પોતાથી પણ બુદ્ધિનો નાશ થતો નથી, પણ તેમ કરવામાં તેના સંબંધીઓ પ્રતિબંધ કરનારા થાય છે, તેથી તેઓને જેમ જાણવામાં ન આવે, તેમ તમારે જવું જોઈએ. ત્યાર પછી જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે કરવાનું આગળ કહીશું, એવો અભિપ્રાય છે. દોષ દૂર થવા માટે જ્યારે જવું હોય ત્યારે અહીં રહીને જ દોષ દૂર કરવો. વિવેક, ધૈર્ય, સત્સંગ, અને ભગવદ્ગુણો અહીં જ થઈ શકે છે; માટે જવાથી શું ફળ છે? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે હવે પછી જે કાલ આવવાનો છે તે પુરુષના ગુણોને ખેંચનારો છે.

સર્વ વાક્યોમાં વિદુરજીએ ક્રિયાપદમાં પ્રથમ પુરુષનું એકવચન આપ્યું છે, તે ધૃતરાષ્ટ્રનું હોવાનું ખતાવે છે.

તમારા જ દષ્ટાંતથી જોઈએ છીએ તો આ જ સમય દરેક બુદ્ધિનો નાશ કરનારો છે અને હવે પછી જે કાલ આવવાનો છે તે ઘણું કરીને વિવેકાદિ-વાળા સ્વતંત્ર પુરુષોના પણ વિવેકનો નાશ કરનારો છે, તો ત્યાં વિવેકની ઉત્પત્તિ તો શી રીતે થાય? એવો આશય છે. પુરુષ તો પોતાના દેહની જ

અપેક્ષા (ધૃષ્ટા) રાખે છે, પણ કાલ દોષને ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી, દેશની અપેક્ષા છોડીને જ જવું. તેથી જ પોતાનો દેશ છોડી ઉત્તરદેશમાં જે ઋષિઓ ગયા છે તેઓની ખુદ્દિનો નાશ કાલાદિકથી થઈ શક્યો નથી. દેશનો ત્યાગ કર્યો પછી પણ જ્યારે ખુદ્દિ ભ્રષ્ટ થાય ત્યારે ત્યાગ કરવાની નિરર્થકતા છે ! પ્રથમસ્કંધમાં નારદજીએ વ્યાસજીને કહેલું છે કે “જેમ કાળે કરીને વગર મહેનતે દુઃખ મળે છે તેમ સુખ પણ કાળે કરીને મળે છે; માટે તેને સારુ મહેનત ન કરવી; પણ ઉપર અને નીચે ભમતાં જે મળતું નથી તેને માટે જ કાઢ્યો માણસ પ્રયત્ન કરે” એમ કહ્યું છે. ત્યાં સર્વથી ઉત્તમ ફળ મળવામાં કાળને કારણપાતું નથી એમ કહ્યું છે; તેમ ત્યાં દેશનું પ્રયોજકપાતું કહેલું છે.

અને પંચમસ્કંધમાં પ્રહ્લાજીએ પ્રિયવ્રતને કહ્યું છે કે “જેની સાથે કામ-ક્રોધાદિ હોય છે તે ગાફલ પુરુષને વનમાં રહેવામાં પણ ભય થાય છે;” ત્યાં તો ઇશ્વરની ધૃષ્ટાને જ નિયામકપાતું હોય છે; તેથી ત્યાં કાલ અને દેશ સિદ્ધ કરી શકતા નથી એટલું જ ફક્ત કહેલ છે, અને અહીં તો કાલ અને દેશને બાધકપાતું કહેલું છે; તેથી અહીં કેવળ ત્યાગ કરીને જવાનું કહ્યું છે. તેમાં ઉપરના વાક્યનો વિરોધ આવતો નથી; માટે હમણાં જ આ સ્થાનને છોડીને ઉત્તર દેશમાં જવું એમ સિદ્ધ થયું. (૨૭)

એમ વિદુરજીએ કહેવાથી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમ જ કર્યું, તે કહે છે:

एवं राजा विदुरेणाऽनुजेन

प्रज्ञाचक्षुर्बोधितो ह्याजमीदः ।

छित्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो

निश्चक्राम भ्रातृसन्दर्शिताध्या ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે નાનાભાઈ વિદુરજીએ જેને બોધ કરેલો છે, એવા, અજમીઠના વંશમાં થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, ભાઈએ જેને સારી રીતે માર્ગ બતાવેલો છે તેવા થઇને, પોતાનાઓમાં દૃઢ બંધાયેલા સ્નેહરૂપી પાશને કાપીને ઘરમાંથી નીકળી ગયા.

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા છે, તેથી તેવી રીતે કરવાનું તેનું સામર્થ્ય છે એમ કહ્યું છે. બોધ આપનાર નાનાભાઈ વિદુરજી છે, તેથી તેને તે છેતરે તેમ નથી, એમ બતાવ્યું છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રજ્ઞાચક્ષુષ્ છે, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તેને ખુદ્દિરૂપી નેત્ર છે; તેથી ઉત્તમ અધિકાર બતાવ્યો છે. તે અજમીઠના વંશમાં થયા છે તેમ કહેવાથી અજમીઠ રાજાએ પોતાના પિતા હસ્તીએ વસાવેલા હસ્તિનાપુરનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે પિતાએ કરેલા નગરનો ત્યાગ કરવાથી વંશના દરેક ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનું બતાવ્યું છે. વિદુરજીએ જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે જ તે ગયેલા છે, એમ બતાવવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રે

પોતાનાઓમાં ઘણા જ મજબૂત બનેલા, સ્નેહના પાશને કાપી નાખ્યા છે. બાઈ વિદુરજીએ જણાવેલો અને અંદરનો માર્ગ તેને બતાવેલો છે. જેમાંથી સ્વાર્થ જ્યો છે એવા આ દેહને બગવાનને હૃદયમાં રાખીને છેડે તે ‘ધીર’ કહેવાય છે, એમ વિદુરજીએ કહ્યું છે. તે પક્ષમાં રહેલા આ ધૃતરાષ્ટ્ર ધીર છે એમ શ્રીકૃષ્ણ તથા યોગદેવ વગેરે માને છે. (૨૮)

શ્રીમાંથી પણ ધૃતરાષ્ટ્રે મોહ છોડ્યો છે, તોપણ સીનો ધર્મ છે કે પતિની સાથે જવું, તેથી તે ગયેલ છે, એમ કહે છે:

પતિ પ્રયાન્તં સુલસ્ય પુત્રી

પતિવ્રતા ચાનુજગામ સાધ્વી ।

હિમાલયં ન્યસ્તદણ્ડપ્રહર્ષ

મનસ્વિનામિવ સત્સમ્પ્રહારમ્ ॥૨૯॥

શબ્દાર્થ:—સાધ્વી અને પ્રતિવ્રતા, એવી સુખભરી પુત્રી અંકરી, પોતાના પતિ ધૃતરાષ્ટ્રની પાછળ, વીર પુરુષોને સત્પુરુષોના જેમ પ્રહાર લાગે તેમ, પ્રાણી-માત્ર ઉપરથી જેણે હંડ છોડેલો છે એવા સત્પુરુષોને ઘણા જ હર્ષ જ્યાં થાય છે એવા હિમાલય પર્વતમાં ગયા.

ભાવાર્થ:—ગાંધારી સુખલ શબ્દની પુત્રી છે, એમ કહેવાથી ક્ષત્રિયપણાનું તેને અભિમાન છે, તેથી ભતિધર્મ વડે પણ તે તેની પાછળ ગયાં છે એમ કહ્યું છે. તેની પાછળ જવાનું કહેવાથી આગળ ધૃતરાષ્ટ્રના મરણ પછી પણ તે સતી થશે એમ સૂચવ્યું છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી વિદુરજી પણ સાથે ગયા છે એમ સૂચવ્યું છે. પતિવ્રતા હોય તે સાધ્વી જ હોય છે. મૂળમાં સાધ્વી શબ્દ મૂકેલો છે તેનો અર્થ એવો છે કે સંન્યાસ લેતી વખતે દેવતાઓ સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં પ્રવેશ કરીને વિઘ્ન કરે છે, તે પ્રમાણે ગાંધારીમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. ધૃતરાષ્ટ્રને મોટું ઘૈર્ય છે એમ બતાવવા માટે હિમાલયમાં જવાનું કહ્યું છે. જે દેશમાં ઘણું જ હુઝમ થતું હોય તે દેશમાં ચિત્તની સ્થિરતા થાય નહિ, તેથી જેને પરલોકની ઇચ્છા હોય છે તેને તો ચિત્તની સ્થિરતાની જરૂર છે. માટે તેઓ ત્યાં કેમ જાય છે, એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે: જેઓએ ભૂતપ્રાણીમાત્ર ઉપરથી હંડ છોડેલો છે, એટલે દરેક પ્રાણીને અભય આપનારા છે, તેઓને વિશેષ હર્ષ જે સ્થળમાં થાય છે એવો હિમાલય પર્વત છે; કેમકે બીજી સર્વ પૃથ્વી જીવોથી વ્યાપ્ત છે; એટલે નાના જીવ તથા મોટા જીવ દરેક સ્થળે હોય જ છે. અને બીજે કોઈપણ સ્થળે જે પુરુષ રહે છે તે પોતાની ઇચ્છા વગર ઘણા જીવોને મારે છે, તેથી તેના વ્રતનો ભંગ થાય છે. અને હિમાલયમાં તો બરફ હોવાથી કોઈ જીવ રહેતો નથી; અર્થાત્ દરેક જીવનો

મધિહાર (હરણ) થાય છે. ત્યાં તો શરીરમાં પણ કૃમિ જોરે લગાડાઓ સંબંધ હોતો નથી; તેથી પરમહંસોને હિમાલય ધણી જ પ્રિય છે. વળી જેણે દરેકની પરિત્યાગ કરેલી છે અને દેહનો પણ ત્યાગ કરવા માટે તૈયાર થયો છે, તેને તો હિમાલયમાં દેહનો ત્યાગ કરવાનાં સાધનો સુગમ (જલદી મળી શકે તેવાં) હોય છે. જેમ મનસ્વી પુરુષોને યુદ્ધમાં દેહનો ત્યાગ કરવાનાં સાધનો સુગમ હોય છે ત્યાં તો દેહનો પરિત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને સારા માણસે કરેલી પ્રહાર પ્રિય થાય છે, તેમ જે પરમહંસોને શરીરનો ત્યાગ કરવો હોય તેઓને હિમાલય પ્રિય છે. યુદ્ધમાં મનસ્વી પુરુષો એવો વિચાર કરે છે કે કાંતો વિજય મેળવીએ છીએ અને કાંતો શત્રુને ધારણ કરનારાઓના શત્રુનું નિશાન થઈએ છીએ. એમ જે હિમાલયમાં જાય છે તે પણ દૃઢ વિચારથી જાય છે. અથવા વીરસથી આવેશવાળા પુરુષને જેમ યુદ્ધભૂમિ છે તેમ વૈરાગ્ય રસવાળા પુરુષોને વિષય વગરનું સ્થાન હિતકારી છે. એવી રીતે ઉત્તમદેશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા ત્યાંસુધીની વાત કહી. (૨૯)

ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રે શું કર્યું તે, નારદજી યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે તેનો અનુવાદ કરશે તે ઉપરથી સમજાશે. વિદુરજીના સાક્ષાત્ ઉચ્ચદેશ દેવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા છે, એમ જો નારદજી કહે તો યુધિષ્ઠિરના મનમાં એમ આવે કે પહેલાં તો વિદુરજી આપણા ઉપર સ્નેહવાળા હતા અને હવે આપણો દોષ જોવા લાગ્યા છે. તે યોગ્ય ન કહેવાય, કારણકે વિદુરજીનું તાત્પર્ય ધૃતરાષ્ટ્રની સુખિય થવામાં છે; તેથી વિદુરજીના ઉપદેશથી ગયા છે એમ નારદજીએ કહ્યું નથી. “જ્યાંસુધી કોઈનું પશુ હૃદય સર્વોત્તમ જડે જેનામાં લાગેલું હોય ત્યાંસુધી હૃદયવડે બંધન હોવાથી તે ક્યારે પણ સુકત થઈ શકતો નથી. એટલા માટે ઇષ્ટવર્ગ સંબંધીઓની ઇચ્છા જેમ નિવૃત્ત થાય તેમ કરવું જોઈએ.” ધૃતરાષ્ટ્રમાં તેલું બંધન ન થાય તે જાણે મારું એમ ખારીને ભગવાનના પ્રિય નારદજીએ યુધિષ્ઠિરના મોહનો નાશ કર્યો છે. તેને પોતાની મેળે મોહનો નાશ ન હતો તે માટે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્ન જોરેની કથા કહેલી છે.

એવી રીતે અર્ધરાત્રિએ ધૃતરાષ્ટ્ર નીકળી ગયા, તેની સૂર્યોદય પછી એક પ્રહર સુધી કોઈને બાણવાની ઇચ્છા ન થઈ, તે કહે છે:

અજાતશત્રુઃ કૃતમેત્રો કુતામિ-

ર્થિપ્રાપ્તવા તિલગોમૃમિહવસેઃ ।

ગૃહં પ્રવિષ્ઠો પુરુષન્દનાય

મ વાપર્યપિતરૌ સૌવર્ત્તૌ ચ ॥૬૦॥

શબ્દાર્થ:—જેણે પ્રાતઃસંધ્યા કરેલી છે, અને અગ્નિમાં હોમ આપેલો છે, એવા મૈત્રીવાળા યુધિષ્ઠિરે તલ, ગાયો, પૃથ્વી, અને સુવર્ણ વડે બ્રાહ્મણોને નમન કરીને ગુરુને વંદન કરવા માટે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરજી અને ગાંધારીને જોયાં નહિ.

ભાવાર્થ:—યુધિષ્ઠિરનું “અન્નતશત્રુ” એવું નામ છે; તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જેને કોઈ શત્રુ નથી; તેથી નામથી તો યુધિષ્ઠિરને વેર જણાતું નથી. દેવતા, પિતૃઓ, ઋષિ, ભૂતપ્રાણીઓનાં તર્પણ કરવાથી યુધિષ્ઠિરે દરેક સ્થળે મિત્રતા પ્રાપ્ત કરેલી છે.

અથવા પ્રાતઃસંધ્યામાં મિત્રસ્ય સર્વણી ધૃતાઃ એ મંત્રથી સૂર્યનું ઉપસ્થાન થાય છે, અને ગાર્હપત્યાદિક કુંડમાંથી અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરતાં પહેલાં મિત્રનો ચરુ કરવાનું વિધાન છે; તેથી પ્રાતઃસંધ્યાના દેવતા સૂર્ય છે તે કહેલ છે; એટલે જેણે પ્રાતઃકાળનું સંધ્યાવંદન કર્યું છે અથવા વિસર્ગ, ઇન્દ્રિય, વાયુના દેવતા મિત્ર હોવાથી મળત્યાગ વગેરે આવશ્યક કાર્ય રાજાએ કરેલું છે; એટલે પહેલાં મળત્યાગ કરવો, પછી સંધ્યાવંદન કરવું અને છેવટે તર્પણાદિ કરવું એવો અનુક્રમ છે.

અગ્નિમાં હોમ કરેલો છે. રાજાએ દાન કરવું જોઈએ. તેમાં પણ તિલપાત્ર, ગાયનું દાન, પૃથ્વીનું દાન, અને સુવર્ણનું દાન, એટલાં દાન તો કરવાં જ જોઈએ. સુવર્ણના દાનમાં આજ્યાવેક્ષણ (ધીના પાત્રમાં મુખ જોઈને તેનું દાન કરવું) પણ આવી જાય છે. “સત્પાત્રને તલ આપવાથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે, ગાયનું દાન કરવાથી મહાદેવજી પ્રસન્ન થાય છે, પૃથ્વીનું દાન કરવાથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય છે” એમ કહેલું છે. તે તમામ દાન કરીને યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા છે. પછી દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ઘરમાં મોટાંઓને નમન કરવા યુધિષ્ઠિરે પ્રવેશ કર્યો. તે રાજાનો મહેલ હતો, એટલે યુધિષ્ઠિરે “રાજા” શબ્દનો વ્યવહાર હજી સુધી ધૃતરાષ્ટ્રમાં રાખ્યો હતો, તેથી તેના ઘરમાં યુધિષ્ઠિરે પ્રવેશ કર્યો.

ગુરુ વગેરેને વંદન કરવું એ પણ નિત્યકર્મ છે. રથના જે ઘોડાઓ હોય તે જો નષ્ટ થયા હોય તો “ખીજા અશ્વ હોય તે રથના અશ્વ કહેવાય,” એ ન્યાયથી ધૃતરાષ્ટ્રને પિતાપણું અને યુધિષ્ઠિરને પુત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. બધા ગુરુજનોમાં માતાનું મુખ્યપણું હોવાથી કુંતીજીને નમન કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરજીને નમન કરવા માટે ત્યાં આવ્યા છે; ત્યાં તેને કે ગાંધારીને જોયાં પણ નહિ. ત્યારે નમસ્કાર કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ મોટો ઉદ્વેગ થયો. (૩૦)

તત્ર સજ્જયમાસીનં પપ્રચ્છોદ્વિગ્નમાનસઃ ।

ગાવલ્ગણે ક નસ્તાતો વૃદ્ધો હીનશ્ચ નેત્રયોઃ ।

અમ્બા ચ હતપુત્રાર્તા પિતૃવ્યઃ ક ગતઃ સુહૃત્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉદ્દેગયુક્ત મનવાળા યુધિષ્ઠિરે ત્યાં બેઠેલા સંજયને પૂછ્યું કે હું ગવદગણના પુત્ર ! વૃદ્ધ અને નેત્ર વગરના અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર ક્યાં છે ? તેમ જ પુત્રો નારા પામવાથી દુઃખાયેલી માતા ગાંધારી, તેમ જ અમારા ઉપર રનેહ રાખનાર કાકા વિદુરજી ક્યાં ગયા છે ?

ભાવાર્થ:—યુધિષ્ઠિરને મોટે ઉદ્દેગ થવાથી વિચાર કર્યા વગર સંજયને પૂછ્યું કે તમે ગવદગણના પુત્ર છો એટલે તમે પિતા વગેરેના કમથી તેના જ સેવક છો, તેમ છતાં આ વખતે ગાંધારી કેમ રહ્યા છો ? તે અમારા પિતા હોવાથી પરમપૂજ્ય છે. તે વૃદ્ધ હોવાથી તેની સંભાળ લેવી તે ધર્મ છે અને તે નેત્ર વગરના પિતા છે; તેથી તેના ઉપર પોતાની દયા બતાવેલી છે. નેત્ર વડે હીન છે એમ કહેવું બેઠેલે તેને બહલે મૂળમાં નેત્ર શબ્દની વધી વિભક્તિ મૂકેલી છે, તે દક્ષ-નેત્ર સાથે સંબંધ માત્ર જ છે, એમ કહેવા માટે કહેવું છે. સ્ત્રી સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા છે, તેમ કહેવાથી જ્યાં હશે ત્યાં સુખી હશે એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે ગાંધારી પોતાના પુત્રોના શોક વડે અને પતિવ્રતાના ધર્મના આચરણ વડે દુઃખી છે. તેને ક્યાંય જવાની સંભાવના જ નથી. કાકા વિદુરજી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે; તેથી તે છેતરે તેમ નથી. માટે તે ક્યાં ગયા છે ? (૩૧)

ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે ક્યાંય ગયેલા નથી અને જોવામાં આવતા નથી, તેથી ઘર ગંગાજી ઉપર રહેવું હોવાથી તેની ગંગાજીમાં પડવાની સંભાવના કરે છે:

અપિ મય્યકૃતપ્રજ્ઞે હતચન્ધુઃ સ્વમાર્યયા ।

આશંસમાનઃ શમલં ગઙ્ગાયાં દુઃસ્વિતોઽપતત્ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના પુત્રાદિ બન્ધુઓ નારા પામ્યા છે, એવા ધૃતરાષ્ટ્ર મારામાં પુત્રપ્રુદ્ધિ ન કરવાથી શુ પાપની શંકા કરતા થકા, દુઃખી થયેલા તે ગંગાજીમાં પડ્યા છે ?

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્રે મારામાં પુત્રપ્રુદ્ધિ ન કરી હોય, અને પોતાના પુત્રો તો મરાયા છે, એમ બન્ને પ્રકારથી તેને પુત્ર ન હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને દુઃખ થયાની સંભાવના થાય છે, જો કે શાસ્ત્રના નિયમથી અમારામાં પુત્રપણું છે; પરંતુ તે અમને પુત્ર તરીકે ન માનતા હોય તો અમારામાં શત્રુપણું જ તેને દેખાય છે; કારણ કે અમે તેના પુત્રોને મારેલા છે. તેથી ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં એવી શંકા થાય કે જેમ અમારા પુત્રોને માર્યા છે તેમ અમને પણ કદાચ મારશે તો અમારું અપમૃત્યુ (અકાલ મૃત્યુ) થશે. તેના કરતાં ગંગાજીમાં પડીને મરી જવું વધારે ઉત્તમ છે, એમ અપમૃત્યુથી મરવામાં દુઃખી થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં એવો વિચાર થયો હશે કે બીજાના હાથે મરવા કરતાં

આપણે ગંગાજીમાં પડીને મરણું એ ઉત્તમ છે. એમ ધારીને શું તે ગંગાજીમાં તો પડ્યા નહિ હોય ! અને વિદુરજી તેની પાસે હતા, તેથી તેની લક્ષ્મણાવવાથી તે પણ કદા વગર આદ્યા તો નહિ ગયા હોય ! (૩૨)

ધૃતરાષ્ટ્ર ગંગાજીમાં પડે અને વિદુરજી કદા વગર આદ્યા જાય એ બંને વાત અસંભવિત છે, એમ માનીને કહે છે :

પિતૃયુપરતે પાણ્ડૌ સર્વાન્નઃ સુહૃદઃ શિશુન્ ।

અરક્ષતાં વ્યસનતઃ પિતૃવ્યૌ ક ગતાવિતઃ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—અમારા પિતા પાંડુ મરણ પામ્યા ત્યારે સ્નેહ કરવા યોગ્ય, અમા આળોકની દુઃખોથી તો બંને કાકાએ રક્ષા કરી હતી. તેઓ અહીંથી ક્યાં ગયા ?

ભાવાર્થઃ—ખરી રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરજી એ બંનેએ અમારી રક્ષા કરી છે. લાક્ષાગૃહમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થયો અને વિરાટ નગરમાં નોકરી કરવી પડી. ત્યાં આવેલા દુઃખોથી પણ તેઓએ અમારી રક્ષા કરી છે. તેમ જીન પણ જે જે દુઃખો આવ્યાં ત્યાં તેઓએ જ અમારી રક્ષા કરી છે. (૩૩)

સંજય તો પહેલેથી જ ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં નથી એમ જાણીને બચથી મૂછાં પામેલો જ છે; તેથી તેણે ઉત્તર ન આપ્યો, એમ સૂતપૌરાણિક કહે છે :

સુત ઉવાચ ।

કૃપયા સ્નેહૈવૈક્લવ્યાત્સૂતો ચિરહકર્શિતઃ ।

આત્મેશ્વરમચક્ષાણો ન પ્રત્યાહાતિપીડિતઃ ॥ ૩૪ ॥

ચિમૃજ્ય પાણિનાઽશ્રૂણિ ઘ્રિષ્ટભ્યાત્માનમાત્મના ।

અજાતશત્રુ પ્રત્યૂચે પ્રભોઃ પાદાવનુસ્મરન્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્રના વિરહ વડે દુઃખી થયેલો, અને પોતાના સ્વામીને નહિ જોવાથી ઘણો જ દુઃખી થયેલો, સંજય કૃપા વડે સ્નેહથી વિકલ ભાવને પ્રાપ્ત થઈથી કંઈ બોલ્યો નહિ. હાથ વડે નેત્રનાં આંસુને સાફ કરીને પોતાના મનને અંતઃકરણથી ધીરજ આપીને પોતાના માલેક ધૃતરાષ્ટ્રના ચરણનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તેણે યુધિષ્ઠિરને પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

ભાવાર્થઃ—દીનપણું હોવાથી કૃપા છે અને સ્નેહ તો તેને સહજ છે; તેથી કૃપા વડે સ્નેહ અધિક થવાથી વૈફલ્ય (ગભરામણ) થયું છે. તેમ જાણી પોતાના સ્વામીને જોતો નથી તેથી ઘણી જ પીડા થઈ છે, એવી નીતિ છે.

જોકે યુધિષ્ઠિર સ્વામી છે તોપણ સંજયને તો ધૃતરાષ્ટ્ર જ સ્વામી હતા; તેથી તે બોલ્યા નહિ, તેનું કારણ એ કે તેને ઘણી જ પીડા થતી હતી. કંઈ

અપમાન વગેરે કરવાની ઇચ્છા ન હતી, તોપણ માલેકની સમીપમાં બોલ્યા વગર રહેવું એ અયોગ્ય છે અને ગભરાયેલ હોય તેણે બોલવું નહિ, એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે, તેથી નેત્રમાં આંસુ આવેલાં હતાં તેને હાથ વડે સાફ કર્યા અને બીજાં પણ તેની પાછળ ચાલ્યાં ન જાય, તે માટે પોતાના મનને ધીરજ આપીને, ઉપદેશ આપનાર કોઈ બીજો શુરુ નથી, તોપણ પોતે જ શુરુ થઈને અક્ષતને લીધે કાંઈ કહીશું, તોપણ રાજા દંડ નહિ કરે, એમ બતાવવા માટે યુધિષ્ઠિરનું નામ પહેલાં જ મૂળમાં મૂકેલું છે. એટલે યુધિષ્ઠિરને કોઈ શયુ થયો જ નથી. યુધિષ્ઠિર સાથે વાત કરવામાં ધૃષ્ટતા, ઉદાસીનતા અને મસ્કરી વગેરે ન થાય, તે માટે પોતાના સ્વામી ધૃતરાષ્ટ્રના ચરણનું સ્પર્શ કરીને સંજય બોલ્યા છે; અથવા ભક્તિ વડે પ્રભુનું સ્પર્શ કરીને બોલ્યા છે. દંડ ન થવા માટે યુધિષ્ઠિરના પૂછવા કરતાં જિલટો જવાબ આપ્યો છે. (૩૫-૩૬)

સંજય ઉવાચ । સંજય બોલ્યા :

નાહં વેદાઽઽસ્ત્મવસિતં પિત્રોર્થઃ કુલનન્દન ।

ગાન્ધાર્યાઽઽ મહાબાહો મુષિતોઽસ્મિ મહાત્મમિઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—કુલને આનંદ આપનાર, હું મહાબાહો યુધિષ્ઠિર ! તમારાં બંને વડીલ (ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુર) તેમ જ ગાંધારીએ શું વિચાર્યું છે, તે હું જાણતો નથી; એ મહાત્માઓએ મને છતર્યાં છે

ભાવાર્થઃ—હું જાણતો નથી એમ કહેવાથી રાજાનું પ્રિય થાય છે. ન જાણવામાં કારણ કહે છે કે તેઓએ પોતે જ નક્કી કરેલું છે, કોઈની સાથે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો નથી, તેથી હું જાણતો નથી. તેઓએ તો પોતાના મનમાં જ પોતે જ વિચાર કરેલો છે. વિચાર બતાવવા માટે મૂળમાં વસિત પદ મૂક્યું છે. ત્યાં અવસિત કહેવું જોઈએ, પણ ભાગુરિ ઋષિ અને દ્રોણ કહે છે, તે પ્રભાણે અહીં પણ અવસિતમાંના અને દ્રોણ કર્યો છે. તમારા વડીલને અભિપ્રાય તમે જાણી શકો, પણ અમારાથી શી રીતે જણાય, એમ બતાવવા માટે તમારા વડીલને વિચાર હું જાણતો નથી, એમ સંજય કહે છે.

તમે તેના આત્મારૂપ છો, અને તેના કુલને આનંદ આપનાર છો, તેથી પોતે જે કરવાનું વિચાર્યું હોય, તેની સૂચના કદાચ તમને કરેલો હોય અથવા તમે તો કુલને આનંદ આપનાર હોવાથી, તમારા દોષથી કાંઈ ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા નથી, એમ બતાવવા માટે કુલનન્દન એવું સંબોધન આપ્યું છે. તેમ તમે મોટી ભુજવાળા હોવાથી તમારામાં ક્રિયાશક્તિ વિશેષ છે. તેમ છતાં ધૃતરાષ્ટ્ર

ક્યાં ગયા છે, તે વાત તમે જાણતા નથી તો મને તેનું જ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે? એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે.

તમારા પિતાનો આત્મા મોટો છે, અથવા તેના આત્મામાં કોઈ મોટાનો આવેશ છે; તેથી તેમાં પોતાથી જ બીજાને ભૂલ ખવરાવવાનું સામર્થ્ય છે. અથવા તેઓ ભગવાનના ભક્ત હોવાથી કોઈને ખબર ન પડે તેમ ગયા છે; એટલે હું તો બંને પ્રકારથી છેતરાયો છું, એવો આશય છે. (૩૬)

એમ પહેલાંની કથાનું નિરૂપણ કરીને જે કથા કહેવાની ઇચ્છા છે તેનો આરંભ કરે છે. તેમાં સંજયનું વાક્ય સાંભળીને, મોટા મોહમાં પડેલા રાજા યુધિષ્ઠિર આપઘાત વગેરે કાંઈ અનર્થ કરે, એવી શંકા કરીને તેવા પ્રસંગનું સમાધાન કરવામાં પ્રથમથી જ નારદજી જોડાયા છે; તેથી તે અહીં યુધિષ્ઠિરના મનનું સમાધાન કરવા આવ્યા છે, એમ કહે છે:

અથાઽઽજગામ ભગવાન્નારદઃ સહતુમ્બુરુઃ ।

પ્રત્યુત્થાયામિવાગ્માહ સાનુજોઽભ્યર્ચયન્નિવ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થઃ—હવે તુમ્બુરુ ઋષિની સાથે નારદ ભગવાન ત્યાં આવ્યા. તેની સામે ઊઠીને, નમન કરીને, નાનાભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિર રાજા પૂજા કરતા હોય તેમ બોલ્યા.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિરને મોહ થયા પછી, તે મોહ દૂર કરવા માટે તરત જ ત્યાં નારદ મુનિ આવ્યા છે, તેની સાથે તુંબુરુ નામના એક ઋષિ પણ આવ્યા છે; કારણકે શોક દૂર કરવામાં બીજાની સંમતિની જરૂર જણાય છે, તેમ જે અધિકાર ઉપર જેનો વિનયોગ કર્યો હોય અર્થાત્ જેને જે કાર્ય સોંપ્યું હોય, તેને તે સંબંધી કાર્યનો ઉદ્દેશ રહે છે અને તેથી હીનતા થાય છે, તે માટે નારદજીની સાથે તુંબુરુ ઋષિ આવ્યા છે. (૩૭)

યુધિષ્ઠિર રાજા આત્મહત્યા વગેરે પ્રમાદ કરવાનો વિચાર કરતા હતા, તે નારદજીને જોઈને હવે નારદજી નિર્ણય આપશે એમ વિચારીને પહેલાંની મોહાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઊભા થયા અને ઋષિનું અભિવાદન કર્યું, અને સ્વાગતાદિ પ્રશ્ન કર્યા સિવાય ધૃતરાષ્ટ્રની જ હકીકત પૂછે છે:

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

નાહં વેદ ગતિં પિત્રોર્ભગવન્ ક ગતાવિતઃ ।

અમ્બા ચ હતપુત્રાસાં ક ગતા સા તપસ્વિની ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—અહીંથી અમારા કાકાઓ ક્યાં ગયા, તે સ્થાનને હું ભગવાન, હું જાણતો નથી. તેમ પુત્રોના નાશ થવાથી દુઃખી થયેલાં તપસ્વિની માતા, ગાંધારી ક્યાં ગયાં છે, તેની પણ મને ખબર નથી.

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્રનું કાંઈ અમંગલ થયું છે, એવી યુધિષ્ઠિરના મનમાં ભાવના થઈ છે, તે અયોગ્ય હોવાથી તેણે નારદજીને કહી નથી. ફક્ત માફા માતા પિતા ક્યાં ગયાં, એમ જ પૂછ્યું છે. (૩૮)

જલદી કહેવા માટે કહે છે કે:

કર્ણધાર હવાસ્પારે ભગવાન્પારદર્શન :

અથાઽઽભાષે ભગવાન્ નારદો મુનિસત્તમ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—પાર વિનાના સમુદ્રમાં જેમ નાવિક (વહાણ ચલાવનાર) હોય તેમ તમે પારને ખતાવનારા છો. ત્યારે હે મુનિઓમાં ઉત્તમ ! નારદ ભગવાન યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—તમે વહાણને ચલાવનારા નાવિક જેવા છો, અર્થાત્ એમે તો અત્યારે શોકરૂપી દરિયામાં ડૂબેલા છીએ. તેમાં સર્વજ્ઞપણું નૌકા (વહાણ) રૂપ છે, તેનો નિર્વાહ કરનાર તમે જ છો. તેમાં પણ કેવળ વહાણને ચલાવનારની માફક નહિ, પરંતુ આપ તો સમુદ્રના છેડાને જોનારા પણ છો; એટલે જે સ્થળે જેવું છે તેને આપ જોનારા છો; તેથી તેનું પરિણામ શું થશે તે તમે જાણો છો, એમ હજી વાક્ય પૂરું થયું નથી અને અર્ધું કહીને જ યુધિષ્ઠિર બંધ પડ્યા છે. હવે નારદજી તેને, બોલતા બંધ રહ્યા છે તેનું કારણ જાણીને પોતે જ કહેવા લાગ્યા.

નારદજીને તેનું જ્ઞાન હોવામાં કારણ કહે છે કે તે ભગવાન છે, તેમ યુધિષ્ઠિરનો શોક દૂર થાય તેવો ઉપદેશ આપવામાં નારદજી કુશળ છે; એમ ખતાવવા માટે 'મુનિઓમાં ઉત્તમ નારદજી છે' એમ કહ્યું છે ! 'મુનિસત્તમ' એવું સંબોધન સૂત પૌરાણિકે શૌનક ઋષિને આપેલું છે એમ માનીએ તોપણ તે શૌનકમાં, કહેલી વાતમાં બોધ થવાનું સામર્થ્ય છે, એમ ખતાવવા માટે છે.

મૂળમાં બીજો પાઠ હોય તોપણ તેના પ્રકારો કહ્યા છે, તેથી તેનો અભિપ્રાય જે વિચારવાનો હોય તે પોતાની મેળે વિચારી લેવો.

મુનિઓ દયાળુ હોય છે, તેથી નારદજીને નહિ પૂછેલી વાત પણ નારદજીએ કહ્યા કરીને કહી છે, એમ જણાવે છે. (૩૯)

સંસારી જીવોમાં ભગવાન જે અજ્ઞાન કરે છે, તેનું કારણ એ છે કે તે તે જીવો એકદમ ઉતાવળથી કોઈ કાર્ય ન કરે તે માટે છે; તેથી તમારે પ્રજા જલદી કાંઈ કાર્ય કરવાનું નથી, પહેલાં તો મોહને દૂર કરો, ત્યારપછી તમારી પૂછેલી બાબત હું તમને કહીશ, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે.

નારદ ઉવાચ ।

મા કશ્ચન હ્યુષો રાજન્યદીશ્વરવશં જગત્ ।

સ સંયુનક્તિ ભૂતાનિ સ एव ધિયુનક્તિ ચ ॥ ૪૦ ॥

રાજદાર્થઃ—હે રાજા, કોઈનો પણ શોક ન કરો, કારણ કે આ જગત ઈશ્વરને વશ છે. તે જ પ્રભુ હરેકને જોડે છે અને તે જ વિષ્ણુમાં પાડે છે.

ભાવાર્થઃ—તમારે કોઈનો પણ શોક કરવાનો નથી. પહેલાં તો મોહને દૂર કરો. ત્યારપછી તમે પૂછેલી વાતનો ઉત્તર હું આપીશ.

પોતાનો ગેરલાભ સમજીને, તેનાથી થતી પોતાની ન્યૂનતા (ઓછાપણું) તે સિદ્ધ કરનાર, જે અનિષ્ટ પદાર્થ છે, તેનું મનમાં ધ્યાન કરવું, તેને શોક કહેવાય છે. જેમકે કોઈએ પોતાનું અપમાન કર્યું, તેમાં પોતાની હલકાઈ થઈ હોય તેનો વિચાર કરવાથી, તે ન્યૂનતાનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે શોકનું સ્વરૂપ સમજાય છે. તેથી અનિષ્ટની ભાવના કરીએ ત્યારે જ શોક થવાનો સંભવ છે, માટે કોઈના અનિષ્ટની ભાવના ન કરવી. તમે મોટા કુટુંબવાળા છો, એમ જણાવવા માટે રાજાનું એવું સંબોધન આપ્યું છે, એટલે જ્યાં મોટાં રાજ્ય હોય ત્યાં હમેશાં ઇષ્ટ (સારું) અને અનિષ્ટ (બુરું) થયા જ કરે છે, તેમાં જ્યારે શોક કરીએ ત્યારે ક્યારે પણ રાજ્યનું સુખ ભોગવી ન શકાય; માટે રાજા ક્યારે પણ શોક કરતો નથી. તેમ જ શોક કરવો નિષ્ફળ પણ છે અને વિરુદ્ધ પણ છે, કારણકે સમગ્ર જગત ઈશ્વરને અધીન છે. ભગવાને હરેક પદાર્થનું નિર્માણ કરેલું છે અને સર્વને કાળમાં રાખનાર પણ તે જ પ્રભુ છે. તે ભગવાન કોઈના શત્રુ કે મિત્ર નથી. તે પ્રભુ પોતાના માટે અથવા બીજાને માટે આ જગત કરે છે, તેમાં બીજાને માટે જગત કરે છે એમ માનીએ તો તે પ્રભુ હરેકનું બહુ જ કરે છે એવો નિયમ છે.

અને પોતાને માટે કરે છે એમ માનીએ તો પ્રભુ પોતાની કીડા સિદ્ધ થવા માટે કરે છે, એવો નિયમ થાય છે, તેમાં બીજાને માટે ભગવાન જગત કરે છે એ પક્ષનો વિચાર કરતાં, ભગવાન જીવનું હિત કરે છે, એટલે જીવ શોક કરે વે નિષિદ્ધ (અયોગ્ય છે), અને ભગવાન જીવનું હિત કરે છે છતાં પણ જીવ જો શોક કરે તો ભગવાનનો કોપ થાય છે; માટે ભગવાન પારકાના માટે જ જગત કરે છે, એ પક્ષ પ્રમાણે શોક ન કરવો જોઈએ. અને ભગવાન પોતાની કીડા સિદ્ધ કરવા માટે જગત કરે છે એવો પક્ષ સ્વીકારીએ તો તેમાં શોક કરવાથી, ભગવાન અવશ્ય ક્રોધ કરે છે. તેમ ભગવાન પોતાની કીડા સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ કર્મ કરતા હોય, તેમાં શોક કરવો તે અયોગ્ય ગણાય છે.

ભગવાન પારકા માટે જગત કરે છે એ પક્ષ પ્રમાણે વિચાર કરતાં “પોતાના પુત્રનો નાશ થાય” વગેરે કાર્યોમાં ભગવાને પોતાનું હિત કર્યું છે એમ કેમ સમજાય ? એવી શંકા ન કરવી, કારણકે પોતાને પણ મમતાના સ્થાનકરૂપ જે પુત્રાદિક હોય છે, તેને દૂર કરી ભગવાન જીવની મમતા દૂર

કરે છે, તે જીવનું હિત જ કરે છે; માટે ભગવાનને જ સમગ્ર જગત્ અધીન હોવાથી પોતાનો તેમ જ બીજાનો પણ શોક ન કરવો ! અગ્નિના સંયોગ અને વિયોગથી દુઃખાદિક થાય છે, તેથી શોક થાય છે એમ બે કોઈ કહે, ત્યાં કહે છે: તે ભગવાન જ દરેકનો સંયોગ અને વિયોગ કરે છે, જેથી જેમ ભગવાનના કાર્યમાં આપણે શોક કરવો નહિ, તેમ કોઇનો સંયોગ કે વિયોગ થાય તેમાં પણ ઉપરની સુક્રિતને ધ્યાનમાં લેવી, અર્થાત્ પરને માટે ભગવાન કોઇનો સંયોગ કે વિયોગ કરે છે તેમાં હિત જ થાય છે. એવી રીતે બન્ને પ્રકારે ભગવાન દરેકનું દરેક રીતે હિત કરે છે એમ બાણુનું. (૪૦)

ઉપરની બાબતમાં શંકા થાય કે ભગવાન પોતાની ક્રીડા સિદ્ધ થવા માટે જગત્ કરે છે, એ પક્ષ પ્રમાણે શોકને શી રીતે છોડી શકાય ? કારણકે ભગવાન તો પોતાની ક્રીડા માટે કરે છે, પણ જીવોને અચુક્ત કામમાં બેડેલા હોવાથી જીવોનો દુઃખ વડે શોક કરે જ, તેમ ભગવાનની લીલા લાંબા વખત સુધી ચાલે, ત્યારે જીવને પોતાને તો હમેશાં દુઃખની પંચપરા આબ્યા કરે, તેમાં શોક તો અવશ્ય થવો બેઠાએ, એવી શંકા કરીને કહે છે:

યથા ગાવો નસિ પ્રોતાસ્તન્યાં વદ્ધાઃ સ્વદામભિઃ ।

વાક્તન્યાં નામભિર્વદ્ધા વહન્તિ વલિમીશિતુઃ ॥ ૪૧ ॥

યથા ક્રીડોપસ્કરાણાં સંયોગવિગમાવિહ ।

ઈચ્છયા ક્રીડિતુઃ સ્યાતાં તથૈવેશેચ્છયા નૃણામ્ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ નાથેલા બળદો દારડાં વડે રાશમાં બાંધેલા હોય છે અને હાંકનાર બધાં લઇ જાય છે ત્યાં જાય છે, તેવી રીતે વેદવાણીરૂપ દારડીમાં બાંધેલા દરેક જીવો, નિયંતા (માલિક)ને બસિ આપે છે. જેમ પૂતળીઓ વગેરે રમતના પદાર્થોને સંયોગ અને વિયોગ રમત કરનારની ઇચ્છાથી થાય છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી મનુષ્યોના સંયોગ અને વિયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ:—પાંચ માણસો સાથે જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ ગણાતું નથી, તેથી પોતાની ક્રીડા સિદ્ધ કરવા માટે જ ઇશ્વરે આપણને સર્જેલા છે, તેથી સ્વામીનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાના વખતમાં આપણે તે સ્વામિરૂપ પ્રભુથી વિરુદ્ધ થઇએ, તો સ્વામિદ્રોહ કહેવાય છે. સ્વામી (માલિક)નો દ્રોહ કરવો તે યોગ્ય નથી, એમ સમજીને દુઃખને પણ સહન કરીને, આગળ આપણે કૃતાર્થ થઇશું, માટે પ્રભુની ક્રીડા સિદ્ધ થાય તેમ જ વર્તવું. તેમ ન કરીએ તો, અર્થાત્ ભગવાન પોતાની ક્રીડા કરતા હોય અને આપણે પ્રભુનો દોષ કાઢીએ તો ભગવાન વધારે દુઃખ આપે છે.

જેમ ખેડૂતો બળદને જે કામમાં બેડે, તેમાં ન બેડાવા માટે બળદ

હઠ કરે તો, ખેડૂત તેને પ્રહાર કરીને પોતાના કાર્યમાં જોડે છે, તેમ ભગવાનની ક્રીડામાં આપણે જરાય વિરુદ્ધ જઇએ તો આપણને વધારે કષ્ટ મળે છે. જેમ નાકમાં દોરડું નાખે ત્યારે બળદ વશ થાય છે, તેમ વિષયરૂપ નાસિકામાં અહંતા મમતારૂપ દોરડાં વડે પરોવેલા, ઇન્દ્રિયયુક્ત જીવો, ભગવાનને તાબે થાય છે.

બળદના દૃષ્ટાંતથી આ બંધનનું સાધારણ રૂપ કહીને હવે વિશેષ બંધન કહી છે કે વેદરૂપી લાંબી દોરીમાં દરેક જીવોને ભગવાને બાંધેલા છે. તેમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો તો રાંધેલા ભાતની માફક ભગવાનને લોજન કરવાયોગ્ય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો ભગવાનમાં મળી જઈને સંસારમાંથી છૂટી જાય છે. તેઓની લૌકિક ક્રિયાઓ તો ચોખાનાં ફાતરાં બરાબર છે. તે જેમ ફાતરાંને ઢૂર કરવાથી ચોખા ઉપયોગમાં આવે છે, તેમ લૌકિક ક્રિયાઓથી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો ભગવાનના ઉપયોગમાં આવે છે. બીજનો અને ચોનિનો સંબંધ ચોખા અને તેના ઘાસપરાળના સંબંધ જેવો છે. ઇન્દ્રિયો બળદને ઠેકાણે છે. વેદ બળદને બાંધવાની દોરડીને ઠેકાણે છે. અને ભગવાનની ઇચ્છા તે સ્તંભ (થાંભલો) છે. આવી રીતે છે; તેથી પોતાની ઇન્દ્રિયોના અધ્યાસ (બ્રમ) હોય ત્યાંસુધી બળદને સ્થાનકે રહેવું પડશે, અને ઇન્દ્રિયોના અધ્યાસ સિવાય લૌકિક ક્રિયા કરે તો ચોખાનાં ફાતરાંને ઠેકાણે જીવ રહે છે.

આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પાપોને છોડવાં એ રૂળ છે. ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ રહેલા છે. તેના અધિષ્ઠાનથી ઇન્દ્રિયો વૈદિક કર્મમાં પ્રવર્તે છે. તે કર્મ વડે પોતાના દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારબાદ નિરંતર સમાધિ કરવાથી લૌકિક ક્રિયાઓરૂપી ફાતરાં જતાં રહે છે.

ત્યારે અગ્નિ વડે પાકેલા ચોખા જેમ લોજન કરવા માટે વધારે યોગ્ય થાય છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે પરિપકવ થયેલો જીવ ભગવાનમાં સામુજ્ય મુક્તિ (જોડાઈ જવું) પામવાને લાયક બને છે.

આ બ્રાહ્મણ છે, આ ક્ષત્રિય છે, આ બ્રહ્મચારી છે, અને આ ગૃહસ્થ છે, એમ નામ વડે દરેક બંધાયેલા છે. તેમાં જેને જ્યાં જોડેલા છે તેઓ ત્યાં જ ભમે છે, અને પ્રભુનું કાર્ય કરે છે, પ્રેરણા કરનાર વેદનું કાર્ય કરતા નથી, કારણકે વેદ તો દરેકનાં કર્તવ્ય બતાવનાર છે, પણ કાર્ય પ્રભુનું છે. માટે દરેક ઇન્દ્રિયો ભગવાનને માટે જ સજ્જેલી હોવાથી તે ઇન્દ્રિયો વડે ભગવાનનું કાર્ય કરવામાં પોતે ખોટો ભ્રમ કરીને શોક ન કરવો; અર્થાત્ હું જોઉં છું, હું સાંભળું છું એમ ઇન્દ્રિયોના આવેશથી જે મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે તે ઇન્દ્રિયાધ્યાસ કહેવાય છે.

વળી ભગવાને તો પોતાની ક્રીડા સિદ્ધ કરવા માટે આપણને સજેલા છે. જેમ બાળકો પૂતળાનાં રમકડાંથી રમત રમે છે, તેમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર બાળકો તે રમકડાંને ગોઠવે છે, તેમાં કોઈને સાથે મેળવે છે અને કોઈને જુદાં કરે છે, તેમ સમગ્ર પુરુષો ભગવાનની ક્રીડાનાં પૂતળાં બરાબર છે. તેમાં કોઈનો સંયોગ થાય છે અને કોઈનો વિયોગ થાય છે. તે ભગવાનની ક્રીડા જેમ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે તે થાય છે; માટે તેમ સમજીને પોતાના સંબંધીઓમાં મમતા રાખીને હર્ષ કે શોક ન કરવા. એમ એકંદર વિવેકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. પહેલાં તો દરેક તરવોનો જુદો જુદો વિવેક કહ્યો હતો. (૪૧-૪૨)

એવી રીતે ઇશ્વરે પોતાની ક્રીડા સિદ્ધ કરવા માટે આ જગત્ કરેલું છે, એ પક્ષ પ્રમાણે પણ તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી એમ કહ્યું છે.

નિરીશ્વરવાદીના મતમાં પણ જેટલા બહારના મતો છે, તેમાં કયાંય પણ શોક કરવો એવો કોઈ શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી, એ કહે છે:

યન્મન્યસે ધ્રુવં લોકમધ્રુવં વા ન ચોભયમ્ ।

સર્વથા નહિ શોચ્યાસ્તે સ્નેહાદન્યત્ર મોહજાત્ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—આ લોક નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે, અથવા બન્ને પ્રકારનો નથી એમ માનતા હો તોપણ, મોહથી થયેલા સ્નેહ વગર, દરેક રીતે તે શોક કરવા યોગ્ય નથી; કેવળ સ્નેહથી જ શોક થાય છે.

ભાવાર્થ:—વાદ કરનારા દરેક વાદીઓ ચાર પ્રકારના છે. તેમાં સાંખ્ય-મતવાળા સર્વને નિત્ય માને છે. તેઓ ઉત્પત્તિને આવિર્ભાવ માને છે અને પ્રલયને તિરોભાવ માને છે. બાદ્યમતવાળા (બૌદ્ધમતાનુયાયી) દરેક કાર્યરૂપ જગત હોવાથી તેને અનિત્ય માને છે એટલે હમેશાં રહેતું નથી એમ માને છે. બાદ્યમતના પેટામાં કેટલાક માધ્યમિક વગેરે છે તે એમ માને છે કે આ જગત હતું નહિ, છે નહિ, અને થશે પણ નહિ, એટલે જગત નિત્ય પણ નથી અને અનિત્ય પણ નથી, અર્થાત્ મિથ્યા છે, એમ માને છે.

અને ન્યાયશાસ્ત્રવાળા (કણ્ણાદ અક્ષપાદ) જગતને નિત્ય માને છે તેમ અનિત્ય પણ માને છે. તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર, પરમાત્મ, અને આકાશાદિક નિત્ય છે અને તે સિવાયનાં અનિત્ય છે, એમ માને છે. એમ ચારેય પક્ષમાં દરેક રીતે તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી; કેમકે નિત્ય હોય તો કાંઈ શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેમ પાણીના પરપોટાની માફક જે અનિત્ય છે તે પણ શોક કરવા યોગ્ય નથી. અને સસલાંના શીંગડાની માફક જગતને માનીએ તો તે પણ બિલકુલ શોક કરવા યોગ્ય નથી.

જોકે નૈયાયિકોના પક્ષમાં શોકનો સંભવ છે, કારણ કે તેઓ નિત્ય અને અનિત્ય એમ બન્ને પ્રકારનું જગત માને છે. તેનો ઉત્તર કહે છે કે શત્રુનું મરણ થાય તો શોક કેમ નથી કરતા? અને મિત્રનું મરણ થાય ત્યારે શોક કેમ કરે છે? તે શોક શા કારણથી કરે છે એમ તેને પૂછવું જોઈએ.

મિત્રની સાથે સ્નેહ હોવાથી મિત્રનું મરણ થાય ત્યારે શોક કરીએ છીએ, એમ જો કહેતો હોય તો સ્નેહ જ કેવળ શોકના કારણરૂપ થયો માટે તે સ્નેહ નુકસાન કરનારો હોવાથી તે સ્નેહનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ક્યારેક સ્નેહથી સુખ થાય છે, તેથી તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય? એમ જો કહેતો હોય તો કહેવું કે એ મોહથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખમાં સ્નેહ હોતો નથી, કારણ કે અજ્ઞાનથી થયેલો સ્નેહ કેમ સુખ આપી શકે?

સંનિપાતના રોગથી થયેલી શીતલતા તાપને દૂર કરી શકતી નથી, તેથી જેમ મૂર્છા થઈ હોય ત્યારે ઘણુંય દુઃખ હોય, પણ એવાન હોવાથી તેને સુખરૂપ માને છે; તેથી કાંઈ મૂર્છા સુખરૂપ નથી. જો સુખરૂપ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે કોઈ યત્ન કરે જ નહિ. માટે જેમ મૂર્છામાં સુખ માને છે તેવી જ રીતે મોહથી થયેલા સ્નેહથી સુખ છે. તેથી તેવો સ્નેહ છોડવો જ જોઈએ. (૪૩)

હવે નારદજી યુધિષ્ઠિરને રૂપરૂપ વાક્ય કહે છે:

તસ્માજ્જલ્કુ વૈશ્વવ્યમજ્ઞાનકૃતમાત્મનઃ ।

કથં ત્વનાથાઃ કૃપણા વર્તેરન્વનમાશ્રિતાઃ ॥૪૪॥

કાલકર્મગુણાધીનો દેહોઽયં પાશ્વભૌતિકાઃ ।

કથમન્યાંસ્તુ ગોપાયેત્સર્પગ્રસ્તો યથા પરમ્ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ:—હે અંગરૂપ યુધિષ્ઠિર, સ્નેહથી જ શોક થાય છે એમ ઉપર ખતાવ્યું છે. તેથી અજ્ઞાનને લીધે કરેલી અંતઃકરણની વિકલતાનો ત્યાગ કરો. ત્યાં રાંકા થાય કે, અનાથ અને દરિદ્રી વનમાં ગયેલા થકા શી રીતે નિર્વાહ ચલાવતા હશે? તો કહે છે કે સર્પથી ગળાયેલો પુરુષ જેમ વગર ગળેલા માણસની રક્ષા કરી શકતો નથી, તેમ કાલ કર્મ અને ગુણને અધીન આ પંચમહાભૂતનો જેહ બીજાની રક્ષા શી રીતે કરી શકે?

ભાવાર્થ:—તમે મારું અંગ છો; તેથી તમને હું યથાર્થ હકીકત કહું છું કે ઇંદ્રિયોનો અને અંતઃકરણની વિકળતા કેવળ પદાર્થોના અજ્ઞાનથી થયેલી છે અને તમને તો પદાર્થનું જ્ઞાન થયેલું છે; તેથી તે વિકળતાનો તમે નાશ કરો. જો એક ભાગમાં પણ તે વિકળતા રહેલી હશે, તો પાછી બીજી વખત પણ દુઃખ આપશે એવો અભિપ્રાય કહ્યો છે.

વચમાં રાજા શંકા કરે છે કે તેઓની રક્ષા કરનાર કોઇ નથી અને વનમાં રક્ષા કરવાની જરૂર રહે છે. તેમ કોઈ પદાર્થો ન મળવાથી તેઓ દ્વીન (ગરીબ) થયેલા હશે અને વનનો આશ્રય કર્યો છે તે વન તો નપુસક અને ચેતન વગરનું છે, તેથી તેહું વન તેઓની શી રીતે રક્ષા કરી શકે ?

ત્યાં ઉત્તર આપે છે કે તમે તેની રક્ષા કરનાર ત્યાં રહ્યા નથી, તેનો મને શોક થાય છે. તેમ કોઈપણ તેની રક્ષા કરનાર નથી તેથી શોક થાય છે.

ત્યાં પહેલા પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે કે જો તમે ત્યાં રહ્યા નથી એ બાબતનો શોક થતો હોય તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે તેની રક્ષા કરનારા છો, એ પક્ષ જ અયુક્ત છે, કારણ કે તમે રાજા છો, તેથી રક્ષકપણાનું અભિમાન રાખતા હો તો રાજા શબ્દ તો દેહને કહેનારો છે. એક ઘરથી બીજા ઘરની રક્ષા થઈ શકે નહિ, તો એક દેહથી બીજા દેહની રક્ષા શી રીતે થાય ? તેમ વ્યવહારને અનુસરીને તમે રક્ષકપણું માનતા હો તોપણ જે બીજાને અધીન હોય તે રક્ષા શી રીતે કરે ?

ત્યારે આ દેહ કાલને અધીન છે, તે કાલની પ્રેરણા સિવાય શી રીતે રક્ષા કરે ? તેમ કાળ પણ રક્ષા કરનાર નથી, તે તો રક્ષા કરવામાં ફક્ત નિમિત્ત માત્ર છે, એવો પક્ષ સ્વીકારીએ તો દેહ કર્મને અધીન છે; તેથી કાલની પ્રેરણા વડે જેવું કર્મ કરેલું છે, તેવાં ફલનો ભોગ અવશ્ય કરવાનો છે ! કર્મ પણ દેખીતી બાબતની અપેક્ષા (ઇચ્છા) રાખે છે; તેથી તે પણ નિમિત્ત જ છે એમ કહીએ તો તે પક્ષમાં પણ દેખીતી બાબતને પણ કર્મ જ સિદ્ધ કરી શકે છે; ત્યારે પહેલાં કહેલો દોષ તેમાં પણ આવે છે.

ત્યારે કાલ કર્મ સિવાય બીજો કોઈ કારણરૂપ હોય તો તે સ્વભાવરૂપ સર્વાદિક ગુણો છે; એટલે કાલ, કર્મ, અને ગુણ એ ત્રણે દોષથી આ દેહ પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ ત્રિદોષથી ઘેરાયેલો આ દેહ છે. અને દેહ પોતે પંચમહાભૂતનો વિકાર છે. તેના ભક્ષણ કરનારાં પણ પંચમહાભૂતો જ છે. ત્યારે જે પંચમહાભૂતે પોતાના શરીરનું ભક્ષણ કરેલું છે તેના વિકારરૂપે રહેલો આ દેહ બીજાની રક્ષા કેવી રીતે કરી શકે ? દેહાધ્યાસ સિવાયના બીજાં હોય, તેની રક્ષા દેહાધ્યાસવાળો કરી શકે નહિ !

મૂલમાં તુ અવ્યય આપેલો છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેઓ ભગવાનના સંબંધવાળા થયા છે તે તો કાળને પણ અધીન નથી. ત્યારે જે ભક્તો કાલને પણ અધીન નથી તેની રક્ષા, કાલને અધીન બનેલા પુરુષથી શી રીતે થઈ શકે ? ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે અજગર સર્પથી ગળાયેલો પુરુષ બહાર રહેલા પુરુષની રક્ષા કરી શકતો નથી. માટે ધૃતરાષ્ટ્ર અત્યારે કાલ-કર્મોદિકની આજ્ઞાથી બહાર ગયેલ છે, અને તમે તેની આજ્ઞામાં રહેલા છો;

તેથી તમે તો કાલકર્મોદિની આજ્ઞામાં રહેલા છો, તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર તમારો શોક કરે એ યોગ્ય છે પણ તમે તેનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. (૪૪-૪૫)

વનમાં ધૃતરાષ્ટ્રને ખાવાનું નહિ મળે, એમ તમારે શંકા ન કરવી, કારણ કે ભગવાને હરેક સ્થળે ખાવાના પદાર્થ રચેલા છે, એવો અભિપ્રાય કહીને કોઈપણ રક્ષક નથી એવા પક્ષમાં દોષ આપે છે, અર્થાત્ કોઈપણ ધૃતરાષ્ટ્રની રક્ષા નહિ કરે, તે પક્ષ ખોટો છે:

અહસ્તાનિ સહસ્તાનામપદાનિ ચતુષ્પદામ્ ।

ફલ્ગુનિ તત્ર મહતાં જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જે હાથવાળા જીવો છે તેનું જીવન હાથ વગરના જીવો છે, ચાર પગવાળા જીવોનું જીવન પગવગરના જીવો છે, તુચ્છ (નાના) જીવો મોટા જંતુઓનું જીવન છે, એમ એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ ઉત્પન્ન કરવા લાયક તો જીવો સંખ્યા છે, તેની સૃષ્ટિ થઈ, એટલે દેહનું નિર્માણ કરી, તેમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો, તેમાં આગળ ઉપર સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થાય તે માટે, તેને ખાવા માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ, ત્યારે તે વખતે જીવ સિવાય બીજું કંઈપણ ન મળવાથી, આખું જગત્ જ, અન્નરૂપે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય અને ભક્ષક તરીકે ઉત્પન્ન કર્યું ! તેમાં સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે પ્રકાર રાખ્યા છે: અન્ન અને તે ખાનાર. એ સામાન્ય પ્રકાર લૌકિક છે અને વિશેષ પ્રકાર વૈદિક છે. તેમાં સામાન્ય પ્રકારની વ્યવસ્થા કહે છે કે હાથ વગરના જીવો, હાથવાળા પ્રાણીઓનું ભક્ષ્ય (ભક્ષણ કરવા યોગ્ય) છે.

તે એક ઉદાહરણ તરીકે કહેલું છે, પણ તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે બલવાનનું ભક્ષ્ય હુર્બલ અને છે. તે બલ ક્રિયા વડે થાય છે અને તમામ ક્રિયા કરવામાં હાથ કે પગ સાધનરૂપ થાય છે, તેથી અત્રે તે બન્ને હાથપગ બતાવેલા છે. હાથ વગરના અજગર વગેરે, હાથવાળા મનુષ્ય વગેરેનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ કોઈ સ્થળમાં, હાથવાળા મનુષ્યો પણ હાથવગરનાં પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, અર્થાત્ મોટાઓ પણ નાનાં પ્રાણીઓના ભક્ષ્ય થાય છે; જેવી રીતે કીડીઓ વગેરે મોટા સર્પોનું ભક્ષણ કરે છે, તેથી બલના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે, બલવાનો નબળાંને ખાઈ જાય છે, અથવા સાધારણ રીતે એવો નિયમ હોય છે, તેવા અભિપ્રાયથી અહીં કહ્યું છે.

માછલાં વગેરે હાથ વગરનાં છે, તે હાથવાળાં મનુષ્યોનાં ભક્ષ્ય થાય છે અને પગ વગરનાં તુષ્ટ ઘાસ વગેરે છે તે ચારપગવાળાં પશુઓનાં ભક્ષ્ય થાય છે. કોઈપણ પદાર્થ જીવ વગરનો નથી, અને ઘર વગેરે જીવ વગરના પદાર્થો

છે, તેનું કોઈ ભક્ષણ કરતું નથી. અર્થાત્ જે ખવાય છે તે જીવસહિત છે. તેથી જ ભગવાને દરેક સ્થળે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ રચેલી હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં શું ખાશે, એની ચિંતા ન કરવી, કારણ કે વનમાં પણ વાંસિયા ઘઉં સાંખો વગેરે ધાન્ય અને ફલાદિક ઘણુંયે ભક્ષ્ય હોય છે. (૪૬)

ઉપરની બાબતમાં શંકા થાય છે કે પોતે સર્જેલા જીવને બીજા પાસે ખવરાવે છે, એવી ક્રિયા ભગવાન શામાટે કરે છે? ત્યાં ખાવા યોગ્ય અને ખાનારનો નિર્ણય બતાવે છે:

તદિદં ભગવાન્રાજન્નેક આત્માસ્મનાં સ્વદક્ ।

અન્તરોઽનન્તરો ભાતિ પદ્ય તં માયયોરુઘા ॥૪૭॥

શબ્દાર્થ:—હે રાજન્, સર્વે જીવોના આત્મારૂપ, પોતાથી પ્રકાશમાન, આ જગદ્ગ્રૂપ ભગવાન્ એક જ છે. તે અંદર અને બહાર પ્રકાશે છે અને માયાથી ઘણાં રૂપવાળા થયા છે, તેને તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—ભગવાનમાં વિષમતા કે નિર્દયતા નથી. પોતાના આત્માને જ આ જગદ્ગ્રૂપ કરે છે એમ બતાવવા માટે કહે છે કે આ જગત્ ભગવાન્ છે. તેમાં કારણ બતાવે છે કે દરેકનું ભક્ષ્ય દરેક છે, તેથી બીજો બીજને ખાઈ શકે નહિ, તેનો વિશ્વાસ બતાવવા માટે રાજન્ એવું સંબોધન આપેલું છે. તે જે અન્યાય કરે તેને રાજા તરફથી દંડ મળે છે તે બતાવવા માટે છે.

તેથી બીજો બીજને ખાય તો તેણે અન્યાય કરેલો ગણાય, તેથી તેને રાજા દંડ શિક્ષા વગેરે કરે છે, તેમ ભગવાન પણ શિક્ષા કરે છે.

ભગવાન પોતે પણ ઉત્પન્ન કરીને પોતે જ ભક્ષણ કરે છે, તે પણ યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે: પ્રભુ તો એક જ છે, અર્થાત્ આ સર્જેલું છે અને આ સર્જનહાર છે એવો ભેદ નથી. તેમ ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોમાં પરસ્પર ભેદ નથી! ત્યારે તો ભગવાન પોતાના આત્માનું જ ભક્ષણ કરે છે, એમ થાય તે પણ યોગ્ય નથી! એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: તે પ્રભુ તો આત્મા છે; એટલે દરેક સ્થળે વ્યાપ્ત થઈને રહે તે આત્મા કહેવાય છે. એવી રીતે ભગવાન્ દરેક સ્થળે વ્યાપ્ત થઈને રહ્યા છે, તેથી બહાર રહેલા જીવને અંદર પ્રવેશ કરાવે છે, અને અંદર રહેલાને બહાર પ્રકટ કરે છે. અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં પોતે અંદર અને બહાર રહે છે. એમ સર્વે વસ્તુની સ્થિતિ છે. તેમાં આ ભક્ષ્ય અને આ ભક્ષણ કરનાર છે એવો વ્યવહાર તો લોકમાં છે. જેમ કાચબો પોતાના પગ વગેરે અંગને બહાર પ્રકટ કરીને પાછો અંદર ખેંચી લે છે તેમાં કાચબાને કોઈ પ્રકારનો વિકાર નથી, તેમ ભગવાનને પણ દરેક વસ્તુ બહાર પ્રકટ કરી પાછી અંદર ખેંચી લેવામાં દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

અથવા આત્મા એ શબ્દમાં આત્ અને મા એવાં બે પદ રહ્યાં છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે આત્ એટલે ભક્ષણ કરવું, એટલે ભક્ષણ કરે છે તેથી જ મા એટલે નૈનિ નૈતિ વગેરે શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે કેવળ નિષેધાત્મક (મના કરનાર) બ્રહ્મ રહે છે. ત્યારે સર્જેલા જીવોનું ભક્ષણ ન કરે તો કેવળ આત્મા જ ન રહે, અર્થાત્ આત્મા એવો શબ્દ જ સિદ્ધ થાય નહિ, અને છેવટ જે એક આત્મા રહે છે તે પણ રહે નહિ.

બીજા જીવે જેનું અધિષ્ઠાન કર્યું છે, તેનું ભક્ષણ ભગવાન શા માટે કરે છે? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે: તમામ આત્માઓના આત્મા ભગવાન જ છે. એટલે દરેક ભક્ષણ કરનારાઓનો ઉપસંહાર કરનારા પણ ભગવાન છે, અથવા દરેક જડ પદાર્થોનો ઉપસંહાર કરે છે.

પરંતુ દરેક જીવો રહેલા છે તેથી ભગવાન એક જ છે એમ શી રીતે કહેવાય? એમ શંકા કરીને કહે છે કે દરેક આત્માઓનું સ્વરૂપ તે ભગવાન છે.

ત્યારે તો દરેક જીવો ઉપર ભગવાનને દયા આવવાથી ભગવાન તેવી રીતે જીવોનું ભક્ષણ નહિ કરે, એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે તે ભગવાનની દષ્ટિ પોતામાં જ રહેલી છે, અર્થાત્ બીજાઓને પણ પોતાના આત્મા તરીકે જ જાણે છે, અથવા પોતાના ભોગ માટે બીજાને જોતા નથી.

તે ભગવાન કયાં છે? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે પ્રભુ અંદર અને બહાર છે; એટલે અંદરના ભાવથી તેમ જ બહારના ભાવથી તે ભગવાન જ પ્રકાશી રહ્યા છે. તે દરેકના ભક્ષક તરીકે રહેલા છે. એવી રીતે કરેલો ઉપદેશ છે તેથી ભગવાનના ઘણા ભેદ છે. એવા પ્રકારથી યુધિષ્ઠિરના મનમાં સમજાયું હશે, એમ માનીને કહે છે કે તમે તેને જુઓ; અર્થાત્ દરેક સ્થળે પ્રકાશી રહેલા અને સર્વના રૂપ બનેલા છે તે ભગવાન જ છે એમ તમે જુઓ.

જે એક હોય તે અનેક પ્રકારે શી રીતે થાય? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન માયાથી ઘણા પ્રકારના થયા છે, કારણ કે માયા છે તે સામું રૂપ બતાવે છે; તેથી તેની સાથે સંબંધ થતાં ઘણાં જળનાં પાત્રોની સાથે ચંદ્રનો સંબંધ થવાથી જેમ ઘણા ચંદ્ર દેખાય છે અને અગ્નિને ઘણાં લાકડાંની સાથે સંબંધ થવાથી અગ્નિ જેમ ઘણા પ્રકારથી પ્રકાશે છે તેમ ભગવાન પણ અનેક રીતે પ્રકાશે છે. (૪૭)

એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની રક્ષા કરનાર કોઈ નહિ હોય, એવી આશંકા કરીને સર્વરૂપ વડે ભગવાન જ રક્ષક છે એમ નિરૂપણ કરીને, તે ભગવાન હાલમાં સંહાર કરવાની લીલા કરવામાં તત્પર થયા છે એમ નિરૂપણ કરે છે:

સોઽયમય મહારાજ ભગવાન્મૂતભાવનઃ ।

કાલરૂપોઽવતીર્ણોઽસ્યામભવાય સુરદ્વિષામ્ ॥૪૮॥

શબ્દાર્થ:—હે યુધિષ્ઠિર મહારાજ, દરેક ભૂતપ્રાણી માત્રને ઉત્પન્ન કરનાર તે આ ભગવાન હાલમાં દેવતાના દ્વેષીઓનો નાશ કરવા માટે કાલરૂપે આ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છે.

ભાવાર્થ:—‘મહારાજ’ એવું સંબોધન આપવાથી એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે કે તમારે ભય કરવાનો નથી. હાલમાં તમારું જેવડું રાજ્ય છે તેના કરતાં પણ તે પ્રભુ અધિક રાજ્ય આપશે. હવે જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ભગવાનને બતાવતા હોય તેમ કહે છે: તે આ જે કાંઈ દેખાય છે તે ભગવાન છે. ત્યારે ભગવાન અહીં શા માટે પધારેલા છે? તેનું પ્રયોજન બતાવે છે કે તે પ્રભુ સર્વજનું પાલન કરનારા હોવાથી પાલન કરવા માટે જ પધારેલા છે. જેમાં જેનો સંહાર કરે છે તેના દોષો દૂર કરીને તેને શુદ્ધ કરે છે; તેથી તે પ્રભુ દરેકના રક્ષણ કરનારા છે એ ભાવના દૂર થતી નથી, તેમ પોતે સ્વતંત્રપણે દરેકનો સંહાર કરનારા છે, તોપણ સંહારરૂપ લીલા કરવામાં વિશેષ અધિકાર કાલને આપેલો છે તેથી પોતે દરેકનું પાલન કરે છે.

એમ બતાવવા માટે જીવોને ભક્તિની સિદ્ધિ થવા માટે, ભગવાન કાલના રૂપ જેવું રૂપ ધારણ કરે છે અને દેવતાનો દ્વેષ કરનારા અસુરોના નાશ માટે પ્રભુ અવતરેલા છે. વામન ભગવાન પણ તેવી જ રીતે અવતરેલા હતા પણ તે વામન ભગવાને આવી રીતે કામ કર્યું ન હતું, તે બતાવવા માટે કહે છે કે આ પૃથ્વી ઉપર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રકટ થયા છે. (૪૮)

એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરીને તેનો ઉપસંહાર કરતી વખતે નારદજી યુધિષ્ઠિર રાજાને ઉપદેશ કરે છે:

નિષ્પાદિતં દેવકૃત્યમવશેષં પ્રતીક્ષતે ।

તાવદ્ ગૂયમવેક્ષધ્વં ભવેદ્યાવદિદેશ્વરઃ ॥૪૯॥

શબ્દાર્થ:—દેવતાઓનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. હવે બાકી રહેલા કાર્યની ભગવાન શહુ જીએ છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રભુ પૃથ્વી ઉપર વિરાજે છે ત્યાંસુધી તમે તેની પ્રતીક્ષા (વાટ-રાહ) કરો.

ભાવાર્થ:—એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે “ અહીં પૃથ્વી ઉપર દેવતાઓનું સમગ્ર કાર્ય મેં કર્યું છે. ” તેથી હવે પૃથ્વીના ભારને ઉતારનારાઓનો ભાર દૂર કરવો. હવે બાકી રહેલ છે, તેની રાહ ભગવાન જીએ છે. જો કે પ્રભાસમાં યાદવાસ્થળીની લીલા થઈ ગયા પછીની આ હકીકત છે તોપણ તે યાદવાસ્થળીનો પ્રસંગ કહેવાથી યુધિષ્ઠિરના મનમાં વધારે મોહ થાય; તે અટકાવવા માટે કહ્યું છે કે ભગવાન વાટ જોઈને રહેલા છે. બાકી ખરી રીતે તો જ્યારે આ નારદજી-યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ ચાલે છે ત્યારે ભગવાન

ભૂતલ ઉપરથી પધારી ચૂક્યા છે. ત્યારે ત્યાંસુધી તમે રાહ જુઓ, એમ કહેવામાં નારદજીનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે હકીકતનું તમને શ્રવણ થાય ત્યાંસુધી તમે પણ રાહ જુઓ અને તે યાદવાસ્થળીના વૃત્તાંતનું શ્રવણ હવે જરૂર થવાનું છે; તેથી હવે રાહ જોવી જ બાકી છે. ભગવાનની ઇચ્છા પૃથ્વી ઉપર જેને રાખવાની છે, તેના મૃત્યુને દૂર કરવા માટે અથવા મોહને દૂર કરવાને માટે જ્યાંસુધી ભગવાન અહીં આવે ત્યાંસુધી તમે રાહ જુઓ.

ભગવન્ તો અમને અહીં રાખીને દ્વારકા પધાર્યા છે, તે અમારા મોહનું નિવારણ કેમ કરશે? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે પ્રભુ તો ઇશ્વર છે, તેથી દરેક કરવાને સમર્થ છે. (૪૯)

એવી રીતે ભગવાનની હકીકત બતાવવાથી યુધિષ્ઠિરને મોહનો અભાવ અને બચ પણ ઉત્પન્ન કરીને, હવે ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન પુછાયો છે તેનો ઉત્તર નારદજી આપે છે:

ધૃતરાષ્ટ્રઃ સહ શ્રાત્રા ગાન્ધાર્યાં ચ સ્વભાર્યયા ।

દક્ષિણેન હિમવતઃ ઋષીણામાશ્રમં ગતઃ ॥૫૦॥

શબ્દાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્ર ભાઈ વિદુરજી અને પોતાની સ્ત્રી ગાંધારીની સાથે હિમાલય પર્વતની દક્ષિણ તરફ જ્યાં ઋષિઓના આશ્રમો છે ત્યાં ગયા છે.

ભાવાર્થઃ—હિમાલયની દક્ષિણ દિશા તરફ ઋષિઓના આશ્રમો પહેલાંથી જ સિદ્ધ થયેલા છે, ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા છે. ગંગાજીની દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને રહેવાનું રાજગૃહ હતું. તે સ્થળથી હિમાલયના દક્ષિણ તરફના ઋષિઓના આશ્રમમાં ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા છે, એમ કહેવાથી તે સ્થળની અધિકતા બતાવી છે.

“ઐરાવત હાથીની સૂઠમાંથી પડેલું, અને વાસુકે ઘાટું કરેલું, ગંગાજીનું જળ પવિત્ર દેશોમાં પડે છે. તેને હે રામચંદ્રજી, તમે હિમ જાણો.” એવું વાક્ય છે. તેથી હિમ (બરફ)ની સન્મુખ રહેવામાં શીતલતા વધારે હોય છે. તે ઠંઠકથી પીડિત થઈને ધૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં રહ્યા છે. (૫૦)

ત્યાં ઋષિઓના પ્રભાવનું અને ગંગાજીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

સ્રોતોભિઃ સસમિર્યાં વૈ સ્વર્ધુની સસધા વ્યધાત્ ।

સસાનાં પ્રીતયે નામ્ના સસસ્રોતઃ પ્રચક્ષતે ॥૫૧॥

શબ્દાર્થઃ—સાત ઋષિઓની પ્રીતિને માટે સાત પ્રવાહ વડે જ્યાં સ્વર્ગગા સાત પ્રકારે થયેલ છે તે સ્થળ સસસ્રોત એવા નામથી ઓળખાય છે.

ભાવાર્થઃ—તે આશ્રમનું નામ સસસ્રોત છે તે યથાર્થ છે, કારણ કે જે આશ્રમમાં ઋષિઓની મોટાઈ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે દરેક ઋષિની નજદીકમાં

ગંગાજી પ્રવાહરૂપે આવેલાં છે. વક્રતાથી (આડો અવળો વાંક) જવામાં તો જાંચાઈ અને નીચાઈ થાય, તેથી દરેક ઋષિની પાસે સમાન પ્રવાહ ન આવવાથી, કોઈના મનમાં ઉદાસીનપણું થાય, તે માટે ત્યાં સાત પ્રવાહથી ગંગાજી પ્રત્યેક ઋષિના આશ્રમમાં ગયેલાં છે; અથવા ગંગાજીએ પોતાના સ્વરૂપના સાત ભાગ કરેલા છે.

સ્ત્રોતોમિ: એ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્મના અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ છે, તેથી સાત પ્રવાહ કર્યા એવો અર્થ નીકળે છે. સ્વર્ગની ગંગા સાત પ્રવાહથી ત્યાં આવેલ છે એમ કહેવાથી ખીભ જળના મિશ્રણ સિવાય આકાશગંગા સ્વતંત્રપણાથી ત્યાં આવેલ છે એમ જણાય છે; તેથી તે જળ અત્યંત પવિત્ર છે, એમ સૂચવ્યું છે.

સાત પ્રવાહને લીધે સપ્તસ્ત્રોતઃ એવું નામ થયેલું છે. મૂળમાં નામ્ના ને બદલે નાના એવો પાઠ હોય તો એવો અર્થ થાય છે કે સાત ઋષિઓની પ્રીતિને માટે, તેની ઇચ્છાને અનુકૂળ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહરૂપ ગંગાજી થયેલ છે. (૫૧)

ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર શૂન્ય બેસી રહ્યા નથી એમ બતાવવા માટે તેનું કામ બતાવે છે:

સ્નાત્વાનુસવનં તસ્મિન્નુત્વા ચાગ્રીન્યથાવિધિ ।

અગ્નમક્ષ ઉપશાન્તાત્મા સ આસ્તે વિગૈલેષણઃ ॥૬૨॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાં આશ્રમમાં પ્રત્યેક સમયનું સ્નાન કરીને, વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરીને, કેવળ જળનું જ પાન કરી, શાંત ચિત્તવાળા થઈને, ત્રણે પ્રકારની એષણાઓ (ઈચ્છાઓ)થી નિવૃત્ત થઈને ધૃતરાષ્ટ્ર રહેલા છે.

ભાવાર્થ:—સ્નાન વગેરે નિયમ કહેવાય છે અને ઉપશાંતિ વગેરે યમ કહેવાય છે. તે બંને ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલ છે. ત્રણે કાળ સ્નાન પણ કરેલ છે. અથવા ત્રણ કાલની ક્રિયાના બદલામાં તે જળમાં સ્નાન કરેલ છે. ગૃહસ્થાશ્રમના અગ્નિમાં હોમ કરેલો છે. આંધળા મનુષ્યને અગ્નિમાં હોમ કરવાનો ન હોય, તોપણ જેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ કરેલો છે તે પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ પણ કરેલો છે. હોમ કરવાથી કેવળ અગ્નિનો જ સંસ્કાર કરેલો છે, કાંઈ ક્ષણ માટે કરતા નથી. તેથી એ કર્મ કેવળ સંસ્કાર પૂરતું જ છે. તે ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલું છે. અર્થાત્ અગ્નિનું આધાન (સ્થાપન) કરીને, અગ્નિહોત્રનો હોમ કરીને, વિધિ પ્રમાણે જેમ પંચાગ્નિનું વિધાન છે, તેનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં જળનું પાન કરીને રહ્યા છે. સ્ત્રીની સાથે ત્યાં ગયા છે, તેથી તેણે વાનપ્રસ્થના ધર્મે પ્રમાણે

વર્તવું જોઈએ. અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જોડ્યા વગર પાકેલું અન્ન ખાઇને તે આશ્રમનો આરંભ થાય છે તે કેવળ વાયુનું ભક્ષણ કરવા સુધીના આહાર કહેલા છે તેમાં છેલ્લું વાયુનું ભક્ષણ છે. તેનાથી પહેલું જલપાન છે. ભગવાનના સમીપમાં જેનું અંતઃકરણ શાંત થયેલું છે, અર્થાત્ જ્ઞાનને માટે અથવા તો ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે, તેનામાં અંતઃકરણ રહેલું છે. વળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરેલો છે, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને સુક્તિની યોગ્યતા છે એમ ખતાવ્યું છે. પોતાની વિદ્યમાનતા સિવાય તેનામાં બીજા ધર્મો હવે રહ્યા નથી, એમ આસ્તે ક્રિયાપદ્ધતિ સિદ્ધ થાય છે—ત્રણ પ્રકારની એષણા (ઇચ્છા)માં લોકેષણા (લોકની પરવા) સુખ્ય છે તેનો ત્યાગ પણ ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલો છે. (૫૨)

એવી રીતે યમ નિયમ કહીને હવે અષ્ટાંગ યોગને કહેવા માટે આસન વગેરેનું નિરૂપણ હવે કરે છે:

જિતાસનો જિતશ્વાસો પ્રત્યાહતષડિન્દ્રિયઃ ।

હરિભાવનયા ધ્વસ્તરજઃસત્ત્વતમોમલઃ ॥૫૩॥

વિજ્ઞાનાત્મનિ સંયોજ્ય ક્ષેત્રજ્ઞે પ્રવિલાપ્ય તમ્ ।

બ્રહ્મણ્યાત્માનમાધાય ઘટામ્બરમિવામ્બરે ॥૫૪॥

શબ્દાર્થઃ—જેણે આસન અને પ્રાણુ જીતેલા છે, છ ઇન્દ્રિયોના જેણે પ્રત્યાહાર (ઇન્દ્રિયો બહારના વિષયોને બહુણ કરે છે તે નહિ કરતાં આત્મા તરફ તેને અંદર ખેંચવી તેને પ્રત્યાહાર કહેવાય છે) કરેલો છે, ભગવાનની ભાવના વડે રજસુ, સત્ત્વ અને તમોગુણના મલનો જેણે નાશ કરેલો છે, વિજ્ઞાનાત્માને વિષે જીવાત્માને જોડીને, વિજ્ઞાનાત્માનો ક્ષેત્રમાં લય કરીને, ઘટાકાશનો મોટા આકાશમાં લય કરે, તેમ ક્ષેત્રને આત્મારૂપ અક્ષર બ્રહ્મમાં લીન કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર રહ્યા છે.

ભાવાર્થઃ—અષ્ટાંગ યોગમાં યમ અને નિયમ પ્રથમ કહ્યા છે, તે કર્યા પછી કહે છે: આસનનો અને પ્રાણાયામનો પણ ધૃતરાષ્ટ્રે જય કરેલો છે અને ત્યાર-પછી પ્રત્યાહાર કરેલ છે. આસન, પ્રાણાયામ અને પ્રત્યાહાર એમ ત્રણેય ક્રમવાર કહ્યાં છે. છ ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યાહાર કરવાનું મૂળમાં લખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ઉપરના શ્લોકમાં નિયમનું નિરૂપણ કરેલું છે તેમાં જ કર્મેન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર થઈ ગયો છે, એટલે બાકી પાંચ જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયો અને એક મન એમ છ ઇન્દ્રિયો રહી, તેને આત્મામાં જોડીને પ્રત્યાહાર કર્યાનું આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રે હરિ ભગવાનની ધારણા કરી છે. તે ધ્યાન અને ધારણા બન્ને એક જ કરીને નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને કહેલું છે, કારણ કે ધ્યાન એક ભાગમાં રહે છે અને ધારણા સમુદાયમાં રહે છે. એવી રીતે ધ્યાન અને ધારણાનો ભેદ છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોના રાગાદિક મલરૂપે

છે, તે મલ ધૃતરાષ્ટ્રના નાશ પામ્યા છે; એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે ધારણા સુધી યોગનાં સાતેય અંગો પૂર્ણ કર્યા છે. હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિને માટે કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રે વિજ્ઞાનમય આત્મામાં જીવાત્માને જોડી દીધો છે. છેવટે તો નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવી જ જોઈએ. આત્માના વિચારમાં ઉત્તરોત્તર પાંચ આત્માઓ છે. તેમાં ઉત્ક્રાંતિ ગતિ વડે ગમન કરનારો જીવ પ્રથમ છે. તેમાં દેહ સંબંધી અને મન સંબંધી, એવા ભેદ વડે જુદો છે છતાં તે એક વ્યષ્ટિરૂપ છે. બીજો બ્રહ્માંડમાં “આહું છું” એવું જેને અભિમાન છે એવો વિજ્ઞાન આત્મા સમષ્ટિરૂપ છે. ત્રીજો તેનાથી પર, અને પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા થઇને રહેલો પુરુષ છે. ચોથો તેનાથી પણ મોટો અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે. અને પાંચમા તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારના આત્માઓ છે. તેમાં પોતાના આત્માને પ્રથમ ક્રમ વડે ઉત્તરોત્તર એક બીજામાં લય કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર બ્રહ્મ સુધી ગયા છે. તે કહે છે કે પોતાના આત્માને વિજ્ઞાનાત્મામાં જોડીને, વિજ્ઞાનાત્માને ક્ષેત્રજ્ઞમાં જોડેલો છે. અથવા વિજ્ઞાનાત્મા એટલે મહત્ત્વરૂપ ચિત્તમાં પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યને ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષમાં જોડેલ છે અને તે ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષને અક્ષર બ્રહ્મમાં જોડેલ છે.

અક્ષર બ્રહ્મનો પોતાનો આત્મા ન હોવાથી, તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞનો લય કરવો એ તો નિરર્થક છે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે અક્ષર બ્રહ્મ તો આત્મારૂપ છે, કારણ કે મૂળમાં પણ આત્મા રૂપ કહેલ છે.

પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા પુરુષ અને અક્ષર બ્રહ્મમાં પરસ્પર વિલક્ષણતા ન હોવાથી પુરુષનો લય અક્ષર બ્રહ્મમાં કરવાથી શું ફલ છે, એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે માટીના ઘડાને ભાંગી નાખવાથી તેની અંદર રહેલું આકાશ જેમ મોટા આકાશમાં મળી જાય છે તેમ પુરુષમાં રહેલું પ્રકૃતિનું અધિષ્ઠાતાપણું ધૃતરાષ્ટ્રે દૂર કરેલું છે; અર્થાત્ ઉપર પાંચ આત્માઓ ગણાવેલા છે. તેમાંના ચોથા આત્મામાં ધૃતરાષ્ટ્રનો જીવાત્મા લીન થયો છે. (૫૩-૫૪)

તેને અક્ષરબ્રહ્મના ધર્મનો આવિર્ભાવ થવાથી દોષની નિવૃત્તિ થયાની સમાપ્તિ કરે છે:

ધ્વસ્તમાયાગુણોદર્કો નિરુદ્ધકરણાશયઃ ।

નિવર્તિતાશિલાહાર આસ્તે સ્થાણુરિવાઽચ્ચલઃ ॥

તસ્યાન્તરાયો મૈવાભૂઃ સન્યસ્તાશિલકર્મણઃ ॥૫૫॥

શબ્દાર્થઃ—માયાના ગુણોના પરિણામથી થનારું ક્ષણ જેવું નષ્ટ થયું છે, ધ્વન્દ્વિયો અને અંતઃકરણના આશયો જેના કુંધાર્થ ગયા છે, દરેક આહાર જેણે છોડી દીધેલ છે, એવા ધૃતરાષ્ટ્ર, સ્તંભ (થાંભલા)ની માફક અચલ રહ્યા છે. હવે દરેક કર્મનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે તેવા ધૃતરાષ્ટ્રને તમે વિધનરૂપે ન થશો.

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિમાં વિશેષ મોહ થવાથી જે સંબંધ થાય છે તે માયાના ગુણોનું પરિણામ છે. તેવો મોહયુક્ત સંબંધ ધૃતરાષ્ટ્રમાંથી નીકળી ગયો છે. ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ જે સાધનોના આશયો છે, તે પાછા ફરીવાર ભ્રામન થાય તેવી રીતે તેઓને રોકવામાં આવ્યા છે. અને દરેક પ્રકારનો આહાર પણ છોડી દીધો છે. તેથી પ્રાણની વૃત્તિનું નિવારણ કરેલ છે. એમ જેહ, ઈંદ્રિય, પ્રાણ, અને અંતઃકરણ બીજરૂપે છે અને માયાના ગુણોની સાથે છે, એટલે એ આરેયનો વ્યવહાર બંધ થયો ત્યારે તે ધૃતરાષ્ટ્ર અક્ષર બ્રહ્માના રૂપને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેના આત્માને પોતાથી તો કોઈ જાતનો વ્યાપાર ન હોવાથી, થાંભલાની માફક તે અચલ રહેલ છે. બહાર રહેલા વાયુ વગેરેથી પણ તે ચાલી શકે તેમ નથી, એમ કહેવા માટે થાંભલાનું દષ્ટાંત આપેલ છે. “વૃક્ષની માફક સ્તબ્ધ થઈને સ્વર્ગમાં એક પુરુષ રહે છે, તેનાથી આ સમગ્ર જગત પૂર્ણ છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે, તેની બરાબર ધૃતરાષ્ટ્ર અત્યારે થયા છે, એવો પણ અભિપ્રાય છે.

ત્યારે ઘણા વખત ધૃતરાષ્ટ્ર રહેશે એમ વિચારીને તેની સમાધિ નિવૃત્ત થાય ત્યારે તેને પાછા અહીં લાવવા જોઈએ, એવી શંકા યુધિષ્ઠિર કરે તો કહે છે, તે ધૃતરાષ્ટ્રને તમે વિઘ્નરૂપ થશો નહિ, અર્થાત્ તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવાની અવસ્થામાં તે ગયા છે તેને વિઘ્ન કરશો નહિ, કારણ કે તમે તેની પાસે જશો તો તમને જોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને મોહ ઉત્પન્ન થશે તો તેનો સર્વનાશ થશે. તેમ તમારે તેની પાસે જઈને તેની ઈંદ્રિયોના વિષયો મેળવવા એ જ કર્તવ્ય હોય તો તેની સંન્યાસીઓને મનાઈ છે એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તેણે દરેક કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે. તેથી કાંઈ કર્મ કરવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રને પદાર્થ તૈયાર કરી આપવો એવો વિચાર હોય તો તેનું નિરૂપણ કરે છે. (પપ)

ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ પદાર્થો સિદ્ધ કરી આપવાના ન હોય તો એ તેની રક્ષા કરવા માટે તો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એવી યુધિષ્ઠિરની શંકાનું નિવારણ કરે છે:

સ વા અચતનાદ્રાજન્પરતઃ પશ્ચમેઽહનિ ।

કલેવરં હાસ્યતિ સ્વં તત્ત્વ મસ્મીમવિષ્યતિ ॥૬૬॥

દશ્યમાનેઽગ્નિર્મિદેહે પત્યુઃ પત્ની સહોદજે ।

બાહિઃ સ્થિતા પતિં સાધ્વી તમગ્નિમનુવેક્ષ્યતિ ॥૬૭॥

શબ્દાર્થ:—તે ધૃતરાષ્ટ્ર આજના દિવસ પછી, પાંચમે દિવસે, જે રાજા યુધિષ્ઠિર, પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરશે અને તે શરીર ભસ્મ થશે. અગ્નિથી પર્ણ-શાલાની સાથે પતિનો જેહ બળવા લાગશે, ત્યારે બહાર રહેલાં તેનાં પત્ની સાધ્વા ગાંધારી, પોતાના પતિની પાછળ તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ તો ઘણા વખત સુધી તે રહેવાના જ નથી કે તમે ત્યાં જઈને તેની રક્ષા કરો. અને તેનો કયાં વિનિયોગ થવાનો છે તે તો પોતાથી જ સિદ્ધ થયેલો છે, કારણ કે આજથી પાંચમે દિવસે તેનો દેહ પડવાનો છે. રાજન્ એવું મૂળમાં સંબોધન આપેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે રાજાને પોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે ત્યાં જવામાં તૈયારી કરવામાં પણ પાંચ દિવસ આજ્યા જાય. તેથી તેની રક્ષા કરવા માટે તમે ત્યાં જાઓ એટલા સમય સુધી પણ તેનો દેહ રહેશે નહિ. આજનો દિવસ છોડીને પછીના પાંચમે દિવસે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રાણુનો ત્યાગ કરશે. મૂળમાં દિવસે પ્રાણુત્યાગ કરવાનું સૂચ્યું છે, તેથી શુકલ ગતિ પ્રમાણે શુકલપક્ષાદિનું પણ સૂચન કરેલું છે. શરીર છોડવામાં કારણ કહે છે કે તે પોતાનું શરીર છે, તે બળેલા વસ્ત્રની માફક અભિમાન બાકી રહેલો હોવાથી દેખાય છે. તેથી વેદમાં કહ્યું છે કે “અંતે આ શરીરની ભસ્મ થાય છે;” તેથી તે પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રનું શરીર ભસ્મરૂપ થશે.

તે અક્ષર બ્રહ્મમાં રહેલ છે તોપણ, કાંઈ પ્રયત્ન બાકી રહેલો હોવાથી પ્રાણુ દેહાદિકને ધારણ કરી રહેલ છે. તેનો ત્યાગ કરવાનો સમય થશે, ત્યારે અગ્નિસંબંધી ધારણા કરીને દેહનો ત્યાગ કરશે; તેથી તેનો દેહ ભસ્મ થશે. “અગ્નિનું આધાન કર્યા પછી યજમાન અગ્નિરૂપ થાય છે,” એમ વેદમાં કહેલું છે; તેથી અગ્નિ અને પોતે બુદ્ધા ન હોવાથી અને તેની ધારણા કરવાની જરૂર ન હોવાથી, અંદર રહેલા અગ્નિને બહાર પ્રકટ કરશે. ત્યારે બહાર રહેલા પદાર્થો સાથે પણ તે અગ્નિમાં સંબંધ થવાથી, પોતાની પર્યુષાળા (પાંદડાંની ઝૂંપડી) પણ બળવા લાગશે. ત્યારે પતિવ્રતા સ્ત્રીને, પતિની પાછળ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રનાં સ્ત્રી ગાંધારી પણ બહાર રહેલાં હશે તે પાતિવ્રત્યધર્મથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. યજ્ઞમાં કાર્ય કરવામાં, સ્ત્રી સાથે ઉપયોગમાં આવનારી હોય તેજ સ્ત્રી પત્ની કહેવાય છે. તેવી રીતે ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની હોવાથી, તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તેથી અગ્નિ ઠંડો પડવાનો નથી; કારણકે તે ગાંધારી સાધ્વી (પતિવ્રતા) છે. તેથી તે અગ્નિમાં પોતાના પતિની પાછળ ગાંધારી પણ પ્રવેશ કરશે. (૫૬-૫૭)

એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી એમ બન્ને દંપતીનો વિનિયોગ કહીને તેના કારણભૂત વિદુરજનો પણ વિનિયોગ કહે છે:

વિદુરસ્તુ તદાશ્ચર્યં નિશામ્ય કુરુનન્દન ।

હર્ષશોકયુતસ્તસ્માદ્ ગન્તા તીર્થનિષેવકઃ ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હે કુરુનંદન, તે આશ્ચર્યને સાંભળીને, હર્ષ અને શોકથી યુક્ત થયેલા વિદુરજ ત્યાંથી તીર્થાનું સેવન કરવા માટે જતા રહેશે.

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીની જે અવસ્થા થઈ છે તેવી અવસ્થા વિદુરજની થઈ નથી, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં તુ અવ્યય મૂકેલો છે.

ત્રણેય સાથે આવેલાં હતાં, તેમાંથી બેની જ તેવી ગતિ કેમ થઈ? ત્રીજી વિદુરજની તે ગતિ કેમ ન થઈ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે—

પહેલાં તો વિદુરજનું ચિત્ત, ધૃતરાષ્ટ્રનું શું થશે, તેવા પ્રકારની ક્રિયામાં જ આસક્ત હતું. અને તે કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી, આશ્ચર્યપણાથી તેને સ્ફૂર્તિ થઈ છે—કાંઈ ધૃતરાષ્ટ્રે દેહત્યાગ કર્યો તેમ મારે પણ કર્તવ્ય છે એવી સ્ફૂર્તિ થઈ નથી, કારણ કે દરેકનું કાંઈ અદ્ભુત કાર્ય થતું નથી.

ત્યારે વિદુરજએ શું કર્યું? એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે તે તો તીર્થ કરવાને જશે. “કુરુનંદન” એવું સંબોધન આપવાથી એમ સૂચવ્યું છે કે તમે દરેકને ખુશ કરનાર હોવાથી તમારે તેવું કરવાનું નથી.

ધૃતરાષ્ટ્રની બાળતામાં પરલોક સંબંધી વિચાર થયો છે, તેથી તેને હર્ષ થયો છે, અને લૌકિક વિચાર પ્રમાણે પોતાના ભાઈ હોવાથી શોક થયો છે. તે દેશથી પોતાનો દેહ પડશે ત્યાંસુધી વિદુરજને ક્યાં કરવાનો નિશ્ચય થયો છે, તેથી તે વિધિ પ્રમાણે વિદુરજ પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેથી મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પહેલાં જ તે તો તીર્થ કરવા નીકળ્યા હતા. તેના વચમાં પ્રસંગને લઇને પોતાના ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ આપી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરી તેનો મોક્ષ કરવાનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. અને હવે પછી પહેલાં આરંભેલું, તીર્થયાત્રા કરવાનું કાર્ય પાછું વિદુરજએ શરૂ કર્યું છે. (૫૮)

નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને એવી હકીકત કહેવાથી યુધિષ્ઠિરનો શોક દૂર થયો છે, ત્યારે નારદજી ત્યાંથી ગયા પછી પ્રથમના પ્રસંગની સમાપ્તિ કરે છે:

इत्युक्त्वाऽथाऽऽरुहस्वर्गं नारदः सहतुम्बुरुः ।

युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुचः ॥ ५९ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે કહીને, ત્યારપછી તુંબુરુની સાથે નારદજી સ્વર્ગમાં ગયા અને તેના વચનને હૃદયમાં ધારણ કરીને યુધિષ્ઠિર રાજાએ શોકનો ત્યાગ કર્યો.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં ક્ષય અવ્યય મૂકેલો છે, તે જુદો પ્રસંગ બતાવનાર છે. એટલે યુધિષ્ઠરે નારદજીનું પૂજન કર્યું અને તેમનું હૃદય સંતુષ્ટ થયું. ત્યાર પછી પૃથ્વી ઉપર નારદજીનું કાર્ય બાકી રહેલું નથી એમ બતાવે છે; તેથી નારદજી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે. તુંબુરુ ઋષિને પાછળ રાખી જાય તો તે ભગવાનની પ્રભાસની યાદવાસ્થળીની લીલા વગેરે કાંઈ બીજી કથા કહે, એવી શંકા લાવીને નારદજી તુંબુરુ ઋષિને સાથે લઈ ગયા છે. નારદજીએ તે હકીકત યુધિષ્ઠિરને કહી છે તેનું ફળ બતાવે છે કે તેનાં વચનોને ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર રાજાએ શોકનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ કે નારદજીનાં વાક્યો શોકને દૂર કરનારાં હોવાથી યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં તે વાક્યો સ્થિર થયાં; એટલે ઘણા પ્રકારે તેના શોકો દૂર થયા છે. (૫૯)

ઇતિ શ્રીભાગવત—સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં

ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૪ મો

एवं हि धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमुक्त्वा त्रयोदशे ।
 पाण्डवानामतो द्वाभ्यां हेतुपूर्वमुदीर्यते ॥१॥
 तेषां नेष्टो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीप्सितम् ।
 तन्न स्याद्भूतले कृष्णे सखिभावेन बाधनात् ॥२॥
 अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्भ्रમनं महत् ।
 यो वदेत्तस्य सन्दर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते ॥३॥
 सम्भावनाया हेतुत्वं निश्चये किमुतेति च ।
 भगवद्भ્રમનं तस्माद्भयत्रोच्यते द्विधा ॥४॥

એવી રીતે તેરમા અધ્યાયમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિનું નિરૂપણ કરીને ત્યાર પછી હવે એ અધ્યાય વડે પાંડવોની મુક્તિનું નિરૂપણ કરાય છે: (૧) પાંડવોને અક્ષર બ્રહ્મમાં લીન થવું પસંદ નથી, પણ ભગવાનની સાથે તેઓને સાયુજ્ય મુક્તિ (સાથે રહેવાનો મોક્ષ) જોઈએ છે, તે ભૂતલ ઉપર શ્રી કૃષ્ણ વિરાજતા હોય ત્યાંસુધી તો તેમાં સખ્ય ભાવ હોવાથી બંધન થાય તેથી સાયુજ્ય થઈ શકે નહિ. (૨) તે માટે ચૌદમા અધ્યાયમાં પાંડવોની મુક્તિના કારણરૂપ ભૂતલ ઉપરથી ભગવાનનું પધારવું થયું છે. તે હકીકતને જે કહે તેના દર્શન અને પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૩) ભૂતલ ઉપરથી ભગવાનને પધારવાની સંભાવના જ કારણરૂપ છે, ત્યારે નિશ્ચય થયા પછી પાંડવોને વૈરાગ્ય થાય અને પાંડવોનું ઉત્તર દિશામાં જવા માટે કારણરૂપ થાય, તેમાં શું કહેવું? તેથી બન્ને અધ્યાયમાં એ પ્રકારે ભગવાન પધાર્યો તેનું નિરૂપણ કરે છે. (૪)

એવી રીતે તેરમા અધ્યાયમાં નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન ભૂતલ ઉપર બિરાજે ત્યાંસુધી તમે વાટ જોઈ રહો. તેથી ભગવાનને ભૂતલ ઉપરથી જરૂર પધારવું તો છે જ. એમ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર ગયા, તેનો કલેશ છોડીને હવે પોતાને જવાના કારણરૂપ, ભગવાનના પધારવાની ચિંતા થઈ. અને તે ચિંતાથી વ્યાકુલ થયેલા યુધિષ્ઠિર તે બાબતનો વિચાર કરે છે, એમ કહેવાને માટે સૂત તેની પીઠિકા કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदक्षया ।
 ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ૧ ॥

વ્યતીતાઃ કતિચિન્માસાસ્તદા પાણ્ડુસુતો નૃપઃ ।
 દદર્શ ઘોરરૂપાણિ નિમિત્તાનિ કુરુદ્રહઃ ॥ ૨ ॥
 કાલસ્ય ચ ગતિં રૌદ્રાં વિપર્યસ્તર્તુધર્મિણઃ ।
 પાપીયસીં નૃણાં વાર્તાં ક્રોધલોભાવૃતાત્મનામ્ ॥ ૩ ॥
 જિહ્વપ્રાપ્યં વ્યવસિતં શાઠ્યમિશ્રં ચ સૌહૃદમ્ ।
 પિતૃમાતૃસુહૃદ્ભ્રાતૃ-દમ્પતીનાં ચ કલ્કનમ્ ॥ ૪ ॥
 નિમિત્તાન્યત્યરિષ્ટાનિ કાલેત્વનુગતે નૃણામ્ ।
 લોભાદ્યધર્મપ્રકૃતિં દૃષ્ટ્વોવાચાન્નુજં નૃપઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્વારકામાં સંખંધીઓને જોવાની ઇચ્છા વડે, અને પુણ્ય ચરિત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને જાણવા માટે, અર્જુનને મોકલ્યા છે. તેને કેટલાક માસ થઈ ગયા છે છતાં ત્યાંથી અર્જુન પાછા આવ્યા નથી, ત્યારે કુરુવંશને વહન કરનાર યુધિષ્ઠિર ભયંકર રૂપવાળા અપશુકનો જોવા લાગ્યા. અને જેની ઋતુના ધર્મ ઊલટા છે, એવા કાળની ભયંકર ગતિ જોઈ ક્રોધ અને લોભથી જેનો આત્મા વીંટાયેલો છે એવા મનુષ્યોની દુષ્ટ આલ્લવિકા જોઈને ઘણું અંશે જેમાં કપટ રહેલું છે એવો વ્યવહાર જોયો; શઠતાથી યુક્ત થયેલો સ્નેહ જોયો; પિતા-માતા-સંખંધી ભાઈ અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે કનિયો જોયો છે; અને મનુષ્યોની લોભાદિકથી યુક્ત અધર્મવાળી પ્રકૃતિને જોઈને તેમ જ અત્યંત અનિષ્ટ (હાનિ)નું સૂચન કરનાર અપશુકનો જોઈને યુધિષ્ઠિર રાજા, પોતાના નાનાભાઈ ભીમસેનને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ—યાદવોને ભગવાનનો શાપ થયા પહેલાં ભગવાન દ્વારકામાં શુ' કરે છે, તે જાણવા માટે યુધિષ્ઠરે અર્જુનને દ્વારકામાં મોકલ્યા હતા. તેને ગયે પણ ઘણા માસ થઈ ગયા છે. અને તેવા કામમાં કાંઈ વિશેષ રોકાવાનું પ્રયોજન ન હતું. તેમ છતાં અર્જુનને દ્વારકાથી આવતાં વિલંબ થયો છે, અને અપશુકનો દેખાવાથી યુધિષ્ઠરને ચિંતા થવા લાગી છે. તેમાં પણ અર્જુનને આવવામાં વિલંબ થવાથી ચિંતા થઈ છે તે હકીકત બે સ્લોકોથી કહે છે.

અર્જુન દ્વારકામાં જાય ત્યારે કોઈ પ્રકારની ચિંતા નથી, કેમકે ત્યાં પણ સારી રીતે ગયેલ હોય. અને અર્જુનને સસરાનું ઘર હોવાથી તેઓના બોલાવવાથી ત્યાં ગયેલ હોય તો ચિંતા થવાનું કારણ રહે નહિ.

તેમાં પણ પોતે “જિહ્વ” છે એટલે જપ કરવાવાળા છે, અને વળી દ્વારકામાં સંખંધીઓને જોવા માટે ગયા છે, કલહ માટે ગયા નથી. તેમાં પણ વળી સમગ્ર અનિષ્ટને નિવૃત્ત કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું વિશેષ ચરિત્ર જોવા માટે ગયા છે; તેથી પણ કાંઈ ચિંતા થવાનું કારણ નથી. પરંતુ તેને ગયે સાત માસ

થયા છતાં પણ અર્જુન દ્વારકાથી આવ્યા નથી, ત્યારે યુધિષ્ઠિર પાંડુ રાજાના પુત્ર હોવાથી દીર્ઘદષ્ટિવાળા છે અને તેથી તે વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતે પ્રભાનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી વિચાર કરવાની તેને જરૂર પણ છે. તેવામાં તેને અપશુકનો થવા લાગ્યાં છે. તે અપશુકનો નકારું ફળ આપીને ભય ઉત્પન્ન કરે એ વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ તે અપશુકનો તો જોવા માત્રથી ભય ઉત્પન્ન કરનારાં હતાં. વળી તેમાં કેવળ જોવા માત્રથી ભય ઉત્પન્ન કરે તેટલું જ અનિષ્ટ ફળ ન હતું, પણ શકુનશાસ્ત્રમાં તેનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી તે શકુને વારંવાર અનિષ્ટ(હાનિ)ને સૂચવતાં હતાં.

રાજા યુધિષ્ઠિર કુરુવંશનું વહન કરનારા હોવાથી તેઓ મહાપુરુષના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેથી તેને પોતાની મેળે પણ જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે.

હવે યુધિષ્ઠિરની દષ્ટિએ અપશુકનો દેખાયાં છે, તેનું વર્ણન કરે છે કે દુષ્ટ કલિયુગનો પ્રવેશ થવાથી કાળની ગતિ દૂર છે, એમ જ્યોતિષશાસ્ત્રથી જાણ્યું છે. જેમાં ઋતુના ધર્મો પણ ઊલટા થયા છે, તે ઉપરથી પણ કાળની ગતિ દોષવાળી છે એમ જાણ્યું. આપત્તિઓ વગર પણ સત્પુરુષો જેઓની નિંદા કરે એવી પ્રાણીઓની દુષ્ટ આજીવિકા જોવામાં આવી. કાર્ય કરનારાઓની અંદર ક્રોધ અને લોભ જ પ્રકટ જણાવા લાગ્યા. એટલે દરેક કાર્યમાં ક્રોધ અને લોભ એ બન્નેથી ઘેરાયેલું સ્વરૂપ જ મનુષ્યોનું દેખાવા લાગ્યું. એ દોષો કાળના અને કાળમાં રહેલાં પ્રાણીઓના કહેલા છે. હવે વ્યવહારમાં બુદ્ધિનો દોષ બતાવે છે: નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ અને સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્નેહને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિ એમ બે પ્રકારની બુદ્ધિ સારી ગણાય છે. તે બન્ને પ્રકારની બુદ્ધિમાં કુટિલતા અને વંચકતા (છેતરવાપણું) રહેલી છે. બહારની ચેષ્ટાથી બુદ્ધિનું અનુમાન થાય છે, પણ કુટિલ (જેની ચેષ્ટા ન સમજી શકાય તેવી) માણસની બુદ્ધિનું અનુમાન થઈ શકતું નથી: તેમ છેતરનાર પુરુષના સ્નેહનું પણ અનુમાન થઈ શકતું નથી. યુધિષ્ઠિરને તે બન્ને બાબત લોકમાં દેખાવા લાગી. હવે લૌકિક ધર્મમાં દોષ દેખાવા લાગ્યા, તે કહે છે કે પિતા, માતા, સંબંધીઓ ભાઈ અને સ્ત્રીપુરુષોમાં કંજિયા દેખાવા લાગ્યા. અર્થાત્ જેઓને પરસ્પર સ્નેહ થવો જોઈએ ત્યાં સહજ કલહ જણાવા લાગ્યો; એટલે પિતા વગેરેને સંબંધીઓ સાથે કલહ થવા લાગ્યો. અને સ્ત્રી પતિને પરસ્પર કલેશ થવા લાગ્યો. આવા પ્રકારનાં અને બીજાં પણ ઘણાં જ અનિષ્ટોને સૂચવનારાં અપશકુનો થવા લાગ્યાં. કાળ અનુકૂળ થવાથી તેમનાં મૂળ દૃઢ થયાં. પ્રથમના યુગમાં બ્રાહ્મણાદિકને જ્ઞાનાદિક ધર્મો જેમ સ્વાભાવિક હતા તેવી રીતે અત્યારે દરેક પ્રાણીઓને લોભાદિક અધર્મો સ્વાભાવિક રીતે જણાવા

લાગ્યા, અર્થાત્ સ્વભાવથી નિંદા કરવા યોગ્ય પણ કાંઈ રહ્યું નથી. એવાં અપશુકનો યુધિષ્ઠિર રાજા ભેઈને પોતાના નાનાભાઈ ભીમસેન સાથે વિચાર કરવા વાગ્યા. ભીમસેન આસન્ય પ્રાણવાયુનો અવતાર હોવાથી પાપથી રહિત છે; તેથી તેને કાલાદિક દોષનો સંભવ થવાનો નથી. તે માટે ભીમ સાથે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. (૧-૨-૩-૪-૫)

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

સમ્પ્રેષિતો દ્વારકાયાં જિષ્ણુર્વન્ધુદિદક્ષયા ।

જ્ઞાતું ચ પુણ્યશ્લોકસ્ય કૃષ્ણસ્ય ચ વિચેષ્ટિતમ્ ॥ ૬ ॥

ગતાઃ સસાધુના માસા ભીમસેન તવાનુજઃ ।

નાડ્યયાતિ કસ્ય વા હેતોર્નાહં વેદેદમજ્ઞસા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—સંબંધીઓને ભોવાની ઇચ્છા વડે, અને પુણ્યયશાવાળા શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર જાણવા માટે અર્જુનને દ્વારકામાં મોકલ્યા છે, તેને આજ સાત માસ વીત્યા છે તોપણ હે ભીમસેન, તમારા નાનાભાઈ અર્જુન શા માટે આવતા નથી, એ અને ખરી રીતે સમજાતું નથી, એમ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું.

ભાવાર્થઃ—મૂળમાં ચ કહેલો છે તે શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય જાણવા માટે છે અને ખીજે ચ છે, તે ખીજા કાલાદિકતું કર્તવ્ય જાણવા માટે અર્જુનને મોકલ્યાનું સૂચવે છે. અર્જુનને પોતાથી કાંઈ અનિષ્ટ નથી, એમ ખતાવવા માટે કહે છે કે ભયંકર સેનાવાળા એવા તમે અર્જુનના ભાઈ છો, તમારા પછી અર્જુનનો જન્મ થવાથી તે પણ તેવા જ છે. તેને જે જાણવાનું છે તેમાં તેને કદાચ સંદેહ રહ્યો હોય તોપણ અહીં ન આવવામાં કાંઈ પણ કારણ નથી, તોપણ તે શા માટે આવ્યા નથી તે હું જાણી શકતો નથી. (૬-૭)

યુધિષ્ઠિરનું શુદ્ધ અંતઃકરણ હોવાથી પોતાને જે જે નિમિત્તોની સ્ફૂર્તિ થઇ છે તેની સંભાવના કરીને કહે છે કે:

અપિ દેવર્ષિણાડ્યદિષ્ટઃ સ કાલોડ્યમુપસ્થિતઃ ।

યદાત્મનાડ્ઙ્ગમાક્રીડં ભગવાનુત્તિસૃક્ષાતિ ॥ ૮ ॥

યસ્માન્નઃ સમ્પદો રાષ્ટ્રં દારાઃ પ્રાણાઃ કુલં પ્રજાઃ ।

આસન્સપત્નવિજયો લોકાશ્ચ યદનુગ્રહાન્ ॥ ૯ ॥

પદ્યોત્પાતાન્નરવ્યાઘ્ર દિવ્યાન્ભૌમાન્સદૈહિકાન્ ।

દારુણાઞ્છંસતોડદૂરાઙ્ગ્યં નો બુદ્ધિમોહનમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—ચોતરફથી કીડાના સાધનરૂપ, એવા પોતાના શ્રીઅંગને છોડવાની ભગવાન ઇચ્છા કરે છે એમ નારદજીએ કહ્યું છે તે સમય નજીકમાં

આવીને ઊભો રહ્યો કે શું? જે ભગવાનથી આપણને સમૃદ્ધિઓ, રાજ્ય, સ્ત્રીઓ, પ્રાણ, કુલ, પ્રજા તેમ જ શત્રુઓનો જય પ્રાપ્ત થયો છે, તે ભગવાનને ભૂતલ ઉપરથી પધારવાનો સમય શું પ્રાપ્ત થયો છે? હે પુરુષોના સિંહરૂપ ભીમસેન ! આકાશના, પૃથ્વીના, અને દેહના સંબંધવાળા ભયંકર ઉત્પાતો થોડા જ સમયમાં આપણી બુદ્ધિને મોહ કરનારા ભયને બતાવનારા છે, તેને તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનું શ્રીઅંગ ચોતરફથી કીડાના સાધકરૂપ છે, અથવા લક્ષ્મીજીની કીડાના સાધનરૂપ છે. તેને છોડવા માટે ભગવાન ઇચ્છા કરે છે શું? તે સિવાય આમ થાય નહિ. તેમાં કારણ કહે છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુથી આપણને સમૃદ્ધિ, રાજ્ય, સ્ત્રીઓ, પ્રાણ, કુલ, પ્રજા, તેમ જ શત્રુઓનો જય પ્રાપ્ત થયો છે અને જે પ્રભુના અનુગ્રહથી ઉત્તમ લોકો પ્રાપ્ત થયા છે, જે ભગવાનની સહાયતાથી રાજસૂયાદિક યજ્ઞો કરેલા છે. તેથી સ્વર્ગ વગેરે લોકો પ્રાપ્ત થયાનું કહે છે; માટે તે ભગવાનને ભૂતલ ઉપરથી પધારવાનો સમય નજદીક આવ્યો છે કે શું?

તમે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છો એવું ભીમસેનને સંબોધન આપવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે ઉત્પાતની હકીકત તેને કહેવાની છે તે ઉત્પાત બેવાથી જ દેવળ ભય ઉત્પન્ન થાય તેમ નથી પણ તે અનિષ્ટ ફળ આપનારા છે. અનિષ્ટને સૂચવનારાં અપશુકનોને ઉત્પાત કહેવાય છે. તે અપશુકનો આકાશનાં, પૃથ્વીનાં અને દેહ સંબંધી એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે. તે અપશુકનો સ્વતઃ કૂર છે, તેથી થોડા વખતમાં જ ભયને બતાવે છે. બુદ્ધિ વડે ભયની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે, પણ આ ભય તો બુદ્ધિને જ મોહ કરનારો છે. (૮-૬-૧૦)

તેમાં આધ્યાત્મિક અપશુકન કહે છે:

ऊर्वक्षिबाहवो वामाः स्फुरन्त्यङ्ग ! पुनः पुनः ।

वेपथुश्चापि हृदये आरादास्यन्ति विप्रियम् ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ડાબી સાથળ, નેત્રો, અને હાથ, હે અંગ, વારંવાર ફરે છે, અને મારા હૃદયમાં કંપ પણ થાય છે, તેથી થોડા વખતમાં તે આપણું અનિષ્ટ કરશે.

ભાવાર્થ:—વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે **ऊर्वक्षिबाहवः** એ બહુવચનાંત પદ છે. તે પ્રાણીનું અંગ હોવાથી એકવચનમાં થવું બેઠ્યે, તેને બદલે બહુવચનમાં લખવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જુદા જુદા સ્વભાવથી જુદી જુદી રીતે હોષને બતાવનાર છે. હૃદયમાં કંપ થાય છે. મૂળમાં જ અન્યથા છે તેથી ચિંતા વગેરે થાય છે, એમ પણ સૂચ્યું છે. તે ઉત્પાતો થોડા જ વખતમાં કાંઈ ખૂરું કરશે. (૧૧)

હવે આધિભૌતિક ઉત્પાતો વિષે કહે છે:

શિષ્યૈષોઘન્ટમાદિત્યમભિરૌત્યનલાનના ।

મામઙ્ગ સારમેયોઽયમભિરૌતિ હ્યમીરુવત્ ॥ ૧૨ ॥

શસ્તાઃ કુર્વન્તિ માં સન્ધ્યં દક્ષિણં પશવોઽપરે ।

વાહાંશ્ચ પુરુષવ્યાગ્ર લક્ષયે રુદતો મમ ॥ ૧૩ ॥

મૃત્યુદૂતઃ કપોતોઽયમુલૂકઃ કમ્પયન્મનઃ ।

પ્રત્યુલૂકશ્ચ કુહાનૈરનિદ્રૌ શૂન્યમિચ્છતઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેના મુખમાં અગ્નિ રહેલો છે એવી આ શિયાળ ઊગતા સૂર્યની સામે રહે છે, તેમ હું મારા અંગ લીમસેન ! આ કૂતરો ભય વગરનો થઈને મારી સામે શબ્દ કરે છે. અથ્થ હરિણ વગેરે ઉત્તમ પશુઓ, મારી ડાળી બાબુએ ઊતરે છે. અને બીજા ગર્દભ વગેરે હીન પશુઓ મારી જમણી બાબુએ શબ્દ કરે છે અને ઢાડાઢાડ કરે છે. હું પુરુષોમાં સિંહ જેવા ! મારાં વાહુનોને હું રુદન કરતાં જોઉં છું. આ કપોતપક્ષી (હોલો) મૃત્યુના દૂત જેવો લાગે છે. મનને કપાવનાર ધ્રુવ અને કાગડાઓ નિદ્રા વગરના થઈને પોતાના ભયંકર શબ્દો વડે આ જગતને શૂન્ય કરવા ઇચ્છે છે.

ભાવાર્થઃ—હાલમાં પણ દેખાતી આ શિયાળ સ્વભાવથી જ મુખમાં અગ્નિની જ્વાળાવાળી છે. તે ચોતરફ ફરતી ફરતી રહે છે. કૂતરો મારી સામે જોઈને ફરતો ફરતો શબ્દ કરે છે, તોપણ મારાથી જરા પણ ભય પામતો નથી. પહેલાં આવી રીતે નિર્ભય થઈને ક્યારે પણ શબ્દ કરતો નહિ. ઘોડા વગેરે શ્રેષ્ઠ પશુઓ મારી ડાળી બાબુએથી ભય છે. અને ગધેડાં વગેરે હલકાં પશુઓ મારી જમણી બાબુએથી ભય છે. મારાં વાહનો અને ગાયો વગેરે પણ રુદન કરતાં હોય તેમ જણાય છે. મૂળમાં જ હોવાથી ગાયો વગેરેનો બોધ થાય છે.

હું તમને કહું છું તેમાં તમને શંકા થાય તેમ નથી, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ‘તમે પુરુષોમાં સિંહરૂપ છો’ તેમ કહ્યું છે. મારા ઘોડાઓ દરેક પ્રકારના સુખથી પૂર્ણ છે, તોપણ રુદન કરતાં હોય તેમ છે. દક્ષિણ દિશામાંથી કપોત પક્ષી (હોલો) આવીને શબ્દ કરે છે. કપોત મૃત્યુનો દૂત છે, માટે મૃત્યુ પાસે લઈ જવા માટે બોલાવવા આવ્યો હોય તેમ નિશ્ચય થાય છે. ધ્રુવ અને કાગડાઓ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે. અથવા ધ્રુવ સાથે વિરોધ કરનાર પ્રત્યુલૂક નામનું બીજું જાતનું એક પક્ષી છે તે બંને ખરાબ શબ્દો કરે છે. તેમને નિદ્રા આવતી નથી, એટલે રાતદિવસ શબ્દો જ કર્યા કરે છે; તેથી જગતને શૂન્ય કરવા ઇચ્છે છે. (૧૨-૧૩-૧૪)

ધૂમ્રા દિશઃ પરિધયઃ કમ્પતે ભૂઃ સહાદ્રિભિઃ ।
 નિર્ઘાતશ્ચ મહાંસ્તાત સાકં ચ સ્તનયિત્નુભિઃ ॥ ૧૫ ॥
 વાયુર્વાતિ સ્વરસ્પર્શો રજસા વિ જંસ્તમઃ ।
 અસૃગ્વર્ષન્તિ જલદા બીભત્સમિવ સર્વતઃ ॥ ૧૬ ॥
 સૂર્યં હૃતપ્રભં પદ્ય ગ્રહમર્દૈ મિથો દિવિ ।
 સુસદ્ગુલૈર્ભૂતગણૈર્જ્વલિતે હૃવ રોદસી ॥ ૧૭ ॥
 નથો નદાશ્ચ ક્ષુભિતાઃ સરાંસિ ચ મનાંસિ ચ ।
 ન જ્વલત્યગ્નિરાજ્યેન કાલોઽયં કિં વિધાસ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે તાત, દિશાઓ ધૂસરી કુંડાળા જેવી થયેલી છે, પર્વતોની સાથે પૃથ્વી કંપે છે, ગુફાઓમાંથી ગર્જનાની સાથે મોટા વીજળીનો પાત થાય છે, રજ વડે અંધારને કરતો તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળો વાયુ વાય છે, મેઘ ચોતરફ ખરાબ પદાર્થની માફક સ્પર્શરેના વરસાદ કરે છે. સૂર્ય કાંતિ વગરનો છે. પરસ્પર થયેલા ગ્રહોના યુદ્ધને તમે આકાશમાં જુઓ, મળી ગયેલી પૃથ્વી તથા આકાશમાં રહેલા તારામંડળનો મધ્યભાગ, બળતો હોય તેમ દેખાય છે. નદીઓ, ઝરાઓ, તળાવો, અને મનુષ્યોનાં મન ક્ષાલયુક્ત થયેલાં જણાય છે. ઘી હોમવાથી પણ અગ્નિ પરજળતો નથી, માટે આ કાલ શું કરશે ?

ભાવાર્થઃ—ધુમાડાની સાથે દિશાઓ કુંડાળા જેવી લાગે છે, અર્થાત મધ્ય ભાગમાં ત્રણ લોકને બાળતો અગ્નિ દેખાય છે. વાદળાં વગર વીજળીઓ પડે છે. મેઘ ન હોવા છતાં ગર્જનાઓ થાય છે. જેનો સ્પર્શ સહન થઈ શકે નહિ તેવો પવન વાય છે. ધૂળની વૃષ્ટિથી તે વાયુ અંધારાને ઉત્પન્ન કરે છે. ખરાબ બિહામણ પદાર્થની માફક લોહીની વૃષ્ટિ થાય છે. આ તેજ વગરના સૂર્યને તો જુઓ. તે ઢંકાયેલા જેવો દેખાય છે. આકાશમાં શુક્ર વગેરે ગ્રહોનાં યુદ્ધ થઈ રહ્યાં છે, તેને પણ તમે જુઓ. તે કેવળ શાસ્ત્રમાં વાંચવાનું નથી, પણ આકાશમાં અત્યારે સ્પષ્ટ દેખાય છે, અથવા ઘાત કરનારા રુદ્રના ગણો મધ્ય ભાગમાં રહેલા છે, તે ઉપરના અને નીચેના ભાગને બળતા કરે છે. ઘણો પવન હોવાથી નદી તળાવ વગેરેનાં જળ જેમ ઊછળે છે તેમ પવન વગેરેના કારણ સિવાય પણ ગારાવાળી તેમ જ જળવાળી નદીઓ તળાવો અને ઝરાઓ ઊછળવા લાગ્યાં છે. આપણા વગેરેનાં મન પણ બળ-બળવા લાગ્યાં છે. જળથી અગ્નિ ક્યારે પણ પ્રજ્વલિત ન થાય, તેવી રીતે ઘી અગ્નિમાં નાખવાથી પણ અગ્નિ બળતો નથી. આમ દરેકનું વિપરીત (ઊલટું) કરનારો કાળ શું કરશે તે સમજાતું નથી. (૧૫-૧૬-૧૭-૧૮)

તે અપશકુનોનું હવે અવાંતર (પેટામાં રહેલું) કળ કહે છે:

ન પિબન્તિ સ્તનં વત્સા ન દુશ્યન્તિ ચ માતરઃ ।

રુદન્ત્યશ્રુમુક્ષા ગાવો ન હૃણ્યન્ત્યૃષમા વ્રજે ॥ ૧૯ ॥

દૈવતાનિ રુદન્તીષ્ઠ સ્થિયન્તિ શુચ્ચલન્તિ ચ ।

દ્વમે જનપદા ગ્રામાઃ પુરોચાનાકરાશ્રમાઃ ।

અષ્ટશ્રિયો નિરાનન્દાઃ કિમર્થં દર્શયન્તિ નઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—વાછરડાં સ્તનપાન કરતાં નથી અને ગાયો દૂધ આપતી નથી. જેના મુખ ઉપર આંસુના રેલા ઊતરેલા છે, એવી ગાયો રુદન કરે છે, અને બળદો વ્રજમાં (નેસમાં) હુપ પામતા નથી. દેવતાઓની મૂર્તિઓ રુદન કરતી હોય તેમ પરસેવાવાળી થઈને ચલિત થવા લાગી છે. આ દેશ, ગાયો, નગર, બગીચાઓ, રત્ન વગેરેની ખાણો, અને આશ્રમો શોભા વગરનાં થયાં છે અને આનંદ વગરનાં દેખાય છે, તે કયા દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારા પાપની સૂચના કરતાં હશે ?

ભાવાર્થઃ—ગાયોનાં વાછરડાં ભૂખ્યાં છે તોપણ સ્તનપાન કરતાં નથી. ગાયોનાં દૂધ ઉપર દરેકનું જીવન છે, તોપણ ગાયો દૂધ આપતી નથી. ગાયોને નેત્રમાં એટલાં બધાં આંસુઓ આવ્યાં છે કે જેના રેલા મુખ સુધી ગયેલા છે. વ્રજની અંદર રહેતા મોટા મજબૂત સાંઢડાઓ પ્રકુલિત દેખાતા નથી. દેવતાની મૂર્તિઓ પરસેવાવાળી થઈ છે, અને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં પોતાની મેળે જ જવા લાગી છે. તેમ જ આ દેશ વગેરેની શોભા પણ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે અને તેની અંદરનો આનંદ જતો રહ્યો છે; માટે કાંઈક દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારાં આપણાં પાપોનું તે સૂચન કરે છે. (૧૬-૨૦)

એ દરેક ઉત્પાત થવાના કારણની સંભાવના કરે છે:

મન્ય एतैर्महोत्पातैर्नૂનं भगवतः पदैः ।

अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौमगा ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આવા મોટા ઉત્પાતોથી હું એમ માનું છું કે હરાયેલા ભાગ્યવાળી પૃથ્વી ભગવાનનાં, બીજા કોઈપણ પુરુષને નથી તેવી શોભાવાળાં ચરણકમલથી રહિત થઈ છે.

ભાવાર્થઃ—આવા મોટા ઉત્પાતોએ કરીને પૃથ્વી ભગવાનના ચરણ-કમળથી હીન થયેલી છે એમ હું માનું છું, કારણ કે તે પ્રભુના ચરણકમળમાં ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ અને કમળ વગેરે, અન્વય (કાર્ય સત્ય હોય તે ઉપરથી કારણની સત્યતા સિદ્ધ કરવી તે અન્વય કહેવાય છે તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં જે સારું હતું તે ભગવાનના વિરાજવાથી હતું) અને વ્યતિરેક (કારણનો અભાવ હોવાથી કાર્યનો અભાવ સિદ્ધ કરવો તે વ્યતિરેક કહેવાય છે)થી પૃથ્વીમાં જે કાંઈ સારાપણું હતું તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જ વિરાજવાથી હતું, અને સર્વ રીતે અનિષ્ઠ થયું તે પ્રભુનું વિરાજવું ન હોવાથી થયું છે. ઉપરના અન્વય વ્યતિરેકમાં પૃથ્વીનું

સારાપણુ એ કાર્ય છે અને ભગવાનનું વિરાજવું તે કારણ છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે (૨૧).

પરાબ્રહ્મને સૂચવનારાં અપશકુનોનું ક્ષણ તરત જ દેખવામાં આવ્યું છે તે સૂત કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

इति चिन्तयन्तस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ।

રાજ્ઞઃ પ્રત્યાગમદ્ બ્રહ્મન્યદુપુર્યાઃ કપિધ્વજઃ ॥ ૨૨ ॥

तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ।

અધોવદનમભિન્દૂન્ મુશ્ચન્તં નયનાન્વજયોઃ ॥ ૨૩ ॥

विलोक्योद्भिन्नहृदयो विच्छायमनुजं नृप ।

પૃચ્છતિ સ્મ સુહૃન્મધ્યે સંસ્મરન્નારદેરિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાન વડે જેણે અરિષ્ટ જોયેલું છે એવા ચિત્ત વડે યુધિષ્ઠિર રાજા ચિંતા કરતા હતા, ત્યાં હે શૌનક, યાદવોની પુરી દ્વારકાથી, અર્જુન આવ્યા. તે હ્રમેશની રીતથી જુદા પ્રકારે પગમાં પડેલા છે, આતુર થયેલા, જેનું નીચું મુખ થઈ ગયું છે, નેત્રમાંથી જળનાં બિંદુઓને મૂકતા, અને તેજ વગરના એવા નાનાભાઈ અર્જુનને જોઈને, જેના હૃદયમાં ઉદ્વેગ થયેલો છે, એવા યુધિષ્ઠિર રાજા નારદજીના વાક્યને સંભારીને દરેક સંબંધીઓના મધ્યમાં અર્જુનને પૂછે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનદૃષ્ટિથી યુધિષ્ઠિરના ચિત્તે દરેક અરિષ્ટ (ખૂરું થવાનું) બાળી લીધું છે. તેવા ચિત્તથી રાજા ચિંતા કરતા હતા, ત્યાં દ્વારકાથી અર્જુન આવ્યા છે. અર્જુનની ધ્વજામાં વાનર (હનુમાન્) હોવાથી તે જલદી આવ્યા છે, એમ સૂચવ્યું છે. તે વિપરીતપણાથી આવ્યા છે એટલે આવીને પણ કાંઈ કહ્યા વગર જ યુધિષ્ઠિરના પગમાં પડી ગયા છે: જેમ હ્રમેશાં બહાર જઈને આવે છે તેમ આ વખતે આવ્યા નથી, તેમ અર્જુન આતુર અતે દ્રબળા દેખાય છે. પોતાનું દુઃખ જો કે પ્રકટ કર્યું નથી તોપણ ઘણો વખત દુઃખ વેઠેલું હોવાથી પોતાની મેળે જ તેના નેત્રક્રમણમાંથી જળનાં બિંદુઓ પડ્યાં છે. ક્રમણ છે તે જળના આવરણરૂપ છે, તેવી રીતે નેત્રમાં જળ રોકેલું હતું તે પોતાની મેળે પડવા લાગ્યું છે, એમ બતાવવા માટે નેત્રક્રમણ કહેલ છે. અર્જુનની કાંતિ જતી રહી છે, તેથી કાંતિ વગરના માણસ સાથે બોલવું તે યોગ્ય નથી, તોપણ પોતાનો નાનો ભાઈ હોવાથી યુધિષ્ઠિર રાજા અર્જુનની સાથે બોલે છે. તે રાજા હોવાથી ઘણાં કારણોનું તેને જ્ઞાન હોય છે; તેથી કેવળ જોવા માત્રથી જ ભવિષ્યના અર્થનો નિશ્ચય=જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તે માટે પૂછે છે.

સંબંધીઓના મધ્યમાં પૂછે છે, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે—
એકાંતના જેવા સ્થળમાં પૂછે છે. દેખેલી ખાખત અને સાંભળેલી ખાખતથી
યુધિષ્ઠિરના મનમાં કોઈ અનિષ્ટની શંકા થયેલી છે, તેથી અર્જુનની પેઠે
યુધિષ્ઠિર પણ નિસ્તેજ થયા છે, એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. વળી યુધિષ્ઠિર
ભગવાનમાં પૂર્ણ ભાવે પરાયણ છે, એમ દરેક મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે.
તે બતાવવા માટે મૂળમાં સ્મ અન્યથા મૂકેલો છે. (૨૨-૨૩-૨૪)

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ।

કચ્છિદાનર્તપુર્યાં નઃ સ્વજનાઃ સુખમાસતે ।

મધુમોજદશાર્હાર્હ—સાત્ત્વતાન્ધકવૃષ્ણયઃ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ—યુધિષ્ઠિર કહે છે કે દ્વારકાપુરીમાં મધુ, ભોજ, દશાર્હ, અર્હ,
સાત્ત્વત, અંધક, અને વૃષ્ણિકુળના આપણા દરેક સંબંધીઓ કુશળ તો છે ને?

ભાવાર્થ—દ્વારકાપુરીમાં પહેલાં જે અગ્યારમા અધ્યાયમાં છ પ્રકારના
યાદવો રક્ષક તરીકે કહેલા છે તે બધા શું કુશળ છે? જે તેઓ સુખી હોય
તો દ્વારકામાં રહેલા બીજા યાદવોની કુશળતા પોતાની મેળે જ જણાઈ
આવશે. એમ ધારીને યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરેલ છે. (૨૫)

એમ સામાન્ય યાદવોની કુશળતા પૂછીને હવે વિશેષ પ્રકારે સંબંધીઓની
કુશળતાં પૂછે છે:

શૂરો માતામહઃ કચ્છિત્સ્વસ્ત્યાસ્તે વાઙ્મ મારિષઃ ।

માતુલઃ સાનુજઃ કચ્છિત્કુશલ્યાનકદુન્દુભિઃ ॥ ૨૬ ॥

સસ સ્વસારસ્તત્પત્ન્યો માતુલાન્યઃ સહપ્રજાઃ ।

આસતે સસ્તુષાઃ ક્ષેમં દેવકીપ્રસુત્રાશ્ચ તાઃ ॥ ૨૭ ॥

કચ્છિદ્રાજાઽઽહુકો જીવત્યસત્પુત્રોઽસ્ય ચાનુજઃ ।

હૃદીકઃ સસુતોઽકૂરો જયન્તગદસારણાઃ ॥ ૨૮ ॥

આસતે કુશલં કચ્છિયે ચ શત્રુજિદાદયઃ ।

કચ્છિદાસ્તે સુખં રામો ભગવાન્સાત્ત્વતાં પ્રભુઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રથુમ્નઃ સર્વવૃષ્ણીનાં સુખમાસ્તે મહારથઃ ।

ગમ્भीરરયોઽનિરુદ્ધો વર્ધતે ભગવાનુત ॥ ૩૦ ॥

સુષેણશ્ચારુદેણશ્ચ સામ્બો જામ્બવતીસુતઃ ।

અન્યે ચ કાર્ણિવરરાઃ સપુત્રા ઋષભાદયઃ ॥ ૩૧ ॥

તથૈવાનુચરાઃ શૌરેઃ શ્રુતદેવોદ્ધવાદયઃ ।

સુનન્દનન્દશીર્ષણ્યા યે ચાન્યે સાત્ત્વતર્ષભાઃ ॥ ૩૨ ॥

અપિ સ્વસ્ત્યાસતે સર્વે રામકૃષ્ણમુજાશ્રયાઃ ।

અપિ સ્મરન્તિ કુશલમસ્માકં ચદ્વસૌહદાઃ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આપના માતામહુ (માતાના પિતા) શૂર કુશળ છે? નાનાભાઈઓ સહિત મામા વસુદેવજી કુશળ છે? તેમની સ્ત્રીઓ દેવકીજી વગેરે સાત બહેનો જે આપણી મામીઓ થાય છે તે પુત્ર અને પુત્રની સ્ત્રીઓ સાથે કુશળ છે? જેનો પુત્ર નથી એવા રાજા ઉગ્રસેન અને તેનો નાનો ભાઈ, તેમ જ પુત્રની સાથે હાંક, અકૂર, જયંત, ગદ, સારણ, શત્રુજિત વગેરે સર્વે કુશળ છે? યાદવોના સ્વામી ભગવાન બળદેવજી, દરેક વૃષ્ણિકોમાં મહારથી એવા પ્રદ્યુમ્ન, અને ગંભીર વેગવાળા ભગવાન અનિરુદ્ધ તેમ જ મુષેણ, ચારુદેણ, જાંબવતીના પુત્ર સાંખ અને ઋષભ વગેરે ભગવાનના બીજા પુત્રો, તે દરેક પોતાપોતાના પુત્રોની સાથે કુશળ રહેલા છે? તેમ જ શ્રુતદેવ અને ઉદ્ધવજી વગેરે ભગવાનના અનુચરો અને સુનંદ નંદ જેમાં અગ્રેસર છે એવા બીજા ઉત્તમ યાદવો કે જેઓને બલભદ્રજી અને શ્રીકૃષ્ણની ભુજાઓનો આશ્રય છે તેઓ સર્વે કુશળતાથી રહે છે? આપણી સાથે જેનો સ્નેહ બંધાયો છે એવા તેઓ આપણા કુશળનું સ્મરણ કરે છે?

ભાવાર્થ:—આપણા માતામહુ શૂર કુશળ છે? શૂરની કુશળતા પૂછવામાં શા અવ્યય મૂકેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે વૃદ્ધ હોવાથી તેની કુશળતા ન હોય તોપણ ચિંતા નથી, તેથી તેની કુશળતા પહેલાં જ પૂછી છે. તેથી વિલક્ષણપણું બતાવવા માટે મૂળમાં અથ અવ્યય મૂકેલો છે. એટલે હવે જેના માટે પ્રશ્ન કરે છે તેની કુશળતાની તો જરૂર છે. વસુદેવજીનું નામ “આનકદુંડુભિ” કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તેમના જન્મ વખતે આનક અને દુંડુભિના શબ્દો પોતાની મેળે જ થયા હતા, તેથી તે ભાગ્યશાળી હતા એમ સૂચના થાય છે. સહાત્મજાઃ એ સમસ્ત પદ છે પણ ત્યાં સહ અવ્યયનો સ એવો આદેશ થયો નથી. આહુક એ ઉગ્રસેનના પિતાનું નામ છે, પણ તે જીવતા નથી, તેથી પિતાના નામથી અહીં ઉગ્રસેનને આહુક નામથી કહેલા છે. ઉગ્રસેનનો પુત્ર દુષ્ટ હતો અથવા તેને પુત્ર ન હતો, તેથી તેના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવા માટે ભગવાને ઉગ્રસેનને રાજ્યનો અધિકાર આપ્યો છે. હાંક અને અકૂર યાદવ પણ પુત્રો સાથે કુશળ છે કે શું? જયંત વગેરે તેના ભાઈઓ કુશળ છે શું? એ સર્વ યાદવો નવમસ્કંધમાં વિસ્તારથી કહેવાશે.

રામ એટલે બલભદ્રજીની કુશળતા પૂછવાનું કારણ એવું છે કે બલદેવજી પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ત્રણના કારણથી જ સર્વેને સુખ થાય છે; તેથી તે ત્રણેને જીવી જીવી રીતે સ્વતંત્રપણથી નિરૂપણ કરેલા છે. તેમાં બલદેવજી તથા અનિરુદ્ધને ભગવાન એવું વિશેષણ આપ્યું છે, અને પ્રદ્યુમ્નને મહારથી કદ્દા છે, તે દરેક યાદવોને સુખ કરવામાં કારણરૂપે બતાવ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાનના પુત્ર જેમાં સુખ્ય છે એવા સુષેષ વગેરે અને પ્રદ્યુમ્ન વગેરેના મિત્રો ઋષભ વગેરે શું કુશળ છે? ભગવાનના અનુચરોમાં સુનંદ અને નંદ જેમાં શ્રેષ્ઠ છે એવા ભગવદ્દીયોની કુશળતાનો પ્રશ્ન જુદો છે. તે સર્વને બલદેવજી તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભુજનો આશ્રય છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં બલદેવજીમાં ભગવાનનો આવેશ છે, તેથી અથવા સર્વને પ્રતીતિ જેવા પ્રકારની થાય છે તે પ્રમાણે રહેલ છે. જેમ તેઓની કુશળતાને આપણે યાદ કરીએ છીએ તેમ આપણી કુશળતાની તેઓ સંભાવના કરે છે? પોતે ઘણા જ કુશળ હોય ત્યારે બીજાની કુશળતાનું સ્મરણ થાય છે, તેથી પોતાની કુશળતાનું સ્મરણ કરે છે, એમ પૂછવાથી તેમની કુશળતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. (૨૬ થી ૩૩)

ભગવાનની કુશળતા પૂછવી એ યોગ્ય નથી તોપણ બીજા દેશમાં રહેનારા ઘણાઓની રક્ષા કરનાર ભગવાન જ હોવાથી, તેમ જ આરાધના કરવા યોગ્ય જે બ્રાહ્મણો છે, તેઓ કલિયુગને વશ થઈને, પાખંડ માર્ગોની રક્ષા કરવામાં વ્યગ્ર થયેલા હોય તેવો સંભવ થવાથી, ભક્તોને પણ કામ-વશ થવાથી તેવા પ્રકારની વ્યગ્રતા થવાનો સંભવ છે, તેથી, અને શત્રુઓને મારવા માટે ભગવાનને બીજે સ્થળે પધારવાનો સંભવ છે, તેમ જ જે યાદવો બહિર્મુખ છે, તેને તો પરસ્પર કલેશ કળિયા થવાનો સંભવ છે, તેથી ભગવાનની કુશળતા પણ જુદા પ્રકારથી પૂછે છે:

મગવાનપિ ગોવિન્દો બ્રહ્મણ્યો ભક્તવત્સલઃ ।

કચિત્પુરે સુધર્માયાં સુખમાસ્તે સુહૃદ્વૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ—બ્રાહ્મણોની રક્ષા કરનાર, ભક્તવત્સલ ગોવિંદ ભગવાન પણ દ્વારકાપુરીમાં સંબંધીઓથી વીંટાયેલા, સુધર્માનામની સભામાં સુખપૂર્વક વિરાજે છે?

ભાવાર્થ—ભગવાન ગોવિંદ હોવાથી અમારા સર્વેના ઈર્ષ છે અને પ્રભુ બ્રહ્મણ્ય હોવાથી બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા છે, તેથી બહાર પધારવાની સંભાવના કરીને પુરમાં શું વિરાજે છે? એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે. સુધર્મા સભામાં વિરાજવાનો પ્રશ્ન કરેલો છે, તે જે યાદવો બહિર્મુખ છે તેઓનું હિત કરવા માટે છે અને સંબંધીઓથી વીંટાયેલા સુખપૂર્વક બિરાજે છે એમ જે પૂછ્યું છે તે સંબંધીરૂપે રહેલા ભક્તોને સુખ થાય તેવી રીતે બિરાજે છે, એવો અભિપ્રાય સૂચવવા માટે છે, કારણ કે સ્વમંત્રક મણિના પ્રસંગમાં ભગવાનને શ્રમ થયો છે ત્યારે ભક્તોને દુઃખ થયું છે તેવી સંભાવનાથી તે પ્રશ્ન પૂછેલો છે. (૩૪)

આવી રીતે પ્રશ્ન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? એમ અર્જુન શંકા કરે તો યુધિષ્ઠિર કહે છે:

મङ્ગલાય ચ લોકાનાં ક્ષેમાય ચ મવાય ચ ।

આસ્તે યદુકુલામ્ભૌધાવાયોઃનન્તસત્ત્વઃ પુમાન્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ—લોકના મંગળ. કલ્યાણ અને ઉત્પત્તિને માટે, અનંતના સખા૩૫ આદ્ય પુરુષ૩૫ ભગવાન યદુકુલ૩૫ સમુદ્રમાં રહેલા છે.

ભાવાર્થ—ભગવાન દ્વારકામાં વિરાજે છે, તે દરેક પ્રાણી અને વિશેષ કરીને દ્વારકામાં નિવાસ કરનારાઓના મંગલ માટે વિરાજેલા છે, અને મળેલા સ્થાનની રક્ષા કરવા માટે છે તેમ જ તેનાથી પણ અધિક સ્થાન આપવા માટે છે.

મંગળને ઉત્પન્ન કરે તેવું તેવું ભાગ્ય ન હોય તો ભગવાનના વિરાજવાથી પણ શું થશે ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે પ્રભુ આદ્ય છે, અર્થાત્ સર્વના મૂલ કારણભૂત છે. “કાલ, કર્મ, અને સ્વભાવને માયાના ઇશ ભગવાને માયા વડે સર્જેલા છે” એવું વાક્ય હોવાથી સૃષ્ટિના સમયમાં ભગવાને કાર્ય માટે કાલાદિકનું ગ્રહણ કરેલું છે; તે પછી જીવોને જોઇને તેને માટે અદૃષ્ટ૩૫ કર્મને વિભાગ કરેલો છે, તેથી સૃષ્ટિના સમયમાં ભગવાને કાલાદિક સર્વને મંગળ૩૫ જે સર્જેલા છે; અથવા કાલ કર્મ અને સ્વભાવના જેમ ભગવાને પહેલાં વિભાગ પાડેલા છે, તેમ હાલમાં પણ વિભાગ કરનારા પોતે હોવાથી પોતાની ઇચ્છા વડે વિભાગ થઈ શકે છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે કાલ તો પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલા દરેકને જોએ છે ત્યાં ભગવાનથી કલ્યાણ શી રીતે થાય ? તો ત્યાં સમાધાન કરે છે કે તે પ્રભુ અનંતના સખા છે, અર્થાત્ અનંત જે કાલ છે તેના સખા ભગવાન છે; તેથી ભગવાનની ઇચ્છા જેના સ્થાનને જોએવાની ન હોય, તેને કાલ જોએતો નથી, ત્યારે પ્રકૃતિના પરિણામ પ્રમાણે પ્રકૃતિ સંબંધી પદાર્થની ઉત્પત્તિ પ્રથમથી જ સિદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે કાલ, કર્મ, અને સ્વભાવની પ્રથમથી જેવી ઉત્પત્તિ થયેલી હોય તેવી જ રહે છે. તેમાં હાલમાં તેની નવીન ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પુરુષ છે, એટલે પુરુષના અધિષ્ઠાન વડે જ નિત્ય૩૫ પ્રકૃતિનું તેવા પ્રકારનું પરિણામ થાય છે, ત્યારે હમણાં તે પુરુષ૩૫ રહેલા છે, તેથી તેના સંગ વડે, પ્રકૃતિ પણ તે પ્રમાણે પરિણામવાળી થશે. તેથી ભગવાનની દ્વારકામાં સ્થિતિ તેટલા માટે જ છે, તેથી તે કાર્ય માટે ભગવાન બિરાજે છે કે નહિ, એ યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન છે ભગવાનના કર્તવ્યને કોઈ જાણી શકતું નથી એમ પ્રથમ નવમા અધ્યાયમાં કહેલું છે, તેથી તેમને દ્વારકામાં સ્થિતિ કરવામાં કલેશ નથી એમ ધ્વનિથી સૂચવેલ છે. ભગવાન અનંતના સખા છે. એટલે શેષશાયી ભગવાન જેમ સમુદ્રમાં રહે છે, તેમ આ ભગવાન યદુકુલ૩૫ સમુદ્રમાં રહ્યા છે. (૩૫)

यद्बाहुदण्डगुप्तायां स्वपुर्यां यदबोऽर्चिताः ।

क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના બાહ્યરૂપી દંડથી રક્ષા કરાયેલી પોતાની પુરી દ્વારકામાં સારી રીતે પૂજાયેલા, સર્વ યાદવો મહાપરાક્રમી હોય તેમ પરમાનંદની પ્રાપ્તિપૂર્વક ક્રીડા કરે છે)

ભાવાર્થ:—ઉપર કહેલી બાબતમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓનો દાખલો બે શ્લોકથી આપે છે; તેમાં પહેલા શ્લોકમાં પુરુષોને કહે છે. દ્વારકામાં સર્વે યાદવો, સારી રીતે પૂજાયેલા જ છે, કારણ કે દ્વારકામાં ચોરની દૃષ્ટિ કે શત્રુનો ભય, અથવા દેશનો ભય નથી. પોતાની નગરી હોવાથી તેને બીજું કાર્ય પણ નથી; તેથી ભોજન કરવું અને શયન કરવું વગેરે પણ ક્રીડાની માફક કરે છે. જેવી રીતે પરમ આનંદ મળે તે પ્રમાણે તેઓ ક્રીડા કરે છે, અને ક્રીડા કરવાવાળાઓના સ્વરૂપનો જેમ પરસ્પર વિનિયોગ થાય છે, તે એક બીજાને માટે પરમાનંદનો પણ વિનિયોગ કરે છે. તેઓનો ભગવાનમાં આત્મ-ભાવ સારી રીતે મજબૂત હોવાથી, જે કાર્ય ભગવાને કર્યું છે તે પોતે જ કરેલું માને છે; તેથી તે યાદવો મહાપુરુષથી યુક્ત થયા હોય તેમ શંકા વગરના થઈને ક્રીડા કરે છે. (૩૬)

હવે સ્ત્રીઓનું દષ્ટાંત આપે છે:

યત્પાદશુશ્રૂષણમુલ્ક્યકર્મણા

સત્યાદયો દ્રવ્યષ્ટસહસ્રયોષિતઃ ।

નિર્જિત્ય સદ્ગુણે ત્રિદશાંસ્તદાશિષો

હરન્તિ વજ્રાયુધવલ્લભોચિતાઃ ॥ ૬૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમના ચરણારવિંદની સેવારૂપ મુખ્ય કર્મ વડે, સત્યભામા વગેરે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ સંધ્યામમાં દેવતાઓને છતીને ભગવાને લાવેલા, ઇંદ્રાણીને યોગ્ય પારિજાતકાદિક મનોરથોને મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનના ચરણકમળની સેવા કરવી એ જ મુખ્ય કર્મ છે. બાકી ભગવાનની સાથે ક્રીડા કરવી એ તો લૌકિક છે, અને લૌકિકની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રમાં કહેલું હોય તે મુખ્ય રીતે કરવું જોઈએ, તેથી સ્વર્ગ ભોગવવાનું હોય તો ધર્મ છોડીને સ્વર્ગનો ભોગ ન થાઓ, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાનના ચરણારવિંદની સેવાના બળથી સત્યભામા વગેરે ભગવાનની પટરાણીઓ સ્વર્ગને અહીં દ્વારકામાં જ લાવેલાં છે. ભગવાનને સોળ હજાર સ્ત્રીઓ છે, તેમાં આઠ પટરાણીઓ છે. તેમાંથી ફક્ત સત્યભામાના નામનો ઉલ્લેખ કરવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે સત્યભામા ભગવાનને ઘણાં જ વહાલાં છે, એ હકીકત દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે; તેથી સત્યભામાનો ભાવ સમજીને બીજી સ્ત્રીઓ પણ શીખે છે, એમ બતાવવા માટે સત્યભામાજીને સોળ હજાર સ્ત્રીઓમાં

સુખ્ય ગણ્યાં છે. દ્વષણસહસ્ર એ પદમાં સમાહાર સમાસ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં સ્ત્રીપણુને કહેવાની ઇચ્છાનો અભાવ હોવાથી વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યય થયો નથી. પોતે જીતીને લાવે છે એટલે પોતાની ઇચ્છા વડે ભગવાને ગરુડજીને પ્રેરણા કરવાથી પારિભ્રતકાદિક આવેલ છે એમ જણાય છે.

સ્વર્ગમાં સ્ત્રીઓને જે ભોગ મળતા હોય તેની ઇચ્છા અહીં સ્ત્રીઓને થાય છે; તેથી કહે છે કે વજ્ર આયુધવાળા ઇંદ્રની સ્ત્રીને પારિભ્રતક વૃક્ષ વગેરે યોગ્ય છે, તે પારિભ્રતકનું વૃક્ષ દ્વારકામાં ભગવાનની સ્ત્રીઓને મળે છે; એમ આ લોક અને પરલોકનું સુખ તેઓ દ્વારકામાં જ ભોગવે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. (૩૭)

સત્યભામા વગેરે સ્ત્રીઓને આ લોક અને પરલોકનું સુખ એકઠું મળે છે, તેમ પુરુષોને પરલોકનું સુખ મળવાની હકીકત કહી નહિ, તેમ પટરાણીઓની માફક બન્ને સુખ સાથે મળવાનો સંભવ નથી; તેથી પરલોકના સુખની હકીકત જીદી રીતે નિરૂપણ કરે છે:

યદ્વાહુદળઢામ્યુદયાનુજીવિનો

યદુપ્રવીરા હ્યકુતોભયા મુહુઃ ।

અધિક્રમન્ત્યઙ્ગિભિરાહતાં ચલાત્

સમાં સુધર્મા સુરસત્તમોચિતામ્ ॥૩૮॥

શબ્દાર્થઃ— જે ભગવાનના બાહુદંડના અભ્યુદયની પાછળ જેઓનું જીવન છે એવા ઉત્તમ યાદવો, કોઈ પણ સ્થળથી ભય વગરના થઈને સ્વર્ગમાંથી લાવેલી અને ઇંદ્રાદિકને યોગ્ય એવી સુધર્મા સભાને બળાત્કારથી પગ વડે વખતોવખત દબાવે છે.

ભાવાર્થઃ— જીજ્ઞુ સુખ તો તેને સ્વર્ગની માફક ધરાધર સિદ્ધ જ છે પણ સભા બાકી હતી, તેના ઉપભોગ યાદવોને થયો છે, તે કહે છે કે જે શ્રીકૃષ્ણના બાહુદંડની ઇચ્છાના અભ્યુદયની પાછળ દરેક યાદવોનું જીવન સમાયેલું છે, તેવા તે યાદવો સુધર્મા સભામાં બેસે છે; એટલે યાદવોમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે તેથી નિર્ભયપણે રહેલા છે એમ નથી, પરંતુ યાદવો ભગવાનના સેવક હોવાથી નિર્ભય થઈને રહે છે. સ્વર્ગમાં એક વખત સ્નાન કર્યા બાદ દેવતાઓ સુધર્મા નામની સભામાં એક જ વખત બેસે છે; તેમાં પણ પગનો સ્પર્શ ન થાય તેવી રીતે તેઓ બેસે છે. તે સભાનું યાદવો તો વારંવાર ચરણો વડે આક્રમણ કરે છે, અને તે પણ બળાત્કારથી આક્રમણ કરે છે. લૌકિક ક્રિયા વડે તે સભા મળી શકતી નથી, પણ સો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારને જ તે સભા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે દેવતાઓમાં પણ ઉત્તમ જે ઇંદ્રાદિક છે, તેઓને જ તે સભા યોગ્ય છે. (૩૮)

એમ દરેકનું કુશળ પૂછીને અર્જુનમાં વિકલતા દેખાય છે, તેના કારણની કદપના કરીને યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:

કચ્ચિત્તેન્નામયં તાત બ્રહ્મતેજા વિભાસિ મે ।

અલબ્ધમાનોઽવજ્ઞાતઃ કિંવા તાત ચિરોષિતઃ ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—હે તાત, તારું પણ શું આરોગ્ય છે? તું મને તેજ વગરનો ભાસે છે. શું ઘણું વખત ત્યાં રોકાયો તેથી માન ન મળવાથી કોઈએ તારો તિરસ્કાર કર્યો છે?

ભાવાર્થ:—રોગથી પણ તેજ વગરનું થવાનો સંભવ છે. તે માટે પહેલાં આરોગ્ય પૂછે છે. તારું તેજ પણ જતું રહ્યું છે એમ જણાય છે. તેમાં મારી પોતાની જ દૃષ્ટિ પ્રમાણ છે એમ ખતાવવા માટે કહે છે કે મને તે પ્રમાણે ભાસે છે. અંદરનો શોક હોય તો તેજ જતું રહે છે તેમ પાપથી પણ તેજ જતું રહે છે; તેથી પહેલાં અંદરના શોકના કારણની અવગણના કરે છે કે તમને ત્યાં માન મળ્યું નથી?

સસરાના ઘરમાં માન ન મળે તે તો અંદરના તાપના કારણરૂપ છે. તેમાં વળી અવજ્ઞા (તિરસ્કાર) થાય તો વિશેષ થાય છે. તે માટે કહે છે કે શું તારી કોઈએ અવજ્ઞા કરી છે? અવજ્ઞા થવામાં કારણ તો એટલું જ કે તું ત્યાં ઘણું વખત રહ્યો છે; એટલે સસરાને ઘેર વધારે રહેવાથી તિરસ્કાર થાય છે; તેથી સંભાવના કરીને પૂછે છે કે તારી અવજ્ઞા થઈ છે? અથવા ઘણું વખત દ્વારકામાં રહેવાથી શોક થયો છે? એમ અંતઃકરણ અને શરીરથી થયેલા દોષથી તાપ થવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (૩૯)

હવે ઇન્દ્રિયકૃત દોષનું નિરૂપણ કરે છે:

કચ્ચિન્નાભિહતો ભાવૈઃ શબ્દાદિભિરમઙ્ગલૈઃ ।

ન દત્તં યુક્તમર્થિભ્ય આશયા યત્પ્રતિશ્રુતમ્ ॥૪૦॥

શબ્દાર્થ:—સ્નેહરહિત, અમંગળ શબ્દો વડે તને કોઈએ પ્રહાર કર્યો તો નથી? અથવા તારી પાસે કોઈ ભાગવા આવ્યો હોય, તેને તેં આપવાની આશા આપી પાછળથી તેને આપ્યું નથી કે શું?

ભાવાર્થ:—સ્નેહ વગરનાં કઠણ વચનો તને કોઈએ કહ્યાં છે? અથવા ગાલિપ્રદાન વગેરે શબ્દોથી તને કોઈએ પરાજિત કર્યો તો નથી? હવે અધર્મ થયાની સંભાવના કરે છે કે આશા વડે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોય અર્થાત્ કોઈની આશા પૂર્ણ કરવા માટે “તને હું અમુક પદાર્થ આપીશ” એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને પાછળથી તેં ન આપ્યું હોય તો તેમ કરવાથી કોઈની આશાનો ભંગ થાય છે; તેથી તેજની હાનિ થાય છે; કારણકે “દરેક ઇચ્છેલું હોય તે આપેલું

લોગવે છે.” એમ વેદમાં કહેલું છે. તેથી ઇચ્છિત ન આપવાથી તે જતું રહે છે. (૪૦)

દાન કરવું, અને શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી, તે ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે. શરણે આવેલામાં પણ નીચે બતાવેલાઓનું તમે શું પાલન કર્યું નથી? એમ પૂછે છે:

કચ્ચિત્ત્વં બ્રાહ્મણં ચાલં ગાં વૃદ્ધં રોગિણં સ્ત્રિયમ્ ।

શરણોપમૃતં સત્ત્વં નાત્યાક્ષીઃ શરણપ્રદઃ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થ:—શરણે આવેલા બ્રાહ્મણ, બાળક, ગાય, વૃદ્ધ, રોગી, સ્ત્રી, અને બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને શરણ આપનાર તું હોવાથી, તેનો તે ત્યાગ તો નથી કર્યો?

ભાવાર્થ:—દરેક અવસ્થામાં બ્રાહ્મણનું તેમ જ સ્ત્રીઓનું પાલન કરવું જોઈએ, તેમ જ બીજા કોઈ બાળક, વૃદ્ધ કે રોગી હોય, તો તેનું પણ બરાબર રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેમ હરિણાદિક કોઈ પ્રાણી શરણે આવેલ હોય તો તેને પણ તેં છોડ્યો તો નથી શું? એટલે તેઓને બીજાઓએ પીડા કરેલી હોય અને તે તારે શરણે આવેલા હોય છતાં તેનો તે ત્યાગ તો કર્યો નથી ને? (૪૧)

ધર્મનો સૂક્ષ્મ અભાવ થયો હોય તો તે પણ પૂછે છે:

કચ્ચિત્ત્વં નાગમોઽગમ્યાં ગમ્યાં વાઽસત્કૃતાં સ્ત્રિયમ્ ।

પરાજિતો વાઽથ ભવાન્ નૌત્તમૈર્નાસમૈઃ પથિ ॥૪૨॥

શબ્દાર્થ:—તું પુરુષ થઈને અગમ્ય સ્ત્રી પ્રત્યે ગયો છે? અથવા ગમન કરવા યોગ્ય સ્ત્રીનો તિરસ્કાર કરી, પછી તેની પાસે ગયો છે? અથવા ઉત્તમ પણ નહિ તેમ પોતાની બરાબર પણ નહિ તેવા પુરુષોથી રસ્તામાં તું પરાજય પામ્યો છે?

ભાવાર્થ:—બરે પુરુષ હોય તે અગમ્ય સ્ત્રીમાં ગમન કરતો નથી. તે માટે પૂછે છે કે તું પુરુષ થઈને અગમ્ય સ્ત્રી પ્રત્યે ગયો છે? અર્થાત્ તે કામવશ થઈને અગમ્ય સ્ત્રીમાં ગમન કર્યું છે, અથવા ગમન કરવા યોગ્ય કોઈ સ્ત્રીનું અપમાન કરીને પછી તેની પાસે ગયો છે?

શત્રુથી પરાજય પણ તેજની હાનિનું કારણ છે. તે માટે તે પણ પૂછે છે. તે હકીકત પહેલાંની હકીકતથી જુદી છે તે બતાવવા માટે મૂળમાં અથ અવ્યય મૂકેલો છે. જે તારાથી ઉત્તમ ન હોય તેવા પુરુષોથી અથવા તારા બરોબરિયા ન હોય તેવા પુરુષોથી તેમ જ અધમ પુરુષોથી તારે પરાજય થયો છે? (૪૦)

ચાચના કરનારાઓને કે બાળકોને, મિષ્ટાન્ન વગેરે આપ્યા સિવાય લોભન કરવામાં પણ પાપ છે; તેથી તેજ નાશ પામે છે. તે માટે લૌકિક બાબતની શંકા કરે છે:

અપિસ્વિત્પર્યમુદ્કથાસ્ત્વં સમ્મોઽયાન્વૃદ્ધવાલકાન્ ।

જુગુપ્સિતં કર્મ કિંચિત્ કૃતવાન્ન યદક્ષમમ્ ॥૪૩॥

શબ્દાર્થ:—સારી રીતે જમાડવા યોગ્ય વૃદ્ધ અને બાળકોનો ત્યાગ કરીને શું તું જમ્યો છે? અથવા પાછળથી જે સહન થઈ શકે નહિ એવું કાંઈ નિંદિત કર્મ તો તે નથી કર્યું ને?

ભાવાર્થ:—મૂળમાં પરિ અવ્યય છે તે વર્તન કરવાના અર્થમાં છે; અર્થાત્ સારી રીતે જમાડવાને યોગ્ય વૃદ્ધ અને બાળકો છે, તેઓને જમાડ્યા સિવાય શું તું જમ્યો છે? કારણ કે તે સારી રીતે જમાડવાને યોગ્ય છે.

સમ્મોજ્યાવૃદ્ધબાલકાન્ એવો પાઠ હોય તો “સંભોજ્યા”નેા અર્થ સ્ત્રી થાય છે, એટલે સ્ત્રી વૃદ્ધ અને બાળકોને છોડીને તું શું જમ્યો છે? **સમ્મોજ્ય** એમ હ્રસ્વ હોય તો “જ્યાદાવુક્તરે વિમાગે હ્રસ્વં વ્યંજનપરે” એવું પ્રાતિશાખ્યનું સૂત્ર છે. તે આધારથી હ્રસ્વનો દીર્ઘ બોલાય છે. અર્થાત્ ત્યાં જેમ વેચાયતે ને બદલે વેચાયતે યજમાનાય શર્મ અને શીકાયતે ને બદલે શીકાયતે સ્વાદ્યા એવી રીતે સંહિતાના અધ્યયન ક્રમમાં દીર્ઘ જણાય છે, તે ન્યાયથી અહીં પણ સમ્મોજ્ય-ને બદલે સમ્મોજ્યા સમજવાનું છે. અથવા વૃદ્ધ અને બાલકપર્યંત સારી રીતે જમાડવા યોગ્ય છે, તેને છોડીને શું તું જમ્યો છે? અથવા પાછળથી નિંદા થાય તેવું કર્મ તેમ જ સહન ન થઈ શકે તેવું કાંઈ પણ કાર્ય તેં કર્યું નથી ને શું? (૪૩)

હવે મુખ્ય કારણની ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે:

કચ્છિત્પ્રેષ્ઠતમેનાથ હૃદયેનાઽઽત્મવન્ધુના ।

શૂન્યોઽસિ રહિતોઽનિત્યં મન્યસે તેઽન્યથા ન રુક્ ॥૪૪॥

શબ્દાર્થ:—અથવા અત્યંત પ્રિય, અને હૃદયને પ્રેરણા કરનારા, અને આત્મભાવથી બંધુરૂપ થયેલા ભગવાન વડે રહિત થયેલો તું શૂન્ય થયેલો છે, તેથી આ જગતને અનિત્ય માને છે. નહિ તો તને કાંઈ રોગ નથી.

ભાવાર્થ:—પ્રથમની કરેલી શંકાઓને દૂર કરવા માટે મૂળમાં જ્યાં અવ્યયનો પ્રયોગ કરેલો છે. હૃદયમાં પ્રવેશ કરનાર અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ છે. આત્મપણાથી પણ તે બધું છે. તે પ્રભુથી રહિત થયેલો હોવાથી તું શૂન્ય થયેલો લાગે છે, કારણ કે આત્મા ગયા પછી દેહાદિકની સ્થિતિ અનિત્ય થાય છે, તેથી તું ઢરેકને અનિત્ય માની રહ્યો છે. ઘણા શોક થવાનું કારણ તે જ છે. નહિ તો તે સિવાય તને કાંઈ રોગ નથી.

ખીન્ને અવિવેકી હોય તેને ગમે તેવી બાબતમાં પણ ચિંતા થાય છે. પણ તને તે ચિંતા થવાનું આ જ કારણ છે, આમ કહે છે. (૪૪)

ઇતિ શ્રીભાગવત—સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં
ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણાંતર્ગત ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૫ મો

एवं चतुर्दशे हेतुं सम्भाव्याथ विनिश्चयात् ।

कृतकार्यः शास्त्ररीत्या मुक्तोऽभूदिति वर्ण्यते ॥ १ ॥

भार्याभ्रातृभिरत्रेव सहितो मुक्तिमेयिवान् ।

पञ्चदशे महाराजः कृष्णभक्त्येति रूप्यते ॥ २ ॥

प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णौ राजાર્થમાહ हि ।

एनं दृष्ट्वैव राजापि तथैवाभूद्यतः परः ॥ ३ ॥

એમ ચૌદમા અધ્યાયમાં કારણની સંભાવના કરીને નિશ્ચય થયા પછી સર્વ કાર્ય જેણે કરેલું છે, એવા યુધિષ્ઠિર રાજા શાસ્ત્રની રીતિથી મુક્ત થયા છે, તે પ્રકારે હવે વર્ણન કરે છે. (૧)

સ્રી અને ભાઈ એની સાથે યુધિષ્ઠિર રાજા ભગવાનની ભક્તિ વડે અહીં જ મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા છે, એમ પંદરમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ થાય છે. (૨)

અર્જુનમાં પ્રેમ, ઉપકાર, અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે યુધિષ્ઠિર રાજાને માટે સૂત પૌરાણિકે કહ્યું છે, કારણ કે તે પ્રમાણે અર્જુનને જોઈને યુધિષ્ઠિર પણ તેવી દશાને પ્રાપ્ત થયા છે. (૩)

પહેલાં અર્જુનના પ્રેમની ઉત્કંઠા બતાવે છે:

સૂત उवाच ।

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ।

नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्षितः ॥ ૧ ॥

शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ।

विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्तोत्પ્રતિભાષિતુમ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એમ ભાઈ એવા યુધિષ્ઠિર રાજા વડે, નાના પ્રકારની શંકાના સ્થાનરૂપ વિકલ્પ કરાયેલ; શ્રીકૃષ્ણના સખારૂપ, શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી કુમળા થયેલા, અને શોક વડે મુખ અને હૃદયકમળ જેવું મુકાઈ ગયું છે, એવા તેમ જ નાશ પામેલી કાંતિવાળા અર્જુન સમર્થ એવા શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન કરતા હોવાથી પ્રત્યુત્તર આપવાને શક્તિમાન ન થયા.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે અર્જુનને નાના પ્રકારની શંકાના સ્થાનક પ્રત્યે જુદો જુદો વિકલ્પ કરીને યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું, તોપણ અર્જુન બોલવાને સમર્થ ન થયા. એમ બે શ્લોકથી અર્થનો સંબંધ મળે છે.

અર્જુન ભગવાનના સખા હોવાથી તે પ્રભુના સ્મરણથી જ વ્યાકુલ થયા છે. ભગવાન તો જનાર્દન હોવાથી અવિદ્યાને દૂર કરનારા છે. તેથી મુક્તિના સમયમાં તેની જરૂરી છે-તે માટે અર્જુન દ્વારા યુધિષ્ઠિર વગેરેનો ઉપસંહાર કરવા શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં અર્જુનનું નામ “કૃષ્ણ” કહેલું છે. તેથી જ કૃષ્ણના સખા અર્જુન છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ અર્જુન કૃષ્ણ સહિત છે. જો અર્જુન દ્વારા યુધિષ્ઠિરનો ઉપસંહાર કરવો ન હોય તો અર્જુનને ભગવાને ગીતાનું ઉપદેશ કરેલો છે, તેનું સ્મરણ અહીં આવ્યા પછી અર્જુનને થયું છે તે જ્યારે ભગવાનનો વિયોગ અર્જુનને થયો હતો ત્યારે તે જ વખતે થયા વગર રહેત નહિ. એટલે ત્યાંથી જ તેને વૈરાગ્ય સિદ્ધ થવાથી પરબારા મહાપ્રસ્થાનમાં અર્જુન આત્યા જાત.

“અર્જુનની સાથે તમે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં જાઓ,” એમ ભગવાને યાદવાસ્થળી પછી સારથિ દારુક સાથે કહેવરાવ્યું છે: તે વાક્ય પ્રમાણે પણ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં સર્વને રાખીને ત્યાંથી જ પરબારા મહાપ્રસ્થાનમાં અર્જુન જાત, તે યોગ્ય હતું.

પરંતુ અર્જુન હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા છે તે, અર્જુન દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ જ આવેલા છે, કારણ કે આ પ્રમાણેના અભિપ્રાયમાં નારદનું યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે ભગવાન અહીં રહે ત્યાંસુધી તમે રાહ જુઓ. તે પ્રમાણે અર્જુનદ્વારા ભગવાન આવવાથી તે વાત સત્ય થાય છે. તેમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન નારાયણ અને નરના અવતારરૂપ છે; તેથી અશ્વિનીકુમારની માફક બંનેનું સાથે રહેવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે. અર્જુનની સાથે ભગવાન રહેતા હોય ત્યારે અર્જુનના પરાજયની અવસ્થા થાય નહિ, એવી શંકા થઈ શકે. પરંતુ દરેક સ્થળે ભગવાનના તેજથી કાર્યની સિદ્ધિ છે, તે સિવાય નથી, એમ અર્જુનને વિશ્વાસ થવા માટે ભગવાને જ તે લીલા કરી છે, કારણ કે જો અર્જુનની પરાજયની અવસ્થા ન થાય તો અર્જુનના મનમાંથી અહંકાર નિવૃત્ત ન થાય; તેથી તેની મુક્તિ પણ ન થાય; તેથી તેટલું કાર્ય કરવાનું પ્રભુને બાકી રહી જાય.

કહાવ્ય મુક્તિ થવી તે દેવનું કાર્ય હોવાથી તે આપે નહિ તોપણ કાર્ય બાકી રહેતું નથી. પણ અર્જુનનો અહંકાર નિવૃત્ત ન થાય તો પોતાનું તેજ ગયું છે તે બાબતનો શોક અયોગ્ય કહેવાય, તે સારું અર્જુનને વિશ્વાસ થવા માટે જ તેનો પરાજય થયો તે પ્રભુની લીલા છે. તેથી જ તેરમા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર વગેરે ઘરના કાર્યમાં આસક્ત હતા અને પોતાનું જે સત્યકર્તવ્ય હતું તેમાં તેઓ ગાફલ હતા, એમ કહ્યું છે. ત્યાં તેને સંસારનો આવેશ પ્રાપ્ત થયો હતો, છતાં પણ મુક્તિ થઈ છે, તે અર્જુનમાં આવેશ

કરી પ્રભુ પધાર્યા છે તેથી તે યોગ્ય જ છે. પહેલાં કહેલી નાના પ્રકારની શંકાઓના સ્થાનકરૂપ ઘણા વિકલ્પો યુધિષ્ઠિરે અર્જુન પાસે કરેલા છે. અથવા તે શંકાના સ્થાનકરૂપ અર્જુન જ છે. તે અર્જુન પ્રત્યુત્તર દેવાને સમર્થ થયા નથી, કારણ કે તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના વિયોગથી દૂષણ થયેલા છે. એમ ઉત્તર ન આપવામાં દેખીતી બાબત છે.

શોકથી હૃદય ને સુખક્રમણ સુકાતું બન્યું છે; તેથી જ અર્જુનની ક્રાંતિ હજારો ગંધ છે. જ્યારે અંતઃકરણમાં તાપ હોય ત્યારે બહાર ક્રાંતિનો નાશ થાય છે તે દેખાવમાં આવે છે. યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નોનો ઉત્તર અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું ધ્યાન, બંને અર્જુનના હૃદયમાં એક જ સમયે આવેલાં છે, તોપણ અર્જુન તો પ્રભુનું ધ્યાન કરે છે, તેથી ઉત્તર આપવાને સમર્થ થયા નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે સમર્થ એવા તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનું જ અર્જુન ધ્યાન કરે છે. તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમર્થ હોવાથી ઉત્તર આપી શક્યા નથી. (૧-૨)

ધ્યાનમાં શોક સાથે રહે છે, તેથી અર્જુન શોકને દૂર કરે છે એમ કહે છે:

કૃચ્છ્રેણ સંસ્તભ્ય શુચઃ પાણિનાઽઽમૃજ્ય નેત્રયોઃ ।

પરોક્ષેણ સમુન્નદ્વપ્રણયૌત્કળઠ્યકાતરઃ ॥૩॥

સત્વ્યં મૈત્રીં સૌહૃદં ચ સારથ્યાદિષુ સંસ્મરન્ ।

નૃપમગ્રજમિત્યાહ્ બાષ્પગદ્ગદયા ગિરા ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—ઘણા જ કુષ્ઠથી, શોકને રોકીને, હાથ વડે નેત્રને સાફ કરીને, પરોક્ષપણે ભગવાન પોતાનામાં આવિષ્ટ થતાં, સ્નેહની ઉલ્કાથી વિદ્રુલ થયેલા અર્જુન, ભગવાનનું સારથિ-કર્મ કરવા વગેરેમાં સખ્ય, મૈત્રી, અને સ્નેહને યાદ કરીને, આંસુઓથી ગદ્ગદ થયેલા કંઠ વડે મોટાભાઈ યુધિષ્ઠર રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—સ્મરણથી શોક થાય છે, તેથી જ્યાંસુધી સ્મરણ થતું હોય ત્યાંસુધી શોક દૂર થઈ શકે નહિ, તોપણ ભગવાનના જે ધર્મથી શોક થાય છે, તેવા ધર્મયુક્ત ભગવાનને, તે ધર્મોથી જીદા કરીને, જે ધર્મો વડે પહેલાં આનંદ થતો હતો, તેવા ધર્મોની સાથે જોડીને અર્જુને શોકને દૂર કરેલો છે, એમ બતાવવા માટે “કષ્ઠથી શોકને રોક્યાં છે” એમ કહ્યું છે. અંતરમાંથી શોકનાં આંસુ આવે છે, તેને અંતરમાં જ રોકી રાખ્યાં છે, અને નેત્રમાં આવેલાં આંસુને હાથ વડે બરાબર સાફ કરેલાં છે. એમ કરવાથી પહેલાં આનંદના સમયમાં ભગવાનના જે ધર્મો વડે પોતાને સુખ ઉત્પન્ન થતું હતું, તે ધર્મો ભગવાનમાં જોડ્યા છે; તેથી તે સમયમાં જેવા ધર્મસંહિત ભગવાન હતા,

તેવા જ ભગવાન આ વખતે અર્જુનના હૃદયમાં પધારેલા છે; એટલે ઈંદ્રિયોના સાક્ષાત્ અનુભવમાં ન આવે તે પરોક્ષ કહેવાય છે. જો કે ભગવાન વ્યાપક અને નિત્ય છે, એવો અનુભવ અર્જુનને છે, તેથી તેને તો ભગવાન પરોક્ષ છે એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ નહિ, તોપણ ભગવાનની પોતાની જ ઇચ્છા વડે પ્રથમ તેઓ ઈંદ્રિયગોચર હતા, પણ હાલમાં તેવી ઇચ્છા ન હોવાથી પરોક્ષ જ રહ્યા છે. તેથી જેમ અગ્નિ વડે લોઢાનો ગોળો આવિષ્ઠ થાય, અર્થાત્ અગ્નિરૂપ થઈ જાય, તેવી રીતે ભગવાનથી અર્જુન આવિષ્ઠ થયા છે, તેથી પ્રત્યુત્તર આપવામાં તેને બળ પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રથમ અર્જુનમાં પ્રવેશ પામેલી ભક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે. તે માટે કહે છે કે સ્નેહથી જે ઉત્કંઠા અર્જુનને થઈ છે, તેથી કંઠ રૂંધાઈ ગયેલ હોવાથી વિઘ્નજાતા થઈ છે, એટલે પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યારે કહીશ એમ આકુળ થયેલ છે. એટલે પ્રભાસલીલાની હકીકત કહેવી જોઈએ એમ ભગવાન કહે છે અને તે હકીકત ન કહેવી એમ ભક્તિ કહે છે; તેથી ઉત્તર આપવામાં અર્જુન વિઘ્નલ બન્યા છે. આમ જ્યારે થયું ત્યારે ભગવાનના સ્મરણની પ્રબળતા હોવાથી ભક્તિના કારણરૂપ ભગવાનનું સ્મરણ થયું અને તેમ થવાથી અર્જુનના શરીરમાં ભગવાનનો આવેશ પુષ્ટ થયેલ છે. ત્યારે પ્રભુના આવેશના તેજથી કંઠ રૂંધાઈ ગયો છે તે નિવૃત્ત થતાં આંસુ આવ્યાં. તેનાથી કંઠમાં ગદ્ગદતા થઈ, તે પહેલાં કહી બતાવેલ છે. ત્યારપછી ભક્તિને દૂર કરીને અને ભગવાનને જ મુખ્ય કરીને પહેલાં આનંદ આપનાર પ્રભુના જે ધર્મો હતા, તેના યોગથી ભગવાને કરેલા કાર્યનું સ્મરણ અર્જુન કરવા લાગ્યા.

સ્વભાવ અને વ્યસન સરખાં હોય તેને “સખ્ય” કહેવાય છે, અને ગુહ્ય બાબતને ઢાંકીને ગુણને પ્રકટ કરવા, તેમ જ આફનની વેળાએ પણ ત્યાગ ન કરવો તે “મૈત્રી” કહેવાય છે.

તે બંને બાબતો ભગવાને સારથિ વગેરે થયા ત્યારે કરેલ છે. તેમ જ સત્પુરુષોનું અથવા બંધુઓનું જેવું કાર્ય હોય તેવું કૃત્ય અર્જુનનું ભગવાને કરેલ છે. મૂળમાં ચકાર હોવાથી ભગવાને સ્વામીપણું અને ગુરુપણું પણ કરેલું છે. અને “આદિ” શબ્દથી પાર્ષદપણું, સેવા, દૂતનું કાર્ય, અને કામ કરવામાં વીરાસન, તેમ જ પાંડવોની પછવાડે જવા વગેરેનાં કાર્યો પણ ભગવાને કરેલાં છે. તે તમામ જુદાં જુદાં કાર્યો અર્જુનને તે સમયે યાદ આવ્યાં છે એમ બતાવવા માટે મૂળમાં સમાસ નહિ કરતાં જુદાં જુદાં પદ બતાવેલાં છે.

ત્યારે અર્જુન વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. શોકમાં દરેક બાબતનો અભિનય (યથાર્થ સ્વરૂપ દેખાડવાની ક્રિયા) બતાવવાની ક્રિયા થઈ શકે છે, તોપણ અહીં અર્જુને વાણીથી તે બાબતો કહી છે, અભિનય કર્યો નથી. (૩-૪)

યાદવોનું કુશળ અને અર્જુનને શોક થવાનું કારણ, એમ બે બાબત રાજા યુધિષ્ઠિરે પૂછેલ છે. તેમાં શોક થવાનું કારણ પાછળથી પૂછ્યું છે. તે તો અર્જુનના સ્મરણમાં હતું, અને ભક્તિનો તિરેલાવ થયો હતો; તેથી પહેલાં શોકનાં કારણોને જ કહે છે તે-વશ્ચિતોઽહં એ પાંચમા શ્લોકથી આરંભીને એકવીશમા શ્લોકમાં-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાય મારામાં જે પરાક્રમ હતું તે ભરમમાં હોમ કર્યા જેવું અને ઊપર (ખારવાળી) જમીનમાં વાવેલા બીજની માફક વ્યર્થ થયું છે-ત્યાંસુધી અર્જુનને શોકનાં કારણો બતાવીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ વડે હું છેતરાયો છું, તેથી મારી આવી દશા થઇ છે, એમ બતાવ્યું છે:

અર્જુન ઉવાચ ।

વશ્ચિતોઽહં મહારાજ હરિણા બન્ધુરૂપિણા ।

યેન મેઽપહૃતં તેજો દેવવિસ્માપનં મહત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હે મહારાજ, બંધુરૂપ હરિ ભગવાન વડે હું છેતરાયો છું, જેનાથી દેવને પણ આશ્ચર્ય કરે તેવું મારું મોટું તેજ હરાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ:—અર્જુન^૧ છેતરાયા છે તેનો પ્રકાર કહે છે કે મારું તેજ દેવતાઓને પણ આશ્ચર્ય કરનારું હતું, તે તેજ હરાઈ ગયું છે.

પરમ કૃપાલુ ભગવાન એવી રીતે કેમ છેતરે, એમ શંકા કરીને કહે છે કે તે તો હરિ છે, એટલે દરેકનું હુઃખ હરનારા છે; તેથી આ સમયમાં ભગવાન જે અર્જુનના તેજને ન હરે, તો કાલવશની માફક અર્જુનને પણ ઉદ્ધતાઈ થાય, તેથી તેનો સર્વ નાશ થાય, એટલે સુક્તિ થાય જ નહિ. તે માટે તેના સર્વની રક્ષા કરવા માટે અર્જુનના તેજનું શ્રીકૃષ્ણે હરણ કરેલું છે. તેજ હરણ કરવાના કારણરૂપ ભગવાનનું સન્નિધાન (નજદીક રહેલું) જ કેમ થયું, એમ શંકા કરીને કહે છે: તે પ્રભુ બંધુરૂપ હતા. બંધુના રૂપમાં

૧ અહીં પુરાણોમાં એવી કથા છે કે યાદવાસ્થળીની હકીકત પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે સમગ્ર યાદવોનો નાશ થયા પછી, તૃપાથી પીડા પામતા માણસની માફક હું તારી પાસે જળ માગીશ, પણ તારે તે આપવું નહિ, કેમકે જે તું મને જળ આપીશ તો તારામાં રહેલું, સમગ્ર પરાક્રમ વગેરેનું તેજ હરાઇ જશે, એમ કહી અર્જુનને દ્વારકામાં રાખી સર્વે યાદવો સાથે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રભાસમાં પધાર્યા છે. ત્યાં સર્વે યાદવોનો નાશ થયા પછી, અર્જુનને ખબર થયાથી તે પણ ગયા છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પાસે જળ માગ્યું છે તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે પહેલાં કહેલી હકીકત અર્જુનના સ્મરણમાં આવી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો ભૂતળમાંથી પધારવાનો આ સમય છે તે વખતે જળ ન આપી મારામાં તેજ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે, એવો વિચાર કરી, અર્જુનને ભગવાનને જળ આપ્યું કે તરત જ તેનું તેજ હરાઈ ગયું છે. આ પ્રસંગ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણમાં અર્જુનનો કેવો પ્રેમ હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પણ ભગવાને અર્જુનને છેતર્યા છે; એટલે શ્રીકૃષ્ણે મામાના પુત્રની માફક અંધુનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું હતું, તેથી લૌકિક વ્યવહારથી તેનો પાસે ગયા ત્યારે ભગવાને અર્જુનને છેતરેલ છે.

દેવતાઓ રક્ષા કરનાર હોવાથી અર્જુનમાં તેજ રહેલું હોય તોપણ ખૂંડું શું થવાનું હતું, એમ શંકા કરીને કહે છે કે અર્જુનનું તેજ દેવતાઓને અતિ આશ્ચર્ય કરનારું હતું, તેથી તેજની આડા દેવતાઓ પણ ન આવી શકે.

વામનજી વિદ્યમાન હોવાથી તે બાળતની કોઈ શંકા કરવાની નથી, એમ શંકા કરીને કહે છે કે તેજ ઘણું મોટું હતું, અર્થાત્ અર્જુનનું તેજ વામનથી પણ દબાવી શકાય તેવું ન હતું. (૫)

અર્જુનમાંથી તેજ ગયું પણ શસ્ત્રાદિક નાખવાના મંત્રો વગેરે તો તેની પાસે વિદ્યમાન હતા, તે માટે યુધિષ્ઠિર શંકા કરે કે તેજ હરાઈ જવાથી તને શી ચિંતા છે? ત્યાં કહે છે:

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ।

उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ—જે તેજના ક્ષણમાત્રના વિયોગથી, મને આલોક જોવામાં પણ અપ્રિય લાગે છે. અને તે તેજ રહિત, મારા જેવો પુરુષ, પ્રાણ વગરના મૃતક જેવો કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—જે તેજના ક્ષણ માત્રના વિયોગ વડે આ સમગ્ર લોક મને અપ્રિય થઈ પડ્યો છે, એટલે જોવો પણ ગમતો નથી, અર્થાત્ તે તેજ હરાઈ ગયા પછી મને તો જગતને જોવાની પણ ઈચ્છા થતી નથી, ત્યાં મંત્રાદિક રહેલા હોય તેનાથી શું થાય?

ભૂખ ન હોય ને જેમ અન્ન પ્રિય ન લાગે, અને કામ સિવાય જેમ કામિની પ્રિય ન લાગે, તેમ તેજ સિવાય મને જગત્ ગમતું નથી. તે તેજથી હીન આ મારા જેવો પુરુષ પ્રાણ વગરના જેવો લાગે છે, કારણ કે શરીરમાં જેમ પ્રાણ હોય, તેમ પ્રાણના કાર્યરૂપ જે બળ હતું તે તો ગયું છે. તે ગયા પછી વૃક્ષાદિકના જેવો રહેલો પ્રાણ કોઈ ઉપયોગનો નથી. તેમ લોકની દૃષ્ટિમાં હું તેવા જ પ્રકારનો થયેલો છું, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે જેમ મરેલું મનુષ્ય હોય તેને લોકો કહે છે કે હવે આ અહીં રાખવા લાયક નથી, પરંતુ બાળી નાખવાને યોગ્ય છે, અથવા અહીંથી હટાડવા લાયક છે, એવી રીતે તેજ વગરના મારા જેવા મનુષ્યને પણ લોકો કહે છે. તેમ તેજ હરાયા પછી હું તો મૃતકના જેવો જ થયો છું, એમ અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. (૬)

ભગવાન છેતરનારા છે એમ જો જાણ્યું હોય તો તેનું સખ્ય (મિત્રતા) શા માટે કર્યું, અથવા તેવા છેતરનારા ભગવાનને ભજવાની શાસ્ત્ર શી રીતે

આજ્ઞા આપે, એમ શંકા કરીને કહે છે કે તે ભગવાને હાલમાં જ મને છેતરેલો છે, પહેલાં ક્યારે પણ છેતર્યો નથી; એવા અભિપ્રાયથી યત્સંશ્રયાદ્ એ સાતમા શ્લોકથી ૧૩ માં શ્લોક સુધી કહે છે.

ગુણસ્વભાવભેદેન કૃષ્ણેનોપકૃતા વયમ્ ।

ગુણેસ્તુ નવધા યોગાત્સ્વભાવેન ત્રિધા પુનઃ ॥ ૧ ॥

एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य साम्प्रतम् ।

अवञ्चयदिति ह्येकं तेनान्यस्य च संक्षयः ॥ ૨ ॥

एवं चतुर्दशश्लोकैः पाण्डवेषु हरेर्गुणाः ।

તાવદ્ધિરેવ સ્વજ્ઞાતૈશ્ચતુર્દશગતિં યયુઃ ॥ ૩ ॥

ગુણ અને સ્વભાવના ભેદ વડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અમારો ઉપકાર કરેલો છે, તેમાં સત્વાદિક ત્રણે ગુણે એક બીજામાં મળવાથી તેના નવ ભેદો થાય છે. તે પ્રમાણે નવ પ્રકારે અને અનુનના સ્વભાવથી કરેલો ભેદ ત્રણ પ્રકારનો છે તે ત્રણ પ્રકારે, એમ મળીને એકંદર બાર પ્રકારે અમને કૃતાર્થ કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હાલમાં અમને છેતરેલ છે, તે હકીકત એક શ્લોકથી કહી છે અને તેજનો ક્ષય થયો છે તે હકીકત એક શ્લોક વડે કહી છે. (૧-૨) એમ ચૌદ શ્લોકથી તે હકીકત નિરૂપણ કરવાનો અભિપ્રાય એવો છે. પાંડવોએ પોતે જે બાણેલા છે, તેટલા જ ચૌદ ભેદ વડે, હરિ ભગવાનના ગુણો, પાંડવોમાં પ્રાપ્ત થયા છે. (૩)

ત્યાં ગુણોના નવ ભેદોના નવ શ્લોકોમાં પહેલાં સત્ત્વગુણના ત્રણ ભેદ કહેવા માટે, રમેગુણથી મળેલા સત્ત્વગુણ વડે, ભગવાને જે ઉપકાર કરેલો છે તે કહે છે. તેમાં રમેગુણનું મિશ્રણ થવાથી દૂર રહીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉપકાર કરેલ છે અને તેનું ક્ષણ સીની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે કહે છે:

यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां

राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ।

तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः

સજ્જીકૃતેન ધનુષાઽધિગતા ચ કૃષ્ણા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ—દ્રૌપદીના સ્વયંવરના યુગ્મમાં, દુષ્ટરાજને ઘેર આવેલા, અને કામદેવનો જેને દુષ્ટ મદ થયેલો છે, એવા રાબાઓનું તેજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના આશ્રયથી મેં હરેલું છે, અને સભજ (તૈયાર) કરેલા ધનુષ વડે મેં મત્સ્યને વેધીને દ્રૌપદીજી મેળવેલ છે.

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણનો અમે સારી રીતે આશ્રય કર્યો હતો, તેથી અમે શ્રીકૃષ્ણના જ કહેવાતા હતા. જેને ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકે નહિ તે પ્રભુના આશ્રય સિવાય અતિ-ઇન્દ્રિય પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. ત્યાં અમે એકેચક

નામના નગરથી નાશીને બ્રહ્મચારિરૂપે રહેલા હતા, ત્યાં અમારી પ્રાપ્તિ થવા માટે જ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ત્યારે દ્રૌપદીજીના સ્વયંવરના પ્રસ્તાવમાં કોઈથી ન દેખી શકાય તેવા મત્સ્ય (માછલું) નો વેધ (વીંધવું) કરવા સારું દરેક રાજાઓને યોદ્ધાવ્યા હતા. આ બધી ગોઠવણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ અમારું તેજ જગતમાં પ્રકટ કરવા માટે કરેલી હતી; તેથી તે ભગવાનની કૃપા વડે સ્વયંવરમાં આવેલા સમગ્ર રાજાઓનું તેજ અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમ જ જે બીજા રાજાઓ મત્સ્યને જોઈ શકતા ન હતા તે મત્સ્યનું જ્ઞાન અમને થયેલ છે અને દ્રૌપદી પણ અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે. આમ ત્રણ પદાર્થ અમને મળ્યા છે.

દ્રૌપદીનું નામ “કૃષ્ણા” હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેને પોતાની બરાબર માનીને, પોતાના સખારૂપ અમારામાં તે કૃષ્ણને જોડેલાં છે, અર્થાત્ અતિ-ઇન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી ન સમજી શકાય તેવા) મત્સ્યનું જ્ઞાન, તે રાજાઓનું તેજ, અને પોતાનું પણ તેજ, શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ અમારામાં મૂકેલું હતું; એટલે તેમણે પહેલાં જે તેજ આપ્યું હતું, તે તેજ તેમણે જ અત્યારે હરી લીધું છે. તેજ હરવાથી મારામાં જે કંઈ હતું તે બધુંય હરી લીધું છે, અને તેજના હરાયાથી સર્વનાશ થયો છે. સ્વયંવરના આરંભમાં દરેક રાજાઓને મળવાની રીત છે. તે પ્રમાણે મળેલા રાજાઓનું તેજ તે પ્રભુના આશ્રયથી મેં હરેલું હતું. ભગવાન પરબ્રહ્મરૂપ છે, તો તેમના આશ્રયમાં રહેલા પ્રાણીઓનું અનિષ્ટ કેમ થાય કે જે ભગવાનના આશ્રયથી તમે બીજાઓનું તેજ હરી લીધું ? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે રાજાઓને કામદેવ વડે દુષ્ટ મદ્દ હતો, તેથી તે રાજાઓનું તેજ હરવામાં તો તેના દોષરૂપ મદ્દને જ હરેલો ગણાય છે; તેથી તેઓને તો ઉપકાર જ કરેલો છે.

આ બાબતમાં યુધિષ્ઠિરની પણ સંમતિ મેળવવા માટે મૂળમાં જલ્દી અવ્યય મૂકેલો છે. સ્વયંવરનો મત્સ્ય ન દેખાય તેવો હતો. તેને અમે જાણ્યો અને તેનો વેધ પણ કરી નાખ્યો, એ બંને બાબત તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના આશ્રયથી થયેલ છે. ધનુષને કેમ તૈયાર કરવું, તે બાબત પણ મેં તે પ્રભુના આશ્રયથી જ જાણેલી છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ધનુષ સજ્જ કયોની વાત લખેલી છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થનું સ્થાન પણ તેમના જ આશ્રયથી મળ્યું છે, એમ મૂળમાં સ્તુતિ અવ્યયથી સૂચવેલું છે. (૭)

હવે સત્ત્વમિશ્ર સત્ત્વગુણ વડે કરેલા ઉપકારની હકીકત કહે છે:

યત્સન્નિધાવહમુ સ્વાણ્ડવમગ્રયેઽદા-

મિન્દ્રશ્ચ સામરગણં તરસા વિજિત્ય ।

લઙ્ઘા સમા મયકૃતાદ્ભૂતશિલ્પમાયા

દિગ્ભ્યોઽહરન્નૃપતયો બાલિમધ્વરે તે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના સમીપમાં દેવતાઓના સમૂહની સાથે, ઇંદ્રને જીતીને તેનું ખાંડવવન મેં અગ્નિને આપ્યું. અને અદ્રુહુત માયાયુક્ત ચિત્રકામ જેમાં છે, એવી મયદાનવે કરેલી સભા મેં મેળવી હતી, તેમ જ તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં બધી દિશાઓમાંથી સર્વ રાજાઓ ભેટ આપવા માટે આવ્યા હતા.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણનું મિશ્રણ હોવાથી ભગવાનનું સાન્નિધ્ય છે. હું કયાં અને દેવતાઓના ગણની સાથે ઇંદ્રને જીતીને ખાંડવવનને બાળવા-રૂપ કર્મ કયાં? એવો તર્ક મનમાં આવવાથી મૂળમાં કે અવ્યય મૂકેલો છે. દેવતાઓનું ખાંડવવન સમગ્ર ઔષધિઓથી યુક્ત હતું, તે અગ્નિએ ભાગેલું હતું. તે વન ઇંદ્રનું હોવાથી ઇંદ્રને જીતીને મેં અગ્નિને આપ્યું હતું. તે ખાંડવવનમાંથી મયદાનવ બચી ગયેલો હોવાથી તેણે રાજસૂયયજ્ઞમાં સભા કરી. મયદાનવના પ્રાણની રક્ષા કરવાથી તેના પ્રાણ મેં બચાવ્યા તેના બદલામાં તેણે સભા કરી આપી હતી. તે સભામાં અદ્રુહુત કારીગરી કરી હતી અને દરેક માયામય કાર્ય મયદાનવે તે સભામાં કરેલું હતું. વિશ્વકર્મા કારીગરી ઉપરાંત માયાને પણ જાણે છે. અહીં પણ અમને ત્રણ પદાર્થ મળ્યા છે, તે એ કે અગ્નિને ખાંડવવન આપવાના સામર્થ્યવાળું ગાંડીવ ધનુષ વગેરે, ઇન્દ્રાદિનું તેજ, અને મયદાનવે કરેલી સભા. એમ એ ત્રણ પદાર્થ પ્રાપ્ત થયા છે તે પણ, ભગવાન પાસે વિરાજતા હતા તેનું જ ક્ષણ છે. તેમાંથી તમારો પણ ઉપકાર થયો છે કે તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં દિશાઓના રાજાઓ ભેટ તરીકે અઢળક દ્રવ્ય લાવ્યા હતા. (૮)

નીચેના શ્લોક શ્લેષક હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી પણ અધિક છે, તોપણ તેનું વ્યાખ્યાન અત્રે આપીએ છીએ:

યજ્ઞેજસા નૃપશિરોઽગ્નિમહન્મસ્વાર્થ-

માર્યોઽનુજસ્તવ ગજાયુતસત્ત્વવીર્યઃ ।

તેનાઽઽહતાઃ પ્રમથનાથમસ્વાય મૂપા

યન્મોચિતાસ્તદનયન્ બલિમધ્વરે તે ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—દશહજાર હાથીના બલ જેટલું જેનામાં પરાક્રમ છે, એવા મારા મિત્રાભાઈ, અને તમારા નાનાભાઈ લીમરોને, તમારા યજ્ઞ માટે, રાજાનાં મસ્તક ઉપર જેણે પગ મૂકેલો છે, એવા જરાસંધને, જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના તેજ વડે મારેલ છે, તે જરાસંધે મહાદેવજીના યજ્ઞ માટે એકંઠા કરેલા રાજાઓને જે યુક્ત કર્યા હતા, તેથી રાજાઓએ તમારા યજ્ઞમાં ભેટ રજૂ કરી.

ભાવાર્થ:—રાજાઓના મસ્તક ઉપર જેનો પગ હતો, એવો જરાસંધ ધણો જ પરાક્રમી હતો. તેને તમારા યજ્ઞને માટે મારા મોટાભાઈ અને

તમારા નાનાભાઈ ભીમસેને મારેલો છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના તેજથી મારેલો છે. ભીમસેનમાં દશ હજાર હાથીના જેટલું બળ હતું તોપણ શ્રીકૃષ્ણનું તેને તેજ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે જ તેણે જરાસંધને મારેલો છે; કારણ કે જરાસંધે હરણ કરી રાજાઓને બંદીવાન બનાવ્યા હતા, તે પણ મહાભૈરવને બલિદાન આપવા માટે તે રાજાઓ એકઠા કર્યા હતા. તેઓને જરાસંધના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા; તેથી તેઓએ તમારા પક્ષમાં ભેટ તરીકે ઘણું દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું હતું. એટલે ભગવાન સાથે હોવાથી જેમ મને ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેમ ભીમસેનને પણ આ શ્લોકમાં બતાવેલું ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું. (૯)

હવે તમોગુણથી મળેલા સત્ત્વગુણ વડે કરેલા ઉપકારની હકીકત કહે છે:

પત્ન્યા સ્તવાધિમત્સ્રુત્સમહાભિષક-

શ્લાધિષ્ઠચારુકવરં કિતવૈઃ સમાયામ્ ।

સ્પષ્ટં વિકીર્ય પદયોઃ પતિતાશ્રુમુખ્યા

યસ્તસ્ત્રિયોઽકૃત હતેશવિમુક્તકેશાઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં કરેલા મોટા અભિષેક વડે, વખણાયેલા તમારી સ્ત્રીના સુંદર કેશનો, સભામાં દુષ્ટોએ સ્પર્શ કરવાથી, જેના ચરણમાં પડીને નેત્રમાંથી આંસુનો પ્રવાહ મુખ સુધી ચલાવ્યો હતો, અને જેણે પધારી તેનાં વસ્ત્રો પૂર્યા હતા, અને તે (દ્રૌપદી)ના કેશનો સ્પર્શ કરનાર દુષ્ટોને મારીને તેમની સ્ત્રીઓને, પતિ મરી જવાથી કેશ વગરની બનાવી હતી.

ભાવાર્થ:—દ્રૌપદીની પ્રાસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો ઉપકાર રજોગુણથી થયેલ છે, અને જે રજોગુણથી થયેલ હોય તેનો તમોગુણથી નાશ થવો યોગ્ય છે, તોપણ યજ્ઞરૂપ સત્ત્વગુણી કાર્યથી તે દ્રૌપદીને અનર્થ પ્રાપ્ત થયો છે, કારણકે સભામાં દ્રૌપદીના કેશની ઘણી જ પ્રશંસા થઈ હતી, તેથી દુષ્ટોએ તે કેશનો સ્પર્શ કરેલો છે, તોપણ તેનો બદલો ભગવાને દ્રૌપદીના કેશને સ્પર્શ કરનારાઓની સ્ત્રીઓમાં વાળેલો છે. તેમ કહેવામાં કારણ કહે છે કે રાજસૂય યજ્ઞના વચમાં મહાભિષેકનો પ્રસ્તાવ શરૂ થયો, ત્યારે યજમાન અને યજમાનની સ્ત્રીને મોટો અભિષેક થવો જોઈએ તે પ્રમાણે અભિષેક થતાં સમય સભામાં દ્રૌપદીના કેશની પ્રશંસા થઈ, કારણકે તે કેશ ઘણા જ સુંદર હતા, અને વેદ તથા લોકમાં પણ વખણાવા યોગ્ય હતા, તે કેશનો સ્પર્શ ઠગારા દુષ્ટોએ કર્યો હતો, તે પણ જુગારમાં, હોડમાં મૂકેલ નહિ, છતાં મૂક્યાનો આરોપ કરીને, જે સભામાં ભીષ્માદિક બેઠેલા છે, તે સભામાં પાપ પ્રકટ કરવા માટે જ સ્પર્શ કર્યો હતો, તે દુષ્ટોની સ્ત્રીઓને વિધવા કરીને કેશ વગરની કરી છે.

ભગવાને એવી રીતે કર્યું તેનું શું કારણ ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે દુષ્ટ પુરુષોએ દ્રૌપદીના કેશનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે તેને દોષનો સંબન્ધ થવાથી તે દોષને દૂર કરવા માટે ભગવાને તેમ કર્યું છે. વળી “હા નાથ દ્વારકાવાસિન્” “હે નાથ, હે દ્વારકાના વાસી ભગવાન્” એવી રીતે દ્રૌપદીએ ગાઠ ભક્તિવાળા હૃદયથી ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું, તે જ વખતે ભગવાન ત્યાં પધાર્યા ત્યારે સભામાં બેઠેલા બીજા સર્વે પાતકીઓ હોવાથી માત્ર દ્રૌપદીએ જ ભગવાનનાં દર્શન થયાં, ત્યારે દુષ્ટોએ સ્પર્શ કરેલા કેશ પ્રભુના ચરણારવિંદમાં વિખેરીને દ્રૌપદીએ પ્રણામ કર્યા, તે વખતે તેના નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં, તે વખતે ભગવાન દ્વારકામાંથી એકદમ પધારીને દ્રૌપદીએ આગળ બિભા રહ્યા, અને દ્રૌપદી પણ તેમનાં દર્શન કરી તેમનાં ચરણકમળમાં પડી નેત્રમાં આંસુ લાવવા લાગ્યાં, એ જ કારણથી દુષ્ટ કાર્ય કરનારાઓને ભગવાને તેવું કૃપા આપ્યું છે.

તેથી જ “હે પ્રભો, દ્રૌપદીની રક્ષા કરવામાં જે ઉતાવળ કરી છે તેવી ઉતાવળ કરો,” એમ ભક્તોની પ્રાર્થનાનાં વાક્યો ઘટે છે. એમ ગુપ્તપણાથી પણ ભગવાન્ હમેશાં આપણું સર્વ હિત કરે છે, એમ જાણવું. (૧૦)

હવે રમેશુણથી મળેલા તમેશુણ વડે જે ઉપકાર કર્યો છે તે કહે છે:

યો નો જુગોપ વનમેલ્ય દુરન્તકૃચ્છ્રાદ્

દુર્વાસસોઽરિવિહિતાદયુતાગ્રમુગ્ધ યઃ ।

શાકાન્નમુષ્ટિમુપયુજ્ય યતન્નિલોકીં

તૃપ્તમમસ્ત સલિલે વિનિમગ્નસક્તઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે દુર્વાસા દશ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડીને જમે છે, તેને શત્રુઓએ વનમાં (આપણી પાસે) મોકલેલા હતા, તેના કારણથી ભગવાને વનમાં પધારી, ખેંચેલા શાકાન્નને સ્વીકારી, આપણી રક્ષા કરી છે, કારણ કે કેવળ શાકનો જ ભગવાને સ્વીકાર કર્યો, તેથી જળમાં સ્નાન કરતો ઋષિઓનો સમૂહ ત્રણે લોકને તૃપ્ત થયેલા માનવા લાગ્યો હતો.

ભાવાર્થ:—અહીં એવી આજ્ઞાધિકા છે કે એક વખતે દુર્વાસાએ છ માસના ઉપવાસ કર્યા, અને પારણું કરવાના દિવસે સર્વે દૈત્યોની પ્રાર્થનાથી દુર્વાસા દુર્યોધનને ઘેર ગયા, ત્યારે તેણે અતિથિનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને સંતુષ્ટ કર્યા, ત્યારે દશ હજાર શિષ્યો સહિત, દુર્વાસાએ દુર્યોધનને વરદાન માગવાનું કહ્યું, તે વખતે ભગવાને દુર્યોધનના અંતઃકરણમાં એકદમ મોહ કર્યો, તેથી એકદમ પાંડવોના નાશની પ્રાર્થના ન કરી શકાય એમ માનીને કોઈ બહાનાથી પાંડવોનો નાશ કરવાની પ્રાર્થના કરીશ એમ વિચારીને દુર્યોધને દુર્વાસાને કહ્યું કે “જેમ શિષ્યો સહિત અમારે ઘેર પધાર્યા છો તેમ અમારા

મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરને ઘેર પણ જલું; પણ દ્રૌપદીએ લોજન કરી લીધા પછી આપને જવાનું છે. જે દ્રૌપદીના લોજન કર્યા પહેલાં આપ જશે તો દ્રૌપદી ખેદ પામશે, માટે તેના લોજન કર્યા પછી જલું;” એવું વરદાન માગ્યું હતું. ત્યારે દુર્વાસાએ તેની વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પ્રમાણે વન-વાસમાં પાંડવો હતા ત્યાં ગયા.

પાંડવોને વનમાં લોજનનો અભાવ હોવાથી ભગવાનના ઉપદેશથી પાંડવોએ સૂર્યની પ્રાર્થના કરી ત્યારે સર્વ અન્નથી પૂર્ણ પાત્ર આપતાં સૂર્યે કહ્યું કે દ્રૌપદીજીના લોજન કરતાં સુધી આ પાત્રમાં અન્ન કયારે પણ ખૂટશે નહિ. તે દિવસથી આરમ્ભીને ઋષિઓને પોતાને ત્યાં આવવાનો સમય વીત્યા પછી જ દ્રૌપદીજી જમે છે, આવો ક્રમ ચાલુ થયો છે, ત્યારે એક પ્રહર રાત્રિ ગયા પછી દ્રૌપદી લોજન કરે છે. એમ યોગમળથી જાણીને તે પ્રમાણે દુર્વાસા પાંડવોને ત્યાં આવ્યા છે, ત્યારે પાંડવો અને દ્રૌપદીએ સર્વનો નાશ પ્રાપ્ત થયો એમ જાણીને શ્રીકૃષ્ણપ્રભુનું ધ્યાન કરતાં પ્રભુ પધાર્યા અને બહારથી દ્રૌપદીને જોયા વગર જ ભગવાને આજ્ઞા કરી કે રસોઇ તૈયાર થઈ છે, જાઓ, સ્નાન કરી આવો.

આવાં પ્રભુનાં વચન સાંભળી આવશ્યક નિત્યકર્મ કરવા માટે દુર્વાસા ગયા પછી ભગવાન અંદર પધાર્યા, ત્યાં તો દ્રૌપદીજીની વિકળતા જોઈને એક કોળિયા જેટલું જે બચેલું અન્ન હતું, અને થાળીમાં પણ તેટલું જ શાક બચેલું હતું, તેને ભગવાન આરોગ્યા છે, અને સમગ્ર ત્રિલોકી (ભૂલોક ભુવલોક અને સ્વર્ગલોક) ને તૃપ્ત કરી છે. તે કહે છે કે જે ભગવાને વનમાં પધારીને આપણી રક્ષા કરેલી છે. જે કષ્ટનો અંત કયારે પણ ન આવે તેવું કષ્ટ આપણને દુર્વાસાથી થવાનું હતું, કારણકે શત્રુ બનેલા દુર્યોધને દુર્વાસાને તેવી પ્રેરણા કરેલી હતી.

દશહજાર પ્રાણુ પહેલાં જમે ત્યારબાદ દુર્વાસા જમતા હતા. પાત્રમાં તો શાકની સાથે એક મૂઠી અન્ન હતું, અથવા પ્રથમથી જ ભગવાનને માટે તેટલું કાઢ્યા પછી દ્રૌપદીજીને જમવાનો નિયમ હતો, તે દિવસે પણ ભગવાન માટે રાખેલું હતું, તેનો સ્વીકાર કરી ભગવાને આપણી રક્ષા કરેલી છે.

ભગવાને કેવળ શાકાન્નનો કોળિયો જ આરોગવાથી રક્ષા શી રીતે થઈ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કહે છે કે જે આરોગવાથી ઋષિઓનો સમૂહ પહેલાં આવશ્યક નિત્યકર્મ કરવા ગયો હતો, તે જળમાં મગ્ન હતો, તેણે જળમાંથી નીકળતી વખતે સમગ્ર ત્રણ લોકને તૃપ્ત માન્યા, ત્યારે તેઓ પોતાનો આત્મા તૃપ્ત માને એમાં શું પૂછવું? અર્થાત્ તે ઋષિઓ તૃપ્ત થઈને પરભારા આપ્યા ગયા. (૧૧)

હવે સત્ત્વગુણથી મિશ્ર તમોગુણથી કરેલો ઉપકાર કહે છે:

યત્તેજસાઽથ ભગવાન્વલ્લ શૂલપાણિ-

વિસ્માપિતઃ સગિરિજોઽસ્ત્રમદાન્નિજં મે ।

અન્યેઽપિ ચાહમમુનૈવ કલેવરેણ

પાસો મહેન્દ્રભવને મહદાસનાર્દ્રમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—યુદ્ધમાં જે ભગવાનના તેજ વડે, વિસ્મય પમાડેલા, પાર્વતીજી સહિત ભગવાન મહાદેવજીએ પોતાનું પાશુપતાસ્ત્ર મને આપેલું છે, તેમ જ બીજા દેવતાઓએ પણ ત્યારે ત્યાં આવીને પોતાનાં અસ્ત્રો મને આપ્યાં છે, અને આ જ શરીર વડે, ઇંદ્રભવનમાં મેં તેના મોટા આસનનો અર્ધો ભાગ મેળવ્યો છે.

ભાવાર્થ:—પહેલા બે શ્લોકોમાં ભગવાને પોતાની રક્ષા કરવાનું કહ્યું છે. તેમાં દ્રૌપદીનું કારણરૂપ હોવાથી પોતાનું પરાક્રમ ન હોવાથી તેવી બાબતને છાડીને કેવળ પોતાના પરાક્રમથી જ જે અતિરિક્ત સિદ્ધ થયું છે તેની હકીકત કહે છે. એમ જુદાઇ બતાવવા માટે મૂળમાં અથ અવ્યય મૂકેલો છે. મહાદેવજી પ્રસન્ન થાય તો વરદાન આપે એમ બતાવવા માટે, તેને “ભગવાન્” એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. અને અપ્રસન્ન થાય તો નાશ કરે તેવા છે, તે બતાવવા માટે શૂલપાણિઃ ત્રિશૂળ જેના હાથમાં છે એવા મહાદેવજી છે, એમ કહ્યું છે. એમ સહન ન થઇ શકે તેવા મહાદેવજીને પણ, જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના તેજ વડે મેં વિસ્મય પમાડેલ છે.

મહાદેવજી બ્રહ્મરૂપ છે. તે જીવના સામર્થ્યથી વિસ્મય પામે નહિ. અને તેમાં પણ પાર્વતીજીની સાથે મહાદેવજી હતા. અર્થાત્ પાર્વતી પર્વતની પુત્રી છે. તે પર્વતથી પણ અધિક પદાર્થને જોઇને વિસ્મય પામે છે એમ સૂચવેલું છે. અહીં પણ કિરાતાજીનીય કાવ્યમાં કહેલી કથાનું અનુસંધાન કરવું. એટલે અર્જુનની પરીક્ષા માટે મહાદેવજી ત્યાં આવેલા હતા, ત્યારે સર્વ-વ્રતના ઉદ્ધાપનરૂપ ચિહ્નની સાથે, અર્જુનનાં ચિહ્ન બતાવવા માટે પાર્વતીજીને પણ સાથે લાવ્યા છે. તેમાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, મુષ્ટિ અને બાહુનાં યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં શસ્ત્રયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમાં મહાદેવજી પૃથ્વી ઉપર પડ્યા ત્યારે પોતાના ઉપર પડેલા અર્જુનના વાંસામાં ચિહ્ન હોતું તે પાર્વતીજીએ જોયું ત્યારે મહાદેવજી અને પાર્વતીજીને હાસ્ય થયું છે. બન્નેનાં હાસ્યયુક્ત મુખ જોઇને, ભય પામેલા અર્જુને સ્તોત્ર કર્યું, ત્યારે મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા અને પોતાનું પાશુપત નામનું અસ્ત્ર અર્જુનને આપ્યું. તે વખતે બીજા ઇંદ્રાદિક દેવોએ પણ ત્યાં આવીને પોતાનાં અસ્ત્રો અર્જુનને આપ્યાં. મૂળમાં જ કાર હોવાથી શત્રુને જીતવારૂપ વરદાન પણ તેને આપેલ છે, એમ સૂચવ્યું છે.

તેમ તે અશ્વના પ્રયોગની સિદ્ધિને માટે ઈંદ્રે પોતાનો સારથિ માતલિ મોકલ્યો છે. અને તે માતલિની પ્રાર્થનાથી તે માતલિની સાથે જ અર્જુન ઈંદ્રના ભવનમાં ગયા છે. ત્યાં પશુ પાંચ વર્ષ સુધી ઈંદ્રના આસનનો મોટો ભાગ અર્જુનને ખેસવા માટે મળ્યો હતો. અર્થાત્ ઈંદ્રને ખેસવાના ભાગથી પશુ વધારે ભાગ અર્જુનને મળ્યો. જે ઈંદ્રાસનનો ભાગ બીજા અલૌકિક શરીરથી ભોગવવાનો હતો, તે તો તેજોમય એવા આ શરીર વડે જ હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું. એવી રીતે અહીં પશુ મહાદેવજીનો સંતોષ, અશ્વની પ્રાપ્તિ, અને ઈંદ્રાસનની પ્રાપ્તિ, એમ ત્રણ પદાર્થો મળ્યા છે. (૧૨)

હવે તમોગુણથી મળેલા તમોગુણથી કરેલા ચરિત્રનું નિરૂપણ કરે છે:

તत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं

गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ।

सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ !

तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાં ઈંદ્રભવનમાં હું વિહાર કરતો હતો, તેવામાં ઈંદ્રસહિત દેવતાઓએ, પોતાના શત્રુના વધ માટે, જે ભગવાનના પ્રભાવવાળા, અને ગાંડીવનું જેમાં ચિહ્ન છે એવા મારા બે હાથનો આશ્રય કર્યો હતો, તે ભૂમા પુરુષ ભગવાને, હે યુધિષ્ઠિરજી! મને છતરેલો છે.

ભાવાર્થ:—તે સ્વર્ગમાં જ હું વિહાર કરતો હતો. ત્યાં દેવતાઓ ચાર ભુજવાળા હતા અને તેથી વધારેભુજવાળા પશુ કેટલાક હતા, તોપણ તેઓએ મારી બે ભુજાઓનો આશ્રય કર્યો હતો. તેમાં કારણ કહે છે કે મારી ભુજામાં ગાંડીવ ધનુષનું ચિહ્ન હતું. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અર્જુનની બન્ને ભુજામાં ગાંડીવ ધનુષનું ચિહ્ન હતું. એટલે યુદ્ધ કરવું, ધનુષનો શબ્દ કરવો, અને ધનુષને તૈયાર કરવું ઇત્યાદિક કાર્યોમાં તેના બન્ને હાથો જોડાયેલા હતા.

અર્જુન ઈંદ્રનો પુત્ર છે. બળ વાયુથી થાય છે અને ગાંડીવ ધનુષ અગ્નિ સંબંધી છે, તેના કરતાં મૂળભૂત ઈંદ્રાદિક જ સ્વર્ગમાં રહેલા છે, તેથી અર્જુનની પાસે તેટલાં સાધનો હોય તેનાથી પશુ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તે માટે બીજું કંઈક કારણ કહેવું જોઈએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે જે ભગવાનના પ્રભાવવાળો મારો ભુજરૂપી દંડ હતો, તેથી ઈંદ્રાદિક દેવતાઓએ પશુ તેનો આશ્રય કર્યો હતો. અજમીઠ ત્રણ પુરુષો સાથે મુક્ત થયો હતો, તેવી રીતે તમારી પશુ મુક્તિ થશે. તેથી તમારે મનમાં ખેદ રાખવો નહિ, એમ જણાવવા માટે આજમીઠ એવું સંબોધન આપેલું

છે. તમોગુણથી મળેલા તમોગુણ વડે છેતરવાનો અભિપ્રાય છે, તેથી પ્રભુના ઉપકારની સમાપ્તિમાં જ તેના કારણરૂપ ગુણનું નિરૂપણ કરેલ છે. માટે કહે કહે છે કે તે ભગવાને મને છેતર્યો છે. છેતરવામાં કારણ કહે છે કે તે પુરુષરૂપ હતા. એટલે પુરુષ તો બ્રહ્માંડવિગ્રહ (શરીર) હોવાથી, તે સ્વરૂપથી ઘણા જ પરોક્ષપણે મોક્ષ આપવા માટે મને છેતરેલ છે; તેથી તેમાં મોક્ષનું કારણ છે. શરીરમાં રોગ હોય તેને દૂર કરવા માટે ઔષધનું સેવન કરાય છે, તે રોગનો નાશ થયા પછી જેમ ઔષધનો ત્યાગ થાય છે, તેમ પૃથ્વીના ભારરૂપ રાબ્દ્યોનો નાશ કરવા માટે મારામાં તેજ રાખેલું હતું, તે રાબ્દ્યોનો નાશ થયા પછી મારું તેજ હરી લીધું છે.

તેમાં પણ ભગવાનને વ્યાપકપણું હોવાથી જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ આપશે તે માટે દીનતા સિદ્ધ થવા સારુ તેજ હરી લેવાયું છે; તેથી ભગવાનમાં અનાદિ-પણું નથી એમ જતાવવા માટે કહે છે કે તે પ્રભુ મૂમા હતા; એટલે દરેક સ્થળે પોતે વ્યાપક હતા. તેથી દરેક પદાર્થો પોતાના હોવાથી જીભનો પદાર્થ લેવાનો દોષ તે ભગવાનમાં છે જ નહિ.

ખરી રીતે તો ચત્તેજસા એ નવમા શ્લોકની માફક પત્ન્યાસ્તવ અને યો નો જુગોપ એ દશમો શ્લોક તથા અગિયારમો શ્લોક પણ ક્ષેપક છે તેને શિષ્ટપુરુષોએ સ્વીકારેલ નથી; કારણ કે તે શ્લોકોમાં અર્જુનનો કેાઇ પણ વિષય નથી અને હકીકત પણ સારી નથી. તેથી રત્નેગુણ અને તમોગુણથી જ ત્રણ શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરેલ હકીકત વડે ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું છે. અને આ ચોથા શ્લોકમાં ભગવાને પોતાને છેતર્યાનું કહેલ છે; કેમકે મનુષ્ય, દેવ, અને દૈત્યરૂપ જે ત્રણ લોક છે તેનો જય કરવો એ જ પ્રભુને અભીષ્ટ (ઇચ્છેલું) હતું. તેમાં દૈત્યોનો જય સાધનરૂપ શત્રોની પ્રાપ્તિ વડે નિરૂપણ કરવો જોઇએ, તોપણ ભોગનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, ઈન્દ્રાસનની પ્રાપ્તિરૂપ ભોગનું નિરૂપણ કરેલું છે. શત્રુના વધ માટે ઈન્દ્રાદિક દેવતાઓએ આશ્રય કર્યાનું કહેલું છે, ત્યાં પણ અભિપ્રાયથી તો દૈત્યના વધનું નિરૂપણ આવે છે. તે પણ ભગવાને છેતરેલ છે એમ કહેવામાં આનુષંગિક (એક વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં તેના પેટામાં જે કહેવાનું હોય તે આનુષંગિક કહેવાય છે તે) પણાથી આવે છે, તેનું કારણ એવું છે કે છેતરવું એ માયાનું કાર્ય છે. અને દૈત્યોને માયાની જ પ્રધાનતા હોવાથી, વેદમાં પણ દૈત્યો માયાની ઉપાસના કરે છે એમ લખેલું છે, તેથી અહીં છેતરવા તરીકે કહેલ છે. અને તે પછી આગળ જે ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું છે તે તેના અવતારનું કાર્ય છે; તેથી અર્જુન ઉપર ઘણા જ અનુગ્રહ કર્યો તેમ સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો એ તો ભગવાનને પણ ઇચ્છિત છે. અને તેથી જ ગીતાણમાં કહ્યું છે કે “મે”

પ્રથમથી જ તેઓને મારેલા છે, માટે હે અર્જુન ! તું તો કેવળ નિમિત્ત થા.” તેથી ઉપર બતાવેલા ત્રણ જ ગુણ, અર્જુનમાં ભગવાને કરેલા ઉપકાર તરીકે છે. અને ત્રણ પ્રકારે દોષનો અભાવ આગળના ત્રણ શ્લોકથી કહેવાશે. તેમાં અર્જુનદ્વારા સંહારનું કારણ, પોતે સંહાર કરવો, અને અર્જુનનો કોઈ સંહાર કરે તેને રોકવો, એમ ત્રણ હકીકત ભગવાને પોતે જ કહેલ છે એમ કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનને કરવાપણું છે, તે તેમની મોટાઈ બતાવવા માટે છે. દોષના અભાવની સાથે દીનતા થાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય છે. તેવું જ્ઞાન મુક્તિને આપનારું છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. એટલા માટે ત્રણ શ્લોક વડે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય બતાવવું, ત્રણ શ્લોક વડે દોષના અભાવનું નિરૂપણ કરવું, અને અંદર તેમ બહારનાં સાધન હરવાથી બે શ્લોક વડે દીનતાનું નિરૂપણ છે. એમ એ પ્રસંગ ત્યાં ઘણો જ યુક્ત બોધ્યો છીએ. (૧૩)

તમોગુણથી મળેલા રમેગુણ વડે કરેલા ચરિત્રનું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્વાન્ધવઃ કુરુબલાધિમનન્તપાર-

મેકો રથેન તતરેઽહ્મનાર્યસત્ત્વમ્ ।

પ્રત્યાહતં પુરુ ધનઞ્ચ મયા પરેષાં

તેજસ્પદં મણિમયઞ્ચ હૃતં શિરોભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જે શ્રી કૃષ્ણનો બાંધવ એવો હું એક, જેમાં કર્ણાદિક દુષ્ટ પ્રહરી માફક રહેલા છે એવા કુરુઓના સૈન્યને એક રથથી તરી ગયો અને બીજાઓનું ઘણું ધન મેં પાછું લીધું તેમ જ મરતકોમાંથી મણિમય તેજનું સ્થાન પણ હરી લીધું.

ભાવાર્થ:—કુરુના સૈન્યને તરવામાં હેતુપણું બતાવવાથી ભગવાનને જ કારણપણું છે તે કહે છે કે જે ભગવાનનો હું બાંધવ હતો, એટલે ભગવાનના બંધુપણથી જ, ભગવાનનું ભજન કે સન્નિધાન (નિરંતર સમીપમાં રહેવું) ન હોવા છતાં પણ હું કુરુના સૈન્યરૂપી સમુદ્રને તરી ગયો છું. સેના હરરોજ નવી આવતી હોવાથી તેને સમુદ્ર કહેલો છે. તે સમુદ્રનો અંત કે પાર ન હતો. અર્થાત્ આટલા ભાગમાં જ સેના છે કે આટલા વખત સુધી સેના રહેશે તેમ ન હતું. તે સેનાની અંદર જે યોદ્ધાઓ હતા, તેઓનો વધ થઈ શકે તેમ ન હોવાથી, અમુક વખત જ તે સેના રહે એમ નિયમ કરેલો પણ ન હતો. અને તે મોટા યોદ્ધાઓનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેમ પણ ન હતું, તેથી અમુક ભાગ સુધી તે સેના હતી એમ પણ ન હતું.

એવા કુરુના સૈન્યરૂપી સમુદ્રને કોઈની પણ સહાય ન હોવા છતાં હું એકલો તરી ગયો. વિરાટ નગરની ગાયો કૌરવે લીધી હતી, ત્યારે ઉત્તરની

સાથે અર્જુન ગયા હતા. ત્યાં કૌરવોનું સૈન્ય જોઈ ઉત્તરકુમારને ભય થતાં તેને બતાવવા માટે એક રથનું સ્થાપન કરીને ત્યાં અર્જુન રહેલા હતા.

તેને ઉલ્લંઘીને ગયા હશે ? એમ શંકા થાય તો તેને દૂર કરવા માટે કહે છે કે હું રથ વડે તે સૈન્યને તરી ગયો. એટલે રથમાં બેઠેલ હોય તે ઠેક મારી શકે નહિ, તેમ છુપાઈને પણ જઈ શકે નહિ. સમુદ્રમાં જેમ મોટાં માછલાં હોય છે તેમ આ સેનાસમુદ્રમાં દુષ્ટ કર્ણાદિક હતા. તેથી તેવા સમુદ્રમાં પડેલો મનુષ્ય પાછો આવી શકે નહિ, ત્યાં શી રીતે તરી શકાય ? એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. સમુદ્રને ઉપરથી તરી જાય, તેમ આ સેનાને તરી ગયા નથી, પણ તેની અંદર રહેલાં રત્નોને પણ લાવેલ છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે તેઓનું ઘણું ધન મેં પાછું લીધું હતું. એટલે ખરી રીતે રાજ્યના સ્વામી અર્જુન હોવાથી તે ધન અર્જુનનું જ હતું, પણ તે કૌરવાદિકોએ બલાત્કારથી જે લીધું હતું તે અર્જુને પાછું લીધું હતું, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં પ્રતિ અવ્યય લખેલો છે. તેમ મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી વસ્ત્રો પણ લીધાં છે. અને તેજનું સ્થાન પણ અર્જુને લીધું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે રત્નાદિકના બહાનાથી તે કૌરવોનું તેજ પણ હરી લીધું હતું અને તે તેજ મણિમય હતું. તેઓનું તેજ હરી લીધું તેમ કહેવાથી તેઓનું સર્વસ્વ તેમ જ સમગ્ર પુરુષાર્થ હરી લેવાનું બતાવ્યું છે.

મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી મસ્તકમાં રહેલાં રત્નો, અને બીજાં પણ સહજ રત્નો હરી લીધાં હતાં, તેમ જ તે રત્નોના બહાનાથી તે શત્રુઓનાં મસ્તકો પણ હરી લીધાં હતાં તેવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. અર્થાત્ ત્યારે સંમોહનાસ્ત્ર વડે તેઓને મોહ કરીને સર્વ હરેલું છે. તેમાં ભગવાનના અર્જુન ઇંધુ હતા તે જ કારણ છે. (૧૪)

હવે સત્વગુણથી મળેલા રજોગુણ વડે કરેલા ચરિત્રનું વર્ણન કરે છે:

યો भीष्मकर्णगुरुदाल्यचमूष्वदभ्र-

राजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु ।

अग्नेचरो मम विभो रथयूथपाना-

मायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आच्छत् ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્તમ રાજકુમારોના મંડલથી શણગારેલા લીંગમ, કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય, અને શલ્યની સેનામાં, મારી આગળ ચાલનારા જે શ્રી કૃષ્ણભગવાને, હે યુત્તિધર, રથ અને યૂથના પતિઓનાં આયુષ્ય અને મનનું, તેઓની ઈંદ્રિયોની શક્તિ સાથે હુરણ કરેલ છે.

ભાવાર્થ:—વિરાટ નગરના પ્રસંગમાં પાંડવો ત્યાં રહેલા છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવા માટે કૌરવો વિરાટ નગરમાં ગયા હતા, તેથી તેઓ

સાવધાન ન હતા. અને કુરુક્ષેત્રમાં તો યુદ્ધ માટે જ આવેલા હોવાથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્રાદિકથી સંપન્ન થઇને આવ્યા હતા, તેમ જ મંત્રાદિકથી યુક્ત કવચ-વાળા હતા; તેથી ઠોરવો કાળથી પણ મારી શકાય તેવા નહતા. અને કાળ, કામ, તેમ જ પરશુરામ વગેરેને પણ જીતનારા હોવાથી, એ જીતી શકાય એવા નથી, એમ માનીને તે ભગવાન મારી આગળ રહેનારા થયા હતા, અને તેમ અગ્રેસર થઇને તેઓનાં આયુષ, મન અને ઉત્સાહશક્તિ ભગવાને હરી લીધી હતી. અને મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી, તેઓનાં વિવેક ધૈર્યોદિકને પણ ભગવાને કેવળ દષ્ટિ કરીને જ હરી લીધેલ છે; તે પણ તેઓની ઇંદ્રિયોની શક્તિની સાથે હરેલાં છે, અથવા અંતઃકરણની શક્તિને તેમ જ ઇંદ્રિયોની શક્તિને પણ હરેલ છે.

કૌરવોના ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણાચાર્ય અને શલ્ય એ ચાર જ સેનાપતિઓ હતા, તેઓની સર્વ સેના હતી. કર્ણમાં ઘણું જ સામર્થ્ય હતું તેમ બતાવવા માટે ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની વચ્ચેમાં કર્ણને ગણાવ્યા છે. વળી તે સેનામાં ઉત્તમ રાજકુમારો પણ એવા હતા કે જેઓને મારવા માટે કાંઈ પણ છિદ્ર મળે તેમ ન હતું. તેવા રાજકુમારોનાં મંડલોથી તે સેના શણગારાયેલી હતી. તેથી તેવી સેનામાં પ્રવેશ કરે તે તેઓને વશ થઇ જાય એમ સૂચવ્યું છે. એમ ચારે સેનાપતિઓની સેનામાં પણ બધું ભગવાને જ કરેલું છે, મેં કાંઈ પણ કર્યું નથી; તેથી ભગવાને પોતે જ આપણું સર્વ કાર્ય કરેલું છે, એમ કહ્યું છે. (૧૫)

રત્નેશુભી યુક્ત રત્નેશુભ વડે પણ કરેલા ઉપકારને કહે છે અથવા શત્રુઓએ કરેલા અપકારનો પ્રતિબંધ પણ ભગવાને કર્યો છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્દોષુ માં પ્રણિહિતં ગુરુભીષ્મકર્ણ-

દ્રૌણિન્નિર્ગતશલસૈન્ધવઘાહિલકાશૈઃ ।

અસ્ત્રાણ્યમોઘમહિમાનિ નિરૂપિતાનિ

નોપાસ્પૃશઃપૃશઃપૃશઃપૃશઃપૃશઃપૃશઃ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, સુશર્મા, શલ્ય, જયદ્રથ અને બાહ્લિક વગેરેએ મને મારવા માટે નાખેલાં અસ્ત્રો, જોકે સફળ મહિમાવાળાં હતાં, તોપણ જે ભગવાનના શ્રીહસ્ત વડે સ્થપાયેલા મને, તે અસ્ત્રોએ સ્પર્શ કર્યો નહિ, જેમ અસુરે મારેલાં અસ્ત્રોએ પ્રહ્લાદજીને સ્પર્શ કર્યો ન હતો.

ભાવાર્થ:—ભગવાનના હાથ નીચે હું રહેલો હતો, તેથી મને કોઈનાં અસ્ત્રોએ સ્પર્શ કર્યો નથી, એટલે મને મારવા માટે દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, સુશર્મા, શલ્ય, જયદ્રથ, અને બાહ્લિક વગેરેએ મારા ઉપર સફળ મહિમાવાળાં અસ્ત્રો નાખ્યાં હતાં, તે અસ્ત્રો તો, મારી નજીકમાં, મારા

રથ વગેરેને પણ સ્પર્શ કરી શક્યાં નથી. મૂળમાં નોપસ્પૃશુઃ જેવા પાઠ મળે છે, તેને બદલે યોગ્ય નોપાસ્પૃશન્ એવો પાઠ છે.

પ્રહ્લાદજીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ છે. હાસ્યભક્તિ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ કરેલી હોવાથી પ્રહ્લાદજીનું દષ્ટાંત પ્રમાણના બલરૂપે છે. અને ભગવાનના શ્રીહસ્તની નીચે પોતે રહેલા છે એમ કહ્યું છે તેથી તે પ્રમેયના બલરૂપ છે. એટલે પ્રમેયબળમાં પ્રમાણબળનું દષ્ટાંત આપેલ છે, અર્થાત્ અસુરોએ કરેલા ત્રિશૂળ વગેરેના પ્રહારો જેમ પ્રહ્લાદજીને લાગ્યા ન હતા, તેમ દ્રોણાદિકે મૂકેલાં અસ્ત્રોએ મારા રથનો પણ સ્પર્શ કર્યો ન હતો. (૧૬)

સત્વાદિક ગુણો વડે કરેલા ઉપકારનું નિરૂપણ કરીને, પોતાના સ્વભાવથી કહેલાં કાર્યોમાં, નીચ કર્મમાં ભગવાનને જોડયા, તે અપરાધ પણ પ્રભુએ તો સહન કર્યો, એમ નિરૂપણ કરે છે:

સૌત્યે ઘૃતઃ કુમતિનાઽઽત્મદૃશ્વરો મે

યત્પાદપદ્મમભવાય ભજન્તિ ભવ્યાઃ ।

સંશ્રાન્તવાહમરયો રથિનો મુવિષ્ઠં

ન પ્રાહરન્ યદનુભાવનિરસ્તચિત્તાઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્પુરુષો મોક્ષને માટે જેના ચરણને ભજે છે, તેવા ભગવાનને દુષ્ટ યુદ્ધિવાળા મેં, સારથિના કામમાં રાખ્યા, તેવા સમયમાં પણ મારા રથના ઘોડા થાકી ગયા હતા, અને હું પૃથ્વી ઉપર ઊભો હતો, ત્યારે જે પ્રભુના પ્રભાવથી જેનાં ચિત્ત નષ્ટ થયાં છે એવા મારા શત્રુઓએ તે વખતે મને ન માર્યો.

ભાવાર્થઃ—મેં ભગવાનને સારથિના કામમાં રાખ્યા છે તેનું કારણ એટલું જ કે મારી યુદ્ધિ દુષ્ટ હતી. એટલે આનંદરૂપ જે ભગવાન જે ક્ષણરૂપ છે, તે પ્રભુને પોતાની મોટાઈ બતાવવારૂપી સારથિના કામમાં જોડયા, એ જ મારું દુષ્ટયુદ્ધિપણું છે; એવો મારો અપરાધ પણ ભગવાને સહન કર્યો. કારણ કે ભગવાન તો પોતે પ્રસન્ન થયા હોય તો પોતાના આત્માને પણ આપે છે. પછી તે જીવને ભગવાનનો આત્મા પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે સ્થળે તેનો વિનિયોગ (ઉપયોગ) કરે તેમાં તે પ્રભુ પોતે આડે આવતા નથી.

તેવી રીતે પ્રભુનો મેં સારથિના કામમાં વિનિયોગ કર્યો તે પણ મારી દુષ્ટ યુદ્ધિ છે.

ભગવાનનો આત્મા તમને પ્રાપ્ત થયો તેનો તમે ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો, તેમાં તમારો શો દોષ છે? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે પ્રભુ તો ઇશ્વર છે, એટલે પોતાના આત્માને પણ આપનાર છે, તોપણ કર્તું (કરવાને), અકર્તું (નહિ કરવાને) અને અન્યથાકર્તું (બીજી રીતે કરવાને) તે

પ્રભુ સમર્થ છે, જેથી મેં તેનો ઘણો અપરાધ કર્યો છે, તેના બદલામાં તે પ્રભુએ મારું તેજ હરી લીધું, તે તો ઘણું જ થોડું ક્ષણ થયું છે. ભગવાનની પાસે સારથિનું કામ કરાવવાથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું ન હતું, માત્ર પ્રતિષ્ઠા થવા માટે જ તેમ કર્યું છે. તે પ્રભુને તેવા હલકા કાર્યમાં જોડવામાં પોતાની હુષ્ક્રિયાને જાહેર કરે છે કે સત્યપુરુષો મોક્ષને માટે જે પ્રભુના ચરણકમળને સેવે છે. ચરણકમળ સેવવાનું કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભક્તિમાર્ગ વડે ચરણ સેવે છે, અને ચરણને કમળરૂપ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે સુખપૂર્વક ચરણનું સેવન થાય તેમ છે. અને સેવા કરવામાં આનંદ મળે છે. આની પહેલાના નવમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “તે પ્રભુના શ્રી હસ્ત નીચે હું રહેલો હતો, તેથી શત્રુનાં અશ્ત્રોએ મને સ્પર્શ કર્યો નથી;” તોપણ લોકની રીત પ્રમાણે સ્પષ્ટ સંભાવના થઈ શકે નહિ, તેથી ફરીને જયદ્રથના વધના સમયમાં બરાબર બપોરના વખતે રથના ઘોડા થાકી ગયા હતા, તેઓને છૂટા કરી થાક ઉતારવા માટે હું રથમાંથી નીચે ઊતરેલો હતો, તે વખતે શત્રુઓએ મને માર્યો નહિ, એ હકીકત કહે છે કે મારા રથના ઘોડાઓ થાકી ગયા તેથી મારી પાસે સાધન ન હતું અને સામે યુદ્ધ કરનારા શત્રુઓ હતા, તેથી તેઓ મને જરૂર મારી નાખે તેવા હતા, તેમ તે શત્રુઓ રથમાં હતા અને હું પૃથ્વી ઉપર હતો, એટલે તેઓ પાસે રથનું સાધન હતું અને મારી પાસે સાધન નહતું, તેમ તેઓ ઘણા હતા અને હું એકલો હતો, તેવી રીતની શત્રુઓની અવસ્થા હતી કે જે મળવાની ઈચ્છા હોય તોપણ મળી શકે નહિ. તેમ હતું તોપણ અર્જુનને મારવો જ જોઈએ, એવા પ્રકારનું તે શત્રુઓને જ્ઞાન તે ભગવાનના અલૌકિક સામર્થ્યથી જ નાશ પામ્યું હતું. એમ સારથિપણનાં હલકાં કામમાં ભગવાનને જોડીને મેં તે પ્રભુનો અપરાધ કર્યો તોપણ શત્રુ મને મારી શક્યા નહિ, તેવું ક્ષણ સહજ રીતે થયું એમ સૂચ્યું છે. (૧૭)

એવી રીતે અપરાધ કરનાર હું હતો, તેમાં પણ હાસ્યના પ્રસંગમાં વચન વડે પણ તે ભગવાને મારો અપરાધ કર્યો નથી તે કહે છે:

નર્માણ્યુદારરુચિરસ્મિતશોભનાનિ

હે પાર્થ હેઽર્જુન સર્વે કુરુનન્દનેતિ ।

સન્નિલ્પિતાનિ નરદેવ હૃદિસ્પૃશાનિ

સ્મર્તુર્લૃઠન્તિ હૃદયં મમ માધવસ્ય ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પાર્થ, હે અર્જુન, હે સખા, હે કુરુનંદન, એવી રીતે ઉદાર અને સુંદર મંદ હાસ્ય વડે શોભાયુક્ત થયેલાં હાસ્યનાં વચનો, હે નરદેવ યુધિષ્ઠિર, મારા હૃદયમાં સ્પર્શ કરી રહ્યાં છે, તે વચનોને હું યાદ કરું છું ત્યાં મારું હૃદય ભેદાઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—અપરાધ વગર પણ જેવાં વચનો હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને હૃદય ભેદ છે, તેવાં વચન પોતાનું સ્મરણ થવા માટે મને ભગવાને દરેક અવસ્થામાં કહેલાં છે.

મૂળમાં લુટન્તિ એમ કહ્યું છે ત્યાં લુનન્તિ એવો પણ પાઠ છે. સુખ ઉપભવનારાં, હાસ્યનાં વચનોને નર્મ કહેવાય છે. તેમાં અર્થનું અનુસંધાન ન હોય તોપણ સ્વરૂપથી જ તે વચનો સુખ કરનારાં છે. તે કહે છે કે ભગવાનનું ઉદાર અને મનને હરણ કરે તેવું મંદ હાસ્ય છે, તેનાથી તે વચનો સુશોભિત થયાં છે. પુરુષાર્થમાં રસ ન હોય તો તેને પુરુષાર્થપણું ન કહેવાય. વળી મંદ હાસ્યથી થોડો મોડ કરવાનું પણ સૂચ્યું છે. સ્વભાવ વડે જે સુંદર હોય છે, તેઓને હાસ્યથી વિશેષ શોભા થાય છે. તે દરેકને વશ્ય કરવા માટે થાય છે. તેમ ભગવાને મંદ હાસ્ય કરતાં છતાં પણ હું જ્યારે વશ્ય થતો નથી ત્યારે વૃથા (કુંતીજી) ભગવાનનાં સંબંધી હોવાથી તે સંબંધને લઈને વશ કરવા માટે મને ‘હિ પાર્થ’ એવું સંબોધન આપીને બોલાવે છે. તેમ બોલાવવા છતાં પણ હું જ્યારે સ્તબ્ધ રહું છું, ત્યારે ‘હિ અર્જુન’ એવું સંબોધન આપીને મને બોલાવે છે, એટલે ‘અર્જુન’ શબ્દ આંજલિયાના વૃક્ષને કહેનારો હોવાથી, વૃક્ષ જેમ નમ્રતા નહિ રાખતાં સ્તબ્ધ રહે છે, તેમ ‘તું કેમ સ્તબ્ધ રહ્યો છે’ એમ સૂચવે છે. છેતરવાનું કામ દૂર કરવારૂપી ધર્મ મારામાં બેઠેને મને ‘હિ સખે’ એવું સંબોધન આપીને બોલાવે છે, અને મારામાં ચતુરાઈ નથી એવું બેઠેને કુરુ રાજા ખેતરના ખેડનારા હતા તેનો સંબંધ લઈને ‘હિ કુરુનંદન’ એમ બોલાવે છે.

ભગવાનનાં વચનોને સજ્જલ્પિત (ખડખડેલાં) કહેલ છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરવાની કાંઈ પણ જરૂર ન રાખતાં “પ્રતિવાદીનો જય થવો” એ જ ક્ષણ જેમાં હોય છે, તેને શાસ્ત્રમાં જલ્પ કહે છે. ભગવાનનું વચન તેવા પ્રકારનું છે, એમ જે મૂળમાં કહ્યું છે, તે પણ અર્જુનમાં ચતુરાઈ નથી માટે કહેલું છે.

મૂળમાં યુધિષ્ઠિરને ‘હિ નરદેવ’ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે ભગવાનનો ગૂઢ અભિપ્રાય બહુવા માટે છે.

ભગવાનનાં વચનો સમર્થ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારાં હોવાથી તે વચનો મારા હૃદયને સ્પર્શ કરનારાં હતાં. પ્રભુનાં તેવાં વચનો મારા હૃદયને ભેદે છે, કારણ કે ભગવાન મારા સ્વામી છે; તેથી જ તેમનાં વચનો હૃદયનો ભેદ કરે છે. (૧૮)

આ પ્રમાણે અપરાધની નિવૃત્તિ કરવા માટે ઉપાય કરતાં તે જ કારણથી બીજા પણ અપરાધો કર્યા છે તે પણ ભગવાને દૂર કર્યા છે તે કહે છે:

શય્યાસનાટનવિકલ્પનમોજનાદિ -

જ્યૈવ્યાદ્યસ્ય ક્ષતવાનિતિ વિપ્રલબ્ધઃ ।

સહ્યુઃ સત્ત્વેવ પિતૃવત્તનયસ્ય સર્વ

સેહે મહાન્મહિતયા કુમતેરયં મે ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—શય્યા, આસન, ભ્રમણ, વાક્યનું કહેવું અને ભોજન વગેરેમાં એકતાથી હે મિત્ર, તમે સત્યવાળા છો, એવી રીતે ભગવાનની મશ્કરી કરીને છેતર્યા હતા, ત્યારે મિત્રના વચનને જેમ મિત્ર સહન કરે અને પુત્રના વચનને જેમ પિતા સહન કરે તેવી રીતે મોટા એવા ભગવાને, પોતાની મોટાઇ વડે હુષ્ક્રિયાળા એવા મારું સર્વ પાપ સહન કર્યું છે.

ભાવાર્થઃ—શયનની બાબતમાં અને આસનાદિકની બાબતમાં મારો અપરાધ પ્રભુએ સહન કર્યો છે. શય્યા, આસન અને ફરવું હરવું તે તામ-સાદિક સ્થાન છે અને ઉતાવળથી પોતાનાં વખાણ કરવાં તે સન્નિપાતનું કાર્ય છે. ભોજનાદિક તે તો આવશ્યક અને લૌકિક કાર્યો છે. તે દરેક કામોમાં એક ભાવ રાખેલો હોવાથી છેતરવારૂપ મશ્કરી થાય છે, કારણ કે એકતા થવાથી પોતારૂપ જ થયા, એટલે પોતાથી કોઈ પણ શંકા ન પામે. ભગવાને પોતાની સાથે મારી એકતા કરી તે તેનો ઉપકાર છે. પણ તેમ ઉપકાર કરવાથી હુષ્ટ હોય તેને મદ થવાનો સંભવ છે. તેમ મને મદ થવાથી મેં ભગવાનને વાંકાં વચન કહીને છેતર્યા છે: તે એવી રીતે કે હે મહારાજ, તમે અવસ્થામાં તો મારી બરાબર છો, છતાં તમારી અધિકતા શા માટે? અને તમારી અધિકતા કેવી રીતની છે? અથવા તમે સમાન છતાં મિત્ર શી રીતે? તેમ તમે તો સત્યવાળા છો, અર્થાત્ તમે અસત્ય કરો છો વગેરે વગેરે બોલવું તેવા પ્રકારનાં મારાં વાક્યોને પ્રભુએ સહન કર્યાં. રોષ થાય તેને મનમાં રાખવો તેને સહન કહેવાય છે. તે પ્રમાણે ભગવાનને મારાં વચનોને સહન કરેલ છે. સહન થાય એવા દોષનું સહન કરવામાં સખાનું દષ્ટાંત આપેલ છે અને સહન ન થાય તેવા દોષો સહન કરવામાં પિતાનું દષ્ટાંત આપેલ છે, તેમ જ પિતાથી પણ સહન ન થઈ શકે તેવા દોષ સહન કરવામાં દરેક દોષો સહન કરેલા છે, એમ કહ્યું છે. તે સહન કરવામાં કારણ પોતાનું સ્વરૂપ જ છે એમ બતાવવા માટે પ્રભુ પોતે ‘મહાન’ છે.

એટલે ક્રીડીઓ વગેરેના અપરાધને હાથી જેમ ગણકારતો નથી, તેવી રીતે મારા અપરાધને ભગવાને ગણકારેલ નથી. તે કાંઈ સ્તુતિ કરીને કે ભેટ આપીને મેં મારા અપરાધો માફ કરાવ્યા નથી, પરંતુ ભગવાને પોતાની મોટાઈથી જ માફ કરેલ છે. તેમાં વળી બીજું

કારણ બતાવે છે કે હું દુષ્ટ બુદ્ધિનો હતો એમ ધારીને મને સહન કરેલ છે. (૧૯)

આમ દરેક ચરિત્ર કહીને સર્વનો ઉપસંહાર કરવા માટે ભગવાને કરેલી લીલાનું સ્મરણ કરે છે:

સોઽહં નૃપેન્દ્ર રહિતઃ પુરુષોત્તમેન

સત્ત્વા પ્રિયેણ સુહૃદા હૃદયેન શૂન્યઃ ।

અધ્વન્યુરુક્મપરિગ્રહમક્ક રક્ષન્

ગોપૈરસદ્ગિરબલેવ વિનિર્જિતોઽસ્મિ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું નૃપેન્દ્ર, મિત્ર, પ્રિય, અને સુહૃદ એવા પુરુષોત્તમ પ્રભુ વડે રહિત થતાં હું હૃદયથી શૂન્ય બન્યો છું. તે રસ્તામાં ભગવાનના સ્ત્રીવર્ગની રક્ષા કરનારાં હું જેમ સ્ત્રી જિતાય તે પ્રમાણે દુષ્ટ ગોવાળિઆઓ વડે, હું અંગ, જિતાયો છું.

ભાવાર્થઃ—આગળ કાર્ય કહેવાશે, તેમાં તમારે ઉપાયનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ, એમ બતાવવા માટે ‘હું નૃપેન્દ્ર’ એમ સંબોધન આપ્યું છે. પુરુષ વડે રહિત સ્ત્રીરૂપી પ્રાણી પણ દરેક કાર્યથી બહિષ્કૃત થાય છે, અર્થાત્ પુરુષ વગરની સ્ત્રીનો બહિષ્કાર થાય છે તો પુરુષોત્તમ વડે જે રહિત હોય તેનો દરેક કાર્યથી બહિષ્કાર થાય તેમાં શું કહેવું? એમ કહેવાથી ઉત્તમ કાર્યનો ઉપસંહાર બતાવેલો છે, ‘સખાથી રહિત’ થયો છું એમ કહેવાથી મધ્યમ કાર્યનો ઉપસંહાર બતાવેલો છે, અને પ્રિય વડે રહિત કહેવાથી હીન કાર્યનો ઉપસંહાર બતાવ્યો છે, કારણ કે પ્રિયનું હલકું કાર્ય પણ કરે છે. એવી રીતે પોતામાં રહેલાં કાર્યોના અભાવના હેતુઓ (કારણો) નું નિરૂપણ કરીને ભગવાનમાં રહેલા કાર્યના અભાવને માટે કહે છે કે તે પ્રભુ મારા પ્રિય મિત્ર હતા, તેમનાથી હું રહિત થયો છું. તેમ થવાથી જે ક્ષણ થયું તે કહે છે કે હું હૃદયથી શૂન્ય થયો છે. તેમ થવાથી બીજું પણ કાર્ય થયું છે તે કહેવા માટે પહેલાં યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરેલ કે તારો કોઈએ પરાજય તો કયો નથી? તે સંભાવના સત્ય થઈ છે તે હવે અર્જુન કહે છે:

માર્ગમાં ભગવાનના સ્ત્રીવર્ગની રક્ષા કરતો હું જતો હતો ત્યાં દુષ્ટ ગોવાળિયાઓ વડે હું પરાજય પામ્યો છું. અક્ષ એવું કૌમલ સંબોધન આપ્યું છે તે કાંઈ પણ ગોપોનો પ્રતિકાર કરી શક્યો નથી તેમ બતાવવા માટે છે; તેથી જેમ બળ વગરની નિર્બલ સ્ત્રી હોય, તે જેમ જિતાય તે પ્રમાણે હું જિતાયો છું. (૨૦)

તેમ થવાથી સર્વનાશ થયો છે એમ કહે છે:

તદ્દૈ ધનુસ્ત ઇષવઃ સ રથો હયાસ્તે

સોઽહં રથી નૃપતયો યત આનમન્તિ ।

સર્વ ક્ષણેન તદ્ભૂદસદીશરિક્તં

મસ્મન્હુતં કુહકરાદ્દમિવોસમૂષ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ—તે જ મારાં ધનુષ, તે જ બાણો, તે જ રથ, તે ઘોડાઓ, અને રથમાં બેસનારો પણ હું તે જ છું. તે સર્વે સામગ્રીથી સર્વે રાજાઓ ચોતરફથી મને નમતા હતા, તે જ્યારે ભગવાનથી સર્વ રહિત થયું ત્યારે ભરમમાં હોમેલું હોય, કપડીની આરાધના કરેલી હોય, અને ઊપર જમીનમાં વાવેલું હોય, તે પ્રમાણે ક્ષણવારમાં અસત્=મિથ્યા થયું.

ભાવાર્થ—જે ગાંડીવ ધનુષનો પહેલાં ઈદ્રાદિક દેવતાએ આશ્રય કરેલો હતો, તેનું તે ધનુષ છે. ભીષ્મપિતામહના યુદ્ધમાં જ્યારે શિખંડી યુદ્ધ કરતો હતો ત્યારે તેને આડો રાખીને મેં બાણો નાખ્યાં હતાં, તે વખતે “આ બાણો અભુન્નનાં છે” એમ ભીષ્મ પિતામહે કહેલું હતું, તે આ બાણ એનાં એ છે. યુદ્ધમાં જે રથ કેાઈથી પણ હણાયો ન હતો, તેનો તે રથ છે. જ્યાં હાંકીએ તે દરેક સ્થળમાં જનારા ઘોડાઓ તેના તે છે અને ભીષ્માદિકને મારનાર રથમાં બેસનારો હું પણ તેનો તે જ છું. વળી જે આ સર્વ સામગ્રીથી દરેક રાજાઓ ચોતરફથી મને નમતા હતા, અથવા આમનન્તિ એવો પાઠ હોય તો ચોતરફથી મને રાજાઓ માનતા હતા, અથવા મારાં વખાણ કરતા હતા, એમ થયું હતું ત્યાં અંગારામાંથી અગ્નિ જતો રહેવાથી જેમ કોલસા થઈ જાય છે, અને ત્યારે તે કોયલામાંથી રૂપ દેવપણું અને બાળવાની શક્તિ વગેરે જતાં રહે છે, તેમ મારાં ધનુષ બાણ વગેરેમાં જ્યાંસુધી ભગવાન વિરાજતા હતા ત્યાંસુધી તે કાર્ય થયું હતું, પણ ભગવાન તેમાંથી પધારી ગયા એટલે સર્વ નષ્ટ થયું છે. એમ અન્વય વ્યતિરેક વડે વિચાર કરતાં, એટલે તે ધનુષ વગેરેમાં પહેલાં શું પ્રાપ્ત થયું હતું કે સર્વ કાર્ય કરતાં હતાં, અને હવે તેમાંથી શું જતું રહ્યું છે કે તેઓમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી, એમ વિચાર કરતાં, દરેક કાર્ય ભગવાને જ કર્યું હતું તેમ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે તે ધનુષ વગેરે સર્વમાં ભગવાન વિરાજતા હતા ત્યારે તેઓથી દરેક કાર્ય સિદ્ધ હતું, તેનો નિશ્ચય જો કે તે વખતે થતો ન હતો, પણ હાલમાં તો તેમાંથી ભગવાન નીકળી ગયા, ત્યારે તે દરેકનું સ્વરૂપ ખીલ રીતે સિદ્ધ થયું છે.

કારણ કે કાંઈપણ કામ ધનુષ-આદિકથી થતું નથી. તેથી ક્ષણે સાધવાપણું હવે તેમાં રહ્યું નથી. અથવા ભગવાનની જ તેમાં પ્રસિદ્ધિ હતી. તે ભગવાનનો અભાવ થયો એટલે તે અસત્ (મિથ્યા) થયેલ છે. અસત્ય થવામાં લોક અને વેદ સંબંધી બે દષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તેમાં લોકમાં પણ પોતાની વૃત્તિ અને સેવા વડે બે દષ્ટાંત આપે છે, અને વેદમાં તો મળીને એક જ દષ્ટાંત આપે છે, તેથી કુલ ત્રણ દષ્ટાંત આપે છે કે જેમ ભસ્મ (રાખ)માં હોમ કરેલો હોય, એટલે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ જ્યારે પૂર્વની આહુતિ હોમે છે ત્યારે યજમાનનું મરણ થાય, ત્યારે દક્ષિણ તરફ ઠંડી ભસ્મમાં ઉત્તર આહુતિ નાખે અથવા ભસ્મનો સમૂહ લઈ જાય ” એમ ભસ્મમાં હોમ લખેલો છે, તે ભસ્મમાં જેમ હોમનો વિનિયોગ ખોટી બાબતમાં થાય છે તેમ ગોવાળિયાઓમાં અમે ધનુષ વગેરેનો વિનિયોગ કર્યો, તે કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ કરનારો થયો, ન ઈશ્વરનું આરાધન થયું કે ન ધર્મ થયો. લોકમાં કોઈ રાજા વગેરેનું આરાધન કરાય છે અને તેથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, તે રાજા વગેરેની આરાધનાથી કાર્ય સિદ્ધ થયું તેમ કહેવાય છે. તે રાજા વગેરે ને કપટી હોય તો કુદમાપ આપ્યાની માફક તેનું ક્ષણ પણ ખોટું થાય છે.

આમ કહેવાથી ધનુષ વગેરેમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહેલી દેવતા જ અસત્ ક્ષણ આપનારી થઈ, તેથી તેનું અસત્પણું બતાવ્યું છે. એવી રીતે ક્ષણ અને સાધ્ય પદાર્થની નિષ્ક્રિયતા બતાવીને હવે સાધનની નિષ્ક્રિયતા બતાવે છે કે જેમ ઊખર (ખારવાળી) જમીનમાં વાવેલું બીજ તે ઊગતું નથી, કારણ કે ઊખર જમીન બીજની શક્તિનો દાહ કરનારી હોય છે, તેથી તેમાં પડેલું બીજ સ્વરૂપથી પણ નષ્ટ થાય છે, એટલે તે બીજ પહેલાં જેવું હતું તેવું પણ વાવ્યા પછી રહેતું નથી, તેમ અહીં પણ મારું લૌકિક રથીપણું પણ ગયું છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૩૧)

તેવી રીતે અર્જુનની અસ્વસ્થતા માટે પણ યુધિષ્ઠિરે પૂછેલું છે, તેનો ઉત્તર કહીને યાદવોની કુશળતા માટે પહેલાં જ જે પૂછ્યું હતું તેનો ઉત્તર આપે છે:

રાજૈસ્ત્વયાનુષ્ઠાનાં સુહૃદાં નઃ સુહૃત્પુરે ।

વિપ્રશાપવિમૂઢાનાં નિવ્રતાં મુષ્ટિભિર્મિથઃ ॥ ૨૨ ॥

વારુણીં મદિરાં પીત્વા મદોન્મથિતચેતસામ્ ।

અજાનતામિવાન્યોન્યં ચતુઃપશ્ચાવશેષિતાઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે રાજાન યુધિષ્ઠિર, તમે પૂછેલા, આપણા સંબંધીઓની દ્વારકાપુરીમાં રહેલા, તે સર્વ સંબંધીઓ, આઠાણના શાપથી ઘણા મૂઢ થયેલા, વારુણી

મદિરાનું પાન કરી, મદથી જેનાં ચિત્ત મથાઈ ગયાં છે, અને તેથી જ પરસ્પર મૂઠીઓ વડે લડવા લાગ્યા, તે જાણે એક બીજાને જાણતા ન હોય તેમ મારતાં મારતાં ચાર પાંચ જ બાકી બચેલા છે.

ભાવાર્થ:—સંબંધીઓના પુરમાં સંબંધીઓનું કુશળ યુષ્ધિરે પૂછેલું છે, તેનો ઉત્તર એ છે કે તેઓને શાપ થયો હતો, તેથી બ્રાહ્મણના શાપથી તેઓ મૂઠ બનેલા હતા અને પછી બીજા સ્થળમાં તેઓ જઈને સામસામા મૂઠીઓથી લડવા લાગ્યા. તેનું કારણ કે યાદવોએ મદિરાનું પાન કર્યું હતું. અમૃત માટે સમુદ્રનું મથન કર્યું ત્યારે મદિરા નીકળી હતી, તે તાડ વગેરેનાં વૃક્ષમાં રહેલી છે; તેથી તાડ વગેરેના વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મદિરા વાઘળી કહેવાય છે. (લોકમાં તેને તાડી કહેવાય છે.) તે મદિરાનો મદ થવાથી તમામ યાદવો-માંથી વિવેક જતો રહ્યો, અને તેમાંથી ક્રૂરા ચાર પાંચ બન્યા છે; એટલે ચારની સાથે પાંચ રહ્યા એટલે નવ રહેલા; અર્થાત્ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા, અને મન, એમ નવ દ્રવ્યથી શરીરનો સંઘાત થાય છે. તેમ યાદવોના શરીરના સંઘાતમાં નવ દ્રવ્ય પ્રવેશ કરી રહેલાં હતાં તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્યનાં પરમાણુઓ સાથે આકાશ વગેરે પાંચ દ્રવ્યો રહેલાં છે; એટલે પૃથ્વી વગેરે ચાર દ્રવ્યો જે સ્થળરૂપે હતાં તે નષ્ટ થઈ જતાં, તેનાં પરમાણુઓ થઈ ગયાં છે, અને આકાશાદિ પાંચ એમનાં એમ રહેલાં છે. યાદવોને પરસ્પર રુનેહ હતો, તે મારવામાં પણ બાધ કરનારાં થાય; તેથી પરસ્પર એક બીજાને કેમ માર્યા એમ શંકા કરીને કહે છે કે જેમ જાણતા ન હોય તેમ સામસામા મારેલા છે. અહીં જાણતા ન હોય, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે મારવાનું જ્ઞાન હતું પણ કેને મારીએ છીએ, શા માટે મારીએ છીએ, એવું જ્ઞાન ન હતું; એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ૬૪ અવ્યય મૂકેલો છે. (૨૨-૩૩)

આમ યાદવોનો પરસ્પર નાશ થયો તેનો કર્તા કેાણુ હશે, તેની સંભાવના કરે છે:

પ્રાયેનૈતદ્ ભગવત્ ईश्वरस्य विचेष्टितम् ।

મિથો નિઘ્નન્તિ મૃતાનિ ભાવયન્તિ ચ યન્મિથઃ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ભૂત પ્રાણી માત્ર પરસ્પર એક બીજાને મારે છે અને એક બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે તે કાર્ય ઘણું કરીને સમર્થ ભગવાનનું વિશેષ ચેષ્ટિત છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનું સર્વ કરનારા છે અને સર્વના રક્ષક છે; માટે આ કાર્ય પણ ભગવાને જ કર્યું એમ નિશ્ચય થાય છે. કાળ વડે પણ તે કાર્ય થવાનો સંભવ છે. તે માટે ઘણું કરીને ભગવાનનું ચેષ્ટિત (ચેષ્ટા કરાયેલું) છે, એમ

મૂળમાં કહ્યું છે; પણ વિચાર કરતાં તો કાળમાં પણ ભગવાન રહેલા હોવાથી ભગવાને જ સર્વ કરેલું છે એમ માનવું તે ઉત્તમ કોટી છે. લોકમાં મનુષ્યે કરેલું કાર્ય દેખાય છે તે મનુષ્યે કરેલું નથી, એમ બતાવવા માટે દરેક સમયમાં જે લોક કાર્ય કરે છે તે ભગવાન જ કરે છે, એમ બતાવવા સારુ કહે છે કે ભૂત પ્રાણી માત્રને મારે છે અને ઉત્પન્ન કરે છે તે બધું ભગવાનની એટા છે, કારણ કે પરસ્પર સરખા હોય તેને મારવા કે તેની રક્ષા કરવી એ સર્વ પ્રયોજક કાર્ય છે, એટલે રક્ષણ કરવું એ કાર્ય તો બીજે કોઈ કરાવનાર હોય ત્યારે જ થાય છે, કારણ કે પોતાની મેળે જ કોઈમાં મોટાઈ કે હલકાઈ હોતી નથી.

મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી, પ્રભુ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ બીજને ઉત્પન્ન કરાવે છે, એવો અભિપ્રાય છે. પિતા પુત્રને ઘેર પોતે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પુત્ર-પણુને પામે છે, એટલે વેદાદિકમાં એમ લખેલું છે કે “પોતાની સ્ત્રીમાં પોતે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી સ્ત્રીનું નામ બયા કહેવાય છે” તેમ પોતે પુત્રરૂપ થઈને પાછો તેના પુત્રરૂપ થાય છે, એટલે પિતા હોય તે જ પાછો પૌત્રરૂપ થાય છે; તેથી ઘણે ઠેકાણે પિતામહ (દાદા, આપના આપ) અને પૌત્રનાં નામ પણ એક હોય છે. (૨૪)

આ યાદવોનો સંહાર કર્યો તે ભગવાને કર્યો એમ કોઈ સ્થળે લખ્યું નથી, ત્યારે તે ભગવાને તે સંહાર કર્યો એમ શી રીતે કહેવાય ? તેવી શંકા કરીને કહે છે:

जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्यणीयसः ।

दुर्बलान्बलिनो राजन् महान्तो बलिनो मिथः ॥ ૨૫ ॥

एवं बलिष्ठैर्यदुर्मिमहद्भिरितरान्विभुः ।

यदन्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्सञ्जहार ह ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જળમાં રહેનારાં મત્સ્યોમાં મોટાં માછલાં જેમ નાનાં માછલાંને ખાય છે, તેવી રીતે હે યુધિષ્ઠિર, અહીં દુર્બલ યાદવોને બલવાન યાદવોએ મારેલા છે, અને મોટા હતા તે પરસ્પર એક બીજના મારવાથી મરેલા છે; એમ બલવાન મોટા યાદવો વડે નિર્બલ નાના યાદવોને મરાવેલા છે. એમ પૃથ્વીના ભારરૂપ યાદવોનો પરસ્પર યાદવો વડે જ ઉપસંહાર કરેલ છે.

ભાવાર્થ:—અગ્નિના શાપ વડે મૂઠ થયેલાં માછલાંઓ જેમ એક બીજને મારે છે તે પ્રમાણે અહીં માત્સ્ય ન્યાયની માફક થયું છે, એટલે મોટાં માછલાં જેમ નાનાં માછલાંને મારે છે તેમ દ્વંષણ યાદવોને બલવાન

યાદવોએ માર્યા છે. તેમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ લેવા માટે દેરાજન એવું સંમોધન આપેલું છે, એટલે રાજાઓ તે વાતને જાણે છે એમ ખતાવ્યું છે. મોટાઓ હતા તે એક બીજાને મારવાથી જ મરણ પામ્યા છે. હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે કે બળવાન અને મોટા હતા તેઓ વડે નિર્બળને અને નાનાઓને મારેલા છે. એમ પૃથ્વીના ભારરૂપ યાદવોનો યાદવો વડે જ ભગવાને ઉપસંહાર કરેલો છે.

ભગવાને જ સર્વે મારવા લાયક હતા, તે યાદવો પરસ્પર લડીને શા માટે મર્યા ? એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે કે તે ભગવાન ‘વિભુ’ હતા, એટલે દરેક કરવાને સમર્થ હતા; તેથી આ યાદવો વડે જ યાદવોને મારેલા છે. મોટો હોય તે સાધનથી કાર્ય કરે છે; ઘણો મોટો હોય તે આજ્ઞા વડે કામ કરે છે, અને વિભુ-સર્વ કરવાને સમર્થ હોય તે ઇચ્છા વડે જ કાર્ય કરે છે. તે યાદવો પરસ્પર મારવા લાગ્યા; એટલે વિવાહમાં કે ઉત્સવાદિકમાં પરસ્પર એક બીજાને પીરસે છે તેમ અહીં એક બીજાને મારેલા છે. (૨૫-૨૬)

એમ સંક્ષેપથી સામાન્યપણે કથા કહીને આ કથા વિસ્તારથી કહેવી જોઈએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં ફરીને, ધર્મયુક્ત ભગવાનનો ત્યાગ કરેલ છે તે પ્રભુનું સ્મરણ થવાથી અંતઃકરણમાં વિકલતા થઇ છે તેથી કાંઈ કહી શકાતું નથી એમ કહે છે:

देशकालार्थमुक्तानि हृत्तापोपशमानि च ।

हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—દેશ અને કાલના અર્થેથી યુક્ત, અને હૃદયના તાપને શાંત કરનારાં, ભગવાનનાં વચનોનું હું સ્મરણ કરું છું, ત્યાં તે વચનો મારા ચિત્તને હરી લે છે.

ભાવાર્થ:—દેશ અને કાલ વડે જે જે અર્થો વિશેષ હોય છે, તે અશોની સાથે નીતિનાં વાક્યો હૃદયના તાપને શાંત કરનારાં છે. મૂળમાં ચકાર મૂકેલો છે, તેથી ભગવાનના માહાત્મ્યને ખતાવનારાં પણ ભગવાનનાં વાક્યો હતાં તે ભગવાને પહેલાંથી જ મને કહેલાં હતાં એટલે દેશ અને કાલ પ્રમાણે દરેક કરવું જોઈએ, એવાં નીતિનાં વાક્યો મને કહેલાં હતાં. આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને બહારના ધર્મોનો ત્યાગ કરવો અને ભગવાનના માહાત્મ્યને જાણીને સંબંધવાળો મોહ છોડવો, એમ ત્રણ પ્રકારનાં વચનો ભગવાને પહેલાંથી જ કહેલાં છે.

તે વાક્યોનું હમણાં હું સ્મરણ કરું છું ત્યાં મારું ચિત્ત હરાઈ જાય છે. ભગવાન જેમ બીજું કાર્ય કરતા હોય અને તેમાંથી જેમ બીજું ફળ થાય છે, તેમ ભગવાનનાં વાક્યો પણ હું શોક દૂર કરવા માટે સંભારું છું.

ત્યાં તેના અર્થનું અનુસંધાન કરવામાં ભલ્લટો શોક પેદા કરે છે, તેથી તેના શબ્દની પ્રબળતાથી શોક થાય છે અને હું ચૂપ રહું છું. (૨૭)

આમ ભગવાનના ધર્મસંહિત ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને ભક્તિ વડે ભગવાનના ચરણારવિંદનું સ્મરણ થતાં દૃઢ પ્રેમની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને તેથી જીવ અને ભગવાનનું સાંનિધ્ય (નજદીકપણું) થતાં સત્વગુણના આવેશથી પરમાનંદનો આવિર્ભાવ થયો છે. તેથી રજ્જેગુણ અને તમોગુણના દોષો દૂર થયા છે, ત્યારે શાંત અને નિર્મલ બુદ્ધિ થઈ છે. સત્વગુણ વડે બુદ્ધિ શાંત થઈ છે અને રજ્જેગુણ તમોગુણના દોષો જવાથી બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ છે. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ વિજ્ઞાનરૂપ છે એમ આગળ કહેવાશે. તેથી સ્વભાવથી જ તેને જ્ઞાનપણું છે. તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ થઈ એમ સૂતજી કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।

सौहार्देनातिगाढेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે ભગવાનના ચરણકમળનું ચિંતન કરતા એવા અર્જુનની, અત્યંત દૃઢ સ્નેહ વડે, બુદ્ધિ શાંત અને નિર્મલ થઈ.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે ભગવાનના ધર્મસંહિત ભગવાનનું સ્મરણ થતાં ભક્તિ થઈ અને તેથી પ્રભુના ચરણકમળનું સ્મરણ કરવામાં દૃઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે જીવ અને ભગવાનનું સાંનિધ્ય થતાં સત્વગુણનો આવેશ થયો અને પરમાનંદનો આવિર્ભાવ થવાથી રજ્જેગુણ તમોગુણના દોષો દૂર થયા ત્યારે બુદ્ધિ શાંત અને નિર્મલ થઈ. બુદ્ધિવિજ્ઞાનરૂપિણી એવું વાક્ય હોવાથી સ્વભાવથી જ તેનું જ્ઞાનરૂપ હોતું તે સિદ્ધ થયું છે.

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જેમ શોક જતો રહે છે તે મૂળથી જતો નથી, પણ ઉપરથી જતો રહે છે, તેમ અર્જુનને પણ ઉપર ઉપરથી શોક ગયો હોય અને મૂળમાંથી શોક નિવૃત્ત ન થયો હોય તો પાછો શોક થવાનો સંદેહ થાય. તે માટે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, પ્રમાણ અને પદાર્થને અધીન હોવાથી ઉપદેશની જરૂરતવાળું નથી, પણ પ્રમાણ અને વસ્તુનું આવરણ છે તે દૂર કરવું જોઈએ, તેમાં રજ્જેગુણ અને તમોગુણ જવાથી સત્વગુણ પ્રકટ થયો છે. (૨૮)

એટલે પ્રમાણનું જે આવરણ છે તે દૂર થઈ જવા જેવું થયું છે, અને જીવાત્માનું આવરણ માયા છે, તે તો ભક્તિસંહિત જ્ઞાન વડે દૂર થાય છે. વળી ભગવાનનું આવરણ ભગવાનની ઇચ્છા છે, તે આવરણ ભગવાનના માહાત્મ્યને

જાણીને ભગવાનમાં ઉત્તમ પ્રેમ થતાં સેવા કરવાથી જાય છે, ત્યારે નિર્મળ દષ્ટિવાળાને જેમ સૂર્યના પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ જીવ અને પરમાત્માનો મન વડે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુનને બંને થયાં છે તે બે શ્લોકથી કહે છે:

વાસુદેવાહધ્યનુધ્યાનપરિબૃંહણરંહસા ।

મત્તયા નિર્મથિતાશૈષકવાયધિષ્ણોઽર્જુનઃ ॥ ૨૯ ॥

ગીતં ભગવતા જ્ઞાનં ચત્તત્સદ્ગ્રામમૂર્ધનિ ।

કાલકર્મતમોરુદ્રં પુનરધ્યગમદ્ વિમ્બુઃ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનના ચરણકમળના ધ્યાન વડે, ચોતરફથી જેના વેગ વધેલો છે, એવી ભક્તિ વડે, બુદ્ધિના સમગ્ર ક્ષાય (મેલ) જેના દૂર થયા છે, એવા સમર્થ અર્જુન, સંગ્રામના વખતે ભગવાને ગીતારૂપી જે જ્ઞાન કહેલું હતું તે પાછું મેળવ્યું છે કે જે જ્ઞાન કાળ, કર્મ અને તમોગુણથી રૂંધાયેલું હતું.

ભાવાર્થ:—બુદ્ધિ શાંત હતી તોપણ વાસના રહેલી હોવાથી પાછો ફળગો ફૂટે, તે ન થવા માટે વાસુદેવ ભગવાનના ચરણકમળનું જે આલિંગન કર્યું છે, તેવા વેગવાળી ભક્તિથી સમગ્ર બુદ્ધિના દોષો, અર્જુનને સ્વરૂપથી જ નાશ કરેલા છે. અર્જુનનો અર્થ સફેત પણ થાય છે, ત્યાં એવો અભિપ્રાય છે કે જેમ વસ્ત્રમાંથી મેલ જતો રહે ત્યારે વસ્ત્ર સ્વચ્છ અને ધોળું થાય છે, તેમ અર્જુન સફેત થયા છે, અર્થાત્ બુદ્ધિની વાસનાઓ ગઈ છે. હવે જીવનું આવરણ દૂર કરવા માટે કહે છે કે જ્યારે અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન કરેલું જ્ઞાન આત્માના આવરણને દૂર કરે છે તે તો પહેલાં જ ભગવાને કહેલા ગીતાજ્ઞાનના પ્રમાણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું જ હતું, પણ ત્યારે ત્રણ ગુણસ્વરૂપ કાળ કર્મ અને તમોગુણથી જ્ઞાનસહિત બુદ્ધિનું આવરણ (પકટો) થયેલું હતું તે આવરણ હમણાં દૂર થવાથી જ પોતાની મેળે જ જ્ઞાન થયું, તે કહે છે કે ગીતાજ્ઞાનમાં ભગવાને જે જ્ઞાન કહ્યું હતું તે જ્ઞાન પાછું અર્જુનને મેળવ્યું છે. વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી ક્ષણમાં તે જ્ઞાનની સ્થિતિ થાય છે, અને ત્રીજી ક્ષણમાં તે જ્ઞાન નાશ પામે છે; એમ જ્ઞાન ત્રણ ક્ષણ સુધી રહે છે. તેથી કારણની સાથે તે જ્ઞાન પોતાની મેળે જ તિરોહિત (ન દેખાવું) થાય છે, તે પાછું જ્ઞાન અર્જુનને શી રીતે મેળવ્યું? એમ શંકા કરીને કહે છે કે અર્જુન સમર્થ હતા, તેથી જ્ઞાનનો તિરોભાવ હતો તે દૂર કર્યો, એટલે પ્રકટ થયું. (૨૯-૩૦)

જ્ઞાનનું અનુસંધાન થયા પછી જેવી રીતે આત્માનું આવરણ ક્યું તે ક્રમવાર કહે છે:

વિશોકો બ્રહ્મસમ્પત્ત્યા સચ્ચિન્નદ્વૈતસંશયઃ ।

લીનપ્રકૃતિનૈર્ગુણ્યાદલિङ્ગત્વાદસમ્ભવઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્મની સંપત્તિ વડે શોક રહિત, અને જેના દ્વૈતપણાના સંશયો સારી રીતે કપાઈ ગયા છે, એવો અર્જુન થયો, ત્યારે લીન થયેલી પ્રકૃતિથી નિર્ગુણ અવસ્થા થવાથી, લિંગ શરીર જતું રહ્યું; એટલે તેને ફરીવાર સંશય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહ્યો નથી.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનમાં બ્રહ્મની સંપત્તિ થઈ ત્યારે “ બ્રહ્મને બાહ્યનાર હોય તે બ્રહ્મ જ થાય છે ” એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે; તેથી અર્જુન બ્રહ્મરૂપ થયા. વિષયની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એટલે શોકનો અભાવ થયો છે. દરેક વિષયની પ્રાપ્તિ થઈ તે કહે છે કે હું અને આ જુદો છે, એવા દ્વૈતરૂપ દેહ વગેરે પ્રપંચમાં અર્જુનના દરેક સંદેહો કપાઈ ગયા છે, એટલે પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયા હોવાથી સર્વરૂપ થયા છે, ત્યારે કોઈ વાતનો સંદેહ રહ્યો નથી. અથવા દ્વૈતરૂપ પ્રપંચમાં દરેક સ્થળે પોતાના આત્માનો પ્રવેશ થવાથી પહેલાં તો પરિચ્છિન્ન (અમુક ભાગમાં રહેલું) ભાવથી આત્માના સ્વરૂપનો નાશ કરનારા સંશયો દરેક સ્થળે રહેલા હતા, તે આત્માનો બ્રહ્મભાવ થવાથી દરેકની અંદર પ્રવેશ થયો છે. તેમ થવાથી બહારના સંબંધના સંદેહોને અર્જુને દૂર કરેલા છે.

બહારના નિયમો રહેલા છે તેમાં ફરીથી સંબંધ થાય તો પાછળ સંશયો થશે? એવી શંકા કરીને કહે છે કે પ્રકૃતિ એટલે માયા તે લીન થયેલી છે; અર્થાત્ માયા દૂર થવાથી નિર્ગુણ અવસ્થા થઈ છે, તે નિર્ગુણ અવસ્થાથી લિંગ શરીર જાયું છે, ત્યારે મૂળ દોષો હતા તે પણ ગયા છે; તેથી અર્જુનને ફરીવાર સંશયોની ઉત્પત્તિ થશે એવો સંભવ રહ્યો નથી, તેમ સંશયોની ઉત્પત્તિ ન થવાથી અને લિંગ શરીર છૂટી જવાથી બહારના વિષયો સાથે તેનો સંબંધ રહેતો નથી. એમ દરેક દોષની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મભાવ થયો ત્યારે અર્જુનના દરેક દોષો દૂર થયા છે. (૩૧)

આમ અર્જુનની કૃતાર્થતાનું નિરૂપણ કરીને રાજા યુધિષ્ઠિરની કૃતાર્થતા કહેવા માટે તેનો નિશ્ચય કહે છે:

નિશમ્ય ભગવન્માર્ગં સંસ્થાં યદુકુલસ્ય ચ ।

સ્વઃપથાય મતિં ચક્રે નિમૃતાત્મા યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભગવાનના માર્ગને અને યદુકુળના નાશને સાંભળીને દૃઢ અંતઃકરણવાળા યુધિષ્ઠિરે દેવમાર્ગમાં જવા માટે મતિ કરી.

ભાવાર્થઃ—યુધિષ્ઠિરે ભગવાનનો માર્ગ બાંધ્યો છે, એટલે ભગવાન વેકુંઠમાં પધાર્યા એમ બાંધ્યું છે. અને યદુકુળની સંસ્થા બાળી એટલે યદુકુલનો નાશ

થયો તે જાણ્યું છે. ત્યારે દૃઢ અંતઃકરણવાળા યુધિષ્ઠિરે દેવમાર્ગમાં જવા માટે યોતાની મતિ કરી. (૩૨)

કમે કરીને દરેકની સુક્તિ કહેવા માટે કુંતીજીની સુક્તિ થઈ તે કહે છે:

પૃથાઽપ્યનુશ્રુત્ય ધનજયોદિતં

નાશં યદૂનાં ભગવદ્ગતિશ્ચ તામ્ ।

एकान्तभक्त्या भगवत्प्रदोक्षजे

निवेशितात्मोपससार संसृते: ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—કુંતીજી પણ અર્જુનથી કહેવાયેલા યાદવોના નાશ, અને ભગવાનના પધારી જવાના વૃત્તાંતને સાંભળીને ઈંદ્રિયોનું જ્ઞાન જેનાથી નીચે રહે છે એવા ભગવાનની એકાંત ભક્તિ વડે જેણે આત્માનો નિશ્ચય કરેલો છે, એવાં થઈને જન્મમરણાત્મક સંસારથી નિવૃત્ત થયાં છે.

ભાવાર્થ:—કુંતીજીએ તે જ વખતે અર્જુને કહેલી તમામ હકીકત સાંભળીને ભગવાનમાં ચિત્ત જોડીને, ઉત્કટ પ્રેમથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં સાયુજ્ય (સાથે જોડાઈ જવું) સુક્તિને પામી ગયા અને શરીરનો ત્યાગ કર્યો. (૩૩)

ભગવાને એમ શા માટે કર્યું? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

ययाऽहरद् भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ।

कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीक्षितुः समम् ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—કાંટાથી કાંટાને કાઢીને પછી કાંટાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જન્મ વગરના ભગવાને જે શરીર વડે પૃથ્વીનો ભાર દૂર કર્યો હતો, તે શરીરને છોડ્યું, કારણ કે ભારરૂપ શરીર અને યાદવરૂપ શરીર એ બન્ને કાર્ય ભગવાનને સરખાં છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાને યાદવોનો સંહાર કર્યો, તેમાં ભગવાનને આત્માપણું હોવાથી દોષ નથી એમ કહેવા માટે કહે છે કે સહાયતા માટે લાવેલા જે યાદવોના શરીર વડે ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો હતો તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો, કારણ કે પૃથ્વીનો ભાર હરવારૂપ કાર્ય પૂરું થયું. ત્યારપછી યાદવરૂપ શરીર રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન હતું તેથી તેમ કર્યું છે. તેમ કરવામાં ભગવાનને અજઃ અજન્મા કહે છે, એટલે યાદવોનાં શરીર ઉત્પન્ન થયાં તેથી કાંઈ ભગવાન ઉત્પન્ન થયા નથી. ત્યાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે શરીરમાં લાગેલા કાંટાને જેમ ખીબા કાંટાથી કાઢીને પછી જે કાંટાથી કાંટો કાઢ્યો હોય તે કાંટાને નાખી દેવાય છે; તેમ યાદવોના શરીર વડે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને યાદવના શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે; તેથી તેમાં દરેક રીતે આત્મીયપણું નથી તેમ સૂચવ્યું છે.

તોપણ યાદવોના શરીરમાં રહેલ અભિમાની જીવોને તેમાં કલેશ થાય છે, તેથી ભગવાને તેમ શા માટે કર્યું? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે પૃથ્વીના ભારરૂપ શરીર, અને તે ભારને દૂર કરવારૂપ શરીર,

એમ બે શરીર છે, તે બંને શરીર દરેકને કાબૂમાં રાખનારા ભગવાનને તો સમાન જ છે. અહીં કાંટાનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે અને બંને શરીર સરખાં કહેલાં છે, તેથી પૃથ્વીના ભારરૂપ શરીર અને યાદવના શરીરને સત્યપણું છે, પણ હમેશાં એક જ સ્થાનમાં રહેવાનું નથી, એટલું અનિત્યપણું બતાવ્યું છે. (૩૪) હવે ભગવાનમાં ઉપરની હકીકતથી કાંઈક વિશેષ કહે છે:

યથા મત્સ્યાદિરૂપાણિ ધન્તે જહ્યાદ્યથા નટઃ ।

મૂમારઃ ક્ષપિતો યેન જહૌ તત્ત્વ કલેવરમ્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—નટ જેમ સ્ત્રી વગેરેનાં રૂપને ધારણ કરે છે અને છાડે છે, તેમ ભગવાન મત્સ્યાદિકરૂપ લે છે અને છાડે છે, તેમ જ શરીર વડે પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો તે શરીરનો ત્યાગ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—જેમ નાના પ્રકારની રમત રમવા માટે નટ પોતાના સ્વરૂપને જ સ્ત્રી વગેરે રૂપથી બતાવે છે અને કામ પૂરું થયા પછી તે રૂપનો ત્યાગ કરે છે તેવી રીતે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે ભગવાને જે મનુષ્યવેશ લીધો હતો, તેને છોડી દીધો છે. અહીં જે વેશ લીધો છે તે વાસ્તવિક નથી, તે સ્ત્રી વગેરે વેશને છોડનાર નટનું દૃષ્ટાંત આપે છે, તેથી જણાય છે. તે માટે બ્રહ્માંડ પુરાણમાં કહ્યું છે કે “શ્રીકૃષ્ણે દેહ છોડ્યો નથી, તોપણ દેહ છોડનાર જીવના દેહની માફક તેના સ્વરૂપ અને આકૃતિની બરાબર તેણે લોકને પોતાનો આત્મા બતાવેલો છે”, એવી રીતે અહીં પણ અભિપ્રાય સમજવાનો છે. (૩૫)

ઉપરની હકીકત કહેવાનો અભિપ્રાય ચાલતી બાબતમાં ઉપયોગી થાય છે, તે કહે છે:

યદા મુકુન્દો ભગવાનિમાં મહીં

જહૌ સ્વતન્વા શ્રવણીયસત્કથઃ ।

તદાઃહરેવાઽપ્રતિબુદ્ધચેતસા—

મમ્બ્રહેતુઃ કલિરન્વર્તત ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—અવણ કરવા યોગ્ય જેની સારી કથા છે એવા મુકુંદ ભગવાને જ્યારે પોતાની તનુ(શરીર) વડે આ પૃથ્વીને છોડી તે દિવસે જ જેઓનું ચિત્ત બ્રમત નથી તેઓને અકલ્યાણના કારણરૂપ કલિયુગ પ્રવૃત્ત થયો.

ભાવાર્થઃ—દરેકને મોક્ષ આપવા માટે ભગવાને અવતાર લીધો છે તે મોક્ષ આપીને પોતે જ્યારે પધારે છે, ત્યારે મોક્ષને પ્રતિબંધ કરનારા કલિયુગના ધર્મોત્તું નિરૂપણ કરેલું છે. અને તે કલિયુગના ધર્મો આવેલા હોય ત્યારે જ તે રહે તો મોક્ષ ન થાય, તેથી હવે અહીંથી બહાર નીકળવું જ શરણ છે, એટલે કલિયુગનો પ્રભાવ જ્યાં પડ્યો ન હોય તેવા દેશમાં જવું

જોઈ એ, તે સિવાયના બીજા દેશોમાં તો ભગવત્સ્વરૂપ અથવા જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી રહેલું યોગ્ય નથી; માટે યુધિષ્ઠિરે ભગવાનની સાથે જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે કહે છે.

“કાળના મલરૂપ કલિયુગ છે, સર્વ જગત કાલરૂપ છે, અને કાલના સ્વામી માધવ છે, માટે જે દેશમાંથી ભગવાન તિરોહિત થાય છે, તે દેશની હીનતા ગણાય છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ અગ્નિ દ્વાર થયા પછી લાકડામાં રાખ થઈ જાય છે, તે તેની હીનતા કહેવાય છે, તે પ્રમાણે દેશમાંથી ભગવાન પધારી જવાથી દેશની હીનતા થઈ છે. કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહેલો હોવાથી તેને રાખની માફક હીનપણું નથી, તેવી રીતે જે દેશમાં ભગવાન તિરોહિત ન થયા હોય તે દેશ હીન ગણાતો નથી.

યુધિષ્ઠિરને બીજા દેશમાં જવાની યુદ્ધિ થઈ છે, તેમ યુધિષ્ઠિર ભક્ત હોવાથી તેના હૃદયમાં ભગવાન વિરાજે છે, તોપણ જેમ અરણી (એક જાતનું લાકડું) માં અગ્નિ રહેલો હોય છે, તોપણ બીજા લાકડાથી જ્યારે અરણીનું મથન કરે ત્યારે તેમાં અગ્નિ સિદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે યુધિષ્ઠિરમાં ભગવાન બિરાજે છે, તોપણ બીજા દેશમાં જવાથી ભગવાનનો પ્રકાશ થશે; માટે યુધિષ્ઠિરને જવા નિશ્ચય થયો છે.”

ભગવાન મુકુંદ હોવાથી મુક્તિને માટે જ ભગવાનનો અવતાર છે, એટલે હવેથી ભગવાને મુક્તિનો ઉપસંહાર કર્યો છે. જોકે ભગવાનનો દરેક સ્થળમાં નિત્યસંબંધ હોવાથી કોઈ સ્થળે પણ ભગવાનનો ત્યાગ નથી, તોપણ પ્રકટ થયેલું એવું પરમાનંદસ્વરૂપ પરિસ્થિતિપણથી (અમુક સ્થળમાં દેખાય તેવું) બતાવેલું હતું; માટે તે સ્વરૂપથી પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો છે એમ કહેલું છે, બાકી અપરિસ્થિતિ (સર્વત્ર રહેલું) થી તો દરેક સ્થળે બિરાજે છે.

એ બતાવવા માટે મૂળમાં તન્વા જઘૌ (શરીર વડે છોડેલ છે) એમ કહેલું છે. તનુની સાથે પૃથ્વીને છોડી દે એમ કેટલાક અર્થો કરે છે, તે અર્થ યોગ્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વીને છોડવાની હકીકત પહેલાં કહી નથી પણ નટની માફક શરીરના ત્યાગ કરવાની હકીકત કહી છે; તેથી છોડેલા શરીરને વસ્તુપણું (વાસ્તવિકતા) નહિ હોવાથી, અપૂર્વ વિધિ^૧, અથવા અનુવાદમાં^૨ સહના અર્થમાં તૃતીયાવિભક્તિ^૩ સંભવતી નથી !

૧. અત્યંત અપ્રાપ્તિ હોય ત્યાં અપૂર્વ વિધિ થાય છે, એટલે સ્વર્ગની બિલકુલ અપ્રાપ્તિ છે ત્યાં જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવાનો વિધિ છે તે અપૂર્વ વિધિ કહેવાય છે.

૨. એક વખત કહેલું હોય તેને બીજી વખત કહેલું તેને અનુવાદ કહેવાય છે.

૩. શિષ્યો સહિત ગુરુ આગ્યા એમ કહેવાય છે, ત્યાં શિષ્યની તૃતીયાની માફક, ભગવાને નુસહિત પૃથ્વી છોડી એમ અર્થ અહીં સંભવતો નથી.

ભગવાને પૃથ્વીને છોડી ત્યારે તે પછી ઉત્પન્ન થયેલા ભક્તોનો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે? એમ શંકા કરીને કહે છે કે જેની સારી કથા સાંભળવા યોગ્ય છે, એટલે ભૂતળ ઉપરથી ભગવાન પધાર્યા પછી તે પ્રભુની કથા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારી છે, એમ સૂચવ્યું છે. જે દિવસે ભગવાન ભૂતળ ઉપરથી પધાર્યા, તે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં પધાર્યા છે, એમ સંપ્રદાયને જાણનારા કહે છે. તે જ દિવસે પ્રાતઃકાળે કલિયુગ પ્રવૃત્ત થયો છે. જેના ઉપર ભગવાનનો કૃપા-કટાક્ષ પડ્યો છે, એવા ભગવાનના માર્ગમાં રહેનારા ભક્તો વિદ્યમાન છે તોપણ કલિયુગની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ? ત્યાં કહે છે કે જેનું ચિત્ત જાગતું નથી તેઓને કલિયુગ અકલ્યાણ કરનારો છે, એટલે દરેકને માટે કાંઈ કલિયુગનું આવડું નથી, જે ગાફલ છે તે માટે કલિયુગ આવ્યો છે, પણ જે હમેશાં વિકાસવાળાં જ કમળો રહે છે, જેઓને ખીડાઈ જવાનો ભય નથી, તેઓને સૂર્ય અસ્ત થાય તોપણ કાંઈ હાનિ થવાની નથી, અને તે સિવાયનાં કમળોને તો સૂર્ય અસ્ત થવાથી અધિકાર વગેરેથી તેમાં કીડા વગેરેનો નિવાસ થયો છે, તેવી રીતે જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત ખીલેલું છે, અને પ્રભુની ભક્તિ હોવાથી જેને સંકોચ પામવાનો સંભવ જ નથી તેઓનું અનિષ્ટ કલિયુગ કરી શકતો નથી. (૩૬)

ત્યારે યુધિષ્ઠિર હોવાથી તેઓને કાંઈ પણ ચિંતા નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે:

યુધિષ્ઠિરસ્તત્પરિસર્પણં બુધઃ

પુરે ચ રાષ્ટ્રે ચ ગૃહે તથાત્મનિ ।

વિમાન્ય લોમાનૃતજિહ્મહિંસના--

અધર્મચક્રં ગમનાય પર્યધાત્ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—પુરમાં અને દેશમાં કલિયુગ ફેલાઈ ગયો છે, તે અને લોભ, ખોટું બોલવું, કુટિલતા, અને હિંસા કરવી, વગેરે અધર્મનું ચક્ર જોઈને, કલિયુગની પ્રવૃત્તિ થઈ છે એમ જાણીને ત્યાગ કરવા માટે, ડાહ્યા એવા યુધિષ્ઠિર રાજાએ વિચાર કર્યો.

ભાવાર્થઃ—વિકલપણું વગેરે નહિ થતાં દૃઢ સ્થિતિ રહેવાથી, કાલજ્ઞાનનો વિકાસ માનતો નથી, તે કલિકાળ તો યુધિષ્ઠિરાદિકને પણ જ્ઞાનના અપ્રકાશવાળા માને છે, તેથી તેના દેશોમાં પણ મોટા અને નાનાના ભેદથી જુદાં થયેલાં, દેશ, નગર, ગૃહ અને શરીરમાં કાલે પ્રવેશ કર્યો છે, પણ યુધિષ્ઠિર ડાહ્યા હોવાથી થોડા વિકાસથી પણ તે હકીકત જાણી ગયા છે. તેમાં પણ કલિયુગ અહીં રહેવા આવેલ છે કે જોવા આવેલ છે એમ યુધિષ્ઠિરને વિચાર કરતાં નિશ્ચય થયો છે કે કલિયુગ પોતાની સામગ્રી સહિત આવેલ છે, માટે રહેવા જ આવ્યો છે, તે અહીંથી જવાનો નથી. કલિયુગની સામગ્રીમાં પ્રથમ તો સમગ્ર દોષોના આશ્રયરૂપ લોભ છે, તે અંતઃકરણનો ધર્મ છે. ખોટું બોલવું તે વાણીનો

દોષ છે, તે ઘણું કરીને સ્વરૂપનો નાશ કરનારો છે, કેમકે પોતાના શરીરને નભાવનાર તો પ્રામાણિકપણું છે, તે ખોટું બોલવાથી જતું રહે છે; એટલે સ્વરૂપનો નાશ થાય છે. કુટિલતા તે બુદ્ધિનો દોષ છે, અને હિંસા તે શરીરનો દોષ છે. અહીં ક્રમમાં બાકી રહેલા દોષ પોતાની મેળે સમજી લેવાના છે. મૂળમાં “આદિ” શબ્દ કહેલો છે, તેથી રાગ વગેરે બીજા દોષો પણ જોવામાં આવે છે એમ સૂચવ્યું છે. આવું હિંસાદિક અધર્મનું ચક્ર બાણીને યુધિષ્ઠિરે જવા માટે પહેલાં કહેલી મતિ કરેલી છે. (૩૭)

શક્તિ વગરના માણસે પરિત્યાગ કરવો તે ઉચિત નથી, કારણ કે ત્યાગ કરેલો પદાર્થ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે કલિયુગના ભયથી, યુધિષ્ઠિર રાજાએ બહાર નીકળી જવું તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે:

સ સ્વપૌત્રં વિનયિનમાત્મનોઽનવમં ગુણૈઃ ।

તોયનીવ્યાઃ પતિં ભૂમેરભ્યાષિઞ્ચદ્ ગજાહ્વયે ॥ ૩૮ ॥

મથુરાયાં તથા વજ્રં શૂરસેનપતિં તતઃ ।

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેષ્ટિમગ્રીનપિષદીશ્વરઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે યુધિષ્ઠિરે ગુણ વડે પોતાથી ન્યૂન નહિ તેવા, વિનયવાળા, પોતાના પૌત્ર(પુત્રના પુત્ર) પરીક્ષિતનો હસ્તિનાપુરમાં જળારૂપ વસ્ત્રના આવરણવાળી પૃથ્વીના પતિને સ્થાને અભિષેક કર્યો, તેમ મથુરામાં શૂરસેન દેશના પતિ તરીકે વજ્રનાભને અભિષેક કર્યો, ત્યારબાદ પ્રજાપતિ સંખંધી ઇષ્ટિ (યાગ) કરીને, સમર્થ એવા યુધિષ્ઠિરે અગ્નિનું પાન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—કલિયુગનું નિરાકરણ કરવામાં યુધિષ્ઠિર અસમર્થ હતા, અને તેથી જ ઘરમાંથી નીકળી ગયા તેમ નહતું, કારણ કે કલિયુગનું નિરાકરણ કરવામાં પોતાના પૌત્ર પરીક્ષિતને રાજ્યમાં સ્થાપેલા છે, પણ ત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તેથી યુધિષ્ઠિર નીકળી ગયા છે; એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે પરીક્ષિત પોતાના પૌત્ર હતા તેનો અભિષેક કરેલો છે. મનુ ભગવાને કહેલું છે કે “એકથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઈઓમાં એક પુત્રવાળો હોય તેથી સર્વે ભાઈઓ પુત્રવાળા કહેવાય છે” એ ન્યાયથી અને પરીક્ષિતને રાજ્ય આપવાથી યુધિષ્ઠિર કલિયુગના ભયથી ગયા નથી. તેમ પરીક્ષિત અર્જુનના પૌત્ર હોવા છતાં પણ પોતાના પૌત્ર કહેવાનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે. પુત્ર નામનું સ્થાપન કરવા માટે પૌત્ર શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે, અને પૌત્ર પરીક્ષિત ભગવદ્દીયત્વાદિ ગુણોથી યુધિષ્ઠિરથી ન્યૂન નથી, તેથી પરીક્ષિતમાં દોષનો અભાવ છે એમ કહ્યું છે. રાજ્યાસન ઉપર હીન વ્યક્તિનું સ્થાપન કરવાથી પ્રજાનો શાપ લાગે છે.

સમુદ્રના જળનું જે પૃથ્વીને આવરણ છે, તેથી સમુદ્ર તે પૃથ્વીના પતિ સ્થપાયેલા છે. એટલે કેાઇ સ્ત્રીએ પોતાના એક ભાગમાં ચરણ ચાંપવા વગેરેથી વસ્ત્રરહિત સ્ત્રીઓનું પણ પતિપણું ખીન્ન રાખ્યો માને છે, એમ મૂળમાં નીકી (અંદરનું વસ્ત્ર) શબ્દથી સૂચવેલું છે. ભગવાને પરીક્ષિતને પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવા માટે જ કરેલા હોવાથી મૂળમાં યુધિષ્ઠિરે પતિ નીમ્યા છે, એમ કહ્યું છે. એ માત્ર અનુવાદ કરેલો છે. જો અનુવાદ માટે “પતિ” શબ્દ ન મૂકેલો હોય તો પતિપણા માટે પોતાના પૌત્રનો અભિષેક કર્યો એમ અર્થ થાય; માટે યુધિષ્ઠિરે અભિષેક માત્ર જ કરેલ છે. બાકી પૃથ્વીના પતિ તો ભગવાને જ નીમેલા છે.

તેવી રીતે વજ્રનાભને પણ અભિષિક્ત કરેલ છે, એટલે અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રનાભ હતા, તેનો શૂરસેન દેશના પતિને ઠેકાણે અભિષેક કર્યો છે. આથી મયાદામાં જેટલો દેશ હતો તેટલો દેશ તેમને આપ્યો છે એમ કહ્યું છે. તે પછી તે બન્નેએ રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી પ્રભુપતિના સંબંધવાળી ઇષ્ટિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તેથી યુધિષ્ઠિરે પ્રભુપતિ સંબંધી ઇષ્ટિ કરીને પોતાના આત્મામાં અગ્નિનો આરોપ કરેલો છે, કારણ કે તેમ કરવામાં તે સમર્થ હતા. (૩૮-૩૯)

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર રાજ્યને ત્યાગ કરેલો છે, તેથી ઘરમાં જ સર્વ પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી અને મનની વાસનાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કેવળ ઉપરથી ત્યાગ કરવો, તે તો અંશ (એક તરફી)થી ત્યાગ કહેવાય, તેવા ત્યાગને અશાસ્ત્રીયપણું છે, માટે યુધિષ્ઠિરે દરેકનો પરિત્યાગ કરેલ છે, એમ નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે:

વિસૃજ્ય તત્ર તત્સર્વં દુક્કૂલવલયાદિકમ્ ।

નિર્મમો નિરહઙ્કારઃ સઙ્ગિન્નાશોષબન્ધનઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—કૌશેય (રેશમી) વસ્ત્ર અને કંકણ વગેરે જે સર્વ હુતું, તે ત્યાં જ છાડીને, મમતા વગરના થઇને, અહંકાર જેનો નિવૃત્ત થયો છે, એવા યુધિષ્ઠિરે દરેક બન્ધનોને સારી રીતે કાપી નાખેલ છે.

ભાવાર્થ:—દેહ સિવાયનો પરિત્યાગ કરવો તે સહેલો છે, તે આદિ શબ્દથી કહેલ છે. રેશમી વસ્ત્ર અને કંકણ ત્યાગ કરવાનું પણ કહેલ છે, તે યુધિષ્ઠિરની પાસે હમેશાં રહેતાં તે માટે કહેલું છે, કાંઈ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિવાક્યની આજ્ઞામાં બાકી રહેલ હોય, તે સિદ્ધ કરવા માટે કહ્યું નથી, અને આગળ ક્રાંતેલાં વસ્ત્ર પહેરવાનું કહેવાશે, તે તો ત્યાગ કરવાની બરોબર હોવાથી શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાને બતાવવા માટે છે. છાંડેલા પદ્મયોમાં પણ “આ મારા છે” એવી બુદ્ધિ યુધિષ્ઠિરને નથી એમ બતાવવા માટે “તેણે મમતાનો

ત્યાગ કર્યો” એમ કહેલું છે, એટલે પ્રજાપતિ સંબંધી ઇષ્ટ કરવાનું લખેલું છે. તેથી જ સંન્યાસનો આરંભ સિદ્ધ થયો છે; એટલે કૌશેય (રેશમી જરીવાળાં વસ્ત્રો) વગેરેમાં મમતા તો પહેલેથી જ દૂર થઈ છે. ત્યારે અહીં મમતા વગરના યુધિષ્ઠિર થયા એમ શા માટે કહ્યું, એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે: ત્યાગ કરવાનું તેને અભિમાન નથી, એમ બતાવવા માટે અથવા તેને અંદરથી ત્યાગ છે એમ બતાવવા સારું કહ્યું છે. એ બંને બાબત કરવાની હોવાથી એકબીજાના કારણરૂપ છે, તે માટે પણ “મમતા રહિત છે” એમ કહ્યું છે.

હવે પોતાના પરિકરની સાથે દેહના ત્યાગની હકીકત કહે છે: તે રાજા અહંકાર વગરના થયા છે, એટલે તેણે દેહમાંથી અહંભાવનો ત્યાગ કર્યો છે. મમતાનો તો સ્વરૂપથી જ નાશ થયેલો હોવાથી, અહંતાની અંદર દેહાદિક રહેલાં છે તેના ત્યાગનો પ્રકાર બતાવે છે કે યુધિષ્ઠિરે દરેક બંધનોને સારી રીતે છોડી નાખ્યાં છે, એટલે બહારના આવરણને સારી રીતે કાપી નાખેલ છે, તેથી “પુત્ર વગેરે પણ આપણા ઉપકાર કરનાર છે” એવી બુદ્ધિ પણ યુધિષ્ઠિરની નિવૃત્ત થઈ છે, તેથી જ હવે પુત્રાદિક યુધિષ્ઠિરને પ્રતિબંધ કરનાર નથી. (૪૦)

હવે માત્ર શરીર જ બાકી રહેલું છે તેનો જ્ઞાનકર્મથી લય કહેવા માટે પહેલાં જ્ઞાનદ્વારા લય કહે છે, તેમાં દેહાદિકનો જન્મ થાય છે તે અજ્ઞાનથી થાય છે, તેથી તે અજ્ઞાન દૂર થવા માટે તત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે; માટે તત્ત્વાદિકના પ્રકારથી જ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે “રમરણ, જ્ઞાન, અને અજ્ઞાન એ બધું મારાથી થાય છે.” એવું વાક્ય છે, તેથી દેહાદિકમાં અહંતા મમતાનો અધ્યાસ રહે છે, તે ભગવાને જ કરેલો છે એવો પક્ષ માનીએ, તો એમાં પણ ભગવાને ઉદ્ધવજીને એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “વાણી, મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ, અને અંતઃકરણને આત્મા વડે કાપ્યુમાં રાખ, તો ફરીથી આ સંસારરૂપી માર્ગમાં તું આવીશ નહિ.” એ આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ ગીતામાં “કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે” વગેરે ઘણા પ્રકારે કહેલા છે, તેમાંથી જે ક્રમ વડે યુધિષ્ઠિરને સર્વનો લય કરવાનું ભગવાને સંપાદન કરેલ છે, તે ક્રમ કહેવો તે ચિત્તને જ્ઞાન કરવા માટે યોગ્ય છે, તે માટે કહે છે:

વાચં જુહાવ મનસિ તત્પ્રાણા इतरे च तम् ।

मृत्यावपनं सोत्सर्गं तत्पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥ ૪૧ ॥

त्रित्वे हुत्वा च पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ।

सर्वमात्मन्यजुह्वीद् ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—યુધિષ્ઠિરે વાણીને મનમાં હોમી, મનને પ્રાણમાં હોમ્યું, પ્રાણને અપાન વાયુમાં, ઉત્સર્ગની સાથે અપાનને મૃત્યુમાં, મૃત્યુને પંચમહાભૂતરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપમાં હોમેલ છે, તે પંચપણને ત્રિગુણાત્મક રૂપમાં હોમીને, તે ત્રિગુણાત્મક રૂપને પુરુષરૂપમાં હોમેલ છે, અને તે પુરુષને નાશ વગરના અક્ષર બ્રહ્મમાં હોમેલ છે.

ભાવાર્થ:—વાણીના સંબંધથી શરીરનો સંબંધ છે, તે પુરંજનના આખ્યાનમાં કહેલું છે. મનની સ્ત્રી વાણી છે, તે પ્રકૃતિના સંબંધવાળી છે. અને આત્માની વાણી દેવતારૂપ છે, તેથી દેવતારૂપ અને પ્રકૃતિ સંબંધી, વાણીનું એમ બંનેનું સ્વરૂપ ભુલું અહીં બતાવેલ નથી. પ્રકૃતિ સંબંધી વાણી દ્વર થશે ત્યારે દેવતારૂપ વાણી પોતાની મેળે જ નિવૃત્ત થઇ જશે, તેનો નિર્બંધ (આગ્રહ), “યુધિષ્ઠિરે વાણીને બંધ કરી” એમ આગળ કહેવાના છે. ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે અધ્યાસ પણ ભગવાન જ કરે છે, એ પક્ષમાં દરેકથી અધિક સ્વામી છે તેમાં લય થવો તે મુખ્ય પક્ષ છે. તેમાં વાણી મનની કૃતિ છે, તેથી વાણી મનને અધીન છે. વાક નામની દરેક વાણીની કોઇ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે, તે અભિમાનવાળી છે, જે તેનું હીનપણું માને છે. તેનાથી પ્રજાપતિની માફક તે નિવૃત્ત થાય છે. તેવી રીતે વાણી યુધિષ્ઠિરથી પણ નિવૃત્ત પામશે એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. તે મન તે પ્રાણને અધીન છે, તે છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં શ્વેતકેતુને તેના પિતા ઉદાલકે કહ્યું છે કે “જેમ સૂત્રમાં બાંધેલું તેતર પક્ષી આકાશમાં સર્વ દિશાઓ ફરીને કોઇ સ્થળે સ્થાન ન મળતાં પાછું પોતાના બંધનના સ્થળનો જ આશ્રય કરે છે, તેવી જ રીતે મન સર્વ દિશાઓમાં ફરીને બીજે સ્થળે આશ્રય ન મળવાથી પ્રાણનો જ આશ્રય કરે છે, કારણ કે પ્રાણની સાથે મન બંધાયેલું છે.”

તેથી મનના જવા આવવા વગેરેથી મન પ્રાણને અધીન છે, એમ કહેલું છે.

એકે પ્રાણનો નિરોધ કરવામાં મનનું સાધનપણું છે, તોપણ પ્રાણનો નિરોધ થાય છે ત્યારે તે નિરોધ મનને પણ થાય છે, તેથી મનના નિરોધમાં પણ મનને પ્રાણાધીન તો થવું જ પડે છે એમ સિદ્ધ છે, કારણ કે પ્રાણના નિરોધથી મનનો નિરોધ થાય ત્યારે જ દેહનો પ્રતિબંધ મટે છે, અર્થાત્ દેહનો સંબંધ નિવૃત્ત થાય છે, તેથી યોગશાસ્ત્રમાં “મનોમૂળ દેહ છે” એમ કહ્યું છે, તેવા પ્રાણને યુધિષ્ઠિરે અપાન વાયુમાં મૂકેલ છે. મૂળમાં અપાન કહેનારા ઇતર શબ્દમાં સર્વનામ તરીકે તે શબ્દ કહેલો નથી તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે મળપણને લીધે આગળ તેનો ત્યાગ કરવાનું કહેવાશે, તેથી સર્વની રીતે તેને ભગવાનપણું રહેલું તે યોગ્ય નથી, તેથી આપાન તે

પ્રાણને કાબૂમાં રાખનાર છે, તોપણ તેમાં પ્રભુની દૃષ્ટિ કરવાની નથી, એમ સૂચવેલું છે.

ત્યારે અપાનમાં ભગવદ્દૃષ્ટિ ન કરવી ત્યારે તેમાં હોમ કરવા માટે વિરોધ આવે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે પંચાગ્નિ વિદ્યા વડે જે શરીરને ઉત્પન્ન કરેલું છે, તેનો બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારમાં ઉપયોગ છે; તેથી યુધિષ્ઠિરના શરીરને પંચાગ્નિ વિદ્યાથી ઉત્પન્ન કરવાપણું નથી, તોપણ ભાવના વડે તેવું શરીર સંપાદન કરવા માટે પૂજામાં દેવમય શરીર કરાય છે, તેવી રીતે શરીર કરવા માટે હોમ કરવાનું કહેલું છે. પ્રયત્ન કરીને વાયુની સાથે પ્રાણને ઊંચો લાવીએ, ત્યાંથી અપાન પાછો પ્રાણને નીચે લઈ જાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે વાયુની સાથે પ્રાણને ખેંચવામાં આવે છે. તે વાયુ સાંસગિક છે. તે શ્વાસ વડે બહાર નીકળે છે અને અંદર જાય છે. તેની સાથે પ્રાણાદિકની એકતા નથી. જો પ્રાણાદિકથી શ્વાસાદિકની સાથે એકતા હોય તો શ્વાસ બહાર નીકળે છે તેની સાથે પ્રાણ પણ બહાર નીકળી જવો જોઈએ. તે નીકળતો નથી માટે પ્રાણ અપાન વાયુને અધીન છે એમ સિદ્ધ છે; તેથી યુધિષ્ઠિરે પ્રાણને અપાનમાં હોમ્યો છે. અપાનની ગતિ પ્રયત્નને અધીન છે. તે અપાનને નિયમમાં રાખનાર મૃત્યુ છે, તેથી તે અપાનનો હોમ મૃત્યુમાં કર્યો છે. તે કહે છે: યુધિષ્ઠિરે અપાનનો હોમ મૃત્યુમાં કર્યો છે. પ્રાણ ખેંચવા માટે મૃત્યુ અપાનને ઊંચો ખેંચે છે. અપાન ગુદામાં રહેલ છે અને પ્રાણ હૃદયમાં રહેલો છે, તેથી કેટલાક યોગીઓ યોગ વડે પ્રાણને બળવાન કરીને અપાન વડે પ્રાણને ખેંચવાનું કરે છે, ત્યારે પ્રાણનું બળ વધી ગયેલું હોવાથી પ્રાણને ખેંચતી વખતે અપાનની સાથે પ્રાણને ઊંચો ખેંચે છે, ત્યારે બંને બળવાન હોવાથી પરસ્પર ખેંચતાં ખેંચતાં બહાર નીકળી ન જાય, તે માટે બંનેની ગતિને યોગીઓ રોકે છે. આ પ્રકાર ફળની ઇચ્છાવાળાને કરવો પડે છે. પણ યુધિષ્ઠિરને ફળની ઇચ્છા ન હોવાથી અહીં તે પ્રકારનું નિરૂપણ કર્યું નથી. માટે સહેજે આસુર ભાવમાં રહેલા અપાનમાં યુધિષ્ઠિરે પ્રાણનો હોમ કર્યો છે, અને અપાનને મૃત્યુમાં હોમેલ છે. ઉપર લખેલા પ્રકારથી મૃત્યુએ અપાનનું ગ્રહણ કર્યું ત્યારે અપાનમાં મૃત્યુ જવાથી દુર્ગતિ થવાનું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે, તેમ થતાં યુધિષ્ઠિરે તે પ્રમાણે હોમ શા માટે કર્યો, એમ બજાવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે ઉત્સર્ગની સાથે અપાનનો મૃત્યુમાં હોમ કર્યો છે, એટલે દુર્ગતિ થવાનું લખેલું છે, અને અહીં તો યુધિષ્ઠિરે ઉત્સર્ગની સાથે અપાનને મૃત્યુમાં હોમેલો છે, તેથી અપાનના માર્ગથી મૃત્યુ થતું નથી, માટે દુર્ગતિ-થવાપણું નથી, કારણ કે મૃત્યુનો પણ પોતાના નિયામક (કાબૂમાં રાખનાર) સ્થાનમાં લય કરેલો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “પ્રાણાણ અને ક્ષત્રિય એ બંને

ખાવા માટે રાંધેલો ભાત છે અને મૃત્યુ તેનું ઉપસેચન (મદદગાર) છે, તેવા ઇશ્વરને ઠેકાણું બાણું છે?” એમ કહ્યું છે, ત્યાં ભાતને ઠેકાણું દેહ છે, અને ધીને ઠેકાણું મૃત્યુ છે, તે બન્નેનો ભગવાનમાં લય થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી મૃત્યુનો લય પણ પ્રજ્ઞમાં જ થાય છે. “અજ્ઞાનયા મૃત્યુ જ છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે. તે દરેક પ્રાણીઓમાં રહે છે, તેને પોષણ કરનાર પ્રાણ અને અપાન છે, તે પ્રાણ આહાર આપીને પોષણ કરે છે અને અપાન મળને દૂર કરીને પોષણ કરે છે. તે પ્રાણ અને અપાનનો જો દેહમાં નિરોધ (રોકાણ) થાય તો પછી તેને પોષણ ન મળવાથી દેહમાત્રમાં રહીને મૃત્યુ દેહને અધીન થાય છે ત્યારે દેહનું ભક્ષણ કરવાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે દેહને કાબૂમાં રાખનારાં જે પંચમહાભૂતો છે તેનું બંધન કરે છે, તેથી પ્રાણ તથા અપાનને પોતાના સ્વાધીનમાં રાખનાર યોગીનો દેહ વધતો નથી તેમ ઘટતો પણ નથી, કારણ કે મૃત્યુ તેના દેહનું ભક્ષણ કરી શકતો નથી.

એવી રીતે પંચમહાભૂતને અધીન એવો મૃત્યુ ભગવાનના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે પ્રાણ અને ક્ષત્રિયો બંને જેને રાંધેલા ભાતને ઠેકાણું છે, એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, ત્યાં ધીને ઠેકાણું મૃત્યુ હોવાથી મૃત્યુના નિયામક પણ ભગવાન જ છે એમ પ્રાપ્ત થયું છે અને ભૂતો તેને કાબૂમાં રાખનારાં નથી, તેથી પંચમહાભૂતોમાં જૂતના અંશને છોડીને તેમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને જ પાંચપણું છે એવો નિશ્ચય કરીને તે પાંચ મહાભૂતરૂપે બનેલા ભગવાનમાં મૃત્યુનો હોમ કયો છે તેવી યુક્તિ મૂળમાં હિ અવ્યયથી સૂચવી છે. એવી રીતે પાંચપણામાં પણ પોતાની મેળે ભગવાનને પાંચપણું ન હોવાથી, તેમ જ ગરુડ અને કાલ એ બંનેનો અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન કરવું) થવાથી, પોતે કાલ, અને લક્ષ્મી, એમ ત્રણ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે કાળરૂપ ગરુડને ઓળંગીને પ્રજ્ઞાનંદરૂપ પૃથ્વીમાં ગયા, એ ત્રણપણાને પ્રાપ્ત થયા, અથવા કાળને ઓળંગીને પ્રકૃતિમાં ગયા તે જ આપણા વગેરેના મૃત્યુને ભક્ષણ કરનાર, મહાભૂતરૂપ ભગવાનને, ત્રણ ગુણના રૂપવાળા ભગવાનને હોમેલ છે, કારણ કે પંચમહાભૂત ત્રણ ગુણને અધીન છે, તે પ્રકૃતિ (માયા)ના સ્વરૂપમાં પણ ત્રણ ગુણથી રહેલા ભગવાનને હોમેલ છે, અને તે પ્રકૃતિ પરંપરાથી સર્વકાર્યરૂપે થયેલી છે, તે પ્રકૃતિમાં દરેક કાર્યનો પ્રવાહ પ્રવેશ કરે છે, માટે સર્વ શબ્દથી જેટલા કહેવાય છે, તેના એકરૂપ જ ભગવાનને પુરુષરૂપ આત્મામાં હોમેલ છે, અને તે પુરુષને કાળાદિકના નિયામક અક્ષર પ્રજ્ઞમાં હોમેલ છે, કારણ કે અક્ષર છે તે પુરુષના નિયામક છે. મૂળમાં બ્રહ્મ શબ્દ લખ્યો છે તેથી વેદ, પ્રાણ અથવા પ્રજ્ઞા વગેરેનો યોગ થાય, તે ન થવા માટે મૂળમાં અવ્યય પદ લખેલું છે, અથવા અક્ષર

બ્રહ્મને પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષપણું થવાથી તેનો પણ નાશ થવાનો સંભવ છે, માટે નાશ વગરના એવા ભગવાનમાં અક્ષર બ્રહ્મનો લય કરેલો છે, એટલે એકત્વનો આત્મા (અક્ષર બ્રહ્મ) માં લય કર્યો છે, અને અક્ષર બ્રહ્મનો ભગવાનમાં લય કર્યો છે. (૪૧-૪૨)

એવી રીતે બંને પક્ષમાં નવ આહુતિઓ જેમાં થાય એવા નવ પ્રકારના અગ્નિ ભગવાનના માર્ગમાં છે, તેમાં ક્રમે કરીને યુધિષ્ઠિરે હોમ કરીને, દરેક વસ્તુ ભગવાનમાં અર્પણ કરી છે, જેમાંથી મળતા અંશનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા દેહને વનમાં છોડવા માટે તેની બહારની સ્થિતિ કહે છે:

ચીરવાસા નિરાહારો બદ્ધવાઙ્ મુક્તમૂર્ધજઃ ।

દર્શયન્નાત્મનો રૂપં જન્દોમત્તાપિજ્ઞાચ્ચવત્ ॥ ૪૩ ॥

અનવેક્ષમાણો નિરગાદશૃણ્વન્બધિરો યથા ।

ઉદીર્ચીં પ્રધિવેશાઽઽશાં ગતપૂર્વાં મહાત્મભિઃ ।

હૃદિ વ્રહ્મ પરં ધ્યાયન્નાવર્તેત યતો ગતઃ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—જૂનાં ફોટેલાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે, આહાર છોડ્યો છે, વાણી બંધ કરી છે, કેશ છૂટા મૂકેલા છે, પોતાનો દેહ જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની માફક કર્યો છે, ક્યાંય દૃષ્ટિ કરતા નથી, બહેરા હોય તેમ સાંભળતા નથી, એમ યુધિષ્ઠિર રાજા બહાર નીકળ્યા છે, હૃદયમાં પર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, અને પહેલાં જે દિશામાં મહાત્માઓ ગયા છે તેવી ઉત્તરદિશામાં યુધિષ્ઠિર ગયા છે, જ્યાં ગયેલો પાછો ફરતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હવે પછી જો યુધિષ્ઠિરનો દેહ ઉત્પન્ન થશે તો ભગવાનના પાર્ષદની માફક ભગવાનની સેવા માટે બ્રહ્મમય દેહ અથવા ચિન્મય (ચિત્તન્યરૂપ) દેહ થશે કે જે પંચાગ્નિમાં બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપયોગી દેહની માફક થશે.

આમ કરવાને જે અસમર્થ માણસ હોય તે જો પરિત્યાગ કરે તો તેને તેવો પરિત્યાગ સર્વનાશ કરનારો થાય.

હાટમાં ને રસ્તામાં પડેલાં વસ્ત્રો હોય તે ચીરવસ્ત્ર કહેવાય છે, તેવાં વસ્ત્ર યુધિષ્ઠિરે પહેરેલાં છે, તે એવા દેહમાં પણ રક્ષા કરવી એમ બતાવવા માટે છે. તેણે ત્રણે પ્રકારનો દંડ કરેલો છે તે કહે છે કે આહાર જે છોડ્યો છે તે પ્રાણનો દંડ છે, વાણી બંધ કરી તે વાણીનો દંડ છે, કેશ છૂટા રાખ્યા છે તે દેહનો દંડ કર્યો છે, અથવા 'પોતાનું' બ્રાંતપણું બતાવવાથી ચિત્તનો દંડ કરેલો છે.

દેહ કરવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જો સંસારના બીજરૂપ પ્રાણનો આદર કરે તો તે પ્રાણો અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારા થાય, એટલે તેમાંથી પાછો સંસાર થાય, એમ સૂચવ્યું છે. સંસારના બીજનો જેણે આશ્રય કરેલો નથી, અને દરેક સાધન-સાધ્યથી યુક્ત પ્રકાર વડે દેહનો ત્યાગ ન કરે તો ફરીથી તે સર્વ દોષો લાગી જાય, તે માટે કાંઠા તરફ ખેંચતા એવા પ્રવાહમાં પડેલી નૌકામાંથી ઊતરવાની પેઠે દેહમાંથી ઊતરવું જોઈએ, અર્થાત્ તે નૌકાનો ત્યાગ કરે તેમ દેહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે માટે દેહત્યાગનો પ્રકાર કહે છે: પોતાના દેહને લોકમાં જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની માફક દેખાડે છે. અંતઃકરણના વિવેકથી શૂન્ય જડભરતની માફક હોય તે જડ કહેવાય છે, મદિરા દારુથી મત્ત થયેલો હોય તેની પેઠે ઇંદ્રિયોથી વિકલ હોય તે ઉન્મત્ત કહેવાય છે, અને ભૂતાદિકથી ગળેલો હોય તેમ દેહથી વિકલ હોય તે પિશાચ કહેવાય છે, એમ દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનું બીજાં આક્રમણ ન કરે તેવાં કરવાં જોઈએ. તેમ જો ન કરે તો દેહાદિક બીજાં સ્વાધીન થવાથી સંસારના બીજલાવને પ્રાપ્ત થાય. આ બાબૂ કે તે બાબૂ યુધિષ્ઠિર જોતા પણ નથી, એટલે ચિત્ત પોતાનામાં રાખ્યું છે. દરેક રીતે આત્મામાં જ ચિત્ત રાખ્યું છે તે બતાવવા માટે બહેરા માણસની પેઠે બીજાનું વચન પણ સાંભળતા નથી, એમ કહ્યું છે. એમ યુધિષ્ઠિર દેહ વગેરેના ભયથી છૂટા થયા છે.

તોપણ બળેલા વસ્ત્રની માફક યુધિષ્ઠિરનો દેહ રહેલો છે, તેથી તેના સંસ્કારરૂપ ગુણથી તે ઘરમાંથી નીકળી ગયા છે, શુકદેવજીની માફક બહારની ઇંદ્રિયો વિષયનું ગ્રહણ ન કરે, ત્યારે યુધિષ્ઠિરની માફક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની સ્થિતિ પણ થાય છે, એમ કહ્યું છે.

યુધિષ્ઠિર ઘરમાંથી નીકળીને ક્યાં ગયા છે? તે કહે છે કે પહેલાં મહાત્મા પુરુષો ઉત્તરદિશામાં ગયા છે, તે જ દિશામાં રાજા પણ ગયા છે. જો કે દરેક દેશોમાં યુધિષ્ઠિરનો નાશ થાય તેમ નથી તોપણ ઉત્તરદિશામાં જવાની મર્યાદા છે તેથી ત્યાં ગયા છે. યુધિષ્ઠિરની અપેક્ષાએ પણ પહેલાં જે મહાત્માઓ થઈ ગયા છે તેઓ ઉત્તરદિશામાં ગયેલા હોવાથી યુધિષ્ઠિરને તેઓનું અનુગમન (અનુકરણ) કરવું તે યોગ્ય છે, એવો અભિપ્રાય છે. શૂન્યની માફક તે ગયા નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે હૃદયમાં પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. જો કે બ્રહ્મ પ્રકટ થાય ત્યારે ધ્યાનની પરવા રહેતી નથી, પોતાની મેળે જ બ્રહ્મ સ્કુરે છે, તોપણ બ્રહ્મ પ્રકટ ન થયું હોય તેવી દશામાં ધ્યાન કરવું જોઈએ પણ મૌનભાવ રાખવો યોગ્ય નથી, તે માટે રાજા બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે.

ક્યાં સુધી યુધિષ્ઠિર ગયા ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે જ્યાં ગયેલો પ્રાણી પાછો ફરતો નથી, એટલે ગળા સુધી બરફમાં અથવા જળમાં ગયા, ત્યાંસુધી ફર ગયા છે. (૪૩-૪૪)

હવે બીજાઓનું નીકળવું કહે છે:

सर्वे तमनु निर्जग्मुर्ध्नातरः कृतनिश्चयाः ।

कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा सुवि ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ—પૃથ્વી ઉપર અધર્મના મિત્ર કલિયુગ વડે સ્પર્શ કરાયેલી પ્રજાને જોઈને જેઓએ નિશ્ચય કરેલો છે એવા સર્વે ભાઈઓ યુધિષ્ઠિરની પાછળ નીકળ્યા છે.

ભાવાર્થ—યુધિષ્ઠિર જે પ્રકારે નીકળ્યા છે તે પ્રમાણે દરેક ભાઈઓ નીકળ્યા છે તે કહે છે. તેમાં લોકના સંવાદવાળી અને શાસ્ત્રના સંબંધવાળી સંમતિ કહે છે કે દરેક ભાઈઓએ નિશ્ચય કર્યો. ભાઈઓમાંથી જે એક કરે તે બીજાઓ પણ કરે છે, એમ લોકમાં રીત છે, અને જે કરવું તે નિશ્ચય કરીને કરવું તે શાસ્ત્રની રીત છે. તેમાં “જે મુખ્ય હોય છે તેમાં શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે કરવાનો સંભવ છે” એ ન્યાય વડે દરેક ભાઈઓમાં શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે કરવાનો સંભવ થાય તો સર્વ મુખ્ય થાય. માટે લોકમાં જેમ યુધિષ્ઠિર મુખ્ય છે, અને બીજા ભાઈઓ ગૌણ છે, તેવી રીતે બીજા ભાઈઓ વેદમાં પણ ગૌણ છે તેમ છતાંયે મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરની રીતે દરેકે કેમ કર્યું ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે શાસ્ત્રમાં તેઓ ગૌણ છે એવો નિશ્ચય છે તોપણ સ્થૂલ પ્રકાર વડે તેઓનો જે નિશ્ચય છે તે કહે છે કે અધર્મના મિત્ર કલિયુગે દરેક પ્રજાનો સ્પર્શ કરેલો છે, એમ જોઈને દરેક ભાઈઓએ જવા માટે યુદ્ધિ કરી છે. જો કે ભગવાનના ભક્તોને વિષયો બાધ કરતા નથી, કારણ કે ભગવાનના ભક્તો વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી, તોપણ દુઃસંગની સાથે રહેતા વિષયો હોય તે બાધ કરનારા થાય છે અને કલિયુગમાં દુઃસંગનો દોષ લાગવાનો ભય છે, તેથી અધર્મના મિત્ર કલિયુગે પૃથ્વી ઉપર દરેક પ્રજાનો સ્પર્શ કરેલો છે એમ જોઈને દરેક ભાઈઓ જવા માટે નિશ્ચયબુદ્ધિવાળા થયા છે, તે એનું વૈરાગ્ય બતાવ્યું છે. (૪૫)

હવે તેઓનું સાધન કહે છે:

ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः ।

मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ—સારી રીતે દરેક પુરુષાર્થો જેમણે કરેલા છે, એવા તે દરેક ભાઈઓએ, આત્માનું બરું સ્વરૂપ જાણીને, મન વડે વૈકુંઠ ભગવાનના ચરણકમળનું ધ્યાન કરેલું છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો જેવી રીતે સારા થાય તે પ્રમાણે તેઓએ કહેલ છે. એ ચાર પુરુષાર્થો પોતાનાં સાધન વડે જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ “જે કર્મ વડે, તપ વડે, જ્ઞાત વડે, અને વૈરાગ્ય વડે થાય છે, તે મારે ભક્ત ભક્તિયોગથી વગર મહેનતે પ્રાપ્ત કરે છે” એમ ભગવાને ઉદ્ધવજીને એકાદશસ્કંધમાં કહેલું છે, તે પ્રમાણે પ્રભુની સેવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે, તેમાં પણ ભગવાનની સેવાથી સિદ્ધ કરેલા પુરુષાર્થો, વિધન ન આવવાથી ઉત્તમતાએ સિદ્ધ થાય છે; માટે તે દરેક ભાઈઓએ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરેલો છે, અથવા સાધુ પુરુષોને વિષે તેઓએ દરેક પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરેલા છે, એટલે સાધુ પુરુષોના સમાગમથી જ દરેક પુરુષાર્થો સાધેલા છે. માટે સંસારમાં રહેલું તેમાં અસત્સંગ થાય છે, અને તે અસત્સંગ સાધુ પુરુષના સંગને વિરોધી છે, તેથી તેમાંથી તેનો ત્યાગ કરેલો છે.

અથવા ભક્તિ પાંચમો પુરુષાર્થ છે, માટે યુધિષ્ઠિરના ભાઈઓએ ચાર પુરુષાર્થોનો તો અનુભવ કરેલો છે, અને પાંચમા પુરુષાર્થરૂપ ભક્તિનો પણ અનુભવ કરેલો છે, તેમાં તારતમ્ય (ઓછાવત્તાપણું) નો વિચાર કરતાં અત્યંત સુખરૂપ અને સુખના કારણરૂપ ભક્તિ જ છે એમ તેઓને અનુભવ થયો છે; માટે ખરા સુખનું કારણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરણકમળ જ છે એમ જાણીને મનથી તે ચરણને ધારણ કર્યું છે, પણ બીજી ખરાબ વાસનાનો પ્રકાર મનમાં રાખેલો નથી. (૪૬)

ત્યાર પછી શું થયું? તે કહે છે.

તદ્ધ્યાનોદ્રિક્તયા ભક્ત્યા વિશુદ્ધધિષણાઃ પરે ।

તસ્મિન્નારાયણપદે એકાન્તમતયો ગતિમ્ ॥ ૪૭ ॥

અવાપુર્કુરવાપાં તે અસદ્વિવિષયાત્મભિઃ ।

વિઘ્નતકલ્મષાઃ સ્થાનં વિરજેનાત્મનૈવ હિ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ભગવાનના ચરણકમળના ધ્યાન વડે વૃદ્ધિ પામેલી ભક્તિ વડે જેઓની બુદ્ધિ શુદ્ધ થયેલી છે, એવા તે સર્વે ભાઈઓ, બ્રહ્માંડરૂપ નારાયણ જેનું પદ છે, એવા, અને ઉત્તમ પુરુષોત્તમમાં જેની ઐકાંતિક મતિ થયેલી છે, અને પાપ ધોવાઈ ગયું છે, એવા તે સર્વે, વિષયમાં આત્માવાળા પુરુષોને ક્યારે પણ ન મળે તેવી ગતિને પામીને, નિર્મલ આત્માથી શુદ્ધ ગતિને પામ્યા છે.

ભાવાર્થ:—તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના ધ્યાનથી જે ભક્તિ ચેષ્ટેલી છે, એટલે ભક્તિ દરેક અંગમાં પૂર્ણ થઈને બહાર નીકળી છે, તેથી અંદર રહેલા દોષોને બહાર કાઢેલા છે, માટે બુદ્ધિ શુદ્ધ થયેલી છે. તેથી બ્રહ્માંડરૂપ નારાયણ

જેનું પદ છે, જોવા પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમમાં દૃઢ મતિવાળા પાંડવો યથા છે, અને સંસારમાં દોષ ન હોવાથી વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે; માટે સંસારમાંથી બહાર નીકળી જવાનું સામર્થ્ય તેઓને થયું છે, અથવા તેઓ રસ્તે જ પડ્યા છે; એટલે ગીતાંત્ર વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમનું જે પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેમાં જ જોકાંત બુદ્ધિ પાંડવોને થવાથી સંસારમાંથી નીકળી જવાનું સામર્થ્ય પણ તેઓને થયું છે. યુધિષ્ઠિરને શાસ્ત્રથી સાધનો કહેલાં છે પણ ક્ષણ કહેલું નથી; અને આ તેના બાઈઓને તો ક્ષણ પણ કહ્યું છે, અથવા યુધિષ્ઠિરની જ્ઞાન માર્ગથી ગતિ છે, અને બીજાઓની ભક્તિમાર્ગ વડે ગતિ છે.

અથવા લોકથી તિરોભાવ સુધી અસાધારણપણે બહાર જવું કહીને પછી દરેકનું સર્વસાધારણપણાથી ગમન (જવું), સાધન અને ક્ષણ કહેલું છે; માટે દરેક બાઈઓ શાસ્ત્રમાર્ગને છોડીને કેવળ વિષયાત્મકતાથી પ્રાપ્ત ન થાય તેવી ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે, એટલે દરેક બાઈઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ-રૂપ ક્ષણ થયું છે.

મહાપુરુષોને તેલું ક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય તેમાં કારણ કહે છે કે અસંતુષ્ટપુરુષોમાં આચાર હોતો નથી. કદાચ અસંતુષ્ટપુરુષોને જ્ઞાનસિદ્ધિ હોય તોપણ અભિમાન વિશેષ રહેવાથી આચારરહિતપણાથી થયેલો દોષ પ્રાપ્ત થાય જ છે-અને તે અસંતુષ્ટપુરુષો વિષયમાં ઇચ્છાવાળા હોવાથી તેઓમાં અંતઃકરણનો દોષ પણ રહેલો જ હોય છે, એટલે આચારથી રહિતપણું અને અંતઃકરણનો દોષ એ બંને દોષ અસંતુષ્ટપુરુષોમાં રહેતા હોય છે. તે દોષો જ તેને સંસારમાંથી ન નીકળવામાં કારણરૂપ છે. પાખંડી વિષયોને દૂર કરવા માટે તેમાંથી નીકળીને ભગવાનની સમીપમાં જતાં જતાં ક્રમવાર દરેક તત્ત્વોના અંશને જોળીને ત્યારે દરેક અંશને જોળી ગયા ત્યારે તે પાંડવોનાં દરેક પાપો ધોવાઈ ગયાં છે. આત્માની અપેક્ષાએ બીજું બધું પાપરૂપ જ છે, તે તો પાંડવોનું નિવૃત્ત થયેલું છે, ત્યારપછી જે સ્થાન તેઓને મળ્યું છે, તે સ્થાનને અને પોતાના આત્માને એકરૂપપણું થયું છે.

તે કહે છે કે પાંડવો નિર્મળ આત્મા વડે તે સ્થાનને પામ્યા છે. તે અર્થની સાથે છે એમ બતાવવા માટે મૂળમાં હિ અવ્યય આપેલો છે, કારણ કે જે અશુદ્ધ હોય તે શુદ્ધમાં જવાને લાચક નથી અને જે શુદ્ધ હોય તેનું સ્થાન અશુદ્ધ હોતું નથી; તેથી તે પાંડવો યથાયોગ્ય સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા છે, એવો અભિપ્રાય છે. (૪૭-૪૮)

અધિકાર ઉપર રહેલા ભક્ત હોય તેઓને પણ “જ્યાંસુધી અધિકાર હોય ત્યાંસુધી અધિકારના સ્થાનમાં તેઓને રહેવું જ જોઈએ” એમ બ્યાસ-

સ્થાનમાં ફક્ત એ ન્યાયથી તે અધિકારીઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ પોતાના સ્થાનની જ પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે વિદુરજીને પોતાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે પણ કહે છે:

વિદુરોઽપિ પરિત્યજ્ય પ્રભાસે દેહમાત્મવાન ।

કૃષ્ણાદેશેન તચ્ચિત્તઃ પિતૃભિઃ સ્વક્ષયં યથાયૌ ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—વિદુરજી પણ પ્રભાસમાં રહેને છાડીને ઇંદ્રિયોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની આજ્ઞા વડે, તેમાં ચિત્ત રાખીને, પિતૃગણની સાથે પોતાના સ્થાન વૈવસ્વત પુર(યમપુરી) માં ગયા.

ભાવાર્થ:—વિદુરજી યમરાજાનો અવતાર હતા. તેના અધિકારના સ્થાનનો માર્ગ પ્રભાસ છે. તે માટે તેણે પ્રભાસમાં રહે છોડ્યો છે. વિદુરજી ઇંદ્રાદિકની સાથે ગયા છે અથવા વિદુરજી થયા ત્યારે જે રહે હતા તે રહે છોડીને પ્રથમ ધર્મરાજા હતા ત્યારે જે રહે હતા તેવા રહેની સાથે ગયા છે. તે ભક્ત હતા છતાં પણ મોક્ષનો આગ્રહ ન રાખવામાં કારણ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની વિદુરજીને આજ્ઞા હતી, તેથી તે પ્રભુમાં ચિત્ત રાખીને ભગવાનની આજ્ઞા વડે મારે અધિકાર કરું છું, એવું અનુસંધાન રાખીને વિદુરજી ગયા છે. તેને સામા લેવા માટે પિતૃઓના ગણે આવ્યા હતા, તેઓની સાથે વૈવસ્વતપુરમાં તે ગયા છે. અહીં મૂળમાં પોતાના સ્થાનને કહેનારો “ક્ષય” શબ્દ કહેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે વૈવસ્વતપુરમાં ગયા હોય તેનાં પાપાદિક કર્મોનો ક્ષય થાય છે. (૪૯)

હવે દ્રૌપદીની જીવિ જ ગતિ થઈ તે કહે છે:

દ્રૌપદી ચ તદાજ્ઞાય પતીનામનપેક્ષતામ્ ।

વાસુદેવે ભગવતિ શ્લોકાન્તમતિરાપતત્ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે દ્રૌપદીએ પણ, હવે પોતાના પતિઓને પોતાની ઇચ્છા નથી એમ જાણીને વાસુદેવ ભગવાનમાં જેની એકાંત મતિ છે એવાં થઈને તે પ્રભુને પ્રાપ્ત થયાં.

ભાવાર્થ:—તે દ્રૌપદી તો પહેલેથી જ ભગવદીય હતાં, તે પ્રભુના ચરણકમળમાં પ્રવેશ કરવાને તત્પર જ હતા, તોપણ ભગવાને તો પોતાના પતિઓને પોતે આપેલાં હોવાથી પતિઓનું હિત કરવા માટે રહેલાં હતાં. તે પતિઓને હવે દ્રૌપદીની ઇચ્છા નથી એમ જાણીને, પોતાના હૃદયમાં જ પ્રકટ થયેલા ભગવાનમાં તેની એકાંત ગતિ થઈ અને ઇંદ્રિયોના સમૂહમાંથી નીકળીને દ્રૌપદી ભગવાનના ચરણકમળમાં જ પડી ગયાં છે. (૫૦)

એમ બારમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના જન્મની હકીકત કહ્યા પછી, ૧૩-૧૪-૧૫ એમ ત્રણ અધ્યાયો, તેના પ્રસંગના છે એમ જણાવવા માટે પાંડવોના ચરિત્રોને સાબળવાનું કૃણ કહે છે:

यः श्रद्धयैतद् भगवत्प्रियाणां

पाण्डोः सुतानामिति सम्प्रयाणम् ।

शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं

લઘ્વા હરૌ મક્તિમુપૈતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે પુરુષ શ્રદ્ધા વડે, ભગવાનને વહાલા એવા પાંડુરાજના પુત્રોના, અત્યંત કલ્યાણરૂપ, પવિત્ર, અને સારી રીતના પ્રયાણનું શ્રવણ કરે છે, તે હરિ ભગવાનમાં ભક્તિ મેળવીને સિદ્ધિને પામે છે.

ભાવાર્થ:—સમગ્ર અંશ સહિત ભગવાનના સર્વ શ્રવણમાં સર્વ કૃણ થાય છે, તે માટે અંશ (અમુક ભાગ)માં થોડું કૃણ થાય છે એમ અનુવાદ કરે છે. કોઈ સ્થળમાં થોડું શ્રવણ કરવામાં પણ સર્વકૃણ થાય છે, તેથી થોડા શ્રવણથી કૃણ બતાવવામાં બીજું શ્રવણ નિરર્થક થતું નથી. પાંડવો વૈષ્ણવો હતા, તેથી તેઓમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. તેઓ પોતાથી પણ સ્વતંત્ર વગેરે ગુણવાળા પણ હતા, એમ બતાવવા માટે પાંડુના પુત્રો કહેલા છે. તે પાંડવોના ચરિત્રોનું શ્રવણ કરવામાં ઈષ્ટ(ઇચ્છેલું)ની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિરૂપ આ લોક સંબંધી કૃણ મળે છે, એમ બતાવવા માટે ચરિત્રને અત્યંત કલ્યાણરૂપ અને પવિત્ર કહેલું છે. અને તેમાંથી પરલોકનું કૃણ ભક્તિ છે તે પણ થાય છે, તે સાધન છે, અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવી તે કૃણ છે, તે અલભ્ય લાભ છે, એમ બતાવવા માટે “સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે” તેમ કહ્યું છે. (૫૧)

હતિ શ્રીભાગવત-મુખોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં

ઉત્તમાધિકાર-પ્રકરણાંતર્ગત પંદરમેા અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૬ મો

મુક્તિર્નિરૂપિતા પૂર્વમધિકારનિરૂપણે ।
 પારલૌકિકબન્ધસ્ય નિવૃત્ત્યૈ પિતૃહેતુતઃ ॥ ૧ ॥
 ऐहिकस्यापि बन्धस्य निवृत्तिरधुनोच्यते ।
 अधिकारस्य संप्राप्त्या लोकतो बन्धसंभवः ॥ २ ॥
 कलिदोषाच्च तेनात्र क्रमेणैव निवार्यते ।
 प्रथमं षोडशाध्याये स्वाधिकारेण यद्भवेत् ॥ ૩ ॥
 भूधर्मरक्षा सर्वापि सामान्येन विशेषतः ।
 निरूप्यतेऽन्यथा स्वस्य दोषः स्याद् द्विविधोऽपि हि ॥ ૪ ॥
 अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मरक्षा निरूप्यते ।
 आधिदैविकरक्षार्थं कलिनिग्रह ईर्यते ॥ ૫ ॥
 स्वभावतઃ સ્થાપિતોઽપિ મૂલદોષાન્ન વર્ધતે ।
 મૂલનિર્હરણં તસ્માત્કર્તવ્યમિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૬ ॥
 આધિદૈવિકરૂપાણાં સાક્ષાત્કારો યદા નહિ ।
 ભગવચ્ચરિતસ્યાપિ દૈવિકત્વાત્સ નૈવ હિ ॥ ૭ ॥
 અતોઽધિકારસિદ્ધયર્થં દૈવિકાનાં નિરૂપણમ્ ।
 અનુગ્રહો નિગ્રહશ્ચ વરદાનં તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥

શ્રીભાગવતના શ્રોતાનું નિરૂપણ કરવામાં પિતા અને પિતામહ (બાપના બાપ) વગેરેના કારણથી તેને પરલોકસંબંધી બંધન થાય, તેની નિવૃત્તિ સારુ પ્રથમ તેની મુક્તિનું નિરૂપણ પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે. (૧)

હવે આ લોકના બંધનની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પરીક્ષિતને રાજ્યનો અધિકાર થવાથી, લોકથી બંધન થવાનો સંભવ છે (૨) અને કલિયુગનો સમય આવવાથી કાલે કરેલા દોષથી બંધન પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, તે બંનેની નિવૃત્તિ બે અધ્યાય વડે કરે છે. તેમાં પ્રથમ સોળમા અધ્યાયમાં પિતાને રાજ્યનો અધિકાર મળવાથી, પૃથ્વીની રક્ષા કરવી અને ધર્મની રક્ષા કરવી વગેરેનું નિરૂપણ સામાન્યથી કરાય છે. અને વિશેષતાથી અશ્વમેધ વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. જો તે નિરૂપણ ન કરે તો પરીક્ષિતને લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. (૩-૪) માટે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને તેણે ધર્મની રક્ષા કરી તે નિરૂપણ કરે છે. ધર્મની આધિદૈવિક રક્ષા (ધર્મનાં મૂલ તરવોની રક્ષા) માટે પરીક્ષિતે કલિયુગનો નિગ્રહ કર્યો, તેનું નિરૂપણ છે.

(૫) સ્વભાવથી ધર્મનું સ્થાપન કરેલું છે તોપણ ધર્મનું મૂળ તો કાળ છે. તે કાળનો દોષ હોય ત્યાંસુધી ધર્મની વૃદ્ધિ ન થાય; માટે દોષરૂપ મૂળને ખાળી નાખવું એઈએ, એવો નિશ્ચય કરેલો છે. (૬) પૃથ્વી ધર્મ અને કાળ, તેના આધિદૈવિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર જ્યારે પરીક્ષિતને થાય નહિ ત્યારે ભગવાનનું ચરિત્ર તો આધિદૈવિક હોવાથી તે ચરિત્રનો સાક્ષાત્કાર પણ રાજ્યને થાય જ નહિ, (૭) એટલા સારુ ભગવાનના ચરિત્રના આધિદૈવિક સ્વરૂપનો પણ સાક્ષાત્કાર થવાનો અધિકાર સિદ્ધ થવા માટે, પરીક્ષિતને પૃથ્વી અને ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ તથા કલિયુગનો નિગ્રહ, અને તેને વરદાન આપવાનું નિરૂપણ કરે છે. (૮)

એવી રીતે પરીક્ષિતને આ લોકમાં રાજ્ય કરવામાં અને પરલોકની પ્રાપ્તિ થવામાં પાંડવોના તરફથી પ્રતિબંધ થવાનો નથી, તે માટે પંદરમા અધ્યાયમાં પાંડવોની સુક્તિ થયાનું નિરૂપણ કર્યું છે. “આ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની માફક જુએ છે, બીજો આશ્ચર્યની માફક કહે છે અને વળી ત્રીજો આશ્ચર્યની માફક સાંભળે છે, અને સાંભળીને પણ કોઈ એને જાણતો નથી” એમ ગીતાઈમાં કહેલ છે, તે પ્રમાણે સાંભળીને જણાય નહિ તેવું સાંભળવું ન થવા માટે, પહેલાં પૃથ્વી, ધર્મ અને કલિયુગના આધિદૈવિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર પરીક્ષિતને થયો છે, તેમ નિરૂપણ કરવા માટે પરીક્ષિતના જન્મ વખતે બ્રાહ્મણોએ તેના ગુણનું નિરૂપણ કર્યું હતું, તેનો સૂત્ર અનુવાદ કરે છે:

સૂત્ર ઉવાચ ।

તતઃ પરીક્ષિત્ત્વિજવર્યશિક્ષયા

મહીં મહાભાગવતઃ શશાસ હ ।

અથા હિ સૂત્યામભિજાતકોવિદાઃ

સમાદિશન વિપ્રમહત્ત્વગુણસ્તથા ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરીક્ષિતને રાજ્ય ઉપર બેસાડીને યુધિષ્ઠિર ચાલી નીકળ્યા પછી જન્મ સમયે જાતકવિદા (જ્યોતિષ) જાણવામાં કુશળ બ્રાહ્મણોએ જેવી રીતે પરીક્ષિતના ગુણનું વર્ણન કર્યું હતું, તેમ બ્રાહ્મણોમાં જેનો મોટો ગુણ છે એવા ભગવાનના ભક્ત, પરીક્ષિત રાજા, બ્રાહ્મણના શિક્ષણ પ્રમાણે પૃથ્વીનું ખાતન કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—“જે ધર્મ ઇચ્છા વડે કરાય છે તે અધર્મની શાખારૂપ આભાસધર્મ કહેવાય છે” એમ સપ્તમસ્કન્ધમાં કહેલું છે, તેથી પરીક્ષિત રાજાએ રાજ્યની રક્ષા પણ પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે બ્રાહ્મણોમાં જે ઉત્તમ છે, તેના શિક્ષણથી રાજા રાજ્ય કરે છે, એટલે ભગવાનના ભક્તો જે બ્રાહ્મણો હોય છે, તે બ્રાહ્મણો ઉત્તમ કહેવાય છે અને “નારાયણ પ્રભુમાં પરાયણ એવો બ્રાહ્મણ ઉત્તમ ધર્મના તરવને જાણે છે” એવું વાક્ય

છે, તેથી જે બ્રાહ્મણો ભગવાનના ભક્તો હોય છે, તેઓને જ ધર્મનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હોય છે, માટે તે બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે રાજ્યની રક્ષા કરે છે. બ્રાહ્મણો ઉપદેશ આપે છે, તે બરાબર હૃદયમાં જોતરે છે તે માટે કહે છે કે પરીક્ષિત રાજા મહાભાગવત છે એટલે ભગવાનના ભક્તોમાં મોટા છે; આથી ત્રણ બાબત સૂચવેલી છે તે એકે (૧) દરેક સ્થળોમાં ભગવાનના ભજનની પ્રવૃત્તિ કરેલી છે; (૨) ભગવાનની સીરૂપ પણ થયેલી પૃથ્વીનું કાંઈ કારણસર ધીમે પાલન કરનારો હોય ત્યારે પણ તેનું નિરાકરણ કરીને ભગવાનના ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં પરાયણ થવું. (૩) અને ત્રીજું, ધર્મ ભગવદ્દીય હોવાથી તેનું ચોતરફથી રક્ષણ કરવું, એમ ત્રણ બાબત પરીક્ષિતે કરેલી છે.

મૂળમાં હુ અવ્યય લખેલો છે તે આશ્ચર્યને કહેનારો છે, એટલે ભગવાનના ભક્તોને કાર્ય કરવામાં આવેશ થવો તે યોગ્ય નથી, તેમ રાજાએ પૃથ્વીની રક્ષા કરવી એવું ભાગવતનું વાક્ય છે, તો પણ પરીક્ષિત વગેરે ભક્તો તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ આવેશવાળા રહે છે, તેમ છતાં જે રાજ્યના કાર્યમાં આવેશવાળા થાય તો ઉત્તમ ભગવાનના ભક્ત તરીકે રહી શકાય નહિ, તેમ બન્ને બાબત આ પરીક્ષિત રાજામાં છે. અર્થાત્ રાજ્યકાર્યનો આવેશ હોવા છતાં પણ ભગવાનનું ભક્તપણું રહેલું છે તે આશ્ચર્ય થાય છે, તે આશ્ચર્યને સિદ્ધ કરવા માટે કહે છે કે જન્મ વખતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નિપુણ બ્રાહ્મણોએ જેવી રીતે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં જેનો મોટો ગુણ છે, એટલે બ્રાહ્મણપણું (બ્રાહ્મણો જેને વહાલા છે) પરીક્ષિતમાં રહેલું છે, માટે કાલે કરેલા સારાક્રમની સિદ્ધિ પરીક્ષિતને થઈ છે. (૧)

હવે પરીક્ષિતે પૃથ્વીની રક્ષા કરેલી છે, તેની પરંપરાનો અવધાર ચાલુ રહે તે માટે તેણે પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે કહે છે:

સ ઉત્તરસ્ય તનયામુપયેમ હરાવતીમ્ ।

जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પરીક્ષિત પોતાના મામા ઉત્તર રાજાની ધરાવતી નાબની પુત્રીને પરણ્યા, અને તેમાં જનમેજય વગેરે ચાર પુત્રોને તેણે ઉત્પન્ન કર્યા.

ભાવાર્થ:—રાજાઓને મામાની દીકરી પરણવાનું લોકમાં કહેલું છે, અને સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં તેની મનાઈ કરેલી છે. લૌકિક ધર્મનો દાખલો બેસાડવાના પ્રસંગમાં મામાની પુત્રી પોતાના ભાગરૂપ સ્ત્રી છે એમ લખ્યું છે, ત્યાં સ્મૃતિમાં કહેલું છે કે “મામાની પુત્રી, તેમ જ માતાના ગોત્રવાળી તે કન્યાને, અને પોતાના સમાન ગોત્રવાળી કન્યાને પરણેલ હોય તો તે સ્ત્રીને ત્યાગ કરી, પરણનારે આદ્રાયણ વ્રત કરવું જોઈએ;” માટે કેવળ ધર્મ માટે તેણે વિવાહ

કરવો જોઈએ; તેથી પોતાની બરાબર બલ સિદ્ધ થવા માટે, પોતાના મામા ઉત્તરની ઇરાવતી નામની કન્યાને પરીક્ષિત પરણ્યા છે.

શ્રી ભગવત-દશમસ્કન્ધના ૩૬ મા અધ્યાયમાં અકૂરજીને જળમાં પ્રભુએ દર્શન કરાવ્યું છે, ત્યાં શ્રી પુષ્ટિ વાણી કાંતિ કીર્તિ તુષ્ટિ ઇલા જીર્ણ વિદ્યા અવિદ્યા શક્તિ અને માયા એમ ભગવાનની મુખ્ય બાર શક્તિઓ વર્ણવી છે, તેમાં ઇલા પણ શક્તિ ગણેલી છે, અને સંસ્કૃતમાં ૨ અને ૯ એ બે અક્ષરોનું સામ્ય ગણાય છે, તેથી ઇલા શક્તિવાળી ઇરાવતી છે એમ કહીને 'તે ઇરાવતી વૈષ્ણવ' છે તેમ સૂચવ્યું છે, તેમ પૃથ્વીનું નામ પણ ઇલા હોવાથી, તે ઇરાવતી પૃથ્વીના સર્વરસવાળી છે, માટે તેમાં ઉત્પન્ન થાય તેને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનો ઉપલોગ કરવાથી પોતાને પણ બળ અને અલૌકિક સુખ મળે છે, અર્થાત્ પરીક્ષિતને બળ અને અલૌકિક સુખ મળેલું છે. તેમ શ્રુતિમાં ઘાવાપૃથ્વીપાણું ઇરાવતીને કહેલ છે, તેથી ભગવાને તેનું પાલન કરવું જોઈએ તેમ બતાવ્યું છે. તે ઇરાવતી રાણીમાં પરીક્ષિતને ચાર પુત્રો થયા. ક્ષેત્રજ^૧ વગેરે પુત્રો થયા નથી, પણ પોતાથી જ થયા છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં પુત્રને કહેનારો સુત શબ્દ કહેલો છે. ચાર દિશાઓમાં પૃથ્વીની રક્ષા કરવી અને ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવી તે ચાર પુત્રોથી થશે, તે માટે વધારે પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યા નથી. (૨)

જ્યોતિષમાં કહેલા કાલના ગુણથી આધિદેવિક પ્રકારે પરીક્ષિતે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે તે કહે છે:

આજહારાશ્વમેધાંસ્ત્રીન્ ગજાયાં ભૂરિદક્ષિણાન્ ।

શારદ્ધતં ગુરં કૃત્વા દેવા યન્નાક્ષિગોચરાઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પરીક્ષિત રાજાએ કૃપાચાર્યને ગુરુ કરીને, ગંગાજીમાં ઘણી દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા, જે યજ્ઞમાં દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ થયા હતા.

ભાવાર્થ:—ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી ત્રણ પ્રકારનો દોષ દૂર થયેલો છે, માટે વિશેષ યજ્ઞો કર્યા નથી. તે યજ્ઞો ગંગાજીની ગર્ભભૂમિ (ગંગાજીના કિનારા ઉપર આસપાસ) માં કરેલ છે. તે યજ્ઞો ઘણી દક્ષિણાવાળા કરેલા છે, એટલે યજ્ઞના સ્ત્રી દક્ષિણા છે એમ ચતુર્થ સ્કન્ધમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તે પ્રમાણે સ્ત્રીની સાથે યજ્ઞો પુષ્ટ થયા છે, એમ બતાવવા માટે, 'દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરેલા છે' એમ કહ્યું છે. ધૌમ્ય ઋષિ કેવળ પાંડવોમાં જ નિષ્ઠાવાળા હોવાથી પરીક્ષિતના કુળના ગુરુ કૃપાચાર્ય છે, તેથી પરીક્ષિતે કૃપાચાર્યને ગુરુ તરીકે માનેલા છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે શર (બાણ) ના

૧. સ્ત્રી પતિનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે, તે સ્ત્રીમાં અન્ય યોગબલથી કે નિયોગથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષેત્રજ કહેવાય છે.

ગુચ્છામાં થયેલા કૃપાચાર્યને ગુરુ કરેલા છે. એમ ઘણી દક્ષિણાઓ વડે બ્રાહ્મણની સંપત્તિ સિદ્ધ થઈ, ત્યારે રાજાનો યજ્ઞ આધિદૈવિક થયો; તે કહે છે કે જે યજ્ઞમાં દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ થયા છે; એટલે હવિષના ભાગ લેનારા દેવતાઓ ભગવાનના અંશરૂપ આધિદૈવિક છે. અને વેદના મંત્રમાં તેઓનુંજ પ્રતિપાદન થાય છે.

જૈમિનીય સૂત્રમાં દેવતા મંત્રમથી લખેલી છે. તે પ્રમાણે મંત્રને મુખ્ય માનીએ તેવા પક્ષથી તે દેવતા આધ્યાત્મિક છે. તે યજ્ઞ જે જ્ઞાન વગરના પુરુષોથી કરાતો હોય તો તે કર્મના શેષભૂત આધિભૌતિક યજ્ઞ છે. તે કેવળ પંથમહાભૂતનો સંસ્કાર કરનારા જ યજ્ઞો કહેવાય છે, અને ભગવાન જેમ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ ભગવાનના અંશભૂત દેવતાઓ છે તે ઉત્તમ છે અને તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. (૩)

એવી રીતે સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મને કહીને, તેનું આધિદૈવિક-પણું પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ધર્મના શત્રુઓનો નિગ્રહ કર્યો તે કહે છે:

નિજગ્રાહૈજસા વીરઃ કલિં દિગ્વિજયે ક્વચિત્ ।

નૃપલિઙ્ગધરં શૂદ્રં ઘનંતં ગોમિથુનં પદા ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—ક્યાંય પગ વડે ગાયનાં જોડલાંને મારતો, રાજાના ચિહ્નને ધારણ કરનાર શૂદ્ર એવા કલિયુગનો, વીર પરીક્ષિત રાજાએ પોતાના દિગ્વિજયમાં ઉત્સાહ શક્તિથી નિગ્રહ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—જો ધર્મના શત્રુઓથી રક્ષા ન કરે તો પાંડવોની માફક પરીક્ષિતને પણ બહાર નીકળી જવું પડે. કાલના પુત્રથી ભય પામીને એટલે કલિયુગનો નિગ્રહ કરવા માટે પૌત્રોને રાજ્ય સોંપીને પાંડવો આલી નીકળ્યા હતા, અને પરીક્ષિતે તો આ કલિયુગનો પણ નિગ્રહ કર્યો, તે પાંડવો કરતાં પણ પરીક્ષિતમાં મોટાઈ બતાવે છે. પરીક્ષિતે કુરુક્ષેત્રમાં કલિયુગનો નિગ્રહ કર્યો છે. તે કલિયુગની અવસ્થાનું રૂપ કહે છે કે તે રાજાના રૂપને ધારણ કરનાર હતો. પાપ, શૂદ્ર, અને પાપીઓનો શૂદ્ર રાજા, એમ ત્રણ રૂપ કલિયુગનાં છે. તેમાં પાપ અને શૂદ્રરૂપે રાજા થવાનું રૂપ આધિદૈવિક છે, તે માટે કહે છે કે તે કલિયુગ રાજાના ચિહ્નને ધારણ કરનારો શૂદ્ર હતો. સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે હોય તેને જોડવું કહેવાય છે; પણ બળદ તો માતા પ્રત્યે પણ ગમન કરે છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે, તેથી પશુઓમાં પુત્રની સાથે ગાય હોય તોપણ તે જોડવું કહેવાય છે; તેથી જ તેનું રૂપ કલિયુગને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવ્યું છે. એટલે ગાડામાં બેસીને એક તરફ ગાય અને એકતરફ બળદને બેસીને કલિયુગ પોતાનો એક પગ લાંબો કરીને મારતો હતો, અથવા ગાયના જોડલાને છતીને, પોતાના દેશમાં લઈ જતો તે રાજા હતો. કલિયુગ પાપનો

અધિક્ષાતા હોવાથી, ધર્મ અને પૃથ્વીનું વાક્ય તેણે સાંભળ્યું નથી, અને પરીક્ષિત રાજાએ તો તેનું વાક્ય સાંભળ્યું છે અને તેને જોયેલું પણ છે; તેથી રાજામાં કલિયુગનો નિઘ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય છે.

હમણાંના રાજાઓને પશુઓની ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય તોપણ તેને જીએ અને તેને નિયમમાં રાખી શકે, તે રીતે પરીક્ષિત પણ કરી શકે તેમ છે, તોપણ પરીક્ષિતને વાક્યનું સાંભળવું અને વાક્યનું જ્ઞાન છે. (૪)

આ સૂત પૌરાણિકના વાક્યમાં શૈનકને સંદેહ થયો કે કલિયુગ જીહો છે અને શૂદ્ર જીહો છે, અથવા શૂદ્રમાં કલિયુગનો આવેશ છે, અથવા અન્યાય કરનારને મારે છે. મૂળમાં કલિયુગ અને શૂદ્રને જીહો પાડનાર પ્રકાર નથી તોપણ નિઘ્રહ કરવારૂપ ક્રિયામાં શૂદ્ર અને કલિયુગ બન્નેની પ્રતીતિ શૈનકને થયેલી છે, તે માટે શૈનક પૂછે છે:

શૌનક ઉવાચ ।

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ।

नृदेवचिह्नधृक् शूद्रः कोऽसौ गां यः पदाऽहनत् ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—રાજા પરીક્ષિતે દિગ્વિજયમાં કલિયુગનો નિઘ્રહ શા માટે કર્યો? અને પગ વડે ગાયને જે મારતો હતો તે રાજાનું ચિહ્ન ધારણ કરનાર શૂદ્ર કેણુ હતો?

ભાવાર્થ:—દિગ્વિજયમાં રાજાઓને જીતવા જોઈએ, પણ કાળનો જય તો કરવો ન જોઈએ, કારણ કે તે પોતાના આધારરૂપ છે; માટે કલિયુગનો વિજય કર્યો તે નિર્ઘર્ત છે. કલિ તો સાધારણ કાલ છે અને તેવી જ રીતે કાલનો નિર્ણય છે, તેમ કલિયુગ માટે જ પોતાને રાજ્ય મળ્યું છે, માટે કલિયુગનો નિઘ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ દેખાતું નથી. તેમ તે કલિનો નિઘ્રહ થઈ પણ શકે નહિ, કારણ કે શરીરનો નિઘ્રહ કરવામાં કાંઈ કાલનો નિઘ્રહ થતો નથી; તેથી પ્રશ્ન કરે છે. તેમાં પણ કાલમાં રહેનારા માણસોનું પાલન કરનાર તે (પરીક્ષિત) રાજા છે, તેથી પરીક્ષિતે કાલનો નિઘ્રહ શા માટે કર્યો? એ એક પ્રશ્ન છે, અને શૂદ્ર કલિયુગ હતો, તેમ નહિ જાણવાથી પૂછે છે કે રાજાના ચિહ્નને ધારણ કરનાર તે શૂદ્ર કેણુ હતો, શૂદ્રને રાજાનો વેશ શી રીતે થયો, અને તે વેશ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો, અને તેવા શૂદ્રે ગાયને પગથી શામાટે મારી હતી? એ બીજો પ્રશ્ન છે. (૫)

માટે સંદેહ દૂર કરવા માટે તે કહો એમ કહે છે:

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।

अथवाऽस्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ।

किमन्यैरसदालापैरायुषो यदपव्ययः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—હે મોટા ભાગ્યવાળા સૂત પૌરાણિક, જે શ્રીકૃષ્ણની કથાના આશ્રયવાળું હોય અથવા એના ચરણકમલના મકરંદનો આસ્વાદ લેનારા સત્પુરુષોની કથાના આશ્રયવાળું હોય તો તે કહેા, તે સિવાયના બીજા મોટા આલાપી (વાતો) વડે શું છે કે જેનાથી આયુષ્યનો મોટો વ્યય થાય છે ?

ભાવાર્થ:—બીજી કથાની મનાઈ કરવા માટે સંબોધન આપે છે કે તમે મોટા ભાગ્યવાળા છો, એટલે ભગવાનની કથામાં તમારો નિયોગ કરેલો છે, અને ભગવત્કથાને તમે જાણનારા છો તેથી તમે મોટા ભાગ્યશાળી છો, માટે અમારા સ્વાર્થથી વિરોધ કરનારું ચરિત્ર ન હોય તો કહેવું. એ જ શાનક કહે છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કથાનો આશ્રય એટલે તેની કથામાં જે ભગવાનની કથા આવતી હોય તો કહેવાનું છે.

કદાચિત્ ભગવત્કથાનો આધાર ન હોય તોપણ ખરી રીતે જે ભગવદ્વીય છે, તેના સંબંધવાળી બીજી પણ જે કથા હોય તેનો આશ્રય પણ હોય તો કહેવું, એમ ખતાવવા માટે કહે છે કે ભગવાનની કથા ન હોય અને ભગવાનના ભક્તની કથા હોય તોપણ ચરિત્ર કહેવું. ભક્તિના રસનો જેને સ્વાદ હોય તેવાની કથાને કહેવાથી, જે કથામાં ભક્તિરસનો સ્પર્શ નથી તેવી કથાઓ ત્યાં થતી નથી એમ સૂચવેલું છે.

સત્પુરુષોની કથા કહેવી એમ કહેવાથી મોહ કરનારી બીજી કથાની મનાઈ કરેલી છે. મકરંદનો આસ્વાદ લેનારની કથાનું કહ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે પુરુષસુખ, બ્રહ્મસુખ અને અર્થસુખને આપે તે મકરંદ કહેવાય છે. તે તો કેવળ એક ભગવાનના ચરણકમળમાં જ રહે છે. પ્રેમથી ભગવાનની સેવા કરે, ત્યારે તેમાં તેના સ્વરૂપનો અવિભાવ થાય છે. કેવળ ભક્તને જ તે ભોગવવા યોગ્ય છે, અને વિશેષપણાથી તેનું લક્ષણ કહી શકાતું નથી. જે મકરંદના સ્વાદ માટે સમગ્ર ભક્તિમાર્ગ અને શાસ્ત્ર છે, તેવી રીતના સ્વાદને લેનારા ભક્તની કથા વડે શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે; માટે પ્રમાણની કથા અને પ્રમેયની કથા જે તેવા ભક્તોના આશ્રયવાળી હોય તો કહેવી, નહિ તો નહિ, કારણ કે સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારી કથા અસહાલાપ (ખોટી વાતો) છે અથવા અસત્પુરુષોનો તે આલાપ છે. અસહાલાપ અસત્પુરુષોનો આલાપ, તે ભગવાન અને ભગવાનની કથાથી વિરુદ્ધ છે; માટે તેવી કથાથી શું પ્રયોજન છે ? ઇચ્છિત આલાપ શરીરની પુષ્ટિ કરનારા છે, તેથી તેવા આલાપથી વખત નીકળે એ જ પ્રયોજન છે એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે: તેનાથી આયુષ્યનો અન્યાયપણે વ્યય થાય છે, એટલે કરોડો સોનામહોરો આપવાથી જે ક્ષણમાત્રનું પણ આયુષ્ય મળતું નથી.

તેનો અન્યાયે પણ વ્યય થાય, તે યોગ્ય નહિ, માટે બીજી કથાઓ આયુષનો ક્ષય કરનારી હોવાથી તે કહેવી નહિ. (૬)

કારણ કે આ યજ્ઞનો આરંભ છે તે આયુષની વૃદ્ધિ માટે છે તે કહે છે:

શુદ્રાયુષાં નૃણામજ્ઞ મર્ત્યાનામૃતમિચ્છતામ્ ।

इहोपहृतो भगवान् मृत्युः शामिष्रकर्मणि ॥ ७ ॥

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः ।

एतदर्थं हि भगवानाहृतः परमर्षिभिः ।

अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ—હે અંગ! હે સૂત પૌરાણિક! અદ્ય આયુષવાળા મનુષ્યો, જેઓ મૃત્યુરૂપ શરીરથી અમૃતની ઇચ્છા કરનારા છે, તેઓ માટે આ યજ્ઞપશુની હિંસારૂપ-કર્મમાં, ભગવાન એવા મૃત્યુને ખોલાવેલ છે. તેથી ન્યાંસુધી અહીં મૃત્યુ રહેલ છે ત્યાંસુધી કોઈ ન મરે, તેટલા માટે પરમ એવા ઋષિઓએ ભગવાન-રૂપ મૃત્યુનું આહવાન કરેલું છે, તેથી આશ્ચર્યથી કહે છે કે અહો હરિ ભગવાનની લીલારૂપ જેમાં અમૃત રહેલું છે, એવું વચન મનુષ્યલોકમાં પિવાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રાણીઓ અદ્ય (ઓછા) આયુષવાળા છે, તેનું મરણ જરૂર જ થાય છે અને પ્રાણીઓ મરણનો કલેશ દૂર થાય તે માટે અમૃતની ઇચ્છા કરે છે, તેઓને માટે અહીં મૃત્યુને ખોલાવેલ છે, એમ શ્લોકનો સંબંધ છે, અથવા તુચ્છ આયુષવાળાં પ્રાણીઓને બીજા મોટા આલાપોથી શું ફળ થવાનું છે? અર્થાત્ કાંઈ ફળ નથી, એમ પહેલાના શ્લોકની સાથે સંબંધ છે.

હજાર સંવત્સર (વર્ષ)ના યજ્ઞમાં અમૃત પ્રકટ થાય છે, એમ વિશ્વસુત્તઃ પ્રથમાઃ એ શ્રુતિના પ્રસંગમાં હિરણ્યમય પક્ષિરૂપ, બ્રહ્મનો પ્રાદુર્ભાવ સંભળાય છે, તેથી નિશ્ચય થાય છે કે હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં રહેલાં પ્રાણીઓને મૃત્યુ બાધ કરનાર છે તેમ તે આધિદેવિક છે, તેથી યજ્ઞનો ભાગ ભોગવવા માટે અહીં ખોલાવેલ છે. દરેક હવિષના દેવતા જુદા જુદા છે, તેમાં યજ્ઞનો ભાગ કયો હશે? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે યજ્ઞને માટે પશુઓ લઈ જવામાં આવે છે તે પશુઓની અવસ્થા મૃત્યુના ભાગરૂપ છે, એમ મૃત્યુએ વા ઘસ નીચે યત્પશુઃ (જે આ પશુ લઈ જવાય છે તે મૃત્યુને માટે છે) એ શ્રુતિમાં કહેલ છે, તેમ દરેક યજ્ઞમાં ધૃત (ધી) રહેલું છે. અને ધૃત રુદ્ર કહેવાય છે, તે રુદ્ર મૃત્યુરૂપ છે, એમ વેદમાં કહેલું છે, તેથી ધૃત ગાયમાં રહેલું હોવાથી ગાયના તમામ પદાર્થ અર્થાત્ પંચ ગવ્યનો (ગાયનું દૂધ, દહીં, ધી, મૂત્ર અને છાણુ) દરેકનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ થાય છે; માટે રુદ્રરૂપ મૃત્યુની અવસ્થાથી પણ યજ્ઞમાં તેનો ભાગ આવે છે.

પશુની હિંસા કરવારૂપ જે શામિત્ર કર્મ છે, તે કર્મમાં દેવતાની જરૂર અપેક્ષા છે. તે દેવતારૂપ મૃત્યુ છે, અને તે અધર્મ કોટીમાં નથી એમ ખતાવવા માટે મૂળમાં “ભગવાન” એવું વિશેષણ આપેલું છે.

એમ છે તો શું થયું, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે જ્યાંસુધી અહીં મૃત્યુ છે ત્યાંસુધી કોઈ મરે નહિ.

એમ થવાથી પણ શું થયું? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે તેને માટે જ ભગવાનને બોલાવેલા છે; એટલે લોકમાં કોઈ પણ મરે નહિ, અમારા યજ્ઞ વડે પ્રકટ થયેલા અમૃતના પાનથી સર્વે અમર થાઓ, મધ્યમાં પણ કોઈ મરણ ન પામે, એવો વિચાર કરીને આ યજ્ઞમાં અમૃત પ્રકટ થનાર છે એવો નિશ્ચય કરીને કોઈનું મરણ ન થાય તેમ થવા માટે ભગવાનનું આજ્ઞાન (બોલાવવું) કરવામાં સમર્થ એવા ઋષિઓએ ભગવાનને બોલાવ્યા છે, અને પ્રભુ અદૃશ્ય હોવાથી અહીં કથારૂપે આવેલા છે.

તેથી જ આશ્ચર્ય થાય છે કે લોકમાં હરિ ભગવાનની લીલારૂપ અમૃત-વાળાં વચ્ચેનો પાન કરાય છે. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે અમે યજ્ઞને આરમ્ભ કર્યો, તેમાં પોતાને માટે સર્વે દેવતાઓને બોલાવવામાં અપકીર્તિ થાય અથવા “સર્વ પ્રકારેના પ્રાણુ વડે યજ્ઞ કરાય છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે, તે પ્રમાણે અપકીર્તિ થાય તેને દૂર કરવી જોઈએ. અને યજ્ઞને આરમ્ભ કર્યો ત્યાં સર્વે મરવા લાગ્યા, એવી અપકીર્તિ થવાનું કારણ થયું; કારણ કે “જે યજ્ઞ માટે દેવતાઓને બોલાવે છે તે યજ્ઞ કરનાર કેમ ગણાય?” “અને પ્રજાના પ્રાણુ વડે યજ્ઞ કરે તે પણ યજ્ઞ કરનાર શી રીતે ન ગણાય?” એમ વેદમાં કહ્યું છે, તેથી યજ્ઞ કરનારની અપકીર્તિ થાય છે, તેથી તે દોષની નિવૃત્તિ કરવા માટે ઋષિઓએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે અહીં યજ્ઞમાં ભગવાનનું આજ્ઞાન કરવું અને યજ્ઞ ભગવાનને અર્પણ કરવો, અને પશુની હિંસારૂપ કર્મમાં મૃત્યુને બોલાવવો, તેથી આપણી અપકીર્તિ દૂર થશે એવો વિચાર કરેલો છે. તે પ્રમાણે ભગવાને સિદ્ધ પણ કરેલો છે. ભગવાન પોતે જ પધાર્યા અને તમારા દ્વારા કથારૂપે પધાર્યા છે એ જ આશ્ચર્ય થયું છે; માટે દેખીતી રીતે પ્રાણીઓનું અમૃત સિદ્ધ થશે, કારણ કે જો અમૃત સિદ્ધ કરવું ન હોય તો અવતારાદિક દ્વારાએ કોઈને ન દેખાય; તેવી જ રીતે તે સિદ્ધ કરે, પણ અહીં તો પ્રભુ પ્રત્યક્ષ પધારેલ છે, તેથી આશ્ચર્ય થયું છે; માટે તમારે ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહેવું, બીજું ચરિત્ર કહેવાનું નથી. (૭-૮)

ત્યાં શંકા થાય છે કે પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ મૃત્યુનું નિવારણ કરશે, તેમાં તમારા પ્રયત્નથી શું ફળ થશે? એનું સમાધાન કરે છે:

મન્દસ્ય મન્દ્રપ્રજ્ઞસ્ય વયો મન્દાયુષશ્ચ વૈ ।

નિદ્રયા હિયતે નક્તં દિવા ચ વ્યર્થકર્મભિઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—મંદ બુદ્ધિવાળા, અને મંદ આયુષવાળા, મંદ પુરુષનું રાત્રિનું આયુષ નિદ્રા વડે હરાય છે અને દિવસનું આયુષ નિર્વર્થક કાર્યો કરવાથી હરાય છે.

ભાવાર્થ:—જેનું આયુષ વ્યર્થ જાય છે તે પોતે આજસુ હોવાથી કાંઈ કર્મ કરી શકતો નથી એમ બતાવ્યું છે. બુદ્ધિ મંદ હોવાથી જ્ઞાન વળરનો છે એમ બતાવ્યું છે. તેવા પુરુષનું રાત્રિના સંબંધવાળું આયુષ નિદ્રાથી હરાઈ જાય છે અને દિવસના સંબંધવાળું આયુષ નિર્વર્થક કાર્યો કરવામાં હરાઈ જાય છે; માટે સર્વે આયુષનો બીજા સ્થળમાં વિનિયોગ થવાથી મૃત્યુ નિવૃત્ત કરવાનું તેનું સામર્થ્ય નથી. (૯)

એવી રીતે શૌનકે કહ્યું ત્યારે પરીક્ષિત રાજાએ કલિયુગનો નિગ્રહ (તાબે) કર્યો તે હકીકત ભગવાનના આશ્રયરૂપ છે, એમ માનીને સૂત પૌરાણિક તેની પ્રસ્તાવના કરે છે:

સૂત ઉવાચ ।

યદા પરીક્ષિત્ કુરુજાઙ્ગલેઽવસત્

કર્લિં પ્રવિષ્ટં નિજચક્રવર્તિતે ।

નિશમ્ય વાર્તામનતિપ્રિયાં તતઃ

શરાસનં સંયુગશૌણ્ડિરાદદે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—કુરુજાંગલ દેશમાં જ્યારે પરીક્ષિત રાજા વસતા હતા, ત્યારે પોતાનો હુકમ ચાલે છે તે દેશમાં કલિયુગ પ્રવૃત્ત થયો, એવી પોતાને અપ્રિય લાગે તેવી વાતને સાંભળીને યુદ્ધમાં શૂરવીર એવા પરીક્ષિતે ધનુષને ગ્રહણ કર્યું.

ભાવાર્થ:—કુરુ જાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુર આવ્યું છે, તેમાં પરીક્ષિત રાજા વસતા હતા, ત્યારે પોતાના હુકમવાળા દેશમાં કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો, એમ સાંભળીને રાજાએ ધનુષ બાણ ગ્રહણ કર્યા, એમ શ્લોકના અર્થનો સંબંધ છે. પાંડવોએ રાજ્ય સિદ્ધ કરેલું હોવાથી શત્રુ વગરના રાજ્યમાં પરીક્ષિત બેઠેલા હતા, તેથી નામ માત્રના રાજા હતા પણ કાંઈ પરાક્રમ કરેલું નથી, તે બાબતનું રાજાને હૃદયમાં દુઃખ થતું હતું, તેથી કલિયુગનો પ્રવેશ થયો એમ સાંભળીને હવે યુદ્ધ કરવાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું, એવો ઉત્સાહ થયો છે, તોપણ રાજ્યમાં અધર્મ પ્રાપ્ત થયો, તેથી તેવી વાત રાજાને ઘણી જ અપ્રિય હતી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રજા કાંઈ કરે તો કલિયુગ કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. અને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ ન કરે તો તેઓને જ મારવા બેઠાં.

પ્રભને દૈત્યનો પક્ષપાત ન હોય તો અંતઃકરણપૂર્વક રાજાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સામર્થ્ય થાય નહિ, તેથી જે દૈત્યના પક્ષપાતથી પ્રભમાં તેણું સામર્થ્ય થવાનો સંભવ છે, તે દૈત્યને મારવામાં દોષ નથી એમ ધારીને યુદ્ધમાં રાજા પરીક્ષિતને શરપણું થતાં ધનુષને ગ્રહણ કર્યું છે, અર્થાત્ 'ધનુષમાં બ્રાહ્મ નાખીને દૂરથી જ તેઓને મારીશ,' એવો વિચાર પરીક્ષિત રાજાએ કર્યો છે. (૧૦)

સ્વલક્ષ્ણં શ્યામતુરજ્જયોજિતં

રથં મૃગેન્દ્રધ્વજમાસ્થિતઃ પુમાન્ ।

વૃત્તો રથાશ્વદ્વિપપત્તિયુક્તયા

સ્વસેનયા દિગ્વિજયાય નિર્ગતઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—શ્યામ ઘોડાઓ જેમાં જોડેલા છે, અને સિંહની ખજાળા જેના ઉપર છે એવા શણગારેલા રથ ઉપર બેઠેલા, સહાયતા વગર પણ શૂરવીર, રથ, ઘોડાઓ, હુથી, અને પાયદલથી યુક્ત સેના વડે વીંટાયેલા પરીક્ષિત રાજા દિગ્વિજય કરવા માટે બહાર નીકળ્યા છે.

ભાવાર્થઃ—ઘોળો રંગ સાર્વિક હોવાથી દેવતાના સંબંધવાળો છે અને દેવતાઓના ઘોડા દૈત્યની સન્મુખ સંભવે નહિ તે માટે રથને કાળા ઘોડા જોડીને તે ઉપર રાજા બેઠેલા છે. પોતાનું રાજપણું બતાવવા માટે તે રથમાં રત્નાદિત્તિ જોડેલાં છે. રથ ઉપરની ધજામાં સિંહ ચિત્રેલો છે, તે પોતાનું અસાધારણ ચિહ્ન છે. કલિયુગ હાથીરૂપે છે અથવા ગધેકારૂપે છે, તેથી ધજામાં સિંહનું ચિહ્ન રાખેલું છે. અથવા શ્રીનૃસિંહરૂપથી ભગવાને હિરણ્યકશિપુ દૈત્યને મારેલ છે અને કલિયુગ દૈત્યરૂપ છે, માટે તે કલિયુગને મારવા માટે ધજામાં સિંહનું ચિહ્ન રાખેલું છે. પોતે પુરુષ છે એટલે કોઈની સહાયતા વગર જ શૂરવીર છે. મૂળમાં પુમાન્ ને સ્થાને પુરાત્ એવો પાઠ હોય તો રાજા નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા એવો અર્થ કરવો. યુદ્ધ માટે જ નીકળ્યા છે, કાંઈ પણ બીજો વિચાર કર્યો નથી. દિગ્વિજય કરીશું એટલે કલિયુગને જીતવો વગેરે બીજું જે કાંઈ પણ કરવાનું હશે તે પોતાની મેળે જ થઈ જશે, એમ ધારીને દિગ્વિજય કરવા માટે નીકળ્યા છે એમ કહ્યું છે. (૧૧)

મદ્રાશ્વં કેતુમાલં ચ ભારતં ચોત્તરાન્કુરુન્ ।

કિંપુરુષાદીનિ વર્ષાણિ વિજિત્ય જગૃહે બલિમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભદ્રાશ્વ, કેતુમાલ, ભારત અને ઉત્તરભાગના કુરુદેશ અને કિંપુરુષાદિક ખંડ, એ સર્વેને જીતીને કર ગ્રહણ કરેલો છે.

ભાવાર્થઃ—જંબુદ્વીપના માલેક પરીક્ષિત જ છે. તે જંબુદ્વીપના નવ ખંડ છે, તેમાં પહેલાં ચોતરફ પરિભ્રમણ કર્યું છે. તેમાં પશ્ચિમ ભાગમાં

ભદ્રાશ્ચ નામનો ખંડ છે, અને પૂર્વ ભાગમાં કેતુમાલ નામનો ખંડ છે; દક્ષિણ ભાગમાં ભારત નામનો ખંડ છે, અને ઉત્તર ભાગમાં ઉત્તર કુરુ નામનો ખંડ છે. તે ચારે દિશામાં ફરી તેઓને જીતીને પછી મધ્ય ભાગમાં કિંયુરુષ વગેરે ખંડ છે, તેઓને જીત્યા છે. એમ નવેય ખંડનો વિજય કરીને તે દરેક દેશોમાં પરીક્ષિતે પોતાનો હુકમ વર્તાવ્યો છે. તેમાં પ્રમાણ કહે છે કે તે દરેક દેશમાંથી પોતે કર લીધો છે. (૧૨)

કલિયુગ તો પછી આવેલો છે એમ જણાવવા માટે પહેલાં ત્યાં ભગવાનની ભક્તિ હતી એમ નિરૂપણ કર્યું છે:

તત્ર તત્રોપશ્રુણવાનઃ સ્વપૂર્વેષાં મહાત્મનામ્ ।

પ્રગીયમાનં ચ યશઃ કૃષ્ણમાહાત્મ્યસૂચકમ્ ॥ ૧૩ ॥

આત્માનં ચ પરિત્રાતમશ્વત્થાન્નોઽસ્ત્રતેજસઃ ।

સ્નેહં ચ વૃષ્ણિપાર્થનાં તેષાં ભક્તિં ચ કેશવે ॥ ૧૪ ॥

તેભ્યઃ પરમસન્તુપ્તઃ પ્રીત્યુજ્જૃમ્ભિતલોચનઃ ।

મહાધનાનિ વાસાંસિ દદૌ હારાન્મહામનાઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં જ્યાં પોતે જાય છે, ત્યાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યને સૂચન કરનારો પોતાના મહાત્મા એવા પૂર્વજોનો ગવાતો યશ, અધિત્યામાના અસ્ત્રથી પોતાની રક્ષા કરી તે, યાદવો અને પાંડવોનો સ્નેહ, અને પાંડવોની શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં ભક્તિની હકીકત સાંભળે છે, ત્યારે પ્રીતિથી જેનાં નેત્ર પ્રકૃષ્ણિત થયાં છે અને મોટું જેનું મન છે, એવા પરીક્ષિત રાજા તે વૃત્તાંત કહેનારાઓને ઘણા જ પ્રસન્ન થઈને મોટાં ધનવાળાં વસ્ત્રો અને હારો આપવા લાગ્યા છે.

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિત જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં, અર્જુનના રથની ગતિ સાંભળેલ છે ત્યાં લોકોએ શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરેલાં છે, તેથી તેના માહાત્મ્યનું ગીત કરે છે. પાંડવોનો પ્રભુ સાથેનો સંબંધ જાણે છે તેથી તેનું પણ ગાન કરે છે. ભગવાને બ્રહ્માસથી પરીક્ષિતની રક્ષા કરેલી છે તે પણ લોકો જાણે છે. પાંડવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણનો સ્નેહ અને શ્રીકૃષ્ણમાં પાંડવોની ભક્તિ, તે બાબતમાં જેટલું જાણે છે તે દરેકનું લોકો ગાન કરે છે. ત્યાં યશ ગવાય છે, તેને સાંભળતાં પરીક્ષિત ઘણા જ હર્ષવાળા થઈને તે યશ ગાનારાઓને વસ્ત્રાદિક આપે છે, એમ અર્થનો સંબંધ છે. આથી દિગ્વિજયમાં જે ધન મળ્યું છે, તેનો ઉપયોગ ત્યાં જ કર્યો છે એમ સૂચવ્યું છે. પરીક્ષિતને અદેખાઈ નથી, અને તેણે પહેલાં જેવો ધર્મ હતો તેવા ધર્મનું સ્થાપન કરેલું છે.

પ્રીતિ વડે પરીક્ષિતનાં નેત્ર ઘણાં જ પ્રકૃષ્ણિત થયાં છે, એમ કહેવાથી લોકોના અપરાધને સહન કરવાનું પણ સૂચવેલું છે, અને રાજા મોટા

મનવાળા છે એમ કહેવાથી તેની કૃતાર્થતા સમજાય છે એમ સૂચવ્યું છે. એ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજા વર્તતા હતા. (૧૩-૧૪-૧૫)

સારથ્યપારષદસેવનસત્યદૌત્ય-

વીરાસનાનુગમનસ્તવનપ્રણામમ્ ।

સ્તિગ્ધેષુ પાણ્ડુષુ જગત્પ્રણતિ ચ વિષ્ણો-

ર્ભક્તિ કરોતિ નૃપતિશ્ચરણારવિન્દે ॥ ૧૬ ॥

શીઘ્રદાર્થ:—સારથિપણું, સભ્યપણું, સેવન, દૂતપણું વગેરે કાર્ય કરવામાં વીરાસનથી બેસવું, તેની પાછળ જવું, તેની પ્રશંસા કરવી, અને પ્રણામ કરવા, તેને સાંભળીને, તેમ જ સ્નેહયુક્ત પાંડવોમાં જગતે કરેલા નમનને પણ સાંભળીને, રાજા પરીક્ષિત વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં ભક્તિ કરે છે.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે પરીક્ષિત વર્તતા હતા છતાં નજદીકમાં કાંઈ થયું તે કહેશે. પણ વચમાં “સારથ્ય” એ શ્લોક ઘણું કરીને શ્લેષક (પાછળથી કાંઈએ બનાવીને મૂકેલો) જેવો છે. “તેને તેવી રીતે સાંભળીને પરીક્ષિત રાજાએ ભગવાનમાં ભક્તિ કરેલી છે, એમ કરોતિને સ્થાને કૃતવાન્ માની વ્યાખ્યાન કરીને કેટલાએક તે શ્લોકની યોજના કરે છે. તેમાં જગતે કરેલા પ્રણામને પણ સાંભળીને અથવા જગત જેને નમેલું છે તેવા ભગવાનના ચરણકમલમાં ભક્તિ કરેલી છે, એ અર્થ આપતો જગત્પ્રણતસ્ય પણ પાઠ છે. (૧૬)

એમ કલિયુગના કમને દૂર કરીને જગતમાં ધર્મ અને પ્રભુભક્તિનું સ્થાપન કરીને કલિયુગને બંધન કરવા માટે આધિદૈવિક ધર્મમાં પણ તે રાજાએ ઉપકાર કર્યો હતો તે કહે છે:

તસ્યૈવં વર્તમાનસ્ય પૂર્વેષાં વૃત્તમન્વહમ્ ।

નાતિદૂરે કિલાશ્ચર્યં યદાસીત્તન્નિબોધ મે ॥ ૧૭ ॥

શીઘ્રદાર્થ:—પૂર્વજોના આચરણને જે પરીક્ષિત હુમેશાં સેવતા હતા, તેની નજદીકમાં જ કાંઈ આશ્ચર્ય થયું તે તમે સાંભળો.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે પરીક્ષિત વર્તતા હતા છતાં પણ નજીકમાં જે કાંઈ થયું તે તમે સાંભળો એમ સૂતપૌરાણિક શૌનકાદિકને કહે છે, એવો સંબંધ છે. રાજા પોતે વર્તે છે તેથી દૂર નથી. તેની ક્રિયાની અપેક્ષાએ નજદીકના દેશમાં છે. અને કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો તે હકીકત તો પહેલાં જ કહેવાયેલી છે. (૧૭)

ધર્મ અને પૃથ્વી રાજાને બોધ કરવા માટે જ તેવા રૂપથી ત્યાં આવેલ છે તે એક બીજાના સુખથી પોતપોતાની વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે,

પરીક્ષિતે સ્વતંત્ર ધર્મ અને ભક્તિનું સ્થાપન કરેલું છે, એટલે કલિયુગમાં આધ્યાત્મિક રૂપનું નિરાકરણ થયું, તેથી સ્થાનની પ્રાર્થના કરવા માટે તેણે રૂપથી પ્રકટ થયેલ છે. રાજા પૃથ્વી અને ધર્મ પરીક્ષિતને શોધવા માટે જ પ્રવૃત્ત થયાં છે. તે રસ્તામાં મળ્યાં છે, તે કહે છે :

ધર્મઃ પદૈકેન ચરન્ વિચ્છાયામુપલભ્ય ગામ્ ।

વૃચ્છતિ સ્માશ્રુવદનાં વિવત્સામિવ માતરમ્ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થઃ—એક પગ ચાલતો ધર્મ, છાયાવગર અને નેત્રમાંથી આંસુની ધારા જેના મોઢા મુઠ્ઠી ચાલી છે તેવી ગાયની પાસે આવીને, વાછરડાં વગરની માતા હોય તેમ ભણીને, (ધર્મ) પૂછવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—સત્યરૂપી એક જ પગ વડે ધર્મ ચાલે છે. ‘એક અંશ (ભાગ) થી ચાલે છે’ તેનું વ્યાખ્યાન કરવું તે વૈદિક નથી. અર્થાત્ વેદમાં કહ્યું છે: લોકમાં વાછડો એક પગથી ચાલી શકે નહિ પણ ધર્મ તો દેવતા-રૂપ હોવાથી તેની લોકના જેવી બાબત નથી; માટે એક પગથી પણ ધર્મ ચાલે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય ન ગણાય.

યુગના લેદથી અને કલ્પના લેદથી ધર્મના પગનાં નામ જુદાં જુદાં છે તેમ તેનાં સ્વરૂપો પણ જુદાં જુદાં છે, એમ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ; તેથી કોઈ કાળમાં તપ, શૌચ, દયા અને સત્ય, એ નામના ધર્મના ચાર પગ છે. એમ કલ્પના લેદથી નામ અને સ્વરૂપનો લેદ છે. વર્ણુ વગરની (રંગ વગરની) ગાય થઈ ગયેલી છે, તે ગાયને ધર્મ પૂછવા લાગ્યો. મૂળમાં ‘છાયા વગરની’ ગાય લખેલી છે અને છાયા તાપ ન હોય ત્યાં કહેવાય છે. તે અભિપ્રાયથી અહીં એવો અર્થ કરવાનો છે કે પુરુષની નીચે પગ રહે છે, તે છાયાની સાથે રહે છે. તે પ્રમાણે જે નહોતો તે ‘છાયા વગરનો’ કહેવાય છે. તેવી રીતે ગાય છાયા વગરની હતી. તે ગાયનું રૂપ ધારણ કરનાર પૃથ્વી હતી. ‘ખેતી વગેરેનો અભાવ હોવાથી છાયા ન હતી’ એમ કેટલાક વિદ્વાનો અર્થ કરે છે. અથવા ‘કાલને લીધે તે કરમાઈ ગઈ હતી’ તેવો અર્થ કરે છે.

તે ગાયના મુખમાં આંસુ આવતાં હતાં, તેથી તેને અંદરનો તાપ હતો એટલે આંસુનું જળ હતું તે જ જળ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું હતું, વરસાદનું જળ કાંઈ ન હતું. ગાયનું હવિષ (પચ્ચગવ્ય) દેવતાને ઉપયોગમાં આવે છે; તેથી વાછડા વગરની ગાય જેમ પિતૃઓને જ ઉપયોગમાં આવે તેવી હોય છે, તેવી રીતે પૃથ્વી પણ મરણને માટે ઉપયોગમાં આવે છે, જીવનને માટે ઉપયોગમાં આવતી નથી, એમ સૂચવવા મૂળમાં માતા પદ કહેલું છે. (૧૮)

ધર્મ પૃથ્વીનો રોગ જોયો છે તોપણ વ્યવહાર ને અનુસારે પૂછે છે:

કચ્છિદ્ ભદ્રેઽનામયમાત્મનસ્તે

વિચ્છાયાસિ મ્લાયતેષન્મુલેન ।

આલક્ષયે ભવતીમન્તરાધિં

દૂરે બન્ધું શોચસિ કચ્ચનામ્બ ॥૧૯॥

પાદૈર્ન્યૂનં શોચસિ મૈકપાદ-

મુતાઽઽત્માનં ઘૃષ્ણલૈર્મક્ષ્યમાણમ્ ।

અહો સુરાદીન્હૃતયજ્ઞભાગાન્

પ્રજા ઉતસ્વિન્ મઘવત્યવર્ષતિ ॥૨૦॥

અરક્ષ્યમાણાઃ સ્ત્રિય ઉર્વિં બાલાન્શોચસ્યથો પુરુષાદૈરિવાત્તાન્ ।

વાચં દેવીં બ્રહ્મકુલે કુકર્મણ્યબ્રહ્મણ્યે રાજકુલે કુલાગ્ન્યાન્ ॥૨૧॥

કિં ક્ષત્રબન્ધૂન્કલિનોપસૃષ્ટાન્

રાષ્ટ્રાણિ વા તૈરવરોપિતાનિ ।

હૃતસ્તતો વાઽશનપાનવાસ-

સ્નાનવ્યવાયોન્મુખજીવલોકમ્ ॥૨૨॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભદ્રે, તમારો આત્મા રોગ વગરનો છે? કર્માયેલા મુખ વડે તમે છાયા વગરનાં દેખાઓ છો, તેથી તમને અંદર કંઈ આધિ (મનની પીડ) હોય તેવી કલ્પના હું કરી શકું છું અથવા કોઈ બન્ધુ દૂર ગયા હોય તેનો શોક કરો છો? અથવા શૂદ્ર રાજાઓ તમને ભોગવે તેનો શોક કરો છો? અથવા યજ્ઞના ભાગ જેના હુશો ગયા છે તેવા દેવતાઓનો શોક કરો છો?

અથવા વરસાદ ન વર્ષવાથી પ્રજાનો શોક કરો છો? અથવા હું પૃથ્વી, જેમ રાક્ષસોથી પિડાયેલાં હોય તેવાં રક્ષા વગરનાં બાલકો અને સ્ત્રીઓનો શોક કરો છો? કે દુષ્ટ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણના કુળમાં વેદવાણી રહેલી છે તેનો શોક કરો છો? કે બ્રાહ્મણોનું અહિત કરનારા રાજાના કુળમાં બ્રાહ્મણો રહેલા તેનો શોક કરો છો? કે કાળના યુગથી વ્યાપ્ત થયેલા ક્ષત્રિયોમાં જે હલકા થઈ ગયેલા ક્ષત્રિયો છે તેનો શોક કરો છો? અથવા તેવા હલકા ક્ષત્રિયોએ વસાવેલા દેશોનો શોક કરો છો? અથવા ગમે ત્યાં ખાવું પીવું રહેવું સ્નાન કરવું અને સ્ત્રીનો સંગ કરવો વગેરેમાં તૈયાર થયેલા જીવલોક (જગતના જીવો)નો શોક કરો છો?

ભાવાર્થઃ—‘હે ભદ્રે’ એવું સંપ્રોધન આપ્યું છે, તે પરીક્ષિત રાજા તમારું પાલન કરનાર છે, તેથી તમે કલ્યાણરૂપ છો એમ બતાવવા માટે છે. જોકે વૈકુંઠમાં ભગવાનનાં સ્ત્રી તરીકે તમે સુખથી રહો છો તોપણ પૃથ્વીરૂપે રહેલા તમારા આત્માને કોઈ રોગ તો નથી ને શું? જોકે તમને રોગ તો દેખાતો નથી, પણ અંતરની પીડા હોય તેવો સંભવ દેખાય છે. તે કહે છે કે કંઈક

કરમાઈ ગયેલા મુખથી તમે છાયા વગરનાં દેખાઓ છો, તેથી તમને કાંઈ અંદરની ચિંતા હોય તેમ હું અનુમાન કરું છું.

દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર અન્તઃકરણ, મળી ચૈદ થાય છે. તે ચૈદ શોકના કારણરૂપ હોય છે. તેની ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે તમારા સ્વામી વરાહ ભગવાન દૂર પધાર્યા છે તેથી તમે શોક કરો છો? અથવા મૂળમાં અમ્બ એવું સંબોધન આપેલું છે, તે માતાને કહેનારું હોવાથી, પુત્રરૂપ જે હું છું, તેનો તમે શોક કરો છો? કારણ કે હું ત્રણ પગથી ઝોછો થયો છું. અથવા તમારા પૃથ્વીરૂપે રહેલા શરીરને થંદો લોગવે છે, તે તમારા આત્માનો શોક કરો છો? જેઓના યજ્ઞરૂપી ભાગ હરાઈ ગયા છે તેવા બાહુ (હાથ) રૂપે રહેલા દેવતાઓનો શોક કરો છો? કે વરસાદ ન થવાથી અન્ન વગરની થયેલી ચરણરૂપ પ્રભનો શોક કરો છો? અથવા હે પૃથ્વી, જેની રક્ષા થતી નથી તેવી સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો તમે શોક કરો છો? સંતોષ ન થવાથી મનની વિકળતા થાય છે. અથવા મલ છોડવાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અથવા જેમ રાક્ષસો પીડા કરે તેમ પિડાયેલાં બાળકોનો શોક કરે છો? વેદ નેત્રરૂપ છે, તે વાણી કુકર્મને કરનારા બ્રાહ્મણોમાં રહેલી છે, શું તેનો તમે શોક કરો છો? કે બ્રાહ્મણોનું ખૂન કરનારા રાજાના કુળમાં બ્રાહ્મણો રહેલા છે તે કર્ણુ (કાન) ઇન્દ્રિયરૂપે છે, શું તેનો શોક કરો છો? અથવા કલિયુગથી વ્યાપ્ત થયેલા અધમ ક્ષત્રિયો દરેક દોષથી ભરેલા છે, તે નાસિકા (નાક ઇન્દ્રિયરૂપે) છે, શું તેનો તમે શોક કરો છો?

અથવા તેવા અધમ ક્ષત્રિયોએ વસાવેલા દેશો વાણીરૂપ છે, તેનો શોક કરો છો? કે આ કરવા યોગ્ય છે અથવા આ કરવા યોગ્ય નથી એવો વિચાર કર્યા સિવાય ગમે ત્યાં ખાવું, પીવું, રહેવું, સ્નાન કરવું, અને સ્ત્રીનું સુખ લોગવવું, તેમાં સન્સુખ થયેલી આ હુનિયાનો શોક કરો છો? કારણ કે એ જીવલોક યુદ્ધિરૂપે રહેલ છે. (૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨)

ઉપર જણાવેલાં દરેક કારણો પૂર્વપક્ષરૂપે પણ આવી શકે છે, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:

यद्वाम्ब ते भूरिभरावतार-

कृतावतारस्य हरेर्धरिन्नि ।

अन्तर्हितस्य स्मरती विमृष्टा

कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥૨૩॥

इदं ममाऽऽचक्ष्व तवाधिमूलं

वसुन्धरे येन विकर्षिताऽसि ।

कालेन वा ते बलिनां बलीयसा

सुरार्चितं किं हृतमय सौभगम् ॥૨૪॥

શબ્દાર્થ:—અથવા હે માતા૩પ પૃથ્વી, તમારા ઘણા ભારને ઉતારવા માટે જેણે અવતાર ધારણ કરેલ છે એવા હરિભગવાન પધારી ગયા હોવાથી તેનાં ચરિત્રો પણ મોક્ષ આપવામાં વિલંબ કરનારાં થયાં છે તેથી તે પ્રભુનું તમે સ્મરણ કરો છો અને તે હરિભગવાને જ તમને છોડેલાં છે તેનો શોક કરો છો? એ તમારી ચિંતાનું કારણ તમે કહો. હે વસુધેવે, તમે દૂષણોં થયાં છો, અથવા બળવાનોમાં બળવાન એવા કાલ વડે દેવતાઓ પણ જેનું પૂજન કરે છે, એનું તમારું સૌભાગ્ય શું આજે હરાઈ ગયું છે?

ભાવાર્થ:—તમારો ઘણો ભાર ઉતારવા માટે જેમણે અવતાર લીધેલો છે એવા વાસુદેવ ભગવાન દરેકનાં હૃદયોનું હરણ કરનારા છે. તે પ્રભુ હાલમાં હે પૃથ્વી, પધારી ગયા છે. તેમણે હાલમાં તમારો ત્યાગ કર્યો છે. તે પ્રભુનાં ચરિત્રો ઉદાર છે. અને તે ચરિત્રો હાલમાં યોગ્યતા વગરના માણસોમાં રહેલાં હોવાથી મોક્ષ આપવા માટે વિલંબ કરે છે; એટલે મોક્ષ ન આપતાં ચૂપ રહેલાં છે. તે ચરિત્રો ચિત્ત૩પ છે માટે તેનું સ્મરણ કરીને તમે શોક કરો છો? એટલે સર્વ રત્નોની સાથે શૃંગાર સજવા તમોને પ્રિય છે, તેથી જે ભગવાન વગરનાં થઈને તમે દૂષણોં થયાં છો. તે પોતે જ ધર્મ કહે છે કે જે બળવાન કલિયુગે તમારું સૌભાગ્ય હરી લીધું છે. તમારું સૌભાગ્ય દેવતાઓએ પૂજેલું હતું અને ભગવાનનું વિરાજવું તે જ તમારું સૌભાગ્ય હતું. તે સૌભાગ્યનો શોક કરો છો? એટલે કાલે કરીને પ્રભુનાં ચરણનાં ચિહ્નો પણ હરાઈ જાય છે. (૨૩-૨૪)

ત્યાં ધર્મે કહેલા દરેક હેતુઓનો સ્વીકાર કરીને તે દરેકનું મૂળ ભગવાન સ્વધામમાં પધારી ગયા છે તે જ છે, તેથી જે ભગવાન વગરનું છે તે દરેકનો હું શોક કરું છું એમ પૃથ્વી કહે છે:

ધરણ્યુવાચ ।

भवान्हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि ।

चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ:—હે ધર્મ, જે તું મને પૂછે છે તે તું બધું બધું છે, કારણ કે જે ભગવાન વડે, તું દરેક લોકને સુખ આપનાર ચાર પગથી રહેલો છે.

ભાવાર્થ:—યુક્તિ તો કહેવી જ છે. ધર્મનું જ્ઞાન પણ પ્રમાણ૩પ છે. તે પોતાના આત્મામાં પ્રમાણ૩પ હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા (આમ છે કે શું? તેવી અંભાવના) કરેલી હોય તો પછી તે પ્રમાણ૩પ થાય છે; માટે તે હકીકત કહે છે કે દ્વાપર યુગના અંતમાં સ્વભાવથી જ તારા ત્રણ પગ જતા રહ્યા છે; તેમ છતાં તે સમયમાં પણ તું ભગવાનથી જે ચાર પગથી ચાલતો હતો

તે તારા પગ પછુ દરેક લોકના સુખના કારણરૂપે છે. તે પગો જો ન હોય તેથી જેમ તું શોક કરવા યોગ્ય છે, તેવી રીતે દરેક પછુ શોક કરવા લાયક છે. (૨૫)

ભગવાનમાં રહેલા ગુણો જ શોકમાં અને હર્ષ કરવામાં કારણરૂપે છે; એટલે પહેલાં જ્યારે મારામાં ગુણ હતા ત્યારે મને હર્ષ હતો અને હાલ ગુણ જતા રહ્યા છે એટલે શોક થયો છે. તે ગુણો હંમેશાં ભગવાનમાં જ રહે છે અને તેના સંબંધથી ખીજે સ્થળે થાય છે. તે ગુણના પાત્રરૂપે થયેલા ભગવાનનો મને વિયોગ થવાથી આ બધું થયું છે. તેનો હું શોક કરું છું, એમ બતાવવા માટે ભગવાનમાં રહેલા ગુણની પૃથ્વી ગણના કરે છે:

સત્યં શૌચં દયા ક્ષાન્તિસ્ત્યાગઃ સન્તોષ આર્જવમ્ ।

શમો દમસ્તપઃ સામ્યં તિતિક્ષોપરતિઃ શ્રુતમ્ ॥૨૬॥

જ્ઞાનં વિરાક્તિરૈશ્વર્યં શૌર્યં તેજો બલં સ્મૃતિઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યં કૌશલં કાન્તિર્ઘેર્યં માર્દવમેવ ચ ॥૨૭॥

પ્રાગલ્ભ્યં પ્રશ્રયઃ શીલં સહ ઓજો બલં ભગઃ ।

ગામ્ભીર્યં સ્થૈર્યમાસ્તિક્યં કીર્તિર્માનોઽનહઃકૃતિઃ ॥૨૮॥

હમે ચાન્યે ચ ભગવન્નિત્યા યત્ર મહાગુણાઃ ।

પ્રાર્થ્યા મહત્ત્વમિચ્છદ્ઝિર્ન વિચિન્તિ સ્મ કર્હિંચિત્ ॥૨૯॥

તેનાઽહં ગુણપાત્રેણ શ્રીનિવાસેન સામ્પ્રતમ્ ।

શોચામિ રહિતં લોકં પાપ્મના કાલિનેક્ષિતમ્ ॥૩૦॥

શબ્દાર્થઃ—સત્ય, પવિત્રતા, દયા, ક્ષમા, દાન, સંતોષ, સરળતા, શાંતિ, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તપ, સમતા, સહનશક્તિ, ઉપરતિ (વિરામ), શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઇશ્વરપણું, સૂરવીરતા, તેજ, બળ, સ્મૃતિ, સ્વતંત્રતા, કુશળતા, ક્રાંતિ, ધૈર્ય, મૃદુતા, ચતુરાઈ, વિનય, સુસ્વભાવ, મનની શક્તિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ, શરીરની શક્તિ, ભોગનું સ્થાનક, ગંભીરપણું, સ્થિરતા, આસ્તિકપણું, કીર્તિ, માન અને અહંકાર વગરનો ભાવ, એ તેમ જ ખીજા પછુ મોટાઇને ઇચ્છતા પુરુષોએ પ્રાર્થના કરવા લાયક મોટા ગુણો હંમેશાં જેનામાં રહેલા છે, ક્યારે પણ બુદ્ધા પડતા નથી, ગુણના પાત્રરૂપ અને લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ તે ભગવાનથી રહિત હાલમાં લોક થયો અને પાપી કલિયુગે તે લોકને જોયેલો છે તેનો હું શોક કરું છું.

ભાવાર્થઃ—યથાર્થ ભાષણ કરવું તે સત્ય કહેવાય છે. શુદ્ધ રહેવું તે શૌચ કહેવાય છે. પારકાનું દુઃખ સહન ન થાય તે દયા કહેવાય છે, જ્યારે ક્રોધ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને કાબૂમાં રાખવું તેને શાંતિ કહે છે. ભાગવાં આવનારાઓને છૂટા હાથથી દાન કરવું તે ત્યાગ કહેવાય છે. જે વસ્તુ મળે તેમાં પૂણ્યપણી બુદ્ધિ તે સંતોષ કહેવાય છે. વાંકાઈ ન રાખવી તે આર્જવ

કહેવાય છે. મનને ચલાયમાન ન કરવું તેને શમ કહે છે. બહારની ઇદ્રિયોને ચંચલ થવા ન દેવી તેને દમ કહે છે. પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું તેને તપ કહે છે. શત્રુ કે મિત્રમાં ભાવ ન રાખવો તેને સામ્ય કહે છે. કોઇએ અપરાધ કરેલો હોય તેનું સહન કરવું તેને તિતિક્ષા કહેવાય છે. કોઇપણ બાતનો લાભ મેળવવામાં ઉદ્ધાસીનપણું રાખવું તેને ઉપરતિ કહેવાય છે. શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો તેને શ્રુત કહેવાય છે. આત્માનું સ્વરૂપ બાણવું તેને જ્ઞાન કહે છે. તૃષ્ણા ન રાખવી તે વિરક્તિ કહેવાય છે. બીજાઓને પોતાના હુકમમાં રાખવા તે ઐશ્વર્ય કહેવાય છે. સંગ્રામ કરવાનો ઉત્સાહ તે શૌર્ય કહેવાય છે. પ્રભાવ થવો તેને તેજ કહેવાય છે. ચતુરાઇને બલ કહેવાય છે. જે કરવાનું છે તેનું અનુસંધાન (યાદી) રહે તેને સ્મૃતિ કહેવાય છે. પરાધીનપણું ન રહે તે સ્વાતંત્ર્ય કહેવાય છે. ક્રિયામાં નિપુણતા એ કૌશલ્ય કહેવાય છે. સુંદરતા એ કાંતિ કહેવાય છે. વ્યાકુલપણું ન રહે તે ધૈર્ય કહેવાય છે. ચિત્તમાં કઠણપણું નહિ તે માર્દવ કહેવાય છે. ઘણી જ પ્રતિભા પડે તે પ્રાગદ્ભ્ય કહેવાય છે. વિનય રાખવો તે પ્રશ્રય કહેવાય છે. સારો સ્વભાવ રાખવો તે શીલ કહેવાય છે. મનમાં શક્તિ રહે તે સહ કહેવાય છે. ઇદ્રિયોમાં શક્તિ રહે તે ઓજસ કહેવાય છે. શરીરમાં શક્તિ રહે તે બળ કહેવાય છે. ભોગનું સ્થાન તે ભગ કહેવાય છે. કોઇથીપણુ ક્ષોભ ન થાય તે ગાંભીર્ય કહેવાય છે. ચંચલપણું ન રહે તે સ્થૈર્ય કહેવાય છે. શ્રદ્ધા રહે તે આસ્તિક્ય કહેવાય છે. યશ થાય તેને કીર્તિ કહેવાય છે. પૂન્યભાવ રહે તેને માન કહેવાય છે. ગર્વ ન થાય તેને અનહંકૃતિ કહેવાય છે. એ સર્વે ગુણો અને બીજા પ્રાદ્વૃણ્યત્વ તથા ભક્તવત્સલતા (ભક્તને વહાલાપણું) વગેરે ગુણો જે પ્રભુમાં નિત્ય સહજેજ વિરાજે છે. તે પ્રભુમાં સંસર્ગથી કોઇ પણ દોષ આવેલો નથી એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ચક્રાર મૂકેલો છે. તે પરમકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વે ગુણો જેનામાં છે, જેમકે જ્ઞાન તો તેમનામાં સર્વથી અધિક છે અને બળ પણ સર્વથી અધિક છે. એમ દરેક ગુણો સમજવા.

ઉપર બતાવેલા ગુણોમાંથી એક ગુણ આવેલો હોય તો જીવ જગતમાં મોટાઇને પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના દરેક રીતે મોટાઇ મળતી નથી. ભક્તિ વડે મોટાઇ મળે છે. તે ભક્તિ તો ભગવદ્રૂપજ છે, માટે તેનાથી મહત્ત્વ મળે તેમાં અડચણ નહિ, પણ તે સિવાય તો ઉપર લખેલા ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ હોય તો જ મોટાઇ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ તે ગુણો દરેક પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે. તે સર્વે ગુણો ભગવાનમાંથી ક્યારે પણ થોડાય ઓછા થતા નથી.

એવી રીતે હવે ગુણોના નિરૂપણનું પ્રયોજન કહે છે કે એક તરફ સર્વે ગુણો છે અને એક તરફ લક્ષ્મીજી છે. તેથી લક્ષ્મીજીનું જીવું નિરૂપણ કરે છે કે

ભગવાન લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ હતા. તે પ્રભુ ભૂતલ ઉપરથી પધાર્યા ત્યારે તમામ ભગવાનના ગુણો લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીના સર્વે ગુણો નિવૃત્ત થયા છે; તેથી હું શોક કરું છું; અર્થાત્ તે ભગવાનથી રહિત થયેલા લોકનો શોક કરું છું. ગુણો ગયા એટલેથી જ નથી રહ્યું, બિલટા ગુણોના સમાવડિયા દોષો આઠ્યા પણ છે. તે કહે છે કે પાપી કલિયુગે તે લોક ઉપર દષ્ટિ કરેલો છે એટલે ફરેક પાપીના ધરણભૂત તે કલિયુગે તે લોકને જોયા છે; અર્થાત્ આ લોક આપણો છે, એમ કલિયુગે લોકને પોતાનો કરી લીધો છે. (૨૬ થી ૩૦)

તે કહેલા સર્વે ગુણ કલિયુગે જોયેલા છે, તે માટે તેની ગણતરી કરે છે, તેમાં કોણ કોણ દષ્ટિગોચર કરેલા છે, એમ જાણવામની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

આત્માનં ચાનુશોચામિ ભવન્તં ચામરોત્તમ ।

દેવાન્પિતૃનૃષીન્સાધૂન્સર્વાન્વર્ણાંસ્તથાઽઽશ્રમાન્ ॥૩૧॥

શબ્દાર્થ:—મારા આત્માનો શોક કરું છું અને હું દેવતામાં ઉત્તમ ધર્મ! તારો પણ શોક કરું છું; તેમ દેવો, પિતૃઓ, ઋષિઓ, સાધુઓ, સર્વે વર્ણો અને સર્વે આશ્રમોનો શોક કરું છું.

ભાવાર્થ:—હું દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ! હું તમારો શોક કરું છું. અહીં અમરોત્તમમ્ એવો પણ પાઠ છે. દિવ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના ઉપર દેવ પિતૃઓ અને ઋષિઓનું આમ ત્રણ પ્રકારનું ઋણ (કરજ) થાય છે, તે અત્યારે કોઈ ચૂકવતું નથી, તેથી તે ત્રણેયનો શોક કરું છું.

દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ ધર્મનાં કારણો છે, તે છએની શુદ્ધિ ન હોવાથી ધર્મનું પાલન યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી. તેનો શોક કરું છું. સદાચારો રહ્યા નથી, તેથી સાધુઓનો શોક કરું છું. વર્ણાશ્રમના ધર્મો રહ્યા નથી, તેથી તેનો શોક કરું છું. (૩૧)

આનું નિરૂપણ ઘણું થયું પણ હું તો મુખ્યપણે મારા આત્માનો જ શોક કરું છું, એમ બે શ્લોકથી કહે છે:

બ્રહ્માદયો बहुतिथं यदपाङ्गमोक्ष-

कामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः ।

सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय

यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥૩૨॥

तस्याऽहमब्जकुलिशांङ्कुशकेतुकैतैः

श्रीमत्पदैर्भगवतः समलङ्कृताङ्गी ।

श्रीनत्यरोचमुपलभ्य ततो विभूतिं

लोकान्स मां व्यसृजदुस्मयतीं तदन्ते ॥૩૩॥

શાકદાઈ—જે લક્ષ્મીજીના કૃપાકટાક્ષ પોતાના ઉપર પડે એવી કામનાવાળા, બ્રહ્માદિક દેવતાઓએ, ભગવાનને શરણે જઈને ઘણા વખત સુધી તપ કરેલું છે, તે લક્ષ્મીજી પોતાના નિવાસરૂપ કમળને છાડીને, ભગવાનના ચરણમાં ઘણાં જ આસક્ત થઈને પ્રભુના ચરણરૂપ સૌભાગ્યની સેવા કરે છે, તે પ્રભુનાં કમળ, વળ, અંકુશ અને ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો જેની અંદર છે, એવાં લક્ષ્મીયુક્ત ચરણારવિંદ વડે જેનું અંગ શણગારેલું છે એવી હું, તે પ્રભુના ચરણમાંથી ઉત્પત્તિને મેળવીને ત્રણ લોકોના ઉપર શાસતી હુતી; તેથી મને અભિમાન થતાં તેને દૂર કરવા માટે ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો છે.

ભાવાર્થ—ઉપર જણાવેલા સત્ત્વાદિક ગુણવાળા ભગવાનથી રહિત થવું, તે શોકનું કારણ હોવાથી તે ગુણો ભગવાનમાં તો સહજ છે, એમ મૂલ શ્રી ભાગવતથી કહેવું જોઈએ. તેમાં માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે તે ગુણો તો માયાના ગુણોના કાર્યરૂપ છે, તે તો ગુણના સંબંધથી ભગવાનમાં આવે છે, તે ગુણો સહજ નથી.

તે માયાવાદીઓને પૂછવું જોઈએ કે તે ગુણો સત્ત્વાદિ ગુણોના છે કે આત્માના છે? કેના છે? જો સત્ત્વાદિ ગુણોના છે એમ કહેશે તો સ્વાતંત્ર્યાદિગુણો જ્યારે સત્ત્વાદિગુણના સંબંધી છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય વગેરેને ગુણપણું જ નહિ થાય, કેમકે તમોગુણ પ્રલય કરે છે, અને સ્વતંત્રતા એ તમોગુણનું કાર્ય છે, તેમ કુશળતા વગેરે રજોગુણનું કાર્ય છે, અને તમોગુણ તથા રજોગુણ તો ત્યાગ કરવા લાયક છે. તેથી જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય તે કાંઈ ગુણ ન કહેવાય. તેમ ઈશ્વરનું શરીર સાત્ત્વિક છે એમ માનો તોપણ સાત્ત્વિક શરીરમાં રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યનો પ્રવેશ થઈ શકે નહિ. તેથી પણ સ્વતંત્રતા અને કુશળતા વગેરેને ગુણપણું થાય નહિ અથવા તે ગુણોનું બાહ્યપણું જ થાય, એટલે સત્ત્વાદિક ગુણોને અસત્પણું હોવાથી સ્વતંત્રતા વગેરેને પણ અસત્પણું થયું. તે ઈશ્વરમાં ન હોય તેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મપણું જ થાય છે, પણ તમે જે સગુણ ઈશ્વર માનો છો તે થતું નથી.

અથવા સત્ અને અસત્થી જુદા એવા ભગવાનમાં તે ગુણોનો આરોપ કર્યો છે, એમ માનશે તો ગીતાજીમાં “તે બ્રહ્મ સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી” એમ કહ્યું છે, ત્યારે ગુણો પણ સત્ કે અસત્ ન કહેવાય, તો તે ગુણોને પણ બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત થાય. એ ગુણો ભગવાનમાં આરોપિત કર્યા નથી, પણ આગંતુક (આવેલા) છે, માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મપણું થતું નથી, પણ ઈશ્વરપણું સિદ્ધ થાય છે; એમ જો કહેશે તો ધોળા વસ્ત્રમાં જેમ લાલ રંગ આવે છે, તે જેમ વસ્ત્રનો રંગ નથી, તેમ તે ગુણો ભગવાનના નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે ગુણોનો જ સંબંધ તેને પ્રાપ્ત થાય, તે ગુણો ઈશ્વરના

કહેવાય અને તે સંબંધ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે ગુણો ઈશ્વરના ન કહેવાય; ત્યારે સગુણ ઈશ્વર સિદ્ધ થયા નહિ.

ધીમાં દ્રવત્વ રહેલું છે (ઓગળી જાય તેવું) તે અગ્નિના સંબંધથી થાય છે તેમ તે ગુણ ઈશ્વરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેશે તો તો ગુણોનો નાશ પણ માનવો જોઈશે, તે પક્ષ તો વૈનાશિક પ્રક્રિયાનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેથી ઘટતો પણ નથી તેમ ઉપરના શ્લોકમાં તે ગુણો નિત્ય છે એમ કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે. તેમ શ્લોકમાં જે ગુણો નિત્ય કહ્યા છે તેનો અભિપ્રાય અવતાર રહે ત્યાંસુધી તે ગુણો પણ રહે એમ કહો તો, તે જ શ્લોકના ચોથા પદમાં તે ગુણો ક્યારે પણ ઓછા થતા નથી એમ કહ્યું છે તે વ્યર્થ થઈ જાય, તે માટે તે વિરોધ ન મટે તેવો છે.

ઈશ્વરમાં ગુણોના હમેશાં સંબંધ છે એમ કહો તો સગુણ ભગવાન માનવાનો પક્ષ તો બીજા અધ્યાયમાં સ ષ્વેદં સસર્જાગ્રે એ શ્લોકમાં અને દશમા અધ્યાયમાં સ વૈ કિલ્લાયં પુરુષઃ પુરાતનઃ એ શ્લોકમાં નિરાકરણ કર્યું છે, તેમ આગળ પણ તેનું નિરાકરણ કરશે. તેમ ભગવાનમાં જે અઘટિત બાબત આવતી હોય તેને દૂર કરવા માટે સત્વાદિક ગુણો તેઓ કલ્પે છે, તેમાં પણ એટલું વિચારવું જોઈએ કે સત્વાદિક ગુણોની શક્તિ કઈ છે કે જે શક્તિવડે ભગવાનમાં નહિ ઘટતી બાબતને પણ તે ગુણો દૂર કરી શકે? એટલે કહાચિત્ તમે સગુણ ઈશ્વર માનતા હો તો પણ ઈશ્વરમાં ન ઘટે તેવી કઈ સુક્તિ છે કે તેમાં તમારે સત્વાદિક ગુણોની કલ્પના કરવી પડે છે?

નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં જગતને કરવાપણા વગેરે ધર્મનો યોગ થઈ શકે નહિ અને શ્રુતિમાં તે ધર્મો કહેલા છે, તેવો સંભવ સત્વાદિક ગુણો સિવાય થતો જ નથી, તે માટે સત્વાદિક ગુણોની કલ્પના કરવી પડી છે તેમ કહેશે તો ઠીક છે.

ત્યારે તે સત્વાદિક ગુણોનું સામર્થ્ય કેટલું? તે વિચાર કરવાનો છે. ભગવાનમાં જે બાબત ઘટતી નથી તેવી બાબતને દૂર કરવા માટે સત્વાદિક ગુણો સમર્થ છે કે નહિ?

જો સમર્થ છે એમ કહો તો તે મત ઘટતો નથી, કારણ કે સત્વાદિક ગુણો જડ છે. તે ગુણો પોતાની મેળે બ્રહ્મમાં લાગે છે કે કોઈ કારણથી લાગે છે? જો પોતાની મેળે જ તે ગુણો બ્રહ્મમાં લાગે એમ કહો તો સત્વાદિક ત્રણે ગુણો પરસ્પર ભેળા થઈ જાય છે, તેથી તેમાં કયા ગુણનો સંબંધ પહેલો થાય, તે નિયમ ન હોવાથી એક જ સમયમાં ત્રણે ગુણોનું કાર્ય આવી જશે, એટલે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયની અવસ્થાનો ભંગ થશે ! રજોગુણ

ચલાયમાન હોવાથી પહેલાં તે સૃષ્ટિ કરે છે, પછી સત્વગુણ પાલન કરે છે અને ત્યાર પછી તમોગુણ પ્રલય કરે છે, એમ ગુણોનો સ્વભાવ જ તેમાં દરેકનું નિયમન કરશે, એમ કહો તો પ્રલયમાં તમોગુણ બળવાન છે તે પ્રલયમાં ચૂપચાપ શી રીતે બેસી રહે ?

જો તે સમયમાં કોઈ વસ્તુ ન હોવાથી પ્રલય પણ કોનો કરે, એમ કહો તો જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો બીજા જ ક્ષણમાં પ્રલય કરે એમ થતું જોઈએ.

સત્વગુણ તમોગુણને રોકે છે, માટે પ્રલય થતો નથી, એમ કહો તો સત્વગુણ બળવાન થયો. ત્યારે હમેશાં દરેક વસ્તુ રહેવી જોઈએ. ક્યારે પણ પ્રલય થવો ન જોઈએ.

સત્વાદિગુણોનો એવો સ્વભાવ છે કે એક બીજાનું ઉપમર્દન કરીને પોતાનું કાર્ય કરે છે તે પ્રમાણે સત્વગુણનું ઉપમર્દન કરીને તમોગુણ પ્રલય કરી શકે છે, એમ કહો તો વૈનાશિક પ્રક્રિયાનો સ્વીકાર થતો નથી, માટે જે સમયમાં પ્રલય થયો છે તેના બીજા જ ક્ષણમાં રજોગુણથી ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, કારણ કે સ્વભાવ ગયો નથી, તેથી રજોગુણનો સ્વભાવ ઉત્પત્તિ કરવાનો છે. તે તમોગુણનું ઉપમર્દન (દબાવવું) કરે નહિ. તેવું બીજું કંઈ કારણ નથી માટે અમુક વખત સુધી પ્રલય કરે એવો નિયમ છે તેનો ભંગ થવાથી આકસ્મિક (પોતાની મેળે એકદમ કાર્ય ઉત્પન્ન થવા રૂપી) વાદની અંદરનો આ સ્વભાવવાદ પણ સંગતિ વગરનો થાય છે, કારણ કે ગુણોના સ્વભાવથી જ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય થાય છે, એમ માનો તો પછી ઈશ્વરની કાંઈ પણ જરૂર જ રહેતી નથી. એમ ઈશ્વરનું પ્રયોજન નહિ રહે ત્યારે યતો વા ઇમાનિ (જેનાથી આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિક શ્રુતિઓમાં ઈશ્વરથી જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે, એમ જે કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે.

જો કાંઈ કારણથી ઈશ્વરમાં સત્વાદિગુણો આવેલા છે, એમ કહો તો જ્યારે ગુણોનો સંબંધ થયો જ ન હતો ત્યારે ઈશ્વર પણ ન હતા એમ થયું, કારણ કે તમે તો ગુણના સંબંધવાળાને જ ઈશ્વર કહો છો; માટે ગુણોનો સંબંધ બ્રહ્મને થયો ત્યારે તો ઈશ્વર પણ એક કાર્ય છે એમ થયું, એ તો સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત આવ્યો. તેમ શા કારણથી તે ગુણો બ્રહ્મમાં આવ્યા, એ પણ વિચારવા જેવું છે.

જો કાલને પણ પદાર્થ માનો તો બ્રહ્મ અને કાલ એમ બે પદાર્થો જુદા થયા, અને અદ્વૈતપણાની હાનિ થઈ.

આમાં ઇચ્છા જ કારણ માનશે તો પણ અદ્વૈતની હાનિ થશે. તેમ ઇચ્છાને પણ પહેલાં રજોગુણ પછી સત્વગુણ અને પછી તમોગુણ એમ ત્રણ

ગુણોનો સંબંધ બ્રહ્મામાં કરાવવામાં કમની પરવા નહિ કરે. તો ત્યાં પણ કારણ જરૂર બતાવવું પડશે.

વળી ગુણોનો સ્વભાવ કહેશે. તો પાછો સ્વભાવવાદ આવશે, એટલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેનો તે દોષ બહો રહેશે, તેમ તે સત્ત્વાદિક ગુણો કાંઈ પણ વસ્તુ નથી એમ તો તમે સ્વીકારો છો, તેથી તે સત્ત્વાદિકથી કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ એટલે શૂન્યવાદ આવશે, માટે ગુણોના સામર્થ્યનો વિચાર કરીએ છીએ.

ત્યાં ભગવાનમાં તેના સંબંધની કલ્પના કરવી તે સંગતિ વગરનું છે; ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે, ભેદવાદ માનીને તેમ જ સત્ત્વાદિક ગુણોનું ચેતનપણું છે તેને પણ સ્વીકારીને અને તેનો સંબંધ પણ નિત્ય છે, એમ સ્વીકારીને સ્વતંત્રતા વગેરે જે ઉપર ગુણના ધર્મો કહેલા છે, તે તો ભગવાનમાં નિત્ય છે, એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ.

એ એમ કહો તો સિદ્ધાંતી કહે છે કે, જેટલો અર્થ અમે બ્રહ્મામાં નિરૂપણ કરેલો છે તેટલો અર્થ ગુણોમાં અથવા માયામાં માનનારા તમે, માયેત્યાસુરાઃ (અસુરો માયાને બ્રહ્મા માને છે) એમ મંડલ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે તે શ્રુતિમાં કહેલા આસુરપક્ષથી જુદા પડતા નથી, તેથી હવે વધારે વિસ્તાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અહીં સુધી પ્રસંગે આવેલા શાસ્ત્રાર્થનું નિરૂપણ કર્યું, હવે શ્લોકની વ્યાખ્યા થાય છે.

બ્રહ્માદિક દેવતાઓએ ઘણા કાળ સુધી તપ કરેલું છે. ભગવાને પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો છે તે બહુ ખૂરું થયું તેમ આનો અભિપ્રાય છે. તે ત્યાગ પણ ભગવાને પોતાના સ્વભાવથી જ કરેલો છે કે કોઈ કારણથી કરેલો છે? અને ભગવાને પોતાની મેળે ત્યાગ કરેલો હોય તો તે ત્યાગ તો ભગવાનને અધીન છે તેથી તે કારણ તો નાનકડું કહેવાય, પણ પ્રભુએ, આપણામાં રહેલા દોષોને લીધે ત્યાગ કર્યો હોય તો તે કારણ અધિક કહેવાય, તે માટે તે પ્રભુએ કરેલા ત્યાગનો વિચાર કરે છે. તેમાં જે ભગવદીય હોય છે, તે તો ભગવાન સ્વીકારે છે. પણ ભગવાન જેને છોડે છે તે બધાં અનર્થ માટે જ હોય છે, કારણ કે ભગવાનની અપેક્ષાથી દરેક હીન છે, અને એક છોડે ત્યારે બીજો તેની ઇચ્છા કરે, તેથી બીજો શ્રદ્ધા કરે તો દરેક અનર્થો થાય. ભગવાનથી જુદા પડ્યા પછી પણ જ્યાંસુધી હું અને મારું, એવા સંઘાતમાં પ્રવેશ થયો નથી, ત્યાંસુધી ભગવાને ત્યાગ કરેલો નથી; માટે સંઘાતવાળા જ્યારે આપણી ઇચ્છા કરે, ત્યારે એ ઇચ્છા અનર્થના મૂળરૂપે છે; તેથી હીનની અપેક્ષા એ ભગવદીયમાં થાય તો તેના સ્વરૂપનો જ નાશ થાય છે. એ જ અનર્થ છે, કારણ કે હીન મનુષ્યમાં પોતાની ઇચ્છા બતાવે તો, તે ભગવાનનો મટીને હીનનો થઈ જાય છે, એટલે પોતાનું જે ભગવદીયરૂપ છે તે નાશ પામે છે; માટે ભગવદીય

હોય તેણે બીજાની અપેક્ષા રાખવી નહિ, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે સર્વે ભગવદીયોમાં મુખ્ય લક્ષ્મીજી છે. તે બીજાઓનું હીનપણું દૂર કરવામાં સમર્થ છે, તોપણ તેનું સામર્થ્ય કાંઈ કરી શકે તેમ નથી, તેથી તે સામર્થ્ય અને પોતાનું ભગવદીયપણું નભી શકે તેટલા માટે કાર્ય અને કારણમાં ઉદાસીન થઈને ભક્તો ભગવાનને જ ભજે છે.

બીજા બ્રહ્મા વગેરે ભગવાનના સેવકો છે. અને પૃથ્વી કહે છે કે હું તે લક્ષ્મીજીના સમાન વૈભવવાળી છું, માટે ભગવાન મારે ત્યાગ કરે તેમાં મોટો અનર્થ છે, એમ કહેવા માટે લક્ષ્મીજીનું કાર્ય કહે છે, તેમાં પણ લક્ષ્મીજીના પણ કાર્યનું વૃત્તાંત કહે છે જે લક્ષ્મીજીના કટાક્ષના મૂકવાની કામનાવાળા બ્રહ્માદિક દેવતાઓ છે. ભગવાનમાં રહેલો સ્નેહ છે તેની સાથે ભગવાનના વિષયવાળો કામભાવ છે. તેની સાથે પોતાના સમર્પણભાવને બતાવવો, તેની સાથે અર્ધી દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર થવી તે લક્ષ્મીજીનો કટાક્ષ કહેવાય છે, તેના કટાક્ષની બ્રહ્માદિક દેવોને ઇચ્છા છે, કારણ કે તેમાં ભગવાન, ભગવાનના વિષયવાળો કામ, ભગવાનનો સ્નેહ, લક્ષ્મીજી અને લક્ષ્મીજીની દૃષ્ટિ એમ પાંચ પદાર્થો રહેલા છે. તે તમામ એક જ સ્થળે આવવા દુર્લભ છે, તે તો લક્ષ્મીજીની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થાય તેમ છે, એમ જાણીને તેવી દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર થવા માટે બ્રહ્માદિક ભગવાનને શરણે ગયા છે, એટલે ભગવાનને હૃદયમાં સ્થાપીને, લક્ષ્મીજીના કટાક્ષની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્માદિક દેવતાઓ તપ કરે છે.

લક્ષ્મીજીના એવા કટાક્ષો ક્ષણક્ષણમાં હજારો થાય છે, એવાં માહાત્મ્યવાળાં લક્ષ્મીજી પણ જેનાં ચરણકમળને સેવે છે, તે જ ભગવાન તેનો ત્યાગ કરતા નથી.

તેમાં કારણ છે: તે ભગવાનનાં ચરણ પણ દુર્લભ છે, તેમાં વળી સેવા માટે ચરણની પ્રાપ્તિ તો બહુ જ દુર્લભ છે, એમ લક્ષ્મીજીનું કાર્ય કહીને, તેણે પોતાના કારણનો પણ ત્યાગ કર્યો છે તે કહે છે: લક્ષ્મીજી પોતાના નિવાસરૂપ કમળવનને છોડીને પણ પ્રભુના ચરણને સેવે છે, સોમા ભાગથી પણ જો બીજે ઠેકાણે આસક્તિ થાય તો ભગવાનના ચરણની સેવા મળવી દુર્લભ છે, તે માટે પોતાના જન્મના સ્થાનકે રૂપ કમળના વનનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના ચરણની સેવા કરે છે. કમળનું વન કહ્યું તેથી તે સેવવા યોગ્ય નથી તેમ કહ્યું છે.

તે લક્ષ્મીજી પ્રભુના ચરણના સૌભાગ્યને જ ભજે છે, એટલે ભક્તિમાં નિષ્ઠાવાળાં થયાં છે; આમ કહેવાથી પૃથ્વીએ એમ સૂચવ્યું છે કે હું ભગવાનના ચરણરૂપ હોવાથી લક્ષ્મીજી પણ મારું સેવન કરે, માટે ભગવદીયોમાં હું ઉત્તમ છું, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ ચરણના સૌભાગ્યત્રાણાં છે, તે ચરણની પ્રાપ્તિ

૧. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે હરિભગવાન સૂર્યરૂપે થયા ત્યારે લક્ષ્મીજી કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયાં.

માટે અથવા પોતે પ્રભુના ચરણરૂપ થાય તે માટે છે. પોતાને ભગવાનમાં અનુરાગ હોતો એમ કહેવાથી લક્ષ્મીજીને અતિ અલીપ્ત ભાવ બતાવે છે. ભગવાનનું ચરણ મારામાં દરેક સ્થળે હતું તે કહે છે કે તે પ્રભુના ચરણનાં ચિહ્નોથી હું શણગારાયેલી હતી.

આમ ચરણનું માહાત્મ્ય કહીને પણ ફરીને જે પ્રભુનું ચરણ બતાવ્યું છે તે ભગવાન વડે હું શણગારાયેલી હતી એમ બતાવવા માટે છે. સ્વરૂપથી ચરણારવિંદની મોટાઈ કહે છે કે કમલ, વજ્ર, અંકુશ અને ધ્વજ ઇત્યાદિક ચિહ્નો વડે મારું અંગ શણગારેલું હતું.

ભગવાનના ચરણારવિંદમાં કમળના આકારની રેખા છે, તે એક ભાગનું કમળપણું સંપાદન કરનારી છે; તેથી તેમાં મકરંદરૂપી અમૃત હમેશાં રહેલું છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેમાં સમગ્ર દોષોથી રહિત બનેલા અધિકારીઓ ફલંભ છે. તે ફળ, દેહાદિકના સંઘાત (સમૂહ)માં રહેલા હોય તેને ન મળી શકે, એટલે તેઓને તે ફળનો અસંભવ છે, તે માટે સંઘાતમાં રહેલાઓને પણ તેનો અધિકાર થવા માટે પાપરૂપી વજ્રોને કાપનારી, વજ્રના આકારવાળી રેખા ભગવાનના ચરણમાં રહેલી છે, તેથી ચરણારવિંદની સેવામાં સહુથી પહેલાં સમગ્ર પાપોનો ક્ષય થાય છે. તેમ મન નિશ્ચલ થાય ત્યારે તે બધું થઈ શકે તેમ છે. તે મનને યોગાદિક સાધનોથી નિશ્ચલ બનાવે તો બહિર્મુખતા થાય; તેથી સેવકોનાં મનને વશ કરવા માટે ભગવાનના ચરણકમલમાં જ અંકુશનું ચિહ્ન છે, અર્થાત્ અંકુશના આકારવાળી રેખા છે, તેથી પ્રભુના ચરણારવિંદના માહાત્મ્યથી તેવા સેવકોનું મન ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે કે માર્ગના વિરોધ વડે ક્યાંય જતું નથી.

ભગવાનનું ભજન કર્યા પછી આ બધું થાય, પણ કાલ, કર્મ, અને સ્વભાવથી ભય થવાનો સંભવ છે, માટે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થવી જ ફલંભ છે, તેમ હમેશાં જીવને ભય હોવાથી કોઈ સ્થળે પણ સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે કે ભગવાનના ચરણારવિંદમાં જ અભયને આપનારી પતાકાની રેખા છે તે ચરણારવિંદને કેવળ શરણ આવવા માત્રથી જ કોઈ સ્થળેથી ભય નથી, એમ સૂચવનારી છે, એટલાં જ ચિહ્નો જે ચરણમાં છે, ત્યાં લક્ષ્મીજી પણ રહેલાં છે, તેમના સંગમાં કટાક્ષ અને બ્રહ્માદિક દેવો પણ રહેલા છે, તે કહે છે કે તે ચરણારવિંદો લક્ષ્મીજીથી યુક્ત છે. આ ચરણારવિંદને શરણે આવેલા જીવને અન્યથાભાવ થતો નથી, તે માટે કહે છે કે તે પ્રભુના ચરણારવિંદ વડે હું શણગારાયેલી હતી, એટલે જેનાં અંગે પ્રભુનાં ચરણારવિંદથી સારી રીતે શણગારાયેલાં હતાં. વૈષ્ણવો શંખ ચક્રાદિક ચિહ્નોને ધારણ કરીને જ યોગ્ય થાય છે, તેમ ભગવાનનાં ચરણોનો મને કપશં થાય એટલે સાત્ત્વિક ભાવ વડે તે ભાગમાં પરસેવો થવાથી રેખા

સહિત ચરણારવિંદ બરાબર પૃથ્વીમાં મંડાયેલાં દેખાય છે. એવી રીતે હું શબ્દગારાયેલી હતી તેમ જ ત્રણ લોકો અથવા બીજા ત્રણની સંખ્યાવાળા જેટલાં પદાર્થો છે, તેમાં તેવો શબ્દગાર ન હોવાથી દરેકને ઓળંગીને હું જ શોભતી હતી; અર્થાત્ દરેકના કરતાં હું વધારે કાંતિવાળી હતી. તેમાં વળી મેં ભગવાનની વિભૂતિ મેળવી હતી એટલે ભગવાન પણ મારા ઉપર પોદે છે, વિરાજે છે, ભોજન કરે છે, ક્રીડા કરે છે, અને ઐશ્વર્ય કરે છે, એવી રીતે દરેક સૌભાગ્યથી હું યુક્ત થયેલી હતી; તે મને હમણાં ભગવાને છોડી દીધી છે. તેનું કારણ કહે છે કે મને અભિમાન થયું હતું. પૃથ્વીમાં રહેલા યાદવો વગેરેને પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા અન્નના ભોજન વડે અભિમાન થયેલું જોવામાં આવેલ છે, તેથી આ યાદવોના કારણરૂપ પૃથ્વીને પણ અભિમાન થયાનું અનુમાન થાય છે, કારણ કે અન્ન વડે જ દરેક ભાવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે મારા અભિમાનનો નાશ કરવા માટે જ પ્રભુએ મારો ત્યાગ કર્યો છે. (૩૨-૩)

એવી રીતે ભગવાને પોતાનો ત્યાગ કર્યો, તેમાં મુખ્ય યુક્તિ બે શ્લોક વડે કહીને, બે શ્લોકથી હવે લૌકિક યુક્તિ કહે છે:

યો વૈ મમાતિભરમાસુરવંશરાજા-

મક્ષોહિણીશતમપાનુદદાત્મતન્ત્રઃ ।

ત્વાં દુઃસ્થમૂનપદમાત્મનિ પૌરુષેણ

સમ્પાદયન્ યદુષુ રમ્યમભિન્નદક્ષમ્ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—મારા ઘણા ભારરૂપ, અસુરવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રાજાઓથી, સેંકડો અક્ષૌહિણી સેનાનો જે પ્રભુએ નાશ કર્યો છે, અને પગ વગરના, દુઃખથી ઊભા રહેનારા તને પણ પોતામાં રહેલા પરાક્રમ વડે પૂર્ણપગવાળો કરનારા જે ભગવાને યાદવોમાં મનોહર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

ભાવાર્થ:—મને ભારરૂપે રહેલી સેંકડો અક્ષૌહિણી સેનાનો તે પ્રભુએ નાશ કર્યો છે. પૃથ્વીમાં તે ઉત્પન્ન થયેલા જ પૃથ્વીના ભારરૂપ થયા તેમાં કારણ કહે છે કે તેઓ અસુરવંશના રાજાઓ હતા. મૂળમાં વંશપદ કહેલું છે, તેથી તે રાજાઓનાં ગોત્રો અહીં છે, એમ જણાવ્યું છે. તે ભારને દૂર કરવામાં ભગવાનને કાંઈ સાધન જોઈતું નહતું, તે બતાવવા માટે કહે છે કે તે પ્રભુ સ્વતંત્ર છે, તેથી યાદવરૂપી રહેલા ભારને પણ તેમણે હરેલો છે, એમ સૂચવ્યું છે, વાછરડારૂપ ધર્મનો ઉપકાર પણ કર્યો છે તે કહે છે કે જેમ રોગ ફેલાયેલો હોય તેમ અધર્મ ચોતરફ ફેલાઈ ગયો હતો; તેથી ધર્મ દુઃખમાં પણ રહી શકતો નહતો, અને કાલને લીધે ધર્મના પગ ઓછા થયા હતા, તે ધર્મમાં

પોતે અંદર પ્રવેશ કરીને, તેના ગયેલા અંશોને પોતાના પરાક્રમ વડે સારા કર્યા, અર્થાત્ તને સારો કર્યો હતો. તું જેવી રીતે પહેલાં પૂર્ણ હતો તે પ્રમાણે તને પૂર્ણ કર્યો છે એટલે તારાં માટે અને મારા માટે જ યાદવોમાં ભગવાને રૂપ ધારણ કરેલું હતું. તે આપણે બંનેને જ રમણ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ હતું, કારણ કે ભગવદ્દીયો અને ધર્માત્માઓ હોય છે તેઓ જ ભગવાનના સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે. (૩૪)

હવે ક્ષિત શું થયું ? તે કહે છે:

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य

પ્રેમાવલોકરુચિરસ્મિતવલ્ગુજલ્પૈઃ ।

स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां

रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिवિटङ्कितायाः ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પુરુષોત્તમ ભગવાનના વિરહને કંઈ સ્ત્રી સહન કરે ? કારણ કે જેણે પ્રેમયુક્ત જોવું, સુન્દર મંદ હાસ્ય, અને મનને હરણ કરે તેવા ભાષણ વડે મથુરાની સ્ત્રીઓની માનસહિતસ્થિતતાને હરી લીધી હતી, અને જેના ચરણકમળનાં ચિહ્નો મારામાં હોવાથી મને પણ રોમાંચ થતાં હતાં.

ભાવાર્થ:—પુરુષોત્તમ ભગવાનના વિરહને કંઈ સ્ત્રી સહન કરે ? કોઈ પણ સહન ન જ કરે. પુરુષ માત્રનો પણ વિરહ, સ્ત્રીથી સહન થઈ શકે નહિ, ત્યારે પુરુષમાં જે ઉત્તમ છે તેનો વિરહ તો કયાંથી જ સહન થઈ શકે ?

ભગવાને ઉપકાર કર્યો છે તે પક્ષ તો દૂર રહ્યો, પણ કામ વડે પણ તેનો વિરહ સહી શકે તેમ નથી, તે કહે છે કે પ્રેમ વગેરે ત્રણ સાધનો વડે સાત્ત્વિક તામસ અને રાજસ એમ સર્વ પ્રકારની સ્ત્રીઓ વશ કરેલી છે, તેમાં પ્રભુના પ્રેમયુક્ત જોવાથી સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ વશ કરેલી છે, મનને હરનાર મોહનરૂપ મંદ હાસ્ય વડે તામસ સ્ત્રીઓ વશ કરેલા છે, અને મધુર વાક્યો વડે રાજસ સ્ત્રીઓને વશ કરેલી છે; એટલે સાત્ત્વિક ભક્તોને મોહનો અભાવ તથા જ્ઞાન આપ્યું છે, તામસ ભક્તોને મોહનો અભાવ તથા વૈરાગ્ય આપ્યો છે, અને રાજસ ભક્તોને યુક્તિ તથા પ્રમાણ આપ્યાં છે. આમ દરેકને આપીને ભગવાને વશ કરેલા છે; તેથી જ મથુરામાં રહેતી સ્ત્રીઓની માનની સાથે સ્થિરતાને હરી લીધી છે; એટલે જે માન વડે સ્ત્રીઓ કામમાં કે માર્ગમાં સ્થિર થઈને રહેલી હતી; અર્થાત્ વેદ વડે, જ્ઞાન વડે પોતાની જે સ્થિતિ હતી તે ભગવાને તે સ્ત્રીઓ પાસે રહેવા લીધી નથી. મૂળમાં મધુમાનિનીનાં એવું પદ છે ત્યાં મધુ એ જુદું પદ કરીએ તો એવો અર્થ થાય છે કે માનવંતી સ્ત્રીઓનો રસ અને જે સ્થિરતા

હતી, તેનું ભગવાને હરણ કર્યું છે. તેમ અને પણ પ્રભુના ચરણકમળનાં ચિહ્નાથી શણગારેલી હતી તેથી મારાં રુવાડાંમાં આનંદઉત્સવ થયો હતો. (૩૫)

એવી રીતે ભગવાનના વિરહ વડે પૃથ્વી અને ધર્મ કલેશ પામેલાં હતાં તેનો સંવાદ થતો હતો, તે ત્યાં નજદીકમાં સાંભળીને દેવતા તથા ધર્મનું સાન્નિધ્ય બાળીને, વિશ્વામિત્રની પૂર્વ દિશાની કુરુક્ષેત્રમાંની સરસ્વતી નદીમાં રાજા પરીક્ષિત ઋષિ હોવાથી આવશ્યક કર્મ કરવા માટે ગયા છે, તે કહે છે:

તયોરેષં કથયતોઃ પૃથિવીધર્મયોસ્તદા ।

પરીક્ષિન્નામ રાજર્ષિઃ પ્રાસઃ પ્રાર્ચીં સરસ્વતીમ્ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પૃથ્વી અને ધર્મનો સંવાદ ચાલુ હતો ત્યારે પરીક્ષિત નામના રાજર્ષિ, પ્રાર્ચી સરસ્વતી તરફ ગયા.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વી અને ધર્મનો સંવાદ ચાલુ હતો ત્યારે જ પરીક્ષિત નામના રાજા ત્યાં આવ્યા છે, તે જ વખતે રાજા ત્યાં દેખાયા તેથી પૃથ્વી અને ધર્મનો તિરોભાવ (દોષ થવો) ન થતાં હાજરી બતાવાઈ છે, તે બરોબર છે, એમ સૂચવ્યું છે. (૩૫)

ધતિ શ્રીભાગવત-સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કંધમાં

ઉત્તમાધિકાર-પ્રકરણાંતર્ગત સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૭ મો

તતઃ સમ્પદશે ધર્મપૃથિવીસાન્ત્વનં વિદઃ ।

મીતસ્ય સ્થાનદાનં ચ કલેઃ શિક્ષા ચ રૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રથમં મારણે મીતિસ્તયોઃ સ્વાસ્થ્યસ્ય ચ ક્ષયઃ ।

અતઃ સાન્ત્વનમગ્રે ચ સ્થાનદાનં વિચારતઃ ॥ ૨ ॥

વિવેકસ્થાપનાયૈવ ધર્મવાક્યં તતોઽસ્ય હિ ।

મર્ધસામર્થ્યસંબોધો વૈરાગ્યં વક્તુમદ્રુતમ્ ॥ ૩ ॥

મૂર્ત્તિભૂતાસ્ત્રયો રાજ્ઞે સ્વસ્ત્રેદસ્ત્રયાપનાય તૌ ।

વેષાન્તરેઽપિ તત્પીઢાસ્ત્રયાપનાય સ મારકઃ ॥ ૪ ॥

સન્ધાનં વસ્તુભૂતસ્ય કૃતં તેનાસ્ય ચ સ્વયમ્ ।

કૃતં ભૂમેસ્તુ હેતૂનાં શોકસ્ય વિનિવારણાત્ ॥ ૫ ॥

ત્યાર પછી સત્તરમા અધ્યાયમાં તેના સ્વરૂપને જાણનાર એવા રાજાથી પૃથ્વી અને ધર્મના સાંત્વનનું નિરૂપણ કરે છે અને ભય પામેલા કલિયુગને સ્થાન આપ્યાં તથા તેને શિક્ષા કરી તેનું નિરૂપણ કરાય છે. (૧) પ્રથમથી જ રાજા પરીક્ષિત જે કલિયુગને મારતો તે પૃથ્વી અને ધર્મને ક્ષય થાત, તેમ જ તેના સ્વાસ્થ્યનો પણ ક્ષય થાત; તે માટે પહેલાં પૃથ્વી અને ધર્મનું સાંત્વન કરેલું છે, ત્યાર પછી આ કલિયુગ અધર્મનો બંધુ છે, તેથી તેને સ્થાન નહિ આપીએ અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્થાન ગ્રહણ કરશે તો તે ધર્મરૂપ હશે તોપણ અધર્મરૂપ થશે, માટે કલિયુગને તો ઘણાં જ અધર્મવાળાં સ્થાનો આપવાં એમ વિચારીને કલિયુગને સ્થાન આપેલ છે. (૨) સુખ દુઃખ શાથી થાય છે; એવા સંદેહમાં જુદા જુદા અભિપ્રાયોનાં વાક્યો છે, તેથી થતા મોહને દૂર કરનારા વિવેકનું સ્થાપન કરવા માટે જ ધર્મે વ્યત્ન કહેલાં છે; તેથી પરીક્ષિતને આધિદૈવિક વ્યવહાર જાણવાનું સામર્થ્ય થયું તે યોગણીસમા અધ્યાયમાં તેનું અદ્ભુત વૈરાગ્ય બતાવેલું છે. તેથી પરીક્ષિતમાં દરેક પ્રકારના સામાર્થ્યોનો સંબંધ કરાવ્યો છે. (૩) પરીક્ષિતમાં અલૌકિક સામર્થ્ય કેટલું છે, તે જાણવા માટે પૃથ્વી ધર્મ અને કલિયુગ ભૂતિવાળાં થઈને આવેલાં છે. તેમાં પોતાનો ભેદ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી તથા ધર્મ આવેલ છે, અને તે બન્નેને મારનાર કલિયુગ છે તે રાજાના વેશમાં પણ તેને પીડા કરનાર છે; એમ પરિક્ષિતને જણાવવા માટે રાજાના વેશમાં કલિયુગ આવ્યો છે. (૪)

પરીક્ષિતમાં અલૌકિક સામર્થ્ય છે એમ જાણવા પછી ધર્મના પગ તેણે સાંધેલા છે તે કથા કહે છે. તેમાં સત્યરૂપી ધર્મનેા જે પગ હતો તેનું અહણુ અસત્યથી વધીને કલિયુગ કરતો હતો. તે સત્ય પાછું સ્થિર કર્યું હતું. તેથી ધર્મનું આત્માસન પરીક્ષિતે પોતે જ કરેલું છે. અને પૃથ્વીનું આત્માસન તેના શોકને દૂર કરવાથી શોકનાં કારણો દૂર થયાં તે પરંપરાથી કરેલા છે. તેમાં ધર્મના બીજા પગોને પણ સાંધવાથી પરંપરા દ્વારાયે પૃથ્વીનું આત્માસન કરેલું છે. (૫)

એવી રીતે આની પહેલાંના અધ્યાયમાં પૂર્વ દિશા તરફ જતી સરસ્વતી નદીમાં રાજા સ્નાન કરવા માટે ગયા એમ કહ્યું છે ત્યાર પછી ત્યાં રાજાએ અધર્મને જોયો તે કહે છે:

તત્ર ગોમિથુનં રાજા હન્યમાનમનાથવત્ ।

દળહસ્તં ચ વૃષલં દદૃશો નૃપલાજ્ઞનમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યાં અનાથની માફક માર ખાતું એવું ગાયનું જોડલું રાજાએ જોયું અને જેના હાથમાં દંડ(લાકડી) છે એવા રાજાના ચિહ્નવાળા શૂદ્રને પણ જોયો.

ભાવાર્થ:—જોડલાંની માફક લાસે છે તેથી તેને જોડલું કહ્યું છે. અર્થાત્ બળદ અને ગાય એમ બન્નેને જોયાં છે. જેમ અનાથ હોય, ધણી વગરનું હોય તેમ લાગે છે અથવા તેના નાથ (સ્વામી) નથી, કારણ કે ભગવાન અત્યારે બિરાજતા નથી.

રાજાએ શૂદ્રને પણ જોયો છે એમ કહે છે તે તો મોટા પુરુષોને જેવા માત્રથી જ જાતિનું જ્ઞાન થાય છે એમ બતાવ્યું છે. તે શૂદ્રનાં ચિહ્નો તો રાજાના જેવાં હતાં. એમ પાખંડ ધર્મરૂપી કલિયુગને પણ જોયો. (૧)

તે ગાયનું જોડલું ગરીબ હતું તે બતાવવા માટે તેનું વર્ણન કરે છે કે જે તે દીન (ગરીબ) ન હોય તો પક્ષપાતરૂપ પણ દોષ થાય:

વૃષં મૃગાલધવલં મેહન્તમિવ વિભ્યતા ।

વેપમાનં પદૈકેન સીદન્તં શૂદ્રતાહિતમ્ ॥ ૨ ॥

ગાં ચ ધર્મદુષાં દીનાં મૃશં શૂદ્રપદાં હતામ્ ।

વિવત્સાં સાશ્રુવદનાં કૃશાં યવસમિચ્છતીમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—કમળના જેવો શ્વેત (ધોળો), ભય પામતો હોય તેમ મૂત્રને કરતો, એક પગ વડે કંપતો, શૂદ્ર જેને મારે છે, અને પીડા પામેલો એવા વૃષ (બળદ)ને જોયો. તેમ ધર્મને દાહનારી શૂદ્ર વડે પગથી ઘણી રીતે માર મરાતી, વાછરડો વગરની, મુખમાં આંસુઓની ધારા જેને આવેલી છે, દૂબળી થયેલી, અને બાસને ખાવાની ઇચ્છા કરતી એવી ગાયને જોઈ.

ભાવાર્થ:—પહેલાં વર્ણન કરે છે કે તે કમળની માફક સફેદ કાંતિ-વાળો છે, તેથી તે સ્વભાવમાં શુદ્ધ છે એમ સૂચવ્યું છે. તે વૃષડેપે રહેલા ધર્મનાં પાંચ અંગો કળા વગરનાં છે, તે કહે છે કે તેમાં ઠરેઠા બહારના ધર્મોનો ક્ષય થતો જાય છે એમ સૂચવ્યું છે. હમેશાં તે મૂત્ર કર્યા કરે છે. અને મૂત્ર કરવું તે કર્મેન્દ્રિયનું કાર્ય છે, તેથી ધર્મનાં કર્મ જે આચાર વગેરે છે તેનો ક્ષય થતો જાય છે.

ભય પામતો હોય તેવો ધર્મ લાગે છે, તેથી તેમાં જ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે. ભય પામતો હોય તેવો છે, એમ ભયનું અનુકરણ કરવાડેપે હવ અવ્યય કહેવાથી ભય નથી પણ ભયનું અનુકરણ કરે છે; તેથી માણસોના દેખાડવા પૂરતો ધર્મ રહ્યો છે એમ કહ્યું છે.

અથવા મૂત્રના સ્થાન સિવાયનાં સ્થાનમાંથી મૂત્ર નીકળતું હોય તેમ નીકળે છે; તેથી રોગ સૂચવ્યો છે. તેથી પણ દુષ્ટકર્મના લોગની સૂચના થવાથી પણ બાહ્યધર્મનો ક્ષય બતાવ્યો છે. એક પગ વડે કંપ થયો છે. ચાર પગવાળાને ત્રણ પગ જતા રહે ત્યારે એક પગ વડે રહેવામાં કંપ થાય છે જ; એટલે જ્ઞાનની સાથે તપ વગેરેનો અભાવ થવાથી કેવળ સત્યમાં જ ધર્મની સ્થિતિ ચપલ થાય છે. જેમ બહુ ટાઢથી કંપ થાય છે તેમ જડતાથી ધર્મ કંપાયમાન થાય છે; એટલે પદાર્થનું પરિજ્ઞાન ન હોવાથી ધર્મની કૃતિ સ્થિર રહી શકતી નથી.

શૂદ્ર ધર્મને મારે છે; એટલે કાળવશથી શૂદ્રે કરેલો ધર્મ પાખંડરૂપ છે, અને તેવા પાખંડ ધર્મથી સાચા ધર્મને પીડા થાય છે, તે તેનું મારવું છે.

અહીં વૃષ (બળદ)રૂપી ધર્મ છે તેનું તાડન (માર મારવો) દંડ વડે થાય છે અને પગ વડે પૃથ્વીનું તાડન થાય છે. કલિયુગ પૃથ્વીને મારવા માટે ઊભો છે અને પાખંડ માર્ગો વડે ધર્મને પીડા કરે છે, તેવા કળિયુગને પરીક્ષિત રાજાએ જોયો, એમ સંબંધ છે.

હવે ગાયનું વર્ણન કરે છે:

મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી ભય અને કંપ પૃથ્વીને પણ થાય છે. સ્વભાવથી પૃથ્વી ઉત્તમ છે તે કહે છે કે તે કામદુષ્ટા છે; એટલે અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મને તે હોદનારી છે. ધર્મદુષ્ટાએ પાઠ જ્યાં હોય ત્યાં ભોક્ષરૂપી દૂધને આપનારી પૃથ્વી છે એમ અર્થ કરવો. એ પૃથ્વીનાં છએ અંગ કલા વગરનાં છે, અર્થાત્ નિર્બળ થયાં છે. તે કહે છે કે જો દેશ વગેરેથી પૃથ્વી સંપન્ન હોય તો પુષ્ટ હોય છે. તે વગર તો કલા વગરની જ રહે છે. ઉત્તમ દેશોમાં દુષ્ટોનો નિવાસ થવાથી, દેશોનો નાશ થયો છે; તેથી પૃથ્વી ઘણી જ ગરીબ થઈ ગઈ છે.

કસ્ત્વં મચ્છરણે લોકે બલાદ્દંસ્યબલાન્બલી ।

નરદેવોઽસિ વેષેણ નટવત્કર્મણાઽદ્વિજઃ ॥ ૫ ॥

કસ્ત્વં કૃષ્ણે ગતે દૂરં સહ ગાળ્ડીવધન્વના ।

શીચ્યોઽસ્યશોચ્યાન્ રહસિ પ્રહરન્વધમર્હસિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું જેનો રક્ષક છું એવા લોકમાં, બળવગરનાં પ્રાણીઓને, બળવાળો એવો તું બલાત્કારથી મારે છે તે કોણ છે? નટની માફક વેશથી તો તું રાજા છે પણ કર્મ વડે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય નથી. ગાંડીવ ધનુષ્વાળા અર્જુનની સાથે શ્રીકૃષ્ણ દૂર ગયા ત્યારે શોક કરવા યોગ્ય એવો તું કોણ છે? અને શોક કરવાને જેઓ યોગ્ય નથી, તેવાઓને એકાંતમાં તું મારે છે તેથી તું વધને યોગ્ય છે.

બાવાર્થઃ—હું જ જેનો રક્ષક છું એવા આ લોકમાં વગર વિધિએ બલાત્કારથી તું મારે છે તેવો તું કોણ છે? જે કોઈના પણ શત્રુરૂપે રહેલાં નથી તેવા ગરીબોને તું મારે છે. તું બળવાન છે એટલે તને કોઈ જાતની આક્રમક આવૃત્તિ નથી, એમ સૂચવ્યું છે.

હું જે છું તે ચિહ્નો વડે જ તમે જાણી શકો છો, એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તારી પાસે રાજાની કોઈ પણ સામગ્રી છે જ નહિ, તેમ તું રાજા છે એવી તારી પાસે પ્રસિદ્ધિ પણ નથી; તેથી તું તો કેવળ વેશથી જ રાજા છે. તેં નટની માફક વેશ લીધો છે, તેથી ધર્મ અને પૃથ્વીની રક્ષા કરવી જોઈએ તેને બદલે તેઓને તું મારે છે તે વિપરીત છે. તે રાજાઓની મરફત કરવા માટે તેવું રૂપ ધારણ કરીને તું બિંધુ કરે છે, તોપણ તું રાજા નથી તેમ કહે છે. તેમ જ તું કર્મથી દ્વિજ નથી. જે દ્વિજ હોય તે પગથી ગાયને મારે નહિ. કર્મથી તો તું શૂદ્ર છે, એમ કહેવાથી યજ્ઞોપવીત (જનોઈ)ના સંસ્કારરૂપી ખીજે જન્મ થાય ત્યારે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો વિવેક થાય છે.

તે સિવાય ગાયને પગથી મારે છે એવો પણ અભિપ્રાય છે, એમ પૂછે છે તોપણ શૂદ્ર તો ગાયને માર્યા કરે છે, તેથી તેનો તિરસ્કાર કરે છે કે તું કોણ છે? એ તિરસ્કારનો પ્રશ્ન છે. હું એવો જ છું એમ કહેતો હો તો શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન પૃથ્વી ઉપર હતા ત્યારે કેમ પ્રકટ ન થયો? ધર્મને કરનાર અને કરાવનારાના ગયા પછી જ તું કોઈ નિંદા કરવા યોગ્ય જ આવ્યો છે.

તેઓના ગયા પછી આ હું આવેલો છું એમ જો કહે તો હો તો તું ચોર છે, કારણ કે તેઓએ રાજ્યમાં તારું કોઈ સ્થળે નિરૂપણ કર્યું નથી. જો બલાત્કારથી તું રાજા થવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો શોક કરવા લાયક

છે અને અપરાધી છે. વળી તું અપરાધ વગરનાં પ્રાણીઓને એકાંતમાં મારે છે, તેથી તો તું ખરેખર અપરાધી છો. માટે તું વધ કરવાને લાયક છે; બીજા હંડ દેવો ચોગ્ય નથી. (૫-૬)

એવી રીતે કલિયુગને મારવાનો વિચાર કરે છે, ત્યાં ઉત્તર નહિ કહેવાથી ગાત્ર અને બળદ કદાચ અપરાધી હશે, એવી આશંકા કરીને તેઓનું સાંત્વન કરવા માટે રાજા પૂછે છે:

त्वं वा मृणालधवलः पदैर्न्यूनः पदा चरन् ।

वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिवेदयन् ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—કમળના જેવો ધોળો, ત્રણ પગેથી ચાલે, અને એક પગે ચાલનાર બળદના રૂપ વડે અમને ખેદ કરતો તું શું કોઈ દેવ છે ?

ભાવાર્થ:—જે બળદ પ્રાકૃત (પ્રકૃતિથી બનેલો) હોય છે તે કાંતિની સાથે ધોળો હોય અથવા ત્રણ પગે ચાલી શકે તે તો હર્લભ છે; માટે પ્રાકૃત મશ્યુ તો આ હોઈ શકે નહિ, તેથી તું કોઈ દેવતા છે ? પશુરૂપ કોઈ દેવતા નથી એમ કહેતો હો તો ત્યારે બળદના રૂપથી અમને ખેદ કરનાર તું કોઈ દેવ છો ?

આ રાજા અમને કેમ બાણશે ? એવા વિચારથી પહેલાં પણ શિબિ વગેરે રાજાઓ પાસે અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ ગયા હતા એમ સંભળાય છે. (૭)

પગ વડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરે છે, તેથી આ દેવ નથી એવો નિશ્ચય કરીને કહે છે:

न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते ।

भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः ॥ ८ ॥

मा सौरभेयाऽनुशुचो व्येतु ते वृषलाद् भयम् ।

मा रोदीदम्ब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—કુરુવંશના રાજાઓના હાથ વડે ભેરાયેલા આ ભૂતલ ઉપર તારા સિવાય બીજાં પ્રાણીઓને, ક્યારેય શોકનાં આંસુઓ પડતાં નથી. વળી હું સુભ્રમિના પુત્ર, તું શોક ન કર. શૂદ્રથી થતો ભય તારો જતો રહે. હું માતાબ, તમે પણ રદન ન કરો. બળ પુરુષોને શિક્ષા કરનાર હું છું, ત્યાં તમારું કંઈપણ જ છે.

ભાવાર્થ:—તારા સિવાય બીજા કોઈ આવો હુ:ખી અમારા રાજ્યમાં જોયો કે સંભળ્યો નથી. કોઈને પણ શોકનાં આંસુ પૃથ્વી ઉપર પડતાં નથી. તેમાં પણ કુરુવંશના રાજાઓના હાથરૂપી દંડ વડે જેનું આલિંગન થયું છે, એવા આ ભૂતલ ઉપર તો કોઈનાં શોકનાં આંસુ પડ્યાં નથી જ ! મોઢા

રાજાઓ જેનો ઉપસોગ કરતા હોય એવી પૃથ્વી તો કલેશવાળી થાય જ નહિ. આમ કહેવાથી તારું સ્વરૂપ તો અમારાથી સમજાતું નથી એમ બતાવ્યું છે અથવા વૃષના ખેદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

એમ અમારી અવસ્થાનો અનુવાદ કરીને રાજાઓને અમારામાં દોષના આરોપને કહેવો તે યોગ્ય નથી એમ બળદ તરફની શંકા કરીને કહે છે કે તું તો સુરભિ કામધેનુનો પુત્ર છે, એમ કહેવાથી પરીક્ષિતનો મધ્યભાવ કહ્યો છે; એટલે આ વૃષદેવ પ્રાકૃત નથી પણ કામધેનુ ગાયનો પુત્ર છે; માટે તું વૃષભોમાં ઉત્તમ છે; તેથી કહે છે કે તને શોક ન થાઓ; તને જે આ શુદ્ધથી ભય થાય છે તે જતો રહો; અર્થાત્ હું આ શુદ્ધને મારીશ એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. એમ વૃષભનું સાંત્વન કરીને હવે સુરભિનું સાંત્વન કહે છે કે હમેશાં તારા દૂધનું પાન કરેલું છે તેથી તું તો માતા છે. અથવા સ્નેહથી સંબોધન આપે છે કે હે માતાજી, તમે રુદ્રન ન કરો. ત્યારે આટલા સમય સુધી તમે અમારું દુઃખ કેમ ન સાંભળ્યું, અથવા જાણ્યું, એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે હું તેને શિક્ષા કરીશ, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. એટલે આટલા સમય સુધી જાણવાનું કાંઈ નિમિત્ત ન હતું, તેથી જાણ્યું નથી. (૮-૯)

અમારા નિમિત્તથી તમારે શા માટે માર મારવો ? એમ શંકા કરીને કહે છે:

तस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभिः ।

तस्य मत्स्यस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्मगो गतिः ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—હે સાધ્વિ, જેના રાજ્યમાં, અસાધુઓ વડે સર્વ પ્રજાઓ ત્રાસ પામે છે, પ્રમાદી એવા તે રાજાની કીર્તિ, આયુષ, ભાગ્ય અને પરલોક નાશ પામે છે.

ભાવાર્થ:—અમારું ધૂરં કરનાર આ કલિયુગ છે, તેથી અમારા માટે જ તે મારવા યોગ્ય છે. તેનો અપકાર (ધૂરં કરવું) કહે છે કે હે સાધ્વિ, જેના રાજ્યમાં અસાધુઓ—હુદો વડે પ્રજા ત્રાસ પામે છે, તેની ચાર વસ્તુ નાશ પામે છે. તેનું ધ્યાન તેનાથી રહી શકે તેમ નથી એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે રાજા ગાફલ છે. તેની ચાર વસ્તુઓ નાશ પામે છે, તેની ગણના કરે છે કે કીર્તિ, આયુષ, ભાગ્ય અને પરલોક અથવા જ્ઞાન એ ચાર વસ્તુઓ તેવા ગાફલ રાજાની નાશ પામે છે. (૧૦)

વળી પ્રજાનું રક્ષણ ન કરવું તે તો કેવળ દોષ છે, તે માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એમ નથી, કારણ કે દોષ ન થવા માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરે તે તો રક્ષણ સકામ કહેવાય છે, પણ રાજાને પ્રજાની રક્ષા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેથી તેને નિત્યપણું છે, માટે શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિ હોવાથી અવશ્ય તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ; તેથી હું કરીશ જ એમ કહે છે:

एष राज्ञः परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः ।

अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—દુઃખી મનુષ્યોનાં દુઃખો દૂર કરવાં, એ રાજાઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે; માટે દરેક ભૂત પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનારો આ કલિયુગ ઘણો જ દુષ્ટ છે, તેને હું મારીશ.

ભાવાર્થઃ—આંગળીથી ધર્મ ખતાવે છે કે એવા પિડાયેલા મનુષ્યોની રક્ષા કરવી એ રાજાઓનો ધર્મ છે. એવા પિડાયેલા જનોની જે પીડા દૂર કરવી તે પ્રજાની રક્ષા કરવા કરતાં પણ રાજાઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે. પિડાયેલા માણસોને દાન આપવા કરતાં પણ તેની પીડા દૂર કરવી એ રાજાઓનો ઉત્તમ ધર્મ છે.

તે ઉત્તમ ધર્મ છે તેથી શું થયું ? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તેથી જ સ્વધર્મનું પરિપાલન કરવા માટે જ આ કલિયુગને હું મારીશ.

કલિયુગને સાક્ષાત્ મારવામાં અધર્મ થશે તે સાક્ષાત્ કરેલો ગણાશે અને પ્રજાની રક્ષારૂપ ધર્મ છે તે પરંપરા પ્રમાણે છે; માટે તમો કલિયુગને શા માટે મારશો ? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે આ કલિયુગ સર્વે પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનારો છે, તેથી તેને મારવામાં ઘણાં પ્રાણીઓનું જીવન થશે અને તેને ન મારવામાં ઘણાઓનું મરણ થાશે; માટે લાઘવ (થોડી મહેનતવાળું) થી એકને મારવું તે જ ઉત્તમ છે ! સાક્ષાત્ બીજાને મારવાની મનાઈ છે તે પ્રમાણે આ કલિયુગને મારવો છે અને કલિયુગ બીજાને મારે તો તેનો નિષેધ વિધિ પરીક્ષિતને લાગુ પડે તેમ નથી; માટે કલિયુગ ઘણાને મારનાર હોવાથી તેને મારવો એમ કહેવું તે કારણ સત્ય નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે કલિયુગ અસત્તમ છે, એટલે ઘણો જ દુષ્ટ છે, માટે આ કલિયુગને મારવામાં અધર્મ નથી, કારણ કે દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવાનું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે; માટે કલિયુગને મારવામાં દુષ્ટને નિગ્રહ કરવારૂપ શાસ્ત્રના વિધિનું પાલન થાય અને દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવારૂપ વિધિનું રક્ષણ થાય છે; એમ ત્રણ બાબત સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

એમ સુરભિને સાંત્વન કરવાના વિધિના પ્રસ્તાવ વડે તે કલિયુગનો વધ કરવો જોઈએ તેમ કહીને, વૃષને માટે કલિયુગનો વધ કરવો જોઈએ તે માટે ફરીને વૃષ (બળદ)ને પૂછે છે:

कोऽवृश्चस्व पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पद ।

मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—હો ચાર પગવાળા કામદુધાતા પુત્ર ! તારા ત્રણ પગો કોણે કાપ્યા ? શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા રાજાઓના રાજ્યોમાં તારા જેવા બીજા દુઃખી ન થજો.

ભાવાર્થ:—તારા ત્રણ પગો કોણે કાપી નાખ્યા ? જેવો અપરાધ હોય તેવો દંડ દેવો જોઈએ, તેમાં આ કલિયુગે ફક્ત સુરભિ ગાયને પગથી મારેલી છે, તે હવેથી નહિ કરે એવો બંદોબસ્ત કરીને કલિયુગને મારવાથી તેનો બદલો થઈ જાય છે, તોપણ આ તારા ત્રણ પગ કાપેલા છે તેનો બદલો તો આ કલિયુગના બે પગ અને એક હાથ કાપવાથી થાય તેમ છે; માટે તારા ત્રણ પગ કોણે કાપ્યા છે, તે કહે. તારા પગ પહેલાં તો અવસ્થા ચાર હતા, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ચતુષ્પદ એવું સંબોધન કરે છે.

કલિયુગના પણ પગ કાપવાથી મને કયો પુરુષાર્થ થવાનો છે, એમ ધર્મ તરફથી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે જેવી રીતે તું દુઃખી થયો છો તે પ્રમાણે કલિયુગ જીવતો હોય તો બીજાને પણ દુઃખી કરે; તેમ ન થવા માટે આ કલિયુગનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ.

રાજ્યમાં સુખી દુઃખી અને સાધારણ એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો હોય છે. તેમાં દરેક રીતે કલિયુગને મારવો એવો આગ્રહ શા માટે કરવો, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તેવું બીજાઓના રાજ્યમાં થાઓ, પણ ભગવાનના સેવકના રાજ્યમાં રહેનારા દરેક માણસોએ ભગવાન જ સેવવા જોઈએ. અને ઇન્દ્રિયો વડે વિકલ હોય તે સેવા કરવાને યોગ્ય નથી, તેવા અંગ વગરનાં પ્રાણીઓ ભગવાનના સેવકોના રાજ્યમાં ન હોવાં ન જોઈએ. (૧૨)

માટે તારા આ ત્રણ પગને કાપનાર કોણ છે, તે સર્વથા તારે કહેવું જ જોઈએ, એમ કહે છે:

आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ।

आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—હો વૃષભ ! તારા શરીરને બેડાળ બનાવનાર અને પાંડવોની કીર્તિને દૂષણ આપનાર કોણ છે, તે કહે. જેણે અપરાધ કર્યો નથી તેવા સાધુરૂપ તમારું કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ:—તું વૃષ (બળદ) હોવાથી તારે કાંઈ પણ અયોગ્ય નથી. હું કહીશ તો મને અથવા મારા સંબંધીઓને મારશે એવી શંકા કરવાની નથી; તે માટે કહે છે કે તે તમારું કલ્યાણ જ છે.

આ કલિયુગ જીવે છે ત્યાંસુધી અમારું કલ્યાણ શી રીતે હોય, એમ શંકા કરીને કહે છે કે તમે તો સાધુ પુરુષ છો, એટલે સાધુઓનું કલ્યાણ જ હોય છે. તેમ આ વૃષને શિક્ષા કરવા માટે આ ચૂંટે દંડ આપેલ છે એવો પક્ષ માનીએ, તો તેમાં પણ જેઓ અપરાધ વગરના હોઈને ધર્મમાર્ગમાં ચાલનારા હોય છે તેઓના હેડને કઠૂપો બનાવવો જોઈએ, પણ તેને મારવામાં શું કારણ છે, એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે: આ પાંડવોનો અધિકારી દરેકને

હંડ આપે છે, એમ લોકમાં અપવાદ થવાથી પાંડવોની કીર્તિ જે પહેલાંથી જ સિદ્ધ થયેલી છે, તેને દૂષણવાળી કરી છે; માટે તમને પણ તે હકીકત કહેવામાં પાંડવોની કીર્તિનું સ્થાપન થવાથી ધર્મ થાય તેમ છે. (૧૩)

અને મારી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ રહે છે તે કહે છે:

જનોઽનાગસ્યર્થં યુજ્જન્સર્વતોઽસ્ય ચ મદ્ભયમ્ ।

અનાગસ્તિવહ મૃતેષુ ય આગસ્કૃન્નિરકુશઃ ।

આહર્ત્તાઽસ્મિ મુજં સાક્ષાદમર્ત્યસ્યાઽપિ સાક્ષદમ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—અપરાધ વગરના માણસ ઉપર જે અપરાધ કરે છે, તેઓને મારો ચોતરફથી ભય છે, તેમ જ અપરાધ વગરનાં પ્રાણીઓ ઉપર અપરાધ કરનાર જે અહીં અંકુશ વગરનો છે, તે જે ઇંદ્ર હોય તોપણ, તેના બાજબીવાળો હાથ પણ હું કાપી નાખીશ.

ભાવાર્થ:—અપરાધ વગરના માણસ વિષે અપરાધ કરે છે તે માણસ ચોતરફથી મારો ભય પામે છે; એટલે દેહ, ધન, આલોક અને પરલોક, એમ દરેક રીતે મેં કરેલો ભય તેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેના સંબંધવાળા જે પુત્રાદિક તે પણ ભય પામે છે. એવી રીતે ભય પામવાનો અર્થ જે ઠેકાણે ન કરવો હોય તો એવો અર્થ કરવો કે અપરાધ વગરના મનુષ્યમાં જે અપરાધ જોડે તેને મારાથી ચોતરફ ભય થાય છે.

ખરી રીતે તો જનોઽનાગસ્યર્થં એ સ્વતંત્ર જુદો અર્થો શ્લોક છે; અને તે અર્થો શ્લોકનો સંબંધ ઉપરના શ્લોક સાથે છે.

મારા ત્રણ પગ કાણે કાપ્યા છે તે કહેવાથી તું શું કરીશ, એમ ધર્મ કહે તો ત્યાં કહે છે કે જે નિરપરાધીઓનો અપરાધ કરે છે તેના હું નાશ કરીશ.

તે કલિયુગ પણ અધિકારી છે. માટે તમારે શામાટે મારવા યોગ્ય છે, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે તે કલિયુગ અંકુશ વગરનો છે, એટલે તેને કોઇ કાબૂમાં રાખનાર નથી, તેથી તે ભિલટા રસ્તે ચાલનારો છે.

ત્યારે તેવો કલિયુગ શી રીતે મારી શકાશે, એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે હું ઇંદ્રના હાથને પણ ઉખેડી નાખું તેવો છું. તે અભિચાર (મંત્રના પ્રયોગથી જે મારણ થાય તે) દ્વારા નહિ, પણ સાક્ષાત્ જઈને હાથ કાપી નાખું અને તે પણ બાજબી વગેરે આભરણ સહિત. હાથ હોય એટલે દરેકે તેની પૂજા કરેલી હોય. તેવા હાથને પણ હું ઉખેડી નાખું, તેવો છું. (૧૪)

કલિયુગને મારવા માટે નિયોગ (યોજના) કરેલ નથી. તારી નિમણૂક તો પ્રજાના પાલન કરવા માટે છે. તે પ્રમાણે તારે તો પ્રજાનું પાલન

કરવાનું છે, કારણ કે અમે તો જ્યાં ત્યાંથી તારા રાજ્યમાં આવ્યા છીએ, પણ કાંઈ તારા રાજ્યના સંબંધી અમે નથી ! એવી શંકા કરીને કહે છે :

રાજો હિ પરમો ધર્મઃ સ્વધર્મસ્યાનુપાલનમ્ ।

શાસતોઽન્યાન્યથાશાસ્ત્રમનાપચ્યુત્પથાનિહ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—આફત ન હોય ત્યારે પણ અવળે માર્ગે જનારા જે બીજા છે, તેઓને શિક્ષા કરનાર રાજાને મુખ્ય ધર્મ, પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું એ છે.

ભાવાર્થઃ—સહજ ધર્મ અને અધિકારનો ધર્મ એમ રાજાના બે ધર્મો છે. તેમાં પીડા પામેલા માણસની પીડા દૂર કરવી એ સહજ ધર્મ છે અને તે મુખ્ય છે. અને બીજો ધર્મ ગૌણ છે, તેમાં પોતાના રાજ્યમાં કે પારકાના રાજ્યમાં એવો નિયમ નથી. જીને પણ જે મારતો હોય તો નિવારણ કરવા યોગ્ય છે, પણ શક્તિ ન હોય તો ચૂપચાપ રહે.

રાજાને શક્તિ નથી એમ ન હોવાથી, પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું તે જ રાજાને મુખ્ય ધર્મ છે. પોતાના ધર્મથી રહિત થઈને બીજા કેટલાકે ક્રોધપણુ આપત્તિ ન હોવા છતાં પણ અવળે માર્ગે ચાલતા હોય તેવાઓને જે રાજા શિક્ષા કરતો હોય પણ વૈરાગ્ય ન હોય તો, અર્થાત્ દરેક પ્રાણીઓને જેણે અભય આપેલું છે, એટલે પોતાનો શિક્ષારૂપ ધર્મ છોડીને જે વિરક્ત થયો નથી, તેનો તે ધર્મ છે; માટે દુઃખીઓની પીડાઓ દૂર કરવી તે મારો ધર્મ છે, માટે તારા પગને કાપનારાનું નામ કહેવું જોઈએ. (૧૫)

જે બહિર્મુખ હોય અથવા ભગવદ્દીય ન હોય તેનાથી કલિયુગનો જય ન થઈ શકે; જે કે આ રાજા બહિર્મુખ નથી, તેમ ભગવદ્દીય નહિ તેમ પણ નથી, તોપણ ઈંદ્રનો પણ બાજૂબંધવાળો હાથ ઉખેડી નાખું એવું અભિમાન છે, તેથી રાજા બહિર્મુખ ભાસે છે !

માટે તેને અંતર્મુખ કરવો જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તર કહેવા માટે તે રાજાનું ભગવદ્દીયપણું જણાવવા માટે તેને ધર્મ ઉત્સાહયુક્ત કરે છે :

ધર્મ ઉવાચ ।

एतद्गुणवेष्यानां युक्तमार्ताभयं वचः ।

येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान्कृतः ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંડવોના વંશમાં થયેલા એવા જે તમે, તેનું આ દુઃખીઓને અભય થાય એવું વચન યોગ્ય છે, જેઓના ગુણોના સમૂહ વડે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન દ્વારા વગેરેના કાર્યમાં કરાયા છે.

ભાવાર્થઃ—પારકા દુઃખને દૂર કરવું એ પરમ કૃપાળુ એવા તમોને યોગ્ય જ છે. જેનાથી દુઃખી જનોને અભય થાય તેવું તમારું વચન છે.

એ કે આ વચન અભિમાનને સૂચવનારું છે, તોપણ પારકાનાં દુઃખને દૂર કરવા માટે તે કહેલ છે, કાંઈ પોતાની ખડાઈ ખતાવવા માટે કહ્યું નથી; એટલે વચન યોગ્ય છે, પણ કૃતિ તો અયોગ્ય છે, કારણ કે બીજાને પીડા કરીએ તે ધર્મ થાય નહિ. બીજાની પીડા મટાડવી એ ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મને લઈને ભગવાન વશ થયા છે; એવા ગુણો તમારામાં હજારો છે. જે ગુણોથી પરમાનંદ શ્રીકૃષ્ણ વશ થયા છે, તે સાક્ષાત્ પુરુષાર્થરૂપ છે અને ભગવાન હોવાથી દરેક પ્રમાણે તેનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, તે પ્રભુ તમોને વશ થયા છે, તેથી જામને લીધે કાંઈ થતું હોય તો તેનો આશ્રેય કરાય છે. માટે અત્યંત બહિર્મુખતા કરાવે તેવા ધર્મમાં નિષ્ઠા હોય તેનો ત્યાગ કરવો એવો અભિપ્રાય છે. (૧૯)

આવી રીતે ભગવાનમાં પરાયણ થઈને રહેવું એમ ઉપદેશ કરીને, હવે પરાક્ષપણે સૂક્ષ્મ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે:

ન વયં ક્લેશવીજાનિ યતઃ સ્યુઃ પુરુષર્ષભ ।

પુરુષં તં ન વિજાનીમો વાક્યભેદવિમોહિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ! જેનાથી ક્લેશનાં બીજો થાય છે, તેવા પુરુષને અમે જાણતા નથી, કારણ કે વાક્યના ભેદ વડે અમે વિશેષ કરીને મોહિત થયા છીએ.

ભાવાર્થ:—આવો અભિપ્રાય છે કે મારા આ ત્રણે પગ એકદમ એક જણાએ જ નાશ કરેલા નથી, પરંતુ સત્યયુગાદિક પુરો ધર્મના પગને આશ્રિત હતા, તે પુત્રો જ્યારે નિવૃત્ત થયા ત્યારે ધર્મનો અકેક પગ લઈને નિવૃત્ત થતા ગયા છે, જેમકે સત્યયુગમાં ધર્મના ચાર પગો હતા તે સત્યયુગ નિવૃત્ત થયો ત્યારે એક પગ લઈને ગયો, એટલે ત્રેતાયુગમાં ધર્મના ત્રણ પગ રહ્યા. એમ અકેક યુગ એક એક પગ હેતો ગયો. તે પ્રમાણે દ્વાપર યુગમાં શ્રુતિ (વેદ) અને સ્મૃતિ એમ પ્રમાણના બે માર્ગો હોવાથી, ધર્મ તે બે પ્રમાણમાં જ રહ્યો હતો.

માટે ખરી રીતે નિર્ણય કરનાર તરીકે પ્રમાણ ન હોવાથી, ખરી રીતે તો કોઈએ પણ કંઈ નથી, કાલે અથવા ભગવાને કરેલું છે; તેથી ધર્મના પગનો નાશ જ થતો જાય એવા સ્વભાવથી પગ ગયા છે; માટે ઉત્તર કહેવો યોગ્ય નથી.

કાલે કંઈ હોય તે ભગવાને કરેલું હોય તો તેમાં પરીક્ષિત કાંઈ પણ કરી શકે તેમ નથી, માટે પ્રમાણથી બે બાંધ કરીશું ત્યારે પોતાના અધિકારને અનુસાર પદાર્થો સમજીને તેવી રીતે કરશે; માટે ન કહેવું અથવા સ્પષ્ટ કહેવું તે યોગ્ય નથી. તે માટે કહે છે કે હે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ. એકાદશસ્કંધમાં

ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે “ મારી સરજેલી ઘણી નગરીઓ છે, તેમાં પુરુષના શરીરરૂપ નગરી મને પ્રિય છે, કારણ કે ધીર પુરુષ પુરુષપણમાં જ મને શોધે છે.” એ ન્યાયથી પુરુષ માત્રને ભગવાનની દૃષ્ટિ થવી યુક્ત છે. ત્યારે તું તો પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી તારે તો ભગવાનની દૃષ્ટિ થાય તે યોગ્ય છે.

તેમ કલેશ થવાના બીજરૂપ પાપ છે. અથવા ભગવાનનો અપરાધ છે તે શાથી થાય છે. તે માટે વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાં ન્યાય, વૈશેષિક, અને મીમાંસકના મતમાં પુરુષ જ સમવાયિ કારણ છે (જે સાથે રહીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તે સમવાયિ કારણ કહેવાય છે.)

સાંખ્ય તથા પાતંજલના મતમાં અંતઃકરણ સમવાયિ કારણ છે. પંચ-મહાભૂતનો સંસ્કાર કરવો, એવા ધર્મશાસ્ત્રના મતમાં શરીર સમવાયિ કારણ છે, અને દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર અને કર્મ, એ નિમિત્તકારણ છે. તેમાં નિયામક (તાબે રાખનાર)નો વિચાર કરવો જોઈએ કે કેણે તાબામાં રાખેલી સામગ્રી કલેશનાં બીજને પેદા કરે છે? તેમાં નિશ્ચય થવાનું કારણ કહે છે કે પુરુષ સિવાય બીજે કોઈ નિયામક ન હોવાથી પુરુષ જ તેનો નિયામક છે. તેના વ્યથિ, સમથિ, પુરુષ, કાલ અને પુરુષોત્તમ એમ પાંચ પ્રકારના પુરુષો છે. તેમાં વિચાર કરનારાના અંતઃકરણમાં જુદાં જુદાં વાક્યોના ભેદો વડે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નિશ્ચય થતો નથી.

અહીં વિચાર કરવામાં દરેક અશક્ત છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં ઘર્ય-અમે એમ બહુવચન મૂકેલું છે. એક જ વાક્ય હોય તેને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે જોડે છે. તે વાક્યના ભેદો કહેવાય છે. તે દરેક ભેદોમાં યુક્તિની સહાયતા છે. (૧૭)

વાક્યના ભેદો વડે નિર્ણીત કરેલા પદાર્થો કહે છે:

કેચિદ્વિકલ્પવસના આદુરાત્માનમાત્મના ।

દૈવમન્યે પરે કર્મ સ્વભાવમપરે પ્રભુમ્ ॥ ૧૮ ॥

અપ્રતર્ક્યાદનિર્વાચ્યાદિતિ કેષ્વપિ નિશ્ચયઃ ।

અત્રાનુરૂપં રાજર્થે વિમૃશ સ્વમનીષયા ॥ ૧૯ ॥

રાજદાર્થઃ—વિકલ્પનું જેને ઠાંકણ છે. એવા કેટલા એક આત્માના સુખ-દુઃખના કારણરૂપ આત્મા જ છે, એમ કહે છે. બીજાઓ દૈવ કારણ છે એમ કહે છે. કર્મ કારણ છે એમ ત્રીજા કહે છે, અને સ્વભાવ કારણ છે એમ કેટલાક કહે છે; પણ તેનો વિશેષ વિચાર થઈ શકે તેમ નથી, અને યથાર્થ કહી શકાય તેમ પણ નથી. આમ કેટલાએકમાં આવો નિશ્ચય છે, તેમાં હું રાજર્થે, તમે તમારા અધિકારને અનુકૂળ તમારી બુદ્ધિથી વિચારો.

ભાવાર્થ:—માયાવાદી વગેરે કેટલાક વાદીઓ આપણા વગેરેના શરીરમાં રહેલા વ્યદિરૂપ આત્માને જ સુખદુઃખના કારણરૂપ માને છે. તે માટે દરેક વિકલ્પ (જે કલ્પાયેલું હોય)ને માયા તરીકે આચ્છાદિત કરે છે. એટલે વિકલ્પ વસ્ત્રવાળા તેઓ છે. અથવા જુદા જુદા પ્રકારની કલ્પનારૂપી અજ્ઞાન તેઓનું વસ્ત્ર છે. તેઓ આત્માને નિયામક તરીકે માને છે, કારણ કે “આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે” એમ ગીતાશ્રીમાં કહ્યું છે.

આત્માને પણ કારણપણામાં આત્મા સિવાય બીજાં કારણને માયા-વાદીઓ માનતા નથી, પણ આત્મા વડે આત્માને સુખદુઃખ વગેરે થાય છે, એમ માને છે.

સમષ્ટિ (વ્યાપક)રૂપ બ્રહ્માંડના અભિમાનવાળાને કારણ તરીકે માનનારા બીજા પૌરાણિકો, જ્યોતિઃશાસ્ત્રને સાથે લેનારા પુરુષ-શરીર બ્રહ્માંડને માનીને, તેમાં ચેષ્ટારૂપ કાલચક્રને સ્વીકારે છે. તેના અવયવ (અંગ) રૂપે રહેલા બુદ્ધ વગેરે ગ્રહો વડે અંદર રહેલા દરેક પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી, ગ્રહની સાથે, બ્રહ્માંડના શરીરાભિમાનીને જ વ્યદિના કારણરૂપે માને છે.

તેથી પણ પુરુષને કારણરૂપ માનનાર, પાતંજલાદિક અથવા પૌરાણિકો-માંના ભેદવાળા કેટલાએક, પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા તત્ત્વાત્મક પુરુષને કારણ તરીકે માને છે, અને નિયામક તરીકે સહાયભૂત કર્મને સ્વીકાર કરે છે.

જો કર્મ ન માને તો પ્રકૃતિ અને પુરુષને નિત્યપણું હોવાથી તેમ જ કાલને પણ નિત્યપણું હોવાથી કર્મ વગેરે કોઈ બીજું કારણ હોય તો સ્પષ્ટ થયા જ કરે અથવા ન જ થાય; માટે કર્મની નિયામક તરીકેની જરૂર છે.

શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “દૈવે જેનું કર્મ જાગતું કર્યું છે એવા ત્રેવીસ ગુણોએ પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો છે.” એ વાક્યને આધારે તેઓ કર્મને સહાયભૂત માને છે. જો કે કાલ અને સ્વભાવ છે તોપણ તે બીજા હોવાથી તથા સર્વને સાધારણ હોવાથી તેને નિયામક તરીકે ગણવા તેવો સંભવ નથી; માટે કલેશનાં બીજ થવામાં કર્મની સાથે પુરુષ કારણરૂપે છે.

બીજા વળી, કાળને કારણ તરીકે માને છે, અને તેમાં હેતુ તરીકે સ્વભાવને માને છે. તે કાલ પ્રકૃતિ વગેરેને પ્રેરે છે. તે પોતે સ્વભાવથી જ પરિણામને પામે છે અને સ્વભાવથી જ પ્રકૃતિ વગેરેને પ્રેરે છે, તેમ દશમ-સ્કંધમાં કાલરૂપ ભગવાનનું વાક્ય છે કે “સુખ દુઃખ, ભવ અને ક્ષેમ, કર્મ-વડે જ થાય છે.” જો કે તે વાક્યને કહેનારા શ્રીપુરુષોત્તમ પ્રભુ જ છે, તોપણ તે સર્વરૂપ હોવાથી તે વખતે કાળરૂપપણું પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેથી તે વાક્યોને કાલનાં બાકી બચેલાં વાક્ય તરીકે માનવાનાં છે.

પ્રથમ સ્કન્ધમાં ભીષ્મપિતામહે જ કહેલ છે કે “ વાયુને વશ જેમ મેઘ (વાદળાં)ની પંક્તિ છે તેમ કાલને વશ સર્વે છે અને તે કાલે જ ફરેક કરેલું છે.” આ વગેરે વાક્યથી જ કાલ જ બધું કરે છે એમ માને છે.

બીજા વળી પુરુષોત્તમને કારણરૂપ માને છે. તે શ્રી પુરુષોત્તમ સર્વમાં પ્રવેશ કરીને બધું કરે છે. તે કાલાદિકમાં પણ પેઠેલા છે; જો કે કાલને સર્વનું અધિપતિપણું છે, પણ તેને તે પોતાની મેળે નથી પણ ભગવાનની પ્રેરણાથી છે.

જો તેમ ન હોય તો તે કાલને સર્વોત્તમપણું ન હોવાથી વિષમતા (એકનો પક્ષ કરવો) અને નિર્દયતારૂપ દોષ આવે છે. કાલ અને આત્માનું સ્વરૂપ જુદું કરીને તેનું વિવેચન આગળ કરાશે. કાલ ફરેકને રાખનાર છે, પણ સર્વપણું નથી, આવો અભિપ્રાય છે.

ત્યારે સર્વમાં પ્રવિષ્ટ રહેલા ભગવાન બધું કરે છે તો તે પ્રભુ જણાતા કેમ નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે કે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણથી જો કે સર્વ વસ્તુમાં વસ્તુસ્વરૂપ તે છે, એમ ઉપર ઉપરથી વિચારમાં આવે છે અને તત્ત્વને જાણનાર તો જુએ પણ છે, તોપણ ગાયને શીંગડાંઓથી પકડી લઈએ તેવી રીતે સ્પષ્ટ રીતે તે તર્કમાં આવતા નથી.

ત્યારે તે આવા જ છે એમ જાણનારાઓ પ્રમાણોથી કેમ કહેતા નથી, એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે સાકરમાં રહેલી મિષ્ટતા જેમ અનુભવથી જ જાણી શકાય છે, પણ આવા પ્રકારની મીઠાશ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી, તેમ શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ પણ કેવળ અનુભવ માત્રથી જ જણાય તેમ છે, સ્પષ્ટતાથી કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે જતાવનાર તેવો વિશેષ શબ્દ તેમનામાં નથી.

ઘટપદની શક્તિ (ઘડાના જ્ઞાનની શક્તિ) જેમ ક'બુગ્રીવાદિમાન પદાર્થમાં હોવાથી ઘટ શબ્દથી ક'બુગ્રીવાદિમાન પદાર્થ જાણવો એવો સંકેત છે (એટલે ઘટને જાળખાવવા માટે કહેવાય કે, શંખની માફક સાંકડા ગળાવાળો, પહોળાઘ વગેરે લક્ષણવાળો ઘટ હોય છે, અને તેમ સમજાવવાથી ઘડાને ન જાળખનાર માણસ પણ આપેલી નિશાની ઉપરથી ઘડાને જાળખી શકે છે) તેવો સંકેત શ્રીપુરુષોત્તમમાં નથી, અને તે વ્યવહારમાં પણ આવી શકે તેમ નથી, માટે જોકે વિશેષ આકારથી કહી શકાય તેમ નથી, તેમ જ કોઈપણ જાતની ઉત્પ્રેક્ષા કરીને પણ કહી શકાય તેમ નથી, તોપણ શાસ્ત્ર અને અનુભવ વડે, જ્યાં તેનો નિશ્ચય છે, એવા પુરુષો ઘણા થોડા છે તે કહે છે કે ઉપર જે પાંચ પક્ષો જતાવ્યા છે, તેમાં જેનો જેવો અધિકાર હોય તેને તે પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે, માટે તારો પણ જેવો અધિકાર હોય તેને અનુસરી તારે વ્યવસ્થા

કરવી જોઈએ, કે કલેશનાં બીજ કોનાથી થાય છે, તે કહે છે કે તું રાજાંધિ છે, એટલે રાજા હોવાથી વિચાર કરી શકે અને ઋષિ હોવાથી તું મંત્રને પણ જોઈ શકે છે, તેથી તારા હૃદયના વિચાર વડે જ તું નિર્ણય કર, એમ જણાવ્યું છે. આમાં સંમતિ પૂછવાની જરૂર નથી, કારણ કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે એક જ વ્યક્તિ કલેશ કરનાર નથી, અને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કહેવાનો પ્રસંગ છે, માટે તું તારી પોતાની બુદ્ધિ વડે વિચાર કરજે. (૧૮-૧૯)

એવી રીતે ધર્મનું વાક્ય સાંભળીને તેનો અભિપ્રાય, વચન અને બોલનારનો નિર્ધાર પરીક્ષિતે કર્યો તે કહે છે:

एवं धर्मे प्रवदति स सम्राट् द्विजसत्तम ।

समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तम् ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે ધર્મ બોલતો હોતો ત્યારે હું બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ શૌનક ! તે ચક્રવર્તી રાજાએ ખેદ વગરના થઈને સાવધાન મન વડે તેને કહ્યું.

ભાવાર્થ:—તે રાજા સારી રીતે શોભનાર છે, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે ધર્મ સિવાય, બીજા કોઈ આવી રીતે બોલવાને સમર્થ નથી. સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં તેની સંમતિ મેળવવા માટે સૂતપૌરાણિકે શૌનકને ‘હિ દ્વિજસત્તમ’ (બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ) તરીકે સંબોધન કરેલું છે. પરીક્ષિતના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે વ્યવહાર સુજળ તેને પૂછવા છતાં પણ આ બીજી રીતે જે ઉત્તર આપે છે, તેમાં શું કારણ છે ? શું આપણી પરીક્ષા કરવા માટે પરોક્ષપણે કહેલું, કે પોતાનું વ્યવહારમાં નચાવવાપણું, છેતરવાપણું, અથવા અણુસમજ, એમ ચાર પક્ષોના વિચાર માટે તેનું ચિત્ત જોડાયું, તેમાં પરીક્ષિતની કુશાગ્ર-બુદ્ધિ (દર્શના અગ્ર ભાગની માફક તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ) હોવાથી, કહેવાનો અર્થ અને વાક્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ, અભિપ્રાય અને કહેનારનો નિર્ધાર તેણે કહેલા પાંચ પક્ષો હો. અથવા તેનો નિર્ધાર હો, તોપણ આ કલિયુગ ઘાત કરનારો છે, અને આ કલિયુગે જ આ બળદને મારેલો છે, તોપણ આજે કહેતો નથી, અને બહાનું કાઢીને બીજું કહે છે; માટે આ ધર્મ જ છે. પ્રથમ યુગના નિરૂપણ કરવાના પ્રસ્તાવમાં વ્યવસ્થા સાંભળી છે માટે પોતાનું પ્રયોજન અને અવસર વિચારીને નિર્ધાર કર્યો. (૨૦)

પરીક્ષિતે જે અર્થનો નિર્ધાર કર્યો છે તે તે કહે છે:

राजोवाच ।

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ ! धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ।

यद्धर्मकृतः स्थानं सूचकस्याऽपि तद् भवेत् ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું ધર્મને જાણનાર ! તું ધર્મ કહે છે, માટે બળદના રૂપને ધારણ કરનાર તું ધર્મ છે, કારણ કે અધર્મ કરનારને જે નરકાદિક સ્થાન મળે છે, તે સ્થાન તેના સૂચન કરનારને પણ થાય, એમ સમજીને તું ધર્મ બોલે છે.

ભાવાર્થઃ—તું ધર્મને જાણનાર છે, તેથી તું ધર્મ જ છે, કારણ કે ખીજે ખીજના સ્વરૂપને જાણે નહિ, માટે ધર્મને કહેનાર હોવાથી આ ધર્મ છે. વળી બળદના રૂપને ધારણ કરનાર છે, અને અલૌકિકમાં ધર્મનું બળદ જેવું રૂપ છે, હવે ધર્મને કહેવાનું સિદ્ધ કરે છે કે અધર્મને કરનારને જે નરકાદિક મળે છે એમ સાક્ષાત્ જે બતાવે છે તેને પણ અધર્મ કરનારને જે મળવાનું નરક છે તે મળે છે, તેથી નરકના ભયથી ધર્મની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ ધર્મ કહે છે; માટે તે ધર્મ જ છે. (૨૧)

આજના સમયના મીમાંસકો જેમ વાક્યોના અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેમ અહીં વાક્યોના પોતાના અર્થનો ત્યાગ થાય છે; તેથી આ વિચાર યોગ્ય નથી; આટે વાક્યોનો અર્થ સિદ્ધ રહે તેવી રીતે વિચારવું જોઈએ, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

અથવા દેવમાયાયા નૂનં ગતિરગોચરા ।

ચેતસો વચસશ્ચાપિ ભૂતાનામિતિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—અથવા ભૂતપ્રાણી માત્રને દેવમાયાની ગતિ મન અને વચનથી અગ્રાચર છે એવો નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થઃ—જે આ ધર્મે કહ્યું છે કે અમે જાણતા નથી તે તેમ જ છે, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે કે તમારી માયાનું અહ્મણ કરીને બોલનારાઓને શું દુર્ઘટ છે ? તેથી યુક્તિએ તેમાં કાંઈ પણ કારણરૂપ ન હોવાથી તેનો નિર્ધાર ન થઈ શકે.

માયા અથવા માયાની પ્રવૃત્તિને પહેલેથી જ વિચાર કરે, ત્યારબાદ ખીજનું જ્ઞાન થશે ! એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે માયા ભગવાન સહિત છે અને તેને ભગવાને જ પ્રેરણા કરી છે, અને તે માયા ભગવાનની શક્તિ હોવાથી ભગવાનની બરાબર છે; તેથી તેની ગતિ આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ નથી; તેમ સાધારણ માણસોને તો વેદવાક્યથી પણ જાણી શકાય તેમ નથી, એમ કહેવા માટે મૂળમાં કહ્યું છે કે તે માયાની ગતિ ભૂત પ્રાણીઓથી જાણી શકાતી નથી. (૨૨)

એવી રીતે આ ધર્મ છે, આ પૃથ્વી છે, અને આ કલિયુગ છે, એમ ત્રણેયનો નિશ્ચય કરીને તેઓને યોગ્ય જે કરવું જોઈએ તે કરવાની ઇચ્છા કરીને ધર્મની પાસે જઈને કહે છે:

તપઃ ક્ષૌચં દયા સત્યમિતિ પાદાઃ કૃતે કૃતાઃ ।

અધર્મોલ્લેખયો મન્નાઃ સ્મયસન્નમદેસ્તથ ॥ ૨૩ ॥

इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः ।

तं जिघृक्षस्यधर्मोऽयमनृतेनैषितः कलिः ॥ २४ ॥

સાબદાર્થઃ—તપ, શૌચ, દયા અને સત્ય એ તારા ચાર પગ છે. તેમાં સ્મય, સંગ, અને મદ, એ અધર્મેના અંશો વડે તપ, શૌચ, અને દયા એ તારા ત્રણ પગ લાગી જયા છે. હે ધર્મ ! હમણું એક સત્ય પગ રહ્યો છે, જેથી તારા આત્માના નિર્વાહ થાય છે; તે પગને અનૃત (અસત્ય) વડે વધેલો અધર્મરૂપ આ કલિયુગ ખહુણ કરવા ઇચ્છે છે.

ભાષાર્થઃ—તે તે પુત્રને અનુસાર ધર્મનાં રૂપો જુદાં જુદાં હોવાથી તે વખતના ધર્મના પગની ગણના કરે છે. દ્વાદશસ્કંધમાં સત્ય, દયા, તપ, અને દાન, એમ ધર્મના ચાર પગોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું પ્રયોજન ત્યાં જ કહેવાશે.

કુચ્છાદિક (તાપ સહન ન કરવા વગેરે) તપ કહેવાય છે. દરેક રીતે શુદ્ધ રહેવું તે શૌચ કહેવાય છે. તેનાં કારણરૂપે આચાર રહેલો છે. પારકાં દુઃખને મટાડવાની ઇચ્છાને દયા કહેવાય છે. અને સત્ય બાબણ કરવું. એમ ચાર પગો વડે ધર્મ જણાય છે. સત્યયુગાદિકમાં એક એક પગ મુખ્ય રહે છે. તેનો પ્રતિપક્ષી અધર્મ છે, તેના પણ ચાર પગ છે. તે ગધેડાના રૂપે રહેલો છે, અને એક ખરીવાળો છે, એટલે ગધેડાની ખરીમાં ચીરો નથી, એક જ ખરી છે. ધર્મમાં પ્રમાણ અને પ્રવૃત્તિ એમ બે ખરીઓ છે, અને અધર્મમાં કેવળ પ્રવૃત્તિ જ છે, તે એક ખરી છે. શ્રુતિ વગેરેમાં જે કરવા માટે મનાઈ કરેલી છે, તે ઉપરથી અધર્મ જણાય છે; માટે અધર્મમાં પ્રમાણ નથી એમ કેમ કહેવાય ? એમ બાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં સંમજવાનું છે કે તેવાં કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થવા માટે અનુવાદ (કેાઇએ કહેલું હોય તેનું તે કહેવું તે અનુવાદ કહેવાય તે) વડે બતાવે છે. જો તેમ ન હોય અને અધર્મ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો હોય તો ધર્મ અને અધર્મ બન્ને પ્રમાણથી સિદ્ધ થયા એ વાક્યભેદ થાય, માટે અધર્મમાં પ્રમાણ નથી, કેવળ પ્રવૃત્તિ જ છે. તેમાં પૃથ્વી તો, ધર્મ અથવા અધર્મ એકને રહેવા યોગ્ય છે, કારણ કે ધર્મ અને અધર્મ બન્ને પૃથ્વીની ખરાબર જ વિસ્તારવાળા છે, અને કાળ તો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના ભેદ વડે ધર્મ અને અધર્મ બન્નેને સ્થાપન કરનાર હોવાથી તે બન્નેને સમાન છે. તેથી યુગની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મને અને યુગની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે અધર્મને સ્થાપન કરનારો કાળ છે. અધર્મ કાળને વશ હોવાથી તેણે ધર્મના ત્રણેય પગોને દૂર કરીને પોતાના ત્રણ પગનું સ્થાપન કર્યું છે. તે કહે છે કે

ગર્વ, સંગ, મદ, અને અનૃત (જૂઠું બોલવું) એ ચાર પગ અધર્મના છે. તે ચારે પગ બીજી દશામાં ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે; જેમકે ભગવાનના દાસપણામાં અભિમાન, સત્પુરુષમાં સંગ, ભગવાનના ચારિત્રાદિકના ગાનમાં મદ, અને ગાય બ્રાહ્મણ વગેરેની હિસા થતી હોય, તેમાં અસત્ય બોલવું. એવી રીતે અધર્મના ચારે પગ ધર્મમાં પેસે છે; તેથી મૂળમાં “અધર્મના અંશ” એમ લખેલ છે. એટલે ધર્મના અંશ થઈને, તે ચારે આવે તો ધર્મના પગોનો નાશ ન કરે, પણ અધર્મના અંશ થઈને આવેલ છે, તેથી તેણે અધર્મના પગનો નાશ કરેલો છે.

હવે કલિયુગનો દોષ કહેવા માટે કહે છે : હાલમાં તો તારો એક સત્ય જ પગ છે, જેથી પોતાના સ્વરૂપને હમેશાં તું ચલાવે છે, અથવા સત્યના સંબંધથી તું સમીપમાં આવેલો છે, માટે તને તે સત્ય નભાવે છે. મૂળમાં ધર્મને કહેનાર સંબોધન છે, તેને બદલે ધર્મની વિભક્તિ ફેરવીને દ્વિતીયા કહો તો સત્ય ધર્મને નભાવે છે એવો અર્થ થાય અને જે “હિ ધર્મ” એમ સંબોધન કહો તો પોતાના આત્માને સત્ય નભાવે છે, એમ અધ્યાહાર કરી ઉપરથી અર્થ કરવો. તે સત્યરૂપ પગને અધર્મ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, અથવા સત્યનાં કારણસ્વરૂપ અંતઃકરણને લેવાની ઇચ્છા કરે છે.

અધર્મ ધર્મના પગને લેવાની ઇચ્છા કરે તેમાં કલિયુગનો શો દોષ, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે અધર્મ આ કલિયુગ છે. કાળ અનંત છે એટલે કાળનો છેડો નથી. તેમાં સત્યયુગ છે, ત્રેતાયુગ છે, દ્વાપરયુગ છે, અને આ કલિયુગ છે એમ કહેવાય છે. તે કાળનો વિભાગ કરનાર કાંઈપણ છે. તેથી સત્યયુગાદિક કહેવાય છે તેમાં કાળ કાંઈ પોતે પોતાને જુદો પાડે નહિ, માટે ધર્મ અને અધર્મ કાળને જુદો પાડનાર છે. તેથી સત્યયુગ વગેરે એવો કાળનો વ્યવહાર થાય છે.

તેમાં જેટલો કાળ કેવળ ધર્મ જુદો પાડે છે, તે સત્યયુગ કહેવાય છે, અને કેવળ અધર્મ જુદો પાડે છે તે કલિયુગ કહેવાય છે. વધારે ભાગથી ધર્મ અને થોડા ભાગથી અધર્મ એમ બન્ને જુદા પાડનાર તે ત્રેતાયુગ કહેવાય છે અને સરખે ભાવે ધર્મ અધર્મને જુદા પાડેલા છે તે દ્વાપરયુગ કહેવાય છે. એવી રીતે કાળનો વિભાગ કરનાર ધર્મ તથા અધર્મ છે, તેમાં અધર્મના સમૂહને દૂર કરવા માટે કાળનું આવવું થાય ત્યારે અધર્મનો અંશ પણ ઓળંગીને તે આવે છે; તેથી અધર્મના અંશનો પ્રવેશ થાય છે, એટલે જેમ સંવત્સરરૂપે કાળ ફેરે છે તે દરેકને પોતાની અંદર રાખે છે તેના વિભાગના સમયમાં પણ અધર્મના અંશનો પ્રવેશ થાય છે, કારણ કે “જે ચાર સ્તોમ છે તે સત્યયુગ છે અને જે પાંચ તે કલિયુગ છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે, તેમાં ચાર સ્તોમાદિક જે જ્યોતિષોમ વગેરે યજ્ઞો છે તેનું સત્યયુગ

તરીકેનું નિરૂપણ કર્યું છે, માટે સત્યયુગનું ધર્મમાં અવચ્છેદકપણું છે (વિભાગ કરનાર તરીકે) અને તે સિવાયના પંચાત્મક જે કાળ છે તે કલિયુગ છે, અર્થાત્ સત્યયુગમાં જે જ્યોતિષ્ટોમાદિક ચાર યજ્ઞો છે, તેના અભાવરૂપ ચાર અને એક તેનાથી જુદાપણું છે, તેથી તે પાંચ પ્રકારે છે.

તે વેદમાં “સમાન દિવસનાં પાંચ પુણ્યરૂપ નક્ષત્રો છે” એમ કહ્યું છે ત્યાં પ્રસંગથી તેનો નિર્ધાર કરેલો છે, એટલે “દેવસ્ય સવિતુઃ પ્રાતઃ” અનુવાકમાં પ્રાતઃકાળ, સંગવકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, અપરાહ્ણકાળ અને સાંચકાળ એમ ૫ પાંચ કાળ છે અને તેના સવિતા, મિત્ર, બૃહસ્પતિ, ભગ અને વરણ, એમ ક્રમવાર દેવતા છે; તેથી તે પુણ્યરૂપ છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

ત્યાં અગ્નિષ્ટોમાદિક થવાથી ચારને વીર્યપણું કહીને ચાર કાળ ખરાબ બતાવ્યા છે; ત્યાં ચાર કાળના અવયવોને ઉપર લખેલા અગ્નિષ્ટોમાદિક ચારના અભાવ તરીકે નિર્ધાર કરેલો છે, માટે જેમ આકાશને જુદો પાડનાર તરીકે ઘટ વગેરે છે, તે ઘટમાં રહેલું આકાશ બતાવવામાં ઘટ જ બતાવાય છે, તેમાં ઘટની અંદર અને બહાર આકાશ રહીને મધ્યભાગમાં ઘટ બતાવાય તેમ બન્ને તરફ કાળ રહીને મધ્યભાગમાં અધર્મને બતાવે છે તે અધર્મ કલિરૂપ છે.

ઉપર બતાવેલી શ્રુતિમાં સત્યયુગ અને કલિયુગનું જ નામ હોવાથી બે જ યુગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં દ્વાપરયુગમાં સત્યયુગની બરાબર જ કલિયુગ હતો; તેથી બે પગ ધર્મના તથા બે અધર્મના હતા, અને ત્રેતાયુગમાં સત્યયુગથી કળિયુગ હોતો હતો, તેથી ત્રણ પગ ધર્મના અને એક પગ અધર્મનો હતો. હાલમાં તો ત્રણ પગ અધર્મના પેસેલા છે; તેથી કળિયુગની ઉન્નતિ થઈ છે. તેમાં પણ હમેશાં અસત્યથી પોષણ પામેલો કલિયુગ પોતાના શત્રુરૂપ ધર્મના પગને લેવાને ઇચ્છે છે, કારણ કે શત્રુનો કોઈ પણ અંશ રહેવા દેવો યોગ્ય નથી; માટે જ વેદમાં સત્યયુગ અને કળિયુગ એમ બે જ નામ છે. તેમાં સત્યયુગનો શેષ (બાકી રહેલો ભાગ) ત્રેતાયુગ છે અને કલિયુગનો શેષભાગ દ્વાપરયુગ છે. (૨૪)

એમ ધર્મનું સ્વરૂપ કહીને પોતાને પૃથ્વીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, તે પ્રકટ કરે છે:

इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।

श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ ૨૫ ॥

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिताऽधुना ।

अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાને જેનો ઘણો ભાર ઉતારી નાખ્યો છે એવી સતી આ પૃથ્વી છે, તે શોભાવાળા ભગવાનના ચરણના પધારવા વડે ચાતરકેથી જેણે કૌતુક કરેલું હતું; તે હાલમાં ભગવાને છોડેલી છે, તેથી તેના નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં છે. તેવી તે દુર્ભાગીણી હોય તેમ શોક કરે છે કે બ્રાહ્મણના ભક્ત નહિ એવા અને રાજાઓના બહાનાવાળા શૂદ્રો મને ભોગવશે.

ભાવાર્થ:—ધર્મ અને પૃથ્વી સિવાય કલિયુગ છે એમ મૂળમાં જ્ઞાતી પ્રકટ જણાવેલ છે. આ પૃથ્વીના ત્રણ ગુણો છે અને ત્રણ દોષો છે. એમ આ પૃથ્વી છે અંશ (ભાગ) વાળી છે. ભગવાને પૃથ્વીનો ઘણો ભાર ઉતારેલો છે, તેથી પ્રભુએ કરેલો ઉપકાર પૃથ્વીમાં છે, તે જ ગુણ છે અને તેથી તે પૃથ્વી સતી છે, તેથી તે ભગવાનમાં જ એક-નિષ્ઠાવાળી છે અને ભગવાને જ તેને પોતાના અંશ વડે શણગારી છે. તે કહે છે કે શોભાચુક્ત ભગવાનના પધારવા વડે દરેક સ્થળોમાં આશ્ચર્ય કરેલું છે. આથી શૃંગાર રસનો ભાવ પણ બતાવ્યો છે.

હવે પૃથ્વીના દોષો કહે છે: ભગવાને પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યોથી શોક, દુર્ભાગ્યપણું અને અબ્રહ્મણ્ય (શૂદ્રો)ના ભોગથી પહેલાના સ્થાનનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષો છે. નેત્રમાંથી આંસુ સરે છે. જો કે પોતે કરેલો દોષ નથી એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે પૃથ્વી સાધ્વી (સતી) છે. પોતાનું ભાગ્ય નથી એ જ ભગવાને પોતાનો ત્યાગ કર્યો છે તેમાં કારણરૂપ છે. તે કહે છે કે તે પૃથ્વી દુર્ભાગીણી જેવી થઈ છે. હાલમાં જ ભગવાને તેનો ત્યાગ કર્યો છે, એમ કહેવાથી ત્યાગ કરવાનો સમય નજદીક જ બતાવ્યો છે.

રાજાઓ પણ ભગવાનનું રૂપ જ છે, તેથી તેઓ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરે તેમાં શો દોષ છે? એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે રાજાના વેશધારી અબ્રહ્મણ્ય શૂદ્રો મને ભોગવશે એમ પૃથ્વી શોક કરે છે. અબ્રહ્મણ્ય કહેવાથી શૂદ્રોમાં ભગવાનના ધર્મોથી વિપરીતપણું બતાવ્યું છે. મનુષ્યનું પાલન કરે ત્યારે સાચો નૃપ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે ન હોવાથી નૃપપણું ગૌણ છે.

“શૂદ્ર અસુર છે” એમ વેદમાં કહેલું હોવાથી શૂદ્રો ભગવાનના વિરોધી છે એમ બતાવ્યું છે. તેવા શૂદ્રો મને ભોગવશે, તેથી શોક અને રુદન પૃથ્વીને છે; તેથી પૃથ્વીને રસનો આવિર્ભાવ ન હોવાથી તેઓનો ભોગ સિદ્ધ નહિ થાય એમ સૂચવ્યું છે. (૨૫-૨૬)

હવે ઉપસંહાર કરે છે:

इति धर्मं महीश्रैव सान्त्वयित्वा महारथः ।

निशातमाददे खड्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥ ૨૭ ॥

રાજદાર્થ:—એવી રીતે ધર્મ અને પૃથ્વીનું સાંત્વન કરીને, મહારથી એવા પરીક્ષિત રાજાએ અધર્મના કારણરૂપ એવા કલિયુગને મારવા માટે સજ્જત તલવાર ખેંચી.

ભાવાર્થ:—તેના સ્વરૂપ અને હુ:ખના જ્ઞાનનો સમુચ્ચય (એકઠું) કરવા માટે મૂળમાં જ્ઞકાર છે. કલિયુગનું સાંત્વન કર્યું નથી, માટે મૂળમાં પથ્થકાર છે. પરીક્ષિત રાજા મહારથી છે એમ કહેવાથી કલિયુગનો નિગ્રહ કરવામાં તેનું સામર્થ્ય છે એમ બતાવ્યું છે. કલિયુગ દેવતારૂપ હોવાથી સજ્જત તલવાર વડે તેનું માથું કાપવું તે યોગ્ય નથી, એવી આશંકા કરીને કહે છે કે તે કલિયુગ અધર્મના કારણરૂપ છે, તેથી “મચ્છરને માટે ધુમાડો કરો” એમ કહેવાય છે, ત્યાં મચ્છરને દૂર કરવા માટે જેમ ધુમાડો કરવાનો યોગ્ય થાય છે, તેમ અહીં કલિયુગ માટે તલવાર લીધી છે તેમ કહ્યું છે. ત્યાં કલિયુગની નિવૃત્તિ કરવા માટે ખડ્ગ લીધું છે તેમ સમજવાનું છે. (૨૭)

ધર્મનાં વાક્યો પરીક્ષિતે સાંભળ્યાં છે, તેથી કલિયુગ અદશ્ય થઈ બાગી શકે તેમ નથી, કારણ કે પરીક્ષિત રાજાને આધિદેવિક રૂપનું જ્ઞાન છે; માટે કોઈને ખબર ન પડે તેમ બાગી જવામાં કાંઈ ક્ષાયદો નથી. અને રાજાનાં તેમ જ ધર્મનાં જે વચનો કલિયુગે સાંભળ્યાં છે તેના અર્થનો વિચાર કરે છે; દરમ્યાનમાં તો “ અપરાધ વગરનાં પ્રાણીઓ ઉપર અપરાધ કરનારો જે અંકુશ વગરનો છે, તે કદાચ ઈંદ્ર હોય તોપણ તેનો બાજુબંધવાળો હાથ પશુ હું ઉમેડી નાખીશ ” એવાં પરીક્ષિતનાં વચન સાંભળવાથી રાજામાં જે અભિમાનાદિક છે, તે પોતાનું કુટુંબ છે, એમ જાણીને પોતાના નાશનો ભય છોડીને કલિયુગ રાજાને શરણે ગયો છે, તે કહે છે:

તં જિઘાસુમભિપ્રેત્ય વિહાય નૃપલાઞ્છનમ્ ।

તત્પાદમૂલં શિરસા સમગાદ્ ભયવિહ્વલઃ ॥ ૨૮ ॥

રાજદાર્થ:—પરીક્ષિત રાજા મારવાની ઇચ્છા કરે છે, એમ જાણીને રાજાના વિદ્વેષના ત્યાગ કરીને, ભયથી વિદ્વેષ બનેલો કલિયુગ મસ્તક વડે રાજાના પગમાં પડી ગયો.

ભાવાર્થ:—છત્રાદિક ધારણ કરવું અને લોકમાં હુકમ કરવો એ રાજાનું ચિહ્ન છે, તે ચિહ્ન કલિયુગે છોડી દીધાં છે અને રાજાના ચરણના મૂળ પાસે ગયો છે, તેથી પોતે રાજ્યનો શેષ છે, એમ બતાવ્યું છે; અર્થાત્ તમારે શરણે આવેલો તમારો સેવક છું એમ બતાવ્યું છે. અને ભયથી વિદ્વેષ બનેલો છે એટલે ધર્મ જે પ્રેરણા કરશે તો રાજા મારશે એવો ભય છે, અથવા કલિયુગની કપટલીલા જાણશે કે ચરણમાં પડવાનાં બહાનાથી તે રાજાનો પશુ સ્પર્શ કરે છે, જેથી રાજાને પશુ આગળ (હવે પછી) દુષ્ટ બુદ્ધિ થશે.

એવા અભિપ્રાયને રાજા બલિષ્ઠે, કારણકે રાજાની પાસે ધર્મ હોવાથી તેવો અર્થ સમજી શકાય તેમ છે, તેવો ભય કલિયુગને છે. (૨૮)

કલિયુગ ચરણમાં પડ્યા પછી જે થયું તે કહે છે:

પતિતં પાદયોર્વીરઃ કૃપયા દીનવત્સલઃ ।

શરણ્યો નાવધીઞ્છલોક્ત્ય આહ ચેદં હસન્નિવ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—શરવીર, દીન (ગરીબ) જેને વહાલા છે, શરણે આવેલાની રક્ષા કરનાર અને યશવાળા, એવા પરીક્ષિત રાજા પગમાં પડેલા કલિયુગને જેમ હાસ્ય કરતા ન હોય શું, તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—કલિયુગ પગમાં પડ્યો છે, એટલે પરીક્ષિતની ગતિનો નાશ થયો છે, એમ સૂચવ્યું છે, કારણ કે પગમાં કોઈ આડે આવે ત્યારે ચાલી શકાય નહિ. તે ગતિનો નાશ પણ ધર્મયુદ્ધિના ઉપકાર માટે થશે, કારણ કે અહીં જ તેને ભગવાનનું સાચુજ્ઞ્ય (સાથે જોડાઈ જવું) લખ્યું છે. પરીક્ષિતને પોતાના ધર્મનું અનુસંધાન રહ્યું છે, પણ ચાલુ પ્રકરણનો વિચાર રહ્યો નથી, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં પરીક્ષિતને ‘વીર’ કહેલો છે. ધર્મ નજદીક હોવાથી અધર્મને મારવાના સમયમાં પરીક્ષિતમાં દયા વગેરેનો પ્રવેશ થયો છે, તે વગર સમયે થયો છે. એ અધર્મના નજદીક હોવાને લીધે થયો છે. તે કહે છે કે રાજા કૃપા વડે બોલ્યા. આ દયા લૌકિક છે તે બતાવવા માટે કહે છે કે તે દીનવત્સલ છે; એટલે વાછરડાંને લેનાર જેમ પશુ હોય તેમ દીનની બાબતમાં પરીક્ષિત પશુ જેવો છે. અર્થાત્ વાછરડાંને લેતી વખતે પશુને વિચાર થાય નહિ, તેમ કલિયુગ અત્યારે ગરીબ થયો છે, એટલે તેની બાબતમાં પરીક્ષિતે કાંઈ વિચાર કર્યો નહિ કે કોની રક્ષા કરવા મારું મન પ્રવૃત્ત થયું છે. પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિની રક્ષા કરવામાં રાજાની યુદ્ધિ ન થઈ, કેવળ પોતાના ધર્મમાં જ યુદ્ધિ થઈ. એમ બતાવવા માટે શરણે આવનારની રક્ષા કરનાર તરીકે રાજાને કહ્યા છે. શરણે આવેલાને મારે તો લોકમાં અપકીર્તિ થાય એવા ભયથી પણ તેને ન મારતાં રાજા આવાં વચન બોલ્યા એમ કહ્યું છે. મૂળમાં રાજાને “યશસ્વી” તરીકે કહેલ છે. આગળ કહેવાશે તેવું વચન રાજા બોલ્યા છે, એટલે કલિયુગનું અનિષ્ટ દૂર કર્યું અને હવે તેને ધ્રુષ્ટિ આપે છે.

હસતા હોય તેવી રીતે રાજાનું સુખ પ્રકુલ્લિત થયું છે. તે કલિયુગને સુખની પ્રસન્નતા બતાવે છે, અથવા પોતામાં અભિમાનના છાંટાનો સંબંધ બતાવે છે (૨૯)

કલિયુગને થતા કંપને જોઈને આ વખતે તો રાજા મને મારતા નથી પણ બીજા કોઈ સમયમાં મને મારશે, એવી શંકા કલિયુગને છે, એવું અનુમાન કરીને તેને દૂર કરવા માટે રાજા તેને કહે છે:

રાજોવાચ ।

ન તે ગુહાકેશયશોધરાણાં

વદ્ધાઞ્જલેર્વે ભયમસ્તિ કિશ્ચિત્ ।

ન વર્તિતવ્યં ભવતા કથશ્ચન

ક્ષેત્રે મદીયે ત્વમધર્મબન્ધુઃ ॥ ૩૦ ॥

શંખદાર્થઃ—હાથ બેડીને ઊભો રહેનારા તને, અર્જુનના યશને ધારણ કરનારા રાજાઓના કાંઈ પણ ભય નથી; પરંતુ તું અધર્મનો ખંધુ છે, માટે કોઈ પણ અંશ વડે તારે મારી હૃદમાં રહેવાનું નથી.

ભાવાર્થઃ—ગુડાકા એટલે નિદ્રા કહેવાય છે. તે અર્જુને જીતી લીધી હતી, તેથી અર્જુનનું નામ “ગુડાકેશ” હતું. અમે અર્જુનના વંશને છીએ એમ કહેવાથી અમને મોહ નથી, માટે તું અમને ભય કરનાર નથી એમ સૂચવ્યું છે. અમે અર્જુનના યશને ધારણ કરનારા છીએ એમ કહેવાથી યશની લાજથી પણ અમે અધર્મ કરીશું નહિ, એવો ભાવ છે. અથવા પ્રતિજ્ઞા સત્ય રાખવા માટે કહ્યું છે કે યશને રાખનારા છીએ, માટે અમારી પ્રતિજ્ઞા સાચી છે. હું તો અર્જુનનો પૌત્ર છું; પણ બીજાઓ પણ તે અર્જુનના યશને ધારણ કરનારા છે, તેની પાસે પણ બે તું હાથ બેડીને ઊભો રહે તો તને કાંઈ પણ ભય નથી, અર્થાત્ ઈદ્રાદિક દેવતાઓ પણ તને ભય કરવાને સમર્થ નથી; પણ તારે અમારી આજ્ઞા પાળવી બેઠાં. તે કહે છે: તારે કોઈ અંશ (ભાગ) વડે પણ અમારા ક્ષેત્રમાં રહેવું નહિ. પોતાને જંબુદ્વીપનું રાજ્ય છે તે પણ ઓછું હોય તે બતાવવા માટે, પોતાના દેશને ‘ક્ષેત્ર’ એવા નામથી કહેલ છે. અથવા ‘ક્ષેત્ર’ કહેવાથી ઉત્પત્તિનું સ્થાન કહેવું છે, તે એટલા માટે કે જે બીજ પડશે તે જ ઉત્પન્ન થશે; તેથી તારે ત્યાં રહેવું નહિ, કેમકે તું અધર્મનો ખંધુ છે, તેથી અધર્મનું નિવારણ કરવું હોય અથવા અધર્મને દંડ દેવો હોય ત્યારે તું અપકાર (બૂરું) કરીશ એમ સૂચવ્યું છે; તેથી જ હાલના સમયમાં, પાખંડીઓનું નિરાકરણ કરનારને ભય થાય છે. (૩૦)

પ્રભને શિક્ષા કરવી તથા દંડ દેવો એ જ રાજાનું કામ છે, માટે હું લાભના કારણરૂપ છું, તેનું નિવારણ શા માટે કરો છો, એમ બે કલિયુગ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે:

ત્વાં વર્તમાનં નરદેવદેહે—

ઘ્વનુપ્રવૃત્તોઽયમધર્મપૂગઃ ।

લોભોઽનૃતં ચૌર્યમનાર્યમંહો

જ્યેષ્ઠા ચ માયા કલહશ્ચ દમ્ભઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—મનુષ્યના દેહમાં તું રહેલો હો ત્યારે તારી પાછળ આ અધર્મનો સમૂહ ધરાય છે : લોભ, અનૃત, ચોરી, દુષ્ટતા, પાપ, દરિદ્રતા, કપટ, કલેશ અને દંભ એ બધાં તારી પાછળ આવે છે.

ભાવાર્થ:—જો રાજાએ તે છોડેલા હોય તો તેઓને લાભ થાય, અને જો પોતે છોડેલા ન હોય તેઓ પણ અધર્મી થવાથી, તેના સ્વરૂપનો નાશ થાય, તેથી લાભ થવાથી શો ફાયદો છે? કારણ કે પોતે પણ અધર્મી થવાથી અધર્મ કરનારને અનુમોદન કરનારો થાય, પણ દંડ દેનારો ન હોવાથી તેને લાભ ન થાય; તેથી જ તું રાજાઓના દેહમાં રહેલો છે; તેથી અધર્મનો સમૂહ તારી પાછળ પણ પ્રવેશ કરે છે.

તે અમારામાં પણ પ્રત્યક્ષ છે તે બતાવવા માટે આ અધર્મનો સમૂહ મેઠેલો છે એમ પ્રત્યક્ષ બતાવે છે. તે અધર્મના સમૂહની ગણના કરે છે કે લેને નવ પ્રાણ છે. તેમાં પહેલાં પારકાના દ્રવ્યની અભિલાષા કરવા માટે લોભ છે. તે પછી લોભની સિદ્ધિ માટે અનૃત છે. એટલે “તે” આમ કહ્યું છે. વગેરે.” ખોટી નિંદા કરે છે. તેમાં સામે બળવાન હોય તો ચોરી કરવાનું પ્રણ થાય છે, એટલે કોઈને ખબર ન થાય તે પ્રમાણે પારકાનું ધન હરવું. અને સામે માણસ દુર્લભ હોય તો, તેમાં અનાર્યપણું પેસે છે, એટલે તેની નજર આગળ જ તેની સ્ત્રી અથવા રત્ન વગેરેનું હરણ કરવું, એ આર્યલોકોના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે, તેથી તેને અનાર્યપણું છે. તે કાંઈક શક્તિમાન હોય તો તેનો અપરાધ એટલે અગ્નિ વડે તેના પદાર્થને બાળી નાખે, દરિદ્રતા મેળવે, અને અકળથી પોતાને પણ દ્રારિદ્ર આવે. અને તેને છેતરવા માટે અતુરાઈ કરે, તેની સાથે કલેશ કરે, અને ફરીને પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે દંભ કરે. તેમ કયાં પછી પણ વધારે કબ્જિયો કરે, અથવા તેને મારે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં બીજો જ્ઞકાર છે. (૩૧)

એમ કહીને તેનો ઉપસંહાર કરે છે:

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो

धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।

ब्रह्मावर्त्ते यत्र यजन्ति यज्ञै-

र्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હું અધર્મના બંધુ! ધર્મ અને સત્યને રહેવા યોગ્ય સ્થાનમાં તારે રહેવું નહિ, કારણ કે તું અધર્મનો બંધુ છે; માટે યજ્ઞના વિસ્તારને વિશેષ બાણનારાઓ યજ્ઞ વડે યજ્ઞેશ્વર પ્રભુનું યજ્ઞન કરે છે, એવા બ્રહ્માવર્ત દેશમાં તારે રહેવું નહિ.

ભાવાર્થ:—તું અધર્મનો બંધુ છે, તેથી તારે રહેવું નહિ, કયાં ન રહેવું, એવી શંકા ફર કરવા માટે કહે છે કે અધર્મના વિરોધી સ્થાનમાં ન

રહેવા માટે કલિયુગને સ્થાન બતાવે છે કે કાયાથી થતા ધર્મ વડે, વચનમાં સત્ય રાખીને રહેવા વડે, અને મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી માનસિક ધર્મ વડે જ્યાં વર્તીતું હોય ત્યાં ત્યારે રહેવાનું નથી, એટલે શરીર, વાણી અને મન વડે જે ધર્મનું આચરણ કરે છે, તેને જ રહેવા માટે જે યોગ્ય સ્થાન હોય ત્યાં તારે રહેવું નહિ. જે દેશ કલિયુગને રહેવા માટે યોગ્ય નથી તે દેશ બતાવે છે કે બ્રહ્માવર્ત દેશમાં તારે રહેવું નહિ, કારણ કે બ્રહ્માવર્ત દેશ ધર્મનું ક્ષેત્ર છે. તેમાં જ્યારે નિર્દોષ ધર્મ થાય ત્યારે બીજે સ્થળે અધર્મ થતો હોય તે તેનો પણ નાશ કરે, માટે ધર્મના ક્ષેત્રમાં તારે રહેવું નહિ. ત્યાં કોઈ દિવસ પણ ધર્મ થયા વગર રહેતો નથી, કારણ કે દેવતાઓને પણ દેવચળન કરવાપણું હોવાથી, હમેશાં ત્યાં યજ્ઞ થવાનો સંભવ છે. તે કહે છે કે જ્યાં યજ્ઞ વડે યજ્ઞન કરાય છે. તેમાં પણ મુખ્ય ધર્મના પ્રકારથી પૂજન કરે છે તે બતાવવા સારુ કહે છે કે યજ્ઞેશ્વરનું પૂજન કરે છે.

તે વેદમાં કહ્યું છે કે “દેવતાઓએ યજ્ઞ વડે યજ્ઞેશ્વરનું યજ્ઞન કર્યું” એ શ્રુતિનું અહીં અનુસંધાન થાય છે.

“ત્યારે હું પણ એક ભાગમાં રહીશ” એમ જો કલિયુગ કહે તો કહે છે કે તે યજ્ઞ કરનારાઓ યજ્ઞના વિસ્તારને વિશેષ જાણે છે તેથી, તું પ્રવેશ કરીશ તો તે જ વખતે તેઓ જાણશે, એટલે યજ્ઞ કરશે નહિ, એમ સૂચવ્યું છે. (૩૨)

યજ્ઞ કરવાથી શું ફળ છે ? આ લોકની ઈષ્ટિની સિદ્ધિ તો તમારે જ કરવી અને પરલોકનો તો વિચાર કરવા જેવો છે, એમ કહે ત્યાં કહે છે કે :

યસ્મિન્ હરિર્ભગવાનિજ્યમાન

ઈજ્યાત્મમૂર્તિર્ભજતાં શં તનોતિ ।

કામાનમોધાન્ સ્થિરજક્ષમાના-

મન્તર્ષહિર્વાયુરિવૈષ આત્મા ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જે દેવચળનમાં અને યજ્ઞમાં પુણતા, સર્વ દેવોના આત્મારૂપ, અને મૂર્તિરૂપ, તેમ જ વાયુની માફક દરેકની અંદર અને બહાર રહેલા ભગવાન યજ્ઞન કરનારાઓનાં મુખને વધારે છે અને તેના કાળને સફળ કરે છે.

ભાવાર્થ:—દેવચળનમાં પુણતા એવા હરિભગવાન તે યજ્ઞપુરુષ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ છે તેમાં ઈંદ્ર અને વાયુ વગેરે દેવતાઓનું જ યજ્ઞન થાય છે, ભગવાનનું યજ્ઞન ક્યાં થાય છે ? એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે કે યજ્ઞમાં જેટલા દેવોનું યજ્ઞન થાય છે તે સર્વેના આત્મા અને મૂર્તિરૂપ ભગવાન જ છે.

બલે તેમ હો તેથી શું થયું, એમ શંકા કરીને કહે છે કે ભક્તિમાર્ગને અનુસારે આ આધિદૈવિક યજ્ઞ છે, તેમાં અદૃષ્ટ દ્વારા ફળ નથી, પણ દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈને ફળ આપે છે; પોતાનો ઉદ્દેશ કાંઈપણ કરતા નથી, પણ ભગવાન જ તેવા સ્વરૂપથી ફળ આપે છે, માટે તે પ્રભુમાં પ્રીતિ થવી તે જ તેનું દ્વાર છે, અને આધ્યાત્મિક યજ્ઞોમાં તો અદૃષ્ટદ્વારા ફળ થાય છે, તેમ આધિભૌતિક યજ્ઞમાં ભૂતના સંસ્કારદ્વારા ફળ થાય છે. તેમાં બ્રહ્માવર્તમાં યજ્ઞ કરનાર તો આધિદૈવિક યજ્ઞ કરે છે અથવા “ તમામ ફળ ભગવાનથી જ મળે છે, કેમકે તેવી યુક્તિ છે ” એવી રીતે વ્યાસસૂત્રમાં કહ્યું છે, તેથી દરેક સ્થળે ફળ આપનાર તો ભગવાન જ છે; અને એમ કહે છે કે યજ્ઞ કરનારનું પ્રભુ કલ્યાણ કરે છે.

યજ્ઞ કરવાથી ધર્મ થાય છે એમ જે માને છે તેના પક્ષમાં તો અદૃષ્ટદ્વારા ધર્મથી ફળ થાય છે, તેનું જેવું અદૃષ્ટ હોય તેવું ફળ થાય છે અને આધિદૈવિક યજ્ઞમાં તો ભગવાન પોતે જ તેના કલ્યાણનો વિસ્તાર કરે છે. તેમ ધર્મથી અદૃષ્ટદ્વારા ફળ થાય છે તે પક્ષમાં કામ સફળ નથી, અને સ્થાવર જંગમને ફળનો સંબંધ નથી, અને અહીં યજ્ઞ કરનારની કામના સફળ થાય છે, તેમ સ્થાવર જંગમને પણ ફળનો સંબંધ થાય છે, માટે વેદમાં જેવી રીતે યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું છે, તેવા પ્રકારનો યજ્ઞ બ્રહ્માવર્તમાં જ થાય છે.

વળી યજ્ઞો વડે પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન જ્ઞાન પણ આપે છે, અને અંદર તથા બહાર પ્રકટ પણ થાય છે. તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ વાયુ હોય તેમ બહાર અને અંદર આત્મારૂપે પ્રકટ થાય છે; એટલે પ્રાણવાયુના નામથી અંદર પ્રકટ થાય છે અને મહાવાયુના નામથી બહાર પ્રકટ થાય છે. એ વાયુ એક જ છે, તેમ અંદર અને બહાર પણ પદાર્થ તરીકે વ્યવહાર કરનારા ભગવાન એક જ છે. જે દૃષ્ટાંત આપો છો, તેથી જ તે ભગવાન એક જ હોય, કારણ કે સર્વરૂપને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય તો તે પ્રભુ જ કરી શકે છે, એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે તે આત્મા છે, એટલે તેને પ્રાણપણું નથી, પણ તે પ્રભુ તો દરેકના આત્મા છે. ભક્તિથી હૃદયમાં સ્પુરતા ભગવાનને બતાવવા માટે આ ભગવાનનું દરેકના આત્મા છે, એમ કહ્યું છે. (૩૩)

એવી રીતે જેને જીવનું અભયપણું મળ્યું છે એવો તે કલિયુગ વિશેષ પ્રાર્થના કરવા માટે ફરીથી નમ્રતાપૂર્વક રાજાને છેતરવાનો પ્રારંભ કરે છે, એમ સૂત પૌરાણિક શૈનકને કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

પરીક્ષિતૈવમાદિષ્ટઃ સ કલિર્જાતવેપથુઃ ।

તમુગ્રતાસિમાદેદં દળ્ડપાણિમિવોચતમ્ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પરીક્ષિતે જેને આવી રીતે આજ્ઞા કરેલી છે, એવો કલિયુગ કંપતો થકો જેણે ખડ્ગ (તલવાર) ઉગામેલું છે એવા, અને હાથમાં ઢંડ હોય તેવા તત્પર થયેલા રાજા પરીક્ષિતને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિતે તેને આજ્ઞા કરી છે તેથી કલિયુગને કંપ થવા લાગ્યો. કે આ રાજા પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરશે, તેથી હમણાં જ આપણે જવું પડશે, તેમાં વિલંબ કરવો કે ચૂપ રહેવું બનશે નહિ, કારણ કે રાજાએ ખડ્ગ ઉગામેલું છે, અને પહેલાં મેં અપરાધ કર્યો છે, તેથી અવશ્ય મને ઢંડ કરશે, એમ બતાવવા સારુ ઢંડ હાથમાં લીધો હોય તેમ રાજા ઊભેલા છે. એક વખત અપરાધને સહન કરવો જોઈએ, તે પછી મારશે, એમ બતાવવા માટે ખડ્ગ ઉગામેલ છે, એમ કહ્યું છે. (૩૪)

કલિયુગ પ્રાર્થના કરે છે:

કલિરુવાચ ।

યન્ન ક્વચાન્થ વત્સ્યામિ સાર્વભૌમ તવાઽઽજ્ઞયા ।

લક્ષ્યે તન્ન તન્નાપિ ત્વામાત્તેષુશરાસનમ્ ॥ ૩૫ ॥

તન્મે ધર્મભૃતાં શ્રેષ્ઠ સ્થાનં નિર્દેષ્ટમર્હસિ ।

યન્નૈવ નિયતો વત્સ્ય આતિષ્ઠસ્તેનુશાસનમ્ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તમારી આજ્ઞા વડે જ્યાં કાંય પણ વસું, ત્યાં હાથમાં ધનુષ-આણને ધારણ કરનારા તમને જ જોઈ છું, કેમકે તમે ચક્રવર્તી રાજા હોવાથી તમારી આજ્ઞા સિવાયનો કોઈ દેશ નથી જ; માટે ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હું પરીક્ષિત રાજા, તમે મને સ્થાન બતાવવાને યોગ્ય છો, જ્યાં તમારી આજ્ઞાને અનુસરીને હું હમેશાં નિવાસ કરીશ.

ભાવાર્થ:—હું પરીક્ષિત રાજા, બધી ભૂમિ અને હું પણ તમારાં જ છીએ, કારણ કે તમે ચક્રવર્તી રાજા છો, માટે જે પૃથ્વી ઉપર હું રહું છું તેના તમે જ રાજા છો. પહેલાં તો અમારી સ્થિતિ સ્વતંત્રતાવાળી હતી, અને હવે તો તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ, એમ જુદો ઉપક્રમ બતાવવા સારુ અથ શબ્દ મૂળમાં મૂકેલો છે. તમારી આજ્ઞા વડે જ્યાં ત્યાં રહીશ, તેમાં મારી સ્થિતિમાં તો સંદેહ જ નથી. તેમાં તમારે દોષ કરવાનો નથી, કારણ કે જીવતો પણ તમે જ રાખ્યો છે, તે માટે સ્પષ્ટતાથી તમે મારે રહેવાનું સ્થાન બતાવ્યું નથી, તોપણ જીવતો રાખ્યો છે એટલે રહેવાની આજ્ઞા પણ તમે જ આપેલી છે, તેથી જ્યાં હું રહું ત્યાં તમારી આજ્ઞાથી જ રહું છું એમ તમારે સમજવું; પણ મારું કાર્ય જોવાથી તમને ક્રોધ થશે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે જ્યાં હું રહીશ ત્યાં હાથમાં ધનુષવાળા તમને જોઈશ.

આ કલિયુગે એવી ચતુરાઈથી રાજાની પ્રાર્થના કરી છે કે તમને હું જોઈ ખરે પણુ ધનુષ બાણ હાથમાં ન હોય એવા તમને જોઈ, એમ કહેવાથી મારા કેવળ જોવા માત્રથી જ તમારે ધનુષ છોડી દેવું એવો ભાવ બતાવ્યો છે. મેં યાચના કરી છે તે તમારે આપવું જોઈએ, એમ સૂચવવા માટે “ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ છો” એવું સંપ્રોધન આપ્યું છે.

જે કે હું ત્યાં રહીશ તોપણ આજ્ઞા તમારે કરવાની છે, એટલે તમારી આજ્ઞાથી જો હું રહું તો જ મારે નિવાસ ટકી શકે છે અને તમારી આજ્ઞાનું પાલન થાય છે. અહીં પણુ કલિયુગે પરીક્ષિતને છેતર્યો છે, કારણ કે “હરકોઈને કાંઈ કર્મ વગેરે બતાવે તેનું કૃપા આજ્ઞા કરનારને છે” એવા જૈમિનિના સૂત્રન્યાયથી જે સ્થળમાં હું રહીશ તેનું પાપ તમને જ થશે. હું કાયમ થઈને રહું એમ કહ્યું છે, તેથી ધર્મને માટે પણુ જુગાર વગેરે હોય ત્યાં મારો વાસ છે એમ જણાવ્યું છે. (૩૫-૩૬)

કલિયુગની પ્રાર્થનાથી પરીક્ષિતે તે પ્રમાણે જ કર્યું તે સૂત કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

અભ્યર્થિતસ્તદા તસ્મૈ સ્થાનાનિ કલયે દદૌ ।

શૂનં પાનં સ્ત્રિયઃ સૂના યત્રાધર્મશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—એ પ્રમાણે કલિયુગે જ્યારે પ્રાર્થના કરી ત્યારે પરીક્ષિત રાજાએ જુગાર, મદ્યપાન, સ્ત્રીઓ અને હિંસા એ અધર્મરૂપ ચાર જ્યાં હોય તે સ્થાન કલિયુગને આપ્યાં.

ભાવાર્થ:—કલિયુગને અવસ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ અને તે અધર્મનો ખંધુ છે તેથી જો બીજાં સ્થાન આપીશું તો તે પણુ અધર્મનાં સ્થાન થશે, અને જુગાર વગેરે તો અધર્મ છે જ, એમ વિચારીને રાજાએ કલિયુગને જુગાર વગેરે ચાર સ્થાનકો જ આપ્યાં છે. જે પાસાથી રમાય છે તે છૂત કહેવાય છે, તે રમવાનું જ્યાં વિધાન છે તે સ્થાન આપ્યું. મદિરાનું પાન, અને સ્ત્રીઓ ઘણી કહેલી છે તેથી સાધારણ સ્ત્રીઓ પણુ કલિયુગને સ્થાન તરીકે આપેલ છે. અને હિંસા ચાર સ્થળમાં જ્યાં અધર્મ થતો હોય ત્યાં કલિયુગનું સ્થાન સમજવું. તેમ બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી કરવી, અને ગુરુની સ્ત્રી સાથે દુરાચાર કરવો, એ ચાર પ્રકારનો અધર્મ કહેવાય છે. તેમાં ચોરી કરવી હોય તેમાં જુગાર પણુ સાથે રહેલો હોવાથી તે મોટાં પાપ તરીકેનું સ્થાન કહેલું છે. એ ચાર કલિયુગનાં સ્થાન છે. જેઓ તે ચાર સ્થાનનું ગ્રહણ કરે છે, તે સર્વને કલિયુગે ગ્રહણ કરેલાં સમજવાં. “જ્યાં ચાર પ્રકારનો અધર્મ હોય” એમ કહેલ છે તેથી તે પદાર્થને લઈને તેને કલિયુગના સ્થાનક તરીકે કહ્યું નથી, પણ અધર્મને લઈને તેને કલિયુગના સ્થાનકરૂપે માનવાનું છે. (૩૭)

જેદમાં પાંચ સ્થાન મારાં છે, માટે મને એક વધારે આપવું જોઈએ, એમ કલિયુગ કહે ત્યાં કહે છે:

પુનઃચ યાચમાનાય જાતરૂપમદાહિમુઃ ।

તત્સેનૃતં મદં કામં રજો વૈરઞ્ચ પન્નમમ્ ॥ ૩૮ ॥

અમૂનિ પન્ન સ્થાનાનિ હ્યધર્મપ્રભવઃ કલિઃ ।

ઔત્સરેયેણ દક્ષાનિ ન્યવસત્તન્નિદેશકૃત્ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—ફરીને યાચના કરતા કલિયુગને, પરીક્ષિત રાજાએ સુવર્ણ આપ્યું તેથી, અનૃત (અસત્ય) મદ, કામ, ક્રોધ અને પાંચરું વૈર એ પાંચ કામો ઉત્પન્ન થાય છે. એમ ઉત્તરાના પુત્ર પરીક્ષિતે આપેલાં આ પાંચ સ્થાનમાં તેની આજ્ઞાને અનુસરનાર અને અધર્મેને ઉત્પન્ન કરનાર કલિયુગ વસ્યો છે.

ભાવાર્થ:—એકવાર ચાર સ્થાન આપ્યા પછી ફરીવાર માગણી કરી ત્યારે રાજાએ સોનું આપ્યું. પહેલાં સ્તેય (ચોરી કરવી) આપ્યું હતું તેમાં સાધારણ રીતે સુવર્ણ આપ્યું હતું, અને અહીં સુવર્ણ આપવાનું કહ્યું છે, તેથી સોનાની ચોરી કરવાના ભાવથી સોનું કલિયુગનું સ્થાન છે.

કલિયુગને સોનું સ્થાન તરીકે આપ્યું તે મોટો અનર્થ કર્યો. શા માટે આપ્યું, એમ શંકા થાય છે ત્યાં કહે છે કે તે આપનાર રાજા સમર્થ છે. સ્વતંત્રપણાથી પણ તે સ્થાનો કલિયુગે માગેલાં છે, એ બતાવવા માટે મૂળમાં જ્ઞકાર છે. એ સ્થાનકેા સ્વતંત્રપણાથી પ્રાપ્ત થાય, તેમાં તેના સ્વરૂપથી કલિયુગને સ્થાનપણું તેમાં નથી, પણ તેના કાર્યથી છે, એમ બતાવવા માટે તેના કાર્યની ગણના કરે છે કે તે સુવર્ણથી અનૃત (અસત્ય), મદ, કામ, ક્રોધ અને વૈર, એ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી અધર્મ થાય છે. જુગાર રમવો તે અધર્મરૂપ છે. મદિરાનું પાન કરવું તે મદરૂપ છે. સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કરવો તે કામરૂપ છે. ક્રોધની હિંસા કરવી તે ક્રોધરૂપ છે. અને સુવર્ણ છે તે વૈરરૂપ છે. સુવર્ણમાં પણ વૈર છે અને હિંસામાં પણ વૈર છે, તેથી બે પ્રકારનું વૈર બતાવવા માટે મૂળમાં જ્ઞકાર આપેલો છે.

આમ હવે અધર્મને ઉત્પન્ન કરનારો કલિયુગ પાંચ સ્થાનોમાં વસ્યો છે. તે સ્થાનો ઉત્તરાના પુત્ર પરીક્ષિત રાજાએ આપ્યાં છે. અહીં માતાના નામથી કહેવાનું કારણ, રાજાના અવિવેકને સૂચવનારું છે. તે સ્થાનોમાં કલિયુગે નિવાસ કર્યો છે. તે કલિયુગ પરીક્ષિતની આજ્ઞાને અનુસરનારો છે. (૩૮-૩૯)

એવી રીતે કલિયુગને આપેલાં સ્થાનો બતાવીને તેના પ્રસંગથી ધર્મની આજ્ઞા મુજબ વર્તનારાઓને ઉપદેશ કરે છે:

અથૈતાનિ ન સેવેત બુભૂષુઃ પુરુષઃ ક્વચિત્ ।

વિશેષતો ધર્મશીલો રાજા લોકગુરુઃ પતિઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાની આત્માદીને ઇચ્છતો પુરુષ એ પાંચ સ્થાનને ક્યારે પણ સેવે નહિ. તેમાં લોકના ગુરુ, અને પાલન કરનાર ધર્મશીલ રાજાએ તો વિશેષ કરીને તેના ત્યાગ કરવાનો જ છે.

ભાવાર્થ:—અનૃતાદિક પાંચ સ્થાનોને અભ્યુદય ઇચ્છનારા પુરુષે સેવવાં નહિ. “એક તરફથી થતા દોષને દૂર કરવો જોઈએ” એ ન્યાયથી ભૂલથી પણ ક્યારે તે પાંચ સ્થાનને સેવે નહિ, કારણ કે પદાર્થના સ્વરૂપના આચાર વડે ઉપરથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે પદાર્થને આગ્રહ રાખી એ ક્યારેક પણ તેનું સેવન કરે તો તેમાં વખતે કલિયુગના સ્થાનને સેવે. તેમ થવાથી તો મોટો અનર્થ થાય; માટે કલિયુગના સ્થાનની શંકા કરીને તે પાંચે સ્થાનોને દૂરથી જ દેવાં જોઈએ.

જ્યાં આ સ્થાનોનું સેવન કરવું કે નહિ, એવો નિશ્ચય નથી, ત્યાં વિધિ કે નિષેધ નથી. જેમ એકાદશસ્કંધમાં ચમસ યોગેશ્વરના કહેવા પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીનું સેવન પોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમાં વિધિ કે નિષેધ કાંઈ પણ નથી. રાજાને તો તેનું સેવન થવાની સંભાવના છે, તેથી તેને વિશેષપણાથી મનાઈકરે છે. ધર્મશીલ રાજા અધર્મનો પ્રતિપક્ષી (સામાપક્ષનો) હોવાથી તેણે તે સ્થાનનું સેવન ન જ કરવું.

તેમ જ બીજાઓને ઉપદેશ કરનાર લોકના ગુરુનું આચરણ શિષ્યો શીખે છે, તેથી તે ગુરુએ પણ તે સ્થાનોનું સેવન કરવું નહિ, તેમ રાજાઓના ધર્મો પ્રજામાં આચતા હોવાથી પ્રજાના પરિપાલન (ચોતરફથી રક્ષણ) કરનારાએ પણ તે સ્થાનનું સેવન કરવું નહિ. (૪૦)

એમ કલિયુગને ઠેકાણે પાડીને રાજા પરીક્ષિતે જે કર્યું તે હવે આલ્પતા પ્રસંગની હકીકત આપીને કહે છે:

वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादांस्तपः शौचं दयामिति ।

प्रतिसन्दध आश्वास्य महीञ्च समवर्धयत् ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ધર્મરૂપ બળદના તપ, શૌચ અને દયા-રૂપી ત્રણ પગો નષ્ટ થયા હતા, તે પાછા સાંધીને, તેને આશ્વાસન આપીને, રાજાએ પૃથ્વીને પણ વધારી.

ભાવાર્થ:—કાલે કરીને ધર્મના ત્રણ પગ, જે પહેલાં કહેવાયેલા છે, તે નાશ પામેલા છે. તે ત્રણ પગનો અનુવાદ કરીને રાજાએ ફરીથી તપ, શૌચ અને દયાને સારી રીતે સ્થાપેલાં છે. અર્થાત્ ચાર પ્રકારનો ધર્મ રાજાએ પ્રવૃત્ત કર્યો. ત્યારે પૃથ્વીને પણ આશ્વાસન આપીને તેને વધારી એટલે ફરેક સ્થળમાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવાથી, ખેતી વગેરે કરવાથી અને પાખંડ દૂર કરવાથી પૃથ્વીને વધારી છે. ધર્મને પણ વધાર્યો છે, એવું મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી જણાય છે. (૪૧)

અત્યારે પરીક્ષિત શાંત થયા છે તોપણ તેની કીર્તિ અને પ્રભાવ તો વિદ્યમાન હોવાથી જ સૂતપૌરાણિક શૌનકને આ કથા કહે છે, તે સમયમાં પરીક્ષિત વિદ્યમાન હોય તેવી રીતે કહે છે; અથવા “વર્તમાનકાળના સમીપમાં વર્તમાનની માફક કહેવાય છે,” એ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ન્યાયથી શૌનકને વધારે શ્રદ્ધા થવા માટે પરીક્ષિત રાજાની કથા જૂના સમયની નથી પણ નજીકની જ છે એમ બતાવવા માટે વિદ્યમાન હોય તેવી રીતે નિરૂપણ કરે છે:

સ एष एतर्ह्यध्यास्ते ह्यासनं पार्थिवोचितम् ।

पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જંગલમાં જવાની ઇચ્છા કરતા, તેના પિતામહ યુદ્ધિષ્ઠિર રાજાએ આપેલા અને રાજાને યોગ્ય આસન ઉપર તે પરીક્ષિત હાલ બિરાજે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થનારનો, ભગવાનની માફક દરેક સ્થળે આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી “ આ પરીક્ષિત ” રાજા એમ પ્રત્યક્ષ બતાવેલ છે; તેથી જ તે રાજા હાલમાં પણ રાજાઓને યોગ્ય એવા આસન ઉપર બેઠેલા છે એમ કહ્યું છે. તેના પુત્ર જનમેજય પરીક્ષિતને સ્થાને બેઠેલા નથી પણ તે પરીક્ષિત જ ભગવદ્રૂપ થઈને ત્યાં બેઠેલા છે, એમ દરેકને જ્ઞાન થયેલું છે; તેથી જ રાજાઓને યોગ્ય આસન ઉપર હાલમાં પણ તે છે. જો તેમ ન હોય તો રાજાઓને યોગ્ય સ્થાન કહ્યું તે નિરર્થક થઈ જાય. બીજા કોઈ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા નથી, પણ ત્યાગ કરીને વનમાં જતી વખતે યુદ્ધિષ્ઠિર રાજાએ જે સિંહાસને બેસાડેલા છે તે જ સિંહાસન ઉપર પરીક્ષિત રહ્યા છે. (૮૨)

તે પરીક્ષિત રાજા હાલમાં રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા છે એમ કહ્યું, તે શું ઉપચાર (કોઈને સારું લગાડવાથી જે કહેવાય તે ઉપચાર) થી કહ્યું છે? એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે તે ઉપચારથી કહ્યું નથી, તે બતાવે છે:

आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रप्रियोल्लसत् ।

गजाद्वये महाराजश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—કૌરવકુલના રાજાઓની લક્ષ્મીથી જેમ શોભે તેમ મોટા રાજ્યવાળા, ચક્રવર્તી અને મોટા યશવાળા, તે રાજર્ષિ હાલમાં હસ્તિનાપુરમાં છે.

ભાવાર્થ:—હાલમાં તેવી જ રીતે છે, બીજો દેહ પામીને ત્યાં રહેલા નથી પણ તે જ રાજર્ષિ છે. તેના જેવો કોઈ બીજો હશે એવા ભ્રમને દૂર કરે છે કે કૌરવોના રાજાઓની લક્ષ્મી વડે જેમ સુશોભિત થાય તેમ રાજા રહેલા છે; અથવા રાજ્યની લક્ષ્મીથી શોભતા રાજ્યાસન ઉપર રહેલા છે. તેમાં પણ હસ્તિનાપુરમાં રહેલા છે તે મહારાજા છે. એટલે રાજ્યલક્ષ્મી તેની સેવા કરે છે.

અર્થાત્ સમગ્ર મંડળને રાજ્યના કાર્યમાં પ્રવર્તાવે છે, અને પોત પોતાના કાર્યમાં તત્પર થવા માટે હુકમ રાખે છે. જેવી પહેલાં કીર્તિ હતી, તેવી જ તેની કીર્તિ છે; જેથી બંદિજનો તે રાજાની સ્તુતિ કર્યા કરે છે. (૪૨)

એ પ્રમાણે ભગવાનની કૃપા, અને શ્રી ભાગવતના પ્રતાપ વડે તે રાજા અજરામર (અજર અને અમર) બ્રહ્મભૂત થઈને જ ભગવાનની પેઠે રમે છે, એમ કહી, તેને જોવાની શૌનકને ઇચ્છા ન થવા માટે પરીક્ષિતના અઢીકિક રૂપનું આ નિરૂપણ છે, પણ ઢીકિકનું નથી એવા અભિપ્રાયથી ઉપસંહાર કરે છે:

इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः ।

यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ૪૪ ॥

રાજદાર્થઃ—એવો જેનો પ્રભાવ છે, એવો આ અભિમન્યુનો પુત્ર રાજા છે, જે પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતા ત્યાં તમે એ યજ્ઞને માટે દીક્ષા લીધેલી છે.

ભાવાર્થઃ—પરીક્ષિત મરેલો છે તોપણ જીવતો રહેલો છે, એવા પ્રભાવવાળો તે રાજા છે. અથવા કલિયુગનો જેણે નિગ્રહ કર્યો તેવા પ્રભાવવાળો છે. તે અભિમન્યુનો પુત્ર છે, એમ કહેવાથી તેનું ઘણું જ શ્રવીરપણું બતાવ્યું છે. તેના રાજ્યમાં જ તમેએ યજ્ઞનો પ્રારંભ કરેલો છે. તે કહે છે કે તે પરીક્ષિત રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા ત્યાં તમે જ યજ્ઞને માટે દીક્ષા લીધેલી છે. જો તેમ ન હોય તો તમે પણ શ્રીભાગવતનું (શુકદેવજી પાસે જે ભાગવત સાંભળ્યું તે) શ્રવણ કરવા જાઓ. તમે સંવત્સરની દીક્ષા કરેલી હોવાથી તે દીક્ષામાં પશુની હિંસા હતી નહિ; તેથી આગળ શૌનક કહેશે કે “ન્યાંસુધી અહીં મૃત્યુ રહેલ છે ત્યાંસુધી કોઈ મરે નહિ” એ વાક્યની સાથે વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે અગ્નિષોમીય યાગનો આરંભ થામ ત્યાં જ પશુની હિંસાનું વિધાન છે.

તે રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા તે વખતમાં જ હજાર વર્ષના યજ્ઞનો તમે પ્રારંભ કર્યો છે. મોટા પ્રભાવવાળા તે રાજા ન હોય તો નાનકડા રાજાના રાજ્યમાં મોટા કર્મનો પ્રારંભ ઘટે નહિ, એમ કહેવાથી કલિયુગમાં મોટા યજ્ઞનો નિષેધ પણ કરેલો છે. (૪૪)

ઈતિ શ્રીભાગવત—સુબોધિની—ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં ઉત્તમાધિકાર-પ્રકરણાંતર્ગત સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૮ માં

અથાધ્યાયદ્વયેનાસ્ય વૃત્તમુત્તરમીર્યતે ।

જ્ઞાપાત્માયસ્તતો રાજ્યે જ્ઞાપો વૈરાગ્યબોધકઃ ॥ ૧ ॥

સંક્ષેપકથનં પૂર્વં શ્રોતૃપ્રીત્યનુસારતઃ ।

વિસ્તારોક્તયૈ તયોઃ શ્રદ્ધા શ્લાઘ્યા ચાન્યોન્યમીર્યતે ॥ ૨ ॥

તાદૃશં ફલવન્નાન્યદિતિ સ્થાપયિતું જિજ્ઞાસુઃ ।

જ્ઞાપસ્તુ હરિણા મોક્ષસ્તક્ષ્ણકામૈરલૌકિકાન્ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાતિનો દેહનાજ્ઞાપ નાન્યથામૃતવર્ષણાન્ ।

જાદવેભ્યસ્તથોત્કર્ષઃ જ્ઞાપમુઘેભ્ય ઈર્યતે ॥ ૪ ॥

હવે પછી બે અધ્યાય વડે પરીક્ષિત રાજના છેલ્લા વૃત્તાંતનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં બ્રાહ્મણના શાપથી તેણે પ્રાપ્તોપવેશ (બધાંને ત્યાગ કરીને એક સ્થળે બેસવું) કરેલો છે, તેથી રાજ્યમાં તેને વૈરાગ્ય બતાવનારો શાપ થયો છે. (૧) પ્રથમ સૂતપૌરાણિકે સંક્ષેપથી પરીક્ષિતના ચરિત્રની હકીકત કહેલી છે, ત્યારે મુખ્ય શ્રોતા એવા જ્ઞાનકની પ્રીતિ મુજબ વિસ્તાર કરવા માટે સૂત અને જ્ઞાનકની શ્રદ્ધા થઈ છે, અને તે બન્નેએ પરસ્પર વખાણ કર્યા છે તે કહેવાય છે. (૨) બ્રાહ્મણનો શાપ, જેમ પ્રાપ્તોપવેશ કરવાથી, પરીક્ષિતની, વૈરાગ્યથી થતી મોટાઇને બતાવનાર છે, તેમ તેના અધર્મને પણ બતાવનાર છે.

ત્યારે શાપની કથા કહેવાથી પરીક્ષિતની મહત્તા શી રીતે? એવી શંકાના સમાધાન માટે કહે છે કે તેવા કૃણવાળું બીજું કાંઈ પણ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા માટે બગવાને જ બ્રાહ્મણ પાસે શાપ કહેવરાવ્યો છે, કારણ કે બ્રાહ્મણ બગવાનના સુખરૂપ હોવાથી બ્રાહ્મણનું વચન તે બગવાનનું જ બોલેલું છે એમ સમજવું.

અલૌકિક એવા તક્ષકરૂપ અગ્નિથી જ્ઞાની થયેલા પરીક્ષિતના દેહનો નાશ થવા માટે, તે શાપ બગવાને અપાવ્યો છે. બે તેમ ન હોય તો શ્રી-ભાગવતરૂપ અમૃતની વૃદ્ધિ તેના ઉપર થવાથી પરીક્ષિતના દેહનો નાશ ન થાય, માટે પરીક્ષિતને શરણાગતિ સિદ્ધ થવા સારુ બગવાને શાપ અપાવેલો છે; તેથી તેની મોટાઇની હાનિ થતી નથી. યાદવોને બ્રાહ્મણોનો શાપ થયો ત્યારે તે મુઘ થયા હતા, તેમ પરીક્ષિત મુઘ થયા નથી, અને શ્રીભાગ-વતનું શ્રવણ કર્યું છે; તેથી યાદવો કરતાં પરીક્ષિતની મોટાઈ સિદ્ધ થઈ છે. (૩—૪)

એ પ્રમાણે પરીક્ષિતના રાજ્યની સ્થિતિ કહીને, હવે તેની છેવટની સ્થિતિનું સૂતજી નિરૂપણ કરે છે:

સૂત ઉવાચ ।

યો વે દ્રૌણ્યશ્ચવિપ્લુષ્ટો ન માતુરુદરે મૃતઃ ।

અનુગ્રહાદ્ ભગવતઃ કૃષ્ણસ્યાદ્મૃતકર્મણઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મકોપોત્થિતાચ્ચસ્તુ તક્ષકાત્પ્રાણવિપ્લવાત્ ।

ન સમ્મુમોહોરુભયાદ્ ભગવત્યર્પિતાશયઃ ॥ ૨ ॥

ઉત્તમૃજ્ય સર્વતઃ સદ્ગ્નં વિજ્ઞાતાજિતસંસ્થિતિઃ ।

વૈયાસકેર્જહૌ શિષ્યો ગઙ્ગાયાં સ્વં કલેવરમ્ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે પરીક્ષિત અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી માતાના ઉદરમાં બળેલા છતાં અદ્રુતકર્મવાળા, શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહથી મર્યો નહિ, પ્રાણુનો જેનાથી નાશ થાય છે એવા બ્રાહ્મણના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલો રાજા, ઘણો ભય ઉત્પન્ન કરનારા તક્ષકથી પણ ભોહ પામ્યો નહિ, કારણકે તેણે ભગવાનમાં અંતઃકરણ અર્પેલું હતું; તેમ જ જેણે ભગવાનની સ્થિતિને સારી રીતે જાણેલી છે, એવા પરીક્ષિતે દરેકના સંગનો ત્યાગ કરીને શુકદેવજીના શિષ્ય થઇને, ગંગાજીમાં પોતાના શરીરને છોડ્યું.

ભાવાર્થઃ—જે ભગવાને પહેલાં રક્ષા કરેલી હતી, તે પ્રભુએ જ હાલમાં ઉપસંહાર કરેલો છે, એમ બતાવવા ભગવાનને અદ્રુત કર્મવાળા કહ્યા છે. બ્રહ્માશ્વથી ઢાહ થયો છતાં રાજા મર્યો નથી અને ભાગવતરૂપ અમૃતનું પાન કર્યો છતાં પણ મૃત્યુ પામેલ છે. ભગવાન અને શ્રીકૃષ્ણ એમ બે નામ કહેવાથી, કાળરૂપે કરીને પ્રકટ છે અને સદાનંદરૂપ વડે અપ્રકટ છે એવા બ્રહ્મનાં બે નામ છે.

રાજા માતાના ઉદરમાં ન મર્યો અને ગંગાજીમાં મરણ પામ્યો, એ બધી પ્રભુની અદ્રુત લીલા છે. અહીં મરણ થવામાં વિશેષ કહે છે કે બ્રાહ્મણના કોપથી તક્ષક ઉત્પન્ન થયો છે, માટે બાળ્યા વગર રહી શકે તેમ નથી. પહેલાં નિષ્ક્રમ થયેલું બ્રહ્માશ્વ અહીં સક્રમ થયું છે, એમ કહેવા માટે મૂળમાં બ્રહ્મ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. જેનાથી પ્રાણુનો નાશ થાય તેવો તક્ષક નાગ હતો. જે પ્રાણુ ભગવાનમાં જોડાઈ ગયા છે તે પ્રાણુનો અગ્નિમાં પ્રવેશ થાય ત્યારે મોટો ઉપદ્રવ થાય; તેથી પ્રાણુનો નાશ કરનાર તક્ષક છે એમ કહ્યું છે. અથવા દરેક સ્થળે પ્રાણુ કાંઈ અગ્નિનો સ્પર્શ કરતા નથી, અને અહીં અગ્નિનો સ્પર્શ થયો, તેથી ‘પ્રાણુનો નાશ કરનાર’ એમ કહ્યું છે; તેથી જ તે તક્ષકથી ઘણો ભય થાય, તેમ કહેલ છે. એમ હોવા

છતાં પણ પરીક્ષિતને મોહ થયો નથી, તેનું કારણ કહે છે કે તેણે પોતાનું અંતઃકરણ ભગવાનમાં રાખેલું છે. ભગવાનમાં રાખવાનું કારણ એટલું જ કે તક્ષક તે અંતઃકરણનું ગ્રહણ ન કરે; એટલા માટે રાજાએ અંતઃકરણ પ્રભુમાં જ મૂકેલું છે.

હવે રાજાએ દેહ છોડ્યો તે પ્રકાર કહે છે કે ચોતરફથી સંગનો ત્યાગ કર્યો અને વિશેષમાં રાજાએ ભગવાનની વ્યવસ્થાને સારી રીતે જાણી લીધી છે અને પછી રાજા શ્રીશુકદેવજીના શિષ્ય થયા છે, અને ગંગાજીમાં પોતાનું શરીર છોડી દીધું. એટલે પહેલાં તો દરેકનો ત્યાગ કર્યો, પછી ગુરુની કૃપા થઈ. પછી તેને સંપ્રદાયથી પ્રભુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું અને ત્યારપછી ગંગાજીમાં દેહનો ત્યાગ થયો છે. વિશેષપણથી ભગવાનની વ્યવસ્થા જેણે સારી રીતે જાણેલી છે, એવા પરીક્ષિત રાજાએ દેહ છોડ્યો. (૧-૨-૩)

રાજાને મોટા ભયમાં સંભ્રમ કેમ થયો ? એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે:

નોત્તમશ્લોકવાર્તાનાં જુષતાં તત્કથામૃતમ્ ।

સ્યાત્સમ્બ્રમોઽન્તકાલેઽપિ સ્મરતાં તત્પદામ્બુજમ્ ॥ ૪ ॥

રાખદાર્થ:—ભગવાન સંબંધી જ જેને વાર્તાલાપ છે, એવા, અને તે ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું સેવન કરતા, અને તેના ચરણકમળનું હૃદયમાં સ્મરણ કરતા, એવા પુરુષને અંતકાલ વખતે પણ કંઈ ભય થતો નથી.

ભાવાર્થ:—હૃદયમાં લોકના સંબંધવાળી વાર્તામાં પણ જેને ભગવાનનો સંબંધ હોય અને સત્પુરુષો જે હૃદયમાં ભગવાનની કથા કહે છે, તે કથારૂપી અમૃતનું હૃદયમાં જેઓ પાન કરે છે, વળી ભગવાનના ચરણારવિંદને હૃદયમાં સેવે છે, તેવા ભક્તોને અંતકાળમાં પણ ભ્રમ થતો નથી, કારણ કે ભ્રમ થાય તે તો સન્નિપાતનું કાર્ય છે; એટલે શ્રીભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કામ, એષા, મહ અને તૃણા વગેરે રજોગુણની વૃત્તિઓ કહેલી છે, તથા ક્રોધ, લોભ, અનૃત (અસત્ય) અને હિંસા વગેરે તમોગુણની વૃત્તિઓ કહેલી છે, તે દોષરૂપ છે અને શમ, દમ, ક્ષમા અને જ્ઞાન વગેરે સત્ત્વગુણોની વૃત્તિઓ કહેલી છે, તે ગુણરૂપ વૃત્તિઓ જ્યારે મળી જાય છે ત્યારે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જેમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષ મળે ત્યારે ત્રિદોષ થાય છે તેમ અહીં પણ ત્રિદોષ થાય છે, ત્યારપછી તે ત્રણે ગુણોની વૃત્તિઓ એકરૂપે થાય છે ત્યારે સન્નિપાત કહેવાય છે, તે “હું અને મારું છે એવા પ્રકારની બુદ્ધિ જે થાય થાય છે, તે હે ઉદ્ભવ, સન્નિપાત કહેવાય છે” એમ ભગવાને ઉદ્ભવને કહેલું છે. તે સન્નિપાત બે પ્રકારનો છે, એક તો હું અને મારું એવા અભિમાન

ફરે છે અને બીજો મન, શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયો, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણુના સ્વાભાવિક વિષયનો સંબંધ જીવતાં સુધી રહે છે, તેથી સન્નિપાતરૂપી વ્યવહાર પશુ જીવે ત્યાંસુધી જીવને રહે છે, અને છેવટે તે શુદ્ધોની વૃત્તિઓ તે સન્નિપાતના કાર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે જ મન, શબ્દાદિક વિષયો, ઇન્દ્રિયો, અને પ્રાણુ વડે ભગવાનના સંબંધવાળું કાર્ય કરે તો પહેલાંનો થયેલો સન્નિપાત નિવૃત્ત થાય છે. તેમાં લૌકિક વાતો તામસી છે, આવશ્યક કરવાની વાતો રાજસી છે, અને ભજન સંબંધી ચર્ચા સાર્ત્વિક છે, અને સાર્ત્વિક સ્વભાવ વડે ભગવાનના સંબંધીપણાથી લૌકિકવાર્તા કરાય તો તે લૌકિકવાર્તા પશુ સાર્ત્વિક થઈ જાય છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે કરાતી વાતો રાજસી છે અને કોઈના આગ્રહથી દબતા થવાથી જે ભજન થાય છે તે તામસ છે.

“ જે મન વડે ધ્યાન કરે છે તે જ ક્રિયા થાય છે ” એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી વાતો કરવી એ મનનો ધર્મ છે, માટે નિરંતર શરીર, ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ વડે, બીજની સાથે જ્યારે દોષ દૂર થાય, ત્યારે તે ત્રણેનો સ્વભાવ ફરી જવાથી, જેમ સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી લોહું વગેરે સોનું થાય છે, તેમ કોઈ ન મળે તેવી રીતે દરેકને ભગવાનના સ્વરૂપનો ચોતરફથી પ્રવેશ થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. જો કે અંતકાલના સમયમાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, અને અંતઃકરણને વિકળતા થઈ જાય છે, તેથી તેનો સ્વભાવ ફરીને જ્ઞાન થવાનો સંભવ રહે છે, તોપણ જેનાં દેહ, ઇન્દ્રિયાદિક ભગવાનનાં જ થયાં છે તેઓને કાળ મારી શકતો નથી કે મૃત્યુનો સંબંધ પશુ તેઓને થતો નથી, કેમકે તે ભકતો ભગવાનની કથારૂપી અમૃતતું પાન કરીને નિત્યરૂપવાળા થયા છે. (૮)

કાલને નિયામકપણું (કાબૂમાં રાખવાપણું) કેમ નહિ ? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે :

તાવત્કલિર્ન પ્રમથેત્પ્રવિષ્ટોઽપીહ સર્વતઃ ।

યાવદીશો મહાનુર્વ્યામામિમન્યવ એકરાટ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્યાંસુધી અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત રાજા પૃથ્વી ઉપર ચક્રવર્તી તરીકે હોય ત્યાંસુધી કલિયુગે સર્વે ડેકાણે પ્રવેશ કર્યો હોય તોપણ તે કાંઈપણ કાર્ય કરવાને સમર્થ ન થાય.

ભાવાર્થઃ—પરીક્ષિતના રાજ્યમાં પશુ કાળનો સંબંધ નથી તો તેનું આયુષ્ય હોય ત્યાંસુધી તો કાળનો સંબંધ શી રીતે હોય ? પરીક્ષિતે આધિ-દૈવિક કલિયુગનું નિવારણ કર્યું હતું, તેથી કલિયુગના વર્ષની ગણનામાં અધિકતા થતી નથી, કારણ કે આધ્યાત્મિક કાળ તો રહેલો જ છે ! ભગવાનની અપેક્ષાએ પરીક્ષિતમાં રહેલા શુદ્ધો તો હીન હોય છે, તેથી

ભગવાને કરેલા કાલકું નિરાકરણ પરીક્ષિતે કેમ કર્યું, એમ શંકા થાય તેની સ્તિવૃત્તિ માટે કહે છે કે કલિયુગે પ્રવેશ કરેલો છે તોપણ જેમ પ્રતિબંધક મણિ (એક એવો મણિ થાય છે કે તે બળતા લાકડા ઉપર મૂકવામાં આવેલો લાકડું સળગતું નથી, તેને પ્રતિબંધક મણિ કહેવાય છે તે) ની નજીકમાં અગ્નિનું સ્તંભન (રોકાઈ જેવું) થાય છે, તેમ રાજા પરીક્ષિત જ્યાંસુધી વિદ્યમાન હતા ત્યાંસુધી કલિયુગની શક્તિ દબાયેલી રહેલી છે. ભગવદીયપણું સરખું જ છે તોપણ કલિયુગના કાર્ય કરતાં રાજામાં ઉત્તમ શુણ્ણ રહેલા છે, જે દ્વાદશ સ્કંધમાં કહેલા છે: “ શુણ્ણને જાણનાર સારભાગી પુરુષો કલિયુગની પ્રશંસા કરે છે, કારણ કે તેમાં એક કેવળ કીર્તન માત્રથી જ સમગ્ર સ્વાર્થ મેળવી શકાય છે. ” તેથી પરીક્ષિતે કલિયુગને અટકાવેલો છે, પણ ચોતાના દેશમાં કલિયુગને દૂર કર્યો નથી. તે કહે છે કે અહીં દરેક સ્થાનમાં કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો છે, તોપણ કાર્ય કરવાને સમર્થ થયો નથી, એમ કહેવાથી કોઈ દેશમાં કાલ નથી અને કોઈ દેશમાં છે, એમ દેશનો પરિચય દૂર કર્યો છે, એટલે દરેક દેશમાં રહેલો છે.

કાલ તો ભગવાને કરેલો છે તેમાં પરીક્ષિતથી પ્રતિષ્ઠા (કાલને રોકવો) કરેલો છે તે કેમ થઈ શકે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે પરીક્ષિત ઈશ છે, એટલે ભગવાનનો તેમાં પ્રવેશ થવાથી અથવા ભગવાને ઐશ્વર્ય આપેલું હોવાથી તે રાજા કરવાને, ન કરવાને અને બીજી રીતે કરવાને સમર્થ છે. તેમ ભગવાને કાળ અને રાજા એ બન્નેને અધિકાર આપેલો છે. તેમાં વળી રાજાને મોટો કર્યો છે, તેથી મોટો હોય તે નાનાને અટકાયત્ત કરી શકે તે યોગ્ય જ છે. વળી આ પરીક્ષિત ભગવાનના ભાણેજના પુત્ર થાય છે. આ કાળ તો ભગવાનનું વાહન છે, તેથી પણ પરીક્ષિતની મોટાઈ છે. વળી જંબૂદ્વીપમાં બીજા આઠ ખંડોમાં ત્રેતાયુગના જેવો કાલ પ્રવર્તે છે એમ પંચમ સ્કંધમાં કહ્યું છે, તેથી કલિયુગ એક ભરતખંડમાં જ પ્રવર્તે છે અને આ પરીક્ષિત રાજા સમગ્ર જંબૂદ્વીપના રાજા છે, માટે મોટા રાજાથી ખંડ (નાનકડો દેશ) નો રાજા તાબેદાર થાય જ છે; તેથી રાજાએ કલિયુગનો પ્રતિબંધ કરેલો છે. (૫)

કાળમાં જ કલિયુગ પ્રવૃત્ત થયો એમ શા માટે સ્વીકારતા નથી? કારણકે દ્વિતીય સ્કંધમાં શૈાનકે કહેલું છે કે “ ઉત્તમચશવાળા ભગવાનની વાર્તા વડે જે કાળનો ક્ષણ વ્યતીત કરેલ છે, તે સિવાયના આયુષને જિગતો તથા આશ્મતો સૂર્ય લઈ જાય છે; ” તેથી જે કાલમાં ભગવાનની વાર્તા જાણી હોય તેને સૂર્ય હરી શકતો નથી, એમ કહેવાથી અહીં પણ ઉત્તમ-શ્લોક પ્રભુની કથાનું સેવન જે કાળમાં થતું હોય તે કાળને સૂર્ય ન લઈ

જઈ શકે એમ કહી શકાય છે. માટે સૂર્યની ગતિથી ગણના કરવામાં કાળનો પરિવ્રજ (વિભાગ) થાય ત્યારે સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ વગેરે વ્યવહાર થાય છે; તેથી “ પ્રસંગે આવેલો ઉત્કર્ષ (મોટાઈ) કહેવો જોઈએ ” એ ન્યાયથી ભગવાનની વાર્તા કરતા રાજના આયુષ વડે, અને ભગવાન વડે કાળ જ ઉત્તમ છે, એમ શા માટે કહેવાય નહિ, એવી શંકા કરીને કહે છે:

यस्मिन्नहनि यत्त्वेव भगवानुत्ससर्ज गाम् ।

तदैवेहाऽनुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥ ૬ ॥

શાબ્દાર્થઃ—જે દિવસે જે સમયમાં ભગવાને પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો, તે જ સમયમાં જેનાથી અધર્મની ઉત્પત્તિ છે એવો કલિકાલ અહીં શરૂ થયો છે.

ભાવાર્થઃ—ખરી વાત છે કે પ્રભુની કથામાં લીન થયેલા રાજના આયુષ વડે અને ભગવાન વડે કાળની મોટાઈ કરી શકાય છે, તોપણ થઈ નથી. તેમાં દ્વાપરયુગના અંતમાં ભગવાન પ્રકટ થયા ત્યારે કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાન વડે સૂર્યની ગતિ ઉત્તમ થાય છે. તે બાબત દશમ સ્કન્ધમાં કહેલ છે કે “ કાળ વડે જેનું અર્થ રસ વગરનું છે અને ભગવાનના ચરણકમળના સ્પર્શથી જેમાં શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એવી પૃથ્વી પણ અમારા સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. ” એ વાક્યમાં દોષની નિવૃત્તિ થવાનું કહેલું છે, તેથી સૂર્યની ગતિ ઉત્તમ થયેલી હતી. તે ભગવાન પૃથ્વી ઉપરથી પધાર્યો ત્યારે ઉત્તમ કાર્ય કરનારનો અભાવ થયો અને પરીક્ષિત રાજને તે અધિકાર મળ્યો ન હતો, તેથી કલિયુગે પ્રવેશ કર્યો છે. યુધિષ્ઠિરના રાજ્યમાં કલિયુગ પેટેલો તેનો નાશ પરીક્ષિત કરે તો મર્યાદાનો ભંગ થાય અને કલિયુગને કાઢી મૂકે તો પરીક્ષિત ગયા પછી પાછો આવીને તેટલો વખત વધારે રહીને પોતાનું શાસન કરે, એટલે કલિયુગના પ્રારંભ થયા પછી, જેટલાં વર્ષે કલિક ભગવાનનો અવતાર થવા માટે શાસ્ત્રોમાં લખેલું છે, તેટલાં વર્ષોમાં વધારે થવાથી તે સમયનો બાધ આવે; માટે ભગવાનની વાર્તા વડે જ આયુષને વિતાડનારા પરીક્ષિત રાજને ભગવાનની સાથે, સમાન બળ નહિ હોવાથી કાળમાં ઉત્તમતા નથી. આ અભિપ્રાયથી કહે છે કે જે દિવસે જે ક્ષણમાં ભગવાને પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો, તે જ સમયે તે ક્ષણમાં કલિયુગ પ્રવર્ત્યો છે. ભગવાનના પધારી જવાની રાહ જોઈને કલિયુગ રહ્યો હતો, તે ભગવાન પધાર્યો કે તરત જ પોતે આવીને રહ્યો છે. અને કલિયુગ આવ્યો કે તરત જ સર્વે અધર્મો પ્રવૃત્ત થયા છે. (૬)

એમ આવેલો કલિયુગ હુષ્ટ હોવાથી તેને મારવો કે નહિ, અથવા તેનું નિરાકરણ કરવું અયોગ્ય છે, અને ભગવાને કલિયુગને યુગરૂપે અધિકારી

કહેલો છે, તો પછી ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી એ જ યોગ્ય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી ફરકનો ઉપકાર સિદ્ધ થાય છે ! એવી શંકા કરીને કહે છે :

નાનુદ્વેષ્ટિ કલિં સમ્રાટ સારઙ્ગ ઇવ સારઙ્ગુઃ ।

કુશલાન્યાશુ સિધ્યન્તિ નેતરાણિ કૃતાનિ યત્ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જ'બૂદ્ધીપના અધિપતિ પરીક્ષિત રાજાએ, કલિયુગનો દ્વેષ કર્યો નહિ, કેમકે તે રાજા ભમરાની માફક સાર વસ્તુને ગ્રહણ કરનારા હતા. તે સાર કલિયુગમાં એવો છે કે પુણ્યકર્મ જલદી સિદ્ધ થાય છે, અને પાપકર્મો પોતે જે કરેલાં હોય તે જ ભોગવવાં પડે છે (એટલે સંસર્ગથી થયેલો દોષ કલિયુગમાં લાગતો નથી.)

ભાવાર્થ:—જે કે રાજા સર્વ કરવાને સમર્થ હતા, તોપણ તેમણે કલિયુગનો દ્વેષ કર્યો નથી એટલે ધર્મ કલિયુગનો દ્વેષ કરે છે તોપણ તેની પાછળ રાજા પોતે તો દ્વેષ કરતા નથી, કારણ કે તે જ'બૂદ્ધીપના અધિપતિ છે; એટલે પેટા રાજ્યના અધિપતિઓને પરસ્પર દ્વેષ હોય, તેને અનુસરીને મુખ્ય રાજા હોય તે દ્વેષ ન કરે.

કલિયુગ અધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેથી તેનો દ્વેષ કરવો યોગ્ય છે ! એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે રાજા સાર વસ્તુને ભોગવનારા છે, એટલે ક્રમોદ્ધમાં ફેાતરાં હોય છે, તે થાય જ નહિ, તેવી રીતે તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી, પણ જે ફેાતરાં ન થાય તેમ કહે તો પછી ચોખ્ખા પણ ન જ થાય, તેમ આ રાજા પણ સારને ગ્રહણ કરે છે. જે સારભૂત હોય છે, તે અસારપણાથી વીંટાયેલો હોય છે, ખુલ્લો રહેતો નથી; તેથી કોઈ પણ ભાગમાં રાજા કલિયુગનો દ્વેષ કરતા નથી. વિષ (ઝેર) અને મધથી મળેલા અન્નનો જેવી રીતે ત્યાગ કરાય છે તેમ ગુણ અને દોષ સરખા હોય તો તે પદાર્થનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ત્યારે કલિયુગમાં તો દોષ વધારે હોવાથી તેનો ત્યાગ શા માટે ન કર્યો ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે: તે રાજા ભમરાની માફક સાર વસ્તુને ભોગવનારા છે. જે સાર (તત્ત્વ)નું ગાન કરે તે “સારંગ” કહેવાય છે,

એટલે પુષ્પના સુગંધથી ભસ્ત થયેલો ભમરો ગાન કરે છે, તેમ કેતકી વગેરેનાં પુષ્પો તો બહાર કાંટાથી વીંટાયેલાં હોય છે, પણ તે પુષ્પોમાં મકરન્દ (સુગંધ) વિશેષ હોવાથી અને મકરન્દથી જ ભમરાનું જીવન હોવાથી તે તેમાં રમણ કરે છે, તેવી રીતે પરીક્ષિતને પણ કલિયુગમાં મનુષ્યો ખરેખર ભગવાનમાં પરાયણ થશે, એમ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનના ભક્તો અને ભગવાનના ગુણો સુલભ રીતે મળી શકશે; અને રાજાને પ્રભુના ગુણો અને ભક્તો જ જીવનરૂપ છે.

માટે ભક્તિની સિદ્ધિ થવા માટે રાજાએ કલિયુગનો દ્રેષ કર્યો નથી. સત્ય અને કલિયુગ બન્ને બરોબર હોવાથી પણ કલિયુગનો દ્રેષ કરતા નથી. પણ કલિયુગમાં જે અધર્મનો અંશ છે તેનું નિરાકરણ તો તેનો પ્રતિબંધ કરવાથી પણ સિદ્ધ થાય તેમ છે, અને ભગવાનના ગુણો તેમ ભક્તો તો કલિયુગમાં સુલભ હોવાથી કલિયુગનો દ્રેષ કરતા નથી; સત્ય અને કલિયુગની સમાનતા હોવાથી દ્રેષ કરતા નથી. ત્યાં વળી કહે છે કે “સત્યયુગમાં તે જ વખતે શાપનું ફળ થાય છે; ત્રેતાયુગમાં બારમે દિવસે ફળ થાય છે; દ્વાપરયુગમાં પાપ કર્યા પછી તેનું ફળ એક માસે થાય છે; અને કલિયુગમાં એક વર્ષે પાપનું ફળ મળે છે.” અને તેનાથી ઊલટી રીતે ધર્મ સિદ્ધ થાય છે; એટલે સત્યયુગમાં એક વર્ષે ધર્મનું ફળ મળે છે; ત્રેતાયુગમાં એક માસે ધર્મનું ફળ મળે છે; દ્વાપરયુગમાં બારમા દિવસે ધર્મનું ફળ મળે છે; અને કલિયુગમાં તે જ વખતે ધર્મનું ફળ મળે છે. માટે કહે છે કે કલિયુગમાં પુણ્ય તરત જ ફળે છે અને પોતે કરેલાં પાપો હોય તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે, પણ ઘણું કરીને સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાપો ભોગવવાં પડતાં નથી એમ જણાવ્યું છે. કારણ કે પોતે જે કરેલું હોય તે જ પાપ ગણાય છે; તેથી લોક ઉપર ઉપકાર કરવા માટે પણ પરીક્ષિત રાજાએ કલિયુગનો દ્રેષ કરેલો નથી. (૭)

વળી આ કલિયુગ દેશમાં રહેલો નથી, પણ પુરુષોમાં પ્રવર્તી રહેલો છે, તેમાં પણ બાળકોમાં રહેલો છે, તેમાં પણ જે બાળકો ગાફલ હોય છે તેવામાં પ્રવર્તે છે; તેથી શિક્ષક તરીકે રાજા પરીક્ષિત હોવાથી તેમાં ઉપેક્ષા (અનિચ્છા) કરે છે, પણ દ્રેષ કર્યો નથી; એ કહે છે:

કિન્તુ બાલેષુ શૂરેણ કલિના ધીરમીરુણા ।

અપ્રમત્તઃ પ્રમત્તેષુ યો ષ્ઠ્કો નૃષુ વર્તતે ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—વરુ જનવરની માફક ગાફલ પ્રાણીઓમાં ચાલાક થઈને, મનુષ્યોમાં જે કલિયુગ વર્તે છે, તે ધીર પુરુષોથી ભય પામનારો કલિયુગ બાળકોમાં શૂરવીર છે.

ભાવાર્થ:—દેશમાં કલિયુગનું રહેઠાણ રાખવા માટે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ તુ અવ્યયથી કરેલું છે. જે બાળકો ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયાં છે તેનામાં જલદી ફળની સિદ્ધિ થવામાં પ્રપંચનો નાશ થાય છે, અને ધર્મ વડે જ્યારે અંતઃકરણ પવિત્ર થાય ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે; તેથી દરેકનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી હરકોઈ ફળની સિદ્ધિ કરવા માટે ધર્મ કરનારાઓ છે, તેને પ્રતિબંધ કરવામાં કલિયુગ શૂરવીર છે, અને જેઓ ચોક્કસ

અધિકારી ધીર પુરુષો છે તેઓથી કલિયુગ ભય પામે છે. વળી આ કલિયુગ વૈરાગ્યના પણ્ય કારણરૂપ છે, કારણ કે આયુષનો ક્ષય કરનારો હોવાથી ગાદલ પુરુષોમાં કલિયુગ ઘણો સાવચેત રહે છે. તેથી તે પુરુષોનાં આયુષનો ક્ષય કરે છે. એટલા માટે જ કલિયુગમાં થોડાં આયુષવાળાં માણસો થાય છે.

ત્યારે કલિયુગનો આવો સ્વભાવ કેમ છે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે તે કલિયુગ વરુ (નારના) રૂપવાળો છે. રાત્રિઓમાં જે પ્રાણીઓ સૂતાં હોય, જેનો કોઈ રક્ષક ન હોય તેઓની જ હિંસા વરુ કરે છે, સિંહની માફક સામો આવીને પોતાના બળથી સર્વનું ભક્ષણ કરતો નથી; તેથી જ વરુને મારવા માટે રાજા વગેરે શિકાર ખેલનારાઓની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

મૂળમાં એકવચન હોવાથી તેને કોઇની સહાયતા નથી એમ સૂચવ્યું છે. તેમાં પણ્ય વિશેષ એ છે કે તે મનુષ્યોમાં પ્રવર્તે છે, પણ્ય મનુષ્યોમાં જે ઉત્તમ ઋષિ વગેરે હોય છે તેઓમાં તે કલિયુગ પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી; તેથી તે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. (૮)

એવી રીતે પ્રસંગથી કલિયુગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે તે કથાનો ઉપસંહાર કરે છે:

उपवर्णितमेतद्: पुण्यं पारीक्षितं मया ।

वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ૯ ॥

શાબ્દાર્થ:—જે આખ્યાન તમે પૂછ્યું હતું તે ભગવાનની કથાથી યુક્ત અને પવિત્ર એવું પરીક્ષિત રાજાનું આખ્યાન તમને મેં કહી સંભળાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે વિભાગથી સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું આખ્યાન ભગવાનના શ્રવણ અને કીર્તનને ઉપયોગી નથી. તે આખ્યાન પુણ્યરૂપ છે એમ કહે છે, એટલે જેમ ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાથી ધર્મ થાય છે તેમ પરીક્ષિત રાજાનું આખ્યાન સંભળવાથી પણ્ય ધર્મ થાય છે; એટલે ધર્મરૂપ છે, એમ જણાવ્યું છે. તે આખ્યાન કહેવામાં કારણ કહે છે કે તે વાસુદેવ પ્રભુની કથાથી યુક્ત છે. તેમ તમે તે આખ્યાન કહો એમ પૂછ્યું હતું, તેના ઉત્તરમાં આ આખ્યાન તમને કહ્યું છે. નહિ તો ત્રીજા અધ્યાયમાં જ કહ્યું હતું કે હું તમને ભાગવત સંભળાવીશ, તેથી ભગવાનની જ કથા કહત. પણ આ પરીક્ષિતની કથા પૂછેલી હતી માટે કહી છે. એટલે તે રાજાના આખ્યાનમાં ભાગવતની કથાનો સંક્ષેપથી સાર કહ્યો છે. (૯)

ભગવાનની કથાનું નિરૂપણ પરીક્ષિતના આખ્યાનમાં ન હોવાથી, અમારો પ્રશ્ન જો અયોગ્ય હતો તો તે જ વખતે, અમોને તેનું નિરાકરણ કેમ ન કર્યું? આ પ્રસંગે આવેલી કથા શા માટે કહી? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

યા યાઃ કથા ભગવતઃ કથનીયોરુકર્મણઃ ।

ગુણકર્માશ્રયાઃ પુન્નિઃ સંસેવ્યાસ્તુ બુધ્બુધ્મિઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેનાં ઘણાં કર્મો કહેવાને યોગ્ય છે તેવા ભગવાનના ગુણ, અને કર્મના આશ્રયવાળી જે જે કથાઓ હોય તે તે કથાઓ, પોતાના અવ્યુદય (આબાદી)ની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ—આ પરીક્ષિતની કથાને ભગવાનની કથાનો આધાર છે, તેથી તે ઉપયોગ વગરની નથી. જેને ઉત્તમ વસ્તુનો આધાર હોય તે ખરે અધિકારી થાય છે. માટે ભગવાનના ગુણ તથા કર્મોનો આશ્રય કરીને જે જે કથાઓ શરૂ થઈ છે તે દરેક સાંભળવા યોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાનનાં ચરિત્ર વધારે કહેવાને યોગ્ય છે. બીજી કથા ભગવાનની કથાનું નિરૂપણ કરતી હોય ત્યારે ભગવાનની કથાની અધિકતા કહેવાય છે, અને ભક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે પણ ત્યારે જ થાય છે. તે વગર તો “સહસ્રનામ”ના પાઠની માફક કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગી થાય છે. જેમ વધારે થાય તેમ ભગવાનનાં ચરિત્રો કહેવાને યોગ્ય છે. જેમાં કેવળ લોકની ખુદ્ધિનું ભાન થાય તેવાં ભગવાનનાં ચરિત્રો કહેવાં નહિ. તોપણ લોકિકની ખરેખર જાણતાં હોય અને તેમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય હોય તેવાં ચરિત્ર કહેવાં અને તે ચરિત્રોને સાંભળનાર સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ, તેમ આ સંસારથી પોતાની ઉન્નતિને ચાહનારો જોઈએ. તેવા શ્રીતાને જેમ ધીવાળું અન્ન પોષણ કરે છે, તેમ ભગવાનના ગુણ અને ચરિત્રવાળી કથાઓ પોષણ કરનારી થાય છે. (૧૦)

એવી રીતે સંક્ષેપથી કથા કહીને સૂતપૌરાણિક નિવૃત્ત થયા, એમ જાણીને તેના અભિપ્રાયમાં આવેલા અર્થને જાણવા માટે, દરેક ઋષિઓ સૂતપૌરાણિકને ઉત્સાહવાળા બનાવે છે:

સૂત જીવ સમાઃ સૌમ્ય ! શાશ્વતીર્વિશદં યશઃ ।

યસ્ત્વં શંસસિ કૃષ્ણસ્ય મર્ત્યાનામમૃતં હિ નઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂતપૌરાણિક ! તમે ઘણાં વર્ષ સુધી જીવો, કારણ કે મનુષ્ય એવા અમને, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અમૃતરૂપ સુંદર યશને તમે કહો છો.

ભાવાર્થઃ—પ્રાદક્ષિણ બહુ પ્રસન્ન થઈને કાંઈ આપવાની ઇચ્છા કરે, ત્યારે તેની પાસે આપવામાં આશીર્વાદરૂપ દ્રવ્ય હોય છે. તે કહે છે કે હે સૂત ! તમે ઘણાં વર્ષ સુધી જીવો.

તમારે તે લાંબા વખત સુધી જીવવાનો ઉપયોગ ક્યાં છે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે: તમે સૌમ્ય છો, એટલે સમજનારા છો; અર્થાત્ તમારું જ્ઞાન અને ચતુરાર્થ, ઉત્પત્તિને ન્યૂન કરી નાખે તેવી છે; તેથી તમે

ઘણા વખત સુધી જીવો એમાં અમારું મોટું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ છે. ઘણાં વર્ષો જીવો એમ કહ્યું છે, તેમાં ઘણાંને કહેવા માટે શાશ્વતી: પદ મૂકેલું છે, તે કાયમની નિત્યતાને બતાવનાર છે.

અને કયારેપણ નાશ ન પામે તેવાં વર્ષો જીવો. તે નિત્ય વર્ષો, અક્ષરબ્રહ્મનાં અથવા બીજા નિત્ય પદાર્થોનાં થાય છે; તેથી ઘણા વખત સુધી તમે જીવો એમ કહ્યું છે. એવી રીતે આશીર્વાદ આપવામાં કારણ કહે છે કે તમે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો નિર્મલ યશ અમને કહો છો. કર્મમાર્ગમાં પ્રવળ નામનું એક વચન થાય છે, તે જેમ કેવળ કર્મમાં જ ઉપયોગી છે તેવી રીતે આ ભગવાનનો યશ નથી પણ તે તો અમને અમૃતના જેવો છે, એટલે અમૃતરૂપ જ છે. તે યશ મરણને દૂર કરે છે, સુખ કરે છે, અને પરમાનંદરૂપ છે. તે માટે કહે છે: તે યશ નિર્મલ છે. નિર્મલ કહેવા માટે મૂળમાં વિશદં એવું વિશેષણ આપ્યું છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે વિશ્વ એટલે સંસારનો પ્રવેશ અને જ એટલે તેનું ખંડન કરે તે “વિશદ” કહેવાય છે; અર્થાત્ ભગવાનનો યશ સંસારના પ્રવેશને દૂર કરે છે, તેથી મરણને દૂર કરે છે. તેમ કહ્યું છે દરેકને સુખ કરે છે અને તે યશ પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુનો છે, તેથી પરમાનંદરૂપ છે; કેમકે શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ સદાનંદનો (નિરંતર આનંદ અને સત્તા જેમાં રહેલી છે) વાચક છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સત્તા વાચક શબ્દ કૃષ્ણ છે અને આનંદવાચક શબ્દ જ છે. તે બન્ને મળીને કૃષ્ણ શબ્દ થાય છે.”

તેથી શ્રી કૃષ્ણને જ પરમાનંદરૂપે કહી શકાય છે. (૧૧)

પરીક્ષિતની કથાનો પ્રશ્ન કર્યો, તેમાં સૂત ઉદાસીન થયા ત્યારે અમે આ યજ્ઞ કરીએ છીએ તે કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિ છે, તે જોઇને ભગવાનની કથાને સૂત કહેશે નહિ ! એવી શંકા કરીને કહે છે:

કર્મણ્યસ્મિન્નનાશ્વાસે ધૂમધૂમ્રાત્મનાં भवान् ।

આપાયયતિ ગોવિન્દપાદપદ્માસવં મધુ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—વિશ્વાસ વગરના આ કર્મમાં, ધુમાડાથી મેલાં શરીરવાળા, અમોને તમે ગોવિન્દ ભગવાનના ચરણકમળના મકરંદનું પાન કરાવો છો.

ભાવાર્થ:—આ યજ્ઞરૂપી કર્મમાં ફક્તના નિશ્ચયનો અભાવ હોવાથી વિશ્વાસ રહ્યો નથી. વેદમાં “પરલોકમાં છે કે નહિ, તે કેાણ જાણે છે ?” એમ કહ્યું છે, ત્યાં સંદેહ ન હોવા છતાં પણ જેમ સંદેહનું વાક્ય છે, તેવી રીતે અહીં પણ સંદેહનું વચન છે. કર્મમાં વિશ્વાસ ન જ હોવાથી ધુમાડાથી જેનું શરીર મેલું બન્યું છે, એટલે યજ્ઞ કરવામાં મલિનતારૂપ દોષ તો ખુદલો ખુદલો છે અને તેથી ફળ થવારૂપી શુષ્કમાં સંદેહ રહે છે, એવા મોટા

કષ્ટરૂપ કામમાં તમે ગોવિંદ ભગવાનના ચરણકમળના મકરંદનું પાન કરાવો છો.

તમે ભગવાનની કથા કહો છો, તેમાં જે રસનો અનુભવ થાય છે તેના રક્ષણે અનુભવ, આ હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં હજુ સુધી થયો નથી, માટે યજ્ઞના કરતાં તો તમારો જ આદર કરવા જેવો છે. તમે ચોતરફથી તે મકરંદનું પાન કરાવો છો. ઈંદ્રના કૌપથી મજની રક્ષા કરી ત્યારે ભગવાનનું ગોવિંદ નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે અને અહીં પ્રભુના ચરણકમળના રસનું પાન કરાવવાનું કહ્યું છે, તેથી સાંભળનારાઓના રક્ષક તરીકે તમે છો. ચરણકમળ કહેવાથી ભક્તિ-માર્ગનો પ્રચાર બતાવ્યો છે, એટલે આગળ પણ તેનું પાન થવાનું સૂચવ્યું છે. મકરંદને આસવ કહ્યો છે, તેથી તે દેહાદિકને ભુલાવનાર છે એમ સૂચવ્યું છે. આથી જ્ઞાનનું ફળ અહીં આનુષંગિક (એક કાર્યમાં બીજું પેટાનું કાર્ય થાય તે) છે, તેથી જ્ઞાનથી પણ આ કાર્યની મોટાઈ બતાવી છે. તે મધુ છે એટલે મીઠું છે; તેથી તે સ્વરૂપથી પણ પાન કરવા યોગ્ય છે એમ બતાવ્યું છે. (૧૨).

એવી રીતે કથામાં ઘણો જ આદરભાવ બતાવીને તે સૂતપૌરાણિકમાં પણ ઘણો જ આદરભાવ બતાવે છે:

તુલ્યામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનનો જેને સંગ થયો છે તે ભક્તોના સમાગમ સાથે ક્ષણ બરાબર પણ સ્વર્ગની કે મોક્ષની પણ અમે તુલના કરી શકતી નથી. ત્યારે મનુષ્યોના મનોરથરૂપ શબ્દાદિકની બરાબરી તો ક્યાંથી જ થઈ શકે?

ભાવાર્થ:—જેઓનો ભગવાનની સાથે સંયોગ છે એવા ભક્તોનો જે સંગ થાય તેના એક ભાગ સાથે પણ અમે સ્વર્ગની તુલના કરી શકતા નથી, એટલે તમારા સંગથી ભગવાનની કથારૂપી અમૃતનું પાન કરવામાં જે સુખ અમને થયું છે. તેવું સુખ સ્વર્ગમાં થશે એવી અમે કલ્પના કરતા નથી. જે તેના જેવી કલ્પના કરીએ તો સમાન ન હોય તેની સમાનતાનું પ્રતિપાદન કરવાથી અનાદર થાય છે.

પ્રભુકથા પાસે સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ બન્નેની તુલના કરતા નથી એમ કહ્યું ત્યાં સ્વર્ગ અને મોક્ષની સમાનતા બતાવી છે. ત્યાં સ્વર્ગ શબ્દનો અભિપ્રાય લોક તરીકે નથી, પણ વેદમાં કહ્યું છે કે “જેનો લેહ દુઃખ વડે થતો નથી, તેમ જ કાળ વડે જેનો નાશ થતો નથી, તેવા સુખને સ્વર્ગ કહેવાય છે.” એમ કહ્યું છે તેથી જેની અંદર દુઃખ આવતું નથી, એવું સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ સ્વર્ગ છે. તે જીવતે ભોગવવા યોગ્ય છે. અને જીવાત્માના આનંદથી ન્યૂન છે. તે જીવના લિંગશરીરનું આવરણ ફર થાય તે મોક્ષ કહેવાય છે. તે મોક્ષમાં ફરીને

જન્મ થતો નથી, તેથી તેનું નામ અપુનર્ભવ છે. તે મોક્ષ મનુષ્યના આનંદ કરતાં ઉત્તમ છે, તોપણ પ્રજ્ઞાના આનંદથી હલકો છે; અથવા તેને પ્રજ્ઞાનંદરૂપ જ માનીએ તો એ બન્ને પક્ષમાં આનંદમય ભગવાનની બરાબર તે મોક્ષાનંદ થતો નથી, કારણ કે મનુષ્યના આનંદથી લઈને પ્રજ્ઞાના આનંદ સુધીની ગણના વેદમાં કરેલી છે, તેમાં પ્રજ્ઞાનંદ સુધી ગણાયેલો આનંદ છે, અને ભગવાનનો આનંદ ગણી શકાય તેમ નથી તેમ તે પ્રજ્ઞાનંદ કરતાં જુદા પ્રકારનો જ છે. જો તેમ ન હોય તો જીવને પ્રજ્ઞાભાવ થવાનું લખ્યું છે અને પ્રજ્ઞાભૂત થયેલો હોય તેને ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાનું લખેલું છે તે લખે નહિ.

એક મણુ જોળ (તલને પીલીને તેલ નીંગાળી લીધા પછી જે ફૂંચો રહે છે તેને જોળ કહે છે) ખાવામાં એક મૂઠી સાકર ખાવાના રસનો અનુભવ થતો નથી. પ્રજ્ઞાનંદમાં રહેલા પ્રજ્ઞાજી અને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા સનકાદિકને પણ ભગવાનની આકાંક્ષા રહે છે; માટે ભગવાનની સાથે સ્વર્ગ કે મોક્ષની બરાબરી થઈ શકતી નથી. ભગવાનના ભક્તોનો સંગ ભક્તિનું સાધન છે, એ પક્ષમાં પણ તેવા સંગની બરાબર મોક્ષ નથી, કેમકે જે પ્રજ્ઞાભૂત થયો હોય તેને પરાભક્તિ મળે છે એમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે, તેથી તે મુક્ત થયેલો ભક્ત ભગવાનની પ્રાપ્તિનો અધિકારી છે, કારણ કે તેને ભક્તિ થાય છે અને ભગવાનનો ભક્ત પણ ભક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેને મુક્તપણું છે. તે ભક્તિના સ્વરૂપમાં ઉપકાર કરનારું એક અંગ છે અને ભક્તિના અધિકારનું નિરૂપણ કરવામાં મોક્ષ પણ એક અંગ છે, કારણ કે વધ સ્કંધમાં કહેલું છે કે “મુક્ત થયેલા સિદ્ધોમાં પણ ભગવાનમાં પરાયણ થયેલો ભક્ત તો દુર્લભ છે.” તેથી દરેક મુક્ત થયેલા કાંઈ ભગવાનના આનંદને પ્રાપ્ત થતા નથી, અને ભગવાનના ભક્તના સંગનો એક ક્ષણ પણ ભગવાનના આનંદને ઉપજાવે છે; માટે ભગવદ્ભક્તનો સંગ તે તો આનંદ આપવામાં સ્વતંત્ર છે અને મોક્ષ તો એકતરફી છે; તેથી તે બન્નેની બરાબરી નથી. કોઈ ભૂલો પડેલો માણસ હોય તે ભલે તેઓની તુલના કરે, પણ અમે તો તેની તુલના કરી શકતા નથી, એમ શૌનકાદિક કહે છે.

ભગવાનના ભક્તના એક ક્ષણની બરાબરીને સ્વર્ગ કે મોક્ષ કરી શકે નહિ, ત્યાં મનુષ્યની આશિષરૂપ પુત્રાદિકની તુલના તો ક્યાંથી જ કરી શકાય? જો કે લોકમાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યોને તેનો વધારે પડતો આદર હોવાથી તેની મનાઈ કરી છે, તેથી લૌકિકતા તથા વૈદિક માર્ગની અપેક્ષાએ પુષ્ટિમાર્ગ -અનુશ્રદ્ધમાર્ગ ઉત્તમ છે, એમ અહીં સિદ્ધ કર્યું છે. (૧૩)

એવી રીતે વક્તાને ઉત્સાહનાં વચનો કહીને હવે, અમને તે પ્રશ્નની કથા સાંભળવામાં ઘણી જ પ્રીતિ છે, તે કહે છે:

કો નામ તૃપ્યેદ્ રસવિત્કથાયાં

મહસમૈકાન્તપરાયણસ્ય ।

નાન્તં ગુણાનામગુણસ્ય જગમુ-

યોગેશ્વરા યે ભવપાદ્યમુલ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ઘણા જ મોટાઓના, મુખ્ય અને ઉત્તમ આશ્રયરૂપ એવા ભગવાનની કથામાં રસને બાળનારો કોણ તૃપ્ત થઈ શકે? કારણ કે નિર્મુખ ભગવાનના ગુણોના છેડાને, મહાદેવજી અને બ્રહ્માજી જેમાં મુખ્ય છે એવા યોગેશ્વરો પણ પામી શકતા નથી.

ભાવાર્થ:—એવા અમૃતમાં કોઈપણ તૃપ્ત થતો નથી. પ્રથમાધ્યાયમાં “ઉત્તમશ્લોક પ્રભુના પરાક્રમમાં અમે તૃપ્ત થતા નથી” એમ કહ્યું છે ત્યાં જ તૃપ્તિ ન થવાનો પ્રકાર તો કહેલો છે. તે કથાના સ્વરૂપને રસપાણું છે, તોપણ તે ઇચ્છાને સિદ્ધ કરનાર પણ છે એમ કહ્યું છે; તેથી જેમ ઔષધ લેવાથી તૃપ્તિ થઈ બીજા છે તેમ અહીં તૃપ્તિનું કારણ નથી. કેવળ તે કથા રસને ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિ પણ તે રસરૂપ જ છે; માટે પોતાનામાં જ તે રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે. જે કે સાધારણ રીતે સાંભળનાર માત્રને કથા રસ ઉત્પન્ન કરે છે, તોપણ પરમ (શ્રેષ્ઠ) સંસારના રોગથી જે ઘેરાયેલો હોય છે, તેની અંદર કથાનો રસ પ્રવેશ કરી શકતો નથી. તેવા રોગીને એક વખત પણ તે રસનું જ્ઞાન થયું નથી. તેવાઓને કથામાં પ્રીતિ ન થાય તે બનવા યોગ્ય છે. જેઓ તે રસના બાળકાર છે તે તો કથાથી શી રીતે તૃપ્ત થાય? કથાનો રસ તૃપ્ત કરતો નથી એ બાબત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. કર્મ અને જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષો ભગવાનની કથામાં તૃપ્ત થાય છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો ત્યાં કહે છે કે મોટાઓમાં ઉત્તમ હોય છે એટલે જેઓ ભકિતની સાથે જ્ઞાનવાળા છે તેઓને સારામાં સારું, જે ફળરૂપ પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે તે તો ભગવાનની કથામાંથી ક્યારે પણ તૃપ્ત થતા નથી. જોકે મૂળમાં રસને બાળનારા કહેલા છે તેથી કર્મ અને જ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરી છે, કારણ કે કર્મી અને જ્ઞાની રસના બાળકાર હોતા નથી, તોપણ લોકની પ્રતીતિ વડે કર્મવાળા પણ કર્મની પૂર્ણતા કરવા માટે ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર તથા સ્મરણાદિક કરે છે, તેથી સાધનરૂપે કર્મમાર્ગવાળાઓને પણ પ્રભુની કથાભકિતમાં રસ હોય છે અને જ્ઞાનમાર્ગવાળાઓને પણ ભગવાનની ભકિત જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, એવું જ્ઞાન હોવાથી તેઓને પણ સાધનરૂપે તેમાં રસ હોય છે; તેથી જ્યારે તેવાઓથી ઉત્તમ હોય છે તેઓ પણ પોતાને ફળરૂપ હોવાથી ભગવાનની કથામાંથી પાછા ફરતા નથી, ત્યારે પ્રભુને અનુસરનારાઓ તો કયાંથી જ નિવૃત્ત થાય? માટે પ્રભુની કથામાંથી દૂર ચાલ્યા જવું તે રસના અજ્ઞાનથી જ બને છે.

બીજી કોઈ રીતથી નથી એમ નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં સંમતિ કહે છે કે નિર્ગુણ ભગવાનના ગુણોના અંતને કોઈ પણ પાત્રી શક્યું નથી. જેમ તેમાં પ્રીતિ હમેશાં થાય છે તેવી રીતે તેઓ પ્રભુની કથા કર્યા કરે જ છે. તે કથામાં ગુણની સંખ્યા પૂરી થતી નથી, એટલે હવે પ્રભુના ગુણ પૂરા થઈ ગયા એવી યુદ્ધિ થતી જ નથી.

જે પદાર્થ કોઈથી ઇચ્છાયેલો હોય છે તે પરિચ્છિન્ન (એક ભાગમાં રહેલો) હોય છે, તે તેનાથી માણસ નિવૃત્ત થાય છે. પણ અહીં પ્રમાણ અને પ્રમેય બંને નિત્ય હોવાથી તેમ બીજી કોઈ અપેક્ષા ન હોવાથી, વળી તેમાં કોઈ પ્રતિબંધ કરનાર પણ ન હોવાથી તેમાં તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી ! ભગવાન નિર્ગુણ છે, તેના ગુણોનો અંત કોઈ પામતા નથી એમ કહ્યું, ત્યાં નિર્ગુણને ગુણ શી રીતે હોઈ શકે, એવો વિરોધાભાસ છે, તેથી ગુણોને અસંખ્ય બતાવ્યા છે. જે ગુણવાળો હોય તેના ગુણની ગણના થાય છે. જેમ દેવદત્ત વગેરેમાં આટલા ગુણો છે એમ મનુષ્યો ગણના કરી શકે છે, પણ જે નિર્ગુણ હોય છે, તેના ગુણોનો, બ્રહ્મગિરિમાંથી નીકળતા ગોદાવરીના જળની માફક પાર આવે તેમ નથી. તેમ રસનો અનુભવ થાય છે તેથી તે ગુણ મોટા છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રેક્ષાવાળા (જ્ઞાનવાળા) એ તેમાં બેડાય છે.

તેમ અદ્વૈતનો ભંગ થાય માટે ભગવાન ગુણવાળા છે એમ પણ ન કહી શકાય. વળી ભગવાન પોતાના સ્વરૂપથી જ વિકાર પામ્યા વગર જ તેવા ગુણરૂપ થયા છે, એટલે કારણની નિત્યતા હોવાથી ક્ષણ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારા ગુણો પાર વગરના છે, તેની ગણના કરવાવાળાનું ગણિત પૂરું જ થતું નથી, તેથી તે અનંત છે. તે કહે છે કે જે યોગેશ્વરો છે તે પણ પ્રભુના ગુણના અંતને પામી શકતા નથી. તેમાં પણ સાધારણ યોગથી તે ગુણો બાળી શકાતા નથી, પણ ભગવાનના યોગથી જ તે બાળી શકાય છે; તે માટે યોગેશ્વરોમાં મુખ્ય મહાદેવજી અને બ્રહ્માજી છે. બકિત અને યોગમાં મહાદેવજીનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેમનું બ્રહ્મ શ્લોકમાં પહેલું કરેલું છે, એટલે પ્રમાણની મુખ્યતાથી મહાદેવજીનું બ્રહ્મ છે અને પ્રમેયની મુખ્યતાથી બ્રહ્માજીનું બ્રહ્મ કરેલું છે.

મથતીતિ મથઃ એવી વ્યુત્પત્તિ વડે સ્પષ્ટ થયેલું તે બ્રહ્મનું રૂપ છે, કેમકે શિવપુરાણમાં કહ્યું છે કે “વેદ શિવરૂપ છે અને શિવ વેદરૂપ છે. શિવજી હમેશાં વેદના અભ્યાસી છે. પાવાણ (પથ્થર) પણ વેદાભ્યાસ કરવાથી શિવરૂપ થાય છે.” એમ કહ્યું છે તેથી શિવજીને પ્રમાણરૂપે કહેલા છે અને

પ્રજ્ઞાં ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તે પ્રમેયભાગમાં મુખ્ય છે. (૧૪)

હવે પ્રમાણરૂપ ભગવાનની કથા છે, પ્રમેયરૂપ ભગવાનના ગુણો છે, અને તેના પ્રમાતા તે રસના ભણકારો છે, તેઓ અનંત ભાવથી યોગ્ય હોવાથી ભગવાનના ગુણો કહો, એમ કહે છે:

તત્ત્વો ભવાન્વૈ ભગવત્પ્રધાનો

મહત્ત્વમૈકાન્તપરાયણસ્ય ।

હરેરુદારાચરિતં વિશુદ્ધં

શુશ્રૂષતાં નો વિતનોતુ વિદ્વન્ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હે વિદ્વન્, ભગવાન જ જેને મુખ્ય છે એવા તમે છો, તેથી ઘણા જ મોટા ભક્તોના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ હરિ ભગવાનનું ઉદ્ધાર અને વિશુદ્ધ ચરિત્ર હોય તેને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારા અમેને તે ચરિત્ર સંભળાવો.

ભાવાર્થ:—તમારું એટલું જ કામ છે, કારણ કે તમે ખરેખર ભગવાનના મુખ્ય ભક્તોમાં છો. પ્રધાન શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક હોય ત્યાં જ તે નપુંસકલિંગે થાય છે. અહીં પ્રધાન શબ્દને પુલ્લિંગમાં લખવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે તમે ભગવદ્દીપોમાં મુખ્ય છો, અથવા ભગવાન જેને મુખ્ય છે એવા તમે છો. અને અમે જેની કથા કહેવાનું કહીએ છીએ તે ભગવાન ભક્તોના પરમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય રૂપ છે, માટે તમને પણ મોટાઈ સિદ્ધ થવા માટે ભગવાનના ગુણો કહેવા તે જરૂરનું છે. તેમ પ્રભુના ગુણ કહેવામાં તમને કલેશ પણ થવાનો નથી એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે હરિ છે; એટલે ભક્તનાં દુઃખ અને પાપને હરનારા છે. ભગવાન સિવાય તેના ગુણો પણ સર્વે પુરુષાર્થોને આપે છે, એમ બતાવવા માટે કહે છે કે તે પ્રભુનું ચરિત્ર ઘણું જ ઉદાર છે. દરેક પ્રયાસ અને સંસ્કાર શુદ્ધિ થવા માટે થાય છે, તો ભગવાનનું ચરિત્ર વધારે શુદ્ધિ કરનારું છે, કારણ કે તેના સાંભળવાથી દરેક શુદ્ધ થાય છે. તેમ અમે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારા છીએ, તેથી પોતે શ્રીતા છે એમ બતાવ્યું છે. તે ચરિત્રનો તમો વિશેષ વિસ્તાર કરજો એમ પ્રાર્થના કરી છે. તેમ તેને કહેવાને માટે તમે જ યોગ્ય છો, એમ બતાવવા માટે તમે “વિદ્વાન છો” એમ સંબોધન આપેલું છે. (૧૫)

સ વૈ મહાભાગવતઃ પરીક્ષિદ્

યેનાપવર્ગાલ્પમદ્બ્રહ્મદિઃ ।

જ્ઞાનેન વૈયાસકિશન્દિતેન

એજે સ્વગેન્દ્રધ્વજપાદમૂલમ્ ॥ ૧૬ ॥

રાજદાર્થ:—મોટા ભગવાનના ભક્ત, એવા અને મોટી બુદ્ધિવાળા પરીક્ષિત રાજા, શ્રીશુકદેવજીએ કહેલા જ્ઞાન વડે ભગવાનના ચરણકમળને પ્રાપ્ત થયા.

ભાવાર્થ:—જ્યાં સાધન અને ફળમાં ફેરફાર ન હોય તેવું સાંભળવું બેઠએ. તેમાં શ્રીભાગવતને સાંભળનારા પરીક્ષિત મુખ્ય અધિકારી છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં તેને “મહાભાગવત” એવું વિશેષણ આપ્યું છે, એટલે જે ભગવાનનો ભક્ત હોય છે તે ભાગવત કહેવાય છે, અને ભાગવત હોવાથી, જેનું શ્રદ્ધા ભગવાને કરેલું હોય, તેવો ભક્ત, ફળની સન્મુખ ગણાય છે, એટલે મહાભાગવત કહેવાય છે; અર્થાત્ જે ભગવાનની અત્યંત કૃપાથી બેવા-ચેલો હોય તે શ્રોતા મુખ્ય તરીકે છે એમ સિદ્ધ થયું. તેવા આ પરીક્ષિત રાજા છે. તેમાં કારણ કહે છે કે તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે ભગવાનનું જેવું દર્શન થયું હતું તેવાઓની પરીક્ષા મનુષ્યોમાં કરે તેવા તે રાજા હતા, તેથી તેનું નામ બ્રાહ્મણોએ “પરીક્ષિત” આપેલું છે તે પરીક્ષિત રાજા જે ઉપદેશ વડે ગરુડ-ધ્વજ એવા ભગવાનના ચરણના મૂળને પ્રાપ્ત થયા છે તે તમે કહો.

ખીજા શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ અને મોક્ષ એમ જે સ્વરૂપ કહેવાય છે, તે જ અમારા શાસ્ત્રમાં વૈકુંઠનામવાળું ચરણપીઠ કહેવાય છે. “તે વિષ્ણુનું પરમસ્થાન છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે. ભગવાનનો પરમ ભક્ત હોય તેને પણ ભગવાનના ચરણકમળમાં જવામાં જે શાસ્ત્ર હોય તે જરૂર સાંભળવું બેઠએ, કારણ કે જેના વિના મોટાઓનું પણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તેને મુખ્ય સાધન કહેવાય છે.

તે સાધન જ્ઞાન જ હશે અને તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેને વધારે કહેવાથી શું થાય? એવી શંકા કરીને કહે છે કે પરીક્ષિતની બુદ્ધિ ઘણી હતી; પણ બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન તેનું સાધન નથી, પણ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીએ જે જ્ઞાન કહેલું છે, તે જ્ઞાન નિત્ય સિદ્ધ છે. શુકદેવજીએ તો કેવળ તેનો ઉચ્ચાર જ કરેલો છે. જે ચૈતન્યરૂપ છે અને ભાગવત નામવાળું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન વડે ગરુડજી જેની ધ્વજમાં છે એવા ભગવાનના ચરણકમળને પરીક્ષિત રાજા પ્રાપ્ત થયા છે. તે પ્રભુની ધ્વજમાં ગરુડજી છે, એમ કહેવાથી “ગરુડજી કક્ષાત્મક છે,” એવું વાક્ય હોવાથી, કાળનું ગરુડજીને ચિહ્ન છે, અને “તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે” એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે, તેને અનુસારે આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

ચરણના મૂળને પ્રાપ્ત થવાનું કહેવાથી તેને પાછું સંસારમાં આવવાનું રહેતું નથી એમ બતાવ્યું છે, કારણ કે “જેના ચરણકમળમાં પોતાનું ઠેકાણું કરેલું હોય તે જીવ પાછો સંસારમાં આવી શકતો નથી;” તેથી ભુવનરૂપ વૃક્ષ-માંથી તે ચરણમૂળમાં પ્રવેશ કરવા માટે ચરણનું મૂળ કહેલું છે. (૧૬)

તેવું જ્ઞાન અમને કહો એમ કહે છે:

તત્ત્વઃ પરં પુણ્યમસંવૃતાર્થ-

માહ્યાનમત્યદ્મુતયોગનિષ્ઠમ્ ।

આહ્યાનનન્તાચરિતોપપન્નં

પારીક્ષિતં ભાગવતાભિરામમ્ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઘણો જ પુણ્યરૂપ, જેમાં અર્થ ઢાંકેલો નથી, જેની યોગનિષ્ઠા અંદર અદ્ભુત છે, ભગવાનના ભક્તને આનંદ આપનાર, અને અનંતભગવાનના ચરિત્રથી જોડાયેલું એવું પરીક્ષિત રાજાનું તે ચરિત્ર અમને કહેા.

ભાવાર્થઃ—ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષમાં જેની ઇચ્છા હોય તેવા પુરુષોએ આ આખ્યાન જરૂર સાંભળવું જોઈએ. તેમાં પુરુષરૂપ આખ્યાન હોવાથી, ધર્મમાં જેને નિષ્ઠા છે એવા પુરુષોએ તો ખાસ સાંભળવું જોઈએ. આમાં અર્થને છુપાવવામાં આવ્યો નથી, તેમ જ આનાથી હવે બીજો કોઈ અર્થ છૂપો રહી શકતો પણ નથી; તેથી આને સાંભળવામાં પણ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ ચરિત્ર અદ્ભુત હોવાથી કામ સિદ્ધ થાય છે અને યોગનિષ્ઠા અદ્ભુત હોવાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે; તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોની ઇચ્છાવાળાઓએ તો આ આખ્યાન સાંભળવું જ જોઈએ. વળી તેને વૃત્તાંતોને પ્રતિપાદન કરનારા તરીકે શબ્દમય ગ્રંથ હોય તેને આખ્યાન કહેવાય છે. તેવું આખ્યાન અનંત ભગવાનના ચરિત્રથી યુક્ત છે. તે આખ્યાનમાં ઉપર જણાવેલાં વિશેષણો છે. તે વિશેષણ વિશેષ કહેવાય છે; અર્થાત્ પોતાનાં કર્તવ્યોને તે ખતાવનારાં છે. જો કેવળ નામમાત્રથી વસ્તુને કહેવાની ખામતમાં વિશેષણ હોય તો અપૂર્વપણાથી (પહેલાં આવું થયું ન હતું) કરેલી કથાનો આક્ષેપ અયોગ્ય થાય; એટલે તમે આખ્યાન કહેશો તો પરીક્ષિતના સંબંધવાળું આખ્યાન છે, એમ પ્રસિદ્ધ થશે. તેવું આખ્યાન ભગવાનના ભક્તોને આનંદરૂપ છે, અથવા પરીક્ષિતના સંબંધવાળું આ આખ્યાન છે એ કહેવાનો અંશ (ભાગ) છે અને બીજો ભાગ કર્તવ્યપણાથી છે, જેથી આખ્યાનમાં ભગવાનના ભક્તો ચોતરફથી રમણ કરે છે. (૧૭)

એવી રીતે સૂતપૌરાણિકને શૌનકાદિ ઋષિઓએ ઉત્સાહવાળા કથા ત્યારે સૂતપૌરાણિક શૌનકાદિક શ્રોતાઓને વધારે ઉત્સાહિત કરે છે:

સૂત ઉવાચ ।

અહો વયં જન્મમૃતોઽય હા સ્મ

વૃદ્ધાનુવૃત્ત્યાપિ વિલોમજાતાઃ ।

દૌષ્કુલ્યમાર્ષિં વિધુનોતિ શીઘ્રં

મહત્તમાનામભિધાનિયોગઃ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—આશ્ચર્યથી કહે છે કે અમે વિલોમજાતિથી (ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા) ઉત્પન્ન થયા છીએ, તોપણ વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા વડે આજે પ્રસિદ્ધ

જન્મવાળા થયા છીએ. ઘણા મોટાઓની પ્રભુ-નામ માટે આજ્ઞા થાય છે, તે જલદી ખરાબ કુલને લીધે થયેલી આધિ (મનસંબંધી પીડા)ને ઘોષ નાખે છે.

ભાવાર્થ:—અહીં પોતાની શ્લાઘા (વખાણ) કરી છે, તે બીજાઓની સ્તુતિ કરવાના અભિપ્રાયથી છે. જેમ કોઈ મોટા માણસના આવવાથી ગૃહસ્થ કહે છે કે આજે હું તમારા આવવાથી ધન્ય થયો છું, તેમાં પોતાની જે ધન્યતા છે તે આવનાર માણસની મોટાઈ બતાવે છે, તેમ અહીં સૂત પૌરાણિકે પોતાની પ્રશંસા કરી છે, તે શૈનકાદિકની સ્તુતિ કરવા માટે છે. મૂળમાં અહો અવ્યય લખ્યો છે, તે આશ્ચર્ય બતાવનાર છે, અને ઘ્યં-અમે, જે પોતાનું બહુવચન કહ્યું છે તે શ્લાઘાને માટે છે; એટલે આજે અમે સફળ જન્મવાળા થયા છીએ, તે અલભ્ય લાભ બતાવ્યો છે. તે માટે અદ્ભુતપણાને કહેવા માટે હ અવ્યય છે અને પ્રસિદ્ધિ બતાવવા માટે સ્મ અવ્યય મૂકેલો છે. અમારો જન્મ અકસ્માત રીતે જ સફળ થયો છે, એ આશ્ચર્ય છે, કારણ કે અસતથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે સારા જન્મવાળો ન થાય. ઘણા સત્પુરુષો એકની પ્રાર્થના ન કરે માટે ઘણાઓનો ઉપકાર કરવાથી, ઘણાઓએ નિરૂપણ કરેલું ઘણાપણું એકને થયું છે, અથવા ઘણાઓની સમાન એક જ થયા છે, એ સૂતજીએ પોતાનાં વખાણ કર્યા છે. પ્રસંગોપાત જન્મ થયો તેમાં દૈવકૃપાથી ફળનો પણ સંબંધ થયો. તે અકૂરજીના કહેવા પ્રમાણે “કાળરૂપી નદી જેને ખેંચી જતી હોય તેમાંથી કોઈ વખતે કોઈ તરે છે,” એ વાક્યથી અમને ફળનો સંબંધ થયો છે. અમે તો ફળ માટે જ જન્મને ધારણ કર્યો છે, તો-પણ જ્યાંસુધી પવિત્રતા હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્તમ ફળનો સંબંધ થાય નહિ, તેવી વ્યવસ્થા પહેલાં બ્રાહ્મ કલ્પમાં હતી, એટલે પૃથુ રાજાના યજ્ઞમાં બૃહસ્પતિની બાબતમાં ઈર્ષ્નેા પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં હવિષ્યાજ્ઞની ભૂલ થવાથી સૂત ઉત્પન્ન થયા છે. તે સૂતની મુખ્ય આજીવિકા પુરાણ કહેવાની છે. જે આવી વ્યવસ્થા બ્રાહ્મ કલ્પમાં હતી તે આજે પણ થઈ છે, પહેલાં ક્યારે પણ આવી વ્યવસ્થા ન હતી. યુકિત વડે આ અર્થનો બાધ થાય છે માટે આ બાબતને યાદ કરે છે, તેને આશ્ચર્ય કહે છે. એમ નિહિત વસ્તુને ઉત્તમ તરીકે સર્વ મનુષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થવું એ ઘણું જ આશ્ચર્યકારક છે. તેથી ભગવાનથી જેમ છ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ભગવાનની કૃપા વડે મારામાં પણ છ ગુણ પ્રાપ્ત થયા છે તે છ શ્લોક વડે કહ્યા છે. ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણીમાં જે ઉત્પન્ન થાય તે “સૂત” કહેવાય છે, એમ અમે વિલોમ જ છીએ, તોપણ વૃદ્ધોની સેવા વડે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થયા છીએ; તેથી પણ વૃદ્ધોની સેવા કરવી તે સમગ્ર પુરુષાર્થને આપવાવાળી છે. જેમ અમારામાં ગુણ આવ્યા તેમ દોષ પણ અમારા દૂર થયા છે. તે કહે છે કે અમે હીનકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ.

પ્રભુની કૃપાથી ઉત્તમ કુલમાં કયારે ઉત્પન્ન થઈશું, એવી જે મનની પીડા હતી તે પણ નિવૃત્ત થઇ છે. ભગવાનનાં ગુણગાન કરવા માટે મોટાઓની જે આજ્ઞા થાય છે, તે જલદીથી જ મનની પીડાને દૂર કરે છે; માટે તમારો સેવા અને આજ્ઞા એ બંને મારા દરેક પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર તરીકે થયેલ છે. (૧૮)

હવે પછી હું તમારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીશ, તેમાં શું ક્ષણ થશે, તે હું બહુતો નથી, કેમકે પ્રશ્નથી જ એટલી સિદ્ધિ થઇ છે, તે કહે છે:

કુતઃ પુનર્ગુણતો નામ તસ્ય

મહત્તમૈકાન્તપરાયણસ્ય ।

યોઽનન્તશક્તિર્ભગવાનનન્તો

મહદ્ગુણત્વાચ્યમનન્તમાહુઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—મોટા પુરુષોના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ તે પ્રભુના નામનો ઉચ્ચાર કરતો હોય તેને સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તેમાં શું કહેવું? કેમકે તે ભગવાન અનંત શક્તિવાળા છે, અને અનંત છે. તે પ્રભુના ગુણો મોટા હોવાથી, અને તેનો પાર નહિ આવવાથી તેને અનંત કહે છે.

ભાવાર્થઃ—તે પ્રભુના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે તેને પોતે દુષ્ટ કુળમાં થયો છે તેવી મનમાં જે પીડા થયા કરે છે તે કયે સ્થળે રહી શકે? અર્થાત્ તે પીડા નાશ પામે છે. આ હકીકત સૂત પૌરાણિકે પોતાના જ અભિપ્રાયથી કહી નથી, કારણ કે જે પોતાના અભિપ્રાયથી કહે તો પોતાનાં ઘણાં વખાણ થવાથી ગર્વ થાય, માટે જે કુલ વગરના પુરુષો છે તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અને કુલીન પુરુષોને ગર્વ ન થવા માટે કેવળ પ્રભુના નામોનું ઉચ્ચારણ કરે તેનું જ ક્ષણ કહે છે. ત્યાં એકવચન કહેલું છે તે પણ પોતાના અભિપ્રાયથી નથી કહ્યું. ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય કહે છે કે જે ઘણા મોટાઓ છે તેને પણ પોતાને ગમતું સ્થાન હોવાથી નામોચ્ચારણ કરનારની ઈચ્છા રહે છે, કેમકે તેના મનને એમ થાય છે કે ઘણું કરીને આ અમારા અભીષ્ટ (જે ઈચ્છેલું) હોય) તે બહુ છે; તેથી તે પણ તેની પાછળ નામોચ્ચારણ કરશે, એવો ભાવ બતાવ્યો છે.

એમ પ્રભુના નામનો ઉચ્ચાર કરનારા ભકતો દરેકને ઉપાસના કરવા યોગ્ય થાય છે એમ તેનું માહાત્મ્ય કહે છે તે કૈમુતિક ન્યાય બતાવવા માટે છે. (જેનું સ્મરણ પવિત્ર કરે છે તો તે સાક્ષાત્ પવિત્ર કરે તેમાં શું? અને કૈમુતિક ન્યાય કહેવાય છે) તે ન્યાયથી મહાપુરુષો, ભગવાનનું નામ અને ભગવાન એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ છે, માટે તેમાં નિષ્ઠા રાખે તો તેવી રીતે ક્ષણ થાય છે, એમ બતાવવા માટે તેનું માહાત્મ્ય કહેલ છે. તેમ જ ન હોય

તો નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં જ શાસ્ત્ર પૂરું થઈ જાય, તો પછી શ્રી ભગવત આરંભ કરવાનો પ્રસંગ ન આવે; માટે ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે કે ભગવાન અનંત શક્તિવાળો છે, એટલે જે પ્રભુનું નામ એવા માહાત્મ્યવાળું છે, એવા ભગવાન અનંતશક્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ તેમ કહેવામાં નામની સાથે ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવાશે એવી શંકાથી ભગવાનના માહાત્મ્યને પહેલાં કહીને ઉત્તરાધ્યામાં કહેલો યદ્ શબ્દ લઈને અર્થ કરે છે કે મોટાઓનો ભાવ એ માહાત્મ્ય કહેવાય છે. મોટાઈ તો ભગવાનની છે, કારણ કે તેની શક્તિઓ, સ્વરૂપ, અને ગુણો છે તે સ્વરૂપથી અનંત છે, તેમ કાર્યથી અને ફળથી પણ અનંત છે.

એટલે ભગવાનની શક્તિ, સ્વરૂપ અને ગુણ, એઓને ત્રણ ત્રણ પ્રકારે અનંતપણું કહેવાથી ભગવાનમાં તો અનંતપણું નવ પ્રકારનું સિદ્ધ થાય છે. તે કહે છે કે જે અનંતશક્તિવાળો છે, એટલે દરેક સ્થળે જેનો પાર આવે નહિ તેવી શક્તિ છે અથવા જે પ્રભુ અનંત છે તેમાં તેની શક્તિઓ છે. એવી રીતે પ્રભુનાં સ્વરૂપો પણ અનંત છે અને ગુણો પણ અનંત છે; એટલે ભગવાનનો છોડા આવતો નથી; માટે ભગવાનમાં જે નિષ્ઠાવાળો ભક્ત છે તેનો અંત પણ ક્યારે આવતો નથી. મોટાઈથી અને ગુણુપણથી એમ બે પ્રકારે ગુણો પણ અનંત છે; એટલે સ્વરૂપથી ગુણોનો અંત આવતો નથી, તેમ તેની મોટાઈનો પણ અંત આવતો નથી. અર્થાત્ એક ગુણમાં પણ એટલી મોટાઈ છે કે જેનો અંત આવતો નથી. મૂળમાં ચક્રાર હોવાથી ભગવાનની માફક તે ગુણોનો અંત પણ આવતો નથી, તેવા ગુણોના પેટામાં પણ ઘણા ગુણો છે. એવી રીતે વ્યાપકરૂપ એક પ્રકારથી ગુણોનું માહાત્મ્ય કહ્યું, તેવાં માહાત્મ્યો પણ ઘણાં છે એમ પણ સૂચવેલું છે. (૧૯)

હવે બીજું માહાત્મ્ય વિશેષ પ્રકારથી કહેવું જોઈએ એવી ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે:

एतावतालं ननु सूचितेन

गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।

हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूति-

र्यस्याङ्घ्रिघरेणून् जुषतेऽनभीप्सोः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—ગુણો વડે જેની બરોબર કે વધારે કોઈ નથી, એવા જે ભગવાન છે તેનું આટલું સૂચન કરવાથી જ બસ છે, કારણ કે પાતાની પ્રાર્થના કરનારાઓનો ત્યાગ કરીને પણ લક્ષ્મીજી, ભગવાન તેની ઇચ્છા કરતા નથી તોપણ તેના ચરણ-કમળની સેવા કરે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનાં માહાત્મ્ય સ્વભાવથી જ કહી શકાય તેવાં નથી; કેવળ તેની સૂચના જ કરી શકાય તેમ છે. એ માહાત્મ્યનું કહેવું અને સૂચવવું ન હોય તો જેમ મહારાજાધિરાજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે કોઈ કહે તો તે અપરાધી ગણાય છે, તેમ અપરાધ થાય માટે સૂચના બહુ ન જ કરવી. તે કહે છે કે આટલી સૂચના કરવાથી બસ છે, અર્થાત્ આટલી સૂચના પણ કરવી તો ન જોઈએ. તે માટેની સંમતિ સારુ મૂળમાં જનુ અવ્યય મૂકેલો છે, તે અંતઃકરણની સંમતિ બતાવે છે. અને પોતે પ્રભુના માહાત્મ્ય-રૂપી રસમાં ચોતરફથી તરખોળ થઈને કહે છે. જ્યારે માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરવું હોય ત્યારે સમાનતા અને અધિકતા વગેરે બતાવીને કહી શકાય છે. તે સમાનતા અને અધિકતા સજ્જતીય (પોતાની જાતવાળો) કે વિજ્ઞતીય (પરજાતિનો) પુરુષ હોય ત્યારે થઈ શકે છે. તેનો સંભવ ભગવાનમાં નથી. તે કહે છે કે ગુણોથી પ્રભુની બરાબર કોઈ પણ નથી, તેમ કોઈ અધિક પણ નથી, તોપણ કાંઈક સૂચના કરીએ છીએ. તે કહે છે: લક્ષ્મીજી બીજાઓને છોડીને તે પ્રભુના ચરણની રજને સેવે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “લક્ષ્મીજી વિના દેવપણું કયાં છે ? ” એ ન્યાયથી દરેકનું મૂળ તો લક્ષ્મીજી છે. અને તે લક્ષ્મીજી વિચાર કરનારાં છે. એવી રીતે સ્વરૂપ અને બુદ્ધિથી લક્ષ્મીજી મોટાં છે, તોપણ જ્યારે દરેકનો ત્યાગ કરીને ભગવાનને બળે છે ત્યારે ભગવાન જ સર્વોત્તમ છે એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે તે લક્ષ્મીજી પણ સર્વોત્તમ છે. તે જ પોતાની મેળે રહી શકે તેમ હોય તો પ્રભુનું સેવન શા માટે કરે ? જો લક્ષ્મીજી ભોગ માટે પ્રભુને સેવતાં હોય તો પ્રાર્થના કરનારા એવા મોટા દેવાદિકને છોડીને નહિ ઈચ્છતા ભગવાનને શા માટે બળે ? અને તેમાં પણ પોતાને ન ચાહનારાના ચરણની એક રજને શા માટે બળે ? માટે ચરણની એક રજ કરતાં પણ લક્ષ્મીજી હીન છે, અને લક્ષ્મીજી કરતાં બીજા બધાંઓ હીન છે, માટે પ્રભુના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરવા જેવું નથી, કારણ કે સરસવના દાણા કરતાં મેરુપર્વત તો ઘણોય મોટો છે એમ કોઈ કહેવા બેસે નહિ, કારણ કે એ તો સિદ્ધ જ છે, તેમાં શું કહેવું ? (૨૦)

લક્ષ્મીજીને પ્રકૃતિરૂપપણું અને સ્ત્રીપણું હોવાથી, બુદ્ધિ હશે નહિ, જેથી તે પ્રભુને સેવતાં હશે; માટે મોટા પુરુષો પણ વિચાર કરીને પ્રભુને બળે છે, તેવી સૂચના કરવા માટે કહેવું જોઈએ, એમ જ શૈનકાદિક ઋષિઓના મનમાં થાય, ત્યાં કહે છે કે:

अथापि यत्पादनत्वावसृष्टं

जगद्विरिञ्चोपहृताह्णाम्भः ।

સેશં પુનાત્યન્યતમો મુકુન્દાત્

को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—જેકે ઉપરના શ્લોકમાં લક્ષ્મીજીની હકીકત કહી છે તેપણ બીજી સૂચના કરીએ છીએ કે જેના ચરણકમળમાંથી નીકળેલું, અને બ્રહ્માજીએ કરેલા પૂજનનું જળ, મહાદેવજી સહિત સમગ્ર જગતને પવિત્ર કરે છે, માટે લોકમાં ભગવાન એવા પદનો અર્થ બીજો કેણુ છે ?

ભાવાર્થ:—જે કે લક્ષ્મીજી વિભૂતિરૂપ છે, તેથી સ્ત્રીપણથી કરેલો દોષ લક્ષ્મીજીમાં હોઇ શકતો નથી. તે બાબતની યુક્તિ કહી છે કે જે લક્ષ્મીજીમાં દોષ હોય તો તે પ્રભુના ચરણની રજને બળે નહિ તેપણુ “બલે દુર્જનની વાત રહો અને તેથી દુર્જન પ્રસન્ન થાઓ” એ ન્યાય વડે બીજા પ્રકારથી માહાત્મ્યનુ સૂચન કરે છે કે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણ મોટા દેવો છે. તેમાં વિષ્ણુના ચરણકમળનું પ્રક્ષાલન (ધોવું) કરનારે બ્રહ્માજી છે. અને તે ચરણના જલને ધારણ કરનારા શિવજી છે ત્યારે તેનાથી બીજો કેણુ મોટો થાય ? તે કહે છે કે જેના ચરણાવિંદના જળમાંથી નીકળેલું પૂજનનું જળ બ્રહ્માજી અર્પણ કરેલું હતું તે ગંગાજી મહાદેવજી સહિત આખા જગતને પવિત્ર કહે છે. અથવા નખ અને ચરણકમળ એ બન્ને-માંથી નીકળેલું જળ એટલે જ્યારે વામનજીએ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપને ધારણ કરેલું હતું, ત્યારે ઉપર ચરણારવિંદ ગયું, તેણે બ્રહ્માંડને ભેદી નાખ્યું, તેમાંથી જે આવરણ (રોકનાર)નું જળ આવ્યું તેનું નામ અલકનંદા પડ્યું છે, તેનો પણ અહીં સંગ્રહ કરેલો છે. અથવા ભગવાન કરતાં જળને ઘણું હીન બતાવ્યું છે કે નખમાંથી જે જળ નીકળેલું છે, એટલે નખનું જળ તો ઘણું જ હીન ગણાય છે; એટલે તે નખોદક (નખનું જળ) શિવજીને પવિત્ર કરે છે. તે હકીકત તૃતીયસ્કંધમાં અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયામાં ચરણકમળનું ધ્યાન લખે છે ત્યાં કરી છે. શેષે પુનાતિ એવો પાઠ હોય તો ભગવાન સિવાય બ્રહ્માથી અરંભીને તૃણ પર્યંત દરેક જગતને તે જળ પવિત્ર કરે છે. જ્યારે ભગવાનના નખના જળથી પવિત્ર થવા માટે બીજાઓને ઈચ્છા રહે છે, ત્યારે “ભગવાન” એવો પદાર્થ બીજો કેણુ હોઇ શકે ? અર્થાત્ કોઇ પણ નહિ.

બલે કોઇ બીજો કોઇ ભગવાન ન હોઇ શકે; અક્ષરથી જે પર હોય તેને ભગવાનપણું છે; એમ કહે ત્યાં કહે છે કે લોકમાં બીજો કયો થાય ? એટલે વેદમાં તો તે ભગવાન થયા જ છે, પણ લોકસિદ્ધ ભગવાન હોય તે કહેવા બેઠાં, કેમકે લોક તો બ્રહ્માંડ માત્રને જોનાર છે; માટે બ્રહ્માંડમાં જે નામક છે, તે ભગવાન જ છે, એમ કહ્યું છે. “ભગવાન” એવો શબ્દ છે, એટલે કે જેનાથી કોઈ અધિક નથી તેવા બ્રહ્મને કહેનારો શબ્દ છે. (૨૧)

એમ યુક્તિ અને પ્રમાણ વડે ભગવાનપણું સ્થાપીને હવે અનુભવ વડે પણ ભગવાનપણું છે તે કહે છે:

યન્નાનુરક્તાઃ સહસૈવ ધીરા

વ્યપોષ્ય દેહાદિષુ સન્નમૂલમ્ ।

બ્રજન્તિ તત્પારમહંસ્યમન્યં

યસ્મિન્નાર્હિસોપરમઃ સ્વધર્મઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમાં આસક્તિવાળા ધીર પુરુષો જલદી દેહાદિકમાં મજબૂત થયેલા સંગને છાડીને, છેવટે પરમહંસને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પદને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જ્યાં અહિંસા અને શાંતિ તે સ્વધર્મરૂપે છે.

ભાવાર્થઃ—જેમ બીજા કોઈના નખનું જળ હોય તો તે સર્વ અર્થને નાશ કરનારું છે, તે જ ભગવાનનું નખોદક સમગ્ર પુરુષાર્થને સાધવાવાળું છે, તેમ બીજે સ્થળે સ્નેહ રાખવો તે આત્માનો નાશ કરનાર છે, અને તે સ્નેહ ભગવાનમાં થોડો પશુ હોય તો તે સિદ્ધ કરનારો છે. તે કહે છે કે ભગવાનમાં આસક્તિવાળા ગમે તે હોય તેમાં કાંઈ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે હોય તો જ પ્રભુમાં આસક્તિ રાખી શકે તેવો નિયમ નથી. તેમાં બીજાં સાધનોની પશુ જરૂર નથી. કેવળ સ્નેહ હોય તો પશુ તરત જ દેહાદિકમાં થયેલા સંગને છોડી દે છે. હવે એક બાધકું છે કે કામના બલથી આવેલો વિષયલોગ બાધ કરનારાઓ છે. તેને દૂર કરવા માટે કહે છે કે તે આસક્તિ રાખનાર ધીર પુરુષો છે. કામનાઓ છે તે ઉપરથી સુખ આપનારી છે પશુ ખરી રીતે સુખ આપનારી નથી; માટે વિવેકથી જે ધૈર્ય રાખે છે તેઓને જ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે. અથવા ભગવાનમાં આસક્તિ રાખનાર ધીર પુરુષો થાય છે, એટલે ભગવાનમાં જે સ્નેહ છે તે કોઈની સહાયતાની પરવા કર્યા સિવાય ઇચ્છિત સાધન અને ફળને સિદ્ધ કરે છે. સ્નેહ અંતઃકરણનો ધર્મ છે. તે પોતાના વર્ગનું પોષણ કરનાર છે, પશુ નાશ કરનારો નથી. તે જ્યારે ભગવાનના સંબંધને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાન તેનો સંસ્કાર કરે છે, એટલે તમામ પોતાના વર્ગનો નાશ કરે છે. ભગવાનના ચરણારવિંદની આસક્તિમાં જે બાધ કરનારો સંસ્કાર કારણરૂપ હોય છે, તે સર્વ પોતાના વર્ગનો નાશ કરીને ભગવાનના પદને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનમાં જે સ્નેહ છે તે ભગવાનના સ્વરૂપને બતાવનારો છે; માટે સ્નેહથી ઉપર લખેલું ક્લ થાય છે, દોષ વગેરે થતું નથી; માટે દ્રેષ વગેરેથી ભગવાનના પદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી. દેહાદિકમાં મજબૂત થયેલો સંગ છે, તે ઝૂઠ કહેલો છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે વેદ વડે જેમ સ્ત્રીનો વિવાહ થાય છે, તેવી રીતે દેહાદિકમાં સંગ પશુ વેદે જ બતાવેલો છે એમ સૂચવ્યું છે. એટલે “ જેમ વિવાહિત સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો નહિ ” “ દેહાદિકમાં સંગ છોડવો નહિ ” “ સ્ત્રી અને ધન વડે પશુ આત્માની રક્ષા કરવી ” “ આ

શરીર પ્રથમ નિશ્ચય રીતે ધર્મનું જ સાધન છે ” “ પુરુષનો આ દેહ સમગ્ર પુરુષાર્થને આપવાવાળો છે, ” ઇત્યાદિક વાક્યોથી દેહાદિકમાં જે યુદ્ધિ લાગેલી હોય તે યુદ્ધિને ભગવાનમાં આસક્તિ રાખવાવાળા પુરુષો છોડી દે છે. તે જ બાબત નારદજીએ અતુર્યસ્કંધમાં પ્રાચીનબાહિ રાજાને કહી છે કે “ જેના ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે, તે પુરુષ લોકમાં અને વેદમાં રહેલી યુદ્ધિને છોડી દે છે. ” એ વાક્યથી આસક્ત ભક્તો દેહાદિકના સંગનો ત્યાગ કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો દેહાદિકમાંથી સંગ છૂટયો એજ પુરુષાર્થ છે. તે જ ભક્તિમાર્ગમાં પેટામાં રહેલા વ્યાપારરૂપે છે. તે કહે કે પરમહંસો જ્યાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થાનને તે ભક્તો મેળવે છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે ક્ષણસુક્તિમાં વૈધાનરાદિક લોકમાં પણ તે જાણ છે તેની માફક આ પણ અવાંતર (સુખ્ય નહિ તે) સ્થાન હશે ! ત્યાં કહે છે કે તે તો છેવટનું સ્થાન છે, એટલે “આનંદમય થઈને છેવટે આનંદમય સ્થાનમાં જાય છે” એમ દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે તે સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારપછી તેને બીજું કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું નથી.

ત્યાં શંકા થાય છે કે આને ધર્મનું કારણપણું ન હોવાથી તે વેદમાં કહેતું નથી, માટે તેને પ્રમાણ તરીકે મનાશે નહિ; તેથી પહેલાં જેવું નિરૂપણ કર્યું તે સાચો માર્ગ નથી.

ત્યાં કહે છે કે જેમાં અહિંસા રાખવાથી શાંતિરૂપ સ્વધર્મ છે, એટલે વેદના પૂર્વ કાંડમાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને ઉત્તર કાંડમાં જ્ઞાનથી અવિદ્યાની શાંતિ થાય છે, એ બન્ને ક્ષણે ભગવાનમાં રનેહ રાખનારને સ્વાભાવિક ધર્મ તરીકે છે. જેમ જલમાં રસ છે તે સ્વાભાવિક છે તેમ ભગવાનમાં રનેહ રાખનારને તે ધર્મ સ્વાભાવિકપણે રહ્યો છે; માટે સમગ્ર વેદ ભક્તિ અને ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી ભક્તિમાં વેદના વિરોધની શંકા ન જ કરવી. અહિંસા પદ વડે સુખ્ય ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. આલબન (વેદમાં પશુને મારવા માટે કરેલો શબ્દનો પ્રયોગ) એ કાંઈ હિંસા કહેવાતી નથી, એમ પહેલાં કહેલું છે; માટે અહિંસા અને શાંતિ એ જ ભક્તિના સહજ ધર્મ હોવાથી વેદના વિધિની શક્તિ જ ભક્તિના તરફ અટકી જાય છે, પણ વેદનો વિરોધ મતો નથી. (૨૩)

આટલું પ્રતિપાદન કરવાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય અનંત છે, કેાઈને પણ કહેવા યોગ્ય નથી, એમ કહ્યું, ત્યારે તમે કેમ કહેશો ? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भि-

राक्षस आत्मावगमोऽत्र यावान् ।

નમઃ પતન્ત્યાત્મસમં પતત્રિણ-

સ્તથા સમં વિષ્ણુગતિં વિપશ્ચિતઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સૂર્યરૂપ શૈવકાદિ ઋષિઓ ! તમે મને પૂછ્યું, તો આ પરીક્ષિત સંબંધી ભગવાનની કથામાં મારું જેટલું જ્ઞાન છે તે પ્રમાણે હું કહીશ, કારણ કે આકાશ મોટું છે, તેમાં પક્ષીઓ પોતાના બળ પ્રમાણે ઊડી શકે છે, તેમ ભગવાનના ગુણ અનંત છે, તેથી જોને જેટલું જ્ઞાન હોય તેટલું તેનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—હે શૈવકાદિક ઋષિઓ, તમે સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા છો; એટલે તમે જ પ્રકાશિત કરેલા અને સ્મરણ કરાવેલા, ભગવાનના ગુણો છે. અથવા પોતાના માહાત્મ્યદ્વારા જ્ઞાન કરેલું છે, તે જ ગુણો મારે તમને કહેવાના છે; તેથી મારે કાંઈ નવીન કહેવાનું નથી, હું તો કેવળ આપે કહેલું હોય તેનો અનુવાદ કરનારો છું. તમે બ્રાહ્મણો છો અને હું સૂત છું. હું બ્રાહ્મણ નથી તોપણ ઉપદેશ કરું તેમાં દોષ નથી; તેથી જ કહે છે કે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં તમારે મને આજ્ઞા કરેલી છે, તેથી તમારાદ્વારા જ તે ગુણોને હું કહીશ, પણ મારી બુદ્ધિ જેટલી છે તે પ્રમાણે કહી શકીશ, કારણ કે મારું જ્ઞાન જેટલું છે તે પ્રમાણે કહી શકાશે. “જો કે અર્થને જાણીને જ વાક્યની રચના કરવી જોઈએ” એ ન્યાય વડે વાક્યનું જ્ઞાન થાય છે તોપણ હાલના લોકો વેદ ભણે છે, તેને અર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી, કેવળ વાક્યનો ઉચ્ચાર તેઓ કરે છે, તેમ હું નહિ કરું, પણ મને જેટલા અર્થનું જ્ઞાન છે, તે પ્રમાણે જ હું કહીશ, કારણ કે અર્થના જ્ઞાન વગર હાલના ભણનારા જેમ વેદપાઠ કરે છે, તેમ કહેવાથી અર્થનો યોગ થાય નહિ.

ભગવાનના તમામ ગુણોનું નિરૂપણ કરો નહિ, અને તમને જેટલા અર્થનું જ્ઞાન હોય તેટલું જ નિરૂપણ કરો તો શું ફળ થાય ? એમ શંકા કરીને કહે છે કે ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ છે, તે આકાશમાં પોતાના બળ પ્રમાણે જ ઊડે છે, પણ આકાશની વિશાળતા છે તેટલું ઊડી શકતાં નથી, તોપણ તે પક્ષીઓનું, ખેચરપણું (આકાશમાં ઊડનાર દરેકનો ભાવ) સિદ્ધ થાય છે, તેમ મારા જ્ઞાન પ્રમાણે હું પ્રભુના ગુણોનું વર્ણન કરીશ, તોપણ હું ભગવાનના ગુણોનો વક્તા છું, તે ભાવ તો સિદ્ધ થશે જ.

ત્યાં શંકા થાય છે કે ક્રિયા તો અમુક ભાગમાં જ હોય છે, તેથી આકાશમાં ઊડવું એ તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઉડાય છે, પણ જ્ઞાન તો વ્યાપક બાળતનું પણ થાય છે, તો તમને વિશેષ જ્ઞાન કેમ ન હોય ?

ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનીઓ પણ વ્યાપક વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ જાણે છે. જો તેમ ન હોય તો, એવપણથી અદ્યક્ષ કહેવાય છે તે ન કહેવાય, પણ ભગવાનની માફક એવ પણ સર્વજ્ઞ જ થાય.

તેથી વિધ્યુની ગતિને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે તે જાણે છે એમ કહ્યું છે ત્યાં એક ગતિ કહી છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જગવાનના હરેક ગુણો આકાશની માફક અનંત છે, તેથી એક ગુણ કોઈથી બરાબર જાણી શકાતો નથી; માટે કેવળ મારો જ આ દોષ છે એમ નથી, પણ તે બાબત જ એવી છે. (૨૩)

એવી રીતે પોતાનામાં ન્યૂન વક્તા તરીકેના દોષનો પરિહાર કરીને હવે શૌનકના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પરીક્ષિતનું ચરિત્ર કહે છે:

एकदा धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने ।

मृगाननुगतः आन्तोः क्षुधितस्तृषितो भृशम् ।

जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—એક દિવસ ધનુષ ઉગામીને વનમાં મૃગયાને કરતા કરતા મૃગની પાછળ ગયેલા રાજા ઘણા જ થાકી ગયા, અને ખૂબ ભૂખ્યા તથા તરસ્યા થયા, અને કોઈ જળાશયને ન જોવાથી તેમણે મુનિના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

ભાવાર્થ:—રાજાના પ્રમાદથી શાપ થયો એમ કહેવા માટે સ્વભાવથી જ રાજાની પ્રવૃત્તિ જ કારણરૂપે હતી. તે બતાવે છે કે રાજા ધનુષને ઉગામીને વનમાં ગયા. ધનુષને ઉગામવાનું કહ્યું છે, તે પશુઓનો વધ કરવા માટે રાજાનો વિચાર થયો છે એમ કહે છે. મૃગયા કરતાં પારાધીની માફક દોડતા મૃગોની પાછળ રાજા ગયા, ત્યાં મૃગના સંગથી તે બાબતનો રાજાને શોક પણ થયો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “જંગલનાં પશુઓ હલકાં છે અને શોકથી તે ઘેરાયેલાં છે;” તેથી પશુની પછવાડે ચાલવાથી રાજા થાકી ગયા છે તે દેહની વિકળતા થઈ છે, તેમ તરસ્યા થયા છે અને ભૂખ્યા પણ થયા છે, એમ ત્રણ દોષ રાજામાં ઉત્પન્ન થયા છે, જો એમ ન હોય તો નિરંતર ચુક કરવામાં પણ જેનું બળ ઓછું ન થયું, એવા મહાવીર પરીક્ષિત રાજાને શ્રમ વગેરે કેમ થાય ? પણ દોષ થવાથી જ તે થયું છે; માટે દુષ્ટની પાછળ ગમન કરવું નહિ તેમ બતાવ્યું છે. એ ત્રણ દોષ થયા તે સહન થઈ શકે તેવા ન હતા એમ બતાવવા માટે મૂળમાં મૃશમ્ અવ્યય લખેલો છે. એવી રીતે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો થાક દોષને જ ઉત્પન્ન કરે છે, કાંઈ ગુણ ઉત્પન્ન કરે નહિ, એમ કહેવા માટે, તેવા દોષમાંથી બીજો પણ દોષ થયો છે તે કહે છે કે રાજાને કોઈ જળાશય દેખાયું નહિ, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જળાશય દેવતારૂપ છે, તેથી તે રાજા પાસે જળાશયો પણ છુપાઈ ગયાં છે. મૂળમાં પ્રવિવેશ એવું ક્રિયાપદ છે, ત્યાં વિવેશ એમ કહેવાથી પ્રવેશ કર્યાનો અર્થ થાય છે તોપણ સાથે પ્ર ઉપસર્ગ કહ્યો છે તેનો અર્થ એવો છે કે પૂછ્યા વગર, આજ્ઞા વગર તે રાજાએ આશ્રમની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે.

પ્રસિદ્ધિને બતાવનાર તદ્ શબ્દ લખ્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે આશ્રમ પ્રસિદ્ધ હતો અને હારેલા અશ્વત્થામાને વિચાર કરવાના સ્થાનકરૂપે તે આશ્રમ હતો. (૨૪)

પોતાથી જ જે દોષથી ઘેરાયેલા હોય છે તેને સત્પુરુષનું દર્શન થયા પછી પણ સદ્બુદ્ધિ થતી નથી, જેમ સન્નિપાત રોગ વડે ઘેરાયેલો હોય તેને અમૃતરૂપી ઘી ખવરાવવામાં આવે તો તે મરી જાય છે, તે પ્રમાણે પરીક્ષિતમાં પણ ત્રિદોષ થયો હોવાથી સત્પુરુષમાં તેને સદ્બુદ્ધિ ન થઈ, એ વાત સાઠા ત્રણ શ્લોક વડે કહે છે, ત્યાં બે શ્લોકથી મુનિનું વર્ણન કરે છે:

દદર્શ મુનિમાસીનં શાન્તં મીલિતલોચનમ્ ।

પ્રતિરુદ્ધેન્દ્રિયપ્રાણમનોબુદ્ધિમુપારતમ્ ॥ ૨૫ ॥

સ્થાનત્રયાત્પરં પ્રાપ્તં બ્રહ્મભૂતમવિક્રિયમ્ ।

વિપ્રકીર્ણજટાચ્છન્નં રૌરવેનાઽજિનેન ચ ।

વિશુષ્યસાલુરુદકં તથાભૂતમયાચત ॥ ૨૬ ॥

અલઘ્નતૃણભૂમ્યાદિરસમ્પ્રાસાર્ચ્યસૂત્તઃ ।

અવજ્ઞાતમિવાત્માનં મન્યમાનશ્ચકોપ હ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—પરીક્ષિત રાજા આશ્રમમાં ગયા, ત્યાં શાંત જેણે નેત્ર બંધ કરેલાં છે, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, અને બુદ્ધિનો રોધ કરીને જેણે અંતર્મુખ કરેલ છે તેવા શાંત થયેલા, ત્રણ સ્થાનથી આગળ ગયેલા, બ્રહ્મરૂપ થયેલા, વિકાર વગરના, છૂટેલી જઠાવાળા, કાળા મૃગના ચામડાથી વ્યાપ્ત, અને ખેડેલા એવા મુનિને પરીક્ષિત રાજાએ જોયા. ત્યારે જેનું તાળવું સુકાઈ ગયું છે, તેવા તે રાજાએ એવા સમાધિવાળા મુનિ પાસે જવાનું ધાર્યું, ત્યારે તે રાજાને ખેસવા માટે કાંઈ ચરાઈ કે ભૂમિ વગેરે મુનિએ આપ્યું નહિ તેમ જ અર્ધ્યાદિકથી પૂજન કે વાણીથી સત્કાર પણ રાજાનો કર્યો નહિ, તેથી પોતાનું અપમાન કર્યું છે એમ માનતા પરીક્ષિત રાજાએ ક્રોધ કર્યો.

ભાવાર્થ:—તેવા મુનિ ઉપર રાજાએ ક્રોધ કર્યો તે રાજામાં અધિક દોષો હતા એમ બતાવે છે. હવે મુનિનું વર્ણન કરે છે. મુનિ હતા એટલે શ્રવણ કરીને મનન કરતા હતા, અર્થાત્ બ્રહ્મના વિષયનું શ્રવણ અને મનન એ તેને સિદ્ધ થયેલાં હતાં. તે મુનિ ખેડેલા હતા તેથી તે નિદ્ધિધ્યાસ (મનન)-માં પરાયણ હતા તેમ કહ્યું છે. યોગમાં આસન છે તે ત્રીજું અંગ છે, તેથી પહેલાં શ્રવણ અને મનન સિદ્ધ થાય છે. તે શાંત હોવાથી પ્રાણાયામ વડે તેણે મનને કાબૂમાં રાખ્યું છે. ઋષિએ નેત્ર વાંચેલાં હતાં, તેથી તેને પ્રત્યાહાર (બહારના વિષયનું ધ્યાન ન કરવું) બતાવ્યો છે. ધ્યાનની ધારણા રહેવા માટે પ્રત્યાહારના સ્વરૂપને વધારે સ્ફુટ કરે છે કે ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ

પ્રતિલોભપણથી તે ઋષિએ અંદર લીધેલાં છે અથવા તેણે નેત્ર વીંચેલાં છે એમ કહેવાથી તે તે વિષયો પ્રતિબંધ કરનારા નથી, એમ બતાવ્યું છે. એમ બહારના વિષય અને અંદરના વિષયોની નિવૃત્તિ કદાચ પછી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા ભગવાનમાં તે સુનિ આસક્ત છે, એટલે તે સ્વરૂપ વડે ભગવાનના સેવક થયા છે; આથી તેની ધારણા અને ધ્યાન પણ સૂચવેલું છે.

હવે સુનિની સમાધિનું સ્વરૂપ કહે છે કે જાગ્રત-સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને સમાધિ એમ ચાર સ્થાન જીવનાં છે. તેમ બહાર અને અંદર એમ બે પ્રકારનું ભગવાનનું કાર્ય છે. તેમાં ગુણ અને સ્વરૂપ ક્રમે કરીને પ્રકટ થયેલાં જાણે છે. માટે આ સુનિનું જાગ્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી પર સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહ્યું છે, તે કેવળ તેનું જ્ઞાન જ થાય છે તેમ નથી, પણ તેનું જ્ઞાન પણ થયું છે. તે કહે છે કે તે સુનિ બ્રહ્મરૂપ થયેલા છે, કારણ કે “ જે બ્રહ્મને જાણે તે જ બ્રહ્મરૂપ થાય છે ” એવી રીતે શ્રુતિ અસંપ્રસાત (બીજા કોઈ ન જાણી શકે તેવી) સમાધિ જણાવવા માટે કહે છે કે તે સર્વે વિકારથી રહિત છે; તેથી દેહ અને આયુષ વધે કે ઘટે તે પણ તેને છૂટી ગયેલું છે. તેમ જ તે સુનિના મનનો વ્યાપાર પણ નિવૃત્ત થયો છે. કેવળ સ્વરૂપ વડે જ ભગવાનને તે સેવે છે એમ કહ્યું છે. બહારથી પોતાના ઉપર કાંઈ ઘાત થાય તેના નિરાકરણનો પ્રકાર પહેલાં જ કહેલો છે. તે કહે છે કે વિખરાયેલી જટા વડે પોતે ઢંકાયેલા છે. અને ઘણા શીંગડાવાળા મૃગનું નામ રુદ્ર કહેવાય છે, તેના ચામડા વડે, તથા કાળિયાર મૃગના ચામડા વડે, તે સુનિ ઉપરથી ઢંકાયેલા છે. આમ નિરૂપણ કરવાથી એમ સિદ્ધ થયું કે તે સુનિની બહારની તેમ જ અંદરની વ્યવસ્થા જોતાં કોઈ પણ રીતે તે સુનિ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી જ. તેવા પાસે પણ જઈને રાજાએ પ્રાર્થના કરી. તે કહે છે કે વિશેષે કરીને રાજાનું તાળવું તૃણથી સુકાઈ જતું હતું. હમેશાં શોક વડે જ તાળવું સુકાય છે. તેવી રીતના સુનિ પાસે પણ રાજાએ યાચના કરી છે તે યાચના દોષ જ છે. દોષ વડે બીજો દોષ ઉત્પન્ન થયો. તે કહે છે કે “ બેસવા માટે ઘાંસની ચટાઈ કે બેસવાની જગ્યા, જળ અને સારી વાણી એ સત્પુરુષના ઘરમાં ક્યારે પણ નાશ પામતાં નથી, ” એ સત્પુરુષનો ધર્મ છે, તેવો ધર્મ પરીક્ષિત રાજાએ સુનિમાં જોયો નહિ અને પોતે રાજા હોવાથી પોતાને પ્રજા ધર્મમાં વર્તાવવી જોઈએ એ સંભારીને તેને શીખવવા માટે સુનિ ઉપર ક્રોધ કર્યો છે. તે કહે છે કે તે રાજાને તૃણનું આસન ભૂમિ વગેરે કાંઈપણ મળ્યું નથી. તેને જળની જરૂર હતી તે પણ મળ્યું નથી. રાજા વગેરે મોટું માણસ આવે ત્યારે અર્ધ્ય વડે તેનું પૂજનાદિક કરવું જોઈએ તે સુનિએ કર્યું નથી; તેમ જ સારી વાણી વડે રાજાને આવકાર

પણ આપ્યો નથી. બ્રાહ્મણોને ઘેર રાજા જાય ત્યારે બ્રાહ્મણો રાજાના પગનું પૂજન ન કરે, પણ અર્ધ્ય આપે, તે અર્ધ્ય પણ અહીં મળ્યો નથી.

એ પ્રમાણે કહ્યું છે તે ન મળવાથી દોષ વડે બીજા કારણની કલ્પના કરે છે કે તેમણે મારું અપમાન કર્યું છે. મુનિએ અપમાન કર્યું નથી, તોપણ રાજાએ અપમાન થયાનું માન્યું છે, માટે અહીં હવે અન્યથા લખ્યો છે. જો પોતે જ જલાદિકને ગ્રહણ કરતા તો આપદ્ધર્મ હતો, તેથી દોષ ન થાત; પણ અભિમાન હોવાથી રાજાએ તેમ ન કર્યું. તે કહે છે કે રાજા પોતાના આત્માને મોટો માનતો હતો. દોષથી તેની દષ્ટિ ફેલાઈ ગયેલી હોવાથી તે મુનિનું સ્પર્શ વિચાર્યા વગર જ કેવળ રાજાએ ક્રોધ કર્યો. ક્રોધ કર્યો તે શિક્ષા કરવા માટે પણ થાય છે અને મન્યુ (ક્રોધ) તો શત્રુ ઉપર જ થાય છે, તે પરીક્ષિતને થયો તે આશ્ચર્ય છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં જ અન્યથા મૂકેલો છે. (૨૫-૨૬-૨૭)

ત્યારે તેને બીજા બે પાણુ દોષ થયા તે કહે છે:

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ।

ब्राह्मणं प्रत्यभूद् ब्रह्मन् मत्सरो मन्युरेव च ॥ २८ ॥

રાજદાર્થી:—હું બ્રહ્મન ! પણ ભૂખ તરસથી જેનો આત્મા પીડિત થયો છે, એવા પરીક્ષિત રાજાને કોઈ દિવસે નહિ થયેલો માત્સર (ઇર્ષ્યા) અને ક્રોધ જલદી બ્રાહ્મણ ઉપર થયો.

ભાવાર્થ:—કોઈ દિવસે પણ આવો દોષ પરીક્ષિતને ઉત્પન્ન થયો નથી કે જે પ્રાક્ષણમાં અદેખાઈ થઈ હોય. જલદી ક્રોધ થયો તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તે રાજાને જરાપણ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નથી. દેહના ધર્મો જ બળવાન થયા છે. તે કહે છે કે ભૂખ અને તરસ વડે તેના અંતઃકરણને ઘણું દુઃખ થયું હતું. એવી રીતે પ્રાક્ષણોનો અપરાધ કર્યો સાંભળીને શૌનકને લોભ થશે, તે ન થવા માટે તેને દે બ્રહ્મન્ એવું સંપ્રોધન આપ્યું છે. પ્રાક્ષણમાં જ પરીક્ષિતને મત્સર અને મન્યુ થયો છે. પારકાની મોટાઈ સહન ન થઈ શકે તે ‘મત્સર’ કહેવાય છે. તે એવી રીતે દશ દોષો પરીક્ષિતમાં ઉત્પન્ન થયા છે. મૂળમાં જ્ઞકાર કહેવાથી તેને લીધે બીજા દોષો ઉત્પન્ન થયા છે એમ સ્પષ્ટ થયું છે. (૨૮)

હવે દોષના ક્ષણને કહો છો:

स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा ।

विनिर्गच्छन् धनुष्कोटया निधाय पुरमागतः ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પરીક્ષિત તો આગ્રમથી બહાર નીકળતી વખતે, રોષ વડે મરેલા સર્પને ધનુષના છડાથી તે ઋષિના ખભા ઉપર મૂકીને, પોતાના નગરમાં આંવ્યો છે.

ભાવાર્થ:—પરીક્ષિતને ગ્લાનિ થયેલી હતી. તેનું કાર્ય થવાથી તે ગ્લાનિ નિવૃત્ત થઈ છે તે ખતાવવા માટે મૂળમાં તુ અવ્યય મૂકેલો છે. “પરીક્ષિતે કલિયુગને સ્થાન આપવાથી તેને બ્રાહ્મણાદિકનો અપરાધ કરવામાં બુદ્ધિ થઈ છે.” તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મરૂપ અને ઋષિ હતા, તેથી પ્રમેય અને પ્રમાણ બન્ને પ્રકારનું બળ તેનામાં હમેશાં હતું એમ સૂચવ્યું છે. જ્યાં સર્પ નાખતા હતા ત્યાં ઋષિનું મસ્તક તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ખભા ઉપર સર્પ પડેલો છે, અર્થાત્ રાજાનો હાથ આગળ ચાલેલો નથી.

ત્યાં સર્પને મારીને, પછી પ્રાણ વગરના તે સર્પને ઉઠાવીને, ત્યાંથી નીકળતી વખતે ધનુષના એક ભાગ વડે ઉપાડી તે ઋષિના ખભા ઉપર મૂકયો અને પછી રાજા પોતાના પુર તરફ આંવ્યા છે.

મૃગયા કરવા ગયેલા તે ધનુષનું અને પોતાનું કાર્ય કરીને રાજા આંવ્યા છે. તે જો ત્યાં જ બ્રાહ્મણની પાસે જીભા રહેલા હોત તો તેનો બાળક ક્રોધ કરીને ત્યાં આવત ત્યારે શાંત કરીને પણ પુરમાં આવત, પરંતુ એકદમ પુર તરફ આવવાંથી ઋષિના બાળકને શાંત કરવાનો વખત તેને મળી શક્યો નથી. (૨૬)

તેમ કરવામાં રાજાનો શો અભિપ્રાય હશે? એમ જાણનારની ધ્વજા ધાય ત્યાં કહે છે:

एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः ।

मृषासमाधिराहोस्वित् किन्नु स्यात्क्षत्रबन्धुमिः ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—શું આ ઋષિ, સમગ્ર ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને રહેલા છે કે જેથી નેત્ર બંધ કરેલાં છે, અથવા તો મિથ્યાસમાધિવાળા છે? અથવા ક્ષત્રિયોના બંધુઓથી શું થવાનું છે, એમ ધારીને રહ્યા છે?

ભાવાર્થ:—સમગ્ર ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખીને શું ઋષિએ નેત્ર બંધ કરેલાં છે? અથવા આપણને છેતરવા માટે મોટી સમાધિ કરીને નેત્ર મીચેલાં છે? તેમ કરવાનું કારણ કહે છે કે ક્ષત્રબંધુઓ આવે અગર જાણ્ય તેથી આપણું શું થવાનું છે, એમ તર્ક કરે છે અથવા નિશ્ચય કરે છે. આ ક્ષત્રબંધુ છે એમ તે ઋષિએ યોગના બળથી જાણેલ છે. જો મોટી સમાધિ કરી હોય તો પણ તે બ્રાહ્મણનું કાંઈ કરી શકે તેમ નથી, તથાપિ ચિત્તના સમાધાન માટે રાજાને આવા પ્રકારનો વિચાર કરવો પડ્યો છે. (૩૦)

એવી રીતે વિચાર કર્યા વગર પરીક્ષિતે કરેલા કૃત્યનું અનર્થરૂપે પર્યાવસાન (છેડા, પરિણામ) થયું છે તે કહે છે:

તસ્ય પુત્રોઽતિતેજસ્વી વિચરન્બાલકોઽર્મકૈઃ ।

રાજ્ઞાઽર્થં પ્રાપિતં તાતં શ્રુત્વા તન્નેદમબ્રवीત્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ઋષિના ઘણો જ તેજસ્વી પુત્ર, બાળકો સાથે ફરતો હતો, તે, રાજાએ પોતાના પિતાને અપરાધ કર્યો છે એવું સાંભળીને તે સ્થળે આ પ્રમાણે બોલ્યો.

બાવાર્થઃ—પું નામના નરકથી જે રક્ષા કરે છે તે “પુત્ર” કહેવાય છે. તે જો આ પાપથી રક્ષા ન કરે તો પુત્રપણાથી હટી જાય તેમ છે. ઋષિનો પુત્ર ઘણો જ તેજસ્વી હતો, તે સામર્થ્ય બતાવવા માટે કહેલું છે. હવે બાળકનો અવિવેક થયો તેનું કારણ બતાવે છે કે તે સર્વે બાળકોની સાથે આશ્રમની નજદીકમાં ફરતો હતો, તેમ ખુદ પણ બાળક જ હતો, તેથી અવિવેક થયો છે. રાજાએ પોતાના પિતાને અપરાધ અથવા પાપ કરાવેલ છે, કારણ કે મરેલા સર્પને અડકવામાં પાપ લાગે છે, અને “પાપથી મરણ થાય છે” એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેથી મરણ થાય છે.

વળી આશ્રમમાં રહેલા સર્પને રાજાએ માર્યો છે તે અપરાધ કર્યો છે એમ ગણીએ તો પણ જેમ આશ્રમનો સર્પ માર્યો, તેમ કદાચ પોતાના પિતાનું મરણ થાય. આ અપરાધ રાજાનો છે, તેનું પરિણામ પોતાના પિતાને આવે છે, કારણ કે બ્રહ્મહત્યા કરનારને જેમ કપાલ (જોપરીનો ભાગ) ધારણ કરાવે છે, તે બ્રાહ્મણના હત્યારાનું ચિહ્ન છે, તેમ સર્પને મારનારને સર્પ ધારણ કરવાનું ચિહ્ન છે, તે પોતે (રાજાએ) મારેલા સર્પનો આક્ષેપ ઋષિ ઉપર રાખવા માટે રાજાએ મારેલો સર્પ ઋષિના ખભા ઉપર નાખ્યો છે. તે શરીરક ઋષિનો પુત્ર બાળકો સાથે ફરતો હતો, તેનું નામ શુંગી હતું. તે ત્યાં જે સ્થળમાં આ હકીકત સાંભળી તે જ ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. (૩૧)

આગળ રાજાને ઠંડ આપવાનું નિર્દેશ કરવું છે, તે માટે રાજા ઠંડ દેવાને લાયક છે, એમ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:

અહો અઘર્મઃ પાલાનાં પીઞ્નાં બલિભુજામિવ ।

સ્વામિન્યર્થં યદાસાનાં દારપાલે શુનામિવ ॥ ૩૨ ॥

બ્રાહ્મણૈઃ ક્ષત્રવન્ધુર્હિ દારપાલો નિરૂપિતઃ ।

સ કથં તદ્ગૃહે દ્વાઃસ્થઃ સમાણ્ડં મોક્તુમર્હતિ ॥ ૩૩ ॥

કૃષ્ણે ગતે મગધતિ શાસ્તર્યુત્પથગામિનામ્ ।

તન્નિસસેતૂનગ્નાઽહં શાસ્મિ પશ્યત મે ચલમ્ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—મજાત અનેલા, બલિને ખાનારા કૂતરાની માફક, પાલન કરનારા ક્ષત્રિયોનો અઘર્મ તો જુઓ, જે દારની રક્ષા કરનારા કૂતરાની માફક સ્વામીનો અપરાધ કરે છે. બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોને દારપાલ તરીકે ગણ્યા છે, ત્યારે જેના ઘર

આગળ દ્વારપાળ બેઠેલા હોય તે માલેકની પેઠે એક વાસણમાં જમવાને શી રીતે લાયક થાય? ઊંધા માર્ગે ચાલનારાઓને ઠંડ આપનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પૃથ્વી ઉપરથી પધારી ગયા, ત્યારપછી તે પ્રભુની બાધેલી મર્યાદાને તોડનારને હું શિક્ષા કરું છું, મારું બળ તમે ભુલો.

ભાવાર્થ:—આશ્ચર્યથી કહે છે કે પાલન કરનારાઓનો અધર્મ છે. એટલે ધર્મનું પાલન કરનારા અધર્મનું નિરાકરણ કરનારા છે, પણ અધર્મ કરનારા નથી, તોપણ અધર્મ કરે તે આશ્ચર્ય છે. એમ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈને ધ્યાન કરતો તે બાળક વિચાર કરે છે કે આ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, માટે અધર્મના કારણને કહીને વિશેષ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને, તેનું કારણ બતાવવા માટે ઋષિનો બાળક દૃષ્ટાંત આપે છે કે તેઓ મજબૂત થયા છે, એટલે અધર્મ કરવામાં મજબૂતાઈ જ કારણ છે; એટલે નીચ માણસો રાજ્ય વડે મજબૂત થઈને અધર્મ કરે છે; જેમ બલિહાન વડે મજબૂત થયેલાં કૂતરાઓ, તેને ખાવાનું આપનારને જ કરડે છે, અથવા તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે.

બ્રાહ્મણોને તો એક સ્વરાજ્ય અને બીજું બહારનું રાજ્ય એમ બે રાજ્યો છે. બહારનું રાજ્ય બ્રાહ્મણોને લોગવવાનું ન હોવાથી, સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવાને તેને બેઠેલા છે, એટલા માટે બહારનું રાજ્ય સાંચવવા માટે ક્ષત્રિયોને બનાવેલા છે. બ્રાહ્મણે પૃથ્વી બનાવી ત્યાર બાદ કસ્યપે, પરશુરામે અને શ્રીરામચંદ્રજીએ બ્રાહ્મણોને સમગ્ર પૃથ્વી આપી હતી; એમ ત્રણ વાર બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી મળી, તોપણ જે બ્રાહ્મણોએ બહારનું રાજ્ય કર્યું નહિ, તે પૃથ્વીની અંદર સ્વરાજ્ય કરવા માટે જ કર્યું નહિ. તે બાબત કહે છે કે દાસ લોકો જે માલેકનો અપરાધ કરે તે કૂતરાની માફક છે. જાતિના દોષથી તેમ જ અવિવેકથી તે અપરાધ થાય છે. હરવાળની ચોરી કરવા માટે જેની યોજના કરી હોય તે દ્વારપાલ કહેવાય છે. તે જેમ અજ્ઞાનતાથી સ્વામીનું ભક્ષણ કરે છે અથવા ઘરમાં પેસે છે, તેવી રીતે બ્રાહ્મણોએ સમાધિ કરવા માટે જ ક્ષત્રિયોને બહાર રાજ તરીકે નીમેલ છે, તે એમ વિચારીને કે ક્ષત્રિયો સમાધિ ન કરે અને અમે કરીશું. ક્ષત્રિય અમારી પૂજા કરે! એવો વિચાર કરી બહારનું રાજ્ય ક્ષત્રિયોને આપ્યું અને સમાધિ કરવાનું કાર્ય બ્રાહ્મણોએ પોતા ઉપર રાખેલું છે. તેમ છતાં પરીક્ષિતે ઋષિની પૂજા ન કરતાં તેની સમાધિમાં વિઘ્ન કર્યું; તેથી રાજાને કૂતરાની માફક ગણેલો છે.

પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં “ક્ષત્રથી પર કાંઈ નથી, તેથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની નીચેથી ઉપાસના કરે છે.” એમ કહ્યું છે; તેથી આ દૃષ્ટાંત વિષમ (સરખું નહિ) છે! એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયને દ્વારપાલ

ગણ્યો છે. આમ કહેવાથી ક્ષત્રિયે સ્વામીનો દ્રોહ કર્યો, એમ સિદ્ધ કરે છે. મૂળમાં હિ અન્વય છે તે આર પ્રકારે નિરૂપણ કરવાનો યોગ્ય કરે છે. આ શરીર વગેરે બહારનો પદાર્થ સમાધિનું દ્વાર છે. ખરી રીતે તો ક્ષત્રિયોને બહારના રાજ્યમાં નિરૂપણ કરનારા ભુગુકુલના ઋષિઓ છે. માટે જેઓએ ક્ષત્રિયોને સ્થાપિત કરેલા છે તેનાજ ઘરના બારણામાં રહીને હમેશાં દ્વારપાલ તરીકે થઈને તેઓ રસોઈ કરવાના પાત્રમાં રહેલા અન્નને ખાવા માટે શી રીતે યોગ્ય થાય ? એમ એક પ્રકારે દ્રોહનું નિરૂપણ કરીને હવે બીજા પ્રકારથી નિરૂપણ કરે છે કે કશ્યપ વગેરે ઋષિઓએ બ્રાહ્મણોને રાજ્ય આપ્યું હતું તેમ છતાં બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોને રાજ્ય આપ્યું છે, તેથી ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોની કૃપા વડે જ રાજ્ય કરે છે. તેવા ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કરવા માટે લાયક નથી. હવે ત્રીજા પ્રકારે દ્રોહનું નિરૂપણ કરે છે કે બ્રહ્માનું ઘર બ્રહ્માંડ છે. તેમાં સમગ્ર પુરુષાર્થના ઉપભોગના સ્થાનરૂપ બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણને હરકત કરનારાઓને હટાવવા માટે ક્ષત્રિયોને કાયમ કરેલા છે. માટે ક્ષત્રિયો દ્વારપાલ તરીકે છે. બલિદાનને ઠેકાણે રાજ્ય છે, તેથી રાજ્ય ઉપર બેઠેલ ક્ષત્રિય બેડૂતોની પાસેથી કર લે છે, તેવી રીતે બ્રાહ્મણ પાસેથી પણ કાંઈ કર લેવાની ઇચ્છા કરે તે રસોઈના પાત્રમાં રહેલા અન્નને ખાવાની ઇચ્છા ક્રૂતરા કરે તેવું છે.

હવે ચોથા પ્રકારે દ્રોહનું નિરૂપણ કરે છે કે સમાધિમાં રહેલા બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરવાથી, દ્વારપાલ ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને રસોઈના પાત્રમાં રહીને અન્નનું લોજન કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તેવું છે. એમ અપરાધનું પ્રતિપાદન કરીને તેને દંડ આપવાનું પોતાને સામર્થ્ય છે, એમ કહીને બીજો પ્રકાર કહે છે કે સદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના અનુભવ માટે જ બ્રાહ્મણોની યોજના કરીને પોતપોતાના ધામમાં પધાર્યા છે; તે બ્રાહ્મણોને પોતાનો અનુભવ સંપાદન કરવા માટે પ્રથમ બ્રાહ્મણના પ્રતિપક્ષીઓ (વિરોધીઓ)ને શિક્ષા કરતા હતા, તે પધારી ગયા પછી પાલન કરનારા ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોના વિરોધી થાય તો બ્રાહ્મણોએ જ તેને દંડ દેવો જોઈએ, કારણ કે પાલન કરવા યોગ્ય અને પાલન કરનાર એ બે કોટી (પરંપરા) જ ભગવાને રાખેલ છે; તેથી ભગવાને કરેલી, ધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરવું; અને તેના વિરોધીઓને શિક્ષા કરવી, તે બંને અમારે જ કરવું જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે જેણે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો છે તેને હું શિક્ષા કરું છું; તેથી પરીક્ષિતને શાપ દેવામાં ઋષિના બાળકે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો છે. કેવળ ધર્મની મર્યાદા રાખવા માટે શાપ આપેલો છે. ક્યારે પણ મર્યાદાનો ભંગ થયો હોય એમ સાંભળવામાં આવતું નથી, એમ કહે છે તે કહે છે કે આજે જ મર્યાદાનો ભંગ થયો છે, માટે આજેજ દંડ કરવો. પોતાનું સામર્થ્ય એવું છે એમ બાળકેને

જાણાવે છે કે જુઓ. પોતામાં પ્રકટ થયેલા પ્રહસતેજને જોઇને પાસે રહેલા બાળકોને બતાવે છે. (૩૨-૩૩-૩૪)

એવી રીતે નિશ્ચય કરીને તેણે જે કર્યું છે તે કહે છે:

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः ।

कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—રોષથી જેની આંખો લાલ થયેલી છે, એવા તે ઋષિપુત્રે મિત્રોને, એમ કહ્યા પછી કૌશિકીના જળનું આચ્છન્ન કરીને વાણીરૂપ વળ ફેંક્યું.

ભાવાર્થ:—રાજની ભાવના વડે, રાજને પાલન કરનાર તરીકે જન્મ થયો છે, તેથી ઋષિના બાળકની આંખો લાલ થઈ છે, તેથી તેણે ખીજે વિચાર નથી કર્યો એમ જણાવ્યું છે. બાળકે કૌશિકી નદીના જળનું આચ્છન્ન કર્યું. પોતામાં પ્રહસાભાવને પ્રકટ કર્યો અને તેણે વાણીરૂપી વળ ફેંક્યું એટલે “વદ્ વદ્ જહિ” વગેરે મંત્રો કહીને વાણીરૂપ વળ નાખ્યું છે. ઇંદ્રની ખાસે જે વળ છે તે દધીચિ ઋષિનાં હાડકાંથી બનાવેલું છે અને આ વળ તો પ્રાહ્મણ્યની મૂળભૂત વાણીરૂપે છે. (૩૫)

તે વાણીરૂપી વળનો અર્થ કહે છે:

इति लङ्घितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ।

धक्षयति स्म कुलाङ्गારं चોदितો मे पितृद्रुहम् ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે જેણે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, એવા અને પોતાના કુળમાં અંગારારૂપ તેમ જ મારા પિતાનો દોહ કરનારા રાજને મેં સાતમે દિવસે તક્ષક નાગ સાતમે દિવસે બાળી નાખશે.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે જે મર્યાદાનો ત્યાગ કર્યો છે એવા રાજને સાતમે દિવસે તક્ષક નાગ બાળશે. તેમાં પ્રસિદ્ધિ બતાવનાર સ્મ અગ્રય લખેલો છે; તેથી દરેકની પ્રસિદ્ધિથી તે રાજનું બક્ષણ કરશે, તેથી તેનો ઉપાય થઈ શકશે નહિ, એમ બતાવ્યું છે. “માથામાં રહેલા સાત પ્રાણો છે” એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે અને તે પ્રાહ્મણ્યનું માથું છોડીને ખભા ઉપર રાજને સર્પ નાખેલો છે, તેથી તેના પ્રાણને ઘાત કરવાપણું આવે છે, તોપણ સાત દિવસ સુધી રાજને જીવવાનું કહ્યું છે. જો તે સર્પ ઋષિના માથા ઉપર મૂક્યો હોત તો તે રાજનું મૃત્યુ તરત જ થાત.

પાંડવકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજને તક્ષક શી રીતે કરડશે? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે રાજ કુલમાં અંગારા જેવા છે; તેથી હમણાં જો તેને બાળે નહિ તો એવા ખીજ અવશેષો કરીને ચાઢવોની માફક આખા કુલનો નાશ કરે; માટે પાંડવોના ઉપકાર માટે પણ તે રાજને બાળશે જ.

રાજ તક્ષકની પ્રાર્થના કરશે તો તક્ષક તેને બાળશે નહિ, એવી શંકા થાય તો કહે છે કે મેં પ્રેરણા કરી છે, માટે તેમાં ફેર પડશે નહિ; અને જો મારા કહેવા પ્રમાણે તક્ષક રાજને બાળશે નહિ તો હું તક્ષકને પણ બાળી નાખીશ એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે. એમ તક્ષકને આજ્ઞા કરવામાં કારણ કહે છે કે તે રાજ મારા પિતાનો દ્રોહ કરનાર છે. (૩૬)

આ શાપ આપ્યા પછી તેનામાં રહેલું તેજ શાંત થયું ત્યારે મનુષ્યના બાવથી તે બાળક રડવા લાગ્યો તે કહે છે:

તતોમ્યેત્યાશ્રમં બાલો ગલે સર્પકલેવરમ્ ।

પિતરં વીક્ષ્ય દુઃસ્વાર્તો મુક્તકણ્ઠો રુરોદ હ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારપછી તે બાળક આશ્રમમાં આવીને, જેના ગળામાં સર્પનું શરીર છે એવા પિતાજીને જોઈને, દુઃખથી પીડિત થયો, અને કંઠ મોકળો કરીને રડવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—તે બાળક હોવાથી સર્પ મરેલો છે કે જીવતો છે તે જાણી શક્યો નહિ, એટલે ગળામાં સર્પના શરીરવાળા પિતાને જોઈને દુઃખથી પીડા પામવા લાગ્યો અને મોટા શબ્દથી રોવા લાગ્યો. સર્પ તો પિતાના ગળામાં હતો, પોતાના ગળામાં તો કાંઈ ન હતો, તોપણ રોવા લાગ્યો. મૂળમાં જ અવ્યય છે, તેથી નિશ્ચયપૂર્વક રોવા લાગ્યો. (૩૭)

ત્યારપછી શું થયું, તે કહે છે:

સ વા આઙ્ગિરસો બ્રહ્મન્ શ્રુત્વા પુત્રવિલાપનમ્ ।

ઉન્મીલ્ય શનકૈર્નેત્રે દૃષ્ટ્વા સ્વાંસે મૃતોરગમ્ ॥ ૩૮ ॥

વિસૃજ્ય પુત્રં પપ્રચ્છ વત્સ કસ્માદ્દિ રોદિષિ ।

કેન વાઽપકૃતં સર્વમિત્યુક્તઃ સ ન્યવેદયત્ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે બ્રાહ્મણ, પુત્રનો વિલાપ સાંભળીને, ધીમેથી નેત્ર ઉઘાડીને, પોતાના ગળામાં પડેલા સર્પને જોઈને, તે સર્પને છોડી દીધે, પૂછવા લાગ્યા કે હું પુત્ર, તું શા માટે રડે છે અને તારું બૂરું કોણે કરેલું છે? એમ પૂછ્યું ત્યારે તે બાળકે સર્વ હકીકત કહી બતાવી.

ભાવાર્થ:—તે બ્રાહ્મણ અંગીરાના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાથી તેની સહનશીલતા અને ખાનદાની બતાવી છે. બ્રહ્મન્ એવું સંબોધન આપવાથી બીજી શંકાઓનું નિવારણ કર્યું છે. એટલે બ્રહ્મરૂપ હોય તે બીજું કાંઈ પણ કરે નહિ.

ખડું જ જોરથી શબ્દ કરવામાં આવે તો સ્વપ્નની માફક સમાધિ નાશ પામે છે, ત્યારે ધીમેથી નેત્ર ઉઘાડીને ગળામાં પડેલા સર્પને જોયો. ત્યારે

સ્વભાવથી જ પહેલાં તો તે સર્પને ફેંકી દીધો અને પુત્ર હોવાથી ખોટું નહિ બોલે એમ ભણીને પોતાના પુત્રને સુનિ પૂછે છે કે હે બચ્ચા, તારો અપરાધ કરનાર કોણ છે? એટલે શા માટે રુદન કરે છે? તેમ જ તારું ખૂન કોણે કર્યું છે? એમ બે વાક્યો પૂછ્યાં છે. ત્યારે વિશેષ કહેવાની જરૂર ન હોવાથી સંક્ષેપથી કહે છે. બાળકે જે બચ્ચું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું. (૩૯)

ત્યારે શરીરક ઋષિ પોતાના પુત્ર શૃંગી ઋષિનું વચન સાંભળીને વિચાર કરીને, તે બાળકે કીક ન કર્યું એમ કહે છે:

નિશામ્ય શાસમતદર્હં નરેન્દ્રં

સ બ્રાહ્મણો નાઽઽસ્મજમભ્યનન્દત્ ।

અહો બતાંહો મહદ્જ્ઞ તે કૃત-

મલ્પીયસિ દ્રોહ ઉરુર્દમો ધૃતઃ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—શાપને યોગ્ય નહિ એવા રાજાને પોતાના પુત્રે શાપ આપેલો છે એ હકીકત સાંભળીને, તે બ્રાહ્મણ, પુત્રને નહિ વખાણતાં, કહે છે કે હે અજ્ઞાની, થોડા જ અપરાધમાં મોટો દંડ કર્યો એ તેં મોટું પાપ કર્યું છે.

ભાવાર્થ—શાપ આપ્યો એ અયોગ્ય કર્યું છે એમ કહે છે. તેનું કારણ કહે છે કે તે રાજા છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે અપરાધીને દંડ આપ્યો છે તે તો તેણે યોગ્ય જ કર્યું છે, તો પછી ઋષિએ પોતાના પુત્રને શાબાશી કેમ ન આપી? ત્યાં કહે છે કે પોતે બ્રાહ્મણ છે, એટલે “બ્રાહ્મણો તો ક્ષમા કરવાથી જ પુખ્તયેલા છે” એમ શાબ્દમાં કહ્યું છે, તેથી બ્રાહ્મણ બે ક્ષમા ન રાખે તો તેનું બ્રાહ્મણપણું જતું રહે, તો આ વખતે તો પુત્રે ક્ષમા ન કરતાં શાપ આપ્યો છે, તેથી તેને વખાણ્યો નથી, એવો તેનો ભાવ છે.

ત્યારે રાજાએ ગળામાં સર્પ નાખ્યો તોપણ તેની ઉપેક્ષા (ખેપરવાઈ) કરી, તેમ બાળકે રાજાને શાપ આપ્યો તોપણ તેની પણ રાજાના કાર્યની માફક ઉપેક્ષા કરવી બેઠીએ તે કેમ ન કરી? એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે તે આત્મજ (પુત્ર) છે, એટલે પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એકરો ઉપેક્ષા (ખેપરવાઈ) કરવા યોગ્ય નથી. “જેની મનાઈ ન કરે તે પોતાને અનુકૂળ છે” એવો ન્યાય છે, તેથી બે સુનિ ચૂપચાપ રહે અથવા પુત્રનું કરેલું સ્વીકારે તો દ્વિતીએ તૃતીય સ્કંધમાં પોતાના પતિ કસ્યપને કહ્યું છે કે “બ્રહ્મદંડથી બળી ગયેલ હોય તેના ઉપર નરકના જીવો પણ કયા કરતા નથી” એ ન્યાયથી રાજાનો પરલોક પણ જતો રહે; તેથી પિતાની અનુમતિથી પુત્રે શાપ આપેલો નથી; માટે તેના શબ્દના પ્રત્યેક અર્થમાં

અત્યંત રહેલી છે, એટલે સાતમે દિવસે તક્ષક નાગ વડે તેનો નાશ એમ એમ તે બાળકના બોલવાનો અભિપ્રાય છે, તે સત્ય છે, પણ તેણે કશું અત્યંત નથી, એટલે બ્રાહ્મણના શાપવાળાને નરકની પ્રાપ્તિ માત્ર એમ રાજાને થવાની નથી.

હવે તે બ્રાહ્મણ યુક્તિથી પોતાના પુત્રના ક્રોધને પણ ઓછું કરે છે. એ તેમ ન કરે તો રાજાનું મરણ દુઃખરૂપે થાય, માટે જેવી રીતે તેને પશ્ચાત્તાપ થાય તેવાં વચનો કહે છે કે રાજાને શાપ આપવો એ પાંચે પ્રકારના પુરુષાર્થોની વિરુદ્ધ છે; તેથી પુરુષાર્થનું નુકશાન થશે. એમ બય બતાવીને પુત્રને બય કરે છે: તે 'અધર્મ' કયો છે. મુનિએ પહેલાં જ કહ્યું હતું કે તે 'મે'નું પાપ કર્યું છે, એથી મને મોટો ખેડ થાય છે. તારું કાર્કશ્ય મોટા પાપરૂપ છે, પણ અબળાણતાં તે કરેલું છે. જો બળવા છતાં તેને પાપ કર્યું હોય તો તેના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન થાય. તે કહેવાય છે કે તે 'રાજા'ને બહલે મોટો હંડ આપ્યો છે. પરિણામનો વિચાર કરતાં કહે છે કે તે 'રાજા'ને શાપ આપ્યો છે તેના કરતાં તેનો અપરાધ ઘણો મોટો છે, કેમકે તેણે આશ્રમમાં રહેલો એક સર્પ મારેલો છે. અને મને તે સર્પનો સ્પર્શ કરાવ્યો છે, તે તો મારે સ્નાન કરવાના કારણરૂપ છે. અર્થાત્ મારે ફક્ત તેથી સ્નાન કરવાનું છે. તેમ જ તેથી તને બય ઉત્પન્ન કરેલો છે, પણ તે તો તે રાજાના પ્રાણ હરણ કરવા માટેનો જ શાપ આપ્યો છે, એટલે રાજાએ સર્પ માર્યો એટલે રાજાને મારવો એ કાંઈ સર્પની બરોબર રાજા ન ગણાય અને જે ઉપરથી બય દેખાતો હોય તેની બરોબર કાંઈ મહા બય ગણાય નહિ, માટે જેવો તેનો અપરાધ છે તેને યોગ્ય તે 'હંડ' આપ્યો નથી; તેથી જ તે 'અધર્મ' કયો છે. (૪૦)

અમે તો બરોબર જ કહ્યું છે, કારણ કે તે રાજાએ પણ મારણ કર્યું, તેને બહલે તેને મરણનો શાપ આપ્યો, સર્પનો સર્પના સ્પર્શની બરોબર સ્પર્શ, અને બયની બરોબર બય છે, એમ પરીક્ષિતને તેના કાર્યની બરોબર કરેલું છે, એમ જો બાળક કહે, ત્યારે કહે છે:

न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं

सम्मातुमर्हस्यविपक्षबुद्धे ।

यस्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता

विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હું કાચી બુદ્ધિવાળા બાળક ! જેનું નામ પર છે એવા રાજાને મનુષ્યોની માફક તું માનવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે જેના અસહ્ય તેજ વડે રક્ષા કરાવેલી પ્રજા ક્યાંયથી પણ બય વગરનાં કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—હે કાચી બુદ્ધિવાળા ! પદાર્થોની સમાનતા હોતી નથી. મનુષ્યોની સાથે જ્યાં રાજ સરખાવાય નહિ, તો હુદ્ર જીવોની સાથે તો રાજાની સરખામણી શી રીતે થાય ? ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “ કૃતરામાં અને ચાંડાલમાં જે સમાનતા જુએ છે તે પડિતો હોય છે. ” કાંઈ બ્રહ્મને જાણનારાઓને તેથી બ્રહ્મની માફક રાજ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, એમ તે ઋષિનો બાળક શંકા કરે તો ત્યાં કહે છે કે ગીતાજીનું આ વાક્ય તો અક્ષર બ્રહ્મના વિચારથી તમામ જીવોમાં અક્ષર બ્રાહ્મ સમાન છે એમ કહે છે, પણ કાંઈ ભગવાનની સાથે જીવોની સમાનતા કહી નથી, કારણ કે રાજ છે તે ભગવાનનો સુષ્ટાવતાર છે એમ દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે: “ સ્થિતિમાં ધર્મ, યજ્ઞ, મનુ, દેવતા, અને રાજાઓ ભગવાનના અવતારરૂપ છે; ” તેમ “ પૃથ્વીનો પતિ પુરુષ વિષ્ણુરૂપ છે ” એવું પણ વાક્ય છે.

રાજાનું સન્માન કરવા એ ગૌણ વાક્ય છે એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે યૌરાદિકથી સહન ન થાય એવા રાજાના તેજ વડે ચોતરફથી રક્ષા કરાયેલી પ્રજા નિર્ભય થઈને પુષ્કળ કલ્યાણને પામે છે, એટલે સમજી રાજા જ્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કરે તો પ્રજાને કોઈ સ્થળેથી ભયની સંભાવના રહેતી નથી, અને ઘણાં સુખ ભોગવે છે. દરેક સ્થળે જીવ તો સમાન હોવાથી રાજામાં જે તેજ છે, અથવા જે આજ્ઞા કરવાની શક્તિ છે, તેમ જ પોતાના કેવળ સ્વરૂપથી જ. દરેક પ્રજાનો ભય દૂર કરવાને તેજ છે. આ બધા જીવના ધર્મો નથી, પણ તેમાં ઇશ્વરના ધર્મો રહેલા છે, માટે “ રાજા વિષ્ણુરૂપ છે ” એ વાક્ય કાંઈ ઔપચારિક નથી, અર્થાત્ સારું લગાડવા માટે નથી, પણ તેવા ગુણો પણ છે. (૪૧)

એવી રીતે અધર્મ કરવાથી ધર્મનો વિરોધ કયો છે. હવે અર્થનો વિશેષ કયો છે તે કહે છે:

અલક્ષ્યમાણે નરદેવનાન્નિ

રથાક્ષપાણાવયમ્કુલોકઃ ।

તદા હિ ચૌરપ્રચુરો વિનદ્ધ્ય-

ત્યરક્ષ્યમાણોઽવિવરૂથવત્ ક્ષણાત્ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જેનું નામ નરદેવ છે, એવા ચક્રપાણિ ભગવાન જે દેખાય નહિ તો હે અંગ ! જેમાં ઘણા ચોરો છે એવો આ લોક, રક્ષા ન કરાતો થકો ઘેરાનાં ટાળાંની માફક નાશ પામશે.

ભાવાર્થ:—જો એક દિવસ પણ રાજા દેખાશે નહિ તો પ્રજાના અર્થનો નાશ થશે. જો કે નામથી તો તે રાજા છે, પણ ખરી રીતે તો તે હાથમાં ચક્રને ધારણ કરનાર ભગવાન છે. રાજરૂપી પદાર્થનું આ ઋષિના બાળકને

જ્ઞાન થાય તે માટે આગ્રહનો ત્યાગ કરીને તે સાંભળે. તે સામે “હે ભગ્ન !” એવું કૌભળ સંબોધન આપ્યું છે.

રાજાનું સ્વરૂપ જ જો ન દેખાય તો ઘણા ચોરવાળો આ લોક થઈ જાય અને ઘણું કરીને તો શાસક ન હોવાથી બધાએ ચોર થાય, અને નાશ પામે. તેમ જ હરેકની પુદ્ધિ પણ બધું થઈ જાય છે. મેંઢાનાં ટોળાને કોઈ પાલન કરનાર ન હોય તો એક જ ક્ષણમાં તે બધાં વિખેરાઈ જાય છે અને નાશ પામે છે તે પ્રમાણે રાજા વગર તો ક્ષણ માત્રમાં સર્વ પ્રજા નષ્ટ થાય છે, એથી હરેકનો નાશ થવાથી અર્થનો વિરોધ બતાવ્યો છે. (૪૨)

તેઓના અર્થનો વિરોધ થાય તેમાં આપણે શી હાનિ છે? એમ કહે તો ત્યાં કહે છે:

तदयं नः पापमुपैत्यनन्वयं

यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ।

परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जन्ते

पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवો जनाः ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જે આપણા નિમિત્તથી, સ્વાર્થ જોના નષ્ટ થયો છે એવા લોકના ધનને ચોરનારાના નિમિત્તથી આપણને આ વખતે કારણ વગરનું પાપ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ચોરો ઘણા થાય તે પરસ્પર પ્રજાને મારે છે, ગાળો દે છે, અને પશુઓને, સ્ત્રીઓને તથા ધનને હુરી જાય છે.

ભાવાર્થ:—તે કારણથી આ વખતે કારણ વગરનું પાપ આપણને લાગે છે. જો કે તે પાપ આપણે કર્યું નથી તોપણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે પાપ કરેલું નથી, તોપણ આપણને પાપ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? અને એમ જો વગર કારણે પાપ થતું હોય તો પછી તે પ્રમાણે હંમેશાં થતું જોઈએ! એવી શંકાનો પુલાસો કરે છે કે પ્રજાનો નાથ જે નષ્ટ થયો છે તેમાં આપણે નિમિત્તરૂપ છીએ. તેના ધનની ચોરી કરનારા લોકોથી પાપ પેદા થાય છે. તે જો કે સાક્ષાત્ પાપ આપણે તો કરેલું નથી, તોપણ લોકના સ્વામિરૂપ રાજાને મારવારૂપી કાર્ય તો આપણે કર્યું છે, તેથી જગતમાં ચોર લોકો વધી જવાના છે, તેથી પાપ થાય છે. તે ચોર લોકો કેવળ ધનનો જ નાશ કરતા નથી, પણ કામનો પણ નાશ કરે છે. તે કહે છે કે જેમાં ઘણા ચોર લોકો થયા છે, એવી પ્રજા પરસ્પર મારે છે, ગાળો આપે છે, અને સ્ત્રી, પશુ વગેરે પદાર્થોને લઈ જાય છે. પશુ, સ્ત્રીઓ અને ધન એ ત્રણ વસ્તુ પ્રાણીઓનું સર્વસ્વ છે: પૃથ્વી વગેરે તો એ ત્રણ પદાર્થને સિદ્ધ કરનારાં છે, માટે તે ત્રણનો નાશ થવાથી પ્રાણીઓના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે. (૪૩)

પશુ, સ્ત્રીઓ અને ધન, એ ત્રણનો નાશ થયો, ત્યારે કામના વડે જેનો ઉપભોગ છે, તે હરેકનો નાશ થાય છે, એમ કહે છે:

તદાર્યધર્મસ્ય ચિલીયતે નૃણાં

વર્ણાશ્રમાચારયુતસ્યયીમયઃ ।

તતોડ્યથકામાભિનિવેશિતાસ્મનાં

શુનાં કપીનામિવ વર્ણસકુરઃ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ:—ત્યારે વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મવાળો, વેદમય, મનુષ્યોનો ઉત્તમ ધર્મ પણ નાશ પામે છે, ત્યારે અર્થ અને કામમાં જેનું અંતઃકરણ હાગેલું છે એવા મનુષ્યોમાં, કૂતરાં અને વાંદરાંની માફક વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—સદાચારના લક્ષણવાળો, સત્પુરુષોનો સામાન્ય ધર્મ હોય છે, અને આશ્રમની સાથે રહીને વિશેષ રૂપ થાય છે, અને તેનું જ ફરીને વેદમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવે ત્યારે તે યજ્ઞરૂપ થાય છે. તે ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ નાશ પામે છે તેથી શું થયું? એમ શંકા કરીને કહે છે કે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ વર્ગ આ લોકના ફળરૂપ છે, તેમાં ધર્મનો નાશ થયો, એટલે માણસો અર્થ અને કામમાં જ પ્રવૃત્તિ કરનારાં થાય છે. ત્યારે પછી તેમ થવાથી અધર્મના કારણરૂપ વર્ણસંકર પ્રજા થાય છે. તેમાં લગભગનો ત્યાગ કરીને ઉપભોગ કરવો એમ બતાવવા માટે કૂતરાં અને વાંદરાંનું દૃષ્ટાંત આપે છે, એટલે તેની આનુપૂર્વી (કોણ કોનો પુત્ર છે એ) પ્રસિદ્ધ હોતી નથી કે કોણ કોનો પિતા છે અને કોણ કોનો પુત્ર છે એ બાબતી શકાય. એવી રીતે જે પુરુષનો પણ વંશ સરખો નહિ થાય, તેથી મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં વર્ણસંકર જાતિના ધર્મો લખ્યા છે તે પણ જતા રહેશે.

એમ વૃક્ષ જીવે છે તેવી રીતે વાંદરાં જીવે છે. તેઓને માતા, બહેન, વગેરેનો વિવેક હોતો નથી. તેઓની વૃદ્ધિ પણ બધી હોય છે, તોપણ એક સ્ત્રીમાં સેંકડો પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી એક પુરુષમાં પણ વર્ણધર્મ રહેશે નહિ, એમ સૂચવ્યું છે. ગામનાં તમામ પશુઓને બતાવવા માટે કૂતરાંનું દૃષ્ટાંત આપે છે, તેમ જ વનનાં સમગ્ર પશુઓ બતાવવા માટે વાંદરાંનું દૃષ્ટાંત આપે છે; તેથી મૂળ સહિત કામનો નાશ થવાનું કહ્યું છે. (૪૪)

એવી રીતે પરંપરાથી દોષનું નિરૂપણ કરીને હવે સાક્ષાત્ દોષનું નિરૂપણ કરે છે:

ધર્મપાલો નરપતિઃ સ તુ સમ્રાટ્ વૃહચ્છવાઃ ।

સાક્ષાન્મહાભાગવતો રાજર્ષિર્હયમેધરાટ્ ।

ઋત્વિજ્ઞમયુતો વીનો નૈવાસ્મચ્છાપમર્હતિ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તે રાજા ધર્મનું પાલન કરનાર, ચક્રવર્તી, મોટા યશવાળો, સાક્ષાત્ ભગવાનનો મોટો ભક્ત, રાજાઓમાં ઋષિ જેવો, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર, ક્ષુધાતૃષા અને ઇન્દ્રિયથી ચુકત, અને દીન થયેલો હોતો, તે આપણે શાપ દેવા યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:—એક એક ગુણ પણ આપણને તો દરેક રીતે પૂજવા લાયક છે, તો આ રાજામાં તો સર્વે ગુણો રહેલા છે. તે કહે છે કે તે ધર્મનું પાલન કરનારો હોવાથી ધર્મમાર્ગથી તે રાજા પૂજ્ય છે, નરપતિ હોવાથી નીતિના માર્ગથી પૂજ્ય છે, ચક્રવર્તીની સંપત્તિથી સેવાયેલો હોવાથી દરેક આપવાને તે સમર્થ છે; તેથી કામના માર્ગથી પણ તે રાજા પૂજવા યોગ્ય છે. મોટી કીર્તિવાળો હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ પણ પૂજના કારણરૂપ છે. ખીજાઓનો તો ગુરુદ્વારા ભગવાન અંગીકાર કરે છે ત્યારે તે મહા-ભાગવત થાય છે, અને આ રાજાના સાક્ષાત્ ભગવાન ગુરુ થયા છે, કેમકે તેની રક્ષા ભગવાને કરેલી છે; તેથી સાક્ષાત્ મહાભાગવત હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી પણ પૂજવા લાયક છે. આ રાજા વેદના અર્થનું પાલન કરનાર અને મંત્ર જ્ઞેનાર રાજર્ષિ છે, તેથી વૈદિક માર્ગના વિચાર વડે પણ આ પૂજ્ય છે, અશ્વમેધ યજ્ઞો વડે તેણે યજ્ઞ કરેલું હોવાથી કર્મમાર્ગ વડે પણ પૂજ્ય છે. ધર્મ-માર્ગનો વિચાર ન કરીએ તોપણ ભૂખ, તરસ, અને મહેનતથી રાજા દુઃખી થયો છે; તેથી કેવળ લૌકિક વિચારથી પણ તે રાજા પૂજ્ય છે. રાજા ભૂખ્યો અને તરસ્યો હતો, વગેરે હકીકત ઋષિએ યોગમાર્ગથી જાણી છે. તૃષાથી તેનું તાળવું સુકાઈ ગયું હતું; તેથી તે દીન હોવાથી પૂજ્ય છે. તે આપણા શાપને યોગ્ય નથી, માટે પૂજવા યોગ્યની પૂજા આપણે કરી નથી, એ આપણામાં અધર્મ આવ્યો છે. તેમ જ તે રાજામાં કેવળ દોષદષ્ટિ કરવાથી આપણામાં નીચપણ આવ્યું છે. (૪૫)

વળી ભક્તનો દ્રોહ કરવાથી ભગવાનનો ક્રોધ થાય છે. તે થવાથી આપણો સર્વ નાશ થશે, એવા ભયથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:

અપાપેષુ સ્વમૃત્યેષુ બાલેનાઽપક્ષુદ્ધિના ।

પાપં કૃતં તદ્ ભગવન્ સર્વાત્મા ક્ષન્તુમર્હસિ ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ:—કાચી બુદ્ધિવાળા બાળકે, પાપ વગરના પોતાના સેવકોમાં જે પાપ કરેલ છે, તે હું ભગવાન! સર્વાત્મા તમે ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હું ભગવન્, આપના દાસ છે, અથવા આપને પાલન કરવા યોગ્ય જે ભક્તો છે, તેવા ભક્તોમાં વિચાર કરતાં કાંઈ પાપ તો ન જ હતું; તેવા નિષ્પાપ ભક્તોમાં કાચી બુદ્ધિવાળા બાળકે પાપ કર્યું છે, કારણ કે તે બાળક લાંબી નજરવાળો નહતો. બાળકનો ગુણ કે દોષ ગણવામાં આવતો નથી, એમ બતાવવા માટે “તે બાળક હતો” એમ કહ્યું છે. તે બાળકે રાજાને

શાપ આપ્યો તે પાપ કર્યું છે. હવે ક્ષમા કરવામાં કારણ કહે છે કે આપ સર્વાત્મા હોવાથી પોતાની કે પારકાની વિષમતા આપનામાં નથી.

પ્રાશ્નણેને શો ભય છે ? એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે આપ ભગવાન છો, તેથી જો આપને ક્રોધ થાય તો મોક્ષમાં પ્રતિબંધ આવે, માટે આપ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. (૪૬)

ભક્તિનો વિરોધ કહે છે કે તેમાં તે રાજ પણ સામે શાપ આપે તો બન્નેનો અપરાધ સરખો થશે ! એવી શંકાનું નિવારણ કરે છે :

તિરસ્કૃતા વિપ્રલબ્ધાઃ શપ્તાઃ ક્ષિપ્તાઃ હતા અપિ ।

નાસ્ય તત્પ્રતિકુર્વાન્તિ તત્ક્રમક્તાઃ પ્રમથોઽપિ હિ ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—તિરસ્કાર કરાયેલા હોય, અવજ્ઞા કરાયેલા હોય, તાડન (માર) કરાયેલા હોય, તોપણ પ્રભુના ભક્તો સમર્થ હોવા છતાં પણ સામે બદલા લેતા નથી.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનના ભક્તને ગાળ આપીને કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરે, વાંકાં વચનો કહીને કોઈ તેને છેતરે, જેમ હાલમાં શાપ આપ્યો છે તેપ્રમાણે ભક્તને કોઈ શાપ આપે, કોઈ તેને તરછોડે, અને કોઈ માર મારે, તોપણ ભગવાનના ભક્તો તેના બદલા રૂપે કાંઈ કરતા નથી, તેમ જ ગુણ, ક્રિયા, સ્વરૂપ, અહંકાર અને તેના દેહનો નાશ થાય તોપણ ભક્તો તેનો પ્રતીકાર કરતા નથી, એટલે વિરુદ્ધ થઈને, તેનું કરનારની સામે કરવું તો દૂર રહ્યું, પણ કોઈ તિરસ્કાર વગેરે કરે તોપણ તે પાછો ખીલવાર હવેથી ન કરે તેવો ઉપાય પણ ભક્તો કરતા નથી. તેનું કારણ કહે છે કે તે ભગવાનના ભક્ત હોવાથી સમર્થ છે છતાં કાંઈ કરતા નથી. એ અર્થ યોગ્ય છે, કેમકે શક્તિ હોય, તેમાં જ રાખવી યોગ્ય ગણાય છે, એમ બતાવવા માટે મૂળમાં હિ અન્યથ લખેલો છે. (૪૭)

એવી રીતે તે બાળકના પિતાને પશ્ચાત્તાપ થયો તેનું નિરૂપણ કરવાથી, રાજાનું નિર્દોષપણું બતાવીને, જે દોષવાળો હોય તેનું અનુમોદન દોષવાળો મનુષ્ય કરે તે યોગ્ય જ છે ! એવી શંકા દૂર કરવા માટે સૂતપૌરાણિક ઋષિની સ્તુતિ કરે છે :

સુત ઉવાચ ।

इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ।

स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत् ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—એવી રીતે પુત્રે કરેલા અપરાધ વડે તપેલા તે મહામુનિએ, રાજાએ પોતાનો અપરાધ કર્યો છે તે અપરાધનો વિચાર ન કર્યો.

ભાવાર્થઃ—તે મુનિ, ખીજાએ પાપ કર્યું છે તોપણ તાપથી તપી ગયા છે, તેનું કારણ તે પોતે મહામુનિ છે. જે શાપ અપાયો છે તે અનુચિત

અર્થ છે, એ ભગવાને પણ જાણ્યું છે, એવું ભગવાનના હૃદયનું જ્ઞાન, તે મુનિને હોવાથી તેને “મહામુનિ” કહ્યા છે. વળી રાજાએ પોતાના ગળામાં સર્પ મૂકીને પોતાનો અપરાધ કયો છે, તેને મનથી પણ તે મુનિએ યાદ કર્યો નથી. પરંપરાથી પણ પાપમાં ભય રાખનારા હોવાથી પણ મુનિને ભગવાનના હૃદયનું જ્ઞાન થયું છે, અને તેણે રાજાનો દોષ જોયો નથી, તેથી તે ખોટા મુનિ છે. (૪૮)

તે મુનિ અને પરીક્ષિત બન્નેની સમાનતા બતાવીને સૂતપૌરાણિક હવે ઉપસંહાર કરે છે:

પ્રાયશ્ચ: સાધવો લોકે પરૈર્દ્વંદ્રેષુ યોજિતા: ।

ન વ્યથન્તિ ન હૃષ્યન્તિ યત આત્માશુણાશ્રય: ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ:—બીજા કોઈએ, લોકમાં ભૂખ અને દુઃખ વગેરેમાં, સત્પુરુષોને જોડેલા હોય તોપણ તેઓ ઘણું કરીને વ્યથા પામતા નથી, તેમ હર્ષ પણ પામતા નથી, કારણ કે હર્ષશોકાદિ શુભોના આશ્રયરૂપે આત્મા નથી જ,

ભાવાર્થ:—આ હકીકત સત્પુરુષોની કહી છે. તેમાં આશ્રુ પ્રસંગમાં રાજા અને મુનિ છે. પણ સામાન્ય રીતે તો સર્વે સત્પુરુષોને લઈને જ આ હકીકત કહે છે કે લોકમાં દરેક ઠેકાણે અસાધુ પુરુષો જ તે ભકતોને સુખદુઃખમાં જોડે છે. જેમ મુનિ ઉપર સર્પ નાખતી વખતે રાજાએ, અને શાપ દઈને મુનિના બાળકે જેમ બંનેએ સુખદુઃખના કાર્યમાં જોડેલા છે. અને સાધારણ રીતે તો નીચ પુરુષો સત્પુરુષોને સુખદુઃખ થાય તેવાં કાર્યો કરે છે, તોપણ તેઓ દુઃખમાં જોડાવાથી વ્યથા પામતા નથી અને સુખમાં જોડાવાથી હર્ષ પામતા નથી; તેથી રાજા અને મુનિને પાછળથી ક્ષોભ ન થયો એ ચોગ્ય જ છે. તેમાં સુકિત કહે છે કે હર્ષાદિક શુભોના આશ્રયરૂપે તો અંતઃકરણ છે, આત્મા નથી, માટે તે ભકતોને અંતઃકરણનો અધ્યાસ (જે ન હોય અને તેને માનવું તેવો જામ) ન હતો, તેથી તેને ક્ષોભ ન થયો તે ચોગ્ય જ છે. (૪૯)

ઇતિ શ્રીભાગવત-સુબોધિની-ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં

ઉત્તમાધિકાર-પ્રકરણાંતર્ગત અદારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૯ મો

સર્વદોષનિવૃત્તિસ્તુ પૂર્વાધ્યાયે નિરૂપિતા ।
 પ્રમાદેઽવીશ્વરેઽઘાતો વ્યામોહાભાવવર્ણનાત્ ॥ ૧ ॥
 અધુના પૂર્ણગુણતા વૈરાગ્યજ્ઞાનભક્તિષુ ।
 યજ્ઞઃકર્મસમાજશ્રીભાવેષુ ચ નિરૂપ્યતે ॥ ૨ ॥
 એકોનર્વિશે વૈરાગ્યાત્પ્રાયે મુનિમણાગમઃ ।
 તત્ર પુષ્ટાર્થસન્દેહે શુકાગમ इतीर्यते ॥ ૩ ॥
 મુનયો ભગવદ્ભક્તયાનં દ્રષ્ટું હરેઃ કથામ્ ।
 શ્રોતું ચ ભાવિતજ્ઞાનાદિવાદસ્તુ શુકોક્તૌ ॥ ૪ ॥
 વૈરાગ્યસ્ય પ્રકર્ષેણ પ્રકર્ષોઽન્ન વિવક્ષિતઃ ।
 જ્ઞાને તુલ્યેઽપિ દેવર્ષેસ્ત્યાગાભાવાન્ન વક્તૃતા ॥ ૫ ॥
 માર્ગવત્સ્યાપિ રામસ્ય વ્યાસસ્યાપિ હરેસ્તત્નોઃ ।
 ગુરુણૈવ સ્વરૂપાતિજ્ઞાનદાનાન્ન વક્તૃતા ॥ ૬ ॥
 દ્વાત્રિશ્ચલ્લક્ષણોપેતઃ શુક એવ તતો ગુરુઃ ।
 એતદર્થં હિ ભગવાનવતીર્ણો દૃષધ્વજઃ ॥ ૭ ॥
 વીજાધાનોત્તરં રક્ષા વિષ્ણોરન્તે શિવાત્મના ॥ ૭૩ ॥

આ અધ્યાયની પહેલાંના અધ્યાયમાં સત્પુરુષોને સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વમાં
 અસત્પુરુષો જોડે છે, તોપણ તેને હવે કે શોક થતો નથી એમ કહ્યું છે,
 ત્યાં સમગ્ર દોષની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી
 કેાઈ કાળમાં એ જૂલ થઈ જાય તોપણ ભગવાનના ભક્તોને મોહ થતો
 નથી, એમ તે પ્રલોકના અભિપ્રાયથી સૂચવ્યું છે; માટે પરીક્ષિત રાજાએ
 બ્રાહ્મણના ગળામાં સર્પ નાખ્યો, તે માટે બ્રાહ્મણને મોહ ન થયો, અને
 બ્રાહ્મણના પુત્રે પરીક્ષિતને શાપ આપ્યો, તેમાં પરીક્ષિતને મોહ થયો નહિ,
 એમ બતાવ્યું છે. તેથી દોષની નિવૃત્તિ કહેલી છે. (૧) હવે વૈરાગ્ય, જ્ઞાન
 અને ભક્તિમાં પરીક્ષિત પૂર્ણજ્ઞાનવાળા છે, કારણ કે યજ્ઞ, કર્મ, સમાજ
 અને લક્ષ્મીને લોગવવામાં પરીક્ષિત મોટા છે. (૨) ઓગણીસમા અધ્યાયમાં
 વૈરાગ્ય થવાથી પરીક્ષિત રાજાએ એક સ્થળે બેસવાનું નક્કી કર્યું છે ત્યારે
 મુનિઓનો સમૂહ ત્યાં આવ્યો છે. તેમાં પરીક્ષિતે પૂછેલા અર્થમાં સંદેહ
 થયો, ત્યારે શ્રીશુકદેવજી આવેલા છે, એમ નિરૂપણ કરાય છે. (૩)

ભગવાનના ભક્તનું પ્રયાણ પરલોકમાં થવાનું છે તે જોવા માટે, અને

ત્યાં ભગવાનની કથા થશે એમ તે ઋષિઓને ભવિષ્યનું જ્ઞાન હોવાથી કથા સાંભળવા માટે ઋષિઓ ત્યાં આવ્યા છે. તેમાં શ્રીશુકદેવજી શિવજીના અવતાર હોવાથી પરંપરાથી તેને ભગવાનનો અવતાર પ્રાપ્ત થયો છે, અને નારદજી પરશુરામ અને વ્યાસજીને સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતારનો ભાવ છે. તેમ હોવા છતાં હરેકના કરતાં મોટા આસન ઉપર શુકદેવજી બેઠા. એ શુકદેવજીની મોટાઈમાં હરેકના મનમાં વિવાદ થાય તેવું છે. (૪) પણ અહીં તો જ્ઞાન આપવામાં જેનું ઉગ્ર વૈરાગ્ય હોય તેની જ મહત્તા કહેવાની છે; તેથી શુકદેવજીમાં વૈરાગ્ય ઘણું જ મજબૂત હોવાથી તેની મોટાઈ થઈ છે, નારદજીમાં જ્ઞાન શુકદેવજીના જેટલું જ હતું, તોપણ નારદજીનો ત્યાગ ન હોવાથી તે વક્તા તરીકે થઈ શક્યા નથી. (૫) પરશુરામ અને વ્યાસજી ભગવાનના અવતાર છે, તેથી મોક્ષ આપવા ધારે તો આપી શકે છે, પણ પરીક્ષિતને તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે અને તે જ્ઞાન શુરુથી જ મળી શકે છે, કારણ કે જ્ઞાન થવાથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ્ઞાન આપનાર મહાદેવજી છે, એમ ખતાવ્યું છે. અને શુકદેવજી મહાદેવજીનો અવતાર છે, એમ કૂર્મપુરાણમાં કથા છે માટે તે વક્તા થયા છે, પણ વ્યાસજી કે પરશુરામ વક્તા થયા નથી. (૬) બત્રીસ લક્ષણવાળા શુકદેવજી જ પરીક્ષિતને જ્ઞાન આપવામાં શુરુ થયા છે. તેને માટે જ ભગવાન મહાદેવજીએ અવતાર લીધો છે. (૭)

પરીક્ષિત માતાના ગર્ભમાં આવ્યા ત્યાર પછી રક્ષા કરવી એ વિષ્ણુનું કાર્ય હોવાથી વિષ્ણુએ રક્ષા કરી છે, અને સંહાર કરવો એ શિવજીનું કાર્ય હોવાથી, શિવરૂપ શુકદેવજી વડે એનો સંહાર થયો છે. લૌકિક દાહ ન થવા માટે અલૌકિક અગ્નિથી (બ્રહ્મશાપથી) રાજાનો દાહ થયો છે. (૭૧)

આની પહેલાંના અધ્યાયમાં રાજાને શાપ થયાનું નિરૂપણ કરેલું છે. હવે અદ્ભુત કર્મવાળા ભગવાનથી રાજાને શાપનું ફળ થયું તેનું નિરૂપણ કરે છે, તેમાં ગંગાજી સત્સંગ અને જ્ઞાન, એ ત્રણેનું નિરૂપણ આવે છે. તેમાં પહેલાં પરીક્ષિતને પશ્ચાત્તાપ થયો તે રૂપી તપ સહિત, રાજ્ય વગેરેમાં તેને કોઈ જાતની ઈચ્છા ન રહી, તે વૈરાગ્યનું ચાર પ્રલોકથી નિરૂપણ કરે છે. “જે કાંઈ પાપ થયું હોય તે બાબતમાં, જે પુરુષને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તેણે ભગવાનનું સારી રીતે સ્મરણ કરવું, એ તેનું નિવારણ છે” એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે— તેવી રીતે ભગવાનના સ્મરણના અંગરૂપે થયેલા પરિતાપનું અહીં નિરૂપણ થાય છે. તેમાં સાધારણ પુરુષને પરિતાપ થાય તો વૈરાગ્યનું અંગ થાય છે, અને ભક્તને જો પશ્ચાત્તાપ થાય તો તે ભક્તિરૂપ હોવાથી ભક્તિના અંગરૂપે થાય છે. તે પ્રમાણે કોઈ પણ જાતની ઈચ્છા રાખ્યા સિવાય પરીક્ષિત રાજાને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેવું સૂતજી નિરૂપણ કરે છે:

સુત ઉવાચ ।

મહીપતિસ્તથ તત્કર્મ ગર્હ્ય

વિચિન્તયન્નાત્મકૃતં સુદુર્મનાઃ ।

અહો મયા નીચમનાર્યવત્કૃતં

નિરાગસિ બ્રહ્મણિ ગૂઢતેજસિ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરીક્ષિત રાજા, પોતે કરેલા નિષિદ્ધ કર્મના વિચાર કરતાં કરતાં સારી રીતે દુષ્ટ મનવાળા થયા ત્યારે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યા કે અપરાધ વગરના અને જેનું તેજ ગૂઢ (છુપાયેલું) રહેલું છે એવા બ્રાહ્મણમાં, દુષ્ટ સ્વભાવવાળા માણસની આક્રંધે નીચ કર્મ કર્યું, એ આશ્ચર્ય છે.

ભાવાર્થઃ—રાજા મૃગયા (શિકાર) કરવા ગયા હતા ત્યાંથી આવીને શ્રમ દૂર કર્યા પછી રાજ્ય સંબંધી કાર્ય કરવા માટે કચેરીમાં સિંહાસન ઉપર બેઠા ત્યારે તે પૃથ્વીના પતિ તરીકે થયા, ત્યારે તે જ વખતે પહેલાં પોતે કરેલું કર્મ તેને યાદ આવ્યું કે મેં બ્રાહ્મણના ગળામાં સર્પ નાખ્યો છે. તે સર્પ નાખતી વખતે જે તેના અંતઃકરણનો ભાવ હતો, તે હવે દૂર થયો છે એમ બતાવવા માટે મૂળમાં તુ અવ્યય મૂકેલો છે. તે કર્મ નિષિદ્ધ એટલું જ નહિ પણ અપકીર્તિ કરનારું છે, એટલે આ લોક અને પરલોક બંનેનો નાશ કરનાર છે. બીજો વિચાર છોડી હઈને વિશેષ કરીને તે જ વિચારવા લાગ્યા છે, ત્યારે રાજાનું અંતઃકરણ ઉદાસીન થયું છે, કારણ કે ચોર વગેરેને મારવા માટે ઠંડ, શિક્ષા કરવી હોય ત્યારે પણ કોઈ માણસની મારફતે કાર્ય કરે છે પણ સાક્ષાત્ કરતા નથી, અને બ્રાહ્મણના ગળામાં તો પોતે સાક્ષાત્ જ સર્પ નાખ્યો છે, તેથી તેમનું મન દુઃખ થયું છે અને શોકને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે મનને દુઃખ કહેલ છે, અને શોકમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થવાથી તેને સારું પણ કહેલું છે.

તેવા શોકમાં જો ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થાય તો મૂર્છા જ થાય, પણ ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થવાથી રાજાને મૂર્છા થઈ નથી. હવે રાજાને પશ્ચાત્તાપ થવાથી તે બોલવા લાગ્યા છે. તે કહે છે કે આશ્ચર્ય તો જુઓ ! હું ભગવાનનો ભક્ત થઈને ધર્મેની રક્ષા કરનારો છું, છતાં બ્રાહ્મણના અપરાધરૂપી મેં પાપ કર્યું, તે પણ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો માણસ જેમ પાપ કરે તેમ શંકા વગરનો થઈને પાપ કર્યું છે.

જે સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય તે પણ બ્રાહ્મણ જેવા મહાત્મામાં અપરાધ ન કરે, એમ બતાવવા માટે તેનું વર્ણન કરે છે કે તે બ્રાહ્મણ અપરાધ વગરના હતા, તેથી પ્રમાણ કે લોકનો વિચાર કરતાં પણ નિરપરાધી મનુષ્યને ઠંડ

અપાતો નથી, તેમ પ્રમેયનો વિચાર કરીએ તોપણ જીવનો જ હંડ થાય પણ બ્રહ્મનો હંડ ન થાય અને તે બ્રાહ્મણ તો બ્રહ્મરૂપ હતા. નીતિનો વિચાર કરીએ તોપણ જ્યાં સર્વનાશ થવાનો સંભવ નથી ત્યાં હંડ થઈ શકે છે, પણ જ્યાં સર્વનાશ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં હંડ થઈ શકતો નથી, અને આ બ્રાહ્મણ તો શુભ તેજવાળા હતા. શુભ તેજ હોવાથી તેજ વખતે દાહ થયો નથી. એમ જો ન હોત તો જે વખતે મેં ગળામાં સર્પ નાખ્યો, તેજ વખતે મારો દાહ થઈ જતો, પણ તે મુનિનું ગૂઢ તેજ હોવાથી જ તેમ થયું નથી. (૧)

એમ થયું ત્યારે હવે શું કરવું જોઈએ એમ જાણવા ઇચ્છા થાય ત્યાં કહે છે કે બ્રાહ્મણના અપરાધરૂપ વિષય જ જે કરવાનું હશે તે કરશે; હવે કાંઈ મારે કરવાનું નથી, એમ બતાવવા માટે કહે છે:

ધ્રુવં તત્તો મે કૃતદેવહેલનાદ્
 દુરત્યયં વ્યસનં નાતિદીર્ઘાત્ ।
 તદસ્તુ કામં ત્વચનિષ્કૃતાય મે
 યથા ન કુર્યી પુનરેવમદ્વા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે કરેલા દેવના અપરાધથી નિવૃત્ત ન થાય એવું દુઃખ થોડા વખતમાં થશે અને મારા પાપની નિવૃત્તિ કરવા માટે તેમજોથી થાઓ, કારણ કે પાછું હું સાક્ષાત્ તેવું કાર્ય ન કરું.

ભાવાર્થ:—તમે વૈષ્ણવ હોવાથી તમને કાંઈ નહિ થાય એવી કોઈ શંકા કરે તો ત્યાં કહે છે કે દેવનો અપરાધ કયો છે, એટલે તે મુનિ ભગવાનનું ધ્યાન કરતા હતા, તેથી તેની અંદર ભગવાન બિરાજતા હતા, અને તે બ્રાહ્મણ તો દેવાલય (મંદિર)રૂપે હતા, તેથી દેવાલયનો અપરાધ કરવામાં દેવનો અપરાધ કયો ગણાય છે. “ ભક્ત હોય તે પણ ભગવાનનો દ્રોહ કરે તો નરકમાં જાય ” એવો ન્યાય હોવાથી જરૂર મને દુઃખ થશે જ. જે પુરુષાર્થ કરવાની ઇચ્છા છે તેમાં અટકાયત કરવામાં આવે, અને પોતાના વ્યાપારની સાથે ચિત્તની પણ વ્યાકુલતા થાય, એને વ્યસન કહે છે. તે વ્યસન બે પ્રકારનું છે: એક તો પોતાના આશ્રયરૂપ દેહાદિકનો નાશ કરનારું છે, અને બીજું કોઈ ઉપાયથી તે દૂર થઈ શકે તેવું છે. તેમાં આ વ્યસન એવું થવાનું છે કે અપરાધ કરનારના દેહાદિકનો નાશ કરશે. એમ બતાવવા સારું મૂળમાં કહ્યું છે કે જે ‘વ્યસનનો દુઃખ વડે પણ નાશ થાય તેમ નથી,’ માટે દુઃખરૂપ ક્ષણ આપીને પછી તે વ્યસન જતું રહેશે.

બધું જ ઉગ્ર પાપ હોવાથી તે ક્ષણ જલદી થશે. તે જ વખતે દુઃખ ન

થયું, ભેટલા માટે કહે છે કે તે વ્યસન થવા માટે ઝાઝો લાંબો સમય થયો નહિ, આટલો સમય થયો છે તે બસ છે.

વ્યસન દૂર થાય તેમ છે કે નહિ, એવું જ્ઞાન ઉપાય કરી પછી થાય છે; માટે તે વ્યસનનો ઉપાય કરો એમ કોઈ કહે, ત્યાં કહે છે કે તે વ્યસન તો થયો, એટલે જે પુરુષને દેહ વગેરે બહુ જ વહાલાં લાગે છે, અને ભગવાનનો અપરાધ થયો હોય તોપણ જેને દેહાદિક રાખવાનાં છે, તેણે ઉપાય કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, પણ અમારે તો “જે કરવું જોઈએ તે જ થાય છે,” એવો ન્યાય છે, તે અમને મનગમતું જ છે. તે માટે પ્રાર્થના કરે છે કે વ્યસનનો સંકેત ન થતો, એટલે ઈચ્છા પ્રમાણે વ્યસન થતો, અમારે જ દેહાદિકનો નાશ કરવાનો છે. તેવી રીતે પ્રાર્થના કરવાનું કારણ કહે છે કે તેમ થવાથી કરેલા પાપની નિવૃત્તિ થાય છે. તે નિવૃત્તિ થવા માટે વ્યસનને આવવાની પ્રાર્થના કરી છે, તે વ્યસન પણ સાક્ષાત્ મને જ થાયો.

ત્યાં શંકા કરે છે કે અધર્મ તો દેહમાં રહેનારો છે, તેથી તે દેહનો ધર્મ છે અને દેહ ધર્મી છે; તે બન્ને સમાન ન હોવાથી ધર્મ માટે ધર્મીનો નાશ થાય, તે ચોખ્ખી નથી ! એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે; કે હું તેમ ન કરું. જો શરીર વિદ્યમાન હોય તો તે શરીર વડે સાક્ષાત્ પાપ થઈ શકે છે; પણ શરીર ન હોય તો રાત્ર્ય પુત્રાદિકારા થાય. માટે સાક્ષાત્ અપરાધ મેં કર્યો છે; તેથી મને જ સાક્ષાત્ તેનું ફળ થાયો. (૨)

ત્યાં શંકા થાય છે કે અતિ પ્રેમવાળો હોય છે તેનું પણ એમ કહેવું સંભવે છે, તેની નિવૃત્તિ માટે દેહાદિક વિદ્યમાન હોય તો તેના ભ્રમથી કોઈ સમયે વખત ફરીને પણ એવો અપરાધ થાય તે પાક્ષિક (એક તરફના) દોષની નિવૃત્તિ માટે કહે છે:

અચૈવ રાજ્યં બલમૃદ્ધકોષં

પ્રકોપિતો બ્રહ્મકુલાનલો મે ।

દહત્વમ્બ્રહ્મસ્ય પુનર્ન મેઽભૂત્

પાપીયસી ધીર્ઽર્થિજદેવગોભ્યઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—મેં કોપાવેલા બ્રાહ્મણના કુલનો અગ્નિ મારા રાત્ર્ય, સૈન્ય અને વૃદ્ધિ પામેલા ખજાનાને બાળી નાખ્યો, કારણ કે કલ્યાણ વગરના એવા મને ફરીથી બ્રાહ્મણ, દેવ અને ગાયોને માટે એવી પાપણી બુદ્ધિ થાય નહિ.

ભાવાર્થઃ—પ્રથમના શ્લોકમાં મન અને વચન થાયો, એવી પ્રાર્થના કરી છે, તે બાકીનાં રાત્ર્ય વગેરે રહેવા માટે નથી, પણ પોતાનો કુરુભંગલ દેશ છે, તે સિવાયના દેશોમાં પોતાનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન થવા માટે છે, કારણ

કે તેમાં જે પોતાનો સંબંધ થાય તો પોતાનું પણ તેમાં અકલ્યાણ થાય. તેટલા માટે આજે જ રાજ્ય, સૈન્ય અને બંડારને બાળી નાખો, એમ કહ્યું છે. સાક્ષાત્ પોતાનો સંબંધ થયો હોય, તે જ અપરાધને ઉત્પન્ન કરનારા અભિમાનમાં કારણરૂપે થઈ શકે, તે માટે બ્રાહ્મણના અપરાધને દૂર કરવા માટે જે કારણથી અપરાધ થયો છે તે તો ક્રોધ અને અદેખાઈને ઉત્પન્ન કરનારું દેશનું રાજ્ય છે; તે માટે રાજ્યનો નાશ થવા માટે પ્રાર્થના કરી છે.

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ પુણ્ય કર્યું હોય ત્યારે રાજ્ય સેના અને ધન મળે છે. એ ત્રણેને કોપેલા બ્રાહ્મણનો કુલરૂપી અગ્નિ બાળી નાખો, કારણ કે જે તે અગ્નિ કોપેલો હોય તો તે ત્રણેને બાળી નાખે છે, માટે તે ત્રણે પ્રાપ્ત થવામાં કારણરૂપ જે અદૃષ્ટ છે, તે સમાપ્ત થવાથી કોઈ પણ જાતના વિધન વગર તે ત્રણેને બાળી નાખો. એમ કહેવાનો અભિપ્રાય કહે છે કે હું અભદ્ર (કલ્યાણરહિત) છું, એટલે મારું કલ્યાણ રહેતું નથી. જે કલ્યાણરૂપ અદૃષ્ટ જાગતું વિદ્યમાન હોય તો આવી પાપવાળી બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન ન થાય. “જે ગુણ વગરનો હોય તે દોષ ન કરે, એ જ ગુણ છે,” એ ન્યાયથી પુણ્યરૂપ ગુણ ન હોય ત્યારે રાજ્યાદિક દોષને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેના અભાવની પ્રાર્થના કરવી તે યોગ્ય જ છે. તે કહે છે કે ફરીને મને તેમ જ થાઓ. એક વખત જે થયું તેના નિમિત્તરૂપનો દાહાદિકમાં ઉપયોગ થાય તો ફરીને તેવી બુદ્ધિ ન થાય, માટે સારું થયું એવા વિચારથી પરીક્ષિતને નિશ્ચિતતા થઈ છે, એમ ત્રણ શ્લોકનો અર્થ કર્યો છે. (૩)

મોટાઓને ફળ પ્રાપ્ત થવામાં ઇચ્છા હોતી નથી એ જ વિલંબ કરે છે, પણ જે તેને ઇચ્છા થાય તો ફળ થવામાં વિલંબ થતો નથી, માટે પરીક્ષિતને ઇચ્છા થયેલી હોવાથી તે ફળ ક્યારે થશે એમ પરીક્ષિત વિચાર કરતા હતા તેટલામાં જ શાપ થયાની હકીકત રાજાએ સાંભળી, તે કહે છે:

સ ચિન્તયન્નિત્યમથાશ્રુણોચથા

મુનેઃ સુતોક્તો નિર્ઋતિસ્તક્ષકાલ્પઃ ।

સ સાધુ મેને નચિરેણ તક્ષકા-

નલં પ્રસક્તસ્ય વિરક્તિકારણમ્ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પરીક્ષિત રાજા વિચાર કરતા હતા ત્યાં તે પછી તરત જ મુનિના પુત્રે કહેલો તક્ષક નામવાળો મૃત્યુ છે, એમ તેણે સાંભળ્યું. આ તક્ષકરૂપ મૃત્યુને રાજાએ સારો માન્યો છે, કારણ કે સંસારમાં આસક્ત થયેલાને તે વેરાન્ય થવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થઃ—શમીક ઋષિએ રાજાને ખબર આપવા માટે એક બ્રાહ્મણ

મોકલ્યો છે, તેણે રાજાને કહ્યું છે કે તક્ષક નામના નાગથી તમારું સાતરે દિવસે મૃત્યુ થશે; એમ પરીક્ષિતે સાંભળ્યું છે. જો કે એવી રીતે સાંભળવાની હકીકત મૂળમાં નથી, તોપણ જેવી રીતનો મૃત્યુ છે એમ મૂળમાં લખ્યું છે, તેથી તેવા પ્રકારના મૃત્યુને સાંભળ્યો છે, એમ અર્થ થાય છે. સ્વરૂપથી તો પદાર્થ જાણેલો જ હતો; ફક્ત કેવા પ્રકારનું વ્યસન થવાનું છે તે ખબર ન હતી; માટે જે બાબતની ખબર ન હોય તે જ પ્રકાર સાંભળવાનો રહ્યો છે. તે અશ્વમેધ-ચરના-અવલુથ સ્નાનમાં “મૃત્યુને ઇચ્છિત હોવાથી દરેક મૃત્યુએને ઇચ્છિત જ હોય છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે, માટે બીજું મૃત્યુ ન હોવાથી તક્ષકને જ મૃત્યુનું કારણપણું નથી, પણ મૃત્યુપણું જ છે, એમ બતાવવા માટે તક્ષક નામવાળો મૃત્યુ સાંભળ્યો, એમ કહ્યું છે.

એમ સાંભળીને જે કર્યું તે હવે કહે છે. તે રાજાએ ‘તે’ સારું માન્યું. તે રાજા તો પહેલાં જ વિચાર કરતો હતો, એટલે જો સારું માન્યું ન હોય તો તે સાંભળ્યા પછી વિચાર થયો હતો, તેથી આ સારું થયું એમ જલદી માનત નહિ, અને તેથી હવે શું કરવું, તેનો નિશ્ચય ન થવાથી જે સાત દિવસના કાળનું પરિમાણ (અવધિ) છે, તેમાં કર્તવ્યનો વિલંબ થાત, તે સારું કહે છે કે તે સાંભળીને પરીક્ષિતે તેને સારું માનવામાં વિલંબ કયો નહિ, પણ તરત જ સારું માન્યું છે. તે તક્ષકરૂપ અગ્નિ સારો છે એમ માનવામાં કારણ કહે છે કે જે વિષયમાં આસક્ત થયો હોય તેને તે વૈરાગ્યના કારણરૂપે છે. વિષયોનો ઉપલોગ વૈરાગ્યનું કારણ નથી, એમ બતાવવા માટે આસક્તિ અને વૈરાગ્યને સમાંસાંત નહિ કરતાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પદ કરેલાં છે. (૪)

એવી રીતે નિરપેક્ષપણું નિરૂપણ કરીને રાજાના કર્તવ્યરૂપે સંન્યાસ-રૂપી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે:

અથો વિહાયેમમમુચ્ચ લોકં

વિમર્શિતો હેયતયા પુરસ્તાત્ ।

કૃષ્ણાઙ્ગિસેવામધિમન્યમાન

ઉપાવિશત્પ્રાયમમર્ત્યનશ્યામ્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ લોક અને પરલોક પ્રથમથી જ વિચાર કરવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેથી તે બંનેને છાડીને શ્રીકૃષ્ણની સેવાને જ અધિક માનતા પરીક્ષિત રાજા નિશ્ચયપૂર્વક ગંગાજીના તટ ઉપર બેઠા.

ભાવાર્થ:—આ લોક અને પરલોકના ફળના ભોગનું વૈરાગ્ય રાજાને જ્ઞાન માટે નથી, પણ ભગવાનની સેવા માટે છે, એમ નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે: તે શ્રીકૃષ્ણની સેવાને અધિક માને છે, તેથી આ લોકનો ત્યાગ કરવાનું

લગ્યું છે, પણ ભોગનો ત્યાગ કરવાનું લગ્યું નથી. ભક્તિમાર્ગ વડે ભગવાનની સેવા કરવી તે કેવળ શરીરથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે પરીક્ષિત રાજાએ આવો ત્યાગ કયો છે તે તો શાપને લીધે કયો છે, માટે તેને ભક્ત શી રીતે કહેવાય ?

ત્યાં કહે છે કે તે રાજાએ તો પહેલેથી જ આ લોક અને પરલોક ત્યાગ કરવા લાયક માન્યા છે, એટલે ભગવાનની સેવા માટે તે બંને લોક છોડવાના છે એમ વિચારેલું જ હતું. કેવળ શરીર વડે ભગવાનની સેવા કરીશ, અને તે શરીર ખીલ કોઈ ક્રિયામાં ન જોડાય તે માટે રાજાએ અનશ્નન વ્રત (કાંઈ ખાવું પીવું નહિ) લીધું છે. તે કહે છે કે દેવતાની નદી ગંગાજીના તીર ઉપર રાજા પ્રાયોગવેશ કરીને બેઠા છે. બિલકુલ અજનો ત્યાગ કરવા-રૂપી પ્રાયોગવેશ ભગવાનના વ્રત તરીકે રાજાને પસંદ છે, કારણ કે વેદમાં લખેલ છે કે “એ પક્ષીઓ એક વૃક્ષમાં રહેલાં છે, તેમાં એક પક્ષી વિષયોનો સ્વાદ લે છે અને બીજો લેતો નથી, છતાં બળવાન વધારે છે,” માટે ભોગ ન કરીને રહેવું એ ભગવાનનું વ્રત છે. મૃત્યુમાં પ્રાયપદની દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મના અર્થમાં છે, નહિતર “પ્રાયને માટે બેઠા” એમ ચતુર્થી વિભક્તિ થાય.

આ શરીર અજ્ઞમય હોવાથી અજ્ઞ સિવાય શરીરનો નાશ થાય છે, તેથી સેવામાં પ્રતિબંધ થશે ! એમ શંકા કરીને દેવતાઓની નદી ગંગાજી ઉપર બેઠા છે. જેને મરણ-ધર્મવાળું શરીર નથી, એવા દેવતાઓની આ નદી છે. દરરોજ અજ્ઞના ભક્ષણ કરવાથી દેહની વૃદ્ધિ અને ક્ષય થયા કરે છે, તેમાં પ્રથમથી સાધન તરીકે ગ્રહણ કરે તો દેહ નાશ પામે અને બીજો દેહ ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરનાર છે કે નહિ, એમાં સંદેહ હોવાથી ગંગાજીના તીર ઉપર રાજાએ પ્રાયોગવેશ કરેલો છે, કારણ કે યથાયોગ્ય વસ્તુને સ્થાપન કરનારાં ગંગાજી છે. જેને મરવાનું ન હોય તે “અમત્ય” કહેવાય છે; તેથી શ્રીગંગાજીના તીર ઉપર જે ઉત્પન્ન થયા હોય તે “અમત્ય” થાય છે. માટે અમત્યપણું ગંગાજીએ કરેલું છે, તે માટે રાજાએ ગંગાજીના તીર ઉપર જ બેસવાનું નક્કી કર્યું છે. તેનો વિચાર એવો છે કે આ શરીર પણ ઉત્તરોત્તર કેવળ તેજથી જ તૈયાર થયેલું છે, તે ગંગાજીના સંબંધથી દેવતારૂપ થઈ જશે, અને ભગવાનની સેવામાં રૂળ સિદ્ધ થાય તેવું યોગ્ય બનશે, તે માટે ગંગાજી ઉપર નિવાસ કર્યો છે.

ત્યાં શંકા થાય છે કે આજના સમયમાં ગંગાજીના કિનારા ઉપર ઘણા માણસો વસે છે, તેઓનું શરીર દેવના ધર્મવાળું થતું નથી; તેથી ગંગાજી દેવ બાવને સિદ્ધ કરે છે, એમ કહેવામાં બાધ આવે છે ! એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે આજના સમયનાં માણસો આધિભૌતિક (કેવળ પંથ મહાભૂતના

અંબાવાળાં) હોવાથી ગંગાજી પણ તેની પાસે આધિભૌતિક રૂપથી પ્રકટ રહેલાં છે; માટે દેવતારૂપ રૂળ સિદ્ધ થતું નથી. (૫)

એમ ગંગાજી યોગ્ય દેહને સિદ્ધ કરનાર હોવાથી તેનો પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલ એમ નિરૂપણ કરીને, ભક્તિમાં સાક્ષાત્ રૂળરૂપ ઉપયોગ કહે છે

યા વૈ લસચ્છૈતુલસીવિમિશ્ર-

કૃષ્ણાદ્ધિરેણ્વભ્યધિકામ્બુનેત્રી ।

પુનાતિ લોકાનુભયત્ર સેશાન

કસ્તાં ન સેવેત મરિણ્યમાણઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—શેષાયામાન તુલસી વડે મિશ્રિત, શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના ચરણકમળની રજ જેની અંદર ઘણી છે એવાં જળને વહુન કરનારાં જે ગંગાજી પોતાનું સિંચન થવાથી મહાદેવાદિ સાથેના લોકને બહારથી અને અંદરથી પવિત્ર કરે છે, તે ગંગાજીને નજદીક મરણવાળો કયો પુરુષ ન સેવે ?

ભાવાર્થ:—ભગવાનની સેવા કરવામાં અધિકારવાળું શરીર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પહેલાં ભગવાનના ચરણને ખૂંચે છે. ગંગાજીની સેવા કરતા હોય ત્યારે ભાવના કરવામાં આવે છે તેમાં ભગવાનના ચરણકમળને ધોયાં છે એવી ભાવના કરાવનાર શ્રીગંગાજીનું જળ છે. તેના તેવા સ્વરૂપ માટે કહે છે કે બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માજીએ ભગવાનનાં ચરણને ધોયાં હતાં તે પહેલાં લક્ષ્મીજી હરદોજ ચરણકમળને ધોતાં અને હમેશાં તુલસી સમર્પતાં હતાં. એ રીતે લક્ષ્મીજીએ સમર્પેલી તુલસી પ્રભુના ચરણમાં રહેલી હતી. તે જ્યારે બલિ રાત્રીનો ઉદ્ધાર કરવા અને દેવતાઓને સ્વર્ગ આપવા ભગવાન તૈયાર થયા, અથવા ભગવાનનો જે ચરણ સ્વર્ગલોકમાં ગયો હતો તે વ્યાપાર (કાર્ય) વાળો થયો હતો. જે ભગવાન વ્યાપારયુક્ત ન થાય તો જીવને સાયુજ્ય સુક્તિ મળે, પણ તેનો દેહ સેવા કરવાને યોગ્ય ન થાય; માટે ભક્તનો દેહ સેવાયોગ્ય સિદ્ધ કરવા માટે ભગવાને પોતાનો ચરણ બ્રહ્મલોકમાં મોકલ્યો છે. તે ચરણકમળ ઉપર લક્ષ્મીજીએ જે તુલસી સમર્પેલી છે, તે તુલસીજીથી મળેલી ચરણની રજ છે. તે રજ ભક્તના દેહને સેવાયોગ્ય બનાવે છે.

જેમકે વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રારંભના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “પૂર્વ-જન્મમાં નિષ્કામ યજ્ઞ કરનાર જ્ઞાન વગરનો હોય, અને તેનું મરણ થાય, ત્યારે સમગ્ર વેદના અર્થરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેનું જ્ઞાન તેને ન હોવાથી યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થાય, માટે તે યજ્ઞ તેનાં પંચમહાભૂતોનો સંસ્કાર કરવાવાળો થાય છે, પણ તે નિષ્કામ યજ્ઞ કરેલો હોવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇને તેનો જ્ઞાનયોગ્ય દેહ સિદ્ધ થવા માટે પંચાગ્નિવિદ્યાના પ્રકારથી તેનું શરીર બનાવે છે.

તેવી રીતે પૂર્વજન્મમાં જેણે ભગવાનની કથાનાં શ્રવણાદિક સાધન ભક્તિ બરોબર કરેલા છે, એટલે શ્રવણાદિક કરવાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, એમ બાણીને તાંત્ર શાસ્ત્રમાં કહેલી દીક્ષા લે છે, અને ઉપાસના માર્ગનું શ્રવણાદિક જે કરેલું હોય, તે નિષ્કામ પક્ષની માફક, તેના પંચમહાભૂતને સંસ્કાર કરનારું થાય છે.

ત્યારપછી નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને જેમ દેવતાઓનો સંબંધ પ્રાપ્ત થઇને પંચાગ્નિવિદ્યામાં કહેલા હોમના સ્વરૂપ વડે તે યજ્ઞ રહે છે, તેમ શ્રવણાદિક નવ પ્રકારની જે ભક્તિ કરેલી હોય છે, તે પશુ, તેને જન્મ આપનારાં તથા પોષણ આપનારાં માતાપિતા જે ભગવાનનાં ભક્ત હોય તો તે દ્વારા તેનું શરીર ઉત્પન્ન કરવા માટે ચરણામૃત વડે અને ચરણની રજ્જુપે તેના પંચમહાભૂતો થાય છે, તેવી રીતે પૂર્વજન્મમાં તેનું પુણ્ય કરનારને તેના સંબંધીનું તેનું શરીર સંપાદન કરવા માટે સાક્ષાત્ ભગવાનની સેવા કરવા લાયક દેહ મેળવવા માટે તે શ્રવણાદિક રહેલાં છે. તે દેહ ચરણામૃત અને ચરણની રજ્જના સંબંધવાળો હોય છે.

તે ભગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં જ ચરણામૃત અને ચરણની રજ્જની પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરનાર છે. તે સિદ્ધ કરનાર ગંગાજી જ છે, એમ કહે છે, કારણ કે ભગવાનનો ચરણ બ્રહ્મલોકમાં ગયો, ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગંગાજીએ તુલસી સમર્પી હતી, તેનાથી યુક્ત ચરણરજ્જ ગંગાજીમાં રહે છે, તેથી તેના શરીરમાં મર્યાદા ભક્તિ તથા પુષ્ટિ ભક્તિનો સહજ સંબંધ થવામાં તે ચરણની રજ્જ કારણરૂપે થાય છે. પૃથ્વી ઉપર ઘણા ભકતો છે. એવા ભકતોને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવદ્દીય શરીર સિદ્ધ કરવા માટે ચોતરફ શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજ્જ જેમાં વધારે છે એવા જળને ગંગાજી વહે છે, ગંગાજળ તથા બ્રહ્માના કમંડલુનું જળ પરિમાણ (માપ)માં આવે તેટલું છે, અને ચરણની રજ્જ તો ન માપી શકાય તેટલી છે; તેથી રજ્જને ધોવામાં આવે એટલું ગંગાજીનું જળ ન હોવાથી તે જળમાં રજ્જકણ જ વધારે છે.

આજના સમયમાં ગંગાજીના જળમાં પશુ ભક્ત પ્રત્યે જ તેનો પ્રકાશ ગંગાજી કરે છે, બીજા પ્રત્યે કરતાં નથી, એમ કહેવા માટે ચરણરજ્જને વહેનારાં ગંગાજી છે એમ કહ્યું છે. તેનાં પ્રાસંગિક બે ફળ છે તે કહે છે: તે જળ પડવાથી ત્રણ લોકને બહારથી અને અંદરથી પવિત્ર કરે છે.

મૂળમાં સ્ત્રેણાન્ એવો પાઠ હોય તો મહાદેવાદિક પાલન કરનારા દેવોની સાથે ત્રણે લોકને પવિત્ર કરે છે એવો અર્થ કરવો. આમ નિરૂપણ કરવાથી પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા ભક્તોને અધિક દોષ થવાનો સંભવ નથી એમ કહ્યું છે, તેથી જે મરવાની તૈયારીમાં હોય છે એટલે પહેલાંના પંચ મહાભૂતોના

હેલ ત્યાજ કરવાની ઇચ્છાવાળો જે હોય છે તેવો કયો પુરુષ ભગવદીય શરીરને ઉત્પન્ન કરતાં ગંગાજીને ન સેવે ? (૬)

એવી રીતે ગંગાજીના તટ ઉપર પ્રાયોપવેશ કરવો જોઈએ એમ નિશ્ચય કરીને પોતે ભક્ત ન હોય તો આધિર્દેવિક રૂપનો આવિર્ભાવ ગંગાજી ન કરે, તેથી પોતે વિચારેલા કાર્યને ઉપયોગી ન થાય, તે માટે પાંડવોનો વંશજ હોવાથી તેના દોષને દૂર કરીને હવે આગળના કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે:

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः

प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।

दध्यौ मुकुन्दाङ्घ्रिમनन्यभावो

मुनिव्रતો मुक्तसमस्तसङ्गः ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ગંગાજીમાં પ્રાયોપવેશ પ્રત્યે નિશ્ચય કરીને, અનન્ય ભાવવાળા, મુનિવ્રતને ધારણ કરનારા, અને સમસ્ત સંગને ત્યાગ કરનારા તે, પાંડવોના પુત્ર રાજાએ ભગવાનના ચરણકમળનું ધ્યાન કર્યું.

ભાવાર્થ:—વિષ્ણુનદી જે ગંગાજી છે, તેમાં પ્રાયોપવેશ કરવા માટે, પહેલાં કહેલા પ્રકારથી બીજા પક્ષનું નિરાકરણ કરીને વિશેષથી આ પક્ષનો નિશ્ચય કયો છે, અને તે પાંડવોના પુત્ર પરીક્ષિતે ધ્યાન કર્યું, એવી રીતે અર્થનો સંગ્રહ છે.

ક્યારેક એ આધ્યાત્મિક પાપ બલવાન હોય તો પ્રાયોપવેશ નહિ થાય, તે માટે પહેલાં જ, સહાયરૂપ, ભગવાનના ચરણકમળનું ધ્યાન કરે છે. ભગવાન મોક્ષને આપનારા છે, તેથી સ્વતંત્રતાપૂર્વક ધ્યાનના ઉપયોગનું નિવારણ કરે છે, માટે અક્લિપ્ત (ચરણકમળને) એ સ્થળે એકવચનની સંખ્યા વિવક્ષિત (કહેવાની ઇચ્છાથી કહેલ) નથી પણ ધરને સાફ કરે છે એમ કહેવામાં એકવચનની સંખ્યા છે, તે જેમ હોમાદિક કામોમાં બીજાં ધરોનું માજન કરવાના કારણથી કહેવાયેલ છે તે પ્રમાણે અહીં પણ પ્રભુના બીજા ચરણકમળના ધ્યાનના ઉપયોગ માટે છે; તેથી સેવાને યોગ્ય શરીરની પ્રાપ્તિના અંત તરીકે તે ધ્યાન છે. અનન્ય ભક્તિ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનારી હોવાથી પરીક્ષિતને અનન્ય ભક્તિ થઇ છે. તે કહે છે કે પ્રાયોપવેશ અને ગંગાજી સે રાજાને ઇચ્છિત છે, તેથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્વતંત્રતા તેને ન થાઓ, એટલે ચરણકમળદ્વારા પુરુષાર્થ થાઓ એમ કહ્યું છે. એમ મનને હંડ રાજાએ કરેલો છે.

હવે વાણી અને કાયાનો હંડ કહે છે કે રાજાએ મુનિની માંદેક તત્ત્વ રાખેલું છે; એટલે ફાકટની વાતોને છાડી દેવી તેને મૌન કહેવાય છે. અંતમાં

મુનિ સિવાય બીજાઓની સાથે બાષણ કરવાની મનાઈ કરેલી છે. તે, જો કોઈ રીતે બોલવું જ નહિ એવું વ્રત લીધું હોય તો આવેલા મુનિઓને પ્રશ્ન કર્યો છે તેમ શુકદેવજી સાથે બાષણ થયેલું છે, તેથી લીધેલા વ્રતનો ત્યાગ થાય; માટે મુનિવ્રતનો અર્થ, ફેાકટની વાતો છોડવા માટે જ છે. તેમ જ પુત્ર-મિત્રાદિકની સાથેના સંગનો પણ ત્યાગ કરેલો છે. મનથી તો સંગ પહેલાં જ છોડ્યો હતો, પણ આજ્ઞા આપીને કાર્ય કરાવવારૂપ સંગ પણ રાખ્યો છોડ્યો છે. (૭)

એમ પરીક્ષિતે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું ત્યારે બાકીનું કામ ભગવાન જ સિદ્ધ કરશે તે માટે શુકદેવજી મહાભક્ત છે તેને તે કામમાં જોડવાના છે, પણ સમૂહ થાય ત્યારે જ રસ ઉત્પન્ન થશે એમ ધારીને ભક્તિરસને ઉત્પન્ન થવા માટે ભગવાને કરેલાં મુનિઓનાં આગમનને કહે છે:

તત્રોપજગ્મુર્ભુવનં પુનાના

મહાનુભાવાઃ મુનયઃ સશિષ્યાઃ ।

પ્રાયેણ તીર્થાભિગમાપદેશૈઃ

સ્વયં હિ તીર્થાંનિ પુનન્તિ સન્તઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૃથ્વીને પવિત્ર કરનાર મોટા પ્રભાવવાળા મુનિઓ શિષ્યોની સાથે ત્યાં આવ્યા. ઘણું કરીને સત્પુરુષો તીર્થ કરવાના બહાનાથી પોતે જ તીર્થોને પવિત્ર કરે છે.

ભાવાર્થઃ—મૂળમાં ઉપ અવ્યય આપેલો છે. જે સમયે પરીક્ષિતે પ્રાયો-પવેશ કર્યો તે જ સમયમાં મુનિઓ ત્યાં આવ્યા છે, એ કાળની સમીપતા બતાવવા માટે છે. આજે જ ભગવાને તેઓને આજ્ઞા કરી અને તે મુનિઓ આવ્યા છે, એમ નથી, પણ પહેલેથી જ લોકોને અને તીર્થોને પવિત્ર કરવા માટે ભગવાને તેઓને જોડેલા છે, તેથી તેઓ તેવી રીતે કરે છે. તે કહે છે કે તે મુનિઓ ભુવનને પવિત્ર કરનારા છે. જો તેમ ન હોય તો મુનિઓને ભુવનો અને તીર્થોને સેવવાપણું બાકી રહે. ભુવનને પવિત્ર કરવામાં મુનિઓનું સામર્થ્ય કહે છે કે તેઓ મોટા પ્રભાવવાળા છે. જે બોલાવેલા ન હોય તેઓને પણ અહીં રહેલું પ્રયોજન બાણવામાં કારણ કહે છે કે તેઓ મુનિઓ છે, એટલે મનન કરવામાં નિષ્ઠાવાળા છે. અને પોતાના શિષ્યોની સાથે આવ્યા છે તેનું કારણ કહે છે કે શિષ્યોને પછી ભગવાનની કથા સમજાવવી ન પડે, અને આગળ ઉપર પણ રસિકતાથી ભગવાનની કથા કરી શકે; તે માટે શિષ્યોને સાથે લાવ્યા છે.

સ્વતંત્રપણે તીર્થમાં જવામાં આશ્રમનો ધર્મ રહ્યો છે. તે આશ્રમધર્મને કરનારાનો નિષેધ કરવા માટે પ્રાયેણ પદ મૂક્યું છે.

એકે “ શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે આચરણ કરે છે, તેનું અનુકરણ બીજે પણ કરે છે ” એ ન્યાયથી હોકને શિખામણ આપવા માટે પણ તીર્થમાં જવાનો સંભવ છે, તોપણ તે મુખ્ય પ્રયોજન નથી. તે માટે કહે છે કે તીર્થમાં જવાના બહાનાથી તે મુનિઓ તીર્થને પવિત્ર કરે છે. તેઓના સાધુભાવથી જ તીર્થને પવિત્ર કરવાની શક્તિ રહેલી છે, એમ બતાવવા માટે છેવટે સન્તઃ (સત્પુરુષો) એવું વિશેષણ આપ્યું છે. (૮)

અત્રિર્વસિષ્ઠશ્ચયનઃ શરદ્ધાન

અરિષ્ટનેમિર્મૃગરક્ષિરાશ્ચ ।

પરાશરો ગાધિસુતોઽથ રામ

ઉત્થ્ય ઇન્દ્રપ્રમદેધ્મવાહૌ ॥ ૯ ॥

મેઘાતિથિર્દેવલ આર્ષિષેણો

ભારદ્વાજો ગૌતમઃ પિપ્પલાદઃ ।

મૈત્રેય ઔર્વઃ કવષઃ કુમ્ભયોનિ-

ર્દ્રેપાયનો ભગવાન્નારદશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

અન્યે ચ દેવર્ષિર્બ્રહ્મર્ષિર્વર્યા

રાજર્ષિર્વર્યા અરુણાદયશ્ચ ।

તાનાર્ષેયપ્રવરાન સમેતા-

નમ્યર્ચ્ય રાજા શિરસા વવન્દે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—અત્રિ, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, કૃપાચાર્ય, અરિષ્ટનેમિ, ભૃગુ, અંગિરા, પરાશર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામ, ઉત્થ્ય, ઇન્દ્રપ્રમદ, ઇધ્મવાહુ, મેઘાતિથિ, દેવલ, આર્ષિષેણ, ભારદ્વાજ, ગૌતમ, પિપ્પલાદ, મૈત્રેય, ઔર્વ, કવષ, અગસ્ત્ય, ભગવાન વ્યાસજી, તથા નારદજી, એ સર્વે ત્યાં આવ્યા. બીજા પણ દેવર્ષિ અને બ્રહ્મર્ષિઓમાં ઉત્તમ અને અરુણ વગેરે શ્રેષ્ઠ રાજર્ષિઓ આવેલા છે. એવી રીતે એકઠા થયેલા, નાનાપ્રકારના ઋષિઓનું પૂજન કરીને રાજાએ મસ્તકથી વંદન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—અત્રિ ઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય ગણાય છે, માટે તેને જીદા બતાવ્યા છે. શરદ્ધાન એટલે કૃપાચાર્ય. અથવા કૃપાચાર્યનું શરદ્ધત નામ હોવાથી શરદ્ધાન ગૌતમ પણ કહેવાય છે. ગાધિરાજાના પુત્ર વિશ્વામિત્ર આવ્યા. પરશુરામ આવ્યા. ગૌતમના પિતા ઉત્થ્ય ઋષિ વગેરે આવ્યા. એમ બ્રહ્મર્ષિથી લઈને ભગવાનના ભક્ત નારદજી સુધી ગણાવેલા છે. તેમાં અત્રિથી લઈને વિશ્વામિત્ર સુધીના ઋષિઓ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા હતા, પરશુરામથી લઈને વિપ્પલાદ સુધી ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતા ઋષિઓ હતા, અને મૈત્રેયથી લઈને નારદજી સુધીના ભક્તિનું પ્રતિપાદન

કરનારા ઋષિઓ હતા. તેમાં ત્રણ પ્રકારના ગુણો સાથે ભગવાશી નવ લેહ થાય છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાનને પ્રતિપાદન કરનારા નવ પ્રકારના ઋષિઓ થયા છે. પાંચ પ્રકારનું કર્મ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિના લેહથી દશ પ્રકારનું માય છે. તેથી ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા છ ઋષિઓ ભક્તિમાર્ગના છે. મૂળમાં જ્ઞાકાર હોવાથી નારદજીના શિષ્યો. પણ ભક્તિમાર્ગીય ઋષિ તરીકે ગણાવેલા છે. તેઓને કહે છે કે દેવર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિનું અહીં ગ્રહણ કરેલું છે. આજ્ઞા નામના પણ કોઇ ઋષિ આવ્યા છે. તે બધા ઋષિઓ આવ્યા ત્યારે રાજાએ ઋષિઓનું પૂજન કર્યું. ઋષિના વંશમાં જે શ્રેષ્ઠ હતા અથવા જેઓ યજ્ઞમાં વસાયેલા હતા તે બધા એકી જ વખતે આવેલા હોવાથી એકી જ વખતે દરેકનું પૂજન કર્યું છે. અથવા તેઓની સંમતિ પ્રમાણે જેનું જેવી રીતે પૂજન કરવું યોગ્ય લાગતું હોય તેવી રીતે તેનું પૂજન કર્યું છે. તત કયા પછી છેવટે વંદન થાય છે, તેથી પૂજની સમાપ્તિને સૂચવનારું વંદન છેવટે કરેલું છે. (૬-૧૦-૧૧)

“ જે પોતાની ઇચ્છા વડે ધર્મ કરે તે આભાસ કહેવાય છે” એમ સપ્તમ સ્કન્ધમાં કહેલું છે; તેથી તે દોષ દૂર કરવા માટે સર્વે ઋષિઓ વ્યગ્ર ન હતા ત્યારે વિજ્ઞાપન કરવા માટે ફરીને રાજાએ પ્રણામ કર્યા અને પોતાને કર્તવ્ય છે તે કરવું કે ન કરવું, એ નિર્ણય માટે બહારની દૃષ્ટિથી ઉત્તર આપવાના નિરાકરણ માટે અંતરમાં નિષ્ઠા રાખીને બિનચ માટે ભ્રામ્ય થઇને હાથ ભેડીને રાજા વિજ્ઞાપન કરવા લાગ્યા, તે કહે છે:

સુત્રોપવિષ્ટેષ્વથ તેષુ ભૂયઃ

કૃતપ્રણામઃ સ્વચ્ચિકીર્ષિતં યત્ ।

વિજ્ઞાપયામાસ વિવિક્લચેતા

ઉપસ્થિતોઽગ્રેઽભિગૃહીતપાણિઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સર્વે ઋષિઓ સુખેથી બેઠા ત્યારે ફરીવાર તેને પ્રણામ ફરી, ચિત્ત એકાંતમાં રાખી, સર્વે ઋષિઓમાં ભ્રામ્ય થઇને, હાથ ભેડીને, પરીક્ષિત રાજા, પોતાને જે ઇચ્છા હતી તે જણાવવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—પૂજની વ્યગ્રતા નિવૃત્ત થયા પછી દેહાદિના સમૂહથી મનને ખેંચીને આત્મામાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. એવા એ રાજા ઋષિઓની સન્મુખ હાથ ભેડીને ભ્રામ્ય રહ્યા છે. (૧૨)

પહેલાં પોતાનું વૃત્તાંત કહીને બે શ્લોક વડે આ લોકસંબંધી અને પરલોક-સંબંધી એવાં બે સાધનની પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં ભગવાનની કૃપા અને મોટા પુરુષની કૃપા એમ બે બાબત થયેલ છે, તોપણ ભગવાનની કૃપા થવામાં મહા-પુરુષની કૃપા કારણરૂપ છે, તેથી પહેલાં મહાપુરુષની કૃપાનું રાજા નિરૂપણ કરે છે.

રાજોવાચ ।

અહો વયં ધન્યતમા નૃપાણાં

મહત્તમાનુગ્રહણીયક્ષીલાઃ ।

રાજાં કુલં બ્રાહ્મણપાદશૌચા-

દારાદિસૃષ્ટં વત ગર્હ્યકર્મ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—અહો રાજાઓના મધ્યમાં અમે પણ જ શ્રેષ્ઠ છીએ, કારણ કે અત્યંત મોટાઓથી અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય સ્વભાવવાળા છીએ. નહિ તો સખાઓનું કુળ તો નિહિત કર્મવાળું હોવાથી બ્રાહ્મણના ચરણજળથી પણ દૂર રહે છે તે ખેડની વાત છે.

ભાવાર્થ:—મૂળમાં પોતાનાં વખાણ કરવા માટે વયં એમ બહુવચન લખેલું છે. ધન્ય એટલે પુરુષાર્થને જે યોગ્ય હોય તે ધન્ય કહેવાય છે. તેમાં દરેક પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે વિશેષ કહેવાય છે. તમે સર્વ પુરુષાર્થપ છે તે અહીં આવ્યા છો એટલે અમે ધન્ય થયા છીએ. આ બાળત આશ્ચર્યકારક હોવાથી મૂળમાં અહો અવ્યય આશ્ચર્યને બતાવનારો લખ્યો છે. જે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે પોતાને સ્વાધીન હોવો જોઈએ, અને અમે આવવા માત્રથી સ્વાધીન થયા નથી, તેથી પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ શી રીતે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે: ભગવાનના અંતરંગ ભક્તો મોટાઓમાં પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. તેઓ અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરે તેવો અમારો સ્વભાવ થયો છે, એટલે તેનો સ્વભાવ ગમે તેવો હોય તોપણ અમે તો તેના પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરીશું. એવી રીતે તેના સ્વભાવમાં ઋષિઓએ અનુગ્રહ કર્યો છે; તેથી જ રાજાઓના મધ્યમાં શ્રેષ્ઠ થયા છીએ. રાજા અને બ્રાહ્મણો સમાન હોવાથી એમ થાય તે યોગ્ય જ છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? માટે તૃતીયસ્કંધમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયની રક્ષા કરે, અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણની રક્ષા કરે, એમ પરસ્પર રક્ષા કરવાનું લખેલું છે! એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે મહાપુરુષોના કાર્યની પ્રશંસા કરવા માટે તે વાક્ય છે, પણ ખરી રીતે તો રાજાઓનું કુળમાત્ર બ્રાહ્મણના ચરણને ધોયેલા જલથી દૂર જ રહે છે, એટલે જ્યાં બ્રાહ્મણો પગ ધોઈને અંદર પ્રવેશ કરે છે, તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધના મધ્યમાં વેદિકાના સ્થાને છે તે ચરણજળ પવિત્ર કહેવાય છે ત્યાં સુધી જવા માટે પણ રાજાનું કુલ યોગ્ય નથી, તો અંદર જવું તો દૂર જ રહ્યું છે. તે હાલમાં બિલકું થયું છે એટલે ઉત્તમોત્તમ થયું છે. તે બાબતનો હર્ષ બતાવનાર વત અવ્યય આપેલો છે. બ્રાહ્મણના ચરણજળથી પણ દૂર રહે એવું રાજાનું કુળ હલકું છે, તેનું કારણ કહે છે કે પારકાની હિંસા કરવારૂપી જેનું લક્ષણ છે એવું નિહિતકર્મ રાજાના કુળનું હોય છે. (૧૩)

એવી રીતે મહાપુરુષની કૃપાનું નિરૂપણ કરીને હવે ભગવાનની કૃપાનું રાજ નિરૂપણ કરે છે:

तस्यैव मेऽघस्य परावरेक्षो

व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्षणम् ।

निर्वदमूलो ब्रिजशापरूपो

यत्र प्रसक्तो भयमाश्रु घत्से ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પાપરૂપ અને ઘરમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત છે એવો જે હું તેને બ્રાહ્મણના શાપરૂપ, વૈરાગ્ય જેનું મૂળ છે, એવા પર અને અવરના ઈશ્વરરૂપ ભગવાન જ પ્રાપ્ત થયા છે, કારણ કે ઘરમાં લાગેલો જે શાપ, તે જલદી લાયકારણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—રાજાઓના કુલમાં કોઈનું નિહિત કર્મ ન હોઈ શકે, પણ હું તો નિહિતકર્મવાળો છું જ, માટે એવી રીતે નિહિતકર્મમાં પણ હું પાપરૂપ થયો છું. પ્રથમ તો મારામાં જે ક્ષત્રિયપણું હતું, તે હાલમાં કુલના અંગારારૂપે હોવાથી પાપપણું થયું છે. એવા પ્રકારનો હું છું તેને પણ બ્રાહ્મણના શાપરૂપે ભગવાન જ પ્રાપ્ત થયા છે. તે બ્રાહ્મણનો શાપ વૈરાગ્યના મૂળરૂપે છે, એટલે તે શાપ ન થયો હોત તો વૈરાગ્ય થાત નહિ, તેમજ તે પ્રભુ બ્રાહ્મણના શાપરૂપે ન થયા હોત તો તે પરના જ ઈશ થાત, પણ અમારા જેવા અવરનો ઉદ્ધાર કરનાર જ થાત નહિ; પણ પ્રભુ તો પર અને અવરના ઈશ્વર હોવાથી અમારા જેવાના પણ ઉદ્ધાર કરનારા થયા છે.

શાપને ભગવદ્દરૂપ શા માટે કહ્યો? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે: તે શાપ વૈરાગ્યનું મૂળ છે, એટલે ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણો ભગવાનના છે તેમાં વૈરાગ્ય પણ રહેલો છે, તે વૈરાગ્યનું મૂળ ભગવાન વિના બીજે થઈ શકે નહિ; માટે ભગવાન અનંત હોવાથી બ્રાહ્મણનો શાપ થયો તે પણ એક ભગવાનનું જ રૂપ છે.

પાપીપણું પ્રભુની કૃપામાં જોડાવનારું નથી, માટે શાસ્ત્રદ્વારા ભગવાન વૈરાગ્યના કારણરૂપે શા માટે ન થયા? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે: ઘરોમાં વિશેષે કરીને મારું ચિત્ત આસક્ત છે. તેમાં પુત્ર વગેરેમાં વધારે આસક્તિ છે તે માટે બહુવચન આપ્યું છે. પોતાને પણ સાધન તરીકે તેમાં જોડાવું પડે છે, એમ બતાવવા માટે “હું વધારે આસક્ત હતો” એમ કહ્યું છે.

હમેશાં ચિત્ત આસક્ત હતું એમ કહેવાથી પ્રભુના શ્રવણમાં પણ વખત મળતો ન હતો એમ બતાવ્યું છે, કારણ કે પંચમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ છોડવા લાયક છે. એમ પોતાની મેળે તેનું અનુમાન ન થઈ શકે, તેથી તેને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવા માટે શાસ્ત્રની વાણી પણ સમર્થ થતી નથી, માટે ઘરના સુખમાં જે આસક્ત હોય છે, તેને સ્મરણવામાં શાસ્ત્ર સમર્થ નથી.

ભગવાન સર્વ રીતે સમર્થ હોવાથી ધરમાં જ જીવેને શા માટે મુક્ત કરતા નથી? એવી શંકાના સમાધાન માટે કહે છે: વૈરાગ્યના મૂળરૂપ ભગવાનને ધરમાં હાથ લાગે તો જલદીથી હૃદયમાં જ ભય કરે છે, માટે ભયની નિવૃત્તિ કરવા માટે તેવી રીતે થયું છે. (૧૪)

એમ મોટા પુરુષ અને ભગવાનના ઉપકારનું નિરૂપણ કરીને હવે શું કર્તવ્ય છે, તે કહે છે:

તં મોપયાતં પ્રતિયન્તુ વિપ્રા

ગત્તા ચ દેવી ધૃતચિત્સમીરો ।

ઋજોપસૃષ્ટઃ કુહકસ્તક્ષકો વા

દશત્વલં ગાયત વિષ્ણુગાથાઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે શરણે આવેલો જે હું તેને, તમે સર્વે બ્રાહ્મણો અને ગંગાજી જાણો. અને પ્રભુમાં ચિત્ત રાખનાર મને, બ્રાહ્મણે મોકલેલો કોઈ ઠગ અથવા તક્ષક એકદમ કરડો, પણ તમે સર્વે વિષ્ણુ ભગવાનની કથાનું ગાન કરો.

ભાવાર્થ:—એવી રીતે મારા ઉપર ભગવાનના ભક્તો તથા ભગવાને ઉપકાર કર્યો છે, તે હું તમારે શરણે આવ્યો છું, એમ હે વિપ્રો, તમે જાણો. વિશેષે કરીને પૂર્ણ કરનાર હોય તે “વિપ્ર” કહેવાય છે, તેમ મને પણ પૂર્ણ કરશે એવા અભિપ્રાયથી વિપ્ર શબ્દ કહ્યો છે. ગંગાજી જળરૂપ છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને જળ અચેતન હોવાથી તેને શરણે જવું તે યોગ્ય નથી; તેથી દેવતારૂપ જે ગંગા છે તેને હું શરણે આવ્યો છું, એમ મને જાણો, એમ ખતાવવા માટે દેવી શબ્દ મૂક્યો છે. ભગવાનના ભક્ત અને ભગવાનનું ચરણકમળ એ બેની શરણાગતિ કરવી, એ ભગવાનના માર્ગમાં વિરોધ કરનાર નથી.

તું શું શાપથી છોડાવવા માટે પ્રાર્થના કરે છે? એમ બ્રાહ્મણો શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે મેં તો ભગવાનમાં ચિત્તને ધારણ કરેલ છે, તેથી બ્રાહ્મણના બાળકે મોકલાવેલ ખનાવટી રૂપથી કે તક્ષકરૂપથી આવનારો કોઈ ઠગ હોય કે પછી તક્ષક હોય, તોપણ તે મને ખૂબ કરડો, દંશ કરો; તેમાં મારે કોઈ જાતનો વાંધો નથી.

ત્યારે અમારો કયાં ઉપયોગ છે, એમ બ્રાહ્મણો કહે ત્યાં કહે છે કે તમે વિષ્ણુ ભગવાનની કથાનું ગાન કરો. એમ કહેવાથી રાજનું ચિત્ત ખદાર નથી એમ ખતાવ્યું છે. પક્ષમાં કોઈ બીજો દોષ હોય તેની પણ શંકા કરવી જોઈએ, તે માટે ચિત્તને ચંચલપણું હોવાથી તેવી પ્રાર્થના કરે છે. (૧૫)

આમ આ લોકસંબંધી પ્રાર્થના કરીને, હવે પરલોકની પ્રાર્થના કરે છે:

પુનઃ સૂયાદ્ ભગવત્યનન્તે

રતિઃ પ્રસન્નસ્ય તદાગ્રયેષુ ।

મહત્સુ યાં યામુપયામિ સૃષ્ટિ

મૈત્ર્યસ્તુ સર્વત્ર નમો દિજેભ્યઃ ॥ ૧૬ ॥

રાખ્દાર્થઃ—ફરીને પ્રાર્થના કરું છું કે હું જે જે સૃષ્ટિમાં જાઉં ત્યાં ત્યાં અનંત એવા ભગવાનમાં પ્રીતિ થાઓ, તેનો જ જેને આશ્રય છે એવા મોટા પુરુષોના પ્રસંગ થાઓ, અને ફરેકની સાથે મૈત્રી થાઓ. હું સર્વ બ્રાહ્મણોને નમન કરું છું.

ભાવાર્થઃ—સુનિની સંભાવના નથી તેમ તેની અપેક્ષા પણ નથી, કેમકે મેં બ્રાહ્મણ એવા ભક્તનો અપરાધ કર્યો, તેથી સુક્તિનો સંભવ નથી, તેમ જ હું ભગવદ્વીય હોવાથી મને સુક્તિની ઇચ્છા પણ નથી, કારણ કે રાજ્યરસ અને ભક્તિરસ એ બન્નેમાં ધણો જ તફાવત છે, તેમ ભક્તિમાં બંધન હો અથવા ન હો, તોપણ ભગવાનની માફક વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણું તો છે. ભક્તિ બંધન કરનારી નથી, માટે જ મને તો ભગવાનમાં જ પ્રીતિ થાઓ. મને રાજસાધિકની ઇચ્છા નથી. જન્મ તો અવશ્ય થવાનો છે. તેમાં દેહ, ભતિ, શુષ્ક અને ક્રિયામાં કોઈ જાતનો રસ નથી, માટે જે જે સૃષ્ટિમાં જાઉં ત્યાં ત્યાં ભગવાનમાં પ્રીતિ થાઓ. સર્વને પણ ભગવદ્વપણું હોવાથી ભગવદ્વપ પુત્રાદિકમાં પ્રીતિ તો સિદ્ધ જ છે, માટે તેવી પ્રાર્થના શા માટે કરવી ? એવી શંકા કરીને કહે છે કે મને અનંત ભગવાનમાં પ્રીતિ થાઓ, એટલે દેશ, કાળ, અને વસ્તુથી જેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી તે પ્રભુમાં પ્રીતિ થાઓ. પુત્રાદિકમાં તેની વ્યાપકતા નથી.

ભગવાનમાં પ્રીતિ થવાના કારણની પણ પ્રાર્થના કરે છે કે તે પ્રભુમાં જ પ્રસંગ પણ થાઓ. જે તેમ ન હોય તો એક વખત રતિને ઉત્પન્ન કરીને, કાર્યને માટે લાવવામાં આવેલું મોટા પુરુષોના પ્રસંગરૂપી સાધન નષ્ટ થાય. તે રતિની જરૂરત હોવાથી હમેશાં તેવી પ્રીતિ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરે તો રતિ અનનો ધર્મ છે, તેની હમેશાં સ્ફૂર્તિ રહે, ત્યારે દેહાદિકનો નિર્વાહ પણ થાય નહિ. ગીતાશ્રીમાં કહ્યું છે કે “જે માણસ અનન્ય (જેનો બીજો કોઈ નથી) થઈને મારી ઉપાસના કરે છે તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું કરું છું.” તેથી ભગવાન દેહાદિકનો નિર્વાહ કરશે જ ! એમ શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે હમેશાં ભગવાનમાં રતિ થાય, તે કોઈ પ્રકારના સાધનથી સિદ્ધ થતી નથી; રતિ થવાનું વરદાન મળે તેથી રતિ સિદ્ધ થાય છે. ત્રિશંકુને વિશ્વામિત્રના વરદાનથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે દેવતાઓએ તેને સ્વર્ગમાંથી નીચે નાખ્યો, એટલે વિશ્વામિત્રે પડતા ત્રિશંકુને ફાડી રાખ્યો, તેથી ત્રિશંકુ આકાશના મધ્યમાં લટકી રહ્યો. તે પ્રમાણે જો થાય તો ભગવદ્વીય ભાવને પ્રાપ્ત

શ્રવાથી સર્વે પુરુષાથી સિદ્ધ થાય છે, માટે સુક્તિ મેળવીને ભગવાનના રૂપને મેળવવું એ મને ઇચ્છત નથી. રતિને તો સ્નેહપણું હોવાથી, અને સ્નેહને સંતઃકરણનો ધર્મ હોવાથી તે અનિત્ય છે, માટે જન્મે જન્મે રતિ પ્રાપ્ત શ્રમાની પ્રાર્થના કરી છે.

ઈચ્છાનો કોઈ ભાગ રતિ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તે ભાગનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી. તેમ સુખના વિષયવાળી ઈચ્છા હોય તે પણ રતિ કહેવાતી નથી, કારણ કે તો પછી સ્વર્ગની કામનાને પણ રતિ કહેવાશે. અને પુત્રાદિકમાં જે રતિ છે તે ઈચ્છારૂપ ન હોવાથી, તેમાં રતિ-પણાનો અભાવ આવશે, માટે રતિ જેનું બીજું નામ છે એવો સ્નેહ છે, તે જુદો પદાર્થ જ છે. તે સ્નેહ ભગવાનમાં જ હોવો જોઈએ, અને ભગવાનના વિષયવાળો તે સ્નેહ હોય તે જ્ઞાન અથવા ઐશ્વર્યની માફક ભગવાનનો સંબંધ થવાથી, ભગવાનની નજીક લઈ જાય છે, તેથી તે બીજે સ્થળે પણ તે સ્નેહનો ભાસ થાય છે. જેમ અગ્નિ નજીકમાં હોય તો ત્યારે ગરમીનો ભાસ થાય છે, એમ ભગવાન પાસે હોવાથી રતિનો ભાસ થાય છે, એટલે જેમ જેમ ભગવાન પાસે હોય તેમ તેમ સ્નેહ વધતો જાય છે.

શરીર સંબંધી આત્મામાં ભગવાનની સાથે ઘણો જ નિકટ (પાસે)નો સંબંધ હોવાથી પરમ સ્નેહ થાય છે, એમ અધ્યાસ (તે ન હોય અને તેને માનવો તે અધ્યાસ)થી બીજે ઠેકાણે જે સ્નેહ છે, તેનું વ્યાસસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં વાક્યાન્વયાત્ એ સૂત્રના બાબ્યમાં, બૃહદ્દ્વારણ્યકમાં મૈત્રેયીને યાજ્ઞ-વલ્કયે ઉપદેશ કર્યાની હકીકત બતાવી છે ત્યાં સારી રીતે વિવેચન કર્યું છે, માટે ભગવાનની નિકટતાથી જ પરમ સ્નેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભગવાન પાસે બિરાજે તે આપણાથી થઈ શકતું નથી, પણ તેને તો ભગવાનના ભક્તો જ સિદ્ધ કરી શકે છે; માટે તે ભક્તો સાથે હંમેશાં મને પ્રસંગ થાઓ એમ વિચારી એમ કહે છે કે જેને ભગવાનનો આશ્રય છે એવા મહાપુરુષો સાથે જ પ્રસંગ થાઓ. ભગવાનનો આશ્રય બતાવીને ભગવાનનું અતિ નિકટપણું બતાવ્યું છે. કેવળ આશ્રય માત્રથી, બીજાની પાસે ભગવાનનું નિકટપણું મેળવી શકાય નહિ, તે માટે મોટા પુરુષોની સાથે પ્રસંગ થવાનું કહ્યું છે.

મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી તેવા ભક્તોમાં પણ પ્રીતિ થવાની પ્રાર્થના માટે સૂચના કરે છે. એમ સાધનની સાથે ભગવાનમાં રતિની પ્રાર્થના કરી છે, હૃદયે રતિનો બાધ ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરે છે કે સર્વેમાં મૈત્રી

થાઓ, એટલે “હું જાંયાં તથા નીચાં દ્રવ્યમાં રહેલો છું” એવું વાક્ય છે અને “પ્રાણીઓના સમૂહનું અપમાન કરનારને ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી,” તેમ “ભક્તિ વડે જ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે,” ઇત્યાદિ વાક્યો છે, માટે ક્રૂણે પ્રતિબંધ કરનારું અને સ્વરૂપનો પ્રતિબંધ કરનારું તો દરેક પ્રાણીનું અપમાન કરવું તે છે, કારણ કે અપમાન કરનારને ભગવાન પ્રસન્ન થતા જ નથી, અને જ્યાંસુધી પ્રભુ પ્રસન્ન ન થાય ત્યાંસુધી ભક્તિ થતી નથી, તે માટે દરેકની સાથે મૈત્રીની પ્રાર્થના કરે છે, કારણ કે મૈત્રી હોય તો ક્રોધનું અપમાન ન થાય. ખરોખરીના ભાવમાં પણ ક્રોધનું અપમાન થવાનો સંભવ થાય છે, માટે દરેકની મિત્રતા થાઓ. તમે તો બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરેલો છે, માટે તમને વરદાન શી રીતે મળે, એમ શંકા થાય, ત્યાં કહે છે કે દરેક બ્રાહ્મણેને હું નમું છું. એટલે મોટાઓના અપરાધ શાંત કરવામાં નમન કરવું તે જ કારણ છે. તેથી જ અપરાધ શાંત કરાવીને નિર્વિઘ્નતાથી ભગવાનમાં રતિની પ્રાર્થના પરીક્ષિત રાજા કરે છે. (૧૬)

બ્રાહ્મણોની તે બાબતમાં સંમતિ હોય તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોના મુખની ચોટા બેઠને એમ જ થશે એમ નિશ્ચય કરીને રાજા નિશ્ચિત રહ્યા છે એમ કહે છે:

इति स राजाऽध्यवसाययुक्तः

प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ।

उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते

समुद्रपत्न्याः स्वसुते न्यस्तभारः ॥ ૧૭ ॥

રાજદાર્થઃ—એવા નિશ્ચયવાળો, જેણે પોતાના પુત્રને રાજ્યનો ભાર સોંપ્યો છે, એવો વીર રાજા પરીક્ષિત ગંગાજીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર પૂર્વ દિશામાં મૂળવાળા દર્બ ઉપર બેસીને ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખીને રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રસિદ્ધિ બતાવવા માટે મૂળમાં સ્ત્ર અવ્યય આપ્યો છે, એટલે આ વાત દરેકે જાણેલી છે એમ નિશ્ચય કરીને રાજા બેઠા છે. પૃથ્વી ઉપર સર્વે સ્થળે રાક્ષસો વ્યાપ્ત હોવાથી છેવટમાં રાક્ષસનો આવેશ ન થવા માટે રાજા દર્બના આસન ઉપર બેઠા છે. ઉત્તમ ભક્તિના અધિકારી દેવતાઓ છે, તે માટે પિતૃપણાની નિવૃત્તિ માટે અને દેવભાવની સિદ્ધિ થવા માટે પૂર્વમાં જેનો અગ્રભાગ છે એવા દર્બ ઉપર બેઠા છે. તે દર્બોનાં મૂળિયાં પશ્ચિમ દિશા તરફ છે. તક્ષકાદિકથી કરેલો ભય રાજાને નથી, તેમ બતાવવા માટે તેને ધીર કહ્યા છે. ઉત્તર તરફ મુખ રાખીને બેઠા છે તેથી ગંગાજીની સન્મુખ બેઠા છે. ગંગાજીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર બેઠેલા છે એટલે ગંગાજીની

અંદર વેદીમાં બેઠા છે. અહીં ગંગાજીનું નામ “સમુદ્રનાં પત્ની” લખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ સમયમાં ભગવાનમાં જ એક નિષ્ઠા છે, તેથી અને આ ગંગાજી ભગવાનનું ચરણજળ છે એવી દૃષ્ટિ નથી, તેથી ભગવાનના ચરણજળને છોડીને ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે લક્ષ્મીજીના પતિ એવા ભગવાનમાં નિષ્ઠાવાળા થયા છે. ભગવાન સમુદ્રમાં પોઢે છે તેથી સમુદ્રની સ્ત્રીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર બેસવામાં ભગવાનને પોતાની પાસે લાવે અથવા ભગવાનની પાસે પોતે લઇ જાય, અથવા ભગવાન સમુદ્રની પુત્રી લક્ષ્મીજીના પતિ છે તેથી સમુદ્રના ભગવાન જમાઈ થાય છે માટે વિનંતી કરે; એવી રીતે પરીક્ષિત રાજા ભગવાનમાં લાલસાવાળા થયા છે, એમ બતાવવા માટે સમુદ્રની પત્ની એવાં ગંગાજીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર રાજા રહ્યા છે એમ કહ્યું છે. હવે પોતાને મળેલા રાજ્યની ચિંતાનો ત્યાગ કરવા માટે કહે છે કે રાજ્યને રાજ્યનો ભાર પોતાના પુત્ર જનમેજયને સોંપ્યો છે. (૧૭)

પરીક્ષિત રાજા રાજ્યની ચિંતા છોડીને જ્યારે ગંગાજીના તટ ઉપર બેઠા, ત્યારે દેવતાઓએ તેનું અનુમોદન કર્યું તે કહે છે:

एवं तु तस्मिन्नरदेवदेवे

प्रायोपविष्टे दिवि देवसङ्घाः ।

प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनै-

र्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પ્રમાણે તે મહારાજ પરીક્ષિત પ્રાયોપવેશન કરીને બેઠા ત્યારે આકાશમાં દેવોનાં ટોળેટોળાં રાજાનાં વખાણ કરીને જમીન ઉપર આનંદથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં અને વારંવાર હુંદુભિ નગારાં વાગવા લાગ્યાં.

ભાવાર્થ:—ભૂજમાં તુ શબ્દ વડે તેના સંદેહનું નિવારણ કર્યું છે. રાજાને નરદેવના પણ દેવ કહેલા છે, તેથી પરીક્ષિત ઇંદ્રની બરોબર છે એમ બતાવ્યું છે. આ જ ભાગ વડે પરીક્ષિત વૈકુંઠમાં જશે, તે માટે મહારાજાના આવવાના નિમિત્તે તેઓએ વાદ્ય વગાડ્યાં છે. એટલે પરીક્ષિત સ્વર્ગને રસ્તે વૈકુંઠમાં જશે, તેથી સ્વર્ગમાં આવે ત્યારે વાદિત્રો વગાડવાં બેઠાં એમ ધારીને દેવતાઓ હુંદુભિનો નાદ કરે છે. તે કહે છે કે સ્વર્ગમાં જ દેવતાઓના સમૂહે પ્રશંસા કરી છે કે “રાજાએ સારું કર્યું,” એમ કહીને પૃથ્વી ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી છે. દેવતાઓએ અનુમોદન કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થયો છે. પરીક્ષિતની ઉત્તમ ગતિ થવામાં આ શુકન થયાં છે, એમ સમજવું.

હર્ષથી દેવતાનાં હુંદુભિ નામનાં વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં, એટલે દેવતા-

એએ આનંદથી હુંહુભિ વગાડેલાં છે. મૂળમાં જ્ઞાન હોવાથી બીજાં વાહિત્રો પણ વાગ્યાં છે એમ બતાવ્યું છે, અર્થાત્ સ્વર્ગમાં ઉત્સવ થયો છે. સ્વર્ગમાં ઉત્સવ થયો તેથી પરીક્ષિતને શાપને લીધે કાંઈ બીજી ગતિ થશે, એવો સંદેહ દૂર થયો છે. (૧૮)

ત્યાં આવેલા મહર્ષિઓના કૃત્યનું નિરૂપણ કરે છે:

મહર્ષયસ્તં સમુપાગતા યે

પ્રશસ્ય સાધ્વિત્યનુમોદમાનાઃ ।

ઋષુઃ પ્રજાનુગ્રહશીલસારા

યદુત્તમશ્લોકગુણામિરૂપમ્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—જે મહર્ષિઓ ત્યાં આવેલા છે, તેઓ પરીક્ષિતે સારું કર્યું એમ પ્રશંસા કરીને અનુમોદન કરતા કરતા, ભગવાનના શુણ્ણને જે અનુકૂળ છે તે બોલવા લાગ્યા, કેમકે પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવારૂપ જે સ્વભાવ તે જ તેઓને સારરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—ત્યાં મહર્ષિઓ સારા પ્રમાણમાં આવ્યા છે એમ મૂળમાં કહ્યું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે રાજાનું નિર્વાણ (ગમન) થાય ત્યાંસુધી તેનું પૂર્ણ રીતે ભલું કરવું એવા અભિપ્રાયથી ઋષિઓ આવ્યા છે. તે પણ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા છે, એટલે જે કાર્યની પ્રાપ્તિએ પ્રશંસા કરી છે તે કાર્ય અંગ વગરનું હોય તોપણ અંગવાળું થાય છે, એમ સૂચવ્યું છે. પરીક્ષિતે સારું કર્યું તેમ અનુમોદન કરવા લાગ્યા, તેથી પરીક્ષિતે પ્રાયોગવેશ (ગંગાજીના તીરે બેસી જવું) પોતાની ઇચ્છાથી કર્યો છે એવા દોષનું નિવારણ કર્યું છે. મહર્ષિઓએ અનુમોદન કર્યું તેમાં કારણ એ છે કે આ રાજાઓ તે ઋષિઓની પ્રજા છે, તેથી તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ જ ઋષિઓનો સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવ ઋષિઓનો સાર છે, તેથી ઋષિઓને પોતાની પ્રજારૂપ રાજા ઉપર અનુગ્રહ ન કરે તો તે સાર વગરના થાય, તેમ સૂચવ્યું છે. એટલે પ્રજા ઉપર રાજા જે અનુગ્રહ ન કરે તો તે રાજા જેમ સાર વગરનો થાય તેમ રાજાઓ ઋષિઓની પ્રજારૂપ છે, તે ઉપર ઋષિઓ અનુગ્રહ ન કરે તો તે ઋષિઓ સાર વગરના થઈ જાય.

વળી પરીક્ષિત પરમ ભક્ત છે તેના ઉપર તો અનુગ્રહ કરવો જ જોઈ એ એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે ઉત્તમશ્લોક એવા ભગવાનના શુણ્ણમાં શ્રવણ કરવાને માટે જે યોગ્ય હોય તે બોલવા લાગ્યા છે. અથવા આ પરીક્ષિત ભગવાનના શુણ્ણ વડે સમાન છે, એટલે ભગવાનના શુણ્ણ સાંભળવા માટે જેમ રહેલું જોઈ એ તેમ પરીક્ષિતની છેવટની ગતિ જેવા માટે પણ રહેલું જ

જેઠાએ. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં આ પરીક્ષિત મુખ્ય અધિકારી છે; માટે તે શ્રોતા હોવાથી તેની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. (૧૯)

હવે ઋષિઓ પરીક્ષિતની પ્રશંસા કરે છે:

ઋષય ऊचुः ।

न वा इदं राजर्षिवर्यं चित्रं

भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ।

येऽध्यासनं राजकिरीटपुष्टं

सद्यो जहृर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—હે રાજર્ષિમાં ઉત્તમ ! શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનાર એવા તમારામાં આશ્ચર્ય નથી, કેમકે ભગવાનના પક્ષની ઇચ્છાવાળા જેઓએ રાજાઓના મુકુટ વડે પુષ્ટ થયેલા રાજ્યાસનને જલદી છાડી દીધું છે.

ભાવાર્થ:—હે રાજર્ષિમાં ઉત્તમ, દરેકનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાનમાં પરાયણ થવું તે કાંઈ તમારામાં આશ્ચર્યકારક નથી, કારણ કે તમે શ્રીકૃષ્ણની પાછળ વ્રત રાખનારા છો. “રાજર્ષિવર્ય” એવું સંબોધન આપવાથી મયોદાની ઉત્તમ સીમા સૂચવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જેનામાં વ્રત રહેતું છે, એટલે ભગવાન જેમ દરેક કાર્ય કરીને પધાર્યા તેમ જે ભગવાનનો ભક્ત હોય તેણે પણ કરવું જોઈએ. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે તમારા પિતામહ પાંડવોએ પણ ભગવાનની પાસે જવા માટે તરત જ રાજ્યાસનનો ત્યાગ કર્યો છે, તે રાજ્યાસન પણ સાધારણ ન હતું, પરંતુ અનેક રાજાના મુકુટ વડે સેવાયેલું ચંક્રવર્તી રાજ્ય હતું; અર્થાત્ જે રાજ્યમાં યુદ્ધ કરનાર સામે ન હતું તેણે રાજ્યાસન તમારા પિતામહોએ છોડ્યું છે, તેમ તમારે પણ ભગવાન પાસે જવું જોઈએ. (૨૧)

એવી રીતે પરીક્ષિતની સ્તુતિ કરીને તેને અનુસરવાનું જ કહેતા હોય તેવા ગૂઢ અભિપ્રાય કહે છે:

सर्वे वयं तावदिहाऽऽस्महेऽथ

कलेवरं यावदसौ विहाय ।

लोकं परं विरजस्कं विशोकं

यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનના ભક્તોમાં ઉચ્ચ એવા આ રાજા શરીરને છાડીને શોક અને રજેગુણ વગરના ઉત્તમ લોકમાં જશે ત્યાંમુધી આપણે સર્વે અહીં રહી છીએ.

ભાવાર્થ:—આપણે જે કહ્યું છે તે નભાવીને જ જવું જોઈએ, ત્યાંસુધી રહેવું જ જોઈએ. તે કહે છે કે જ્યાંસુધીમાં આ રાજા ભગવાનના સ્થાનમાં ભય ત્યાંસુધી આપણે બધા અહીં રહીશું.

આ રાજા શું કરીને, ક્યાં જશે, એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો ત્યાં કહે છે કે સાત દિવસ પછી શરીરનો ત્યાગ કરીને, એટલે પંચમહા-બૃતના સમૂહનો ત્યાગ કરીને પરલોક એવા વ્યાપિવૈકુંઠમાં જશે; ત્યાં રજ્જુ-ગુણનો સંબંધ જ નથી, તે સ્થાન શુદ્ધ સત્વાત્મક છે. અથવા પ્રકૃતિ (માયા)થી તે પર છે. જ્યાં શોક નથી એટલે તમોગુણ નથી, અથવા તે સ્થાન દોષ વગરનું છે, તે સ્થળમાં ચોક્કસ આ રાજા જશે. તેમાં કારણ કહે છે કે આ રાજા ભગવાનના ભક્તોમાં મુખ્ય છે, અથવા જેને ભગવાનના ભક્તો મુખ્ય છે એવા આ રાજા છે, માટે તે વ્યાપિવૈકુંઠમાં ભય ત્યાંસુધી આપણે રહીશું. (૨૧)

એવી રીતે ઋષિઓનો પોતાના ઉપર અનુગ્રહ છે, તે સાંભળીને ધણો વખત ઋષિઓ અહીં રહેશે એમ જાણીને, તેટલા વખતમાં મારે દરેક સંદેહો દૂર કરવા જોઈએ એવો વિચાર કરીને, તે માટે પૂછવા માટે જે યત્ન કર્યો તે સૂતજી કહે છે:

આશ્રુત્ય તદ્દષિગણવચઃ પરીક્ષિત

સમં મધુચ્યુદ્ ગુરુ ચાવ્યલીકમ્ ।

અભાષતૈતાનભિવચ્ચ યુક્તં

શુશ્રૂષમાણશ્ચરિતાનિ વિષ્ણોઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સરખી રીતે જેમાંથી મધ સ્ત્રવે છે, તે સારવાળું અને કપટ વગરનું એવું ઋષિઓના સમૂહનું વચન સાંભળીને, વિષ્ણુ ભગવાનના ચરિત્રોને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનારા રાજા પરીક્ષિત તેઓને વંદન કરીને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—રાજાનું નામ પરીક્ષિત છે. તે ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેને ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં. તે સ્વરૂપનું ધ્યાન રાખી પુરુષોની પરીક્ષા કરનારા હોવાથી તેનું નામ પરીક્ષિત પાડેલું છે, તેથી તેણે ઋષિઓનાં વચન સત્ય છે એમ નિર્ધાર કર્યો છે. ચાર પુરુષાર્થના કારણરૂપ ચાર શુણે ઋષિઓના વચનમાં છે. તે કહે છે કે પોતાની અને રાજાની સમાનતાથી હિતનું ચિંતન કરવારૂપી સમતા તે વચનમાં છે, અને નિર્દોષ હિ સમં બ્રહ્મ (બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દોષ વગરનું અને સમાન છે) એમ ગીતાજીમાં કહેલું હોવાથી ઋષિઓના વચનમાં જ્ઞાનરૂપનો ભાવ કહેલો છે. તે વચન મધને સ્વનારું છે, એમ કહેવાથી તે વચનમાં મીઠાશ બતાવી છે. તેથી આ રાજા દરેક

રીતે ભગવાનની પાસે જ જશે એમ જે કહ્યું છે તે ઘણું જ મધુર (મીઠું) છે, તેથી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ પ્રાપ્ત કરવાપણું બતાવ્યું છે. તે વચન શુરુ છે એટલે તે અર્થમાં ગૌરવ રહેલું છે. અને આ રાજા ભગવાનની પાસે જશે ત્યાં- સુધી આપણે રહીશું એટલે સર્વનું હિત ત્યાંસુધી કરીશું એમ કહ્યું છે, તે અર્થની સમાનતા બતાવી છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી પ્રશંસા કહેલી છે. અને તે વચન કપટ વગરનું છે, એટલે ભગવાનની પાસે જવા માટે કામનાવાળાએ શબ્દાસનનો ત્યાગ કર્યો, એમ કહેવાથી તે વચનને ધર્મરૂપ કહેલું છે. એમ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ એવું ઋષિઓનું વચન સાંભળીને તે ઋષિઓને રાજાએ વંદન કર્યું અને પ્રભુનાં ચરિત્ર સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાએ આગળ જણાવ્યા મુજબ વચન કહ્યું. (૨૨)

હવે પરીક્ષિતનું વચન કહે છે:

રાજોવાચ ।

સમાગતાઃ સર્વત એવ સર્વે

વેદા યથા મૂર્તિધરાસ્ત્રિપૃષ્ઠે ।

નેહાઽથવાઽમુત્ર ચ કશ્ચનાર્થ

ઋતે પરાનુગ્રહમાત્મશીલમ્ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્યલોકમાં મૂર્તિને ધારણ કરનારા જેમ વેદો છે, તેમ દરેક સ્થળેથી તમે આવ્યા છો, તે સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન વેદના જેવા છો. બીજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો તેવો તમારો સ્વભાવ છે, એ જ અહીં આવવામાં પ્રયોજન છે. તે સિવાય આ લોકમાં કે પરલોકમાં તમને બીજો કોઈ સ્વાર્થ નથી.

ભાવાર્થઃ—અહીં સંદેહ થાય તો બીજે ઠેકાણે જવું પડે તેમ નથી, કારણ કે દરેક સ્થળેથી તમે સર્વે આવેલા છો, અને પ્રમાણનો ભાવ તો તમારામાં જ નિર્ણીત થઈને રહેલો છે. તે કહે છે કે સત્યલોકમાં આધિદેવિક સ્વરૂપવાળા જેમ વેદો છે તેમ તમે છો. તમારા વાક્યમાં કાંઈ તમારો સ્વાર્થ નથી. તે કહે છે કે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બીજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો તે સિવાય તમારે બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તેમ બીજા પર અનુગ્રહ કરવો તે પણ તમારે કોઈ જાતના ઉદ્દેશથી નથી, પણ તે તમારો એક સ્વભાવ જ છે. (૨૩)

માટે પ્રમાણના વિચાર વડે તથા પ્રમેયના વિચાર વડે તમારા વાક્યમાં શંકા જ નથી માટે કાંઈક પૂછું છું, એમ રાજા કહે છે:

તતઞ્ચ વઃ પૃચ્છ્યમિમં વિપૃચ્છે

વિશ્રમ્ય વિપ્રા ઇતિકૃત્યતાયામ્ ।

सर्वात्मना त्रियमाणैश्च कृत्यं

शुद्धं च तत्रामृशतामियुक्ताः ॥ २४ ॥

શ્રીગદ્યાર્થ:—હે વિષ્ણુ “આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ,” તે નિમિત્તથી, તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, મારે જે પૂછવાનું છે તે નીચે પ્રમાણે પૂછું છું. તે એ કે હૃદયેશાં શુદ્ધ કર્તવ્ય શું છે અને મરણની તૈયારીમાં હોય તેને શુદ્ધ કર્તવ્ય શું છે તેના ચોતરફથી, તેમાં તમે જોડાયેલા છો, માટે વિચાર કરો.

ભાવાર્થ:—“કોઈ પણ પૂછ્યા વગર કાંઈ કહે નહિ,” એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી જે પૂછવાનું છે તે જ હું તમોને પૂછું છું. મારી શુદ્ધિમાં જે કહેવું છે તે હું વિશેષે કરીને પૂછું છું. કોઈ પણ જાતની શુદ્ધિનો વિચાર કર્યો સિવાય ફક્ત તમારા ઉપર વિચાર કરીને જ પૂછું છું, કારણ કે તમે ત્રિપ્ર છે, એટલે વિશેષે કરીને પૂર્ણ કરનારા છો, તો મને પણ પૂર્ણ કરશો. આવી રીતે મારે કર્તવ્ય છે એવા નિમિત્તથી હું પૂછું છું—એટલે કર્તવ્યનો નિર્ધાર અને તેના સાધનના પ્રકારનો નિર્ધાર મને કહેવો જોઈએ. કાળને લીધે કર્તવ્ય પૂછે છે કે સર્વ પ્રકારે નિત્યપણાના ભાવથી જીવતા હોઈએ ત્યારે શું કરવું અને અંતકાળ વખતે મરવાની તૈયારી કરનારાએ શું કરવું જોઈએ ? જ્ઞાન કરવાં વગેરે જે કર્તવ્યો છે તે તો કરનારાની શુદ્ધિમાં છે, પણ અંતકાલે કર્તાની શુદ્ધિ નહિ હોવાથી કર્તવ્યપણામાં સંદેહ રહે છે; માટે શુદ્ધિને માટે કાલ વગેરેની જેમાં પરવા ન હોય તેવું કર્તવ્ય કહેવું જોઈએ, એવો રાજાનો અભિપ્રાય છે. તેનું કાંઈપણ કર્તવ્ય નથી એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે તમે તો ચોતરફથી જોડાયેલા છો; માટે તમે એવા અર્થમાં ચોતરફથી પ્રમાણનો વિચાર કરો. (૨૮)

એમ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે રાજાએ તો દરેકનો ત્યાગ કર્યો છે, તેવા ત્યાગી રાજાને ત્યાગ વગરનો શુરુ ન થવો જોઈએ, તે માટે તે વખતે ભગવાનની પ્રેરણાથી ત્યાં શુકદેવજી આવ્યા તે સૂતજી કહે છે:

तत्राऽभवद् भगवान् व्यासपुत्रो

यदृच्छया गामदमानोऽनपेक्षः ।

अलक्ष्मलिङ्गो निजलामतुष्टो

वृत्तश्च बालैरवधूतवेषः ॥ २५ ॥

શ્રીગદ્યાર્થ:—તે વખતે ત્યાં પૃથ્વી ઉપર ફરતા, કોઈની અપેક્ષા નહિ રાખનારા, જેનાં ચિહ્નો ઓળખાય તેવાં નથી, પોતાના લાભ વડે જ સંતોષ માનનારા, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોથી વીંદાયેલાં, અને અવધૂત વેષવાળા ભગવાન એવા, વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી આવ્યા.

ભાવાર્થ—શ્રી શુકદેવજી ત્યાં જ પ્રકટ થયા છે. એવી રીતે પ્રકટ થવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે તે માટે કહે છે કે તે ભગવાન છે. તે ભગવાન છે તેનાં કારણ કહે છે: તે વ્યાસજીના પુત્ર છે. તે ઋષિઓની દષ્ટિમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન ન થાય તે માટે બીજી રીતે બતાવે છે કે શુકદેવજી પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા. પૃથ્વી ઉપર ફરવું તે પરમહંસનો ધર્મ છે. બીજી કાંઈ ઇચ્છા નથી. તેમાં કાંઈ અપેક્ષા રાખતા નથી, માટે રાજાની માફક ક્રીડા વડે કર્યા કરે છે. તે શુકદેવજીમાં જે મહાપુરુષોનાં ચિહ્નો છે તે ક્રેદાથી સમજી શકાય તેવાં નથી. તેનામાં બત્રીસે લક્ષણો છે તે જો જાણવામાં આવે તો લોકો રાજા માની શકે છે. રાજાને સોળ લક્ષણો હોય છે, અને રાજાધિરાજને બત્રીસ લક્ષણો હોય છે. જેનામાં બત્રીસ લક્ષણો હોય તે ભગવાન હોય છે અથવા બ્રહ્માના સ્વરૂપને જાણનારો હોય છે. તે લક્ષણોનું ફળ કહે છે: તેને આત્માનો લાભ થયો છે અને તેને ઘણું જ સંતોષ થયો છે. એ બંને ફળો શુકદેવજીને થયાં છે. આત્માના લાભ વડે તે સંતોષવાળા છે. આત્મલાભ અને સંતોષ એ બંને એક બીજાના કારણરૂપ છે, માટે “આત્મલાભથી પર બીજું કાંઈ નથી” એ શ્રુતિનો વિરોધ નથી. તેમનું ફરવું તે ક્રીડારૂપે છે એમ જણાવે છે. અને તેમનાં લક્ષણોનું જ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ કહે છે કે તે બાળકોથી વીંટાયેલાં છે. મૂળમાં જ્ઞકાર હોવાથી શુકદેવજી સ્ત્રીઓ વડે અને અજ્ઞાનીઓ વડે પણ વીંટાયેલા છે એમ બતાવે છે. લક્ષણોની પરીક્ષા ન થાય તે માટે તેમણે અવધૂતનો વેષ ધારણ કર્યો છે. દેહના સંસ્કાર વગરનો જે જડ હોય તે અવધૂત કહેવાય છે. તેથી શુકદેવજી સંસ્કાર વગરના છે પણ જડપણનો અંશ તેમનામાં નથી. તે જણાવવા માટે કહે છે કે અવધૂતનો વેષ રાખેલો છે, અર્થાત્ પોતે ખરી રીતે અવધૂત નથી પણ વેષ રાખ્યો છે. (૨૫)

બત્રીસ લક્ષણો શુકદેવજીમાં છે એમ કહેવા માટે કહે છે:

તં દ્વયષ્ટવર્ષે સુકુમારપાદ-

કરોરુવાહંસકપોલગાત્રમ્ ।

ચાર્વાયતાક્ષોન્નસતુલ્યકર્ણ

સુક્રવાનનં કમ્બુસુજાતકણ્ઠમ્ ॥ ૨૬ ॥

નિગૂઢજત્રું પૃથુતુલ્લવક્ષસ-

માવર્તનાર્મિ વલિચલ્ગૂદરં ચ ।

દિગમ્બરં વક્રાવિકીર્ણકેશં

પ્રલમ્બબાહું સ્વમરોત્તમામમ્ ॥ ૨૭ ॥

દયામં સદાપીવ્યવયોઃકલક્ષ્યા

સ્ત્રીણાં મનોજ્ઞં સ્થિરસ્મિતેન ।

પ્રત્યુત્થિતાસ્તે મુનયઃ સ્વાસનેભ્ય-

સ્તલ્લક્ષણજ્ઞા અપિ ગૃહવર્ચસમ્ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—તે શુકદેવજી સોળ વર્ષના છે. પગ, હાથ, સાથળ, ખભા, ગાલ અને શરીર જેનું સુકમાર છે, સુંદર અને પહોળાં જેનાં નેત્રો છે, કિંચી નાસિકા છે, સરખા બે કાન, છુકટી અને સુંદર મુખવાળા છે, શંખના જેવો સુંદર કંઠ છે, કંઠમાળાનું અસ્થિ (હાડકું) હમેશાં ગૂઢ રહેલું છે, પહોળી અને કિંચી છાતી છે, ઘૂમરીવાળી જેની નાભિ છે, વડી (વાંક) થી સુંદર જેનું પેટ છે, અને મૂળમાં જકાર હોવાથી પુરુષના ભાવના ચિહ્નને બતાવનાર છે. એમ બત્રીસ લક્ષણો શુકદેવજીનાં છે. વળી પોતે દિગંબર (દિશારૂપી જ જેને વસ્ત્ર) છે. વાંકડિયા વિખેરાઈ ગયેલા તેના કેશ છે, ઘણા જ લાંબા જેના હાથ છે, સારા દેવતાઓમાં ઉત્તમ ભગવાનના જેવી જેની કાંતિ છે. શ્યામ વર્ણ છે, હમેશાં મનોહર અવસ્થા અને અંગની શોભા વડે તેમ જ સુંદર મંદ હારત્ર વડે સ્ત્રીઓના મનને ગમે તેવા છે, તે શુકદેવજી ત્યાં આવ્યા, ત્યારે તેમનું તે જ છુપાયેલું હૃદય તોપણ તેમનાં લક્ષણોને જાણનારા ઋષિઓ પોતાનાં આસનો ઉપરથી ઊભા થયા.

ભાવાર્થ:—શુકદેવજી બત્રીસ લક્ષણવાળા હતા. તેમાં કેટલાંક લક્ષણો અંદર રહેલાં છે. તેમાંથી સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઇને રહેલા છે, તેનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રકટ થવાનું સામર્થ્ય છે. છ શુણ્ણવાળા ઐશ્વર્યની સંપત્તિ છે: ભગવદ્દીયપણ છે. પોતાની ઇચ્છા વડે લીલા કરવી, કોઈપણ જાતની અપેક્ષા ન રાખવી તેવો ભાવ, તિરોલાન (છુપાઈ જવાનું) થવાનું સામર્થ્ય, આત્માનો લાભ, અને સતોષ, એ આઠ શુણ્ણો પહેલાં પચીસમા પ્રલોકમાં કહ્યા છે. તે સિવાયના હવે બીજા શુણ્ણો કહે છે કે આઠ હુ સોળ વર્ષ જેમને થયેલાં છે. શરીરને વર્ષ થાય તે, તેની વૃદ્ધિ અને ક્ષયના કારણરૂપ છે, એમ આગળ મૂક્યો હોય. કૂટવાથી નિશ્ચય થાય છે. “મરેલી આ ચામડી અપવિત્ર છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે; તેથી કેશ પણ અપવિત્ર ગણાય છે; તોપણ ઉત્પત્તિના અંગ તરીકે કેશ હોવાથી તે મૃતપણાને જણાવનાર નથી. તેથી શુકદેવજીને સોળ વર્ષના સમયનો વૃદ્ધિરૂપી શુણ્ણ જ પ્રાપ્ત થયો છે, પણ કામને ઉત્પન્ન કરનારો દોષ પ્રાપ્ત થયો નથી. એવી રીતે બળ વગેરેની વૃદ્ધિરૂપે શુણ્ણ છે અને કામની ઉત્પત્તિરૂપ દોષનો અભાવ છે. એમ બે શુણ્ણ બતાવવા માટે બે વાર આઠ વર્ષના છે એમ કહ્યું છે, નહિતર સોળ વર્ષના છે એમ જ કહ્યું. પણ બે આઠ વર્ષ કહેલાં છે, તે કામ અને જરા (ઘડપણ) વગેરે દોષની પ્રાપ્તિ નહિ થવા માટે છે, અને જ્ઞાન, બક્તિ વગેરે જે શુણ્ણો પ્રાપ્ત થયા છે તેના સ્થાપન

માટે દોષના અભાવની સૂચના કરેલી છે. અથવા સોળ વર્ષ પછીનાં વર્ષો છે તે ભગવાનનું વિસ્મરણ થવામાં કારણરૂપ છે, માટે અપવિત્ર ચામડીના કપડાંનો અભાવ હોવાથી, બાકીના સમયમાં ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે એમ યતાવચ્ચા માટે, બે વખત આઠ વર્ષ કહેલાં છે, એટલે તે પછીના બીજા કાળનું શુક્રદેવજીને સ્મરણ છે, અને આર્ય લોકોમાં તેની પ્રસિદ્ધિ છે. એમ બે ગુણો કહેલા છે.

સારી રીતે કુત્સિત (નિદ્રવા લાયક)ને મારે તે સુકુમાર કહેવાય છે. તેવી રીતે “સુકુમાર” એટલે દોષરહિત, અને ગુણસહિત, શુક્રદેવજીના સ્મરણ વગેરે છે એટલે ચરણ, હાથ, સાથળ, બાહુ, ખભા, ગાલ વગેરે તેમનાં ઘણાં જ કોમળ છે એવું તેમનું શરીર છે. એ છ ગુણો કહ્યા છે. તેમનાં નેત્ર સુંદર અને મોટાં વિસ્તારવાળાં છે, નાસિકા ઊંચી છે, જેમના બન્ને કાન સમાન અને સુંદર છે. મુખના ઉપર શોભાવાળી બે બુકુટી છે, અને શંખના જેવો ત્રણ ત્રિવલીવાળો સારો કંઠ છે. એ પાંચ ગુણો કહ્યા છે. કંઠમાળમાં રહેલાં હાડકાને જત્રુ કહેવાય છે. તે અસ્થિ (હાડકું) શુક્રદેવજીનું ઘણું જ મૂઠ છે. વક્ષસ્થળ પહોળું અને ઊંચું છે. નાભિની અંદર ચકરી પડેલી છે, અને ઉદર (પેટ) ઉપર ત્રિવલી પડી છે, તેથી પીપળાના પાન જેવું સુંદર ઉદર છે. એ ચાર ગુણો કહ્યા છે. મૂળમાં ચ કાર છે, તે પુરુષપણાનાં ચિહ્નને યતાવનાર છે. એવી રીતે છઠ્ઠીસ લક્ષણો કહ્યાં છે. વંળી વચમાં લોકોનો ઉપકાર કરે તેવાં બે કાર્ય કહે છે કે પોતે દિગંબર (નગ્ન) છે; અને વાંકા તથા વિખેરાઈ ગયેલા તેમના કેશ છે. શુક્રદેવજીને બ્રહ્માભાવ થવાથી ભગવાનની માફક તેમનું શરીર વ્યાપક છે, તેથી વસ્ત્રને ઠેકાણે દિશાઓ જ થાય છે.

જો લૌકિક વસ્ત્ર પહેરે તો અંદર વ્યવધાન પડવાથી વિભાગ પડે, અને લોકને પીડા થાય; તે માટે શુક્રદેવજી નગ્ન પધાર્યા છે. વાંકા અને વિખેરાઈ ગયેલા જે કેશ છે તે બ્રહ્માજી અને શિવજીરૂપે છે, કારણ કે ક અને ફૈશ એ બે શબ્દો મળીને કેશ શબ્દ થાય છે. તેમાં ક એ બ્રહ્માજીને કહેનારો શબ્દ છે અને ફૈશ એ શિવજીને કહેનારો શબ્દ છે.

તે કેશમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે વાંકાપણું છે અને તેના ગ્રાસરૂપે ન થવા માટે વિખેરાયેલા કેશ છે. જો તેમ ન હોય તો બ્રહ્મરૂપ થયેલાને પણ મહાદેવજી ગળી જાય. કેશ વાંકડિયા તે તેમનો ગુણ છે.

તેમના ઘણા જ લાંબા બાહુ (હાથ) છે, એટલે ગોઠણ સુધી લાંબા હાથ છે. સારી રીતે દેવતાઓમાં ઉત્તમ વિષ્ણુ ભગવાન છે. તેમની કાંતિના જેવી કાંતિ શુક્રદેવજીની છે. સ્વામ રંગ છે. હંમેશાં સ્ત્રીઓને હિત કરનારી તરુણ અવસ્થાથી અંગની શોભા વધેલી છે. તે શોભા સ્ત્રીઓને સુખ કરનારી છે. આ

કાંઈ વર્ણન નથી પણ સુંદરતાની અધિકતા બતાવી છે. સુવર્ણની પરીક્ષા જેમ કસોટીથી થાય છે, તેમ પુરુષની ખૂબસૂરતીની પરીક્ષામાં, સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ કસોટીરૂપે છે. માટે શુકદેવજીનું સૌંદર્ય બતાવવા માટે સ્ત્રીઓના મનને ગમે તેવા છે એમ કહ્યું છે. તેમ જ સુંદર મંદ હાસ્ય વડે સ્ત્રીઓને મનોહર કહેલ છે. ચતુર અને અચતુર એમ બે પ્રકારની સ્ત્રીઓ છે, તે બન્નેને શુકદેવજી મનોહર લાગે છે એમ બતાવવા માટે બે વિશેષણ છે.

એમ વાંકડિયા કેશથી લઈને છ લક્ષણો કહેલાં છે. એવા બત્રીસ લક્ષણવાળા શુકદેવજીને જોઈને સર્વે મુનિઓ આસન ઉપરથી ઊભા થયા. તેમાં બીજી રીતે શુકદેવજીને ઝાળખવાનું જ્ઞાન નથી. તે કહે છે કે મુનિઓ શુકદેવજીનાં લક્ષણોને જાણનારા હતા. ઊભા થવામાં જ્ઞાન કારણરૂપે છે, અને જ્ઞાન થવામાં મુનિપણું કારણરૂપે છે.

આ શુકદેવજી છે એવું તેમનું લક્ષણ, કોઈ લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય તેવું નથી. તે કહે છે કે તેમનું તેજ ઘણું જ ચૂક છે. (૨૬-૨૭-૨૮)

રાજાએ સર્વે મુનિઓને પ્રશ્ન કર્યો, તે સમયે જ રાજા પણ ઊભા થયા હતા, ત્યાં શુકદેવજી આવ્યા છે તે કહે છે:

સ વિષ્ણુરાતોઽતિથિ આગતાય

તસ્મૈ સપર્યા શિરસાઽઽજહાર ।

તતો નિવૃત્તા છબુધાઃ સ્ત્રિયોઽર્મકાઃ

મહાસને સોપાવિવેશ પૂજિતઃ ॥ ૨૯ ॥

રાજદાર્થઃ—આવેલા અતિથિ એવા શ્રીશુકદેવજીને પરીક્ષિત રાજાએ મસ્તકથી પૂજા અર્પણ કરી. ત્યાર પછી તેમની પાછળ વીંટાયેલા, અજ્ઞાની લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પાછાં ફરી ગયાં, અને પુજાયેલા શુકદેવજી મોટા આસન ઉપર વિરાજ્યા.

ભાવાર્થઃ—મૂળમાં સઃ એમ લખ્યું છે, તે રાજા ઊભા જ છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં “વિષ્ણુરાત” એવું પરીક્ષિતનું નામ લખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે તેટલા જ માટે ભગવાને મારી રક્ષા કરી છે, એવું રાજાને જ્ઞાન છે.

શ્રીશુકદેવજી અતિથિ છે એટલે “અનિત્યપણે તે રહે છે તેથી અતિથિ કહેવાય છે, એવું વચન હોવાથી, શુકદેવજી કોઈ સ્થળે નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે પધારતા નથી જ. તેવા મુનિને શું આપવું, એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યાં આત્માને જ તે મુનિ યોગ્ય છે એમ જાણીને રાજાએ મસ્તક વડે પૂજા અર્પણ કરી છે, અર્થાત્ તેમને પોતાનું મસ્તક અર્પણ કર્યું. ત્યાર પછી બીજી રીતે જણાવવા માટે, અજ્ઞાની લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો,

તમોશુષ્ણ, રમેશુષ્ણ, અને સત્ત્વશુષ્ણનાં કાર્યરૂપે, શુકદેવજીએ ગ્રહણ કરેલાં હતાં, તેનો ત્યાગ કર્યો તે કહે છે કે ત્યારપછી શુષ્ણના કાર્યરૂપ તે ત્રણે ટોળાં પાછાં ફર્યા. ત્યાર પછી જેમની પૂજા થયેલી છે તેવા શુકદેવજી મોટા આસન ઉપર એટલે રાત્રીને બેસવા લાયક આસન ઉપર બેઠા. (૨૬)

ત્યાર પછી સર્વે ઋષિઓ દ્વર બેઠા હતા તે પશુ ચોતરફ શુકદેવજીની સમીપમાં બેઠા તે કહે છે:

સ સંવૃતસ્તત્ર મહાન્ મહીયસાં

બ્રહ્મર્ષિરાજર્ષિદેવર્ષિસહૃદૈઃ ।

ઘ્યરોષ્વતાલં ભગવાન્ યથેન્દુ-

ર્મહર્ષતારાનિકરૈઃ પરીતઃ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને દેવર્ષિના સમૂહ વડે વીંટાયેલા છે, અને જ્ઞાનીઓમાં મોટા એવા ભગવાન શ્રીશુકદેવજી, ગ્રહ નક્ષત્રો અને તારાના સમૂહ-વડે ચંદ્રમા જેમ શોભે તેમ ઘણા જ શોભવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મર્ષિ વગેરે સર્વેથી વીંટાઇને બેઠા તેનાં કારણ કહે છે કે શુકદેવજી જ્ઞાનીઓને પશુ જ્ઞાન આપનારા છે. બ્રહ્મર્ષિ વગેરેના તેજ વડે, શુકદેવજીમાં તેજનો વધારો થયો છે, પશુ તેઓના તેજથી શુકદેવજીના તેજને હાનિ થઇ નથી. તે કહે છે કે શુકદેવજી શોભવા લાગ્યા. તેમના પ્રાકૃત શુષ્ણ નથી, તે કહે છે કે તે ભગવાન છે, એટલે સાક્ષાત્ ભગવાન જ શુકદેવજીના રૂપે પધારેલા છે. ત્યારે તેની મોટાઈ દરેક સ્થળમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે એમ બતાવવા માટે દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ યુધ્ધ વગેરે ગ્રહો વડે અને અશ્વિની વગેરે નક્ષત્રો વડે, તેમ જ બીજા પરચૂરણ તારાઓના સમૂહથી યુક્ત ચંદ્રમા આકાશમાં શોભે છે, તેવી રીતે શુકદેવજી શોભવા લાગ્યા. બ્રહ્મર્ષિ રાજર્ષિ અને દેવર્ષિ એમ ત્રણ પ્રકારના ઋષિઓથી વીંટાયેલા છે તે માટે દૃષ્ટાંતમાં પશુ ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાના સમૂહ વડે વીંટાયેલો ચંદ્ર કહેલો છે ત્યાં પશુ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. (૩૦)

પરીક્ષિતે ઋષિઓને પ્રશ્ન કર્યો હતો તે જ સમયમાં શુકદેવજી આવેલા છે માટે શુકદેવજીને જ પૂછવું, બીજાને ન પૂછવું, એમ ભગવાનની ઇચ્છા બાજીને હવે શુકદેવજીને પૂછે છે:

પ્રશાન્તમાસીનમકુણ્ઠમેધસં

મુર્નિ નૃપો ભાગવતોઽભ્યુપેત્ય ।

પ્રણમ્ય મૂર્ધ્નાઽવહિતઃ કૃતાઙ્ગલિ-

ર્નત્વા ગિરા સ્નૃતયાઽન્વપૃચ્છત્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અત્યંત શાંત, બેઠેલા, જેમની બુદ્ધિ જરા પણ કુંઠિત થયેલી નથી, એવા મુનિ શુકદેવજીને, ભગવાનના ભક્ત રાજા પરીક્ષિત સમીપમાં જઈને મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને, તત્પર રહ્યા થકા, હાથ જોડીને મધુર અને સત્યવાણી વડે પૂછવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—આ શ્લોકમાં ગુરુ તથા શિષ્યના ધર્મો કહેવાય છે, તેમાં જ્ઞાન, જ્ઞાનનું કર્મ, અવ્યગ્રપણું, અને સાધન, એ ચાર ગુરુના ધર્મો છે તે પહેલાં કહે છે. અત્યંત શાંતિ એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. બેઠા છે એમ કહ્યું છે તે અવ્યગ્રતા બતાવી છે. તેમનું જ્ઞાન કોઈ સ્થળે અટકતું નથી. શુકદેવજીની બુદ્ધિ પ્રાકૃત હશે એમ કોઈ સંભાવના કરે, તે દૂર કરવા માટે અહિં મેઘસૂ શબ્દ વાપર્યો છે. અને મુનિ કહેલા છે તેથી, શુકદેવજીનું સાધનરૂપ મનન બતાવ્યું છે. એમ ગુરુના ચાર ગુણો બતાવ્યા છે. હવે શિષ્યોના ગુણ બતાવવા માટે કહે છે કે જ્યારે કોઈ મોટો શિષ્ય હોય ત્યારે તેને ગૂઢ અર્થ પણ કહેવો જોઈએ તે માટે રાજાપણું અને ભગવાનના ભક્તપણું કહેલું છે.

ત્યાર પછી શિષ્યોના છ ધર્મો કહે છે: પ્રથમ તો ગુરુની સન્મુખ જવું, પછી શરીર વડે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા, તે પછી સાવધાનપણે રહેવું, તે પછી પ્રાર્થના કરવા માટે હાથ જોડવા, તે પછી વાણી વડે નમસ્કાર કરવા અને તે પછી મધુર વાણીથી પ્રશ્ન કરવો, અથવા સત્ય વાણીથી પ્રશ્ન કરવો. એ છ ગુણો શિષ્યોમાં જોઈએ ત્યારે શ્રવણ સફળ થઈ શકે છે. (૩૧)

પ્રશ્ન કરવા માટે પહેલાં રાજા શુકદેવજીની સ્તુતિ કરે છે:

રાજોવાચ ।

અહો અચ વયં બ્રહ્મન્સત્સેવ્યાઃ ક્ષત્રવન્ધવઃ ।

કૃપયાઽતિથિરુપેણ ભવન્નિસ્તીર્થકાઃ કૃતાઃ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—અહો એટલે આશ્ચર્ય છે કે અમે ક્ષત્રવંધુઓ છીએ તોપણ આજ સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય થયા, કેમકે તમારાથી કૃપા વડે અને અતિથિના રૂપ વડે અમે તીર્થરૂપ કરાયા છીએ.

ભાવાર્થ:—જેમ પ્રથમ ઋષિઓ પાસે પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તે ઋષિઓની પ્રશંસા માટે હતી, તેવી રીતે અહીં પણ પોતાની પ્રશંસા કરે છે તે શુકદેવજીની પ્રશંસા કરવા માટે છે. શુકદેવજી બ્રહ્મરૂપ થયા છે, તેનો સાક્ષાત્કાર બહાર થયો છે એ આશ્ચર્ય બતાવે છે. તે માટે અહો અવ્યય મૂળમાં કહ્યો છે. “હે બ્રહ્મ” એવું જે સંબોધન આપ્યું છે તે તમે બ્રહ્મરૂપ છો એમ સિદ્ધ કરે છે. અમે સત્પુરુષોએ પણ સેવા કરવા યોગ્ય થયા છીએ. અને હવે પછી જનક વૈદેહીની માફક ઉપદેશક તરીકે પણ અમને અધિકાર મળશે.

જો કે સ્વભાવથી તો અમો ક્ષત્રબંધુઓ છીએ એટલે જેના ક્ષત્રિયો બંધુરૂપે જાણીત અમે ક્ષત્રિયના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ પણ અમે ક્ષત્રિયોના જીર્ણવાણા નથી. સત્પુરુષોથી સેવ્ય થવું તો દૂર રહ્યું, પણ બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોયાનું જળ પડે તે સ્થળથી પણ છેટા રહે એવું રાજાઓનું કુળ છે, એમ પહેલાં કહ્યું છે.

શુકદેવજી આગ્યા તેથી જ સત્પુરુષોને સેવા કરવા લાયક તરીકેની યોગ્યતા તમારામાં શી રીતે થઈ, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે: ગંગાજી વગેરેમાં તમે સ્નાન કરો છો તે તમારા સંબંધને લીધે જેમ ગંગાદિકને તીર્થરૂપ કરો છો, તેમ અમે ઘરમાં રહેલાં છીએ તેને, કૃપા કરીને, અતિથિરૂપે તમે પધારીને તીર્થરૂપ કરેલા છે; તેથી અમારામાં તીર્થપણું ગૌણ (સારું લગાડવા પૂરતું) નથી, પણ મુખ્ય જ છે. (૩૨)

ગંગાદિકમાં સ્નાન કરવામાં તો જલનો અને દેહનો સંયોગ થવાથી, તેમાં પાપી પુરુષો નહાયા હોય, તેનું જે પાપ રહ્યું હોય છે તે સ્નાન દ્વારા સ્નાન કરનારા સત્પુરુષોમાં જાય છે, તેથી તે જળ તીર્થરૂપ થાય છે, અને અહીં ગૃહસ્થને તો કેવળ સત્પુરુષો પધારીને જ કેવી રીતે તીર્થરૂપ કરી શકે, એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે:

येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्धयन्ति वै गृहाः ।

किं पुनर्दर्शनस्पर्श-पादशौचासनादिभिः ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના સ્મરણ માત્રથી જ પુરુષોનાં ઘરો જલદી પવિત્ર થાય છે, ત્યાં તેના દર્શન-સ્પર્શ ચરણનું સજળ અને આસનાદિક વડે ઘર શુદ્ધ થાય તેમાં શું કહેવું ?

ભાવાર્થ:—ઘરમાં રહીને તમારું જે સ્મરણ થાય છે, તે સ્મરણ વડે જેમ સ્પર્શથી અંધકાર દૂર થાય છે તેમ દરેક ઘરોની અશુદ્ધિ દૂર કરાય છે, ત્યાં પછી કરોડો સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશ કરનારું અને દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પવિત્ર કરનારું તમારું દર્શન થાય, જલની માફક શાસ્ત્રાત્ પાપને દૂર કરનારો તમારો સ્પર્શ થાય, ભગવાનના ચરણજળની માફક અલૌકિક જન્મને આપનાર તમારા ચરણનું જળ પ્રાપ્ત થાય, અને પૂજના અંગ તરીકે રહેલાં આસનો વગેરે આપને અર્પણ કરાયેલાં હોય છે, તે બધાંય દરેક પુરુષાથીને સિદ્ધ કરનારાં છે; તે પ્રમાણે આપની પરિચર્યા કરવામાં આવે તો તેથી ઘરની શુદ્ધિ થાય તેમાં શું કહેવું ? માટે ઘરો તીર્થરૂપ થાય તે યોગ્ય જ છે.

જે પાપના નિવારણ માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં નથી, તેવાં પાપો સત્પુરુષોના આવવાથી જતાં હોય તો બલે જાઓ, પણ જે પાપોનાં

પ્રાયશ્ચિત્તો ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહ્યાં છે, તેવાં પાપો નિવૃત્ત થતાં નહિ હોય એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે તેવાં પાપો સત્પુરુષના કેવળ આવવાથી જ જતાં હોય તો ધર્મશાસ્ત્રમાં જે તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો લખ્યાં છે તે બધાં નિરર્થક થઈ જાય ! એવી શંકા કરીને કહે છે :

સાન્નિધ્યાત્મે મહાયોગિન્ પાતકાનિ મહાન્ત્યપિ ।

સયો નશ્યન્તિ ચૈ પુંસાં વિષ્ણોરિવ સુરેતરાઃ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હું મહાયોગી, વિષ્ણુ નજદીકમાં વિરાજતા હોય તો જેમ દૈત્યો નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તમારા કેવળ સાન્નિધ્યથી જ પુરુષોનાં મોટાં પાપો પણ જલદી નષ્ટ થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—દરેક પ્રાયશ્ચિત્તો પ્રમાણબલથી કહ્યાં છે. અહીં પ્રમેય-બલથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે કે સત્પુરુષોના સાન્નિધ્યથી જ પાપ દૂર થાય છે. યોગ વડે પોતાનો પુરુષાર્થ સાધનાર હોય, તે યોગી કહેવાય છે અને મહાયોગી તો પોતાના યોગબલ વડે બીજાને પણ સર્વ વસ્તુને સિદ્ધ કરનારા હોય છે. તેમાં પાપની નિવૃત્તિ થવી એ તો તમારું આતુર્ણગિક (એક મુખ્ય કાર્યમાં બીજું પેટા કાર્ય થાય તે) કાર્ય છે. તે કહે છે કે મહાપાતકો હોય છે તે પણ તમારા કેવળ સન્નિધાનથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે. વારંવાર સન્નિધિ અથવા સ્થિતિની પણ અપેક્ષા રાખતાં નથી. તેમાં પ્રમેયબળ જ કારણરૂપ છે એ માટે દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ વિષ્ણુ ભગવાન નજદીકમાં જ વિરાજતા હોય તો દેવતાઓની ઈર્ષ્યા કરનારા મોટા દૈત્યો નાશ પામે છે, તેમ જ તમારા વિરાજવાથી આસપાસનાં પણ દરેક પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. (૩૪)

અપિ મે ભગવાન્પ્રીતઃ કૃષ્ણઃ પાણ્ડુસુતપ્રિયઃ ।

પૈતૃસ્વસ્ત્રેયપ્રીત્યર્થે તદ્ગોત્રસ્યાત્સવાન્ધવઃ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હું એવી સંભાવના કરું છું કે પાંડવો જેને પ્રિય છે અને પિતાની બહેન શેષબાના પુત્રોની પ્રીતિ માટે, તેઓના ગોત્રનું બંધુપણું જેમણે શ્રદ્ધા કરેલ છે તેવા શ્રીકૃષ્ણભગવાન મને પ્રસન્ન થયા છે.

ભાવાર્થ:—વળી હું ઉપાય નહિ કરું તો, બ્રહ્મદંડ (બ્રાહ્મણના શાપ)થી બળી ગયેલાનો વિસ્તાર થશે નહિ. એમ ધારીને ભગવાને જ આ ઉપાય કરેલો છે. તે પણ ભગવાને પ્રસન્ન થઈને આ ઉપાય કરેલ છે, કારણ કે તેમ કરવામાં પોતાને શ્રમ પડતો નથી, અને બીજાના પાપની નિવૃત્તિ થાય છે. એ તેમ પ્રભુ ન કરે તો તે કાર્ય પોતાને કરવું પડે.

કયા કર્મથી તમારા ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થાય, એમ પ્રશ્ન થાય તો ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને પાંડુ રાજાના પુત્રો ધણા જ પ્રિય હતા.

તેમાં તમારે શું લાગે ? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે પોતાના પિતાની બહેન કુંતીજી થાય છે, તેથી ફાઇના ફીકરાઓ ઉપર પ્રીતિ રાખવા માટે ભગવાન મારી ઉપર પ્રસન્ન થયા છે, તેથી પિતા અને તેમની બહેનની પ્રીતિનો પણ આક્ષેપ થઈ જાય છે કે તે બંનેની પ્રીતિ માટે મારા ઉપર શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા છે, કારણ કે પાંડવોના કુલનું બંધુપણું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બ્રહ્મણ કર્યું છે. અથવા બંધુપણું જ સ્વીકારેલું છે તેની પ્રીતિ સારું તેના વંશને ઉપર હિત કર્યું છે. (૩૫)

આ પ્રસંગને સિદ્ધ કરનાર તક કહે છે:

અન્યથા તેઽવ્યક્તગતેર્દર્શનં નઃ કથં નૃણામ્ ।

નિતરાં ત્રિયમાણાનાં સંસિદ્ધસ્ય વનીયસઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જો ભગવાન પ્રસન્ન થયા ન હોય તો નિરંતર મરણ થવામાં તૈયાર થયેલા એવા અમો મનુષ્યોને, સારી રીતે સિદ્ધ થયેલા પુરુષાર્થી માગો, હું આપીશ, એવી યાચના કરનારા, અને જેમની ગતિ જાણવામાં આવતી નથી એવા આપનું દર્શન ક્યાંથી થાય ?

ભાવાર્થ:—લોકમાં જેની ગતિ સ્પષ્ટ નથી, એટલે સ્વસ્થ મનુષ્યને પણ તમારું દર્શન દુર્લભ છે, ત્યાં પછી મૃત્યુએ જેનો ગ્રાસ કરેલો છે તેવાઓને તો તમારું દર્શન કેવી રીતે થાય ? જે અદૃષ્ટને લીધે તુચ્છ એવા પુરુષપણાને અને મૃત્યુના સંબંધને અમો પામ્યા છીએ, તેવાઓને તે બન્ને દૂર કરનાર તમે જ છો. તેનું દર્શન કાંઈ અદૃષ્ટથી સિદ્ધ થવાનું નથી, પણ ભગવાનથી સિદ્ધ થાય તેમ છે. એવી રીતે તુચ્છ નરપણું અને મરણનો સંબંધ એ બન્નેને દૂર કરે એવું આપનું સ્વરૂપ છે. તે કહે છે કે તમે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલા છો. ઔષધમાં પણ જે સારી રીતે સિદ્ધ થયેલો રસ હોય તે દરેકના મૃત્યુનું નિવારણ કરી શકે છે, તેમ તમે બીજાનું મૃત્યુ પણ નિવૃત્ત કરનારા થયા છો, અને યાચના કરનારાઓમાં પણ તમે ઉત્તમ છો, એટલે યાચકો તો બીજાના પદાર્થને લઈ જાય છે અને તમે તો ઉત્તમ છો તેથી બીજાઓને ઘેર જઈને “ સર્વ પુરુષાર્થો આપીશ, તમો માગણી કરો ” એવું બોલનારા છો. તેવા હ્રુદ્દ નરભાવને દૂર કરનારા એવા આપનું દર્શન થાય થાય તે ભગવાનથી જ સિદ્ધ થાય તેવું છે. (૩૬)

માટે તમારું દર્શન દૃષ્ટ (દેખાય તેવું) ક્ષણ આપવા માટે જ પુરુષાર્થને સાધનારું થાઓ તે માટે કાંઈક પૂછું છું, એમ રાજા કહે છે:

અતઃ પૃચ્છામિ સંસિદ્ધિં યોગિનાં પરમં શુરુમ્ ।

પુરુષસ્યેહ યત્કાર્યં ત્રિયમાણસ્ય સર્વથા ॥ ૩૭ ॥

યચ્છ્રોતવ્યમથો જાપ્યં યત્કર્તવ્યં નૃમિઃ પ્રમો ।

સ્મર્તવ્યં મજનીયં વા બ્રૂહિ યદ્વા વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—માટે યોગીઓના સારી રીતે સિદ્ધિરૂપ પરમ ગુરુ, એવા તમને હું પૂછું છું કે સ્વતંત્ર પુરુષ અને મરણની તૈયારીમાં થયેલા પુરુષને જે કર્તવ્ય હોય તે કહો. જે સાંભળવાનું હોય, જે જપવાનું હોય, જે મરણ કરવાનું હોય અને જે ભજન કરવાનું હોય તે અને જે કંઈ વિપરીત (ઊલટું) હોય તે પણ કહો.

ભાવાર્થઃ—યોગીશ્વરે વિદ્યમાન છે, તેઓને છોડીને મને જ કેમ પૂછો છો, એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે યોગીઓની સિદ્ધિરૂપ તો તમે જ છો. અર્થાત્ તમારાથી જ યોગીઓની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ ઘણા વખતના યોગથી કોઈ પ્રકારની અલૌકિક સિદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે તમે યોગીઓને આવી મળ્યા છો, કેમકે તેઓને સમગ્ર પુરુષાર્થ આપો છો. વળી તમે યોગીઓના જ ગુરુ છો એટલે જ્ઞાન આપનારા છો, અને જ્ઞાન દ્વારા એ મોક્ષ આપનાર પણ તમે છો. યોગીઓને તમે જ પરમ છો; એટલે પર એવા જે વાસુદેવ ભગવાન તે જેનાથી બાણી શકાય તે “પરમ” કહેવાય છે. તેવી રીતે તમે ભક્તિ આપો છો. તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે; માટે તમે પરમ છો. અથવા તમે ભક્તિ આપો છો તેથી ઉત્તમ છો; માટે હું તમને પૂછું છું.

એમ પૂછવામાં કારણ કહીને હવે પૂછે છે કે સાંભળવાં વગેરે કર્મો પાંચ પ્રકારનાં છે. અને તેનાથી ઊલટા વિષયનો પ્રશ્ન છે, એટલે તે કર્મો પાંચ પ્રકારનાં છે. આમ દશ પ્રકારનાં કર્મો તો છે, અને સ્વતંત્ર જીવતો હોય ત્યારે કર્મ કરનાર અને મરવાને તૈયાર થયેલો, એમ બે પ્રકારના કર્તા છે. તે એક એક કર્તાનાં દશ દશ કર્મ છે, તેથી બે કર્તાનાં વીશ કર્મ બે કે થાય તોપણ પાંચ પ્રકારનાં વિપરીત કર્મમાં સંબંધ નથી, એટલે જીવતો હોય તેને કરવાનાં પાંચ કર્મોમાં, મરવાને તૈયાર થયેલા પુરુષનો સંબંધ નથી અને મરવાને તૈયાર થયેલાઓનાં પાંચ કર્મોમાં જીવતા માણસનો સંબંધ નથી.

હવે કર્તા તો બે પ્રકારના નક્કી કરેલા જ છે. તે બે અને અક્ષેપનાં પાંચ પાંચ કર્મો મળીને દશ પ્રકારનાં કર્મો તે બાર પ્રકારનાં થાય છે. તેમાં પ્રથમ કહે છે કે અહીં જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા જીવતા પુરુષને જે કરવાનું હોય તે કહો. બીજું કહે છે કે મરવાને તૈયાર થયેલાને જરૂરિયાતનું જે કર્મ હોય તે કહો. હવે સાધારણપણે કહે છે કે મરવાને તૈયાર થયેલો હોય, અથવા જીવતો હોય, તેને જે સાંભળવા લાયક હોય તે કહો, એટલે કર્ણેન્દ્રિયનો વ્યાપાર ક્યાં કરવો તે કહો.

આ પ્રશ્નથી બહારની જ્ઞાનેન્દ્રિયોના લેહો કહેલા સમજવાના છે.

હવે બીજી પ્રક્રિયાથી પૂછે છે, એમ બતાવવા માટે જ્યોત્સ્ન અવ્યય આપેલ છે; એટલે વાણી તથા મન બંને લેખાં થઈને, જે જપ કરવાનો હોય તે કહો. એટલે જપમાં વાણી તથા મન એકાગ્ર રાખવાં જોઈએ. એમ બે જ્ઞાનેન્દ્રિયનું કર્તવ્ય પૂછીને હવે કેવળ કર્મેન્દ્રિયનું કર્તવ્ય પૂછે છે કે સાધારણ માણસોએ જે કરવાનું છે તે કહો. તેવી રીતે કહેવામાં તમારું સામર્થ્ય છે એમ બતાવવા માટે પ્રમો એવું સંબોધન આપેલું છે. એમ વૈદિક માર્ગ વડે ત્રણ પ્રશ્ન કરી, હવે ભક્તિમાર્ગ વડે બે પ્રશ્ન કરે છે કે શું રમરણ કરવા યોગ્ય છે, અને શું ભજન કરવા યોગ્ય છે, તે કહો. રમરણ કરવું તે અંદરનું કાર્ય છે અને ભજન કરવું તે બહારનું કાર્ય છે. મૂળમાં જ્યાં અવ્યય છે તેથી એવો પણ નિયમ નથી, પણ અંદર પણ પ્રભુનું ભજન થઈ શકે છે, અથવા નિષેધ-મુખથી કહ્યું એટલે આ કર્તવ્ય નથી એમ કહેવાથી બાકીનાં રહેલાં કર્તવ્ય છે એમ બતાવે છે, તે માટે નહિ કરવાનું કહેશે. તે સિવાયનું દરેક કરવાનું છે એમ સમજી શકાશે. જો નહિ કરવાનું કર્મ નહિ કહો તો બંને પ્રકારનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થશે.

પાંચ નખવાળાં પાંચ પશુ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહેવાથી જેમ બાકી રહેલાં ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાય છે, અને ઋતુકાલમાં સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો એમ કહેવાથી ઋતુકાલ સિવાય નહિ જવાનો જેમ બોધ થાય છે, તેમાં નિયમવિધિ માનવાથી કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો બોધ થાય છે, પણ બંને કર્તવ્ય તરીકે છે તેવો બોધ થતો નથી, તે પ્રમાણે અહીં પણ નિયમવિધિ પ્રમાણે કર્તવ્ય બતાવાય તો બંને કરવાનું પ્રાપ્ત નહિ થાય, માટે વિપરીત પણ કહો. એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો, એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે કેવળ જો કર્તવ્ય જ કહે અને તેમાં નિયમવિધિ માનીએ ત્યારે તે સિવાયનું કાંઈ કર્મ નહિ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું, તેમાં આવશ્યક એવા દેહાદિક ધર્મનો પણ બોધ આવે; માટે જે વિપરીત હોય તે પણ કહેવું એમ પૂછ્યું છે; માટે આ કરવું અને આ ન કરવું એમ સમજાવો. (૩૭-૩૮)

એક સમયમાં જ બધું કેમ પુછાય છે ? ત્યાં કહે છે :

નૂનં ભગવતો બ્રહ્મન્ ગૃહેષુ ગૃહમોષિનામ્ ।

ન લક્ષ્યતે સ્થવસ્થાનમપિ ગોદોહનં ક્વચિત્ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હું બ્રહ્મન્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તમારે રહેવાનો સમય તો બાંધને દોહીએ તેટલો વખત પણ રહેતો નથી, એમ હું માનું છું.

ભાવાર્થ:—ક્ષાભ ન થવા માટે તમે પ્રયત્ન કરો છો, એવું સંબોધન આપ્યું છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તમારી સ્થિતિ જણાતી નથી. દૈવગતિ વડે ક્યારેક સ્થિતિ થાય, તોપણ જેટલા સમયમાં એક ગાય દોવાય તેટલો વખત થાય. તે પણ ભિક્ષા લેવા ગયા હો ત્યારે જે ઘરમાં ભિક્ષાનો જવાબ મળ્યો ન હોય, તે ઘરમાં ગાય દોહવાય તેટલો વખત તમે સ્થિતિ કરો છો. જો કે પરમહંસોને ભિક્ષાદિકનો નિયમ નથી, તેમાં વળી યોગીઓને તો ભિક્ષાદિકનો જરૂર નિયમ નથી, તેમાં પણ સાક્ષાત્ ભગવાનના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા મહાનુભાવને તો તે નિયમ છે જ નહિ.

તેમાં પણ જેઓની પુદ્ગિ ઘરમાં જ લાગેલી છે, એટલે કેવળ લોકની પ્રવૃત્તિમાં જ જેઓનો સ્વભાવ છે, તેવાઓના ઘરમાં તો તમારા જેવા ભગવાનના ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાઓ ભિક્ષા કરવા જતા જ નથી. તેમાં પણ જેઓને ઘણો જ મોડ રહેલો છે, એવાં પુત્રાદિકવાળાંનાં ઘરમાં પણ તિરસ્કાર થવાનો સંભવ છે, માટે તેઓનાં ઘરોમાં ગાયને દોહવા જેટલો સમય પણ તમારા જેવા રહેતા નથી.

“વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં સ્થાનકોમાં સર્વદા ભિક્ષા કરે” એમ પરમહંસના ધર્મનું વાક્ય છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તમારી સ્થિતિ હોય જ નહિ, તેમ છતાં કહાય તમે ભિક્ષાને માટે આવ્યા હો અને ભિક્ષા ન આપે તો ગૃહસ્થાશ્રમીનું બધું પુણ્ય જતું રહે છે, તેવી શંકાથી તે ગૃહસ્થાશ્રમી કોઈ કામમાં જોડાયેલો હશે એવી સંભાવના કરીને ક્રૂર ત્યાં ગાયને દોહવા જેટલા વખત તમે રહો છો.

ગૃહસ્થાશ્રમી ધર્મનાં કામમાં રોકાયેલો હોય અને ભિક્ષા આપવામાં વિલંબ થાય એમ જણાવવા માટે ક્રૂર ગાયને દોહવા જેટલો સમય તેવાઓને ઘેર બિભા રહે, તેથી અગ્નિહોત્રવાળા ગૃહસ્થાશ્રમીને ઘેર ક્યારેક ગાયને દોહવા જેટલો વખત સુધી રહે છે, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. (૩૯)

એવી રીતે રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું ત્યારે ઉત્તર આપવા માટે શુકદેવજીએ યત્ન કર્યો એમ સૂતપૌરાણિક કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्रुक्षण्या गिरा ।

प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—એવી રીતે રાજા પરીક્ષિતે કોમળ વાણીથી સ્તુતિપૂર્વક પૂછા-
યેલા, ધર્મને જાણનારા, વ્યાસજીના પુત્ર, ભગવાન શુકદેવજી ઉત્તર આપવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—રાજા પરીક્ષિતે શુકદેવજીની સ્તુતિ કરી છે અને સ્નેહનો પ્રકાશ કરે તેવી વાણીથી પ્રશ્ન કર્યો છે, કોઈ વક્ શબ્દથી પૂછ્યું નથી, ત્યારે અત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રી શુકદેવજીએ દ્વિતીયસ્કંધના પ્રારંભથી આપ્યો છે. શુકદેવજી પ્રશ્નને જાણનારા છે; તેથી તેમને તે પ્રમાણે ઉત્તર આપવામાં કારણ કહે છે કે તેઓ પોતે ધર્મને જાણનારા છે, એટલે “સભામાં પ્રશ્ન થાય ત્યારે જવાબ આપે નહિ અથવા ઊંધો જવાબ આપે તો તે માણસ ધાતકી થાય છે” એમ મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં લખ્યું છે: તેના ધર્મને જાણનારા શુકદેવજી છે, અર્થાત નહિ બોલવું તેનો નિષેધ છે, તે પોતે જાણે છે. ઉત્તર આપવામાં પણ પોતાને કોઈ જાતની હરકત નથી, એમ જણાવવા માટે કહે છે કે તે ભગવાન છે. ઉત્તર આપવાની જરૂરિયાત જણાવવા માટે કહે છે કે તે વ્યાસજીના પુત્ર છે. તે ઉત્તર ન આપે તો વ્યાસજીએ ભાગવત કર્યું છે તે નિર્થક યદ જાય, માટે પોતાનું શરીર વ્યાસજીથી ઉત્પન્ન થયું છે તે માટે તેનો બદલો વાળવા માટે પણ શુકદેવજીએ ઉત્તર આપ્યો છે. એવી રીતે શુકદેવજીએ ઉત્તર આપવા માંડ્યો છે ત્યાંસુધીના કૃત્યનું પ્રથમસ્કંધમાં નિરૂપણ કર્યું છે. (૪૦)

(હવે શ્રીસુબોધિનીજીમાં છેવટે કારિકાઓ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આપી છે તે અર્થ સહિત લખાય છે:)

આद्यસ્કન્ધસ્ય વિવૃત્તિઃ શ્રીકૃષ્ણચરણામ્બુજે ।

નિવેદિતાતિયત્નેન વાકગુણ્ણાઙ્ગલિરુજ્જ્વલા ॥ ૧ ॥

સુજ્ઞેષુ હસ્તયુગલં પુરતો વિધાય

વિજ્ઞાપયામિ મુરવૈરિપદાઙ્ગનિષ્ઠઃ ।

ઉચ્છૃદ્ધ્વજાપિ વિવૃત્તિર્મમ ચિન્તનીયા

શ્રીકૃષ્ણપાદયુગલે વિનિવેશિતેતિ ॥ ૨ ॥

પ્રથમસ્કંધનું વિવરણ કરવા માટે જે ઉજ્જવલ વાણી તે વાણીની પુષ્પાંજલિ, અત્યંત પરિશ્રમ કરીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુના ચરણકમલમાં નિવેદિત કરી છે. (૧)

હવે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે કે મુર દૈત્યના શત્રુ^૧ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે તેમના ચરણકમળમાં હું નિષ્ઠાવાળો છું; તેથી હું સુઝ પુરુષોની પાસે, જે

૧ સોળ હજાર રાજકન્યાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવામાં પ્રતિબંધક તરીકે મુર નામનો દૈત્ય હતો. તેના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેમ કહેવાથી જેમ તે કન્યાઓને પ્રભુમાં આસક્તિ હતી તો પ્રભુએ પોતે જ મુર દૈત્યને મારીને તેઓનો સ્વીકાર કર્યો, તેવી રીતે જેને શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળમાં આસક્તિ હશે, તેવા ભક્તોને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થવામાં કોઈ પ્રતિબંધ આવશે, તેને ભગવાન દૂર કરશે, અને તે જીવને સ્વીકારશે. એમ બતાવવા માટે અહીં મુર દૈત્યના શત્રુ એવા શ્રીકૃષ્ણના ચરણાવિદમાં નિષ્ઠા બતાવેલી છે.

હાથ આગળ ધરીને વિજ્ઞાપના કરું છું કે મારી કરેલી આ વિવૃત્તિ ઉચ્છૃંખલ કદાચ હોય અર્થાત મર્યાદાને છોડી દેનારી હોય તોપણ તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં બન્ને ચરણારવિહમાં પધરાવી છે; તે માટે એ વિવૃત્તિ ચિંતન કરવા જેવી છે. અર્થાત્ સમગ્ર શ્રીસુબોધિનીનું તાત્પર્ય શ્રીકૃષ્ણનાં બન્ને ચરણકમલમાં જ ચોંટેલું છે; માટે તે વિવરણ વિચારવા લાયક છે. (૨)

(આવી રીતે પુષ્ટિબકતોને શિક્ષણ આપવા માટે આચાર્યશ્રીએ પોતાનું અસાધારણ દૈન્ય પ્રકટ કરેલું છે.)

ધૃતિ શ્રીભાગવત—સુબોધિની—ભાવાર્થમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં
ઉત્તમાધિકાર-પ્રકરણાંતર્ગત ઓગણીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

પ્રથમ સ્કન્ધ સમાપ્ત

भागवत-संक्षेप १ द्वावी श्लोकानुक्रमशिका

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अ		अनवेक्षमाणः	५२६	अहमे मेवदेव्यां	८९
अग्निर्निःसृष्टो	४३७	अन्यथा ते	६७३	असौ गुणमयै-	७४
अद्भुतमात्रं	४०५	अन्ये च देवर्षि-	६५१	अस्त्येव मे	१३७
अजातघन्तुः कृत-	४४३	अन्ये च मुनयो	२९४	अस्यानुभावं	३०३
अजातघन्तुः पृतनां	३६१	अभ्योन्यमासीत्	३४३	अस्यां वै	२०८
अतः परं	१०२	अपरे वसुदेवस्य	२७२	अस्मतेजः	४०५
अतः पुम्भिः	५४	अपापेषु	६३६	अहस्तानि	४५६
अतः पृच्छामि	६७३	अपि देवर्षिणा	४७०	अहो अद्य	६७०
अतो वै	६३	अपि नः	४२९	अहो अघर्मः	६२६
अत्रिर्वैशिष्टः	६५१	अपि मय्यकृतप्रह्वे	४४५	अहो अलं	३५५
अथ तं सुख-	१३५	अपि मे	६७२	अहो कष्ट-	२९६
अथ ते	२४२	अपि स्मरथ	४२६	अहो देवर्षि-	२०१
अथ दूरागतान्	३६१	अपि स्वस्त्यासते	४७७	अहो वत	३५६
अथवा देव-	५७८	अपिस्वित्पर्य-	४८३	अहो महीयसी	४३७
अथ विभेषा	२७८	अपीपन्नन्	४०२	अहो मे	२८६
अथाख्याहि	३६	अप्यथ नस्त्वं	२७६	अहो वयं जन्म-	६१२
अथाजगाम	४४८	अप्येष वंश्चान्	४१२	अहो वयं धन्य-	६५३
अथापि वत	१३२	अप्रतर्क्या-	५७४	अहो सनाथा	३७२
अथापि यत्पाद-	६१६	अविभ्रदर्थमा	४३२	अहं च तद्ब्रह्म-	१७८
अथाविशत्	३९०	अमिद्वति	२४८	अहं पुरा	१६०
अथासौ	९७	अभिमन्युसुतं	११९	अहं हि पृष्टो	६१९
अथैह धन्या	११०	अभूतपूर्वः	६२४	आ	
अथैतानि	५९१	अभ्यर्चित-	५९०	आख्याहि वृष	५७०
अथोवीचीं	४४०	अमूनि पञ्च	५९१	आजहारा-	५३६
अथोपस्पृश्य	२२०	अरक्ष्यमाणाः	५४७	आत्मानं च परि-	५४४
अथोपेत्य	२३१	अर्जुनः सहसा-	२४०	आत्मानं चाजु-	५५२
अथो महाभाग	१४५	अलम्बतृण-	६२२	आत्मारामाच्च	२११
अथो विहाय	६४५	अलक्ष्यमाणे	६३३	आनर्तान् स	३६५
अथवाज्ञिरसां	१२७	अवतारा	९८	आपन्नः संसृति	३२
अथैव राज्यं	६४३	अवतारे षोडशमे	९५	आमन्त्र्य चाभ्य-	३३३
अनयोपशमं	२०६	अवापुर्दुरवापां	५२९	आमन्त्र्य पाण्डु-	२४६
अन्तर्बहिष	१९५	अभ्रयन्ताशिषः	३४२	आमयो यच्च	१७०
अन्तःस्थः	२४९	अश्वत्थाम्नोप-	४००	आभृत्य तदधि-	६६९

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
आश्रुय तेषां	६६२	उ-ऊ		एवं तु	६५९
आवसे कुशलं	४७६	उच्छिष्टलेपा-	१६२	एवं धर्मे	५७७
आस्तोऽधुना	५९३	उत्सृज्य सर्वतः	५९६	एवं निश्म्य	१७५
आह राजा	२८५	उद्दामभाव-	३९४	एवं नृणां	१७०
आहूतो भगवान्	४२१	उद्भवः	३४१	एवं नृपाणां	३९३
		उपधार्य	२४८	एवं परीक्षता	२३१
		उपलेभे-	२४६	एवं प्रवृत्तस्य	१३०
		उपवर्णित-	६०३	एवं प्रसन्नमनसो	६१
इति चिन्तयतः	४७५	उवाच चा-	२३२	एवं बलिष्ठैः	५११
इति चोदीरिताः	३७५	उविष्टा	३३३	एवमाभाषितः	६७६
इति धर्म	५८२	ऊर्वक्षिबाहवो	४७५	एवं यतन्तं	१८५
इति पुत्र-	६३७			एवं राजा	४४१
इति प्रियां	२१८	अ		एवंविधा	३६०
इति ब्रुवाणं	११४	अग्यजुः-	१२७	एवं संभाष्य	२०१
इति भीतः	२९०	अथो मनवो	९९	एष किं	६२५
इति मति-	३१२	अविभिर्याचितो	८९	एष दाता	४१३
इति मूर्त्यभि-	१७३			एष राज्ञः	५६९
इति राज्ञ	४१६	ए		एष वै भगवान्	३०२
इतिलङ्घित-	६२९	एकदा धनुस्त्यम्य	६२१		
इति व्यवच्छिद्य	६४९	एकदा निर्गतां	१७९	क	
इति सम्प्रभ	४१	एकात्मजा मे	१७७	कञ्चितेऽनामयं	४८२
इति स्म	६५८	एकोनविंशे	९६	कञ्चित्वं ब्राह्मणं	४८३
इष्टम्भूता-	५९४	एतदीशन-	३९६	कञ्चित्वं नागमः	४८३
इत्थं शरस्त्रा-	१६६	एतद्रूपं	१००	कञ्चिदानर्त-	४७६
इत्युक्तो	४३०	एतदय्यातु-	१९८	कञ्चिद्राजा	४७६
इत्युत्तवाथ	४६६	एतन्माना-	८२	कञ्चिन्नाभिहतो	४८९
इत्युत्तवा रोष-	६२९	एतद्वः	५७२	कच्चिचत्प्रच्छतमे-	४८४
इदं भागवतं	१११	एतत्संस्मृचितं	१६९	कच्चिचद्भरे	५४७
इदं समा-	५४८	एताः परं	३५९	कच्चिक्काल-	४३१
इदं हि पुंस-	१५९	एतावतालं	६१५	कथमालक्षितः	११८
इदं हि विश्वं	१५६	एतावदुत्तवा	१८८	कथं वा	११८
इदानीं धर्म	५७९	एते चांशकलाः	९९	कया वृत्त्या	४२७
इमं स्वनिगमं	१७३	एवं कृष्णमतेः	१९२	कर्णधार	४४९
इमे ज्ञान्ये	५५०	एवं कृष्णसखः	४८५	कर्मण्यस्मिन्	६०५
इमे जनपदाः	२७८	एवं गृहेषु	४३३	कलिमागत-	३९
इयं च भू-	५८१	एवं चिन्तयतो	५१३	कल्पान्त इद-	१३४
		एवं जन्मानि	१०४		

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
कस्मिन्पुणे	११६	ग		ततश्च नः	६६३
कस्त्वं कृष्णे	५६६	गतस्वार्थ-	४३८	ततः परीक्षित्	५३४
कस्त्वं मच्छरणे	५६६	गताः सता-	४७०	ततः प्राहु-	२२१
कस्य हेतो-	५३८	मां च धर्म-	५६३	ततः सप्तदशे	९५
कामं ववर्ष	३३२	गाम्भारी	४२५	ततः सप्तम	८८
कामस्य	४९	गीतं भगवता	५१४	ततः सर्वगुणोदके	४०८
कालकर्म-	४५५	गोपुरद्वार-	३७८	ततोऽन्यथा	१४६
कालस्य च	४६८	गोप्याददे	२६८	ततोऽभ्येस्य	६३०
का वा सहेत	५६०	ब		ततो युधिष्ठिरो	३२७
किं तु बालेषु	६०२	चतुर्दशं	९४	ततो राज्ञा-	४२१
किं तेऽकामाः	४०३	चातुर्होत्रं	१२६	तत्कथ्यतां	५३८
किमिदं स्वित्	२२४	चित्रधातु-	१८०	तत्तर्ज्ज	२३४
किं वा भागवता	१३३	वीरवासा	५२६	तदध्यानोद्विज्या	५२९
किं क्षत्रबन्धून्	५४७	ज		तद्वाग्विसर्गो	१४२
कुतः पुनर्गृणतो	६१४	जगृहे पौरुषं	७८	तद्वै धनुस्त	५०८
कुरुजाज्ञल-	३६२	जनेऽनागसि	५७१	तच्छृद्धवाना	५३
कुरु प्रतिभ्रुतं	२४०	जन्म कर्म च	२६७	तत्सर्वं नः	१२२
कुर्वाणा यत्र	१७२	जन्म गुणं	९९	तथा परमहंसानां	२५३
कृच्छ्रेण संस्तभ्य	४८७	जन्माद्यस्य	८	तथाग्येकान्त-	३०५
कृतवान् किल	३८	जन्मैश्वर्य-	२६१	तथायं	२२३
कृपया स्नेह-	४४६	जलोकसां	५११	तथाहृतं	२३२
कृष्ण कृष्ण	२२१	जितासने	४६२	तथैवानुचराः	४७६
कृष्णं च	२९५	जिज्ञाप्रायं	४६८	तदथ नः	६३४
कृष्णाय	२५७	जिज्ञासितमधीतं	१३७	तदभिप्रेत-	४२०
कृष्ण एवं	३२५	जिज्ञासितं सु-	१३६	तदसौ बध्यतां	२३०
कृष्णे गते	६२६	जिज्ञासितात्म-	४१६	तथा तदह-	१८०
कृष्णे स्वधामो-	११२	जुगुप्सितं	१४७	तदा ते	२९१
केचिदाहु-	२७०	ज्ञानं गुह्यतमं	१६७	तदार्थधर्म-	६३५
केचिद्विकल्प-	५७४	ज्ञानं विरक्तिः	५५०	तथा रजस्तमो-	६१
के वयं नाम-	२७७	त		तदा शुचस्ते	२१७
को नाम तृप्येत्	६०८	त एकदा	२४	तदिदं भगवान्	४५७
को वा भगवतः	३४	त एनमृषयो	१२८	तदिदं श्रोतु-	४०१
कोऽव्यक्त	५६९	त एव वेदा	१९८	तदोपसंहृत्य	३१०
क्षुद्रायुषां	५४०	तत आसाद्य	२२६	तन्नः परं	६१२
		ततः कलौ	९७	तन्नो भवान्	६१०

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
कर्मः पर्वकेन	५४६	नर्माणुदार-	५०४	नैजे राहः	२८०
कर्मः प्रोज्झित-	१६	नखवेणुधार-	१८०	नैमिषेऽनिमिष-	२२
कर्मः स्वनुष्ठितः	४८	न वचं	५७३	नैष्कर्म्य-	१४३
कर्मः प्रवदतः	३०९	न कर्तितम्यं	५८६	नोत्तमश्लोक-	५९७
कर्मः ब्रवीषि	५७७	न वा इदं	६६१	न्वहन्मन्	३४०
कर्मस्य ह्याप-	४९	न वेद कश्चित्	२६६	प	
कर्मार्थिकाम-	३०८	न वै जनो	१५४	पञ्चदशं	९४
कर्म्यं न्याय्यं	२३६	न वै नृमि-	६३२	पञ्चमः कपिलो	८७
धान्यन्तरं	९३	नष्टप्राये	६०	पतित पादयोः	५८४
धूमा दिशः	४७३	न ह्यस्य कर्हिचित्	३००	पति प्रयान्तं	४४२
धृतराष्ट्रः	४६०	न ह्यस्यान्यतमं	२२५	पत्न्यः पति	३९०
धृताश्रतेन	१३१	नातिप्रसीद-	१३०	पत्न्यास्तवाधि-	४९४
धृत्वा बलि-	४१४	वाधनो	३३२	पत्रच्छ रथ-	५६५
ध्यायतध्वरणा-	१८२	नामुद्वेष्टि	६०१	परावरहः	३२४
ध्रुवं ततो	६४२	नामान्यनन्तस्य	१९०	परिश्रान्ते-	१८३
ध्वस्तमाया-	४६३	नारायणं	४५	परीक्षितैव-	५८४
न		नाहं वेद गति	४४८	परीक्षितोऽथ	२१४
न कश्चिन्म्रियते	५४०	नाहं वेदात्म-	४४७	पर्वतो नारदो	२९३
नकुलः	२३७	निगमकल्पतरोः	२०	पश्योत्पातान्	४७०
न वास्य	१०७	निगूढजजुं	६६५	पश्यन्त्यदो	८१
न जातु कौरवे-	५६७	निजग्राहोजसा	५३७	पाण्डुपुत्रानु-	२९६
नटमर्तक-	३८१	नित्यं निरीक्ष-	३८४	पादैर्न्यूनं	५४७
नताः स्म ते	३६८	निमिस्ता-	४६८	पाराशर्यं	१३६
न ते पुष्पाकेषा	५८५	निर्गते नारदे	२०३	पार्थ प्रजाविता	४१२
नयो नदाश्च	४७३	निशम्य प्रेष्ठ-	३७९	पार्थिवाहारणो	६६
नयः समुद्रा	३३२	निशम्य भगव-	५१५	पितर्युपरते	४४६
मन्त्रप्रियं	४३०	निशम्य सीम-	२३८	पितामहसमः	४१४
न पिबन्ति	४७४	निशम्य भीष्मो-	३३१	पित्रा चानुमतो	३२७
नखोऽर्किचन-	२६४	निशम्य क्षात-	६३१	पितृभ्रातृ-	४३६
नक्षन्ति यत्पाद-	१२०	निःश्रेयसाय	१११	पुत्रशोकादिताः	२४१
नमः पङ्कज-	२५८	निष्पादितं	४५९	पुनश्च भूयाद्	६५६
नमो भगवते	१७२	नूनं भगवतो	६७५	पुनश्च याच-	५९१
नमस्ये पुरुषं	२५३	नूनं व्रतस्नान-	३५७	पुरुषस्वभाव-	३०६
न न्यद्वय-	१४०	नेयं क्षोमिष्यते	२७७	पृथगेत्यं	२८२
नरदेवत्व-	९६	नेनं पार्थाऽर्हसि	२२८	पृथाप्युपश्रुत्य	५१६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
प्रगायतः	१९७	भद्राश्व	५४३	मा सौरभेय	५६७
प्रजोपप्लव-	२२६	भर्तुः प्रियं	२१५	मुनयः साधु	४६
प्रतिक्रिया	४३४	भवतानुदित-	१३९	मुनिगणनृप-	३२३
प्रतिधृतं	२३०	भवद्विधा	४२८	सुसुप्तः प्रेम-	४२५
प्रत्युत्पन्नः	४२५	भवान् हि वेद	५४९	सुसुप्तो घोर-	६८
प्रशुम्नन्वाह-	३७९	भवाय नस्त्वं	३७०	मृगेन्द्र इव	४१४
प्रशुम्नः सर्व-	४७६	भवेऽस्मिन्	२७३	मृत्युवृत्तः	४७२
प्रयुज्यमाने	१९३	भारतव्यपदेशेन	१३१	मृदङ्गशाङ्ग-	३४०
प्रविष्टस्तु	३८८	भारावतारणाय	२७२	मेघातिथिर्दण्ड-	६५१
प्रह्लाभिवादन-	३८२	माभयत्येष	७५		
प्रशान्तमासीनं	६६९	मिथते	६२	य	
प्राक्कल्पविषयां	१७६	मिक्षुभिर्विप्र...तव	१७५	यच्छ्रोतव्यं	६७४
प्रागल्भ्यं प्रश्रयः	५५०	मिक्षुभिर्विप्र...मम	१७७	यत्तेजसाथ	४९७
प्रायशः साधवो	६३८	भूरीणि	२९	यत्तेजसा नृप	४९३
प्रायेणाल्पायुषः	२८	मेजिरे मुनयो	६७	यत्पादशुभ्रषण-	४८०
प्रायेणैतद्भग-	५१०	भौतिकानां	१२५	यत्पादसंश्रयाः	३३
प्रासादशिखरा-	३४१			यत्सन्निधा-	४९२
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः	३६७	म		यत्संश्रयात्	४९१
प्रेमातिभर-	१८३	मङ्गलाय च	४७८	यत्र कचाय	५८९
		मतिर्मयि	१८८	यत्र धर्मसुतो	२९९
ब		मत्तं प्रमत्तं-	२८८	यत्रानुरक्ताः	६१८
बाह्विज-	२८६	मथुरायां	५२०	यत्रेमे सद-	१०३
ब्रह्मकोपो-	५९६	मथुभोज-	३७६	यथा क्रीडो-	४५१
ब्रह्मतेजो-	२५२	मन्दस्य मन्द-	५४२	यथा गावो	४५१
ब्रह्मनशां	२०४	मन्य एतैः	४७४	यथा धर्मादयः	१४०
ब्रह्मबन्धुर्न	२३८	मन्ये त्वां	२६५	यथा नभसि	१०१
ब्रह्मादयो	५५२	मरुचन्वमति-	३६२	यथा पङ्केन	२८८
ब्राह्मणैः क्षत्र-	६२६	महर्षयस्तं	६६०	यथा मत्स्यादि-	५१७
ब्रूहि योगेश्वरे	४०	महोपतिस्त्वथ	६४१	यथा ह्यबहितो	७३
भ		मा कश्चन	४४९	यथा हृषीकेश	२५९
भगवानपि गोविन्दः	४७८	माता सुतानां	२१६	यदत्र क्रियते	१७१
भगवानपि विप्रर्षे	२९१	मातुर्गर्भगतो	४०४	यदनुध्यासिना	५६
भगवांस्तत्र	३८२	मा मंस्या	२५१	यदा परीक्षित	५४२
भक्तियोगेन	२०५	मायाजवनिका-	२५३	यदा मुकुन्दो	५१७
भक्ष्यावेक्ष्य	३०५	मा रोषीदस्य	२३५	यदा मृधे	२१४

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
यत्त रजः-	६११	अभिधिरस्तदा-	३०७	वासुदेवपरं	६९
यत्तत्परण-	२२०	अभिधिरस्तत्परि-	५१९	वासुदेवाङ्गयनु-	५१५
यत्त रात्र्यर्धेण	३५३	अभिधिरो लब्ध-	४३९	वासुदेवे भगवति	४५
यत्तोऽनु	५०९	केन वैवाभिमपः	४३५	निष्कण्ठो	१४०
यत्तन्मयः	५००	येनैवाहं	१६८	विजयरथ-	३२९
यत्तद्गुणगुणसायां	४७५	येषां संस्मरणात्	६७५	विदुरोऽपि	५३६
यत्तद्गुणगुणभ्युदय-	४७५	यैः कोपितं	२३६	विदुरस्तदमि-	४३४
यत्तन्मयो	३५९	यो नो जुगोप	४५५	विदुरस्तीर्थ-	४२३
यत्तन्मयं	२५५	यो भीष्मकृष्ण-	५०१	विदुरस्तु	४६५
यत्तन्मयोपरता	१०३	यो वै द्रौण्यक-	५९६	विधुवं तदमेयात्मा	४०७
यत्तन्मय ते	५४०	यो वै ममा-	५५९	विपक्षः सन्तु	२६१
यत्तन्मयसे	४५३	यं प्रव्रजन्त-	४२	विमुच्य रशना-	२४४
यत्तन्मयि-	१९९	यं मयसे	३०३	विमुच्य	४५५
यत्ता संमोहितो	२०६	२		विलोक्योद्विग्न-	४७५
यत्ताहर्त्	५१६	रजस्तमः-	६८	विश्रजया	३११
यत्ताम्बुजाक्ष-	३७४	राजमार्गे गते	३८३	विश्रज्यताड-	६३२
यत्तामः सम्पदो	४७०	राजर्षीणां	४१४	विश्रको	५१५
यत्तिमहनि	६००	राजंस्त्वया-	५०९	विश्रमहाग्नेः	२६०
यत्तिम् हरि-	५८७	राज्ञो हि	५७२	विश्रज्य तत्र	५२९
यत्त राधे	५६८	रूपं भगवतो	१८४	विश्रज्य पुत्रं	६३०
यत्त क्षण-	४९७	रूपं स जगृहे	९०	विश्रनारमनि	४६२
यत्तामसि	७९	७		वृक्षेदरथ	३३५
यत्तावयव-	७९	लक्षितगति-	३३२	वृक्षं मृणाल-	५६३
यत्ताहमज्ज-	५५९	४		वृक्षस्य नष्टान्	५६२
यः भ्रजयैतत्	५३२	कथितोऽहं	४८९	वैश्यं त्वं सौम्य	२७
यः त्वंकात्परतो	४६९	बद्धन्ति तत्पर-	५३	वैश्यं त्वं द्रोण-	२२४
यः स्वाशुभाव-	४३	बपत्नं प्रविणा-	२४१	वंशाहुरं	३२५
यक्ष्यमाणो-	४१९	बन्धु	३७	व्यतीतोः	४६८
याजयित्वा	२४५	बसिष्ठ इन्द्र-	२९३	व्यवर्हितपुतनाः	३१८
यानि वेद-	२६	वाचं जुहाव	५२२	व्यसनं वीक्ष्य	२४९
या याः कथाः	६०४	बायुवति	४७३	व्यासाद्यैरीश्वरै-	२८४
यावतः कृतवान्	४२४	वारणेन्द्रं	३७९	३	
या वीर्यशुक्लं	३५९	वारमुख्याम्	३८१	शम्भ्यासनाटन-	५०६
या वै लसत्-	६४७	वारुणी मविरां	५०९	शस्ताः कुर्वन्ति	४७२
युधि दुरग-	३१६	वासुदेवपरा वेदः	६९	शितविशिख-	३९१
				शिविराय	२२७

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
शिवाय लोकस्य	१२१	सपदि सखि-	३१८	सामिष्याते	६७२
शिवैषोद्यन्तं	४७२	सप्त स्वसारः	४७६	सान्त्वयामास	२४४
शुभ्रषोः श्रद्धधानस्य-	५८	समागताः	६६३	सारथ्यपारवद्-	५४५
क्षरो मातामहः	४७६	सम्पदः कृतवो	४०३	साऽस्वतन्त्रा	१७८
शृण्वतां स्व-	५८	सम्पद्यमान-	३२५	सितातपत्रं	३४१
शृण्वन्ति गायन्ति	२७४	सम्प्रस्थिते	४६७	सितातपत्रै-	३८८
शोकेन शुभ्य-	४८५	सम्प्रेषितो	४७०	सुखोपविष्टेषु	६५२
शोचत्यश्रुकला	५८१	सम्प्राजितमहा-	३७८	सुभद्रा द्रौपदी	३३५
श्यामं तदा	६६६	सरहस्यो	२३३	सुरासुराणां	९२
श्रियो निवासो	३८६	स राजपुत्रो	४१९	सुषेणश्वाह-	४७६
श्रीकृष्ण कृष्ण-	२८१	सर्वे कालकृतं	२९८	सूत जानासि	३०
श्रीमदीर्घचतु-	४०५	सर्वे तदिद-	२००	सूत जीव	६०४
श्रुत्वा भगवता	२२५	सर्वे तु सर्वे-	३७७	सूत सूत	११५
ष		सर्वे वेदेतिहासानां	११२	सूर्य हतप्रभं	४७३
षष्ठमत्रे-	८८	सर्वे सद्गुणमाहारम्य-	४१४	सोऽयमय	४५८
स		सर्वात्मनः	३०४	सोऽहं नृपेन्द्र	५०७
स उष्णकासे	३६५	सर्वे तमनु-	५२८	सौत्ये वृतः	५०३
स उत्तरस्य	५३५	सर्वे वयं	६६१	संस्थितेऽधिरथे	२९७
स एष जीव-	२२३	स वा आङ्गिरसो	६३०	संहृत्यान्योन्य-	२२५
स एव नरलोके	३९४	स वा अद्यतना-	४६४	स्यानत्रयातपरं	६२२
स एव प्रथमं	८२	स वा अयं यत्पद-	३४९	स्नात्वा नुसवनं	४६१
स एष भूयो	३४८	स वा अयं सख्य-	३५१	स्फीताजनपदान्	१८०
स एवेदं	७१	स वा इदं	१०५	स्त्रीणां मज्जत-	२८७
स एष एतर्हि-	५९३	स विष्णुरातो	६६८	स्त्रीशूद्रद्विज-	१२९
स एष भगवान्	२३४	स वेद धातुः	१०८	स्त्रीतोभिः	४६०
स एष लोके	४१७	स वै किलायं	३४४	स्वनिगम-	३१९
स कदाचित्	१२४	स वै निवृत्ति-	२१०	स्वप्राणान्यः	२३९
सकृद्यहर्षितं	१८७	स वै पुंसां	४६	स्वयं च गुह्यभिः	३८३
सख्यं मैत्री	४८७	स वै भवान्	१३८	स्वलङ्कृतं	५४३
स गोदोहन-	११८	स वै महाभाग-	६१०	स्वायम्भुव कथा	१७६
स चिन्तयन्	६४४	स सम्राट्	१२०	ह	
स तु ब्रह्मरूपे-	६२४	स संवृत-	६६९	हत्वा स्वरिषथ-	३२८
सत्यं शौचं	५५०	सं संहितां	२०९	हन्तास्मिन्	१८६
सत्त्वं रजस्तमः-	६३	स स्वपौत्रं	५२०	हरेर्गुणाक्षित-	२१३
सत्सङ्गान्	३३६	सहस्रयुग-	१९४	हिरण्यं वा	४०६
सत्सेवया	१८७	साधयित्वा	२४५		
स देवदेवो	३०६				

